

શ્રી

મનુસ્મૃતિ

ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત
સંદિગ્ધ શાસ્ત્રીય વિષયોનાં વિવરણ સહિત

ભાષાંતરકર્તા
પંડિત નથુરામ મહાશંકર
તથા
શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર પંડ્યા

‘યન્મનુરવદત્તદ્વેષજસ્રા’ છાંદોગ્ય ડ.

મુખ્યધિ-“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છાપ્યું

સંવત્ ૧૯૬૭

ઇ. ૧૯૧૧

મૂલ્ય ૩-૮-૦

પ્રસ્તાવના.

—૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩—

સર્વ મનુષ્યોને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ સંપાદન કરવાનું મુખ્ય સાધન ધર્મ છે અને તે ધર્મ, શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં વર્ણવ્યો છે. શ્રુતિ એટલે વિધિ, અર્થવાદ, મંત્ર અને નામધેયાત્મક વેદ. તે અપૌ- સ્મૃતિપ્રામાણ્ય. રુષેય હોવાથી સખલ પ્રમાણ છે અને તેની અપૌરુષેયતાને સર્વ શાસ્ત્રકારો માન્ય કરે છે. એ વાત પહેલા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં કહી છે. હવે પૌરુષેય ગ્રંથોમાં જે ગ્રંથોને પ્રમાણ તરીકે માનવામાં આવે છે, તેઓમાં સ્મૃતિઓ મુખ્ય ગણાય છે. કારણ કે વેદ- ર્થનું સ્મરણ કરીને સ્મૃતિઓને રચવામાં આવી છે. તે સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા તથા તેનું વ્યાખ્યાન કરનારા કુમારિલ ભટ્ટ અને શ્રી શંકરાચાર્ય તથા શ્રી સાયણાચાર્યના ગ્રંથોને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કેટલાએક શંકા કરે છે કે, સ્મૃતિમાં કહેલો ધર્મ સ્વતઃપ્રમાણ ન હોવાથી, તે તે સ્મૃતિવાક્યોને મૂલ શ્રુતિ- વાક્યોની અપેક્ષા છે. સ્મૃતિવાક્યો કંઈ સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણ થઈ શકતાં નથી. કારણ કે “ અનુભવજન્યજ્ઞાનં સ્મૃતિઃ અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન, તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. ” અને તે સ્માર્ત વિજ્ઞાનને પૂર્વ અનુભવરૂપ વેદાદિ જ્ઞાનની અપેક્ષા છે. તંત્રવા- ત્તિકમાં કહ્યું છે કે, “પૂર્વજ્ઞાનાવિષયં વિજ્ઞાનં સ્મૃતિરુચ્યતે । પૂર્વજ્ઞાનાદ્વિના તસ્યાઃ પ્રામાણ્યં નાવધાર્યતે ॥ પ્રથમ અનુભવ કરેલાં વૈદિક જ્ઞાન વિષયક જે વિજ્ઞાન, તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. માટે પૂર્વનાં વૈદિક જ્ઞાનવિના સ્મૃતિનાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ” જેમ કે મન્વાદિ સ્મૃતિમાં કહેલો અષ્ટકાદિ ધર્મ, સ્વર્ગ મેળવવાનું સાધન છે, એ વાત પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, તેમ શબ્દ પ્રમાણથી પણ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મની પેઠે સાક્ષાત્ કહેલો ધર્મ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. માટે બીજાં લૌકિક કારણો મળવા છતાં પણ જ્યાં સૂધી સ્મૃતિનું મૂળ શ્રુતિવાક્ય ઉપલબ્ધ થાય નહિ, ત્યાં સૂધી સ્મૃતિવાક્યને પ્રમાણ માની શકાય નહિ. કદાચ તમે અષ્ટકાદિ- સ્મૃતિ વાક્યનાં મૂળભૂત શ્રુતિવાક્યો નાશ પામેલી શાખાઓમાં હશે, એમ અનુમાન કરીને તેને ધર્મ તરીકે સ્વીકારશો તો પછી બૌદ્ધ, જૈન વગેરેની સ્મૃતિઓ પણ નાશ પામેલી શાખાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, એમ માનીને વેદવિરુદ્ધ ઉપદેશ કરનારા- યોની સ્મૃતિઓ પણ પ્રમાણ માનવી પડશે અને તેથી જેને જેને જે જે ધર્માભાસ ઇષ્ટ હશે, તે તે નષ્ટ શાખાઓનું નામ લઈને પોતાના કલ્પિત ધર્મને પણ પ્રામાણિક ઠરાવશે. માટે અષ્ટકાદિ ધર્મનું મૂળ, નાશ પામેલી શાખાઓ છે, એમ કહીને તમે સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરી શકશો નહિ. આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે, સ્મૃતિ- યોમાં જે અષ્ટકાદિ ધર્મોનું વર્ણન છે, તે નષ્ટશાખામૂલક નથી; પરંતુ ઉપલબ્ધ શાખામૂલક જ છે. અર્થવાળું મંત્રોમાં અષ્ટકાદિ ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે અને અનુભવ કરેલા વૈદિક જ્ઞાનનું સ્મરણ કરીને તે સ્મૃતિઓ રચવામાં આવેલી છે.

આ ઉપર કોઈ શંકા કરતાં કહે કે, ઋષિઓએ વેદનો સ્વાધ્યાય કરી, વેદાર્થનું સ્મરણ કરીને જેમ મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓને રચેલી છે, તેમ આધુનિક વિદ્વાનો પણ વેદાધ્યયન કરીને વેદમાંથી જ ધર્મ જાણી શકશે. મન્વાદિ સ્મૃતિઓ રચવાનું પ્રયોજન શું છે ? એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્મૃતિવાક્યને પણ જે સ્વતંત્ર પ્રમાણ માનીશું તો અમુક સ્મૃતિવાક્ય અમુક વિધિવાક્યના સ્મરણરૂપે ગ્રહણ કર્યું છે કે અમુક અર્થવાદના સ્મરણરૂપે ગ્રહણ કર્યું છે, એ પણ જાણી શકાશે નહિ.

આ શંકાનું સમાધાન એવું છે કે, આ સ્મૃતિમાં કહેલાં વાક્યોનાં મૂલભૂત વિધિવાક્યો અનંત છે અને તે જૂદી જૂદી શાખાઓમાંથી મળે છે. પરંતુ તે તે શાખાઓ છૂટી છૂટી હોવાથી તથા તેમાં ઘણાં પ્રકરણો હોવાથી પ્રમાદ, આલસ્ય અને અદ્વાયુષ્યવાળા આધુનિક પુરુષો તે સર્વ શાખાઓનું અધ્યયન કરી શકશે નહિ; તેથી તે તે શ્રુતિઓ ક્યાં છે, તે વાત પણ જાણી શકશે નહિ, આવા અભિપ્રાયથી મનુ વગેરે ઋષિઓએ સ્વતંત્ર સ્મૃતિગ્રંથો રચ્યા છે.

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે, મનુ વગેરે ઋષિઓએ સ્મૃતિઓ રચી, તેને બદલે અનુક્રમથી તે તે સ્મૃતિવાક્યોનાં મૂલભૂત શ્રુતિવાક્યો શા માટે લખ્યાં નહિ ? તેનું સમાધાન એ છે કે:—‘સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ’ એ શ્રુતિમાં જ્યાં સ્વાધ્યાયની આજ્ઞા કરી છે ત્યાં વેદની આનુપૂર્વીના સ્વાધ્યાય કરવાની આજ્ઞા છે. હવે મનુ વગેરે ઋષિઓ તે તે શ્રુતિવાક્યોના કટકાઓ જે લખી મૂકે તો તેથી વેદની આનુપૂર્વીના ભંગ થાય. વળી દીક્ષિત પ્રકરણમાં ‘મલવદ્વાસસા ન સંવસેત્’ ‘બ્રાહ્મણાન્ ન નિન્દેત્’ ‘બ્રાહ્મણાય ન અવાગુરેત્’ ઇત્યાદિ વાક્યોનો જ ઉદ્ધાર કરીને જે ઉપદેશ કરવામાં આવે તો વાક્ય-ભંગ થાય અને ક્રમાન્યત્વ નામનો દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય અને તેવાં ઉદ્ધૃત વાક્યો લખવાથી કેટલાએક દિવસે વેદના અર્થવાદ વાક્યોનો સ્વાધ્યાય ન કરતાં કેવળ વિધિવાક્યોનો જ સ્વાધ્યાય કરવા માટે તો તેથી વેદની આનુપૂર્વીના ભોપ જ થઈ જાય. માટે મન્વાદિક સ્મૃતિકારોએ તે સર્વ શાખાઓનું અધ્યયન કરી, તેમાંથી દોહન કરીને સ્મૃતિઓ રચેલી છે, માટે તેઓ બ્રાંતિમૂલક છે એમ માની શકાય નહિ. કારણ કે મનુએ પોતે જ ‘વેદોઽસ્થિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિઓ વેદમૂલક છે’ એમ કહીને સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય જણાવ્યું છે.

માટે આ મનુસ્મૃતિમાં જે કંઈ ધર્મ વર્ણવ્યો છે, તે જૂદી જૂદી શાખાઓની શ્રુતિ-માંથી જ વર્ણવ્યો છે. તંત્રવાર્તિકમાં કહ્યું છે કે; “વૈદિકૈઃ સ્મર્યમાણત્વાત્ પરિગ્રહસમત્વતઃ । સંમાવ્યવેદમૂલત્વાત્ સ્મૃતીનાં માનતોચિતા ॥ મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓએ વેદાર્થનું સ્મરણ કરીને રચેલી હોવાથી તથા શિષ્ટ પુરુષોએ તેમને સ્વીકારેલી હોવાથી અને સંભાવનાપૂર્વક વેદમૂલક જ હોવાથી સ્મૃતિઓ સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણ ગણાય છે.”

આ ઉપર કોઈ શંકા કરે કે, તમે જે સ્મૃતિ સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે, આમ કહેશો તો તેમાં આ પ્રમાણે દોષો આવવાનો સંભવ છે:—‘પ્રાયેણાનૃતવાદિત્વાત્ પુસાં બ્રાંત્યાદિ-સંભવાત્ । ષોદનાનુપલબ્ધેશ્ચ શ્રદ્ધામાત્રાત્ પ્રમાણતા ॥ આ જગતમાં પુરુષો અસત્યધાદી

હોવાથી ભ્રમ, પ્રમાદ, આલસ્ય વગેરે દોષવાળા હોવાથી તથા સ્મૃતિઓ વેદમૂલક ન હોવાથી, કેવળ જડ શ્રદ્ધામાત્રથી જ સ્મૃતિઓને પ્રમાણ માનવી પડશે; પરંતુ તેમ નથી. સ્મૃતિઓ પંડે જ સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે. તેને અપ્રમાણ માનવામાં કંઈ પણ કારણ નથી. સ્મૃતિઓના અપ્રમાણ્યમાં ઉપર કહેલા ત્રણે હેતુ અયોગ્ય છે. કારણ કે જન્મસિદ્ધ એવા મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, પરાશર વગેરે મંત્રદ્રષ્ટા પુરુષોમાં અસલવાદિ-તાનો તથા ભ્રમ પ્રમાદાદિ દોષ હોવાનો સર્વથા અસંભવ છે. માટે પ્રથમના બે હેતુ સ્વરૂપથી જ અસિદ્ધ છે. વળી મન્વાદિ પ્રણીત સ્મૃતિઓ સારાં બંધારણવાળી હોવાથી અને તેમાં પરોક્ષ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી તેમાં કહેલા ધર્મોના આચરણથી અદૃષ્ટ ફલની કલ્પના અવશ્ય કરવી જોઈએ. આ વાત પૂર્વમીમાંસાના અપિ વા કર્તૃસામાન્યાત્ પ્રમાણમનુમાનં સ્યાત્ ॥ ૧।૩।૨ એ સૂત્રમાં વિસ્તારથી કહેલી છે. મન્વાદિક ઋષિઓ રાગદ્વેષથી રહિત હતા, સૃષ્ટિના આદિમાં માનસિક સૃષ્ટિ ન વધવાથી, બ્રહ્માએ મૈથુની સૃષ્ટિ રચવાનો વિચાર કરીને તે સમયે જે પ્રથમ પુરુષને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તે પંડે મનુ હતા અને જે પ્રથમ સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરી હતી તે શત-રૂપા હતાં. આ બંને આદિ સ્ત્રી પુરુષથી આ આખી માનવી પ્રજા ઉત્પન્ન થયેલી છે. માટે જ પાણિનીયે (મનોર્જાતાવજ્યતૌષુક્ચ) ૪।૧।૧૬૧ એ સૂત્રથી મનુષ્ય શબ્દ સિદ્ધ કરેલો છે અને મનુષ્ય માત્ર એ મનુનાં સંતાનો છે. કેવળ આપણે જ મનુને સૃષ્ટિના આદ્ય પુરુષ માનીએ છીએ એમ નથી, પરંતુ ઇબ્રાહિમ, લિડિયા, ગ્રીક, રોમન વગેરે પરદેશી પ્રાચીન પ્રજા પણ તે મનુને મેનીસ, મન્યુસ, મન્યુ વગેરે નામેથી સૃષ્ટિનો પ્રથમ પ્રવર્તક અને ઉપદેશક માને છે. માટે આપણે સર્વ પ્રજાના પિતા એવા તે મનુનું સામર્થ્ય સર્વ મનુષ્યોના કરતાં અધિક માનવું જોઈએ.

તે આદિપુરુષ મનુએ વેદોનું અધ્યયન કરી તે વેદાર્થનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી મનુસ્મૃતિની રચના કરી અને તેનો ભૃગુ વગેરે ઋષિઓને ઉપદેશ કર્યો હતો. આ સ્વાયંભુવ મનુ પછી બીજા સાત મનુઓ ઉત્પન્ન થયા હતા. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “યજ્ઞેઽધ્વર્યુરિવ હ્યસ્તિ મનુર્મન્વન્તરે સદા । પ્રતિમન્વંતરં ચૈવ સ્મૃતિરન્યા વિધીયતે । સ્થિ-તાશ્ચ મનવો નિત્યં કલ્પે કલ્પે ચતુર્દશ । તેન તદ્વાક્યચેષ્ટાનાં સર્વદૈવાસ્તિ સંભવઃ ॥ પ્રત્યેક યજ્ઞમાં જેમ નવો અધ્વર્યુ થાય છે, તેમ પ્રત્યેક મન્વંતરમાં નવા નવા મનુ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક કલ્પમાં ચૌદ મનુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે તે સમયમાં તેનાં વાક્યરૂપ સ્મૃતિઓ થવાનો પણ સંભવ છે અને તે ધર્મ મનુષ્યોને આલોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ આપનારો છે.” શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, “યન્મનુરવદત્ તદ્ભેષજમ્ મનુએ જે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે આ લોકનું અને પરલોકનું ઉત્તમ સાધન છે.”

મહાભારત, રામાયણ, અને પુરાણોમાં તથા નિબંધકારોએ ધર્મનાં પ્રમાણ તરિકે મનુસ્મૃતિને માન્ય કરેલી છે. મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વમાં બીષ્મ પિતા-મહિ યુધિષ્ઠિરને કહેલા ધર્મમાં તથા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલી ગીતા, અને અનુગીતામાં

પણ મનુસ્મૃતિનાં વચનોનાં પ્રમાણ આપેલાં છે અને સર્વ સ્મૃતિકારોએ પણ મનુ-
સ્મૃતિને શ્રુતિની પેઠે મૂલપ્રમાણ માનીને પોતાની સ્મૃતિઓમાં ન્યૂનાધિક વિચાર કરેલો
છે. માટે કહ્યું છે કે; “મન્વર્થવિપરીતાશ્ચ યાશ્ચ કાશ્ચ કુદૃષ્ટયઃ । તાઃ સર્વા નિષ્ફલા જ્ઞેયા
તમોરૂપા હિ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥ મનુના વિચારથી વિપરીત ઉપદેશ કરનારી અને શાસ્ત્ર-
વિરુદ્ધ વિચારને દેખાડનારી જે સ્મૃતિઓ છે, તે નિષ્ફળ અને નરકને આપનારી છે.”
તેમ જ આનુશાસનિક પર્વમાં પણ કહ્યું છે કે; “ધર્મે જિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ।
દ્વિતીયં ધર્મશાસ્ત્રં તુ તૃતીયં લોકસંગ્રહઃ ॥ ધર્મ જાણવાને ધૃત્વનારા પુરુષોને સૌથી
સખલ પ્રમાણ વેદ છે, બીજું પ્રમાણ ધર્મશાસ્ત્ર છે અને ત્રીજું પ્રમાણ લોકોનો સદા-
ચાર છે.” એમ છતાં શ્રુતિમાં કહેલા ઉદિત તથા અનુદિત હોમની પેઠે તથા અતિ-
રાત્રમાં ષોડશી ગ્રહણની પેઠે જે સ્મૃતિ વાક્યમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતા જણાય તો તે બન્ને
સ્મૃતિવાક્યને પ્રમાણ જાણવાં, એ વાત મનુએ પોતે જ ‘સ્મૃતિદ્વૈધં તુ યત્ર સ્યાત તત્ર
ધર્માવૃથૌ સ્મૃતૌ’ । એ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહી છે. કદાચ દૃષ્ટ કારણથી અદૃષ્ટ પદાર્થોનું
ખંડન કરવા માંડીએ તો એવો કાર્ધ વિષય નથી કે, જેમાં દૃષ્ટ કારણથી, અદૃષ્ટ કાર-
ણનું ખંડન થઈ શકે નહિ. જે કે દૃષ્ટકર્મ તુરત ફલ આપનારાં છે અને અદૃષ્ટકર્મ
પરલોકમાં ફલ આપનારાં છે; છતાં દૃષ્ટકર્મનું ફલ અદ્ય છે અને અદૃષ્ટ કર્મનું ફલ
વિભુ છે. માટે દૃષ્ટકર્મનાં ફલથી લોભાઈ જઈ અદૃષ્ટકર્મનાં ફલનો તિરસ્કાર કરીને
પરલોકથી બ્રષ્ઠ થવું, એ સતપુરુષોને યોગ્ય નથી.

છતાં શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરીને જે કુતર્ક કરવા બેસીએ તો “રાગદ્વેષમદોન્માદ-
તમાદાલસ્યલુબ્ધતાઃ । ક વા નોત્પેક્ષિતું શક્યાઃ સ્મૃત્યપ્રમાણ્યહેતવઃ સ્મૃતિને અપ્રમાણ
ઠરાવવામાં હેતુરૂપ રાગ, દ્વેષ, મદ, ઉન્માદ, પ્રમાદ, આલસ્ય, લોભ વગેરે દોષો કયા
પુરુષમાં નથી ? માટે “યચ્ચાદૌ શ્રદ્ધયા સિદ્ધં પુનર્ન્યાયેન સાધિતમ્ । આજ્ઞાસિદ્ધપ્રમાણત્વં
પુરાણાદિચતુષ્ટયમ્ ॥ તત્તથૈવાનુમન્તવ્યં કર્તવ્યં નાન્તરાશ્લથમ્ । સર્વ શ્લથયતઃ સીદ્ધેર્દુર્ન-
દ્વશકટાદિવત્ ॥ જે પ્રથમ શ્રદ્ધાથી સિદ્ધ થયેલાં હોય અને પાછળથી જેને ન્યાયથી
સિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હોય તેવાં બ્રાહ્મણોક્ત પુરાણો, મનુસ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મો,
વેદનાં અંગો તથા ચિકિત્સા શાસ્ત્ર આ ચારેને સિદ્ધવત્ પ્રમાણ માનવાં. પરંતુ વચ્ચે
શ્રદ્ધાને શિથિલ કરવી નહિ. કારણ કે શ્રદ્ધાને શિથિલ કરવાથી શિથિલ બંધનવાળાં
ગાડાની પેઠે ધર્મનો નાશ થાય છે.”

આવા ઉદ્દેશથી જ કહ્યું છે કે, “શ્રુતિં પશ્યંતિ મુનયઃ સ્મરંતિ ચ તથા સ્મૃતિમ્ ।
તસ્માત્ પ્રમાણમુમયં પ્રમાણૈઃ પ્રાપિતં ભુવિ ॥ મુનિઓ મંત્રોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને
તેનું સ્મરણ કરીને સ્મૃતિઓની રચના કરે છે, માટે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ સર્વ પ્રમાણોના
કરતાં સિદ્ધ પ્રમાણ ગણાય છે.” “યોઽવમન્યત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાત્ દ્વિજઃ । સ
સાધુર્ભિર્બહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિંદકઃ ॥ કોઈ દ્વિજ સર્વ ધર્મના મૂળરૂપ શ્રુતિની તથા
સ્મૃતિની તર્કશાસ્ત્રના આશ્રયથી અવગણના કરે તો તે નાસ્તિક અને વેદનિંદક પુરુષને
સતપુરુષોએ પોતાની જ્ઞાતિમાંથી બહાર કરવો જોઈએ.” આજકાલ કેટલાએક

વિદ્વાનો પણ ધરમાં બેઠા બેઠા વેદની નિન્દા કર્યા કરે છે, પરંતુ જ્ઞાતિના આગેવાનો શિથિલ હોવાથી તેવા નિંદકો દ્રાવી બન્ય છે.

હવે આ સ્મૃતિનું વેદમૂલકત્વ કેવી રીતે છે, તે દર્શાવીએ છીએ. આ સ્મૃતિના પ્રથમ અધ્યાયમાં જગતની ઉત્પત્તિ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ પ્રમાણે વર્ણવી છે અને અનાદિ કાલથી પ્રવૃત્ત એવા યુગના મનુસ્મૃતિનું વેદ સ્વભાવ બળુવા માટે તથા ધર્માધર્મના અનુષ્ઠાનથી થતા કર્મ-મૂલકત્વ.

વિપાકની વિચિત્રતા બળુવા માટે કહેલી યુગાદિ કાલની ગણના વેદાંગ તરિક્કે ગણાતાં જ્યોતિષશાસ્ત્રમાંથી વર્ણવી છે, બીજા અધ્યાયમાં ધર્માધર્મનાં સાધનરૂપ પ્રદેશોના વિભાગો, કુરુક્ષેત્રં વૈ દેવયજનમાસીત એ શ્રુતિને અનુસરીને વર્ણવ્યા છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલા અને આ સ્મૃતિમાં સંક્ષેપે કહેલા સોળ સંસ્કારોનું વર્ણન વેદમાંથી ગ્રહણ કર્યું છે. ઉપનયન સંસ્કાર તથા આચમનનો વિધિ કઠ શાખામાંથી ગ્રહણ કર્યો છે. અહ્નચર્યનું પ્રકરણ છાંદોગ્ય ઉપનિષદના બખાલનાં પ્રકરણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે તથા અથર્વ વેદમાં પણ છે. અહ્નચારીના ધર્મ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાંથી વર્ણવ્યા છે, પ્રણવનું વ્યાખ્યાન ગોપથ બ્રાહ્મણ તથા માંડૂક્ય ઉપનિષદમાંથી લીધું છે અને ગાયત્રીની ઉપાસના સર્વ શાખાઓમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલી છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલું વિવાહ-પ્રકરણ ઋગ્વેદોક્ત ઉષાના પ્રકરણમાંથી લીધું છે, દૈવવિવાહ શતપથ બ્રાહ્મણમાંથી વર્ણવ્યો છે, કન્યાના માતાપિતાના ગુણદોષનું વર્ણન આયુર્વેદમાંથી તથા જ્યોતિષશાસ્ત્ર-માંથી ગ્રહણ કર્યું છે અને પંચમહાયજ્ઞોનું, તથા દર્શ (અમાવાસ્યા) શ્રાદ્ધનું અથવા તે પિંડ પિતૃયજ્ઞનું વર્ણન બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી વર્ણવેલું છે. ચોથા અધ્યાયમાં કહેલો ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો નિર્ણય બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના દીક્ષિત પ્રકરણમાંથી વર્ણવેલો છે, અનધ્યાયોનું વર્ણન પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી જ લેવામાં આવ્યું છે અને દ્રવ્યશુદ્ધિ આયુર્વેદમાંથી લીધી છે. પાંચમા તથા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેલા વાનપ્રસ્થના તથા સંન્યાસીના ધર્મો, ઉપનિષદોમાંથી અને આરણ્યકોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. સાતમા તથા આઠમા અધ્યાયમાં કહેલો વ્યવહાર દૃષ્ટાદૃષ્ટ ઉભયમૂલક છે. નવમા અધ્યાયમાં કહેલા સ્ત્રીધર્મો તથા વિભાગધર્મો મનુના પોતાના અલૌકિક વિજ્ઞાનમૂલક છે. દશમા અધ્યાયમાં કહેલી જાતિઓ રૂદ્રાધ્યાયમાંથી લેવામાં આવી છે. અગ્યારમા અધ્યાયમાં કહેલા મહાપાતકોનું તથા ઉપપાતકોનું વર્ણન શતપથ બ્રાહ્મણમાં વર્ણવેલાં સાત મહાપાપના વર્ણનમાંથી અહીં વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે. બારમા અધ્યાયમાં કાચિક, વાચિક, અને માનસિક કર્મોથી થતાં ફલોનું તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનું વર્ણન ઉપનિષદમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે આ આખી મનુસ્મૃતિ વેદમૂલક હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે.

સ્મૃતિકારોએ સ્માર્ત ધર્મની આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત, એમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચણી કરી છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “વિહિતાદાશ્રમાચારાદિષ્ટાતિં પારલૌકિકીમ । પ્રસક્તો નરકોડનિષ્ઠો નિષિદ્ધાચરણેન યઃ ॥ તન્નિવૃત્તિઃ સ્ફુટા શાસ્ત્રે પ્રાયશ્ચિત્તા-

ભિધાયિની ॥ પરલોકપ્રધાનસ્ય ધર્મસ્યૈષા દ્વયી ગતિઃ ॥ પ્રાયશ્ચિત્તં તથાચારઃ શ્રૌતધર્મે તથેક્ષણાત્
 ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા આશ્રમોના પાળવાથી પરલોક મળે છે, અને નિષિદ્ધાચરણ કરવાથી
 અનિષ્ટ એવા નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે અધર્મનો નાશ કરવા માટે શાસ્ત્રમાં
 પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં છે. આ પ્રમાણે પરલોકને આપનારા ધર્મના આચાર તથા પ્રાય-
 શ્ચિત્ત એવા બે ભેદ છે” એમ શ્રૌતધર્મમાં કહ્યું છે. “કારીર્યાદિશ્રૌતધર્મો દૃષ્ટૈકફલકો
 યથા । લાભપૂજાસ્થાતિમાત્રફલા વ્યવહૃતિસ્તથા ॥ જેતુર્લભાદિકં તદ્રત્ પરાજેતુશ્ચ દંડનં
 તાવેવ સ્વર્ગનરકૌ વિહિતપ્રતિષિદ્ધજૌ ॥ જેમ કારીરિયાગ (પર્જન્યેષ્ટિ) કરવાથી દૃષ્ટ ફલનો
 એટલે વર્ષા થવારૂપી પ્રત્યક્ષ ફળનો લાભ થાય છે, તેમ આ સ્મૃતિમાં કહેલો વ્યવ-
 હાર પણ લાભ, સત્કાર અને કીર્તિરૂપ પ્રત્યક્ષ ફળને આપનારો છે. કળ્યાણ જિત-
 નારાને જયરૂપ લાભ થાય છે અને હારનારાને દંડરૂપ હાનિ થાય છે. વ્યવહારમાં
 તે લાભ હાનિને જ શાસ્ત્રવિહિત સ્વર્ગ અને શાસ્ત્રપ્રતિષિદ્ધ નરક સમજવું.” વળી
 તે વ્યવહાર કેવળ આ લોકમાં જ ઉપયોગી છે એમ નથી, પરંતુ પરલોકમાં પણ
 ઉપયોગી છે. કહ્યું છે કે; “નનુ રાજશ્ચ સમ્યાનાં સાક્ષિણાં ચાન્યથાકૃતૌ । પ્રત્યવાયા-
 દ્યવ્યવહૃતિઃ પરલોકપ્રયોજના ॥ રાજ, સભ્યો તથા સાક્ષી વ્યવહારના ધર્મોથી વિરુદ્ધ
 વર્તન કરે છે તો તેને પ્રત્યવાય લાગે છે, માટે વ્યવહાર પણ પારલૌકિક ફલમાં ઉપ-
 યોગી છે.” પરંતુ આચાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં વ્યવહારમાં ભેદ માત્ર એટલો જ
 છે કે “, એતલ્લોકપ્રધાનો યઃ પરલોકોપસર્જનઃ । સ ધર્મો વ્યવહારઃ સ્યાદાચારસ્તુ વિપર્યયાત્
 જેમાં આલોકનું ફલ પ્રધાન હોય છે અને પરલોકનું ફલ ગૌણ હોય તે વ્યવહાર કહેવાય
 અને જેમાં આ લોકનું ફળ ગૌણ હોય અને પરલોકનું ફલ પ્રધાન હોય તે આચાર
 તથા (પ્રાયશ્ચિત્ત) કહેવાય છે.” આ પ્રમાણે આચાર, વ્યવહાર તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, એ
 ત્રણ વિષયોમાં બહુધા સ્માર્ત ધર્મનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો આ સ્મૃતિમાં ધર્મના અને મોક્ષના વિષયમાં જે કંઈ કહ્યું
 છે તે વેદમૂલક છે અને અર્થના તથા કામના વિષયમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તે લોક-
 વ્યવહારમૂલક છે.

વેદમાં જેમ વ્રીહિમિર્યજેત્ વ્રીહિવડે યજન કરવું’ એ વિધિ વાક્યનો તુષાવહનનાદિ
 નિયમ વિધિનું પ્રામાણ્ય. (વ્રીહિને ખાંડીને તેનાં ફેાતરા ઉખેડી નાંખવા) વગેરે વાક્યો
 જેમ નિયમવિધિ છે અને તેનું ઉલ્લંઘન કરવાથી જેમ પાપ
 લાગે છે તેમ બ્રહ્મચારીએ ગુરુની પાસે અધ્યયન કરવું, ગૃહસ્થાશ્રમીએ સર્વણું કન્યાની
 સાથે વિવાહ કરવો વગેરે વિધિવાક્યોનો, ગુરુસેવા તથા પતિપત્નીના ધર્મો નિયમ
 વિધિ છે અને જેમ વ્રીહિનું અવહનન ન કરે તો પાપ લાગે છે તેમ સ્માર્ત નિયમવિ-
 ધિને પણ જે ન પાળે તો પાપ લાગે છે.

વેદમાં જેમ અગ્નિષ્ટોમ પ્રકૃતિયાગ છે અને સાત સોમસસ્થાઓ વિકૃતિયાગ
 છે તેમ આ સ્મૃતિમાં પણ અષ્ટકા શ્રાદ્ધ તથા દર્શ શ્રાદ્ધ પ્રકૃતિશ્રાદ્ધ છે અને યુગાદિ,
 મન્વાદિ, નક્ષત્રશ્રાદ્ધ તથા તિથિશ્રાદ્ધ વિકૃતિશ્રાદ્ધ છે.

આ મનુસ્મૃતિના કરતાં યાજ્ઞવલ્ક્ય, પારાશર વગેરે સ્મૃતિઓમાં જે કંઈ ન્યૂનાધિક જોવામાં આવે છે, તે પણ આ સ્મૃતિમૂલક જ છે. સ્મૃતિઓનો વિરોધ જેમ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં શૂદ્રની કન્યાના વિવાહના સંબંધમાં નિષેધ કર્યો છે. પરિહાર.

તે મનુમાં કહેલા વૃષલીફેનપીતસ્ય... નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે આ શ્લોકને આધારે કહ્યા છે. તેમ મનુએ કહેલા ‘હિંસાપ્રાયાં પરાધીનાં કૃષીં યત્નેન વર્જયેત્’ આ શ્લોકના અપવાદરૂપે પરાશર સ્મૃતિમાં આહ્વાણને પણ આઠ અથવા છ બળદ રાખીને ખેતી કરવાનું કહ્યું છે, તે પણ “ઊમામ્યામપ્યજીવંસ્તુ કથં સ્યાદિતિ ચેદ્ભવેત્ । કૃષિગોરક્ષમાસ્થાય જીવેદ્વૈશ્યસ્ય જાવિકામ્ ॥ જે આહ્વાણની આહ્વાણ તથા ક્ષત્રિયની વૃત્તિથી આજીવિકા ચાલતી ન હોય, તેણે શું કરવું તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે, કે તેણે કૃષિ, ગોરક્ષા વગેરે વૈશ્યની આજીવિકાનું અવલંબન કરીને આજીવિકા કરવી.” આ મનુના વચનને આધારે કહ્યું છે. વળી પારાશરસ્મૃતિમાં અહ્મહસાના પ્રાયશ્ચિત્તના સંબંધમાં રામેશ્વરનાં દર્શન કરવાનું કહ્યું છે, તે પણ “જપન્વાન્યતમં વેદં યોજનાનાં શતં વ્રજેત્ । બ્રહ્મહત્યાપનોદાય મિત્તમુદ્ગનિયતેન્દ્રિયઃ” આ શ્લોકને મનુના આધારે કહ્યું છે. અને તે જ પ્રમાણે બીજી સ્મૃતિઓમાં આચારના તથા પ્રાયશ્ચિત્તના સંબંધમાં જે જે સંક્રાંત્ય જોવામાં આવે છે, તે આ સ્મૃતિમાં કહેલા આપદ્ધર્મ મૂલક જાણવો અને તેનું કારણ એવું છે કે “કલૌ હિ પાપવાહુલ્યં દૃશ્યતે સ્મર્યતેઽપિ ચ । નરાઃ પ્રાયોઽરૂપસામર્થ્યાસ્તેષામનુજિવૃક્ષયા । સમકોચયદાચારં પ્રાયશ્ચિત્તવ્રતાનિ ચ કલિયુગમાં મનુષ્યો બહુ પાપ કરતા જોવામાં આવે છે, અને સ્મૃતિમાં પણ તેમ જ કહેલું છે. વળી મનુષ્યો બહુમાં અલ્પસામર્થ્યવાળા છે, માટે તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી (કાળની અપેક્ષાથી આપત્તિકાળ જોઈને) પરાશર મુનિએ આચારના અને પ્રાયશ્ચિત્તના વિષયમાં સંક્રાંત્ય કર્યો છે.

કદાચ કોઈ શંકા કરે કે, એક જ પાપને માટે જૂદી જૂદી સ્મૃતિમાં જૂદાં જૂદાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં હોય અને તેમાં ન્યૂનાધિક ભાવ પણ હોય તો, ક્યાં વચનને પ્રમાણ અને ક્યાં વચનને અપ્રમાણ માનવું, તેનો ઉત્તર એવો છે કે, જેમ એક જ સ્વર્ગ મેળવવાને માટે અગ્નિહોત્ર, સોમયાગ, વિશ્વજિતયાગ વગેરે કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તથા એક જ અહ્મલોકની પ્રાપ્તિને માટે જેમ શાંડિલ્યવિદ્યા, દહરવિદ્યા વગેરે અનેક ઉપાસનાઓ કહેલી છે, તેમ જ એક પાપની નિવૃત્તિ કરવા માટે કહેલાં જૂદાં જૂદાં સર્વે પ્રાયશ્ચિત્તો તે તે પાપની નિવૃત્તિ કરવા સમર્થ છે, છતાં પણ જેમ અગ્નિહોત્રના ઉપાસકના કરતાં સોમ, વિશ્વજિત, વગેરે યાગ કરનારો પુરુષ ઘણા કાળ સૂધી સ્વર્ગમાં રહે છે તેમ “ કર્માધિક્યાત્ ફલાધિક્યં અધિક કર્મ કરવાથી તેનું ફલ પણ અધિક મળે છે” એ ન્યાય પ્રમાણે અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી વિશેષ શુદ્ધ થવાય છે; પરંતુ સામર્થ્ય છતાં પણ જે થોડું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે તો પાપનો અંશ રહી

જાય છે અને અધિક કરવામાં આવે છે તો તે કરેલાં પાપનો નાશ કરવા ઉપરાંત બીજાં પાપોની પણ નિવૃત્તિ કરીને કર્તાના અંતઃકરણને શુદ્ધ કરે છે.

શ્રુતિની પેઠે કલ્પસૂત્રો પણ વૈદિક વિધિઓનાં વિનિયોગ કરનારાં હોવાથી સર્વાં-
કલ્પસૂત્ર તથા ગૃહ-
સૂત્રોનું પ્રામાણ્ય. શમાં પ્રમાણરૂપ છે અને ગૃહ્યસૂત્રો પણ વેદમૂલક સોળ સંસ્કારોનાં તથા અષ્ટકાદિ ધર્મનાં અનુવાદક હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે.

ઇતિહાસોમાં વાલ્મીકિઋષિ પ્રણીત રામાયણ પ્રથમ છે; જેમાં ભગવાન રામ-
ઇતિહાસ પુરાણાદિકનું પ્રામાણ્ય. ચંદ્રનાં પવિત્ર ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં ઐતિહાસિક પુરુષોનાં દૃષ્ટાંતોથી જે જે ધર્મનું વર્ણન કર્યું છે, તે તે ધર્મ શ્રુતિથી તથા સ્મૃતિથી અવિરુદ્ધ હોય તો તે પ્રમાણ ગણાય છે. ભગવાન

રામચંદ્રે જેમ બાલ્યાવસ્થામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમમાં રહીને તેમના યજ્ઞનું સંરક્ષણ કર્યું હતું, તેમ પ્રત્યેક ક્ષત્રિય બાળકોએ પણ ધૈર્ય ધારણ કરી, યજ્ઞનું (સ્વધર્મનું), બ્રાહ્મણ અને ગાયોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ભગવાન રામચંદ્રની પેઠે પ્રત્યેક પુત્રોએ દુઃખ વેઠીને પણ માતા, પિતા અને ગુરુનાં વચનનું પરિપાલન કરવું જોઈએ, સ્ત્રીઓએ ભગવતી સીતાની પેઠે આપતકાળમાં પણ પતિની સહચારિણી થવું જોઈએ, લક્ષ્મણની પેઠે લઘુબંધુઓએ જ્યેષ્ઠ બંધુઓની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ, ભરતની પેઠે બ્રાતૃવાત્સલ્ય રાખવું જોઈએ અને હનુમાનની પેઠે તન, મન તથા ધનથી સ્વામીનું દાસ્ય કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે રામાયણમાં પવિત્ર પુરુષોનાં દૃષ્ટાંતોથી સર્વ-બાન્ય એવા અનેક ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો છે અને તે શ્રુતિને તથા સ્મૃતિને અનુકૂળ હોવાથી સપ્રમાણ છે. વાલ્મીકિ રામાયણ ઉપરાંત બીજી પણ એકસો રામાયણ સાંપ્રતકાલમાં વિદ્યમાન છે અને તે તે રામાયણોમાં વાલ્મિકિ ઋષિ પ્રણીત રામાયણના ઇતિહાસ કરતાં જૂદા જ ઇતિહાસોનું વર્ણન છે. માટે તે તે ઇતિહાસોનાં દૃષ્ટાંતોથી વર્ણવેલો ધર્મ શ્રુતિથી તથા સ્મૃતિથી જો વિરુદ્ધ હોય તો તેને પ્રમાણ ગણવો નહિ.

બીજો ભગવાન વેદવ્યાસે રચેલો મહાભારત નામનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ છે. આ ઇતિહાસમાં કુરુવંશના રાજાઓનાં ચરિત્રને બહાને અનેક પ્રકારના ધર્મોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઇતિહાસગ્રંથને વિદ્વાનો સ્મૃતિના જેટલું માન આપે છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે; “શ્વીશ્વરદ્વિજબંધૂનાં ત્રયી ન શ્રુતિગોચરા । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्” સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો તથા અસંસ્કૃત અને અભણ એવા દ્વિજને વેદ ભણવાનો અધિકાર ન હોવાથી તેમનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓને ધર્મોપદેશ કરવા માટે વ્યાસ મુનિએ મહાભારત નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. શ્રૌત ધર્મ શિવાચ પવિત્ર પુરુષોનાં દૃષ્ટાંતોદ્વારા સ્માર્ત ધર્મનો અનુવાદક જો કોઈ પણ ગ્રંથ હોય તો તે મહાભારત છે. આ ઇતિહાસમાં ત્રિત ઋષિના સોમયાગનું, વિશ્વામિત્રની ઇષ્ટિનું, યાજ્ઞવલ્ક્યના અગ્નિહોત્રનું, રામચંદ્રના અશ્વમેધ યજ્ઞનું અને ધર્મરાજના રાજસૂય તથા અશ્વમેધ યજ્ઞનું વર્ણન કરીને જણાવ્યું છે કે, પ્રત્યેક દ્વિજને પારલૌકિક શ્રેયને માટે

યજ્ઞો કરવા જોઈએ. રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, પરશુરામ વગેરે મહાત્માઓ તથા પ્રસિદ્ધ પુરુષોએ કરેલાં શ્રાદ્ધોથી ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજાને પૂર્વજોનાં શ્રાદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. હરિશ્ચંદ્રના ઇતિહાસથી સત્યનો, શિયિના દૃષ્ટાંતથી દયાનો, બલિનાં તથા કર્ણનાં દૃષ્ટાંતથી દાનનો, શ્રીકૃષ્ણનાં દૃષ્ટાંતથી શિવભક્તિનો તથા બ્રહ્મણ્યતાનો, પતિવ્રતાના માહાત્મ્યથી પાતિવ્રત ધર્મનો અને ધર્મવ્યાધનાં દૃષ્ટાંતથી વર્ણાશ્રમ ધર્મનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. અનુશાસન પર્વમાં ગોદાનના માહાત્મ્યમાં ગોરક્ષણનો ઉત્તમ વિધિ વર્ણવ્યો છે:—ગાયના પ્રત્યેક અંગમાં જૂદા જૂદા દેવતાઓ રહેલા છે, જેનાં દૂધ દહી અને ઘીથી દેવતાઓને હવ્ય અને પિતૃઓને કવ્ય આપવામાં આવે છે, જેના ગોમય (છાંણ)થી તથા મૂત્રથી શારીર, આભ્યંતર તેમ જ બાહ્ય શુદ્ધિ થાય છે, ઔષધિઓનું અને ભૂમિનું શોધન થાય છે. વળી માતા બાલકોને જન્મ આપીને માત્ર એ વર્ષ સૂધી જ દૂધ પાઈને ઉછેરે છે, ચારે ગૌમાતા પોતાનાં દૂધ, દહીં તથા ઘીથી જીવન પર્યંત મનુષ્યોનું પોષણ કરે છે. તેનું દુધ આયુષ્યવર્ધક, ત્રિદોષનાશક અને બુદ્ધિને સાર્વત્રિક કરનારું છે. વળી જેઓના પુત્રો (બલદો) કૃષિથી આખા જગતનું પોષણ કરે છે. આવી પરાપકારિણી વિશ્વહિતૈષિણી ગોમાતાની હિંસા થતી અટકાવવાને તથા તેમનું પાલન કરવાને આર્યોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અહિંસાદિ સાધારણ ધર્મનું, વૃત્તનું, શીલનું, યોગનું અને સાંખ્યનું વિવેચન, તથા વાતપ્રસ્થના અને સંન્યાસના ધર્મો દૃષ્ટાંતો આપીને વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે.

વેદવ્યાસે મહાભારત રચ્યા પછી પુરાણની ચાર સંહિતાઓ રચીને પોતાના ચાર શિષ્યોને તે ભણાવી હતી. તે ચાર સંહિતાઓના સૂત શૌન- પુરાણની સંહિતાઓ. કના સંવાદરૂપે અઢાર ભાગ થયા, જે અષ્ટાદશ પુરાણને નામે પ્રસિદ્ધ છે; અને આધુનિક સમયમાં તેઓની સંખ્યા વધી ગઈ છે. આ પુરાણોમાં બહુધા મહાભારતની જ કથાઓ વર્ણવેલી છે તથા રૂદ્ર, ગણપતિ, ભૈરવ, દેવીઓ, આદિત્ય, મન્વન્તર વગેરેની કથા, વિષ્ણુના અવતારોનાં ચરિત્રો, પૂજના પ્રકારો તથા ભકતોનાં અને તીર્થોનાં માહાત્મ્યો વર્ણવ્યાં છે. આ ઇતિહાસોમાં તથા પુરાણોમાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ અર્થવાદમૂલક જે જે ધર્મની કલ્પના કરવામાં આવી હોય, તે તે અપ્રમાણ ગણાય છે.

ઇતિહાસમાં તથા પુરાણોમાં વર્ણવેલા જે જે ધર્મો શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં સાક્ષાત્ કહેલા નથી આવો ભાસ થાય છે, તેવા તીર્થયાત્રા, મૂર્તિપૂજ, તીર્થપ્રામાણ્ય. ઇશ્વરાવતાર વગેરેને માટે આ પ્રમાણે નિર્ણય છે. ઋગ્વેદમાં “इमं मे गंगे यमुने शतद्रु” એ મંત્રમાં તથા બીજા અનેક મંત્રોમાં ગંગા, યમુના, સિંધુ, સતલજ, વગેરે સાત નદીઓનું વર્ણન છે. યજુર્વેદના એ તીર્થોનિ પ્રચરન્તિ એ મંત્રમાં તેમ જ શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે કે “કુરુક્ષેત્રં वै देवयजनमासीत्” કુરુક્ષેત્ર યજ્ઞ કરવાને માટે ઉત્તમ ભૂમિ છે.” આ મનુસ્મૃતિમાં પણ બ્રહ્માવર્ત વગેરે પવિત્ર યજ્ઞીય દેશોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કાત્યાયન સૂત્રમાં પ્રભાસ (સામેશ્વર).

ક્ષેત્રને પવિત્ર ભૂમિ માનેલી છે અને મહાભારતમાં તથા પુરાણોમાં કાશ્મીરથી રામેશ્વર પર્યંત અને દ્વારિકાથી જગન્નાથ પર્યંત આખા ભારતવર્ષની પ્રસિદ્ધ નદીઓને તથા પ્રસિદ્ધ સ્થળોને તીર્થરૂપે વર્ણવ્યાં છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, ઉપાસના, સ્વાધ્યાય વગેરે તપશ્ચર્યાનું શીઘ્ર તથા ઉત્તમ ફળ મેળવવા માટે પવિત્ર કુરુક્ષેત્ર (સ્થાનેશ્વર), કાશી, પ્રયાગ, હરદ્વાર, પ્રભાસ (સોમેશ્વર), રામેશ્વર વગેરે સ્થાનો, ગંગા, સિંધુ, નર્મદા વગેરે નદીઓ, ઉત્તરાયણ-વસન્ત વગેરે કાળ અને રોહિણી-મૃગ-શીર્ષ-પુનર્વસુ-પુષ્ય-શ્રવણ વગેરે નક્ષત્રોની અપેક્ષા છે. તેથી પવિત્ર નદીઓના સંગ-મોને, તપસ્વીઓને અને વિદ્વાનોને રહેવાનાં એકાંત સ્થાનોને તથા ઉત્તમ સરોવરોને મહાત્મા પુરુષોએ તીર્થરૂપ માન્યાં છે; જ્યાં નિવાસ કરવાથી તથા જે તીર્થોમાં સ્નાન કરીને તપસ્વીઓને અને વિદ્વાનોને દાન દેવાથી તથા ખીજાં સત્કર્મો કરવાથી મનુષ્યોનું કલ્યાણ થાય છે. આ રીતે તીર્થો પણ વેદમૂલક હોવાથી તેઓને માનવાની આવશ્યકતા છે.

તેમ જ મૂર્તિપૂજા પણ હાલમાં ઉપલબ્ધ થતી વેદની શાખાઓમાં સાક્ષાત્

વિધિરૂપે વર્ણવેલી જોવામાં આવતી નથી, છતાં પણ સામવેદના મૂર્તિપૂજનનું પ્રામાણ્ય.

દૈવત મહાબ્રાહ્મણમાં કહેલા મૂર્તિઓના ઉપચારોના વર્ણનથી, અથર્વવેદમાં દેવતાઓની મૂર્તિઓનાં હસન, રોદનાદિ વિકારોની શાંતિ માટે કહેલા વિધિઓ ઉપરથી તથા આ સ્મૃતિમાં કહેલા ‘દેવતાનાં ચ પૂજનમ્’ ‘પૂજ્યા ગૃહ્યાશ્ચ દેવતાઃ’ ઇલાદિક વચનોથી; મૂર્તિપૂજનની મૂલભૂત શ્રુતિનું અનુમાન કરવું જોઈએ અને તેને જ આધારે મહાભારતમાં તથા પુરાણોમાં દેવમંદિરો સ્થાપવાની ક્રિયાઓનું તથા તેમની પૂજનના પ્રકારોનું બહુ સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. માટે સર્વે આર્યોએ શિવ, વિષ્ણુ, ઈંદ્ર, પ્રજાપતિ, અગ્નિ, સૂર્ય, વરુણ, ગણપતિ, વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, વિશ્વદેવ, સાધ્ય, વાયુ, ગૌરી, સરસ્વતી, લક્ષ્મી વગેરે વૈદિક દેવતાઓનું પૂજન કરવું જોઈએ. આ વાત ખીજા અધ્યાયના ૧૭૬ માં શ્લોકમાં વિસ્તારથી વર્ણવી છે.

બ્રહ્મવાદીઓ ઈશ્વર (માયાશબ્દ બ્રહ્મ) ના અવતારોને માનતા નથી, પરંતુ

માત્ર તેનો પ્રાદુર્ભાવ જ માને છે. જેમ કે સામવેદી તવદ્વાર

અવતાર પ્રામાણ્ય.

ઉપનિષદ્માં વ્રહ્મ હ દેવેભ્યો વિજિગ્યે એ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

ઈંદ્ર, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓની પાસે ઈશ્વર એક મહાન્ તેજોમયરૂપે પ્રકટ થયા અને તેનું સ્વરૂપ જાણવા માટે અગ્નિ, વાયુ વગેરે દેવતાઓ તેમની પાસે અનુક્રમે ગયા. પરંતુ તેઓ પરમાત્માની શક્તિને લીધે જ શક્તિવાળા હતા, તેથી તેઓની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ અને છેવટે હિમવતી (ગૌરી અથવા બ્રહ્મવિદ્યા) એ તે દેવોને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. તેમ જ સનકાદિક મુનિઓને જ્ઞાન આપવા માટે પરમાત્મા દક્ષિણામૂર્તિ-રૂપે પ્રકટ થયા હતા, એમ દક્ષિણામૂર્તિ ઉપનિષદ્માં વર્ણવ્યું છે. આ પ્રમાણે દેવતાઓને અને મુનિઓને જ્ઞાન આપવા માટે ઈશ્વરનો પ્રાદુર્ભાવ વર્ણવ્યો છે. પરંતુ પુરાણોમાં જે જે અવતારોનું વર્ણન કર્યું છે, તે સર્વે પરમાત્માના અંશરૂપ વિરાટ (સ્વરૂપાવિમાલી વિષ્ણુ) ના અંશરૂપ હોય છે. કારણ કે તેઓ જરાયુજ, અંકજ,

વગેરે પાંચલૌતિક શરીરને ધારણ કરનારા પરમાત્માના ઉપાસક તથા પરમાત્મા શિવની અને રુદ્રની અપ્રતિમ ભક્તિ કરીને જગતને ઇશ્વરી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા છે. જેમકે કપિલ મુનિએ સાંખ્ય શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરીને આત્માનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. નરનારાયણ ઋષિએ હિમાલયમાં ઉત્તમ તપશ્ચરણ કરીને આ લોકનું અને પરલોકનું ઉત્તમ સાધન તપ છે, એમ બતાવી નારદાદિ ઋષિઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે; ભગવાન રામચન્દ્રે મન્યાદિ સ્મૃતિમાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં ગુરુની પાસે ધનુર્વેદનું અધ્યયન કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં યજ્ઞાદિકર્મ કરીને ત્રણ ઋણુમાંથી મુક્ત થવાનું તથા પોતાની પતિવ્રતા પત્ની સીતાનું હરણ કરનારા રાવણનો વધ કરીને ક્ષત્રિયોને વર્ણાશ્રમના ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે; તથા ભારતવર્ષના દક્ષિણ સમુદ્રના તીર ઉપર રામેશ્વર નામના જ્યોતિર્લિંગનું સ્થાપન કરીને શિવની ભક્તિનું માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે. શ્રી રામચંદ્ર સીતાને લઈને જ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે સીતાને સેતુબંધ રામેશ્વરનાં દર્શન કરાવતાં કહ્યું છે કે;—

અત્ર પૂર્વે મહાદેવઃ પ્રસાદમકરોદ્વિમુઃ ।

સેતુબંધ ઇતિ સ્થાતં ત્રૈલોક્યેન ચ પૂજિતમ્ ॥ રામા. લંકા. સ. ૧૨૩-૨.

સમુદ્રના ઉલ્લંઘન પહેલાં જે પરમાત્મા શિવ આ સ્થળે મને પ્રસન્ન થયા હતા, તે ત્રણ લોકમાં પૂજ્ય શ્રી શંકરનું સેતુબંધ રામેશ્વર નામનું આ પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે. વળી કૂર્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે, “સેતુમધ્યે મહાદેવમીશાનં કૃત્તિવાસસં । સ્થાપયમાસ લિંગસ્થં પૂજયમાસ રાઘવઃ ॥ સેતુબંધમાં ગજચર્મ ધારણ કરનારા તથા સર્વને શાસન કરનારા શ્રીમહાદેવનું સ્થાપન કરીને શ્રી રામચંદ્રે તેમની પૂજા કરી હતી.” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, રામચંદ્ર શિવના પરમ ઉપાસક હતા. માટે કાશીમાં મરણ પામનારા ગ્રાણીને રુદ્ર, જે તારક મંત્રનો ઉપદેશ કરે છે એ તારક મંત્રને કેટલાએક રામમંત્ર એમ કહે છે; પરંતુ એ રામ મંત્ર નથી પણ પ્રણવ છે. પરશુરામે પણ મહાદેવની પાસેથી ઉત્તમ શસ્ત્રવિદ્યા સંપાદન કરી હતી. તેમણે બ્રાહ્મણનો દ્રોહ કરનારા ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી અને પ્રજાનું સંરક્ષણ કરીને બતાવી આપ્યું હતું કે, પ્રત્યેક કાર્ય જ્યારે વિકાર પામે છે ત્યારે તે કારણમાં લય પામે છે. ‘બ્રહ્મણઃ ક્ષત્રમુત્થિતમ્’ એ મનુવચન પ્રમાણે બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલું અધાર્મિક ક્ષત્ર પાછું બ્રાહ્મણમાં જ લય પામે છે. ભગવાન દત્તાત્રેયે પણ યોગથી ઇશ્વર અથવા ગુરુરૂપ શિવની ઉપાસના કરીને ઇશ્વર યોગસાધ્ય છે, એમ બતાવી આપ્યું છે. પૃથુ રાજાએ ઊંચી નીચી ભૂમિનું સમીકરણ કરી, પૃથ્વી ઉપર મેઘજલ સ્થિર રહી શકે તેવો યોગ કરી, ખાતર નાંખી, બીજોને પુષ્ટ બનાવ્યાં હતાં અને પૃથ્વીમાંથી બહુ અન્ન ઉત્પન્ન કરીને ક્ષત્રિયોને ઉપદેશ કર્યો હતો કે રાજ્યના અભ્યુદયનું મુખ્ય સાધન કૃષિ હોવાથી પડતર ભૂમિનું ખેડાણ કરી ગોરક્ષાદ્વારા બળદોનું પાલન કરવું; અને ખેડુતોને કરના બોળમાંથી મુક્ત કરી અન્નનો પુષ્કળ પાક સંપાદન કરવો તથા તેમણે સનકાદિક મુનિની પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરી, વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરીને દર્શાવ્યું હતું કે, રાજાઓએ મરણ પર્વે તો મોજ શોખમાં જીવન નહિ ગાળતાં ઉત્તરા-

વસ્થામાં એકાંતમાં રહી તપશ્ચરણુ, યોગ તથા ઈશ્વરની ઉપાસનાથી આત્માનું કલ્યાણ કરવું.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વ્રજમાં રહીને ગાયેાનું પાલન કરીને અંતાવી આપ્યું છે કે, ગોપાલનના અધિકારી વૈશ્યોએ ગાડીઓમાં બેઠાતા ઘોડાઓની સંપત્તિઓ વધારવા તરફ લક્ષ આપીને અશ્વપાલક નહિ થતાં ગોધનનું પાલન કરી ગોપાલ નામને સાર્થક કરવું, એ જ વૈશ્યોનો પરમ ધર્મ છે. તથા ભારતના યુદ્ધના પ્રારંભમાં ક્ષાત્ર ધર્મ સ્વીકારવાથી સંબંધીઓનો વધ કરવો પડશે, એવી ગ્લાનિથી યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલા અર્જુનને ભગવદ્ગીતારૂપી સ્મૃતિથી કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડના સમુચ્ચયરૂપ વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો, કે જેને પ્રતાપે અર્જુનને એકાત્મ્ય જ્ઞાન થવાથી અમુક મરે છે અને અમુક મારનાર છે, એવી ભેદબુદ્ધિ નાશ પામી હતી અને તેણે કહ્યું હતું કે, “ નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા કરિષ્યે વચનં તવ હે કૃષ્ણ ! મારું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું છે અને મને જ્ઞાન થયું છે. હવે હું તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ.” આમ કહી ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાં લઈ શત્રુઓનો પરાજય કર્યો હતો. આમ છતાં ગીતાનું તાત્પર્ય સંન્યાસ લેવામાં છે, એમ માની સર્વે દ્વિભ્રે વિરક્ત થઈ જાય છે એ યોગ્ય નથી. બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાત્ એ શ્રુતિ બ્રાહ્મણને જ સંન્યાસનો અધિકારી કહે છે અને ક્ષત્રિયોને તથા વૈશ્યોને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ એ ત્રણ આશ્રમના અધિકારી કહે છે, અને શૂદ્રોને માત્ર ગૃહસ્થાશ્રમના જ અધિકારી કહે છે. માટે પૃથુ, પ્રિયવ્રત, અંગ, ધૃતરાષ્ટ્ર, ઋષભદેવ, ભરત વગેરે, રાજર્ષિઓએ વાનપ્રસ્થાશ્રમ અંગીકાર કર્યો હતો. ભીષ્મપિતામહે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય જ પાળ્યું હતું તથા ઉત્તરેન્દ્ર, વસુદેવ, જનક વગેરે રાજાઓ જ્ઞાની હોવા છતાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહ્યા હતા અને યાવજીવમગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ એ શ્રુતિ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરીને ઇવતાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મનું પાલન કર્યું હતું. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ગીતાનું તાત્પર્ય વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરવામાં છે. વળી શ્રીકૃષ્ણે સાંદીપનિ, ઉપમન્યુ, દુર્વાસા, સુદામા વગેરે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની સેવા કરી બ્રહ્મણ્યતા દર્શાવી આપી હતી તથા તેઓ પરમાત્મા શિવના પરમ ઉપાસક હતા. ભારતના સૌષ્ઠિક પર્વમાં મહાદેવ જ અશ્વત્થામાને કહે છે કે, “ સત્યશૌચાર્જવત્યાગતપસા નિયમેન ચ । ક્ષાંત્યા મક્ત્યા ચ ધૃત્યા ચ વુદ્ધ્યા ચ વચસા તથા ॥ યથાવદ્દમારાદ્ઃ કૃષ્ણનાહ્નિકર્મણા । તસ્માદિષ્ટતમઃ કૃષ્ણાદન્યો મમ ન વિદ્યતે ઉત્તમ કર્મવાળા શ્રીકૃષ્ણે સત્ય, શૌચ, સરળતા, ત્યાગ, તપશ્ચરણુ, નિયમ, સહનશીલતા, ભક્તિ, ધીરજ, બુદ્ધિ, સ્તુતિ વગેરેથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિપ્રમાણે મારું આરાધન કર્યું છે, માટે મને બીજા કોઈ પણ ભક્ત શ્રીકૃષ્ણથી વધારે પ્રિય નથી.” વળી તેમણે વ્યાસના પુત્ર ઉપમન્યુની પાસેથી ઉપદેશ લઈને તપશ્ચરણુ કર્યું હતું. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે “બ્રહ્મચર્ય મહદ્ધોરં તોત્વા દ્વાદશવાર્ષિકમ્ । હિમવતપાર્શ્વમાસ્થાય યો મયા તપસાર્જિતઃ ॥ સમાનવ્રતચારિણ્યાં રુક્મિણ્યાં યોન્વજાયત । સનત્કુમારસ્તેજસ્વી પ્રણુમ્નો નામ મે સુતઃ ॥ મેં આર વર્ષ સુધી દિમાત્રયની તલેટીમાં ઘેર બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળી તપશ્ચરણુ કરીને મારું

સમાનપ્રતાયરણ કરનારી રુકિમણીને વિષે તેજસ્વી સનતકુમારના અવતારને પ્રદુમ્ન નામના પુત્રરૂપે પ્રાપ્ત કર્યો છે.' વળી મહાભારતના સભાપર્વમાં કહ્યું છે કે; સ ત્રાપિ કેશૌ હરિરુદ્ધવર્હ શુક્રમેકમપરં ત્રાપિ કૃષ્ણં । તૌ ત્રાપિ કેશૌ નિવિશેતાં ચ-
દૂનામ્ કુલે ત્રિયૌ દેવકીં રોહિણીન્ન । તયોરેકોવલ્લદેવો વમૂવ યોઽસૌ શ્વેતસ્તસ્ય દેવસ્ય
કેશઃ ॥ કૃષ્ણો દ્વિતીયઃ કેશવઃ સંવમૂવ । કેશો યોઽસૌ વર્ણતઃ કૃષ્ણ ઉક્તઃ ॥ “દેવતાઓએ
સ્તુતિ કર્યા પછી હરિએ એક ઘોળો અને એક કાળો એવા બે કેશો ઉખેડીને ફેંકી
દીધા અને તે બે કેશો યાદવકુળમાં દેવકી અને રોહિણી નામની સ્ત્રીઓના ઉદરમાં
પેઠા; તેમાંથી જે ઘોળો કેશ હતો તે બલદેવરૂપે જન્મ પામ્યો; અને બીજો કાળો
કેશ શ્રીકૃષ્ણરૂપે જન્મ પામ્યો હતો. અહીં કેશ શબ્દ અંશનો વાચક છે અર્થાત
વિરાટના અંશમાંથી આ બે મહાપુરુષો જન્મ્યા હતા અને છેવટે સ્વર્ગારોહણપર્વમાં
શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રની સભામાં ગયા હતા, આમ કહ્યું છે.

વેદવ્યાસે પણ બ્રાહ્મણો ચાતુર્હોત્ર કર્મ સહેલાઈથી કરી શકે, એટલા માટે
વેદની શાખાઓના વિભાગ કરીને જૂદા જૂદા શિષ્યોને ભણાવી હતી તથા મનુષ્યોનાં
કલ્યાણને માટે ઇતિહાસની અને પુરાણોની રચના કરી હતી. તેમણે પણ મહાદેવ
ઉપર તપ કરી શુકદેવ અને ઉપમન્યુ નામના બે પુત્રોને પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

આ પ્રમાણે ઇતિહાસ તથા પુરાણોનાં વચનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પુરા-
ણોમાં કહેલા ઈશ્વરના અવતારો પરમાત્મા શિવના પરમ ઉપાસક હતાં. અહીં કોઈ શંકા
કરે કે, મંત્રોમાં ઇંદ્રાદિક દેવોએ તથા વામદેવ વગેરે ઋષિઓએ અને સ્મૃતિઓમાં
તથા પુરાણોમાં અવતારોએ પોતે પરમાત્મા છે અને સૂર્યાદિ દેવોને તેમનાં કાર્યોમાં
પ્રેરનારા છે આમ શામાટે કહ્યું છે, તેનું સમાધાન એવું છે કે, જેને જેને ઈશ્વરની સાથે
અભેદ જ્ઞાન થયું છે, તે તે મહાત્માઓએ બ્રહ્મરૂપે જ શિષ્યને ઉપદેશ કર્યો છે. આ
વાત ‘શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા તૂપદેશો વામદેવત્’ એ બ્રહ્મભીમાંસાંના સૂત્રમાં કહી છે. અવતારોએ
ઉપદેશથી તથા ક્ષાત્ર ધર્મથી યજ્ઞ, ગાય અને બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરીને જગતના ઉપર પરમ
ઉપકાર કર્યો છે, માટે આર્યોએ તેમના તરફ પરમ પૂજ્યભુક્ષિ રાખવી જોઈએ. પરંતુ
આર્યો અવતારોની મૂર્તિનું સ્થાપન કરીને પૂજા કરતા હોય, એમ ઇતિહાસોમાં
તથા પુરાણોમાં કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી; માટે જોયોએ વિષ્ણુનું
પૂજન કરવું હોય, તેઓએ શાલિગ્રામમાં અથવા તો શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ સહિત
ચતુર્ભુજ ધારણ કરનારા વિષ્ણુની મૂર્તિમાં વિરાટનું અથવા નારાયણનું પૂજન કરવું.
કદાચ કોઈ શંકા કરે કે, ચારે આ જગતમાં શિવ (બ્રહ્મ) તથા વિષ્ણુ એ બે
ઈશ્વર છે, પરંતુ તેમ નથી. કારણ કે લિંગપુરાણમાં વિષ્ણુ બ્રહ્માને કહે છે કે;
“પ્રધાનમવ્યયો યોનિરવ્યક્તં પ્રકૃતિસ્તમઃ । સમૈવૈતાનિ નામાનિ નિત્યં પ્રસવઘર્મિણઃ । एष
बीजी भवान् बीजं अहं योनिः सनातनः प्रधान-अव्यय-कारण-अव्यक्त-प्रकृति-तम
वगेरे જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ઉપાદાન કારણરૂપ જે હું તેનાં નામો છે. આ મહેશ્વર
એ બીજ (પુરુષ) છે, તું બીજ (પુત્રરૂપ જીવ) છો અને હું આ જગતનું સનાતન

એવું કારણ (પ્રકૃતિ અથવા સ્ત્રી) છું.” એટલે વિષ્ણુ એ ગૌરી અથવા તેા ઉમારૂપ છે અને એ વાત ભાગવતમાં વિષ્ણુએ મોહિનીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને દર્શાવી આપી છે. પરમાત્માના સ્વરૂપવિષે માંડૂક્ય ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે; “પ્રણવ ની ચાર માત્રાઓ છે, (વ્યાહતિઓ પણ ચાર છે અને ગાયત્રીનાં પદો પણ ચાર છે.) તેમાં પ્રથમ માત્રા અકાર અને તેના દેવતા વિરાટ (મહાવિષ્ણુ-નારાયણ) છે અને તે હિરણ્યગર્ભથી ઉત્પન્ન થાય છે. બીજી માત્રા ઉકાર છે, તેના દેવતા હિરણ્યગર્ભ છે. તેનાં બ્રહ્મા, મહેદ્ર, પ્રજાપતિ વગેરે નામો છે. તે સૃષ્ટિમાં પ્રથમ જીવરૂપ છે અને તે માયાશયલ બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ પુરુષ, કાલી રુદ્ર અથવા તેા ગૌરી શંકર) થી ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ વાત “માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરં । તસ્યાવયવમૂતૈસ્તુ વ્યાસં સર્વમિદં જગત્ ॥ માયાને પ્રકૃતિ અને તેના અધિષ્ઠાતાને મહેશ્વર જાણવા અને તેનાં અવયવરૂપ હિરણ્યગર્ભ, વિરાટ વગેરે જીવોથી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે,” એમ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. ત્રીજી માત્રા મકાર અને તેના દેવ માયાશયલ બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ પુરુષ અથવા તેા ઉમામહેશ્વર) છે. જગતને ઉત્પન્ન કરવા માટે પરમાત્મા માયાનો અંગીકાર કરે છે; તેથી માયાશયલ કહેવાય છે અને ચોથી માત્રા (અર્ધમાત્રા) છે અને તેના દેવ પરમાત્મા પરમશિવ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે;— “પ્રપન્નોપશમં શાન્તં શીવં ચતુર્થં મન્યન્તે સર્વ કારણની નિવૃત્તિના અવધિરૂપ, શાંત, ચોથી માત્રારૂપ પરમાત્મા પરમ શિવ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.”

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રત્યેક દ્વિજાતિએ પોતાની મુક્તિને માટે વ્યાહતિ, ગાયત્રી તથા પ્રણવથી પરમાત્મા પરમ શિવની ઉપાસના કરવી અને સ્ત્રીઓએ તથા સંસ્કારરહિત ક્ષત્રિયોએ, વૈશ્યોએ અને શૂદ્રોએ નામ મંત્રોથી પરમાત્મા શિવની ઉપાસના કરવી.

અમુક કર્મ કરવાથી ધર્મ થશે, આવી સદ્બુદ્ધિથી પાળવામાં આવેલો આચાર સદાચાર કહેવાય છે, કે જે સદાચાર ઋષિઓ, મુનિઓ, રાજાઓ, સદાચાર પ્રામાણ્ય. પવિત્ર વૈશ્યો અને શૂદ્રોમાં પણ જોવામાં આવે છે. ઇતિહાસોમાં તથા પુરાણોમાં જે જે પુરુષોનાં આચરણને સદાચાર માનીને લોકો જેઓનું અનુકરણ કરે છે, તેવા પુરુષોનાં પણ ઇતિહાસોમાં તથા પુરાણોમાં કોઈ કોઈ ધાર્મિક તથા વ્યાવહારિક આચરણ શ્રુતિથી તથા સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ વર્ણન કર્યાં હોય તેા તે સદાચાર કહેવાય નહિ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે; “ન હ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયયોરત્યન્તમુપહતિરસ્તિ ત્યાં સૂધી શરીર છે ત્યાં સૂધી કોઈ પણ પુરુષને પ્રિય અને અપ્રિયનો (રાગ દ્વેષનો) અત્યંત અભાવ થતો નથી.” માટે સાત્વિક જન્મવાળા દેવતાઓને અને ઋષિઓને પણ અલ્પ રાગ દ્વેષ હોવાનો સંભવ છે અને તે રાગ દ્વેષથી ઉત્પન્ન થનારાં સુખદુઃખ તેઓને પણ ભોગવવાં પડે છે. માટે દેહધારી અવતારી પુરુષોને પણ રાગદ્વેષમૂલક શિષ્ટાનુગ્રહ, દુષ્ટનિગ્રહ વગેરે કરવા માટે કોઈક વખતે અસદાચરણ પણ કરવાં પડે છે અને તેજ કારણથી વિશ્વામિત્ર-પરાશર-રામ-કૃષ્ણ-યુધિષ્ઠિર-વગેરે દેવમનુષ્યોનાં

આચરણમાં વ્યવહારમૂલક સખલન જોવામાં આવે તો તે સખલન ધર્મબુદ્ધિથી કરવામાં આવેલું ન હોવાથી તે સદાચાર કહેવાતો નથી, માટે તેને સદાચાર માનીને તે પ્રમાણે બીજાઓએ વર્તવું નહિ.

હવે સનાતન વેદધર્મ કેવી રીતે પડતી સ્થિતિમાં આવ્યો? તેના સંબંધમાં વિચાર કરીએ. સત્યયુગથી આરંભીને કલિયુગનાં અઢી હજાર વર્ષ સૂધી તો સનાતન વૈદિક ધર્મ અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલ્યો. સનાતન ધર્મની પડતીનાં હતો; પરંતુ કુલીન ક્ષત્રિયોના નાશ થયો અને ક્ષત્રિયોથી કારણો.

શૂદ્રોની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા ઉગ્ર રાજાઓ ભારતવર્ષના રાજ્યાસન ઉપર આવ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણોએ તેઓને ઉપનયનાદિક સંસ્કારો કરવા બંધ કર્યા, તેથી તેઓને વૈદિક ધર્મના તરફ અને બ્રાહ્મણોના તરફ ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ. તે સમયે બાહ્ય પ્રાંતમાં શુદ્ધોદન રાજાનો પુત્ર શાક્યસિંહ (બુદ્ધ) જન્મ્યો હતો; તેણે ક્ષત્રિય ધર્મનો ત્યાગ કરીને વિધર્મ એવો ભિક્ષુકનો ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો; તેણે વૈદિક સંસ્કારથી હીન થયેલા ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને અહિંસા વગેરે સામાન્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરીને વર્ણાશ્રમ ધર્મનો નાશ કરવાનો આરંભ કર્યો. વૈદિક દેવોની નિંદા કરીને તેમને ઠેકાણે બુદ્ધદેવને મનાવ્યા અને ધીરે ધીરે બુદ્ધધર્મ જ્યારે રાજધર્મ થઈ પડ્યો ત્યારે પુરાણકારોએ પણ “સંમોહાય સુરદ્વિષાં બુદ્ધદેવ દૈત્યોને સંમોહ કરવા માટે અવતાર ધરશે” એમ નિંદાત્મક સ્તુતિરૂપે પુરાણમાં બુદ્ધને પણ દશમો અવતાર ગણીને તેના ઉલ્લેખ કર્યો. તે બુદ્ધદેવનાં નિર્વાણ પછી લગભગ સવાસો વર્ષે મહાવીર સ્વામીનો જન્મ થયો. આ મહાત્માનું શરીર તો ઋષભદક્ષ બ્રાહ્મણ અને દેવાનંદ બ્રાહ્મણીના વીર્યથી બંધાયું હતું; પરંતુ તેમનાં અનુયાયીઓએ વેદધર્મના ઉપદેશક બ્રાહ્મણને ઉતારી પાડવાની ઇચ્છાથી એવી કલ્પના ઘડી કાઢી કે;—તીર્થંકરો બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મે જ નહિ; કારણ કે બ્રાહ્મણ કુલ તો ભિક્ષુક છે; આમ કહીને તેઓએ મહાવીર સ્વામીને ત્રિશલા નામની ક્ષત્રિયાણીના ઉદરમાં મૂકવાની કલ્પના કરી કાઢી; જે કે તેમના આગમમાં જ બ્રાહ્મણને અધ્યાપક માન્યા છે અને મહાવીર સ્વામી પણ બ્રાહ્મણની પાસેથી જ ચાર વેદ તથા શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ વગેરે છ અંગો ભણ્યા હતા; છતાં વિદ્યોપદેશ બ્રાહ્મણનું કુળ અધમ અને શસ્ત્રજીવી ધોર કર્મ કરનારા ક્ષત્રિયનું તથા સત્યાનૃત્યથી વ્યાપાર કરીને જીવિત ગાળનારા વણિકનું કુળ ઉત્તમ, ધન્ય છે એમની બુદ્ધિમત્તાને! પ્રત્યેક પ્રજામાં વિદ્યોપદેશ કુળ જ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ઇરાનીઓમાં આથર્વણ અને ગ્રીક તથા ઇજિપ્સન પ્રજામાં પણ અધ્યાપકકુળ જ શ્રેષ્ઠ ગણાતું હતું. જૈનો આર્યો છતાં અને બ્રાહ્મણોની પાસે વેદાદિકનું અધ્યયન કરનારા છતાં પણ તેઓએ બ્રાહ્મણકુળને અપમાન આપવા માટે બહુ બહુ પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા. મહાવીર સ્વામીના સમય પછી તેઓએ શબ્દ પ્રમાણરૂપ વેદને આગમ તરિકે ન માનતાં માત્ર પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ જ પ્રમાણ માન્યાં હતાં; પરંતુ પાછળથી ચૈતાના ગ્રંથોને ‘આગમ’ નામ આપીને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને

આગમ એમ ચાર પ્રમાણને માનવા લાગ્યા. વળી તેઓએ આર્યોના મહાભારત અને રામાયણના પ્રતિનિધિરૂપ જૈન મહાભારત અને જૈન રામાયણની રચના કરી, રામ, કૃષ્ણ, રાવણ, વામન વગેરે વૈદિક ધર્માચરણ કરનારા મહાત્માઓને જૈનધર્મી ઠરાવી પાડ્યા; અને આર્યોએ માનેલા ચોવીશ અવતારોને ઠેકાણે ચોવીસ તીર્થંકરોની કલ્પના કરીને રામ, કૃષ્ણ, વામન, પાંડવો વગેરેને તેમના ઉપાસકો બનાવ્યા. આ રીતે જૈનોએ પણ વેદો, ઇતિહાસો, પુરાણો, દેવો, આત્મણો અને અવતારોની નિંદા કરવામાં બાકી રાખી નથી; તેઓએ ધર્મના મુખ્ય ગ્રંથોની પ્રાકૃત ભાષામાં એટલે માગધી, પાલી વગેરે ભાષામાં રચના કરીને, તેઓને આગમનું નામ આપ્યું છે. આ પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃત ભાષામાંથી અપભ્રંશ થયેલી એક ભાષા છે. હિમાચાર્ય પ્રાકૃત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં જણાવે છે કે; “પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતં પ્રકૃતિ કહેતાં સંસ્કૃત અને તેમાંથી થયેલી ભાષા તે પ્રાકૃત ભાષા.” જૈનોના આગમ ગ્રંથોમાં વૈદિક દેવોને ઠેકાણે ચૈલ્યવંદન તથા તીર્થંકરોની પૂજાઓ કલ્પવામાં આવી છે. મહાવીર સ્વામીના વિહારસમયનું જ્યાં જ્યાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં શિવ, ચંડી, ભૈરવ, યક્ષ વગેરેનાં મંદિરોનું વર્ણન જોવામાં આવે છે; પરંતુ તીર્થંકરોનાં મંદિરોનું વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. તે ઉપરથી જણાય છે કે, મહાવીર સ્વામીની પહેલાના તીર્થંકરોની કદાચ કલ્પના જ હોય અને જૈનધર્મનો આરંભ મહાવીર સ્વામીથી જ હોય.

આ રીતે જૈનધર્મના આચાર્યોએ પણ સનાતન ધર્મનું ખંડન અને વર્ણુશ્રમ ધર્મનો નાશ કરવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ એટલામાં શ્રીમાન્ આદિ શંકરાચાર્ય પ્રકટ થયા અને તેમણે વૈદિક ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલી ત્રૈવર્ણિક પ્રબળ પાછી વૈદિક સંસ્કારોથી સંસ્કૃત કરીને છિન્ન લિન્ન થયેલા વૈદિક ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરી; તેમણે પોતાના અલ્પ વયના પ્રમાણમાં વૈદિક ધર્મના ઉદ્ધાર માટે અને ઉદ્ધૃત ધર્મનાં રક્ષણ માટે જોઈએ તે કરતાં વિશેષ કર્યું; પરંતુ તેમનાં નિર્વાણ પછી કેટલાએક સંપ્રદાયો ઉભા થયા. તેઓએ પણ વૈદિક ધર્મની છાયા તળે રહીને વૈદિક ધર્મનો જ નાશ કરવા માંડ્યો. તેમણે પણ વૈદિક દિક્ષાને ઠેકાણે નવીન દિક્ષાઓ, વૈદિક મંત્રોને ઠેકાણે નવીન મંત્રો, વૈદિક યજ્ઞયાગને ઠેકાણે નવીન પૂજાઓ, વ્રતો, ઉત્સવો તથા પ્રાયશ્ચિત્તને ઠેકાણે નામ સ્મરણો વગેરેની યોજના કરી. સાવિત્રીપતિત ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો તથા શૂદ્રોના સરખા અધિકાર રાખ્યા, તેથી લોકો વૈદિક સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરીને નવીન મત પંથોનો આશ્રય કરવા લાગ્યા, એટલે તે જાતિની પાછળ જીવન ગાળનારી પરાધીન એવી આત્માજીવિત પણ વૈદિક ધર્મનો ત્યાગ કરીને તે તે જાતિને અનુસરવા લાગી અને કાળે કરીને તે તે મત પંથની અત્યંત આગ્રહી થઈને વૈદિક ધર્મ તરફ અનાદર દૃષ્ટિથી જોવા લાગી. આ રીતે ઉત્તરોત્તર વૈદિક સનાતન ધર્મની પડતી જ થવા લાગી, અને સુધન્વા રાજાની રાણીના કહેવા પ્રમાણે “કો વેદાનુદ્ધરિષ્યતિ અરે રે હવે વેદોનો કોણ ઉદ્ધાર કરશે?” આવી વેદોની તથા સનાતન વૈદિક ધર્મની દુઃસ્થિતિ અસારે થઈ પડી છે.

આ સર્વ સંદર્ભનો સારાંશ એ છે કે; બહુ જ પ્રાચીનકાળમાં એશિયાની અને યુરોપની સર્વ પ્રજા વૈદિક દેવાનું પૂજન કરતી હતી. ગ્રીક, રોમન વગેરે યુરોપની પ્રજા અને ઇજીપ્તની પ્રજા વેદમાં વર્ણવેલા ઈંદ્ર, રુદ્ર, વિષ્ણુ, ઈંદ્રાણી, વૃષાકપાથી (ગૌરી તથા લક્ષ્મી) વગેરે દેવાને ઉદ્દેશીને અગ્નિમાં હોમ કરતી હતી, તથા મહેંદ્ર, રુદ્ર, વિષ્ણુ, મૃત્યુ વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ સૂર્યમંડલસ્થ પુરુષની ઉપાસના કરતી હતી. ધરાનની, ચીનની તથા જાપાનની પ્રજા યમ, અર્યમા, ત્વષ્ટા, અપાનપાત્ર વગેરે દક્ષિણાયનના દેવતાઓનું તથા પોતાના મૃત પિતૃઓનું યજન કરતી હતી અને આર્યો ઉત્તરાયણના તથા દક્ષિણાયનના એમ બન્નેના દેવતાઓની તથા પિતૃઓની ઉપાસના કરતા હતા. તે ઉપરાંત તેઓ તત્ત્વજ્ઞાની હતા અને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું પણ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. આ રીતે આખી પૃથ્વીની વિદુષી પ્રજા બહુધા વૈદિક દેવતાઓની ઉપાસક હતી અને એ વાત વેદ, અવસ્તા તથા ગ્રીકના પ્રાચીન ઇતિહાસોની કથાઓ-પરથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કળિયુગનો આરંભ થયા પછી ભારતવર્ષમાં બુદ્ધદેવ, આચાર્યો અને ખ્રીસ્ત દેશોમાં પેગંબરો જન્મ્યા અને તે આચાર્યોએ તથા પેગંબરોએ અનેક દેવો, દેવીઓ, અવતારો, તીર્થંકરો, યોગિનીઓ, ભૈરવો, યક્ષો, શ્રીરસ્તાઓ, ક્ષેત્રપાલો, પિશાચો વગેરેની ઉપાસનાઓ ચલાવી અને પોતાના ઇષ્ટ દેવોની મૂર્તિઓને સ્થાપીને તે તે સ્થાનોને તીર્થો બનાવ્યાં. લોકો પણ તે તે આચાર્યોના અને પેગંબરોના ઉપદેશથી પ્રાચીન એવા વૈદિક દેવોની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરીને નવીન દેવોની ઉપાસના કરવા લાગ્યા અને મત પંથની જાળમાં ફસાવાથી આર્યો સનાતન એવા વૈદિક ધર્મને વિસરી ગયા. જો કે તે તે દેવ દેવીઓની ઉપાસના કરવાથી કેટલીક કામના સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ “ચોયમુપાસતે સ તદેવ ભવાતિ જે પુરુષ જેની ઉપાસના કરે છે, તે તેના સ્વરૂપને પામે છે.” એ શ્રુતિ અનુસાર ઉપાસકો પોતાના ઉપાસ્ય દેવની સાયુજ્ય ગતિને પામે છે, પરંતુ તેઓની મુક્તિ થતી નથી. માટે ખરેખર ઐહિક અભ્યુદયનું તથા પારલૌકિક નિઃશ્રેયસનું સાધન તો વૈદિક દેવોની જ ઉપાસના છે. માટે સનાતન ધર્મની ઉન્નતિ કરવા માટે જ્યાંસૂધી આર્યોના સંતાનોને વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રોનું ફરજિયાત અધ્યયન કરાવવામાં આવશે નહિ, ત્યાંસૂધી તેઓ સનાતન ધર્મનાં સ્વરૂપને સમજશે પણ નહિ, અને ભવિષ્યની પ્રજા જ્યાંસૂધી સનાતન ધર્મથી અજ્ઞાત રહેશે ત્યાંસૂધી દેશોન્નતિને માટે આશા રાખવી, એ ગગનપુષ્પની સુવાસ સમાન છે. માટે આર્ય પ્રજાએ ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન વગેરે કરવાની ઘણી જ જરૂર છે.

જે સમયે વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રનું વ્યાવહારિક શિક્ષણની સાથે ફરજિયાત શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, તે સમયે આપણી કેવી સ્થિતિ હતી, તેના સંબંધમાં જો આપણે દૃષ્ટિ કરીશું તો તે સમય સસયુગના જેવો હતો. તે સમયે આર્ય જાતિનાં સંતાનો ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા પછી ગુરુની દેખરેખ નીચે ગુરુને ઘેર રહેતા હતા. ગુરુ તેમને શૌચ-બાહ્ય અને

ધર્મનાં શિક્ષણની આવશ્યકતા.

આંતરની સ્વચ્છતા, સદાચાર, સંધ્યાવંદન, વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપ્યા પછી જાતિ અનુસાર તેઓની આજીવિકાને માટે ધનુર્વેદ, અર્થશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, કળા, નીતિશાસ્ત્ર વગેરેનું અધ્યયન કરાવતા હતા, શિષ્યો અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળીને વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી ગુરુની આજ્ઞા માગી તેમનો સત્કાર કરીને સમાવર્તન નામનો સંસ્કાર કરી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડતા હતા. ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો પ્રથમથી જ જાણેલા હોવાથી તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમને પણ અત્યંત દીપાવતા હતા, ધર્માચરણથી આરોગ્ય રહેનારા તે પુરુષોની પ્રજા પણ રોગરહિત અને સંપૂર્ણ આયુષ્યવાળી થતી હતી તથા વડીલોનો સદાચાર જોઈને તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. પુત્રો ગૃહધુરા ચલાવવાને શક્તિમાન થતા કે પિતા માતા વગેરે વડીલો વાનપ્રસ્થ થતા હતા અને ઈશ્વરના સમારાધનમાં પાછળનું જીવન ગાળતા હતા. દેશ પણ તે સમયે સમૃદ્ધ હતો, વૃષ્ટિ યથેષ્ટ થતી હતી અને પરદેશીઓ વિદ્યા, કળા તથા ચરિત્ર શિખવા માટે આર્યાવર્તમાં આવતા હતા.

પરંતુ ‘જેનો ઉદય તેનો અસ્ત’ એ નિયમાનુસાર કેટલોક કાળ વીતી ગયા પછી કળિયુગમાં સંસ્કારબ્રષ્ટ થયેલા ક્ષત્રિય રાજાઓએ જ વર્ણાશ્રમ ધર્મનો નાશ કરવા માંડ્યો. બ્રાહ્મણ પ્રજા શિવાયની બીજી દ્વિજ પ્રજામાં વૈદિક સંસ્કારો બંધ પડ્યા, અસંસ્કૃત પ્રજાને આધારે જીવન ગાળનારી બ્રાહ્મણ પ્રજાનાં વેદ તથા શાસ્ત્રોનાં અધ્યયન નિરર્થક થવા લાગ્યાં, નવીન મત પંથીઓએ નવા નવા મત પંથો ઉભા કરીને નવા નવા ગ્રંથો રચ્યા, વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રની જગ્યાએ તેઓનું પઠન પાઠન ચાલુ થયું, એટલામાં કાળજળથી યવનોનું રાજ્ય થયું, રાજભાષા તરિકે બીજી ભાષા થઈ અને લૌકિક વ્યવહાર વધવા લાગ્યો, પવિત્ર એવા વેદનાં અને શાસ્ત્રનાં માન ઓછાં થઈ ગયાં, આર્ષ ગ્રંથોને ઠેકાણે નવીન ગ્રંથોનું પઠન પાઠન ચાલુ થયું. વિદ્યા-ભ્યાસમાં લોકો બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. એક વર્ગ કેવળ પોષણને માટે જ વ્યાવહારિક વિદ્યા ભણીને પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો ત્યારે બીજા સંસ્કૃત ભાષા ભણનારો વર્ગ કે જે કેવળ બ્રાહ્મણ જ હતા, તેઓ પણ વેદનાં અંગ તરિકે ગણાતાં વ્યાકરણ, ન્યાય તથા સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં પોતાનું આયુષ્ય ગાળવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓએ વેદોને અને ધર્મશાસ્ત્રને તદન વિસારી દીધાં. જો કે વ્યાકરણ, ન્યાય વગેરે વ્યુત્પત્તિ કરનારાં શાસ્ત્રો ભણવાં જોઈએ, પરંતુ જેને માટે તે ભણવાં જોઈએ તેવા વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રો નહિ ભણતાં તેના અંગ ગણાતા ગ્રંથો ભણવામાં જ આયુષ્ય ગાળી કાઢવું એ નિરર્થક છે. બ્રાહ્મણો ન્યારે વેદ તથા શાસ્ત્રનું અધ્યયન છોડી બેઠા, એટલે તેમના તરફથી અપાતો સનાતન ધર્મનો ઉપદેશ પણ બંધ પડ્યો, વર્ણાશ્રમ ધર્મની પડતી થવા માંડી, અરાજકતાને લીધે પ્રજામાં અધરોત્તરતા થવા માંડી, નિરંકુશ ત્રૈવર્ણિક પ્રજામાંથી કાષ્ટ એ બૌદ્ધ, કાષ્ટ એ જૈન અને કાષ્ટ એ યવન ધર્મ અંગીકાર કર્યો. તે સમયે કેટલાએક વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ શ્રીશંકરાચાર્યની પેઠે વેદધર્મનો ઉદ્ધાર નહિ કરતાં નવા નવા પંથો ઉભા કરીને પોતાના આચાર્યોને ઈશ્વરાવતાર બનાવ્યા, તેમના ‘મુખ્ય

શિષ્યોને તેમના પાર્ષદ બનાવ્યા, તેઓની ઉપાસનાના મંત્રો, સ્તોત્રો તથા પુરાણો રચીને શિષ્યોને તેનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા, અને વેદશાસ્ત્ર લખાવવાનો તથા ધર્મનો ઉપદેશ કરવો બંધ કરી દધને માત્ર પ્રસાદથી જ શિષ્યોને પ્રસન્ન કરવા માંડ્યા.

આવી રીતે સનાતન ધર્મનો ઉપદેશ બંધ પડ્યો, એટલે ત્રૈવર્ણિક પ્રજા ધર્મરત્ન સ્વરૂપ, દેવોનું સ્વરૂપ, માતા પિતાની સેવા, વૃદ્ધોના તરફ ભક્તિ તથા નમ્રતા, માતા, પિતા અને બીજા વડીલોની આજ્ઞા પાળવી, બ્રહ્મચર્ય પાળીને વિદ્યાભ્યાસ કરવો, પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા વગેરે સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરવા લાગી, માતા પિતાએ પુત્રનું પાલન કરવું છોડી દીધું, પુત્રો ઉદ્ધત થઈને માતા પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ ગુરુ અથવા તો ધર્મરત્ન પોતાના પતિની આજ્ઞાનો લોપ કરવા માંડી, પતિવ્રતા જેવો મહાન ધર્મ નાશ થવા માંડ્યો, લોકો અસત્ય ભાષણ કરવા લાગ્યા, અસત્ય ચાલવા લાગ્યા, ઈન્દ્રિયનિગ્રહને અભાવે તરુણ વયમાં જ મનુષ્યો મરવા લાગ્યા, પ્રજા અલ્પાયુષ્ય અને અલ્પ બળવાળી થવા લાગી. આ બધું ધર્મોપદેશના અભાવે અધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી થયું અને હાલ આપણે તેજ દુર્દશાની ટોચ પર પહોંચી ગયા છીએ. ક્ષત્રિય વૈશ્યની વાત તો એક તરફ રહી, પરંતુ બ્રાહ્મણો પણ અલક્ષ્ય ભક્ષણ અને અપેયપાન કરવા લાગ્યાછે, કેટલાએક ચંડાળ, મ્લેચ્છો વગેરેની સાથે ભોજનો કરે છે, કેટલાએક શાસ્ત્રવેત્તાઓ પણ પ્રસિદ્ધ રીતે વિધવાવિવાહની હિમાયત કરવા લાગ્યા છે, કોઈ જનોઈ કાઢી નાખીને વટલી ગયા છતાં રાત્રિની સાથે છૂપી રીતે જેવો ને તેવો જ બ્યવહાર રાખી રહ્યા છે. આવી દુર્દશા થવાનું કારણ ધર્મશિક્ષણનો અભાવ છે. વ્યાવહારિક પાઠશાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા આપણા સંતાનોને જે ધર્મ સંબંધી કંઈ પણ કેળવણી આપવામાં આવશે નહિ તો આપણી ધાર્મિક સ્થિતિ સાંપ્રત સમયના કરતાં પણ વધારે દુર્દશામાં આવી પડશે, એટલા માટે વ્યાવહારિક કેળવણીની સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓને ધર્મશિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ ભવિષ્યમાં આદર્શ પુરુષો થાય અને દેશનું કલ્યાણ કરવાને સમર્થ થાય. માટે પ્રત્યેક આર્યોએ પોતાના સંતાનોને પ્રથમ ધર્મશિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા છે.

ધર્મનું શિક્ષણ આપવાના ત્રણ માર્ગ છે:—પાઠશાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ફરજિયાત ધર્મનું શિક્ષણ આપવું, ઉપદેશકોદ્વારા લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરવો તથા ધર્મના ગ્રંથોનો દેશી ભાષામાં મોટા વિસ્તારથી ફેલાવો કરવો. આ ત્રણે માર્ગોનો જે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો લોકો સનાતન ધર્મ જાળુવાને શક્તિમાન થાય અને ધર્મ જાળીને તે પ્રમાણે વર્તનારી પ્રજાનો ઉત્તરોત્તર ઉદય થાય છે, એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

કેટલાએક લોકો આજકાલ ધર્મ જાળુવાની ઇચ્છાથી જેમાં કથાઓની સાથે અહિંસાદિક ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેવા ગ્રંથોને સનાતન ધર્મ જાળુવા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો સમજીને, તેઓનું અધ્યયન તથા શ્રવણ કરે માટે શાસ્ત્રના ગ્રંથોનું છે. પરંતુ જેમાં સાક્ષાત્ ધર્મનું શાસન કરવામાં આવ્યું છે તેવાં પઠનપાઠન કરવાની ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કે શ્રવણ કરતા નથી. કોઈ ગીતાનું, કોઈ જગદગુરુનું

અનુગીતાનું, કોઈ મોક્ષધર્મનું, કોઈ યોગવાસિષ્ઠ વગેરેનું ધર્મ જાણવા માટે અધ્ય-
યન, તથા શ્રવણ કરે છે, પરંતુ તે તે ગ્રંથો તો જ્ઞાનના ગ્રંથો છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા
ધર્મો પાળીને સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન થયા પછી જ મનુષ્ય જ્ઞાન સંપાદન કરવાને
અધિકારી થાય છે. માટે બ્રહ્મચારીઓએ તથા ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોએ તો અધિકારી
થવા માટે પ્રથમ ધર્મશાસ્ત્રનું જ પઠન તથા શ્રવણ કરવું જોઈએ. આપણામાં મનુ,
અત્રિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાજ્ઞવલ્કય, ઉશના, અંગિરા, યમ, આપસ્તંબ, સંવર્ત, કાત્યા-
યન, બૃહસ્પતિ, પરાશર, વ્યાસ, શંખ, લિખિત, દક્ષ, ગૌતમ, શાતાતપ અને વસિષ્ઠ
વગેરે ઋષિઓએ રચેલાં ધર્મશાસ્ત્રો છે. તેમાંનાં કેટલાંએક હજી સૂધી જેવાં ને
તેવાં જ રહ્યાં છે, કેટલાંએક ખંડિત થઈ ગયાં છે અને કેટલાંએકમાં પાછળથી ઉમેરો
કરાવામાં આવ્યો છે. જે ધર્મશાસ્ત્રો જેવાં ને તેવાં જ સંપૂર્ણ રહેવા પામ્યાં છે તેવાં
મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્કય, પારાશર વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોમાં મનુસ્મૃતિ મુખ્ય ગણાય છે; તે
વિસ્તારવાળી છે, તેના ઉપર ટીકાકારો પણ ધણા થયા છે અને જેમાંના મેઘાતિથિ,
સર્વજ્ઞનારાયણ, કુલ્લુક ભટ્ટ, રાધવાનંદ, નંદન, રામચંદ્ર, ગોવિંદરાજ, શ્રીમાધવાચાર્ય,
ધરણીધર, શ્રીધરસ્વામી, રુચિદત્ત, વિશ્વરૂપ, ભોજદેવ અને ભારુચિ વગેરેનાં નામો
હાલમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે; તેમાંથી મેઘાતિથિની, સર્વજ્ઞનારાયણની, કુલ્લુક ભટ્ટની,
રાધવાનંદની, નંદનની, રામચંદ્રની અને ગોવિંદરાજની એમ સાત ટીકાઓ મનુસ્મૃતિની
સાથે છપાયેલી છે અને બીજી ટીકાઓ હજી હાથ આવી નથી. મનુસ્મૃતિના ટીકાકારોમાં
મહાત્મામાંસક મેઘાતિથિનું મનુસ્મૃતિ ઉપરનું ભાષ્ય ધણું જ ઉત્તમ છે, કુલ્લુક ભટ્ટ બહુધા
મેઘાતિથિની અને ગોવિંદરાજની ટીકાને અધારે જ લખે છે; ખરી રીતે કહીએ તો મેઘા-
તિથિનાં વિસ્તૃત ભાષ્યને તેમણે સંક્ષિપ્તમાં લખી કાઢ્યું છે. કોઈકોઈ ઠેકાણે રાધવાનંદે તથા
નંદને પણ મૂળ ગ્રંથને બહુ જ ઉત્તમ રીતે સ્પૃટ કર્યો છે. અમે અમારા ભાષાંતરમાં બહુધા
મેઘાતિથિને અને થોડે અંશે કુલ્લુકભટ્ટ, રાધવાનંદ, નંદન વગેરે ટીકાકારોને અનુસર્યા
છીએ અને વિવરણો લખવા માટે વેદ, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા, કલ્પસૂત્રો, ગૃહ-
સૂત્રો, ધર્મશાસ્ત્રો, આયુર્વેદ, રામાયણ, મહાભારત અને બીજા સંગ્રહ ગ્રંથોના પણ
ઉપયોગ કર્યો છે. ક્ષેપક શ્લોકોને પણ મૂળ શ્લોકોની સાથે જ કાંઉસમાં દાખલ કર-
વામાં આવ્યા છે, તથા પરદેશગમન, શ્રાદ્ધ, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, નિયોગ, જાતિ વગેરે શાસ્ત્રીય
વિષયો ઉપર વિવરણો લખીને તેનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે અને ભાષાંતરને
અનતાં સૂધી સમજાય તેવું સરળ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેઓ સંસ્કૃત ભાષા જાણતા
નથી, તેવા ધર્મજ્ઞાનિસુઓ આ ગુજરાતી ભાષાંતર વાંચીને અથવા તો બીજાની પાસેથી
શ્રવણ કરીને સનાતન ધર્મ જાણવાને શક્તિમાન થાય, એવા આશયથી આ ધર્મશાસ્ત્રને
ગુજરાતી ભાષામાં રચવાનો અમારો હેતુ છે. તે ઉદ્દેશને પરમાત્મા સફળ કરે, એવી
અમારી પ્રાર્થના છે.

સવંત્ર ૧૯૬૨. શ્રાવણ }
વદિ ૮ અને રવિવાર. }
મુંબઈ.

પંડિત નથુરામ મહાશંકર.
શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર.

શ્રીયુત પંડિત નથુરામ મહાશંકર.

આ મનુસ્મૃતિનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરનારા પંડિત શ્રી નથુરામ મહાશંકર, સનાતન ધર્મના મોટા પક્ષપાતી અને શાસ્ત્રીય વિચારો કરવામાં પોતાનું જીવન ગાળનારા છે; તેમનાં ઉપદેશાત્મક જીવનનું લોકોને દિગ્દર્શન કરાવવું યોગ્ય ગણાશે.

પંડિત શ્રી નથુરામ જ્ઞાતે ઔદીચ બ્રાહ્મણ, શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યન્દિની શાખાધ્યાયી ભારદ્વાજ ગોત્રી અને અવટંકે પંજ્યા છે. જ્યારે દિલ્હીની ગાદી ઉપર શાહજહાન બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે કાઠિયાવાડના ગોહીલવાડ પ્રાંતમાં આવેલા દીહોર ગામમાં હમીરજી નામનો એક રજપૂત ગરાસીઓ બત્રીસ ગામપર આધિપત્ય ભોગવતો હતો; તેણે પંડ્યા ગોપાલજી વગેરે ચાર ભાઈઓને દીહોર ગામની સ્થાપના માટે મોટા માન સાથે બોલાવ્યા અને તેમણે દીહોર ગામને તોરણ બંધાવ્યાં. હમીરજીએ તેમને તેર ગ્રામ-૩૯૦ વીંધા ભૂમિ અહ્મરપણ કરીને પોતાના ગામમાં મોટા માન સાથે રાખ્યા. પંજ્યા ગોપાલજીના વંશમાં ઉત્તરોત્તર ગોવિંદજી, રઘુનાથ, પુરુષોત્તમ, ડોસા આ પ્રમાણે પુત્રો થયા અને તેમના પુત્ર પંજ્યા શ્રી ઉદ્ધવજી દીહોરમાં રહ્યા અને પંજ્યા શ્રી મહાશંકરે દીહોરથી ભાવનગરમાં આવીને નિવાસ કર્યો.

પંજ્યા શ્રીમહાશંકર પોતાના કુલોપાસ્ય કામનાથ મહાદેવના અને ભગવતી અન્નપૂર્ણાના પરમ ભક્ત હતા, તે ઉપરાંત સ્નાન સંધ્યાશીલ, સંતોષી, સત્યવાદી અને કુટુંબવત્સલ હતા, તથા તેમનો ગૃહાચાર પણ ખીજાઓને અનુકરણીય થઈ પડ્યો હતો. તેમના પંડિત નથુરામ તથા મણિલાલ એ બે પુત્રો છે.

પંડિત શ્રી નથુરામનો જન્મ સંવત ૧૯૨૪ની સાલમાં છે; તેમણે પાંચ વર્ષની ઉંમરે વિદ્યાધ્યયન આરંભ્યું અને ગુજરાતી નિશાળમાં સાત ચોપડીનો અભ્યાસ કર્યા પછી ધમકાણના રહેવાશી શાસ્ત્રી શ્રી ભાનુશંકરની પાસે સિદ્ધાંત કૌમુદી, મનોરમા વગેરે વ્યાકરણ ગ્રંથોનો, કાવ્યોનો તથા સાહિત્યોનો અભ્યાસ કર્યો અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માટે તે કાશીએ ગયા અને ત્યાં પ્રસિદ્ધ પંડિત દામોદર શાસ્ત્રીના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામશાસ્ત્રીની પાસે પરિભાષેદુશેખર, શબ્દેદુશેખર, મહાભાષ્ય વગેરે કેટલાએક ગ્રંથો સંપૂર્ણ કર્યા પછી પાછા પોતાના નિવાસસ્થાન ભાવનગર આવ્યા.

તેમનો વિવાહ કાશી ગયા પહેલાં જ થયો હતો, તેમ તેમના પિતા પણ વૃદ્ધ વયના થયા હતા. નાના ભાઈ મણિલાલ વિદ્યાર્થીજીવન ગાળતા હતા, તેથી ગૃહધુરાનું વહન કરવાનું તેમના શિર હતું. તેઓ આજીવિકાર્થે મુંબઈ આવ્યા અને શ્રીયુત શેઠ દેવકરજી નાનજીને મળ્યા; તેમણે ક્રોટ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અધ્યાપક તરિકે તેમની યોજના કરી. આ રીતે આજીવિકાનું સાધન મળતાં પંડિત નથુરામનાં શાસ્ત્રસંસ્કૃત મનમાં અપૂર્ણ રહેલા વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથો પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા પ્રથમથી જ હતી, તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે ભણાવવાના સમય ઉપરાંતના સમયમાં

શબ્દકૌસ્તુભ, કૈયટ, વિવરણ વગેરે ગ્રંથો વાંચવા માઝ્યા અને બધા ગ્રંથોનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો કે, તેમણે વડોદરે જઈને વ્યાકરણશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપી; જેમાં તે ઉત્તીર્ણ થયા અને તેમની ત્યાં વાર્ષિક દક્ષિણા થઈ.

વ્યાકરણશાસ્ત્ર પૂર્ણ થયા પછી તેમનું લક્ષ વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રો વાંચવા તરફ ગયું. તે સમયે ધર્મશાસ્ત્ર ભણવાથી સંસ્કારી થયેલા શેઠ શ્રી દેવકરણુ નાનજીના જેવા વિચારો થયા હતા કે, દેશમાંથી સનાતન ધર્મનો તદ્દન નાશ થઈ ગયો છે અને પંડિતો પણ વ્યાકરણ ન્યાયાદિકના અભ્યાસમાં જ સમ્પૂર્ણ આયુષ્ય ગાળી કાઢે છે, પરંતુ વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર જેવા સનાતન ધર્મના પ્રાચીન મહાન ગ્રંથોના તરફ લક્ષ જ આપતા નથી. માટે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન પંડિતોને તૈયાર કરવાની ઘણી જ જરૂર છે. આવી ઇચ્છાથી તેમણે પંડિત નથુરામને આજીવિકાની સહાયતા આપી. પંડિત નથુરામને પણ વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રો વાંચવાની ઘણી જ ઉત્કંઠા હતી, તેથી તેમણે વેદ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, શ્રૌતસૂત્રો, ગૃહ્યસૂત્રો, ધર્મશાસ્ત્રો, રામાયણ, મહાભારત વગેરે ઇતિહાસો, પુરાણો તથા ઉપપુરાણો વગેરે પ્રાચીન પુસ્તકોનો સ્વાધ્યાય કર્યો અને તે ઉપરાંત દુનિયામાં ચાલતા અનેક ધર્મોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પારસીની ઝંદાવસ્થા, જસન (યજ્ઞ), બંદીદાદ વગેરે ગ્રંથો, મુસલમાન ધર્મનું કુરાન, જૈનોનાં ભગવતી સૂત્ર વગેરે આગમો તથા ક્રીશ્ચીયનનાં ધર્મપુસ્તક બાઈબલ અને જૂદા જૂદા સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોનું પણ અવલોકન કર્યું.

આ રીતે શાસ્ત્રચિંતન ચાલતું હતું, તે સમયે સંવત ૧૮૫૬ની સાલમાં દુષ્ટ મરઝીના ઉપદ્રવને લીધે તેમનાં સુશીલવતી ધર્મપત્ની બાઈ મોતીજી, જે પુત્ર નરોત્તમ તથા ગૌરીશંકર અને ભાગીરથી નામની પુત્રીને મુઠીને સ્વર્ગવાસ કર્યો; તેથી નાના પુત્રને ઉછેરીને મોટો કરવાનો સર્વ કાર્યભાર તેમનાં વૃદ્ધ માતા યમુનાને શિર આવી પડ્યો. આ દુઃખાત્મક બનાવ બન્યા પછી એક વર્ષે પંડિતજીના પિતાશ્રી સ્વર્ગવાસી થયા. સંબંધીઓએ અને સ્નેહીઓએ ફરીને વિવાહ કરવા માટે પંડિતજીને આગ્રહ કર્યો છતાં પણ શાસ્ત્રવિચારથી સંસ્કારી તથા વિરક્ત થયેલાં તેમનાં હૃદયને ફરીને સંસારચક્રમાં પડવાની ઇચ્છા જ થઈ નહિ. વિવાહનું ફળ જે પ્રજા ગણાય છે, તે તો તેમને પ્રાપ્ત જ હતું, તેથી તેઓ ફરીને વિવાહ નહિ કરતાં વાનપ્રસ્થ જીવન ગાળવા લાગ્યા.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “અયં તુ પરમો ધર્મો યદ્યોગેનાત્મદર્શનમ્ । સર્વ ધર્મમાં પરમ ધર્મ એ છે કે, યોગવડે આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરવું” અને તે યોગનો પ્રાણાયામથી આરંભ થાય છે. ભગવાન મનુ પણ કહે છે કે;—“પ્રાણાયામૈર્દેહોષાન્ધારણામિશ્ચ કિલ્બિષાન્ પ્રાણાયામ કરીને રાગદ્વેષાદિ અથવા વાત, પિત્ત, કફાદિ દોષોને બાળી નાંખવા અને ધારણાઓવડે પાપને બાળી નાંખવાં.” તેઓ પણ હાલમાં આહાર, વિહાર તથા વ્યાવહારિક ચેષ્ટાઓ બહુ જ નિયમિત કરી નાંખીને પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરે છે અને દિવસનો અર્ધો ભાગ સ્નાન, સંધ્યા, સ્વાધ્યાય તથા પરમાત્મા દક્ષિણા-

મૂર્તિની ઉપાસનામાં ગાળે છે અને બાકીના અર્ધા દિવસમાં અધ્યાપન, શાસ્ત્રચિંતન તથા વ્યાવહારિક કાર્ય કરે છે.

તેઓ વાનપ્રસ્થનાં વર્તનથી રહે છે, સનાતન ધર્મના મોટા હિમાયતી છે, ધર્મને માટે સ્વાર્થનો પણ ભોગ આપે તેવા, જિતેન્દ્રિય, સત્યવાદી અને એકવચની છે. તેમણે સાંસારિક ભોગ વિલાસોનો ત્યાગ કર્યો છે. અત્યાવશ્યક વ્યાવહારિક કાર્યો શિવાય બીજાં કાર્યોમાં બહુધા ભાગ લેતા નથી. શિથિલ થઈ પડેલી આતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા પાછી સજીવન થાય અને સનાતન ધર્મની ઉન્નતિ થાય, આવી તેઓ ઇચ્છા ધરાવે છે અને તેજ હેતુથી આ મનુસ્મૃતિનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા માટે તેઓ મારી સાથે જોડાયા હતા. સંવત ૧૯૫૯ ની સાલમાં જ્યારે મેં તેમની યાસે મનુસ્મૃતિનું ગૂજરાતી ભાષાંતર કરવાનો મારો વિચાર જણાવ્યો ત્યારે તેમણે મને જણાવ્યું કે, મારી પણ તેજ ઇચ્છા છે. જેઓ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા નથી, તેઓને ભાષાંતરદ્વારા સનાતન ધર્મનું જ્ઞાન આપવાની હાલમાં ઘણીજ જરૂર છે. તેમજ મેં વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રો વાંચતી વખતે કેટલાએક શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર નોંધ કરી રાખેલી છે તેનો વિવરણ તરિકે ઉપયોગ કરવાથી, વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર મિથ્યા આક્ષેપો થવાથી સંદેહમાં પડી ગયેલા લોકોનાં મનનું સમાધાન થશે. પંડિતજીનું આ કહેવું સાંભળીને મારો મનોરથ સફળ થયો અને પંડિતજીએ તથા મેં ભાષાંતરનું કાર્ય આરંભ્યું. અવકાશના સમયમાં તેમણે વિવરણો લખવા માંડ્યાં, કેટલાંક વિવરણો અમે બન્નેએ સાથે બેસીને લખ્યાં, કેટલાએક વિષયો ઉપર ઉદાપોહ કર્યો; અને આજે ચાર વર્ષે ઇશ્વરકૃપાથી આ ગ્રંથને છપાવીને બહાર પાડવાનો શુભ અવસર આવ્યો છે. આ ગ્રંથનાં વિવરણો ‘નામૂલં લિહ્યતે કિંચિન્નાનપેક્ષિતમુચ્યતે’ એ નિયમાનુસાર લખવામાં આવ્યાં છે. સનાતન ધર્માવલંબીઓ જે આ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથનું પઠન, શ્રવણ અને મનન કરીને તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરશે તો ધર્મની ઉન્નતિ ઇચ્છનારા પંડિત શ્રી નથુરામનો તથા મારો પરિશ્રમ સફળ થયો ગણાશે.

આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં મારા સ્નેહીઓ તથા શિષ્યોના અનુરોધથી મારા સંબંધમાં પણ દિગ્દર્શન કરવું યોગ્ય ધારું છું:—હું યજુર્વેદી, માધ્યંદિની શાખાધ્યાયી, સાંખ્યાયન ગોત્રી તથા જ્ઞાતે પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ છું અને જુનાગઢ મારી જન્મભૂમિ તથા નિવાસસ્થાન છે. મારા પૂર્વજો જામ તમાચીના વખતમાં જામનગરની પડોસમાં આવેલા એક ગામમાં રહેતા હતા. અને પૌરાણિક વૃત્તિથી જીવન ગાળતા હતા. તેમાંના પંડ્યા શ્રી આણંદજીના પુત્ર પ્રેમજી નાગર ગૃહસ્થોના આમંત્રણથી પોતાના પુત્ર ભીમજી તથા રાઘવજીની સાથે જુનાગઢમાં આવીને રહ્યા. પંડ્યા શ્રી ભીમજીને હરિહર તથા ભોળારામ નામના બે પુત્ર હતા; તેમાં મારા પિતા શ્રીહરિહર ભીમજી ધર્મનિષ્ઠ, સ્નાનસંખ્યાશીલ, સુશીલ, યદ્યચ્છલાભસંતુષ્ટ, કુટુંબવત્સલ અને કુલોપાસ્ય શ્રી હાટકેશ્વરના પરમ ઉપાસક હતા. મારો જન્મ સંવત ૧૯૧૯ ના માર્ગશીર્ષ વદિ ૮ ને દિવસે થયો હતો. સાતમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી મેં ગૂજરાતી

શાળામાં સાત ચોપડીનો અભ્યાસ કર્યો અને તે પછી શાસ્ત્રી શ્રીકરુણાશંકર, શાસ્ત્રી શ્રી હરિદત્ત તથા પંડિત શ્રીકમલનયનાચાર્યની પાસે ઉત્તરોત્તર સિદ્ધાંત કૌમુદી, પંચકાવ્ય, કાવ્યપ્રકાશ વગેરે સાહિત્ય ગ્રંથોનો વેદાંતના ગ્રંથોનો તથા ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. આટલો અભ્યાસ થયો, એટલામાં મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીએ સંવત્ ૧૯૪૨ ના વર્ષમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો, તે સમયે મારા નાના ભાઈ શિવશંકર વિદ્યાર્થી જીવન ગાળતા હતા; તેથી કુટુંબના ભરણપોષણનો સર્વ ભાર મારા ઉપર આવ્યો. તે સમયે જુનાગઢની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં દ્વિતીયાધ્યાપક તરિકે મારી યોજના થઈ અને હું અધ્યાપકવૃત્તિથી તથા અવકાશના સમયમાં પૌરાણિક વૃત્તિથી આજીવન કરવા લાગ્યો.

તે સમયે મુંબઈનિવાસી પ્રસિદ્ધપંડિત શ્રી ગદ્દુલાલજી જુનાગઢમાં પધાર્યા હતા, તેમણે મુંબઈમાં આશ્રય આપવાનું મને વચન આપ્યું; તેથી હું સંવત્ ૧૯૪૫ ના વર્ષમાં મુંબઈ આવ્યો અને તેમની પાસે છ મહિના રહ્યો. તે સમયે ગુજરાતી પત્રના અધિપતિ વિદ્યાવિનોદી રા. રા. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ જેઓ પ્રજાપક્ષના જેમ હિમાયતી છે તેમ સનાતન ધર્મના પણ હિમાયતી છે, તેમને સંસ્કૃત ભાષાનાં સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં કરાવીને સંસ્કૃત ભાષાથી અજ્ઞાત ગુજરે પ્રજાને તેનો લાભ આપવાના હેતુથી તથા ગૂજરાતી સાહિત્યનાં કલેવરની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી ઇતિહાસો, પુરાણો, નીતિગ્રંથો તથા વેદાંતનાં ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરાવવાની ઇચ્છા થઈ હતી, દેશી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવી એ પણ એક દેશસેવા ગણાય છે. અને તે જ હેતુથી તેમણે તે કાર્ય ઉપર મારી યોજના કરી, એટલે રામાયણ, મહાભારત વગેરે ઇતિહાસો, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, પુરાણો અને નીતિના ગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય કરવાનો મને સમય મળ્યો, જે અઘાપિ ચાલુ જ છે. બીજી તરફ સનાતન ધર્મની ઉન્નતિ થવાની ઇચ્છા રાખનારા શ્રીયુત્ત રા. રા. શેઠ દેવકરણુ નાનજીએ કોટ-સંસ્કૃતશાળામાં અધ્યાપક તરિકે મારી યોજના કરી, તેથી ત્યાં પણ તેમના આશ્રયથી ધર્મશાસ્ત્રોનો, આયુર્વેદનો અને મીમાંસાનો સ્વાધ્યાય ચાલુ થયો, અને તે અઘાપિ ચાલુ જ છે.

મારો નાનો ભાઈ સંવત્ ૧૯૪૯ ના વર્ષમાં વિદ્યાર્થી સ્થિતિમાં જ સ્વર્ગવાસી થયો, તે પછી સાત વર્ષે મારાં પરમ પૂજ્ય માતૃશ્રી રાધા તથા બે બેહેનો ઉત્તરોત્તર સ્વર્ગવાસી થયાં અને સંવત્ ૧૯૬૧ના કાર્તિક માસમાં સરસ્વતી નામની એક પુત્રીને મૂકીને મારી સ્ત્રીએ પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો. આ રીતે સંખન્ધીઓનો ઉત્તરોત્તર સ્વર્ગવાસ થયો છે. હમણા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના સ્વાધ્યાયમાં જ હું મારું એકાંતિક જીવન ગાળું છું અને આ મનુસ્મૃતિનું ભાષાંતર પણ એ જ શાસ્ત્રના સ્વાધ્યાયને આભારી છે. ધર્મ જ્ઞાસુઓ આ મનુસ્મૃતિને ભણીને અથવા તો શ્રવણ કરીને તે પ્રમાણે વર્તવાનો જો પ્રયત્ન કરશે તો મારો તથા પંડિત શ્રી નથુરામનો પરિશ્રમ સફળ થશે.

મુંબઈ—વિક્રમાર્ક—

૧૯૬૨—શ્રાવણ.

શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર.

ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યાપક; કોટ-સંસ્કૃતશાળા.

કોટ-સંસ્કૃતશાળા તથા શ્રીયુત દેવકરણ નાનજી દેશાઈ જી. પી.

જેમની સહાયતાથી મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો વાંચવાનો અમને અવકાશ મળ્યો છે તથા જેમણે આ મનુસ્મૃતિનાં ગૂજરાતી ભાષાંતરને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અમને ઉત્સાહ તથા ઉત્તેજન આપ્યું છે, એવા ધર્મનિષ્ઠ શ્રીયુત શેઠ દેવકરણ નાનજી દેશાઈના સંબંધમાં તથા જે સંસ્કૃતશાળામાં અમે આજ દિવસ સૂધી અધ્યાપકનું કાર્ય કરીએ છીએ તે કોટ-સંસ્કૃત શાળાના સંબંધમાં અમારે અવશ્ય દિગ્દર્શન કરવું જ જોઈએ.

શેઠ શ્રી દેવકરણ નાનજી ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસી, સનાતન ધર્મના અનુયાયી, ધર્મની ઉન્નતિ જોવાને ઉત્સુક, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો ઉપર શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ ધરાવનારા, આતુર્વર્ણ્ય પ્રગ્નની સદ્વ્યવસ્થા જોવાને ઉત્કંઠિત, સત્યવાદી, કુટુંબીઓના તથા નાતિલાઓના તરફ વાત્સલ્ય ધરાવનારા, સ્મિતપૂર્વાભિભાષી, શ્રીમંત છતાં નિરભિમાની, પરોપકારી અને સ્વદારનિરત સદ્ગૃહસ્થ છે.

તેઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલા પોરબંદરના રહેવાસી છે, જ્ઞાતે મોઢ વાણીયા છે, અને માનવંતા દેશાઈના કુલીન કુળમાં સંવત્ ૧૯૧૪ ના વર્ષમાં જન્મ્યા છે. તેમણે ૧૧ વર્ષની ઉંમરે પોતાના જ્યેષ્ઠબંધુ છગનદાસ દેશાઈના આશ્રય નીચે મુંબઈમાં આવીને ગૂજરાતી તથા ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો અને મેટ્રીકમાં પાસ થયા પછી વ્યાપારમાં જોડાયા હતા. મુંબઈ જેવી પ્રવૃત્તિમય નગરીમાં રહેવા છતાં તથા વ્યાપારમાં જોડાયા છતાં પણ તેમના સંસ્કારી હૃદયમાં સનાતન ધર્મની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ અને તે જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ કરવા માટે તેઓ શાસ્ત્રી શ્રી રણછોડજી ઉદ્ધવજીની પાસે સંસ્કૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ કરીને મનુસ્મૃતિ ભણવા લાગ્યા. જેમ જેમ મનુસ્મૃતિનો અભ્યાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેમાં વર્ણવેલા વર્ણાશ્રમના ધર્મો તેમના જાણવામાં આવતા ગયા; તેથી તેમની મનુસ્મૃતિ ઉપર શ્રદ્ધા વધવા લાગી, અને નિલ તેનો સ્વાધ્યાય કરવાથી તેમને ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ થયું. તેઓ પંડે જ જ્ઞાન સંપાદન કરીને યેશી રહ્યા નહિ, પરંતુ બીજા ધર્મજિજ્ઞાસુઓને પણ ધર્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરાવીને તેઓને કલ્યાણના માર્ગ ઉપર લઈ જવાની ઇચ્છાથી સંવત્ ૧૯૪૮ ના શ્રાવણ વદિ ૧૧ ને દિવસે શેઠ શ્રી ધર્મસિંહ પુરુષોત્તમની તથા બીજા ધર્મનિષ્ઠ સદ્ગૃહસ્થોની સહાયતાથી કોટમાં “કોટ સંસ્કૃતશાળા” નામની સંસ્કૃતશાળા સ્થાપન કરી.

આ સંસ્કૃતશાળા ધર્મશાસ્ત્ર ભણાવવાના ઉદ્દેશથીજ સ્થાપન કરવામાં આવી છે, તેથી તેમાં મુખ્ય ધર્મશાસ્ત્ર ભણાવવામાં આવે છે અને તે ઉપરાંત વ્યાકરણ, સાહિત્ય, વેદાંત, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરે પણ ભણાવવામાં આવે છે. આ શાળામાં ધર્મનું શિક્ષણ અપાવવા ઉપરાંત તેમણે ઇંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં પણ ધર્મશિક્ષણ દાખલાં

કરાવ્યું હતું અને જેનું ખીજી હાથસ્કુલોએ પણ અનુકરણ કર્યું છે. આ ધર્મકાર્ય ઉપરાંત તેમણે પોતાનાં સ્વર્ગવાસી માતૃશ્રી દેવકુંવર બાઈના તથા પ્રથમનાં સ્વર્ગવાસી પત્ની કપુરબાઈનાં પુણ્યાર્થે દાદરમાં શ્રી ધર્મસિંહ પુરુષોત્તમની સાથે ધર્મશાળા તથા શિવ-મંદિર સ્થાપન કર્યું છે. પોતાના સ્વર્ગવાસી પિતા શ્રી નાનજી ગોકુળજીના પુણ્યાર્થે પોરબંદરમાં એક પુસ્તકાલય સ્થાપન કર્યું છે તથા પોતાના જ્યેષ્ઠ ખંધુ છગનદાસ નાનજીના સ્મરણાર્થે જ્ઞાતિઆશ્રય ફંડ સ્થાપન કરીને બ્રાતૃભક્તિ દર્શાવી આપી છે તથા આ ઉપરાંત ખીજાં પણ ધર્મનાં કાર્યો કર્યાં કરે છે.

કેટ-સંસ્કૃતશાળાનું સ્થાપન કર્યા પછી તેઓ વારંવાર પંડિતોના સમાગમમાં આવવા લાગ્યા. તેમનો ધર્મશાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય તો ચાલુ જ હતો, તેથી તેમને વૈદિક સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થવાની ઇચ્છા થઈ અને પંડિત શ્રીગદ્ગુલાલજીની પાસે તેમણે વિધિપૂર્વક ઉપવીત ગ્રહણ કર્યું તથા ખીજા વૈશ્યોને પણ વૈદિક સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થવા માટે ઉત્સાહી કર્યા; તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચુનીલાલે સંવત્ ૧૯૬૪ ના કાર્તિક માસમાં વિધિપૂર્વક ઉપવીત ગ્રહણ કર્યું છે તથા દ્વિતીય પુત્ર પ્રાણુલાલે સંવત્ ૧૯૬૭ ના માઘ માસમાં વિધિપૂર્વક ઉપવીત ગ્રહણ કર્યું છે અને ખીજા પણ કેટલાએક વૈશ્યોએ વિધિપૂર્વક ઉપવીત ગ્રહણ કર્યું છે. શેઠ શ્રી દેવકરણ નાનજીની ઉપવીત લીધા પછી દિન પ્રતિદિન ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા વધતી ગઈ અને નૃદેહમાઘં સ્વલ્પ ધર્મસાધનમ્ એ વચનાનુસાર ધર્મશાસ્ત્રના ઉત્તેજન ઉપરાંત તેમણે લોકોનાં શારીરિક આરોગ્યનાં સંરક્ષણમાટે આયુર્વેદ જાણનારા વિદ્વાન્ વૈદ્યો તૈયાર કરવાની ઇચ્છાથી કેટલાએક વિદ્વાનોને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં આયુર્વેદ તરિકે ગણાતા ચરક અને સુશ્રુત ભણવા માટે આશ્રય આપવો ચાલુ કરી દીધો છે; જે હમણા પણ ચાલુ જ છે.

તેઓ સંવત્ ૧૯૫૭ ના વર્ષમાં પોતાનાં સૌભાગ્યવંતાં પત્ની કેસરબાઈ, જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચુનીલાલ, દ્વિતીય પુત્ર પ્રાણુલાલ, પુત્રી કલાવતી તથા ખીજા કુટુંબીઓની સાથે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની યાત્રા કરવા ગયા હતા; ત્યાં સિદ્ધપુર, મથુરા, કાશી, પ્રયાગ, હરદ્વાર, અયોધ્યા, જગન્નાથ, નાથદ્વારા, જયપુર, દીલ્લી, આગ્રા, કલકત્તા વગેરે દરેક સ્થળે તીર્થસ્નાન અને દેવદર્શન કરવા ઉપરાંત તેમણે પંડિતોની સભાઓ ભરી, ધાર્મિક પ્રશ્નો પૂછીને વિદ્યાવિનોદ પણ મેળવ્યો હતો.

ખીજા વાર પોતાના ઉપલા પરિવાર તથા સૌથી નાના પુત્ર ત્રિભોવનદાસ સહિત નાસિક, ત્રંબક, વિકૃલનાથજી તથા મથુરાની યાત્રાએ ગયા હતા. તે પ્રસંગે તેમણે મથુરામાં પંડિતોની સભાસમક્ષ વિધવાવિવાહના ખંડન ઉપર શાસ્ત્રાનુસાર એક અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું; જે સાંભળીને પંડિતોએ પ્રસન્ન થઈ શ્રીયુત શેઠ દેવકરણને પ્રશંસાપત્ર આપ્યું હતું. તેમનું ધાર્મિક જીવન જેમ ઉત્તમ છે, તેમ જ તેમનું વ્યાવહારિક-વ્યાપારિક જીવન પણ અનુકરણ કરવા જેવું છે. સત્ય બોલવું અને સત્ય ચાલવું, આ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

બ્રીટીશ સરકારે પણ તેમનો ઉત્તમ પ્રતિની રહેણી કરણી જોઈને તેમને ‘ જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ ’ ના માનવંતા હોદ્દાથી નવાજ્યા છે.

ખીજા સદ્ગૃહસ્થો પણ જો શ્રીમાન્ શેઠ દેવકરણુ નાનજીની પેઠે ધર્મનિષ્ઠ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો ઉપર ભક્તિ રાખે અને સનાતન ધર્મની ઉત્તતિને માટે પ્રયત્ન કરે તો પોતાનો, પોતાની જ્ઞાતિનો તથા પોતાના દેશનો પણ અભ્યુદય કરવા શક્તિમાન્ થાય. ઇશ્વર શેઠ શ્રી દેવકરણુ નાનજીની ધર્મ ઉપર અચળ શ્રદ્ધા રાખે તથા ધર્મથી મેળવેલી સંપત્તિનો સન્માર્ગે વ્યય કરવાની તેમને સદ્બુદ્ધિ આપે, આવે અમારો તેમને આશીર્વાદ છે.

કોટ-સંસ્કૃતશાળા.
મુંબઈ.

}

પંડિત નથુરામ મહારાંકર.
શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર.

❦ ❧ ❨ ❩ ❪ ❫

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
ઋષિઓ મનુને ધર્મ ખૂણે છે ...	૧	૧-૩
મનુ તેઓને ઉત્તર આપે છે. ...	૪	૪
જગતની ઉત્પત્તિ કહેવાનો આરંભ. ...	૫	૫-૭
પ્રથમ જળની ઉત્પત્તિ. ...	૬	૮
અહ્વાની ઉત્પત્તિ. ...	૭	૯
નારાયણ શબ્દનો અર્થ... ..	૭	૧૦
અહ્વાના સ્વરૂપનું વર્ણન. ...	૭	૧૧-૧૨
સ્વર્ગ, ભૂમિ વગેરેની ઉત્પત્તિ... ..	૮	૧૩-૧૪
મહાત્તવાદિકના ક્રમથી જગતની ઉત્પત્તિ... ..	૯	૧૫-૨૧
દેવગણ વગેરેની ઉત્પત્તિ. ...	૧૧	૨૨
ત્રણ વેદની ઉત્પત્તિ.... ..	૧૧	૨૩
કાલ આદિકની સૃષ્ટિ... ..	૧૨	૨૪
કામ, ક્રોધ વગેરેની સૃષ્ટિ. ...	૧૨	૨૫
ધર્મ અધર્મનો વિવેક. ...	૧૨	૨૬
સૂક્ષ્મથી સ્થૂણાદિકની ઉત્પત્તિ.... ..	૧૩	૨૭
કર્માનુસાર સૃષ્ટિ. ...	૧૪	૨૮-૩૦
બ્રાહ્મણ વગેરેની સૃષ્ટિ... ..	૧૫	૩૧
સ્ત્રી પુરુષની સૃષ્ટિ. ...	૧૫	૩૨
મનુની ઉત્પત્તિ. ...	૧૫	૩૩
મરીચિ આદિ ઋષિઓની ઉત્પત્તિ. ...	૧૬	૩૪-૩૬
યક્ષ ગંધર્વની ઉત્પત્તિ. ...	૧૬	૩૭
મેઘ વગેરેની ઉત્પત્તિ. ...	૧૬	૩૮
પશુ, પક્ષી વગેરેની ઉત્પત્તિ. ...	૧૬	૩૯
ઝીણા તથા મોટા કીડાની ઉત્પત્તિ. ...	૧૭	૪૦-૪૨
જરાયુજ પ્રાણી. ...	૧૭	૪૩
અંડજ. ...	૧૭	૪૪
સ્વેદજ. ...	૧૮	૪૫
ઉદ્ભિજ.	૧૮	૪૬
વનસ્પતિ તથા વૃક્ષો... ..	૧૮	૪૭
ગુચ્છો તથા ગુદ્મો. ...	૧૯	૪૮-૫૦
સૃષ્ટિ સરજીને અહ્વા અંતર્ધાન થઈ ગયા... ..	૧૯	૫૧-૫૩
મહાપ્રલય.... ..	૨૦	૫૪

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
જીવનું દેહમાંથી બહાર નિકળવું.	”	૫૫
જીવ ક્યારે બીજો દેહ ધારણ કરે છે ? ...	”	૫૬
બ્રહ્મ સર્વ જગતને સરજે છે ...	”	૫૭
મનુસ્મૃતિના પ્રચાર વિશે. ...	”	૫૮
ભૃગુ આ શાસ્ત્ર તમને સંભળાવશે. ...	૨૧	૫૯
ભૃગુએ આ શાસ્ત્ર મુનિઓને ભણાવ્યું. ...	”	૬૦
મન્વંતરનું વર્ણન. ...	”	૬૧-૬૩
દિવસ તથા રાત્રિના માનનું વર્ણન. ...	૨૨	૬૪-૬૫
પિતૃઓના દિવસ તથા રાત્રિનું વર્ણન ...	”	૬૬
દેવતાના દિવસ રાત્રિનું વર્ણન... ..	”	૬૭-૬૮
ચાર યુગનું પ્રમાણ... ..	૨૩	૬૯-૭૦
દેવતાઓના યુગનું પ્રમાણ. ...	”	૭૧
બ્રહ્માના દિવસ રાત્રિનું પ્રમાણ... ..	”	૭૨-૭૩
મનથી આકાશની ઉત્પત્તિ ...	૨૪	૭૪-૭૫
આકાશથી વાયુની ઉત્પત્તિ ...	”	૭૬
વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ. ...	”	૭૭
તેજથી જળ અને જળથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ ...	”	૭૮
મન્વંતરનું પ્રમાણ. ...	૨૫	૭૯-૮૦
સત્યયુગમાં ધર્મ ચાર પગવાળો હોય છે... ..	”	૮૧
બીજા યુગમાં ધર્મનો એક એક પગ ઓછો થાય છે... ..	”	૮૨
યુગપરત્વે આયુષ્યનું પ્રમાણ... ..	૨૬	૮૩-૮૪
યુગપરત્વે ધર્મની વિલક્ષણતા... ..	૨૬	૮૫-૮૭
બ્રાહ્મણનું કર્મ ...	૩૦	૮૮
ક્ષત્રિયનું કર્મ. ...	૩૦	૮૯
વૈશ્યનું કર્મ. ...	”	૯૦
શૂદ્રનું કર્મ ...	૩૦	૯૧
બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા ...	૩૧	૯૨-૯૬
બ્રાહ્મણોમાં વેદ જ્ઞાણનારા શ્રેષ્ઠ છે ...	૩૨	૯૭-૧૦૨
બ્રાહ્મણે જ ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રવચન કરવું ...	૩૩	૧૦૩
આ શાસ્ત્ર ભણવાનું ફળ ...	૩૪	૧૦૪-૧૦૭
આચાર એ પ્રથમ ધર્મ ગણાય છે ...	૩૫	૧૦૮-૧૧૦
આ ધર્મશાસ્ત્રનો સાર ...	૩૬	૧૧૧-૧૧૯

અધ્યાય ૨ નો.

ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ ...	૩૮	૧
ફળની કામનાથી ધર્મ કર્મ કરવાનો નિષેધ ...	૪૦	૨
વ્રતાદિક સંકલ્પથી થાય છે ...	૪૧	૩

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
કોઈ પણ કાર્ય ફળની આશારહિત હોવું નથી	૪૧	૪-૫
ધર્મનાં પ્રમાણો	૪૨	૬
ધર્મ વેદમાંથી નિકળ્યો છે	૪૩	૭
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલો ધર્મ પાળવો	૪૪	૮
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનો અર્થ	૪૫	૯-૧૦
નાસ્તિક નિંદા	૪૬	૧૧
ધર્મનાં ચાર પ્રકારનાં પ્રમાણ	૪૭	૧૨-૧૩
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં વિરોધ આવે તો શ્રુતિ બળવાન ગણાય છે.		
શ્રુતિ બે અર્થને પ્રતિપાદન કરતી હોય તો તે બન્ને		
પ્રમાણ માનવી	૪૮	૧૪
તેનું દૃષ્ટાંત	”	૧૫
ધર્મશાસ્ત્ર કોણ ભણી શકે ?	”	૧૬
બ્રહ્માવર્ત દેશની સીમા	૪૯	૧૭
બ્રહ્માવર્ત દેશનો આચાર તે સદાચાર	”	૧૮
બ્રહ્મર્ષિ દેશની સીમા	૫૦	૧૯
તે દેશના બ્રાહ્મણોની પાસે પૃથ્વીના સર્વ મનુષ્યોએ પોતાનું		
ચરિત્ર શીખવું	”	૨૦
મધ્ય દેશની સીમા	”	૨૧
આર્યાવર્તની સીમા	”	૨૨
યજ્ઞ કરવાયોગ્ય દેશનું લક્ષણ	”	૨૩
દ્વિજેએ ઉપર કહેલા દેશોમાં જ રહેવું	૫૧	૨૪
વર્ણના ધર્મ કહે છે	૫૪	૨૫
દ્વિજેને વૈદિક મંત્રોથી ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારો કરવા	૫૫	૨૬
ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારો પાપનો નાશ કરે છે	”	૨૭
સ્વાધ્યાય, વ્રત, પંચ મહાયજ્ઞો વગેરે કરવાથી મોક્ષ મળે છે.	૫૬	૨૮
જાતકર્મ સંસ્કારનો સમય	”	૨૯
નામકરણ સંસ્કારનો સમય	૫૭	૩૦
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં કેવાં નામ પાડવાં ?	”	૩૧-૩૨
કન્યાનું નામ કેવું પાડવું ?	”	૩૩
બાળકને બહાર ક્યારે કાઢવું તથા ક્યારે અણખોટ-		
ણીયાં કરાવવાં ?	૫૮	૩૪
ચૌલ કર્મ ક્યારે કરવું ?	”	૩૫
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વશ્યને ક્યારે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો.	”	૩૬-૩૭
ઉપનયન સંસ્કારનો અવધિ	૫૯	૩૮
દ્વિજ ક્યારે વ્રાત્ય થાય ?	૬૦	૩૯
વ્રાત્યોની સાથે વિદ્યા ભણવા ભણાવવાનો તથા કન્યા લેવા		
દેવાનો વ્યવહાર કરવો નહિ.	૬૧	૪૦

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના બ્રહ્મચારીએ કોનાં ચર્મ ઓઢવાં અને શાનાં વસ્ત્ર પહેરવાં....	૬૪.	૪૧
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય નતિના બ્રહ્મચારીએ મુંજ, મોર- વેલ ને સણુની મેખલા પહેરવી	૬૫	૪૨
તેના અભાવે દર્ભાદિકની પહેરવી...	"	૪૩
દ્વિજ વર્ણે શાનું ઉપવીત પહેરવું ?	"	૪૪
શાના દંડ ધારણ કરવા ?	"	૪૫
દંડ કેટલા ઉંચા ને કેવા રાખવા	૬૬	૪૬-૪૭
પ્રથમ કેવી રીતે અને કોની પાસે ભિક્ષા માંગવા જવું ?	"	૪૮-૫૦
ગુરુને નિવેદન કરીને ભિક્ષાને ઉપયોગમાં લેવી.	૬૭	૫૧
પૂર્વ વગેરે દિશાએ મુખ કરીને ભોજન કર્યાનું ફળ.	"	૫૨
ભોજનના આદિમાં તથા અંતમાં આચમન કરવું.	૬૮	૫૩
શ્રદ્ધાથી અન્ન જમવું	"	૫૪
અશ્રદ્ધાથી જમવું નહિ.	"	૫૫
ભોજનના નિયમો	"	૫૬
અકર્ષાતીયા, વેડા કરવાનો નિષેધ	"	૫૭
બ્રાહ્મ આદિ તીર્થથી આચમન કરવું, પિતૃ તીર્થથી આચમન કરવું નહિ	૬૯	૫૮
બ્રાહ્મ આદિ તીર્થો	"	૫૯
આચમન કરવાનો વિધિ	"	૬૦
આચમનમાં કેવું ને કેટલું પાણી લેવું ?	"	૬૧-૬૨
સવ્ય તથા અપસવ્ય...	૭૦	૬૩
દંડ, મેખલા વગેરે ભાંગી તુટી જાય તો નવાં ધારણ કરવાં.	"	૬૪
દ્વિજને કેશાંત સંસ્કાર કરવાનો સમય	"	૬૫
સ્ત્રીઓને મંત્રો ભણ્યા વગર સંસ્કાર કરવો	"	૬૬
સ્ત્રીનો વિવાહવિધિ વેદના મંત્રોથી કરવો	"	૬૭
જનોઈ દીધેલાંનાં કર્મ	૭૪	૬૮-૬૯
વેદાધ્યયનનો વિધિ.	૭૬	૭૦-૭૧
ગુરુને પ્રણામ કરવાનો વિધિ	"	૭૨
ગુરુની આજ્ઞાથી પાઠ ભણવો અને ના કહે ત્યારે બંધ રાખવો.	૭૭	૭૩
અધ્યયનના આરંભમાં તથા અંતમાં ઐકાર બોલવો	"	૭૪
પ્રાણાયામ	"	૭૫
ઐકારની ઉત્પત્તિ	"	૭૬
ગાયત્રીની ઉત્પત્તિ	"	૭૭
ગાયત્રીના જપનું ફળ	૭૮	૭૮-૭૯
ગાયત્રી નહિ જપવાથી પુરુષ પાતકી અને છે	"	૮૦
ઐકાર અને ગાયત્રીની સ્તુતિ	"	૮૧-૮૩

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
ૐકારની પ્રશંસા	૭૯	૮૪
માનસિક જપનું માહાત્મ્ય	"	૮૫
જપયજ્ઞની પ્રશંસા	"	૮૬-૮૭
ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી	૮૦	૮૮
અગીયાર ઇન્દ્રિયો	"	૮૯-૯૨
ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવાથી મોક્ષ મળે છે, ભોગથી મળતો નથી.	૮૧	૯૩
વિષયો ભોગવવાથી કામના શાંત પડતી નથી	"	૯૪
વિષયનો ત્યાગ કરનાર શ્રેષ્ઠ છે... ..	"	૯૫
ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાનો ઉપાય... ..	૮૧	૯૬
વિષયાસક્ત પુરુષને યજ્ઞાદિ કર્મ ફળ આપતાં નથી. ...	૮૨	૯૭
નિર્તેન્દ્રિયનું લક્ષણ	"	૯૮
એક ઇન્દ્રિય પણ વિષયમાં લાગે છે તો બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે.	"	૯૯
નિર્તેન્દ્રિય પુરુષ સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરી શકે છે	૮૩	૧૦૦
સંધ્યાવંદન	"	૧૦૧
સંધ્યાવંદનનું ફળ	"	૧૦૨
સંધ્યા નહિ કરનારો શૂદ્રસમાન છે	"	૧૦૩
વેદનો સ્વાધ્યાય ન બને તો ગાયત્રીનો જપ કરવો. ...	૮૪	૧૦૪
નિત્યકર્મમાં તથા સ્વાધ્યાયમાં અનધ્યાય ગણાતો નથી ...	"	૧૦૫-૧૦૬
સ્વાધ્યાયનું ફળ	"	૧૦૭
સમાવર્તન સંસ્કાર થયા સૂધી બ્રહ્મચારીએ સમિધ લાવવાં, ભિક્ષા માગવી તથા ગુરુનું કામકાજ કરવું	"	૧૦૮
કેવા અને કયા શિષ્યને ભણાવવા?	૮૫	૧૦૯
પૂછ્યા વગર વેદ ભણવો નહિ તથા ઉત્તર આપવો નહિ ...	"	૧૧૦
અધર્મથી પ્રશ્ન કરનાર અને અધર્મથી ઉત્તર આપનાર દોષના ભાગી થાય છે	"	૧૧૧
નઠારા શિષ્યને વિદ્યા ભણાવવી નહિ	"	૧૧૨-૧૧૪
સારા શિષ્યને વિદ્યા ભણાવવી... ..	૮૬	૧૧૫
ગુરુની આજ્ઞા વિના તેમની પાસેથી વેદાધ્યયન કરનારો નર- કમાં પડે છે	"	૧૧૬
લૌકિક તથા વૈદિક વિદ્યા ભણાવનારાને પ્રણામ કરવા ...	"	૧૧૭
ત્રણ વેદ ભણ્યા છતાં પણ સર્વભક્ષી દુરાચારીને દુષ્ટ જાણવો.	૮૭	૧૧૮
ગુરુની સાથે એકાસનપર બેસવું નહિ તથા તે આવે સારે તેને પ્રત્યુત્થાન આપવું... ..	"	૧૧૯
હઠી, ઉભા થઈ, પ્રણામ કરીને વૃદ્ધને માન આપવું ...	"	૧૨૦
વૃદ્ધને માન આપવાનું ફળ	"	૧૨૧
અભિવૃદ્ધનનો વિધિ... ..	૮૮	૧૨૨-૧૨૪
સામા પ્રણામ કરવા વિધે	૮૯	૧૨૫

વિષય.	પત્રાંક	શ્લોકાંક.
જેને પ્રણામના આશીર્વાદની રીત ન આવડતી હોય તેને સામા પ્રણામ કરવા નહિ	૮૯	૧૨૬
બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય મળે ત્યારે તેને કુશળાદિક પ્રશ્ન કરવા વિષે.		૧૨૭
દીક્ષિત વગેરેને નામ લઇને બોલાવવા નહિ.	૯૦	૧૨૮
પરસ્ત્રીને કેવી રીતે બોલાવવી?	”	૧૨૯
પોતાથી નાની વયના મામા વગેરેને પ્રત્યુત્થાન જ આપવું ..	”	૧૩૦
માસી વગેરેને ગુરુની સ્ત્રી પ્રમાણે માન આપવું	”	૧૩૧
મોઠા ભાઈની સ્ત્રીને તથા સંબંધિની સ્ત્રીઓને પ્રણામ કરવા. ...	”	૧૩૨
મોટી બહેન વગેરેને પ્રણામ કરવા.	૯૧	૧૩૩
ગામના લોકોની સાથે મિત્રતા	”	૧૩૪
બ્રાહ્મણનો પુત્ર દશ વર્ષનો હોય, તોપણ ક્ષત્રિયે તેને પિતા પ્રમાણે ગણવો.	”	૧૩૫
ધન વગેરે માનનાં કારણો.	૯૨	૧૩૬-૧૩૭
કોણે કોને જવા માટે માર્ગ આપવો?	૯૩	૧૩૮
બ્રહ્મચારીને રાત્રીએ પણ માર્ગ આપવો	૯૪	૧૩૯
આચાર્ય કોને કહેવો?	”	૧૪૦
ઉપાધ્યાય કોને કહેવો?	૯૫	૧૪૧
ગુરુ કોને કહેવો?	૯૬	૧૪૨
ઋત્વિજ કોને કહેવો?	”	૧૪૩
વેદ ભણાવનારા ગુરુની પ્રશંસા.	”	૧૪૪
માતા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.	૯૭	૧૪૫
માતા પિતા કરતાં પણ વેદ ભણાવનાર શ્રેષ્ઠ છે	”	૧૪૬-૧૪૮
થોડું ભણાવનારાને પણ ગુરુ ગણવો.	૯૮	૧૪૯
આચાર્ય બાળક હોય તો પણ પિતા સમાન પૂજ્ય છે. ...	”	૧૫૦
તેનું દષ્ટાંત... ..	૯૯	૧૫૧-૧૫૬
મૂર્ખ બ્રાહ્મણ નામનો જ બ્રાહ્મણ ગણાય છે.	”	૧૫૭
મૂર્ખ બ્રાહ્મણને આપેલું દાન નિષ્કળ જાય છે.	”	૧૫૮
શિષ્યોને શિક્ષા નહિ કરતાં મીઠી વાણીથી ઉપદેશ આપવો.	”	૧૫૯
મન તથા વાણીને નિયમમાં રાખવાનું ફળ.	૧૦૦	૧૬૦
બ્રાહ્મણે દુઃખી થયા છતાં સામા મનુષ્યને મર્મનાં વચન કહેવાં નહિ	”	૧૬૧
અપમાનને સહન કરવું.	”	૧૬૨
અપમાન કરનારો નારા પામે છે.	”	૧૬૩
આ રીતે વર્તીને બ્રહ્મચારીએ વેદાધ્યયન કરવું.	૧૦૧	૧૬૪-૧૬૫
વેદાધ્યયન બ્રાહ્મણનું પરમ તપ ગણાય છે.	૧૦૨	૧૬૬
વેદાધ્યયનની પ્રશંસા.	”	૧૬૭

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
પ્રથમ વેદ ભણવો....	૧૦૨	૧૬૮
દ્વિજ શબ્દનો અર્થ....	...	૧૬૯-૧૭૦
જેને જનોઇ દીધું ન હોય તેને વૈદિક કર્મ કરવાનો અધિકાર નથી.	૧૦૩	૧૭૧-૧૭૨
જનોઇ દીધેલાને વેદ ભણાવવો.	...	૧૭૩
બ્રહ્મચારીએ શી શી વસ્તુ રાખવી	...	૧૭૪
બ્રહ્મચારીના નિયમો....	૧૦૪	૧૭૫
નિત્ય સ્નાન કરીને દેવર્ષિ પિતૃનું તર્પણ વગેરે કરવું.	...	૧૭૬
બ્રહ્મચારીએ સ્ત્રીઓ, પુષ્પની માળા વગેરેનો ત્યાગ કરવો....	૧૦૫	૧૭૭
કામ, ક્રોધ વગેરે તજવા	...	૧૭૮
જુગાર, નિંદા વગેરે તજવાં	...	૧૭૯
કામનાથી વીર્યપાત કરે તો વ્રતભંગ થાય.	...	૧૮૦
સ્વપ્નામાં વીર્યપાત થઇ જાય તો શું કરવું?	...	૧૮૧
આચાર્યને દુર્ભ, પાણી વગેરે લાવી આપવાં.	...	૧૮૨
બ્રહ્મચારીએ કોને ત્યાં ભિક્ષા માગવા જવું અને કોને ત્યાં ન જવું?	૧૦૭	૧૮૩-૧૮૫
સવાર સાંજ અગ્નિમાં હોમ કરવો	...	૧૮૬
સાંજે સારો છતાં સાત દિવસ હોમાદિ ન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.	૧૦૮	૧૮૭
એક ઘેર ભિક્ષા માગવી નહિ.	...	૧૮૮
નિમંત્રણમાં એકને ઘેર જમવામાં બાધ નથી.	...	૧૮૯
ક્ષત્રિય, વૈશ્યના બ્રહ્મચારીએ નિમંત્રણથી જમવા જવું નહિ....	૧૦૯	૧૯૦
ભણવામાં તથા શરૂનું હિત કરવામાં બ્રહ્મચારીએ પ્રયત્ન કરવો.	...	૧૯૧
એ હાથ જોડીને શરૂની સામે ઉભા રહેવું ને શરૂ કહે ત્યારે તેની સામે ખેસવું.	...	૧૯૨-૧૯૩
શરૂની સમક્ષ સાદાઇથી રહેવું તથા તેના ઉઠ્યા પહેલાં ઉઠવું ને સુતા પછી સુવું.	...	૧૯૪
શરૂની આજ્ઞા સ્વીકારવાવિષે....	૧૧૦	૧૯૫-૧૯૭
શરૂ પાસે હોય ત્યારે કેમ વર્તવું?	...	૧૯૮
શરૂને નામથી બોલાવવા નહિ તેમ તેના આળા પણ પાડવા નહિ.	...	૧૯૯
શરૂની નિંદા સાંભળવી નહિ....	૧૧૧	૨૦૦
શરૂની નિંદા વગેરે કરવાનું ફળ.	...	૨૦૧
શરૂની પાસે જઇને તેની પૂજા કરવી....	...	૨૦૨
કેવા સંયોગમાં શરૂની સામે ખેસવું નહિ?	...	૨૦૩
કયાં આગળ શરૂની સાથે ખેસવું?	...	૨૦૪
શરૂના શરૂને પણ શરૂ પ્રમાણે માનવા....	...	૨૦૫

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	શ્લોકાંક.
માતા, પિતા તથા ધર્મોપદેશ કરનારાઓની સાથે પણ ગુરુની પેઠે વર્તવું... ..	૧૧૨	૨૦૬
ગુરુના પુત્રો અને સંબંધીઓ સાથે પણ ગુરુની પેઠે વર્તવું.	”	૨૦૭
ગુરુના પુત્રની સાથે વર્તવાની રીત.	”	૨૦૮-૨૦૯
ગુરુની સ્ત્રીને પ્રણામ કરવાવિશે.	”	૨૧૦
ગુરુપત્નીની કઈ સેવા ન કરવી?	૧૧૩	૨૧૧
તરુણ શિષ્યે ગુરુપત્નીને દ્વરથી જ પ્રણામ કરવા... ..	”	૨૧૨
વિદ્વાનોએ પણ સ્ત્રીઓની પાસે સાવધ રહેવું... ..	”	૨૧૩-૨૧૪
સ્ત્રીઓની સાથે એકાંતમાં બેસવું નહિ... ..	”	૨૧૫
તરુણ ગુરુપત્નીને પ્રણામ કરવા વિશે... ..	૧૧૪	૨૧૬-૨૧૭
ગુરુ સેવાનું કળ... ..	”	૨૧૮
ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મચારી	”	૨૧૯
ગામમાં સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત થઈ જાય તો બ્રહ્મચારીએ શું કરવું?	૧૧૫	૨૨૦-૨૨૧
બન્ને સમયની સંધ્યા કરવી... ..	”	૨૨૨
હરકોઈનાં સદ્વાચરણને સ્વીકારવાં.	”	૨૨૩
ત્રિવર્ગનું વર્ણન... ..	”	૨૨૪
માતાપિતા વગેરેનું અપમાન કરવું નહિ... ..	૧૧૬	૨૨૫
આચાર્ય, પિતા અને માતા; એ બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ અને પૃથ્વીની ભૂતિ છે.	”	૨૨૬
માતાપિતાના ઉપકારનો સેકડો વર્ષે પણ બદલો વાળી શકતો નથી.	”	૨૨૭
તે ત્રણેનું મનગમતું કરવું	”	૨૨૮
તે ત્રણેની સેવા પરમ તપ છે.	”	૨૨૯
તેઓ જ ત્રણ લોક, ત્રણ આશ્રમ, ત્રણ વેદ અને ત્રણ અગ્નિ છે... ..	૧૧૭	૨૩૦-૨૩૧
તે ત્રણની સેવા કરનારો દેવોના લોકમાં જાય છે... ..	”	૨૩૨-૨૩૩
જેઓ એ ત્રણને માન આપે છે, તે સર્વ ધર્મને પાળે છે.	૧૧૭	૨૩૪
તે ત્રણની સેવા કરવી.	”	૨૩૫
જે ધર્મ કર્મ કરવાં, તે તેઓને નિવેદન કરવાં... ..	”	૨૩૬
તેઓની સેવા એ જ પરમ ધર્મ છે... ..	૧૧૮	૨૩૭
સર્વની પાસેથી ગુણ ગ્રહણ કરવા... ..	”	૨૩૮-૨૪૦
આયત્તિમાં ક્ષત્રિયાદિકની પાસે પણ અધ્યયન કરવું.	૧૧૯	૨૪૧
પરંતુ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ તેમને ઘર વાસ કરવો નહિ.	”	૨૪૨
મોક્ષની ઇચ્છાવાળા બ્રહ્મચારીએ જીવતાં પર્યંત બ્રાહ્મણ ગુરુને ઘર રહેવું.	”	૨૪૩-૨૪૪
વિદ્યા બાણી રહ્યા પછી ગુરુનો સત્કાર કરવો.	૧૨૦	૨૪૫-૨૪૬
ગુરુનાં મરણ પછી તેના સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેના ઉપર પણ ગુરુના જેવી જ ભક્તિ રાખવી... ..	”	૨૪૭

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
શુરની પ્રાછળ કોઈ ન હોય તો તેના અગ્નિહોત્રમાં હોમ વગેરે આપવો.	૧૨૦	૨૪૮
અધ્યાયનો ઉપસંહાર.	,,	૨૪૯

અધ્યાય ૩ નો.

કેટલા વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળવું?... ..	૧૨૧	૧
ગૃહસ્થાશ્રમમાં કોણ આવી શકે?	,,	૨
વેદ ભણેલાનો પિતા વગેરેએ સત્કાર કરવો.	,,	૩
સમાવર્તન સંસ્કાર પછી વિવાહ કરવો... ..	,,	૪
અસપિંડ અને અસગોત્ર કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો... ..	૧૨૨	૫
વિવાહ માટે નિંદેલાં કુળો... ..	૧૨૩	૬-૭
કેવી કન્યાને પરણવી નહિ?... ..	,,	૮-૯
કેવી કન્યાને પરણવી?	૧૨૪	૧૦
પુત્રિકા વિવાહનો નિષેધ.	,,	૧૧
સર્વણી સ્ત્રીનાં વખાણ	,,	૧૨
ચારે વર્ણુની સ્ત્રી સાથે કેવી રીતે પરણવું?	૧૨૫	૧૩
બ્રાહ્મણે તથા ક્ષત્રિયે શૂદ્ર જાતિની કન્યાને કદીપણ પરણવી નહિ.	,,	૧૪
હલકી જાતિની કન્યાને પરણવાથી કુલ હલકાં પડી જાય છે... ..	૧૨૬	૧૫
શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે વિવાહનો નિષેધ.	,,	૧૬
બ્રાહ્મણ શૂદ્રની કન્યાને પરણે તો પતિત થાય.	૧૨૬	૧૭
દેવ, પિતૃ તથા અતિથિઓ શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીના હાથનું.		
હવિષ લેતા નથી.	,,	૧૮
શૂદ્ર સ્ત્રીમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારો પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થતો નથી.	,,	૧૯
આઠ પ્રકારના વિવાહ.	,,	૨૦-૨૨
કયા વર્ણુને કયા વિવાહ ધર્મ્ય છે?	૧૨૮	૨૩-૨૪
પૈશાચ અને આસુર વિવાહની નિંદા.	,,	૨૫-૨૬
બ્રાહ્મ વિવાહનું લક્ષણ... ..	,,	૨૭
દૈવ વિવાહનું લક્ષણ... ..	,,	૨૮
આર્ષ વિવાહનું લક્ષણ.	,,	૨૯
પ્રાજ્ઞપત્ય વિવાહનું લક્ષણ.	૧૨૯	૩૦
આસુર વિવાહનું લક્ષણ.	૧૩૨	૩૧
ગાંધર્વ વિવાહનું લક્ષણ	,,	૩૨
રાક્ષસ વિવાહનું લક્ષણ	,,	૩૩
પૈશાચ વિવાહનું લક્ષણ	,,	૩૪
ઉદકેદાંતથી બ્રાહ્મણનો વિવાહ	,,	૩૫-૩૬

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક
બ્રાહ્મ આદિ વિવાહોનું ફળ	૧૩૩	૩૭-૩૮
બ્રાહ્મ આદિ વિવાહથી સારી પ્રજા થાય છે	"	૩૯-૪૦
નિદિત વિવાહથી નિદિત પ્રજાની ઉત્પત્તિ	૧૩૪	૪૧
નિદિત વિવાહો કરવાનો નિષેધ.	"	૪૨
અસવર્ણા કન્યાની સાથે વિવાહનો વિધિ	"	૪૩-૪૪
સ્ત્રીગમનનો સમય	૧૩૫	૪૫
સ્ત્રીનો સ્વાભાવિક ઋતુકાળ	"	૪૬
સ્ત્રીગમનમાં નિદિત દિવસો	"	૪૭
એકી તથા એકી રાત્રિમાં ગમન કરવાથી થનારી પ્રજા	૧૩૬	૪૮
પુત્ર, પુત્રી તથા નપુંસક પ્રજા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ	૧૩૭	૪૯
વાનપ્રસ્થને પણ ઋતુકાલે ગમનની આજ્ઞા	"	૫૦
કન્યાવિક્રયનો દોષ	૧૩૮	૫૧
સ્ત્રી ધનનો ઉપભોગ કરવાથી પાપ લાગે છે	"	૫૨
આર્ષવિવાહને આસુર વિવાહ ગણવો નહિ	"	૫૩
પદ્ધતું લેવાથી આસુર વિવાહ ગણાતો નથી	"	૫૪
કન્યાને વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરે આપવાં	"	૫૫
સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવું	૧૩૯	૫૬
અપમાન કરવાથી અનિષ્ટ થાય છે	"	૫૭-૫૮
ઉત્સવાદિમાં સ્ત્રીઓનું વિશેષ સન્માન કરવું	"	૫૯
સ્ત્રી પુરુષના પરસ્પર સંતોષનું શુભ પરિણામ	"	૬૦
સ્ત્રીની અપ્રસન્નતાથી પ્રજાનો અભાવ	૧૪૦	૬૧-૬૨
કુલ ઉતરી જવાનાં કારણો	૧૪૧	૬૩-૬૫
કુલની ઉન્નતિ થવાનાં કારણો	"	૬૬
નિત્યપાક તથા પંચમહાયજ્ઞ વૈવાહિક અગ્નિમાં કરવો	"	૬૭
પાંચ હિંસાનાં સ્થાનો	"	૬૮
નિત્ય પંચ મહાયજ્ઞ કરવા	૧૪૨	૬૯
પંચ મહાયજ્ઞનું સ્વરૂપ	"	૭૦
પંચ મહાયજ્ઞ કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે	"	૭૧
પંચ મહાયજ્ઞ નહિ કરનારાની નિંદા	"	૭૨
પંચ મહાયજ્ઞનાં ખીન્ન નામો	"	૭૩-૭૪
બ્રહ્મયજ્ઞ તથા હોમની પ્રશંસા... ..	૧૪૩	૭૫
હોમથી વૃષ્ટિ વગેરેની ઉત્પત્તિ... ..	"	૭૬
ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા	૧૪૪	૭૭-૭૮
ઋષિ, પિતૃ વગેરેને ઉદ્દેશીને પંચ મહાયજ્ઞ કરવા... ..	૧૪૫	૮૦-૮૧
નિત્ય શ્રાદ્ધ	"	૮૨
પિતૃને માટે નિત્ય એક બ્રાહ્મણ જમાડવો	"	૮૩
વૈશ્વદેવનો વિધિ	૧૪૬	૮૪-૮૨

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
વૈશ્વદેવતું કૃળ	૧૪૮	૯૩
અતિથિ અને બ્રહ્મચારીને ભિક્ષા આપવી	"	૯૪
ભિક્ષા આપવાનું કૃળ	"	૯૪
સત્કારપૂર્વક ભિક્ષા આપવી	"	૯૬
કુપાત્રને હૃદય. કવ્ય આપવાથી કૃળ મળતું નથી	"	૯૭
સુપાત્રને દાન આપવાનું કૃળ	૧૪૯	૯૮
અતિથિનો સત્કાર કરવો	"	૯૯
અતિથિનો સત્કાર ન કરવાનું કૃળ	"	૧૦૦
મીઠી વાણી વગેરેથી અતિથિનો સત્કાર કરવો	૧૫૦	૧૦૧
અતિથિનું લક્ષણ.	૧૫૦	૧૦૨-૧૦૩
પરાત્ત જન્મનારાની નિંદા.	"	૧૦૪
અતિથિને ભૂખ્યાં રાતવાસો રહેવા ન દેવો.	૧૫૧	૧૦૫
પોતાને જન્મવાની જે વસ્તુ હોય, તે જ અતિથિને પણ જમાડવી	"	૧૦૬
અતિથિની યોગ્યતા પ્રમાણે તેનો સત્કાર.	"	૧૦૭
વૈશ્વદેવ થઈ રહ્યા પછી બીજો અતિથિ આવી ચઢે તો બલિ નહિ મૂકતાં તેને જમાડવો.	"	૧૦૮
ભોજનની લાલસાથી કુલ તથા ગોત્ર કહેવાં નહિ.	"	૧૦૯
બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિયાદિ અતિથિ ગણાતા નથી.	૧૫૨	૧૧૦
ક્ષત્રિયાદિ અતિથિને બ્રાહ્મણ જમી ગયા પછી જમાડવા.	"	૧૧૧-૧૧૨
મિત્ર વગેરેને પણ સત્કારપૂર્વક ભોજન કરાવવું.	"	૧૧૩
સુવાસેણ, બાળકો વગેરેને પ્રથમ જમાડી દેવાં	"	૧૧૪
ગૃહસ્થને પ્રથમ ભોજનનો નિષેધ.	૧૫૩	૧૧૫
સ્ત્રી પુરુષે પાછળથી જમવું.	"	૧૧૬-૧૧૭
વૈશ્વદેવ કુર્યાં વિના ભોજનનો નિષેધ.	"	૧૧૮
ગુરુ વગેરેનો મધુપર્કથી સત્કાર કરવો	૧૫૪	૧૧૯-૧૨૦
સ્ત્રીએ પણ મંત્ર ભણ્યા વિના બળિ આપવા... ..	"	૧૨૧
પ્રત્યેક અમાવાસ્યાએ શ્રાદ્ધ અવશ્ય કરવું.	૧૫૫	૧૨૨-૧૨૩
શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણ કેટલા જમાડવા?... ..	"	૧૨૪-૧૨૫
શ્રાદ્ધના પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણોનો વિસ્તાર કરવો નહિ.	"	૧૨૬
શ્રાદ્ધ કરવાથી પુત્ર, ધન આદિ લૌકિક કૃળની પ્રાપ્તિ.	૧૫૫	૧૨૭
વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણોને હૃદય તથા કવ્ય આપવાં.	૧૫૬	૧૨૮
યજ્ઞમાં અને શ્રાદ્ધમાં ઘણા મૂર્ખાઓને ન જમાડતાં એક... ..		
વિદ્વાનને જમાડવો... ..	"	૧૨૯
વિદ્વાન બ્રાહ્મણની જ યજ્ઞમાં તથા શ્રાદ્ધમાં જન્મવાની યોગ્યતા છે.	૧૫૭	૧૩૦-૧૩૨
મૂર્ખને જમાડનારની નિંદા... ..	"	૧૩૩

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
શ્રાદ્ધમાં પ્રથમ દેવતાઓનું આવાહન કરવું તથા અંતમાં દેવનું વિસર્જન કરવું	૧૭૧	૨૦૪-૨૦૫
શ્રાદ્ધ કરવાયોગ્ય ભૂમિ.	"	૨૦૬-૨૦૭
નિમંત્રણ કરેલા બ્રાહ્મણોને આસનાદિ આપવાં... ..	"	૨૦૮
તેમની ગંધ પુષ્પથી પૂજા કરવી.	"	૨૦૯
અગ્નૌકરાણનો વિધિ... ..	૧૭૨	૨૧૦-૨૧૧
નિરશિક દ્વિજે બ્રાહ્મણના હાથમાં આપવું... ..	"	૨૧૨
સૌમ્ય બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધમાં જમાડવા	"	૨૧૩
અપસવ્ય કરીને અગ્નૌકરાણ કરવું.	"	૨૧૪
દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ કરીને પિંડપ્રદાન કરવું	"	૨૧૫
લેપભાગીઓને માટે દર્ભના મૂળમાં હાથ ધોવા.	૧૭૩	૨૧૬
બ્રાણ્યામ કરીને વિરામ લેવો... ..	"	૨૧૭
પિંડોને સૂંઘવા	"	૨૧૮
પિંડોમાંથી થોડું થોડું અન્ન નિમંત્રિત બ્રાહ્મણોને આપવું....	"	૨૧૯
પિતા જીવતા હોય તો પિતામહ આદિનું પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું	"	૨૨૦
પિતા મરી ગયા હોય અને પિતામહ જીવતા હોય ત્યારે શ્રાદ્ધ કરાવાનો વિધિ.	૧૭૬	૨૨૧-૨૨૨
શ્રાદ્ધના બ્રાહ્મણોને આચમન કરવાનો વિધિ તથા લોજનના પદાર્થો પીરસવાનો વિધિ.... ..	૧૭૭	૨૨૩-૨૨૮
શ્રાદ્ધકાળે રડવા ક્રોધ કરવા વગેરેનો નિષેધ	"	૨૨૯
તેમ કરવાથી થતું અનિષ્ટ કળ... ..	"	૨૩૦
બ્રાહ્મણને પ્રિય લોજન જમાડવું.	"	૨૩૧
શ્રાદ્ધને દિવસે વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેનો પાઠ કરાવવો.	"	૨૩૨
બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરવા... ..	૧૭૮	૨૩૩
શ્રાદ્ધમાં દૌહિત્રને અવશ્ય જમાડવો.... ..	"	૨૩૪
શ્રાદ્ધમાં ત્રણ વસ્તુ પવિત્ર ગણાય છે.... ..	"	૨૩૫
શ્રાદ્ધમાં ઉતું ઉતું અન્ન જમાડવું.	"	૨૩૬
જમનારાએ તેને કવખોડવું નહિ.	૧૭૮	૨૩૭
શ્રાદ્ધમાં પવિત્ર થઈને જમવું... ..	"	૨૩૮
રજસ્વલાદિની દૃષ્ટિ પડવા દેવી નહિ... ..	૧૭૯	૨૩૯
રજસ્વલાદિની દૃષ્ટિનું કળ	"	૨૪૦
કુતરા વગેરેના દૃષ્ટિપાતનો નિષેધ.	"	૨૪૧
લંગડા, કાણા વગેરેના દૃષ્ટિપાતનો નિષેધ.	"	૨૪૨
ભૂખ્યા, બિશુક વગેરેને લોજન આપવું.... ..	"	૨૪૩
પાછળથી ક્રોધ પણ અત્તના ક્ષુધાર્થીને આપવું.... ..	૧૮૦	૨૪૪
સંસ્કાર વગર મરી ગયેલાને ઉદ્દેશીને દર્ભના ઉપર અન્ન વેરવું...	"	૨૪૫

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
ભૂમિપર પહી ગયેલું ઉચ્છિષ્ટાન્ત દાસ વર્ગના પિતૃઓનો ભાગ છે.	૧૮૦	૨૪૬
બાર મહિના સૂધી મરનારને એક પિંડ આપવો....	"	૨૪૭
સપિંડીકરણ કર્યા પછી પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું.	"	૨૪૮
શ્રાદ્ધતું ઉચ્છિષ્ટ શૂદ્રને આપવાનો નિષેધ.	૧૮૧	૨૪૯
શ્રાદ્ધમાં જમનારાને સ્ત્રીસંગનો નિષેધ. ,	"	૨૫૦
જમેલા બ્રાહ્મણોને આચમન કરાવીને રત્ન આપવી...	૧૮૨	૨૫૧
બ્રાહ્મણોએ જમ્યા પછી યજમાનને 'સ્વધા અસ્તુ' એમ કહેવું...	"	૨૫૨
બાકીનું અન્ન બ્રાહ્મણની આજ્ઞા લઇને વહેંચી આપવું.	"	૨૫૩
શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણોને તૃપ્તિ પૂછવાનો વિધિ...	૧૮૩	૨૫૪
શ્રાદ્ધ કરવાની સંપત્તિઓ.	"	૨૫૫
યજ્ઞની સંપત્તિઓ.	"	૨૫૬
હવિષ્ય પદાર્થો.	"	૨૫૭
પિતૃઓ પાસેથી ઈષ્ટ ફળની પ્રાર્થના...	"	૨૫૮-૨૫૯
પિંડોત્સર્ગનો વિધિ.	૧૮૪	૨૬૦-૨૬૧
પુત્રની કામનાવાળી સ્ત્રીએ મધ્યમ પિંડનું પ્રાશન કરવું.	"	૨૬૨
તેમ કરવાથી આયુષ્માન્ પુત્ર જન્મે છે...	૧૮૫	૨૬૩
તે પછી જ્ઞાતિ તથા બંધુઓને ભોજન કરાવવું.	"	૨૬૪
તે પછી ઘરમાં બલિદાન આપવાં.	"	૨૬૫
પિતૃઓને અનંતકાળ સૂધી તૃપ્તિ આપનારાં હવિષ્યો.	"	૨૬૬
એક મહિનો તૃપ્તિ કરનારાં હવિષ્યો.	"	૨૬૭
બે મહિના સૂધી તૃપ્તિ કરનારાં હવિષ્યો...	"	૨૬૮
છ, આઠ અને નવ મહિના સૂધી તૃપ્તિ કરનારાં હવિષ્યો ...	૧૮૬	૨૬૯
દશ અને અગીયાર મહિના સૂધી તૃપ્તિ કરનારાં હવિષ્યો ...	"	૨૭૦
એક વર્ષ તથા બાર વર્ષપર્યંત તૃપ્તિ કરનારાં હવિષ્યો ...	"	૨૭૧
અનંતકાળ સૂધી તૃપ્તિ કરનારાં હવિષ્યો	"	૨૭૨
પિતૃઓને અક્ષય ફળ આપનારી તિથિઓ અને નક્ષત્રો ...	૧૮૭	૨૭૩-૨૭૪
શ્રાદ્ધાપૂર્વક પિતૃઓને આપવાથી પરલોકમાં અક્ષય ફળની પ્રાપ્તિ. ,	"	૨૭૫
શ્રાદ્ધ કરવાની શ્રેષ્ઠ તિથિઓ	"	૨૭૬
એકી તથા બેકી તિથિમાં કરેલાં શ્રાદ્ધતું ફળ	"	૨૭૭
શ્રાદ્ધમાં અપરાહ્ણકાળની શ્રેષ્ઠતા	"	૨૭૮
અપસવ્ય કરીને શ્રાદ્ધ કરવું	"	૨૭૯
શ્રાદ્ધને માટે નિષિદ્ધ કરેલો કાળ	૧૮૮	૨૮૦
વર્ષમાં શ્રાદ્ધ કરવાના ત્રણ સમય	"	૨૮૧
લૌકિક અગ્નિમાં અગ્નીકરણનો નિષેધ	"	૨૮૨
પિતૃતર્પણવું ફળ	"	૨૮૩
પિતા વગેરેમાં વસુ વગેરે દેવતાઓનો આરોપ	"	૨૮૪

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
શ્રાદ્ધમાં તથા યજ્ઞમાં શેષ લોભનની પ્રશંસા ...	૧૮૮	૨૮૫
અધ્યાયનો ઉપસંહાર... ..	૧૮૯	૨૮૬

અધ્યાય ૪ થો.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવાનો સમય	૧૯૦	૧
કેઇનો પણ દ્રોહ કર્યા વિના આજીવિકા કરવી	"	૨
શરીરને કલેશ આપ્યા વિના ધન મેળવવું	"	૩
આજીવિકાના ઉપાયો... ..	"	૪
તે ઉપાયોની વ્યાખ્યા	૧૯૧	૫-૬
બ્રાહ્મણે કેટલું ધન મેળવવું	"	૭
અશ્વસ્તનિકની પ્રશંસા	૧૯૨	૮
બ્રાહ્મણની આજીવિકાઓ	"	૯
બ્રાહ્મણની ઉત્તમ આજીવિકા	૧૯૩	૧૦
આજીવિકાને માટે લોકવૃત્તને અનુસરવું નહિ	"	૧૧
સંતોષની સ્તુતિ	"	૧૨
સ્નાતકનાં વ્રતોનો પ્રારંભ	"	૧૩
વેદમાં કહેલાં કર્મો કરવાથી ઉત્તમ ગતિની પ્રાપ્તિ. ...	૧૯૪	૧૪
શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મથી આજીવિકા કરવી નહિ	૧૯૪	૧૫
વિધથોમાં આસક્તિ રાખવી નહિ	"	૧૬
સ્વાધ્યાયના વિરોધી કાર્યોનો ત્યાગ	"	૧૭
પોતાની ઉમર તથા ધંધાને અનુકૂળ આચરણ કરવાં ...	"	૧૮
વેદાનુકૂલ શાસ્ત્રોત્તું અધ્યયન કરવું	૧૯૫	૧૯-૨૦
શક્તિ પ્રમાણે પંચ મહાયજ્ઞ કરવા	"	૨૧
દ્વિવિનિઘ્નરૂપી યજ્ઞ	"	૨૨
સ્વાધ્યાય તથા પ્રાણાયામરૂપી યજ્ઞ	"	૨૩
જ્ઞાનયજ્ઞ	૧૯૬	૨૪
અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ	"	૨૫
નવાન્નેષ્ટિ, ચાતુર્માસ્ય તથા સોમ વગેરે કરવા	"	૨૬
નવાન્નેષ્ટિ કર્યા વગર નવા અન્નનો ઉપયોગ કરવો નહિ ...	૧૯૭	૨૭-૨૮
અતિથિનો સત્કાર	"	૨૯
પાખંડીને આવકાર પણ આપવો નહિ	"	૩૦
વિદ્વાનોની પૂજા કરવી	"	૩૧
બ્રહ્મચારી તથા સંન્યાસીને ભિક્ષા આપવી.	"	૩૨
નિર્ધન બ્રાહ્મણે રાત્રની પાસે પણ ચાચના કરવી... ..	૧૯૮	૩૩
સ્નાતક બ્રાહ્મણે છતે પૈસે મેલાં ઘેલાં રહેવું નહિ	"	૩૪
સ્નાતક બ્રાહ્મણે શુદ્ધ વેશ રાખવો	"	૩૫
દંડ કમંડળ વગેરે ધારણ કરવાં	"	૩૬

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

હૃદય, અસ્ત તથા ગ્રહણ સમયે સૂર્યનાં દર્શન કરવાં નહિ ...	૧૯૮	૩૭
ખાણીમાં પોતાનું મોઢું જોવું નહિ	"	૩૮
માર્ગમાં ગાય, દેવ તથા બ્રાહ્મણ વગેરે મળે તેને જમણી બાજુએ રાખીને ચાલવું	૧૯૯	૩૯
રજસ્વલા સાથે ગમન કરવું નહિ	"	૪૦
રજસ્વલા સાથે ગમન કરનારની ખુદ્ધિ, આયુષ્ય વગેરેનો નાશ થાય છે	"	૪૧-૪૨
સ્ત્રીની સાથે બેસીને ભોજન કરવું નહિ	"	૪૩
સ્ત્રી બાળકને ધવરાવતી હોય વગેરે કાર્યો વખતે તેની સામે જોવું નહિ	"	૪૪
એક વસ્ત્ર પહેરીને જમવું નહિ વગેરે તથા બહેર માર્ગ વગેરે ઉપર પેશાબ કરવો નહિ	૨૦૦	૪૫
જળમાં તથા જીર્ણ દેવતાયતનમાં પેશાબ તથા ઝાડે જવું નહિ	૨૦૦	૪૬
નદીના તીર વગેરેમાં ઝાડે પેશાબ જવું નહિ... ..	"	૪૭
સૂર્યાદિકની સામે ઝાડે પેશાબ જવું નહિ... ..	"	૪૮
પેશાબ તથા ઝાડે જવાના નિયમ.	૨૦૧	૪૯-૫૧
સૂર્યાદિકની સામે ઝાડે વિશાબ જવાથી ખુદ્ધિનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીને નમ્ર જોવી નહિ વગેરે... ..	"	૫૨
રૂમણિને ઓળંગવો નહિ.	"	૫૩
સંધ્યા વખતે ભોજન, શયન વગેરે કરવાં નહિ.	"	૫૪
જળમાં મૂત્ર, વિષ્ટા વગેરે નાંખવાં નહિ... ..	૨૦૨	૫૫
ઉબજડ ઘરમાં એકલા સૂવું નહિ, સૂતેલાને જગાડવો નહિ વગેરે... ..	"	૫૬
જમણા હાથનો ઉપયોગ ક્યાં ક્યાં કરવો?	"	૫૭
ગાય ખાણી પીતી હોય સારે તેને હાંકવી નહિ વગેરે.	"	૫૮
અધાર્મિક તથા બહુ વ્યાધિવાળા દેશમાં રહેવું નહિ... ..	"	૫૯
શૂદ્રના રાજ્યમાં તથા મ્લેચ્છપ્રાય દેશમાં રહેવું નહિ... ..	૨૦૩	૬૦
અતિ ભોજન ન કરવું વગેરે.	"	૬૧
વૃથા ઝેષ્ટા વગેરે કરવું નહિ.	"	૬૨
નૃત્ય ગાયન વગેરેના છંદમાં પડવું નહિ... ..	"	૬૩
કુટી ગયેલા વાસાણમાં ભોજન કરવું નહિ વગેરે.	"	૬૪
ખીજનાં પહેરેલાં વસ્ત્ર, જોડા, જનોઈ વગેરે પહેરવાં નહિ... ..	૨૦૪	૬૫
કેવા બળદને ગાડીએ ન જોડવા?	"	૬૬
કેવા બળદને જોડવા... ..	"	૬૭
બળતા શબનો ધૂમાડો લેવો નહિ તથા પોતાને હાથે નખ કાપવા નહિ... ..	"	૬૮
તાણખલાં તોડવાં નહિ વગેરે... ..	"	૬૯

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
તેવાં કામ કરનારાને હાનિ થાય છે.	૨૦૪	૭૧
વાત કરતાં સામાનો તિરસ્કાર કરવો નહિ તથા બળદની પીઠ ઉપર બેસવું નહિ વગેરે.	"	૭૨
ગામમાં અથવા તો ઘરમાં છીંડીએથી પ્રવેશ કરવો નહિ. ...	૨૦૫	૭૩
ભુગાર વગેરે રમવું નહિ, સૂતાં સૂતાં ખાવું નહિ... ..	"	૭૪
રાત્રે તલવાળું ભોજન કરવું નહિ, નાગા સૂવું નહિ વગેરે...	"	૭૫
હાથ પગ ધોઈને જમવું.	૨૦૫	૭૬
વિષ્ણુ તથા મૂત્ર જોવું નહિ વગેરે	"	૭૭
કેશ, ભસ્મ વગેરે ઉપર ઉભા રહેવું નહિ... ..	"	૭૮
પતિત, ચંડાલ વગેરેની સાથે બેસવું નહિ.	"	૭૯
શૂદ્રને ઉચ્છિષ્ટ આપવું નહિ, વેદવિદ્યા ભણાવવી નહિ. ...	૨૦૭	૮૦-૮૧
બે હાથે માથું ખજવાળવું નહિ વગેરે... ..	"	૮૨
કોઈના માથા ઉપર મારવું નહિ વગેરે... ..	"	૮૩
સજ્જ વેશ્યા વગેરેનો પ્રતિગ્રહ કરવો નહિ... ..	૨૦૮	૮૪-૮૫
તેનો પ્રતિગ્રહ ભયંકર છે.	"	૮૬
અધાર્મિક લોભી રાજાનો પ્રતિગ્રહ કરનાર નરકમાં પડે છે. ...	"	૮૭
એકવીશ નરકો... ..	"	૮૮-૮૯
બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઉઠવું... ..	૨૦૯	૯૨
સવાર તથા સાંજે સંધ્યા કરવી.... ..	"	૯૩
સંધ્યાવંદનનું કૃળ.	"	૯૪
ઉપાકર્મ ક્યારે કરવું ?... ..	૨૧૦	૯૫
ઉત્સર્ગ ક્યારે કરવો ?... ..	"	૯૬
ઉત્સર્ગ કર્યા પછી દોઢ દિવસ વેદાધ્યયન કરવું નહિ... ..	"	૯૭
શુક્લ પક્ષમાં વેદ ભણવા ને કૃષ્ણ પક્ષમાં વેદનાં અંગ ભણવાં.	૨૧૧	૯૮
વેદ કેવી રીતે ન ભણવો? ક્યાં ન ભણવો ?	"	૯૯
શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરવું.... ..	"	૧૦૦
વેદ ભણવાના અનધ્યાયો... ..	૨૧૨	૧૦૧
વર્ષા ઋતુમાં ક્યારે વેદ ન ભણવો ?	"	૧૦૨
વિજળી ગર્જના વગેરે થતાં હોય ત્યારે વેદાધ્યયન કરવું નહિ...	"	૧૦૩
ઋતુ વિના વાદળાં વગેરે દેખાય ત્યારે વેદ ભણવો નહિ...	૨૧૨	૧૦૪
આકાલિક અનધ્યાય... ..	"	૧૦૫
સંધ્યા વખતે ગર્જનાદિ થાય તો વેદ ભણવો નહિ... ..	"	૧૦૬
નગર વગેરેમાં ક્યારે અનધ્યાય પાળવો ?	૨૧૩	૧૦૭-૧૦૮
એકોદ્ધિદિ શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરીને તથા રાજના અન્ને ગ્રહણના સૂતકમાં ત્રણ રાત્રિ વેદ ભણવો નહિ.	૨૧૩	૧૧૦-૧૧૧
સૂતાં સૂતાં, લાંબા પગ કરીને તથા સૂતકીનું અન્ન ખાઈને વેદ ભણવો નહિ.	"	૧૧૨

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

કઈ કઈ તિથિએ અનધ્યાય પાળવા વિષે...	૨૧૪	૧૧૩-૧૨૨
સામવેદ ભણાતો હોય ત્યારે ભીન્ન વેદ ભણવા નહિ	૨૧૫	૧૨૩
ત્રણે વેદના દેવતાઓ	૧૨૪
ગાયત્રી જપ્યા પછી વેદનો પાઠ કરવો	૨૧૬	૧૨૫
ઠોર, ઠાંખર મીઠડાં વગેરે આડાં ઉતરે તો અનધ્યાય પાળવો.	૧૨૬
અવશ્ય પાળવા યોગ્ય અનધ્યાયો	૧૨૭
ઋતુકાળમાં પણ અમાસ, આઠમ વગેરે તિથિએ સ્ત્રી સાથે
ગમન કરવું નહિ	૧૨૮
ક્યારે સ્નાન કરવું નહિ?	૧૨૯
ગુરુ વગેરેની છાયા ઓળખવી નહિ	૨૧૭	૧૩૦
ચૌઠામાં ક્યારે ન ઉભું રહેવું?	૧૩૧
વિષા, મૂત્ર, બડખા વગેરે ઉપર ઉભું રહેવું નહિ	૧૩૨
શત્રુ વેરી, અધર્મી, પરસ્ત્રી વગેરેને સેવવા નહિ	૧૩૩
વ્યભિચારથી આયુષ્યનો નાશ થાય છે	૧૩૪
ક્ષત્રિય, સર્પ અને બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવું નહિ.	૧૩૫-૧૩૬
લક્ષ્મીને દુર્લભ માનવી નહિ	૨૧૮	૧૩૭
પ્રિય એવું સત્ય બોલવું...	૧૩૮
કોઈની સાથે શુષ્ક વેર વગેરે કરવાં નહિ ?...	૧૩૯
ક્યારે અને કોની સાથે પ્રવાસ કરવો નહિ ?...	૧૪૦
કોનું અપમાન કરવું નહિ ?	૧૪૧
એઠે મોઢે ગાય, બ્રાહ્મણ, અગ્નિ વગેરેનો સ્પર્શ કરવો નહિ....	૨૧૯	૧૪૨
સ્પર્શ કરનારાએ આચમન, પ્રાણાયામ વગેરે કરવા.	૧૪૩
કારણવગર ઇંદ્રિયોને અને દૂષા કેશને અડકવું નહિ.	૧૪૪
નિર્તેદ્રિય થઈને જપ, હોમ વગેરે મંગળ કાર્યો કરવાં.	૧૪૫
તેમ કરનારાને હાનિ થતી નથી.	૧૪૬
નિત્ય વેદનું અધ્યયન કરવું.	૧૪૭
વેદાભ્યાસ, તપ વગેરે કરવાથી પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થાય છે...	૨૨૦	૧૪૮
વેદનો અભ્યાસ કરવાથી પરમ સુખ મળે છે.	૧૪૯
પર્વણીને દિવસે શાંતિ હોમ તથા અષ્ટકા અન્વષ્ટકા વગેરે	૧૫૦
આહ્ન કરવાં.	૧૫૧
ધરથી દૂર સ્નાન, પેશાબ વગેરે કરવાં...	૧૫૨
પૂર્વાહ્ણમાં કરવાનાં કાર્યો.
પર્વણીને દિવસે દેવતાઓ, ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો તથા ગુરુઓનાં	૨૨૧	૧૫૩
દર્શન કરવાં	૧૫૪
વૃદ્ધોને માન આપવું...	૧૫૫
સદાચાર સેવવો	૧૫૬
આચારની સ્તુતિ

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
દુરાચારની નિન્દા.	૨૨૧	૧૫૭
સદાચારી સો વર્ષ સૂધી જીવે છે.	"	૧૫૮
પરાધીન કાર્યનો ત્યાગ કરવો	૨૨૨	૧૫૯
સુખ દુઃખનું લક્ષણ	"	૧૬૦-૧૬૧
માતા, પિતા, આચાર્ય વગેરેની હિંસાનો નિષેધ	"	૧૬૨
નાસ્તિકતા, વેદનિન્દા વગેરે કરવાં નહિ.	"	૧૬૩
પુત્ર તથા શિષ્ય વિના ખીજીને શિક્ષા કરવી નહિ.	"	૧૬૪
બ્રાહ્મણનો તિરસ્કાર કરવાથી નરક મળે છે.	૨૨૩	૧૬૫
તાણખલાથી પાણુ મારે તો એકવીસ પેઢી નરકમાં પડે છે.	"	૧૬૬
યુદ્ધ નહિ કરનારા બ્રાહ્મણના શરીરમાંથી લોહી કાઢે તો	"	૧૬૭-૧૬૮
મોટું દુઃખ પામે છે.	"	૧૭૦
અધર્મી સુખી થતો નથી.	"	૧૭૧
દુઃખી થયા છતાં પાણુ અધર્મ કરવાનો વિચાર કરવો નહિ.	૨૨૪	૧૭૨
અધર્મ કરનારને તેનું ફળ ધીરે ધીરે મળે છે.	"	૧૭૩
કર્તાને નહિ તો તેના પુત્રોને અગર પૌત્રોને મળે છે.	"	૧૭૪
અધર્મ કરનારનો સમૂળગો નાશ થાય છે.	"	૧૭૫
શિષ્યને ધર્મનું શિક્ષણ આપવું અને પોતે સદાચારમાં રહેવું.	"	૧૭૬
ધર્મધર્મિત અર્થનો અને કામનો તથા લોકનિન્દિત ધર્મનો ત્યાગ કરવો.	૨૨૫	૧૭૭
અપણતાનો ત્યાગ કરવો	"	૧૭૮
જે માર્ગે બાપદાદા ચાલતા આવ્યા હોય તેવા શ્રીત સ્માર્ત ધર્મને માર્ગે વર્તવું	"	૧૭૯
આચાર્ય માતા, પિતા વગેરે સાથે ઝઘડો કરવો નહિ.	૨૨૬	૧૮૦-૧૮૧
આચાર્ય, માતા, પિતા વગેરેની શ્રેષ્ઠતા.	"	૧૮૨-૧૮૫
દાન લેવાથી બ્રહ્મતેજનો નાશ થાય છે.	૨૨૭	૧૮૬
દાનનો વિધિ બહુ વાના દાન લેવું નહિ.	"	૧૮૭
મૂર્ખને દાન દેવાનું ફળ.	"	૧૮૮
મૂર્ખ દાનમાં લીધેલા સુવર્ણ વગેરેથી થતું પરિણામ	"	૧૮૯
મૂર્ખ માણસ દાન લેવાથી નરકમાં પડે છે.	૨૨૮	૧૯૦-૧૯૧
ખીલાડાભગત, બગભગત અને મૂખને પાણી પાણુ પાવું નહિ.	"	૧૯૨
તેવાને દાન દેનારો તથા લેનારા નરકમાં પડે છે.	"	૧૯૩-૧૯૪
ખીલાડાભગતની આખ્યા.	"	૧૯૫
બગભગતની આખ્યા.	૨૨૯	૧૯૬
તેવા બ્રાહ્મણો નરકમાં પડે છે.	"	૧૯૭
વ્રતાદિક કરીને લોકોને છેતરવા નહિ.	"	૧૯૮
ઢોંગીને વ્રતનું ફળ મળતું નથી.	"	૧૯૯

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
બ્રહ્મચારીનો ખોટો વેષ ધારણ કરનારા બ્રહ્મચારીનાં પાપ ધ્રુવે છે.	૨૨૯	૨૦૦
પારકા નવાણમાં રત્ન વગર નાવાથી પાપ લાગે છે... ..	૨૩૦	૨૦૧
વાહન, શય્યા વગેરે પણ ધણીની રત્ન વગર વાપરવાથી પાપ લાગે છે.	,,	૨૦૨
નદી વગેરેમાં નિત્ય સ્નાન કરવું... ..	,,	૨૦૩
યમ અવશ્ય પાળવા... ..	,,	૨૦૪
મૂર્ખ વગેરેએ કરાવેલા યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણે જન્મવું નહિ. ...	૨૩૧	૨૦૫-૨૦૬
કેવા પુરુષોત્તમ તથા કેવી જાતનું અન્ન ખાવું નહિ? ...	૨૩૨	૨૦૭-૨૨૩
કૃપણનું અને વ્યાજખોરાનું અન્ન સમાન છે.	૨૩૫	૨૨૪
શ્રદ્ધાથી આપેલું અન્ન પવિત્ર ગણાય છે.	,,	૨૨૫
શ્રદ્ધાથી કરેલા યજ્ઞયાગનું તથા જળભૂમિ વગેરેના દાનનું ફળ. ૨૩૬	૨૩૬	૨૨૬-૨૩૪
પરસ્પર સત્કારપૂર્વક કરેલા દાનથી સ્વર્ગ મળે છે	૨૩૭	૨૩૫
તપ કરીને અભિમાન કરવું નહિ, દાન દંધને કહેવું નહિ વગેરે. ૨૩૮	૨૩૮	૨૩૬
તેમ કરવાથી તેનું ફળ મળતું નથી.	,,	૨૩૭
ધીરે ધીરે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો.	,,	૨૩૮
પરલોકમાં એક ધર્મ જ સહાયતા કરે છે... ..	,,	૨૩૯
મનુષ્ય એકલો જન્મે છે અને એકલો મરણ પામે છે. ...	,,	૨૪૦
મરી ગયેલાની પાછળ એક ધર્મ જ જાય છે.	,,	૨૪૧
ધર્મનો સંગ્રહ કરવો.	,,	૨૪૨
ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ સ્વર્ગમાં જાય છે.	,,	૨૪૩
કુળને ઉત્તમ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓએ ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ કરવો.	૨૩૯	૨૪૪
બ્રાહ્મણ ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ કરવાથી ઉત્તમપણાને પામે છે. ,,	,,	૨૪૫
યમ નિયમ પાળનારો તથા દાન દેનારો બ્રાહ્મણ સ્વર્ગમાં જાય છે.	,,	૨૪૬
ફળ, કુલ, લાકડા વગેરે હેરફેરની પાસેથી પણ લેવાં. ...	,,	૨૪૭
વગર માગે આવી મળેલું આમાત્ર પાપીની પાસેથી પણ લેવું. ,,	,,	૨૪૮
તેવી જાતની ભિક્ષાનું અપમાન કરવાનો નિષેધ.	,,	૨૪૯
ધર, શય્યા, અનાજ વગેરે કોઈ આપવા આવે તો તેનું અપમાન કરવું નહિ.	૨૪૦	૨૫૦
શુરુ, માતા, પિતા, અતિથિ વગેરેનું પોષણ કરવા માટે સર્વની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો.	,,	૨૫૧
કેવળ પોતાની જ આજીવિકા ચલાવવી હોય તો સત્પુરુષની પાસેથી જ પ્રતિગ્રહ કરવો.... ..	,,	૨૫૨
ક્યા ક્યા પુરુષોનું આમાત્ર લઈ શકાય?	૨૪૧	૨૫૩
શસ્ત્રે આત્મનિવેદન કરવાની રીત.	,,	૨૫૪

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
પોતાનું કુળ ક્ષપાવનારો પાપી ગણાય છે.	”	૨૫૫
નહું બોલનારો મહાચોર ગણાય છે.	”	૨૫૬
ત્રણ ઋણમાંથી મુક્ત થયા પછી નિવૃત્તિમાર્ગ સેવવો.	”	૨૫૭
એકાંતમાં બેસીને પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરવું.	”	૨૫૮
અધ્યાયનો ઉપસંહાર... ..	૨૪૨	૨૫૯-૨૬૦

અધ્યાય ૫ મો.

ઋષિઓએ ભૃગુને પ્રશ્ન પૂછ્યો.	૨૪૩	૧
ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોનું મરણ શા માટે થાય છે?	”	૨
ભૃગુએ તેઓને ઉત્તર આપ્યો.	”	૩
વેદના અનભ્યાસથી, આળસથી અને અત્તના દોષથી બ્રાહ્મણો મૃત્યુ પામે છે.	”	૪
અભક્ષ્ય પદાર્થો.	૨૪૪	૫-૨૦
અભક્ષ્ય પદાર્થોની શુદ્ધિને માટે વર્ષમાં એક પ્રાન્તપલ્ય કરવું.	”	૨૧
યજ્ઞને માટે પશુ પક્ષીઓના પુરોડાશો.	૨૪૭	૨૨-૨૩
ધીવાળું વાસી અત્ર તથા હવિષ્ય ખાઈ શકાય.	”	૨૪
જવ, ઘઉં અને દુધમાંથી બનેલા પદાર્થો લાંબા વખત સૂંધી ખાઈ શકાય.	”	૨૫
પ્રોક્ષિત માંસના ભક્ષનો વિધિ... ..	૨૪૮	૨૬-૩૬
વૃથા પશુ મારવાનો નિષેધ.	”	૩૭-૩૮
બ્રહ્માએ યજ્ઞને માટે પશુઓને સરન્ન્યાં છે.	૨૫૦	૩૯
ઔષધિ, પશુ, વૃક્ષ વગેરે યજ્ઞમાં ઉપયોગી થવાથી ઉત્તમ ગતિને પામે છે.	”	૪૦
મધુપર્કમાં, યજ્ઞમાં અને શ્રાદ્ધમાં પશુઓનું આલબન કરવું... ..	”	૪૧-૪૨
અવિધિથી હિંસા કરવી નહિ... ..	૨૫૧	૪૩-૪૪
પોતાના સુખને માટે હિંસા કરનારો પુરુષ આલોક તથા પરલોકમાં દુઃખ પામે છે.	”	૪૫
અહિંસક સુખી થાય છે અને જે કામના કરે છે તે ફળે છે... ..	”	૪૬-૪૭
પ્રાણીની હિંસા કરવાથી સ્વર્ગ મળતું નથી.	”	૪૮
કોઈના માંસનું ભક્ષણ કરવું નહિ.	”	૪૯
માંસ ખાનારો અનેક વ્યાધિઓથી પીડાય છે.	૨૫૨	૫૦
સાત પ્રકારના ધાતક... ..	”	૫૧
પિતૃઓ અને દેવોના પૂજન વગર માંસાહારની નિંદા.	”	૫૨
માંસાહાર નહિ કરનારને અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ મળે છે.	”	૫૩
માંસાહારનો ત્યાગ કરવા વિષે... ..	”	૫૪
માંસ શબ્દનો અર્થ... ..	૨૫૩	૫૫
પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ વિષે.	”	૫૬

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
મૃત્યુ સૂતકની શુદ્ધિનો તથા દ્રવ્ય શુદ્ધિનો વિચાર...	૨૫૭	૫૭
દાંત આવેલો તથા બાળમોવાળા લેવરાવેલો મરે અથવા જન્મે		
ત્યારે સર્વને સૂતક લાગે. ...	"	૫૮
સપિંડીઓને દશ દિવસનું મૃત્યુ સૂતક લાગે. ...	"	૫૯
સપિંડી અને સમાનોદકની વ્યાખ્યા. ...	"	૬૦
સપિંડીઓને વૃદ્ધિ સૂતક પણ દશ દિવસ લાગે છે...	"	૬૧
અસ્પૃશ્યત્વરૂપ વૃદ્ધિ સૂતક માત્ર માતાને જ લાગે છે. ...	૨૫૮	૬૨
નિયોગ કરનાર પુરુષને ત્રણ દિવસ વૃદ્ધિ સૂતક લાગે છે. ...	"	૬૩
સપિંડ તથા સમાનોદકના મરણાશૌચનો નિર્ણય...	૨૫૯	૬૪
ગુરુના આશૌચનો નિર્ણય. ...	"	૬૫
ગર્ભયાતના સૂતકનો નિર્ણય. ...	"	૬૬
જેના બાળમોવાળા ઉતરાવ્યા હોય તથા ન ઉતરાવ્યા હોય		
તેવા બાળકના આશૌચનો નિર્ણય. ...	"	૬૭.
જે વરસની અંદરની વયના બાળકને ભૂમિસંસ્કાર...	૨૬૦	૬૮
તેવા બાળકને અગ્નિસંસ્કાર નથી...	"	૬૯.
તેવા બાળકના ઉદકદાનનો નિર્ણય. ...	"	૭૦.
સાથે ભણનારાના મરણનો તથા સમાનોદકના જનનાશૌચનો		
નિર્ણય.....	૨૬૧	૭૧
સગાઈ કરેલી પુત્રીનું મરણાશૌચ. ...	"	૭૨
મૃતણાશૌચમાં ભોજનનો નિર્ણય...	"	૭૩
પરદેશ ગયેલાનું સૂતક...	"	૭૪-૭૬
દશ દિવસ પછી સંબંધીમાં જન્મ અથવા મરણ સાંભળવાથી		
સ્નાનથી જ શુદ્ધિ થાય છે...	૨૬૨	૭૭.
પરદેશમાં મરણ પામેલા બાળક તથા સમાનોદકના આશૌ-		
ચનો નિર્ણય. ...	"	૭૮.
એક જનન અથવા મરણાશૌચમાં પડેલા બીજા જનનમરણા-		
શૌચનો નિર્ણય. ...	"	૭૯
આચાર્ય અથવા તેના પુત્રના મરણનું સૂતક. ...	૨૬૩	૮૦.
વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણના મરણથી તેની સાથે રહેનારાના તથા		
તેના મામા વગેરેના સૂતકનો નિર્ણય...	"	૮૧.
રાજા તથા વેદ નહિ ભણેલા ગુરુનું સૂતક...	"	૮૨
બ્રાહ્મણ વગેરે ચાર વર્ણના આશૌચનો નિર્ણય. ...	"	૮૩.
અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણે કર્મના આળસથી સૂતક વધારવું નહિ. ...	૨૬૪	૮૪
સ્પર્શનિમિત્તક સ્નાન. ...	૨૬૫	૮૫.
અપવિત્રનું દર્શન થાય તો શું કરવું ? ...	"	૮૬
માણસનાં હાડકાંને અડકાય તેની શુદ્ધિ ...	"	૮૭.
બ્રહ્મચારીના આશૌચનો વિધિ...	"	૮૮.

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
ચતિત વગેરેને ઉદ્દેશદાન નથી....	૨૬૫	૮૯
વ્યભિચારિણી આદિ સ્ત્રીઓને પણ ઉદ્દેશદાનનો સંસ્કાર નથી...	૨૬૬	૯૦
અહ્યાચારી પોતાના પિતા ગુરુ વગેરેની ઉત્તર ક્રિયા કરવાથી		
પોતાના વ્રતનો ભંગ કરતો નથી.	"	૯૧
શુદ્રાદિ ચારે વર્ણના પ્રેતને નગરમાંથી કઈ દિશાએથી લઈ જવા?	"	૯૨
રાત્રિ વગેરેને આશૌચનો દોષ નથી.	"	૯૩
રાત્રિ સદા પવિત્ર છે.	૨૬૭	૯૪
વિજળી, હુલ્લંડ વગેરેથી મરી ગયેલાનું આશૌચ નથી.	"	૯૫
રાત્રિના શરીરમાં કેટલા દેવતા છે?	"	૯૬-૯૭
ક્ષત્રિય સંગ્રામમાં મરણ પામે, તેનું આશૌચ નથી.	"	૯૮
સૂતક ઉત્તર પછી ચારે વર્ણે કયા પદાર્થોનો સ્પર્શ કરવો	૨૬૮	૯૯
અસપિંડને ઉપાડવાના આશૌચનો વિધિ.	"	૧૦૦-૧૦૧
આશૌચમાં અન્ન ખાધાનું સૂતક	"	૧૦૨
સ્મશાનમાં આભડવા જનારની શુદ્ધિ.	"	૧૦૩
શુદ્ધે બ્રાહ્મણને ઉપાડવો નહિ.	"	૧૦૪
દેહની શુદ્ધિનાં સાધન....	૨૬૯	૧૦૫
સન્માર્ગે ધન મેળવનાર શુદ્ધ કહેવાય છે.	"	૧૦૬
ક્ષમા, દાન, જપ, તપ એ સર્વે શુદ્ધિ આપનારાં છે.	"	૧૦૭
મેલની, નદીની, સ્ત્રીની અને બ્રાહ્મણની શુદ્ધિ વિષે.	"	૧૦૮
શરીરની, મનની, જીવાત્માની અને બુદ્ધિની શુદ્ધિ વિષે.	"	૧૦૯
દ્રવ્યશુદ્ધિ.	૨૭૦	૧૧૦
સોનારૂપાની તથા મણિની શુદ્ધિ વિષે.	"	૧૧૧-૧૧૪
અવાહી પદાર્થોની શુદ્ધિ વિષે.	"	૧૧૫
ચણપાત્રની શુદ્ધિ.	૨૭૧	૧૧૬-૧૧૭
ધાન્ય વસ્ત્રની શુદ્ધિ વિષે.	"	૧૧૮
આમડાં, ટોપલા, શાક, મૂલ, ફલ વગેરેની શુદ્ધિ.	"	૧૧૯
રેશમ તથા ઉનનાં વસ્ત્રોની શુદ્ધિ	"	૧૨૦
શંખ, શિંગડાં, હાથીદાંત વગેરેની શુદ્ધિ વિષે.	"	૧૨૧
ધાસ, લાકડાં, ઘર, માટીનાં વાસણની શુદ્ધિ.	૨૭૨	૧૨૨
કેવાં વાસણની શુદ્ધિ થતી નથી?	"	૧૨૩
ભૂમિની શુદ્ધિ.	"	૧૨૪
પક્ષિએ કરડેલી, ગાયે સુંઘેલી વગેરે વસ્તુની શુદ્ધિ.	"	૧૨૫
દુર્ગંધના સ્પર્શવાળી વસ્તુની શુદ્ધિ.	"	૧૨૬
બ્રાહ્મણના વચનથી વસ્તુની પવિત્રતા.	"	૧૨૭
જલની શુદ્ધિ	૨૭૩	૧૨૮
સુદા શુદ્ધ રહેનારી વસ્તુઓ	૨૭૪	૧૨૯-૧૩૧
નાભિ ઉપરનાં અંગો સદા પવિત્ર છે....	"	૧૩૨

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
માંખી વગેરેના સ્પર્શથી અશુદ્ધિ થતી નથી.	૧૭૪	૧૩૩.
વિષા, મૂત્ર વગેરેથી સ્પર્શ થયેલા પદાર્થોની શુદ્ધિ	"	૧૩૪
બાર પ્રકારના મેલ.	"	૧૩૫.
ઝાડે ગયા પછી ને પીશાબ કર્યા પછી શુદ્ધિ કરવા વિષે.	"	૧૩૬
ગૃહસ્થ શિવાય બીજા આશ્રમીઓએ ઉત્તરોત્તર બ્રમણી શુદ્ધિ કરવી.	૨૭૫	૧૩૭.
ક્યારે ક્યારે આચમન કરવું	"	૧૩૮
આચમન કરવાનો વિધિ.	"	૧૩૯.
શૂદ્રને પાળવાનો વિધિ.	"	૧૪૦
લાળ તથા મોઢાના છાંટાથી એકું થતું નથી	"	૧૪૧
બીજાને આચમન કરાવતાં પાણીના છાંટા પડે તો તેથી આચમન કરાવનાર અપવિત્ર થતો નથી.	૨૭૬	૧૪૨.
ભારવાળા માણસને આચમન કરવાનો વિધિ.	"	૧૪૩
વમન તથા વિરેચન કરનારની શુદ્ધિ.	"	૧૪૪.
સુઈ ઉઠવા વગેરે કર્મોમાં આચમન કરવું...	૨૭૭	૧૪૫.
સ્ત્રીઓના ધર્મ.	"	૧૪૬.
સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા ન આપવી.	"	૧૪૭.
સ્ત્રીએ કોને કોને વશ રહેવું.	"	૧૪૮-૧૪૯.
સ્ત્રીએ ધરમાં સદા રાજી ખુશીથી રહેવું...	૨૭૮	૧૫૦.
પતિની સેવા.	"	૧૫૧
સ્વામિપણમાં મુખ્ય કારણ કયું છે?	"	૧૫૨
પતિ નિત્ય સુખ આપનાર છે...	"	૧૫૩
કુશીલ પતિની પણ સેવા કરવી.	૨૭૯	૧૫૪.
પતિની આજ્ઞા વિના સ્ત્રીને વ્રતાદિકનો નિષેધ.	"	૧૫૫
પતિને અપ્રિય લાગે તેવું કરવું નહિ.	"	૧૫૬
વિધવાના ધર્મ.	"	૧૫૭.
વિધવા સ્ત્રીએ મરણ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું.	૨૮૦	૧૫૮
પ્રજના લોભથી વ્યભિચાર કરવો નહિ.	"	૧૫૯-૧૬૦.
પરપુરુષના સંગની નિન્દા.	૨૮૧	૧૬૧-૧૬૪
પતિવ્રતાપણાવું ફળ...	"	૧૬૫-૧૬૬
પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિની પહેલાં મરે તો તેનું શ્રોતાગ્રિથી દહન કરવું.	"	૧૬૭.
સ્ત્રીના મરણ પછી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળવા માટે ફરી વિવાહ કરવો.	"	૧૬૮
ગૃહસ્થાશ્રમની અવધિનો સમય...	"	૧૬૯.

વેષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

અધ્યાય ૬ કો.

ગૃહસ્થે પુત્રના પુત્રતું મુખ જોઈને વાનપ્રસ્થાશ્રમનો અંગી- કર કરવો. ૨૮૨	૧-૪
મુનિધાન્યોથી પંચ મહાયજ્ઞો કરવા. ૨૮૩	૫
માથે જટા રખાવવી અને વટકલ વસ્ત્ર પહેરવાં... .. "	૬
પોતાના આશ્રમમાં આવેલા અતિથિઓનો પાણી, ફળ, ફુલથી સત્કાર કરવો. "	૭
વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો અને પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી... .. "	૮
અગ્નિમાં હોમ કરવો અને પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યાએ ઘણિઓ કરવી. "	૯
નક્ષત્રેષ્ટિ વગેરે યાગો કરવા. ૨૮૪	૧૦-૧૧
પંચમહાયજ્ઞ કર્યા પછી ભોજન કરવું. "	૧૨
સ્થલ તથા જલમાં ઉત્પન્ન થનારાં પવિત્ર ફલ ફુલનો આહાર કરવો. ૨૮૫	૧૩
મધ, માંસ વગેરેનો ત્યાગ કરવો. "	૧૪
શરદમાં નવા અન્નનો સંગ્રહ કરવો. "	૧૫
વાનપ્રસ્થે ખેડેલું અન્ન વગેરે ખાવાં નહિ... .. "	૧૬
શ્યામા વગેરે મુનિઅન્નનો અથવા તો ફળ ફુલનો આહાર કરવો. "	૧૭
વાનપ્રસ્થે વધારેમાં વધારે એક વર્ષ ચાલે તેટલાં અન્નનો સંગ્રહ કરવો. "	૧૮
વાનપ્રસ્થે એક વખત અથવા તો બીજે દહાડે કે ચોથે દહાડે સાયંકાલે ભોજન કરવું. ૨૮૬	૧૯
અથવા આંદ્રાયણ કરવું. "	૨૦
અથવા પોતાની મેળે ખરી પડેલાં પુષ્પો, ફળો કે મૂળનો આહાર કરવો. "	૨૧
વાનપ્રસ્થે પગના ફણાપર ઉભા રહેવું અથવા તો એક સ્થા- નમાં બેસી રહેવું. "	૨૨
ઉનાળામાં પંચાગ્નિ તાપવો, વર્ષાકાળમાં ખુલ્લા પ્રદેશમાં રહેવું અને શીતકાળમાં ભીનાં વસ્ત્ર પહેરવાં. ૨૮૭	૨૩
તપ કરીને શરીરનું શોષણ કરવું. "	૨૪
ઘરખારનો ત્યાગ કરી ઝાડ નીચે રહેવું... .. "	૨૫
મુખને માટે પ્રયત્ન કરવો નહિ વગેરે "	૨૬
પ્રાણુ ધારણુ માટે વનવાસી તપસ્વી બ્રાહ્મણોને ત્યાંથી ભિક્ષા માગી લાવવી. "	૨૭
અથવા તો ગામમાંથી ભિક્ષા માગી લાવીને પ્રાણુનું પોષણ કરવું. "	૨૮
આત્મજ્ઞાનને માટે ઉપનિષદનો અભ્યાસ કરવો. ૨૮૮	૨૯-૩૦

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

વૈરાગ્ય થાય કે મહાપ્રસ્થાન કરવું.	૨૮૮	૩૧
ઉપર કહેલી હરકેઇ ચર્યાને બ્રાહ્મણે અનુસરવું	"	૩૨
વાનપ્રસ્થાશ્રમ પછી સંન્યાસાશ્રમમાં જવું.	"	૩૩-૩૪
ત્રણ ત્રણ દૂર કર્યા વિના સંન્યાસ લેનારો નરકમાં પડે છે... ૨૯૦	૨૯૦	૩૫-૩૭
અગ્નિનો પોતાના આત્મા વિષે સમારોપ કરીને સંન્યાસ લેવો... ૨૯૧	૨૯૧	૩૮
સંન્યાસીને તેજોમય લોક મળે છે. ૨૯૨	૨૯૨	૩૯-૪૦
આવી મળેલા વિષયોનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ લેવો.	"	૪૧
સંન્યાસી એકલો જ રહેવાથી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.	"	૪૨
મન, વાણી અને કાયાને નિયમમાં રાખીને વનમાં રહેવું.	"	૪૩
મુક્તવું લક્ષણ. ૪૪	"	૪૪
સંન્યાસીએ મરણની કે જીવિતની દરકાર કરવી નહિ. ૨૯૩	૨૯૩	૪૫
જોઇને પગ મૂકવો, વસ્ત્ર ગાળી પાણી પીવું વગેરે... ..	"	૪૬
કોઇની સાથે વિવાહ કે વૈર કરવું નહિ... .. ૨૯૪	૨૯૪	૪૭
કોઇની સામે ક્રોધ કરવો નહિ, તેમ નિંદા કરનારાની સાથે પાણુ સારી વાણી બોલવી... ..	"	૪૮
નિરપેક્ષ થઇને આત્માસ્વરૂપી સહાયકની સાથે પૃથ્વીપર ફરવું... ..	"	૪૯
કોઇ પણ નતની કળા દર્શાવીને આજીવિકા કરવી નહિ.	"	૫૦
જેના ઘર આગળ તપસ્વીઓ વગેરે ઉભા હોય ત્યાં સંન્યાસીએ ભિક્ષા માગવા જવું નહિ... .. ૨૯૫	૨૯૫	૫૧
આખા શરીરમાંથી કેશ કાઢી નંખાવવાં અને દંડ કમંડળ સાથે રાખવાં	"	૫૨
સંન્યાસીનાં પાત્રો અને તેઓની શુદ્ધિ... ..	"	૫૩-૫૪
સંન્યાસીએ એક વખત જ લોજન કરવું.	"	૫૫
પાકશાળાનો ધૂવાડો બંધ પગ્યા પછી સંન્યાસીએ ભિક્ષા માગવા જવું. ૨૯૬	૨૯૬	૫૬
ભિક્ષા ન મળે તો ખેદ કરવો નહિ વગેરે	"	૫૭
કોઇ ભિક્ષા આપવાને સામો આવે તો સંન્યાસીએ તે ભિક્ષા ન લેવી	"	૫૮
દ્વિયોને નિયમમાં રાખવી.	"	૫૯
દ્વિયનિગ્રહથી મોક્ષ મળે છે.	"	૬૦
સંન્યાસીએ મનુષ્યાની ગતિઓનો વિચાર કરવો.	"	૬૧
પ્રિયના વિયોગનો અને શત્રુતા સંયોગનો વિચાર કરવો. ... ૨૯૭	૨૯૭	૬૨
મૃત્યુનો તથા અનેક યોનિઓમાં થતા જન્મનો વિચાર કરવો. ..	"	૬૩
અધર્મથી થનારાં દુઃખનો અને ધર્મથી થનારાં સુખનો વિચાર કરવો.	"	૬૪
દેહથી આત્મા જુદો છે, આવો વિચાર કરવો.	"	૬૫
ધર્મમાં છાપાં તિલક વગેરે ચિહ્નો કારણ નથી	"	૬૬

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
ધર્મનું આચરણ કરવાથી ફળ મળે છે. ...	૨૯૮	૬૭
જીવહિંસા ન થાય તેને માટે સંન્યાસીએ જોઈને ચાલવું ...	"	૬૮
અનણતાં થયેલી હિંસાની શુદ્ધિને માટે, સંન્યાસીએ		
નિત્ય છ પ્રાણાયામ કરવા ...	"	૬૯
પ્રાણાયામ એ પરમ તપ છે. ...	"	૭૦
પ્રાણાયામથી પાપનો નાશ થાય છે ...	"	૭૧
પ્રાણાયામ, ધારણા અને પ્રત્યાહારનાં ફળ ...	૨૯૯	૭૨
અંતરાત્માની ગતિનું ધ્યાનવડે અવલોકન કરવું ...	૩૦૦	૭૩
અજ્ઞાની પુરુષ સંસારમાં જન્મ મરણને પામ્યા કરે છે ...	"	૭૪
બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિનાં સાધન. ...	"	૭૫
શરીરનું સ્વરૂપ ...	"	૭૬-૭૭
સંન્યાસીએ દેહનો ત્યાગ કરવો. ...	"	૭૮
બ્રહ્મવેત્તાનાં પુણ્ય તથા પાપને તેના મિત્રો અને શત્રુઓ		
લોગવે છે... ..	૩૦૧	૭૯
વિષયોનો ત્યાગ કરનારો સંન્યાસી મુક્તિ પામે છે... ..	"	૮૦-૮૧
આત્માનું ધ્યાન કરવું.... ..	૩૦૨	૮૨
વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો.... ..	"	૮૩
સ્વાધ્યાયની પ્રશંસા.... ..	"	૮૪
સંન્યાસનું ફળ. ...	"	૮૫
કુટીચક સંન્યાસીનું કર્મ. ...	૩૦૩	૮૬
ચાર આશ્રમો. ...	"	૮૭
આશ્રમધર્મ પાળવાનું ફળ. ...	"	૮૮
ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા. ...	"	૮૯-૯૦
દશ પ્રકારના ધર્મો ...	"	૯૧
તેનું સ્વરૂપ. ...	૩૦૪	૯૨
ધર્મચરણનું ફળ. ...	"	૯૩
કુટીચક સંન્યાસીએ નિવૃત્તિનિવાસ કરવો... ..	"	૯૪-૯૫
નિવૃત્તિનિવાસનું ફળ... ..	"	૯૬
આશ્રમોના ધર્મો પાળવાથી અક્ષય ફળની પ્રાપ્તિ... ..	૩૦૫	૯૭

અધ્યાય ૭ મો.

રાજના ધર્મો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા...	૩૦૬	૧
સંસ્કૃત રાજ્યે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. ...	"	૨
લોકપાળોમાંથી રાજની ઉત્પત્તિ...	૩૦૭	૩-૫
રાજનાં વખાણ. ...	૩૦૮	૬-૧૧
રાજનો દ્વેષ કરવો નહિ. ...	"	૧૨
રાજ્યે સ્થાપેલા નિયમો ઉલ્લંઘન કરવા નહિ. ...	"	૧૩-૧૪

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

હંડની ઉત્પત્તિ.	૩૦૯	૧૫
હંડનો ઉપયોગ,	"	૧૬
હંડની પ્રશંસા.	"	૧૭-૧૮
અયોગ્ય હંડ કરવાનો નિષેધ.	૩૧૦	૧૯
હંડવા યોગ્યને હંડ નહિ કરનારની નિંદા... ..	"	૨૦-૨૧
હંડની પ્રશંસા.	૩૧૧	૨૨-૨૫
હંડ દેનારો કેવો હોવો જોઈએ ?	"	૨૬-૨૭
અધર્મથી હંડ દેનારા રાજ વગેરેને પાપ લાગે છે... ..	"	૨૮-૨૯
મૂર્ખ રાજ ન્યાયથી હંડનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. ...	૩૧૨	૩૦
બુદ્ધિમાન રાજ ન્યાયથી રાજહંડનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ...	"	૩૧
રાજ્યે શત્રુ, મિત્ર, બ્રાહ્મણ વગેરેને કેવી રીતે હંડ કરવો. ...	"	૩૨
ન્યાયી રાજનો યશ જગતમાં ફેલાય છે... ..	"	૩૩
દુરાચરણી રાજની નિંદા થાય છે.	"	૩૪
ઈશ્વરે રાજને પ્રજાના રક્ષણ માટે નિર્માણ કર્યો છે... ..	૩૧૩	૩૫
રાજનાં કૃત્યો.	"	૩૬
રાજ્યે વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોની પ્રભાતમાં પૂજા કરીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું.	"	૩૭
વિદ્વાન્ એવા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી.	"	૩૮
તેઓની પાસેથી વિનય શીખવો.	"	૩૯
વિનયનાં વખાણ અને અવિનયની નિંદા.... ..	"	૪૦
તેનાં દૃષ્ટાંતો.	૩૧૪	૪૧-૪૨
વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોની પાસેથી ધર્મશાસ્ત્ર, હંડનીતિ, કળા વગેરે શીખવાં.	"	૪૩
દ્વિત્રિયોને વશ રાખવી.	૩૧૫	૪૪
કામ તથા ક્રોધથી થનારાં વ્યસનો તજી દેવાં.	"	૪૫
કામજન્ય દશ વ્યસનો	"	૪૬-૭
ક્રોધજન્ય આઠ વ્યસનો.	"	૪૮
એ બન્નેના મૂળભૂત લોભને જિતવો.	૩૧૬	૪૯
અત્યંત દુઃખદાયક વ્યસનો	"	૫૦-૫૨
વ્યસનોની નિંદા.	૩૧૭	૫૩
મંત્રીઓ કેટલા કરવા ?	૩૧૮	૫૪
મંત્રીઓની સાથે સંધિ વિગ્રહાદિકનો વિચાર કરવો.... ..	"	૫૫-૫૬
પોતાનું હિત કરવું.	૩૧૯	૫૭
બ્રાહ્મણ મંત્રીની સાથે વિચાર કરીને રાજકાર્ય કરવાં.	"	૫૮-૫૯
ખીજ પાણ મંત્રીઓ કરવા	૩૨૦	૬૦-૬૧
પ્રત્યેક ખાતા ઉપર તે વિષેની યોગ્યતા ધરાવનારા અધ્યક્ષોને નિમવા.	"	૬૨

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
કેને દૂતો બનાવવા...	૩૨૦	૬૩
દૂતની પ્રશંસા	૩૨૧	૬૪-૬૭
રાજ્યે દૂતદ્વારા પરરાજ્યનાં કર્તવ્યોથી જાણીતા રહેવું.	”	૬૮
રાજ્યે જંગલ દેશમાં રહેવું.	૩૨૨	૬૯
જુદા જુદા પ્રદેશનું વર્ણન.	”	૭૦
ગિરિદુર્ગનાં તથા કિલ્લાનાં વખાણ.	૩૨૩	૭૧-૭૪
કિલ્લામાં અન્ન, વસ્ત્ર તથા શસ્ત્રો ભરી રાખવાં,	”	૭૫
કિલ્લાના મધ્ય પ્રદેશમાં રાજમહેલ બાંધવો.	૩૨૪	૭૬
સુંદર અને સુશીલ રાણી પસંદ કરવી.	”	૭૭
વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને રાજપુરોહિત નિમવો.	”	૭૮
રાજ્યે યજ્ઞ યાગ કરવા અને દાનો દેવાં.	”	૭૯
પિતાની પેઠે પ્રજાનું પાલન કરવું.	”	૮૦
રાજકીય કાર્યો ઉપર અધ્યક્ષોની યોજના કરવી.	૩૨૫	૮૧
રાજ્યે વિદ્યા ભણીને આવેલા બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરવો.	”	૮૨
વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને કરી આપેલી આજીવિકા અક્ષય ફળ આપે છે.	૩૨૬	૮૩-૮૬
રાજ્યે રણમાં પાછી પાળી કરવી નહિ...	”	૮૭-૮૮
યુદ્ધમાં સામે આવીને મરવાથી સ્વર્ગ મળે છે.	”	૮૯
ઝેરી અથવા તો કપટ ભરેલાં હથીયારો યુદ્ધમાં વાપરવાં નહિ.	૩૨૭	૯૦
યુદ્ધમાં કોને કોને મારવા નહિ?	૩૨૮	૯૧-૯૩
યુદ્ધમાં ભયભીતને તથા નાસતા પુરુષને મારનારાને પાપ લાગે છે.	”	૯૪-૯૫
યુદ્ધમાં જે, જે વસ્તુને જિતે છે તે, તેની ગણાય છે.	”	૯૬
જિતમાં મળેલી ઉત્તમ વસ્તુ રાજાને આપવી.	૩૨૯	૯૭-૯૮
નહિ મેળવેલી વસ્તુને રાજ્યે મેળવવી અને મેળવેલીનો સહ-પયોગ કરવો વગેરે	”	૯૯-૧૦૧
રાજ્યે નિત્ય દંડ ઉગામતાં રહેવું.	૩૩૦	૧૦૨
દંડથી સર્વ પ્રજાને વશમાં રાખવી	”	૧૦૩
અમાત્ય વગેરેની સાથે કપટથી વર્તવું નહિ.	”	૧૦૪
પોતાનાં છિદ્રને સાવચેતીથી ધૂપાવવાં.	”	૧૦૫
સિંહ, બગલા, નહાર અને શિયાળના જેવું વર્તન રાખવું	”	૧૦૬
શત્રુઓને સમાદિક ઉપાયોથી વશ કરવા	૩૩૧	૧૦૭-૧૦૮
શામ તથા દંડની સ્તુતિ.	”	૧૦૯
રાજ્યે દેશની રક્ષા કરવી.	”	૧૧૦
પ્રજાને પીડનારા રાજાનો નાશ થાય છે.	૩૩૨	૧૧૧-૧૧૨
પ્રજાનું રક્ષણ કરનારો સુખી થાય છે.	”	૧૧૩
ગામડા ઉપર અધિપતિઓની યોજના કરવી.	”	૧૧૪-૧૧૫

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
ભૂત તથા ભવિષ્યકાળનાં કાર્યના ગુણહોષનો વિચાર કરવો. ...	૩૪૬	૧૭૮-૧૭૯
સંક્ષિપ્ત રાજનીતિ.	”	૧૮૦
રાત્ર રાજ ઉપર ચઢાઇની રીત. ...	૩૪૭	૧૮૧-૧૮૫
રાત્રસેવી મિત્ર વગેરેથી સાવધાન રહેવું. ...	૩૪૮	૧૮૬
બૃહ રચના. ...	”	૧૮૭-૧૯૧
સપાટ પ્રદેશમાં તથા જળાદિકમાં યુદ્ધ કરવા વિષે. ...	૩૪૯	૧૯૨
સેનાના મોખરા પર રાખવા યોગ પુરુષો. ...	”	૧૯૩.
સૈન્યની પરીક્ષા કરવી. ...	”	૧૯૪.
રાત્રના દેશને પીડવો. ...	”	૧૯૫-૧૯૬.
રાત્રના વંશજને લાલચ બતાવી ફેડવા. ...	૩૫૦	૧૯૭
બને ત્યાં સૂધી રાત્રની સાથે યુદ્ધ કરવું નહિ. ...	”	૧૯૮-૧૯૯.
આણક્ષ્ટકે યુદ્ધ કરવું. ...	”	૨૦૦
નિત કર્યા પછી બ્રાહ્મણોની પૂજા કરવી અને પ્રજાને અભય- દાન આપવું. ...	”	૨૦૧.
તેના વંશજને સત્કારપૂર્વક તેનું રાજ્ય પાછું સોંપવું. ...	૩૫૧	૨૦૨-૨૦૩
સમયાનુસાર કરેલું કાર્ય શોભે છે. ...	”	૨૦૪
મનુષ્યે અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો. ...	”	૨૦૫
ચઢાઇનાં ત્રણ ફળ છે. ...	૩૫૨	૨૦૬
મિત્રતાની પ્રશંસા. ...	૩૫૩	૨૦૭-૨૦૯.
રાત્ર રાજના ગુણો. ...	”	૨૧૦
ઉદાસીન રાજના ગુણો. ...	૩૫૪	૨૧૧
પોતાના રક્ષણ માટે ભૂમિ વગેરેનો પણ લાગ કરી દેવો... ..	”	૨૧૨-૨૧૩
આપત્તિમાં ઉપાયનો વિચાર કરવો. ...	”	૨૧૪-૨૧૫
રાજનું ભોજન. ...	”	૨૧૬
અત્રાદિકની પરીક્ષા... ..	૩૫૫	૨૧૭-૨૨૦
રાજ્યે વિહારાદિક કરવા. ...	”	૨૨૧
આયુધશાળામાં જઇને આયુધોની તપાસ કરવી. ...	”	૨૨૨
સંધ્યાવંદન કર્યા પછી દૂતોની તથા એલચીઓની સાથે વાતચિત કરવી. ...	”	૨૨૩.
રાત્ર ભોજન વગેરે. ...	૩૫૬	૨૨૪
રાત્રે વિશ્રાંતિ માટે નિદ્રા કરવી... ..	”	૨૨૫
શરીર સારું ન હોય તો રાજ્યે સર્વે રાજકાર્યો સેવકોની પાસે કરાવવાં. ...	”	૨૨૬

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

અધ્યાય ૮ મો.

રાજ્યે રાજસભામાં ન્યાય કરવા બેસવું...	૩૫૭	૧-૨
દેશની રૂઢિ તથા ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય કરવો...	"	૩
અઢાર ભતના વ્યવહાર.	૩૫૮	૪-૭
ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરતો નિર્ણય કરવો.	"	૮
રાજ પોતે અશક્ત હોય તો વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને ન્યાયાધીશ ઠરાવવા.	"	૯
રાજ્યે ત્રણ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને પાસે રાખીને ન્યાય કરવો...	૩૫૯	૧૦
રાજની ન્યાયસભાની સ્તુતિ.	"	૧૧
રાજસભામાં અન્યાય થાય તો તેનો દોષ સભાસદોને શીર છે...	"	૧૨
ન્યાયસભામાં સત્ય બોલવું.	"	૧૩
અન્યાયનો દોષ સભાસદોને શીર હોય છે.	"	૧૪
અધર્મ તેના કર્તાનો નાશ કરે છે.	૩૬૦	૧૫-૧૬
એક ધર્મ જ પરલોકમાં સહાય કરે છે...	"	૧૭
અન્યાય થવાથી ન્યાયાધીશ વગેરે દોષના ભાગી થાય છે.	"	૧૮
સત્ય ન્યાયનું દ્રવ્ય.	"	૧૯
ન્યાયનું કામ શૂદ્રને સોંપવું નહિ.	૩૬૧	૨૦
શૂદ્રને ન્યાય સોંપવાથી દેશનો નાશ થાય છે.	"	૨૧
રાજ્યમાં નાસ્તિક વગેરેને રહેવા દેવા નહિ.	"	૨૨
લોકપાલને પ્રણામ કરીને ન્યાયાસન ઉપર બેસવું...	"	૨૩
પક્ષકારોનું કામ વર્ણાનુક્રમે તપાસવું.	"	૨૪
બહારના હાવભાવ ઉપરથી અંદરનો ભેદ સમજવો...	૩૬૨	૨૫-૨૬
બાળક યોગ્ય ઉમરનો થાય ત્યાં સૂધી તેના ધનનું રાજ્યે રક્ષણ કરવું.	"	૨૭
વાંઝણી, વિધવા વગેરેના ધનનું રાજ્યે રક્ષણ કરવું.	"	૨૮
તેઓનું ધન હરનારાને રાજ્યે શિક્ષા કરવી.	"	૨૯
નિધણીયાતી મિલકત રાજ્યે ક્યાં સૂધી રાખવી?...	૩૬૩	૩૦
મિલકતના ધણીની તપાસ કરીને તેને તે આપવી.	"	૩૧
એધાણી ન આપે તો તે દંડને પાત્ર થાય છે.	"	૩૨
તેમાંથી રાજ્યે કેટલો હિસ્સો લેવો?	૩૬૩	૩૩
ચોખ્ખીમાંથી ચોરી કરનારાને શિક્ષા.	"	૩૪
ભૂમિમાંથી મળેલાં ધનનો રાજ્યે કેટલો ભાગ લેવો?	"	૩૫
ભંડારને માટે ભૂકું બોલનારાને દંડ.	૩૬૪	૩૬
બ્રાહ્મણને મળેલા ભંડારમાંથી રાજ્યે લેવું નહિ.	"	૩૭
રાજને મળેલા ભંડારમાંથી અર્ધું બ્રાહ્મણને આપવું...	"	૩૮-૩૯
ચોરાચલી મિલકત જડે તો રાજ્યે તેના માલીકને આપવી...	"	૪૦
દેશ ધર્મ વગેરેનો વિચાર કરીને રાજ્યે ન્યાય કરવો.	૩૬૫	૪૧
ન્યાયથી વર્તનારો મનુષ્ય પ્રિય થઈ પડે છે.	"	૪૨

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
રાજ્યે પ્રજામાં કળયો વધારવો નહિ.	૩૬૫	૪૩
ન્યાયમાં ખરું ખોટું અનુમાનથી શોધી કાઢવું.	"	૪૪
સત્યથી ન્યાય કરવો.... ..	"	૪૫
સદાચારને અનુસરીને ન્યાય કરવો.	"	૪૬
લેણદેણસંબંધી વિચારો	૩૬૬	૪૭
લેણદારે હરેક ઉપાયોથી ધન વસુલ કરવું.	"	૪૮-૪૯
લેણદાર ધન વસુલ કરે તેને રાજ્યે ઠપકો આપવો નહિ.	"	૫૦
લેણું સાખીત થવાથી કરજદારનો દંડ કરવો.	"	૫૧
લેણદારે કચેરીમાં લેખ બતાવવો.	૩૬૭	૫૨
ઉલટા સુલટું બોલનારો હારી જાય છે.... ..	"	૫૩-૫૪
સાક્ષીઓ સાથે વાતો કરવી નહિ.	"	૫૫
કચેરીમાં પૂરાવો ખરાબર કરી આપવો	"	૫૬
મારા સાક્ષીઓ છે આમ કહીને તે સાક્ષીઓને હાજર કરે નહિ તે હારી જાય છે.	"	૫૭
ઢીલ કરનારને દંડ.	૩૬૮	૫૮
ખોટા દાવા કરનારને દંડ.	"	૫૯
સાક્ષી બોલાવવાનાં કારણો.	"	૬૦
સાક્ષીઓ કેવા રાખવા?	"	૬૧-૬૩
કેવા સાક્ષીઓ ન રાખવા?	૩૬૯	૬૪-૬૭
સ્ત્રીઓની સાક્ષી સ્ત્રીઓએ પૂરવી.	૩૭૦	૬૮
અનુભવી ગમે તે સાક્ષી થઈ શકે છે.	"	૬૯-૭૦
બાળક વગેરેની સાક્ષી અસ્થિર ગણાય છે.	"	૭૧
સાહસિક કામમાં ગમે તે સાક્ષી થઈ શકે છે.	"	૭૨
બે પ્રકારની સાક્ષી પડી હોય ત્યારે શું કરવું?	૩૭૧	૭૩
સાક્ષીએ સાચું બોલવું.	"	૭૪
નૂઢી સાક્ષીનો દોષ.	"	૭૫
જેવું જોયું અથવા સાંભળ્યું હોય તેવું સાચે સાચું કહી દેવું... ..	"	૭૬
સારો સાક્ષી માત્ર એક જ હોય તો પણ તેના ઉપર ભરોસો રાખવો.	"	૭૭
સ્વાભાવિક રીતે સાક્ષીઓ બોલે તે માનવું.	૩૭૨	૭૮
સાક્ષીઓને સવાલ પૂછવા.	"	૭૯-૮૦
સત્ય સાક્ષીનું ક્ષણ.	૩૭૩	૮૧-૮૩
છાનાં કરેલાં કર્મને આત્મા જાણે છે.	"	૮૪
છાનાં પાપને દેવતાઓ જાણે છે.	"	૮૫-૮૬
દેવ બ્રાહ્મણની સાંનિધ્યમાં સાક્ષી લેવી.... ..	૩૭૪	૮૭
ચારેય વર્ણને સાક્ષી પૂછવાની રીત.	"	૮૮
નૂઢું બોલવામાં દોષ છે.	"	૮૯-૯૧

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
સત્યની સ્તુતિ.	૩૭૫	૯૨
જુહું ખોલવાનું ફળ.	"	૯૩-૯૫
સત્ય ખોલનારની ઉત્તમતા	"	૯૬
જૂઠી જૂઠી જુખાનીમાં જૂઠી સાક્ષીનું ફળ.	૩૭૬	૯૭-૧૦૧
વેપારી, વ્યાજખોર વગેરે બ્રાહ્મણોને સાક્ષીમાં શૂદ્રના જેવા ગણવા.	૩૭૭	૧૦૨
ધર્મનું કામ જાણીને જૂહું ખોલવા વિષે.	"	૧૦૩
કોઈનો વધ થતો હોય તો સાક્ષીએ જૂહું પણ ખોલવું.	૩૭૮	૧૦૪
તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	"	૧૦૫-૧૦૬
સાક્ષી ત્રણ પખવાડીયાની અંદર હાજર ન થાય તો દાવો તેને માથે પડે.	૩૭૯	૧૦૭
સાક્ષી પૂર્યા પછી સાક્ષીના ઉપર દુઃખ પડે તો તેનો દંડ થાય છે.	"	૧૦૮
સાક્ષી ન મળી આવે તો સોગન ઉપર ન્યાય કરવો.	"	૧૦૯-૧૧૦
જૂઠા સોગન ખાવા નહિ.	૩૮૦	૧૧૧
વિવાહ, ગોવધ, બ્રાહ્મણવધ વગેરેમાં સોગન ખાવાથી પાપ લાગવું નથી.	"	૧૧૨
બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને સોગન આપવાની રીત.	"	૧૧૩
શૂદ્રને સોગન ખવરાવવા વિષે.	"	૧૧૪
સાથી જુખાનીની કસોટી.	"	૧૧૫-૧૧૬
જૂઠી સાક્ષી જણાય તો હુકમનામું ફેરવવું.	૩૮૧	૧૧૭
કેવી સાક્ષી મંજુર રાખવી નહિ?	"	૧૧૮
લોભાદિકથી સાક્ષી પૂરનારનો દંડ.	૩૮૨	૧૧૯-૧૨૩
દંડનાં સ્થાન.	"	૧૨૪-૧૨૫
અપરાધ પ્રમાણે દંડ.	૩૮૩	૧૨૬
અધર્મથી દંડ કરનારની નિંદા.... ...	"	૧૨૭
અપરાધીને છોડી મૂકવાથી રાજની અપકીર્તિ.	"	૧૨૮
દંડના પ્રકાર.	"	૧૨૯-૧૩૦
નાણાનું પરિણામ.	૩૮૪	૧૩૧-૧૩૭
પ્રથમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ પંક્તિનો દંડ.	"	૧૩૮
કરજ ન આપે તેનો દંડ.	"	૧૩૯
વ્યાજ લેવાની રીત.	"	૧૪૦-૧૪૨
વ્યાજ ક્યારે ન લેવું?	૩૮૫-૩૮૬	૧૪૩
સાનમાં આપેલી મિલકત બલાતકારે વેચવી અથવા ભોગવવી નહિ.	"	૧૪૪
મુદત જવા છતાં થાપણ અથવા સાનમાં લીધેલો માલ તેના ધણીનો જતો નથી.	"	૧૪૫
ગાય વગેરે ઢોર ઉછેરવા આપવાથી તેનાપરથી માલીકનો હક્ક જતો નથી	"	૧૪૬

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

મિલકત ખીજ ધણી પાસે દશ વર્ષ રહેવાથી માલીકનો		
હક્ક જાય છે.	૩૮૬	૧૪૭
મિલકતનો ધણી બાળક અથવા ગાંડો હોય તો પણ તેનો		
હક્ક ઉઠતો નથી.	૩૮૭	૧૪૮
ખીજના ભોગવટાથી કેટલી વસ્તુપર માલિકનો હક્ક રહે છે ?...	,,	૧૪૯
ધણીની આજ્ઞા વગર થાપણનો ભોગવટો કરવો નહિ. ...	૩૮૮	૧૫૦
વ્યાજના દર વિષે.	,,	૧૫૧
વ્યાજના પ્રકાર.	૩૮૯	૧૫૨-૧૫૩
નવું લખત કરવા વિષે.	,,	૧૫૪-૧૫૫
ભાડું ક્યારે ન મળે ?	૩૯૦	૧૫૬
સમુદ્ર માર્ગે વ્યાપાર કરનારાઓના વ્યાજ તથા ભાડા વિષે...	,,	૧૫૭
જમીનગીરી વિષે.	,,	૧૫૮
જમીનગીરી, જુગાર વગેરેનું કરજ છોકરાએ આપવું નહિ. ...	,,	૧૫૯
લેણ હેણ બાબતનો જમીન મરી જાય તો તેના વારસો પાસેથી		
. દાવો વસુલ કરવો... ..	૩૯૧	૧૬૦-૧૬૧
કરજદાર પાસેથી જમીનને નાણું મળ્યું હોય તો તે શી રીતે લેવું ?	,,	૧૬૨
કેવા માણસોએ કરેલા કોલકરાર રદ જાય છે ?	,,	૧૬૩-૧૬૫
કુટુંબ સારુ કરજ કર્યું હોય તો કુટુંબની મિલકતમાંથી વસુલ કરવું...	,,	૧૬૬-૧૬૭
ખળાત્કારથી કરાવેલા લેખ વગેરે ખોટા ગણાય છે...	૩૯૨	૧૬૮
પારકાને માટે પીડામાં પડનારા... ..	,,	૧૬૯
રાજ્યે અણુઘટતો કર લેવો નહિ.	,,	૧૭૦
લેવા યોગ્ય કર ન લે તો દોષ લાગે છે... ..	,,	૧૭૧
રાજની ઉત્તતિનાં કારણ.	૩૯૩	૧૭૨-૧૭૩
અધર્મ કરવામાં દોષ છે.	,,	૧૭૪
ધર્મ પ્રમાણે ન્યાય કરવો.	,,	૧૭૫
અભિમાની કરજદારનો રાજ્યે દંડ કરવો.	,,	૧૭૬
કરજદારે કોઈ પણ રીતે કરજ આપવું... ..	૩૯૪	૧૭૭-૧૭૮
અનામત થાપણ વિષે.	,,	૧૭૯
થાપણ જેવી રીતે મૂકી હોય તેવી રીતે જ લેવી... ..	,,	૧૮૦
થાપણ રાખનાર ના કહે તો તેની પાસેથી થાપણ વસુલ		
કરવાની રીતો.	૩૯૪	૧૮૧-૧૮૪
થાપણ અને સાનમાં મૂકેલી વસ્તુ ખીજને આપવી નહિ. ...	૩૯૫	૧૮૫
ચોતાની મેળે થાપણ આપનારાને પીડવો નહિ... ..	,,	૧૮૬
થાપણ ભલમનસાઈથી લેવી.	,,	૧૮૭
શીલબંધ થાપણ ઉપર શંકા લાવવી નહિ.	૩૯૬	૧૮૮
થાપણ ચોરાય તો રાખનાર ધણીએ આપવી નહિ... ..	,,	૧૮૯
થાપણની તકરારને સોગનથી સિદ્ધ કરવી... ..	,,	૧૯૦

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
ખોટી તકરાર કરનારનો દંડ.	૩૯૬	૧૯૧
થાપણ ઓળવનારનો દંડ.	"	૧૯૨
કપટથી પારકું ધન હરનારનો દંડ.	"	૧૯૩
જેથી થાપણ મૂકી હોય તેવી જ મૂકનારને પાછી સોંપવી. ...	૩૯૭	૧૯૪-૧૯૫
થાપણના કબજા ચૂકાવવા બાબત.	"	૧૯૬
પારકા માલ વેચવા વિષે.	"	૧૯૭-૧૯૮
લોણું લેખથી જ સિદ્ધ થાય છે.	૩૯૮	૨૦૦
ખતરની ખરીદી શુદ્ધ ગણાય છે.	"	૨૦૧-૨૦૨
ભેગવાળી વસ્તુનું વેચાણ અપરાધ ગણાય છે.	"	૨૦૩
લશ કરનારા વરને એક કન્યા બતાવી બીજી પરણાવે તો શું કરવું?	૩૯૯	૨૦૪
ખોટવાળી કન્યા ઘણીને જાહેર કર્યા વિના પરણાવવી નહિ...	"	૨૦૫
ત્રસ્તિજ્વળ પોતાનું કામ અધુરું મૂકે તો તેને દક્ષિણા આપવાનો નિયમ.	"	૨૦૬-૨૦૭
ચક્ષુના અંગોની દક્ષિણા આપવાનો નિયમ.	૪૦૦	૨૦૮-૨૧૧
જે કાર્યસારુ દાન આપેલું હોય તે કાર્ય દાન લેનારે ન કરે		
તો દાન વ્યર્થ જાય છે.	"	૨૧૨
તે બાબતમાં જખરદસ્તી કરે તો તેનો દંડ કરવો...	"	૨૧૩
પગાર આપવાનો નિર્ણય.	૪૦૧	૨૧૪-૨૧૭
પ્રતિજ્ઞાભંગનો નિર્ણય... ..	૪૦૨	૨૧૮-૨૨૧
ખરીદ કરેલી વસ્તુ રદ કરવા વિષેનો નિર્ણય.	"	૨૨૨-૨૨૩
દોષવાળી કન્યાના દાનવિષેનો નિર્ણય.	"	૨૨૪
દ્વેષ ભાવથી કન્યાપર મિથ્યા દૂષણ મૂકનારને શિક્ષા કરવી...	"	૨૨૫
દૂષિત કન્યા વિષે.	૪૦૩	૨૨૬
સપ્તપદી થયા પછી વિવાહ નિશ્ચય ગણાય છે.	૪૦૪	૨૨૭
પશ્ચાત્તાપ વિષે નિર્ણય.	"	૨૨૮
પશુના ઘણી તથા ગોવાળ વચ્ચેની તકરારનો નિર્ણય. ...	"	૨૨૯-૨૩૦
ગોવાળની વસ્તુ વિષે... ..	"	૨૩૧
ગોવાળની કસુરથી ઠોર મરી જાય તો, તે ગોવાળે ભરી આપવું.	"	૨૩૨
ઠોર ચોરાય તો શું કરવું?	૪૦૫	૨૩૩
ઠોર મરી જાય તો માલીકને શું શું આપવું?	"	૨૩૪
વરુ વગેરે હિંસક પ્રાણી બકરાંને મારી નાંખે ત્યારે કોણ		
ભરી આપે?	"	૨૩૫-૨૩૬
ગામના ગોચરવિષે	"	૨૩૭
વોડ વિનાના ખેતરમાં ઠોર ચરે તેમાં અપરાધ નથી.	"	૨૩૮
ખેતરોને વોડ કેવી કરવી?	૪૦૬	૨૩૯
ઠોર ધાન્ય ખાઈ જાય તો ગોવાળનો દંડ કરવો...	"	૨૪૦-૨૪૪
સીમાંડાનો નિર્ણય.	૪૦૭	૨૪૫
સીમાંડા ઉપર કરવામાં આવતાં ચિહ્ન વિષે.	૪૦૮	૨૪૬-૨૪૭

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
સીમાડાના સાક્ષીઓ... ..	૪૦૮	૨૫૩-૨૫૫
સાક્ષીઓની સાક્ષી લેવાની રીત.	"	૨૫૬
જૂઠું બોલે તો દંડ કરવો.	૪૦૯	૨૫૭
સાક્ષી ન મળે તો પાડોશીઓને પૂછવું... ..	"	૨૫૮
પાડોશીઓ ન હોય તો વનમાં રહેનારા ગોવાળ વગેરેને પૂછવું.	"	૨૫૯-૨૬૧
કુવા તળાવ વગેરેના સીમાડાનો નિર્ણય... ..	"	૨૬૨
પાડોશી જૂઠું બોલે તો તેનો દંડ.	૪૧૦	૨૬૩
ઘર વગેરે પાસેથી મિલકત કોઈ ખચાવી પડે તેને શિક્ષા.	"	૨૬૪
રાત્રિએ પોતે સીમાડાનો નિર્ણય કરવો... ..	"	૨૬૫
ગાળાગાળીનો નિર્ણય... ..	"	૨૬૬
આહાણાદિ વર્ણમાં પરસ્પર ગાળાગાળી કરનારાનો દંડ.	૪૧૧	૨૬૭-૨૬૯
શૂદ્ર આહાણુને ગાળ દે તો તેનો દંડ.	"	૨૭૦
નામ લઈને અથવા તો જાતિ ઉપર આક્ષેપ કરનારાનો દંડ...	૪૧૨	૨૭૧
ઉદ્વેગપૂર્ણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે આહાણુને ઉપદેશ કરે તેનો દંડ.	"	૨૭૨
અહંકારથી મિથ્યા આક્ષેપ કરનારાનો દંડ... ..	"	૨૭૩
કાણા વગેરેની નિન્દા કરનારને દંડ.	"	૨૭૪
માતા પિતા અને ગુરુની નિન્દા કરનારને શિક્ષા.	"	૨૭૫
આહાણુ ક્ષત્રિય પરસ્પર ગાળો દે તો દંડ... ..	"	૨૭૬
વૈશ્ય તથા શૂદ્ર પરસ્પર ગાળો દે તો દંડ... ..	૪૧૩	૨૭૭
મારામારીનો નિર્ણય... ..	"	૨૭૮
નીચ વર્ણનો પુરુષ આહાણુની સાથે મારામારી કરે તેનો દંડ.	"	૨૭૯
પાટુ મારે તો શું કરવું?	"	૨૮૦
નીચ વર્ણ ઉચ્ચની સાથે ખેડે તો દંડ... ..	"	૨૮૧
ચૂંક, મૂત્ર વગેરે નાંખે તો દંડ... ..	૪૧૪	૨૮૨
વાળ પકડે તો દંડ... ..	"	૨૮૩
ચામડી ઉખેડે અથવા લોહી કાઢે તો દંડ... ..	"	૨૮૪
વનસ્પતિ છેદન કરનારનો દંડ... ..	"	૨૮૫
મનુષ્યને તથા પશુને જોડવું દુઃખ થયું હોય તેને અનુસરતો દંડ કરવો.	"	૨૮૬
અંગભંગના કલ્યાણમાં મારનાર પાસેથી મારેલાને સારું થાય તેટલો દંડ લેવો....	"	૨૮૭
માલની નુકસાની ભરી દેવા વિષે.	૪૧૫	૨૮૮
ચામડાં, લાકડાના સમાન તથા કૃષ્ણો વગેરેના નુકસાનનો દંડ.	"	૨૮૯
ગાડીવાનને દંડની માત્રા મળવાના દસ પ્રસંગ... ..	"	૨૯૦-૨૯૨
ગાડીવાનની કમહુશીયારીને લીધે કોઈ પણ પ્રાણીને નુકસાન થાય તો ધણીનો દંડ.	૪૧૬	૨૯૩-૨૯૮
સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેને તાડન કરવા વિષે... ..	૪૧૭	૨૯૯

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

માથા વગેરે ઉત્તમાંગ ઉપર મારવું નહિ... ..

૪૧૭

૩૦૦

ચોરીની શિક્ષા.

,,

૩૦૧-૩૦૨

અભયદાન વિષે.

,,

૩૦૩

રાજને ધર્મ તથા અધર્મનો છઠ્ઠો ભાગ મળે છે... ..

૪૧૮

૩૦૪-૩૦૬

પ્રજનું પાલન ન કરે અને કર લે તો રાજ નરકમાં જાય છે.

,,

૩૦૭-૩૦૮

અધર્મ કરનારાને વશ કરવાના ઉપાય... ..

૪૧૯

૩૧૦-૩૧૧

ન્યાયસભામાં બાબક, વૃદ્ધ વગેરે સામું બોલે તો પણ રાજએ

તેમના ઉપર ક્ષમા કરવી

,,

૩૧૨-૩૧૩

ચોરે ચોરીની શિક્ષા માટે રાજ પાસે કેવી રીતે જવું? ...

,,

૩૧૪-૩૧૫

ચોરને શિક્ષા ન કરે તો રાજને દોષ લાગે છે.

૪૨૦

૩૧૬

અપરાધ કરનારા કયા કયા મનુષ્યો પોતાના દોષ બીજાના

ઉપર નાખે છે

,,

૩૧૭

રાજના દંડથી પાપનો નાશ થાય છે.

,,

૩૧૮

કુવા ઉપરનું દોરડું કે વાસણ ચોરે અથવા તો પાણીની

પરબ ભાંગી નાખે તેનો દંડ કરવા વિષે

,,

૩૧૯

ધાન્ય આદિની ચોરી કરનારાને દંડ વિષે... ..

,,

૩૨૦

સોના સુવર્ણની ચોરી કરે તેને દંડ કરવા વિષે

૪૨૧

૩૨૧-૩૨૨

પારકી સ્ત્રી, બાલક, પશુ વગેરેનું હરણ કરનારાને દંડ

,,

૩૨૩-૩૨૪

બ્રાહ્મણની ગાયને તાડન કરનારાને દંડ... ..

,,

૩૨૫

વસ્ત્ર, દુધ, વાસણ, પક્ષી, ધી, કપાસ અને પકવાત્રની

ચોરી કરનારાને દંડ કરવા વિષે

૪૨૨

૩૨૬-૩૨૯

લીલા ધાન્યની ચોરી કરનારાને દંડ વિષે

,,

૩૩૦

સગો તથા વગર સગો ચોરી કરે તેના દંડ વિષે... ..

,,

૩૩૧

ચોરીમાં અને હુંડમાં ભેદ

,,

૩૩૨

ઘરમાંથી અગ્નિ ચોરે તો.

૪૨૩

૩૩૩

ચોરના અંગ કાપવા વિષે.

,,

૩૩૪

રાજએ પિતા વગેરે સંબંધીઓ પણ અપરાધ કરે તો તેનો

દંડ કરવો.

,,

૩૩૫

રાજનો પંડનો પણ દંડ કરવા વિષે.

,,

૩૩૬

વર્ણાનુક્રમે ચોરી કરનારા બ્રાહ્મણાદિકનો દંડ.

,,

૩૩૭-૩૩૮

ગાયને માટે ઘાસ લેવું વગેરે ચોરી ગણાતી નથી. ...

૪૨૪

૩૩૯

ચોરેનું નાણું યજ્ઞ કરાવનારાને દક્ષિણામાં આપે તો દક્ષિણા

લેનારાને શિક્ષા કરવા વિષે.... ..

,,

૩૪૦

પ્રવાસમાં ખરચી ખુટી અને ખેતરમાંથી શેલડીના સાંકા

ઉપાડી લે તો તે ચોરી ગણાતી નથી... ..

,,

૩૪૧

ગુલામની તથા ઘોડા વગેરેની ચોરી વિષે

,,

૩૪૨

ચોરને શિક્ષા કરવાથી રાજને ઉત્તમ ફળ મળે છે.... ..

,,

૩૪૩

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
હુંટ ફાટ વિષે	૪૨૫	૩૪૪-૩૪૫
હુંટારાને અવશ્ય શિક્ષા કરવી....	"	૩૪૬-૩૪૭
ધર્મનો નાશ થતો હોય ત્યારે બ્રાહ્મણે પણ હુથીઆર લેવાં....	"	૩૪૮
આતતાયીને મારવાનો દોષ નથી.	૪૨૬	૩૪૯-૩૫૧
પરસ્ત્રીનો સંગ કરનારાને શિક્ષા...	૪૨૮	૩૫૨
અભિચારથી જગતનો નાશ થાય છે.	"	૩૫૩
પરસ્ત્રી સાથે એકાંતમાં ભાષણ કરનારનો દંડ કરવો...	૪૨૯	૩૫૪
નિર્દોષ પુરુષનો દંડ કરવો નહિ	"	૩૫૫
ક્યે ક્યે ઠેકાણે સ્ત્રીસંગ્રહણ થાય?	"	૩૫૬-૩૫૮
સ્ત્રીઓનું અભિચારમાંથી રક્ષણ કરવું.	૪૩૦	૩૫૯
ભિક્ષુક વગેરેને પરસ્ત્રીઓની સાથે ભાષણ કરવાને અટકાવ નથી.	"	૩૬૦
પારકી સ્ત્રી સાથે બોલવાનો નિષેધ ક્યાં છતાં જે બોલે તેનો દંડ કરવો...	"	૩૬૧
નાચ ગાયનનો ધંધો કરનારી સ્ત્રી સાથે વાત કરવાનો દોષ નથી.	૪૩૧	૩૬૨-૩૬૩
કન્યાનાં દૂષણ વિષે....	"	૩૬૪-૩૬૬
કન્યાની સાથે બલાત્કાર કરનારાની આંગળીઓ કાપી નાંખવી.	"	૩૬૭
કન્યાની મરજીથી તેને દૂષિત કરનારાનો ખસો પણ દંડ કરવો.	"	૩૬૮
કન્યાને દૂષણ કરનારી કન્યાને દંડ કરવા વિષે.	૪૩૨	૩૬૯
કન્યાને દૂષણ કરનારી સ્ત્રીને દંડ કરવા વિષે	"	૩૭૦
અભિચારિણી સ્ત્રીને શિક્ષા કરવા વિષે...	"	૩૭૧-૩૭૨
એક વર્ષમાં બે વાર અપરાધ કરનારાનો ખમણો દંડ કરવો....	"	૩૭૩
શૂદ્ર દ્રિજવર્ણની સ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેનો દંડ કરવા વિષે.	૪૩૩	૩૭૪
વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેનો દંડ કરવા વિષે	"	૩૭૫-૩૭૭
બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણીની સાથે બલાત્કાર કરે તેના દંડ વિષે	૪૩૪	૩૭૮
બ્રાહ્મણોને દેહાંત દંડ દેવો નહિ.	"	૩૭૯-૩૮૧
ક્ષત્રિય વાણીયાણીની સાથે અને વૈશ્ય ક્ષત્રિયાણીની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેને દંડ કરવા વિષે	"	૩૮૨
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયની તથા વૈશ્યની સ્ત્રી સાથે અને ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેને શિક્ષા કરવા વિષે.	૪૩૫	૩૮૩-૩૮૬
જે રાજના રાજ્યમાં ચોરી, વ્યભિચારી વગેરે ન હોય તે રાજ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.	"	૩૮૭
યજ્ઞમાન પુરોહિતનો અને પુરોહિત યજ્ઞમાનનો ત્યાગ કરે તો તેને શિક્ષા કરવા વિષે	"	૩૮૮
માતા પિતા વગેરેનો ત્યાગ કરનારાને દંડ કરવા વિષે.	૪૩૬	૩૮૯

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

બ્રાહ્મણોના ધર્મ સંબંધી વિવાહમાં રાજ્યે વચ્ચે પડવું નહિ.	૪૩૬	૩૯૦
રાજ્યે બ્રાહ્મણની સલાહ લઈને શાસ્ત્રાર્થ કહેવો.	"	૩૯૧
વીરા બ્રાહ્મણો જન્મતા હોય ત્યારે પાડોસી વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને પણ નિમંત્રણ કરવું.	"	૩૯૨
તેમ નહિ કરનારાનો દંડ કરવો.	"	૩૯૩
કોની પાસેથી રાજ્યે કર લેવો નહિ?	૪૩૭	૩૯૪-૩૯૫
ઘોષીએ કપડાં ઘોવા વિષે.	"	૩૯૬
વણકરે સૂતર લઈ કેટલું કાપડ પાછું આપવું?	"	૩૯૭
બળર પીઠ પ્રમાણે મૂલ કરી રાજ્યે માલ ઉપર જકાત લેવી.	"	૩૯૮
દાણ ચોરી વિષે.	"	૩૯૯
વખત બે વખત વકરો કરે તે વિષે.	૪૩૮	૪૦૦
આવક જવક વગેરે જોઈને રાજ્યે ભાવ ઠરાવવો....	"	૪૦૧
રાજ્યે ઠરાવેલે દિવસે બળર ભાવ નક્કી કરવા વિષે.	"	૪૦૨-૪૦૩
હોડીએ ઉતારવાના ભાડા વિષે.	૪૩૯	૪૦૪-૪૦૬
સંન્યાસી બ્રહ્મચારી વગેરે પાસેથી હોડીનો નોર ન લેવો.	"	૪૦૭
હોડીવાળાની કસુરથી જણસ ખોવાય ત્યારે કેમ કરવું?	"	૪૦૮-૪૦૯
વૈશ્યને ધંધો વેપાર કરવાની રજા.	"	૪૧૦
ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પાસે ગુલામગીરી કરાવવી નહિ....	૪૪૦	૪૧૧-૪૧૨
શૂદ્ર પાસે દાસકર્મ કરાવવું.	"	૪૧૩
શૂદ્ર છટો થાય તો પણ તેને દાસત્વ છે.	"	૪૧૪
સાત પ્રકારના દાસ....	"	૪૧૫
ભાર્યા, પુત્ર અને દાસ એ ત્રણ પોતાની ભૂદ્દી મિલકત કરી રાકતાં નથી.	૪૪૧	૪૧૬
બ્રાહ્મણે શૂદ્રની પાસેથી ક્યારે ધન લેવું?	"	૪૧૭
રાજ્યે વૈશ્ય, શૂદ્ર પાસે પોતાનું કામ કરાવવું.	"	૪૧૮
રાજ્યે રોજ રોજ આવક તથા ખર્ચની તપાસ રાખવી.	"	૪૧૯
શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ન્યાય કરવાથી રાજની ઉત્તમ ગતિ થાય છે.	"	૪૨૦

અધ્યાય ૯ મો.

સ્ત્રીના તથા પુરુષના ધર્મ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	૪૪૨	૧
સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું....	૪૪૩	૨-૭
‘જાયા’ શબ્દનો અર્થ.	"	૮
શુદ્ધ પ્રજાની ઉત્પત્તિ માટે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું.	"	૯
સ્ત્રીને વશમાં રાખવાના ઉપાયો.	૪૪૪	૧૦-૧૩

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ.	૪૪૫	૧૪-૧૭
સ્ત્રીઓને અમંત્રક ક્રિયા કરાવવી.	"	૧૮
અભિચારના પ્રાયશ્ચિત્તની શ્રુતિઓ	૪૪૬	૧૯-૨૧
સ્ત્રીમાં તેના ભર્તારના ગુણો ઉતરે છે.	"	૨૨
તેનાં દૃષ્ટાંત.	૪૪૭	૨૩-૨૫
સ્ત્રીઓની પ્રશંસા.	"	૨૬-૨૮
પતિવ્રતા પતિના લોકમાં જાય છે.	૪૪૮	૨૯
અભિચારિણી પાપનું કૃણ ભોગવે છે.	"	૩૦
બીજ તથા ક્ષેત્રના બળાબળનો નિર્ણય.	૪૪૯	૩૧-૪૦
પરસ્ત્રીમાં બીજ વાવડું નહિ.	૪૫૧	૪૧
તે વિષયમાં વાયુએ ગાએલી ગાથાઓ.	"	૪૨
યારકા ક્ષેત્રમાં વાવેલું બીજ નિરર્થક જાય છે.	"	૪૩
પૃથુરાજની પૃથ્વી ગણાય છે	"	૪૪
પુરુષ કેને જાણવો?... ..	૪૫૨	૪૫
ભર્તા ભાર્યાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી.	"	૪૬
ત્રણ બાબત એક વાર જ કરવામાં આવે છે.... ..	"	૪૭
ક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય.	૪૫૩	૪૮-૫૫
સ્ત્રીઓના આપદ્ધર્મ.	૪૫૪	૫૬
મોટા ભાઈની વહુ નાના ભાઈને માતા સમાન ગણાય છે		
અને નાના ભાઈની વહુ મોટાભાઈને પુત્રની વહુ સમાન		
ગણાય છે.	૪૬૪	૫૭
ભાઈની વહુ સાથે ગમન કરનારો પતિત થાય છે.	"	૫૮
નિયોગનો વિધિ	૪૬૫	૫૯-૬૨
કામનાપૂર્વક ગમન કરવાથી પાપ લાગે છે.	"	૬૩
નિયોગનો નિષેધ	"	૬૪-૬૫
નિયોગની પ્રવૃત્તિનો સમય	૪૬૬	૬૬-૬૮
વાગ્દત્તાના નિયોગ વિષે.	"	૬૯-૭૦
કન્યાની સગાઈ કર્યા પછી તેને ઉછંડવી નહિ.	"	૭૧
દોષવાળી કન્યાને પરણવી નહિ... ..	૪૬૭	૭૨-૭૩
પુરુષે સ્ત્રીની આજીવિકા બાંધી આપીને પરદેશ જવું.	"	૭૪
પ્રોષિતભર્તૃકાએ કેમ વર્તવું?... ..	૪૬૮	૭૫-૭૬
પુરુષે એક વર્ષ સૂઢી દ્વેષ કરનારી સ્ત્રી ઉપર ક્ષમા કરવી... ..	"	૭૭
રોગાતુર ધણીનું અપમાન કરનારી સ્ત્રીનો ત્રણ માસ સૂઢી		
ત્યાગ કરવો.	"	૭૮
પતિત, નપુંસક વગેરે પતિનો દ્વેષ કરનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ		
કરવો નહિ.	"	૭૯
એક સ્ત્રી ઉપર બીજ સ્ત્રી ક્યારે કરવી?... ..	૪૬૯	૮૦-૮૩

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
સ્ત્રી મધપાન કરે તો તેના છ રતિ સુવર્ણનો દંડ કરવો. ...	૪૬૯	૮૪
ખીજી નતિની સ્ત્રી કરતાં પોતાની નતિની સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે...	"	૮૫
ધર્મોદ્દેક કાર્ય પોતાની નતિની સ્ત્રીએ જ કરવાં. ...	૪૭૦	૮૬
વિરુદ્ધ રીતે વર્તનારો પાપી થાય છે. ...	"	૮૭
ગુણવાનને જ કન્યા પરણાવવી, નિર્ગુણને નહિ. ...	"	૮૮-૮૯
કોઈ પરણાવનાર ન હોય તો કન્યાએ પોતે વર શોધીને પરણવું...	૪૭૧	૯૦-૯૧
તેવી કન્યાએ પિતાનાં આભૂષણો લેવાં નહિ. ...	"	૯૨
રજસ્વલા કન્યાનું મૂલ્ય તેના પિતાને લેવાનો હક્ક નથી. ...	"	૯૩
વર અને કન્યાના વચનો સામાન્ય વિચાર. ...	"	૯૪
સાધ્વી સ્ત્રીનું પોષણ કરવું. ...	૪૭૨	૯૫
સ્ત્રી પુરુષનો સહધર્મ. ...	"	૯૬
કુમારી કન્યાનો યતિ મરી નય તો તેણે શું કરવું?	"	૯૭
કન્યાવિક્રયનો નિષેધ...	"	૯૮
સવેલું કરવું નહિ. ...	"	૯૯-૧૦૦
સ્ત્રી પુરુષે યરસપર અનુકૂળ રહેવું. ...	૪૭૩	૧૦૧-૧૦૨
વારસા વિષે. ...	"	૧૦૩
વિભાગનો સમય. ...	"	૧૦૪
મોટા ભાઈ વારસાનો મુખ્ય અધિકારી છે. ...	"	૧૦૫
જ્યેષ્ઠ પુત્રની પ્રશંસા...	૪૭૪	૧૦૬-૧૧૦
જૂઠ્ઠા થવાનું કારણ...	૪૭૫	૧૧૧
જ્યેષ્ઠ ઇંદુનો અધિક ભાગ. ...	"	૧૧૨
નાના ભાઈનો વિભાગ. ...	"	૧૧૩
મોટા ભાઈએ સારામાં સારી વસ્તુ લેવી...	"	૧૧૪
સર્વ ભાઈ ગુણવાન હોય તો પણ મોટા ભાઈને માનની		
આતર કાંઈક આપવું. ...	"	૧૧૫
સમ તથા વિષમ ભાગ વિષે. ...	૪૭૬	૧૧૬-૧૧૭
સૌ ભાઈઓએ પોતાના ભાગમાંથી બહેનોને આપવું. ...	"	૧૧૮
વહેંચણીમાં વધારાની રકમ મોટા ભાઈને આપી દેવી. ...	"	૧૧૯
વડીલ ભાઈની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષેત્રજ પુત્રને અધિક		
ભાગ આપવો નહિ. ...	૪૭૭	૧૨૦-૧૨૧
નાની મોટી સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોનો વિભાગ. ...	"	૧૨૨-૧૨૪
જેનો જન્મ ગર્ભમાં પહેલો થયો હોય તેને જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગણવો.	"	૧૨૫-૧૨૬
દીકરીના દીકરાને પુત્ર કરવા વિષે. ...	૪૭૮	૧૨૭-૧૨૯
દીકરીને મિલકત આપવા વિષે...	"	૧૩૦
પીયરથી મળેલા માના ધનની વારસ દીકરી છે. ...	૪૭૯	૧૩૧
દૌહિત્રે પિંડ આપવા વિષે. ...	"	૧૩૨-૧૩૩
દૌહિત્રને ખાજે લીધા પછી પુત્ર થાય તો શું કરવું?	"	૧૩૪

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
દીકરીને વારસ ઠરાવ્યા પછી તે મરી જાય તો કોણ વારસ ?	૪૭૬	૧૩૫
દૌહિત્રથી પણ માતામહુ પૌત્રવાળો ગણાય છે. ...	૪૮૦	૧૩૬
વંશવિસ્તારથી વડીલને ફળ. ...	"	૧૩૭
પુત્ર શબ્દનો અર્થ. ...	"	૧૩૮
પૌત્ર, દૌહિત્રમાં ભેદ નથી. ...	"	૧૩૯
ખોળે લીધેલા દૌહિત્રે શ્રાદ્ધમાં કેમ પિંડ આપવા ?	"	૧૪૦
દત્તકના હક્ક વિષે. ...	"	૧૪૧
દત્તક થયેલા પુત્રનો જનકના વારસા ઉપરથી હક્ક હી જાય છે.	"	૧૪૨
દુડ ગોલકનો વારસા ઉપર હક્ક નથી. ...	૪૮૧	૧૪૩
નિયોગ વિધિ વિના ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર વારસાનો હક્કદાર નથી.	"	૧૪૪
ક્ષેત્રજના વારસાહક્ક વિષે. ...	૪૮૨	૧૪૫-૧૪૮
બ્રાહ્મણને ચારે વર્ણુની સ્ત્રીથી દીકરા થયા હોય તેમના હક્કવિષે.	૪૮૩	૧૪૯-૧૫૪
શુદ્રાના પેટના છોકરાને વારસાનો હક્ક નથી. ...	"	૧૫૫
સર્વણ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોનો વિભાગ. ...	"	૧૫૬
શુદ્રાના પુત્રોનો વિભાગ. ...	"	૧૫૭
ભાગદાર અને બાંધવવિષે તથા નહિ ભાગદાર અને નહિ બાંધવવિશે.	"	૧૫૮
છ દાયાદ બાંધવ વિષે. ...	૪૮૪	૧૫૯
છ અદાયાદ તથા અબાંધવ વિષે. ...	"	૧૬૦
દુપુત્રની નિંદા. ...	"	૧૬૧
એક મિલકતના હક્કદાર ઔરસ તથા ક્ષેત્રજના વારસાહક્કવિષે...	"	૧૬૨
પિતાની મિલકતનો ઔરસ પુત્ર જ માલિક છે. ...	"	૧૬૩
ઔરસે, ક્ષેત્રજ પુત્રને છઠ્ઠો અથવા પાંચમો ભાગ આપવો...	૪૮૫	૧૬૪
દત્તક વગેરે પુત્રો ગોત્રના તથા વારસાના અંશભાગી છે. ...	"	૧૬૫
ઔરસ વગેરે બાર પ્રકારના પુત્રનાં લક્ષણ. ...	૪૮૭	૧૬૬-૧૭૮
દાસીપુત્રના વારસા વિષે. ...	"	૧૭૯
ક્ષેત્રજ વગેરે પુત્રો પુત્રના પ્રતિનિધિ ગણાય. ...	૪૮૮	૧૮૦
જે જેના બીજથી ઉત્પન્ન થાય, તે તેનો પુત્ર. ...	"	૧૮૧
સહોદર ભાઈમાંથી એક ભાઈને પુત્ર હોય તો બધા ભાઈ પુત્રવાળા ગણાય છે. ...	"	૧૮૨
એક સ્ત્રી પુત્રવાળી હોય તો બીજી બધી શોક્યો પણ પુત્રવાળી ગણાય છે. ...	"	૧૮૩
ઔરસ વગેરે પુત્રો ન હોય તો પછીના પુત્રને વારસો મળે...	૪૮૯	૧૮૪
અપુત્ર પુરુષનો પિતા અને ભાઈઓ વારસ ગણાય છે. ...	"	૧૮૫
ત્રણને ઉદ્દકદાન અને ત્રણને પિંડદાન કરવું. ...	"	૧૮૬
સપિંડાદિને ક્યારે વારસો મળે ? ...	"	૧૮૭
જેનો ફાઇ વારસ ન હોય તેના વેદ બહેલા બ્રાહ્મણો વારસ ગણાય છે. ...	૪૯૦	૧૮૮

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
રાજા કેનો અને ક્યારે વારસ થઈ શકે?	૪૯૦	૧૮૯
ગોત્રમાંથી દત્તક લેવો... ..	"	૧૯૦
ઔરસ તથા પૌત્રભવ પુત્રના વારસા વિષે.	૪૯૧	૧૯૧
માના ધનના વારસા વિષે.	"	૧૯૨-૧૯૩
સ્ત્રીધન વિષે.	"	૧૯૪
પ્રજાવતી સ્ત્રી મરે તો તેના કોણ વારસ?	"	૧૯૫
પ્રજા વગરની સ્ત્રી મરણ પામે તો કોણ વારસ?... ..	"	૧૯૬
આસુરાદિ વિવાહથી પરણેલી અપ્રજ સ્ત્રીના વારસા વિષે... ..	૪૯૨	૧૯૭
અન્ય જાતિની અપ્રજ સ્ત્રી મરી જાય તો તેના વારસા વિષે.	"	૧૯૮
સ્ત્રીએ પતિની આજ્ઞા વિના પોતાના ધનમાંથી પણ ઘરેણાં ઘડાવવાં નહિ.	"	૧૯૯
સ્ત્રીધન લેનારા ભાગીદાર પતિત થાય છે... ..	"	૨૦૦
કોને વારસાનો અધિકાર નથી?... ..	"	૨૦૧
નપુંસક વગેરેને અન્ન વસ્ત્ર આપવા વિષે... ..	"	૨૦૨
નપુંસકનો પુત્ર વારસ ગણાય છે.	૪૯૩	૨૦૩
અવિભક્ત મિલકત હોય ત્યારે જ્યેષ્ઠ ભાઈ જે કમાય, તેમાંથી પણ નાના વિદ્વાન્ ભાઈઓને હિસ્સો આપવો... ..	"	૨૦૪
બધા ભાઈઓ ધંધો કરીને કમાતા હોય તો તેઓએ ધનની સરખી વહેંચણી કરવી.	"	૨૦૫
વિવાહાદિકમાં મળેલું ધન જેને મળ્યું હોય તેનું ગણાય છે... ..	"	૨૦૬
વારસાનો હક્ક મૂકી દેનારા ભાઈને ભાઈઓએ થોડું ધન આપવા વિષે.	"	૨૦૭
પરિશ્રમથી મેળવેલું ધન ભાઈઓને આપવા વિષે... ..	૪૯૪	૨૦૮
બાપના બાપની મિલકત વિષે... ..	"	૨૦૯
મિલકતનો ભાગ પાડીને જૂઠ્ઠા થયા પછી પાછા સાથે રહે ત્યારે ધનના ભાગ પાડવા વિષે... ..	"	૨૧૦
સંન્યાસી થયેલા તથા મરણ પામેલાનાં વારસા વિષે.	"	૨૧૧-૨૧૨
લોભથી ભાઈઓને છેતરનારા જ્યેષ્ઠ ભાઈને મિલકતમાંથી મોટો ભાગ આપવો નહિ.	"	૨૧૩
દુર્ગુણી ભાઈઓ પિતાના ધનના વારસ ગણાતા નથી.	૪૯૫	૨૧૪
ભાઈઓ સાથે રહીને મહેનત કરીને ધન મેળવતા હોય તો સરખા હિસ્સા પાડવા.	"	૨૧૫
ભાગ વહેંચ્યા પછી પિતાને પુત્ર થાય તો તે પિતાની મિલકતનો વારસ ગણાય છે.	"	૨૧૬
છોકરું ન હોય તો મિલકતનો અધિકાર માનો છે... ..	"	૨૧૭
વહેંચણી કર્યા પછી કરજ અથવા ધન માલમ પડે તો સરખે હિસ્સે વહેંચવું	"	૨૧૮

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
કંઈ કંઈ વસ્તુનો વિભાગ કરવો નહિ.	૪૯૫	૨૧૯
ધૂત તથા સમાહ્વય વિષે.	૪૯૬	૨૨૦
તેનો નિષેધ.	"	૨૨૧-૨૨૨
ધૂત તથા સમાહ્વયનું લક્ષણ.	"	૨૨૩
ધૂત રમનાર વગેરે દુરાચરણીઓને દંડ વિષે.	"	૨૨૪
જીગારી વગેરેને દેશનિકાલ કરવા... ..	૪૯૭	૨૨૫-૨૨૮
દંડ આપવાની શક્તિ ન હોય ત્યારે શું કરવું?	"	૨૨૯
સ્ત્રી બાલક વગેરેના દંડવિષે.	"	૨૩૦
કારભારીઓ લાંચ ખાધને અધર્મ કરે તેને શિક્ષા.	૪૯૮	૨૩૧
કપટ કરનારને, સ્ત્રી બાલકની હત્યા કરનારને દેહાંત દંડ.	"	૨૩૨
ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કરેલો ન્યાય ફેરવવો નહિ.	"	૨૩૩
અધર્મથી ન્યાય થયો હોય તો રાજ્યે ફેરવવો.	"	૨૩૪
ચાર મહાપાતકી.	"	૨૩૫
તેમના દંડની કલ્પના.	"	૨૩૬
પાતકીઓને કરવામાં આવતાં ચિન્હો.	૪૯૯	૨૩૭
તેઓની સાથે ભોજનાદિ વ્યવહારનો નિષેધ.	"	૨૩૮
તેઓની ઉપર દયા લાવવી નહિ.	"	૨૩૯
પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારને ચિહ્ન કરવાં નહિ.	"	૨૪૦
મહાપાતક કરનાર બ્રાહ્મણનો દંડ.	૫૦૦	૨૪૧
મહાપાતક કરનારા ક્ષત્રિય આદિને દંડ.	"	૨૪૨
મહાપાતકીનું ધન લેવું નહિ.	"	૨૪૩
તે ધનની વ્યવસ્થા કેમ કરવી?	"	૨૪૪-૨૪૬
મહાપાતકીનું ધન ન લેવાનું ફળ.	૫૦૧	૨૪૭
બ્રાહ્મણને દુઃખ દેનારનો દંડ	"	૨૪૮
દંડ કરવા લાયક અપરાધીને છોડી મૂકવાનો દોષ... ..	"	૨૪૯
વિવાદની સમાપ્તિ.	"	૨૫૦
રાજનું કર્તવ્ય	"	૨૫૧
રાજ્યે ચોરના નાશનો યત્ન કરવો.	૫૦૨	૨૫૨
સંજ્ઞાનોનું રક્ષણ કરવું.	"	૨૫૩
ચોર વગેરેને છોડી દેવાનો દોષ.	"	૨૫૪
જે રાજનું રાજ્ય નિર્ભય રહે છે, તે રાજ્યની સદા વૃદ્ધિ થાય છે.	"	૨૫૫
જાણીતા તથા ક્ષપા ચોરને રાજ્યે જાણવા.	"	૨૫૬
જાણીતા તથા ક્ષપા ચોર કોણ?	૫૦૩	૨૫૭-૨૬૧
તેઓને શિક્ષા	"	૨૬૨-૨૬૩
કેવે કેવે ઠેકાણે ચાકીઓ રાખવી?	૫૦૪	૨૬૪-૨૬૬
ચોરને તેના જેવા બીજા ચોરથી જાણીને શિક્ષા કરવી.	"	૨૬૭-૨૬૯

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
મુદાવિના ચોરને શિક્ષા કરવી નહિ	૫૦૫	૨૭૦
ચોરને આશ્રય આપનારને દંડ.	"	૨૭૧
ચોરની ઉપેક્ષા કરનાર અધિકારીઓને દંડ	"	૨૭૨
ધર્મને માટે ધન લઈને ન ખરચનારનો દંડ.	"	૨૭૩
ચોરી છુટકાટ વગેરેમાં વારે ન જાય તેનો દંડ	"	૨૭૪
રાજના ખજાનામાં ચોરી કરનારને દંડ.	૫૦૬	૨૭૫
ઘર ફાડનારાઓનો દંડ	"	૨૭૬-૨૭૭
ચોરને ભાણું વગેરે આપે તેનો દંડ	"	૨૭૮
તળાવ ફોડનાર વગેરેનો દંડ	"	૨૭૯
દેવ મંદિર તોડનારનો દંડ.	"	૨૮૦
તળાવ વગેરેનું પાણી લઈ લેનારનો દંડ... ..	૫૦૭	૨૮૧
રસ્તામાં ઝાડે ફરનાર વગેરેનો દંડ	"	૨૮૨
ગામણી બાળક વગેરેને માત્ર ઠપકો આપવો.	"	૨૮૩
ઉઠવૈદું કરનારને દંડ.	"	૨૮૪
દેવતાઓની મૂર્તિ ભાંગી નાખનારને દંડ.	"	૨૮૫
સારા પદાર્થોને બગાડે તેનો દંડ.	૫૦૮	૨૮૬
ઓછું અથવા વધુ મૂલ્ય લેનારનો દંડ.... ..	"	૨૮૭
રાજ્યે બંધીખાનાં રાજમાર્ગ ઉપર રાખવાં	"	૨૮૮
કિલ્લાદ્વાર વગેરે તોડનારનો દંડ.	"	૨૮૯
મારણ, મોહન, વશીકરણ કરનારને દંડ.... ..	"	૨૯૦
સારાં બીજને બદલે હુલકાં આપનારનો દંડ.	૫૦૯	૨૯૧
સોનું ચોરનાર સોનીને શિક્ષા.	"	૨૯૨
ખેતીનાં ઓળર તથા શસ્ત્રો ચોરનારને શિક્ષા	"	૨૯૩
રાજનાં સાત અંગ.	"	૨૯૪
સાત અંગમાં પૂર્વ પૂર્વનાં અંગ શ્રેષ્ઠ છે... ..	૫૧૦	૨૯૫-૨૯૭
પોતાનું તથા પારકું બલ છૂપા દૂતોથી તપાસવું	"	૨૯૮
તે ઉપર કાર્યનો વિચાર કરવો.	"	૨૯૯
કાર્ય કરતાં થાકવું નહિ	૫૧૧	૩૦૦
જેવો રાજ તેવો યુગ કહેવાય છે.	"	૩૦૧-૩૦૨
રાજ ઇંદ્ર આદિ દેવનું તેજ ધારણ કરે છે	૫૧૨	૩૦૩-૩૧૨
બ્રાહ્મણને કોપાયમાન ન કરવા... ..	"	૩૧૩
બ્રાહ્મણના કોપનું ફળ... ..	૫૧૩	૩૧૪-૩૧૭
સ્મશાનમાં રહેલા અગ્નિની પેઠે બ્રાહ્મણ પવિત્ર છે.	૫૧૪	૩૧૮-૩૧૯
બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિયની ઉત્પત્તિ... ..	"	૩૨૦
કાર્યનો કારણમાં જ લય થાય છે.	"	૩૨૧
બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એકઠા મળીને કામ કરે તો જગતની	"	૩૨૨
ઉન્નતિ કરી શકે... ..	"	૩૨૨

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
પુત્રને રાજ્ય સોંપી રાણમાં પ્રાણત્યાગ કરવા ...	૫૧૫	૩૨૩-૩૨૫
વૈશ્યના ધર્મ ...	”	૩૨૬-૩૨૭
વૈશ્યે ગાય વગેરે પશુઓનું અવશ્ય પાલન કરવું....	”	૩૨૮
વૈશ્યે સર્વ વસ્તુઓના ભાવ જાણવા ...	૫૧૬	૩૨૯-૩૩૨
વૈશ્યે સર્વ પ્રાણીઓને અન્નનું દાન કરવું...	”	૩૩૩
શૂદ્રના ધર્મ....	૫૧૭	૩૩૪
શૂદ્ર બ્રાહ્મણની સેવાથી ઉત્તમ જાતિમાં અવતરે છે...	”	૩૩૫
અધ્યાયનો ઉપસંહાર...	”	૩૩૬

અધ્યાય ૧૦ મો.

વેદ બ્રાહ્મણવાનો બ્રાહ્મણને જ અધિકાર છે. ...	૫૧૮	૧-૨
વાર્ણોમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. ...	”	૩
ચાર જ જાતિ છે. ...	”	૪
સન્નતીય પ્રજા. ...	”	૫
પિતાની સમાન પ્રજા... ..	૫૧૯	૬-૭
અંબષ્ઠ તથા પારશ્વ જાતિની પ્રજા ...	”	૮
હમ્પ જાતિની પ્રજા....	”	૯
છ અનુલોમ પુત્રો....	”	૧૦
સૂત, આયોગવ, માગધ અને વૈદેહ જાતિના પુત્રો...	”	૧૧
આયોગવ, ક્ષત્તા અને ચંડાલ...	૫૨૦	૧૨
અનુલોમ તથા પ્રતિલોમ પ્રજા...	”	૧૩-૧૪
આવૃત, આમીર ને ધિગ્વણ જાતિના પુત્રો. ...	”	૧૫
ત્રણ અનુલોમ અપસદ (નીચ) જાતિ... ..	”	૧૬
ત્રણ પ્રતિલોમ અપસદ જાતિ... ..	”	૧૭
પુક્કસ અને કુકુટક જાતિ ...	૫૨૧	૧૮
શ્વપાક અને વૈળ જાતિ ...	”	૧૯
ત્રાત્ય જાતિ. ...	”	૨૦
ત્રાત્ય જાતિના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની પ્રજાનાં નામ....	”	૨૧-૨૩
વાર્ણસંકર પ્રજા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? ...	૫૨૨	૨૪
વાર્ણસંકર પ્રજાનું વર્ણન ...	”	૨૫-૪૦
દ્વિજનો ધર્મ કોણે કોણે પાળી શકે?... ..	૫૨૫	૪૧
તપ અને બીજના પ્રભાવથી હંચ નીચ જાતિમાં જન્મ થવા વિષે ...	”	૪૨
ધર્મ ધર્મ તજવાથી ઉત્તમ જાતિ નીચપણને પામે છે. ...	”	૪૩-૪૪
દસ્યુ કેને જાણવા?... ..	૫૨૬	૪૫

વિષય.	પંત્રાંક.	શ્લોકાંક.
વર્ણસંસ્કરની આજીવિકા	૫૨૬	૪૬-૫૦
ચંડાળનાં કર્મ	૫૨૭	૫૧-૫૬
જાતિઓનો ધંધાવાર કેઠો.	૫૨૮	૫૧-૫૬
મનુષ્યની જાતિ પારખવાનાં કારણ	૫૩૦	૫૭-૫૮
વર્ણસંસ્કરની નિંદા... ..	"	૫૯-૬૧
વર્ણસંસ્કર ગાય અથવા બ્રાહ્મણ વગેરેને માટે જીવ આપે તો ઉત્તમ જાતિમાં જન્મે છે... ..	"	૬૨
ચારે વર્ણના સાધારણ ધર્મ.	"	૬૩
શૂદ્ર સાતમી પેઢીએ ઉત્તમ જાતિને પામવા વિષે... ..	૫૩૧	૬૪-૬૫
આર્ય અને અનાર્યથી ઉત્પન્ન થનારી અનાર્ય પ્રજાને સંસ્કાર કરવો નહિ.	૫૩૮	૬૬-૬૮
આર્ય જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાને સંસ્કાર કરવો... ..	"	૬૯
ખીજનો અને ક્ષેત્રનો નિર્ણય.	૫૩૯	૭૦
ઉમર ભૂમિમાં વાવેલું ખીજ નિષ્કળ જાય છે.	"	૭૧
ખીજની શ્રેષ્ઠતા.	"	૭૨
નિર્દિત કર્મ નહિ કરવા વિષે... ..	"	૭૩
બ્રાહ્મણનાં છ કર્મ.	૫૪૦	૭૪-૭૬
ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનાં ત્રણ કર્મ... ..	"	૭૭-૭૮
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્યની આજીવિકા.	"	૭૯-૮૦
બ્રાહ્મણે આપત્તિકાળમાં આજીવિકા કરવાવિષે.	૫૪૧	૮૧-૮૫
બ્રાહ્મણે કઈ કઈ વસ્તુ વેચવી નહિ.	૫૪૨	૮૬-૯૩
રસ વગેરેને રસોની સાથે અદલ બદલ કરવા વિષે.	૫૪૩	૯૪
ક્ષત્રિયે આપત્તિકાળમાં આજીવિકા કરવા વિષે.	"	૯૫-૯૭
વૈશ્યે આપત્તિકાળમાં આજીવિકા કરવા વિષે	૫૪૪	૯૮
શૂદ્રે આપત્તિકાળમાં આજીવિકા કરવા વિષે	"	૯૯-૧૦૦
ખીજ જાતિનો ધંધો નહિ કરનારા બ્રાહ્મણે આપત્તિકાળમાં દાન લેવું. બ્રાહ્મણો અગ્નિ અને પાણીના જેવા પવિત્ર છે માટે તેને દાનાદિક લેવાથી દોષ લાગતો નથી	"	૧૦૧-૧૦૨
પ્રાણ જતા હોય ત્યારે બ્રાહ્મણે શું કરવું તે વિષે... ..	૫૪૫	૧૦૩
તેનાં દૃષ્ટાંતો	"	૧૦૪
પ્રતિગ્રહની નિંદા	"	૧૦૫-૧૦૮
તેનું કારણ.	"	૧૦૯
ચાજન, અધ્યાપન અને પ્રતિગ્રહના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૪૬	૧૧૦
શિલ અને હંચ વૃત્તિનાં વખાણ.	"	૧૧૧
પોષણ નહિ કરનારા રાજાનો બ્રાહ્મણે ત્યાગ કરવો... ..	"	૧૧૨
દાનના પદાર્થોમાં કયા સદોષ ને કયા નિર્દોષ તેનું વર્ણન.	"	૧૧૩
અન મેળવવાના સાત ઉપાય.	૫૪૭	૧૧૪

વિષય.

પત્રાંક.

સોપાંક.

આપત્તિકાળમાં આજીવિકા કરવાના દશ ઉપાય. ...	૫૪૭	૧૧૬
આજીવિકા ક્ષત્રિયે બ્યાજ વટંતરનો ધંધો કરવો નહિ. ...	”	૧૧૭
રાજના આપત્તિકાળના ધર્મ ...	૫૪૮	૧૧૮-૧૨૦
શૂદ્રના આપત્તિકાળના ધર્મ ...	”	૧૨૧
આજીવિકાની સેવા કરવાથી શૂદ્ર કૃતકૃત્ય થાય છે. ...	”	૧૨૨-૧૨૩
આજીવિકા શૂદ્રની આજીવિકા બાંધી આપવી. ...	”	૧૨૪-૧૨૫
શૂદ્રને વૈદિક સંસ્કાર વગેરે નથી. ...	૫૪૯	૧૨૬
શૂદ્રે મંત્ર ભણ્યા વગર ધર્મ કાર્ય કરવાં... ...	”	૧૨૭
શૂદ્ર જેમ જેમ સદાચરણ પાળે છે તેમ તેમ શ્રેષ્ઠપણાને પામે છે. ...	”	૧૨૮
શૂદ્રે ધનનો સંગ્રહ કરવો નહિ. ...	”	૧૨૯
અધ્યાયનો ઉપસંહાર... ...	૫૫૦	૧૩૦-૧૩૧

અધ્યાય ૧૧ મો.

નવ પ્રકારના સ્નાતકો. ...	૫૫૧	૧
વિદ્વાન્ સ્નાતકોને દાન આપવું... ...	”	૨-૪
ભિક્ષા માગીને એક સ્ત્રી ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવા વિષે. ...	”	૫
વેદ ભણેલાને દાન આપવા વિષે. ...	૫૫૨	૬
સોમયાગના અધિકારી. ...	”	૭-૮
કુટુંબનું પોષણ ન કરીને બીજાને દાન આપવાનો નિષેધ. ...	”	૯-૧૦
અધુરો ચણ પૂરો કરવા માટે વૈશ્ય પાસેથી પણ ધન લેવું... ...	૫૫૩	૧૧-૧૨
ચણનાં બે અથવા ત્રણ અંગ અધુરાં રહેતાં હોય તો શૂદ્રની પાસેથી પણ ધન લેવું ...	”	૧૩
દાન ચણ વગેરે નહિ કરનારા ધનાઢય આજીવિકા પાસેથી પણ ધન હરી લેવું ...	”	૧૪-૧૫
ત્રણ દિવસ અન્ન ન મળે તો આજીવિકા ચોથે દહાડે કોઈ પાસેથી પણ બળાત્કારે અન્ન લેવું... ...	૫૫૪	૧૬-૧૭
આજીવિકાનું ધન ક્ષત્રિયે હરી લેવું નહિ. ...	”	૧૮
દુષ્ટની પાસેથી ધન લઈને સત્પુરુષોને આપે તેનું ફળ ...	”	૧૯
ચણ કરનારાના ધનની સ્તુતિ. ...	”	૨૦
ચણને અર્થે આજીવિકા ચોરી કરે તો તેનો દંડ ન કરવો ...	”	૨૧
આજીવિકાનો નિર્વાહ બાંધી આપવા વિષે... ...	૫૫૫	૨૨-૨૩
ચણ માટે શૂદ્રની પાસે ભિક્ષા માગવાનો નિષેધ ...	”	૨૪
ચણ માટે આજીવિકા વસ્તુ તે કામમાં ન વાપરે તો દોષ લાગે. ...	”	૨૫
દેવસ્થાનનું અથવા તો આજીવિકાનું ધન હરણ કરનારને દોષ. ...	”	૨૬
સોમયાગ કરવાની શક્તિ ન હોય તો વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ કરવી. ...	”	૨૭

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

શક્તિ છતાં ઓછું કરે તેને દોષ	૫૫૬	૨૮-૩૦
બ્રાહ્મણે અભિચાર મંત્રોથી અપરાધીને શિક્ષા કરવી ...	"	૩૧-૩૩
બ્રાહ્મણે, જપ હોમથી, ક્ષત્રિયે બાહુબળથી અને વૈશ્યે તથા શૂદ્રે ધનથી સંકટને તરવું... ..	"	૩૪
બ્રાહ્મણને કઠોર વચન કહેવું નહિ.	૫૫૭	૩૫
કોણે કોણે અગ્નિહોત્રમાં હોમ આપવો નહિ.	"	૩૬-૩૭
ધન હોય તો અગ્નિહોત્રીએ ઘોડાનું દાન દેવું.	"	૩૮
યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને સારી દક્ષિણા આપવી... ..	"	૩૯-૪૦
અગ્નિહોત્રી અગ્નિમાં હોમ ન કરે તો તેનો દોષ.	૫૫૮	૪૧
શૂદ્રના ધનથી અગ્નિહોત્ર કરનારાની નિન્દા.	"	૪૨-૪૩
પતિતનું લક્ષણ.	"	૪૪
પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે... ..	૫૫૯	૪૫-૪૬
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા યોગ્ય મનુષ્ય જ્યાંસૂધી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ ત્યાંસૂધી તેનો સંસર્ગ કરવો નહિ.	૫૬૦	૪૭
મનુષ્યો કેવાં પાપ કરવાથી ક્ષય, કોઠ વગેરે વ્યાધિવાળા, આંધળા, લૂલા, મુંગા વગેરે થાય ?... ..	૫૬૧	૪૮-૫૨
પાપનું અવશ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.	"	૫૩
પાંચ મહાપાતક	"	૫૪
બ્રહ્મહત્યા સમાન પાપ.	"	૫૫
સુરાપાન સમાન પાપ	૫૬૨	૫૬
સુવર્ણની ચોરી સમાન પાપ.	"	૫૭
ગુરુપત્નીગમન સમાન પાપ	"	૫૮
ઉપપાતકો.	૫૬૩	૫૯-૬૬
નતિભ્રંશકરણ પાપ... ..	૫૬૪	૬૭
સંકરીકરણ પાપ.	"	૬૮
અપાત્રીકરણ પાપ... ..	"	૬૯
મલીનીકરણ પાપ.	"	૭૦
મહાપાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તો.	૫૬૫	૭૧
બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	"	૭૨-૮૬
ગર્ભહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત... ..	૫૬૭	૮૭
સ્ત્રી તથા મિત્રની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૬૮	૮૮
નાણી બુઝને કરેલા બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી	"	૮૯
દારુ પીવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૫૬૯	૯૦-૯૩
દારુની નતો	"	૯૪
દ્વિજેએ મધ માંસ ભક્ષણ કરવાં નહિ.	"	૯૫-૯૬
સોનું ચોરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૫૭૦	૯૯-૧૦૨
શુરુસ્ત્રી ગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૫૭૧	૧૦૩-૧૦૭

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક

ગૌહત્યા વગેરે ઉપપાતકનાં પ્રાયશ્ચિત્તો.	૫૭૨	૧૦૮-૧૧૭
અવકીર્ણનું પ્રાયશ્ચિત્ત...	૫૭૪	૧૧૮-૧૨૩
નતિબ્રન્શકરણનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	”	૧૨૪
સંકરીકરણ, અપાત્રીકરણ, મલીનીકરણનાં પ્રાયશ્ચિત્ત...	૫૭૫	૧૨૫
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	”	૧૨૬-૧૩૦
પશુ પક્ષીઓની હિંસાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૫૭૬	૧૩૧-૧૩૭
વ્યભચારિણી સ્ત્રીને મારવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૫૭૭	૧૩૮
દાનથી પ્રાયશ્ચિત્ત ન થઈ શકે તો કૃત્ય કરવું.	”	૧૩૯
માંકડ વગેરે જંતુહિંસાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૫૭૮	૧૪૦-૧૪૧
વૃક્ષો તથા લતાઓ કાપી હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	”	૧૪૨
ધનેડાં, ઈળ વગેરેની હિંસાનું પ્રાં	”	૧૪૩
ઔષધિ કાપવાનું પ્રાં	”	૧૪૪-૧૪૫
અપેય પાનનું પ્રાં...	૫૭૯	૧૪૬-૧૪૭
શૂદ્રના ઉચ્છિષ્ટ જળપાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	”	૧૪૮
દારુ પીનારના મોઢાની ગંધ લીધાનું પ્રાં.	”	૧૪૯
મળમૂત્ર ખાધાનું પ્રાં	”	૧૫૦
પુનઃ સંસ્કારમાં દંડ વગેરે ધારણ કરવાં નહિ.	૫૮૦	૧૫૧
અભોજ્ય તથા સ્ત્રી અને શૂદ્રોચ્છિષ્ટ અન્નનાં ભોજનનું પ્રાં...	”	૧૫૨
ખાટા થઈ ગયેલા તથા કસાઈ ગયેલા પદાર્થ ખાધાથી અપ- વિત્ર થવાય છે.	”	૧૫૩
ભુંડ વગેરે પશુ પક્ષીનાં વિષા, મૂત્રનાં ભક્ષણનું પ્રાં	”	૧૫૪
માંસ ભક્ષણનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	”	૧૫૫-૧૫૬
બ્રહ્મચારી માસિકાત્ર ખાય તેનું પ્રાં	”	૧૫૭
બ્રહ્મચારી મધ તથા માંસાદિનું ભક્ષણ કરે તેનું પ્રાં	૫૮૧	૧૫૮
કાગડાં, કુતરાં, ખીલાડાંનું એકું તથા જીવડા, અને કેશવાળું અન્ન ખાધાનું પ્રાં	”	૧૫૯
અભોજ્ય અન્નનો નિષેધ.	”	૧૬૦
ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	”	૧૬૧
પોતાની નતિવાળાને ત્યાંથી અન્ન ચોરવાનું પ્રાં...	”	૧૬૨
મનુષ્ય વગેરેની ચોરીનું પ્રાં	૫૮૨	૧૬૩
ચોડી કિંમતવાળા પદાર્થની ચોરીનું પ્રાં.	”	૧૬૪
ખાવાના તથા ઓઢવા પહેરવાના પદાર્થની ચોરીનું પ્રાં	”	૧૬૫
લાકડાં, અનાજ તથા ચામડાના પદાર્થો ચોરવાનું પ્રાં	”	૧૬૬
મોતી, પરવાળાં તથા ધાતુઓની ચોરીનું પ્રાં	”	૧૬૭
કપાસ, પશુ, પક્ષી તથા ઔષધિની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	”	૧૬૮
અગમ્યાગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૫૮૩	૧૬૯
મિત્રની સ્ત્રી, કુમારિકા અને ચાંડાલી સ્ત્રીના ગમનનું પ્રાં	”	૧૭૦

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
મામા, માસી તથા કુંઠની દીકરીના ગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૫૮૩	૧૭૧-૧૭૨
પશુચોનિમાં તથા રજસ્વલા ગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૭૩
દિવસે મૈથુન આદિ કરનારાએ સ્નાન કરવા વિષે...	૫૮૪	૧૭૪
ચાંડાલી ગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૭૫
અભિચારિણી સ્ત્રીને કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૭૬-૧૭૭
દ્વિજોને શૂદ્રાગમનનો નિષેધ ...	૫૮૫	૧૭૮
પતિતનો સંગ કરનારને પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૭૯
સંસર્ગી ક્યારે પતિત થાય છે?	...	૧૮૦
સંસર્ગીનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૮૧
પતિતનું કાળેધડે સ્નાન. ...	૫૮૬	૧૮૨-૧૮૩
પતિતની સાથે વાર્તાલાપ કરવો નહિ, વારસો આપવો નહિ વગેરે.	...	૧૮૪
તેના વડીલપણનો નિષેધ.	૧૮૫
પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પતિતનો સંસર્ગ	૧૮૬-૧૮૭
પતિત સ્ત્રીઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૮૮
પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી તેમને નિંદવા નહિ...	૫૮૭	૧૮૯
બાલહત્યા વગેરે કર્મ કરનારાઓની સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી		
પણ સંગ કરવો નહિ.	૧૯૦
ગ્રાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત.	૧૯૧-૧૯૨
નિંદિત ધન લીધાનું પ્રાં ...	૫૮૮	૧૯૩-૧૯૬
ગ્રાસ યાજન વગેરેનું પ્રાં	૧૯૭
ચ્છેદ્ય શૂદ્રાદિકને વેદ બાણાવવાનું પ્રાં	૧૯૮
વાધ, કૂતરો શિયાળ વગેરેએ કર્યાનું પ્રાં	૧૯૯
પંક્તિ બહાર કાઢવાનું પ્રાં ...	૫૮૯	૨૦૦
હંટ અથવા ગધેડા ઉપર બેસવાનું પ્રાં...	...	૨૦૧
પાણી લીધા વિના મળ મૂત્ર કરે અથવા પાણીમાં મળમૂત્ર		
કરે તેનું પ્રાં	૨૦૨
નિત્ય કર્મલોપનું પ્રાં	૨૦૩
બ્રાહ્મણને તિરસ્કાર કરવાનું પ્રાં ...	૫૯૦	૨૦૪
બ્રાહ્મણને વાદમાં જિતવાનું પ્રાં	૨૦૫
બ્રાહ્મણને મારવાની ઇચ્છાનું પ્રાં	૨૦૬
બ્રાહ્મણને લોહી કાઢવાનું પ્રાં ...	૫૯૧	૨૦૭-૨૧૦
પ્રાણપત્ય વ્રતનું લક્ષણ.	૨૧૧
સાંતપન કૃદ્ધનું લક્ષણ.	૨૧૨
અતિકૃદ્ધનું લક્ષણ.	૨૧૩
તપ્ત કૃદ્ધનું લક્ષણ.	૨૧૪
પરાકનું લક્ષણ...	૫૯૨	૨૧૫
ચાંદ્રાચળનું લક્ષણ.	૨૧૬-૨૨૦

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
ચાંદ્રાયણની સ્તુતિ. ...	૫૯૩	૨૨૧
ચાંદ્રાયણનો વિધિ. ...	૫૯૪	૨૨૨-૨૨૬
આપકાળમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રકાર. ...	„	૨૨૭
પાપને પ્રસિદ્ધ કરવું ...	„	૨૨૮
કરેલાં પાપની નિંદા કરવી. ...	„	૨૨૯
ફરીને પાપ નહિ કરવાનો સંકલ્પ કરવો... ..	૫૯૫	૨૩૦-૨૩૨
મન સંતોષ પામે, ત્યાં સૂઝી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. ...	„	૨૩૩
તપનું માહાત્મ્ય. ...	૫૯૬	૨૩૪-૨૪૪
વેદાભ્યાસ તથા પંચમહાયજ્ઞની આવશ્યકતા. ..	૫૯૭	૨૪૫
જ્ઞાનાગ્નિથી પાપનો નાશ થાય છે. ...	„	૨૪૬
ગુપ્ત પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત. ...	૫૯૮	૨૪૭-૨૬૩
વેદવેત્તા બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા. ...	૬૦૧	૨૬૪-૨૬૫

અધ્યાય ૧૨ મો.

કર્મનાં ફળ વિશે ઋષિઓનો પ્રશ્ન. ...	૬૦૨	૧
ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ. ...	„	૨-૩
કર્મનું પ્રવર્તક મન છે. ...	„	૪
ત્રણ પ્રકારનું માનસિક કર્મ. ...	„	૫
ચાર પ્રકારનું વાચિક કર્મ. ...	૬૦૩	૬
ત્રણ પ્રકારનું શારીર કર્મ. ...	„	૭
જે પાપ જે ઇન્દ્રિયવડે કરવામાં આવે છે, તે તે ઇન્દ્રિયવડે ભોગવવું		
પડે છે. ...	„	૮
કાચિક, વાચિક અને માનસિક કર્મનાં ફળ. ...	„	૯
ત્રિહંડીનો અર્થ. ...	૬૦૪	૧૦
તેનું ફળ. ...	„	૧૧
ક્ષેત્રજ્ઞ ભૂતાત્મા અને જીવનું લક્ષણ. ...	„	૧૨
લિંગ શરીર. ...	૬૦૫	૧૩
ઈશ્વર. ...	„	૧૪
તેનાથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ. ...	„	૧૫
યમયાતના ભોગવનારું શરીર ...	૬૦૬	૧૬-૧૯
ધર્મનું ફળ. ...	„	૨૦
અધર્મનું ફળ. ...	„	૨૧
પાંચભૌતિક શરીરનું કારણ. ...	„	૨૨
ધર્મમાં મન રાખવું. ...	„	૨૩
ત્રણ ગુણ. ...	„	૨૪
ગુણ પ્રમાણે થનારી સૃષ્ટિ. ...	„	૨૫
સત્ત્વ આદિ ગુણનાં લક્ષણ. ...	૬૦૭	૨૬-૩૦

વિષય.

પત્રાંક.

શ્લોકાંક.

સત્વ આદિ ગુણનાં ફળ.	૬૦૮	૩૧-૩૩
સંક્ષેપરૂપે તામસાદિ ગુણનાં લક્ષણ.	૬૦૯	૩૪-૩૮
સત્વાદિ ગુણોથી થનારી ગતિઓ.	"	૩૯-૪૧
તમોગુણની અધમ ગતિ.	"	૪૨
તમોગુણની મધ્યમ ગતિ.	૬૧૦	૪૩
તમોગુણની ઉત્તમ ગતિ.	"	૪૪
રજોગુણની અધમ ગતિ.	"	૪૫
રજોગુણની મધ્યમ ગતિ.	"	૪૬
રજોગુણની ઉત્તમ ગતિ.	"	૪૭
સત્વ ગુણની અધમ ગતિ.	"	૪૮
સત્વ ગુણની મધ્યમ ગતિ.	૬૧૧	૪૯
સત્વ ગુણની ઉત્તમ ગતિ.	"	૫૦-૫૧
પાપથી થનારી નીચ ગતિ.	"	૫૨-૫૩
કર્મ વિપાક....	"	૫૪
બ્રહ્મહત્યાના ગતિ	"	૫૫
સુરાપાન કરનારની ગતિ.	૬૧૨	૫૬
સુવર્ણની ચોરી કરનારની ગતિ.	"	૫૭
ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારની ગતિ.	"	૫૮
અભક્ષ્ય ભક્ષણ તથા મ્લેચ્છ સ્ત્રી સાથે ગમન કરનારની ગતિ.	"	૫૯
બ્રહ્મરાક્ષસ થવાનું કરણ.	"	૬૦
મણિ, મુક્તા વગેરે પદાર્થો ચોરવાનાં ફળ.	"	૬૧
અનેક પ્રકારના જૂઠા જૂઠા પદાર્થોની ચોરીની ગતિઓ.	૬૧૩	૬૨-૬૮
ચોરી કરનારી સ્ત્રીઓ પણ તે તે જાતની સ્ત્રીઓમાં જન્મે છે.	૬૧૪	૬૯
કર્મ ભ્રષ્ટતાનું ફળ.	"	૭૦
સ્વધર્મભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય તથા શૂદ્રની ગતિ.	૬૧૫	૭૧-૮૨
મોક્ષનાં સાધન.	૬૧૬	૮૩-૮૪
આત્મજ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય....	"	૮૫
વેદોક્ત કર્મની શ્રેષ્ઠતા.	"	૮૬-૮૭
જે પ્રકારનાં વૈદિક કર્મ.	૬૧૭	૮૮
પ્રવૃત્ત તથા નિવૃત્ત કર્મનું લક્ષણ.	"	૮૯
તેનાં ફળ.	"	૯૦
એકાત્મભાવનું ફળ.	૬૧૮	૯૧
વેદ તથા ઉપનિષદના અભ્યાસ વિષે.	"	૯૨-૯૩
વેદનું માહાત્મ્ય.	"	૯૪
વેદબાહ્ય ગ્રંથો પ્રમાણ ગણાતા નથી.	"	૯૫-૯૬
વેદની સ્તુતિ....	૬૧૯	૯૭-૯૯
વેદશાસ્ત્ર જાણનારનો અધિકાર તથા પ્રશંસા.	૬૨૦	૧૦૦-૧૦૩

વિષય.	પત્રાંક.	શ્લોકાંક.
તપ અને વિદ્યા મોક્ષનાં સાધન છે.	૬૨૦	૧૦૪
ધર્મનાં પ્રમાણ.	૬૨૧	૧૦૫
મીમાંસાદિ શાસ્ત્રોક્ત તર્કથી ધર્મનો વિચાર.	,,	૧૦૬
રહસ્ય ઉપદેશ	,,	૧૦૭
ધર્મ સંબંધી વાતનો ખુલાસો શાસ્ત્રમાંથી ન મળે ત્યારે શિષ્ટ આદ્યો કહે તેમ કરવું.	,,	૧૦૮
શિષ્ટ આદ્યોની વ્યાખ્યા.	,,	૧૦૯
પરિષદ્ ધર્મનો જે નિર્ણય આપે, તેમાં ફેરફાર કરવો નહિ... ..	,,	૧૧૦
દશ વિદ્વાન્ આદ્યોની પરિષદ્ કરવી.	૬૨૨	૧૧૧
ત્રણ વિદ્વાન્ આદ્યોની પરિષદ્ કરવી	,,	૧૧૨
ત્રણ વિદ્વાન્ આદ્યો જે ધર્મનો નિર્ણય કરે તેને માન્ય કરવો પણ દશ હજાર મૂર્ખા કહે તે માન્ય કરવો નહિ.	,,	૧૧૩
કોની સભાને પરિષદ્ કહી શકાય.	,,	૧૧૪
મૂર્ખાઓ ધર્મનો નિર્ણય કરે છે તો તેનો નાશ થાય છે.	,,	૧૧૫
આદ્યો જે ધર્માચરણ કરે છે તો પરમ ગતિને પામે છે... ..	૬૨૩	૧૧૬
ભગવાન્ મનુએ આ રીતે મને પરમ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. જે આ વિશ્વને ઋક્ષરૂપે જીવે છે, તેને અધર્મ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. પરમાત્મા જ પ્રાણીઓને શુભાશુભ કર્મની સાથે જોડે છે.	,,	૧૧૭
જ્ઞાની પુરુષે બાહ્ય આકાશાદિકની આંતરનાં આકાશાદિકમાં ભાવના કરવી.	,,	૧૨૦-૧૨૧
પરમ પુરુષની વ્યાખ્યા.	૬૨૪	૧૨૨
ભગવાન્ મનુની મોટાઈ.	,,	૧૨૩
પરમાત્મા જ આ સર્વ જગતને સરજે છે તથા તેનો સંહાર કરે છે. જે સર્વ પ્રાણીઓમાં પરમાત્માને જીવે છે, તે પરબ્રહ્મને પામે છે. જે દ્વિજ વર્ણનો પુરુષ આ માનવધર્મ શાસ્ત્રને-મનુસ્મૃતિને બળે છે, તે સદાચાર સંપન્ન થઈને સદ્ગતિને પામે છે.	,,	૧૨૪
	૬૨૫	૧૨૬

મનુ સ્મૃતિ

(માનવ ધર્મશાસ્ત્ર)

ગુજરાતી ભાષાંતર.

અધ્યાય ૧ લો.

ૐ નમઃ પ્રણવાર્થાય શુદ્ધજ્ઞાનૈકમૂર્તયે ।
નિર્મલાય પ્રશાન્તાય દક્ષિણામૂર્તયે નમઃ ॥

*મનુમેકાગ્રમાસીનમભિગમ્ય મહર્ષયઃ ।

પ્રતિપૂજ્ય યથાન્યાયમિદં વચનમબ્રુવન્ ॥ ૧ ॥

૧ એકાગ્ર ચિત્તથી પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરતા, આનંદમાં બેઠેલા મનુ
*મહર્ષિઓ મનુને ધર્મ
પૂછે છે. ભગવાનની પાસે જઈને, મોટા ઋષિઓ પોતાનું પૂજન
કરનારા મનુ માહારાજનું સામું પૂજન કરીને, ઘટતી રીતે
(જે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ તે પ્રમાણે શ્રદ્ધા, ભક્તિ
અને વિનય વગેરેથી) આવો પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા.

* મહર્ષિઓએ પ્રજાપતિ મનુની પાસે જઈને તેને ધર્મસંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો.
તેના ઉત્તરમાં મનુએ શ્રૂયતામ્ એમ ચોથા શ્લોકથી જે ઉત્તર આપ્યો છે, તેટલા
શ્લોકોમાં તેમણે આ શાસ્ત્રનાં વિષય, સંબંધ અને પ્રયોજન કહ્યાં છે. આ શાસ્ત્રનો
મુખ્ય વિષય ધર્મ છે અને ધર્મની સાથે આ માનવ ધર્મશાસ્ત્રને અતિપાદ્યપ્રતિપાદક
ભાવરૂપ સંબંધ છે. કારણ કે બીજા કોઈપણ પ્રમાણાદિકથી સિદ્ધ થઈ શકે નહિ તેવો,
સ્વર્ગના અને મોક્ષના સાધનરૂપ ધર્મ, આ શાસ્ત્રથી જાણવામાં આવે છે. સ્વર્ગ તથા
મોક્ષની પ્રાપ્તિ આદિ જાણવામાં, એ આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે અને તે ધર્મને આધીન
છે. વળી આ શાસ્ત્રમાં પત્નીના સહવાસ કરવારૂપી કામનું પણ કથન કરેલું છે; પરંતુ
“ઋતુકાલાભિગમી સ્યાત્સ્વદારનિરતઃ સદા પુરુષે ઋતુકાળમાં જ સ્ત્રીનો સહવાસ કરવો
તથા પોતાની સ્ત્રી વિષે જ સદા પરાયણ રહેવું,” ઇત્યાદિ નિયમો કહીને કામને પણ
ધર્મરૂપે કહેલો છે. ધન સંપાદન કરવા માટે કહ્યું છે, તે પણ “ઋતામૃતાભ્યાંજીવેત્તુ

***મગવન્સર્વવર્ણાનાં યથાવદનુપૂર્વશઃ ।**

અન્તરપ્રભવાણાં ચ ધર્માન્નો વક્તુમર્હસિ ॥ ૨ ॥

૨ હે ભગવન્ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણના તથા અનુલોમ જાતિના (એટલે ઉંચી જાતિના પુરુષથી ઉતરતી જાતિની સ્ત્રીમાં

ઋત અને અમૃત આજીવિકાથી જીવવું” આમ કહીને ધનાર્જનને પણ ધર્મરૂપે જ કહ્યું છે. મોક્ષના ઉપાયરૂપે કહેલું આત્મજ્ઞાન પણ ધર્મરૂપ જ છે; તેથી આ શાસ્ત્ર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થનો ઉપદેશ કરનારું છે.

મનુનાં વાક્યો પૌરુષેય છે, તો પણ તે પવિત્ર એવા મહાત્મા પુરુષોએ માન્ય કરેલાં છે તથા તેઓનું મૂળ વેદ છે, તેથી તે પ્રમાણ ગણાય છે. છાંદોગ્ય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, “મનુર્વે યત્કિંચિદવદત્તદ્વેષજં મેષજતાયાઃ મનુએ જે કંઈ કહ્યું છે, તે ઔષધનું પણ ઔષ્ઠરૂપ છે, અર્થાત્ હિતકારક છે.” બૃહસ્પતિ પણ કહે છે કે; “વેદાર્થોપનિવન્ધ-ત્વાત્પ્રાધાન્યં હિ મનોઃ સ્મૃતમ્ । મન્વર્થવિપરીતા તુ યા સ્મૃતિઃ સા ન શસ્યતે ॥ તાવચ્છાસ્ત્રાણિ શોભન્તે તર્કવ્યાકરણાનિ ચ । ધર્માર્થમોક્ષોપદેશ મનુર્યાવન્ન દ્રશ્યતે વેદનો અર્થ મનુસ્મૃતિમાં કહેલો હોવાથી મનુસ્મૃતિ ખીજ ધર્મશાસ્ત્રોમાં મુખ્ય ગણાય છે. જે ધર્મશાસ્ત્ર મનુસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે, તે પ્રમાણરૂપ ગણાતું નથી. જ્યાં સૂધી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો ઉપદેશ કરનારા મનુએ રચેલી મનુસ્મૃતિ જેવામાં આવતી નથી, ત્યાં સૂધી તર્ક, વ્યાકરણ આદિ શાસ્ત્રો, મોટાં છે આમ જાણવામાં આવે છે, પણ મનુસ્મૃતિનું શ્રવણ મનન થયા પછી તેની પાસે ખીજ શાસ્ત્રો સાધારણ જણાય છે.”

મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે કે;—“પુરાણં માનવો ધર્મઃ સાક્ષો વેદશ્ચિકિત્સિતમ્ । બ્રાહ્મસિદ્ધાન્તિ ચત્વારિ ન હન્તવ્યાનિ હેતુભિઃ ॥ પુરાણ, મનુસ્મૃતિ, વેદો, તેનાં અંગો અને ચિકિત્સા આ ચાર બ્રાહ્મસિદ્ધ છે. તેઓનાપર વિરોધીઓએ ગોઠવેલા મિથ્યા તર્કો કરીને તેઓનું ખંડન કરવું નહિ.”

ગ્રંથના આરંભમાં મંગળાચરણ હોવું જોઈએ, આવો શિષ્ટોનો સંપ્રદાય છે. એ નિયમ પ્રમાણે આ સ્મૃતિના આરંભમાં પણ પ્રથમ શ્લોકના આરંભમાં મનુ શબ્દનો જે ઉલ્લેખ છે, તે મંગલવાચક છે; કારણ કે પરમાત્મા પોતે જ સર્વજ્ઞાદિ ગુણસંપન્ન મનુરૂપે અવતાર ધરે છે. વળી મનુ ઋગ્વેદના કેટલાએક મંત્રોના દ્રષ્ટા છે, બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પણ તેમનું વર્ણન છે ને આ ધર્મશાસ્ત્રના ૧૨ મા અધ્યાયમાં મનુનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે “એનમેકે વદન્ત્યગ્નિ મનુમન્યે પ્રજાપતિમ્ । કેટલાએક મનુને અગ્નિ કહે છે, કેટલાએક પ્રજાપતિ કહે છે ને કેટલાએક મનુ કહે છે.” આ રીતે પ્રજાપતિરૂપ મનુના મંગલસૂચક પવિત્ર નામથી આ માનવ ધર્મશાસ્ત્રનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે.

* અહિં ભગવત્ શબ્દમાં ભગ શબ્દ ઐશ્વર્ય આદિકનો વાચક છે. વિષ્ણુ-પુરાણમાં કહ્યું છે કે; “એશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય વીર્યસ્ય યજ્ઞસઃ શ્રિયઃ । જ્ઞાનવૈરાગ્યયોશ્ચૈવ ધર્મણાં

ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોના) અને પ્રતિલોભ જાતિના (એટલે ઉતરતી જાતિના પુરુષથી ઉંચી જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોના) ધર્મો, બ્રાહ્મણ આદિ જાતિના ક્રમવાર જેવા હોય તેવા, અમને કહેા !

(જરાયુજાળજાનાં ચ તથા સંસ્વેદજોદ્ધિદામ્ ।

ભૂતગ્રામસ્ય સર્વસ્ય પ્રભવં પ્રલયં તથા ॥

જરાયુજ (કોથળીમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં બ્રાહ્મિઓ)ની, અંડજ (ઇંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં બ્રાહ્મિઓ)ની, સ્વેદજ (પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થનારાં બ્રાહ્મિઓ)ની તથા સર્વ બ્રાહ્મી સમુદાયની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ કહેા.)

(આચારાંશ્ચૈવ સર્વેષાં કાર્યાકાર્યવિનિર્ણયમ્ ।

યથાકામં યથાયોગં વક્તુમર્હસ્યશેષતઃ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર તથા વર્ણસંકર એ સર્વેના સંપૂર્ણ આચારો અને કાર્યનો તથા અકાર્યનો સંપૂર્ણ નિર્ણય, તમે ઇચ્છાનુસાર યથાર્થ રીતે અમને કહેવાને યોગ્ય છે.)

*ત્વમેકો હ્રસ્ય સર્વસ્ય વિધાનસ્ય સ્વયંભુવઃ ।

અચિન્ત્યસ્યાપ્રમેયસ્ય કાર્યતત્ત્વાર્થવિત્પ્રભો ॥ ૩ ॥

૩ હે પ્રભુ ! અપૌરુષેય (કોઈ પણ પુરુષે રચેલા નહિ એવા), અપ્રમેય (અસંખ્ય શાખાઓમાં વહેંચાઈ જવાથી આટલા છે એમ માપી શકાય નહિ તેવા) અને તેથી જ અચિન્ત્ય (મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રો ભણ્યા વિના જેનો અભિપ્રાય જાણી શકાય નહિ તેવા), સંપૂર્ણ વેદે કહેલા અગ્રિહોત્ર વગેરે કર્મ-કાણડના વિષયને તથા જ્ઞાનકાણડના વિષયને એક આપ જ જાણો છે, (માટે આપ ધર્મનું સ્વરૂપ કહેવાને યોગ્ય છે).

મગ્ન ઇતીરણા ॥ સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ ભગ કહેવાય છે અને તે છ પદાર્થો જેને વિષે હોય, તે ભગવાન કહેવાય છે.”

* વેદ ઇશ્વરપ્રેરિત હોવાથી અપૌરુષેય છે અને તેથી સ્વતઃપ્રમાણ છે; તેને બીજા કોઈ પણ પ્રમાણની જરૂર નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે; “અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્વદ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદ ઇતિહાસઃ પુરાણં ચ ॥ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, બ્રાહ્મણોમાં કહેલા ઇતિહાસો અને પુરાણો પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે.” બ્રહ્મી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે;—

“યો વ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ તત્સમ્ ।

સ તૈઃ પૃષ્ઠસ્તથા સમ્યગમિતૌજા મહાત્મભિઃ ।

પ્રત્યુવાચાર્ય તાન્સર્વાન્મહર્ષીઞ્છૂયતામિતિ ॥ ૪ ॥

૪ ઉદ્ધાર મનવાળા તે મહર્ષિઓએ સારી રીતે (પ્રણામલક્ષિત વગેરેથી) ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો, એટલે અપાર સામર્થ્યવાળા ભગવાન મનુ તે સર્વે મહર્ષિઓની પૂછ કરીને, તેમના પ્રતિ બોલ્યા, કે સાંભળો:-

જે પરમાત્મા સૃષ્ટિના આરંભમાં બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેના હૃદયમાં વેદોની પ્રેરણા કરે છે.” આ શ્રુતિ તથા બીજી શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ તથા પુરાણવાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે, વેદ ઈશ્વરપ્રેરિત અનાદિસિદ્ધ છે. અહીં કોઈ શંકા કરે કે, મહાભારત વગેરે ગ્રંથો જેમ પુરુષપ્રણીત હોવાથી પૌરુષેય છે, તેમ વેદવાક્યો પણ પૌરુષેય હોવાં જોઈએ; કારણ કે વર્ણ, પદ, વાક્ય વગેરેનું જેમાં ક્રમવાર પુરુષે ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, તે પૌરુષેય કહેવાય છે અને તેવો ક્રમ વેદમાં પણ જોવામાં આવે છે; માટે તેને પણ પૌરુષેય માનવો જોઈએ. અહિં એક શંકા થાય છે કે, તે પુરુષ શરીરવાળો છે કે શરીરવિનાનો છે? જો તેને શરીરરહિત માનીએ તો તે ઉચ્ચારણપૂર્વક ઉપદેશ કરે, એ વાત સંભવે નહિ અને શરીરવાળો કહીએ તો વેદનો કર્તા મહાભારત વગેરે ગ્રંથોના કર્તાની જે રૂપ જાણવામાં કેમ આવતો નથી? કોઈ કહેશે કે, બહુ પ્રાચીન હોવાથી વેદનો કર્તા સ્મરણમાં આવતો નથી, પરંતુ તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. કણ્વાદ, ગૌતમ, મનુ, વ્યાસ વગેરે ઋષિ મુનિઓ પ્રાચીન હોવા છતાં તેમના ગ્રંથોમાં તેમનાં નામ જોવામાં આવે છે. કદાચ કોઈ કહે કે ગૌતમ, કણ્વાદ વગેરે શાસ્ત્ર કર્તાની જે વેદની શાખાઓના કર્તા તરિકે કંઠ, કૌથુમ, માધ્યંદિન વગેરેનાં નામો પણ અવળ થાય છે, તેનું સમાધાન શું? તેનું ઉત્તર આટલું જ કે, તે ઋષિઓ તે શાખાઓના કર્તા નથી, પરંતુ તે શાખાઓના અધ્યયન કરનારા પ્રસિદ્ધ પુરુષો છે; કારણ કે તે શાખાઓમાં જ અનેક મંત્રદ્રષ્ટા પુરુષોનાં નામો છે, તો પછી જે શાખાના અનેક મંત્રદ્રષ્ટા છે, તેવી શાખાના કર્તા એક કેમ હોઈ શકે? કદાચ કોઈ કહે કે, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અંગિરા, ભરદ્વાજ, કશ્યપ વગેરે જૂદા જૂદા પુરુષોના રચેલા મંત્રોના સમુદાય એકઠો કરીને તેની શાખાઓ બાંધી છે, તેથી તે તે ઋષિઓ વેદના કર્તા છે, પરંતુ એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે તે તે નામો કોઈ પણ પુરુષનાં નથી, પરંતુ સૃષ્ટિનાં અનાદિપ્રસિદ્ધ નિત્ય પદાર્થોનાં છે. જેમ કે વસિષ્ઠ એટલે ગ્રાણુ, અંગિરા એટલે અંગોનો રસરૂપ ગ્રાણુ વગેરે વગેરે. વળી વેદમાં સૂર્ય, ઉષા, અગ્નિ, વાયુ, ઈંદ્ર વગેરે દેવોને મંત્રોના કર્તા નહિ, પણ દ્રષ્ટા માનેલા છે, તેથી વેદ અપૌરુષેય છે. વળી સૃષ્ટિમાં વેદની પહેલાંનો કોઈ પણ ગ્રંથ કે જ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી તથા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણથી જાણી શકાય નહિ એવા પુત્રેષ્ટિ, પર્જન્યેષ્ટિ, અભિચારપ્રયોગ, ધનુર્વેદ, ગાન, શિલ્પ, આયુર્વેદ, ભૂત-વિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પવિદ્યા, દેવયજનવિદ્યા, સ્વર્ગનાં અને મોક્ષનાં સાધનભૂત કર્મ.

***આસીદિદં તમોભૂતમપ્રજ્ઞાતમલક્ષણમ્ ।**

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં પ્રસુપ્તમિવ સર્વતઃ ॥ ૬ ॥

૫ પૂર્વે પ્રલય વખતે આ સંપૂર્ણ જગત્ માયામાં લય થઈ જવાથી જાણે પ્રલય સમયે જગત્ અંધારામાં ડૂબી ગયું હોય તેવું, અવ્યાકૃત અવસ્થાવાળું, સ્થિતિ. ઇન્દ્રિયાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોથી જાણી શકાય નહિ તેવું, અનુમાનથી જેનું લક્ષણ બાંધી શકાય નહિ તેવું, તર્કમાં આવી શકે નહિ તેવું, (વાચક સ્થૂલ શબ્દો પણ તે વખતે ન હોવાથી) શબ્દાદિ પ્રમાણોથી પણ જાણી શકાય નહિ તેવું તથા ચોતરફથી જાણે સુષુપ્તિ અવસ્થાને વશ થયું હોય તેવું હતું.

ઉપાસના તથા જ્ઞાન વગેરેના લંકારરૂપ વેદ કોઈ પણ પુરુષનો રચેલો હોય એમ અનુમાન કરવું, એ કેવળ અજ્ઞાન છે. આવા સર્વ જ્ઞાનનાં લંકારરૂપ વેદની ઈશ્વર જ પ્રજ્ઞાપ્રતિના હૃદયમાં પ્રેરણા કરે છે. પ્રજ્ઞાપતિ (હિરણ્યગર્ભ) વિરાટને ઉપદેશ કરે છે અને તે પછી અગ્નિ, સૂર્ય, વાયુ વગેરે દેવોદ્વારા વૈષ્ણવી (ઉચ્ચારણ કરાતી) વાણીથી ઋષિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા અનાદિકાળથી સિદ્ધ અપૌરુષેય વેદ, સર્વ સ્મૃતિ પુરાણાદિનું પણ મૂળ હોવાથી સ્મૃતિ, પુરાણાદિ પૌરુષેય ગ્રંથોમાં તેના પ્રમાણની જરૂર છે, પરંતુ વેદને સ્મૃતિ પુરાણ વગેરેનાં પ્રમાણની જરૂર નથી, પણ તે તો સ્વતઃપ્રમાણ છે.

* મેધાતિથિ તથા ગોવિંદરાજ આ શ્લોકનું વિવેચન કરતાં કહે છે કે, ઋષિઓએ મનુને વર્ણધર્મ, આત્રમધર્મ તથા વર્ણસંકરના ધર્મો વિષે પ્રશ્ન કર્યો હતો. તેના ઉત્તરમાં મનુ વર્ણાત્રિમાદિકના ધર્મો નહિ કહેતાં જગતની ઉત્પત્તિ કહે છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે, બ્રહ્માથી આરંભીને સ્થાવરજંગમાત્મક આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, ધર્મ તથા અધર્મને લીધે વિચિત્ર પ્રકારની થાય છે. ધર્માચરણ કરવાથી દેવાદિકની યોનિમાં, ધર્મ તથા અધર્મ એમ બંનેના મિત્ર આચરણથી મનુષ્યની યોનિમાં અને કેવળ અધર્માચરણથી નરકમાં, વૃક્ષ વગેરે સ્થાવરની યોનિમાં પશુ તથા પક્ષી વગેરેની યોનિમાં જન્મ થાય છે. આવી રીતનું ધર્મ તથા અધર્મનું પરિણામ દર્શાવવા માટે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં જગતની ઉત્પત્તિ કહેશે. બારમા અધ્યાયમાં આ વિષય ઉપસંહાર કરતાં મનુ કહે છે કે:-

“एता दृष्ट्वा तु जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥

મનુ ૦ અ ૦ ૧૨-૨૩.

આ પ્રમાણે પોતાનાં મનવડે ધર્મથી તથા અધર્મથી થનારી જીવની ગતિઓનો વિચાર કરીને સદાય ધર્મમાં મન રાખવું અર્થાત્ જગતની ઉત્પત્તિનો આધાર ધર્મ તથા અધર્મ ઉપર છે.” માટે ધર્મનાં તથા અધર્મનાં સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે તેના પરિણામરૂપ સ્થાવરજંગમાત્મક જગતની ઉત્પત્તિ કહે છે.

કુલ્લુકભટ્ટ આ શ્લોકનું વિવેચન કરતાં કહે છે કે, મુનિઓએ ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન બુદ્ધિયો હતો. તેના ઉત્તરમાં જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાટે જગતની

તતઃ સ્વયંભૂર્ભગવાનવ્યક્તો વ્યજ્જયન્નિદમ્ ।

મહાભૂતાદિ વૃત્તૌજાઃ પ્રાદુરાસીત્તમાનુદઃ ॥ ૬ ॥

૬ એ પ્રલાયકાળ પૂરો થયા પછી ભગવાન્ (છ ઐશ્વર્યવાળા) સ્વયંભૂ સ્વયંભૂનો પ્રાદુર્ભાવ. પરમાત્માએ અવ્યક્ત (ધ્યાન તથા યોગાભ્યાસ નહિ કરનાર મનુષ્યોથી દેખાય નહિ એવા) રહીને, આ મહાભૂતાદિને (પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પાંચ મહાભૂતોને તથા તેઓના કારણભૂત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધને તથા મહત્તત્ત્વને) પ્રકટ કરીને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું પોતાનું સામર્થ્ય વધાર્યું અને પછી મહાપ્રલયની અવસ્થાનો નાશ કરીને પોતે પ્રકટ થયા.

યોઽસાવતીન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ સૂક્ષ્મોઽવ્યક્તઃ સનાતનઃ ।

સર્વભૂતમયોઽચિન્ત્યઃ સ એવ સ્વયમુદ્ભવૌ ॥ ૭ ॥

૭ શાસ્ત્રમાં તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી બાહ્યી શકાય નહિ. તેવા, સૂક્ષ્મ સ્વરૂપધારી, અવયવોથી રહિત, સનાતન (આદિ તથા અંત રહિત), સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ તથા પ્રમાણોથી બાહ્યી શકાય નહિ તેવા (જે પરમાત્મા છે), તે પરમાત્મા પોતે જ (હિરણ્યગર્ભરૂપે) પ્રકટ થયા.

સોઽભિધ્યાય શરીરાત્સ્વાત્સિદ્ધશ્ચૈવિવિધાઃ પ્રજાઃ ।

અપ એવ સસર્જાદૌ તાસુ વીજમવાસજત્ ॥ ૮ ॥

૮ તે પરમાત્માને પોતાના શરીરમાંથી અનેક જાતની પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેમણે મનમાં સંકલ્પ કરીને આરંભમાં (આકાશ, વાયુ અને તેજ એ ત્રણ તત્ત્વો રચ્યાં. પછી) પાણી ઉત્પન્ન કર્યું અને તે પાણીમાં પોતાની શક્તિરૂપી બીજને રોપ્યું.

ઉત્પત્તિ કહે છે, તે અપ્રસ્તુત પ્રસંગ નથી. આત્મજ્ઞાન પણ ધર્મરૂપ જ ગણાય છે. મનુષ્યે પોતે જ ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, શોચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધી, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ એ ધર્મનાં દશ લક્ષણોમાં વિદ્યાને એટલે આત્મજ્ઞાનને પણ ધર્મરૂપે ગણેલી છે.

મહાભારતમાં પણ “આત્મજ્ઞાનં તિતિક્ષા ચ ધર્મઃ સાધારણો નૃપ હે રાજા ! આત્મજ્ઞાન અને તિતિક્ષા એ સાધારણ ધર્મ છે.” આ રીતે આત્મજ્ઞાનને સાધારણ ધર્મ કહ્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ આત્મજ્ઞાનને પરમધર્મ તરિકે વર્ણવ્યું છે અને તે જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, માટે જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયના કારણરૂપ પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે આ અધ્યાયમાં જગતની ઉત્પત્તિ કહેશે અને ધર્મના અંગભૂત સંસ્કારાદિકનું વર્ણન હવે પછીના અધ્યાયોમાં કરશે.

તદ્દણ્ડમથવદ્દૈમં સહસ્રાંશુસમપ્રભમ્ ।

તસ્મિન્નજ્ઞે સ્વયં બ્રહ્મા સર્વલોકપિતામહઃ ॥ ૯ ॥

૯ તે બીજી પરમાત્માની ધન્યછાથી સુવર્ણના જેવું નિર્મળ તથા સૂર્યના જેવું ક્રાન્તિવાળું ઇંડું થયું અને તે ઇંડામાં સર્વ લોકોના પિતામહ (ઉત્પન્ન કરનાર) બ્રહ્મા પોતાની મેળે વિરાટરૂપે ઉત્પન્ન થયા.

આપો નારા इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ૧૦ ॥

૧૦ જળને 'નાર' કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે નરથી કહેતાં પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે 'નાર' પૂર્વે જગતના આરંભમાં નારાયણ શબ્દનો અર્થ. પરમાત્માનું 'અયન' કહેતાં નિવાસસ્થાન હતું, તે ઉપરથી પરમાત્મા 'નારાયણ' કહેવાય છે.

(સહસ્રશીર્ષા પુરુષો રુક્મવાહુસ્ત્વતીન્દ્રિયઃ ।

બ્રહ્મા નારાયણાખ્યસ્તુ સુષ્વાપ સલિલે તદા ॥

હજાર મસ્તકવાળા, સુવર્ણના જેવા ઝળહળતા બાહુવાળા, ઇન્દ્રિયોથી જણાય નહિ તેવા તથા જેમનું બ્રહ્મા અને નારાયણ નામ છે એવા પુરુષરૂપ પરમાત્માએ તે વખતે જળમાં શયન કર્યું.)

*યત્તત્કારણમવ્યક્તં નિત્યં સદસદાત્મકમ્ ।

તદ્વિસૃષ્ટઃ સ પુરુષો લોકે બ્રહ્મેતિ કીર્ત્યતે ॥ ૧૧ ॥

૧૧ શાસ્ત્રમાં તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ, સર્વ જગતના કારણરૂપ, બાહ્ય વિષયોને ઝાહણ કરનારી ઇન્દ્રિયોથી જાણવામાં આવે નહિ તેવા, નિત્ય (ઉત્પત્તિ તથા વિનાશથી રહિત), વેદાંતશાસ્ત્રદ્વારા જ્ઞાનીઓને જાણવામાં આવતા હોવાથી સત્યસ્વરૂપ તથા અજ્ઞાનીઓના જાણવામાં નહિ આવતા હોવાથી અસત્યરૂપ એવા પરમાત્મા જે પુરુષને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પુરુષ જગતમાં બ્રહ્માને નામે કહેવાય છે.

તસ્મિન્નણ્ડે સ ભગવાનુષિત્વા પરિવત્સરમ્ ।

સ્વયમેવાત્મનો ધ્યાનાત્તદ્દણ્ડમકરોદ્વિધા ॥ ૧૨ ॥

* આ શ્લોકમાં જે પુરુષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલા પુરુષનું છે.

૧૨ તે ભગવાન્ નારાયણે તે ઇંડામાં દેવતાનું એક વર્ષ રહ્યા પછી “તે ઇંડાના બે કટકા થાય તો ઠીક” આવો પોતે જ પોતાનાં મનની સાથે વિચાર કરીને તે ઇંડાના બે કટકા કર્યા.

તાભ્યાં સ શકલાભ્યાં ચ દિવં ભૂમિં ચ નિર્મમે ।

મધ્યે વ્યોમ દિશશ્ચાષ્ટાવપાં સ્થાનં ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ નારાયણે તે બે કટકામાંના ઉપરના કટકામાંથી સ્વર્ગલોક અને નીચેના કટકામાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી અને તેની વચ્ચે આકાશ, આઠ દિશાઓ તથા પાણીનું સનાતન સ્થાન (સમુદ્ર તથા મેઘમંડળ) નિર્માણ કર્યું.

(વૈકારિકં તૈજસં ચ તથા ભૂતાદિમેવ ચ ।

એકમેવ ત્રિધાભૂતં મહાનિત્યેવ સંસ્થિતમ્ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં સમસ્તાનાં પ્રભવં પ્રલયં તથા ।

મહત્તત્ત્વ વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારનાં અભિમાનરૂપે થયું, જે સર્વ ઇન્દ્રિયોની (મનની) ઉત્પત્તિનું તથા પ્રલયનું કારણ છે.)

ઉદ્ભવર્હાત્મનશ્ચૈવ મનઃ સદસદાત્મકમ્ ।

મનસશ્ચાપ્યહંકારમભિમન્તારમીશ્વરમ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ તે પરમાત્માએ પોતાને વિષે સૂક્ષ્મરૂપે રહેલાં, કારણરૂપ તથા મહત્તત્ત્વાદિકની કાર્યરૂપ મહત્તત્ત્વને ઉત્પન્ન કર્યું અને તે મહત્તત્ત્વમાંથી ઉત્પત્તિ “હું સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ છું” આવું અભિમાન રાખનારા તથા જગતની રચના કરવામાં સમર્થ એવા અહંકારને ઉત્પન્ન કર્યો.

મહાન્તમેવ ચાત્માનં સર્વાણિ ત્રિગુણાનિ ચ ।

વિષયાણાં ગ્રહીતૃણિ શનૈઃ પञ્ચેન્દ્રિયાણિ ચ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ અહંકારમાંથી મનને, સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ, એ ત્રણ ગુણોને અને શબ્દાદિકે વિષયોને ગ્રહણ કરનારી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરી.

(અવિશેષાન્ વિશેષાંશ્ચ વિષયાંશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયોને, પાંચ મહાભૂતોને તથા તેઓની પાંચ તન્માત્રાઓને પણ જૂદી જૂદી રચી).

*તેષાં ત્વવયવાન્સૂક્ષ્માન્વળ્ગામપ્યમિતૌજસામ્ ।

સન્નિવેશ્યાત્મમાત્રાસુ સર્વભૂતાનિ નિર્મમે ॥ ૧૬ ॥

૧૬ પછી પરમાત્માએ મહાબળવાળા એવા તે છ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ અવયવોને (એટલે અહંકાર તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ તન્માત્રાઓને), તેઓના પોતાના વિકારોની સાથે (એટલે ઇન્દ્રિયોની તથા પાંચ મહાભૂતોની સાથે) એકઠા કરીને, સર્વ પ્રાણીઓને એટલે દેવો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ વગેરેને નિર્માણ કર્યાં.

યન્મૂર્ત્યવયવાઃ સૂક્ષ્માસ્તસ્યેમાન્યાશ્રયન્તિ ષટ્ ।

તસ્માચ્છરીરમિત્યાહુસ્તસ્ય મૂર્તિં મનીષિણઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૭જે કારણથી, પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કરેલા, શરીરસંપાદક અને સૂક્ષ્મ એવા અહંકાર તથા પાંચતન્માત્રારૂપ પોતાને ઉત્પન્ન કરનારા છ પદાર્થોનો, પાંચ મહાભૂતો તથા ઇન્દ્રિયો આશ્રય કરે છે ત્યારે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે; તે માટે પંડિતો પ્રધાનની મૂર્તિને શરીર કહે છે. (ષટ્શ્રયણાચ્છરીરમ્ છ તત્ત્વોનો આશ્રય કરે તે શરીર કહેવાય.)

†તદાવિશન્તિ ભૂતાનિ મહાન્તિ સહ કર્મભિઃ ।

મનશ્ચાવયવૈઃ સૂક્ષ્મૈઃ સર્વભૂતકુદવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

* પાંચ મહાભૂતમાંના અક્કેડા ભૂતના બળે લાગ કરવા અને તેમાંના એક લાગને એમ જ રહેવા દધને બીજા એક એક લાગના ચાર ચાર લાગ કરવા અને પછી તે પ્રત્યેકના એક એક લાગ સાથે બીજા ભૂતનો અર્ધો અર્ધો લાગ મેળવી દેવો. જેમકે પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ ભૂતોમાંથી પૃથ્વીના અર્ધો લાગ સાથે બીજા ચાર ભૂતોનો એક એક અષ્ટમાંશ મેળવીને ભૂચર પ્રાણીઓ બનાવ્યાં. જળના અર્ધો લાગ સાથે બીજા ચાર ભૂતોનો એક એક અષ્ટમાંશ મેળવીને તેમાંથી વરુણલોકચારી પ્રાણીઓ બનાવ્યાં, તેજના અર્ધો લાગ સાથે બીજા ચાર ભૂતોનો એક એક અષ્ટમાંશને મેળવીને તેમાંથી દિવિચર પ્રાણીઓ બનાવ્યાં, વાયુનો અર્ધો લાગ લધને તેની સાથે બીજા ચાર ભૂતોનો એક એક અષ્ટમાંશ મેળવીને અંતરિક્ષચર, પિશાચાદિક બનાવ્યાં. આવી રીતે પરમાત્મા પાંચ મહાભૂતોમાંથી દિવિચર, અંતરિક્ષચર, ભૂચર વગેરે પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

† પદાર્થોને ધારણ કરવા આ કાર્ય પૃથ્વીનું છે, છૂટી છૂટી વસ્તુઓને પિંડરૂપે કરવી આ કાર્ય જળનું છે, બાહ્ય તથા આભ્યંતરમાં અપકવ વસ્તુને પકવ કરવી આ કાર્ય અગ્નિનું છે, જેમ કે જઠરમાં અન્નાદિકને જઠરનો અગ્નિ પકવ કરે છે અને મૃત્તિકા

૧૮ આકાશ વગેરે પાંચ મહાભૂતો પોતપોતાનાં કાર્યોની સાથે તથા સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારું અને અવિનાશી એવું મન, પોતાના શુભ તથા અશુભ સંકલ્પરૂપી સૂક્ષ્મ અવયવોની સાથે, વિરાટ પુરુષમાં પ્રવેશ કરે છે.

તેષામિદં તુ સમ્પાનં પુરુષાણાં મહૌજસામ્ ।

સૂક્ષ્માભ્યો મૂર્તિમાત્રાભ્યઃ સંભવત્યવ્યયાવ્યયમ્ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ પુરુષ થકી ઉત્પન્ન થયેલાં અને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં પરા-
જગતની ઉત્પત્તિ. ક્રમી એવાં મહત્તરત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ
એ સાત તત્ત્વોના શરીરસંપાદક અવયવોમાંથી (એટલે
પાંચ મહાભૂતો, દશ ઇન્દ્રિયો અને મન એ સોળ પદાર્થોમાંથી) આ નાશ-
વંત શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. (એટલે અવિનાશી એવી પ્રકૃતિથી અથવા
તો પરબ્રહ્મથી આ નાશવંત જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે.

*આચાચસ્ય ગુણં ત્વેષામવાપ્નોતિ પરઃ પરઃ ।

યો યો યાવત્તિથશ્ચૈષાં સ સ તાવદ્ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ એ પાંચ મહાભૂતોમાંથી પહેલા પહેલા તત્ત્વોના શબ્દાદિક ગુણો
પછી પછીનાં તત્ત્વોમાં મળે છે ને તેઓમાં જે જે તત્ત્વ જેટલા જેટલામું છે,
તે તે તત્ત્વોના તેટલા તેટલા ગુણો જાણવા.

†સર્વેષાં તુ સ નામાનિ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

વેદશબ્દેભ્ય એવાદૌ પૃથક્સંસ્થાશ્ચ નિર્મમે ॥ ૨૧ ॥

વગેરેને બાહ્ય અગ્નિ પકવે છે. ઉદ્દેપણ, અપદ્દેપણ, આકુંચન, પ્રસારણ અને ગમન
એ વાયુનાં કાર્યો છે અને અવકાશ આપવો એ આકાશનું કાર્ય છે. આ પ્રમાણે પંચ
મહાભૂતોનાં કાર્યો છે.

* આકાશનો એક શબ્દ જ ગુણ છે, વાયુનો મુખ્ય ગુણ સ્પર્શ છે અને આકા-
શનો શબ્દ ગુણ તેમાં મળવાથી તેના બે ગુણ થાય છે. તેજનો મુખ્ય ગુણ રૂપ
છે અને આકાશ તથા વાયુના શબ્દ તથા સ્પર્શ બે ગુણો તેમાં મળવાથી તેના
ત્રણ ગુણો થાય છે. જળનો મુખ્ય ગુણ રસ છે અને આકાશ, વાયુ તથા તેજના
શબ્દ, સ્પર્શ ને રૂપ એ ત્રણ ગુણો તેમાં મળવાથી તેના ચાર ગુણો થાય છે. પૃથ્વીનો
મુખ્ય ગુણ ગંધ છે. તેમાં આકાશ, વાયુ, તેજ અને જળના અતુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ
અને રસ એ ચાર ગુણો મળવાથી તેના પાંચ ગુણો થાય છે.

† સૂતેલો મનુષ્ય નિદ્રામાંથી જાગ્યે તથા પછી જેમ પોતાનાં આગલા દિવસનાં
અપૂર્ણ રહેલાં વ્યાપારાદિક કાર્યો પાછાં કરવા માંડે છે, તેમ બ્રહ્મા પણ જાગ્યે તથા પછી

૨૧ તે પરમાત્માએ સૃષ્ટિના આરંભમાં સર્વ પદાર્થોનાં જૂદાં જૂદાં નામો (જેમ કે ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ પ્રાક્ષણ, ગાય, અશ્વ વગેરે) તથા જૂદાં જૂદાં ઈર્મો (જેમકે પ્રાક્ષણનાં અધ્યયન અધ્યાપન, ક્ષત્રિયનાં પ્રજાપાલન, વૈશ્યનાં કૃષિ વ્યાપારાદિ વગેરે ઈર્મો) વેદમાંથી બાણી લઈને જૂદી જૂદી લૌકિક વ્યવસ્થાઓ નિર્માણ કરી.

કર્માત્મનાં ચ દેવાનાં સોઽસૃજતપ્રાણિનાં પ્રમુઃ ।

સાધ્યાનાં ચ ગણં સૂક્ષ્મં યજ્ઞં ચૈવ સનાતનમ્ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ તે પછી પરમાત્માએ યજ્ઞાદિક ઈર્મમાં જેમને આહુતિ અપાય છે એવા, પ્રાણવાણા ઇંદ્રાદિ દેવોને, વનસ્પતિ તથા પથ્થર વગેરે પ્રાણ રહિત પદાર્થોના અધિષ્ઠાતા દેવોને તથા સાધ્ય દેવોના સૂક્ષ્મ ગણોને ઉત્પન્ન કર્યા.

***અગ્નિવાયુરાવિભ્યસ્તુ ત્રયં બ્રહ્મા સનાતનમ્ ।**

દુદોહ યજ્ઞસિદ્ધચર્થમૃગ્યજુઃસામલક્ષણમ્ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ તે પછી યજ્ઞ, યાગ વગેરે ક્રિયાની સિદ્ધિને માટે બ્રહ્માએ અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્યમાંથી અનુક્રમે ઋક્, યજુષ્ અને સામ નામના ત્રણ સનાતન વેદોને દોહી કાઢ્યા.

પૂર્વ કલ્પની સૃષ્ટિ પ્રમાણે વેદાર્થોનું સ્મરણ કરીને ચાલતા કલ્પમાં પણ પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, પર્વતો, નદીઓ, લિન્ન લિન્ન પ્રાણીઓ વગેરે વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ રચે છે. વેદમાં કહ્યું છે કે; “ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં ચ પૃથિવીં ચાન્તરિક્ષમથોસ્વઃ ધાતા એટલે પ્રજાપતિ. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ વગેરે સૃષ્ટિને પૂર્વકલ્પની પેઠે સર્જે છે.”

*બ્રહ્માએ અગ્નિમાંથી ઋગ્વેદ, વાયુમાંથી યજુર્વેદ અને સૂર્યમાંથી સામવેદ દોહી કાઢ્યા એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે, મહાપ્રલય વીતી ગયા પછી સૃષ્ટિના આરંભમાં વિરાટ પુરુષ અંડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પોતે જ પોતાના શરીરમાંથી અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્યરૂપે પ્રગટ થાય છે અને પોતાને વિષે બીજરૂપ રહેલા વેદો તેઓને ભણાવે છે અને તે ત્રણદ્વારા ત્રણ વેદો આ લોકમાં ઋષિઓને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે દેવોથી વેદોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. અથવા તો ઋગ્વેદના આરંભમાં અગ્નિ દેવના મંત્રો હોવાથી તેને અગ્નિમાંથી દોહી કાઢ્યો એમ કહ્યું છે, યજુર્વેદના આરંભમાં વાયુદેવના મંત્રો હોવાથી તેને વાયુ દેવમાંથી દોહી કાઢ્યો એમ કહ્યું છે અને સામવેદ આદિત્યદેવની સ્તુતિ કરનાર હોવાથી તેને સૂર્યમાંથી દોહી કાઢ્યો એમ કહ્યું છે. અથર્વવેદ ઋત્યારૂપ હોવાથી તેનો ઋગ્વેદમાં સમાવેશ થઈ જવાથી મૂળ શ્લોકમાં ત્રણ વેદનાં જ નામ લખેલાં છે.

કાલં કાલવિમક્તીશ્ચ નક્ષત્રાણિ ગ્રહાંસ્તથા ।

સરિતઃ સાગરાઞ્છૈલાન્સમાનિ વિષમાણિ ચ ॥ ૨૪ ॥

તપો વાચં રતિં ચૈવ કામં ચ ક્રોધમેવ ચ ।

સૃષ્ટિં સસર્જ ચૈવેમાં સ્પૃષ્ટુમિચ્છન્નિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૫ ॥

૨૪-૨૫ તે પછી દેવ, મનુષ્ય આદિ પ્રજાને સરજવાની ઇચ્છાવાળા બ્રહ્માએ સંવત્સરરૂપી કાળને, કાળના વિભાગોને. (ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન, ઋતુ, માસ, પક્ષ તથા દિવસ વગેરેને), નક્ષત્રોને (અશ્વિની, ભરણી વગેરેને), સૂર્ય વગેરે નવગ્રહોને, નદીઓને, પર્વતોને, સપાટ પ્રદેશોને તથા ઉંચા નીચા પ્રદેશોને, તપને (પ્રાણપત્ય વગેરેને), વાણીને (સ્મૃતિરૂપી વાણીને), રતિને (મનના સંતોષને), કામને તથા ક્રોધને ઉત્પન્ન કર્યાં.

*કર્મણાં ચ વિવેકાર્થં ધર્માધર્મૌ વ્યવેચયત્ ।

દ્વન્દ્વૈરયોજયન્નેમાઃ સુખદુઃસ્વાદિભિઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૬ ॥

* મેધાતિથિ આ શ્લોકનું વિવેચન કરતાં લખે છે કે ‘ ધર્માધર્મૌ વ્યવેચયત્ એટલે અમુક ધર્મ અને અમુક અધર્મ એમ ભિન્નભિન્નરૂપે ધર્મની અને અધર્મની પ્રજ્ઞપતિએ વ્યવસ્થા કરી છે.’ કોઈને શંકા થાય કે, કર્મોં તો ધર્મ તથા અધર્મવડે મિશ્ર હોવાથી અમુક કર્મ ધર્મરૂપ છે અને અમુક કર્મ અધર્મરૂપ છે, એમ નિર્ણય થઈ શકશે નહિ. જેમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ પોતે ધર્મરૂપ છે, પરંતુ તેના એક અંગમાં હિંસા રહેલી હોવાથી તે અધર્મરૂપ પણ ગણાશે. આવી શંકાને દૂર કરવા માટે મનુ કહે છે કે, કર્મોંની વ્યવસ્થા કરવા માટે અહીં ધર્મનો તથા અધર્મનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે. અહીં કર્મ શબ્દ કર્મના પ્રયોગનો વાચક છે. જે તે કર્મના પ્રયોગ અન્યથા કરવામાં આવે છે તો તેનું પરિણામ વિપરીત આવે છે ને ધર્મ અધર્મરૂપ થઈ પડે છે તથા અધર્મ ધર્મરૂપ થઈ પડે છે. વિધિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નહિ પણ તેથી વિરુદ્ધ યજ્ઞની બહાર હિંસા કરવામાં આવે છે તો તે અધર્મરૂપ થઈ પડે છે. કારણ તે શ્રુતિમાં “મા હિંસ્યાત્સર્વા મૃતાનિ ક્રાઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ” આમ નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ અગ્નિષ્ટોમીય યજ્ઞમાં કહેલી હિંસા વિધિરૂપ હોવાથી ધર્મરૂપ ગણાય છે. એવી રીતે નિયોગ વિધિના નિયમ વગર દેવ ભાતૃપત્ની વિષે પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તો તે અધર્મ ગણાય છે. પરંતુ ભાતૃપત્ની ગુરુનિયુક્તા હોય, પુત્રાર્થિની હોય અને પુરુષ ધૃતાક્ત થઈને સંતાન ઉત્પન્ન કરે તો ધર્મરૂપ ગણાય. માટે સ્વરૂપ એક હોવા છતાં પણ તેના પ્રયોગમાં જે ભેદ પડે છે તો તે કર્મ અધર્મરૂપ થઈ પડે છે. માટે પ્રયોગાત્મક કર્મનાં વિવેચન માટે પ્રજ્ઞપતિએ ધર્મની તથા અધર્મની વ્યવસ્થા કરી છે અને પુણ્યકર્મ કરનારાને સુખના અને પાપકર્મ કરનારાને દુઃખના ભાગી બનાવ્યા છે.

૨૬ યજ્ઞયાગરૂપી ધર્મ કરવા યોગ્ય છે અને બ્રહ્મહત્યાદિક અધર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ રીતે કર્મોના (પ્રયોગોના) વિભાગો પાડવા માટે પ્રજ્ઞપતિએ ધર્મનું તથા અધર્મનું વિવેચન કર્યું અને પરસ્પર વિરુદ્ધ એવાં ધર્મ તથા અધર્મનાં ફલરૂપ સુખદુઃખાદિની સાથે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજ્ઞને જોડી.

અણ્વ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્થાનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ ।

તામિઃ સાર્થમિદં સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ પાંચ મહાભૂતોની જે નાશવંત સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ છે અને જે પાંચ મહાભૂતોરૂપે પરિણામ પામે છે, તે પાંચ તન્માત્રાઓથી આ જગત ક્રમવાર ઉત્પન્ન થાય છે (અર્થાત્ સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાંથી સ્થૂલ પદાર્થો અનુક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે.)

*યં તુ કર્મણિ યસ્મિન્સ ન્યયુક્ત પ્રથમં પ્રભુઃ ।

સ તદેવ સ્વયં ભેજે સૃજ્યમાનઃ પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૮ ॥

* આ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે; ‘પરમાત્મા સૃષ્ટિના આરંભમાંજે પ્રાણીને સરજીને જે કર્મની સાથે જોડે છે’ તેજ કર્મ તે પ્રાણી કરે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થશે કે, સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રાણીઓને પરમાત્માજ શુભ અથવા તો અશુભ કર્મમાં જોડે છે. વળી આ જ વિષયને અનુસરતી બે સ્મૃતિઓ આ પ્રમાણે છે:—“કર્તૃત્વં પ્રતિપદ્યન્તે અનીશાઃ સ્વેષુ કર્મસુ । મહેશ્વરેણ પ્રેર્યન્તે શુભે વા યદિ વાઙ્શુભે ॥ અજ્ઞોજન્તુરની-શોયમાત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ । ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્ શ્વપ્નં વા સ્વર્ગમેવ વા ॥ પ્રાણીઓ પોતા-પોતાનાં કર્મોને આધીન રહીને કર્મ કરે છે ને મહેશ્વર તેને શુભ અથવા તો અશુભ કર્મ કરવા માટે પ્રેરણા કરે છે; માટે અજ્ઞાની જીવ પોતે સુખ અથવા તો દુઃખ ભોગવવાને અસમર્થ છે, પરંતુ ઈશ્વરની પ્રેરણાપ્રમાણે તે સ્વર્ગમાં અથવા તો નરકમાં પડે છે.” જો આ પ્રમાણે માનીશું તો શુભાશુભ કર્મ કરનારા પ્રાણીને તેનાં કર્મનું ફલ મળશે નહિ અને કર્મ નહિ કરનારા ફલભોક્તા થઈ પડશે. તેમ અગ્નિહોત્રાદિક શ્રૌત-કર્મો, ઈશ્વરોપાસના, પુરુષાર્થ વગેરે પણ નિષ્પ્રલ થઈ પડશે.

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ભગવાન શંકરાચાર્ય વ્યાસસૂત્રના ભાષ્યમાં કહે છે કે; પરમાત્મા જો પોતાની ઈચ્છાથી જ જીવને શુભાશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવે તો તેના ઉપર વિષમતાનો અને નિર્દયતાનો દોષારોપ આવી પડે. ઈશ્વર સર્વના પિતા છે. તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પોતાની પ્રજામાંથી જ એકને રંક અને બીજાને રાજા, એકને દુઃખી અને બીજાને સુખી બનાવે તો તેની વિષમતા અને નિર્દયતા ગણાય. પરંતુ ઈશ્વર ઉપર તેવો આરોપ મૂકવો નિર્મૂલ છે. આ સંસારપ્રવાહ અનાદિ કાળનો છે. જગતનો પ્રલય થયા પછી પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાપોતાની વાસના પ્રમાણે પ્રકૃતિમાં લય પામે છે

૨૮ પ્રજાપતિ સૃષ્ટિના આરંભમાં જે જીવને જે કર્મવિષે (હિંસક અહિંસક વગેરે કર્મવિષે) જાણે છે, તે કર્મને જ વારંવાર સરજાતો જીવ, ઉત્પન્ન થયા પછી પોતે કરવા માંડે છે.

*હિંસાહિંસે મૃદુક્રૂરે ધર્માધર્માવૃતાનૃતે ।

યદ્યસ્ય સોડ્ધધાત્સર્ગે તત્તસ્ય સ્વયમાવિશેત્ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ અહ્યા સૃષ્ટિના આરંભમાં હિંસક કર્મ અથવા તો અહિંસક કર્મ, ક્રોધાળુ કર્મ અથવા તો ક્રૂર કર્મ, ધર્મ અથવા તો અધર્મ, સત્ય અથવા તો અસત્ય, એમાંથી જે જીવને માટે જેવું કર્મ નિર્માણ કરે છે, તેવું કર્મ તે જીવને પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે.

યથર્તુલિઙ્ગાન્યૃતવઃ સ્વયમેવર્તુપર્યયે ।

સ્વાનિ સ્વાન્યભિપચન્તે તથા કર્માણિ દેહિનઃ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ વસંતાદિકે ઋતુઓ જ્યારે બદલાય છે ત્યારે તેઓ પોતે જ પોતાની ઋતુઓનાં ચિહ્નોને (આંખામાં મહોર ફૂટવો, નવાં પાંદડાં ફૂટવાં, ગરમી પડવી, વરસાદ પડવો વગેરે ચિહ્નોને) ધારણ કરે છે; તેમ દેહધારી પ્રાણીઓ પણ

અને સૃષ્ટિ રચતી વેળા પ્રજાપતિ જીવોને તેમના કર્મની વાસનાઓ સાથે જ સરજે છે. જેનાં શુભ કર્મ હોય છે તેને દેવાદિકની યોનિમાં સરજે છે અને જેનાં અશુભ કર્મ હોય છે તેને પશુ પક્ષીઓની દુઃખ આપનારી યોનિમાં સરજે છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યમમ્યો લોકેભ્ય ઉન્નિનીષતે તં સાધુ કર્મ કારયાતિ યમધો નિનીષતે તમસાધુ કર્મ કારયાતિ જે પ્રાણીએ પૂર્વ જન્મમાં શુભ કર્મ કર્યાં હોય, તેની પાસે શુભ કર્મ કરાવીને તેને ઉપરના લોકમાં લઈ જાય છે અને જે પ્રાણીએ પૂર્વ જન્મમાં અશુભ કર્મ કર્યાં હોય તેની પાસે અશુભ કર્મ કરાવીને તેને અધમ લોકમાં જન્મ આપે છે” અર્થાત્ આ પ્રમાણે માનવાથી ઈશ્વર ઉપર વિષમતા, નિર્દયતા આદિ દોષો આવતા નથી અને પ્રજાપતિ પ્રત્યેક કલ્પમાં પ્રાણીઓને તેના કર્મ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરે છે અને પ્રાણી ઉત્પન્ન થયા પછી પોતાની જાતિ અનુસાર કર્મ કરે છે. તેથી પ્રજાપતિનું શુભ તથા અશુભ કર્મમાં પ્રવર્તકપણું સિદ્ધ થાય છે.

* સિંહ વગેરેનું કર્મ હિંસક ગણાય છે, હરિણ વગેરેનું કર્મ અહિંસક ગણાય છે, બ્રાહ્મણ વગેરેનું કર્મ મૃદુ ગણાય છે, ક્ષત્રિય વગેરેનું કર્મ ક્રૂર ગણાય છે, બ્રહ્મચારી વગેરેના ગુરુસેવા આદિ ધર્મ છે, સુરાપાન, અગમ્યાગમન વગેરે કર્મો અધર્મ ગણાય છે, દેવાદિકનાં કર્મો સત્યપ્રધાન હોય છે અને મનુષ્યોનાં કર્મો બહુધા અસત્યમિત્ર હોય છે.

જન્મ બદલાય છે ત્યારે પોતેજ પોત પોતાનાં સારાં નરસાં ક્રૂણને આપનારાં હિંસા આદિ કર્મોને ગ્રહણ કરે છે.

***લોકાનાં તુ વિવૃદ્ધચર્યં મુખવાહરુપાદતઃ ।**

બ્રાહ્મણં ક્ષત્રિયં વૈશ્યં શૂદ્રં ચ નિરવર્તયત્ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ તે પછી પ્રજાપતિએ પ્રજાની વૃદ્ધિ કરવા માટે મુખ, બાહુ, સાથળ અને ચરણમાંથી અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોને ઉત્પન્ન કર્યાં.

દ્વિધા કૃત્વાત્મનો દેહમર્થેન પુરુષોઽભવત્ ।

અર્થેન નારી તસ્યાં સ વિરાજમસૃજત્પ્રભુઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ તે પછી બ્રહ્મા પોતાના શરીરના બે વિભાગ કરીને, તેમાંના અર્ધા-ભાગમાંથી પુરુષ થયા અને અર્ધાભાગમાંથી નારીરૂપે (સ્ત્રી) થયા અને તેમણે તે સ્ત્રીમાંથી મૈથુનધર્મવડે વિરાટ પુરુષને (પ્રજાપતિને) ઉત્પન્ન કર્યાં.

તપસ્તપ્ત્વાસૃજયં તુ સ સ્વયં પુરુષો વિરાટ્ ।

તં માં વિત્તાસ્ય સર્વસ્ય સ્પષ્ટારં દ્વિજસત્તમાઃ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ તે વિરાટ પુરુષે (પ્રજાપતિએ) પોતે તપ કરીને, જે પુરુષને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તે હું આ સર્વ જગતનો સરજનારો મનુ છું, એમ હે શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ ! તમે બાણજ્ઞ.

* સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રજાપતિના શરીરના જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણના અધિદેવોની ક્રમવાર ઉત્પત્તિ થાય છે, આમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે તથા મહાભારતાદિક ઇતિહાસોમાં પણ નારદ વગેરે દશ ઋષિઓ બ્રહ્માના જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થયા આમ કહ્યું છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સૃષ્ટિના આરંભમાં મૈથુન વિનાની સૃષ્ટિ હતી અને સ્વાયંભૂ મનુ તથા શતરૂપાથી મૈથુની સૃષ્ટિનો આરંભ થયો છે.

આ શ્લોકમાં પરમાત્માના મુખ, બાહુ, સાથળ તથા ચરણમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, મુખથી થઈ શકે તેવાં અધ્યયન, અધ્યાપન આદિ કર્મનો અધિકાર બ્રાહ્મણોને છે; બાહુથી થઈ શકે તેવાં પ્રજ્ઞારક્ષણઆદિ કર્મનો અધિકાર ક્ષત્રિયોને છે; સાથળથી થઈ શકે અવાં કૃષિ વ્યાપાર વગેરે કર્મનો અધિકાર વૈશ્યોને છે અને ચરણથી થઈ શકે તેવી સેવા કરવાનો અધિકાર શૂદ્રને છે. આમ અધિકાર પરત્વે બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે.

અહં પ્રજાઃ સિસૃક્ષુસ્તુ તપસ્તપ્સ્વા સુદુશ્વરમ્ ।
પતીન્પ્રજાનામસૃજં મહર્ષીનાદિતો દશ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ પછી મેં પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી મહા કઠિન તપ કરીને સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રજાપતિતરિકે ગણાતા દશ મહર્ષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા.

મરીચિમત્ર્યાઙ્ગિરસૌ પુલસ્ત્યં પુલહં ક્રતુમ્ ।
પ્રચેતસં વસિષ્ઠં ચ મૃગું નારદમેવ ચ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ તે મહર્ષિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે;—મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, પ્રચેતા, વસિષ્ઠ, ભૃગુ અને નારદ.

एते मनूस्तु सप्तान्यानसृजन्भूरितैजसः ।
देवान्देवनिकायांश्च महर्षीश्चामितौजसः ॥ ૩૬ ॥

૩૬ એ મરીચિ વગેરે દશ પ્રજાપતિઓએ મહાતેજસ્વી એવા બીજા સાત મનુઓને, દેવોને, દેવોનાં સ્થાનકોને તથા અપાર બળવાળા મહર્ષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા.

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।
नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ૩૭ ॥

૩૭ યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, અસુરો, વાસુકી વગેરે નાગો, સર્પો (નાગોથી ઉતરતા એક જાતના સર્પો), ગરુડો અને પિતૃઓના જૂદા જૂદા ગણોને ઉત્પન્ન કર્યા.

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ૩૮ ॥

૩૮ વળી વિજળીઓ, ઇંદ્રનું વજ્ર, મેઘો, લાલ, કાળાં તથા પીળાં રંગનાં ઇંદ્રનાં ધનુષો, ખરતા તારાઓ, ઉત્પાતધ્વનિ (કડાકાઓ), પૂછડીઆ તારાઓ તથા નાના મોટા બીજા તારાઓને (ધ્રુવ, અગસ્ત્ય વગેરેને) ઉત્પન્ન કર્યા.

किन्नरान्वाનरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहङ्गमान् ।
पशून्मृगान्મनुष્યાંश्च व्यालान्શ્ચોભયતોદતઃ ॥ ૩૯ ॥

૩૯ વળી કિન્નરો, વાનરો, મત્સ્યો, જાતજાતનાં પક્ષીઓ, પશુઓ, મૃગો, મનુષ્યો તથા બન્ને બાબુ તરફ દાંતવાળાં હિંસક પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કર્યા.

કૃમિકીટપતંગાંશ્ચ યૂકામક્ષિકમત્કુળમ્ ।

સર્વે ચ દંશમશકં સ્થાવરં ચ પૃથગ્વિધમ્ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ નાનાં જીવડાંઓ, કીડીઓ, પતંગીઓ, બૂ, માંખી, માંકડ, સર્વ જાતના ડાંસ, મચ્છર તથા બૂદી બૂદી જાતનાં વૃક્ષ વગેરે સ્થાવર પદાર્થને ઉત્પન્ન કર્યાં.

(યથાકર્મ યથાકાલં યથાપ્રજ્ઞં યથાક્રમમ્ ।

યથાયુગં યથાદેશં યથાવૃત્તિ યથાક્રમમ્ ॥

જે પ્રાણીનું જેવું કર્મ, કાળ, બુદ્ધિ, શાસ્ત્રશ્રવણ, સત્યાદિ યુગ, દેશ, વર્તન અને ક્રમ હતો, તે પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને સરખ્યાં.)

एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।

યથાકર્મ તપોયોગાત્સૃષ્ટં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ આ રીતે એ મહાત્માઓએ મારી આજ્ઞાથી તપના પ્રભાવથી જીવોનાં કર્મ પ્રમાણે આ સ્થાવર તથા જંગમરૂપ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે.

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।

તત્તથા વોઽભિધાસ્યામિ ક્રમયોગં ચ જન્મનિ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ જે પ્રાણીઓનું જેવું કર્મ છે, તે કર્મ તે જ પ્રમાણે મેં તમને અહીં કહ્યું. હવે હું તમને પ્રાણીઓના જન્મો અનુક્રમે કહીશ.

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ પશુઓ, મૃગો, બન્ને બાબુએ દાંતવાળાં હિંસક પ્રાણીઓ, રાક્ષસો, પિશાચો અને મનુષ્યો, એ જરાયુજ (ગર્ભના આવરણરૂપ કોથળીમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં) કહેવાય છે.

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ સ્થલજાન્યાદિકાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ પક્ષીઓ, સર્પો, મગરમચ્છો, માછલાંઓ, કાચબાઓ તથા જેઓ એના જેવાં સ્થળચર અને જળચર પ્રાણીઓ છે, તે સર્વે અંડજ (ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થનારાં) કહેવાય છે.

*સ્વેદજં દંશમશકં યૂકામશ્લિકામત્કુળમ્ ।

ઉષ્મણશ્ચોપજાયન્તે યચ્ચાન્યત્કિચિદીદિશમ્ ॥ ૪૬ ॥

૪૫ ડાંસ, મચ્છર, જૂ, માંખી, માંકડ તથા એના જેવાં બીજાં જંતુઓ બાકી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્વેદજ (પરસેવાથી ઉત્પન્ન થનારાં) કહેવાય છે.

ઉદ્ભિજ્ઞાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે વીજકાણ્ડપ્રરોહિણઃ ।

ઓષધ્યઃ ફલપાકાન્તાં વહુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ જે જે સ્થાવર પદાર્થો પૃથ્વીને ફેડીને પેદા થાય છે તે ઉદ્ભિજ્ઞ કહેવાય છે અને તે ઉદ્ભિજ્ઞ બે જાતનાં છે. એક વીજપ્રરોહી એટલે બીજ વાવવાથી ઉગનારાં અને બીજાં કાંડપ્રરોહી એટલે ડાળ વાવવાથી ઉગનારાં. જેને ઘણાં ફૂલો અને ફળો આવે છે અને ફળ પાક્યા પછી જેના છોડવાનો નાશ થાય છે, તે ઓષધિ કહેવાય છે.

અપુષ્પાઃ ફલવન્તો યે તે વનસ્પતયઃ સ્મૃતાઃ ।

પુષ્પિણઃ ફાલિનશ્ચૈવ વૃક્ષાસ્તૂભયતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ જેઓને ફૂલ આવ્યા વિના જ ફળો આવે છે, તે વનસ્પતિ કહેવાય છે; અને જેઓને પ્રથમ ફૂલ આવે છે અને પછી ફળ આવે છે; આમ જેઓને ફૂલ અને ફળ બન્ને આવે છે, તે વૃક્ષ કહેવાય છે.

ગુચ્છગુલ્મં તુ વિવિધં તથૈવ તૃણજાતયઃ ।

વીજકાણ્ડરુહાણ્યેવ પ્રતાનાં વલ્લય એવ ચ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ જેના મૂળમાંથી અનેક લતાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપરના ભાગમાં જેને ગુચ્છાઓ થાય છે, તે ગુચ્છ કહેવાય છે. જેના મૂળમાંથી એક જ સાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે અને જેના ઉપરના ભાગમાં જાળની પેઠે જથ્થો હોય છે તે ગુલ્મ કહેવાય છે. આ અનેક જાતના ગુચ્છો તથા ગુલ્મો, જાત જાતનાં ખડ, જમીનપર પથરાઈને ચાલનારા તંતુવાળા વેલાઓ તથા ઝાડને વાળીને ઉપર ચઢનારા ગળો વગેરેના વેલાઓ, એ સર્વે બી વાવવાથી તથા ડાંખણીઓ વાવવાથી ઉગે છે, તેથી તેઓ વીજપ્રરોહી અને કાંડપ્રરોહી કહેવાય છે.

* માંકડ, જૂ વગેરે, મનુષ્યોના પરસેવાથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને છાશુ, મૂત્ર, ગારો વગેરે પાર્થિવ દ્રવ્યોનો સૂર્ય અથવા તો અગ્નિના તાપની સાથે સંબંધ થવાથી જે બાકી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી ડાંસ, મચ્છર વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

તમસા બહુરૂપેણ વેષ્ટિતાઃ કર્મહેતુનાં ।

અન્તઃસંજ્ઞા ભવન્ત્યેતે સુખદુઃસ્વસમન્વિતાઃ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ એ વનસ્પતિઓ તથા વૃક્ષો અનેક પ્રકારે દુઃખદેનારાં પૂર્વ જન્મનાં પાપકર્મને લીધે તમોગુણથી ભરપૂર હોય છે; તથાપિ તેઓને ઉંડું ઉંડું જ્ઞાન હોવાથી કોઈ પાણી રેડે છે ત્યારે તે સુખનો અને જ્યારે કોઈ કાપે છે ત્યારે દુઃખનો અનુભવ કરે છે.

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।

घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिति ॥ ૫૦ ॥

૫૦ પ્રાણીઓને જન્મમરણ આપનાર, સદા નાશવંત તથા બહુ દુઃખોને લીધે લયંકર એવા આ જગતમાં બ્રહ્માથી માંડીને વૃક્ષ સૂધીની ઉત્પત્તિ કહી સંભળાવી.

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।

आत्मन्यन्तर्दधे भूयः काळं काळेन पीडयन् ॥ ૫૧ ॥

૫૧ અચિંત્ય પરાક્રમવાળા પ્રજાપતિ, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આ સ્થાવર જંગમ સર્વ જગતને તથા મને ઉત્પન્ન કરીને પાછા પ્રલય સમયે સૃષ્ટિના સમયનો નાશ કરીને પોતે પોતાને વિષે લય પામે છે.

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्મા તદા સર્વં નિમીલતિ ॥ ૫૨ ॥

૫૨ પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) જ્યારે જાગતા હોય છે (એટલે જગત્ ઉત્પન્ન થાયો અને આટલા સમય સૂધી તે અસ્તિત્વ લોગવો, એમ ઇચ્છા કરે છે) ત્યારે આ જગત્ આહાર વિહાર આદિ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; અને જ્યારે તે જગતનો સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી શયન કરે છે (અર્થાત્ જગતની રચનાથી નિવૃત્તિ પામે છે) ત્યારે આ સર્વ જગતનો પ્રલય થાય છે.

तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।

स्वकर्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लાનિમૃચ્છતિ ॥ ૫૩ ॥

૫૩ બ્રહ્મા દેહના તથા મનના સર્વ વ્યાપારોનો ઉપસંહાર કરીને શયન કરે છે (અર્થાત્ નિવૃત્તિ પામે છે), ત્યારે કર્મથી દેહને ધારણ કરનાર દેહધારી પ્રાણીઓ પોતાનાં દેહ ધારણ કરવારૂપી કર્મોમાંથી છૂટાં થાય છે (અર્થાત્ મરણ પામે છે); અને મન સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંકલ્પ વિકલ્પોથી છૂટું થાય છે.

યુગપત્તુ પ્રલીયન્તે યદા તસ્મિન્મહાત્માનિ ।

તદાયં સર્વભૂતાત્મા સુખં સ્વપિતિ નિર્વૃતઃ ॥ ૫૪ ॥

૫૪ જ્યારે સર્વ પ્રાણીઓ મહાત્મા પ્રજાપતિને વિષે એક સમયે જ લય પામે છે, ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ એ પ્રજાપતિ જાગૃત, સ્વપ્ન વગેરે વ્યાપારથી નિવૃત્ત થઈને સુખમાં શયન કરે છે.

તમોઽયં તુ સમાશ્રિત્ય ચિરં તિષ્ઠતિ સેન્દ્રિયઃ ।

ન ચ સ્વં કુરુતે કર્મ તદોત્ક્રામતિ મૂર્તિતઃ ॥ ૫૫ ॥

૫૫ જીવ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોની સાથે ઘણા વખત સૂધી અજ્ઞાનનો આશ્રય કરીને રહે છે અને પોતાનું શ્વાસ, પ્રશ્વાસ આદિ સ્વાભાવિક કર્મ કરતો નથી, ત્યારે તે પૂર્વ દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહમાં જાય છે એમ જાણવું.

યદાણુમાત્રિકો ભૂત્વા વીજં સ્થાસ્તુ ચરિણુ ચ ।

સમાવિશતિ સંસૃષ્ટસ્તદા મૂર્તિં વિમુચ્ચતિ ॥ ૫૬ ॥

૫૬ એ જીવ જ્યારે પરમાણુ જેવડો થઈને (એટલે દેહ, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, વાયુ અને અવિદ્યા, એ આઠ પુરીઓની સાથે એકઠો થઈને) સ્થાવર બીજમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે વૃક્ષાદિકનાં શરીરને ધારણ કરે છે અને જંગમ બીજમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યાદિકનાં શરીરને ધારણ કરે છે.

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।

संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ૫૭ ॥

૫૭ એ રીતે અવિનાશી એવા પ્રજાપતિ જાગૃત થઈને વારંવાર આ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને નિદ્રા કરીને વારંવાર આ સ્થાવર જંગમરૂપ જગતનો નાશ કરે છે.

*इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्ગ્રાહયામાસ મરીચ્યાદીંસ્ત્વહં મુનીન્ ॥ ૫૮ ॥

* અહીં મૂળમાં જે 'શાસ્ત્ર' શબ્દ કહ્યો છે, તેનો અર્થ વિધિ પ્રતિષેધનો સમૂહ એમ જાણવો. બ્રહ્માએ વિધિરૂપ તથા પ્રતિષેધરૂપ શાસ્ત્રનો મનુને ઉપદેશ કર્યો અને મનુએ તે વિધિપ્રતિષેધરૂપ શાસ્ત્રને ગ્રંથાકારમાં રચ્યું, તે ઉપરથી આ શાસ્ત્રનું મનુસ્મૃતિ અથવા તો માનવ ધર્મ શાસ્ત્ર એવું નામ પડ્યું. વેદના મંત્રો અનાદિ હોવા છતાં કહે જે મંત્રો શિષ્યોને ભણાવ્યા અને જેનું વ્યાખ્યાન કર્યું, તે મંત્રો કાઠકને નામે

૫૮ બ્રહ્માએ પોતે આ ધર્મશાસ્ત્ર રચીને આરંભમાં મને જ લાણાવ્યું હતું અને મેં આ શાસ્ત્ર મરીચિ વગેરે મુનિઓને વિધિપ્રમાણે તે લાણાવ્યું છે.

एतद्रोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।

एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ ५९ ॥

૫૯ આ ભૃગુમુનિ આ ધર્મશાસ્ત્ર તમને સંપૂર્ણ રીતે સંભળાવશે. કારણ કે એ મુનિ આ સર્વ શાસ્ત્ર, રહસ્ય સાથે મારી પાસે લાણ્યા છે.

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।

तानब्रवीदृषीन्सर्वान्પ्रीતાत्મા श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

૬૦ તે પછી મનુએ મહર્ષિ ભૃગુને સંભળાવવાની આજ્ઞા કરી; એટલે ભૃગુએ મનમાં પ્રસન્ન થઈને તે ઋષિઓને કહ્યું કે સાંભળો!

स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ६१ ॥

૬૧ એ બ્રહ્માના પુત્ર સ્વાયંભુવ મનુના વંશમાં બીજા છ મનુઓ ઉત્પન્ન થયા, એ મહાત્મા તથા મહા સામર્થ્યવાળા મનુઓએ સાત મનુની ઉત્પત્તિ પોતપોતાની પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી.

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।

चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२ ॥

૬૨ તે છ મનુઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે;—સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, મહાતેજસ્વી એવા ચાક્ષુષ તથા સૂર્યના પુત્ર વૈવસ્વત.

स्वायंभुवाद्याः सम्रैते मनवो भूरितेजसः ।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३ ॥

પ્રસિદ્ધ થયા. તે મંત્રોના લાણાવનારા અને લાણુનારા ઘણા હતા, તો પણ કંઠના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે; તેમ પ્રજાપતિએ આ ધર્મશાસ્ત્ર મનુને લાણાવ્યું અને મનુએ આ ધર્મશાસ્ત્રને સંક્ષેપમાં રચ્યું, તે ઉપરથી આ શાસ્ત્રનું નામ મનુસ્મૃતિ પડ્યું છે. મનુ પોતે કહે છે કે, પરમાત્માએ આ શાસ્ત્ર રચીને મને લાણાવ્યું છે; તેથી આ શાસ્ત્રમાં અક્ષર, માત્રા વગેરે પડવાનો જરા પણ સંભવ નથી; કારણ કે ગ્રંથકાર પોતે જ પોતાનો ગ્રંથ શિષ્યને લાણાવે તો તેના ગ્રંથને કોઈ પણ રીતે હાનિ પહોંચે નહિ. “તેમણે મને આ ધર્મશાસ્ત્ર વિધિપૂર્વક લાણાવ્યું છે; અને મેં મરીચિ વગેરે પ્રખ્યાત પ્રભાવવાળા મુનિઓને લાણાવ્યું છે.” આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, આ ધર્મશાસ્ત્ર શિષ્ય પ્રશિષ્ય પરંપરાથી જેવું ને તેવું ચાલ્યું આવે છે.

૬૩ મહાતેજસ્વી એવા સ્વાયંભુવ તથા ઉપરના છ મનુષ્યો મળીને સાત મનુષ્યોએ પ્રત્યેકે પોતપોતાના મન્વંતરમાં આ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરીને તેનું પાલન કર્યું હતું.

(કાલપ્રમાણં વક્ષ્યામિ યથાવત્તન્નિવોધત

હવે હું તમને કાળનું યથાર્થ પ્રમાણ કહું છું, તે તમે સાંભળો.)

નિમેષા દશ ચાષ્ઠૌ ચ કાષ્ઠા ત્રિંશત્તુ તાઃ કલા ।

ત્રિંશત્કલા મુદૂર્તઃ સ્યાદહોરાત્રં તુ તાવતઃ ॥ ૬૪ ॥

૬૪ અઠાર નિમેષની એક કાષ્ઠા, ત્રિશ કાષ્ઠાની એક કળા, ત્રિશ કળાનો કાળનું પ્રમાણ એક મુદૂર્ત અને ત્રિશ મુદૂર્તનો એક અહોરાત્ર (રાત્રિ દિવસ) થાય છે.

અહોરાત્રે વિભજતે સૂર્યો માનુષદૈવિકે ।

રાત્રિઃ સ્વમાય ભૂતાનાં ચેષ્ટાયૈ કર્મણામહઃ ॥ ૬૫ ॥

૬૫ સૂર્ય, મનુષ્યના તથા દેવતાના દિવસનો અને રાત્રિનો વિભાગ કરે છે, તેમાં રાત્રિને સર્વ ગ્રાણીઓના સૂવા માટે, નિર્માણ કરેલી છે અને દિવસને લોકોના કામકાજ માટે નિર્માણ કરેલો છે.

પિત્ર્યે રાત્ર્યહની માસઃ પ્રવિભાગસ્તુ પક્ષયોઃ ।

કર્મચેષ્ટાસ્વહઃ કૃષ્ણઃ શુક્લઃ સ્વમાય શર્વરી ॥ ૬૬ ॥

૬૬ મનુષ્યનો એક મહિનો તે પિતૃઓનો રાત દહાડો ગણાય છે અને તે એ પક્ષમાં વહેંચાયેલો છે. તેમાં કૃષ્ણપક્ષ પિતૃઓનો કામ કરવાનો દિવસ છે અને શુક્લપક્ષ નિદ્રા કરવા માટે રાત્રિ છે.

દૈવે રાત્ર્યહની વર્ષં પ્રવિભાગસ્તયોઃ પુનઃ ।

અહસ્તત્રોદગયનં રાત્રિઃ સ્યાદક્ષિણાયનમ્ ॥ ૬૭ ॥

૬૭ મનુષ્યોનું એક વર્ષ તે દેવતાઓનો રાત દિવસ ગણાય છે; અને તેના એ વિભાગો છે. તેમાં ઉત્તરાયણ દિવસ ગણાય છે અને દક્ષિણાયન રાત્રિ ગણાય છે.

બ્રાહ્મસ્ય તુ ક્ષપાહસ્ય યત્પ્રમાણં સમાસતઃ ।

एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निवोधत ॥ ૬૮ ॥

૬૮ હવે બ્રાહ્મના રાત્રિ દિવસનું તથા એક એક યુગનું જે પ્રમાણ છે, તે પ્રમાણ હું અનુક્રમે ટૂંકામાં કહું છું, તે તમે સાંભળો.

ચત્વાર્યાહુઃ સહસ્રાણિ વર્ષાણા તુ કૃતં યુગમ્ ।

તસ્ય તાવચ્છતી સંધ્યા સંધ્યાંશશ્ચ તથાવિધઃ ॥ ૬૯ ॥

૬૯ દેવતાનાં ચાર હજાર વર્ષોને ઋષિઓ કૃત (સત્ય) યુગ કહે છે. યુગોનું પરિમાણ. પ્રત્યેક યુગના પૂર્વ ભાગને યુગસંધ્યા કહે છે અને ઉત્તર ભાગને સંધ્યાંશ કહે છે. સત્યયુગની સંધ્યાનાં અને સંધ્યાંશનાં ચારસો વર્ષ છે.

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ૭૦ ॥

૭૦ બાકીના ત્રણ યુગોનું એટલે ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગનું તથા તેઓની સંધ્યા અને સંધ્યાંશનું પરિમાણ અનુક્રમે એક એક હજારની તથા એક એકસોની સંખ્યા ઓછી કરવાથી થાય છે; (જેમ કે દેવતાનાં ત્રણ હજાર વર્ષનો એક ત્રેતાયુગ છે, ત્રણ સો વર્ષની સંધ્યા છે અને ત્રણ સો વર્ષનો સંધ્યાંશ છે. દેવતાનાં બે હજાર વર્ષનો દ્વાપરયુગ છે, બસો વર્ષની સંધ્યા છે તથા બસો વર્ષનો સંધ્યાંશ છે. દેવતાનાં એક હજાર વર્ષનો કળિયુગ છે, સો વર્ષની સંધ્યા છે અને સો વર્ષનો સંધ્યાંશ છે.)

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।

एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ૭૧ ॥

૭૧ આ ચાર યુગનું આરંભમાં જ જે પરિમાણ કહ્યું, તે સર્વને સાથે ગણતાં, દેવોનાં ચાર હજાર વર્ષો થાય છે અને તે દેવોનો એક યુગ કહેવાય છે.

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्जयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ૭૨ ॥

૭૨ દેવોનાં એક હજાર યુગ, તે બ્રહ્માનો, એક દિવસ બ્રહ્મવો અને તેટલા જ સમયને બ્રહ્માની રાત્રિ બ્રહ્મવી.

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।

रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ૭૩ ॥

૭૩ દેવોના એક હજાર યુગ પૂરા થાય છે, ત્યારે બ્રહ્માનો એક પુણ્ય દિવસ પૂરા થાય છે અને રાત્રિ પણ તેટલી જ છે; આમ જે મનુષ્યો બ્રહ્મ છે, તેઓ રાત્રિના તથા દિવસના વિભાગને બ્રહ્મનારા છે, આમ સમજવું.

તસ્ય સોઽહર્નિશસ્યાન્તે પ્રસુપ્તઃ પ્રતિબુદ્ધયતે ।

પ્રતિબુદ્ધશ્ચ સૃજતિ મનઃ સદસદાત્મકમ્ ॥ ૭૪ ॥

૭૪ ઉપર કહેલાં દિવસ તથા રાત્રિ પૂરી થયા પછી બ્રહ્મા ઘણા કાળ સૂધી કરેલી નિદ્રામાંથી જાગૃત થાય છે અને જાગ્યા પછી પ્રકૃતિ તથા વિકૃતિ-રૂપ મનને સર્જે છે.

*મનઃ સૃષ્ટિં વિકુરુતે ચોદ્યમાનં સિસૃક્ષયા ।

આકાશં જાયતે તસ્માત્તસ્ય શબ્દં ગુણં વિદુઃ ॥ ૭૫ ॥

૭૫ પરમાત્મા સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાથી મનને પ્રેરે છે, એટલે તે પ્રથમ દર્શાવેલા ક્રમ પ્રમાણે સૃષ્ટિને રચે છે એટલે મનમાંથી પ્રથમ આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણ શબ્દ છે, આમ વિદ્વાનો જાણે છે.

આકાશાત્તુ વિકુર્વાણાત્સર્વગન્ધવહઃ શુચિઃ ।

વલ્લવાજ્ઞાયતે વાયુઃ સ વૈ સ્પર્શગુણો મતઃ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ આકાશ વિકાર પામે છે, એટલે તેમાંથી સુગંધ, દુર્ગંધ, એમ સર્વ પ્રકારના ગંધને વહેન કરનારો પવિત્ર અને બળવાન એવો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણને સ્પર્શ કહે છે.

વાયોરપિ વિકુર્વાણાદિરોચિષ્ણુ તમોનુદમ્ ।

જ્યોતિરુત્પદ્યતે ભાસ્વત્તદ્રૂપગુણમુચ્યતે ॥ ૭૭ ॥

૭૭ વાયુ વિકાર પામે છે, એટલે તેમાંથી બીજા પદાર્થોને પ્રકાશ કરનારું તથા અંધકારનો નાશ કરનારું ભાસ્વત્ (અગ્નિકૃતું) તેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણને રૂપ કહે છે.

જ્યોતિષશ્ચ વિકુર્વાણાદાપો રસગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।

અદ્વયો ગન્ધગુણા ભૂમિરિત્યેષા સૃષ્ટિરાદિતઃ ॥ ૭૮ ॥

૭૮ તેજ વિકારને પામે છે, એટલે તેમાંથી જળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણને રસ કહે છે. જળમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણને ગંધ કહે છે. આ પ્રમાણે આરંભથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

* બ્રહ્મા મનને સર્જે છે, એટલે સૃષ્ટિ રચવા માટે મનને પ્રેરણા કરે છે; કારણ કે અવાંતર પ્રલયમાં મનનો નાશ થતો નથી. પરંતુ મહાપ્રલયમાં મનનો નાશ થાય છે.

(પરસ્પરાનુપ્રવેશાદ્ધારયન્તિ પરસ્પરમ્ ।

ગુણં પૂર્વસ્ય પૂર્વસ્ય ધારયન્ત્યુત્તરોત્તરમ્ ॥

ભૂતો એક બીજામાં પ્રવેશ કરીને એક બીજાનાં ગુણોને ધારણ કરે છે. પછી પછીનાં ભૂતો, પૂર્વ પૂર્વ ભૂતના ગુણોને ધારણ કરી રહ્યાં છે.)

યત્પ્રાગ્દ્વાદશસાહસ્રમુદિતં દૈવિકં યુગમ્ ।

તદેકસપ્તતિગુણં મન્વન્તરમિહોચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

૭૯ પહેલાં દેવતાઓનો, બાર હજાર વર્ષનો જે એક યુગ કહ્યો છે, તેવા એકોતર યુગને અહીં મન્વંતર કહેવામાં આવે છે.

મન્વન્તરાણ્યસંખ્યાનિ સર્ગઃ સંહાર એવ ચ ।

ક્રીડન્નિવૈતત્કુરુતે પરમેષ્ઠી પુનઃ પુનઃ ॥ ૮૦ ॥

૮૦ આ પ્રમાણે પરમેષ્ઠી (બ્રહ્મા), અસંખ્ય મન્વંતરોને, જગતની ઉત્પત્તિને તથા સંહારને રમત કરતા હોય, તેમ વારંવાર કર્યાં કરે છે.

*ચતુષ્પાત્સકલો ધર્મઃ સત્યં ચૈવ કૃતે યુગે ।

નાધર્મેણાગમઃ કશ્ચિન્મનુષ્યાન્પ્રતિ વર્તતે ॥ ૮૧ ॥

૮૧ સત્ય યુગમાં સકળ ધર્મ ચારે પગવાળો હોય છે અર્થાત્ તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાન, અથવા તો ચાર આશ્રમો અથવા યુગધર્મ. તો હોતા, ઉદ્ગતા, અધ્વર્યુ અને બ્રહ્મા, એ ચાર ચરણો-વાળો હોય છે. સત્ય પણ સંપૂર્ણ હોય છે તથા મનુષ્યો ધન, વિદ્યા વગેરે અધર્મથી મેળવતા નથી, પરંતુ ધર્મથી મેળવે છે.

इतरेष्वामाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

૮૨ પરંતુ બીજા ત્રણ યુગોમાં (એટલે ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગમાં) અધર્મથી મેળવેલા ધન, વિદ્યા વગેરેથી ધર્મનો અછેડો ચરણ નાશ પામે છે. જેમ કે, ચોરી, અસત્ય અને કપટથી, ધન, વિદ્યા વગેરે મેળવ્યાં હોય તો તેથી તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાનરૂપી ધર્મનો એક એક ચરણ ઓછો થાય છે.

* ધર્મનું સ્વરૂપ પુરુષના જેવું નથી, પશુના જેવું પણ નથી, પરંતુ તે તો રૂપ-રહિત છે, છતાં તેનાં રૂપની કલ્પના કરવામાં આવી છે અને તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાન એ ચારને તેનાં ચરણ કલ્પ્યાં છે, જે ચરણો ચોરી વગેરે અધર્મથી નાશ પામે છે. આ વાત હવે પછીના શ્લોકમાં કહેશે.

*અરોગાઃ સર્વસિદ્ધાર્થાશ્વતુર્વર્ષશતાયુષઃ ।

કૃતત્રેતાદિષુ લેષાધાયુર્હસતિ પાદશઃ ॥ ૮૩ ॥

૮૩ સત્ય યુગમાં સર્વ મનુષ્યો રોગ વિનાનાં હોય છે, તેઓની સર્વ મન કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે અને તેઓનું આયુષ્ય ચારસો વર્ષનું હોય છે અને ત્રેતા, દ્વાપર તથા કળિયુગમાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય ઉત્તરોત્તર એક એક ચતુર્થાંશ ઘટતું જાય છે.

* આયુષ્યના સંબંધમાં આચાર્યોમાં મોટો મતભેદ જોવામાં આવે છે. કેટલાએકનો મત એવો છે કે, જ્યારથી જીવ જન્મે છે, ત્યારથી જ તેનું આયુષ્ય નિર્માણ થાય છે. મહાભારતમાં કહેલું છે કે:-

આયુઃ કર્મ ચ વિત્તં ચ વિદ્યા નિધનમેવ ચ । પञ્ચેતાનીહ સુજ્યન્તે ગર્ભસ્થસ્થૈવ દેહિનઃ ॥

આયુષ્ય, કર્મ, ધન, વિદ્યા અને મરણ, એ પાંચ જીવ ગર્ભમાં હોય છે, ત્યારથી જ નિર્માણ થાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે, વ્યાસ મુનિ, પ્રત્યેક વ્યક્તિના આયુષ્યને નિયત માને છે. ત્યારે કેટલાએકનો એવો મત છે કે, બાળક બાલગ્રહોમાંથી મુક્ત થઈને મોટું થયા પછી તેનું આયુષ્ય નિયત થાય છે. આયુર્વેદમાં “ષઢ્ ત્રિંશત્ સહસ્રાણિ રાત્રીણાં હિતમો-જનઃ । જીવત્યનાતુરો જન્તુર્જિતાત્મા સંમતઃ સતામ્ ॥ ઇલાદિ વચનોથી મનુષ્યોનું સામાન્ય આયુષ્ય સો વર્ષનું બતાવીને વિમાનસ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયમાં આયુષ્ય અનિયત છે, એમ નિશ્ચય કરેલો છે અને ત્યાં અગ્નિવેશે મહર્ષિ આત્રેયને પ્રશ્ન કર્યો છે કે:-“કિન્તુ યદ્વા મગવન્ નિયતકાલ પ્રમાણમાયુઃ સર્વં ન વૈતિ” હે ભગવન્ આત્રેય ! સર્વ મનુષ્યોનાં આયુષ્યનું પ્રમાણ નિયત છે કે અનિયત છે ? આત્રેયે ઉત્તર આપ્યો કે:-“ઈહાગ્નિવેશ મૂતાનામાયુર્યુક્તિમપેક્ષતે ॥ દૈવે પુરુષકારે ચ સ્થિતં હ્યસ્ય વલા-વલમ્ ॥ દૈવમાત્મકૃતં વિદ્યાત્કર્મ યત્પૌર્વદોહિકમ્ ॥ સ્મૃતઃ પુરુષકારસ્તુ ક્રિયતે યદિહાપરમ્ ॥ વલાવલવિશેષોઽસ્તિ તયોરપિ ચ કર્મણોઃ ॥ દૃષ્ટં હિ ત્રિવિધં કર્મ હૌનં મધ્યમમુત્તમમ્ । તયોરુદારયોર્યુક્તિર્દાર્ધસ્ય ચ સુખસ્ય ચ ॥ નિયતસ્યાયુષો હેતુર્વિપરીતસ્ય ચેતરા ॥ મધ્યમા મધ્યમસ્યેષ્ટા કારણં શૃણુ ચાપરમ્ ॥ દૈવં પુરુષકારેણ દુર્બલં હ્યુપહન્યતે ॥ દૈવેન ચેતરત્કર્મ વિશિષ્ટેનોપહન્યતે ॥ દૃષ્ટ્વા યદેકે મન્યન્તે નિયતં માનમાયુષઃ ॥ કર્મ ક્ષિત્ત્વકચિત્કાલે વિપાકે નિયતં મહત્ ॥ ક્ષિત્ત્વકાલનિયતં પ્રત્યયૈઃ પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ તસ્માદુભયદૃષ્ટ્વાદૈકા-ન્તગ્રહણમસાધુ ॥ હે અગ્નિવેશ ! આ સંસારમાં પ્રાણીઓનું આયુષ્ય નિયત અથવા અનિયત હોવામાં દૈવ અને પુરુષાર્થ, એ બંને પ્રકારનાં કર્મોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પ્રકારના યોગ ઉપર આધાર રહેલો છે. કારણ કે, એનું બલાબલ, દૈવ અને પુરુષાર્થ, એ બંને પ્રકારનાં કર્મો ઉપર જ આધાર રાખે છે. પોતે પૂર્વ જન્મમાં જે કર્મ કરેલું હોય, તેને દૈવ કહેવામાં આવે છે અને આ જન્મમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તેને પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે. એ બંને પ્રકારનાં કર્મોમાં ‘પણ’ બલવ-

વેદોક્તમાયુર્મર્त्याનામાશિષશ્ચૈવ કર્મણામ્ ।

ફલન્ત્યનુયુગં લોકે પ્રભાવશ્ચ શરીરિણામ્ ॥ ૮૪ ॥

તાનો અને નિર્બલતાનો ભેદ રહેલો છે. કારણ કે, કર્મ, હીન મધ્યમ અને ઉત્તમ, એમ ત્રણ પ્રકારનું જોવામાં આવે છે. જે ઉત્તમ દેવ અને ઉત્તમ પુરુષાર્થનો યોગ થયો હોય તો આયુષ્ય લાંબુ, સુખી અને નિયત થાય છે. જે અધમ દેવ અને અધમ પુરુષાર્થનો યોગ થયો હોય તો આયુષ્ય ટુંકું, દુઃખી અને અનિયત થાય છે અને જે મધ્યમ દેવ અને મધ્યમ પુરુષાર્થનો યોગ થયો હોય તો આયુષ્ય મધ્યમ થાય છે. જે દેવ અને પુરુષાર્થ બન્ને પરસ્પરથી વિરુદ્ધ હોય તો, બળવાન પુરુષાર્થથી દુર્બળ દેવ પરાલભ પામે છે અને જે દેવ બળવાન હોય તો તે દુર્બળ પુરુષાર્થનો પરાલભ કરે છે. કેટલાએક આત્માઓ, દેવથી પુરુષાર્થનો પરાલભ થાય છે એમ જોઈને આયુષ્યને દૈવાધીન-નિયત જ માને છે; પરંતુ તેઓનું આ માનવું ઠીક નથી. કારણ કે, કોઈક મોટું કર્મ એવું હોય છે કે, જે વિપાકના-પરિણામના સંબંધમાં નિયત હોય છે, એટલે તે અમુક સમયે વિપાક પામે જ છે અને કોઈક કર્મ વિપાકના સંબંધમાં અનિયત હોય છે, એટલે તે અમુક સમયે વિપાક પામતું નથી. પરંતુ જે તેને પુરુષાર્થની સહાયતા મળે છે, તો જ તે વિપાક પામે છે. આ પ્રમાણે દેવથી પુરુષાર્થનો અને પુરુષાર્થથી દેવનો પરાલભ થતો જોવામાં આવે છે, માટે આયુષ્ય નિયત જ છે, આમ માનવું યોગ્ય નથી. આ બાબતમાં હું ઉદાહરણો પણ આપું છું, તે સાંભળો. જે આયુષ્ય નિયત જ હોય તો પછી આયુષ્યની કામનાથી મંત્ર જપવા, ઓષાધઓ સેવવી, શરીર ઉપર મણિઓ ધારણ કરવાં, માંગલિક ક્રિયાઓ કરવી, દેવતાઓને જાતજાતનાં બલિ આપવાં, હોમ હવન કરવા, નિયમો પાળવા, પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં, ઉપવાસ કરવા, સ્વસ્તિવાચન કરાવવાં, ગુરુઓને તથા વૃદ્ધજનોને પ્રણામ કરવા, તીર્થયાત્રા વગેરે કર્મો કરવાં અને ઇષ્ટિઓ કરવી, આ સર્વ નિરર્થક થઈ પડે. ઉન્મત્ત, પ્રયંડ અને ચપલ એવા ગોધા, હાથી, ઉંટ, ગધેડા, ઘોડા, પાડા વગેરેને તથા બગડી ગયેલાં વાતાવરણને પણ અટકવાનું પ્રયોજન રહે નહિ. પર્વતના ઉંચા નીચા પ્રદેશો ઉપરથી નીચે પડવાથી, પર્વતોના ઉંચા નીચા પ્રદેશોમાં હરવા ફરવાથી અને પાણીના પૂરમાં પડવાથી પણ આયુષ્યનો નાશ થાય નહિ; પ્રમત્ત, ઉન્મત્ત, ઉચ્છ્રંબલ, પ્રયંડ, ચપલ અને મોહાકુલ મનવાળા પુરુષો, શત્રુઓ, વધી ગયેલો અગ્નિ, સર્પ વગેરે ઝેરી પ્રાણીઓ, અત્યંત સાહસિક કર્મો, અયોગ્ય સમયે અને અયોગ્ય ઠેકાણે હરવું ફરવું તથા રાજાઓનો ક્રોધ વગેરે પણ આયુષ્યનો નાશ કરી શકે નહિ. કારણ કે આયુષ્ય તો નિયત પ્રમાણવાળું જ છે. તેમ અકાળ મરણથી રક્ષણ કરનારા પદાર્થોનું સેવન નહિ કરનારાઓને પણ અકાળ મરણનો ભય રહે નહિ. મહર્ષિઓએ અકાળ મરણના નિવારણ માટે રસાયનાધિકારમાં જે ચિકિત્સાનો ઉપદેશ કર્યો છે તથા રસાયનના પ્રયોગો બનાવવામાં જે બુદ્ધિઓ વાપરી છે, તે પણ અર્થ થઈ પડે. ઈદ્ર પણ નિયત આયુષ્યવાળા શત્રુને વળ્યથી મારી શકે નહિ. ઋષિઓ

૮૪ વેદમાં કહેલું મનુષ્યોનું આયુષ્ય, કામ્ય કર્મોનાં ફળો તથા બ્રાહ્મણાદિકના શાપ અને અનુગ્રહ, આ બધું જગતમાં યુગ પ્રમાણે ફેલીભૂત થાય છે.

તપશ્ચર્યાવડે યથેષ્ટ આયુષ્ય મેળવી શકે નહિ. જેઓએ સર્વ જાણવાનું જાણ્યું છે, એવાં મહર્ષિઓ અને ઇંદ્ર આયુષ્ય વધારનારા રસાયનાદિકના પ્રયોગોનું અવલોકન કરે નહિ, તેનો ઉપદેશ પણ કરે નહિ તેમ પોતે પણ તે પ્રમાણે આચરણ કરે નહિ. વળી સર્વ પ્રમાણોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતાં ચક્ષુવડે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે, યુદ્ધ કરનારા શસ્ત્રથી મરે છે અને યુદ્ધ નહિ કરનારા શસ્ત્રથી મરતા નથી. જેઓ ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિની તુરંત ચિકિત્સા કરે છે તેઓ બચે છે અને જેઓ ચિકિત્સા કરતા નથી તેઓ મરે છે. જેઓ વિષપાન કરે છે તેઓ મરી જાય છે અને જેઓ વિષપાન કરતા નથી તેઓ મરતા નથી. તેમ જ પાણી ભરવાના ઘડાનું અને દેખાવ માટે જ રાખી મૂકેલા ઘડાનું આયુષ્ય સરખું હોતું નથી. માટે હિતકારક ઉપચારો કરવાથી આયુષ્ય વધે છે અને વિપરીત ઉપચારો કરવાથી મરણ નીપજે છે. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પણ પરમ આયુષ્યનું પ્રમાણ કહેલું છે. છતાં પણ શુભાશભ ગ્રહોના સંબંધથી તેને અનિયત માનેલું છે. બૃહજ્જ-તકમાં કહેલું છે કે ‘નવસહિતાદશમિઃસ્વનુગમેષુ’ અર્થ-સૂર્યનાં ૧૯, ચંદ્રનાં ૨૫, મંગળના ૧૫, બુધનાં ૧૨, ગુરુનાં ૧૫, શુક્રનાં ૨૧ ને શનિનાં ૨૧ વર્ષો મનુષ્ય ભોગવે છે, અર્થાત્ જો મનુષ્યના સૂર્યાદિ ગ્રહો ઉચ્ચસ્થાનમાં પડેલા હોય છે તો ઉપર જણાવેલા પોતપોતાના વર્ષોનું આયુષ્ય આપે છે. આ પ્રમાણે એકંદર ગણતાં જ મનુષ્યના સઘળા ગ્રહો ઉચ્ચના હોય, તે મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૨૭ વર્ષોનું થાય છે. પરંતુ ગ્રહો જો નીચસ્થાનમાં પડેલા હોય તો પોતપોતાનાં આયુષ્યનાં વર્ષોનો ક્ષય કરે છે, તેથી પરમાયુમાં (સંપૂર્ણ આયુષ્યમાં) ન્યૂનતા થાય છે. આયુષ્ય અનિયત હોવાથી જ ઇતિહાસોમાં તથા પુરાણોમાં યોગબ્યાસથી ઋષિમુનિઓનાં આયુષ્ય લાંબાં થવાનું વર્ણવ્યું છે. કારણ કે યોગાબ્યાસથી પ્રાણ બળવાન બને છે અને જ્યારે મનુષ્ય સમાધિની સ્થિતિમાં આવે છે ત્યારે કાળચક્ર તેના ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી શકતું નથી, તેથી યોગી યથેષ્ટ આયુષ્ય ભોગવી શકે છે. બ્રહ્મચર્યાદિ કારણોથી પણ આયુષ્યમાં વધારો થાય છે. તેમાં હનૂમાન્, ભીષ્મ વગેરે દષ્ટાંત છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ પુણ્યથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ અને પાપથી આયુષ્યનો ક્ષય માનેલો છે. કાળભેદથી પણ આયુષ્ય અનિયત છે, એમ જણાય છે. કેમકે મનુ મહારાજે સત્યયુગમાં મનુષ્યોનું ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય જણાવેલું છે. અહીં કોઈ શંકા કરે કે, મનુ જ્યારે સત્યયુગમાં ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય જણાવે છે, તો પછી “શતં જીવેમ શરદઃ । શતાયુર્વે પુરુષઃ । શતમિન્નુ શરદઃ” વગેરે વેદ મંત્રોમાં શત શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેનું કેમ? તેનો ઉત્તર એવો છે કે-જ્યાં જ્યાં શત શબ્દનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં ત્યાં તે અનેક સંખ્યાનો વાચક છે. હાલમાં જ્યારે પ્રાણો અત્રમય કાશમાં રહે છે અર્થાત્ અત્રમય પ્રાણ કહેવાય છે ત્યારે સત્યયુગમાં પ્રાણ અસ્થિમાં રહેતા હતા; તેથી તેઓ લાંબા કાળ સૂધી આયુષ્ય ભોગવતા હતા. તેથી સત્યયુગમાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય ચારસો વર્ષોનું કહેલું છે. પરંતુ જેમ જેમ યુગોમાં ઘટાડો થતો જાય છે, તેમ

* અન્યે કૃતયુગે ધર્માસ્ત્રેતાયાં દ્વાપરેऽપરે ।

અન્યે કલિયુગે નૃણાં યુગહાસાનુરૂપતઃ ॥ ૮૫ ॥

૮૫ મનુષ્યોના ધર્મો સત્યયુગમાં જૂઠ્ઠા હોય છે, ત્રેતાયુગમાં જૂઠ્ઠા હોય છે, દ્વાપરયુગમાં જૂઠ્ઠા હોય છે અને કલિયુગમાં જૂઠ્ઠા હોય છે. યુગોના ઘટાડા પ્રમાણે ધર્મના સ્વરૂપમાં પણ ઘટાડો થયા કરે છે.

† તપઃ પરં કૃતયુગે ત્રેતાયાં જ્ઞાનમુચ્યતે ।

દ્વાપરે યજ્ઞમેવાહુર્દાનમેકં કલૌ યુગે ॥ ૮૬ ॥

તેમ આયુષ્યના પ્રમાણમાં પણ ઘટાડો થતો જાય છે, તેથી કલિયુગમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય સામાન્ય રીતે સો વર્ષનું ગણાય છે. છતાં પણ હાલમાં કેટલાએક થંડા દેશમાં ઘણાં મનુષ્યો દોઢસો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવતાં સાંભળીએ છીએ. આ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, મહાભારતમાં ગર્ભમાંથી જ અમુક આયુષ્ય નિર્માણ થવાનું લખ્યું છે, તે તેમના કહેવા પ્રમાણે સામાન્ય નિયત થયા છતાં પણ યોગાભ્યાસીઓ, મંત્રાભ્યાસીઓ, રસાયનાભ્યાસીઓ વગેરે આયુષ્યમાં વૃદ્ધિ કરી શકે છે. પરંતુ અધર્મીઓ અને સાહસિકોનાં આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે; તેથી આયુષ્ય નિયત નથી, પરંતુ અનિયત છે.

* જેમ વસંત, ગ્રીષ્મ વગેરે ઋતુઓમાં પદાર્થોના ધર્મો (સ્વભાવો) બદલાય છે તેમ સત્ય, ત્રેતા વગેરે યુગોમાં પણ તે તે શક્તિના દેરદારથી પદાર્થોના ધર્મોમાં—સ્વભાવોમાં દેરદાર થાય છે. પદાર્થોના રસકસ, શારીરશક્તિ, આકૃતિ, આયુષ્ય, કર્મનાં ફળો વગેરે ધર્મો યુગના દેરદારની સાથે દેરદારને પામે છે. તેવા ઉદ્દેશથી યુગ યુગ પરત્વે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ધર્મોમાં ન્યૂનાધિકપણું છે, એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.

† આ શ્લોક ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, કેવળ દાન દધને જ એસી રહેવું; પરંતુ આમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, સત્યયુગમાં લોકો લાંબા આયુષ્યવાળા, રોગરહિત ને હાડપિંજર રહે લાંસૂંધી જીવનારા હોવાથી તપશ્ચર્યા કરી શકતા હતા; તેથી સત્યયુગમાં તપને પ્રધાન ગણવામાં આવ્યું છે. ત્રેતાયુગમાં મનુષ્યોનાં શરીરો ક્લેશ સહન કરવાને અશક્ત હોવાથી તેઓ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં તત્પર રહેતા હતા, તેથી ત્રેતામાં જ્ઞાનને પ્રધાન ગણવામાં આવ્યું છે. દ્વાપરમાં તેના કરતાં પણ શારીરબળ ઓછું થઈ જવાથી મનુષ્યો બાહ્ય પદાર્થોની સંપત્તિથી થતા યજ્ઞાદિક કરવા લાગ્યા, તેથી દ્વાપરમાં યજ્ઞને પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે અને કલિયુગમાં શારીર ક્લેશ સહન થઈ શકતો નથી, તેમ અંતઃસંયમથી સાધી શકાય તેવું જ્ઞાન પણ મેળવી શકાતું નથી તથા વેદાધ્યયન પણ થઈ શકતું નથી, તેથી યજ્ઞાદિક ક્રિયા પણ કરી શકાતી નથી; માટે દાનને જ પ્રધાન વર્ણવેલું છે. છતાં તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ, યાગ કરવાની શક્તિ હોય તો તે પણ અવશ્ય કરવાં. કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ આ ત્રણ કર્મની વેદમાં અને ધર્મશાસ્ત્રમાં બહુ પ્રશંસા કરી છે.

૮૬ સત્યયુગમાં તપ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, ત્રેતાયુગમાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, દ્વાપરયુગમાં યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે અને કળિયુગમાં એક દાન જ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

(બ્રાહ્મં કૃતયુગં પ્રોક્તં ત્રેતા તુ ક્ષત્રિયં યુગમ્ ।

વૈશ્યો દ્વાપરમિત્યાહુઃ શૂદ્રઃ કલિયુગઃ સ્મૃતઃ ।

સત્યયુગ આદ્યાણુનું સ્વરૂપ છે, ત્રેતાયુગ ક્ષત્રિયનું સ્વરૂપ છે, દ્વાપરયુગ વૈશ્યનું સ્વરૂપ છે અને કળિયુગ શૂદ્રનું સ્વરૂપ છે.)

સર્વસ્યાસ્ય તુ સર્ગસ્ય ગુપ્ત્યર્થં સ મહાદ્યુતિઃ ।

મુખવાહુરૂપજ્ઞાનાં પૃથક્કર્માણ્યકલ્પયત્ ॥ ૮૭ ॥

૮૭ તે મહાતેજસ્વી એવા પરમાત્માએ આ સર્વ સૃષ્ટિની રક્ષા માટે ચાર વર્ણની ઉત્પત્તિ ને મુખ, બાહુ, સાથળ તથા ચરણ એ ચાર અવયવોમાંથી તેનાં કર્મ. ઉત્પન્ન થયેલા આદ્યાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને માટે જૂઠાં જૂઠાં કર્મો નિર્માણ કર્યા છે.

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ ૮૮ ॥

૮૮ વેદ ભણવો તથા ભણાવવો, યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો, દાન આપવું આદ્યાણુના વિશેષ ધર્મ. તથા લેવું, આ છ કર્મો આદ્યાણુને માટે નિર્માણ કર્યા છે.

પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વિષયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ ૮૯ ॥

૮૯ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, વેદ ભણવો અને ક્ષત્રિયના વિશેષ ધર્મ. સંસારના વિષયો ઉપર આસક્તિ રાખવી નહિ, આ કર્મો ક્ષત્રિયને માટે ટૂંકામાં નિર્માણ કર્યા છે.

પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વણિકપથં કુસીદં ચ વૈશ્યસ્ય કૃષિમેવ ચ ॥ ૯૦ ॥

૯૦ પશુઓનું પાલનાદિ કરવું, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, વેદ ભણવો, વ્યાપાર કરવો, વ્યાજ વટંતરનો ધંધો કરવો તથા ખેતી-વાડી કરવી, આ કર્મ વૈશ્યને માટે નિર્માણ કર્યા છે.

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥

૯૧ શૂદ્રને માટે બ્રહ્માએ એકજ કર્મ નિર્માણ કર્યું છે. તે એ કે, તેણે શૂદ્રના વિશેષ ધર્મે. બ્રાહ્મણ વગેરે ત્રણે વર્ણોની ધર્મ્યાં કર્યાં વિના સેવા કરવી.

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।

तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा ॥ ૯૨ ॥

૯૨ બ્રહ્માએ પુરુષનો નાભિની ઉપરનો ભાગ વિશેષ પવિત્ર કહેલો છે અને તેના કરતાં પણ મુખને વિશેષ પવિત્ર કહ્યું છે.

उत्तमाङ्गोऽङ्गवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ૯૩ ॥

૯૩ બ્રાહ્મણ, અંગોમાં ઉત્તમ ગણાતા, પરમાત્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ બધા કરતાં પહેલો બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા. જન્મે છે, વેદને મુખપાઠે રાખે છે તથા ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તેથી બ્રાહ્મણ, આ સર્વ સૃષ્ટિનો પ્રભુ (શાસનકર્તા) ગણાય છે.

तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।

हव्यकव्याभिवाहाय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ૯૪ ॥

૯૪ સ્વયંભૂ એવા બ્રહ્માએ તપ કરીને દેવોને હવ્ય અને પિતૃઓને કવ્ય પહોંચાડવામાટે તથા આ સર્વ જગતનું (યજ્ઞ યાગાદિકે ક્રિયાદ્વારા વરસાદ વરસાવવા વગેરેથી) રક્ષણ કરવામાટે, આરંભમાં પોતાના મુખમાંથી બ્રાહ્મણને ઉત્પન્ન કર્યાં છે.

यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ ૯૫ ॥

૯૫ દેવતાઓ જેના મુખથી હવ્યોનું ભક્ષણ કરે છે અને પિતૃઓ જેના મુખથી કવ્યોનું ભક્ષણ કરે છે, તેના કરતાં ક્યું પ્રાણી અધિક હોઈ શકે ?

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ૯૬ ॥

૯૬ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓમાં આહાર, નિદ્રા આદિ કરનારા પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે, તે પ્રાણીઓમાં બુદ્ધિથી આજીવિકા કરનારાં પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓમાં મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે, મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે,

બ્રાહ્મણેષુ ચ વિદ્વાંસો વિદ્વત્સુ કૃતબુદ્ધયઃ ।

કૃતબુદ્ધિષુ કર્તારઃ કર્તૃષુ બ્રહ્મવેદિનઃ ॥ ૯૭ ॥

૯૭ બ્રાહ્મણોમાં વિદ્વાનો શ્રેષ્ઠ છે, વિદ્વાનોમાં વેદ તથા શાસ્ત્રોક્ત કર્મ બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ છે, વેદ તથા શાસ્ત્રોક્ત કર્મને બ્રાહ્મણોમાં વેદ તથા શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારા શ્રેષ્ઠ છે અને વેદ તથા શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારાઓમાં પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

(તેવાં ન પૂજનીયોન્યાસ્ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યતે ।

તપોવિદ્યાવિશેષેણ પૂજયન્તિ પરસ્પરમ્

બ્રહ્મવિદ્વદ્વયઃ પરં ભૂતં ન કિંચિદિહ વિદ્યતે ॥

ત્રણે લોકમાં બ્રાહ્મણોને બીજા કોઈ પણ પૂજા કરવા યોગ્ય નથી. પરંતુ બ્રાહ્મણોએ પોતપોતામાં તપ અને વિદ્યાથી જે અધિક હોય, તેની પરસ્પર પૂજા કરવી. આ જગતમાં બ્રહ્મવેદના મનુષ્યના કરતાં બીજા કોઈ પણ પ્રાણી શ્રેષ્ઠ નથી.)

ઉત્પત્તિરેવ વિપ્રસ્ય મૂર્તિર્ધર્મસ્ય શાશ્વતી ।

સ હિ ધર્માર્થમુત્પન્નો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૯૮ ॥

૯૮ બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ જ ધર્મની સનાતન મૂર્તિ ગણાય છે. તે ધર્માર્થ-રણ કરવા માટે જ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે મોક્ષ મેળવવાને પણ સમર્થ થઈ શકે છે.

બ્રાહ્મણો જાયમાનો હિ પૃથિવ્યામધિજાયતે ।

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં ધર્મકૌશલસ્ય ગુપ્તયે ॥ ૯૯ ॥

૯૯ બ્રાહ્મણ, ધર્મના સંકારની રક્ષા કરવા માટે જન્મથી જ પૃથ્વીના અધિપતિ થઈને જન્મે છે અને સર્વ પ્રાણીઓનો તે પ્રભુ છે.

સર્વં સ્વં બ્રાહ્મણસ્યેદં યત્કિંચિજ્જગતીગતમ્ ।

શ્રૈષ્ઠ્યેનાભિજનેનેદં સર્વં વૈ બ્રાહ્મણોઽર્હતિ ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૦ ત્રણે લોકમાં જે કંઈ દ્રવ્ય છે તે સર્વ બ્રાહ્મણનું છે અને બ્રાહ્મણ પરમાત્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થવાથી તથા સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી સર્વ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે.

સ્વમેવ બ્રાહ્મણો મુક્તે સ્વં વસ્તે સ્વં દદાતિ ચ ।

આનૃશંસ્યાદ્બ્રાહ્મણસ્ય મુક્તે હીતરે જનાઃ ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૧ બ્રાહ્મણ પોતાનાં અન્નનું જ લોજન કરે છે, પોતાનાં વસ્ત્રોને જ પહેરે એક છે તથા પોતાનાં દ્રવ્યનું જ દાન કરે છે અને ક્ષત્રિય આદિ બીજી જાતિઓ બ્રાહ્મણની દયાથી તે તે દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરે છે.

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।

स्वायંભુવો मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૨ તે બ્રાહ્મણનાં તથા ક્ષત્રિય આદિ બીજા વર્ણનાં ક્રમવાર ધર્મકર્મોનાં વિવેચનમાટે બ્રહ્માના બુદ્ધિમાન પુત્ર સ્વાયંભૂ મનુષ્યે આ ધર્મશાસ્ત્ર રચેલું છે.

***विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।**

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित् ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૩ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે આ ધર્મશાસ્ત્રને પ્રયત્નપૂર્વક ભણવું, શિષ્યોને પણ સારી રીતે ભણાવવું અને ત્રૈવર્ણિક પ્રબળને તેનો ઉપદેશ પણ આપવો, પરંતુ બ્રાહ્મણ શિવાય બીજા કોઈ પણ વર્ણને આ શાસ્ત્ર ભણાવવાનો અધિકાર નથી.

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः संसितव्रतः ॥

मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૪ બ્રાહ્મણ જો આ ધર્મશાસ્ત્ર ભણે છે અને તેમાં કહેલા યમનિયમને નિત્ય પાળે છે તો તે મન, વાણી તથા કાયાથી ચનારા દોષોથી લેપાતો નથી.

* આ શ્લોકમાં અદ્યેતવ્યં અને પ્રવક્તવ્યં એમ બે ઠેકાણે તવ્ય પ્રત્યય છે તે વિધ્યર્થમાં નથી પણ યોગ્ય અર્થમાં છે અને તે પ્રત્યય, વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે તો આ શાસ્ત્રનું અવશ્ય અધ્યયન કરવું જોઈએ એમ દર્શાવી વેદ અને શાસ્ત્રો ભણવામાં તથા તેનો ઉપદેશ આપવામાં બ્રાહ્મણની યોગ્યતા દર્શાવે છે. જો કે આપત્તિ કાળમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની પાસેથી પણ વેદાધ્યયન કરવા વિષે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, તોપણ તે કર્મ બ્રાહ્મણનું મુખ્ય છે. વ્યાકરણ, મીમાંસા, વગેરે ભણ્યા વિના વેદનું અને શાસ્ત્રનું રહસ્ય યથાર્થ રીતે સમજાતું નથી અને રહસ્ય સમજ્યા વિના શાસ્ત્રનો ઉપદેશ પણ યથાર્થ રીતે કરી શકાતો નથી. આવા અભિપ્રાયથી “વિદુષા બ્રાહ્મણેનેદમધ્યેતવ્યં પ્રયત્નતઃ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે આ શાસ્ત્ર પ્રયત્નપૂર્વક ભણવું” એમ કહેલું છે. તેમાં પણ પ્રવક્તવ્યં એ પદ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને તેથી એવું સૂચવ્યું છે કે, પ્રવચનનો-અધ્યાપન-ઉપદેશનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણને જ છે. આ જ વિષય બીજા અધ્યાયના ૧૬ માં શ્લોકમાં પણ કહ્યો છે.

પુનાતિ પક્ષિં વંશ્યાંશ્ચ સપ્ત સપ્ત પરાવરાન્ ।

પૃથિવીમપિ ચૈવેમાં કૃત્સ્ત્રામેકોઽપિ સોઽર્હતિ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૫ વળી ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારા બ્રાહ્મણ જે પંક્તિમાં ભોજન કરવા બેસે છે, તે બ્રાહ્મણોની પંક્તિને પણ પવિત્ર કરે છે, સાત થઈ ગયેલા વંશજને તથા સાત થનારા વંશજને તારે છે અને તે એક જ આખી પૃથ્વીનો પ્રતિ-ગ્રહ કરવાને પણ યોગ્ય છે.

(યથા ત્રિવેદાધ્યયનં ધર્મશાસ્ત્રમિદં તથા

અધ્યેતવ્યં બ્રાહ્મણેન નિયતં સ્વર્ગમિચ્છતા ॥

સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે જેમ ત્રણ વેદનું અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ; તેમ આ ધર્મશાસ્ત્રનું પણ અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ.)

*ઈદં સ્વસ્ત્યયનં શ્રેષ્ઠમિદં બુદ્ધિવિવર્ધનમ્ ।

ઈદં યશસ્યમાયુષ્યમિદં નિઃશ્રેયસં પરમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૬ આ ધર્મશાસ્ત્ર કલ્યાણ કરનારું, ધર્માચરણનો ઉપદેશ કરનારું હોવાથી શ્રેષ્ઠ, બુદ્ધિને વધારનારું, યશને અને આયુષ્યને આપનારું તથા પરમ મોક્ષસુખને આપનારું છે.

અસ્મિન્ધર્મોઽસ્તિલેનોક્તો ગુણદોષૌ ચ કર્મણામ્ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનામાચારશ્ચૈવ શાશ્વતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૭ આ ધર્મશાસ્ત્રમાં મનુષ્યોના સર્વ ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શાસ્ત્રોમાં કર્તવ્ય તરિકે કહેલા યજ્ઞાદિ કર્મોના ગુણો આચારની પ્રશંસા. તથા શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલા ગ્રહાહત્યાદિ અધર્મોના દોષો કહ્યા છે અને ચારેય વર્ણનો સનાતન (પરંપરાથી ઉતરી આવેલો શૌચ, આચમન વગેરે) આચાર પણ કહ્યો છે.

* ધર્મશાસ્ત્ર જપ, હોમ વગેરે કલ્યાણકારી કર્મનો ઉપદેશ કરનારું હોવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે, જ્ઞાન આપીને અજ્ઞાનને દૂર કરી બુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરનારું છે, ધર્મજિજ્ઞાસુ પુરુષોના ધાર્મિક પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપનારા વિદ્વાનોને યશ આપનારું છે, ધર્માધર્મના જ્ઞાનદ્વારા ધર્માચરણ કરવાથી આયુષ્ય આપનારું છે, સ્વર્ગ તથા મોક્ષ આપનારું હોવાથી પરમ નિઃશ્રેયસ કરનારું પણ છે. આમ અનેક શ્રેયનું સાધન હોવાથી દ્વિજવર્ણુ ધર્મશાસ્ત્ર અવશ્ય ભણવું જ જોઈએ.

***આચારઃ પરમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્તે એવ ચ ।**

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્યાદાત્મવાન્દિજઃ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૦૮ શ્રુતિમાં કહેતાં વેદમાં તથા સ્મૃતિમાં કહેતાં ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલો આચાર એ જ પરમ ધર્મ છે. દ્વિજવર્ણને (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને) જે પોતાના આત્માનું હિત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે સદા આચાર પાળવા માટે તત્પર રહેવું.

આચારાદ્વિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્રુતે ।

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સંપૂર્ણફલભાગ્મવેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૦૯ આચારથી બ્રહ્મ થયેલો દ્વિજ વેદોક્ત કર્મનાં ફળને પામતો નથી, પરંતુ આચાર પાળનારો દ્વિજ વેદોક્ત કર્મનાં સંપૂર્ણ ફળને ભોગવે છે.

એવમાચારતો દૃષ્ટ્વા ધર્મસ્ય મુનયો ગતિમ્ ।

સર્વસ્ય તપસો મૂલમાચારં જગૃહુઃ પરમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

૧૧૦ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આચાર પાળવાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ જ્ઞેધને મુનિઓએ સર્વ તપનું મૂળ પરમ આચાર આમ સ્વીકાર્યું છે.

જગતશ્ચ સમુત્પત્તિં સંસ્કારવિધિમેવ ચ ॥

વ્રતચર્યોપચારં ચ સ્નાનસ્ય ચ પરં વિધિમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૧ જગતની ઉત્પત્તિ પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી છે. ગર્ભાધાન વગેરે સંસ્કારોનો વિધિ, બ્રહ્મચારીનાં વ્રતો, ગુરુને પ્રણામ આ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા વિષયોનું વર્ણન કરવાનો તથા તેમની સેવાનો પ્રકાર બીજા અધ્યાયમાં કહેલો છે. ગુરુકુળમાંથી ભણી ગણીને ઘેર આવતા બ્રહ્મચારીને કરવાનો ઉત્તમ પ્રકારનો સ્નાનવિધિ, સમાવર્તન સંસ્કાર,

* ક્રેટલાએક ધર્મશાસ્ત્રકારોએ આચાર માં સર્વ ધર્મનો સમાવેશ કર્યો છે. ભગવાન યાજ્ઞવલ્કયે વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત સિવાયના છએ ધર્મોનો આચારમાં સમાવેશ કર્યો છે અને તે વાત આચારાધ્યાયથી સ્પષ્ટ થાય છે. ભગવાન મનુ ૧૦૭ માં શ્લોકમાં આચારને ધર્મથી ધૂટો પાડે છે અને આ શ્લોકમાં આચારને પરમ ધર્મ તરિકે વર્ણવે છે. આચાર એટલે મૃત્તિકા, પાણી વગેરેથી હાથ પગ વગેરે શરીરના અવયવોને શુદ્ધ કરવા તથા ધરનાં રાચરચીલાંને શુદ્ધ કરવાં તે. અહીં જે આચાર શબ્દ લખ્યો છે, તે પવિત્રતાના અર્થમાં છે.

દારાધિગમનં ચૈવ વિવાહાનાં ચ લક્ષણમ્ ।

મહાયજ્ઞવિધાનં ચ શ્રાદ્ધકલ્પશ્ચ શાશ્વતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૨ કેવી કન્યાને પરણવી તે, બ્રાહ્મ વગેરે વિવાહોનાં લક્ષણો, પંચ મહાયજ્ઞોનો વિધિ તથા સનાતન એવો શ્રાદ્ધનો વિધિ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યો છે.

વૃત્તીનાં લક્ષણં ચૈવ સ્નાતકસ્ય વ્રતાનિ ચ ।

મહ્યામહ્યં ચ શૌચં ચ દ્રવ્યાણાં શુદ્ધિમેવ ચ ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૩ આજીવિકાઓનાં લક્ષણો, સ્નાતકના નિયમો (ગૃહસ્થોના નિયમો) એથા અધ્યાયમાં કહ્યા છે. ભક્ષ્ય (ખાવા યોગ્ય), અભક્ષ્ય (નહિ ખાવા યોગ્ય) પદાર્થોનો નિર્ણય, શૌચ (મરણાશૌચ, જનનાશૌચ તથા બ્રાહ્મ આલ્યં-તર શુદ્ધિ) નો વિધિ, પદાર્થોની શુદ્ધિ (વાસણ કુસણ વગેરે પદાર્થોને શુદ્ધ કરવાનો વિધિ),

સ્ત્રીધર્મયોગં તાપસ્યં મોક્ષં સંન્યાસમેવ ચ ।

રાજ્ઞશ્ચ ધર્મમસ્તિલં કાર્યાણા ચ વિનિર્ણયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૪ અને સ્ત્રીઓના ધર્મ પાંચમા અધ્યાયમાં કહ્યા છે. વાનપ્રસ્થના ધર્મ, મોક્ષધર્મ તથા સંન્યાસીના ધર્મ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યા છે. રાજાના સંપૂર્ણ ધર્મ સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યા છે. વાદી પ્રતિવાદીએ કરેલા દાવાઓનો નિર્ણય,

સાક્ષિપ્રશ્નવિધાનં ચ ધર્મં સ્ત્રીપુંસયોરપિ ।

વિભાગધર્મં દ્યૂતં ચ કણ્ટકાનાં ચ શોધનમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૫ અને સાક્ષીઓને પ્રશ્ન પૂછવાની રીત આઠમા અધ્યાયમાં કહી છે. સ્ત્રીઓના તથા પુરુષોના ધર્મો, વારસાના ધર્મો, જુગારનો નિષેધ તથા ચોર વગેરે અપરાધીઓને શિક્ષા કરવાની રીત નવમા અધ્યાયમાં કહી છે.

વૈશ્યશૂદ્રોપચારં ચ સંકીર્ણાનાં ચ સંભવમ્ ।

આપદ્ધર્મં ચ વર્ણાનાં પ્રાયશ્ચિત્તવિધિં તથા ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ વૈશ્યોના તથા શૂદ્રોના ધર્મ, વર્ણસંકર જાતિની ઉત્પત્તિ તથા વર્ણોના આપત્તિના ધર્મ દશમા અધ્યાયમાં કહ્યા છે. પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તોનો વિધિ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કહ્યો છે.

સંસારગમનં ચૈવ ત્રિવિધં કર્મસંભવમ્ ।

નિઃશ્રેયસં કર્મણાં ચ ગુણદોષપરીક્ષણમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી થનારા ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ પ્રકારના જન્મનું વર્ણન, આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ તથા શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોના ગુણોની અને શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મોના દોષોની પરીક્ષા આરમ્ભ અધ્યાયમાં કહી છે.

દેશધર્માઙ્ગાતિધર્માન્કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાન્ ।

પાષણ્ડગણધર્માશ્ચ શાસ્ત્રેઽસ્મિન્નુક્તવાન્મનુઃ ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ આ ઉપરાંત સનાતન એવા દેશના ધર્મો, જાતિના ધર્મો, કુળના ધર્મો, પાષંડીઓના ધર્મો તથા વ્યાપારી મંડળના ધર્મો પણ આ ધર્મશાસ્ત્રમાં મનુષ્યે કહ્યા છે.

યથેદમુક્તવાઙ્ગાસ્ત્વં પુરા પૃષ્ઠો મનુર્મયા ।

તથેદં યૂયમપ્યથ મત્સકાશાન્નિવોદત ॥ ૧૧૯ ॥

॥ ઇતિશ્રી માનવે ધર્મશાસ્ત્રે ભૃગુપ્રોક્તાયાં સંહિતાયાં પ્રથમોધ્યાયઃ ॥

૧૧૯ પૂર્વે મારા પૂછવા ઉપરથી મનુષ્યે મને જે પ્રમાણે આ ધર્મશાસ્ત્ર કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે તમે પણ મારી પાસેથી આજે આ ધર્મશાસ્ત્ર શ્રવણ કરો

ઇતિશ્રી ગુજરાતી ભાષાન્તરસહિત મનુસ્મૃતિમાં ‘જગતની ઉત્પત્તિ’

એ નામનો અધ્યાય ૧ લો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨ જી.

*વિદ્વદ્भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ ૧ ॥

* શાસ્ત્રને નહિ જાણનારા મનુષ્યો ધર્મનાં ખરાં સ્વરૂપથી અજાણ્યા હોય છે; તેથી શંખ, ચક્રની છાપો, તિલક, કંઠી, માળા વગેરે ધારણ કરવામાં જ ધર્મ માને છે અને તે સંબંધે સ્મૃતિ તથા પુરાણાદિકનાં પ્રમાણો પણ આપે છે. પરંતુ તે એક જાતનાં ખાલ ચિહ્નો છે, પણ તે કંઈ ધર્મનાં સાધનો નથી. ભગવાન મનુષ્યે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “न लिङ्गं धर्मकारणम् छापां, तिलकं वगैरे चिह्नं धर्मनां कारणं नथी.” આવા અભિ-પ્રાયથી આ શ્લોકના આરંભમાં જ “વિદ્વદ્भिः” એવું પદ કહ્યું છે. વિદ્વાનો કહેતાં ધર્મ-શાસ્ત્ર જાણનારાઓ જે ધર્માચરણ કરે તેને ધર્મ જાણવો. વિદ્વાનો પણ જો રાગ, દ્વેષ અને લોભને વશ હોય તો તેઓ પણ લોભથી લોકોને મંત્રતંત્રાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરાવીને તેઓની પાસે પોતાની પૂજા કરાવે છે તથા રાગથી (પ્રેમથી) એકને સત્ય ધર્મનો ઉપ-દેશ કરે છે અને દ્વેષથી બીજાને સત્યથી ચલાયમાન કરે છે; તેથી તેઓ રાગદ્વેષવાળા કહેવાય છે. તેમ જોઓ પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિક ઉપર પ્રેમ રાખનારા, શત્રુઓના ઉપર દ્વેષ રાખનારા તથા ધનાદિકના લોભી હોય છે, તેઓ પણ રાગદ્વેષવાળા ગણાય છે અને તેઓ ધર્મતત્ત્વને જાણી શકતા નથી. માટે “अद्वेषरागिभिः” એવું વિદ્વાનોને વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. જે વિદ્વાનો રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે, તેઓ જ સંત કહે-વાય છે. તેથી મૂળમાં “सद्भिः” એવું પદ આપ્યું છે. કેટલાએક વિદ્વાનો રાગ, દ્વેષથી રહિત હોય, છતાં રાજના ભયથી અથવા તે લોકોમાં અપકીર્તિ થવાના ભયથી ખાલ ધર્મનું આચરણ કરે છે; તે પણ ધર્મ ગણાતો નથી. પરંતુ રાગ દ્વેષરહિત પુરુષો અંતઃ-કરણથી જેને ધર્મ માનીને સેવે છે તે જ ધર્મ ગણાય છે, એમ સૂચવવા માટે શ્લોકમાં “हृदयेनाभ्यनुज्ञातः” આવું ધર્મને વિશેષણ આપ્યું છે.

હવે ધર્મનાં સાધનો તથા તેની વ્યાખ્યામાટે શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું છે, તેનો વિચાર કરીએ. કેટલાએક વિદ્વાનો અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ વગેરે પ્રમાણોથી ધર્મ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ શાસ્ત્ર વિના બીજાં પ્રમાણોથી ધર્મ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કુમારિલભટ્ટે ધર્મની સિદ્ધિના વિષયમાં વિચાર કરતાં શ્લોકવાર્તિકમાં તથા તંત્રવાર્તિકમાં શબ્દ પ્રમાણ સિવાય સર્વ પ્રમાણોનું ખંડન કર્યું છે. વાર્તિકકાર કહે છે કે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. કેમકે તે તો વિદ્યમાન વસ્તુને જ પ્રતિપાદન કરે છે અને ધર્મ તો અનુદાન કર્યા પછી જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે સમયે તેમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને અવકાશ નથી. તેમ અનુદાન કર્યા પછી પણ ઉત્પન્ન થયેલો ધર્મ રૂપાદિકથી રહિત હોવાને લીધે, ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાતો નથી; તેથી પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી અગમ્ય છે. તેમ અનુમાન પ્રમાણથી પણ ધર્મ જાણવામાં આવતો

૧ વેદ તથા શાસ્ત્રને જાણનારા અને નિત્ય રાગદ્વેષથી રહિત એવા ધર્મનું સ્વરૂપ. ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો જે ધર્મને પાળે છે તથા અંતઃકરણથી જેનો કલ્યાણનાં સાધન તરીકે સ્વીકાર કરે છે, તેનું નામ ધર્મ જાણવો અને તે ધર્મ તમે સાંભળો !

નથી. પર્વત અગ્નિમાન છે, તેમાં જેમ ધૂમરૂપ હેતુનો અગ્નિ સાથે વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ સંબંધ રસોડામાં જોયો છે; તેથી પર્વતમાં અનુમાન થાય છે. તેમ ધર્મ જ્યારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ક્યાંઈ જોવામાં આવતો નથી ત્યારે તેનો અનુમાનથી ખીજે ઠોકણે સંબંધ કરવો, એ દુર્ઘટ છે. તેથી જ ધર્મ અનુમેય પણ નથી. તેમ જ કોઈના સમાન ન હોવાથી ઉપમેય પણ નથી. તેમ જગતની વિચિત્રતા પણ ધર્મ વિના સંભવતી ન હોવાથી અર્થાપત્તિ પ્રમાણ માનશે. તો તેથી ધર્મસામાન્યની જ પ્રતીતિ થશે અને જ્યારે ધર્મવિશેષને માટે શબ્દ પ્રમાણ માનવું જ પડશે ત્યારે ધર્મસામાન્ય બોધક અર્થાપત્તિ પણ વ્યર્થ જ છે. આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રમાણથી ધર્મ જાણવામાં આવતો નથી. માત્ર એક શબ્દના એટલે વેદના પ્રમાણથી જ ધર્મ જાણવામાં આવે છે. તર્કવાદી કણાદ મુનિ ધર્મ જાણવાનાં સાધનોનો વિચાર કરતાં કહે છે કે, અનુમાનના ત્રણ ભેદ છે. તેમાં સામાન્યદૃષ્ટ નામના અનુમાનથી ધર્મનું સામાન્ય જ્ઞાન થવા છતાં પણ, વિશેષ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પરંતુ આગમ (શાસ્ત્ર)થી જ ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. એ વાત તેમણે “તસ્માદાગમિકઃ” એ સૂત્રમાં વિસ્તારથી કહી છે. પૂર્વમીમાંસા ઉપર વ્યાખ્યાન કરનારા શંખર સ્વામી કહે છે કે;—“નોદનૈવ પ્રમાણમ્ કેવળ વેદવિહિત પ્રેરણા જ ધર્મ જાણવામાં કારણ છે.” શાસ્ત્રદીપિકાકાર પાર્થસાર્થમિત્ર પણ એ જ પ્રમાણે કહે છે. સાયણાચાર્ય લઘુપારાશર સ્મૃતિની ટીકામાં ધર્મની વ્યાખ્યા કરનારાઓની એક વાક્યતા કરતાં કહે છે કે, “સ્વર્ગસાધનસ્ય શાસ્ત્રૈકસમધિગમ્યાતિશયસ્ય ધર્મત્વેન સર્વસંપ્રતિપત્તેઃ સ્વર્ગના સાધનરૂપ તથા કેવળ શાસ્ત્રથી જ જાણી શકાય એવી જે વસ્તુવિશેષ, તેનું નામ ધર્મ.” આ લક્ષણ સર્વ વ્યાખ્યાકરોને માન્ય છે અને મનુ પણ ધર્મને કેવળ શાસ્ત્રથી જ જાણવાયોગ્ય માને છે.

“મનુમેકાગ્રમાસીનમ્” એ શ્લોકની ટીકામાં મેધાતિથિ પણ કહે છે કે, “ધર્મલક્ષણશ્ચાર્યો ન લોકાવગમ્યઃ શાસ્ત્રૈકગોચરોયમ્ ધર્મરૂપી પદાર્થ લૌકિક પ્રમાણોથી જાણવામાં આવતો નથી, પરંતુ એક શાસ્ત્રથી જ જાણવામાં આવે છે.” કુલ્લૂક ભટ્ટ એ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે “પ્રમાણાન્તરાડસન્નિકૃષ્ટસ્ય સ્વર્ગપર્વગાદિસાધનસ્ય ધર્મસ્ય શાસ્ત્રૈકગમ્યત્વાત્ સ્વર્ગ તથા અપર્વગ્ આદિના સાધનરૂપ ધર્મ ખીજાં કોઈ પણ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.” માત્ર એક શાસ્ત્રપ્રમાણથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે.” ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય પણ સિદ્ધવસ્તુરૂપ પરબ્રહ્મ શાસ્ત્રથી જ જાણાય છે, એમ માને અને કહે છે કે “શાસ્ત્રાદેવ પ્રમાણાજ્ઞાતો જન્માદિકારણં બ્રહ્મ અધિગમ્યતે જગતના જન્મોદિકનાં કારણભૂત બ્રહ્મ એક શાસ્ત્ર પ્રમાણથી જ જાણવામાં આવે છે.” આ

કામાત્મતા ન પ્રશસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા ।

કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મયોગશ્ચ વૈદિકઃ ॥ ૨ ॥

૨ કૃણની કામનાથી ધર્માચરણ કરવું એ સારું નથી, તેમ આ જગતમાં

પ્રમાણે સ્વર્ગાદિકના સાધનભૂત ધર્મ તથા મોક્ષના સાધનભૂત બ્રહ્મ, એ બંને કેવળ શાસ્ત્રથી જ જાણી શકાય તેવા છે. આવા ઋષિ મુનિઓનો મત છે અને શ્રી શંકરાચાર્ય, સાયણાચાર્ય, શંખર સ્વામી, પાર્થસારથિ મિશ્ર, કુમારરિલ ભટ્ટ વગેરે પણ એમ જ માને છે.

આ ધર્મના શ્રૌત તથા સ્માર્ત એમ બે ભેદ છે. શ્રુતિમાં કહેલો અગ્નિહોત્રથી આરંભીને અંત્યેષ્ઠિપર્યંત જે ધર્મ તે શ્રૌત ધર્મ અને સૂત્રોમાં તથા સ્મૃતિઓમાં ગર્ભાધાનથી આરંભીને વિવાહપર્યંત કહેલો ધર્મ તથા સ્મૃતિઓમાં કહેલો વર્ણાશ્રમાદિક ધર્મ સ્માર્ત ધર્મ કહેવાય છે. તે ઉપરાંત દેશધર્મ, જાતિધર્મ, કુલધર્મ, નીતિધર્મ, વયોધર્મ, શાસ્ત્રધર્મ, કાળધર્મ, આપદ્ધર્મ વગેરે ધર્મના અનેક ભેદ છે. દર્શનકારોએ ધર્મ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં તેનાં અનેક લક્ષણો આપ્યાં છે.

ઘૃજ્ ધાતુને ધારણ કરવું, એ અર્થમાં મટ્ પ્રત્યય લાગીને ધર્મ શબ્દ થયો છે. મીમાંસાકાર કહે છે કે “નોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ વેદનાં વિધિવાક્યોથી જે પ્રેરણા કરવામાં આવે છે તેનું નામ ધર્મ” અને દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્મ તેનાં સાધનો છે. સ્વર્ગ એ જ મોક્ષ છે. સ્વર્ગનાં સાધનભૂત પ્રવૃત્તિ લક્ષણ વેદવિહિત કર્મો જ ધર્મ છે અને બ્રહ્મપ્રતિપાદક “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ,” વગેરે શ્રુતિવચનો યજ્ઞ કરનારાના આત્માની સ્તુતિ કરનારાં છે અને કર્મથી જ ભોગ તથા અપવર્ગ (મોક્ષ) મળે છે, એમ મીમાંસક પ્રભાકર માને છે. પરંતુ જૈમિની અને વ્યાસ એ બંને ગુરુશિષ્ય હોવાથી તેઓમાં એવો મતભેદ હોવાનો સંભવ નથી. માત્ર ગૃહસ્થાશ્રમમાં ઉપયુક્ત કર્મ વિષયક વેદાર્થનો વિચાર જ પૂર્વમીમાંસાના સોળ અધ્યાયમાં કર્યો છે. “સ્વર્ગકામો જ્યોતિષ્ટોમેન યજેત સ્વર્ગની કામનાવાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો.” એ વિધિવાક્યનું જેમ સ્વાર્થમાં જ પ્રામાણ્ય છે, તેમ ‘તત્ત્વમસિ’ ઇલાદિ આત્માને બ્રહ્મની સાથે એકત્વ પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યો પણ અપૂર્વ ઉપદેશક વાક્યો હોવાથી સ્વતંત્ર રીતે જ સ્વાર્થમાં પ્રામાણ્યવાળાં હોવાથી ધર્મ રૂપ છે, આવા જૈમિનિનો આશય છે. ઉત્તરમીમાંસાકાર ભગવાન આદરાયણે ગૃહસ્થાશ્રમનાં અગ્નિહોત્રાદિક સ્વર્ગનાં સાધનભૂત કર્મોને માન્ય રાખીને “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” ઇલાદિ મહાવાક્યો બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારાં છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે અને સ્વર્ગથી મોક્ષને ભિન્ન સ્વીકાર્યો છે. આ પ્રમાણે સ્વર્ગ તથા મોક્ષના સાધનભૂત જે ધર્મ, તે વેદમાં તથા સ્મૃતિમાં વર્ણવ્યો છે અને તે બંનેના હેતુરૂપ ધર્મનું લક્ષણ આપતાં વૈશેષિક દર્શનકાર કહે છે કે “યતોમ્યુદયનિશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ જેનાથી ઇહલૌકિક તથા પારલૌકિક ઉદય થાય, તેનું નામ ધર્મ” અને એ ધર્મ આ માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે.

કામના વિના કર્મો કરવામાં આવે છે, એ પણ સંભવતું જ નથી. કારણ કે વેદનું અધ્યયન તથા વેદોક્ત કર્મો પણ કામનામાટે કરવામાં આવે છે.

સંકલ્પમૂલઃ કામો વૈ યજ્ઞાઃ સદ્કલ્પસંભવાઃ ।

વ્રતાનિ યમધર્માશ્ચ સર્વે સદ્કલ્પજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩ ॥

૩ (અમુક કર્મ કરવાથી અમુક જાતનું પ્રત્યક્ષ ફળ મળે છે એવા વિચારને સંકલ્પ કહેવામાં આવે છે) તે સંકલ્પથી જ સર્વ કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા યજ્ઞો, વ્રતો અને યમો એ સર્વે ધર્મો પણ સંકલ્પથી જ (ફળની આશાથી જ) કરવામાં આવે છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્દૃશ્યતે નેહ કર્હિચિત્ ।

યદ્યદ્ધિ કુરુતે કિંચિત્તત્ત્કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૪ ॥

૪ આ જગતમાં કોઈ પણ સમયે કામનારહિત પુરુષની કોઈ પણ ક્રિયા જોવામાં આવતી નથી. મનુષ્ય જે જે કર્મ કરે છે, તે તે કર્મ કામનાને લીધે કરે છે.

***તેષુ સમ્યગ્વર્તમાનો ગચ્છત્યમરલોકતામ્ ।**

યથા સંકલ્પિતાંશ્ચેહ સર્વાન્કામાન્સમશ્રુતે ॥ ૫ ॥

૫ (માટે જે પુરુષ લૌકિક કામનાઓ એટલે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે મળે એવી ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને) શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોને વિષે સારી રીતે તત્પર રહે છે, તે દેવલોકમાં જાય છે અને આ લોકમાં જે પ્રમાણે સંકલ્પ કરે છે, તે પ્રમાણે સર્વ કામનાઓને તે મેળવે છે.

* યજ્ઞયાગ, ખેતીવાડી, વ્યાપાર, વગેરે જે જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે બધાં કામનાથી જ કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ જેને પોતાના હિતની તથા અહિતની ખબર હોતી નથી, એવો બ્રહ્મચારી વેદાધ્યયન કરે છે, તેમાં પણ તેની આ લોક પરલોકના અભ્યુદયની કામના સમાયલી હોય છે. પરંતુ શાસ્ત્રમાં તો કામનાથી ધર્માચરણ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. માટે યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે ધર્મકૃત્યોમાં કામના સમાયલી હોવાથી તે તે નહિ કરવાં, આમ સિદ્ધ થશે. કારણ કે કામના કરવી, એ અયોગ્ય છે સારે બીજી તરફ યજ્ઞ, દાન વગેરે કર્મો કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરવામાં આવી છે. આ રીતે શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરોધ પ્રાપ્ત થતાં તેનું સમાધાન એવું છે કે:- અગ્નિહોત્ર, સોમયાગ વગેરે શ્રૌત કર્મોને વેદાજ્ઞા સમજીને જ કરવાં. પરંતુ તેનાં ફળની ઇચ્છા રાખવી નહિ. કોઈ પણ જાતનાં ફળની ઇચ્છા વગર પણ વાવેલું આંખાનું ઝાડ સમયપર છાયા તથા ફળ બન્નેને આપે છે, તેમ નિષ્કામ કરેલાં શ્રૌત, સ્માર્ત કર્મો પણ સમયપર કર્તાને યથોચિત ફળ આપે છે.

(અસદૃત્તસ્તુ કામેષુ કામોપહતચેતનઃ ।

નરકં સમવામોતિ તત્ફલં ન સમશ્નુતે ॥

અધમ કામના કરનારો તથા કામનાઓથી વિક્ષિપ્ત મનવાળો પુરુષ કામનાનાં ફળને પામતો નથી, પરંતુ નરકમાં પડે છે.)

(તસ્માચ્છંતિસ્મૃતિપ્રોક્તં યથાવિધ્યુપપાદિતમ્ ।

કામ્યં કર્મેહ ભવતિ શ્રેયસે ન વિપર્યયઃ ॥

તે માટે શ્રુતિમાં અને સ્મૃતિમાં કહેલાં તથા વિધિવાક્યોથી નિર્ણય કરેલાં કામ્ય કર્મ આલોકમાં તથા પરલોકમાં શ્રેય કરે છે, પરંતુ વિપરીત ફળ આપતાં નથી.)

*વેદોઽવિક્લો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ ।

આચારશ્ચૈવ સાધૂનામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥ ૬ ॥

૬ સંપૂર્ણ વેદ, વેદશાસ્ત્ર જાણનારાઓએ રચેલાં ધર્મશાસ્ત્રો તથા તેઓનાં શીલ, સત્પુરુષોનો આચાર અને સત્પુરુષોનાં ધર્મનાં પ્રમાણો. મનનો સંતોષ, આટલાંને ધર્મનાં પ્રમાણ જાણવાં.

* આર્ય લોકોનાં સૂત્રો, સ્મૃતિઓ, ઇતિહાસો, પુરાણો અને ધર્મનું મૂળ વેદ છે.

વેદ શબ્દ વિદ્ જ્ઞાને એ ધાતુને કરણમાં ઘ્ઞ પ્રત્યય લાગીને થયો છે. મેધાતિથિ આ શબ્દનું નિર્વચન આ પ્રમાણે કરે છે:—“વિદન્તિ અનન્યપ્રમાણવેદ્યં ધર્મલક્ષણમર્થ-મસ્માદિતિ વેદઃ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન આદિ પ્રમાણોથી જાણી શકાય નહિ તેવા ધર્મનું સ્વરૂપ જોનાથી જાણવામાં આવે તેનું નામ વેદ.” આ વેદના બે વિભાગ છે. કાંત્યાયન તથા આપસ્તંબ સૂત્રકાર વેદનું લક્ષણ કહેતાં કહે છે કે; “મંત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદનામધેયમ્ મંત્ર અને બ્રાહ્મણ એમ બે ભાગ મળીને વેદ કહેવાય છે.” તે વેદની ચાર સંહિતાઓ છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. આ સંહિતાઓમાં ઋગ્વેદની એકવીશ શાખાઓ છે. ઋગ્વેદની ચરણ વ્યૂહમાં શાકલા, બાષકલા, આશ્વલાયની, સાંખ્યાયની અને માંડૂકાયની એમ પાંચ શાખા કહી છે. મેધાતિથિએ ૨૧ શાખાઓ કહી છે, જેનાં નામ મળતાં નથી.

ઋગ્વેદનાં બ્રાહ્મણો:—ઐતરેય અને કૌશીતકી છે. શ્રૌત સૂત્રો:—આશ્વલાયન અને સાંખ્યાયન છે. ગૃહ્યસૂત્રોમાં આશ્વલાયન, સાંખ્યાયન અને બૌધાયન છે અને ઐતરેય, કૌશીતકી, નાદબિંદુ, આત્મપ્રબોધ, નિર્વાણ, મુદ્રલા, ક્ષમાલિકા, ત્રિપુરા, સૌભાગ્ય, બહુવૃચાનાં આ દશ ઉપનિષદ છે તથા ઐતરેય આરણ્યક છે.

યજુર્વેદની મેધાતિથિના કહેવા પ્રમાણે ૧૦૦ શાખાઓ છે. માનસદીપિકા તથા ચરણવ્યૂહમાં ૮૬ શાખાઓ, મુક્તિકોપનિષદમાં ૧૦૯ શાખાઓ અને અગ્નિપુરાણમાં

યઃ કશ્ચિત્કસ્યચિદ્ધર્મો મનુના પરિકીર્તિતઃ ।

સ સર્વોઽભિહિતો વેદે સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ ॥ ૭ ॥

૭ મનુએ જે વર્ણનો જે કંઈ ધર્મ કહ્યો છે, તે સર્વ ધર્મ વેદમાં કહ્યો છે; કારણ કે વેદ સર્વ જ્ઞાનના ભંડારરૂપ છે.

૭ શાખાઓ કહેલી છે. તેનાં નામઃ—કાણ્વ, માધ્વદિની, કડી, માધ્વકડી, મૈત્રાયણી, તૈત્તિરીય અને વૈશંપાયની. માનસદીપિકા અને ચરણવ્યૂહમાં ચરક નામની શાખાના ચરક, આહરક, કઠ, પ્રાચ્યકઠ, કપિષ્ઠલકઠ, ચારાયણ્યા, વારાયણ્યા, વારતાંતવ્યા, શ્વેતાશ્વતર, ઔપમન્યવ, પાતંકિનીયા, મૈત્રાયણીયા આવા ૧૨ ભેદ કહ્યા છે. મૈત્રાયણી શાખાના ૭ ભેદ છે. માનવ, દુંદુભા, વારાહા, હારિદ્રવીયા, છગલેયા, સામાયણીયા. આ ૧૮ ભેદો પૂર્વ, ઉત્તર અને નૈઋત્ય દિશાઓમાં ચાલે છે. વાજસનેયી શાખાના ૧૭ ભેદ છે, જળ્યાલા, ઔઘેય, કાણ્વ, માધ્વદિન, શાખેયા, તપનીયા, કપોલા, પૌન્ડ્રવત્સા, આવટિકા, પશમાવટિકા, પારાશર્યા, વૈનેયા, વૈઘેયા, ઓઢેયા, ગાલવા, જૈજવા, કાલ્યાયની આ પૂર્વ, ઉત્તર અને નૈઋત્ય દિશામાં ચાલે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના ઔપ્મ્ય અને કાંડીક્ય એવા બે ભેદ છે, તેમાં કાંડીક્યના ભારદ્વાજ, કલેતા, શાટયાયની, આપસ્તંબી, ઔધાયની, સલાશાળી, હિરણ્યકેશી અને ઔઘેયીક, એવા આઠ ભેદ છે. શુક્લ યજુર્વેદનું શતપથ બ્રાહ્મણ અને કૃષ્ણ યજુર્વેદનું આપસ્તંબ અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ છે તથા શુક્લ યજુર્વેદનું કાણ્વ અને હિરણ્યકેશી નામનાં બ્રાહ્મણો છે. શુક્લ યજુર્વેદનાં ઉપનિષદોઃ—ઇશાવાસ્ય, બૃહદારણ્ય, જળ્યાલ, હંસ, પરમહંસ, સુખાલા, મંત્રિકા, નિરાલંબ, વિશિષ્ઠ, બ્રાહ્મણ મંડળ, બ્રાહ્મણદ્વયતારક, પિંગળ, લિહ્તુ, તુરીયા, તિતાધાત્મ, તારસાર, યાજ્ઞવલ્કય, સાઠ્યાયની મુક્તિકાના. કૃષ્ણ યજુર્વેદનાં ઉપનિષદો આ પ્રમાણે છેઃ—કઠવંલ્લી, તૈત્તિરીયક, બ્રહ્મ, કૈવલ્ય, શ્વેતાશ્વતરં, ગર્ભ, નારાયણ, અમૃતખિંદુ, મૃતનાદ, કાલાગ્નિરુદ્ર, ક્ષુરિકા, સર્વસાર, શુકરહસ્ય, તેજ્જેખિંદુ, ધ્યાનખિંદુ, બ્રહ્મવિદ્યા, યોગતત્ત્વ, દક્ષિણામૂર્તિ, સ્કંદ, શારીરક, યોગશિખી, કાક્ષ, રાક્ષ્ય, અવધૂત, કઠરુદ્ર, હૃદય. યોગકુંડલિની, પંચબ્રહ્મ, પ્રાણામિહોત્ર, વરાહ, કલિસંતરણ ને સરસ્વતી. તેનાં શ્રૌતસૂત્રો આ પ્રમાણે છેઃ—કાલ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર, ભારદ્વાજ શ્રૌતસૂત્ર તથા પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર. કૃષ્ણ યજુર્વેદનાં શ્રૌતસૂત્રો આ પ્રમાણે છેઃ—આપસ્તંબ શ્રૌતસૂત્ર અને આપસ્તંબ ગૃહ્યસૂત્ર. તે સિવાય શુક્લ યજુર્વેદનાં હિરણ્યકેશી ગૃહ્યસૂત્ર અને સાંખ્યાયન ગૃહ્યસૂત્ર છે.

સામવેદની ચરણ વ્યૂહમાં એક હજાર શાખાઓ કહેલી છે. તેમાંથી નીચેની શાખાઓ હાલ ઉપલબ્ધ છે. આસુરાયણીયા, વાસુરાયણીયા, વાર્તાન્તરેયા, પ્રાંજલ, ઋગ્વૈનવિધિ, પ્રાચીન યોગ, રાણાયનીય, આ સાત. તેમાં રાણાયનીયના નવ ભેદ છે. શાલ્યાયનીય, શાલ્યમુગ્રા, ખલ્વલ, મહાખલ્વલ, લાંગલ, કૌથુમ, ગૌતમ, જૈમિનીય. ઉપલી શાખામાંથી ત્રણ શાખાઓ પ્રસિદ્ધ છે. ગૂજરાતમાં કૌથુમી શાખાનો પ્રચાર છે, કર્ણાટકમાં જૈમિનીય શાખાનો અને મહારાષ્ટ્રમાં રાણાયનીય શાખાનો પ્રચાર છે.

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधર્मे निविशेत् वै ॥ ૮ ॥

૮ વેદ તથા શાસ્ત્રનાં ચિંતનરૂપી જ્ઞાનદષ્ટિવડે આ સંપૂર્ણ માનવ ધર્મ શાસ્ત્રને સારી રીતે જાણીને તથા વેદનાં પ્રમાણોને અનુસરીને વિદ્વાન્ પુરુષે સ્વધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ.

કૌથુમી શાખાના છ ભેદ છે:-કૌથુમ, આસુરાયણ, વાતાયન, પ્રાંજલી, દેનમૃત, પ્રાચીન યોગ્ય, નૈગમીયા. સામમાં ચાર આર્ચિક છે:-છંદ, આરણ્યક, મહાનામ્ન અને ઉત્તર તથા ચાર ગાન છે-સ્તોત્ર, ગેય, આરણ્ય અને ઉહ. ચાર પરિશિષ્ટ છે:-મહાનામ્ન, ભારંડ, તવશ્શાપીય ને ગાયત્ર્ય. સામનાં બ્રાહ્મણો અને દેવત, મંત્ર, સંહિતાપનિષદ્, વંશ, પંચવિંશ, તાંડ્ય મહાબ્રાહ્મણ, સામવિધાન, પર્વિશ, આર્ષેય અને સંહિતા બ્રાહ્મણ છે. સામવેદનાં ઉપનિષદો આ પ્રમાણે છે:-કેન, છાંદોગ્ય, આરુણી, મૈત્રાયણી, મૈત્રાય, પૈત્રેયી, વજ્રસૂચિક, યોગચૂડામણિ, વાસુદેવ, મહત્ સંન્યાસ, અવ્યક્ત, તુંડિકા, સાવિત્રી, રુદ્રાક્ષ, જળ્યાલ, દર્શન અને જળ્યાલી. શ્રૌતસૂત્રો:-લાટ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર અને ગોભીલ ગૃહ્યસૂત્ર છે.

અથર્વવેદની માનસદીપિકા તથા ચરણવ્યૂહમાં ૧૯ શાખાઓ કહી છે. મુક્તિ-કોપનિષદ્માં ૫૦ શાખાઓ કહેલી છે. તેની ૯ શાખાઓ આ પ્રમાણે છે:-પૈષ્પલા, દાંત, દામોદાંત, જળ્યાલા, ઝોતાયના, બ્રહ્મપલાશા, શૌનકી, દેવદર્શી અને ચરણવિદ્યા. તેનું ગોપથ નામનું એક બ્રાહ્મણ છે અને તેનાં ઉપનિષદો:-પ્રશ્ન, મુંડક અને માંડૂક્ય છે.

શ્રૌતસૂત્રો:-સાંખ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર છે. નક્ષત્રકલ્પ, વિધાનકલ્પ, સંહિતા વિધિ-કલ્પ, અભિચારકલ્પ, શાંતિકલ્પ એ કલ્પસૂત્રો છે અને સાંખ્યાયન ગૃહ્યસૂત્ર છે. ઉપનિષદો-પ્રશ્ન, મુંડ, માંડૂક્ય, અથર્વશીર્ષ અને અથર્વશિખા.

બૃહજ્જળ્યાલ, નૃસિંહતાપની, નારદપરિવ્રાજક, સીતા, શરભ, મહાનારાયણ, રામરહસ્ય, રામતાપની, શાંડિલ્ય, પરમહંસ, પરિવ્રાજકાંજનપૂર્ણા, સૂર્યાર્તમ, પાશુપત, પરબ્રહ્મ, ત્રિપુરાતપન, દેવી, ભાવના, ભસ્મ, જળ્યાલ, ગણુપિત, મહાવાક્ય, ગોપા-લતપન, કૃષ્ણ, હયગ્રીવ, દત્તાત્રેય અને ગારુડા.

આ ચારેય મંત્ર સંહિતાની પદ તથા ક્રમ આવી એ પ્રકૃતિ છે અને જટા, માલા, શિખા, રેખા, ખ્વજ, દંડ, રથ અને ધન, આ આઠ વિકૃતિઓ છે. આ વેદના ચાર ઉપવેદ છે. ઋગ્વેદનો ઉપવેદ આયુર્વેદ, યજુર્વેદનો ધનુર્વેદ, સામનો ગાંધર્વવેદ અને અથર્વણનો શિલ્પશાસ્ત્ર તથા આયુર્વેદ ઉપવેદ છે. શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ આ છ વેદનાં અંગો છે. ઉપનિષદો, ઉપવેદો તથા અંગો સાથે મંત્રબ્રાહ્મણાત્મક વેદ ધર્મનું મૂળ ગણાય છે અર્થાત્ વેદમાં ધર્મનું વિવેચન કરેલું છે; તેથી વેદ ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાય છે. અહીં મૂળમાં અખિલ એટલે સંપૂર્ણ વેદ ધર્મ જાણવાનું સાધન છે, એમ જ કહ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, વેદના વર્ણ (અક્ષર), માત્રા, પદ પ્રત્યેક સાર્થક હોવાથી ધર્મ જાણવામાટે સંપૂર્ણ વેદ પ્રમાણ ગણાય છે.

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં ધર્મમનુતિષ્ઠન્હિ માનવઃ ।

इह कीर्तिमवामोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

૬ મનુષ્ય શ્રુતિમાં અને સ્મૃતિમાં કહેલો ધર્મ પાળવાથી આ લોકમાં કીર્તિ મેળવે છે અને મરણ પછી પરલોકમાં સર્વોત્તમ સુખ મેળવે છે.

*શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्भौ ॥ १० ॥

વેદવેત્તાઓએ રચેલી સ્મૃતિઓ ધર્મ જાણવામાં પ્રમાણ ગણાય છે અને તે પશુ મનુ, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારિત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઉશના, અંગિરા, યમ, આપસ્તંબ, સંવર્ત, કાત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર, વ્યાસ, શંખ, લિખિત, દક્ષ, ગૌતમ, શાતાતપ, વસિષ્ઠ, સુમેતુ, બૌધાયન, વૃદ્ધ મનુ, વૃદ્ધ પરાશર, વૃદ્ધ હારિત, વૃદ્ધ સ્મૃતિ, નારદ સ્મૃતિ અને પૈડીનસી, આ અઠાવીશ સ્મૃતિઓ છે. વેદવેત્તાઓનાં શીલ પણ ધર્મ જાણવાનાં સાધનો ગણાય છે. તે શીલ બ્રહ્મણ્યતા, દેવપિતૃભક્તિ, સૌમ્યતા, અપરોપતાપિતા (બીજને સંતાપ નહિ કરવો તે), અનસૂયતા (છર્ચા નહિ કરવી તે), મૃદુલ, અપારુધ્ય (અકઠોરતા), મૈત્રતા (સૌ સાથે મિત્રતા), પ્રિયવાદિતા, કૃતજ્ઞતા, શરણ્યતા, કારુણ્ય અને પ્રશાંતિ, એમ તેર છે તે, તથા તેનું જેમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એવાં મહાભારત, રામાયણ વગેરે ઇતિહાસ અને પુરાણો પણ ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાય છે. એ જ પ્રમાણે ઇતિહાસ પુરાણોમાં વર્ણવેલો સદાચાર પણ ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાય છે. તેમ જ વેદવેત્તા મહાત્મા પુરુષોનું મન જે ધર્માચરણ કરવાથી પ્રસન્ન રહે, તે પણ ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાય છે. મેધાતિથિ શીલ શબ્દ ઉપર વિવેચન કરતાં કહે છે કે:—‘શીલ સમાધૌ શીલ ધાતુ સમાધિ અર્થમાં છે, માટે જેઓ વિદ્વાનો હોવા ઉપરાંત ગુરુ, ઉપાધ્યાય વગેરેની પાસે વેદાધ્યયન કરીને વિધિ પ્રમાણે વર્તે છે, તેવા પુરુષોનાં સ્મરણો એટલે સ્મૃતિઓ પણ ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાય છે. પરંતુ વેદબાહ્ય શાક્ય, ભોજક, બૌદ્ધ, જૈન વગેરેના સ્મૃતિ-ગ્રંથો વૈદિકપ્રમાણો વિનાના હોવાથી પ્રમાણ ગણાતા નથી તથા વેદને નામ માત્રથી જ માનનારા છતાં વેદવિરુદ્ધ ઉપદેશ કરનારા પાંચરાત્ર, પાશુપત, અઘોરો, ભૈરવો, શાકતો, લિંગાયતિકો વગેરેના ગ્રંથો પણ પ્રમાણ ગણાતા નથી. કારણ કે તેઓએ પોત પોતાના ગ્રંથોમાં પોત પોતાના આચાર્યોને ઈશ્વરાવતાર અને દેવાવતાર વર્ણવ્યા છે તથા તેઓના ઉપાસ્ય દેવો અને ઉપાસનાના વિધિઓ પણ વેદવિરુદ્ધ હોવાથી ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાતા નથી. સાધુઓનો કહેતાં મહાત્મા પુરુષોનો આચાર પણ ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાય છે. કારણ કે મહાત્માઓ શાસ્ત્રાનુસાર જ આચાર પાળે છે તથા તેઓનું મન જે વિષયને સ્વીકાર કરે છે, તે પણ ધર્માનુકૂળ હોવાથી ધર્મ જાણવામાં પ્રમાણભૂત થઈ પડે છે.

* સદાચાર ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાય છે, પરંતુ તેમાં અંધપરંપરા ઉતરી આવવાનો સંભવ હોય છે. વળી તે બહુ વિસ્તારવાળો હોય છે. ભારે સ્મૃતિનાં વાક્યો નિયમિત

૧૦ શ્રુતિ એટલે વેદ અને સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર, તે બંને ઉપર મિથ્યા તર્કો કરીને તેમાં કહેલા વિચારોપર અશ્રદ્ધા કરવી નહિ. કારણ કે તે બંનેમાંથી ધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે.

***યોઽવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્વિજઃ ।**

સ સાધુભિર્વદિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥ ૧૧ ॥

હોય છે અને શ્રુતિઓના અર્થોનું સ્મરણ કરીને તેમાં ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો હોવાથી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ આ બંને સખળ પ્રમાણ ગણાય છે, તેમાં પણ શ્રુતિ કહેતાં વેદ સૃષ્ટિના આરંભથી જ સનાતનરૂપે સિદ્ધ છે અને તેમાંથી જ આપણે અમુક ક્રિયા ધર્મરૂપ છે અને અમુક ક્રિયા અધર્મરૂપ છે, એમ જાણી શકીએ છીએ. વેદમાં કહ્યું છે કે:—“સોમમપામ અમૃતાશ્વામૂમ અમેસોમનું પાન કરીએ અને અમૃત થઈએ” અર્થાત્ સોમપાન કરનારો શુદ્ધ થઈને સ્વર્ગમાં જાય છે સારે સુરાપાન કરનારો નરકમાં જાય છે તથા અગ્નિષ્ટોમીય પશુહિંસાથી અભ્યુદય થાય છે અને લૌકિક હિંસાથી પાપ થાય છે, આ વાત વેદમાં કહેલી છે. તેના ઉપર કોઈ કુતર્ક કરે કે જેમ લૌકિક હિંસા પાપરૂપ છે, તેમ વૈદિક હિંસા પણ પાપરૂપ હોવી જોઈએ. કારણ કે તે પણ એક જાતની હિંસા જ છે અને જે વૈદિકી હિંસા અભ્યુદય કરનારી હોય તો પછી લૌકિકી હિંસા કેમ અભ્યુદય કરે નહિ? પરંતુ આવા કુતર્કોને સિદ્ધાંતરૂપે માનવા, એ અધર્મ ગણાય છે. કારણ કે લૌકિકી હિંસા રાગથી કરવામાં આવે છે માટે તે અધર્મ ગણાય છે; પરંતુ યજ્ઞમાં પશુનું આલલન રાગથી કરવામાં આવતું નથી, પણ વેદવિહિત વિધિથી કરવામાં આવે છે માટે ધર્મરૂપ ગણાય છે; માટે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલા વિધિઓ ઉપર કુતર્કો કરવા નહિ, આમ આ શ્લોકમાં મનુ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.

* આજ કાલ કેટલાએક લોકો તર્કને પ્રધાન માને છે અને તેમાં પ્રમાણ તરિકે નિસ્કતની નીચેની આખ્યાયિકાનું પ્રમાણ આપે છે; “ઋષિઓએ દેવોને પ્રશ્ન કર્યો કે, ભવિષ્યમાં અમારામાં કોઈ ઋષિ (મંત્રદ્રષ્ટા) ન થાય તો અમારે વેદાર્થનો વિચાર કેવી રીતે કરવો? સારે દેવોએ તેઓને તર્ક નામનો ઋષિ આપ્યો અર્થાત્ તેઓને કહ્યું કે તમારે તર્કથી વેદાર્થનો વિચાર કરવો.” આવા એક પ્રમાણ ઉપરથી કેટલાએક તર્કને જ મુખ્ય માનીને શ્રુતિનો તથા સ્મૃતિનો મનમાનતો અર્થ કરે છે અને વેદમાં તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં પોતાના વિચારથી વિરુદ્ધ પડતા ભાગને પ્રહિંમ કરાવે છે. સારે કેટલાએક શ્રદ્ધાળુ છતાં પણ પોતાના મતની પુષ્ટિને માટે ખેંચતાણ કરીને શ્રુતિના અને સ્મૃતિના ખરા અર્થો તણ દઈને અનર્થ કરે છે. પરંતુ શ્રદ્ધાહીન શુષ્ક તર્ક કરવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે. વ્યાસસૂત્રમાં તર્કનું ખંડન કરતાં કહ્યું છે કે; “તર્કપ્રતિષ્ઠાનાત્ તર્ક કરવાથી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી.” મનુએ પણ ધર્મનું જ્ઞાન થવાનો ઉપાય દર્શાવતાં ૧૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે;—

“વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના । વસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ ॥

૧૧ જે દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) જાતિનો પુરુષ નાસ્તિક લોકોએ રચેલાં તર્કશાસ્ત્રના આધારે ધર્મનાં મૂળ તરિકે ગણાતી શ્રુતિનું તથા સ્મૃતિનું અપમાન કરે તો સત્પુરુષોએ વેદની નિંદા કરનારા તે પુરુષને નાસ્તિક જાણવો અને તેને પોતાના મંડળમાંથી બહાર કાઢવો.

વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

૧૨ વેદ, સ્મૃતિ, સત્પુરુષોનો આચાર તથા જે આચરણ કરવાથી પોતાનું મન પ્રસન્ન થાય તે, આમ ચાર પ્રકારનું ધર્મનું સાક્ષાત્ લક્ષણ (પ્રમાણ) કહેલું છે.

***અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં નિધીયતે ।**

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

જે મનુષ્ય વેદ તથા શાસ્ત્રને અનુકૂળ તર્ક કરે છે તે ધર્મને જાણે છે, બીજા જાણતો નથી.” આવા જ વિચારો આ શ્લોકમાં દર્શાવતાં લગવાનું મનુ કહે છે કે, જે બૌદ્ધાદિકનાં તર્કશાસ્ત્રને આધારે સાક્ષાત્ શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મને અનાદર કરે છે, તેને નાસ્તિક અને વેદનિંદક જાણવો.

* અર્થમાં આસક્તિવાળા કહેતાં પૃથ્વી, ગાય, ઘોડા, પશુઓ અને ધન વગેરે મેળવવા માટે વ્યાપાર, ખેતી વગેરે ધંધો કરનારા તથા કામમાં આસક્તિવાળા એટલે સ્ત્રી, સંગીત, વાદ્યોના શોખમાં રચી પચી રહેલા લોકો વેદ તથા વેદનાં અંગોનું અધ્યયન કરી શકતા નથી અને તેથી તેઓ ધર્મનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જાણી શકતા નથી. કારણ કે અર્થ અને કામની આસક્તિ રાખવાથી વેદ, વેદનાં અંગો, ધર્મશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરે લખવાનો કે વાંચવાનો અવસર મળતો નથી અને તેથી ધર્મનું જ્ઞાન પણ થતું નથી. માટે ધર્મ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ અર્થ તથા કામના ઉપરથી આસક્તિ દૂર કરીને ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાની જરૂર છે. જેણે વેદનું તથા વેદાંગનું અધ્યયન કરેલું હોય અને જેને સમાવર્તન સંસ્કાર થયો ન હોય, એવો બ્રહ્મચારી ધર્મજિજ્ઞાસાને યોગ્ય છે. એ વાત “અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા” એ સૂત્રના વિવેચનમાં સ્પષ્ટ રીતે કહી છે. વેદ સર્વ વિદ્યાનો ભંડાર છે અને તેમાં રહેલા અલૌકિક જ્ઞાનને લીધે વિદેશીઓ પણ વેદને માન આપે છે. માટે વેદધર્મીઓએ તો સ્વધર્મના નિર્ણય વેદવચનોથી જ કરવો જોઈએ. વેદને અનુકૂળ એવાં સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેને પણ પ્રમાણ માનવાં. પણ ધર્મ જાણવા માટે સર્વ કરતાં મુખ્ય અને સખળ પ્રમાણ શ્રુતિ કહેતાં વેદ છે. આ વાત દર્શાવતાં આઠમા શ્લોકમાં કહેલું છે કે; “શ્રુતિપ્રામાણ્યતો વિદ્વાન્ સ્વધર્મે નિવિષેત વૈ વિદ્વાન્ પુરુષે શ્રુતિનાં પ્રમાણોનો આધાર લઈને સ્વધર્માચરણ કરવું.”

૧૩ અર્થ (ધન) સંપાદન કરવામાં અને કામ (વૈભવો) ભોગવવામાં જેઓનું મન આસક્ત થયું ન હોય, તેઓને ધર્મનો ઉપદેશ કરવો, આમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે અને ધર્મ જાણવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને મુખ્ય પ્રમાણ શ્રુતિ એટલે વેદ છે.

શ્રુતિદ્વૈધં તુ યત્ર સ્યાત્તત્ર ધર્માવૃથૌ સ્મૃતૌ ।

ઉભાવપિ હિ તૌ ધર્મૌ સમ્યગુક્તૌ મર્નાષિભિઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ જ્યાં બે શ્રુતિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ વિષયને કહેતી હોય, ત્યાં તે બન્નેય વિષયને ધર્મ સમજવા. કારણ કે ઋષિઓએ તે બન્નેયને સત્ય ધર્મ કહેલો છે.

ઉદિતેઽનુદિતે ચૈવ સમયાધ્યુષિતે તથા ।

સર્વથા વર્તતે યજ્ઞ ઇતીયં વૈદિકી શ્રુતિઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ અગ્નિમાં હોમ ક્યારે કરવો, તે વિશે ત્રણ શ્રુતિઓ નીચે પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સમય દર્શાવે છે; ઉદિતે જુહુયાત્ સૂર્યોદય પછી હોમ કરવો, અનુદિતે જુહુયાત્ સૂર્યોદય પહેલાં અરુણોદય સમયે હોમ કરવો તથા સમયાધ્યુષિતે જુહુયાત્ સૂર્ય અને નક્ષત્ર એમાંનું કોઈ પણ દેખાતું ન હોય, તેવે સમયે હોમ કરવો; આમ હોમને માટે ત્રણ જૂદા જૂદા સમય કહેલા છે, માટે એ ત્રણમાંથી હરકોઈ સમયે સર્વથા અગ્નિહોત્રમાં હોમ આપવો. આવું વેદની શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે અને આ ત્રણેય પક્ષ સત્ય છે.

(શ્રુતિં પશ્યન્તિ મુનયઃ સ્મરન્તિ તુ તથાસ્મૃતિ ।

તસ્માત્પ્રમાણં મુનયઃ પ્રમાણં પ્રાથિતં મુવિ ॥

મુનિઓ શ્રુતિઓના દ્રષ્ટા છે અને તેઓ શ્રુતિઓનું સ્મરણ કરીને સ્મૃતિના ગ્રંથો રચે છે; માટે મુનિઓએ રચેલી સ્મૃતિઓ જગતમાં પ્રમાણ-તરિકે પ્રસિદ્ધ ગણાય છે.)

(ધર્મવ્યતિકરો દૃષ્ટઃ શ્રેષ્ઠાનાં સાહસં તથા ।

તદન્વીક્ષ્ય પ્રયુજ્ઞાનાઃ સીદન્ત્યપરધર્મજાઃ ॥

મહાત્મા પુરુષો ધર્મોલ્લંઘન કરે તથા સાહસ કર્મ કરે, તે જોઈને જે પુરુષો તેઓનું અનુકરણ કરે છે તેઓ સીદાય છે.)

નિષેકાદિશ્મશાનાન્તો મન્ત્રૈર્યસ્યોદિતો વિધિઃ ।

તસ્ય શાસ્ત્રેઽધિકારોઽસ્મિજ્ઞેયો નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ જેને ગર્ભાધાન સંસ્કારથી માંડીને અંત્યેષ્ટિ સૂધીના સંસ્કારો વેદના મંત્રોથી કરવા આમ કહ્યું છે, તે દ્વિજવર્ણને આ ધર્મશાસ્ત્ર ભણવાનો અધિકાર છે; બીજા કોઈને પણ અધિકાર નથી એમ જાણવું.

સરસ્વતીદૃષદ્વત્યોર્દેવનઘોર્યદન્તરમ્ ।

તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

૧૭ સરસ્વતી અને દૃષદ્વતી નામની દેવતાઓની જે નદીઓની વચ્ચે પવિત્ર દેશ. દેવતાઓએ નિર્માણ કરેલા દેશને બ્રહ્માવર્ત દેશ કહે છે.

***તસ્મિન્દેશે ચ આચારઃ પારંપર્યક્રમાગતઃ ।**

વર્ણાનાં સાન્તરાઘાનાં સ સદાચાર ઉચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

૧૮ તે દેશમાં વસતા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રોનો અને વર્ણ-સંસ્કર પ્રજાનો પરંપરાથી કુમવાર જે આચાર આદ્યો આવે છે, તે સદાચાર કહેવાય છે.

(વિરુદ્ધા ચ વિગીતા ચ દૃષ્ટાર્થાદિષ્ટકારણે ।

સ્મૃતિર્ન શ્રુતિમૂળા સ્યાદ્યા ચૈષા સંભવશ્રુતિઃ ॥

જે સ્મૃતિ વેદવિરુદ્ધ આચાર કહેતી હોય, નિંદાપાત્ર હોય, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણસિદ્ધ લૌકિકાર્થનો વિચાર કરનારી હોય અને જેનાં મૂળને માટે શ્રુતિની સંભાવના કરવામાં આવતી હોય, પરંતુ ખરી રીતે જેનું મૂળ શ્રુતિ ન હોય, તેને સ્મૃતિ તરીકે પ્રમાણ માનવી નહિ.)

* આ શ્લોકમાં બ્રહ્માવર્ત દેશના આચારને સદાચાર માનવાનું કહ્યું છે, પરંતુ બ્રહ્માવર્ત દેશમાં રહેનારા વિદ્વાન અને સત્પુરુષોના આચારને જ સદાચાર માનવો કે, ત્યાં વસનારા સર્વના આચારને સદાચાર માનવો, આ એક પ્રશ્ન છે. જો તે દેશના વિદ્વાનોના જ આચારને સદાચાર માનવામાં આવે તો સર્વ દેશના સત્પુરુષોના આચારને પણ સદાચાર માનવો જોઈએ અને તે વાત “આચારશ્ચૈવ સાધૂનામ્” એ શ્લોકમાં કહી જ છે. માટે આ શ્લોક નિરર્થક થશે. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:— પ્રાચીન સમયમાં બ્રહ્માવર્તમાં રહેનારા બહુધા કુળપરંપરાથી ધર્મના સંસ્કારવાળા હતા, તેથી સદાચારી હતા. અહીં તે દેશના આચારનું મુખ્ય વર્ણન કર્યું છે. બ્રહ્માવર્ત વગેરે દેશના વર્ણન ઉપરથી કોઈ અબુધ શંકા કરે કે, બ્રહ્માવર્તના રહેનારા બ્રાહ્મણે આ સ્મૃતિ રચેલી હશે, પરંતુ તેમ કહેનારાનું તે અનુમાન જોડું છે. અહીં તો ધર્મનું વર્ણન કરતાં પ્રસંગાવશાત્ પવિત્ર દેશો કયા, આવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતાં પવિત્ર અને ધર્માચરણ કરવા યોગ્ય બ્રહ્માવર્ત વગેરે દેશો ક્યાં આવેલા છે અને તેની સીમા કેટલી છે, તે દર્શાવ્યું છે.

કુરુક્ષેત્રં ચ મત્સ્યાશ્ચ પન્થાલાઃ શૂરસેનકાઃ ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादिनन्तरः ॥ १९ ॥

૧૯ કુરુક્ષેત્ર તથા મત્સ્ય દેશ, પંચાલદેશ અને શૂરસેનદેશ, એ બ્રહ્મર્ષિ દેશ કહેવાય છે અને તે બ્રહ્માવર્તના કરતાં જરા ઉતરતા ગણાય છે.

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥

૨૦ ઉપર કહેલા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણની પાસેથી પૃથ્વી ઉપરનાં સર્વે મનુષ્યોએ પોતપોતાનો સંહાર શીખવો.

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्પ્રાગ્વિનશનાદપિ ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

૨૧ હિમાચળ અને વિંધ્યાચળની વચ્ચે, જ્યાં સરસ્વતી નદી હુમ થઈ ગઈ છે, તેના પૂર્વ ભાગમાં તથા પ્રયાગથી પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો પ્રદેશ મધ્યદેશ કહેવાય છે.

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

૨૨ પૂર્વ સમુદ્રથી આરંભીને પશ્ચિમ સમુદ્રની વચ્ચેના અને હિમાચળથી આરંભીને વિંધ્યાચળ સૂધીની વચ્ચેના પ્રદેશને વિદ્વાનો આર્યાવર્ત કહે છે.

*કૃષ્ણસારસ્તુ ચરતિ મૃગો યત્ર સ્વભાવતઃ ।

સ જ્ઞેયો યજ્ઞિયો દેશો મ્લેચ્છદેશસ્ત્વતઃ પરઃ ॥ ૨૩ ॥

* આ શ્લોકમાં યજ્ઞ કરવાયોગ્ય દેશનું તથા મ્લેચ્છદેશનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ શ્લોક એવો વિધિ દર્શાવતો નથી કે, જે દેશમાં કાળીયાર મૃગ ફરતો હોય તેજ દેશમાં યજ્ઞન કરવું. પરંતુ જ્યાં કાળીયાર મૃગ ફરતો હોય, તે દેશ યજ્ઞ કરવાયોગ્ય છે, આમ દેશની યોગ્યતા બતાવે છે. કારણ કે તેવા દેશમાં સામ, ખેર, દર્ભ, ખાખરો, ઉદુંબર વગેરે યજ્ઞની સામગ્રી સુલભ હોય છે. આ ભારતવર્ષ પણ તેવો જ દેશ છે. આ દેશમાં ચાતુર્હોત્ર કર્મ કરનારી પ્રજા પણ વસે છે, તેથી આ દેશને યજ્ઞકરવાયોગ્ય આર્યાવર્ત કહ્યો છે અને ભારતવર્ષ શિવાયના બીજા દેશને મ્લેચ્છદેશ કહ્યો છે. કારણ કે તે દેશોમાં મ્લેચ્છો વસે છે. વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે;

“ચાતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થાનં યસ્મિન્દેશે ન વિદ્યતે । સ મ્લેચ્છદેશો વિજ્ઞેય આર્યાવર્તસ્તતઃ પરઃ”

જે દેશમાં બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા ન હોય, તેને મ્લેચ્છ દેશ જાણવો અને જે દેશમાં ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા હોય તેને આર્યાવર્ત જાણવો.”

૨૩ જે દેશમાં કૃષ્ણ વર્ણનો મૃગ (હરણ) સ્વાભાવિક રીતે ફર્યા કરે છે, તે દેશને યજ્ઞ કરવાયોગ્ય દેશ જાણવો અને તે શિવાયના બીજા દેશને મ્લેચ્છદેશ જાણવો.

***एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।**

शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेदृत्तिकर्षितः ॥ २४ ॥

* દ્વિજવર્ણની સેવા કરવી, આ શૂદ્રોનો ધર્મ હોવાથી જે દેશમાં દ્વિજ વર્ણ રહેતા હોય, તે દેશમાંજ શૂદ્રને રહેવાનું કહ્યું છે. છતાં તેનું કુટુંબ જો મોટું હોય અને તેઓની આજીવિકા ચાલતી ન હોય તો તેણે અહ્યાવર્તાદિક દેશ તજીને બીજા દેશમાં પણ નિવાસ કરવો, પરંતુ મ્લેચ્છ દેશોમાં તો નિવાસ કરવો જ નહિ. કારણ કે ત્યાં વાસ કરવાથી તે દેશના લોકોની સાથે હરવાફરવાનો, જળપાનનો, તેમણે રાંધેલાં અન્નનાં ભોજનનો એમ અનેક જાતનો પ્રસંગ આવી પડવાથી મ્લેચ્છ થવાનો પ્રસંગ પણ આવે છે. મનુસ્મૃતિના ટીકાકાર મેઘાતિથિ મ્લેચ્છદેશમાં વાસ કરવાના સંબંધમાં કહે છે કે;—

“देशान्तरे संभवति धनार्जने निवसेत् । तत्रापि न म्लेच्छभूयिष्ठे” किं तर्हि अयज्ञीये । म्लेच्छावृत्ते यानासनाशनादिक्रियानिमित्तस्य संसर्गस्य अपरिहार्यत्वात्तद्वापात्तिप्रसङ्गात् ॥ પોતાના દેશ વિના બીજા દેશમાં જો ધન સંપાદન કરવાનો સંભવ હોય તો ત્યાં રહેવું. પરંતુ જ્યાં ધણા મ્લેચ્છો રહેતા હોય તેવા દેશમાં રહેવું નહિ, પરંતુ કાંઈ અયજ્ઞીય દેશમાં જઈને રહેવું. જ્યાં મ્લેચ્છો જ વસતા હોય તેવા દેશોમાં રહેવાથી તેઓની સાથે જેસવા ઉઠવાનો તથા ભોજન વગેરેનો પ્રસંગ છાડી શકાતો નથી, તેથી ત્યાં રહેનારાને મ્લેચ્છ થવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે.” આવી રીતે મનુ શૂદ્રને પણ મ્લેચ્છ દેશમાં નિવાસ કરવાનો નિષેધ કરે છે તો પછી દ્વિજો તો મ્લેચ્છના દેશમાં કેમ જ રહી શકે ? કદાચ તીર્થયાત્રાપ્રસંગે પગ રસ્તે જતાં માર્ગમાં મ્લેચ્છદેશ આવી ચડે, તો તેવા દેશોમાંથી ઘેર આવ્યા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અહીં બીજો એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય છે કે, ભૂમિને અપવિત્ર માનવી કે મનુષ્યોને અપવિત્ર માનવા. આના સંબંધમાં મેઘાતિથિ કહે છે કે;—

“न भूमिः स्वतो दुष्टा संसर्गादिह सा दुष्यति । अमेध्योपहता इव ॥ ભૂમિ પોતે અપવિત્ર નથી, પરંતુ વિષ્ટા વગેરે અપવિત્ર વસ્તુના સંસર્ગથી પદાર્થ જેમ અપવિત્ર થાય છે, તેમ ભૂમિ પણ મ્લેચ્છોના સંબંધથી અપવિત્ર થાય છે.

પુરુષ અને દેશના સંબંધમાં મેઘાતિથિ કહે છે કે;—

“न देशसंबन्धेन पुरुषा म्लेच्छाः किं तर्हि पुरुषसंबन्धेन म्लेच्छदेशता ॥

દેશના સંબંધથી પુરુષો મ્લેચ્છ થતા નથી, પરંતુ મ્લેચ્છ પુરુષોના સંબંધથી દેશ મ્લેચ્છ બને છે.” માટે જ આર્ય લોકોએ મ્લેચ્છ દેશમાં જઈને નિવાસ કરવો નહિ.

૨૪ દ્વિજવર્ણ ઉપર કહેલા દેશોમાં પ્રયત્નપૂર્વક નિવાસ કરવો અને

કારણ કે ત્યાં નિવાસ કરવાથી મ્લેચ્છોની સાથે ભોજનાદિનો પ્રસંગ આવી પડે છે, માટે તેવા દેશમાં જવાનો કે નિવાસ કરવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે.

હવે આપણે સમુદ્રયાન તથા પરદેશગમનવિષે ધર્મશાસ્ત્રકારોના વિચારોનું અવલોકન કરીએ. સમુદ્રયાન કરનારા દ્વિજવર્ણને બૌધાયને ત્રિવાર્ષિક પ્રાણપલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. પરંતુ હાલના સમય તરફ જોતાં જે આર્યો સમુદ્રને માર્ગે મ્લેચ્છદેશોમાં જાય છે, તેઓને સમુદ્રયાનથી જ ઉત્પન્ન થતા પાપની નિવૃત્તિ માટે બૌધાયન સ્મૃતિમાં કહેલું ત્રિવાર્ષિક પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું નિર્ણયક છે. કારણ કે સમુદ્રયાનની સાથે ૧ મ્લેચ્છ-સહ ભોજન, ૨ મ્લેચ્છોચ્છિષ્ટ ભોજન, ૩ મ્લેચ્છસિદ્ધાન્ત (મ્લેચ્છોએ રાંધેલું) ભોજન, ૪ મ્લેચ્છસ્પૃશ્ઠાન્ત ભોજન, ૫ મ્લેચ્છદેશનિવાસ. આરીતે અનેક પાપો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તે પાપો પતિત કરનારાં છે. શાસ્ત્રમાં સુરાપાન, અગમ્યાગમન, ગોમાંસભક્ષણ વગેરે પાપો કરનારાઓને મહાપાતકી કહેલા છે. બૃહસ્પતિસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે;— “एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्व्यन्नमिश्रणम् । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥ नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह ॥ पतितोनी साधे सुवाथी, ज्ञेसवाथी, अयं पङ्क्तिमां भोजन करवाथी, अयं पात्रमां रसोऽयं કરીને જમવાથી, અન્નનું મિશ્રણ થવાથી, યાજન, અધ્યાપન, કન્યાસંબંધ અને સહભોજન કરવાથી, એમ નવ પ્રકારે સંબંધ કરવાથી પતિત થવાય છે. માટે તેઓની સાથે તેવો સંબંધ કરવો નહિ.” દેવલસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે; “संलापस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनात् । याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥ पतितनी साधे वार्तालाप, स्पर्श, श्वासोश्वास, सहगमन, साथे જોસવું, સાથે ભોજન, યાજન, અધ્યાપન અને કન્યા સંબંધ આટલાં કર્મ કરવાથી તે પતિતનું પાપ, તેના સંબંધ કરનારાને પણ લાગે છે.” પરંતુ પતિતની સાથે ઉપરના સંબંધમાંથી કયા કયા સંબંધ કરવાથી કેટલે વખતે અને કેવી જાતના પતિત થવાય છે, તેને માટે યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે;— “ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरु-तल्पगः ॥ एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् । एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ॥ अक्षहत्या करનારા, મદ્યપાન કરનારા, બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ ચોરનારા અને ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારા મહાપાતકીઓ ગણાય છે અને એ મહાપાતકીઓની સાથે જે એક વર્ષ સૂધી રહે છે, તે પણ મહાપાતકી થાય છે.” આ સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે;— “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् त्रु यानासनाशनात् ॥ पतितनी साधे अयं वर्षं सूधी अयं गाडीમાં જોસીને જવા આવવાથી, અયં આસન ઉપર જોસવાથી તથા અયં પંક્તિમાં જોસીને ભોજન કરવાથી પુરુષ પતિત થાય છે.” પરંતુ યાજન, અધ્યાપન અને કન્યા લેવા દેવાથી તો વર્ષ દિવસે નહિ, પરંતુ તુરત જ પતિત થાય છે.” આ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે;— “यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् ॥ જે પુરુષ જે પતિતની સાથે એક વર્ષ સૂધી રહે છે, તે પુરુષ તેના જેવો થાય છે.”

શૂદ્રે તો ઉપર કહેલા દેશોમાં પોતાની આજીવિકા ન ચાલે તો હરકોઈ પણ દેશમાં નિવાસ કરવો.

દેવલસ્મૃતિમાં તથા યૌધાયનસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે;—“યાજનં યોનિસંબંધં સ્વાધ્યાયં સહમોજનમ્ । કૃત્વા સઘઃ પતન્ત્યેતે પતિતેન ન સંશયઃ ॥ પતિતને યજ્ઞ કરાવવાથી, કન્યા આપવાથી (તેની કન્યા પરણવાથી, થોડું પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે તેથી તે પતિત નથી), પતિતને વેદ શાસ્ત્રનું અધ્યાપન કરાવવાથી, પતિતની પાસે વેદ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી તથા તેની પાસે એક પંક્તિમાં બેસીને ભોજન કરવાથી પણ પુરુષ સર્વથા તુરત જ પાતકી થાય છે.”

આ સર્વ સંદર્ભ ઉપરથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે, પતિતની સાથે ઉપર દર્શાવેલા યાજનાદિક ચાર જાતનો સંબંધ કરવાથી તુરત પતિત થવાય છે અને બીજા સહયાન આદિ સંબંધ કરવાથી એક વર્ષ પતિત થવાય છે.

આ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં જ જન્મલેા આર્ય જાતિનો પુરુષ જો ઉપર કહેલાં મહાપાપો એક વાર પણ કરે છે તો તે પતિત થાય છે અને તેનો સંસર્ગી પણ પતિત થાય છે તો પછી જેઓ જન્મથી જ મ્લેચ્છો છે, જેઓના પૂર્વજો અને તેઓ પોતે જન્મથી જ સુરાપાન, અગમ્યાગમન, ગોમાંસભક્ષણ વગેરે મહાપાપો કરતાં આવ્યા છે અને કરે છે, તેઓની સાથે ભોજન કરનારો, તે જન્મ્યા પછી બાકી વધેલું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન કરનારો અને તેનું રાંધેલું જમનારો પુરુષ સર્વથા મ્લેચ્છ થાય, તેમાં લેશ પણ સંશય નથી અને તેવા પુરુષોને માટે ધર્મશાસ્ત્ર-કરોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું જ નથી. કારણ કે ચાંડાલ, મ્લેચ્છ, પુલ્કસ વગેરેને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિકારે સમાન સ્થિતિમાં મૂક્યા છે. ચાંડાલનું ભોજન કરનારાને અંગિરાએ આ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું છે:—“ચાળ્ડાલપતિતાદીનામુચ્છિષ્ટાન્નસ્ય મક્ષણે । ચાન્દ્રાયણં ચરે-
દ્વિપ્રઃ ક્ષત્રઃ સાંતપનં ચરેત્ ॥ ષડ્ઘાત્રં ચ ત્રિરાત્રં ચ વર્ણયોરનુપૂર્વશઃ । ચાંડાલ તથા પતિત-
(મ્લેચ્છ) વગેરેનાં ઉચ્છિષ્ટાન્નનું ભોજન કરનારા બ્રાહ્મણે ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, ક્ષત્રિયે સાંતપન કરવું, વૈશ્યે છ રાત્રિ અને શૂદ્રે ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા.” ચાંડાલનું રાંધેલું ભોજન કરનારાને આપસ્તંબ આ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે:—“ચાળ્ડાલાન્નં ચદા મુક્તં બ્રાહ્મણાયૈઃ પ્રમાદતઃ । ચાંદ્રાયણં ચરેદ્વિપ્રઃ ક્ષત્રઃ સાંતપનં ચરેત્ ॥ ષડ્ઘાત્રં ચ ત્રિરાત્રં ચ વર્ણયોરનુપૂર્વશઃ । બ્રાહ્મણ વગેરે જાતિનો પુરુષ ચાંડાળ વગેરેના અન્નનું પ્રમા-
દથી જો ભોજન કરે તો બ્રાહ્મણે ચાંદ્રાયણ અને ક્ષત્રિયે સાંતપન વ્રત કરવું તથા વૈશ્યે છ રાત્રિ અને શૂદ્રે ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરવા.” તેજ વિષયમાં બૃહસ્પતિ કહે છે કે;—
“પતિતાનાં ગૃહં ગત્વા મુક્ત્વા વા પ્રતિગૃહ્ય ચ । માસોપવાસં કુર્વાંત ચાંદ્રાયણમથાપિ વા ॥ પતિતોને ઘેર જઈને ભોજન કરવાથી અથવા તો તેઓને સાંધી દાન લેવાથી મનુષ્ય પાતકી થાય છે અને તેણે તે પાપમાંથી છૂટવા માટે એક મહિના સૂધી ઉપવાસ કરવા અથવા તો ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવું.”

*एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।

संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

રપ તમને ધર્મનાં આ સાધનો ટુંકામાં કહ્યાં તથા સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ પણ કહી. હવે તમે બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણના ધર્મ સાંભળો !

આ પ્રમાણે આપસ્તંબ અને અંગિરા સ્મૃતિની આજ્ઞાપ્રમાણે જ મ્લેચ્છોએ રાંધેલું તથા તેઓનું ઉચ્છિષ્ટાન્ન એકવાર અજ્ઞાનથી જમનારાને જેવાર ચાંદ્રાયણ કરવું પડે છે, બુદ્ધિપૂર્વક જમનારાને ચાર ચાંદ્રાયણ કરવાં પડે છે અને તે ગણતરી પ્રમાણે બુદ્ધિપૂર્વક અનેક દિવસો, અનેક મહિનાઓ અને વર્ષો સૂધી જેઓ પતિતોની સાથે ભોજન કરે છે તે “જ્ઞાનાત્સામ્યં તુ ગચ્છતિ જાણી ભેદને પતિતોની સાથે ભોજન કરવાથી પતિત સમાન થાય છે” આ વચનાનુસાર લાંબા વખત સૂધી બુદ્ધિપૂર્વક સંસર્ગ રાખનારાઓ મ્લેચ્છ થાય છે અને તેઓને માટે શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ નહિ, માટે જ “દ્વિજસ્યાન્ઘૌ તુ નૌચાતુઃ શોધિતસ્યાપિ સંગ્રહો ન કર્તવ્યઃ” એમ આદિત્ય પુરાણના કલિ-વર્ણ્ય પ્રકરણમાં કહ્યું છે. “સમુદ્રયાતુઃ સ્વીકારઃ (કલૌ ન કર્તવ્યઃ)” ઇત્યાદિ બૃહન્નારદીય-પુરાણમાં પણ કહ્યું છે. આ રીતે કળિયુગમાં સમુદ્ર માર્ગે મ્લેચ્છદેશમાં જઈ આવનારાઓને જ્ઞાતિમાં ખાનપાનાદિકનો વ્યવહાર કરવામાટે શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

સત્યયુગ વગેરે પ્રાચીન કાળમાં પુરુષો જે જે પાપ કરતા હતા, તે તે પાપ પરિ-ષદ્ની (વેદ શાસ્ત્ર જાણનારા બ્રાહ્મણોની સભા) પાસે યથાર્થરીતે કહેતા હતા અને પરિ-ષદ્ જેવું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેતી હતી, તેવું જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને તે પાપમાંથી છૂટતા હતા. તે સમયમાં બીજા દેશમાં પણ ચારે વર્ણની પ્રજા રહેતી હતી અને તે પણ યથાર્થ રીતે ધર્માચરણ કરતી હતી. પરંતુ કાળે કરીને ચાર વર્ણની પ્રજા માત્ર ભારતવર્ષમાં જ રહી અને સમુદ્ર ઉલ્લંઘી દેશાંતરમાં જનારાઓ કળિયુગનાં પ્રમાણ પ્રમાણે મ્લેચ્છોના સંસર્ગથી પતિત થશે ને પરિષદ્ની પાસે મ્લેચ્છભોજનના પ્રાયશ્ચિત્તને બદલે સમુદ્રયાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત માગશે, એમ સમજીને ભવિષ્યવેતા ઋષિ મુનિઓએ કળિયુગમાં સમુદ્રયાનવડે દ્વીપાંતર ગમનનો નિષેધ કર્યો છે.

*ધર્મશાસ્ત્રમાં ધર્મના છ ભેદ કહ્યા છે. વર્ણધર્મ, આત્રમધર્મ, વર્ણાશ્રમધર્મ, ગુણધર્મ, નિમિત્તધર્મ અને સાધારણધર્મ. કેવળ વર્ણને જ ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલો ધર્મ વર્ણધર્મ કહેવાય છે, યાજન, અધ્યાપન-વગેરે ધર્મ બ્રાહ્મણનો વર્ણધર્મ છે, સીમા-પાલન, રાજ્યરક્ષણ એ ક્ષત્રિયનો વર્ણધર્મ છે, કૃષિ, વ્યાપાર વગેરે વૈશ્યનો વર્ણધર્મ છે અને સેવા એ શૂદ્રોનો વર્ણધર્મ છે. આ સર્વે વર્ણધર્મ કહેવાય છે. કેવળ આત્રમને ઉદ્દેશીને જ કહેવામાં આવેલો ધર્મ આત્રમધર્મ કહેવાય છે. જેમકે બ્રહ્મચારીએ ભિક્ષાભોજન કરીને અધ્યયન કરવું, ગુરુની સેવા કરવી વગેરે. તે પ્રમાણે જ ગૃહસ્થાશ્રમના અને

વૈદિકૈઃ કર્મભિઃ પુણ્યૈર્નિષેકાદિર્દ્વિજન્મનામ્ ।

કાર્યઃ શરીરસંસ્કારઃ પાવનઃ પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ દ્વિજવર્ણને (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જાતિના પુરુષને) વેદમાં

દ્વિજવર્ણના સંસ્કારો. કહેલાં પવિત્ર કર્મોવડે ગર્ભાધાન વગેરે શરીરના સંસ્કારો

કરવા; તે સંસ્કારો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પવિત્ર કરનારા છે. અર્થાત્ સંસ્કાર કરવાથી આ લોકમાં વેદાધ્યયન વગેરેનો અધિકાર મળે છે ને પરલોકમાં યાગાદિનું ક્ષણ મળે છે.

*ગર્ભૈર્હોમૈર્જાતકર્મચૌડમૌઙ્ગીનિવન્ધનૈઃ ।

વૈજિકં ગર્ભિકં ચૈનો દ્વિજાનામપમૃજ્યતે ॥ ૨૭ ॥

વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્મો પણ સમજી લેવા. વર્ણ તથા આશ્રમ એ બન્નેને ઉદ્દેશીને કહેલો ધર્મ વર્ણાશ્રમધર્મ કહેવાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણ જાતિના બ્રહ્મચારીએ ખીલીનો અથવા તો ખાખરાનો દંડ ધારણ કરવો વગેરે. અમુક સંસ્કાર કરવાથી અમુક ગુણ પ્રાપ્ત થાય, તે ગુણધર્મ કહેવાય છે. જેમ કે અગ્નિહોત્રની દીક્ષા લેનારો દીક્ષિત કહેવાય છે અને તેવા દીક્ષિતો જે ધર્માચરણ કરે છે, તે ગુણધર્મ કહેવાય છે. કોઈ પણ નિમિત્તને ઉદ્દેશીને કહેલો ધર્મ નિમિત્તધર્મ કહેવાય છે. જેમ કે પ્રાયશ્ચિત્ત, પદાર્થશુદ્ધિ વગેરે ધર્મો શુદ્ધિરૂપ નિમિત્તને લઈને કહેલા છે અને ધૃતિ ક્ષમા દમ વગેરે પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલા ધર્મો સાધારણ ધર્મો કહેવાય છે. આ શ્લોકથી બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણના ધર્મો કહેવાનો આરંભ કરે છે.

*પ્રત્યેક બ્રાહ્મણનાં શરીરની ઉત્પત્તિ માતાનાં રધિરથી અને પિતાનાં વીર્યથી થાય છે. આવી રીતે અપવિત્ર એવાં રજથી તથા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલું શરીર સ્વાભાવિક રીતે અપવિત્ર હોવાથી શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મો કરવાને અયોગ્ય છે, માટે તેને સંસ્કારો કરવાની જરૂર છે. જેમ જળ તથા મૃત્તિકા વગેરેથી દુર્ગંધના લેપ દૂર થાય છે, તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ, તેમ રજનો અને ખીજનો દોષ સંસ્કારવડે શરીરપરથી ઘોવાઈ જાય છે પરંતુ તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી. કારણ કે આખું શરીર જ તેનાથી બનેલું છે પરંતુ વૈદિક સંસ્કાર થવાથી શુદ્ધ થયેલો પુરુષ શ્રૌત, સ્માર્તકર્મ કરવાને અધિકારી થાય છે. જેમ ધૂત વગેરે પદાર્થો સ્વચ્છ હોય તો તેનો ભોજનમાં ઉપયોગ થઈ શકે છે, પરંતુ મંત્રથી સંસ્કાર કર્યા વિના તેનો યજ્ઞમાં હોમ થઈ શકતો નથી. તેમ પુરુષ ગમે તેવો સુંદર હોવા છતાં પણ સંસ્કારથી શુદ્ધ થયા વિના યજ્ઞાદિ કર્મ અને ઉપાસના કરવાને યોગ્ય થતો નથી; માટે તેને સંસ્કાર કરવાની જરૂર છે.

એ સંસ્કારો ગર્ભાધાનથી આરંભીને સોળ છે; અને તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે:

૧ગર્ભાધાન, ૨પુંસવન, ૩અનવલોભન, ૪સીમંતોન્નયન, ૫જાતકર્મ, ૬નામકરણ,

૨૭ ગર્ભને પવિત્ર કરનારા હોમો કરવાથી, જાતકર્મ (જન્મ વખતનો સંસ્કાર) કરવાથી, ચૂડાકર્મ કરવાથી (ખાળમોવાળા ઉતરાવવાથી), મૌજીઅંધન (ઉપવીત સંસ્કાર) કરવાથી, દ્વિજ વર્ણનું જૈજીક પાપ (પિતાએ કરેલાં નિષિદ્ધ મૈથુનના સંકલ્પાદિકવડે તેના વીર્યદ્વારા ખાળકમાં ઉતરેલા દોષો) તથા ગાર્ભિક પાપ (માતાએ કરેલાં નિષિદ્ધ મૈથુનાદિના સંકલ્પદ્વારા તેના રુધિરદ્વારા ખાળકમાં ઉતરેલા દોષો અથવા તો વીર્યમાં અને રજમાં રહેલી અપવિત્રતા) નાશ પામે છે.

સ્વાધ્યાયેન વ્રતેર્હોમૈસ્રૈવિદ્યેનેજ્યયા સુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ સ્વાધ્યાય (વેદોનો પાઠ) કરવાથી, મધુમાંસાદિકના ત્યાગરૂપ વ્રતો કરવાથી, અથવા આદિત્યવ્રત વગેરે વેદાધ્યયન કરવાનાં વ્રતો કરવાથી, અથવા પ્રાજ્ઞપત્ય, ચાંદ્રાયણ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત વ્રતો કરવાથી, અગ્નિહોત્રાદિક હોમો કરવાથી, ત્રણ વેદ ભણવા માટે શાસ્ત્રોક્ત વ્રતો કરવાથી, દેવતા, ઋષિ તથા પિતૃઓનું તર્પણ કરવાથી, પુત્રોને ઉત્પન્ન કરવાથી તથા પાંચ મહાયજ્ઞો અને જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરવાથી આ શરીરમાં રહેલો આત્મા પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવવાને યોગ્ય થાય છે.

પ્રાજ્ઞનાભિવર્ધનાત્પુંસો જાતકર્મ વિધીયતે ।

મન્ત્રવત્પ્રાશનં ચાસ્ય હિરણ્યમધુસર્પિષામ્ ॥ ૨૯ ॥

૭નિષ્કમણ, ૮અન્નપ્રાશન, ૯ચૌલ, ૧૦મૌજીઅંધન, ૧૪ચાર વેદવ્રત, ૧૫સમાવર્તન અને ૧૬વિવાહ આ સોળ સંસ્કારો સ્મૃતિમાં ઉપદેશ કરેલા હોવાથી સ્માર્ત કહેવાય છે. કોઈ શાખામાં આ સંસ્કારોમાંના અનવલોભનને નહિ ગણતાં પંદરમા કેશાન્ત સંસ્કારને ગણે છે. આ સોળ ઉપરાંત શ્રૌત અને આઠ આત્મશુણો મળીને કુલ અડતાળીશ સંસ્કારો છે, જેનાં નામ આ પ્રમાણે છે. પ્રહાયજ, તર્પણ, વૈશ્વદેવ, ભૂતબલિ અને અતિથિપૂજન એ ૨૧ પાંચ મહાયજ્ઞો, ૨૨અષ્ટકા, ૨૩પાર્વણગ્રાહ, ૨૪આવણી, ૨૫આગ્રહાયણી, ૨૬ચૈત્રી અને ૨૭આશ્વયુજ આ સાત પાકસંસ્થાઓ, ૨૮અગ્ન્યાધાન, ૨૯અગ્નિહોત્ર, ૩૦દર્શપૂર્ણમાસ, ૩૧ચાતુર્માસ્ય, ૩૨આગ્રયણ, ૩૩નિરુદ્ધપશુબંધ અને ૩૪સૌત્રામણી આ સાત હવિર્યજ સંસ્થાઓ, ૩૫અગ્નિષ્ટોમ, ૩૬અલ્યગ્નિષ્ટોમ, ૩૭ઉકથ, ૩૮ષોડશી, ૩૯વાજપેય ૪૦અતિરાત્ર, અને ૪૧આપ્તોર્થામ, આ સાત સામસંસ્થાઓ છે. આ ઉપરાંત આત્માના નીચે પ્રમાણે આઠ શુણો છે તેનાં નામ; દ્યા, ક્ષાન્તિ, અનસૂયા, શૌચ, અનાયાસ, માંગલ્ય અને અકાર્પણ્ય છે. આ પ્રમાણે જે આત્મશુ આડતાલીશ સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થયેલો હોય છે, તે પરમાત્માનાં સ્વરૂપને પામે છે.

૨૯ દ્વિજવર્ણના પુત્રને નાલચ્છેદનની પૂર્વે જાતકર્મ નામનો સંસ્કાર કરવો
જાતકર્મ સંસ્કાર. અને પોતાની શાખાના ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા મંત્ર લાણીને
સુવર્ણ, મધ અને ઘીનું પ્રાશન કરાવવું (ચટાડવું).

નામધેયં દશમ્યાં તુ દ્વાદશ્યાં વાસ્ય કારયેત્ ।

પુણ્યે તિથૌ મુહૂર્તે વા નક્ષત્રે વા ગુણાન્વિતે ॥ ૩૦ ॥

૩૦ જન્મથી દશમે દિવસે અથવા તો બારમે દિવસે પિતાએ પુત્રનું
નામ પાડવું એટલે નામકરણ નામનો સંસ્કાર કરવો. ઉપર
નામકરણ સંસ્કાર. કહેલે દિવસે નામકરણ સંસ્કાર થઈ શકે નહિ તો પવિત્ર
તિથિને દિવસે, પવિત્ર મુહૂર્તમાં અથવા તો જે દિવસે સારું ગુણવાળું નક્ષત્ર
હોય તે દિવસે નામ પાડવું.

મજ્જલ્યં બ્રાહ્મણસ્ય સ્યાત્ક્ષત્રિયસ્ય વળાન્વિતમ્ ।

વૈશ્યસ્ય ધનસંયુક્તં શૂદ્રસ્ય તુ જુગુપ્સિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ બ્રાહ્મણનું મંગલકારક નામ પાડવું (કલ્યાણશર્મા, ગોશર્મા, ધન-
શર્મા વગેરે), ક્ષત્રિયનું બળવાળું નામ પાડવું (પ્રબળપાલ, પરંતપ, દુર્યોધન
વગેરે), વૈશ્યનું ધનની સાથે સંબંધ ધરાવનારું નામ પાડવું (મહાધન, ગોમાન,
ધાન્યગ્રહ વગેરે) અને શૂદ્રનું દીનતા દર્શાવનારું (દીન, કૃપણક, શબરક,
પુંજભાઈ, ઉકરડાભાઈ વગેરે) નામ પાડવું.

શર્મવદ્રાહ્મણસ્ય સ્યાદ્રાજો રક્ષાસમન્વિતમ્ ।

વૈશ્યસ્ય પુષ્ટિસંયુક્તં શૂદ્રસ્ય પ્રેષ્યસંયુતમ્ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ બ્રાહ્મણના નામને છેડે 'શર્મ' એવું ઉપનામ રાખવું, ક્ષત્રિયના
નામને છેડે 'વર્મ' એવું ઉપનામ રાખવું, વૈશ્યના નામને છેડે 'ભૂતિ' 'ગુપ્ત'
એવું ઉપનામ રાખવું અને શૂદ્રના નામને છેડે 'દાસ' એવું ઉપનામ રાખવું.

સ્ત્રીणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

મજ્જલ્યં દીર્ઘવર્ણાન્તમાશીર્વાદાભિધાનવત્ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ સ્ત્રીઓનું નામ સ્ત્રીઓ તથા બાળકો પણ સુખેથી બોલી શકે તેવું,
કોઈની પણ લાગણી ન દુખાય એવું સ્પષ્ટ અર્થવાળું, મનોહર, મંગળ સૂચ-
વનારું, છેડામાં દીર્ઘ અક્ષરવાળું તથા આશિર્વાદવાચક શબ્દવાળું, જેમકે યશોદા,
મંગળાદેવી, મંગળાગૌરી વગેરે નામ પાડવું.

ચતુર્થે માસિ કર્તવ્યં શિશોર્નિષ્ક્રમણં ગૃહાત્ ।

ષષ્ઠેઽન્નપ્રાશનં માસિ યદ્દેષ્ટં મઙ્ગલં કુલે ॥ ૩૪ ॥

૩૪ છોકરાને ચોથે મહીને નિષ્ક્રમણ નામનો સંસ્કાર કરવો (એટલે ઘરમાંથી બહાર લઈ જઈને પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્રનાં દર્શન કરાવવાં તથા શુભ દિવસે સૂર્યનાં દર્શન કરાવવાં,)
નિષ્ક્રમણ તથા અન્ન-
પ્રાશન સંસ્કાર.
છઠ્ઠે મહીને અન્નપ્રાશન નામનો સંસ્કાર (અન્ન ખોટણીયાં) કરવો અથવા તો પોતાના કુળની રીત પ્રમાણે નિષ્ક્રમણ તથા અન્નપ્રાશન વગેરે સંસ્કારો અને શિવ, વિષ્ણુ વગેરે દેવનાં દર્શન-પૂજન વગેરે ઇષ્ટ એવાં શુભ કર્મ કરવાં.

ચૂડાકર્મ દ્વિજાતીનાં સર્વેષામેવ ધર્મતઃ ।

પ્રથમેઽબ્દે તૃતીયે વા કર્તવ્યં શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ સર્વે દ્વિજવર્ણના બાળકને (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના બાળકને) પહેલે વર્ષે અથવા તો ત્રીજે વર્ષે ચૂડાકર્મ નામનો (બાળ મોવાળા ઉતરાવવાનો) સંસ્કાર કરવો, એમ વેદમાં કહેલું છે.

*ગર્ભાષ્ટમેઽબ્દે કુર્વીત બ્રાહ્મણસ્યોપનાયનમ્ ।

ગર્ભાદેકાદશે રાજ્ઞો ગર્ભાત્તુ દ્વાદશે વિશઃ ॥ ૩૬ ॥

૩૬ બ્રાહ્મણ જાતિના બાળકને ગર્ભમાં અવતરે ત્યારથી અથવા તો જન્મ થાય ત્યારથી આઠમે વર્ષે, ક્ષત્રિય જાતિના બાળકને ગર્ભમાં અવતરે ત્યારથી અથવા તો જન્મ થાય ત્યારથી અગ્યારમે વર્ષે અને વૈશ્ય જાતિના બાળકને ગર્ભમાં અવતરે ત્યારથી અથવા તો જન્મ થાય ત્યારથી બારમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો (જનોઈ દેવી).

†બ્રહ્મવર્ચસકામસ્ય કાર્યં વિપ્રસ્ય પશ્ચમે ।

રાજ્ઞો વલાર્થિનઃ ષષ્ઠે વૈશ્યસ્યેહાર્થિનોઽષ્ટમે ॥ ૩૭ ॥

* આ ઉપનયન સંસ્કાર બ્રાહ્મણ જાતિના બાળકને વસંત ઋતુમાં કરવો, ક્ષત્રિય જાતિના બાળકને ગ્રીષ્મઋતુમાં કરવો અને વૈશ્ય જાતિના બાળકને વર્ષાઋતુમાં અથવા તો શરદઋતુમાં કરવો.

† શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કર્તા જ ઇળનો ભોક્તા થઈ શકે છે, છતાં આ જગતમાં બે ધર્મકર્મ એવાં છે કે જે કર્મનો કર્તા પુરુષ ભિન્ન હોય છે અને ઇળનો ભોક્તા

૩૭ બ્રાહ્મણે પોતાના પુત્રને વેદાદિક શાસ્ત્રો લાણીવીને બ્રહ્મતેજ પ્રાપ્ત કરાવવાની ઇચ્છા હોય તો પાંચમે વર્ષે, ક્ષત્રિયે પોતાના પુત્રને બળ પ્રાપ્ત કરાવવાની ઇચ્છા હોય તો છઠ્ઠે વર્ષે અને વૈશ્યે પોતાના પુત્રને ધનવાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો આઠમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો.

***આષોઢશાદ્વાહ્યણસ્ય સાવિત્રી નાતિવર્તતે ।**

આદ્વાવિંશાત્ક્ષત્રવન્ધોરાચતુર્વિંશતેર્વિંશઃ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ સોળ વર્ષ પછી બ્રાહ્મણને, બાવીશ વર્ષ પછી ક્ષત્રિયને અને ચોવીશ વર્ષ પછી વૈશ્યને ઉપનયન સંસ્કારનો સમય વીતી જાય છે.

પુરુષ લિંગ હોય છે. તેવાં કર્મ ઉપનયન અને શ્રાદ્ધ છે. જે પોતાના પિતૃઓનાં પાર-લૌકિક શ્રેયને માટે શ્રાદ્ધ કરે છે, તેનું ફળ તેના પિતૃઓને મળે છે તથા પિતા પુત્રને જે સંસ્કારો કરે છે, તે સંસ્કારોનું ફળ પુત્રને મળે છે.

* બ્રાહ્મણને ત્રણ પાદવાળી ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરવાની, ક્ષત્રિયને ચાર પાદવાળા ત્રિષ્ટુપનો ઉપદેશ કરવાની અને વૈશ્યને ચાર પાદવાળી જગતીનો ઉપદેશ કરવાની શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. તેમાં ગાયત્રીના પ્રથમ પાદમાં આઠ અક્ષરો હોવાથી બ્રાહ્મણને આઠમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, ત્રિષ્ટુપના પ્રથમ પાદમાં અચાર અક્ષર હોવાથી ક્ષત્રિયને અચારમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે અને જગતીના પ્રથમ પાદમાં બાર અક્ષરો હોવાથી વૈશ્યને બારમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ ઉપનયન સંસ્કારનો નિયમિત કાળ જો બમણો વીતી જાય તો તેના ઇંદનાં બળે પાદ પૂરાં થઈ જાય છે, તેથી તે ઇંદો નીરસ થઈ જવાથી સંસ્કારના સમયને ઉલ્લંઘી જનારા પુરુષને તે તે ઇંદોનો ઉપદેશ કર્યા છતાં પણ તે તે ઇંદો તેને ફળ આપી શકતા નથી. બ્રાહ્મણને ઉપનયનનો પરમ અવધિ સોળ વર્ષનો, ક્ષત્રિયને ઉપનયનનો પરમ અવધિ બાવીશ વર્ષનો અને વૈશ્યને ઉપનયનનો પરમ અવધિ ચોવીશ વર્ષનો શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે.

શાસ્ત્રોક્ત સમયે જો ઉપનયન સંસ્કાર થઈ શકે નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ઉપનયન ગ્રહણ કરવું. હાલમાં ધણા વિદ્વાનો ત્રણેય વર્ણને ગાયત્રી મંત્રનો જ ઉપદેશ કરે છે અને તે માટે “તદિત્યૃચોઽસ્યા સાવિત્ર્યાઃ” એ મનુના શ્લોકનું પ્રમાણ પણ આપે છે. પરંતુ તેઓએ જાણવું જોઈએ કે, વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ વર્ણ પ્રધાન હોવાથી મનુએ આ શ્લોકમાં માત્ર એક ગાયત્રીની જ ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરીને તેના જપનું વિધાન કર્યું છે, પરંતુ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે, બીજા વર્ણોએ પણ તે મંત્રનો જ જપ કરવો. દ્વિજ વર્ણ પોતપોતાના ઉપાસ્ય મંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. ગૃહ્યસૂત્રમાં ત્રણ વર્ણને પોતપોતાના વર્ણાનુસાર ઇંદોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. યજુર્વેદના ગૃહ્યસૂત્રમાં પારસ્કરાચાર્યે પણ ‘સર્વેષાં વા ગાયત્રી’ અથવા તો સર્વેએ ગાયત્રીનો જપ

*અત ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३९ ॥

૩૯ ઉપનયન સંસ્કારનો સમય વીતી ગયા પછી સમય પ્રમાણે જેઓને સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો ન હોય એવા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એમ ત્રણે વર્ણના પુરુષો સાવિત્રીથી બ્રષ્ટ થઈને બ્રાહ્મ્ય નામના થાય છે અને આર્યલોકોમાં નિંદાપાત્ર થાય છે.

કરવો, એમ જે વિકલ્પ લખ્યો છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે, જે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અથવા તો વૈશ્ય પોતપોતાના મંત્રોથી પરિપૂર્ણ ઉપાસના કરીને કૃતકૃત્ય થયા હોય અને તેને વિશ્વામિત્રની પેઠે જે અલ્પવર્ચસની કામના હોય તો તેણે ગાયત્રી મંત્રથી પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને તો પ્રત્યેક વર્ણને જૂદા જૂદા છંદોનો ઉપદેશ કરવો. “તસ્માદ્ ગાયત્રો બ્રાહ્મણઃ ત્રૈષ્ટુભો રાજન્યઃ જાગતો વૈશ્યઃ” એ સૂત્રથી ત્રણે વર્ણને જૂદા જૂદા છંદો કરેલા છે. આ વાત યજુર્વેદના ૧૦ મા અધ્યાયમાં તથા તૈત્તિરીય શાખાના યજુર્વેદમાં મંત્રોના લિંગથી જણાવેલી છે.

*મહાભારતના યુદ્ધમાં લગભગ વીશ વર્ષથી એંશી વર્ષની ઉંમરના ક્ષત્રિયો નાશ પામ્યા હતા. માત્ર ભીરુ, નાની ઉંમરના તથા ગર્ભમાં રહેલા કેટલાક ક્ષત્રિયો બચી ગયા હતા. સંગ્રામમાં દેહાર્પણ કરીને સ્વર્ગમંડળને ભેદનારા ક્ષત્રિયોના બાકી બચેલા વંશજોએ મહાભારતના યુદ્ધ પછી એ હજાર વર્ષ સૂધી રાજ્ય ભોગવ્યું હતું. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયમાં કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ વગેરે જે જે કારણો ઉપનિષદમાં કહેલાં છે, તે નિયમ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય વગેરે દ્વિજ પ્રજાની પડતીને સમય આવી લાગ્યો અને ચન્દ્રવંશમાં પ્રખ્યાત અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિતથી આરંભીને ક્ષેમક, રિપુંજય વગેરે રાજાઓ સૂધી કલિયુગમાં એ વંશ ચાલ્યો હતો અને સૂર્યવંશમાં સુમિત્ર રાજા સૂધી એ વંશ ચાલ્યો હતો. આ રાજાઓ પછી મગધદેશમાં રાજ્ય કરતા, શદ્રતી કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા નંદ નામના લોભી રાજાએ દ્રવ્યના લોભથી રાજ્યાસન ભોગવતા ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો હતો. તે સમયે રાજ્યના નાશોની સાથે અનેક યુવાન તથા વૃદ્ધ ક્ષત્રિયોનો પણ બહુધા નાશ થયો હતો. તે જ સમયે તે દેશમાં ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો. ક્ષત્રિયથી શદ્રતી કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા ઉગ્ર જાતિના નંદ રાજાએ પોતાના જેવા ઉગ્ર રાજાઓને રાજ્યાસન ઉપર સ્થાપન કરેલા હોવાથી તથા ભારતવર્ષ ઉગ્રના હાથમાં આવી પડેલા હોવાથી ગૌતમ બુદ્ધે તે સમયને અનુસરીને વૈદિક માર્ગનો અને ચાતુર્વર્ણ્યને વ્યવસ્થાનો નાશ કરી સર્વમાન્ય સામાન્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. શદ્ર હોવાથી વૈદિક કર્મ કરવાને અયોગ્ય એવા તે સમયના રાજાઓએ એ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને પછી “રાજા કાલસ્ય કારણમ્ સારા અથવા નરસા સમયનું કારણ રાજા છે.” એ વચન પ્રમાણે બીજી પ્રજાઓ પણ તે રાજ્યધર્મને અનુસ-

નૈતૈરપૂતૈર્વિધિવદાપદ્યપિ હિ કર્હિંચિત્ ।

રવા લાગી. વૈશ્ય પ્રજા રાજાને કર ભરનારી, નિર્મળ અને નિરાયુધ પ્રજા હોવાથી રાજ્યને જ અનુસરનારી હોય છે. તે પ્રજાએ પણ રાજ્યધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને શૂદ્રોને તો તે ધર્મ અનુકૂળ જ હતો, તેથી બુદ્ધધર્મ પ્રવૃત્ત થયો. માત્ર બ્રાહ્મણો જ પોતાની વિદ્યાના બળથી તથા તેમના આશ્રયથી કેટલાક ક્ષત્રિયો વૈદિક ધર્મને જાળવી રહ્યા હતા. તો પણ ‘યથારાજા તથા પ્રજાઃ’ એ નિયમ પ્રમાણે ક્ષત્રિયોનો તથા વૈશ્યોનો મોટો ભાગ પોતાના શૂદ્ર રાજાઓની પેઠે ઉપવીતના સંસ્કારથી રહિત થઈ ગયો.

શસ્ત્ર (ક્ષત્ર) અને શાસ્ત્ર (બ્રહ્મ) એ બન્ને જો પરસ્પર ઉપકાર્ય ઉપકારક સંબંધથી રહે તો જ ટકી શકે છે. નહિતર એક લાકડીને બીજી લાકડીનો ટેકો ન હોવાથી જોમ પડી જાય, તેમ તે બન્ને અધમ સ્થિતિએ પહોંચે છે. આ નિયમ પ્રમાણે બ્યારે વૈદિક ધર્મ પાળનારા ક્ષત્રિયોની પડતી થઈ ત્યારે વેદ ધર્મની તથા બ્રાહ્મણોની પણ પડતી થઈ અને ઉગ્ર રાજાઓના આશ્રય નીચે બૌદ્ધ ધર્મની તથા જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ. તેણે કેટલાક વર્ષો સૂધી ભારત વર્ષમાં સામ્રાજ્ય ભોગવ્યું. ત્યાર પછી કુમારિલ ભટ્ટે તથા શ્રી શંકરાચાર્યે બૌદ્ધ ધર્મનો તથા જૈન ધર્મનો ઉચ્છેદ કરીને, વૈદિક ધર્મને પુનઃ સજીવન કર્યો અને સનાતન વૈદિક ધર્મની તથા બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાની વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ શંકરાચાર્યે બીસ વર્ષની વયે જ કૈલાસવાસ કરવાથી ક્ષત્રિયોની તથા વૈશ્યોની પુનઃ ઉપનયન સંસ્કાર વગેરે વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ.

આ પ્રમાણે નંદ, ચંદ્રગુપ્ત, અશોક વગેરે રાજાઓના પ્રબળ રાજ્યસમયમાં જ વૈદિક સંસ્કારથી હીન થઈ ગયેલી ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જાતિઓમાંથી જ હમણાની ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિ ઉતરી આવેલી છે કે કેમ? આ વિષે વિદ્વાનોમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે. કેટલાક એમ પણ માને છે કે, નંદ રાજાએ આસપાસના કેટલાક રાજાઓનો તથા પ્રબળ ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો હશે, એથી આખા ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયોનો નાશ થયો હતો, એમ માની શકાય નહિ. વળી તે ક્ષત્રિયોનાં પ્રાચીન સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે ગોત્ર તથા જાતિ પુરોહિતદ્વારા જાણાય છે, તેમ વૈશ્યોનાં કુળ, ઉપાસ્ય દેવતાઓ તથા પુરોહિતો વગેરેનું અવલોકન કરતાં તે જાતિની પરંપરા પણ સ્પષ્ટ જાણાય છે. આ પ્રમાણે તે બન્ને જાતિને પુરાણી ભીંતની પેઠે ઉભેલી જોઈએ છીએ. માત્ર તેના ઉપરથી સંસ્કારરૂપી ચિત્રો ભુંસાઈ ગયાં છે તે, તેમને શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય કે નહિ, તે વિશેનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને ક્રમથી આઠ, અગિયાર અને બાર વર્ષે ઉપવીત આપવાનું કહ્યું છે. છતાં તે તે સમયે ઉપનયન સંસ્કાર ન થયો હોય તો બ્રાહ્મણને સોળ, ક્ષત્રિયને બીસ અને વૈશ્યને ચોવીસ વર્ષ પર્યંત સંસ્કાર કરવો, આવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. પરંતુ બમણાં વર્ષો સૂધી જો સંસ્કાર કરવામાં આવે નહિ તો પછી તે વાસ એટલે સંસ્કાર-

બ્રાહ્મણ્યોનાંશ્ચ સંબંધાન્નાચરેદ્વાહ્યણઃ સહ ॥ ૪૦ ॥

અષ્ટ થાય છે અને તેને વૈદિક કર્મો કરવાનો અધિકાર રહેતો નથી અને તેને મનુ, કાલ્યાન, આપસ્તંબ વગેરે સ્મૃતિમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને ઉપનયન સંસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. આપસ્તંબ સૂત્રમાં “અતિકાન્તે સાવિત્ર્યાઃ કાલે ઋતુત્રૈવિદ્યં બ્રહ્મચર્ય ચરેદથોપનયનં તતઃ સંવત્સરં ઉદકોપસ્પર્શમથાધ્યાપ્યઃ ॥ જે દિવને સાવિત્રીના ઉપદેશનો ગૌણુકાળ વીતી ગયો હોય તેણે પોતાના વસંત વગેરે સમયે વેદાધ્યયન, ગુરુશુશ્રૂષા તથા અગ્નિપરિચર્યા કરવા માટે એક ઋતુ અહ્યચર્ય પાળવું; પછી ઉપનયન સંસ્કાર કરવો અને પછી તે દિવ્યર્ણના પુરુષે વર્ષપર્યંત સ્નાન મંત્રોથી સ્નાન કરવું અને પછી ગુરુએ તેને વેદાધ્યયન કરાવવું.” અહીં જે અહ્યચર્ય કહ્યું છે તે તો માત્ર સાવિત્રીના સમયોલ્લંઘનને માટે કહ્યું છે. પરંતુ આપણે જે પુરુષોનો વિચાર કરવા બેઠા છીએ, તે ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોને તો ક્યારે ઉપવીત હતું, તેની પણ આપણને ખબર નથી. ઉપર કહેલો યૌદ્ધનો સમય, એ સર્વસાધારણ સમય છે; પરંતુ શ્રી શંકરાચાર્યે ધર્મવ્યવસ્થા કર્યા પછી પણ, આ દેશમાં કેટલોક ફેરફાર થયો છે. તોપણ યૌદ્ધના સમય પછી તેઓ ઉપવીતરહિત થયા, એમ માની શકાય. કાલ્યાન મુનિનો મત એવો છે કે, જે દિવને સાળ, આવીશ અને ચોવીશ વર્ષનો ઉપવીત સમય વીતી ગયો હોય, તેઓ સાવિત્રીપતિત કહેવાય છે. તેઓને અધ્યાપન, યાજન વગેરે કરાવવું નહિ, પણ તેઓ જે ઋતુ-અહ્યચર્ય વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તેઓને સંસ્કાર કરીને અધ્યાપન વગેરે કરાવવું. પરંતુ જે દિવને ત્રણ પેઢી સુધી ઉપનયન સંસ્કાર થયો ન હોય, તે પુરુષની ચોથી પેઢીએ જે પુત્ર જન્મે, તેને ઉપનયન સંસ્કાર કરવો નહિ. પરંતુ તે ત્રણમાંથી કોઈને સંસ્કારની ઇચ્છા હોય તો તેણે પ્રાલસ્તોમ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, જનોષ્ઠ લઘ વેદાધ્યયન વગેરે કરવું. આ મતને અનુસરીને નાગેશભટ્ટ, હરદત વગેરે દાક્ષિણાલ્ય પંડિતો ઘણી પેઢીથી અસંસ્કૃત એવા દિવને સંસ્કાર કરવાની ના કહે છે. મૂળ સૂત્રમાં “અપત્યે સંસ્કારો નાધ્યાપનમ્” એવો પાઠ હોવાથી ચોથી પેઢીવાળા પુત્રને સંસ્કાર કરવો, પણ અધ્યાપન વગેરે કરાવવું નહિ, એમ નાગેશભટ્ટ વગેરેનો મત છે. આ ઉપરાંત આપસ્તંબ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે “યસ્ય પિતાપિતામહૌ અનુપનીતૌ સ્યાતાં તે બ્રહ્મહસ્તુતાસ્તેષામભ્યાગમનં ભોજનં વિવાહમિતિ વર્જયેત તેષાં ઇચ્છતાં પ્રાયશ્ચિત્તં યથાપ્રથમેડતિક્રમે ઋતુરેવં સંવત્સરઃ અથોપનયનમ્ તત ઉદકોપસ્પર્શનમ્ પ્રતિપુરુષં સંહ્યાય સંવત્સરાન્ યાવન્તોડનુપેતાઃ સ્યુઃ સપ્તમિઃ પાવમાનીમિઃ યદન્તિ યન્ન દૂરકે હત્યેતાભિર્યજ્ઞપવિત્રેણ આઙ્ગિરસેનેત્યપિ વ્યાહતિમિઃ અથાધ્યાપ્યઃ જે પુરુષના પિતા તથા પિતામહને ઉપવીત થયું ન હોય તેઓ વેદની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા હોવાથી અહ્યવાદીઓ તેને અહ્યહા (વેદ હણનારા) કહે છે. તેવાઓનો માનપૂર્વક સત્કાર કરવો નહિ તથા તેમની સાથે ભોજન, વિવાહ વગેરે વ્યવહાર, વૈદિક સંસ્કારવાળા વર્ણ કરવો નહિ. જે તેઓને પ્રાયશ્ચિત્તની ઇચ્છા હોય

૪૦ એ અપવિત્ર લોકો શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ન્યાં

(બલાકારે અથવા બીજાઓના દુષ્કાણથી અથવા અવસાપૂર્વક લેતો હોય તો નહિ)ને લેનારો એક જ ઉપવીત રહિત હોય તો એક ઋતુ અહન્યર્થ પાળવું; પણ પિતા તથા પિતામહ ઉપવીત રહિત હોય તો એક સંવત્સર અહન્યર્થ પાળ્યા પછી ઉપવીત લેવું. જો પોતે એક જ ઉપવીતરહિત હોય તો એક વર્ષ, પિતા પણ ઉપવીતરહિત હોય તો બે વર્ષ, પિતામહ પણ ઉપવીતરહિત હોય તો ત્રણ વર્ષ એમ જેટલી પેઢી સૂધી ઉપવીતનું ઉલ્લંઘન થયું હોય, તેટલી પેઢીને ગણીને તેટલા વર્ષ સૂધી અહન્યર્થ વ્રત પાળવું. “યદન્તિ ચક્ષુઃ દૂરકે” ઇત્યાદિ સાત સોમ દેવતાવાળી ઋચાઓ લાગીને તથા યજુઃ પવિત્ર એટલે આપોઽસ્માન્ માતરઃ શુન્ધયન્તુ ઇત્યાદિ મંત્રથી તથા સામપવિત્ર એટલે “કયાનશ્ચિત્ર આમુવ” ઇત્યાદિ મંત્ર લાગીને તથા આક્ષિરસઃ એટલે “હંસઃ શુચિસદ્રસુ” ઇત્યાદિ મંત્ર લાગીને જળવડે પોતાના મસ્તક ઉપર માર્જન કરવું અથવા તો વ્યાહતિ મંત્રથી માર્જન કરવું અને પછી તેને વેદાધ્યયન કરાવવું.

આ પ્રમાણે અગ્યાર પેઢી સૂધીનું અગીયાર વર્ષ સૂધી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. મૂળ વચનમાં “યસ્ય પિતાપિતામહાદેર્નાનિસ્સર્યત ઉપનયનં તે સ્મશાનસંસ્તુતાઃ” જેના પિતા તથા પિતામહ વગેરેની ધણી પેઢી સૂધી ઉપનયન થવાની ખબર જ ન હોય તો જેમ સ્મશાનની આસપાસ વેદાધ્યયનનો નિષેધ છે, તેમ તેઓની પાસે પણ વેદાધ્યયન કરવાનો નિષેધ છે. “તેષાં દ્વાદશાબ્દં પ્રાયશ્ચિત્તમ્ તેવાગ્યોને બાર વર્ષ સૂધી અહન્યર્થ તથા માર્જન વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું” “અથ ગૃહમેધોપદેશનમ્ ઉપનયન કયાં પછી માર્જન કરીને તેને ગૃહકર્મમાં ઉપયોગી હોય તેટલા જ વેદમંત્રોનું અધ્યયન કરાવવું.” “નાઘ્યાપનમ્ પરંતુ સમગ્ર શાખાનું અધ્યાપન કરાવવું નહિ.” “તતો ચો નિવર્તતે તસ્ય સંસ્કારો યથા પ્રથમેડતિક્રમે ઉપર પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી તેને જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેને પ્રથમ અતિક્રમ પ્રમાણે ઋતુઅહન્યર્થ પળાવીને સંસ્કાર કરવો.” ‘તત્ત ઉર્ધ્વં પ્રકૃતિવત્ અને તે પછી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે પુત્રને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યા વગર જ સંસ્કાર કરવો.’ કેટલાએક એવી શંકા કરે છે કે, વેદાધ્યયનને માટે ઉપનયન કર્યા પછી અહન્યર્થ પાળવું અને તે પછી ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ વિવાહ થયા પછી જો અહન્યર્થ પાળે તો આશ્રમમાં વ્યભાસ થવાથી આરુઢપતિત કહેવાય છે, માટે વિવાહ પછી ઉપનયન થઈ શકે જ નહિ. પરંતુ આમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ જ્યારે અધિક પાપ કરે ત્યારે શાસ્ત્રકાર તેને પુનઃ સંસ્કાર કરવાનું કહે છે અને સંસ્કારને અંગે તેને પણ અહન્યર્થ આદિ વ્રત કરવાં પડે છે. પ્રાયશ્ચિત્તને અંગે વ્રત કરવાનો બાધ નથી. શાસ્ત્રમાં બાર વર્ષનું અહન્યર્થ કહ્યું છે તે તો અવિવાહિતને માટે છે. પરંતુ વિવાહિતને તો વ્રાતસ્તોમ કરાવીને ગૃહકર્મમાં ઉપયોગી જ મંત્ર લાણાવવાનું આપસ્તંબે કહ્યું છે. વળી “તેષામિચ્છતાં પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ॥” એ પદમાં ‘ઈચ્છતામ્’ એ બહુવચનનો પ્રયોગ હોવાથી જો પિતા તથા પિતામહને પણ

સૂધી શુદ્ધ થાય નહિ ત્યાં સૂધી એએની સાથે બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોએ આપ-
ત્તિના સમયમાં પણ કોઈ દાહાડો વેદ લાણવા લાણાવવાનો તથા કન્યા લેવા
દેવાનો સંબંધ કરવો નહિ.*

કાર્ણરૌરવવાસ્તાનિ ચર્માણિ બ્રહ્મચારિણઃ ।

વસીરન્નાનુપૂર્વેણ શાળક્ષૌમાવિકાનિ ચ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જાતિના બ્રહ્મચારીએ અનુક્રમે કાળિ-
યાર મૃગનાં, રુરુ મૃગનાં અને બકરાંનાં ચામડાંને શરીર ઉપર ઓઢવાં તથા

સંસ્કાર કરાવવાની ઇચ્છા હોય તો તેઓને પણ સંસ્કાર કરવો. કેમકે તાંજ્ય બ્રાહ્મણમાં
'શમની ચામેદ્વાણાં સ્તોમે ચે જ્યેષ્ઠાઃ સન્તો વ્રાત્યાં પ્રવસેયુસ્ત એતેન યજેરન્ યુવાવસ્થા
પૂરી થઈ જવાથી જેની ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ ગઈ હોય, એવો વૃદ્ધ પુરુષ પણ વ્રાત્ય
હોય તો તેને વ્રાત્યસ્તોમથી યજન કરાવવું.' 'પરંતુ વ્રાત્ય ક્ષત્રિયોને અથવા વૈશ્યોને
પોતાના પિતૃવર્ગને સંસ્કાર ન હોવાથી, પોતાને પણ યોગ્ય સમયે સંસ્કાર ન થવાથી,
બ્રહ્મચર્ય ન પાળવાથી, બ્રહ્મચર્યની પહેલાં જ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાથી, આશ્રમમાં
વ્યભાસ થવાથી તથા ઉપનયનરહિત સ્થિતિમાં પુત્રાદિ ઉત્પન્ન કરવાથી આવાં અનેક
કારણોથી અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો લાગે છે. પરંતુ તે સર્વ નાનાં નાનાં પાપો એક મહાપા-
પના પ્રાયશ્ચિત્ત સમાન બાર વર્ષના પ્રાયશ્ચિત્તમાં સમાઈ જાય છે. જે કે આપસ્તંબ
મુનિના મત પ્રમાણે વ્રાત્યસ્તોમ કરવાથી વ્રાત્યો ઉપનયન લઈ શકે છે, માટે તેમના
કહ્યા પ્રમાણે વિદ્વાનોએ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી, વ્રાત્યોને પણ ઉપવીત આપવું. પરંતુ પ્રાય-
શ્ચિત્ત આપ્યા વગર જ અથવા સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને ઉપવીત આપે અથવા
તો શૂદ્રોને પણ ઉપવીત આપે તો અશાસ્ત્રીય કર્મ કરાવવાથી પોતે અયાન્યને યાજન
કરાવવાના પાપનો ભાગી થાય છે. વ્રાત્યો વિધિપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરવાથી તથા
શૂદ્રો અધિકારી નહિ હોવા છતાં સંસ્કૃત થઈને જે કર્મ કરે છે, તે કર્મથી તેઓના
અભ્યુદય થતો નથી, પણ તેઓ ઉલટા પાપના ભાગી થાય છે. તેઓને પ્રાયશ્ચિત્ત
કર્યા પછી પણ સંધ્યા, તર્પણ, વૈશ્વદેવ વગેરે કર્મ કરવાનો જ અધિકાર થાય છે, પરંતુ
વેદાધ્યનનો અધિકાર થતો નથી.

* જે સમયે ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને દ્વિજત્વ લાવનારા સંસ્કારો થતા હતા, તે
સમયે બ્રાહ્મણો પણ તેઓની સાથે ભોજનવ્યવહાર, કન્યા વ્યવહાર તથા વેદશાસ્ત્રના
અધ્યાપનનો વ્યવહાર રાખતા હતા. પરંતુ યૌદ્ધાદિકના સમય પછી ક્ષત્રિયોએ અને
વૈશ્યોએ વૈદિક સંસ્કારોનો ભાગ કર્યો, ભારથી બ્રાહ્મણોએ પણ તેમની સાથે ભોજ-
નાદિકનો વ્યવહાર છોડી દીધો. ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને
બ્રાહ્મણોએ, વૈદિક કર્મ કરાવવાં નહિ; કારણ કે તેમ કરવાથી અયાન્યયાજક સંબંધી
ઉપપાતક લાગે છે.

કુમવાર શણનાં, અળસીનાં અને ઘેટાનાં વાળનાં વચ્ચેને ઘોતીયાં તરિકે પહેરવાં.

મૌઝી ત્રિવૃત્તસમા શ્લક્ષ્ણા કાર્યા વિપ્રસ્ય મેઘલા ।

ક્ષત્રિયસ્ય તુ મૌર્વી ડ્યા વૈશ્યસ્ય શણતાન્તવી ॥ ૪૨ ॥

૪૨ બ્રાહ્મણે મુંજના દોરાથી ત્રેવડો વણેલો, લીસો તથા સરખા તાંત-ણામાંથી બનાવેલો કંદોરો પહેરવો, ક્ષત્રિયે મોરવેલના રેસામાંથી બનાવેલો અથવા તો ધનુષની* દોરીનો ત્રણ શેરવાળો કંદોરો પહેરવો અને વૈશ્યે શણના દોરાનો ત્રણ શેરવાળો કંદોરો પહેરવો.

મુઝાલામે તુ કર્તવ્યા કુશાશ્મન્તકવલ્વજૈઃ ।

ત્રિવૃતા ગ્રન્થિનૈકેન ત્રિભિઃ પશ્ચભિરેવ વા ॥ ૪૩ ॥

૪૩ ઉપર કહેલી મુંજ, મોરવેલ અને શણ ન મળે તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના બ્રહ્મચારીએ કુમવાર દર્ભના, અશ્મન્તકના અને બળ-બીજના રેસામાંથી ત્રણ શેરનો કંદોરો બનાવી, તેને એક, ત્રણ અથવા તો પાંચ ગાંઠો પાડીને તે પહેરવો.

†કાર્પાસમુપવીતં સ્યાદ્વિપ્રસ્યોર્ધ્વવૃતં ત્રિવૃત્ ।

શણસૂત્રમયં રાઙ્ગો વૈશ્યસ્યાવિકસૌત્રિકમ્ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ બ્રાહ્મણે સુતરની જનોઘ પહેરવી. તે જનોઘ ત્રણ શેરવાળી અને જમણી બાજુથી વળ દધને વણેલી હોવી જોઈએ, ક્ષત્રિયે તેવી જ શણની જનોઘ પહેરવી અને વૈશ્યે તેવી જ ઉનની જનોઘ પહેરવી.

બ્રાહ્મણો વૈલ્વપાલાશૌ ક્ષત્રિયો વાટસ્વાદિરૌ ।

પૈલ્લવૌદુસ્વરૌ વૈશ્યો દણ્ડાનહેન્તિ ધમેતઃ ॥ ૪૫ ॥

* ધનુષની દોરી ચામડાંની હોય છે અથવા તો મોરવેલના રેસાની પંચ બનાવેલી હોય છે. તેને ધનુષ ઉપરથી ઉતારી તેનો કંદોરો કરીને તે પહેરવો.

† ઉપવીત સંસ્કાર એ વૈદિક કર્મો કરવાની યોગ્યતા લાવનારો એક સંસ્કાર છે. શ્રુતિમાં પણ યજ્ઞોપવીત સંબંધે કહ્યું છે કે, યજ્ઞોપવીતં પરમં પવિત્રં પ્રજાપતેર્યત્સહજં પુરસ્તાત્ ॥ યજ્ઞોપવીત પરમ પવિત્ર છે અને સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રજાપતિની સાથે જ તે ઉત્પન્ન થયું છે.

બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે ‘ઉપવ્યયતે દેવલક્ષ્મ એવ તત્કુરતે ઉપવીત પહેરે છે, એટલે દેવનાં ચિહ્નને ધારણ કરે છે.’ અર્થાત્ સંસ્કારહીન પુરુષો દેવયોનિને પ્રાપ્ત

૪૫ ધર્મશાસ્ત્રમાં કરેલી આજ્ઞા પ્રમાણે બ્રાહ્મણે બીલીનો અથવા તો બાખરાનો દંડ ધારણ કરવો, ક્ષત્રિયે વડનો અથવા તો ખેરનો દંડ ધારણ કરવો અને વૈશ્યે પીલુડીનો અથવા તો ઉંખરાનો દંડ ધારણ કરવો.

કેશાન્તિકો બ્રાહ્મણસ્ય દણ્ડઃ કાર્યઃ પ્રમાણતઃ ।

લલાટસંમિતો રાજ્ઞઃ સ્યાત્તુ નાસાન્તિકો વિશઃ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ બ્રાહ્મણનો દંડ તેની શિખા સૂધી પહોંચે એટલો ઉંચો કરવો, ક્ષત્રિયનો દંડ તેના લલાટ સૂધી પહોંચે એટલો ઉંચો કરવો અને વૈશ્યનો દંડ તેના નાકની ઢાંડી સૂધી પહોંચે એટલો ઉંચો કરવો.

ઋજવસ્તે તુ સર્વે સ્યુરવ્રણાઃ સૌમ્યદર્શનાઃ ।

અનુદ્વેગકરા નૃણાં સત્વચો નામિદૂષિતાઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ તે સઘળા દંડો સીધા, છિદ્ર વિનાના, સુંદર દેખાવવાળા, મનુષ્યોને ઉદ્વેગ નહિ કરનારા (અર્થાત્ તે દંડથી કોઈ પ્રાણીને ભય ઉપજાવવો નહિ) છાલવાળા અને અગ્નિથી નહિ બળેલા હોવા જોઈએ.

પ્રતિગૃહ્યોપિતં દણ્ડમુપસ્થાય ચ ભાસ્કરમ્ ।

પ્રદક્ષિણં પરીત્યાગ્નિં ચરેદ્ઝૈક્ષં યથાવિધિ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ બ્રહ્મચારીએ શાસ્ત્રમાં કહેલો અને પોતાને પ્રિય લાગે તેવો દંડ ધારણ કરીને સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું તથા અગ્નિને પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી શાસ્ત્રમાં કરેલી આજ્ઞા પ્રમાણે ભિક્ષા માગવા જવું.

ભવત્પૂર્વં ચરેદ્ઝૈક્ષમુપનીતો દ્વિજોત્તમઃ ।

ભવન્મધ્યં તુ રાજન્યો વૈશ્યસ્તુ ભવદુત્તરમ્ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ જેને ઉપનયનનો સંસ્કાર કરેલો હોય તેવા બ્રાહ્મણ જાતિના બ્રહ્મ-

કરાવનારાં કોઈ પણ કર્મ કરી શકતા નથી. પરંતુ સંસ્કારી દ્વિજે પંચમહાયજ્ઞ, અગ્નિ-હોત્ર આદિ કર્મો કરીને દેવલોકમાં જાય છે. માટે પ્રત્યેક દ્વિજેએ યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરવા માટે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું જ જોઈએ. ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ અને આહવનીય એ ત્રણ અગ્નિથી તથા પ્રાતર, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ, એ ત્રણ સવનથી તથા વિરાડ્, હિરણ્યગર્ભ અને ધૃશ્વરતી અથવા તો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની ઉપાસનાથી, ઋગ્, યજુર્ અને સામ એ ત્રણ વેદના સ્વાધ્યાયથી, રજ, તમ અને સત્ય એ ત્રણ ગુણને જિતવાથી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ ત્રણ સાધનને જળાવનારાં ત્રણ આંટાવાળાં ઉપવીતને દ્વિજે ધારણ કરે છે.

ચારીએ લિક્ષા માગતી વખતે ભવત્ શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ કરવો. એટલે ભવતિ મિક્ષાં દેહિ એમ લિક્ષા માંગતી વખતે કહેવું, ક્ષત્રિય જાતિના બ્રહ્મચારીએ લિક્ષા માગતી વખતે ભવત્ શબ્દનો વચ્ચે પ્રયોગ કરવો એટલે મિક્ષાં ભવતિ દેહિ એમ લિક્ષા માગતી વખતે કહેવું તથા વૈશ્ય જાતિના બ્રહ્મચારીએ લિક્ષા માગતી વખતે ભવત્ શબ્દનો છેવટમાં પ્રયોગ કરવો એટલે 'મિક્ષાં દેહિ ભવતિ' એમ લિક્ષા માગતી વખતે કહેવું.

માતરં વા સ્વસારં વા માતુર્વા મગિનીં નિજામ્ ।

મિક્ષેત મિક્ષાં પ્રથમં યા ચૈનં નાવમાનયેત્ ॥ ૫૦ ॥

૫૦ લિક્ષા માગનારા બ્રહ્મચારીએ પહેલે દહાડે માતા, બહેન અથવા તો માશીની પાસે લિક્ષા માગવા જવું અને તેમણે તેનું અપમાન કરવું નહિ.

સમાહૃત્ય તુ તદ્વૈક્ષં યાવદર્થમમાયયા ।

નિવેદ્ય ગુરવેઽશ્વીયાદાચમ્ય પ્રાહ્મુઃ શુચિઃ ॥ ૫૧ ॥

૫૧ પોતાને જોડેથી લિક્ષા માગી લાવી, કપટ રાખ્યા વિના ગુરુને તે બતાવવી અને પવિત્ર થઈ પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરી, આચમન કરીને પછી ભોજન કરવું.

આયુષ્યં પ્રાહ્મુઃ મુક્કે યશસ્યં દક્ષિણામુઃ ।

શ્રિયં પ્રત્યહ્મુઃ મુક્કે ઋતં મુક્કે હૃદહ્મુઃ ॥ ૫૨ ॥

૫૨ લાંબાં આયુષ્યની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને ભોજન કરવું, યશની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ રાખીને ભોજન કરવું, લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે પશ્ચિમ દિશા તરફ મુખ રાખીને ભોજન કરવું અને સત્યની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખીને ભોજન કરવું.

(સાયં પ્રાતઃકાલીનામશનં સ્મૃતિનોદિતમ્ ।

નાન્તરે ભોજનં કુર્યાદગ્નિહોત્રસમો વિધિઃ ॥

દિવ્યવર્ણને શાસ્ત્રમાં પ્રભાતે તથા રાત્રે એમ બે વાર ભોજન કરવાનું કહ્યું છે. આ વિધિ અગ્નિહોત્રના જેવો છે. અર્થાત્ પ્રભાતે તથા સાયંકાળે જેમ બે વાર અગ્નિમાં હોમ આપવામાં આવે છે, તેમ બે વાર ભોજનનો પણ વિધિ છે. પરંતુ જેમ મધ્યકાળમાં હોમ કરવામાં આવતો નથી, તેમ ભોજન પણ ભોજનના બે સમયની વચ્ચે ત્રીજી વાર કરવું નહિ.)

ઉપસ્પૃશ્ય દ્વિજો નિત્યમન્નમદ્યાત્સમાહિતઃ ।

ભુક્ત્વા ચોપસ્પૃશેત્સમ્યગદ્ધિઃ સ્વાનિ ચ સંસ્પૃશેત્ ॥ ૫૩ ॥

૫૩ આદ્યાણે, ક્ષત્રિયે અને વૈશ્યે નિત્ય સાવધાન થઈ, હાથ પગ ઘોઈ, જળનું આચમન કરીને ભોજન કરવું અને ભોજન કરી રહ્યા પછી પણ સારી રીતે આચમન કરવું તથા પાણીવડે ઈંદ્રિયોનો એટલે આંખનો, નાકનો અને કાનનો સ્પર્શ કરવો.

પૂજયેદશનં નિત્યમદ્યાચૈતદકુત્સયન્ ।

દૃષ્ટ્વા હૃષ્યેત્પ્રસીદેચ પ્રતિનન્દેચ સર્વશઃ ॥ ૫૪ ॥

૫૪ અન્નની નિત્ય પૂજા કરવી (એટલે તે પ્રાણનું રક્ષણ કરનાર છે એમ તેનું ધ્યાન કરવું), તેની નિંદા કર્યા વિના (એટલે કે આ તો ખરાબ છે, ખારું છે, ખાટું છે વગેરે વચનોથી તિરસ્કાર કર્યા વિના) જમવું, અન્નને જોઈને હર્ષ પામવો, પ્રસન્ન થવું તથા સર્વ પ્રકારનાં અન્નને અભિનંદન આપવું (એટલે અમને દરરોજ આવું અન્ન મળ્યા કરો, એમ કહીને અન્નને પ્રણામ કરવા).

પૂજિતં હશનં નિત્યં બલમૂર્જં ચ યચ્છતિ ।

અપૂજિતં તુ તદ્ભુક્તમુભયં નાશયેદિદમ્ ॥ ૫૫ ॥

૫૫ અન્ન ઉપર પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખવાથી તે અન્ન જમનારાને નિત્ય શાન્તીરખાત તથા પ્રાણખાત આપે છે, પરંતુ નિંદા કરવાથી ખાધેલું તે અન્ન આ બન્ને બળનો નાશ કરે છે.

નોચ્છિષ્ટં કસ્યચિદ્દ્યાન્નાદ્યાચૈવ તથાન્તરા ।

નચૈવાધ્યશનં કુર્યાન્ન ચોચ્છિષ્ટઃ કચિદ્ભજેત્ ॥ ૫૬ ॥

૫૬ કોઈને ઉચ્છિષ્ટ (જમતાં બાકી રહેલું) અન્ન આપવું નહિ, પ્રભાતના અને રાત્રિના ભોજનની વચ્ચે પણ જમવું નહિ, અર્થાત્ ત્રણ ચાર વાર જમવું નહિ. અતિભોજન પણ કરવું નહિ (અર્થાત્ પ્રમાણસર જમવું) તથા એઠે મોઢે ઉઠીને ક્યાંઈ જવું પણ નહિ.

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિભોજનમ્ ।

અપુણ્યં લોકવિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૫૭ ॥

૫૭ અતિભોજન (અકરાંતીયાવેડા) કરવાથી આરોગ્યનો અને આયુષ્યનો નાશ થાય છે, યાગાદિક ધર્મ કર્મ નિયમિત રીતે કરી શકાતાં નથી, તેથી

સ્વર્ગ મળતું નથી. વળી તે પાપરૂપ છે અને લોકોમાં નિંદાપાત્ર ગણાય છે, માટે અતિભોજનનો ત્યાગ કરવો.

બ્રાહ્મેણ વિપ્રસ્તીર્થેન નિત્યકાલમુપસ્પૃશેત્ ।

કાયત્રૈદશિકાભ્યાં વા ન પિત્ર્યેણ કદાચન ॥ ૬૮ ॥

૫૮. દ્વિજેએ શરીરની શુદ્ધિ કરતી વખતે તથા નિત્ય નૈમિત્તિક ઈર્ષ કરતી વખતે બ્રાહ્મતીર્થે કરીને, પ્રજાપતિ તીર્થે કરીને, આચમનનો વિધિ. અથવા તો દૈવ તીર્થે કરીને આચમન કરવું; પણ પિતૃ-તીર્થથી કોઈ પણ દિવસ આચમન કરવું નહિ.

અઙ્ગુષ્ઠમૂલસ્ય તલે બ્રાહ્મં તીર્થં પ્રચક્ષતે ।

કાયમઙ્ગુલિમૂલેઽગ્રે દૈવં પિત્ર્યં તયોરધઃ ॥ ૬૯ ॥

૫૯. અંગુઠાના મૂળ ભાગને બ્રાહ્મતીર્થ કહેલું છે, આંગળીઓના મૂળ ભાગને પ્રજાપતિતીર્થ કહેલું છે, આંગળીઓના અગ્રભાગને દૈવતીર્થ કહેલું છે અને અંગુઠાના તથા તર્જનીના વચલા ભાગને પિતૃતીર્થ કહેલું છે.

ત્રિરાચામેદપઃ પૂર્વં દ્વિઃ પ્રમૃજ્યાત્તતો મુખમ્ ।

સ્નાનિ ચૈવ સ્પૃશેદઙ્ગિરાત્માનં શિર એવ ચ ॥ ૬૦ ॥

૬૦. આચમન કરનારાએ આરંભમાં ત્રણ વાર આચમન કરવું, તે પછી એ વાર જળથી મુખ ધોવું અને પછી પાણીવડે આંખ, નાક, કાન, મુખ, નાભિ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો, હૃદયનો અને મસ્તકનો સ્પર્શ કરવો.

અનુષ્ણાભિરફેનાભિરઙ્ગિસ્તીર્થેન ધર્મવિત્ ।

શૌચેષ્ઠુઃ સર્વદાચામેદેકાન્તે પ્રાગુદઙ્ગમુખઃ ॥ ૬૧ ॥

૬૧. ધર્મવેત્તા પુરુષે નિત્ય પવિત્ર થવાની ઇચ્છાથી એકાંતપ્રદેશમાં પૂર્વ દિશા તરફ, ઉત્તર દિશા તરફ અથવા તો ઇશાન ખૂણા તરફ મુખ કરીને એસવું ને થંડાં તથા કીણુ વિનાનાં પાણીથી બ્રાહ્મ વગેરે તીર્થવડે આચમન કરવું.

ત્વદ્વાભિઃ પૂયતે વિપ્રઃ કણ્ઠગાભિસ્તુ ભ્રુમિપઃ ।

વૈશ્યોઙ્ગિઃ પ્રાશિતાભિસ્તુ શૂદ્રઃ સ્પૃષ્ઠાભિરન્તતઃ ॥ ૬૨ ॥

૬૨. બ્રાહ્મણ હૃદય સૂધી પહોંચે તેટલા પાણીથી પવિત્ર થાય છે, ક્ષત્રિય કંઠ સૂધી પહોંચે તેટલાં પાણીથી પવિત્ર થાય છે, વૈશ્ય મુખ લીંબાય તેટલાં પાણીથી પવિત્ર થાય છે અને શૂદ્ર હોઠ લીંબાય તેટલાં પાણીથી પવિત્ર થાય છે.

ઉદ્ધૃતે દક્ષિણે પાણાવુપવીત્યુચ્યતે દ્વિજઃ ।

સવ્યે પ્રાચીન આવીતી નિવીતી કણ્ઠસજ્જને ॥ ૬૩ ॥

૬૩. જમણે હાથ ઉપવીત તથા ઉત્તરીય વસ્ત્રથી બહાર કાઢ્યા પછી, જેને ડાબે ખભે જનોઘ હોય, તે દ્વિજ ઉપવીતી કહેવાય છે, ડાબે હાથ ઉંચો કર્યા પછી જેને જમણે ખભે જનોઘ હોય તે પ્રાચીનાવીતી કહેવાય છે તથા જેણે કંઠમાં સીધું જનોઘ પહેર્યું હોય, તે નિવીતી કહેવાય છે.

મેઘલામજિનં દણ્ડમુપવીતં કમણ્ડલુમ્ ।

અપ્સુ પ્રાસ્ય વિનષ્ટાનિ ગૃહ્ણીતાન્યાનિ મન્ત્રવત્ ॥ ૬૪ ॥

૬૪. મેખલા (કેડનો કંદોરો), મૃગચર્મ, દંડ, જનોઘ અને કમંડળ એ જ્યારે જૂનાં થઈ જાય અથવા તે ભાંગી તૂટી જાય ત્યારે તેને પાણીમાં નાંખી દેવાં અને ખીજાં નવાં પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા મંત્રો ભણીને ધારણ કરવાં.

કેશાન્તઃ ષોડશે વર્ષે બ્રાહ્મણસ્ય વિધીયતે ।

રાજન્યવન્ધોર્દ્વાવિંશે વૈશ્યસ્ય દ્વ્યધિકે તતઃ ॥ ૬૫ ॥

૬૫. બ્રાહ્મણને ગર્ભથી સોળમે વર્ષે, ક્ષત્રિયને ગર્ભથી વીશમે વર્ષે અને કેશાન્ત સંસ્કાર. વૈશ્યને ગર્ભથી ચોવીશમે વર્ષે કેશાન્ત સંસ્કાર કરવો.

અમન્ત્રિકા તુ કાર્યેયં સ્ત્રીણામાદૃશેષતઃ ।

સંસ્કારાર્થં શરીરસ્ય યથાકાલં યથાક્રમમ્ ॥ ૬૬ ॥

૬૬. સ્ત્રીઓનાં શરીરને પણ આ સર્વ સંસ્કારો તેના સમય પ્રમાણે તથા ક્રમ પ્રમાણે કરવા, પરંતુ તે સંસ્કારો વેદના મંત્રો ભણ્યા વિના કરવા.

* વૈવાહિકો વિધિઃ સ્ત્રીણાં સંસ્કારો વૈદિકઃ સ્મૃતઃ ।

પતિસેવા ગુરૌ વાસો ગૃહાર્થોઽગ્નિપરિક્રિયા ॥ ૬૭ ॥

* ચારે આશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી એ ત્રણ આશ્રમીઓનો આધાર ગૃહસ્થાશ્રમીના ઉપર છે. મનુ મહારાજ ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે, ‘અપત્યં ધર્મકાર્યાણિ સુશ્રુપા રતિરુત્તમા । દારાધીનસ્તથા સ્વર્ગપિતૃણામાત્મનંશ્ચ હ ॥ પુત્ર (આદ્ય કર્મ, વૃષોત્સર્ગ વગેરે ક્રિયા કરીને પિતૃઓને તારનારા પુત્ર) ની ઉત્પત્તિ, ધર્મનાં કાર્યો (અગ્નિ હોત્ર વગેરે યજ્ઞો, અષ્ટકા વગેરે શ્રાદ્ધો), ઉત્તમ પ્રતિની સેવા, ઉત્તમ રતિ અને પિતૃઓની તથા પોતાની સ્વર્ગગતિ આ બધાં કર્મ સ્ત્રીને આધીન છે. કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ સ્ત્રીની સહાયતાથી આ બધાં કર્મ કરી શકે છે.’

૬૭ પરંતુ કન્યાને વિવાહ નામનો સંસ્કાર કરવો, તે ઉપનયન નામનો હોવાથી વેદના મંત્રો ભણીને કરવો. પતિની સેવા કરવી, એ તેનો ગુરુના ઘરનો વાસ સમજવો અને ઘરનું કામ-કાજ કરવું, એ તેની સવાર સાંજ કરવામાં આવતી અગ્નિની ઉપાસના સમજવી.

ગૃહ્યસૂત્રકારોએ સાળ સંસ્કારોનો વિધિ તથા તેના જૂદા જૂદા સમયો દર્શાવ્યા છે. પરંતુ વિવાહસંસ્કાર માટે વરકન્યાનું વય સાક્ષાત્ દર્શાવ્યું નથી. માત્ર ઋતુકાળમાં ગર્ભાધાન કરવું, એમ શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. આશ્વલાયન સ્મૃતિમાં આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે કે ‘ગર્ભાધાનં દ્વિજઃ કુર્યોદતૌ પ્રથમ-એવ હિ, દ્વિજ વર્ણના પુરુષે પ્રથમ ઋતુમાં જ ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરવો.

તેમ જ આશ્વલાયન પરિશિષ્ટમાં પણ પ્રથમ ઋતુમાં જ પ્રાણપલ્ય હોમ અને ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરવાનું જણાવ્યું છે. ‘અથ ઋતુમત્યાઃ પ્રાજાપત્યં ઋતૌ પ્રથમે અનુકૂલેઽ-દ્વિનિ સુસ્નાતાયા અન્વારઞ્ચો જુહ્વાત્ । અથ ગર્ભલંઘનમ્ ઋતાવનુકૂલાયાં નિશિ ઉપગચ્છેત્ સ્ત્રીને ઋતુ આવ્યા પછી પ્રથમ ઋતુએ જ અનુકૂળ દિવસે સ્ત્રીએ ઋતુસ્નાન કર્યો પછી પુરુષે તે સ્ત્રીની સાથે છેડાછેડી બાંધીને પ્રાણપલ્ય હોમ કરવો અને પછી ગર્ભાધાન કરવું.’ મતુ પણ કહે છે કે “ઋતુકાલાભિગામી સ્યાત્ પુરુષે ઋતુ કાળમાં સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું.” બૌદ્ધાયન પણ તેના સંબંધમાં કહે છે કે;—“ઋતૌ નોપોતિ યો માર્યા-મનૃતૌ નોપગચ્છતિ । તુલ્યમાહુસ્તયોર્દોષમ્ જે પુરુષ ઋતુમાં સ્ત્રી સાથે સહવાસ કરતો નથી તેમ જે પુરુષ ઋતુ ન હોય તારે સ્ત્રીનો સહવાસ કરે છે, તે બન્નેને સમાન દોષ લાગે છે.” પારાશર સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે; ‘ઋતુસ્નાતાં તુ ચો માર્યા સન્નિઘૌ નોપગચ્છતિ । પિતરસ્તસ્ય તન્માસં તસ્મિન્ રજસિ શેરતે જે પુરુષ ઋતુના ચાર દિવસ પછી સ્નાન કરીને શુદ્ધ થયેલી સ્ત્રી સાથે ગમન કરતો નથી, તેના પિતરે તેના રજમાં એક મહિના સૂધી શયન કરે છે.’ એટલું જ નહિ પણ “ઘોરાયાં ઋણહત્યાયાં યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ઘોર ગર્ભ-હત્યા તેને લાગે છે, એમાં સંદેહ નથી.” મતુના ટીકાકાર મેઘાતિથિ તથા યાસવદ્વ્યના ટીકાકાર વિજ્ઞાનેશ્વર ઋતાવુપેયાદેવ એમ કહીને નિયમ વિધિ જ ઠરાવે છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રથમ ઋતુમાં અવશ્ય ગમન કરવું જોઈએ.

આ બધા સંદર્ભ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઋતુકાળ પહેલાં એટલે ઋતુ આવ્યા પહેલાં કન્યાનો વિવાહકાળ છે. હવે તે કાળ કયો ? તેનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. આ ભારતવર્ષ સમશીતોષ્ણ હોવાથી સ્ત્રીઓ તેરથી સાળ વર્ષની અંદર રજસ્વલા થાય છે. માટે તે પહેલાંનો સમય તે કન્યાનો વિવાહ સમય સમજવો. યમસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “પ્રાપ્તે તુ દ્વાદશે વર્ષે યઃ કન્યાં ન પ્રયચ્છતિ । માસિ માસિ રજસ્તસ્યાઃ પિતા પિવતિ શોણિતમ્ બાર વર્ષ થયા છતાં જે પિતા પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરતો નથી, તે મહિને મહિને તે કન્યાનાં રુધિરનું પાન કરે છે.” અહીં જેમ પ્રત્યક્ષ બાર વર્ષો કહ્યાં છે, તેમ જ મતુ પણ કહે છે કે;—“ત્રિશદ્વર્ષો વહેતકન્યાં હયાં દ્વાદશવાર્ષિકીમ્ । ત્ર્યષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષો વા ધર્મે

(અનિહોત્રસ્ય શુશ્રૂષા સાયમુદ્વાસમેવ ચ ।

કાર્યં પત્ન્યા પ્રતિદિનં ઇતિ કર્મ ચ વૈદિકમ્ ॥

સીદતિ સત્ત્વરઃ ॥ ત્રીસ વર્ષના પુરુષે આર વર્ષની હૃદયને ગમતી કન્યા સાથે પરણવું અને જો ધર્મના કર્મમાં અડચણ આવતી હોય તો ચોવીશ વર્ષના પુરુષે આઠ વર્ષની કન્યા સાથે પરણવું.” આ બંને સ્મૃતિઓ આર વર્ષની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનું કહે છે. તેનો તાત્પર્ય એવો છે કે, રજ્જેદર્શન જેને થયું ન હોય તેવી આર વર્ષની કન્યા સાથે વિવાહ કરવામાં દોષ નથી; કારણ કે ગૌતમ કહે છે કે ‘કન્યાપ્રદાનં પ્રાગૃતોઃ ॥ ઋતુ પહેલાં કન્યાનું દાન કરવું.’ આ રીતે પરાશરની ટીકાકર્તા નંદપંડિત કહે છે. વિવાહ એ પણ એક સંસ્કાર છે તેથી ભગવાન મનુએ સંસ્કારોનું વિવેચન કરતી વખતે ઉપનયન સંસ્કાર બાંધ્યાં કહ્યો, ત્યાં જ તેમણે કહ્યું કે, પુરુષોનો જે ઉપનયન સંસ્કાર છે, તે જ સ્ત્રીઓનો વિવાહ સમય છે. આમ કહીને કન્યાના વિવાહકાળનો પણ નિર્ણય કર્યો છે અને તેને માટે ઉપનયન સંસ્કાર પ્રકરણનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ‘વૈવાહિકો વિધિઃ સ્ત્રીણાં સંસ્કારો વૈદિકઃ સ્મૃતઃ ।’ અને આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધના બીજા ચરણમાં ઔપનાયનિકઃ પરઃ એવો પાઠાંતર છે. એ પાઠાંતર ઉત્તરાર્ધ ‘પ્રતિસંવા ગુરૌ વાસઃ’ એ પદનું સમર્થન કરે છે. કારણ કે બ્રહ્મચારીને ઉપનયનમાં જેમ ગુરુસેવા, અગ્નિસેવા વગેરે સંભવે છે તે, ઠેકાણે સ્ત્રીને અહીં પતિસેવા, ગૃહપરિચર્યા વગેરે કહેલી છે. માટે બ્રહ્મચારીને જે ઉપનયન સમય કહ્યો છે, તે જ સમય કન્યાને વિવાહનો છે. મેધાતિથિ વગેરે ટીકાકારો પણ એ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. ઉપરનાં તથા ‘પ્રાપ્તે તુ દ્વાદશે વર્ષે’ તથા ‘ત્રિંશદ્વર્ષો’ એ બંને શ્લોકો વિવાહ પ્રકરણના નથી. પરંતુ પ્રસંગવશાત્ વિવાહ-વિષયનું કથન કરનારા છે.

તે જ અધ્યાયના ૯૩ માં શ્લોકમાં ઋતુમતી કન્યાને પરણનારા વરે, તે કન્યાનું શુદ્ધ આપવું નહિ, એમ કહીને આર વર્ષ પછી રજ્જેદર્શનનો સંભવ છે એમ માનીને ૯૪ માં શ્લોકમાં આર વર્ષની કન્યાને પરણવાનું કહેલું છે. પરંતુ તે વચન વિવાહનું વિધાયક વચન નથી. ટીકાકાર મેધાતિથિ તે શ્લોકનું વિવેચન કરતાં કહે છે કે, “ન પુનરેતાવ-
દ્વયસ એવ ત્રિવાહ इत्युपदेशार्थः । अथापि न यथाश्रुतवर्षसख्यैव नह्येतद्विवाहप्रकरणे श्रुतम् । येन संस्कार्यविशेषणत्वेन तदंगदशादिवर्षी पंचविंशत्यादिवर्षं च निवर्त्तयेत् ॥ અમુક વય-
વાળી કન્યાનો અમુક વયવાળા વર સાથે વિવાહ કરવો, એમ નિયમ કરવા માટે આ શ્લોક નથી. તેમ વચનું સંખ્યાદર્શક પણ આ વચન નથી. અથવા તો આ વચન વિવાહના પ્રકરણમાં ભણેલું નથી, કે જેથી વિવાહ સંસ્કાર કરવામાં આવતાં વર વધૂનાં વિશેષણ થઈ શકે! બ્રાહ્મવિવાહ વગેરેથી જેને સંસ્કાર થયો ન હોય એવી આસુરવિ-
વાહ યોગ્ય કન્યાનો આ “આર વર્ષ” છેવટનો સમય છે. એમ બતાવવા માટે આ વચન છે. એમ મેધાતિથિ, સર્વજ્ઞનારાયણ વગેરે માને છે. માટે ઉત્તરાર્ધમાં આઠ વર્ષની કન્યા કહી છે. તે બતાવી આપે છે કે, બ્રાહ્મદિક વિવાહમાં આઠથી આર વર્ષ

ધર્મપત્નીએ પ્રતિદિવસ અગ્નિહોત્રની સેવા કરવી તથા સાયંકાળે ભારેલા અગ્નિને કુંડમાંથી બહાર કાઢવો, આ વૈદિક કર્મ બાણવું).

સૂધીના વિવાહો શાસ્ત્રસંમત છે. એજ વાત મનુએ આ શ્લોકમાં કહેલી છે કે;—
“વૈવાહિકો વિધિઃ સ્ત્રીણાં સંસ્કારો વૈદિકઃ સ્મૃતઃ ॥

જે વર્ણના કુમારને જે સમયે ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, તે સમયે તે વર્ણની કન્યાને વિવાહ સંસ્કાર કરવો.” આ વિધિ ઉપરથી દિજ વર્ણના બાળકને જે આઠ, અગ્યાર અને બાર વર્ષે ઉપનયન કરવામાં આવે છે, તેજ તે તે વર્ણની કન્યાનો વિવાહસમય છે.

કેટલાક પુરુષો આ પ્રકરણને બ્રહ્મચારીનું પ્રકરણ સમજે છે, પરંતુ તેમ નથી; આ પ્રકરણ સંસ્કારપ્રકરણ છે. કેમકે મનુસ્મૃતિની જ અનુક્રમણિકામાં “જગતશ્ચ સમુત્પત્તિં સંસ્કારવિધિમેવ ચ જગતની ઉત્પત્તિ અને પછી બીજા અધ્યાયમાં સંસ્કારનો વિધિ કહ્યો છે.” એ વચનથી તથા મૂળપરથી આ સંસ્કારનું પ્રકરણ છે અને આ પ્રકરણમાં પુત્રને ગોદાનપર્યંત સંસ્કારો કહ્યા પછી કન્યાને તેજ સંસ્કારો તેના સમય પ્રમાણે અમંત્રક કરવા, એમ યથાકાલં યથાક્રમમ્ પદવડે કહીને પછી આ શ્લોકમાં કન્યાને વિવાહસંસ્કાર ઉપનયનને સમયે કરવો એમ કહ્યું છે; તેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યના પુત્રને જેમ આઠ, અગ્યાર અને બાર વર્ષે ઉપનયન કરવામાં આવે છે, તેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની કન્યાનો આઠ, અગ્યાર અને બાર વર્ષે વિવાહ કરવો.

કન્યાનો વિવાહકાળ દર્શાવતાં સંવર્ત મુનિ કહે છે “વિવાહોઽષ્ટમવર્ષાયાઃ કન્યાયાસ્તુ પ્રજાસ્યતે. આઠ વર્ષની કન્યાનો વિવાહ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.” દેવલ પણ કહે છે કે;—
“કુલશીલવયોવૃત્તરૂપાઢયાં નમ્રિકાં શુભામ્ । વિધિના તુ વરઃ કન્યામુદ્વહેદાત્મનઃ સમામ્ ॥ સપ્તાદ્વાત્કન્યકા નામ્ની શૈશવી સ્યાચ્છુભાન્વિતા । તામષ્ટાદશવર્ષાંયો વિવહેદ્વિધિવત્પુમાન્ ॥ ચાષ્ટવર્ષા ભવદ્ગૌરી પુત્રપૌત્રવિવર્ધિની । પંચવિંશતિવર્ષાંયસ્તાં કન્યામુદ્વહેદ્વિજઃ ॥ રોહિણી નવવર્ષા સ્યાદ્ધનધાન્યવિવર્ધિની । તામુદ્વહેન્મતિમાન્ સર્વકામાર્થસિદ્ધયે ॥

અર્થ:—કુળ, શીળ, વય આચરણ અને રૂપસંપન્ન વરે નમ્રિકા નામની પોતાના યોગ્ય કન્યાને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પરણવી, સાતમે વર્ષે શુભ એવી તે કન્યા કહેવાય છે તેની સાથે આઠ વર્ષના પુરુષે વિધિપૂર્વક વિવાહ કરવો, પુત્રો તથા પૌત્રોને વધારનારી આઠ વર્ષની કન્યા ગૌરી કહેવાય છે તેને પચીશ વર્ષના દિજે પરણવી, ધન તથા ધાન્યની વૃદ્ધિ કરનારી નવ વર્ષની કન્યા રોહિણી કહેવાય છે અને તેને બુદ્ધિમાન પુરુષે સર્વ કામનાની સિદ્ધિમાટે પરણવી.”

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ઋતુ આવ્યા પહેલાં સહવાસ ન થવો જોઈએ. કન્યાને પરણાવી, એટલે ધણીના સમાગમનો હક્ક થયો એ વાતને શાસ્ત્ર માન્ય કરતું નથી. પરણવાપરથી પતિને ગમનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. મેધાતિથિ ‘ઋતુકાલમિગામી સ્યાત્’, એ શ્લોકનું વિવેચન કરતાં કહે છે કે; “ઉક્તો વિવાહસ્તાસ્મિન્ નિર્વૃત્તે સમુપયાતે દારત્વે તદ્દહેરેવેચ્છયોપગમે પ્રાપ્તે તન્નિવૃત્ત્યર્થમિદમારમ્ભતે વિવાહઃ કહ્યો તે વિવાહ થઈ ગયા પછી કન્યામાં દારાપણું પણ પ્રાપ્ત થયું, તેથી તેજ દિવસે ધન્યતાથી

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

ઉપગમન પણ પ્રાપ્ત થયું તેના નિષેધ માટે મનુ કહે છે કે ઋતુકાલાભિગામી સ્વાત ઋતુકાળમાં જ પતિએ સ્ત્રીનો સંગ કરવો.”

કેટલાએક પુરુષો ગૃહ્યસૂત્રમાં વિરોધ બતાવે છે, પણ સમાવર્તન સંસ્કાર પછી ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલાં તે વચનોનો વિચાર આ પ્રમાણે છે.

‘અત ઉર્ધ્વ અક્ષારલવણાશિનો બ્રહ્મચારિણૌ અધઃ શાયિનો સ્યાતામ્ । ત્રિરાત્રં દ્વાદશરાત્રં સંવત્સરં વા ॥ વિવાહ સંસ્કાર થયા પછી કન્યા મટીને સ્ત્રી થાય છે, તેથી ઇચ્છા પ્રમાણે તે જ દિવસે સમાગમ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તેમ નહિ કરતાં ઓછામાં ઓછું ત્રણ રાત્રિથી આરંભીને વર્ષપર્યંત અહનર્ય પાળવું જોઈએ.’ આ ગૌણ અહનર્ય ઉપરથી જો આપણે એવું અનુમાન કરીએ કે, આર્યાવર્તમાં સર્વ કન્યાઓને ઋતુ પછી પરણાવવામાં આવતી હતી અને વિવાહ પછી તરત જ સ્ત્રી પુરુષો ગૃહસ્થ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતાં હતાં. આવાં અનુમાન કરવાથી ‘સોમોદ્દદન્ધર્વાય ગંધર્વોદ્દદમયે । રાયં ચ પુત્રાંશ્વાદાદન્નિર્મહ્યમથો હમામ્ સોમે ગંધર્વને આપી, ગંધર્વે અગ્નિને આપી અને અગ્નિએ ધન અને પુત્રો સહિત તે કન્યા મને આપી.’ આજ અર્થવાળો મંત્ર સોમઃ પ્રથમો વિવિદે’ એ પણ છે. તેમ જ ‘સોમઃશૌચં દદાષાસાં ગંધર્વશ્ચ શુભાં ગિરમ્ । પાવકઃ સર્વમેધ્યત્વમ્ મેધ્યા વૈ યોષિતો હ્યંતઃ ।’ આ શ્લોકનો અર્થ વિજ્ઞાનેશ્વર લખે છે કે, સ્ત્રીને પરણ્યા પહેલાં સોમ, ગંધર્વ અને અગ્નિ ભોગવીને શૌચ, મધુરવચન અને સર્વ જાતની પવિત્રતા આપે છે. પરંતુ તે ક્યારે ભોગવે છે, તેના ઉત્તરમાં ચ્યવન કહે છે કે, ‘ષટ્દ્વમચ્યે નોદ્વાહ્યા કન્યા વર્ષદ્વયં યતઃ સોમો મુક્લેષ્થ ગંધર્વસ્તતઃ પશ્ચાદ્દુતાશનઃ કન્યાને છ વર્ષની અંદર પરણાવવી નહિ. કારણ કે સોમ, ગંધર્વ અને અગ્નિ એ ત્રણ દેવો કન્યાને બધાં વર્ષ ભોગવે છે.’ એટલે છ વર્ષ પછી કન્યાનાં લગ્ન કરવાં, એમ ધર્મશાસ્ત્ર તથા જ્યોતિષ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ઉપરની શ્રુતિ તથા એ જ અર્થવાળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિની સાથે ઉપર કહેલાં મનુ વગેરેનાં સ્મૃતિવચનોની સાથે તથા પ્રથમ ઋતુકાળે ગર્ભાધાન સંસ્કારનો ઉપદેશ કરનારાં ગૃહ્યસૂત્રનાં વચનોની સાથે વિરોધ આવશે તથા આર્યાવર્તમાં કાનીત અને વર્ણસંકર પ્રજાનો વધારો થઈ પડશે. પરંતુ ઉપરનાં ગૃહ્યસૂત્ર વચનની સાથે સ્મૃતિ વચનોનો વિરોધ ન આવે, તેમ ટીકાકારોએ આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો છે;—‘તત્ર સંવત્સરસ્યાન્તરાપતિતઃ કૃતૌ ગમનં નાસ્તિ । એવમસ્માત્કાલાદૂર્ધ્વં અસતિ કૃતૌ ગમનં નાસ્તિ ॥ એવં એતે સ્મૃતૌ અવિરોધિન્યૌ ભવતઃ ત્રિરાત્રાદીનાં તુ વિકલ્પઃ । અત્યંતરાગપીઢિતયોસ્તુ ગમનમ્ । ધૈર્યવતોસ્તુ બ્રહ્મચર્યમ્ ॥ પરણ્યા પછી સંકલ્પ કરેલાં અહનર્યનાં વર્ષની અંદરમાં જો ઋતુ પ્રાપ્ત થાય તો પણ સંગ કરવો નહિ. તેમ એક વર્ષના અહનર્ય પછી પણ ઋતુ પ્રાપ્ત થયા વિના સંગ કરવો નહિ. આ પ્રમાણે કહેનારાં ગૃહ્યસૂત્ર તથા ઋતુ કાળમાં સંગનો ઉપદેશ કરનારી સ્મૃતિ બન્ને વિરોધ રહેશે નહિ. ત્રણ રાત્રિ, બાર રાત્રિ અથવા

૬૮ દ્વિજવર્ણનું એટલે આદ્ય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિનું દ્વિજપાણું
 અહમચારીનાં કર્મો. ઉત્પન્ન કરનારો પવિત્ર એવો ઉપનયન નામનો સંસ્કાર
 કહ્યો. હવે જેને ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો હોય, તેને કરવા
 યોગ્ય કર્મનો વિધિ સાંભળો.

તો એક વર્ષના અહમચાર્ય માટે વિકલ્પ લખેલ છે તે ઇચ્છાનુસાર જાણવો. અને
 અત્યંત પ્રેમથી પીડાતાં હોય તો ઋતુકાળ સૂધી અહમચાર્ય પાળીને સહવાસ કરવો અને
 જે ધીરજ ધારી શકે તેમણે અહમચાર્ય પાળવું.

કેટલાક નીચેના શ્લોકો દર્શાવીને ઋતુ પછી વિવાહકાળ સિદ્ધ કરવાનો યત્ન
 કરે છે. તે આ શ્લોકો છે. ‘ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યુતુમતી સતી । ડર્ધ્વતુ કાલાદેત-
 સ્માદ્વિન્દેત સદ્દશં પતિમ્ ॥ મનુ. અ૦૯-૯૦ ઋતુ આત્યા પછી પણ પિતા વગેરે
 પોતાને પરણાવે નહિ તો કન્યાએ ત્રણ વર્ષ સૂધી વાટ જોઈને પછી પોતાની મેળે
 પોતાની જાતના વર સાથે પરણવું.’

‘કામમામરણાત્તિષ્ઠેદૃદ્ધે કન્યર્તુમત્યપિ । નચૈવૈનાં પ્રયચ્છેતુ ગુણાહીનાય કર્હિંચિત્ ॥
 મનુ. અ૦ ૯-૮૯ કન્યા અડકાતી હોય તો પણ જો સારો વર મળતો ન હોય તો
 કન્યાએ મરતાં સૂધી આપના ઘરમાં બેસી રહેવું. પરંતુ તેના પિતાએ વિદ્યા આદિક
 ગુણહીન પુરુષની સાથે કન્યાને કદી પણ પરણાવવી નહિ.’

આ બધા શ્લોકોનું તાત્પર્ય ગુણહીન વરને કન્યા નહિ આપવામાં છે. અથવા
 તો દાતાને અભાવે કુમારી રહેલી કન્યાએ પોતાની મેળે પરણવામાં તાત્પર્ય છે. શુશ્રુ-
 તનું વચન ટાંકીને કેટલાએક મોટી વયની કન્યાનો વિવાહ સિદ્ધ કરે છે, તે વચન
 આ પ્રમાણે છે. ‘અનષોડશવર્ષાયામપ્રાપ્તઃ પચ્ચવિંશતિં । ‘યદ્યાધત્તે પ્રમાન્ ગર્ભં કુક્ષિસ્થઃ
 સવિપદ્યતે ॥ જાતો વા ન ચિરં જીવેત સોળ વર્ષની અંદરની સ્ત્રીમાં પચીસ વર્ષની અંદરનો
 પુરુષ ગર્ભાધાન કરે તો તે ગર્ભનો પાત થાય છે અથવા જન્મે છે તો તે ઘણા કાળ
 જીવતો નથી.’ આ શ્લોક પછી બીજા એક શ્લોક ટાંકીને કહે છે. તે આ;—‘તસ્માદ-
 ત્યંતવાલાયાં ગર્ભાધાનં ન કારયેત્ માટે તેવી અત્યંત બાલા સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન કરાવવું
 નહિ;’ ચૌદ વર્ષની ઉપરની સ્ત્રીને અત્યંત બાલા કહેવી અને તેની પ્રજા મરણ પામે
 અથવા ઘણા કાળ જીવે નહિ. એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે તેવી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન
 થયેલા હજારો પુરુષો હમણા જીવતા આપણે જોઈએ છીએ. ખરું જોતાં તો
 “અનષોડશ” એ પાઠ નવીન છે. કારણ કે ત્રણસો વર્ષ ઉપરની લખેલી પ્રતમાં “અન-
 દ્વાદશ” એવો પાઠ છે. વળી વિરોધ એ આવશે કે, આ દેશમાં તેર વર્ષે રજોદર્શન
 થાય છે તો પછી સોળ વર્ષની અંદરની કન્યાને અત્યંત બાળા કહી શકાય નહિ.
 ‘અથાસ્મૈ પચ્ચવિંશતિવર્ષાય દ્વાદશવર્ષાયાં કન્યામાવહતિ પચીસ વર્ષની સાથે બાર વર્ષની
 કન્યાને પરણાવવી,’ આમ કહીને સુશ્રુતે પોતે જ વિવાહકાળ બાર વર્ષનો રાખ્યો છે
 અને સ્મૃતિકારોએ ઋતુકાળમાં ગર્ભાધાન કરવાનું કહ્યું છે. તો પછી સ્મૃતિનું ઉલ્લંઘન

ઉપનીય ગુરુઃ શિષ્યં શિક્ષયેચ્છૌચમાદિતઃ ।

આચારમગ્નિકાર્યં ચ સંધ્યોપાસનમેવ ચ ॥ ૬૯ ॥

૬૯. ગુરુએ શિષ્યને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને (જનોઈ દધને) આરંભમાં શૌચ એટલે માટી વગેરેથી હાથ પગ વગેરે ધોઈને શરીરને શુદ્ધ કરવાની રીત, આચાર એટલે સ્નાન આચમન કરવાની રીત, પ્રભાતમાં અને સાયંકાળે અગ્નિમાં હોમ કરવાનો વિધિ તથા પ્રભાત, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળનું સંધ્યાવંદન શીખવવું.

અધ્યેષ્યમાણસ્ત્વાચાન્તો યથાશાસ્ત્રમુદ્ઙ્મુલ્લઃ ।

બ્રહ્માઙ્ગલિકૃતોઽધ્યાપ્યો લઘુવાસા જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૭૦ ॥

૭૦. ભણનારા શિષ્યે ભણતી વખતે સાદાં તથા ધોયેલાં વસ્ત્ર પહેરી, ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખી, જિતેન્દ્રિય થઈ, શાસ્ત્રમાં વેદાધ્યયનનો વિધિ. કહ્યા પ્રમાણે આચમન કરવું તથા બ્રહ્માંજલિ કરીને ગુરુની પાસે બેસવું અને ગુરુએ તેવા વિદ્યાર્થીને ભણાવવો.

બ્રહ્મારમ્ભેઽવસાને ચ પાદૌ ગ્રાહ્યૌ ગુરોઃ સદા ।

સંહત્ય હસ્તાવધ્યેયં સ હિ બ્રહ્માઙ્ગલિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૧ ॥

૭૧. વેદ ભણવાનો આરંભ કરતી વખતે તથા વેદ ભણી રહ્યા પછી શિષ્યે નિત્ય પોતાના બે હાથવડે ગુરુનાં બન્ને ચરણોનો સ્પર્શ કરવો અને બે હાથ ભેડી રાખીને અધ્યયન કરવું (ભણવું), આને બ્રહ્માંજલિ કહેવામાં આવે છે.

વ્યત્યસ્તપાણિના કાર્યમુપસંગ્રહણં ગુરોઃ ।

સવ્યેન સવ્યઃ સ્પૃષ્ટવ્યો દક્ષિણેન ચ દક્ષિણઃ ॥ ૭૨ ॥

કરીને ઋતુ આવ્યા છતાં પણ ગર્ભાધાન ન કરવું, એ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. તેમણે સમજવું જોઈએ કે, પ્રજા નિર્બળ થવાનું કારણ બાળલગ્ન નથી, પરંતુ ઋતુકાલાભિગામી સ્વાત્ ઋતુકાળે જ ગમન કરવું એ શાસ્ત્રોક્ત વિધિનું ઉલ્લંઘન કરી વીર્યની અપકવ સ્થિતિમાં સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર કરવાથી પ્રજા નિર્બળ થાય છે. એ ઉપરાંત પ્રજા નિર્બળ થવાનાં બીજાં કારણો પણ છે. નેપાળ, પંજાબ, કાશ્મીર તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનના લોકો નાની વયમાં પરણ્યા છતાં પણ લાંબાં હવા પાણી બહુ જ આરોગ્યદાયક અને પ્રબળ હોવાથી લાંબી પ્રજા બળવાન નિપજે છે. ત્યારે દક્ષિણ, ગૂજરાત અને બંગાળાની પ્રજા સ્વાભાવિક રીતે જ હવા, પાણી તથા ખોરાક નબળાં હોવાથી નિર્બળ જન્મે છે.

૭૨. ઉલટા હાથથી ગુરુના બન્ને ચરણનો સ્પર્શ કરવો. તે એવી રીતે કે ડાબા હાથથી ડાબા ચરણનો અને જમણા હાથથી જમણા ચરણનો સ્પર્શ કરવો.

અધ્યેષ્યમાણં તુ ગુરુર્નિત્યકાલમતન્દ્રિતઃ ।

અધીષ્ઠ મો ઇતિ બ્રૂયાદ્વિરામોઽસ્તિવતિ ચારમેત્ ॥ ૭૩ ॥

૭૩. ગુરુએ નિત્ય આળસ તજીને અભ્યાસ કરનારા શિષ્યને પ્રથમ (અધ્યયન કરો) આમ કહીને લણાવવાનો આરંભ કરવો અને પાઠ બંધ કરવો હોય ત્યારે વિરામોઽસ્તુ (પાઠ બંધ કરો) એમ કહી પાઠ બંધ કરાવીને વિશ્રાંતિ લેવી.

બ્રહ્મણઃ પ્રણવં કુર્યાદાદાવન્તે ચ સર્વદા ।

સ્રવત્યનોંકૃતં પૂર્વં પુરસ્તાન્ન વિશીર્યતિ ॥ ૭૪ ॥

૭૪. વેદાધ્યયનના આરંભમાં અને અંતમાં સર્વદા ઐંકારનો ઉચ્ચાર કરવો. લણવાના આરંભમાં ઐંકારનો ઉચ્ચાર ન કર્યો હોય તો લણેલી વિદ્યા આવડતી નથી અને લણી રહ્યા પછી ઐંકારનો ઉચ્ચાર ન કર્યો હોય તો લણેલી વિદ્યા મનમાં સ્થિર થતી નથી, પરંતુ ભૂલી જવાય છે.

પ્રાકૂલાન્પર્યુપાસીનઃ પવિત્રૈશ્ચૈવ પાવિતઃ ।

પ્રાણાયામૈસ્ત્રિભિઃ પૂતસ્તત ઑંકારમર્હતિ ॥ ૭૫ ॥

૭૫. વેદાધ્યયન કરનારા પુરુષે પૂર્વ તરફ જેના અગ્રભાગ છે એવા દર્ભાસન ઉપર બેસી, બન્ને હાથમાં હુલો લઈને પવિત્ર થવું અને ત્રણ પ્રાણાયામ કરીને પવિત્ર થયા પછી વેદાધ્યયન માટે પ્રથમ ઐંકારનો ઉચ્ચાર કરીને સ્વાધ્યાયનો આરંભ કરવો.

અકારં ચાપ્યુકારં ચ મકારં ચ પ્રજાપતિઃ ।

વેદત્રયાન્નિરદુહધ્નૂર્ધ્રુવઃસ્વરિતીતિ ચ ॥ ૭૬ ॥

૭૬. પ્રજાપતિએ અકાર, ઉકાર અને મકાર એ ત્રણ અક્ષરમાંથી થયેલા ઐંકારને તથા મૂર્, મૂવર્, સ્વર્ એ ત્રણ વ્યાહૃતિને ત્રણ વેદમાંથી એટલે ઋક્, યજુષ્ અને સામમાંથી દોહી કાઢેલી છે.

ત્રિભ્ય એવ તુ વેદેભ્યઃ પાદં પાદમદૂદુહત્ ।

તદિત્યુચોઽસ્યાઃ સાવિત્ર્યાઃ પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિઃ ॥ ૭૭ ॥

૭૭. જન્મમરણ રહિત ઉત્તમ સ્થાનમાં રહેનારા પ્રજાપતિએ ત્વ એ પ્રતીકથી આરંભ થતી ગાયત્રીની ઋચાનાં ત્રણ પાદને—ચરણને ત્રણ વેદમાંથી દોહી કાઢ્યાં છે.

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहतिपूर्विकाम् ।

संध्योर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

૭૮ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ પ્રભાતમાં તથા સાયંકાળે ઐકારનો તથા મૂર્, શુવર્ અને સ્વર્, એ વ્યાહતિપૂર્વક ગાયત્રીનો જપ કરે છે તો તેને વેદાધ્યયનનું ફળ મળે છે.

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतात्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासाच्चचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ७९ ॥

૭૯ જે દ્વિજ જાતિનો પુરુષ નગરની કે ગામની બહાર જળાશયની સમીપમાં ઐકાર, વ્યાહતિ તથા ગાયત્રી મંત્ર આ ત્રણેયનો એક હજાર જપ કરે છે, તો સર્પ જેમ કાંચળીમાંથી મુક્ત થાય છે તેમ તે દ્વિજ જાતિનો પુરુષ મહા-પાપમાંથી પણ મુક્ત થાય છે.

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

૮૦ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ગાયત્રીનો જપ કરતો નથી તથા સમય પ્રમાણે એટલે સવાર, સાંજ પોતાની અગ્નિહોત્ર આદિકે ક્રિયા કરતો નથી તો તે સત્પુરુષોમાં નિંદાને પાત્ર થાય છે.

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

૮૧ અવિનાશી એવી ઐકારપૂર્વક ત્રણ મહાવ્યાહતિઓને તથા ત્રણ ચરણવાળી ગાયત્રીને વેદનું મુખ જાણવું. (માટે એ ત્રણ ભણ્યા પછી વેદ ભણવાનો આરંભ કરવો.)

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

૮૨ જે પુરુષ આળસનો ત્યાગ કરી, ત્રણ વર્ષ સૂધી ગાયત્રીનો જપ કરે છે, તે મરણ પછી વાયુરૂપ થાય છે (મરણમાં આવે ત્યાં જઈ શકે છે) તથા તે પછી આકાશના જેવો વ્યાપક થઈને પરબ્રહ્મને પામે છે.

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

૮૩ ઐકાર એ પરબ્રહ્મ છે (તેનો જપ કરવાથી પરબ્રહ્મને પામે છે.) પ્રાણાયામ એ મોટું તપ ગણાય છે, (પ્રાણાયામ કરવાથી શરીરના સર્વ દોષો નાશ પામે છે.) ગાયત્રી કરતાં બીજા કોઈ મંત્ર ઉત્તમ નથી અને મૌન રહેવા કરતાં સત્ય લાષણુ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ।

अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

૮૪ વેદમાં કહેલી હોમની તથા યાગની સર્વ ક્રિયાઓ નાશવંત છે, તેથી તેનાં ક્ષણરૂપ સ્વર્ગાદિ લોક પણ નાશવંત છે એમ જાણવું. માત્ર એક ઐકારને અવિનાશી જાણવો અને તે પરબ્રહ્મ તથા પ્રજાપતિનું સ્વરૂપ છે.

*विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

૮૫ કર્મયજ્ઞો કરતાં એટલે દર્શ, પૌર્ણમાસ નામના યજ્ઞો કરતાં જપયજ્ઞ દશગણો ઉત્તમ છે, ઉપાંશુ જપ એટલે પાસે એસનારો જપનું માહાત્મ્ય. પણ ન સાંભળે એવો જપ સોગણો ઉત્તમ છે તથા માનસિક જપ એટલે હોઠ હાલે નહિ તેમ મનમાં કરેલો જપ હજાર ગણો ઉત્તમ છે એમ જાણવું.

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

૮૬ કર્મ યજ્ઞો (દર્શ, પૌર્ણમાસ યજ્ઞો) સહિત જે ચાર પાક યજ્ઞો (વૈશ્વદેવ, અલિકર્મ, નિત્યશ્રાદ્ધ અને અતિથિ ભોજન) કહેલા છે, તે સર્વ જપયજ્ઞની સોળમી કળા જેટલા પણ થવાને યોગ્ય નથી.

*जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

* આ શ્લોકનું તાત્પર્ય સ્વાધ્યાયની પ્રશંસા કરવામાં છે; એટલે સ્વાધ્યાયાદિક કરવાથી સ્વર્ગાદિક ફળ મળે છે એમ કહેવામાં છે. પરંતુ વિધિ યજ્ઞોનું ફળ અલ્પ છે, એમ કહેવામાં નથી.

† બ્રાહ્મણ સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર ગણાય છે, યજ્ઞયાગ વગેરે કરવામાં પશુ-

૮૭. આહ્વાણ ગાયત્રીનો જપ કરવાથી જ મુક્તિને પામે છે, એમાં સંદેહ નથી. પછી તે યજ્ઞયાગાદિ કરે કે ન કરે. કારણ કે આહ્વાણ યાગાદિ ક્રિયામાં ઉપયોગી એવાં પશુઓનો તથા બીજનો વધ વગેરે ન કરવાથી અથવા તો ગાયત્રીવડે મિત્ર (સૂર્ય) નો ઉપાસક હોવાથી મૈત્ર કહેવાય છે.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥ ૮૮ ॥

૮૮. જેમ રથમાં બેડેલા ઘોડાને સારથિ તાબામાં રાખે છે, તેમ મનને ઇન્દ્રિયનિગ્રહનું માહાત્મ્ય હરણ કરી જનારા વિષયોમાં ફરનારી ઇન્દ્રિયોને પંડિત પુરુષે પોતાના તાબામાં રાખવાનો યત્ન કરવો.

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।

तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ૮૯ ॥

૮૯. આચીન કાળના પંડિતો જે અગિયાર ઇન્દ્રિયો કહી ગયા છે, તે ઇન્દ્રિયો અને તેનાં ઈર્મો નામોની સાથે હું તમને યથાર્થ રીતે અનુક્રમે કહું છું.

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ ૯૦ ॥

૯૦. શ્રોત્ર (કાન) ત્વક્ (ચામડી) ચક્ષુષ્ (આંખો), જિહ્વા (જીભ) અને નાસિકા (નાક) એ પાંચ તથા પાયુ (ગુદા), ઉપસ્થ (શિશ્ન અથવા યોનિ), હાથ, પગ અને વાચા આ પાંચ મળીને દશ ઇન્દ્રિયો કહેલી છે.

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रवक्षते ॥ ૯૧ ॥

૯૧. એમાં પહેલી પાંચને એટલે શ્રોત્રાદિને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે અને પાયુ, ઉપસ્થ આદિ પાંચને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે.

હિંસા, બીજહિંસા, વગેરે કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, તેથી સર્વ પ્રાણીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી શકાતી નથી અને તેથી તેનામાં મિત્રતાનો ધર્મ રહેતો નથી, પરંતુ પ્રણુવ તથા ગાયત્રીનો જપ કરવામાં તેવો પ્રસંગ આવતો નથી તેથી મિત્રધર્મ સચવાય છે. માટે ગાયત્રીનો જપ કરવાથી પણ આહ્વાણને મોક્ષ મળે છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, આહ્વાણે યજ્ઞયાગ કરવા નહિ. કારણકે યજ્ઞયાગ કરવામાટે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. માટે તે તો અવશ્ય કરવા જોઈએ. પરંતુ અહીં જપનું માહાત્મ્ય દર્શાવવામાટે જપની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ्જिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ૧૨ ॥

૯૨. તથા અગિયારમું મન જાણવું. તે પોતાના સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ ગુણ-
વડે બન્ને ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, તેથી જ મન
જિતાય છે તો દશે ઇન્દ્રિયો જિતાય છે.

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ૧૩ ॥

૯૩. ઇન્દ્રિયોના વિષયોની સાથે સંગ કરવાથી જીવ અવશ્ય દોષને પામે
છે, પરંતુ તેઓને જ વશ કરી રાખવાથી જીવ મોક્ષને પામે છે.

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिવर्धते ॥ ૧૪ ॥

૯૪. વિષયોનો ઉપભોગ કરવાથી કામ કદાપિ શાંત પડતો નથી, પણ
જેમ અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી અગ્નિનું બળ વધતું જાય છે, તેમ વિષયોને સેવ-
વાથી કામ પણ વધારે જ વધે છે.

यश्चैतान्પ્રાપ્नुયાत्સर्वान्यથૈતાન્કેવલાંસ્ત્યજેત્ ।

પ્રાપ્ણાત્સર્વકામાનાં પરિત્યાગો વિશિષ્યતે ॥ ૧૫ ॥

૯૫. જે મનુષ્ય જગતની સર્વ કામનાઓને પૂરી પાડે છે અને જે
મનુષ્ય જગતની સર્વ કામનાઓનો કેવળ ત્યાગ કરે છે, એ બન્નેમાં કામનાઓ
મેળવીને તેઓનો ઉપભોગ કરવા કરતાં તેઓનો ત્યાગ કરવો વધારે શ્રેષ્ઠ છે.

* ન તથૈતાનિ શક્યન્તે સંનિયન્તુમસેવયા ।

વિષયેષુ પ્રજુષ્ઠાનિ યથા જ્ઞાનેન નિત્યશઃ ॥ ૧૬ ॥

* આ ઇન્દ્રિયનિગ્રહનું પ્રકરણ છે અને તે નિગ્રહ બ્રહ્મચારીને માટે જ નથી,
પરંતુ ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી તથા સ્ત્રીઓ એમ સર્વેને માટે છે. આ બન્ને શ્લોકનું
તાત્પર્ય એવું છે કે, વિષયોને તજી દેવાથી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થતો નથી; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન-
વડે તે તે વિષયોની અસારતા જાણીને તેઓના પર દોષદષ્ટિ કરવાથી તે તે વિષયોનો જ્યારે
ત્યાગ થાય છે ત્યારે જ ખરેખરો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થાય છે. પરંતુ જ્યાં સૂઝી વિષયો પર દોષ-
દષ્ટિ થતી નથી, ત્યાં સૂઝી વિષયોનું માનસિક સ્મરણ થવાથી અંતઃકરણ દૂષિત રહે છે
અને તેવા પુરુષો ગમે તેટલા યમ, નિયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ વગેરે ધર્મનું
અનુષ્ઠાન કરે છે તો પણ તે ધર્મકૃત્યો તે પુરુષને કંઈ પણ ફળ આપતાં નથી. એ જ

૯૬. વિષયોમાં આસક્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોને નિત્ય જે રીતે જ્ઞાનથી (વિષયો તથા શરીર નાશવંત અને મિથ્યા છે એવાં જ્ઞાનથી) વશ કરી શકાય છે, તે રીતે કેવળ વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી વશ કરી શકાતી નથી.

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

૯૭. જેનું મન વિષયોમાં લાગ્યું હોય, તે પુરુષને વેદાધ્યયન, દાન, યજ્ઞો, નિયમો તથા તપો, એ સર્વે કોઈપણ દિવસ ફળ આપતાં નથી.

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुક્त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति ग्लાયति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

૯૮ જે પુરુષ (સ્ત્રીઓનાં સુંદર ગાયનો અથવા તો આપ બૃહસ્પતિ જેવા છે વગેરે સ્તુતિ અથવા તો કઠોર શબ્દો) સાંભળવાથી તથા (કોમળ અંગનો અથવા સુંદર શય્યાનો, રેશમી વસ્ત્રો વગેરેનો અથવા તો કઠોર પર્વતોની ગુફાઓનો અથવા તો વલ્કલ, ઉર્ણા વગેરેનો) સ્પર્શ કરવાથી (પ્રમદા, ઉદ્યાન, નૃત્ય વગેરેનાં અથવા તો દુઃખ ઉપબળવનાર દાવાનલ વગેરેનાં) દર્શનથી (મધુર પકવાનનાં અથવા તો શુષ્ક અન્ન, ફળ, મૂળ, કંદ વગેરેનાં) ભોજનથી તથા (સુગંધી અથવા તો દુર્ગંધી પદાર્થો) સુંઘવાથી, જેને હર્ષ પણ થતો નથી અથવા શોક પણ થતો નથી, તેને જિતેન્દ્રિય જાણવો.

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ९९ ॥

૯૯ પાણીની પખાલમાં એક કાણું પડે છે તો તેમાંથી જેમ પાણી નિકળી જાય છે, તેમ સર્વે ઇન્દ્રિયોમાંથી એક પણ ઇન્દ્રિય જે વિષયમાં આસક્ત થાય છે તો તે દ્વારા મનુષ્યની બુદ્ધિ નાશ પામે છે.

વાત ભગવાને ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહી છે કે;—“કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ । ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ યચ્યતે ॥ જે મનુષ્ય પરમાત્માની ઉપાસના કરવાના બહાનાથી વાણી, હાથ, પગ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે એટલે મૌન વ્રત રાખે છે, એક હાથજ ઉભો રાખે છે, કાંતો ઉભોજ રહે છે, કાંતો ભૂમિપર સુઈને ચાલે છે. પરંતુ મનમાં ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ધ્યાન કર્યા કરે છે તે પુરુષ મિથ્યા આચારવાળો—કપટી—કહેવાય છે.” માટે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે અથવા તો સ્ત્રીએ વિષયો નાશવંત ને મિથ્યા છે, એવી રીતે અંતઃ-કરણપૂર્વક દોષદષ્ટિ કરવાની જરૂર છે.

વશે કૃત્વેન્દ્રિયગ્રામં સંયમ્ય ચ મનસ્તથા ।

સર્વાન્સંસાધયેદર્થાન્સિષ્વન્યોગતસ્તનુમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૦ માટે ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને વશ કરીને તથા મનને નિયમમાં રાખીને શુભ ઉપાયોથી જે રીતે શરીર ક્ષીણ થાય નહિ, તે રીતે સર્વે અર્થો (ધર્મ અર્થ, કામ તથા મોક્ષ)ને સાધવા.

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

૧૦૧ પ્રાતઃકાળની સંધ્યા વખતે સૂર્યનાં દર્શન થાય ત્યાં સૂધી ઉભાં ઉભાં ગાયત્રીનો જપ કર્યા કરવો અને સાયંકાળની સંધ્યા વખતે નક્ષત્રો દેખાય ત્યાં સૂધી બેઠાં બેઠાં ગાયત્રીનો જપ કર્યા કરવો.

*पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु सामसीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

૧૦૨ પ્રાતઃકાળે ઉભા રહીને ગાયત્રીનો જપ કરનારો પુરુષ પોતાનાં રાત્રિમાં કરેલાં પાપનો નાશ કરે છે અને સાયંકાળે બેસીને ગાયત્રીનો જપ કરનારો પુરુષ દિવસે કરેલાં પાપનો નાશ કરે છે.

न तिष्ठति तु यः पूर्वा नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

૧૦૩ જે દિવ્જ જાતિનો પુરુષ પ્રભાતની સંધ્યાનું અથવા તો સાયંકાળની સંધ્યાનું વંદન કરતો ન હોય, તેને દિવ્જ જાતિનાં સર્વ કર્મોમાંથી શૂદ્રની પેઠે દૂર કરવો.

* આ શ્લોકમાં પ્રાતઃકાળની સંધ્યા કરવાથી રાત્રિનાં અને સાયંકાળની સંધ્યા કરવાથી દિવસનાં પાપનો નાશ થાય છે એમ કહ્યું છે; તેપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, મનુષ્ય જે જે પાપ કરે છે, તે બધાં સંધ્યા કરવાથી નાશ પામે છે. બે એમ હોય તો પછી બ્રહ્મહત્યાદિક મહાપાપોને માટે શાસ્ત્રમાં કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્તો નિરર્થક થઈ પડે. માટે આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું છે કે, રાત્રે શય્યામાં આળોટતાં માકડ, ચાંચડ વગેરે મરી જાય તથા દિવસે ઉડતાં બેસતાં અને હાલતાં ચાલતાં અજાણતાં જે કંઈ જીવ-હિંસા થઈ જાય, તેવાં સામાન્ય પાપો સંધ્યાવંદનથી નાશ પામે છે અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.

અપાં સર્વાપે નિયતો નૈત્યકં વિધિમાસ્થિતઃ ।

સાવિત્રીમપ્યધીયીત ગત્વારણ્યં સમાહિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૪ બ્રહ્મચરૂપી નિત્યકર્મ કરનારા દ્વિજે અરણ્યમાં નદીના અથવા
સ્વાધ્યાય. તો તળાવના તીર ઉપર બેસી, ધ્વજોને નિયમમાં રાખી
મનને એકાગ્ર કરીને (વેદવેદાંગ વગેરેનો સ્વાધ્યાય કરવો
અને તે ન થઈ શકે તો) ગાયત્રીના જપથી પણ સ્વાધ્યાય કરવો.

વેદોપકરણે ચૈવ સ્વાધ્યાયે ચૈવ નૈત્યકે ।

નાનુરોધોઽસ્ત્યનધ્યાયે હોમમન્તેષુ ચૈવ હિ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૫ વેદનાં છ અંગો ભણવામાં, નિત્ય બ્રહ્મચરૂ કરવામાં તથા અગ્નિ-
હોત્રમાં હોમ કરતી વખતે વેદના મંત્રો ભણવામાં અનધ્યાય ગણાતો નથી.

નૈત્યકે નાસ્ત્યનધ્યાયો બ્રહ્મસત્રં હિ તત્સ્મૃતમ્ ।

બ્રહ્માહુતિહુતં પુણ્યમનધ્યાયવષટ્કૃતમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૬ નિત્યકર્મ કરવામાં અનધ્યાય નહતો નથી; કારણ કે તે બ્રહ્મચરૂ
કહેવાય છે. પૂર્વચરૂના અંતમાં તે ચરૂની સમાપ્તિ માટે બોલવામાં આવતો
વષટ્કાર તે પછી કરવામાં આવનારા ઉત્તર હોમનો જેમ સંધિરૂપ ગણાય છે,
તેમ પવિત્ર આહુતિસમાન વેદાધ્યયનના સ્વાધ્યાયરૂપી હોમ પણ બન્ને અન-
ધ્યાયના સંધિરૂપ ગણાય છે.

*યઃ સ્વાધ્યાયમધીતેઽદ્વં વિધિના નિયતઃ શુચિઃ ।

તસ્ય નિત્યં ક્ષરત્યેષ પયો દધિ ઘૃતં મધુ ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૭ જે દ્વિજ જાતિનો પુરુષ મનને નિયમમાં રાખી, સ્નાનાદિકથી
પવિત્ર થઈ, શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે એક વર્ષ સૂધી વેદોનો સ્વાધ્યાય
(વેદોનું અધ્યયન) કરે છે, તેને એ સ્વાધ્યાય દુધ, દહિ, ઘી તથા મધ
આપે છે.

અગ્રીન્ધનં મૈસ્રચર્યામધઃશય્યાં ગુરોર્હિતમ્ ।

આસમાવર્તનાત્કુર્યાત્કૃતોપનયનો દ્વિજઃ ॥ ૧૦૮ ॥

* સ્વાધ્યાય કરનારા પુરુષને વેદો દુધ, દહીં, ઘી અને મધ આપે છે, એટલે
ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચારે પુરુષાર્થ તેને આપે છે અથવા તો દુધ વગેરે
ચાર પદાર્થોથી દેવ અને પિતૃઓ જેમ તૃપ્ત થાય છે તેમ જ ઋગ્, યજુષ્, સામ અને
અથર્વનો સ્વાધ્યાય કરવાથી તૃપ્ત થયેલા દેવો અને પિતૃઓ સ્વાધ્યાય કરનારાને દુધ
દહિ વગેરે સર્વ રસો પૂરા પાડે છે.

૧૦૮ પ્રાક્ષણે, ક્ષત્રિયે અને વૈશ્યે જનોઇ લીધા પછી સમાવર્તન નામનો સંસ્કાર કરતાં સૂધી (એટલે વેદ ભણીને પોતાને ઘેર જતાં સૂધી) ગુરુને ઘેર રહી, સમિધ (યજ્ઞમાં હોમવાનાં કાળ) એકઠાં કરવાં, ભિક્ષા માગી લાવવી, ભૂમિ ઉપર સૂવું અને ગુરુનું હિત (સેવા) કરવું.

આચાર્યપુત્રઃ શુશ્રૂષુર્જ્ઞાનદો ધાર્મિકઃ શુચિઃ ।

આત્મઃ શક્તોર્ઽર્થદઃ સાધુઃ સ્વોડ્ય્યાધ્યા દશ ધર્મતઃ ॥૧૦૯॥

૧૦૯ આચાર્યનો પુત્ર, સેવા કરનાર, વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપનાર, અગ્નિ-ભણાવવાયોગ્ય શિષ્યો. હોત્રાદિ કર્મ કરનાર, ન્યાયથી મેળવેલા ધનાદિકથી તથા સ્નાનાદિકથી પવિત્ર રહેનાર, અંધુ, મિત્ર વગેરે આત્મ, અધ્યયન કરવાને સમર્થ, ધન આપનાર, સદાચરણવાળો અને પુત્ર વગેરે સંબંધી, આ દશને ધર્મર્થે ભણાવવા.

નાપૃષ્ઠઃ કસ્યચિદ્ભૂયાન્ન ચાન્યાયેન પૃચ્છતઃ ।

જાનન્નપિ હિ મેધાવી જઙ્ઘલ્લોક આચરેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

૧૧૦ બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પોતે જાણતો હોય તો પણ સામા મનુષ્યના પૂછ્યા વિના કોઈને ઉપદેશ આપવો નહિ. તેમ અન્યાયથી પૂછનારાને પણ ઉત્તર આપવો નહિ, પરંતુ પોતે જાણતાં છતાં પણ જગતમાં મુંગાની પેઠે વ્યવહાર કરવો.

અધર્મેણ ચ યઃ પ્રાહ યશ્ચાધર્મેણ પૃચ્છતિ ।

તયોરન્યતરઃ પ્રૈતિ વિદ્વેષં વાધિગચ્છતિ ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૧ જે પૂછેલા પ્રશ્નનો અધર્મથી ઉત્તર આપે છે અને જે અધર્મથી પ્રશ્ન કરે છે, તે બંનેમાંથી એક કાંતો વાદ કરતાં કરતાં મરી જાય છે અને જે જુવે છે તો તે બન્નેને પરસ્પર દ્વેષ થાય છે.

ધર્માર્થૌ યત્ર ન સ્યાતાં શુશ્રૂષા વાપિ તદ્વિદ્યા ।

તત્ર વિદ્યા ન વક્તવ્યા શુભં વીજમિવોષરે ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૨ જે શિષ્યને ભણાવવાથી ધર્મનો અથવા તો અર્થ (ધન) નો લાભ થતો ન હોય, તેમ વિદ્યાના પ્રમાણમાં સેવા પણ થતી ન હોય તો ઉપર ભૂમિમાં જેમ ઉત્તમ બીજ વાવવામાં આવે નહિ, તેમ તેને વિદ્યા ભણાવવી નહિ.

વિદ્યયૈવ સમં કામં મર્તવ્યં બ્રહ્મવાદિના ।

આપદ્યપિ હિ ઘોરાયાં ન ત્વેનામિરિણે વપેત્ ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૩ વેદ જાણનારાએ વેદવિદ્યાની સાથે જ મરી જવું એ સારું છે. પરંતુ ભયંકર આપત્તિમાં પણ કુપાત્રમાં વિદ્યારૂપી બીજને રોપવું નહિ અર્થાત્ કુપાત્રને વિદ્યા ભણાવવી નહિ.

વિદ્યા બ્રાહ્મણમેત્યાહ શેવધિસ્તેઽસ્મિ રક્ષ મામ્ ।

અસૂયકાય માં માદાસ્તથા સ્યાં વીર્યવત્તમા ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૪ વેદવિદ્યાએ પોતે વિદ્યા ભણાવનારા બ્રાહ્મણની પાસે આવીને કહ્યું કે, “હું તારો સમૃદ્ધિનો ભંડાર છું, તું મારી રક્ષા કર! તું ધર્માખોરને મને આપીશ મા, તેમ કરવાથી હું વિદ્યા તારે વિષે વધારે બળવાન થઈને રહીશ.”

યમેવ તુ શુચિં વિદ્યાન્નિયતબ્રહ્મચારિણમ્ ।

તસ્મૈ માં બ્રૂહિ વિપ્રાય નિધિપાયાપ્રમાદિને ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૫ તું જેને પવિત્ર, ધર્મારહિત તથા જિતેન્દ્રિય બ્રહ્મચારી જાણ, તેવા વિદ્યારૂપી ભંડારનું રક્ષણ કરનારા પ્રમાદ વિનાના બ્રાહ્મણને વેદવિદ્યા ભણાવજે.

બ્રહ્મ યસ્ત્વનનુજ્ઞાતમધીયાનાદવાપ્નુયાત્ ।

સ બ્રહ્મસ્તેયસંયુક્તો નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ ગુરુ એકને વેદનું અધ્યયન કરાવતા હોય, તે વખતે જે વિદ્યાર્થી ગુરુની આજ્ઞા વગર વેદાધ્યયન કરે છે, તે વેદનો ચોર ગણાય છે અને નરકમાં પડે છે.

લૌકિકં વૈદિકં વાપિ તથાધ્યાત્મિકમેવ ચ ।

આદદીત યતો જ્ઞાનં તં પૂર્વમભિવાદયેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ જેમની પાસેથી લૌકિક જ્ઞાન (અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, શારીર શાસ્ત્ર વગેરે વ્યાવહારિકનું જ્ઞાન), વૈદિકજ્ઞાન (વેદોક્ત કર્મકાંડનું જ્ઞાન) તથા આધ્યાત્મિક જ્ઞાન (પરબ્રહ્મવિશે જ્ઞાન) મેળવ્યું હોય, તેવા ગુરુને શિષ્યે પ્રથમ પ્રણામ કરવા.

(જન્મપ્રભૃતિ યત્કિંચિન્ચેતસા ધર્મમાચરેત્ ।

તત્સર્વં વિફલં જ્ઞેયમેકહસ્તાભિવાદનાત્ ॥

જન્મથી આરંભીને અંતઃકરણવડે જે ધર્માચરણ કર્યું હોય, તે સર્વ એક હોયે નમસ્કાર કરવાથી નિષ્ફળ થાય છે એમ જાણવું.)

*સાવિત્રીમાત્રસારોઽપિ વરં વિપ્રઃ સુયન્તિતઃ ।

નાયન્તિતસ્ત્રિવેદોઽપિ સર્વાર્શા સર્વવિક્રયી ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ બ્રાહ્મણ માત્ર ગાયત્રી મંત્ર જ બ્રહ્મણુતો હોય, તો પણ તે બે શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે મનને વશમાં રાખીને રહેતો હોય તો તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, પણ ત્રણ વેદ ભણ્યા છતાં પણ જે શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે વર્તતો ન હોય, શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલી સર્વ વસ્તુ (દારુ માંસ વગેરે) ખાતો હોય તથા જે વસ્તુ વેચવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલો છે તેવી સર્વ વસ્તુઓ (લાખ, દુધ, મીઠું વગેરે) વેચતો હોય, તે ઉત્તમ ગણાતો નથી.

શય્યાસનેઽધ્યાચરિતે શ્રેયસા ન સમાવિશેત્ ।

શય્યાસનસ્થથૈવૈનં પ્રત્યુત્થાયાભિવાદયેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

૧૧૯ આપણા કરતાં વિદ્યા વગેરેથી શ્રેષ્ઠ એવો પુરુષ અથવા તો આપણા ગુરુ અથવા તો કોઈ વડીલ જે શય્યા અથવા તો જે આસન ઉપર બેઠા હોય તે શય્યા ઉપર કે આસન ઉપર તેમની સાથે બેસવું નહિ. આપણે શય્યા ઉપર અથવા તો આસન ઉપર બેઠા હોઈએ ત્યારે આપણા કરતાં વિશેષ વિદ્વાન્ પુરુષ, વડિલ અથવા ગુરુ આવે તો તેમની સામા ઉભા થઈને તેમને પ્રણામ કરવા.

ઉર્ધ્વં પ્રાણા હુત્ક્રામન્તિ યૂનઃ સ્થવિર આયતિ ।

પ્રત્યુત્થાનાભિવાદાભ્યાં પુનસ્તાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૨૦ ॥

૧૨૦ ગુરુ અથવા તો વડિલ જન આવે ત્યારે તરુણ પુરુષના પ્રાણ-સંભ્રમને લીધે ઉપર ચઢી જાય છે અને તે જ્યારે ઉઠીને ગુરુજનને પ્રણામ કરે છે ત્યારે પાછો પ્રાણને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ વૃદ્ધ પુરુષ આવે ત્યારે તરુણ પુરુષે ઉભા થઈને તેમને પ્રણામ કરવા.

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનઃ ।

ચત્વારિ તસ્ય વર્ધન્તે આયુર્વિદ્યા યશો વલમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

* કેટલાએક બ્રાહ્મણો સારા વિદ્વાનો તથા વેદવેત્તા હોવા છતાં પણ ગમે તેના હાથનું રાંધેલું જમે છે, ગમે ત્યાં ખાઈ લે છે તથા અમુક પદાર્થ ખાવામાટે શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે, એમ બ્રહ્મણા છતાં પણ તેવા પદાર્થો ખાતાં ડરતા નથી તેવા સર્વભક્ષી વિદ્વાનોના કરતાં તો માત્ર ગાયત્રી મંત્ર જ બ્રહ્મણુનારો, પરંતુ ખાવાપીવામાં નિયમિત રહેનારો મૂર્ખ બ્રાહ્મણ પણ ઉત્તમ ગણાય છે. આ જ વાત આ શ્લોકમાં દર્શાવીને એમ સૂચવ્યું છે કે, જેમ અને તેમ પ્રત્યેક દિવસે ખાવાપીવામાં બહુ જ સંભાળ રાખવી. શાસ્ત્રમાં જે પદાર્થો ખાવાનો નિષેધ કર્યો હોય, તે પદાર્થો ખાવા નહિ.

૧૨૧ જે મનુષ્ય નિત્ય વૃદ્ધને પ્રણામ કરે છે તથા તેમની સેવા કરે છે, પ્રણામનું ફળ. તેનું આયુષ્ય, વિદ્યા, યશ અને બળ એ ચાર વધે છે.

અભિવાદાત્પરં વિપ્રો જ્યાર્યાસમભિવાદયન્ ।

અસૌ નામાહમસ્મીતિ સ્વં નામ પરિકીર્તયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૨ પોતાના ગુરુને અથવા તો વડિલને પ્રણામ કરનારા દ્વિજ પ્રણામ કર્યો પછી 'હું અમુક નામનો છું' એ રીતે પોતાનું નામ કહેવું.

***નામધેયસ્ય યે કેચિદભિવાદં ન જાનતે ।**

તાન્પ્રાજ્ઞોઽહમિતિ બ્રૂયાત્ત્રિયઃ સર્વાસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

* જેમ ક્ષારભૂમિમાં વાવેલાં ઘઉં વગેરેનાં બીજ ઉગીને ફળ આપતાં નથી પરંતુ નાશ પામે છે અને વાવ્યા વિના પણ ખારી બળ, મોરડ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દુરાચારી, લશણ વગેરે અભક્ષ્ય ભક્ષણું કરનારા, મદિરા વગેરે અપેય પાન કરનારા, આચારહીન તથા વેદોક્ત સંસ્કારહીન શદ્દાદિકને જે વેદ તથા શાસ્ત્ર ભણાવવામાં આવે તો તેથી અનધિકારી શ્દ્ધને ઉત્તમ ફળ ન થતાં ઉલટો તે વેદશાસ્ત્રમાં કુતર્ક કરી પાખંડ મતનો ઉપદેશ કરે છે, તેથી શાસ્ત્રનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ છે. હાલમાં વેદધર્મની પડતી થયેલી છે, પાખંડી ધર્મોની વૃદ્ધિ થયેલી છે અને લોકો વર્ણાશ્રમ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયા છે, તેનું કારણ પણ તેજ છે.

અનધિકારી લોકો વેદશાસ્ત્ર પોતાની મેળે વાંચે છે, તેથી તેઓ તેનું ગંભીર રહસ્ય સમજતા નથી અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અર્થના અનર્થો કરી વેદશાસ્ત્ર ઉપર કુતર્કો કરીને લોકોના મનમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી દેશની પડતી થયેલી છે અને વિશેષ થશે. માટે સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થયેલા દ્વિજ વર્ણોને જે પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે અભ્યર્ચનાદિક વ્રતો કરાવીને તેઓને વેદશાસ્ત્રનું અધ્યાપન કરાવવામાં આવે અને તેવા પુરુષો જે ધર્મોપદેશ કરે તો આર્યોની લૌકિક તથા પારલૌકિક ઉન્નતિ થાય. ધર્મનો ઉપદેશ આપવા માટે પણ અધિકારીની અવશ્યકતા છે. તેને માટે છાંદોગ્યમાં ઇંદ્ર અને વિરોચનની એક આખ્યાયિકા છે. એક વખતે ઇંદ્ર અને વિરોચન પોતાના ગુરુ પ્રજ્ઞપતિની પાસે વેદાધ્યયન કરવાને ગયા હતા. પ્રજ્ઞપતિએ બન્નેને અભ્યર્ચના લાગુવી. વિરોચન અભ્યર્ચનાનો ઉલટો અર્થ સમજ્યો એટલે દેહનેજ આત્મા માનીને તેનું પાલન કરવામાં જ શ્રેય માની બેઠો, પરંતુ ઇંદ્રને તેથી સંતોષ થયો નહિ. તેણે ફરીને પ્રજ્ઞપતિને પૂછ્યું કે મહારાજ ! આપે ઉપદેશ કર્યો હતો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે ? પ્રજ્ઞપતિએ ફરી તેને અભ્યર્ચ્ય પળાવીને બીજાવાર અભ્યર્ચનાનો ઉપદેશ કર્યો. એમ ઇંદ્રે ચાર વાર અભ્યર્ચ્ય વ્રત પાળીને પ્રજ્ઞપતિની પાસે અભ્યર્ચનાનું અધ્યયન કર્યું ત્યારે એથી વાર તેને યથાર્થ જ્ઞાન થયું. જ્યારે ઇંદ્રે જેવા સાત્વિક અધિકારીને પણ

૧૨૩ આપણે જેઓને પ્રણામ કરવા હોય, તેઓ સંસ્કૃત ભાષા ન જાણવાથી આપણે કરેલા પ્રણામનો કેવી રીતે સામો સત્કાર કરવો તે સમજતા ન હોય તેવા દિગ્ગજ વિદ્વાન્ માણસે પ્રણામ કરતી વખતે માત્ર “હું છું” એટલું જ કહેવું અને સર્વ સ્ત્રીઓને પણ પ્રણામ કરતી વખતે તેમ જ કહેવું.

મોઃશબ્દં કીર્તયેદન્તે સ્વસ્ય નામ્નોઽભિવાદને ।

નામ્નાં સ્વરૂપભાવો હિ મોભાવ ઋષિભિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ પ્રણામ કરતી વખતે પ્રણામ કરનારાએ પોતાના નામને છેડે મોઃ શબ્દ બોલવો. કારણ કે મો શબ્દ સામા મનુષ્યના નામના સ્વરૂપરૂપ ગણાય છે, એમ ઋષિઓ કહે છે. જેમકે—“અભિવાદયે શુભશર્માહમસ્મિ મોઃ”

આયુષ્માન્ભવ સૌમ્યેતિ વાચ્યો વિપ્રોઽભિવાદને ।

અકારશ્ચાસ્ય નામ્નોઽન્તે વાચ્યઃ પૂર્વાક્ષરઃ પ્લુતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૫ પ્રણામ કર્યા પછી આશીર્વાદ આપનારા બ્રાહ્મણે પ્રણામ કરનારા બ્રાહ્મણને આયુષ્યમાન્ ભવ સૌમ્ય (હિ સૌમ્ય ! ઘણું વર્ષ સૂધી જીવ) એમ કહેવું અને એ દિગ્ગજ નામના અંતમાં રહેલા અકારનો અને વ્યંજનાંત નામ હોય તો તેની પહેલાંના અક્ષરના સ્વરનો પ્લુત ઉચ્ચાર કરવો.

યો ન વેત્યભિવાદસ્ય વિપ્રઃ પ્રત્યભિવાદનમ્ ।

નાભિવાદ્યઃ સ વિદુષા યથા શૂદ્રસ્તથૈવ સઃ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૬ જે બ્રાહ્મણ નમસ્કાર કરનારાને સામો આશીર્વાદાત્મક નમસ્કાર કરવાની રીત જાણતો ન હોય, તેને વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે નમસ્કાર કરવા નહિ. કારણ કે જેવો શૂદ્ર હોય છે, તેના જેવો જ તે છે.

બ્રાહ્મણં કુશલં પૃચ્છેત્ક્ષત્રવન્ધુમનામયમ્ ।

***વૈશ્યં ક્ષેપં સમાગમ્ય શૂદ્રમારોગ્યમેવ ચ ॥ ૧૨૭ ॥**

બ્રાહ્મણપૂર્વક વેદાધ્યયન કરવાની જરૂર પડી હતી અને તેણે બ્રાહ્મવિદ્યાને યથાર્થ સમજીને તેનો સદુપયોગ કર્યો હતો ત્યારે વિરોચન જેવા અનધિકારીએ બ્રાહ્મવિદ્યાનો ઉલટો ઉપયોગ કર્યો હતો, માટે અનધિકારીઓ વેદ, શાસ્ત્ર ભણીને તેનો સદુપયોગ નહિ કરતાં દુરુપયોગ કરે છે, જેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો હાલ આપણે નજરે ભેદીએ છીએ. એટલા જ માટે મનુષ્યે આ બે શ્લોકથી અનધિકારીઓને વિદ્યાધ્યયન કરાવવાની ના પાડી છે.

*આ પ્રશ્નો સમાન વયના પુરુષો વચ્ચેના છે. બ્રાહ્મણે વેદ તથા શાસ્ત્રના અધ્યયન વિશે કુશળતા પૂછવી ક્ષત્રિયે દેશ વગેરેના સુખ વિશેનો પ્રશ્ન પૂછવો, વૈશ્યે ખેતીવાડી વ્યાપાર વગેરેની સારી સ્થિતિ વિશે પ્રશ્ન પૂછવો ને શૂદ્રે શરીરના આરોગ્ય વિશે પૂછવું.

૧૨૭ બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ સામો મળે ત્યારે ‘કુશળ છે?’ એમ કહીને સમાચાર પૂછવા, ક્ષત્રિયે ક્ષત્રિય સામો મળે ત્યારે ‘આરોગ્ય છે?’ એમ કહીને સમાચાર પૂછવા, વૈશ્યે વૈશ્ય સામો મળે ત્યારે ‘શ્રેષ્ઠ કુશળ છે?’ એમ કહીને સમાચાર પૂછવા અને શૂદ્રે શૂદ્ર સામો મળે ત્યારે ‘આરોગ્ય છે?’ એમ કહીને સમાચાર પૂછવા.

અવાચ્યો દીક્ષિતો નામ્ના યવીયાનપિ યો ભવેત્ ।

મોભવત્પૂર્વકં ત્વેનમભિભાષેત ધર્મવિત્ ॥ ૧૨૮ ॥

૧૨૮ જે બ્રાહ્મણે યજ્ઞમાં દીક્ષા લીધી હોય, તે બ્રાહ્મણ ઉમરમાં પોતાના કરતાં નાનો હોય તો પણ તેને નામ લઈને બોલાવવો નહિ, પરંતુ ધર્મવેત્તા પુરુષે એ દીક્ષિતજી! આ કામ કરો, એમ માનપૂર્વક તેની સાથે ભાષણ કરવું.

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંબન્ધા ચ યોનિતઃ ।

તાં બ્રૂયાદ્ઋવતીત્યેવં સુભગે ભગિનીતિ ચ ॥ ૧૨૯ ॥

૧૨૯ જે પારકી સ્ત્રી હોય અથવા તો જે સ્ત્રીની સાથે બેન વગેરેનો સંબંધ ન હોય, તેવી સ્ત્રીની સાથે વાત કરતી વખતે “આપ, આ, બેન, સૌભાગ્યવતી” એમ મોટાં નામથી બોલાવીને વાત કરવી.

માતુલાંશ્ચ પિતૃવ્યાંશ્ચ શ્વશુરાનૃત્વિજો ગુરુન ।

અસાવહમિતિ બ્રૂયાત્પ્રત્યુત્થાય યવીયસઃ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦ મામાઓ, કાકાઓ, સસરાઓ, ઋત્વિજો તથા વિધાવૃદ્ધો પોતાના કરતાં નાની ઉમરના હોય તો તેઓને મળતી વખતે તેઓની સામે ઉભા થઈને ‘હું ક્ષણે છું’ એમ કહેવું.

માતૃષ્વસા માતુલાની શ્વશ્રૂરથ પિતૃષ્વસા ।

સંપૂજ્યા ગુરુપત્નીવિત્સમાસ્તા ગુરુભાર્યયા ॥ ૧૩૧ ॥

૧૩૧ માસી, મામી, સાસુ અને કૃષ્ણ આ બધાં ગુરુપત્નીના સમાન ગણાય છે, માટે ગુરુપત્નીના જેટલું તેઓને માન આપવું.

આતુર્માર્યોપસંગ્રાહ્યા સર્વર્ણાહન્યહન્યપિ ।

વિપ્રોપ્ય તૂપસંગ્રાહ્યા જ્ઞાતિસંવન્ધિયોષિતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૨ બ્રહ્મચારીએ મોટા ભાઈની સ્ત્રી જે પોતાની જાતિની હોય તો તેના ચરણમાં નિત્ય પ્રણામ કરવા તથા પિતા તરફની અને મોસાળ તરફની સ્ત્રીઓને તો પરદેશથી આવ્યા પછી પ્રણામ કરવા.

પિતુર્ભગિન્યાં માતૃશ્ચ જ્યાયસ્યાં ચ સ્વસર્યપિ ।

*માતૃવદૃત્તિમાતિષ્ટેન્માતા તામ્યો ગરીયસી ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૩ કૃષ્ણ, માશી અને મોટી બહેનને માતા સમાન બાણવી અને તેમના તરફ માતાની પેઠે વૃત્તિ (વર્તન) રાખવી. પરંતુ માતાને તે સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ બાણવી.

દશાબ્દાર્યં પૌરસર્યં પશ્ચાબ્દાર્યં કલામૃતામ્ ।

ત્ર્યબ્દપૂર્વં શ્રોત્રિયાણાં સ્વરૂપેનાપિ સ્વયોનિષ્ઠા ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૪ એક જ નગરમાં કે ગામમાં રહેનારો વયમાં (ઉંમરમાં) દશ વર્ષ મોટો હોય, નૃત્ય, ગાયન વગેરે કળા બાણનારો વયમાં પાંચ વર્ષ મોટો હોય, વેદ ભણેલો ત્રણ વર્ષ મોટો હોય અને સંબંધી સહજ સાજ મોટો હોય તો પણ તે બધા સમાન વયના ગણાય છે. (તેના કરતાં વિશેષ વયનો પુરુષ જ્યેષ્ઠ ગણાય છે.)

બ્રાહ્મણં દશવર્ષં તુ શતવર્ષં તુ ભૂમિપમ્ ।

પિતાપુત્રૌ વિજાનીયાદ્બ્રાહ્મણસ્તુ તયોઃ પિતા ॥ ૧૩૫ ॥

૧૩૫ બ્રાહ્મણ દશ વર્ષનો હોય અને રાજા સો વર્ષનો હોય, તો પણ તેઓને પિતા પુત્ર બાણવા. એટલે તે બંનેમાં નાની વયના બ્રાહ્મણને વૃદ્ધ ક્ષત્રિયે પિતાના જેટલું માન આપવું.

†વિત્તં વન્ધુર્વયઃ કર્મ વિદ્યા ભવતિ પશ્ચમી ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

* આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું છે કે, કૃષ્ણ, માશી અને મોટી બહેનના કરતાં પણ માતાની આજ્ઞાને વધારે માન્ય ગણવી. કારણ કે તેના આપણા ઉપર અનંત ઉપકારો થયા છે.

† ઉતરતી જાતિના પુરુષે ચઢતી જાતિના પુરુષને માન આપવું જોઈએ, એ વાત ઉપલા પ્રકરણમાં કહી. હવે સમાન જાતિના પુરુષોમાં કોણે કોને માન્ય ગણીને માન આપવું, એ વાત આ શ્લોકમાં કહે છે. ધન, મોટું કુટુંબ, ઉંમર, કર્મ અને વિદ્યા આ પાંચ પુરુષમાં શ્રેષ્ઠતા લાવનારાં છે. જે વિશેષ ધનવાન હોય છે, તે જ્ઞાતિમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પરંતુ જેનું કુટુંબ મોટું હોય છે અથવા તો જેના સંબંધીઓ વધારે હોય છે, તે ધનવાનના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. વૃદ્ધ તથા અતુલવી તેના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તે સર્વ કરતાં પણ જે પુરુષ કર્મમાં ઉપયોગી એવી માત્ર

૧૩૬. ધન, કુટુંબીઓ, ઉમર, અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ અને વિદ્યા, એ પાંચ માનનાં સ્થાનક છે. તેમાં પહેલાં પહેલાંના કરતાં પછી માનનાં કારણ. પછીનાં વધારે માન્ય ગણાય છે.

***પશ્ચાનાં ત્રિષુ વર્ણેષુ ભૂયાંસિ ગુણવન્તિ ચ ।**

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

પોતાની શાખાજ ભણેલો હોય અને અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મ કર્મ કરતો હોય તો તે ધર્મ-શીલ હોવાથી પહેલાના કરતાં વિશેષ માન્ય ગણાય છે અને તેના કરતાં પણ વેદની અનેક શાખાઓ, સૂત્રો અને ઉપનિષદો ભણ્યો હોય, તે સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પરંતુ હમણાં મનુષ્યો શાસ્ત્રીય વ્યવહારને છોડી દઈને ધનને પ્રધાન માનવા લાગ્યા છે, તેથી વિદ્યાને દિવસે દિવસે ક્ષય થવા લાગ્યો છે અને તેને લીધે ધર્મને મોટી હાનિ પહોંચી છે.

* પૂર્વ શ્લોકમાં પહેલાં કરતાં બીજા અને બીજા કરતાં ત્રીજા એમ ઉત્તરોત્તર એક એક ગુણવાળાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી છે. પરંતુ જેની પાસે એક કરતાં વિશેષ ગુણો હોય, તેઓમાં પરસ્પર-કેવી રીતે શ્રેષ્ઠતા જાણવી ? તે વાત આશ્લોકમાં કહે છે:—શૂદ્રોમાં વિદ્યા અને અગ્નિહોત્ર આદિકર્મ હોતાં નથી. માત્ર બાકીનાં ધનાદિ વસ્તુવડે તેઓ પોતાની જાતિમાં માન્ય ગણાય છે. પરંતુ એક શૂદ્ર પણ લગભગ નેવું વરસનો અને અનુભવી હોય તો તે દ્વિજવર્ણમાં પણ માન્ય ગણાય છે. દ્વિજમાં પણ ઉત્તમ વર્ણનો પુરુષ માન્ય ગણાય છે. જંઘના બળથી અર્થાત્ દેશ પરદેશ ખેડીને વ્યાપારાદિક વૃત્તિથી ધન ધાન્ય મેળવી ધનાઢ્ય થયેલા વશ્યોનું ક્ષત્રિયો રક્ષણ કરે છે અને બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયોને તથા વૈશ્યોને ધર્મોપદેશ કરીને તેનું લૌકિક તથા પારલૌકિક શ્રેય કરે છે. માટેજ વૈશ્ય જાતિને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને ક્ષત્રિય જાતિને બ્રાહ્મણ પૂજ્ય ગણાય છે. ક્ષત્રિયો ક્ષાત્ર કર્મથી લૌકિક અનંત સુખ મેળવવાને શક્તિમાન હોય છે. પરંતુ તે કરતાં પણ પારલૌકિક સુખ અનંત અને વિભુ છે અને તે અગ્નિહોત્રાદિક કર્મને તથા વિદ્યાને આધીન છે અને તે કર્મ તથા વિદ્યાના ઉપદેશ બ્રાહ્મણો હોવાથી તેનાં કરતાં પણ બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પોતપોતાની જાતિમાં પણ સ્વધર્મથી મેળવેલા ધનાદિકવડે શ્રેષ્ઠતા ગણાય છે. જેમ કે એક બ્રાહ્મણ યાજન, અધ્યાપન, પ્રતિગ્રહ વગેરેથી થોડું પણ ધન મેળવ્યું હોય તો વ્યાપારાદિ વૃત્તિથી ઘણું ધન મેળવનારા બ્રાહ્મણના કરતાં તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. કારણ કે ધર્મથી મેળવેલા થોડા દ્રવ્યથી પણ યજ્ઞાદિક ધર્માનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે અને તેનું જે ફળ થાય છે, તે વ્યાપારાદિક વૃત્તિથી મેળવેલા અનંત દ્રવ્યોથી મળતું નથી. મહાભારતમાં આ વિશે એક ઉદાહરણ છે. એક નાળિયું આખું સુવર્ણનું થવા માટે યુધિષ્ઠિર રાજના યજ્ઞમાં ગયું હતું ને તેના યજ્ઞમાં અવલૂથ સ્નાનના પાણીમાં આગોટયું, પરંતુ આખું સુવર્ણનું થયું નહિ. તેથી તેણે ખેદ કરતાં કહ્યું કે, શીલોંછ

૧૩૭ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના જે પુરુષમાં પાંચમાંની ગુણ-
વાળી બાબતો વધારે હોય, તે પુરુષ આ જગતમાં માનને યોગ્ય ગણાય છે.
તેમ જ દશમી અવસ્થામાં આવેલો એટલે તેનું વર્ષની ઉમરનો શૂદ્ર પણ
માનપાત્ર ગણાય છે.

***ચક્રિણો દશમીસ્થસ્ય રોગિણો મારિણઃ સ્ત્રિયાઃ ।**

સ્નાતકસ્ય ચ રાજશ્ચ પન્થા દેયો વરસ્ય ચ ॥ ૧૩૮ ॥

વૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવનારા એક બ્રાહ્મણે શેરભર અનાજથી કરેલા યજ્ઞમાં, અવ-
લુથ સ્નાનના જળમાં આળોટવાથી હું અર્ધું સુવર્ણનું થયું છું. પરંતુ તે પછી હું મરુત
વગેરે અનેક રાજાઓના યજ્ઞોમાં, અવલુથ સ્નાનના જળમાં આળોટ્યું, પરંતુ આખું
સુવર્ણનું થયું નથી. અર્થાત્ સ્વધર્મથી મેળવેલા અદ્ય ધનવડે કરેલાં યજ્ઞ, દાન જે
ફળ આપે છે, તે ફળ પોતાની જાતિથી વિરુદ્ધ કર્મવડે મેળવેલા બહુ ધનથી પણ
મેળવી શકાતું નથી. જેની પાસે ધન અને બંધુ એ બે ગુણો હોય તો તે વયોવૃ-
દ્ધના કરતાં માન્ય ગણાય છે. તેમ ધનાદિ ત્રણ ગુણવાળો પુરુષ એક સામાન્ય કર્મ કર-
નારા કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને જેનામાં કર્મ સહિત ચારેય ગુણો હોય છે, તે વિદ્વાનો
કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પરંતુ ધન, બંધુ અને વય આ ત્રણેય ગુણોવાળો
પણ કર્મ તથા વિદ્યાવાળા કરતાં પૂજ્ય (માન્ય) ગણાતો નથી. કારણ કે પૂર્વના ત્રણ
ગુણો કર્મ અને વિદ્યા વિના શ્રેયસ્કર થઈ શકતા નથી. કર્મ અને વિદ્યા બીજા જન્મમાં
પણ સાથે આવે છે. શ્રુતિ કહે છે, “તં વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેત્તે વિદ્યા અને કર્મ જીવ
જ્યાં જાય ત્યાં તેની સાથે જાય છે.” ધનાદિ ત્રણ ગુણો વિશેષ હોય, છતાં પણ તે જો
અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મ કર્મથી રહિત હોય તો તે માન્ય ગણાતાં નથી. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે
કહ્યું છે કે “કર્મજ્યાયોહ્યકર્મણઃ કર્મ ન કરનારા કરતાં કર્મ કરનારો શ્રેષ્ઠ છે.” તેમ
ધૃષાવાસ્ય ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે “કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં સમાઃ અગ્નિ-
હોત્રાદિક કર્મ કરીને સો વર્ષ સૂધી જીવવાની ઇચ્છા કરવી” વગેરે શ્રુતિ પણ અગ્નિહો-
ત્રઆદિક ધર્મકર્મની પ્રશંસા કરે છે. માટે ધર્મ કર્મ નહિ કરનારા લોકોનાં ધનાદિક
નિરર્થક છે. કર્માદિ ચાર ગુણવાળો પુરુષ વેદવેદાંગ જાણનારા પુરુષ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય
છે અને અનેક શાખાઓ તથા ઉપનિષદાદિક બ્રહ્મવિદ્યા જાણનારો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ
તે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

*ધર્મશાસ્ત્ર નહિ જાણનારા કેટલાએક કહે છે કે; આર્યોના ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને
માન આપવાનું લખ્યું નથી તથા તેની પદવી પણ પુરુષના કરતાં ઉતરતી ગણેલી છે;
પણ તેઓનું આમ કહેવું મિથ્યા છે. સ્ત્રીઓને માન આપવાની વાત આ અધ્યાયમાં
આપણે ધણે ઠેકાણે વાંચી ગયા છીએ અને આ શ્લોકમાં પણ કહે છે કે, સ્ત્રી સામી
આવતી હોય તો પડખે તરી જઈને તેને માર્ગ આપવો. મેધાતિથિ જાણાવે છે કે, ‘સ્ત્રિયા
અનપેક્ષ્યં જાતિગુણભર્તૃસંબંધાન્સ્ત્રીત્વમાત્રેણૈવ સ્ત્રીની જાતિ, ગુણ તથા ભર્તારના સંબંધનો

૧૩૮ ગાઠામાં બેઠેલાને, નેવું વર્ષ ઉપરની ઉમરનાને, રોગીને, માથે ભાર લાઘેલા પુરુષને, સ્ત્રીને, ગુરુને ઘેર રહી સંપૂર્ણ વિદ્યા ભણેલા બ્રહ્મચારીને, રાજાને અને વરને, જવા માટે બાબુપર ખસી જઈને માર્ગ આપવો.

તેષાં તુ સમવેતાનાં માન્યૌ સ્નાતકપાર્થિવૌ ।

રાજસ્નાતકયોશ્ચૈવ સ્નાતકો નૃપમાનભાક્ ॥ ૧૩૯ ॥

૧૩૯ તે સર્વે એકઠા મળેલા હોય તો તેમાં સ્નાતક બ્રાહ્મણ અને રાજા માન્ય ગણાય છે અને રાજા તથા સ્નાતક એકઠા થાય ત્યાં રાજાએ સ્નાતકને માન આપવું અર્થાત્ રાજાએ દૂર ખસી જઈને સ્નાતકને જવાનો માર્ગ આપવો.

*ઉપનીય તુ યઃ શિષ્યં વેદમધ્યાપયેદ્વિજઃ ।

સકલ્પં સરહસ્યં ચ તમાચાર્યં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૪૦ ॥

વિચાર કર્યા વિના જ કેવળ સ્ત્રી જાતિ જ છે, એમ ગણીને પુરુષે દૂર ખસી જઈને સ્ત્રીને જવાનો માર્ગ આપવો.”

* આચાર્યો પ્રાચીનકાળમાં બહુધા નગરોથી દૂર એકાંત પ્રદેશમાં આશ્રમે બાંધીને રહેતા હતા અને ત્યાં બ્રહ્મચારીઓને આકર્ષણ કરનારા સાંસારિક વિષયોનો લેશ પણ જોવામાં આવતો નહિ. દ્વિજવર્ણના (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણના) પુત્રો વિદ્યાધ્યયન કરવા માટે આચાર્યોની પાસે રહેતા હતા. આચાર્યો પણ સેવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની પાસેથી કોઈ પણ જાતની લાલચ રાખતા નહતા, તેમ વિદ્યાર્થીઓ પણ દિવસ રાત્રિ ગુરુની સેવા કરીને વિદ્યાધ્યયન કરતા હતા. તે વિદ્યાધ્યયનનો તથા સેવાનો પ્રકાર મનુષ્યે મૂળમાં વર્ણવ્યો છે. જેમની પાસે દશ હજાર શિષ્યો ભણતા, તે આચાર્યને કુલપતિ કહેવામાં આવતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ પણ અંગો, ઉપનિષદો, રહસ્યો તથા ઉપવેદો સહિત સાર્થ પ્રત્યેક વેદનું બાર બાર વર્ષ સૂઢી અધ્યયન કરતા હતા. બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો, શાંતિપૌષ્ટિક કર્મો તથા આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ, શિલ્પ વગેરે ઉપવેદોનું અધ્યયન કરી સારી યોગ્યતા સંપાદન કરી બીજી જાતિને અધ્યાપન કરાવવામાં જ પોતાનું જીવન ગાળતા હતા; ક્ષત્રિયો વેદો અને ઉપવેદો ભણીને યજ્ઞાદિક ક્રિયા કરવામાં તથા ધનુર્વેદાદિક ભણીને પ્રજનનું રક્ષણ કરવામાં જીવન ગાળતા હતા; વૈશ્યો આયુર્વેદ, શિલ્પકળા વગેરે અર્થશાસ્ત્ર ભણીને વ્યાપારાદિક વૃત્તિથી જીવન ગાળતા તથા યજ્ઞાદિક કરતા હતા. આ રીતે ત્રણે વર્ણ ઉપર દર્શાવેલા આચાર્ય પાસેથી પોતપોતાના વર્ણ અનુસાર શાસ્ત્રો ભણીને પોતાનો વ્યવહાર કરતા હતા. આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે જે અધ્યાપન કરાવતા હતા, તે આચાર્ય કહેવાતા હતા. પરંતુ પાછળથી કાલના હ્રાસને લીધે મનુષ્યોની શક્તિમાં પણ

૧૪૦ જે બ્રાહ્મણ પોતાના શિષ્યને ઉપનયન સંસ્કાર કરી, કદપસૂત્ર વગેરે અંગો તથા ઉપનિષદો સાથે વેદ લાણાવે છે, તે આચાર્ય વગેરેનાં લક્ષણ. આચાર્ય કહેવાય છે.

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૧ જે બ્રાહ્મણ વેદનો એક ભાગ અથવા તો વેદના છ અંગો આજીવિકા માટે લાણાવે છે, તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.

હાસ થઇ ગયો. ચારે વેદોનું અધ્યાપન અધ્યયન, કરાવવા કરવાને ગુરુ તથા શિષ્ય અસ-મર્થ થયા, ચારે એક એક વેદનાં અધ્યયન અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિ થઇ. તે પછી આચાર્યો પણ ગ્રામ અને નગરમાં વસવા લાગ્યા અને લાંબો વ્યવહાર જોઇને તેઓને પણ સાંસારિક વિષયો ઉપર મોહ થવાથી તેઓ લોભી થતા ગયા; તેથી પ્રાચીન કાળનું અધ્યયન, અધ્યાપન છૂટી ગયું અને તેઓ શિષ્યોને વેદ વેદાંગોનું ઉપયોગી અધ્યાપન કરાવવા લાગ્યા તથા શાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય કરીને પ્રજાને આચારનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તે સમય પુરાણનો હતો. તે સમયે આચાર્યનું લક્ષણ આ પ્રમાણે બંધાયું. “સ્વયમાચરતે ચસ્તુ આચારે સ્થાપયત્યપિ । આચિનોતિ ચ શાસ્ત્રાર્થનાચાર્યસ્તેન ચોચ્યતે ॥” જે પોતે આચાર પાળે છે, બીજાને આચાર પળાવે છે અને શાસ્ત્રના અર્થોનો નિર્ણય કરે છે, તે આચાર્ય કહેવાય છે.” આ શ્લોકમાં કહેલી મર્યાદા પ્રમાણે શ્રીશંકરાચાર્યે ધર્મની મર્યાદા બાંધી હતી અને પ્રજાને સદાચારમાં પ્રવર્તાવી હતી. તે ઉપરથી તેમને આચાર્ય પદવી આપવામાં આવી હતી અને તેમણે આતુર્વર્ણ્ય પ્રજાને ધર્મોપદેશ કરવા માટે આચાર્યવર્તનાં ચાર મોટાં ધામમાં પોતાના મઠો સ્થાપન કરીને તથા બીજા પ્રદેશોમાં પણ પોતાના શિષ્યોને મોકલીને સદુપદેશ પ્રવર્તાવ્યો હતો. પોતે સ્વમુખે આજ્ઞા કરતા ગયા છે કે, જે વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન હોય તથા મારા સિદ્ધાંતને જાણતો હોય તેવા વિરક્ત પુરુષે મારી ગાદી ઉપર બેસીને ધર્મોપદેશ કરવો. તેમની પાછળ થોડોક સમય તો તેવી જ વ્યવસ્થા ચાલી, પરંતુ કાળ જતાં તેમનાં ધર્માસન ઉપર અવિદ્વાન્ સંન્યાસીઓ આવવાથી સનાતન ધર્મોપદેશની વ્યવસ્થા પડી ભાંગી અને પુરાણોમાં વર્ણવેલા જૂઠાજૂઠા દેવતાઓના ઉપાસક બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવોની પૂજા તથા તે તે પૂજામાં ઉપયોગી આચારો, વ્રતો વગેરે પ્રજાની પાસે પળાવવા માંડ્યા; પરંતુ શ્રીશંકરાચાર્ય તથા તેમના શિષ્યો, પ્રશિષ્યો વેદોક્ત સિવાયના બીજા દેવતાઓ, તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે નવા મંત્રો તથા તે મંત્રોથી કરવામાં આવતી નવીન પૂજાના પ્રકારો વગેરેનો ઉપદેશ ન કરતાં, માત્ર વેદોક્ત ધર્મ કર્મનો જ ઉપદેશ આપતા હતા. ચારે નવીન આચાર્યો પોતાના સંપ્રદાયોમાં અનેક અવૈદિક દેવોની ઉપાસનાનો, તેના નવીન મંત્રોનો તથા નવા નવા પૂજાના પ્રકારો વગેરેનો ઉપદેશ કરીને પ્રજામાં તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા અને તેઓએ પોતાનાં ધર્માસનને માટે પોતાના કૃપાપાત્ર શિષ્યોને તથા વંશજોને અધિકારી કરાવ્યા.

નિષેકાદીનિ કર્માણિ યઃ કરોતિ યથાવિધિ ।

સંભાવયતિ ચાન્નેન સ વિપ્રો ગુરુરુચ્યતે ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૨ જે દ્વિજવર્ણનો પુરુષ (પિતા) ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારો શાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે કરે છે અને અન્નથી પોષણ કરે છે, તે દ્વિજ ગુરુ કહેવાય છે.

અગ્ન્યાધેયં પાકયજ્ઞાનગ્નિષ્ટોમાદિકાન્મશ્વાન્ ।

યઃ કરોતિ વૃતો યસ્ય સ તસ્યર્ત્વિગિહોચ્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

૧૪૩ વરણમાં વરાવેલો જે બ્રાહ્મણ જેનું અગ્ન્યાધેય એટલે અરણી-માંથી આહુવનીય આદિ આગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ, પાકયજ્ઞો એટલે પકવ-હુવિષ્યથી કરવામાં આવતા અષ્ટકા, દર્શ, પૂર્ણમાસ વગેરે યજ્ઞો તથા અગ્નિ-ષ્ટોમ આદિ યજ્ઞો કરે છે, તે બ્રાહ્મણ તેનો ઋત્વિજ ગણાય છે.

ય આવૃણોત્યવિતથં બ્રહ્મણા શ્રવણાવુભૌ ।

સ માતા સ પિતા જ્ઞેયસ્તં ન દ્રુહેત્કદાચન ॥ ૧૪૪ ॥

૧૪૪ જે બ્રાહ્મણ વર્ણના તથા સ્વરના દોષરહિત વેદનાં શબ્દોથી બન્ને કાનને ભરી દે છે, અર્થાત્ શુદ્ધોચ્ચાર સાથે વેદ ભણાવે છે, તેને માતા અને પિતા સમાન જાણવા અને તેનો કોઈ દહાડો દ્રોહ કરવો નહિ.

તેને લીધે વેદવિદ્યાની પડતીનો આરંભ થયો અને વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યા વિના જન્મથી જ આચાર્યપદના અધિકાર ઉપર આવેલા પુરુષો પોતાના પૂર્વજ્ઞેષ્ય મેળવેલી સંપત્તિથી મદમત્ત થઈને પોતાનાં આચાર્યપદનાં કર્તવ્યને ભૂલી ગયા, વેદશાસ્ત્રનું અધ્ય-યન છોડી દઈને મનમાનતો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા અને ઈશ્વરને બદલે પોતપોતાના પૂર્વજ આચાર્યોને પણ ઈશ્વર તરિકે પૂજવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ભરતખંડમાં અનેક સંપ્રદાયો ઉભા થવાથી વૈદિક ધર્મને મોટી હાનિ પહોંચી છે અને જ્યાં વેદશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ ત્યાં તે તે સંપ્રદાયના આચાર્યો પોતાના પૂર્વજ્ઞેષ્ય તથા પંડે કરેલા ગ્રંથોનો ઉપદેશ કરે છે. ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજા પોતપોતાના ધર્મકર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે અને સનાતન ધર્મ પણ નષ્ટપ્રાય થયો છે, તો પણ હજી સનાતન ધર્મનો ઉદ્ધાર થઈ શકે તેમ છે અને તે કાર્ય દેશના વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે જ્યારે જ્યારે ધર્મવિપ્લવ થાય છે ત્યારે ત્યારે બ્રાહ્મણોએ જ ધર્મની રક્ષા કરી છે. માટે વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ સ્મૃતિમાં કહેલા આચાર્યના ગુણો સંપાદન કરીને તેમ ન અને તો પુરાણોક્ત આચાર્યના ગુણો સંપાદન કરીને શ્રી શંકરાચાર્યની સ્થાપેલી સનાતન ધર્મની વ્યવસ્થાને પાછી સજીવન કરી, આ દેશની લૌકિક અને પારલૌકિક ઉન્નતિ કરવાની જરૂર છે.

***ઉપાધ્યાયાન્દશાચાર્ય આચાર્યાણાં શતં પિતા ।**

સહસ્રં તુ પિતૃન્માતા ગૌરવેનાતિરિચ્યતે ॥ ૧૪૫ ॥

૧૪૫ ઉપાધ્યાય કરતાં આચાર્ય દશગણુ અધિક પૂજ્ય ગણાય છે, આચાર્ય કરતાં પિતા સોગણુ અધિક પૂજ્ય ગણાય છે અને પિતા કરતાં માતા હજાર ગણુ અધિક પૂજ્ય ગણાય છે.

ઉત્પાદકબ્રહ્મદાત્રોર્ગરીયાન્બ્રહ્મદઃ પિતા ।

બ્રહ્મજન્મ હિ વિપ્રસ્ય પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

૧૪૬ ઉત્પન્ન કરનારા પિતા અને વેદ ભણાવનારા ગુરુ એ બન્નેમાં વેદ ભણાવનારા ગુરુને શ્રેષ્ઠ જાણવા, કારણ કે વેદ ભણવામાટે ઉપનયન સંસ્કારથી દ્વિજ જાતિનો જે જન્મ થાય છે તે આ લોકમાં તથા મરણ પછી પરલોકમાં સદા ઉપકાર કરનારો છે તથા પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારો હોવાથી નિત્ય કહેવાય છે.

કામાન્માતા પિતા ચૈનં યદુત્પાદયતો મિથઃ ।

સંભૂતિં તસ્ય તાં વિદ્યાઘઘોનાવભિજાયતે ॥ ૧૪૭ ॥

૧૪૭ માતા અને પિતા પરસ્પર કામનાથી બાળકને ઉત્પન્ન કરે છે અને એ બાળક જે યોનિમાંથી (માના ઉદરમાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે તે તો માત્ર બાળકનાં અંગ પ્રત્યંગો જ ઉત્પન્ન કરે છે.

આચાર્યસ્ત્વસ્ય યાં જાતિં વિધિવદ્વેદપારગઃ ।

ઉત્પાદયતિ સાવિત્ર્યા સા સત્યા સાજરામરા ॥ ૧૪૮ ॥

૧૪૮ પરંતુ વેદમાં પારંગત એવા આચાર્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ગાયત્રીરૂપી માતાયકી જે જન્મ આપે છે, તે જન્મ સત્ય, અજર અને અમર છે.

* આ શ્લોકમાં પિતાને આચાર્યના કરતાં સોગણુ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે અને હવે પછીના શ્લોકમાં વેદ ભણાવનારા પિતાને ઉત્પન્ન કરનારા પિતા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ કહેશે. આમ પરસ્પર વિરોધ દર્શાવનારાં વચ્ચેનાં તાત્પર્ય એવું છે, કે જે આચાર્ય માત્ર ઉપનયન સંસ્કાર કરીને આચાર માત્ર શિખવે છે તથા સાધારણ જ્ઞાન આપે છે, તેવા આચાર્યના કરતાં પિતાને ઉત્તમ કહ્યો છે અને કેવળ જન્મ જ આપનારા પિતાના કરતાં પણ ઉપનયન સંસ્કાર કરીને જ અંગો સાથે વેદ ભણાવનારા આચાર્યને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

અલ્પં વા બહુ વા यस્ય શ્રુતસ્યોપકરોતિ યઃ ।

તમપીહ ગુરું વિદ્યાચ્છ્રુતોપક્રિયયા તયા ॥ ૧૪૯ ॥

૧૪૯ જે ઉપાધ્યાય વેદ ભણાવીને જે શિષ્યનો થોડો અથવા તો ઘણો ઉપકાર કરે, તેને પણ વેદ ભણાવવારૂપી ઉપકાર કરવાથી શિષ્યે ગુરુ ભણાવે.

બ્રાહ્મસ્ય જન્મનઃ કર્તા સ્વધર્મસ્ય ચ શાસિતા ।

બાલોઽપિ વિપ્રો વૃદ્ધસ્ય પિતા ભવતિ ધર્મતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

૧૫૦ વેદ ભણવા યોગ્ય જન્મ આપનાર એટલે ઉપનયન સંસ્કાર કરનાર તથા વેદધર્મનો ઉપદેશ કરનાર બ્રાહ્મણ બાળક હોય વિદ્વાનની મહત્તા. તો પણ ધર્મ પ્રમાણે તે વૃદ્ધનો પિતા ગણાય છે.

અધ્યાપયમાસ પિતૃન્નિશુરાઙ્ગિરસઃ કવિઃ ।

પુત્રકા ઇતિ હોવાચ જ્ઞાનેન પરિગૃહ્ય તાન્ ॥ ૧૫૧ ॥

૧૫૧ નાની વયના અંગિરાના પુત્ર કવિ, પૂર્વે પોતાના કાકા, મામા વગેરેને વેદાધ્યયન કરાવતા હતા; તેમણે વેદાધ્યયન કરાવવારૂપી ઉપકારથી તેઓને શિષ્ય ગણીને ‘હુ પુત્રો!’ એમ કહીને બોલાવ્યા,

તે તમર્થમપૃચ્છન્ત દેવાનાગતમન્યવઃ ।

દેવાશ્ચૈતાન્સમેત્યોચુર્ન્યાય્યં વઃ શિશુરુક્તવાન્ ॥ ૧૫૨ ॥

૧૫૨ તેથી તેઓને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓએ દેવતાઓને પૂછ્યું કે; આ કવિ અમને પુત્રો કહીને બોલાવે છે તે યોગ્ય છે? દેવતાઓએ એકઠા મળીને તેઓને કહ્યું કે; તમને એ બાળકે, પુત્ર કહ્યા તે યોગ્ય કહ્યું છે.

અજ્ઞો ભવતિ વૈ બાલઃ પિતા ભવતિ મન્ત્રદઃ ।

અજ્ઞં હિ બાલમિત્યાહુઃ પિતૈત્યેવ તુ મન્ત્રદમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

૧૫૩ કારણ કે અજ્ઞાની મનુષ્ય બાળક ગણાય છે અને વેદ ભણાવનારો પિતા ગણાય છે. ધર્મશાસ્ત્રવેત્તાઓ અજ્ઞાનીને ‘બાળક’ કહે છે અને વેદ ભણાવનારાને ‘પિતા’ કહે છે.

ન હાયનૈર્ન પલિતૈર્ન વિત્તેન ન બન્ધુભિઃ ।

ઋષયશ્ચક્રિરે ધર્મ યોઽનૂચાનઃ સ નો મહાન્ ॥ ૧૫૪ ॥

૧૫૪ ઘણાં વર્ષો થવાથી, પળીઆં આવવાથી, ધનથી અથવા તો બાંધવોથી એટલે સગાં વહાલાંઓના જથ્થાથી, બ્રાહ્મણ મોટો ગણાતો નથી, પરંતુ

ઋષિઓ એવો ઠરાવ કરી ગયા છે કે, અમારામાં જે વેદ તથા તેનાં અંગો ભણેલો હોય તેને મોટો (ઉત્તમ) માનવો.

વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો જ્યૈષ્ઠ્યં ક્ષત્રિયાણાં તુ વીર્યતઃ ।

વૈશ્યાનાં ધાન્યધનતઃ શૂદ્રાણામેવ જન્મતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

૧૫૫ બ્રાહ્મણોનું મોટાપણું જ્ઞાનથી ગણાય છે, ક્ષત્રિયોનું મોટાપણું પરાક્રમથી ગણાય છે, વૈશ્યોનું મોટાપણું ધાન્યથી તથા ધનથી ગણાય છે અને શૂદ્રોનું મોટાપણું જન્મને લઈને જ ગણાય છે. અર્થાત્ જે શૂદ્ર ઉમરમાં મોટો હોય તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ન તેન વૃદ્ધો ભવતિ येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ૧૫૬ ॥

૧૫૬ માથાપર પળીઆં આવવાથી મનુષ્ય વૃદ્ધ ગણાતો નથી, પરંતુ તરુણ છતાં પણ જે વેદ તથા શાસ્ત્ર ભણેલો હોય છે તેને દેવતાઓ વૃદ્ધ કહે છે.

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ ૧૫૭ ॥

૧૫૭ લાકડાનો હાથી અને ચામડાનો મૃગ જેમ નામનો જ હાથી અને નામનો જ મૃગ ગણાય છે, તેમ જે બ્રાહ્મણ વેદાધ્યયન કરતો નથી તે નામધારી બ્રાહ્મણ ગણાય છે. તે ત્રણેયને નામધારી જાણવા.

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ ૧૫૮ ॥

૧૫૮ નપુંસક પુરુષ જેમ સ્ત્રીવિશે નિષ્ફળ થાય છે (પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી), એક ગાય જેમ બીજી ગાયવિશે નિષ્ફળ થાય છે તથા અજ્ઞાનીને આપેલું દાન જેમ નિષ્ફળ થાય છે, તેમ વેદ નહિ ભણનારો બ્રાહ્મણ પણ શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મમાં અયોગ્ય હોવાને લીધે નિષ્ફળ થાય છે. અર્થાત્ તે, દાતાને દાનનું ફળ આપી શકતો નથી.

*अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।

वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ ૧૫૯ ॥

* ઉપરતા આઠ શ્લોકો ગુરુશિષ્યની પ્રશંસાના સંબંધમાં કહ્યાં. વિદ્યાર્થી ચિત્તના આચલ્યને લીધે ભણવામાં મન ન રાખતો હોય તો ગુરુને ક્રોધ આવે અને તેથી તેને

૧૫૬ ધર્મસંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળા ગુરુએ, શિષ્ય, ભાર્યા, પુત્ર, સહોદર, ચાકર વગેરેને શિક્ષા કર્યા વિના જ હિતકારક વિષયનું શિક્ષણ આપવું તથા મધુર અને કોમળ એવી વાણી બોલવી.

*યસ્ય વાઙ્મનસી શુદ્ધે સમ્યગ્ગુપ્તે ચ સર્વદા ।

સ વૈ સર્વમવાપ્નોતિ વેદાન્તોપગતં ફલમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

૧૬૦ જેનું મન સદા શુદ્ધ હોય છે, એટલે અનિષ્ટાદિકના ધ્યાનથી તથા ક્રોધથી રહિત હોય છે, તથા જેની વાણી સારી રીતે ગુપ્ત હોય છે એટલે અસત્ય ભાષણાદિકથી રહિત હોય છે, તે પુરુષ વેદશાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મનાં ફળને પામે છે.

નાસ્તુદઃ સ્યાદાર્તોઽપિ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ।

યયાસ્યોદ્વિજતે વાચા નાલોક્યાં તામુદીરયેત્ ॥ ૧૬૧ ॥

૧૬૧ મનુષ્યે દુઃખી થયા છતાં પણ સામાને મર્મનાં વચનો કહેવાં નહિ, તેમ પારકાનો દ્રોહ કરવાના કામમાં પણ ખુદ્ધ રાખવી નહિ તથા જે વાણીથી લોકો ઉદ્વેગ પામે તેવી, સ્વર્ગલોકમાંથી બ્રહ્મ કરનારી વાણી પણ બોલવી નહિ.

સંમાનાદ્રાહ્મણો નિત્યમુદ્વિજેત વિષાદિવ ।

અમૃતસ્યેવ ચાકાઙ્ગેદવમાનસ્ય સર્વદા ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨ બ્રાહ્મણે નિત્ય ઝેરની પેઠે સન્માનથી કરતાં રહેવું તથા અપમાનની અમૃતની પેઠે સદા ઇચ્છા રાખવી. (અર્થાત્ બ્રાહ્મણે માનઅપમાનને સહન કરવાં.)

સુखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुद्धयते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

મારવાનો તથા કઠોર વેણુ કહેવાનો પણ પ્રસંગ આવી લાગે, તેના નિષેધ માટે આ શ્લોક કહ્યો છે. સ્ત્રી, પુત્ર, દાસ, શિષ્ય તથા સહોદર નાનો ભાઈ આટલાને તેના હિતને માટે શિક્ષા કરવી. પરન્તુ તે શિક્ષા અમુક પ્રમાણમાં કરવી તેને માટે મનુ પોતે 'રજ્જા વેણુદલેન ચ દોરીથી અથવા તો વાંસના દંડીકાથી શિક્ષા કરવી' વગેરે કહેશે. પરન્તુ આ શ્લોકમાં તો સાધારણ હિત શિક્ષા કરીને પુત્રાદિકને ભણાવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

* આ શ્લોકમાં વાણીની અને મનની શુદ્ધિનાં તથા સંયમનાં વખાણ કર્યો છે. મધુરતા વગેરે વાણીની શુદ્ધિ ગણાય છે, ક્રોધ નહિ કરતાં ક્ષમા વગેરે મનની શુદ્ધિ ગણાય છે, જુદું નહિ બોલવું, એ વાણીની રક્ષા કરી ગણાય છે અને મિથ્યા વિષયોનું મનમાં ચિંતન નહિ કરવું એ મનની રક્ષા કરી ગણાય છે.

૧૬૩ આ જગતમાં અપમાન થયા છતાં જે બ્રાહ્મણ ખેદ પામતો નથી, તે બ્રાહ્મણ સુખેથી સુવે છે, સુખેથી જાગે છે અને સુખમાં ફરે હરે છે અને તેનું અપમાન કરનારો પુરુષ નાશ પામે છે.

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन्संचिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

૧૬૪ આ ક્રમ પ્રમાણે ગર્ભાધાન સંસ્કારથી માંડીને ઉપનયન સૂધીના સંસ્કારોથી જેનો આત્મા સંસ્કૃત થયો હોય, તેવા દ્વિજ વર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) ગુરુના ઘરમાં રહીને વેદાધ્યયન કરવાને માટે ધીરે ધીરે તપનો સંગ્રહ કરવો.

વેદ ભણવાની
આવશ્યકતા.

*तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

૧૬૫ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતજાતનાં (કૃત્ય, આંદ્રાયાણ વગેરે) તપો કરીને તથા ગૃહ્ય સૂત્રમાં કહેલાં ઔપનિષદ્, મહાનામિક વગેરે વ્રતો કરીને અંગો સહિત મંત્ર, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદાત્મક સંપૂર્ણ વેદનું અધ્યયન કરવું.

* આ શ્લોકમાં ‘તપોવિશેષૈઃ’ ‘વ્રતૈશ્ચ વિધિચોદિતૈઃ’ ‘કૃત્સ્નઃ’ ‘સરહસ્યઃ’ ‘દ્વિજન્મના’ ‘અધિગન્તવ્યઃ’ આ બધાં પદો અભિપ્રાયપૂર્વક કહેવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ તો વેદાધ્યયનનો અધિકારી કોણ ? એવો પ્રશ્ન ઉઠતાં વેદોક્ત સંસ્કારોથી સંસ્કૃત દ્વિજવર્ણને જ અધિકાર છે આમ કહેવામાં આવ્યું, અને વેદાધ્યયન કેવી રીતે કરવું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આજ કાલ જેમ કેટલાએક પ્રાચી પોતાની મેળે નાહાયા ઘોયા વિના ગમે તેવી સ્થિતિમાં વેદો વાંચે છે તેમ નહિ. પરંતુ તેમણે શાસ્ત્રોક્ત વ્રતો પાળીને વેદો ભણવા જોઈએ એમ કહ્યું. જેમ પર્જન્ય વ્રતમાં ચોમાસામાં વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે પાણીમાં ઊભાં ઊભાં વેદના મંત્રો ભણવા, આદિત્ય વ્રતમાં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સખત તડકામાં ઊભા રહીને આદિત્યના મંત્રો ભણવા. આ રીતે શાસ્ત્રોક્ત વ્રતાચરણ કરીને વેદાધ્યયન કરવાનું કહ્યું છે અને તે વાત વિધિચોદિતૈ તથા તપોવિશેષૈઃ એ વાક્યોથી કહી છે. વેદ એટલે માત્ર મંત્રસંહિતા જ સમજવી નહિ. પરંતુ બ્રાહ્મણોક્ત નિરુક્ત, વ્યાકરણ, મીમાંસા વગેરે અંગો સાથે ભણવા, એટલા માટે મૂળમાં કૃત્સ્નઃ પદ કહ્યું છે અને તે વેદ અર્થસાથે ભણવા જોઈએ. એ વાત અધિગન્તવ્યઃ એ પદથી સ્પષ્ટ કરી છે. અધિ ઉપસર્ગપૂર્વક ગમ્ ધાતુનો અર્થ જાણવું એવો થાય છે. અર્થાત્ વેદ અર્થસાથે ભણવો જોઈએ, આવું આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે; ‘ત્રાહ્મણેન નિષ્કારણં ષડંગો વેદોઽધ્યયો જ્ઞેયશ્ચ બ્રાહ્મણે નિષ્કામપણે છ અંગોની સાથે વેદોનું અધ્યયન કરવું અને તેના અર્થનું જ્ઞાન પણ મેળવવું.’ આ શ્રુતિ આ શ્લોકનું મૂળ છે.

*વેદમેવ સદાભ્યસ્યેત્તપસ્તપ્સ્યન્દ્વિજોત્તમઃ ।

વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રસ્ય તપઃ પરમિહોચ્યતે ॥ ૧૬૬ ॥

૧૬૬ ઉત્તમ દ્વિજવર્ણના પુરુષને તપ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે સદા વેદનો જ સ્વાધ્યાય કર્યા કરવો, કારણ કે આ લોકમાં વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો એ બ્રાહ્મણનું પરમ તપ કહેવાય છે.

આહૈવ સ નસ્વાગ્રેભ્યઃ પરમં તપ્યતે તપઃ ।

યઃ સ્વપ્યપિ દ્વિજોઽધીતે સ્વાધ્યાયં શક્તિતોઽન્વહમ્ ॥ ૧૬૭ ॥

૧૬૭ જે બ્રાહ્મણ નિત્ય શક્તિ પ્રમાણે વેદનો સ્વાધ્યાય કરતો હોય, તે પુષ્પની માળા ઘાલીને મોજથી કરતો હોય તોપણ તે નખશીખપર્યંત પરમ તપ કરે છે એમ જાણવું.

યોઽનધીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ ૧૬૮ ॥

૧૬૮ જે બ્રાહ્મણ વેદ નહિ ભણતાં બીજાં શાસ્ત્રો ભણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે જીવતાં જ પુત્રપૌત્રાદિક વંશજોની સાથે તુરંત શૂદ્રપણાને પામે છે.

માતુરગ્રેઽધિજનનં દ્વિતીયં મૌહિવન્ધને ।

તૃતીયં યજ્ઞદીક્ષાયાં દ્વિજસ્ય શ્રુતિચોદનાત્ ॥ ૧૬૯ ॥

૧૬૯ દ્વિજ વર્ણનો માતાથી જે જન્મ થાય છે તે પહેલો જન્મ કહેવાય છે, ઉપનયન સંસ્કારથી જે જન્મ થાય છે તે બીજો જન્મ કહેવાય છે અને

* આધુનિક સમયમાં વૈદિકો માત્ર વેદનો પાઠ કરી જાય છે. પરંતુ વેદનો અર્થ જાણતા નથી; તેથી કેટલાએક તેમને વેદિયાં ઢોર કહીને તેઓનો તિરસ્કાર કરે છે. પરંતુ તેઓ વેદનાં ખરાં સ્વરૂપને જાણતા નથી. વેદનો એક અક્ષર, એક માત્રા, એક બિંદુ જે કંઈ છે તે સર્વ શબ્દબ્રહ્મરૂપ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. વેદના અર્થને જાણવો, એ તો બહુ જ પરિશ્રમનું કામ છે. પરંતુ જે પુરુષ ચાર મંત્રસંહિતામાંની કોઈ એક સંહિતાનો સ્વર સાથે પાઠ પણ જો કરે છે તો તે પરમ તપસ્વી અને દાન આપવા માટે ઉત્તમ પાત્ર ગણાય છે. સાંપ્રત સમયમાં ભરતખંડમાં આપણે વેદોનાં દર્શન કરવાને તથા ભણવાને ભાગ્યશાળી થયા છીએ, તેનું માન વેદને મુખપાઠે કરનારા વૈદિક બ્રાહ્મણોને ધટે છે. તેઓએ કેવળ પોતાના સનાતન ધર્મના રક્ષણ માટે દરિદ્રતાને પણ સહન કરીને તથા ભિક્ષાવૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવીને પણ આપણા વેદોને મુખ પાઠે કરીને જેવાને તેવા જ જાળવી રાખ્યા છે, માટે વૈદિક બ્રાહ્મણોની નિંદા કરવી, એ કૃતમૈતા શિવાય બીજું કંઈ પણ નથી.

જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે યજ્ઞોની દીક્ષા લેવાથી જે જન્મ થાય છે તે ત્રીજો જન્મ કહેવાય છે, એમ વેદમાં કહેલું છે.

તત્ર યદ્વહ્નજન્માસ્ય મૌઙ્ગિવન્ધનચિહ્નિતમ્ ।

તત્રાસ્ય માતા સાવિત્રી પિતા ત્વાચાર્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૭૦ ॥

૧૭૦. એ ત્રણ જન્મમાં મૌઙ્ગબંધનવાળા ઉપનયન સંસ્કારથી જે જન્મ થાય છે તે બ્રહ્મજન્મ કહેવાય છે ને તેમાં ગાયત્રી તેની માતા અને આચાર્ય તેના પિતા કહેવાય છે.

વેદપ્રદાનાદાચાર્ય પિતરં પરિચક્ષતે ।

ન હાસ્મિન્યુજ્યતે કર્મ કિંચિદામૌઙ્ગિવન્ધનાત્ ॥ ૧૭૧ ॥

૧૭૧. ઉપનયન સંસ્કાર કરીને વેદાધ્યયન કરાવવાથી આચાર્યને પિતા કહેલા છે. કારણ કે બાળકને જ્યાં સૂધી ઉપનયન સંસ્કાર થતો નથી ત્યાં સૂધી શ્રોત તથા સ્માર્ત એ બેમાંથી કોઈ પણ કર્મ કરવાની યોગ્યતા બાળકમાં આવતી નથી.

નાભિવ્યાહારયેદ્વહ્ન સ્વધાનિનયનાદતે ।

શૂદ્રેણ હિ સમસ્તાવદ્યાવદ્વેદે ન જાયતે ॥ ૧૭૨ ॥

૧૭૨. જેને જનોઈ દીધું ન હોય તેની પાસે જેમાં સ્વધા શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે એવા શ્રાદ્ધ કર્મના મંત્ર વિના વેદનો ઉચ્ચાર કરાવવો નહિ. કારણ કે જ્યાં સૂધી બાળકને વેદ લણવાનો અધિકાર થતો નથી એટલે ઉપનયન સંસ્કાર થતો નથી ત્યાં સૂધી તે શૂદ્રસમાન ગણાય છે.

કૃતોપનયનસ્યાસ્ય વ્રતાદેશનમિષ્યતે ।

બ્રહ્મણો ગ્રહણં ચૈવ ક્રમેણ વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

૧૭૩. શિષ્યને ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા પછી વેદાધ્યયન કરવા માટે બ્રહ્મચર્યને લગતાં મહાનામ્ની, આદિત્ય, સાવિત્ર વગેરે વ્રતોનો તથા મધુમાંસ વગેરેના ત્યાગરૂપી વ્રતોનો ઉપદેશ કરવો અને કુમવાર વિધિપૂર્વક વેદ લણાવવો.

યદ્યસ્ય વિહિતં ચર્મ યત્સૂત્રં યા ચ મેઘલા ।

યો દણ્ડો યન્ન વસનં તત્તદસ્ય વ્રતેષ્વપિ ॥ ૧૭૪ ॥

૧૭૪. જે વર્ણના બ્રહ્મચારીને ઉપનયન સંસ્કાર વખતે જે ચર્મ, જે સૂત્ર, જે મેખલા, જે દંડ અને જે વસ્ત્ર ધારણ કરવાનું કહેલું છે, તે વર્ણના બ્રહ્મચા-

રીએ, તે ચર્મ, તે સૂત્ર, તે મેખલા, તે દંડ અને તે વસ્ત્ર આદિત્ય, સાવિત્રી, ગોદાન આદિક પ્રતો પાળતી વખતે પણ ધારણ કરવાં.

સેવેતેમાંસ્તુ નિયમાન્બ્રહ્મચારી ગુરૌ વસન્ ।

સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં તપોવૃદ્ધચર્ચમાત્મનઃ ॥ ૧૭૫ ॥

૧૭૫. બ્રહ્મચારીએ ગુરુના ઘરમાં રહીને પોતાનાં તપની વૃદ્ધિ કરવા માટે ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને નિયમમાં રાખીને નીચેના બ્રહ્મચારીના નિયમો. નિયમો પાળવા.

*નિત્યં સ્નાત્વા શુચિઃ કુર્યાદેવર્ષિપિતૃતર્પણમ્ ।

દેવતાભ્યર્ચનં ચૈવ સમિદાધાનમેવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

* કટલાએક દેવતાઓ સૂક્તભાજ એટલે સૂક્તોથી તૃપ્ત થનારા હોય છે, કટલાએક હવિર્ભાજ એટલે હવિષથી તૃપ્ત થનારા હોય છે, અહીં ઉદક-પાણીરૂપી હવિષથી પિતૃયજ્ઞ કરવા માટે કહ્યું છે, ઋષિતર્પણમાં પોતપોતાની શાખાના મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓનું તર્પણ કરવાનું ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તેમાં પિતૃ શબ્દથી પોતપોતાના મરણ પામેલા પિતા, પિતામહ વગેરે સર્પિંક તથા સમાનોદકનું તર્પણ કરવું એમ જાણવું. આ વાત ત્રીજા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. અહીં દેવોની પૂજા કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે દેવો કયા? અને પૂજા એટલે શું? તે બે વિષય ઉપર વિચાર કરવો ભેદ્ય;—વેદમાં દેવ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે;—એક દેવ સૂક્તભાજ છે અને બીજા દેવ હવિર્ભાજ છે. જે દેવતાને ઉદ્દેશીની જે હવિષ આપવામાં આવે છે તે દ્રવ્યનો તે દેવતા ગણાય છે. જેમ કે “આમેયો વૈ અષ્ટાકપાલો ભવાતિ અષ્ટાકપાલ (આઠ કપાલપર સંસ્કૃત થનારો પુરોહાશ) અગ્નિદેવને આપવામાં આવે છે માટે તેના દેવતા અગ્નિ છે” એમ સૂર્યને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવતા ચરુના સૂર્ય દેવતા છે. મીમાંસામાં દેવનું લક્ષણ કહેતાં કહે છે કે; ‘ત્યજ્યમાનદ્રવ્યે ઉદ્દેશવિશેષો દેવઃ જે દેવને ઉદ્દેશીને દ્રવ્ય આપવામાં આવે છે તે તેના દેવતા ગણાય છે.’ પછી તે ગમે તે હોય, મુખ્ય દેવ શબ્દ તો યજ્ઞથી જેનું યજ્ઞન કરવામાં છે એવા વૈદિક દેવતાઓનો વાચક છે અને યજ્ઞથી તેઓનું અર્ચન કરવું એ વાત મુખ્ય છે. પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે; “દૈવતાન્યભિગच्छेत्તુ દેવતાઓની પાસે જવું.” “મૃદંગાં દૈવતાનિ પ્રદક્ષિણાનિ કુર્વૈત મૃત્તિકા, ગાય, દેવતા વગેરેને જમણી બાજુએ રાખીને ચાલવું.” તથા બીજા જગ્યાએ દેવદ્રવ્યનો અને દેવનાં પશુઓનો ઉપયોગ કરવો નહિ, પૈસા લઈને દેવની પૂજા કરનારાને અડીને નાવું વગેરેમાં જે દેવ શબ્દનો પ્રયોગ છે તે ઉપરથી ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય વગેરેથી પૂજ્ય એવી દેવપ્રતિમાઓનું પૂજન સમજવું. પરંતુ જે દેવોને ઉદ્દેશીને યાગાદિકમાં હવિષ્ આપવામાં આવે છે તે દેવતાઓનું મૂર્તિઓમાં જ પૂજન કરવું એમ સમજવું નહિ. અગ્નિ પોતે જ મૂર્તિમાન છે માટે તેનું હોમાદિકથી પૂજન

૧૭૬ નિત્ય નાહી, શુદ્ધ થઈને દેવતા, ઋષિ તથા પિતૃઓનું તર્પણ કરવું, દેવતાઓનું પૂજન કરવું તથા વનમાંથી યજ્ઞનાં કાળે લાવીને અગ્નિહોત્રના કુંડમાં હોમવાં.

વર્જયેન્મધુ માંસં ચ ગન્ધં માલ્યં રસાન્નિયઃ ।

શુક્તાનિ યાનિ સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

૧૭૭ મધ, ચંદનાદિક સુગંધી દ્રવ્ય, પુષ્પો, રસો, સ્ત્રીઓ, સર્વ જાતના આસવ વગેરે આથાઓ તથા પ્રાણીઓની હિંસા આ સર્વનો ત્યાગ કરવો.

અભ્યક્તમક્તનં ચાક્ષ્ણોરુપાનચ્છત્રધારણમ્ ।

કામં ક્રોધં ચ લોભં ચ નર્તનં ગીતવાદનમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

કરવું, આદિય પ્રત્યક્ષ છે તેની પવિત્ર સ્થળમાં ઉભા રહી, ગંધપુષ્પાદિક અર્પણ કરીને પૂજ કરવી, ઈંદ્ર, વિષ્ણુ, રુદ્રાદિને પણ તેઓના નામમંત્રોથી ગંધ પુષ્પાદિ અર્પણ કરીને તેમની પૂજ કરવી. પૂજ કરનારાએ તે તે દેવોનું સૂર્ય મંડળમાં, જળમાં અથવા તો તેઓની પ્રતિમામાં પૂજન કરવું. આ પૂજ બે પ્રકારની છે. વૈદિકી અને તાંત્રિકી. દેવોની સ્તુતિ કરનારા વેદમંત્રોથી પૂજ કરવામાં આવે છે તે વૈદિકી પૂજ અને તંત્રના મંત્રોથી દેવોની પૂજ કરવામાં આવે છે તે તાંત્રિકી પૂજ કહેવાય છે. અગ્નિહોત્રાદિક શ્રીતકર્મના કરતાં પૂજ ઉતરતી ગણાય છે. પહેલા પ્રકારની પૂજ કરવાને અશક્ત થયેલા દ્વિજે વૈદિકી, તાંત્રિકી અથવા તો મિશ્ર પૂજ કરવાને તથા સ્ત્રી અને શૂદ્ર કેવળ તાંત્રિકી પૂજ કરવાને યોગ્ય છે. પ્રાચીન કાળમાં દ્વિજવર્ણ પોતપોતાના ધરમાં યંત્રોમાં તથા પ્રતિમાઓમાં ઉપાસ્ય દેવોની પૂજ કરતા હતા અને તે પ્રાચીન કાળની સંસ્થા હજી સૂંધી પણ આખા ભારતવર્ષમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના ધરોમાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત તે તે દેવોનાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયો બાંધવામાં આવતાં હતાં અને તેઓના જાહેર રીતે ઉત્સર્ગ કરવામાં આવતો હતો તેથી બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થો અને સંન્યાસીઓ તે દેવાલયોમાં વિશ્રાંતિ લેતા હતા અને દર્શનાર્થે આવનારાઓને ધર્મોપદેશ કરતા હતા. આ મંદિરોની મીલકત સાર્વજનિક ગણાતી હતી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દ્રવ્યનો ધર્મકાર્યમાં વિનિયોગ થતો હતો અને જેઓ ધન લઈને દેવોની પૂજ કરતા હતા તેઓને તે સમયમાં અધમ ગણવામાં આવતા હતા અને તેમના જ વંશજો હાલમાં તપોધનને નામે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ હમણાં તે કમ બદલાઈ ગયો છે. દેવમંદિરોને તેના પૂજારીઓ પોતાની ખાનગી મિલકત કરી બેઠા છે. બ્રહ્મચારીઓને, સંન્યાસીઓને તથા વિદ્યાર્થીઓને ક્ષણભર પણ ભાંડ વિશ્રામ લેવા દેવામાં આવતો નથી. દેવોને ધરાવવામાં આવતાં ભાત ભાતનાં નૈવેદ્યોને બળરમાં જાહેર રીતે વહેંચવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે તે દેવોને, નામે ભિક્ષા માગીને તે દેવદ્રવ્યોનો પોતાની મોજમજાહ પૂરી પાડવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; સારે કેટલાએક

૧૭૮ શરીરે તેલનું મર્દન કરવું નહિ, આંખમાં આંજણ આંજવું નહિ, પગમાં પગરખાં પહેરવાં નહિ, માથે છત્રી ઓઢવી નહિ, કામ, ક્રોધ અને દોષ કરવો નહિ, નૃત્ય કરવું નહિ. ગીત ગાવાં નહિ, અને વાદિત્ર વગાડવાં નહિ.

દ્યૂતં ચ જનવાદં ચ પરિવાદં તથાનૃતમ્ ।

સ્ત્રીणां ચ પ્રેક્ષણાલમ્ભમુપવાતં પરસ્ય ચ ॥ ૧૭૯ ॥

૧૭૯ જુગાર, વૃથા વાણીનો કળઓ, પારકી નિંદા, જૂઠું બોલવું, પારકી સ્ત્રીઓને જોવી તથા તેઓનો સ્પર્શ કરવો અને પારકાનું ભૂંડું કરવું, આટલી બાબતનો ત્યાગ કરવો.

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।

कामाद्धि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ ૧૮૦ ॥

૧૮૦ બ્રહ્મચારીએ ઘરમાં અથવા તો ગુરુને ઘેર હરકોઈ પણ સ્થાનમાં એકલાં સુવું તથા કોઈપણ દહાડો વીર્યનો પાત કરવો નહિ. તે જ કામનાથી વીર્યનો પાત કરે છે તો પોતાનાં બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો નાશ કરે છે.

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वा कर्मचर्यित्वा त्रिः पुनर्मामित्यूचं जपेत् ॥ ૧૮૧ ॥

૧૮૧ દ્વિજવર્ણુ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિ)ના બ્રહ્મચારીને પોતાથી ઇચ્છા વિના સ્વપ્નમાં જ વીર્યપાત થઈ જાય તો તેણે નાહીને સૂર્યનું પૂજન કરવું અને “પુનર્મામેત્વિન્દ્રિયમ્” એ ઋચાનો ત્રણ વાર જપ કરવો.

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चेत् ॥ ૧૮૨ ॥

શ્રીમંતો પોતાના પૂર્વજોની પાછળ દેવાલયો બંધાવી તેમાં પગારદાર પૂજારીઓ રાખીને તેના દ્વારા દેવોની પૂજા કરાવે છે અને દેવમંદિરમાંથી ઉત્પન્ન થતા ધનનો પોતે જ ધણીરણી થઈ પડે છે. તેવા દેવોની સ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તો હાલમાં તે દેવો જાણે પોતાના સ્થાપનારાઓના કરજદાર હોય તેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છે. માટે દેવમંદિર બાંધનારાઓએ દેવમંદિરની આવકનો અને દેવમંદિરનો સદુપયોગ કરવા માટે દેવમંદિરોનો જાહેરમાં ઉત્સર્ગ કરી દેવાની જરૂર છે. દેવમંદિરમાંથી થતી પેદાશમાંથી દેવમંદિરની પડોસમાં વિદ્યાર્થીઓને માટે પાઠશાળા તથા અન્નસત્રો સ્થાપવાં જોઈએ તથા મંદિરના દેવને ઉદ્દેશીને યજ્ઞો કરવા જોઈએ, આવી સુવ્યવસ્થા કરવાથી દેવદ્રવ્યનો સદુપયોગ થશે અને ગ્રામીન આર્ય વિદ્યાની ઉન્નતિસાથે દેશનો પણ ઉદય થશે.

૧૮૨ પાણીનો ઘડો, પુષ્પો, ગાયનું છાણ, માટી અને દર્ભ આટલી વસ્તુઓ ગુરુને જેટલી જોઈતી હોય તેટલી શિષ્યે લાવી આપવી તથા દરરોજ ભોજન માટે ભિક્ષા માગી લાવવી.

વેદયજૈરહીનાનાં પ્રશસ્તાનાં સ્વકર્મસુ ।

બ્રહ્મચાર્યાહરેઙ્ગેક્ષં ગૃહેભ્યઃ પ્રયતોઽન્વહમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

૧૮૩ વેદાધ્યયન કરનારા, અગ્નિહોત્ર તથા પંચમહાયજ્ઞાદિ કર્મો કરનારા અને પોતાનાં શુભકર્મોથી પ્રસિદ્ધિને પામેલા ધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થોને ઘેરથી બ્રહ્મચારીએ રોજ રોજ પોતાના નિયમમાં સાવધાન રહીને ભિક્ષા માગી લાવવી.

ગુરોઃ કુલે ન ભિક્ષેત ન જ્ઞાતિકુલબન્ધુષુ ।

અલાભે ત્વન્યગેહાનાં પૂર્વ પૂર્વં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

૧૮૪ બ્રહ્મચારીએ આચાર્યને ઘેર તથા તેના ભાઈઓને ઘેર, પોતાનાં સર્પિંડ બાંધવોને ઘેર તથા મામા માસી વગેરે મોસાળના પક્ષમાં ભિક્ષા માગવી નહિ, પરંતુ બીજા ગૃહસ્થોને ત્યાં ભિક્ષા માગવા જવું. જો બીજાં ભિક્ષા કરવા જેવાં ગૃહસ્થોનાં ઘર ન હોય તો નજીક નજીકના સંબંધીઓને તજીને દૂર દૂરના સંબંધીઓને ઘેર ભિક્ષા માગવી, એટલે મામા વગેરેને ત્યાં, ભિક્ષા માગવા જવું, ત્યાંથી જો મળે નહિ તો પછી સર્પિંડોને ત્યાં જવું અને ત્યાંથી પણ જો ભિક્ષા મળે નહિ તો પછી ગુરુને ઘેરથી ભિક્ષા લેવી.

સર્વે વાપિ ચરેદ્રામં પૂર્વોક્તાનામસંભવે ।

નિયમ્ય પ્રયતો વાચમભિશસ્તાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

૧૮૫ પ્રથમ કહેલા વેદધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થો ગામમાં ન હોય તો આખા ગામમાં ભિક્ષા માટે ફરવું અને તે વખતે વાણીને નિયમમાં રાખીને સાવધાન રહેવું તથા જેઓનાં પર મહાપાતકાદિ કરવાનો અભિશાપ આવ્યો હોય તેવા પુરુષોને ત્યાં ભિક્ષા માગવા જવું નહિ.

દૂરાદાહત્ય સમિધઃ સંનિદધ્યાદિહાયસિ ।

સાયં પ્રાતશ્ચ જુહુયાત્તામિરગ્નિમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૮૬ ॥

૧૮૬ બ્રહ્મચારીએ વનમાં જઈ, દૂરથી સમિધોને (યજ્ઞનાં કાષ્ઠોને) લાવીને ખુલ્લા પ્રદેશમાં સૂકવવા માટે મૂકવાં અને તંદ્રારહિત થઈને સાયંકાળે તથા પ્રભાતમાં તે સમિધોનો અગ્નિમાં હોમ કરવો.

અકૃત્વા ભૈક્ષચરણમસમિધ્ય ચ પાવકમ્ ।

અનાતુરઃ સપ્તરાત્રમવકીર્ણિવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

૧૮૭ બ્રહ્મચારી સાન્ને સારો હોવા છતાં, જ્ઞે સાત રાત્રિ સૂધી લિક્ષા માગી લાવે નહિ તથા અગ્નિમાં હોમ પણ કરે નહિ તો તેણે અવકીર્ણિને કરવાનું વ્રત કરવું.

ભૈક્ષેણ વર્તયેન્નિત્યં નૈકાન્નાદી ભવેદ્વતી ।

ભૈક્ષેણ વ્રતિનો વૃત્તિરુપવાસસમા સ્મૃતા ॥ ૧૮૮ ॥

૧૮૮ બ્રહ્મચારીએ એક ઘેરથી લિક્ષા લાવીને ખાવી નહિ; પરંતુ ઘણાને ઘેરથી લિક્ષા માગી લાવીને નિત્ય ખાવી. કારણ કે ઘણાને ઘેરથી માગી આણેલી લિક્ષા ઉપર જે બ્રહ્મચારી આજીવિકા કરે છે તેની તે આજીવિકા ઉપવાસ સમાન ગણાય છે, એમ જાણવું.

(ન ભૈક્ષ્યં પરપાકઃ સ્યાન્ન ચ ભૈક્ષ્યં પ્રતિગ્રહઃ ।

સોમપાનસમં ભૈક્ષ્યં તસ્માદ્ભૈક્ષેણ વર્તયેત્ ॥

લિક્ષાથી માગી આણેલું અન્ન પરાન્ન ગણાતું નથી, તેમ તે પ્રતિગ્રહ (દાન) પણ ગણાતો નથી. પરંતુ લિક્ષાન્ન તો સોમપાનના સમાન ગણાય છે, માટે બ્રહ્મચારીએ લિક્ષાથી આજીવિકા ચલાવવી.)

(ભૈક્ષ્યસ્યાગમશુદ્ધસ્ય પ્રોક્ષિતસ્ય હુતસ્ય ચ ।

યાંસ્તસ્ય ગ્રસતે ગ્રાસાંસ્તે તસ્ય ક્રતુભિઃ સમાઃ ॥

જે લિક્ષાન્ન પવિત્ર પુરુષને ઘેરથી આવ્યું હોય, જેને વેદના મંત્રોથી પ્રોક્ષણ કર્યું હોય અને જે હોમ કરતાં બાકી બચેલું હોય તેવા લિક્ષાન્નના જેટલા કોળીયા બ્રહ્મચારી ગળે છે તેટલા કોળીયા તેને યજ્ઞસમાન થઈ પડે છે.)

વ્રતવદેવદૈવત્યે પિત્ર્યે કર્મણ્યથર્ષિવત્ ।

કામમભ્યર્થિતોઽશ્વીયાદ્રતમસ્ય ન લુપ્યતે ॥ ૧૮૯ ॥

૧૮૯ યજ્ઞયાગાદિકમાં તથા શ્રાદ્ધમાં બ્રહ્મચારીને ભોજનને માટે નિમંત્રણ કર્યું હોય તો તેણે દેવકાર્યમાં વ્રતધારીની પેઠે અને પિતૃકાર્યમાં ઋષિની પેઠે ભોજન કરવું. અર્થાત્ માંસભોજન કરવું નહિ. દેવકર્મમાં તથા પિતૃકર્મમાં એક ઘરનું અન્ન જમવાથી બ્રહ્મચારીનું વ્રત ખંડિત થતું નથી.

બ્રાહ્મણસ્યૈવ કર્મૈતદુપદિષ્ટં મનીષિભિઃ ।

રાજન્યવૈશ્યયોસ્ત્વેવં નૈતત્કર્મ વિધીયતે ॥ ૧૯૦ ॥

૧૯૦ યજ્ઞમાં અથવા તો શ્રાદ્ધમાં અહ્યાચારીને એકના જ ઘરનું લોજન કરવાની ધર્મશાસ્ત્રવેત્તાઓએ જે આજ્ઞા કરી છે તે બ્રાહ્મણ વર્ણના અહ્યાચારીને માટે જ કરી છે. ક્ષત્રિય જાતિના તથા વૈશ્ય જાતિના અહ્યાચારીને માટે આજ્ઞા કરી નથી. ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જાતિના અહ્યાચારીને શ્રાદ્ધમાં લોજન કરવાનો અધિકાર નથી.

ચોદિતો ગુરુણા નિત્યમપ્રચોદિત એવ વા ।

કુર્યાદધ્યયને યત્નમાચાર્યસ્ય હિતેષુ ચ ॥ ૧૯૧ ॥

૧૯૧ ગુરુએ નિત્ય આજ્ઞા કરી હોય અથવાતો ન કરી હોય તોપણ અહ્યાચારીએ નિત્ય અધ્યયન માટે તથા આચાર્યના હિતકારક કામને માટે પ્રયત્ન કરવો.

શરીરં ચૈવ વાચં ચ બુદ્ધીન્દ્રિયમનાંસિ ચ ।

નિયમ્ય પ્રાજ્ઞલિસ્તિષ્ઠેદ્વીક્ષમાણો ગુરોર્મુશ્વસ્ ॥ ૧૯૨ ॥

૧૯૨ અહ્યાચારીએ, શરીરને, વાણીને, જ્ઞાનેન્દ્રિયને, કર્મેન્દ્રિયને તથા મનને નિયમમાં રાખી, જે હાથ જોડી, ગુરુના મુખ સામે જોઈને ઉભા રહેવું.

નિત્યમુદ્ઘૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ સુસંયતઃ ।

આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ સન્નાસીતાભિમુશ્વં ગુરોઃ ॥ ૧૯૩ ॥

૧૯૩ અહ્યાચારીએ જમણા હાથને ઓઢેલાં વસ્ત્રમાંથી બહાર કાઢીને ઉંચો રાખવો, સદાચાર પાળવો, મન, વાણી અને કાયાને સારીરીતે નિયમમાં રાખવાં અને ગુરુ કહે કે જોસો એટલે ગુરુના સન્મુખ જોસવું.

હીનાન્નવસ્ત્રવેષઃ સ્યાત્સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।

ઉત્તિષ્ઠેત્પ્રથમં ચાસ્ય ચરમં ચૈવ સંવિશેત્ ॥ ૧૯૪ ॥

૧૯૪ ગુરુની સમીપમાં સર્વદા સાંદું લોજન કરવું, સાદાં વસ્ત્રો પહેરવાં અને સાદો વેશ રાખવો તથા ગુરુના ઉઠ્યા પહેલાં ઉઠવું અને સૂતા પછી સૂવું.

પ્રતિશ્રવણસંભાષે શ્યાનો ન સમાચરેત્ ।

નાસીનો ન ચ મુજ્ઞાનો ન તિષ્ઠન્ન પરાઙ્મુશ્વઃ ॥ ૧૯૫ ॥

૧૯૫ બ્રહ્મચારીએ પથારીમાં સૂતાં સૂતાં, બેઠાં બેઠાં, જમતાં જમતાં, ઉભાં ઉભાં અથવા તો અવળે મોઢે ઉભાં ઉભાં, ગુરુની આજ્ઞાને સ્વીકારવી નહિ તથા તેવી સ્થિતિમાં વાતચિત પણ કરવી નહિ.

આસીનસ્ય સ્થિતઃ કુર્યાદભિગચ્છંસ્તુ તિષ્ઠતઃ ।

પ્રત્યુદ્ગમ્ય ત્વાવ્રજતઃ પશ્ચાદ્ધાવંસ્તુ ધાવતઃ ॥ ૧૯૬ ॥

૧૯૬ પરંતુ ગુરુ જો આસન ઉપર બેઠા હોય તો શિષ્યે આસન ઉપરથી ઉઠી ઉભા થઈને તેમની આજ્ઞા સ્વીકારવી અથવા તો વાતચિત કરવી. ગુરુ ઉભા હોય તો કેટલાંએક ડગલાં તેમની સામે જઈને તેમની આજ્ઞા સ્વીકારવી અથવા તો વાતચિત કરવી; અને ગુરુ આવતા હોય તો તેમની સામે જઈને આજ્ઞા સ્વીકારવી તથા વાતચિત કરવી; ગુરુ જો દોડતા હોય તો તેમની પાછળ દોડીને તેમની આજ્ઞા સ્વીકારવી તથા વાતચિત કરવી.

પરાઙ્મુખસ્યાભિમુખો દૂરસ્થસ્યૈત્ય ચાન્તિકમ્ ।

પ્રણમ્ય તુ શય્યાનસ્ય નિદેશે ચૈવ તિષ્ઠતઃ ॥ ૧૯૭ ॥

૧૯૭ ગુરુ આડું જઈને ઉભા હોય તો તેની સન્મુખ જઈને, દૂર હોય તો તેની પાસે જઈને, સૂતા હોય અથવા નજીકના ભાગમાં ઉભા હોય તો તેને પ્રણામ કરીને તેમની આજ્ઞાને સ્વીકારવી તથા તેમની સાથે વાતચિત કરવી.

નીચં શય્યાસનં ચાસ્ય સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।

ગુરોસ્તુ ચક્ષુર્વિષયે ન યથેષ્ટાસનો ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

૧૯૮ ગુરુની સમીપમાં નિત્ય ગુરુની શય્યા અને આસન કરતાં પોતાની શય્યા અને આસન નીચાં રાખવાં તથા ગુરુની નજર પડતી હોય ત્યાં મરજી પ્રમાણે બેસવું નહિ (અર્થાત્ લાંબા પગ કરીને અથવા તો ઉદ્ધત રીતે બેસવું નહિ, પરંતુ સભ્યતાથી બેસવું.)

નોદાહરેદસ્ય નામ પરોક્ષમપિ કેવલમ્ ।

ન ચૈવાસ્યાનુકુર્વીત ગતિમાષિતચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

૧૯૯ ગુરુના પરોક્ષમાં પણ બ્રહ્મચારીએ ગુરુને એક નામે બોલાવવા નહિ; તેમ તેની ચાલ, ભાષણ તથા ક્રિયાના ચાળા પણ પાડવા નહિ.

ગુરોર્યત્ર પરીવાદો નિન્દા વાપિ પ્રવર્તતે ।

કર્ણૌ તત્ર પિધાતવ્યૌ ગન્તવ્યં વા તતોઽન્યતઃ ॥ ૨૦૦ ॥

૨૦૦ જ્યાં આગળ ગુરુની ખરી કે ખોટી નિંદા થતી હોય ત્યાં આગળ શિષ્યે પોતાના અન્ને કાનો ઢાંકી દેવા અથવા તો ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે ચાલ્યા જવું.

પરીવાદાત્સરો ભવતિ શ્વા વૈ ભવતિ નિન્દકઃ ।

પરિમોક્તા કૃમિર્ભવતિ કીટો ભવતિ મત્સરી ॥ ૨૦૧ ॥

૨૦૧ ગુરુની નિંદા સાંભળવાથી અથવા તો કરવાથી શિષ્ય ગધેડો અથવા તો કુતરો જન્મે છે, ગુરુના ધન ઉપર આજીવિકા કરવાથી કૃમિ જન્મે છે અને ગુરુનો ઉત્કર્ષ નહિ સહન કરવાથી જીવડો થઈને જન્મે છે.

દૂરસ્થો નાર્ચયેદનં ન ક્રુદ્ધો નાન્તિકે સ્ત્રિયાઃ ।

યાનાસનસ્થશ્ચૈવૈનમવરુદ્ધાભિવાદયેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

૨૦૨ શિષ્યે ઘરમાં બેસી રહીને, બીજાની પાસે ગુરુની પૂજા કરાવવી નહિ પરંતુ જાતે જઈને પૂજા કરવી, પોતે ક્રોધમાં હોય ત્યારે ગુરુની પૂજા કરવી નહિ, ગુરુ પોતાની સ્ત્રી સાથે ઉભા હોય ત્યારે પણ તેમની પૂજા કરવી નહિ તથા પોતે ગાડીમાં અથવા તો ઉંચા આસન પર બેઠો હોય તો ત્યાંથી નીચે ઉતરીને ગુરુને પ્રણામ કરવા.

પ્રતિવાતેઽનુવાતે ચ નાસીત ગુરુણા સહ ।

અસંશ્રવે ચૈવ ગુરોર્ન કિંચિદપિ કીર્તયેત્ ॥ ૨૦૩ ॥

૨૦૩ ગુરુના તરફથી શિષ્યના તરફ પવન આવતો હોય અને શિષ્યના તરફથી ગુરુના તરફ પવન જતો હોય તેવી રીતે શિષ્યે ગુરુની સામે બેસવું નહિ. તેમ જ્યાં વાત કરવાથી ગુરુ સાંભળી શકે નહિ તેવા સ્થાનમાં પણ ગુરુ વિશેની અથવા તો બીજાની કંઈ પણ વાત કરવી નહિ.

ગોઽશ્વોઽપ્ર્યાનપ્રાસાદસ્રસ્તરેષુ કટૈષુ ચ ।

આસીત ગુરુણા સાર્ધં શિલાફલકનૌષ્ઠુ ચ ॥ ૨૦૪ ॥

૨૦૪ બળદના, ઘોડાના અને ઉંટના વાહનમાં, અગાશીપર, ઉર્ણા વગેરેના અથવા તો ખડ વગેરેના આસન ઉપર, શિલા ઉપર, પાટ ઉપર તથા નૌકામાં ગુરુની સાથે બેસવાની અડચણ નથી.

ગુરોર્ગુરૌ સન્નિહિતે ગુરુવદ્વૃત્તિમાચરેત્ ।

ન ચાનિસૃષ્ઠો ગુરુણા સ્વાન્ગુરૂનભિવાદયેત્ ॥ ૨૦૫ ॥

૨૦૫ ગુરુના ગુરુ પાસે બેઠો હોય ત્યારે શિષ્યે તેમની સાથે પણ ગુરુની

પેઠે વર્તવું તથા ગુરુની આજ્ઞાવિના પોતાનાં માતાપિતા વગેરે વડીલોને પણ પ્રણામ કરવા નહિ.

વિદ્યાગુરુષ્વેતદેવ નિત્યા વૃત્તિઃ સ્વયોનિષુ ।

પ્રતિષેધત્સુ ચાધર્માન્હિતં ચોપદિશત્સ્વપિ ॥ ૨૦૬ ॥

૨૦૬ વિદ્યાગુરુઓની સાથે, પોતાના માતા, પિતા, કાકા વગેરેની સાથે, અધર્મ કરતાં અટકાવનારાઓની સાથે તથા હિતકારી બાબતોનો ઉપદેશ કરનારાઓની સાથે પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું.

શ્રેયસ્સુ ગુરુવૃત્તિં નિત્યમેવ સમાચરેત્ ।

ગુરુપુત્રેષુ ચાર્યેષુ ગુરોશ્ચૈવ સ્વબન્ધુષુ ॥ ૨૦૭ ॥

૨૦૭ વિદ્યાથી અને પ્રતાદિકથી શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના વડીલોની સાથે, ગુરુના સહાચારી પુત્રોની સાથે તથા ગુરુના પોતાના સંબંધીઓની સાથે નિત્યજ ગુરુની પેઠે વર્તવું.

બાલઃ સમાનજન્મા વા શિષ્યો વા યજ્ઞકર્મણિ ।

અધ્યાપયન્ગુરુસુતો ગુરુવન્માનમર્હતિ ॥ ૨૦૮ ॥

૨૦૮ ગુરુનો પુત્ર નાની વયનો હોય, સમાન વયનો હોય, વેદનાં અંગોમાં, મંત્રભાગમાં કે બ્રાહ્મણભાગમાં પોતાનો શિષ્ય હોય તોપણ તે જ અધ્યાપન કરાવતો હોય તો તે ગુરુના જેટલું માન મેળવવાને યોગ્ય થાય છે.

ઉત્સાદનં ચ ગાત્રાણાં સ્નાપનોચ્છિષ્ટભોજને ।

ન કુર્યાદ્ ગુરુપુત્રસ્ય પાદયોશ્ચાવનેજનમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

૨૦૯ શરીરના અવયવોને તેલથી મેદન કરવું, નવરાવવું, ઉચ્છિષ્ટ ખાવું અને પગ પખાળવા આટલી બાબત ગુરુના પુત્રની કરવી નહિ.

ગુરુવત્પ્રતિપૂજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વર્ણા ગુરુયોષિતઃ ।

અસર્વર્ણાસ્તુ સંપૂજ્યાઃ પ્રત્યુત્થાનાભિવાદનૈઃ ॥ ૨૧૦ ॥

૨૧૦ ગુરુની સ્ત્રીઓ જ ગુરુની જ્ઞાતિની હોય તો તેમની ગુરુની પેઠે પૂજા કરવી, પરંતુ બીજી જ્ઞાતિની હોય તો તેને પ્રત્યુત્થાન આપીને તથા પ્રણામ કરીને તેનો સત્કાર કરવો.

અભ્યજ્ઞનં સ્નાપનં ચ ગાત્રોત્સાદનમેવ ચ ।

ગુરુપત્ન્યા ન કાર્યાણિ કેશાનાં ચ પ્રસાધનમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

૨૨૦ બ્રહ્મચારી ધૃષ્ટાપૂર્વક સુષ્પ રહે અને સૂર્યનો ઉદય થઈ જાય અથવા તો તે નગરમાં હોય તેટલામાં તેના અબાણતાં સૂર્યનો અસ્ત થઈ જાય તો બ્રહ્મચારીએ એક દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા ગાયત્રીનો જપ કરવો.

સૂર્યેણ હામિનિર્મુક્તઃ શયાનોઽભ્યુદિતશ્ચ યઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણો યુક્તઃ સ્યાન્મહતૈનસા ॥ ૨૨૧ ॥

૨૨૧ જે બ્રહ્મચારીને ગામમાં અથવા તો નગરમાં હરવા કરવામાં સૂર્યાસ્ત થઈ જાય અથવા તો તે સૂતો હોય અને સૂર્યોદય થઈ જાય અને તે જો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ તો તેને મહાપાપ લાગે છે.

આચમ્ય પ્રયતો નિત્યમુખે સંધ્યે સમાહિતઃ ।

શુચૌ દેશે જપહ્નપ્યમુપાસીત યથાવિધિ ॥ ૨૨૨ ॥

૨૨૨ બ્રહ્મચારીએ નિત્ય પ્રભાતમાં તથા સાંધ્યાકાળે મનને નિયમમાં રાખી, જિતેન્દ્રિય થઈ, પવિત્ર જગ્યામાં બેસીને આચમન કરવું તથા શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે સંધ્યાવંદન કરીને ગાયત્રીનો જપ કરવો.

યદિ સ્ત્રી યદ્યવરજઃ શ્રેયઃ કિંચિત્સમાચરેત્ ।

તત્સર્વમાચરેદ્યુક્તો યત્ર વાસ્ય રમેન્મનઃ ॥ ૨૨૩ ॥

૨૨૩ આચાર્યની સ્ત્રી અથવા તો શુરુના ઘરના ચાકર, નોકર, વગેરે જે કંઈ કલ્યાણકારક સદાચાર પાળતા હોય તે સર્વ પોતે પણ તત્પર થઈને પાળવા તથા જે (શાસ્ત્રાનુસાર) સદાચાર પાળવાને પોતાનું મન પ્રસન્ન હોય તેવા સદાચારો પણ પાળવા.

ધર્માર્થાવુચ્યતે શ્રેયઃ કામાર્થૌ ધર્મ એવ ચ ।

અર્થ એવેહ વા શ્રેયસ્ત્રિવર્ગ ઇતિ તુ સ્થિતિઃ ॥ ૨૨૪ ॥

૨૨૪ કેટલાએક કહે છે કે, ધર્મ તથા અર્થ કલ્યાણ કરનારા છે, કેટલાએક કહે છે કે, કામ તથા અર્થ કલ્યાણ કરનારા છે, કેટલાએક કહે છે કે, અર્થ કલ્યાણ કરનારા છે, ત્યારે કેટલાએક કહે છે કે ધર્મ જ કલ્યાણ કરનાર છે; પરંતુ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પરસ્પર અનુકૂળતાથી સેવ્યા હોય તો તે કલ્યાણ કરે છે, આવો ધર્મશાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.

આચાર્યશ્ચ પિતા ચૈવ માતા આતા ચ પૂર્વજઃ ।

નાર્તેનાપ્યવમન્તવ્યા બ્રાહ્મણેન વિશેષતઃ ॥ ૨૨૫ ॥

૨૨૫ આચાર્ય, પિતા, માતા અને જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા આટલાનું તેમનાથી માતા, પિતા અને દુઃખી થયા છતાં પણ અપમાન કરવું નહિ. તેમાં પણ શુકની ભક્તિ. બ્રાહ્મણે તે વિશેષે કરીને તેઓનું અપમાન કરવું નહિ.

આચાર્યો બ્રહ્મણો મૂર્તિઃ પિતા મૂર્તિઃ પ્રજાપતેઃ ।

માતા પૃથિવ્યા મૂર્તિસ્તુ ભ્રાતા સ્વો મૂર્તિરાત્મનઃ ॥ ૨૨૬ ॥

૨૨૬ કારણ કે આચાર્ય બ્રહ્માની મૂર્તિ કહેવાય છે, પિતા પ્રજાપતિની મૂર્તિ કહેવાય છે, માતા પૃથ્વીની મૂર્તિ કહેવાય છે અને જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા પોતાની પંડની મૂર્તિ કહેવાય છે. (અર્થાત્ આ સર્વનું અપમાન કરવાથી તે તે દેવતાઓનું અપમાન કર્યું ગણાય છે.)

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સહેતે સંભવે નૃણામ્ ।

ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શક્યા કર્તુ વર્ષશતૈરપિ ॥ ૨૨૭ ॥

૨૨૭ છોકરાંઓને જન્મ આપીને ઉછેરવામાં માતા પિતાને જે દુઃખ સહન કરવું પડે છે, તેનો બદલો છોકરાંઓ સેંકડો વર્ષો સુધી સેવા કરવાથી પણ વાળી શકતાં નથી.

તયોર્નિત્યં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ સર્વદા ।

તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ તપઃ સર્વં સમાપ્યતે ॥ ૨૨૮ ॥

૨૨૮ માટે બ્રહ્મચારીએ માતા પિતાનું તથા આચાર્યનું નિત્ય મન ગમતું કરવું. તે ત્રણેયને સંતોષ આપવાથી સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાય છે.

તેષાં ત્રયાણાં શુશ્રૂષા પરમં તપ ઉચ્યતે ।

ન તૈરભ્યનનુજ્ઞાતો ધર્મમન્યં સમાચરેત્ ॥ ૨૨૯ ॥

૨૨૯ કારણ કે તે ત્રણેયની સેવા કરવી, એ પરમ તપ કહેવાય છે. બ્રહ્મચારીએ (વિદ્યાર્થીએ) તેઓની આજ્ઞા વિના બીજા ધર્મ (એટલે તીર્થ-યાત્રા, ઉપવાસ વગેરે) કરવો નહિ.

ત એવં હિ ત્રયો લોકાસ્ત એવં ત્રય આશ્રમાઃ ।

ત એવં હિ ત્રયો વેદાસ્ત એવોક્તાસ્ત્રયોઽગ્નયઃ ॥ ૨૩૦ ॥

૨૩૦ કારણ કે તે જ ત્રણ લોક (પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ) કહેવાય છે, તે જ ત્રણ આશ્રમો (બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય અને સંન્યાસ) કહેવાય છે. તે જ ત્રણ વેદો (ઋગ્, યજુષ્ અને સામ) કહેવાય છે અને તે જ ત્રણ અગ્નિ કહેવાય છે.

પિતા વૈ ગાર્હપત્યોઽગ્નિર્માતાગ્નિર્દક્ષિણઃ સ્મૃતઃ ।

ગુરુરાહવનીયસ્તુ સાગ્નિત્રેતા ગરીયસી ॥ ૨૩૧ ॥

૨૩૧ પિતા એ ગાર્હપત્ય અગ્નિ કહેવાય છે, માતા એ દક્ષિણાગ્નિ કહેવાય છે અને ગુરુ આહવનીય અગ્નિ કહેવાય છે. આમ તે ત્રણે અગ્નિની મોટી ભૂતિ કહેવાય છે.

ત્રિષ્વપ્રમાદ્યન્નેતેષુ ત્રીંલોકાન્વિજયેદ્ગૃહી ।

દીપ્યમાનઃ સ્વવપુષા દેવવદિવિ મોદતે ॥ ૨૩૨ ॥

૨૩૨ જે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ એ ત્રણેની સેવામાં તત્પર રહે છે, તે ત્રણેય લોકોનો વિજય કરે છે અને સ્વર્ગમાં સૂર્યની પેઠે પોતાનાં તેજસ્વી શરીરવડે પ્રકાશતો થકો આનંદમાં રહે છે.

ઇમં લોકં માતૃભક્ત્યા પિતૃભક્ત્યા તુ મધ્યમમ્ ।

ગુરુશ્રૂષયા ત્વેવં બ્રહ્મલોકં સમશ્રુતે ॥ ૨૩૩ ॥

૨૩૩ પુરુષ માતાની ભક્તિ કરવાથી આ લોકને, પિતાની ભક્તિ કરવાથી મધ્યમ લોકને અને ગુરુની ભક્તિ કરવાથી બ્રહ્મલોકને પામે છે.

સર્વે તસ્યાદતા ધર્મા યસ્યૈતે ત્રય આદતાઃ ।

અનાદતાસ્તુ યસ્યૈતે સર્વાસ્તસ્યાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૨૩૪ ॥

૨૩૪ જે એ ત્રણેનો આદર સત્કાર કરે છે, તેણે સર્વનો આદર સત્કાર કર્યો એમ સમજવું અને જે એ ત્રણેનો અનાદર કરે છે તેની સર્વ ધર્મક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે.

યાવત્રયસ્તે જીવેયુસ્તાવન્નાન્યં સમાચરેત્ ।

તેષ્વેવ નિત્યં શુશ્રૂષાં કુર્યાત્પ્રિયહિતે રતઃ ॥ ૨૩૫ ॥

૨૩૫ જ્યાં સૂધી એ ત્રણે જીવતાં હોય ત્યાં સૂધી તેઓની આજ્ઞા વિના પુત્રે કે શિષ્યે બીજા ધર્મો પાળવા નહિ, પરંતુ નિત્ય તેઓની જ સેવા કરવી અને તેઓનું હિત તથા પ્રિય કરવામાં પરાયણ રહેવું.

*તેષામનુપરોધેન પારત્ર્યં યદ્યદાચરેત્ ।

તત્તન્નિવેદયેત્તેભ્યો મનોવચનકર્મભિઃ ॥ ૨૩૬ ॥

* આ પ્રકરણમાં માતા, પિતા અને ગુરુની સેવા કરવાવિષે ઉપદેશ છે. પુત્રે અથવા તો શિષ્યે માતા, પિતા અને ગુરુ એ ત્રણેનું હિત તથા તેમના મનગમતું કરવું,

૨૩૬ મન, વાણી તથા કાયાથી જે જે પરલોક સંબંધી કર્મ કરવાં, તે તે સર્વ તેમને કયવાળ્યા વિના કરવાં અને તે તે તેમને નિવેદન કરવાં.

ત્રિષ્વેતેષ્વિતિકૃત્યં હિ પુરુષસ્ય સમાપ્યતે ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्यउच्यते ॥ २३७ ॥

૨૩૭ એ ત્રણેયની સેવા કરવાથી પુરુષનું સર્વ કર્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે. એ સાક્ષાત્ પરમ ધર્મ કહેવાય છે અને બીજા ઉપધર્મ કહેવાય છે.

*શ્રદ્ધાધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદીતાવરાદપિ ।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्वीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

૨૩૮ શ્રદ્ધાવાળા વિદ્યાર્થીએ વેદ શિવાય બીજી ઉત્તમ વિદ્યા (જેવી કે અર્થશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યા) શૂદ્ર જાતિની પાસેથી હિતકર ઉપદેશ. પણ શિખવી, ઉત્તમ ધર્મ (લૌકિક મર્યાદારૂપ) ચંડાળની પાસેથી પણ ગ્રહણ કરવો તથા સ્ત્રીરૂપી રત્ન હીનકુળમાંથી પણ ગ્રહણ કરવું.

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्वृत्तममेव्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

તેમની સેવામાં અડચણ પડે તેવાં કાર્ય કરવાં નહિ, તેમ તેમની સેવામાં અવિરોધી. એવાં કાર્યો પણ તેમની આજ્ઞા વિના કરવાં નહિ. તથા જે જે ધર્મ કાર્ય કરવાં, તેનું કૂળ માતા, પિતા અને ગુરુને અર્પણ કરવું. પરંતુ આપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, બીજાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો નહિ કરતાં માતાપિતાની સેવા જ કરીને જોસી રહેવું. માતા, પિતા અને ગુરુની સેવા ઉપરાંત પારલૌકિક શ્રેયને માટે સંધ્યાવંદનાદિ નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો પણ કરવાં.

* આ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “અંત્યાદપિ પરં ધર્મમ્ ચંડાલની પાસેથી પણ પરમ ધર્મ શિખવો.” આ અને બીજાં કેટલાંએક શાસ્ત્ર વચ્ચેના આધાર લઈને કેટલાક કહે છે કે, ધર્મોપદેશ કરવાનું કામ બ્રાહ્મણોનું જ નથી; પરંતુ હરકાંઈને ધર્મોપદેશ કરવાનો અધિકાર છે. પરંતુ તેમણે સમજવું જોઈએ કે, વેદ તથા શાસ્ત્રો ભણ્યા વિના ધર્મ જેવી ગહન બાબત સમજી શકાતી નથી તથા વેદ અને શાસ્ત્રો ભણવામાં દ્વિજ-ત્વાદિ જાતિની જરૂર છે. માટે અહીં ‘પરમ ધર્મ’ શબ્દવડે ઉત્તમ એવો લોકાચાર સમજવો. ઉત્તરતી જાતિનો પુરુષ પણ જો આપણા હિતમાટે આપણને સહાયારના ઉપદેશ કરે તો તે ખુશીથી સ્વીકારવો. હિતની વાત ગમે તેની પાસેથી સ્વીકારવા માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલી છે.

૨૩૯ ઝેરમાં પણ જો અમૃત લખેલું હોય તો ઝેરને દૂર કરીને અમૃતને ગ્રહણ કરવું, બાળકની પાસેથી પણ સુલાષિત ગ્રહણ કરવું, શત્રુની પાસેથી પણ સદાચાર શીખવો અને અપવિત્ર સ્થાનમાંથી પણ સુવર્ણ ગ્રહણ કરવું.

સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં સુભાષિતમ્ ।

વિવિધાનિ ચ શિલ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૨૪૦ ॥

૨૪૦ સ્ત્રીઓ, રત્નો, વિદ્યા, ધર્મ, શૌચ (પવિત્રતા), સુલાષિત તથા અનેક જાતનાં શિલ્પ શાસ્ત્રો, આટલાં સર્વની પાસેથી ગ્રહણ કરવાં.

અબ્રાહ્મણાદધ્યયનમાપત્કાલે વિધીયતે ।

અનુવ્રજ્યા ચ શુશ્રૂષા યાવદધ્યયનં ગુરોઃ ॥ ૨૪૧ ॥

૨૪૧ આપત્તિના સમયમાં બ્રાહ્મણ નહિ તેવા અર્થાત્ ક્ષત્રિય, વૈશ્યા-દિકની પાસેથી પણ અધ્યયન કરવું, પરંતુ તે ગુરુ જ્યાં જાય ત્યાં તેની પાછળ જવું તથા તેની સેવા વગેરે જ્યાં સૂધી અભ્યાસ ચાલતો હોય ત્યાં સૂધી જ કરવાં. (અર્થાત્ બ્રાહ્મણ જાતિના ગુરુના જેવી તેમની સેવા કરવી નહિ.)

નાબ્રાહ્મણે ગુરૌ શિષ્યો વાસમાત્યન્તિકં વસેત્ ।

બ્રાહ્મણે ચાનનૂચાને કાંક્ષન્ગાતિમનુત્તમામ્ ॥ ૨૪૨ ॥

૨૪૨ મોક્ષની ઇચ્છાવાળા નૈષ્ઠિક બ્રાહ્મચારીએ બ્રાહ્મણ શિવાય બીજા જાતના ગુરુને ત્યાં જીવિતપર્યંત વાસ કરવો નહિ. તેમ જ બ્રાહ્મણ સાંગવેદ ભણેલો ન હોય તેવા બ્રાહ્મણ ગુરુને ઘેર પણ જીવતાં સૂધી વાસ કરવો નહિ.

યદિ ત્વાત્યન્તિકં વાસં રોચયેત ગુરોઃ કુલે ।

યુક્તઃ પરિચરેદેનમાશરીરવિમોક્ષણાત્ ॥ ૨૪૩ ॥

૨૪૩ જો નૈષ્ઠિક બ્રાહ્મચારીને ગુરુના ઘરમાં જીવિત પર્યંત વાસ કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેણે ગુરુને ઘેર વાસ કરવો અને સાવધાન થઈને શરીર પડે ત્યાં સૂધી ગુરુની સેવા કર્યાં કરવી.

આસમાપ્તેઃ શરીરસ્ય યસ્તુ શુશ્રૂષતે ગુરુમ્ ।

સ ગચ્છત્યજ્ઞસા વિમ્નો બ્રહ્મણઃ સન્ન શાશ્વતમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

૨૪૪ જે નૈષ્ઠિક બ્રાહ્મચારી દેહ પડતાં સૂધી ગુરુની સેવા કરે છે તે કલેશ વગર (મનુષ્યાદિ જાતિની યોનિમાં અવતર્યા વિનાજ) પરમાત્માના સનાતન એવા ધામમાં જાય છે.

ન પૂર્વે ગુરવે કિંચિદુપકુર્વીત ધર્મવિત્ ।

સ્નાસ્યંસ્તુ ગુરુણાજ્ઞપ્તઃ શક્ત્યા ગુર્વર્થમાહરેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

૨૪૫ ધર્મવેત્તા બ્રહ્મચારીએ અધ્યયન કર્યા પહેલાં ગુરુનો કોઈ પણ જાતનો ઉપકાર કરવો નહિ. પરંતુ સમાવર્તન સંસ્કાર કર્યા પછી ગુરુની આજ્ઞાથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગુરુને દક્ષિણા આપવી.

ક્ષેત્રં હિરણ્યં ગામશ્વં છત્રોપાનહમાસનમ્ ।

ધાન્યં શાકં ચ વાસાંસિ ગુરવે પ્રીતિમાવહેત્ ॥ ૨૪૬ ॥

૨૪૬ ક્ષેત્ર, સુવર્ણ, ગાય, ઘોડા, છત્ર, પગરખાં, આસન, અનાજ, શાક અને વસ્ત્રો વગેરે ગુરુને અર્પણ કરીને તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવી.

આચાર્યે તુ સ્વલુ પ્રેતે ગુરુપુત્રે ગુણાન્વિતે ।

ગુરુદારે સપિન્ડે વા ગુરુવદૃત્તિમાચરેત્ ॥ ૨૪૭ ॥

૨૪૭ આચાર્ય મરી ગયા પછી ગુરુના જેવાજ વિદ્યાદિક ગુણવાળા ગુરુપુત્રને, ગુરુની સ્ત્રીને અથવા તો ગુરુના સપિન્ડી પુરુષોને એટલે તેમના ભાઈઓ વગેરે કુટુંબી પુરુષોને ગુરુના જેટલું જ માન આપીને તેમની સાથે ગુરુની પેઠે વર્તવું.

એતેષ્વવિદ્યમાનેષુ સ્થાનાસનવિહારવાન્ ।

પ્રયુજ્ઞાનોઽગ્નિશુશ્રૂષાં સાધયેદેહમાત્મનઃ ॥ ૨૪૮ ॥

૨૪૮ એમાંનું કોઈ પણ ન હોય તો ગુરુના સ્થાનમાં રહીને તેના અગ્નિની સેવા કરવી અથવા સ્વસ્તિકાદિ આસન વાળીને યોગવિદ્યાથી પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું અથવા તો ભિક્ષાચરણ કરીને ભ્રમણ કરવું. આવાં કર્મો કરીને પોતાના જીવને પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય કરવો.

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

સ ગચ્છત્યુત્તમસ્થાનં ન ચેહાજાયતે પુનઃ ॥ ૨૪૯ ॥

॥ इति श्री मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

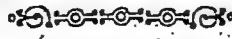
૨૪૯ જે બ્રાહ્મણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળે છે તે ઉત્તમ સ્થાનમાં (પરલોકમાં) જાય છે અને તે ફરીને આ મર્ત્યલોકમાં જન્મતો નથી.

ઇતિ શ્રી ગુજરાતીભાષાન્તરસહિત મનુસ્મૃતિમાં બ્રહ્મચારીના ધર્મ

એ નામનો અધ્યાય ૨ જે સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩ જો.

*ષટ્ત્રિંશદાદિકં ચર્યં ગુરૌ ત્રૈવેદિકં વ્રતમ્ ।

તદર્થિકં પાદિકં વા ગ્રહણાન્તિકમેવ વા ॥ ૧ ॥

૧ બ્રહ્મચારીએ (વિદ્યાર્થીએ) ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વેદ ભણવા માટે છત્રીસ વર્ષ સૂધી, અઠાર વર્ષ સૂધી, નવ વર્ષ સૂધી અથવા તો વેદાધ્યયન પુરું થાય ત્યાં સૂધી ગુરુને ઘેર રહીને વેદવ્રત પાળવું.

વેદાનધીત્ય વેદૌ વા વેદં વાપિ યથાક્રમમ્ ।

અવિપ્લુતબ્રહ્મચર્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાવસેત્ ॥ ૨ ॥

૨ બ્રહ્મચારીએ પોતાના બ્રહ્મચર્ય વ્રતને અખંડ રીતે પાળીને અનુક્રમે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ- ત્રણ વેદોનું, બે વેદોનું અથવા તો એક વેદનું અધ્યયન વાનો સમય. ક્યાં પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો.

તં પ્રતીતં સ્વધર્મેણ બ્રહ્મદાયહરં પિતુઃ ।

સ્રગ્વિણં તલ્પ આસીનમર્હયેત્પ્રથમં ગવા ॥ ૩ ॥

૩ બ્રહ્મચારીના ધર્મો પાળીને પ્રસિદ્ધ થયેલા તથા પિતાની પાસેથી વેદાધ્યયન કરનારા અને પિતાની પાસેથી હાય ભાગ ગ્રહણ કરનારા બ્રહ્મચારીને પ્રથમ તેના પિતાએ અથવા તો આચાર્યે બાન્ને ઉપર બેસારી પુષ્પની માળા પહેરાવીને મધુપર્કના વિધિથી તેનું પૂજન કરવું.

ગુરુણાનુમતઃ સ્નાત્વા સમાવૃત્તો યથાવિધિ ।

ઉદ્ગ્રહેત દ્વિજો માર્યાં સર્વર્ણાં લક્ષણાન્વિતામ્ ॥ ૪ ॥

* નૈષ્ઠિક અને ઉપકુર્વાણુ એમ બે જાતના બ્રહ્મચારી હોય છે, તેમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ શરીર પડતાં સૂધી ગુરુના ઘરમાં રહીને બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ વાત બીજા અધ્યાયમાં કહી. હવે આ ત્રીજા અધ્યાયમાં ઉપકુર્વાણુ કહેતા ગૃહસ્થાશ્રમ માંડનારા બ્રહ્મચારીએ ક્યાં સૂધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું તે વાત આ શ્લોકમાં કહે છે, તથા ગૃહસ્થાશ્રમીને ઉપયોગી એવા બીજા ધર્મો પણ આ અધ્યાયમાં કહેશે.

† આ શ્લોકમાં સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે. તે સ્નાન પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાધ્યયન થઈ રહ્યા પછી ગુરુને ઘેર અથવા તો પોતાના પિતાને ઘેર થતું હતું. હમણાં જનોઈ દીધા પછી તે જ દિવસે બડવાને દોડાવવાની અગાઉ જે નવરાવીને વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવવામાં આવે છે તે એ સ્નાનવિધિ સમજવો. અથવા તો પરણવા અગાઉ વર સ્નાન

૪ વેદાધ્યયન માટે આરંભેલું વ્રત સમાપ્ત કર્યા પછી દ્વિજ વર્ણના શિષ્યે શુરુની અનુમતિ લઈ, પોતાને ઘેર આવી, પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે સ્નાન અને સમાવર્તન કરીને પોતાની જાતિની શુભ લક્ષણવાળી કન્યાને પરણવી.

***અસપિન્ડા ચ યા માતુરસગોત્રા ચ યા પિતુઃ ।**

સા પ્રશસ્તા દ્વિજાતીનાં દારકર્મણિ મૈથુને ॥ ૬ ॥

૫ જે કન્યા માતાની સપિન્ડ ન હોય અને પિતાની સગોત્રી ન હોય તેવી પરણવાયોગ્ય કન્યા. કન્યા, દ્વિજ વર્ણોને વિવાહ કરવામાં, દંપતીથી થઈ શકે તેવાં અગ્નિહોત્ર આદિ ધર્મ કર્મમાં તથા પ્રજ્ઞેપત્તિ કરવામાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

કરીને વસ્ત્રો વગેરે પહેરે છે તે સ્નાન પણ આ જ સ્નાન સમજવું. મૂળમાં શુભ લક્ષણોવાળી કન્યા કહેલી છે, તે લક્ષણો હવે પછી કહેવામાં આવશે. પરંતુ તે ઉપરાંત જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કહેલાં અવૈધવ્ય, સંતાન, ધન વગેરે શુભ ફળનાં સૂચક, વર્ણ, રેખાઓ વગેરે લક્ષણો પણ અહીં જાણવાં. કેટલાંએક કર્મોમાં પ્રત્યક્ષ ફળ રહેલું છે, કેટલાંએક કર્મોમાં અદૃષ્ટ ફળ રહેલું છે અને કેટલાંએક કર્મોમાં પ્રત્યક્ષ તથા અદૃષ્ટ બન્ને ફળ રહેલાં છે. અહીં વિવાહ કર્મમાં પણ પ્રત્યક્ષ અને અદૃષ્ટ બન્ને ફળ રહેલાં છે. વિવાહ કરવાથી ભોગસિદ્ધિ થાય છે અને પરદારા, કન્યાગમનાદિ દોષોમાંથી બચી શકાય છે એ પ્રત્યક્ષ ફળ છે તથા સ્ત્રી સાથે રહીને અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મ કર્મો અને દાન ધર્મો કરવામાં આવે છે તે અદૃષ્ટ ફળ પણ છે, આમ બન્ને ફળો વિવાહમાં સમાયેલાં છે.

* અહીં માતાનું જે સાપિન્ડ્ય લખ્યું છે, તે કેટલાંએક ત્રણ પેઢી સૂધી માને છે ત્યારે ગૌતમે પાંચ પેઢી સૂધી માને છે; અર્થાત્ ગૌતમસ્મૃતિ પ્રમાણે માતાના કુળની પાંચ પેઢીમાંથી કન્યા લાવવી નહિ તથા દેવી નહિ અને પિતૃકુળમાંથી સાત પેઢી સૂધી કન્યા લાવવી નહિ તથા દેવી નહિ.

સગોત્રમાં પણ વિવાહ કરવાનો ધર્મશાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે. આટલું જ નહિ પરંતુ યાજ્ઞવલ્ક્યે તો ‘અસમાનાર્ષગોત્રજાં’ આમે કહીને જેનું સમાન પ્રવર હોય તેની સાથે પણ વિવાહ કરવાનો નિષેધ કરે છે. ક્ષત્રિયોમાં તથા વૈશ્યોમાં પુરાણકાળથી જ ગોત્રોનો અને પ્રવરોનો નિયમ નથી. માટે કલ્પસૂત્રકાર કહે છે કે ‘પૌરોહિત્યાદ્રાજન્ય-વૈશ્યયોઃ ક્ષત્રિયોનું અને વૈશ્યોનું ગોત્ર પુરોહિતના ગોત્ર પ્રમાણે સમજવું.’ પિતાથી સાત અને માતાથી પાંચ પેઢી સૂધીમાં વિવાહ નહિ કરવાનો નિષેધ તો સૌને સમાન જ છે. અમે એક અવતંકવાળા અથવા તો એક તુખવાળા છીએ, એવું જ્ઞાન જે પુરુષોની સાથે હોય તેવા પુરુષોની સાથે પણ કન્યા લેવાદેવાનો વ્યવહાર કરવો નહિ.

મહાન્ત્યપિ સમૃદ્ધાનિ ગોજાવિધનધાન્યતઃ ।

સ્ત્રીસંબંધે દશૈતાનિ કુલાનિ પરિવર્જયેત્ ॥ ૬ ॥

૬ નીચેનાં દશ કુળોઃ—ગાય, બકરાં, મેઠાં, ધન અને ધાન્યવડે મોટાં સમૃદ્ધિવાળાં હોય તો પણ એ નીચે દર્શાવેલાં દશ કુળોની સાથે વિવાહનો સંબંધ કરવો નહિ.

હીનક્રિયં નિષ્પુરુષં નિશ્છન્દો રોમશર્શસમ્ ।

ક્ષય્યામયાવ્યપસ્મારિશ્વિત્રિકુષ્ટિકુલાનિ ચ ॥ ૭ ॥

૭ તે દશ કુળ આ પ્રમાણે બાણવાંઃ—જેમાં જાતકર્માદિ સંસ્કારો કરવામાં આવતા ન હોય, જેમાં પુરુષની પ્રજા થતી ન હોય, જેમાં કોઈ વેદાધ્યયન કરતા ન હોય, જેમાં સ્ત્રી તથા પુરુષનાં શરીર ઉપર લાંબા વાળ થતા હોય તથા જે કુળનાં મનુષ્યોને હરસનો, ક્ષયનો, મંદાગ્નિનો, ફેફરાનો, સફેદ કોઠનો તથા બીજા જાતના કોઠનો રોગ થતો હોય તેવા કુળમાં કન્યા આપવી નહિ તેમ તેવાં કુળની કન્યાને પરણવી નહિ.

નોદ્વેહત્કપિલાં કન્યાં નાધિકાઙ્ગીં ન રોગિણીમ્ ।

નાલોમિકાં નાતિલોમાં ન વાચાટાં ન પિઙ્ગલામ્ ॥ ૮ ॥

૮ કપિલવર્ણી (જેના માથાપર રાતા વાળ હોય તેવી), અધિક અવયવવાળી, (છ આંગળાંવાળી વગેરે) રોગી, કેશ વિનાની અથવા તો વધારે કેશવાળી, વાચાળ અને પીળી આંખવાળી કન્યાને પણ પરણવી નહિ.

નર્ક્ષવૃક્ષનદીનામ્ત્રીં નાન્ત્યપર્વતનામિકામ્ ।

ન પક્ષ્યહિમેષ્યનામ્ત્રીં ન ચ મીષણનામિકામ્ ॥ ૯ ॥

૯ જેનું નક્ષત્રને નામે નામ હોય, એટલે રેવતી, ભરણી એવું નામ હોય, જેનું વૃક્ષ, નદી, મલેચ્છ, પર્વત, પક્ષી, સર્પ અને દાસને નામે નામ હોય તથા જેનું ભયંકર નામ હોય એવી કન્યાને પરણવી નહિ.*

* આ શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધમાં કહ્યું છે કે, જે કન્યાના માતા તથા પિતાને ન જાણતા હોઈએ તેવી કન્યાને પરણવી નહિ. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કેટલાંક કન્યાવિક્રય કરનારાઓ પૈસાની લાલચે હરકોઈ જાતની કન્યાને પોતાની પુત્રી બનાવીને કપટથી બીજાને પરણાવી દે છે અને પાછળથી તે વાત જાણી પડે છે તો પરણનારાની મોટી ફજેતી થાય છે. આવાં કારણથી પાછળથી જ્ઞાતિનાં

(નાતિસ્થૂલાં નાતિકૃશાં ન દીર્ઘાં નાતિવામનામ્ ।

વયોધિકાં નાંગહીનાં ન સેવેત્કલહપ્રિયામ્ ॥

અતિસ્થૂળ, અતિદુર્બળ, લાંબી, બહુ ઠીંગણી, પોતાના કરતાં મોટી ઉમરની, હીન અંગવાળી તથા કલહપ્રિય કન્યાને પરણવી નહિ.)

અવ્યઙ્ગાઙ્ગીં સૌમ્યનામ્નીં હંસવારણગામિનીમ્ ।

તનુલોમકેશદશનાં મૃદ્વઙ્ગીમૃદ્વહેત્તિચ્ચયમ્ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ પરંતુ જે કન્યા ખોડખાપણુ વિનાનાં અંગવાળી હોય, જેનું નામ સુંદરહોય, જેની હંસ તથા હાથીના જેવી ચાલ હોય, જેના વાળ, રુવાડાં તથા હાંત સૂક્ષ્મ હોય અને જેનું અંગ કોમળ હોય એવી કન્યાને પરણવી.

યસ્યાસ્તુ ન ભવેદ્ધાતા નં વિજ્ઞાયેત વા પિતા ।

નોપયચ્છેત તાં પ્રાજ્ઞઃ પુત્રિકાધર્મશઙ્કન્યા ॥ ૧૧ ॥

૧૧ જે કન્યાને ભાઈ હોય નહિ અથવા તો જે કન્યાના પિતાને જાણતા ન હોઈએ, એવી કન્યા સાથે પુત્રિકાકરણની શંકાથી એટલે કન્યાનો પિતા તે કન્યાના પુત્રને ખોળે લેશે એવી શંકાથી બુદ્ધિમાન પુરુષે તે કન્યાને પરણવી નહિ.

સવર્ણાગ્રે દ્વિજાતીનાં પ્રશસ્તા દારકર્મણિ ।

કામતસ્તુ પ્રવૃત્તાનામિમાઃ સ્યુઃ ક્રમશોઽવરાઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને અગ્નિહોત્રાદિકે ધર્મ કર્મ કરવા માટે તથા પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતાની જાતની સ્ત્રી ઉત્તમ ગણાય છે. પરંતુ જેઓ કામનાને લીધે વિવાહ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે તેઓને માટે ક્રમવાર બીજી જાતની સ્ત્રીઓ સાથે કરેલો વિવાહ હીન ગણાય છે.

અંધારણો કરવામાં આવ્યાં છે. તેનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે, કન્યા પોતાની જાતની જ હોવી જોઈએ. હાલમાં કેટલાએક ભાઈ વગરની કન્યાને પરણવામાં પોતાને લાભ થયો સમજે છે. પરંતુ પોતાની પ્રજા પોતાને પિંડદાન કરે આવે વિવાહનો ઉદ્દેશ બ્રાતા વિનાની કન્યાને પરણવાથી વહેંચાઈ જાય છે કેમકે પોતાનાં પિતૃઓને પિંડદાન દેવા ઉપરાંત માતૃકુળમાં પિંડો આપવા, એમ વિલક્ષ્ય થવાથી પોતાનાં કુળને હાનિ પહોંચે છે. ભાઈ વિનાની કન્યા તેના પિતાની (આ કન્યામાંજે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે મને પિંડ આપે એવી) ધૃષ્ટિ માત્રથી જ પુત્રિકા થાય છે. એમ ગૌતમ કહે છે. માટે ભાઈ વિનાની કન્યાને, બુદ્ધિપૂર્વક પરણવી નહિ. પણ જો વિવાહ થયા પછી તે સ્ત્રી ભાઈ વિનાની થાય તો તેમાં પરણનારનો અપરાધ નથી.

શૂદ્રૈવ भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ १३ ॥

૧૩ શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે વિવાહ કરી શકે છે,

કામનાથી કરવામાં આવતા વિવાહ. વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ વૈશ્ય જાતિની તથા શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે વિવાહ કરી શકે છે, ક્ષત્રિય જાતિનો પુરુષ ક્ષત્રિય જાતિની કન્યા ઉપરાંત વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે

વિવાહ કરી શકે છે અને બ્રાહ્મણ જાતિનો પુરુષ બ્રાહ્મણ જાતિની કન્યા ઉપરાંત ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે વિવાહ કરી શકે છે.

* न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ १४ ॥

* તેરમા શ્લોકમાં શૂદ્રની કન્યા સાથે દ્વિજને વિવાહ કહ્યો છે અને તેનો આ શ્લોકમાં પાંછો નિષેધ કરે છે. આ ઉપરથી કેટલાએક કહે છે કે, જેમ ઉદિત હોમ અને અનુદિત હોમને માટે બે શ્રુતિઓ છે, તે બંને જેમ વિકલ્પ સૂચવે છે. પરંતુ એક બીજાનો નિષેધ કરતી નથી. તેમ અહીં પણ આ બંને સ્મૃતિઓને વિકલ્પ માનવી જોઈએ. પરંતુ અહીં વિકલ્પ માની શકાય તેમ નથી. કારણ કે ઉદિત અને અનુદિત હોમ તો શાસ્ત્રથી જ પ્રાપ્ત છે અને તેમાં ધર્મ રહેલો છે. ત્યારે અહીં શૂદ્ર કન્યાનો વિવાહ રાગથી પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે પુરુષ પોતાની જાતની કન્યાને છોડીને, શૂદ્રની કન્યાને પરણવા નિકળે ત્યારે તેમાં કેવળ તેનું સૌંદર્ય જ કારણ હોય છે, માટે તેનો નિષેધ જ યોગ્ય છે, યાજ્ઞવલ્કયે પણ તે જ કારણથી કહ્યું છે કે, “यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः । नैतन्मम मतम् । ब्राह्मण, क्षत्रिय અને વૈશ્યને શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનું જ કહેવામાં આવે છે, એમાં મારો મત નથી.” માટે આ સ્મૃતિની સાથે એકવાક્યતા કરતાં તો શૂદ્રકન્યાની સાથે વિવાહનો નિષેધ જ યોગ્ય છે. અહીં કોઈક શંકા કરશે કે, મનુને જો દ્વિજવર્ણનો શૂદ્રકન્યાની સાથે વિવાહ ઇષ્ટ ન હોત તો પછી મનુ શા માટે લખ્યો? આના ઉત્તરમાં તમે કહ્યો કે આ શ્લોકમાં જ ક્ષત્રિયને અને બ્રાહ્મણને શૂદ્રકન્યાના વિવાહ માટે નિષેધ કર્યો છે; પરંતુ તે વિધિ વૈશ્યને માટે છે. તેના સંબંધમાં પણ તમે કહ્યો કે, ૧૫ માં શ્લોકમાં તેનો પણ નિષેધ કર્યો છે, તેથી આ વિધિ નિષ્ફળ થશે, પરંતુ તેમ સમજવાનું નથી. કારણ કે ૧૨ માં શ્લોકમાંના સર્વણી પદ ઉપરથી અસર્વણી વિવાહ નિઘ છે અને તેનો પુનઃ તેરમા શ્લોકમાં વિધિ બતાવ્યો છે, તેથી શૂદ્રની કન્યા સાથે વિવાહનો વિધિ ચરિતાર્થ જ છે.

પરંતુ તેમનું આવું કહેવું ઠીક નથી. કારણ કે સર્વણીએ એ શ્લોકમાં સજાતીયનો વિવાહ પ્રથમ કહ્યો છે તેથી વિજાતીયની નિવૃત્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. છતાં ૧૪ અ

૧૪ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય આપત્તિમાં આવી પડ્યા હોય તો પણ તેઓએ શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હોય એવી વાત કોઈપણ ધર્તિહાસમાં કહેલી નથી.

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्धहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥ १५ ॥

૧૫ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના પુરુષો જે ધન અથવા તો ક્ષામથી મોહ પામીને શૂદ્ર જાતિની કન્યાને પરણે છે તો તેઓ પોતાનાં કુળોને સંતાનોની સાથે તુરત શૂદ્રપણાને પમાડે છે.

शूद्रावेदी पतत्यत्रैरुतथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥ १६ ॥

૧૬ બ્રાહ્મણ જે શૂદ્ર જાતિની કન્યાને પરણે છે તો પતિત થાય છે એમ અત્રિનું તથા ઉતથ્યના પુત્ર ગૌતમનું મત છે. ક્ષત્રિય જે શૂદ્રની કન્યાને વિષે સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે તો તે પતિત થાય છે એવું શૌનક ઋષિનું મત છે અને વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીને પરણ્યો હોય તો તેના પુત્રને ઘેર પુત્રનો જન્મ થાય ત્યારે તે પતિત થાય છે એવું ભૃગુ ઋષિનું મત છે.

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

૧૭ બ્રાહ્મણ શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીની સાથે શયનામાં શયન કરવાથી પતિત થાય છે અને તેને વિષે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે તો બ્રાહ્મણપણામાંથી જ ભ્રષ્ટ થાય છે.

૧૫ માં શ્લોકમાં શૂદ્રની કન્યા માટે પુનઃનિષેધ કર્યો છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વિજ્ઞાતીય કન્યાનો નિષેધ અનિત્ય છે. એટલે જે પોતાની સજ્ઞાતીય કન્યા મળે નહિ તો વિજ્ઞાતીયની કન્યા પરણવી, પરંતુ શૂદ્રની કન્યાને તો પરણવી જ નહિ.

ગ્રામીનકાળમાં બ્યારે ક્ષત્રિયોને તથા વૈશ્યોને ઉપનયન સંસ્કાર હતા ત્યારે તેઓ પોતપોતાની પછીની જાતિમાં વિવાહ કરતા હતા, તે સમયની વાત અહીં વર્ણવી છે. પરંતુ અત્યારે તો ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોને ઉપનયન વગેરે સંસ્કારો થતા નથી માટે બીજા અધ્યાયમાં નૈતૈરપૂતૈઃ એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે સંસ્કારહીન વર્ણોત્તી સાથે બ્રાહ્મણને કન્યા લેવાદેવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રચાર એટલેથી જ અટક્યો નથી. પરંતુ અત્યારે તો બ્રાહ્મણો પોતાની છૂટી પડેલી પાંક્ત બ્રાહ્મણ જાતિની સાથે પણ કન્યા વ્યવહાર કરતા નથી. જે કે આ પ્રચાર શાસ્ત્રાનુસાર નથી, પરંતુ લૌકિક વ્યવહારને અનુસરતો છે અને તેથી કેટલીએક નાની નાની ન્યાતો કન્યાને અભાવે ક્ષીણ દશામાં આવી પડી છે; તેમણે શાસ્ત્રાનુસાર સુધારો કરવાની જરૂર છે.

દૈવપિત્ર્યાતિથેયાનિ તત્પ્રધાનાનિ यस્ય તુ ।

નાશ્નન્તિ પિતૃદેવાસ્તન્ન ચ સ્વર્ગે સ ગચ્છતિ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ જેના ઘરમાં દેવનો હોમાદિક વિધિ, પિતૃઓનો શ્રાદ્ધાદિક વિધિ અને અતિથિઓનો ભોજનાદિક વિધિ શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીના ઉપરીપણા નીચે થાય છે તેનાં અન્નને દેવો, પિતૃઓ અને અતિથિઓ ગ્રહણ કરતા નથી અને તેને લીધે તે બ્રાહ્મણ સ્વર્ગમાં જઈ શકતો નથી.

વૃષલીફેનપીતસ્ય નિઃશ્વાસોપહતસ્ય ચ ।

તસ્યાં ચૈવ પ્રસૂતસ્ય નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ ૧૯ ॥

૧૯ જે બ્રાહ્મણ શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીના હોઠનું ચુંબન કરે છે, જેનું મોઢું શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીના નિશ્વાસથી અપવિત્ર થાય છે તથા જે શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીને વિષે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે તે બ્રાહ્મણના પાપની શુદ્ધિ માટે શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી.

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં પ્રેત્ય ચેહ હિતાહિતાન્ ।

અષ્ટાવિમાન્સમાસેન સ્ત્રીવિવાહાન્નિવોદત ॥ ૨૦ ॥

૨૦ ચારેય વર્ણોનું આલોકમાં અને પરલોકમાં હિત તથા અહિત કરનારા આઠ જાતના સ્ત્રીના વિવાહો હું તમને ટુંકામાં કહું છું, તે તમે સાંભળો!

બ્રાહ્મો દૈવસ્તથૈવાર્ષઃ પ્રાજાપત્યસ્તથાસુરઃ ।

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ પૈશાચશ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને આઠ જાતના વિવાહ આઠમો અધમ પૈશાચ વિવાહ. આ આઠ પ્રકારના વિવાહ અને તેનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે.

યો यस્ય ધર્મ્યો વર્ણસ્ય ગુણદોષૌ ચ यस્ય યૌ ।

તદ્વઃ સર્વં પ્રવક્ષ્યામિ પ્રસવે ચ ગુણાગુણાન્ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ શાસ્ત્રમાં જે વર્ણને જે વિવાહ ધર્મવાળો કહ્યો છે, જે વિવાહના જે ગુણ તથા દોષ કહ્યા છે તથા તે તે વિવાહથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજાના જે ગુણ તથા દોષ કહ્યા છે તે સર્વ હું તમને કહું છું.

ષડાનુપૂર્વ્યા વિપ્રસ્ય ક્ષત્રસ્ય ચતુરોઽવરાન્ ।

વિદ્યશૂદ્રયોસ્તુ તાનેવ વિદ્યાદ્ધર્મ્યાનરાક્ષસાન્ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ એ વિવાહોમાં પ્રથમથી અનુક્રમે છ વિવાહો બ્રાહ્મણને માટે ધર્મ-
વાળા બાણવા, છેવટના ચાર વિવાહો એટલે આસુરદિક ચાર વિવાહો ક્ષત્રિ-
યને ધર્મવાળા બાણવા અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રને રાક્ષસ વિવાહ બાદ કરતાં
બાકીના આસુર, ગાંધર્વ અને પૈશાચ વિવાહ ધર્મવાળા બાણવા.

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ ૨૪ ॥

૨૪ વિદ્વાનો બ્રાહ્મણને માટે પહેલા ચાર વિવાહને શ્રેષ્ઠ માને છે, ક્ષત્રિ-
યને માટે એક રાક્ષસ વિવાહને શ્રેષ્ઠ માને છે અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રને માટે
આસુર વિવાહને શ્રેષ્ઠ માને છે.

* पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ ૨૫ ॥

૨૫ ધર્મશાસ્ત્રમાં છેલ્લા પાંચ વિવાહોમાં ત્રણ વિવાહ (બ્રાહ્મણ, ગાંધર્વ અને રાક્ષસ) ને ધર્મવાળા ગણેલા છે અને બે વિવાહ (એટલે પૈશાચ તથા આસુરવિવાહ) ને અધર્મ વિવાહ ગણેલા છે, માટે પૈશાચ તથા આસુર વિવાહ કદી પણ કરવા નહિ.

* બ્રહ્મા જેમ સંપૂર્ણ વેદના જ્ઞાતા છે તેમ સર્વ વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી
સમાવર્તન સંસ્કાર કરીને ઘેર આવેલા બ્રાહ્મણને તેની યાચના વિના પોતાને ઘેર
બોલાવીને કન્યાદાન કરવું, તેનું નામ બ્રાહ્મ વિવાહ. જેમ દેવોને ઉદ્દેશીને ઋત્વિજને
પદાર્થો આપવામાં આવે છે તેમ યજ્ઞમાં અધ્વર્યુનું સંપૂર્ણ કર્મ કરાવનારા પુરુષને તેના
કર્મના બદલામાં જે કન્યાદાન કરવામાં આવે છે તે દૈવ વિવાહ. બ્રાહ્મ વિવાહ કરતાં
દૈવ વિવાહ ઉતરતો છે; કારણ કે તેમાં યજ્ઞ કરાવવારૂપી યજ્ઞમાનનો સ્વાર્થ રહેલો
હોય છે. રામપાદ રાજ્યે પોતાના રાજ્યમાં વૃષ્ટિ ન થવાથી ઋષ્યશૃંગ મુનિ પાસે
યજ્ઞ કરાવીને તેને પોતાની કન્યા પરણાવી હતી. ઋષિઓ જેમ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા-
દાન આપીને તેના બદલામાં પોતાની સેવા કરાવે છે તેમ કન્યાદાતા માત્ર એક અથવા
તો બે ગાયનું જોડું નિયમિત રીતે અગ્નિહોત્ર વગેરે ધર્મકર્મ માટે ગ્રહણ કરે તે આર્ષ
વિવાહ. આ વિવાહ બ્રાહ્મણ કરતાં ઉતરતો છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં જેમ પ્રજા
પતિએ સૃષ્ટિ સરજવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે તેની
સાથે ધર્માચરણ કર્યું હતું. તેમ જે વિવાહમાં કન્યાના માતાપિતા તરફથી વિવાહ વખતે
'સહ ધર્મં ચરતાં' એમ કહેવામાં આવે તે બ્રાહ્મણ વિવાહ. તેમાં ધર્મ શબ્દ અર્થનો
અને કામનો પણ વાચક છે તેથી વરને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ વર્ગનું સેવન
પોતાની સ્ત્રીની સાથે રહીને કરવાનું છે. આવી જાતનો કન્યાનો સ્વાર્થ જોઈને તેવા

પૃથક્પૃથક્વા મિશ્રૌ વા વિવાહૌ પૂર્વચોદિતૌ ।

ગાંધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ ધમ્યૌ ક્ષત્રસ્ય તૌ સ્મૃતૌ ॥ ૨૬ ॥

પણુથી કન્યાનું દાન કરવામાં આવે છે તેથી તે પ્રાજ્ઞપલ્ય વિવાહ કહેવાય છે; અને તે દૈવ વિવાહ કરતાં ઉતરતો છે; તેનું કારણ એવું છે કે, પ્રાચીનકાળમાં જરૂરકારુ વગેરે ઋષિઓ પોતાની ઇચ્છા સૂધી સ્ત્રી સાથે રહેવાનું પણ કરીને પરણ્યા હતા. માટે જ આ વિવાહમાં નિલ્ય સ્ત્રી સાથે ધર્માચરણનું પણ લેવરાવીને કન્યા આપવામાં આવે છે, તેથી આ વિવાહ દૈવ કરતાં ઉતરતો છે. ગંધર્વો બહુ જ કામી હોય છે, તેઓ જેમ પરસ્પર કામેચ્છાથી પરણે છે તેમ સ્ત્રી પુરુષ પોતપોતાની ઉત્કટ કામનાને લીધે જ વિવાહમાં પરણે છે, તે ગાંધર્વ વિવાહ અને તે ઐહિક ફળ જ આપનાર હોવાથી ઉપરના સર્વ વિવાહો કરતાં ઉતરતો છે. રાક્ષસના જેવાં કૂર કમોં કરીને જ વિવાહ કરવામાં આવે છે તે રાક્ષસ વિવાહ. તે ઉપરના વિવાહો કરતાં ઉતરતો છે. પરસ્પર બદ્ધો ક્યાં વિના કોઇને આપવું નહિ તે આસુરી કર્મ છે આમ વેદમાં કહ્યું છે. તે પ્રમાણે વરના કુળની પાસેથી બદ્ધા તરિકે ધનાદિ લઇને કન્યા આપતી, તે આસુર વિવાહ કહેવાય છે, તે ઉપરના વિવાહોથી ઉતરતો છે. પિશાચો જેમ મદ્યપાનને પ્રિય ગણે છે અને વિધિનિષેધને નહિ ગણુકારી ઇચ્છાનુસાર વર્તે છે તેમ વિધિનિષેધને નહિ ગણુકારી એકાંતમાં મદમત્ત થઇને પડેલી સ્ત્રીનો તેની સંમતિ વગર ઉપભોગ કરવો, તે કાર્ય પૈશાચ્યના જેવું હોવાથી તેને પૈશાચ્ય વિવાહ કહે છે અને આ વિવાહ સર્વ વિવાહોમાં અધમ ગણાય છે. બ્રાહ્મણની કન્યાને માટે ઉપર દર્શાવેલા વિવાહોમાંથી પહેલા ચાર વિવાહ શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે. એટલા માટે તેમણે આઠથી અગ્યાર વર્ષની અંદર જ વિવાહો કરવા. છતાં પણ સમય ઉપર ગુણવાન વર ન મળે તો અથવા તો કન્યાદાતાનો અભાવ હોય અથવા તો લોભ હોય તો પછી ગાંધર્વ અને આસુર વિવાહ કરવો પડે છે, તેથી બ્રાહ્મણને ‘ષડાન્તુપૂર્વ્યા વિપ્રસ્ય’ એ પદ્યથી મનુષ્ય પોતે જ વિવાહો કહ્યા છે અને ક્ષત્રિયને છેલ્લા ચાર વિવાહો કહ્યા છે, તેનું કારણ એવું છે કે તેની પાસે રાજ્ય, ધન વગેરે હોવાથી તેઓમાં આસુર વિવાહનો સંભવ છે. વળી તેઓ સમાન રાજ્યવાળા તથા સમાન સંપત્તિવાળા પુરુષોની સાથે સંબંધ બાંધવાની લાલસાવાળા હોય છે, તેથી કન્યાને મોટી કરવાનો પણ સંભવ હોય છે અને તેથી જ તેમાં ગાંધર્વ વિવાહ થવાનો સંભવ છે. તેમ જ તેઓ બળસંપન્ન હોવાથી વખતપર પોતાનાં ક્ષાત્ર બળથી કન્યાનું હરણુ પણ કરે છે, તેથી રાક્ષસ વિવાહનો પણ સંભવ છે. તેમ તેઓને આસવપાન વગેરેનો શાસ્ત્રમાં અધિકાર હોવાથી વખતપર આસવના પાનથી મત્ત થયેલાં સ્ત્રી પુરુષને પૈશાચ્ય વિવાહનો પણ પ્રસંગ આવી પડે છે. છેલ્લા ચાર વિવાહોમાં પણ ક્ષત્રિયને રાક્ષસ વિવાહ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે, તેઓએ ક્ષાત્રબળની સંપત્તિ મેળવવી જોઇએ. અને ક્ષાત્ર ધર્મથી જ સ્વયંવરાદિકમાં કન્યાને મેળવવી. પ્રાચીનકાળમાં રાજાઓ તે પ્રમાણે જ કન્યાને પરણતા હતા. વૈશ્ય બ્રાહ્મ, ખેતીવાડી

૨૬ મનુએ પૂર્વે કહેલા જુદા જુદા અથવા તો મિશ્ર* એવા ગાંધર્વ વિવાહ અને રાક્ષસવિવાહ ક્ષત્રિયને માટે ધર્મવાળા કહેલા છે.

આચ્છાદ્ય ચાર્ચયિત્વા ચ શ્રુતિશીલવતે સ્વયમ્ ।

આહૂય દાનં કન્યાયા બ્રાહ્મો ધર્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન તથા સદાચારવાળા વરને કન્યાનો આપ પોતે બોલાવી, વર તથા કન્યાને વસ્ત્રો પહેરાવી, ઘરેણાઓથી બન્નેનો સત્કાર કરીને, વરને કન્યાનું દાન કરે છે, તે બ્રાહ્મ વિવાહ કહેવાય છે.

યજ્ઞે તુ વિતતે સમ્યગ્વૃત્તિજે કર્મ કુર્વતે ।

અલંકૃત્ય સુતાદાનં દૈવં ધર્મં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૮ ॥

તથા વ્યાપાર કરનારી છે તેથી તેને ધન સુલભ છે અને તેને લીધે તેઓને આસુર વિવાહ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે અને સેવાથી ધન મેળવનારા શૂદ્રને પણ આસુર વિવાહ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

પ્રત્યેક વર્ણે શાસ્ત્રમાં કહેલા પોતપોતાની જાતિને અનુકૂળ વિવાહો કરવા. પરંતુ તેમ ન બની શકે તો પછી વિહિતપ્રતિષિદ્ધ એટલે કહીને નિષેધ કરેલા વિવાહો કરવા. જેમ કે બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ અને પ્રાજ્ઞપત્ય આ ચાર વિવાહ મુખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પછી ગાંધર્વ વિવાહ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આસુર વિવાહ કે જે વિવાહ ‘આસુરો વૈશ્યશૂદ્રયોઃ’ એ પદમાં કહ્યા પ્રમાણે વૈશ્ય, શૂદ્રને પ્રાપ્ત હોવાથી બ્રાહ્મણને વિહિતપ્રતિષિદ્ધ થયો, એટલે પરિસંખ્યા વિધિથી પ્રાપ્તબાધરૂપે પ્રાપ્ત થયો. માટે જે મુખ્ય વિવાહમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ તો પછી તેમણે વિહિતપ્રતિષિદ્ધ વિવાહમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. ક્ષત્રિયને કેવળ રાક્ષસ વિવાહ મુખ્ય છે. કેમકે ચારેય શ્લોકમાં તેને માટે એ વિવાહ કહ્યો છે. આસુર, ગાંધર્વ અને પૈશાચનો વિકલ્પ છે અને પ્રાજ્ઞપત્ય વિવાહ પણ રાક્ષસની પેઠે ક્ષત્રિયને વિહિત છે (કરવાનો વિધિ છે.) વૈશ્ય તથા શૂદ્રને પણ પ્રાજ્ઞપત્ય નિત્ય પ્રાપ્ત છે અને આસુર તથા પૈશાચનો વિકલ્પ છે. કેમકે તે વિહિતપ્રતિષિદ્ધ છે અને રાક્ષસ વિવાહનો અરાક્ષસાન્ એ પદથી નિષેધ કર્યો છે અને ‘ત્રયોષર્મ્યાઃ’ એ પદથી વિહિત પણ છે, માટે વિકલ્પ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રાહ્મણને પૈશાચ વિવાહ નથી અને ક્ષત્રિયાદિક ત્રણ વર્ણને બ્રાહ્મ, દૈવ અને આર્ષ એ ત્રણ વિવાહો નથી.

* મિશ્ર વિવાહનું લક્ષણ એવું છે કે, સ્ત્રી તથા પુરુષ પરસ્પર પ્રેમથી એક બીજાની સાથે સંવાદ કરે છે અને પછી પરણનારો યુદ્ધાદિકથી બીજા રાજાઓનો પરાજય કરીને કન્યાને પરણી જાય છે ત્યારે તે ગાંધર્વ અને રાક્ષસ એમ મિશ્ર વિવાહ કહેવાય છે. લક્ષમણાહરણ એ કેવળ રાક્ષસ વિવાહ છે, ઋદ્ધિમણીવિવાહ એ મિશ્ર વિવાહ છે, અને શકુંતલાનો વિવાહ કેવળ ગાંધર્વ વિવાહ છે.

૨૮ જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે વિસ્તારવાળા યજ્ઞમાં ઋત્વિજનું કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણને આલૂષણોથી કન્યાને શણગારીને તેનું જે દાન કરવામાં આવે છે, તે દૈવ વિવાહ કહેવાય છે.

* એકં ગોમિથુનં દ્વે વા વરાદાદાય ધર્મતઃ ।

કન્યાપ્રદાનં વિધિવદાર્ષો ધર્મઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

૨૯ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેવા પ્રમાણે એક ગાય અને બળદ અથવા તો બે ગાય ને બે બળદ વરની પાસેથી લઈને વિધિ પ્રમાણે તેને કન્યાદાન કરવામાં આવે છે તે આર્ષ વિવાહ કહેવાય છે.

સહોમૌ ચરતાં ધર્મમિતિ વાચાનુભાષ્ય ચ ।

કન્યાપ્રદાનમભ્યર્ચ્ય પ્રાજાપત્યો વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ કન્યાદાન દેતી વખતે “સહોમૌ ચરતાં ધર્મમ” તમે બન્ને સાથે રહીને ધર્માચરણ કરો, એવું વચન કહીને વર તથા કન્યાની પૂજા કરીને વરને કન્યાદાન કરવામાં આવે છે તેને પ્રાજાપત્ય વિવાહ કહે છે.

જ્ઞાતિભ્યો દ્રવિણં દત્ત્વા કન્યાયૈ ચૈવ શક્તિતઃ ।

કન્યાપ્રદાનં સ્વાચ્છન્દ્યાદાસુરો ધર્મ ઉચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

* કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, આર્ષ વિવાહમાં એક અથવા તો બે ગોમિથુન (એક બળદ અને એક ગાય) રૂપી શુદ્ધ લેવું, પરંતુ તે વાત મિથ્યા છે. અલ્પ મૂલ્યથી મળી શકે તેવું હોય તે અલ્પવિક્રયવાળું અને બહુ મૂલ્યથી મળી શકે તેવું હોય તે બહુ વિક્રયવાળું ગણાય છે. માટે તે બન્ને વિક્રયરૂપ જ છે. આ શ્લોકના સંબંધમાં ગોવિંદરાજ કહે છે કે, આર્ષ વિવાહમાં ગોમિથુનરૂપી દ્રવ્ય લેવું એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે પરંતુ તે મનુનો મત નથી, પણ બીજા આચાર્યોનો મત છે. પરંતુ તેમનું એ કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે મનુએ પોતે જ પ્રથમ ‘અઘ્રાવિમાન્ સમાસેન’ એ પદ્યથી આઠ વિવાહો કહ્યા છે; તેમાં જો આર્ષ વિવાહનું લક્ષણ ગણીએ નહિ તો સાત વિવાહ થાય. વરની પાસેથી જેમાં ગોમિથુન ગ્રહણ કરીને કન્યાદાન કરવામાં આવે છે તે આર્ષ, આમ મનુએ પોતે જ આર્ષવિવાહનું લક્ષણ બાંધ્યું છે. ગોવિંદરાજ જો ‘એકં ગોમિથુનં,’ એ એક મત છે આમ જણાવશે તો પછી મનુના મતમાં આર્ષ વિવાહનું લક્ષણ તેમણે બતાવવું જોઈએ. વળી મનુએ પોતે વિવાહોત્પન્ન પ્રજાના ગુણો દર્શાવતાં ‘આર્ષોઢાજઃ’ એમ કહીને આર્ષ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાના ગુણો પણ દર્શાવ્યા છે. તે મનુ પોતે જ શું આર્ષવિવાહનાં લક્ષણો જણાવવાને અસમર્થ હતા? માટે આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—આર્ષવિવાહમાં ગોમિથુનને કેટલાએક આચાર્યો શુદ્ધરૂપે કહે છે, તે વાત મિથ્યા છે.

૩૧ કન્યાનાં માળાપને અથવા તો તેનાં સગાંવહાલાંને ધન આપીને તથા કન્યાને પણ શક્તિ પ્રમાણે પદલાં તરિકે ધન આપીને સ્વછંદપણે (શાસ્ત્રાનુસાર નહિ) કન્યાને પરણવામાં આવે છે તે આસુરવિવાહ કહેવાય છે.

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ ૩૨ ॥

૩૨ કન્યા અને વર અન્યોન્યની ઇચ્છાથી એક બીજાને પરણે છે તે વિવાહને ગાંધર્વ વિવાહ જાણવો અને તે વિવાહ એક બીજાના લોગની કામનાથી થાય છે.

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ૩૩ ॥

૩૩ કન્યાના સંબંધીઓને મારી નાંખીને તથા તેઓનું છેદન તથા ભેદન કરીને રડતી અને ચીસો પાડતી કન્યાને ઘરમાંથી બળાત્કારે હરણ કરી જવી તે રાક્ષસ વિવાહ કહેવાય છે.

*सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ૩૪ ॥

૩૪ સુતેલી, કેદી વસ્તુના ઘેનમાં પડેલી તથા બેભાન થઈ ગયેલી કન્યાની સાથે એકાંતમાં સંલોગ કરવો, તે પૈશાચ વિવાહ કહેવાય છે અને સર્વે વિવાહમાં તે વિવાહ મહાપાપી અને અધમ છે.

अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते ।

इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ૩૫ ॥

૩૫ વરના હાથમાં પાણી આપીને કન્યાદાન દેવું, એ બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ પક્ષ ગણાય છે અને બીજા વર્ણોને માટે તો પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એટલે વરના હાથમાં જળ આપ્યા વિના પણ વિવાહ કરવાનું કહ્યું છે.

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।

सर्वं शृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्तयतो मम ॥ ૩૬ ॥

૩૬ હવે મનુષ્યે આ વિવાહોમાં જે જે વિવાહના જે જે ગુણો કહ્યા છે તે સર્વ હું તમને કહું છું, તે તમે હે બ્રાહ્મણો ! સાંભળો.

* ગાંધર્વ અને પૈશાચ એ બંને વિવાહમાં વિવાહવિધિ વિના જ પુરુષ કન્યા-ગમન કરે છે અને તેથી તેને કન્યાગમનનું પાપ લાગે છે, માટે તેવા વિવાહ કરનારાએ વિવાહવિધિથી તેવી કન્યાની સાથે લગ્ન કરવાં કે જેથી તેને કન્યાગમનનું પાપ લાગે નહિ.

દશ પૂર્વાન્પરાન્વંશ્યાનાત્માનં ચૈકવિંશકમ્ ।

બ્રાહ્મીપુત્રઃ સુકૃતકૃન્મોચયેદેનસઃ પિતૃન્ ॥ ૩૭ ॥

૩૭ બ્રાહ્મ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર જો પુણ્ય કર્મ કરે તો પોતાના

વિવાહનાં ફળ.

પિતા, પિતામહ વગેરે દશ પૂર્વજોને, પુત્ર પૌત્ર વગેરે દશ થનારા વંશજોને તથા એકવીશમા પોતાના આત્માને

પાપમાંથી છોડાવે છે.

*દૈવોદાજઃ સુતશ્ચૈવ સપ્ત સપ્ત પરાવરાન્ ।

આર્ષોદાજઃ સુતસ્ત્રીન્સ્ત્રીન્ષટ્ષટ્ કાયોદાજઃ સુતઃ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ દૈવ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર જો પુણ્ય કર્મ કરે છે તો તે સાત થઈ ગએલા પૂર્વજોને અને સાત થનારા વંશજોને તારે છે, આર્ષ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર જો પુણ્ય કર્મ કરે છે તો તે પોતાની થઈ ગએલી ત્રણ પેઢીને તથા થનારી ત્રણ પેઢીને તારે છે, પ્રાજ્ઞપત્ય વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર જો પુણ્ય કર્મ કરે છે તો તે થઈ ગએલી છ પેઢીને તથા થનારી છ પેઢીને તારે છે.

†બ્રાહ્માદિષુ વિત્તાદેષુ ચતુર્જ્વેવાનુપૂર્વશઃ ।

બ્રહ્મવર્ચસ્વિનઃ પુત્રા જાયન્તે શિષ્ટસંમતાઃ ॥ ૩૯ ॥

૩૯ બ્રાહ્મથી માંડીને અનુક્રમે ચાર વિવાહોથી જે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ બ્રહ્મતેજવાળા તથા શિષ્ટ પુરુષોમાં સારા માન્ય થાય છે.

રૂપસત્ત્વગુણોપેતા ધનવન્તો યશસ્વિનઃ ।

પર્યાપ્તમોગા ધર્મિષ્ઠા જીવન્તિ ચ શતં સમાઃ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ વળી તે પુત્રો રૂપાળા, સત્ત્વ ગુણસંપન્ન, ધનવંત, યશસ્વી, સંપૂર્ણ વૈભવોનો ઉપલોભ કરનારા અને ધર્મિષ્ઠ થાય છે તથા સો વર્ષ સૂઝી જીવે છે.

* શ્લોક ૩૭ મામાં અને ૩૮ મામાં પરાવરાન્ એવું પદ છે તેમાં અવર પદનો કેટલાએક માતામહ વગેરે એવો અર્થ કરે છે. તેના મત પ્રમાણે માતામહના પણ ક્રમવાર દશ, સાત, છ અને ત્રણ ત્રણ પુરુષો દોહિતરાનાં પુણ્ય કર્મને લીધે તરી જાય છે, એમ સમજવું.

† બ્રાહ્માદિક ચાર વિવાહોથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા બ્રહ્મતેજસ્વી થાય છે; અને માટી વચનાં સ્ત્રી પુરુષોના ગાંધર્વાદિક વિવાહોથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા વેદ અને ધર્મનો દ્વેષ કરનારી થાય છે, માટે જેમાં કાઠપણુ જાતની કામનાઓ હોતી નથી, તેવા બ્રાહ્મ વગેરે શુદ્ધ વિવાહ જો કરવામાં આવે તોજ ધર્મનો અને તેની સાથે દેશનો ઉદ્ધ થાય.

ઇતરેષુ તુ શિષ્ટેષુ વૃશંસાનૃતવાદિનઃ ।

જાયન્તે દુર્વિવાહેષુ બ્રહ્મધર્મદ્વિષઃ સુતાઃ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ તે શિવાયના બીજા દુષ્ટ વિવાહોથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો ધાતકી, અસત્યવાદી અને વૈદિક ધર્મની નિંદા કરનારા જન્મે છે.

અનિન્દિતૈઃ સ્ત્રીવિવાહૈરનિંદ્યા ભવતિ પ્રજા ।

નિન્દિતૈર્નિન્દિતા નૃણાં તસ્માન્નિન્દ્યાન્વિવર્જયેત્ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ મનુષ્યોને ઉત્તમ પ્રકારના વિવાહથી ઉત્તમ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે અને અધમ વિવાહથી અધમ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે નિન્દિત વિવાહો કરવા નહિ.

પાણિગ્રહણસંસ્કારઃ સવર્ણાસૂપદિશ્યતે ।

અસવર્ણાસ્વયં જ્ઞેયો વિધિરુદ્ધાહકર્મણિ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ પાણિગ્રહણનો સંસ્કાર એટલે વિવાહસંસ્કાર પોતાની જાતની કન્યા સાથે કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, પરંતુ બીજી જાતની કન્યા સાથે વિવાહ કરવો હોય ત્યારે તેનો વિધિ આ પ્રમાણે જાણવો.

શરઃ ક્ષત્રિયયા ગ્રાહ્યઃ પ્રતોદો વૈશ્યકન્યયા ।

વસનસ્ય દશા ગ્રાહ્યા શૂદ્રયોત્કૃષ્ટવેદને ॥ ૪૪ ॥

૪૪ ક્ષત્રિયની કન્યાએ બ્રાહ્મણની સાથે પરણતી વખતે પોતાના હાથમાં આણ પકડી રાખવું, વૈશ્યની કન્યાએ બ્રાહ્મણની સાથે પરણતી વખતે હાથમાં પરોણી પકડી રાખવી અને શૂદ્રની કન્યાએ બ્રાહ્મણને પરણતી વખતે તેનાં વસ્ત્રનો છેડો પકડી રાખવો. આ પ્રમાણે વૈશ્યની કન્યાએ ક્ષત્રિયને પરણતી વખતે પરોણી ઝાલવી અને શૂદ્રની કન્યાએ ક્ષત્રિયને પરણતી વખતે તેના વસ્ત્રનો છેડો ઝાલવો તથા શૂદ્રની કન્યાએ વૈશ્યને પરણતી વખતે તેના વસ્ત્રનો છેડો પકડી રાખવો.

*ઋતુકાલાભિગામી સ્યાત્સ્વદારનિરતઃ સદા ।

પર્વવર્જં વ્રજેચ્ચૈનાં તદ્વ્રતો રતિકામ્યયા ॥ ૪૫ ॥

* ધર્મશાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારનો વિધિ છે. અપૂર્વ વિધિ, નિયમ વિધિ અને પરિ-સંખ્યા વિધિ અને તે વિધિ કર્તવ્યતાનો બોધક છે, જેમકે “અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્સ્વર્ગકામઃ સ્વર્ગની કામનાવાળાએ અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવો.” આ વચન વિના બીજા કોઈ પણ વચનથી અગ્નિહોત્રનો વિધિ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી ‘અગ્નિહોત્રં’ એ વચનને અપૂર્વ

૪૫ પુરુષે ઋતુકાળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પોતાની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવું જ, સદાય પોતાની સ્ત્રીને વિષે જ પરાયણ રહેવું તથા સ્ત્રી, સ્ત્રીગમનનો સમય. રતિની કામનાથી પ્રાર્થના કરે તો પુરુષે પર્વોને છોડીને સ્ત્રીપ્રતિ ગમન કરવું.

વિધિ માનવામાં આવે છે. અદૃષ્ટસિદ્ધિ માટે કહેલા અર્થની વચન વિના પક્ષમાં પ્રાપ્તિ હોય, તે નિયમ વિધિ કહેવાય છે. દર્શી, પૂર્ણમાસ વગેરે યાગ કરવા માટે કોઈ પણ ભૂમિ હોવી જોઈએ. ભૂમિ તો સમ અને વિષમ એમ બન્ને પ્રકારની હોય છે, જે મનુષ્ય સમ ભૂમિમાં યાગ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેને તો આ વચન માત્ર અનુવાદક જ છે. છતાં ઇચ્છાના નિરંકુશપણથી કોઈ વિષમ ભૂમિમાં પણ યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છે તો તેને માટે આ વચન નિયમ કરે છે કે, સમ ભૂમિમાં જ યજ્ઞ કરવું. તેમ કરવાથી અદૃષ્ટ ફળની સિદ્ધિ થાય છે. જે વિધિ કહેવાનો હોય તેમાં તથા તે શિવાયના વિષયમાં પણ પ્રાપ્તિ હોય, છતાં પણ જે નિયમ કરવામાં આવે તેને પરિસંખ્યા વિધિ કહે છે. જેમકે પંચ પંચનચ્છા મહ્યાઃ' આ ઠેકાણે ક્ષુધાની નિવૃત્તિ કરનારા પુરુષને પાંચ નખવાળાં સસલાં વગેરે પ્રાણીઓ ભક્ષ્ય છે. તેમ વાનર વગેરે પણ ક્ષુધાની નિવૃત્તિ માટે ભક્ષ્ય છે. આમ એક વખતે જ ભક્ષ્ય તથા અભક્ષ્ય બન્ને જાતનાં પ્રાણીઓનું ભક્ષણ પ્રાપ્ત થતાં નિયમ કરે છે કે, 'પંચ પંચનચ્છા મહ્યાઃ' પાંચ નખવાળાં પાંચ પ્રાણીઓનું જ ભક્ષણ કરવું. આ પરિસંખ્યા વિધિમાં ત્રણ દોષ રહેલા છે. ૧ સ્વાર્થલાગ (પોતાના અર્થનો લાગ કરવો તે), ૨ પરાર્થકલ્પના (બીજા અર્થની કલ્પના કરવી તે) અને ૩ પ્રાપ્ત્યાધ (પ્રાપ્ત વસ્તુનો આધ કરવો તે). 'પંચ પંચનચ્છા મહ્યાઃ, એ વાક્યનું પંચ નખ શિવાયનાં બીજાં વાનર વગેરે પ્રાણીઓને નહિ ભક્ષણ કરવામાં તાત્પર્ય છે માટે પંચ પંચનચ્છા એ વાક્યનો પોતાનો અર્થલાગ થયો છે. જે નિષેધ, શ્લોકમાં દર્શાવ્યો નથી, તે અશ્રુત નિષેધરૂપર અર્થની કલ્પના કરવામાં આવી છે અને પોતે ક્ષુધાની નિવૃત્તિ કરવા માટે અર્થી છે, તેને જે સર્વનું માંસભક્ષણ પ્રાપ્ત થયું તેનો આધ થઈ જાય છે. તે પ્રમાણે ઋતુકાલાભિગામી સ્યાત્ અહીં સ્ત્રીગમન શાસ્ત્રથી નહિ, પણ રાગથી પ્રાપ્ત છે, તેથી તે અપૂર્વ વિધિ નથી, તેમ પરિસંખ્યા વિધિ પણ નથી. કારણ કે ઋતુમાં અને અનૃતુમાં એમ બન્ને સમયમાં ગમન પ્રાપ્ત થાય છે સાં પરિસંખ્યા વિધિ માનીએ તો ઋતુકાલાભિગામી સ્યાત્ એ વાક્યનું તાત્પર્ય અનૃતૌ ન ગચ્છેત્ એમાં માનવું પડશે તેથી ઋતુકાલાભિગમનરૂપ સ્વાર્થનો લાગ કરવો પડશે. તેમ પાંચ નખવાળાના ભક્ષણની પેઠે ઐચ્છિક ગમન પણ પ્રાપ્ત થશે. એટલે સ્મૃતિનો આધ આવશે. તે સ્મૃતિ આ છે:—“ઋતુસ્નાતાં તુ યો માર્યાં સંનિધૌ નોપગચ્છતિ । ધોરાયાં ઋણહત્યાયાં યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ઋતુકાળમાં સ્નાન કર્યા પછી જે પુરુષ પોતાની સ્ત્રી પાસે જાય નહિ તેને ધોર ગર્ભહણાનું પાપ લાગે છે.” ઋતુ અને અનૃતુ બન્નેમાં રાગથી ઉપગમન પ્રાપ્ત થાય છે સાં ઋતુકાલાભિગામી સ્યાત્

ઋતુઃસ્વાભાવિકઃ સ્ત્રીણાં રાત્રયઃ ષોડશ સ્મૃતાઃ ।

ચતુર્ધિરિતરૈઃ સાર્ધમહોમિઃ સદ્વિગર્હિતૈઃ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ સત્પુરુષોએ નિંદી કાઢેલા રત્નેદર્શનના (અટકાવના) ચાર દિવસો સહિત સોળ રાત્રિદિવસો, એ સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક ઋતુકાળ કહેવાય છે.

તાસામાદ્યાશ્વતસ્રસ્તુ નિન્દિતૈકાદશી ચ યા ।

ત્રયોદશી ચ શેષાસ્તુ પ્રશસ્તા દશ રાત્રયઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ તે સોળ રાત્રિઓમાં પહેલી ચાર રાત્રિઓ (એટલે રત્નેદર્શનની રાત્રિઓ) અગ્યારમી અને તેરમી રાત્રિ આટલી રાત્રિઓમાં શિષ્ટોએ સ્ત્રીગમનને નિંદી કાઢેલું છે અને બાકીની દશ રાત્રિઓ ઉત્તમ ગણાય છે.

*યુગ્માસુ પુત્રા જાયન્તે સ્ત્રિયોઽયુગ્માસુ રાત્રિષુ ।

તસ્માદ્યુગ્માસુ પુત્રાર્થી સંવિશેદાર્તવે સ્ત્રિયમ્ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ બેકી રાત્રિઓમાં ગમન કરવાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે; અને બેકી રાત્રિઓમાં ગમન કરવાથી કન્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પુત્રની ઇચ્છાવાળાએ ઋતુકાળમાં બેકી રાત્રિઓમાં સ્ત્રીઓનો સહવાસ કરવો.

આ વચન નિયમ કરે છે કે; ઋતાવુપેયાદેવ ઋતુમાં ઉપગમન કરવું જ. આ નિયમ એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે મનુએ પોતે કહ્યું છે કે; કામજાનિત-રાન્વિદુઃ બીજા પુત્રોને કામજન્ય જાણવા. માટે આ નિયમ જેને પુત્ર ન હોય તેને માટે થયો. પરંતુ પુત્રોત્પન્ન થયા પછી તો પરિસંખ્યા વિધિ જાણવો એટલે જો ગમનની ઇચ્છા હોય તો ઋતાવેવોપેયાત્ ઋતુમાં જ ઉપગમન કરવું.

અહીં એક બીજી શંકા એવી છે કે, ઇન્દ્રે સ્ત્રીઓને ઇચ્છાનુસાર ભોગ ભોગવવા માટે વર આપેલો છે. માટે તેની ઇચ્છાનુસાર કામના પૂર્ણ કરવી જોઈએ, તો પછી ઋતુમાં જવું, આ નિયમમાં બાધ આવશે. માટે આ વિષયમાં પણ વિધિ માનવામાં આવ્યો છે. અપુત્ર હોય તેને માટે તો “ઋતાવુપેયાદેવ ઋતુમાં જવું જ.” પુત્ર થયા પછી ઋતાવેવોપેયાત્ ઋતુમાં જ જવું અને ત્રીજે વિધિ “માર્યાપ્રીતયે અનૃતાવપિઉપેયાત્ ભાર્યાની પ્રીતિ માટે અનૃતુમાં પણ જવું.” કેટલાએક ટીકાકારો “સદારનિરતઃ સદા” એ ઠેકાણે પરિસંખ્યા વિધિ માનીને એવો અર્થ કરે છે કે; “સ્વદારાતરત એવં ભવેત્ પોતાની સ્ત્રી ઉપર જ પ્રીતિવાળા થવું.” “અન્યમાર્યાં નોપગચ્છેત બીજાની ભાર્યા સાથે ગમન કરવું નહિ.”

* આ શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે કે; યુગ્મરાત્રિમાં સ્ત્રી પાસે જવાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે અને અયુગ્મ રાત્રિમાં જવાથી પુત્રીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૮ માં શ્લોકમાં કહ્યું

પુમાનુંસોઽધિકે શુક્રે સ્ત્રી ભવત્યધિકે સ્ત્રિયાઃ ।

સમેઽપુમાનુંસ્ત્રિયૌ વા ક્ષીણેઽલ્પે ચ વિપર્યયઃ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ પુરુષનું વીર્ય અધિક હોય તો (બેકી રાત્રિમાં પણ) પુત્ર પ્રજા થાય છે અને સ્ત્રીનું શોણિત અધિક હોય તો (બેકી રાત્રિમાં પણ) કન્યા પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. જો પુરુષ અને સ્ત્રીનું બન્નેનું વીર્ય સરખું હોય છે તો નપુંસક પ્રજા થાય છે અથવા તો કન્યા અને પુત્રનું જોડું ઉત્પન્ન થાય છે અને વીર્ય જો ક્ષીણ અથવા તો શોણિત હોય છે તો ગર્ભ રહેતો નથી અથવા તો સ્ત્રી જાય છે.

* નિન્દ્યાસ્વપ્નાસુ ચાન્યાસુ સ્ત્રિયો રાત્રિષુ વર્જયન્ ।

બ્રહ્મચાર્યેવ ભવતિ યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ॥ ૫૦ ॥

૫૦ નિંદી કાઢેલી છ રાત્રિઓમાં તથા બીજી ગમે તે આઠ રાત્રિઓમાં સ્ત્રીસંગનો જે મનુષ્ય ત્યાગ કરે તે પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મચારી જ ગણાય છે અથવા તો વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં હોય અને અપુત્ર હોવાથી પોતાની ઋતુમતી સ્ત્રી સાથે જે રાત્રિ ગમન કરે તો પણ તે બ્રહ્મચારી જ ગણાય છે.

છે કે, જો પુરુષનું વીર્ય અધિક હોય છે તો પુત્ર જન્મે છે અને સ્ત્રીનું વીર્ય અધિક હોય છે તો કન્યા જન્મે છે. આ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનોનો આશય એવો છે કે, યુગ્મ (બેકી) રાત્રિમાં સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીને રજ આવે હોય છે અને પુરુષને વીર્ય વધારે સ્રવે છે. માટે તે બન્ને વચનોનું તાત્પર્ય અધિક વીર્યથી પુત્ર અને અધિક રજથી કન્યા થવામાં જ છે.

* આ શ્લોકમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે વર્તનારા ગૃહસ્થ પણ બ્રહ્મચારી સમાન ગણાય છે અને વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહેનારા પણ જો આ નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે તો તે પણ બ્રહ્મચારી ગણાય છે, અહીં કોઈ શંકા કરે કે, વાનપ્રસ્થને તે વળી સ્ત્રીસંગ કેવો તેનો ઉત્તર એવો છે કે શાસ્ત્રમાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષની બમણી અથવા તો ત્રણગણી ઉમર હોવી જોઈએ. એમ કહ્યું છે વળી ‘વનં પંચાશતો વ્રજેત પત્યાસ વર્ષે વનમાં જવું’ એમ મનુષ્યે કહ્યું છે. તો તેટલી ઉમરમાં સ્ત્રીને કદાચ પ્રજા થઈ હોય અને તેવી સ્ત્રી વનમાં સાથે આવી હોય અને તેને રજની નિવૃત્તિ થઈ ન હોય તો ‘ઋતૌ માર્યામુપેયાત્’ એ નિયમ પ્રમાણે જે રાત્રિ સ્ત્રી સહવાસ યોગ્ય છે અથવા તો વનમાં ગયા પછી પ્રજાનો નાશ થયો હોય તો તેને વંશની સ્થિતિ માટે પણ સ્ત્રી સહવાસની જરૂર છે. અથવા તો વાનપ્રસ્થાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમની વચ્ચેના છે અને તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભોગવેલા વિષયોમાંથી વૃત્તિને ઉઠાડી દઈ મનને વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરી, તપશ્ચરણથી કષાયોને દૂર કરી સંન્યાસની યોગ્યતા લાવનારો છે. તો બધાં

ન કન્યાયાઃ પિતા વિદ્વાન્ગૃહ્ણીયાચ્છુલ્કમણ્વપિ ।

ગૃહ્ણન્શુલ્કં હિ લોભેન સ્યાન્નરોઽપત્યવિક્રયી ॥ ૫૧ ॥

૫૧ કન્યાવિક્રયનો દોષ જાણનારા કન્યાના પિતાએ કન્યાદાનના મૂલ્ય-
તરિક્કે વરની પાસેથી થોડું ધન પણ લેવું નહિ. જે
કન્યાવિક્રય કરવો નહિ. પુરુષ લોભને લીધે વરની પાસેથી કન્યાનું મૂલ્ય લે છે
તે પુરુષ સંતાનને વેંચનારો ગણાય છે.

સ્ત્રીધનાનિ તુ યે મોહાદુપજીવન્તિ બાન્ધવાઃ ।

નારીયાનાનિ વસ્ત્રં વા તે પાપા યાન્ત્યધોગતિમ્ ॥ ૫૨ ॥

૫૨ કન્યાના પિતા, ભાઈ વગેરે જે બાંધવો મોહને લીધે પોતાની
વડુ દીકરી વગેરેનાં સ્ત્રીધનો ઉપર આજીવિકા કરે છે અથવા તો સ્ત્રીનાં
વાહનોનો અને વસ્ત્રોનો ઉપલોગ કરે છે, તે પુરુષો મરણ પછી
નરકમાં પડે છે.

આર્ષે ગોમિથુનં શુલ્કં કેચિદાહુર્મૃષૈવ તત્ ।

અલ્પોઽપ્યેવં મહાન્વાપિ વિક્રયસ્તાવદેવ સઃ ॥ ૫૩ ॥

૫૩ આર્ષ વિવાહમાં કન્યાના માઆપને એક બળદ અને એક ગાય
અથવા તો બે બળદ અને બે ગાય આપવામાં આવે છે, તે મૂલ્ય છે,
એમ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે, તે વાત મિથ્યા જ છે. કારણ કે વિક્રયની
કિંમત થોડી અથવા તો ઝાઝી હોય છે; પરંતુ આર્ષ વિવાહમાં કરાવેલું
મૂલ્ય તો નિયમિત જ છે, માટે તે વિક્રય ગણાતો નથી.

યાસાં નાદદતે શુલ્કં જ્ઞાતયો ન સ વિક્રયઃ ।

અર્હણં તત્કુમારીણામાનૃશંસ્યં ચ કેવલમ્ ॥ ૫૪ ॥

૫૪ સંબંધીઓ જે કન્યાનું મૂલ્ય લેતા નથી, પરંતુ વરની પાસેથી
કન્યાને માટે પદ્ધતું લે છે તે વેંચાણ ગણાતું નથી, પણ તે તો કેવળ
દયાને લીધે કન્યાનો સત્કાર કર્યો ગણાય છે.

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિશ્ચૈતાઃ પતિભિર્દેવૈસ્તથા ।

પૂજ્યા મૂષયિતવ્યાશ્ચ વહુકલ્યાણમીપ્સુભિઃ ॥ ૫૫ ॥

સૂધી કષાયો પરિપકવ થયા ન હોય ત્યાં સૂધી આ આગ્રમમાં મનુષ્યે જો બે રાત્રિની
છૂટ આપી હોય તો તે યોગ્ય જ છે અને એટલા જ માટે મનુષ્યે વાનપ્રસ્થ પ્રકરણના
મૂળમાં જિતેન્દ્રિયઃ એ પદ્ધતી આવૃત્તિ કરીને જિતેન્દ્રિય રહેવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

પપ કન્યાનાં માંખાપો, ભાઈઓ, પતિ તથા દિયરો જો બહુ કલ્યાણ
 સ્ત્રીઓનો સત્કાર કરવો
 જોઈએ. મેળવવાને ધન્યતા હોય તો તેઓએ કન્યાનો લોજન
 આદિથી સત્કાર કરવો તથા વસ્ત્રોથી અને આભૂષણોથી
 તેઓને શણગારવી.

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૫૬ ॥

૫૬ જે કુળમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર કરવામાં આવે છે તે કુળ ઉપર
 દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. અને જે કુળમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર કરવામાં
 આવતો નથી, તે કુળની યજ્ઞ યાગ વગેરે સર્વ ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ થાય છે.

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ તત્કુલમ્ ।

ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્ધતે તદ્દિ સર્વદા ॥ ૫૭ ॥

૫૭ જે કુળમાં બેહેન, દીકરી, દેરાણી, જેઠાણી તથા સાસુ નણંદ
 વગેરે સંબંધી સ્ત્રીઓ (દુઃખને લીધે) શોક કર્યા કરે છે તે કુળનો ઝટ
 નાશ થાય છે અને જે કુળમાં ઉપર કહેલી સંબંધી સ્ત્રીઓ શોક કરતી
 નથી તે કુળ સર્વદા વૃદ્ધિ પામે છે.

જામયો યાનિ ગેહાનિ શપન્ત્યપ્રતિપૂજિતાઃ ।

તાનિ કૃત્યાહતાનીવ વિનશ્યન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૫૮ ॥

૫૮ બેહેન વગેરે કુટુંબની સ્ત્રીઓ પોતાનો સત્કાર ન થવાથી જે ઘરોને
 શાપ આપે છે અર્થાત્ એમનું ભુંડું થાવ એમ ભાંડે છે તે ઘરો કૃત્યા (અભિ-
 ચાર, મારણ વગેરે) થી હણાયલાં હોય તેમ ધન તથા ઘરઘાંખરની સાથે
 નાશ પામે છે.

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ।

ભૂતિકામૈર્નરૈર્નિત્યં સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

૫૯ તે માટે સંપત્તિની કામનાવાળા પુરુષોએ સત્કાર કરતી વેળાએ
 તથા ઉપનયન, વિવાહ આદિ ઉત્સવોમાં નિત્ય ઘરેણાં અને વસ્ત્રો આપીને
 તથા લોજનો કરાવીને કુટુંબની સ્ત્રીઓનો સત્કાર કરવો.

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા તથૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૬૦ ॥

૬૦ જે કુળમાં ભર્તાર ભાર્યાથી અને ભાર્યા ભર્તારથી સંતુષ્ટ રહે છે તે
 કુળનું ખરેખર કલ્યાણ થાય છે.

यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

૬૧ સ્ત્રી જો આભૂષણો તથા વસ્ત્રોથી શોભાયમાન રહેતી નથી તો તે પુરુષને પ્રસન્ન કરી શકતી નથી અને પુરુષને હર્ષ (આનંદ) ન થવાથી તેને સંતતિ-પ્રજા થતી નથી.

(यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ॥

જ્યારે ભર્તા અને ભાર્યા પરસ્પર પ્રીતિવાળાં રહે છે ત્યારે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેય પદાર્થોનો તેમને લાભ થાય છે.)

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

૬૨ સ્ત્રી જો આભૂષણ વગેરેથી ઝળઝળાટ રહે છે તો તેનું આખું કુળ દીપ્તી નીકળે છે. પરંતુ સ્ત્રી જો આભૂષણ વગેરેથી ઝળઝળાટ રહેતી નથી તો તેનું આખું કુળ પણ શોભતું નથી.

* कुविवाहः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

૬૩ શાસ્ત્રમાં નિન્દેલા વિવાહો કરવાથી, પોતપોતાના વર્ણાશ્રમની ક્રિયાઓ નહિ કરવાથી, વેદોનું અધ્યયન નહિ કરવાથી અને બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરવાથી સારાં કુળો અધમપણાને પામે છે.

* આ શ્લોકથી ત્રણ શ્લોક સૂધીમાં કુળની અધમતા કેવી રીતે થાય છે, તે વાત દર્શાવી છે. અને ૬૬ માં શ્લોકમાં કુળની ઉન્નતિ કેમ થાય છે, તેનાં કારણો દર્શાવ્યાં છે. હાલમાં જેઓ પોતાને કુલીન કહેવરાવે છે તેઓમાં કુલીનતાનું એક પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી. છતાં તેઓ કુળનું મિથ્યા અભિમાન ધારણ કરી રહ્યા છે. તેઓએ વેદ અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ છોડી દીધો છે, ઇચ્છાપૂર્વક વર્તે છે, દુધ, દહિં, ઘી વગેરેનો વ્યાપાર કરે છે, નીચની પાસેથી દાન લે છે, આટલેથી જ વાત અટકી નથી, પરંતુ અલક્ષ્યલક્ષણ, અપેયપાન વગેરે કરે છે, આ બધાં કુળનો જ નહિ, પરંતુ જાતિનો પણ નાશ કરનારાં કર્મો કર્યા છતાં કેટલાએક મિથ્યાભિમાનીઓ પૂર્વજોનાં કુલીનપણાનું અભિમાન રાખી બેઠા છે. અને નાતિલાઓ પણ કેવળ અંધપરંપરાથી તેમને જ કુલીન ગણે છે. આવી અંધપરંપરાનો બ્યાંસૂધી જ્ઞાતિના વિદ્વાનો સાગ કરીને શાસ્ત્રાનુસાર વર્તનારાઓને કુલીન ગણશે નહિ, સાંસૂધી જ્ઞાતિમંડળની કદીપણ ઉન્નતિ થશે નહિ. કુળની ઉન્નતિનો આધાર વેદાધ્યયન, સદાચાર, ધર્માચરણ વગેરે ઉપર છે. જે વાત હવે પછીના ૬૬ માં શ્લોકમાં દર્શાવી છે.

શિલ્પેન વ્યવહારેણ શૂદ્રાપત્યૈશ્ચ કેવલૈઃ ।

ગોભિરશ્વૈશ્ચ યાનૈશ્ચ કૃષ્યા રાજોપસેવયા ॥ ૬૪ ॥

૬૪ શિલ્પ કરવાથી એટલે ચિત્ર તથા કોતર વગેરે કારીગિરીનો ધંધો કરવાથી, વ્યવહારથી એટલે વ્યાજ વટંતરનો ધંધો કરવાથી, શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીને વિશે સંતાનો ઉત્પન્ન કરવાથી, ગાય ઘોડા અને રથ વગેરે વાહનો વેચવાનો ધંધો કરવાથી અથવા તો તે દ્વારા લોકોને લઈ જવાનો ધંધો કરવાથી, ખેતીવાડીનો ધંધો કરવાથી, રાજાની આકરી કરવાથી,

અયાજ્યયાજનૈશ્ચૈવ નાસ્તિક્યેન ચ કર્મણામ્ ।

કુલાન્યાશુ વિનશ્યન્તિ યાનિ હીનાનિ મન્ત્રતઃ ॥ ૬૫ ॥

૬૫ યજ્ઞ કરવાનો અધિકારી ન હોય તેવાને યજ્ઞ કરાવવાથી, શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મોનાં કુળો ઉપર અશ્રદ્ધા રાખવાથી તથા વેદ નહિ લાગુવાથી ઉત્તમ કુળો પણ ઝટ હલકાં પડી જાય છે.

મન્ત્રતસ્તુ સમૃદ્ધાનિ કુલાન્યલ્પધનાન્યપિ ।

કુલસંખ્યાં ચ ગચ્છન્તિ કર્ષન્તિ ચ મહદ્યશઃ ॥ ૬૬ ॥

૬૬ જે કુળો નિર્ધન હોવા છતાં પણ વેદાધ્યયનરૂપ ધનથી સમૃદ્ધિવાળાં હોય છે તે કુળની ગણતરીમાં આવે છે તથા મોટા યજ્ઞને પ્રાપ્ત કરે છે.

*વૈવાહિકૈશ્ચૌ કુર્વીત ગૃહં કર્મ યથાવિધિ ।

પશ્ચયજ્ઞવિધાનં ચ પક્તિં ચાન્વાહિકીં ગૃહી ॥ ૬૭ ॥

૬૭ જે અગ્નિની સમક્ષમાં વિવાહ કરવામાં આવે છે તે અગ્નિ વૈવાહિક કહેવાય છે. તે વિવાહ સમયના અગ્નિમાં ગૃહસ્થામી પુરુષે વિધિ પ્રમાણે સવારનો તથા સાંજનો હોમ, અષ્ટકાદિ હોમ, શાંતિ પૌષ્ટિક કર્મ, વૈશ્વદેવ તથા નિત્યનો પાઠ (લોજન) તૈયાર કરવો.

પશ્ચ સૂના ગૃહસ્થસ્ય ચુહી પેષણ્યુપસ્કરઃ ।

કણ્ઠની ચોદકુમ્ભશ્ચ વધ્યતે યાસ્તુ વાહયન્ ॥ ૬૮ ॥

* શૂદ્ર પણ ગૃહસ્થાશ્રમી છે અને તે પણ વિવાહ સમયે અગ્નિમાં લાજ્જ હોમ કરે છે અને તેથી દ્વિજવર્ણની પેઠે તેને પણ આવસથાદિક સ્માર્ત કર્મ કરવાનો અધિકાર આ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ગૃહસૂત્રમાં કહ્યું છે કે; જેને શ્રૌત કર્મનો અધિકાર છે તેણે દ્વિજવર્ણને જ સ્માર્ત કર્મમાં પણ અધિકાર છે. માટે શ્લોકને લૌકિકાગ્નિમાં માત્ર નામ મંત્રથી જ વૈશ્વદેવ કરવાનો અધિકાર છે.

૬૮ ગૃહસ્થના ઘરમાં પાંચ હિંસાનાં સ્થાનો છે. જેમકે ચૂલો, ઘંટી, સાવ-
રણી, ખાંડણીઓ તથા સાંખેલું અને પાણીયારું-આટલી
પાંચ મહાયજ્ઞો. વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરનારો ગૃહસ્થ પાપથી બંધાય છે.

તાસાં ક્રમેણ સર્વાસાં નિષ્કૃત્યર્થં મહર્ષિભિઃ ।

પચ્ચ કૃષ્ણા મહાયજ્ઞાઃ પ્રત્યહં ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૬૯ ॥

૬૯ તે સર્વ હિંસાઓના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે મહર્ષિઓએ ગૃહસ્થાશ્રમી-
ઓને માટે ક્રમે કરીને નિત્ય પાંચ મહાયજ્ઞો નિર્માણ કર્યાં છે.

અધ્યાપનં બ્રહ્મયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ ।

હોમો દૈવો બલિમૌતો નૃયજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥ ૭૦ ॥

૭૦ એ પાંચ મહાયજ્ઞો આ પ્રમાણે છે. વેદ ભણવો તથા ભણાવવો
તે બ્રહ્મયજ્ઞ કહેવાય છે, પાણીથી પિતૃઓનું તર્પણ કરવું તે પિતૃયજ્ઞ કહે-
વાય છે, અગ્નિમાં હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ કહેવાય છે, પ્રાણીમાત્રને બલિ
આપવા તે ભૂતયજ્ઞ કહેવાય છે અને અતિથિઓનો સત્કાર કરવો તે મનુ-
ષ્યયજ્ઞ કહેવાય છે.

પશ્ચૈતાન્યો મહાયજ્ઞાન્ન હાપયતિ શક્તિઃ ।

સ ગૃહેઽપિ વસન્નિત્યં સૂનાદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૭૧ ॥

૭૧ જે પુરુષ શક્તિ પ્રમાણે આ પાંચ મહાયજ્ઞ કરે છે, તે પુરુષ
ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં પણ નિત્ય હિંસાના દોષોથી લેપાતો નથી.

દેવતાતિથિમૃત્યાનાં પિતૃણામાત્મનશ્ચ યઃ ।

ન નિર્વપતિ પશ્ચાન્નામુચ્છસન્ન સ જીવતિ ॥ ૭૨ ॥

૭૨ જે પુરુષ દેવતાઓનું, અતિથિઓનું, ભૂતોનું એટલે પોષણ
કરવા યોગ્ય માતાપિતાનું, પિતૃઓનું અને પોતાના પિંડનું એમ પાંચનું
પોષણ કરતો નથી, તે જીવતાં છતાં પણ મૂવા સમાન છે.

અહુતં ચ હુતં ચૈવ તથા પ્રહુતમેવ ચ ।

બ્રાહ્મં હુતં પ્રાશિતં ચ પશ્ચયજ્ઞાન્પ્રચક્ષતે ॥ ૭૩ ॥

૭૩ *કેટલાએક અહુતને, હુતને, પ્રહુતને, બ્રાહ્મહુતને અને પ્રાશિતને
પાંચ મહાયજ્ઞ કહે છે.

* કાંઈ વેદની શાખામાં આ નામોથી પાંચ મહાયજ્ઞો કહેલા છે. પાંચ મહાયજ્ઞો
વેદમાં કહેલા છે, આમ દર્શાવવા માટે મનુએ ફરીથી જુદાં નામોથી આ વેદોકમાં
પાંચ મહાયજ્ઞો કહ્યા છે.

જપોઽહુતો હુતો હોમઃ પ્રહુતો ભૌતિકો બલિઃ ।

બ્રાહ્મં હુતં દ્વિજાગ્ર્યાર્ચા પ્રાશિતં પિતૃતર્પણમ્ ॥ ૭૪ ॥

૭૪ ગાયત્રીના જપને અહુત કહે છે, અગ્નિમાં કરેલા હોમને હુત કહે છે, પ્રાણીઓને આપેલા બલિને પ્રહુત કહે છે, વેદશાસ્ત્રસંપન્ન શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોની પૂજાને બ્રાહ્મહુત કહે છે અને ઉદ્ધત્થી કરેલા પિતૃઓનાં તર્પણને પ્રાશિત કહે છે.

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યાદૈવે ચૈવેહ કર્મણિ ।

દૈવકર્મણિ યુક્તો હિ વિભર્તીદં ચરાચરમ્ ॥ ૭૫ ॥

૭૫ *ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષે સ્વાધ્યાયમાં (વેદાધ્યયન કરવામાં) તથા દેવકર્મમાં (વૈશ્વદેવમાં) નિત્ય તત્પર રહેવું. કારણ કે જે પુરુષ દેવકર્મમાં (વૈશ્વદેવના કર્મમાં) તત્પર રહે છે તે આ સ્થાવર જંગમરૂપ જગતનું પોષણ કરે છે.

†અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિવૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ અગ્નિમાં વેદોક્ત વિધિથી હોમેલી આહુતિ સૂર્યને પહોંચે છે, સૂર્યમાંથી જળની વૃષ્ટિ થાય છે, જળની વૃષ્ટિથી અન્ન પાકે છે અને અન્ન ખાવાથી પ્રજા પ્રાણુ ધારણ કરે છે.

* દેવકર્મમાં એટલે વૈશ્વદેવના કર્મમાં તત્પર રહેનારો પુરુષ અગ્નિમાં હોમ કરે છે તે ધૂમાડારૂપે સૂર્યમંડળમાં જાય છે અને સૂર્ય જળની વૃષ્ટિ કરે છે, વૃષ્ટિથી અન્ન નિપજે છે અને અન્નથી પ્રજાનું પોષણ થાય છે. માટે પરંપરાએ વૈશ્વદેવાદિક દેવકર્મ કરનારો આખા જગતનું પોષણ કરનારો ગણાય છે.

† યજ્ઞ, યાગ, હોમ, હવન વગેરે ક્રિયાઓ પરિણામે પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરનારી છે. આપણે દેવાને જે હવિષ્ આપીએ છીએ તે દેવાને અન્નરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અને દેવો યજ્ઞમાનની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે, આ તેનું મુખ્ય ફળ છે અને તેની સાથે બીજું ફળ પણ છે. અગ્નિમાં હોમેલી આહુતિ વરાણરૂપે કિરણોદ્વારા સૂર્યમંડળના અગ્નિમાં પહોંચે છે અને વૃષ્ટિને રોકનારાં ધૂમાડાથી ઉત્પન્ન થએલાં વાદળાંઓના એવી વરાળ નાશ કરે છે. આ રીતે આવરણ દૂર થવાથી ધૂમરહિત વાદળાંમાંથી વૃષ્ટિ થાય છે અને તે વૃષ્ટિથી જે અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે રસ કલાવાળું હોય છે અને તે અન્નનો ઉપયોગ કરવાથી મનુષ્યનું આયુષ્ય, બળ વગેરે વધે છે તેમજ સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વીમાંથી પાણીને ખેંચીને સૂર્યમંડળમાં લઈ જાય છે અને વૃષ્ટિ સમયે તે જળ નીચે પડતું નથી પણ બીજાં કિરણોદ્વારા ધ્રુવમંડળમાં થઇને પાછું સૂર્યમંડળમાં પ્રવેશ કરે છે. પરંતુ યજ્ઞ યાગ કરવાથી તે જળ બીજાં કિરણોદ્વારા ધ્રુવમંડળમાં નહિ જતાં ભૂમિપર જ પડે છે. માટે યજ્ઞ યાગ કરવાની આવશ્યકતા છે.

યથા વાયું સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વજન્તવઃ ।

તથા ગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ આશ્રમાઃ ॥ ૭૭ ॥

૭૭ જેમ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રાણવાયુનો આશ્રય કરીને જીવે છે તેમ સર્વે આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમીનો આશ્રય કરીને જીવે છે. માટે ગૃહસ્થે સર્વ પ્રાણીને આજીવિકા આપવી.

(યથા નદીનદાઃ સર્વે સમુદ્રે યાંતિ સંસ્થિતિમ્ ।

एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यांति संस्थितिम् ॥

જેમ નદીઓ અને નદો સર્વે સમુદ્રનો આશ્રય કરે છે તેમ સર્વે અશ્રમીઓ ગૃહસ્થાશ્રમીનો આશ્રય કરીને રહે છે.)

यस्मात्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रમो गृही ॥ ૭૮ ॥

૭૮ જે કારણથી ગૃહસ્થ જ નિત્ય વિદ્યાનું તથા અન્નનું દાન આપીને, ત્રણેય આશ્રમીઓને ટકાવી રાખે છે તે માટે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ જીજ્ઞા આશ્રમીઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

*સ સંધાર્યઃ પ્રયત્નેન સ્વર્ગમક્ષયમિચ્છતા ।

सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्वलेन्द्रियैः ॥ ૭૯ ॥

* ગૃહસ્થાશ્રમ જીજ્ઞા ત્રણ આશ્રમનો ઉપકાર કરનાર છે. એટલું જ નહિ પરંતુ યજ્ઞદિક્ ક્રિયાઓથી દેવોને પ્રસન્ન કરવાનું એક સાધન છે. પરંતુ આ આશ્રમને દુર્બળ ઇન્દ્રિયવાળાઓ એટલે આંધળા, પાંગળા, કાણા વગેરે ચલાવી શકતા નથી. મીમાંસા શાસ્ત્રમાં આંધળા, પાંગળા વગેરે યજ્ઞયાગ કરવાને અનધિકારી હોવાથી તેઓને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ અયોગ્ય માનેલા છે. તેઓને તો બ્રહ્મચર્ય, સંન્યાસ વગેરેનાં અધિકારી માનેલા છે. માટે જેઓ ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાને સમર્થ છતાં યજ્ઞ યાગ, પાંચ મહાયજ્ઞ, દુટુંબપોપણ વગેરેનો કલેશ સહવાને કાયર હોવાથી પ્રબળમાં પોતે જ્ઞાની હોવાનો ડોળ કરી બ્રહ્મચારી તથા સંન્યાસી થઈ ગૃહસ્થાશ્રમના સર્વ વૈભવો ભોગવે છે તેવા દંભી બ્રહ્મચારીઓ અને સંન્યાસીઓ પાપના ભાગી થાય છે. આ વાત આ સ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયના શ્લોક ૩૭ માં કહી છે કે; “અનર્ધાત્યદ્વિજો વેદાન્ જે મનુષ્ય વેદાધ્યયન, પુત્રોત્પત્તિ, અને યજ્ઞયાગ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મવડે દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થયા વિના જ સંન્યાસ ધારણ કરે છે તે નરકમાં પડે છે.” શતપથ બ્રાહ્મણમાં પણ મિથ્યા સંન્યાસીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે;— ‘इन्द्रो वतो न्शालावुकेन्चः प्रायच्छन् छंद्रे दंष्ट्री संन्यासीभ्योना इदं કરીને કુતરાઓની આગળ નાંખી દીધા.’

૭૯ જેને સ્વર્ગનાં અક્ષય સુખની તથા આ લોકનાં સુખની ઇચ્છા હોય તેણે નિત્ય ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો; જે ગૃહસ્થાશ્રમ અજિતેન્દ્રિય (નિર્ભળ અને અધીર એવા) પુરુષોથી ધારણ થઈ શકતો નથી.*

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।

आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ ૮૦ ॥

૮૦ ઋષિઓ, પિતરો, દેવો, પ્રાણીઓ અને અતિથિઓ કુટુંબી એવા ગૃહસ્થોની પાસેથી વેદાધ્યયન, શ્રાદ્ધ, યજ્ઞ અને ભોજન વગેરેની આશા કરે છે. માટે વિદ્વાન્ ગૃહસ્થે તેઓને ઉદ્દેશીને પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા.

स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्पणोर्मर्देवान्यथाविधि ।

पितृन् શ્રાદ્ધૈશ્ચ નૂનન્નૈર્ભૂતાનિ बलिकर्मणा ॥ ૮૧ ॥

૮૧ સ્વાધ્યાયવડે ઋષિઓનું, હોમવડે દેવોનું, શ્રાદ્ધવડે પિતૃઓનું, અન્નવડે મનુષ્યોનું તથા બલિવડે પ્રાણીઓનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરવું.

कुर्यादहरहः શ્રાદ્ધમન્નાદ્યેનોદકેન વા ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ૮૨ ॥

૮૨ ગૃહસ્થે પિતૃઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે જળ, તલ, જવ, ચોખા વગેરે અન્નવડે અને તેના અભાવે દુધ, કંદ અને ક્ષણોવડે દરરોજ શ્રાદ્ધ કરવું.

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्रાશયેત્કંચિદ્વૈશ્વદેવં પ્રતિ દ્વિજમ્ ॥ ૮૩ ॥

૮૩ †પાંચ મહાયજ્ઞોમાં આવેલા પિતૃયજ્ઞમાં (શ્રાદ્ધમાં) એક બ્રાહ્મ-

અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે, ખરાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વિના સંન્યાસ ધારણ કરવો નહિ. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને વેદોક્ત કર્મો કરવાં.

* આ શ્લોકમાં દુર્બલેન્દ્રિયનો અર્થ મીમાંસા શાસ્ત્ર પ્રમાણે અંધ, બધિર, પંગુ, મૂક વગેરે થાય છે અને તેવાને અગ્ન્યાધાનનો અધિકાર નથી; તેથી તે ગાર્હસ્થ્ય ધર્મ પાળી શકતા નથી; માટે તેઓએ સંન્યાસ લેવો. વળી સત્ય બોલવું, પરસ્ત્રીનો લાગ કરવો, કુટુંબીઓનું પોષણ કરવું, સર્વને ભોજન કરાવ્યા પછી ભોજન કરવું, અતિથિઓનો સત્કાર કરવો, આ બધાં કાર્યો નિર્ભળ મનના તથા નિર્ભળ ઇન્દ્રિયવાળા અધીર પુરુષથી બની શકતાં નથી. પરંતુ જિતેન્દ્રિય અને ધીર પુરુષોથી બની શકે છે, એટલા માટે ગૃહસ્થાશ્રમીએ ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખવાની જરૂર છે.

† શ્રાદ્ધનાં બે અંગ છે; દેવ અને પિતૃ. તેમાં એક દેવકાર્ય અને બીજું પિતૃકાર્ય છે. દેવતાને ઉદ્દેશીને બ્રાહ્મણને જમાડે નહિ તો ચાલે, પરંતુ પિતૃઓને ઉદ્દેશીને તો અવશ્ય બ્રાહ્મણભોજન કરાવવું.

ણને પણ જમાડવો. પરંતુ વૈશ્વદેવના કાર્યમાં શક્તિ ન હોય તો એક પણ બ્રાહ્મણને જમાડવો નહિ.

વૈશ્વદેવસ્ય સિદ્ધસ્ય ગૃહેઘ્નૌ વિધિપૂર્વકમ્ ।

આમ્યઃ કુર્યાદેવતામ્યો બ્રાહ્મણો હોમમન્વહમ્ ॥ ૮૪ ॥

૮૪ વિશ્વદેવતાઓને માટે પાક (રસોઈ) તૈયાર કરીને બ્રાહ્મણે, ક્ષત્રિયે તથા વૈશ્યે વિધિપૂર્વક નીચેના દેવતાઓને ઉદેશીને દરરોજ ગૃહા-ગ્નિમાં હોમ કરવો.

અગ્નેઃ સોમસ્ય ચૈવાદૌ તયોશ્ચૈવ સમસ્તયોઃ ।

વિશ્વેભ્યશ્ચૈવ દેવેભ્યો ધન્વન્તરય એવ ચ ॥ ૮૫ ॥

૮૫ પ્રથમ અગ્નિને અને સોમને જૂદી જૂદી આહુતિઓ આપવી, તે પછી ધન્વન્તરે એકઠી આહુતિ આપવી, તે પછી વિશ્વદેવતાઓને આહુતિ આપવી અને પછી ધન્વન્તરિને આહુતિ આપવી. તે આ પ્રમાણે:—“અગ્નયે સ્વાહા, સોમાય સ્વાહા, અગ્નીષોમાઙ્ગ્યાં સ્વાહા, વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યઃ સ્વાહા, ધન્વન્તરયે સ્વાહા.”

કુહૈ ચૈવાનુમત્યૈ ચ પ્રજાપતય એવ ચ ।

સહઘાવાપૃથિવ્યોશ્ચ તથા સ્વિષ્ટકૃતેઽન્તતઃ ॥ ૮૬ ॥

૮૬ કુહુને (અમાવાસ્યાને), અનુમતિને (પૂર્ણિમાને) અને પ્રજાપતિને આહુતિ આપવી, ઘાવા અને પૃથ્વીને એકઠી આહુતિ આપવી અને છેવટે સ્વિષ્ટકૃતને આહુતિ આપવી. તે આહુતિ આ પ્રમાણે આપવી:—“કુહૈ અમાયૈ સ્વાહા, પૌર્ણમાસ્યૈ અનુમત્યૈ સ્વાહા, પ્રજાપતયે સ્વાહા, ઘાવાપૃથ્વીભ્યાં સ્વાહા, અગ્નયે સ્વિષ્ટકૃતે સ્વાહા.”

एवं सम्यग्धविर्हृत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो वलिं हरेत् ॥ ૮૭ ॥

૮૭ એ પ્રમાણે દેવતાઓના ધ્યાનમાં પરાયણ થઈ ઉપર કહેલા દેવ-તાઓને ઉદેશીને અગ્નિમાં વિધિ પ્રમાણે આહુતિ આપીને સર્વ દિશાઓમાં અનુક્રમે ઇંદ્ર વગેરે દેવોને પ્રદક્ષિણા કરવી, અર્થાત્ પહેલાં પૂર્વ દિશામાં, પછી પશ્ચિમ દિશામાં એમ પ્રદક્ષિણા કરીને ઇંદ્ર, યમ, વરુણ અને ચંદ્રને તથા તેઓના અનુચરોને બલિ આપવા. તે બલિ આપવાનો વિધિ આ પ્રમાણે છે;—પૂર્વ દિશામાં ઇન્દ્રાય નમઃ ઇન્દ્રપુરુષેભ્યો નમઃ એમ કહીને ઇંદ્રને તથા

તેમના અનુચરોને બલિ આપવો, દક્ષિણ દિશામાં યમાય નમઃ યમપુરુષેભ્યો નમઃ એમ કહીને યમને અને યમના અનુચરોને બલિ આપવો, પશ્ચિમ દિશામાં વરુણાય નમઃ વરુણપુરુષેભ્યો નમઃ એમ કહીને વરુણને તથા વરુણના અનુચરોને બલિ આપવો, ઉત્તર દિશામાં સોમાય નમઃ સોમપુરુષેભ્યો નમઃ એમ કહીને સોમ તથા સોમના અનુચરોને બલિ આપવો.

મરુદ્ધય્ય ઇતિ તુ દ્વારિ ક્ષિપેદસ્વદ્ધય્ય ઇત્યાપિ ।

વનસ્પતિભ્ય ઇત્યેવં મુસલોલૂચલે હરેત્ ॥ ૮૮ ॥

૮૮ ધરના ખારણામાં મરુદ્ધયો નમઃ એમ કહીને મરુત્ દેવોને બલિ આપવો, પાણીમાં અદ્ધયો નમઃ એમ કહીને જળ દેવને બલિ આપવો અને મુસળ તથા ખાંડણીયા પાસે વનસ્પતિભ્યો નમઃ એમ કહીને વનસ્પતિ દેવતાઓને બલિ આપવો.

ઉચ્છીર્ષકે શ્રિયૈ કુર્યાન્નદ્રકાલ્યૈ ચ પાદતઃ ।

બ્રહ્મવાસ્તોષ્પતિભ્યાં તુ વાસ્તુમધ્યે વલિં હરેત્ ॥ ૮૯ ॥

૮૯ વાસ્તુ પુરુષના મસ્તકના ભાગ ઉપર અર્થાત્ ધરના ઇશાન ખૂણામાં શ્રિયૈ નમઃ એમ કહીને શ્રી દેવીને બલિ આપવો. વાસ્તુ પુરુષના ચરણમાં મદ્રકાલ્યૈ નમઃ એમ કહીને ભદ્રકાલીને બલિ આપવો અને વાસ્તુ પુરુષના મધ્ય પ્રદેશમાં અર્થાત્ ધરના મધ્ય ભાગમાં બ્રહ્મવાસ્તોષ્પતિભ્યાં નમઃ એમ કહીને બ્રહ્મા તથા વાસ્તોષ્પતિને બલિ આપવો.

વિશ્વેભ્યશ્ચૈવ દેવેભ્યો વલિમાકાશ ઉત્ક્ષિપેત્ ।

દિવાચરેભ્યો ભૂતેભ્યો નક્તંચારિભ્ય એવ ચ ॥ ૯૦ ॥

૯૦ વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યો નમઃ એમ કહીને આકાશમાં વિશ્વદેવતાઓને બલિ આપવો, દિવસે દિવાચરેભ્યો ભૂતેભ્યો નમઃ એમ કહીને દિવાચર દેવોને બલિ આપવો અને રાત્રે નક્તંચરેભ્યો નમઃ એમ કહીને નક્તચારી (રાત્રે વિચરવાવાળા) દેવોને બલિ આપવો.

પૃષ્ઠવાસ્તુનિ કુર્વીત વલિં સર્વાત્મભૂતયે ।

પિતૃભ્યો વલિશેષં તુ સર્વં દક્ષિણતો હરેત્ ॥ ૯૧ ॥

૯૧ ધરના સૌથી ઉપરના ભાગમાં સર્વાત્મભૂતયે નમઃ એમ કહીને સર્વાત્મભૂતિને બલિ આપવો અને બલિ આપતાં જે બાકી રહે તે બધું અપસવ્ય કરીને પિતૃભ્યો નમઃ એમ કહીને દક્ષિણ દિશામાં પિતૃઓને બલિ તરીકે આપવું.

શુનાં ચ પતિતાનાં ચ શ્વપચાં પાપરોગિણામ્ ।

વાયસાનાં કૃમીણાં ચ શનકૈર્નિર્વપેદ્ધુવિ ॥ ૯૨ ॥

૯૨ તે પછી શ્વાનોને, પતિતોને, ચાંડાલોને, કોઢીઆ વગેરે પાપી રોગવાળાઓને, કાગડાઓને અને કીડી વગેરે કીટોને અનાજ ધૂળવાળું ન થાય તેમ ધીરે ધીરે પૃથ્વીપર અન્નના બલિ આપવા.

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोમूर्तिं पथर्जुना ॥ ૯૩ ॥

૯૩ એ પ્રમાણે જે દિવ્યવર્ણનો પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓને હુમેશાં બલિદાન આપીને તેઓનો સત્કાર કરે છે, તે પાંચભૌતિક દેહનો ત્યાગ કરી, તેજસ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે અને અર્ચિર્ ભાર્ગવડે પરલોકમાં જાય છે અર્થાત્ મોક્ષ પામે છે.

कृत्वैतद्ब्रह्मलिकमैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ૯૪ ॥

૯૪ એ પ્રમાણે બલિનું કર્મ કર્યા પછી પ્રથમ અતિથિને ભોજન કરાવવું તથા ભિક્ષુકને (સંન્યાસીને) અને બ્રહ્મચારીને વિધિપૂર્વક ભિક્ષા આપવી.

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ ૯૫ ॥

૯૫ ગૃહસ્થાશ્રમી એવો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિધિ પ્રમાણે ગુરુને ગાયનું દાન કરીને જે પુણ્યફળ સંપાદન કરે છે, તે જ પુણ્ય ફળ ભિક્ષુકને તથા બ્રહ્મચારીને ભિક્ષા આપવાથી સંપાદન કરે છે.

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषે ब्राह्मणायोપપાદયેत् ॥ ૯૬ ॥

૯૬ વેદના બરા અર્થને જાણનારા વેદવેત્તા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણનો વિધિ-પૂર્વક સત્કાર કરીને તેને ગ્રાસ માત્ર પણ ભિક્ષા આપવી અથવા તો એક પાત્ર પાણી પણ આપવું.

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।

भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादत्तानि दातृभिः ॥ ૯૭ ॥

૯૭ દાતાઓ ભસ્મીભૂત બ્રાહ્મણોને એટલે મૂર્ખ બ્રાહ્મણોને અજ્ઞાનથી

હૃંચો અને કંચો આપે છે તો તે મૂર્ખોને આપેલાં હૃંચો તથા કંચો નિષ્ફળ થાય છે.

વિદ્યાતપઃસમૃદ્ધેષુ હૃતં વિપ્રમુશ્વાગ્નિષુ ।

નિસ્તારયતિ દુર્ગાચ્ચ મહતશ્ચૈવ કિલ્વિષાત્ ॥ ૯૮ ॥

૯૮ વિદ્યા ભણવાથી તથા તપ કરવાથી સિદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણોના મૂખ-રૂપી અગ્નિમાં જો હોમવામાં આવે છે અર્થાત્ વિદ્વાન્ અને તપસ્વી એવા બ્રાહ્મણોને જો ભોજન કરાવવામાં આવે છે તો તે ભોજન મોટાં પાપમાંથી તથા સંકટમાંથી તારે છે.

(અનર્હતે યદ્દદાતિ ન દદાતિ યદર્હતે ।

અર્હાનર્હાપરિજ્ઞાનાદ્ધની ધર્માન્ન હીયતે ॥

ધનવાન્ પુરુષ યોગ્ય તથા અયોગ્ય પુરુષને નહિ ઓળખવાથી કુપાત્રને દાન આપે છે અને સુપાત્રને આપતો નથી, આમ વિપરીત રીતે વર્તવાથી તે ધર્મથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. કારણ કે તેને પાત્ર તથા અપાત્રનું જ્ઞાન નથી.)

(કાલે ન્યાયાગતં પાત્રે વિધિવત્પ્રતિપાદિતમ્ ।

દદાતિ પરમં સૌખ્યમિહ લોકે પરત્ર ચ ॥

ન્યાયથી મળેલું ધન સમય ઉપર શાસ્ત્રોક્ત વિધિપ્રમાણે સુપાત્રને આપ્યું હોય તો તે આ લોકમાં અને પરલોકમાં પરમ સુખ આપે છે.)

(પ્રતિગ્રહેણ શુદ્ધેન શસ્ત્રેણ ક્રયવિક્રયાત્ ।

યથાક્રમં દ્વિજાતીનાં ધનં ન્યાયાદુપાગતમ્ ॥

બ્રાહ્મણ શુદ્ધ પ્રતિગ્રહથી, ક્ષત્રિય શસ્ત્રથી અને વૈશ્ય વ્યાપારથી અનુક્રમે જે ધન મેળવે છે તે ધન, ન્યાયથી મેળવેલું ગણાય છે.)

સંપ્રાપ્તાય ત્વતિથયે પ્રદદ્યાદાસનોદકે ।

અન્નં ચૈવ યથાશક્તિ સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૯૯ ॥

૯૯ ગૃહસ્થને ઘેર અતિથિ પોતાની મેળે આવી ચઢે તો ગૃહસ્થે તેનો વિધિ-પૂર્વક સત્કાર કરીને તેને બેસવા માટે આસન, પીવા માટે પાણી અને શક્તિ પ્રમાણે અન્ન આપવું. અર્થાત્ દરિદ્રે પણ અતિથિનું અપમાન કરવું નહિ.

શિલાનપ્યુચ્છતો નિત્યં પશ્ચાગ્રીનપિ જુહતઃ ।

સર્વં સુકૃતમાદત્તે બ્રાહ્મણોઽનર્ચિતો વસન્ ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૦ નિત્ય શિલોંછ વૃત્ત કરીને આજીવિકા કરતો હોય અથવા તો પાંચ અગ્નિમાં હોમ કરતો હોય, તે પુરુષ પણ જો પોતાને ઘેર આવેલા અતિથિનું પૂજન કરે નહિ તો તે અતિથિ તેનું સર્વ પુણ્ય લઈને આલ્યો જાય છે.

તૃણાનિ ભૂમિરુદકં વાઙ્મતુર્થી ચ સૂનૃતા ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

૧૦૧ અન્ન આપવાની શક્તિ ન હોય તો બેસવા માટે સાહરી, વિશ્રાંતિ માટે ભૂમિ, પીવા માટે પાણી અને પ્રિય તથા હિતકારક કથા વાર્તા, આટલી વસ્તુઓ તો સત્પુરુષોના ઘરમાં કોઈપણ દહાડો મળ્યા વગર રહેતી નથી.

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितौ यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

૧૦૨ જે બ્રાહ્મણ એક રાત્રિ નિવાસ કરે છે તેને શાસ્ત્રમાં અતિથિ કહે છે. તે નિત્ય વાસ કરતો નથી તે માટે અતિથિ કહેવાય છે.

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

૧૦૩ એક ગામનો રહેનારો અથવા તો ઇતિહાસો તથા વિચિત્ર પ્રકારની કથાઓ કહીને સંબંધ રાખનારો બ્રાહ્મણ આવ્યો હોય તો તેને અતિથિ જાણવો નહિ. પોતે પરદેશ ગયો હોય તો પણ પાછળ ભાર્યા (સ્ત્રી) તથા અગ્નિ ઘરમાં હોય તો ત્યાં અતિથિનો સત્કાર કરવો અને ભાર્યા તથા અગ્નિ પ્રવાસમાં પોતાની સાથે હોય તો ત્યાં પણ અતિથિનો સત્કાર કરવો.

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

૧૦૪ પરાન્ન ભોજનના દોષને નહિ જાણનારા જે ગૃહસ્થો પારકે ઘેર અતિથિ તરિકે જઈને ભોજન કરે છે, તેઓ મરણ પછી ભોજન કરાવનારાઓને ત્યાં પશુ થઈને અવતરે છે.

(परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिनः ।

दत्तमिष्टं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥

જે ગૃહસ્થ રોજ રોજ પરાન્ન ખાઈને પુષ્ટ થાય છે, તે ગૃહસ્થના દાનનું, યજ્ઞનું, તપનું અને સ્વાધ્યાયનું ફળ, જેનું તે અન્ન ખાય છે તેને તે મળે છે.)

અપ્રણોદ્યોઽતિથિઃ સાયં સૂર્યોઢો ગૃહમેધિના ।

કાલે પ્રાત્નસ્ત્વકાલે વા નાસ્યાનશ્નનૃદ્ધે વસેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૫ સાયંકાળે સૂર્યાસ્ત થઈ જવાથી અતિથિ પોતાને ઘેર આવી ચઢે તો ગૃહસ્થે તેને પાછો કાઢવો નહિ, અર્થાત્ ઉતારે આપીને ભોજન કરાવવું. વૈશ્વદેવ થઈ રહ્યા પછી ભોજન કરવાને સમયે અતિથિ આવ્યો હોય અથવા તો સાયંકાળનું ભોજન થઈ ગયા પછી આવ્યો હોય તો પણ ગૃહસ્થે અતિથિને ભૂખ્યો રાખવો નહિ. અર્થાત્ ભોજન થઈ ગયા પછી અતિથિ આવી ચઢે તો આફી વધેલું અન્નઅતિથિને આપવું અથવા તો નવી રસોઈ કરીને તેને જમાડવો.

ન વૈ સ્વયં તદશ્રીયાદતિથિં યન્ન ભોજયેત્ ।

ધન્યં યશસ્યમાયુષ્યં સ્વર્ગ્યં વાતિથિપૂજનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૬ ઘી, દુધ, દહીં તથા મિષ્ટાન્ન વગેરે જે પદાર્થ અતિથિને ખવરાવ્યો ન હોય તે પદાર્થ પોતે પણ ખાવો નહિ. અતિથિનું પૂજન કરવાથી ધન મળે છે, જગતમાં યશ મળે છે, આયુષ્ય વધે છે અને સ્વર્ગ મળે છે.

આસનાવસથૌ શય્યામનુવ્રજ્યામુપાસનામ્ ।

ઉત્તમેષૂત્તમં કુર્યાદ્દીને હીનં સમે સમમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૭ બેસવા માટે સાદરી વગેરે આસન, વિશ્રાંતિ માટે ઘર, સુવા માટે શય્યા, જાય ત્યારે તેને વળાવવા જવું તથા વાતચિત કરીને તેની સેવા કરવી. આ સર્વ ઉત્તમ અતિથિને ઉત્તમ, મધ્યમ અતિથિને મધ્યમ અને સામાન્ય અતિથિને સામાન્ય રીતે કરવાં.

વૈશ્વદેવે તુ નિર્વૃત્તે યદ્યન્યોઽતિથિરાવ્રજેત્ ।

તસ્યાપ્યન્નં યથાશક્તિ પ્રદદ્યાન્ન વલિં હરેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૦૮ વૈશ્વદેવ કર્યા પછી સૌ ભોજન કરી રહે અને અન્ન આફી ખચ્ચું ન હોય તે વખતે જો બીજા અતિથિ આવી ચઢે તો શક્તિ પ્રમાણે નવી રસોઈ કરીને તેને પણ જમાડવો, પરંતુ તે પાકમાંથી બલિ મૂકવા નહિ.

ન ભોજનાર્થં સ્વે વિપ્રઃ કુલગોત્રે નિવેદયેત્ ।

ભોજનાર્થં હિ તે શંસન્વાન્તાશીત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૦૯ બ્રાહ્મણે ભોજનને માટે પોતાનાં કુળ તથા ગોત્ર કહેવાં નહિ. બ્રાહ્મણ જો ભોજનને માટે પોતાનાં કુળ તથા ગોત્ર કહે છે તો તે વાંતાશી (ઓકેલું ખાનારો) કહેવાય છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે.

*ન બ્રાહ્મણસ્ય ત્વતિથિર્ગૃહે રાજન્ય ઉચ્યતે ।

વૈશ્યશૂદ્રૌ સસ્વા ચૈવ જ્ઞાતયો ગુરુરેવ ચ ॥ ૧૧૦ ॥

૧૧૦ બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, પોતાનો મિત્ર, નાતિલાઓ અને ગુરુ આટલા અતિથિ ગણાતા નથી.

યદિ ત્વતિથિર્ધર્મેણ ક્ષત્રિયો ગૃહમાવ્રજેત્ ।

મુક્તવત્સુ ચ વિપ્રેષુ કામં તમપિ ભોજયેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૧ કદાચ ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણને ઘેર અતિથિ તરિકે ભોજન વખતે આવી ચઢે તો બ્રાહ્મણો જમ્યા પછી ક્ષત્રિયને પણ જમાડવો.

વૈશ્યશૂદ્રાવપિ પ્રાપ્તૌ કુટુમ્બેઽતિથિર્ધર્મિણૌ ।

ભોજયેત્સહ મૃત્યૈસ્તાવાનૃશંસ્યં પ્રયોજયન્ ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૨ કુટુંબવાળા બ્રાહ્મણને ઘેર વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ અતિથિ તરિકે આવી ચઢ્યા હોય તો તેઓના ઉપર દયા કરીને સેવકોની સાથે તેમને પણ જમાડવા.

ઇતરાનપિ સખ્યાદીન્સંપ્રીત્યા ગૃહમાગતાન્ ।

પ્રકૃત્યાન્નં યથાશક્તિ ભોજયેત્સહ માયયા ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૩ બીજા પણ મિત્રો, નાતિલાઓ, અંધુઓ, સંબંધીઓ વગેરે પ્રીતિથી પોતાને ઘેર આવે તો શક્તિ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન તૈયાર કરીને પોતે તથા પોતાની સ્ત્રીએ જાતે હાજર રહીને, તેઓને પણ જમાડવા.

સુવાસિનીઃ કુમારીશ્ચ રોગિણો ગર્ભિણીઃ સ્ત્રિયઃ ।

અતિથિભ્યોઽથ એવૈતાન્ભોજયેદવિચારયન્ ॥ ૧૧૪ ॥

* આ સ્મૃતિમાં બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરે અન્ય વર્ણને અતિથિ તરિકે માનવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ પારાશર સ્મૃતિમાં તો ચંડાલ પર્યંત કોઈ પણ જાતનો પુરુષ અતિથિ થઈ શકે છે એમ કહ્યું છે. આ બંને સ્મૃતિમાં પરસ્પર વિરોધ ઉપર ઉપરથી જણાય છે, પરંતુ વિરોધ જેવું કંઈ પણ નથી. મનુએ બ્રાહ્મણને ઘેર ક્ષત્રિય વૈશ્ય વગેરે અતિથિ થઈ શકે નહિ, એમ કહ્યું છે. તેથી તેઓ પૂજા વગેરે આતિથ્યસંકાર લઈ શકે નહિ એમ જણાવ્યું છે. પણ તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, વૈશ્વદેવ થઈ રહ્યા પછી ક્ષુદ્રાપીડિત કોઈ આવ્યો હોય તો તેને ભોજન આપવું નહિ. બ્રાહ્મણભોજન પહેલાં અન્ય વર્ણને જમાડવો નહિ. પરંતુ બ્રાહ્મણભોજન થઈ રહ્યા પછી બીજા જાતના પુરુષોનો પણ ભોજનાદિકથી સંકાર કરવો, એ વાત મનુને પણ ઇચ્છ છે.

૧૧૪ સુવાસિણી સ્ત્રીઓને, કુમારીકાઓને, રોગીઓને અને ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને, અતિથિઓની પણ પહેલાં વિચાર કર્યા વિના જમાડવાં.

અદત્ત્વા તુ ય એતેભ્યઃ પૂર્વ મુદ્ધક્તે વિચક્ષણઃ ।

સ મુજ્જાનો ન જાનાતિ શ્વઘૃઘૈર્જગિમાત્મનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૫ શાસ્ત્રને નહિ જાણનારો જે ગૃહસ્થ અતિથિથી માંડીને સેવક પર્યંતને લોજન કરાવ્યા વિના પોતે પ્રથમ લોજન કરે છે, તે લોજન કરતી વખતે જાણતો નથી કે, મરણ પછી સ્મશાનમાં કૂતરાઓ અને ગીધ પક્ષીઓ મને ખાઈ જશે.

*મુક્તવત્સ્વથ વિપ્રેષુ સ્વેષુ મૃત્યેષુ ચૈવ હિ ।

મુજ્જીયાતાં તતઃ પશ્ચાદ્વશિષ્ટં તુ દમ્પતી ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ બ્રાહ્મણ અતિથિઓ, સંબંધીઓ તથા પોષ્ય વર્ગો લોજન કરી રહ્યા પછી બાકી બચેલા અન્નનું સ્ત્રી પુરુષે લોજન કરવું.

દેવાનૃષીન્મનુષ્યાંશ્ચ પિતૃન્ગૃહ્યાશ્ચ દેવતાઃ ।

પૂજયિત્વા તતઃ પશ્ચાદ્ગૃહસ્થઃ શેષમુગ્મહેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ દેવતાઓનું, ઋષિઓનું, મનુષ્યોનું, પિતૃઓનું અને ઘરના દેવતાઓનું (સૂર્ય, ગણપતિ, શિવ, ગૌરી, વિષ્ણુ વગેરેનું) પૂજન કરીને પછી ગૃહસ્થે પોતાની સ્ત્રી સાથે પાંચ મહાયજ્ઞ કરતાં શેષ રહેલાં અન્નનું લોજન કરવું.

†અર્થ સ કેવલં મુંક્તે યઃ પચત્યાત્મકારણાત્ ।

યજ્ઞશિષ્ટાશનં હ્યેતત્સતામન્નં વિધીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ જે ગૃહસ્થ પાંચ મહાયજ્ઞ કરતો નથી (એટલે દેવતા વગેરેને અન્ન આપતો નથી), પરંતુ કેવળ પોતાને માટે લોજન તૈયાર કરે છે, તે ગૃહસ્થ કેવળ પાપનું જ લોજન કરે છે. કારણ કે પાંચ મહાયજ્ઞ કરતાં શેષ રહેલાં અન્નનું સત્પુરુષોએ લોજન કરવું, આવો શાસ્ત્રનો વિધિ છે.

રાજર્ત્વિકસ્તાતકગુરુન્પ્રિયશ્વશુરમાતુલાન્ ।

અર્હયેન્મધુપર્કેણ પરિસંવત્સરાત્પુનઃ ॥ ૧૧૯ ॥

* સેવકાને જમાડ્યા પછી જમવું, એવો અહીં તાત્પર્ય નથી, પરંતુ એઓનું પોષણ કરવામાં તાત્પર્ય છે. † શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ભગવદ્ગીતામાં પંચમહાયજ્ઞની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે;—યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યન્તે સર્વકલ્ત્રિપાત્ પંચમહાયજ્ઞની શેષનો ઉપભોગ કરનારા મનુષ્યો સર્વ પાપમાંથી છૂટે છે.

૧૧૯ (અતિથિની પૂજના પ્રસંગમાં બીજા પણ કેટલાએક ઘેર આવેલા પૂજ્યોની પૂજનો વિધિ કહે છે.) મૂર્ધાભિષિક્ત રાજા, ઋત્વિજ, સ્નાતક (ગુરુના ઘરમાં રહીને સંપૂર્ણ વિદ્યાધ્યયન કરનારો બ્રાહ્મણ), ગુરુ, પ્રિય (મિત્ર, જમાઈ વગેરે), સસરો અને મામો આટલા એક વર્ષ વીતી ગયા પછી પાછા ઘેર આવે તો તેઓની મધુપર્કથી પૂજા કરવી.

રાજા ચ શ્રોત્રિયશ્ચૈવ યજ્ઞકર્મણ્યુપસ્થિતૌ ।

મધુપર્કેણ સંપૂજ્યૌ ન ત્વયજ્ઞ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૦ ॥

૧૨૦ ચક્રવર્તી રાજા તથા વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ આ બન્ને (એક વર્ષમાં પણ) કરીને યજ્ઞના પ્રસંગમાં આવી ચઢ્યા હોય તો મધુપર્કથી તેઓની પૂજા કરવી. પરંતુ યજ્ઞ શિવાય બીજા પ્રસંગે આવ્યા હોય તો તેઓની પૂજા કરવી નહિ, આવી ધર્મની મર્યાદા છે.

સાયં ત્વન્નસ્ય સિદ્ધસ્ય પત્ન્યમન્ત્રં વલિં હરેત્ ।

વૈશ્વદેવં હિ નામૈતત્સાયંપ્રાતર્વિધીયતે ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૧ સ્ત્રીએ સાયંકાળે તૈયાર કરેલા પાકમાંથી મંત્ર લણ્યાવિના જ બલિ આપવા. આ કર્મનું નામ વૈશ્વદેવ છે અને તે સાયંકાળે તથા પ્રભાતમાં કરવામાં આવે છે.

*પિતૃયજ્ઞં તુ નિર્વર્ત્ય વિપ્રશ્વેન્દુક્ષયેઽગ્નિમાન્ ।

પિન્ડાન્વાહાર્યકં શ્રાદ્ધં કુર્યાન્માસાનુમાસિકમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૨ અગ્નિહોત્રી એવા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે અમાવાસ્યાને શ્રાદ્ધનો વિધિ. દિવસે પિંડપિતૃયજ્ઞ કરી રહ્યા પછી મહિને મહિને પિન્ડાન્વાહાર્યક નામનું શ્રાદ્ધ કરવું.

પિતૃણાં માસિકં શ્રાદ્ધમન્વાહાર્યં વિદુર્બુધાઃ ।

તન્નામિષેણ કર્તવ્યં પ્રશસ્તેન પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૩ પિતૃઓના માસિક શ્રાદ્ધને પંડિતો અન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ કહે છે અને તે અન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ પ્રયત્નપૂર્વક પવિત્ર એવા માંસવડે કરવું.

* અમાવાસ્યાને દહાડે નિલ હોમ કર્યા પછી પિતૃઓને ઉદ્દેશીને અગ્નિમાં હોમ કરવો અને પછી એક ખાડો ખોદીને તેમાં પિંડો મૂકવા અને તે પિંડોમાંથી થોડોક ભાગ લઇને બ્રાહ્મણોએ ખાવો. પિંડનું અન્વાહરણ કરવામાં આવે છે, તેથી આ શ્રાદ્ધને પિન્ડાન્વાહાર્યક શ્રાદ્ધ કહે છે. અથવા તો પિંડપિતૃયજ્ઞ કર્યા પછી આ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેથી આને અન્વાહાર્ય શ્રાદ્ધ કહે છે.

(ન નિર્વપતિ યઃ શ્રાદ્ધં પ્રમીતપિતૃકો દ્વિજઃ ।

ઇન્દુક્ષયે માસિ માસિ પ્રાયશ્ચિત્તીભવેત્તુ સઃ ॥

જેનો પિતા મરી ગયો હોય તેવો દ્વિજ વર્ણ, મહિને મહિને અમાવા-
સ્યાને દહાડે જો શ્રાદ્ધ કરતો નથી તો તે પ્રાયશ્ચિત્તનું પાત્ર થાય છે.)

તત્ર યે ભોજનીયાઃ સ્યુર્યે ચ વર્જ્યા દ્વિજોત્તમાઃ ।

યાવન્તશ્ચૈવ યૈશ્વાનૈસ્તાન્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ શ્રાદ્ધમાં કેવા આહ્વાણોને જમાડવા, કેવાને ત્યાગ કરવા, કેટલા
આહ્વાણોને જમાડવા અને તેઓને કેવાં અન્નોથી જમાડવા, તે સંપૂર્ણ હું
તમને કહું છું.

*દ્વૌ દૈવે પિતૃકાર્યે ત્રનિકૈકમુભયત્ર વા ।

ભોજયેત્સુસમૃદ્ધોઽપિ ન પ્રસજ્જેત વિસ્તરે ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૫ શ્રાદ્ધમાં દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ, એમ બે કર્મો હોય છે. તેમાં દેવ-
કર્મમાં બે આહ્વાણો જમાડવા અને પિતૃકર્મમાં (શ્રાદ્ધમાં) ત્રણ આહ્વાણો જમાડવા
અથવા તો અન્ને કર્મમાં એક એક આહ્વાણ જમાડવો. ગૃહસ્થ સારો સમૃદ્ધિ-
વાળો હોય, તો પણ તેણે વિસ્તારથી આહ્વાણો જમાડવાનો કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થવું નહિ.

†સત્ક્રિયાં દેશકાલૌ ચ શૌચં બ્રાહ્મણસંપદઃ ।

પશ્ચૈતાન્વિસ્તરો હન્તિ તસ્માન્નેહેત વિસ્તરમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૬ વિસ્તાર કરવાથી આહ્વાણોનો સત્કાર થઈ શકતો નથી, દક્ષિણાદિક
દિશા તથા અપરાહ્મણની યોગ્યતા સચવાતી નથી, જોઈએ તેવી પવિત્રતા
રહેતી નથી અને સારા આહ્વાણો મળી શકતા નથી. આ પાંચ બાબતો વિસ્તાર
કરવાથી સચવાતી નથી, માટે શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવો નહિ.

પ્રથિતા પ્રેતકૃત્યૈષા પિતૃયં નામ વિદુક્ષયે ।

તસ્મિન્યુક્તસ્યૈતિ નિત્યં પ્રેતકૃત્યૈવ લૌકિકી ॥ ૧૨૭ ॥

*મેધાતિથિ કહે છે કે, પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ, એ ત્રણેયના ત્રણ ત્રણ
આહ્વાણ મળીને નવ આહ્વાણ અને વિશ્વદેવતાના બળ્યે એમ તેર આહ્વાણો જમાડવા.

† શ્રાદ્ધમાં બે પાક કરવામાં આવે છે. એક પિતૃઓના પ્રતિનિધિઓને માટે
અને બીજા સગાં સંબંધીઓ તથા જ્ઞાતિઓને માટે. આ શ્લોકમાં વિસ્તાર કર-
વાનો નિષેધ કર્યો છે, તે પિતૃઓના પ્રતિનિધિઓને માટે કરેલા પાકમાં વિસ્તારનો
નિષેધ છે. પરંતુ ભૂરિભોજનનો એટલો શ્રાદ્ધનિમિત્તે આહ્વાણો જમાડવાનો નિષેધ નથી.

૧૨૭ અમાવાસ્થાને દિવસે આ પ્રમાણે મરી ગયેલા પૂર્વજને ઉદ્દેશીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે પિતૃ કર્મ તરિકે પ્રખ્યાત છે. જે મનુષ્ય નિત્ય આ પિતૃ કર્મ કરે છે તેને (લોકપ્રસિદ્ધ પિતૃકર્મ કરનારાને) તે કર્મ, પુત્ર, પૌત્ર, ધન, ધાન્ય વગેરે ફળ આપે છે.

શ્રોત્રિયાયૈવ દેયાનિ હવ્યકવ્યાનિ દાતૃભિઃ ।

અર્હત્તમાય વિપ્રાય તસ્મૈ દત્તં મહાફલમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

૧૨૮ યજ્ઞમાનોએ વેદ જાણનારા તથા સદાચારસંપન્ન બ્રાહ્મણને જ દેવકાર્ય તથા પિતૃકાર્ય નિમિત્તે હવ્ય અને કવ્ય આપવાં. કારણ કે તેને આપેલું જ્ઞાન મોટું ફળ આપે છે.

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्वहूनपि ॥ ૧૨૯ ॥

૧૨૯ દેવના કાર્યમાં અને પિતૃના કાર્યમાં (યજ્ઞમાં તથા શ્રાદ્ધમાં) વેદ તથા શાસ્ત્ર જાણનારા એક એક બ્રાહ્મણને પણ જમાડવાથી પુષ્કળ ફળ મળે છે. પરંતુ વેદ નહિ જાણનારા એવા ઘણા બ્રાહ્મણોને પણ જમાડવાથી ફળ મળતું નથી.

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦ વેદમાં પારંગત એવા બ્રાહ્મણની માતાપિતા તરફની શુદ્ધ કુળ-ચરંપરાની પરીક્ષા કરવી. કારણ કે તેવો બ્રાહ્મણ હવ્ય તથા કવ્ય આપવાનું યાત્ર અને અતિથિ ગણાય છે.

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।

एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ ૧૩૧ ॥

૧૩૧ એક લાખ વેદ નહિ જાણનાર ભોજન કરતા હોય, તે સર્વ બ્રાહ્મણના ભોજનનું ફળ, ભોજન કરવાથી પ્રસન્ન થયેલો એક વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ ધર્મ પ્રમાણે આપી શકે છે.

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।

न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुद्ध्यतः ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૨ કવ્ય (પિતૃઓને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવતાં અલિ) તથા હવ્ય (દેવોને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવતાં અલિ) જ્ઞાનવડે ઉત્તમ એવા બ્રાહ્મ-

ણોને આપવાં. પરંતુ મૂર્ખાઓને આપવાં નહિ. કારણ કે લોહીથી ખરડાયલા હાથ લોહીથી જ શુદ્ધ થતા નથી.

યાવતો ગ્રસતે ગ્રાસાન્હવ્યકવ્યેષ્વમન્તવિત્ ।

તાવતો ગ્રસતે પ્રેત્ય દીપ્તશૂલષ્ટ્યયોગુડાન્ ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૩ વેદ નહિ બાણનારો બ્રાહ્મણ દેવકર્મમાં (યજ્ઞમાં) અને પિતૃકર્મમાં (શ્રાદ્ધમાં) જેટલા કેળીયા ગળે છે, તેટલા ધગધગતાં લોહાનાં શૂલ, ઋષિ તથા ગોળાઓ શ્રાદ્ધ કરનારા યજ્ઞમાનને ગળવા પડે છે.

* જ્ઞાનનિષ્ઠા દ્વિજાઃ કેચિત્તપોનિષ્ઠાસ્તથાપરે ।

તપઃસ્વાધ્યાયનિષ્ઠાશ્ચ કર્મનિષ્ઠાસ્તથાપરે ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૪ કેટલાએક બ્રાહ્મણો જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય છે, કેટલાએક બ્રાહ્મણો તપોનિષ્ઠ હોય છે, કેટલાએક બ્રાહ્મણો તપ અને સ્વાધ્યાયમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે અને કેટલાએક બ્રાહ્મણો કર્મમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે.

જ્ઞાનનિષ્ઠેષુ કવ્યાનિ પ્રતિષ્ઠાપ્યાનિ યત્નતઃ ।

હવ્યાનિ તુ યથાન્યાયં સર્વેષ્વેવ ચતુર્ણપિ ॥ ૧૩૫ ॥

૧૩૫ કવ્ય કહેતાં પિતૃઓને આપવા યોગ્ય બલિ પ્રયત્નપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠ યજ્ઞમાં તથા શ્રાદ્ધમાં પુરુષોને આપવાં અને હવ્ય કહેતાં દેવોને ઉદ્દેશીને જમાડવાયોગ્ય બ્રાહ્મણો આપવા યોગ્ય બલિ ઉપર કહેલા ચારેયને આપવાં.

અશ્રોત્રિયઃ પિતા યસ્ય પુત્રઃ સ્યાદ્વેદપારગઃ ।

અશ્રોત્રિયો વા પુત્રઃ સ્યાત્પિતા સ્યદ્વેદપારગઃ ॥ ૧૩૬ ॥

૧૩૬ જેનો પિતા વેદ ભણેલો ન હોય, પરંતુ પુત્ર વેદમાં પારંગત હોય અથવા તો જેનો પુત્ર વેદ ભણેલો ન હોય, પરંતુ જેનો પિતા વેદમાં પારંગત હોય,

જ્યાયાંસમનયોર્વિદ્યાદ્યસ્ય સ્યાચ્છ્રોત્રિયઃ પિતા ।

મન્ત્રસંપૂજનાર્થં તુ સત્કારમિતરોઽર્હતિ ॥ ૧૩૭ ॥

૧૩૭ આ બંને પ્રકારના બ્રાહ્મણોમાં જેનો પિતા શ્રોત્રિય (વેદપાઠી) હોય તેને શ્રેષ્ઠ બાણવો અને બીજો પણ વેદ ભણવાથી સત્કારપાત્ર ગણાય છે.

* જ્ઞાનનિષ્ઠ એટલે આત્મજ્ઞાની વગેરે; તપોનિષ્ઠ એટલે વાનપ્રસ્થ વગેરે, તપ તથા સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મચારી અને કર્મનિષ્ઠ એટલે ગૃહસ્થાશ્રમી બાણવા.

ન શ્રાદ્ધે ભોજયેન્મિત્રં ધનૈઃ કાર્યોઽસ્ય સંગ્રહઃ ।

નારિં ન મિત્રં યં વિદ્યાત્તં શ્રાદ્ધે ભોજયેદ્વિજમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

૧૩૮ શ્રાદ્ધમાં મિત્રને ભોજન કરાવવું નહિ, પરંતુ જે મિત્રનો સંગ્રહ કરવો હોય તો ધન આપીને કરવો. જેને પોતાનો શત્રુ કે મિત્ર જાણતા ન હોય તેવા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં જમાડવો.

યસ્ય મિત્રપ્રધાનાનિ શ્રાદ્ધાનિ ચ હર્વીષિ ચ ।

તસ્ય પ્રેત્ય ફલં નાસ્તિ શ્રાદ્ધેષુ ચ હવિઃષુ ચ ॥ ૧૩૯ ॥

૧૩૯ જે શ્રાદ્ધમાં તથા યજ્ઞમાં પોતાના મિત્રોને મુખ્ય નિમંત્રણ કરીને જમાડે છે, તેને શ્રાદ્ધમાં અને યજ્ઞમાં ભોજન કરાવવાનું ફળ પરલોકમાં મળતું નથી.

યઃ સજ્જતાનિ કુરુતે મોહાચ્છ્રાદ્ધેન માનવઃ ।

સ સ્વર્ગાચ્યવતે લોકાચ્છ્રાદ્ધમિત્રો દ્વિજાધમઃ ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૦ જે મનુષ્ય મૂર્ખપણથી શ્રાદ્ધમાં ભોજનનું કહીને મિત્રતા બાંધે છે, તે શ્રાદ્ધથી મિત્રતા બાંધનારો અધમ દ્વિજજાતિનો પુરુષ સ્વર્ગલોકમાંથી બ્રહ્મ થાય છે.

સંભોજની સામિહિતા પૈશાચી દક્ષિણા દ્વિજૈઃ ।

ઈહૈવાસ્તે તુ સા લોકે ગૌરન્ધ્યૈવૈકવેશ્મનિ ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૧ જે શ્રાદ્ધકર્મમાં મિત્રમંડળ એકઠું મળીને ભોજન કરે છે તે પૈશાચી દક્ષિણા કહેવાય છે અને તે દક્ષિણા (ભોજનદાન વગેરે) આંધળી ગાય જેમ એક ઘરમાં જ રહે છે, પરંતુ ત્યાંથી બહાર નીકળી શકતી નથી, તેમ આ લોકમાં જ રહે છે; પરંતુ પરલોકમાં પિતૃના ઉપકાર અર્થે કામ લાગતી નથી.

યથેરિણે વીજમુપ્ત્વા ન વપ્તા લભતે ફલમ્ ।

તથાઽનૃચે હવિર્દત્ત્વા ન દાતા લભતે ફલમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૨ જેમ ઉખર ભૂમિમાં બીજ વાવવાથી વાવનારાને તેનું ફળ મળતું નથી, તેમ વેદ નહિ જાણનારા બ્રાહ્મણને હવિષ આપવાથી દાતાને તેનું ફળ મળતું નથી.

દાતૃન્પ્રતિગ્રહીતૃન્શ્ચ કુરુતે ફલમાગિન ।

વિદુષે દક્ષિણાં દત્ત્વા વિધિવત્પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥ ૧૪૩ ॥

૧૪૩ પરંતુ વિદ્વાનને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ભોજન અને દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તો તે દાતાઓને અને પ્રતિગ્રહિતાઓને (લેનારાઓને) આલોકમાં તથા પરલોકમાં ફળના ભાગી કરે છે.

કામં શ્રાદ્ધેર્ચયેન્મિત્રં નાભિરૂપમપિ ત્વરિમ્ ।

દ્વિષતા હિ હવિર્મુક્તં ભવતિ પ્રેત્ય નિષ્ફલમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

૧૪૪ શ્રાદ્ધમાં જો યોગ્ય આદ્યણ મળે નહિ તો મિત્રને જમાડવો, પરંતુ વિદ્વાન હોવા છતાં પણ શત્રુને જમાડવો નહિ. કારણ કે શત્રુ જે હવ્યનું અથવા તો કવ્યનું ભોજન કરે છે, તેનું ફળ દાતાને પરલોકમાં મળતું નથી.

યત્નેન ભોજયેચ્છ્રાદ્ધે વહૃત્ત્વં વેદપારગમ્ ।

શાશ્વાન્તગમથાધ્વર્યુઃ છન્દોગં તુ સમાપ્તિકમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

૧૪૫ મંત્ર તથા આદ્યણસહિત સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ જાણનારા આદ્યણને અથવા તો સંપૂર્ણ યજુર્વેદ જાણનારા આદ્યણને અથવા તો સંપૂર્ણ સામવેદ જાણનારા આદ્યણને શ્રાદ્ધમાં પ્રયત્નપૂર્વક ભોજન કરાવવું.

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत શ્રાદ્ધમર્ચિતઃ ।

પિતૃણાં તસ્ય તૃપ્તિઃ સ્યાચ્છાશ્વતી સામ્પૌરુષી ॥ ૧૪૬ ॥

૧૪૬ ઉપર કહેલા આદ્યણોમાંથી હરકોઈ પણ આદ્યણ જેના શ્રાદ્ધમાં પૂજાપૂર્વક ભોજન કરે છે, તે પુરુષોના સાત પેઢી સૂધીના પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે.

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

અનુકલ્પસ્ત્વયં જ્ઞેયઃ સદા સદ્ધિરનુષ્ઠિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

૧૪૭ હવ્યના અને કવ્યના દાનનો પ્રથમ વિધિ (મુખ્ય વિધિ) કહ્યો. હવે સદાય સત્પુરુષોથી કરવામાં આવતો ગૌણ પક્ષ તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો !

मातामहं मातुलं च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।

દૌહિત્રં વિદ્વપતિં બન્ધુમૃત્વિંગ્યાજ્યૌ ચ ભોજયેત્ ॥ ૧૪૮ ॥

૧૪૮ ઉપર દર્શાવેલા આદ્યણો જો મળે નહિ તો પછી માતામહને (નાનાને), મામાને, ભાણેજને, સસરાને, ગુરુને, દોહિતરાને, જમાઈને, કૃષ્, મામા અને માશીના પુત્રોને, ઋત્વિજને અથવા તો શિષ્યને શ્રાદ્ધમાં જમાડવા.

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

પિત્ર્યે કર્મણિ તુ પ્રાપ્તે પરીક્ષેત પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૪૯ ॥

૧૪૯ ધર્મવેત્તા પુરુષે દેવતાના કર્મમાં આદ્યશુની પરીક્ષા કરવી નહિ, પરંતુ પિતૃના કર્મમાં તે આદ્યશુની પ્રયત્નથી પરીક્ષા કરવી.

(તેષામન્યે પંક્તિદૂષ્યાસ્તથાન્યે પંક્તિપાવનાઃ ।

અપાંક્તેયાન્પ્રવક્ષ્યામિ કવ્યાનર્હાન્દ્વિજાધમાન્ ॥

કેટલાએક આદ્યશુ પંક્તિને પવિત્ર કરનારા હોય છે અને કેટલાએક પંક્તિને અપવિત્ર કરનારા હોય છે. તેમાંથી કવ્ય ગ્રહણ કરવાને એટલે શ્રાદ્ધમાં જન્મવાને અયોગ્ય એવા અપાંક્તેય (પંક્તિમાં બેસવાને અયોગ્ય) અધમ આદ્યશુનું સ્વરૂપ હું તમને કહું છું.)

ये स्तेनपतितह्रीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

તાન્હવ્યકવ્યયોર્વિપ્રાનનર્હાન્મનુરબ્રવીત્ ॥ ૧૫૦ ॥

૧૫૦ જેઓ ચોર, પતિત, નપુંસક અને નાસ્તિકમતના અથવા તે શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરવાને નાસ્તિક પુરુષોની આજીવિકા ખાનારા હોય તેવા આદ્યશુ અયોગ્ય આદ્યશુ. દેવના કર્મમાં તથા પિતૃઓના કર્મમાં ભોજન કરવાને અયોગ્ય છે, આમ મનુ કહે છે.

*जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।

યાજયન્તિ ચ યે પૂર્ગાસ્તાંશ્ચ શ્રાદ્ધે ન ભોજયેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

૧૫૧ જેને ઉપનયન સંસ્કાર થયો હોય, પરંતુ જે વેદાધ્યયન કરતો ન હોય તેવા મિથ્યા બ્રહ્મચારીને, દુર્બળને (તપસ્વીપણાનો ઢોંગ કરનારાને), જુગારીને તથા ઘણાને યજ્ઞ કરાવનારાને શ્રાદ્ધમાં જમાડવા નહિ.

चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा ।

વિપણેન ચ જીવન્તો વર્જ્યાઃ સ્યુર્હવ્યકવ્યયોઃ ॥ ૧૫૨ ॥

૧૫૨ પૈસાને માટે વૈદાનો ધંધો કરનારાઓને, પૈસા લઈને દેવમંદિરમાં પૂજા કરનારા પૂજારીઓને, માંસ વેચનારાઓને તથા વ્યાપારનો ધંધો કરી આજીવિકા કરનારાઓને હવ્યમાં તથા કવ્યમાં વર્જવા અર્થાત્ દેવકાર્યમાં અને પિતૃકાર્યમાં તેઓને જમાડવા નહિ.

* ઘણાને યજ્ઞ કરાવનારાનો અર્થ એવો થાય છે કે, એક યજ્ઞમાનને જ નહિ પણ અનેક યજ્ઞમાનોને એક સાથે જ બેસારીને યજ્ઞ કરાવનારા તથા યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના ગમે તેવાને યજ્ઞ કરાવનારા.

પ્રેષ્યો ગ્રામસ્ય રાજશ્ચ કુનસી સ્યાવદન્તકઃ ।

પ્રતિરોદ્ધા ગુરોશ્ચૈવ ત્યક્તાગ્નિર્વાદ્ધિષ્તથા ॥ ૧૫૩ ॥

૧૫૩ રાજનું તથા ગામનું કાસદું કરનારો, અર્થાત્ ગામોટ, જેના નખ તથા દાંત ખડખડકા થઈ ગયા હોય તથા કાળા પડી ગયા હોય તેવો, ગુરુથી વિરુદ્ધ વર્તનારો, અગ્નિહોત્ર લઈને વિધિ વગર તેનો ત્યાગ કરનારો, વ્યાજ વટંતરનો ધંધો કરનારો,

યક્ષ્મી ચ પશુપાલશ્ચ પરિવેત્તા નિરાકૃતિઃ ।

બ્રહ્મદ્વિટ્ પરિવિત્તિશ્ચ ગણાભ્યન્તરં એવ ચ ॥ ૧૫૪ ॥

૧૫૪ ક્ષયરોગી, ઠોર ચરાવનારો, પરિવેત્તા (મોટો ભાઈ કુંવારો હોવા છતાં તેના પહેલાં પરણનારો નાનો ભાઈ), પંચ મહાયજ્ઞ નહિ કરનારો, આહ્વાનોનો દ્રેષ કરનારો, પરિવિત્તિ (નાનો ભાઈ પરણ્યા છતાં કુંવારો એવો મોટો ભાઈ), ઘણા માણસોએ એકઠા થઈને ધર્મદા માટે કહેલા ધન ઉપર આજીવિકા કરનારો,

કુશીલવોઽવકીર્ણી ચ વૃષલીપતિરેવ ચ ।

પૌનર્ભવશ્ચ કાળશ્ચ યસ્ય ચોપપતિર્ઘૃહે ॥ ૧૫૫ ॥

૧૫૫ આજીવિકા માટે નાચવું, ગાવું, વગાડવું વગેરે કરનારો, પરસ્ત્રીથી બ્રહ્મચર્યનો નાશ કરનારો બ્રહ્મચારી અથવા તો સંન્યાસી, શૂદ્ર જાતની સ્ત્રીને પરણનારો, પુનર્લગ્નથી ઉત્પન્ન થયેલો, કાણો, જેની સ્ત્રીને ઉપપતિ (રાખેલો પુરુષ) હોય તેવો પુરુષ,

મૃતકાધ્યાપકો યશ્ચ મૃતકાધ્યાપિતસ્તથા ।

શૂદ્રશિષ્યો ગુરુશ્ચૈવ વાગ્દુષ્ટઃ કુણ્ડગોલકૌ ॥ ૧૫૬ ॥

૧૫૬ અમુક પગાર ઠરાવીને વેદ તથા શાસ્ત્ર ભણાવનારો, અમુક પગાર આપીને વેદ તથા શાસ્ત્ર ભણનારો, શૂદ્રનો શિષ્ય, શૂદ્રનો ગુરુ, તીક્ષ્ણ વચન બોલનારો, કુંડ (ધણી જીવતાં રાખેલાના પેટથી થયેલો), ગોલક (ધણી મરી ગયા પછી રાખેલાથી થયેલો),

અકારણપરિત્યક્તા માતાપિત્રોર્ગુરોસ્તથા ।

બ્રાહ્મયૌનૈશ્ચ સંવન્ધૈઃ સંયોગં પતિતૈર્ગતઃ ॥ ૧૫૭ ॥

૧૫૭ કારણ વગર માતા, પિતા અને ગુરુનો ત્યાગ કરનારો, પતિતને

ભણાવનારો, પતિતની પાસે ભણનારો તથા પતિતની સાથે કન્યા લેવા દેવાનો વ્યવહાર કરનારો,

અગારદાહી ગરદઃ કુળ્દાશી સોમવિક્રયી ।

સમુદ્રયાયી બન્દી ચ તૈલિકઃ કૂટકારકઃ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૫૮ ઘરને આગ લગાડનારો, વિષ આપનારો, કુંડળતિના પુરુષનું ભોજન કરનારો, સોમલતાને વેચનારો, સમુદ્ર માર્ગે યાત્રા કરનારો, ભાટાઈ કરનારો, તેલ પીલવાનું કામ કરનારો, સાક્ષી પુરતી વખતે જૂઠું ખોલનારો (અથવા તો ખોટાં તોલાં અને ખોટા સિદ્ધા વગેરે બનાવનારો),

પિત્રા વિવદમાનશ્ચ કિતવો મદ્યપસ્તથા ।

પાપરોગ્યભિશસ્તશ્ચ દામ્ભિકો રસવિક્રયી ॥ ૧૫૯ ॥

૧૫૯ પિતાની સાથે નિરર્થક કળઓ કરનારો, બીજાઓને જુગાર રમાડનારો, મદિરા પીનારો, કોઢ, ભગંદર વગેરે રોગવાળો, જેના ઉપર અભિ-શાપ આવ્યો હોય તેવો, દહીં, દુધ, ઘી, મધ વગેરે રસ વેચનારો,

ધનુઃશરાણાં કર્તા ચ યશ્ચાગ્રેદિધિષૂપતિઃ ।

મિત્રધુગ્ધૂતવૃત્તિશ્ચ પુત્રાચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૬૦ ॥

૧૬૦ ધનુષ અને આણુ બનાવનારો, મોટી બેન કુંવારી છતાં નાની બેનની સાથે લગ્ન કરનારો, મિત્રનો દ્રોહ કરનારો, જુગાર ઉપર આજીવિકા કરનારો, પુત્રની પાસે વેદ ભણનારો પિતા,

ભ્રામરી ગણ્ડમાલી ચ શ્વિત્ર્યથો પિશુનસ્તથા ।

ઉન્મત્તોડન્ધશ્ચ વર્જ્યાઃ સ્યુર્વેદનિન્દક એવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

૧૬૧ અપસ્મારનો રોગી, કંઠ માળનો રોગી, શ્વેતકોઢવાળો, ચાડીખા-નારો, ઉન્મત્ત, આંધળો અને વેદની નિંદા કરનારો, આટલા ગ્રાહ્યણને શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરાવવું નહિ.

હસ્તિગોશ્વોષ્ટ્રદમકો નક્ષત્રૈર્યશ્ચ જીવતિ ।

પક્ષિણાં પોષકો યશ્ચ યુદ્ધાચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૬૨ ॥

સ્રોતસાં ભેદકો યશ્ચ તેષાં ચાવરણે રતઃ ।

ગૃહસંવેશકો દૂતો વૃક્ષારોપક એવ ચ ॥ ૧૬૩ ॥

૧૬૨-૧૬૩ હાથી, બળદ, ઘોડા અને ઉંટને કેળવનારો, નક્ષત્રો ભેઈ તેનાં ફળ કહીને તે ઉપર આભુવિકા કરનારો (ભેશી), પક્ષીઓને પરસ્પર લઢાવવા માટે ઉછેરનારો, યુદ્ધનું શિક્ષણ આપનારો, નદીઓના પ્રવાહોને વાળી જનારો, વહેતાં જળને અટકાવનારો, ઘર બાંધનારો (કડીયા સુતારનું કામ કરનારો), દૂતનું કામ કરનારો, મજૂરી લઈને વૃક્ષ વાવનારો,

શ્વક્રીડી શ્યેનજીવી ચ કન્યાદૂષક એવ ચ ।

હિંસ્રો વૃષલવૃત્તિશ્ચ ગણાનાં ચૈવ યાજકઃ ॥ ૧૬૪ ॥

૧૬૪ શિકારી કુતરા પાળનારો, શકરા વગેરે પક્ષીઓ વેચીને પેટ ભરનારો, કન્યાના કન્યાપણાનો નાશ કરનારો, હિંસા કરનારો, શૂદ્રનું ગોરપદું કરનારો, વિનાયક, ભૈરવ વગેરે ગૃહદેવતાઓના યાગો કરાવનારો,

આચારહીનઃ ક્લીબશ્ચ નિત્યં યાચનકસ્તથા ।

કૃષિજીવી શ્લીપદી ચ સન્નિર્નિન્દિત એવ ચ ॥ ૧૬૫ ॥

૧૬૫ આચારભ્રષ્ટ, નપુંસક, ધન છતાં નિત્ય માગ માગ કરનારો, ખેતી-પર જીવનારો, શ્લીપદના રોગવાળો (જેના પગ હાથીના પગ જેવા બડા થઈ ગયા હોય તે), સારા લોકો જેની નિંદા કરતા હોય તેવો,

ઔરશ્ચિકો માહિષિકઃ પરપૂર્વાપતિસ્તથા ।

પ્રેતનિર્યાતકશ્ચૈવ વર્જનીયાઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

૧૬૬ રખારીનો ધંધો કરનારો, ભેંસો પાળનારો, જેનું ખીજા સાથે વેશવાળ થયું હોય તેવી કન્યાને પરણનારો તથા પૈસા લઈને મુકદ્દાને ઉપાડનારો, આટલા આહારોને શ્રાદ્ધમાં પ્રયત્નપૂર્વક જમાડવા નહિ.

एतान्विगर्हिताचारानपांक्त्यान्दिजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ ૧૬૭ ॥

૧૬૭ આ સર્વ નિન્દવાયોગ્ય આચારવાળા અધમ આહારો અપાંકત્ય (પંક્તિમાં બેસવાને અયોગ્ય) કહેવાય છે. વિદ્વાન્ એવા આહારો, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યે તેવા અપાંકત્ય આહારોને દેવના કર્મમાં અને પિતૃના કર્મમાં ત્યાગ કરવા.

ब्राह्मणस्त्वनर्थायानस्तृणाश्रिरिव शाम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ ૧૬૮ ॥

૧૬૮ વેદાધ્યયન નહિ કરનારો આહારો ખડનો અગ્નિ જેમ તુરત ઠરી જાય છે, તેમ અટ અંખવાળો પડી જાય છે. તેવા આહારોને હવ્ય તથા કવ્ય

આપવું નહિ. કારણ કે રાખમાં હોમ કરવાથી જેમ હોમેલો પદાર્થ વ્યર્થ જાય છે, તેમ તેવા બ્રાહ્મણને આપેલું દાન પણ વ્યર્થ જાય છે.

અપાંક્તદાને યો દાતુર્મવત્યૂર્ધ્વં ફલોદયઃ ।

દૈવે હવિષિ પિત્ર્યે વા તત્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૬૯ ॥

૧૬૯ પંક્તિમાં સાથે ખેસીને ભોજન કરવાને અયોગ્ય એવા અપાંક્ત્ય બ્રાહ્મણને હવ્ય તથા કવ્ય આપવાથી દાતાને પરલોકમાં જે ફળ મળે છે, તે ફળ હું તમને સંપૂર્ણ રીતે કહું છું.

અવ્રતૈર્યદ્વિજૈર્મુક્તં પરિવેત્તાદિભિસ્તથા ।

અપાંક્તૈર્યદન્યૈશ્ચ તદ્દૈ રક્ષાંસિ મુક્તે ॥ ૧૭૦ ॥

૧૭૦ વેદ ભણવા માટે કહેલાં વ્રતો નહિ પાળનારા બ્રાહ્મણો, પરિવેત્તા વગેરે બ્રાહ્મણો તથા બીજા અપાંક્ત્ય બ્રાહ્મણો જે ભોજન કરે છે, તે ભોજન રાક્ષસોને પહોંચે છે.

દારાગ્નિહોત્રસંયોગં કુસ્તે યોઽગ્રજે સ્થિતે ।

પરિવેત્તા સ વિજ્ઞેયઃ પરિવિત્તિસ્તુ પૂર્વજઃ ॥ ૧૭૧ ॥

૧૭૧ મોટો ભાઈ કુંવારો હોવા છતાં નાનો ભાઈ વિવાહ કરે તથા અગ્નિ-હોત્ર હોમે તો નાનો ભાઈ પરિવેત્તા કહેવાય છે અને મોટો ભાઈ પરિવિત્તિ કહેવાય છે.

પરિવિત્તિઃ પરિવેત્તા યયા ચ પરિવિદ્યતે ।

સર્વે તે નરકં યાન્તિ દાતૃયાજકપશ્વમાઃ ॥ ૧૭૨ ॥

૧૭૨ પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા, જે કન્યાની સાથે વિવાહ થયો હોય તે પરિવિત્તા કન્યા, કન્યાદાતા (પરણાવનાર) તથા વિવાહ કરાવનારો બ્રાહ્મણ આ પાંચેય નરકમાં પડે છે.

* ભ્રાતૃર્મૃતસ્ય માર્યાયાં યોઽનુરજ્યેત કામતઃ ।

ધર્મેણાપિ નિયુક્તાયાં સ જ્ઞેયો દિધિષૂપતિઃ ॥ ૧૭૩ ॥

૧૭૩ વિધવા ભાભીની સાથે ધર્મ પ્રમાણે નિયોગ કર્યા પછી જે પુરુષ કામનાથી તેને ચુંબનાદિક કરે છે, તેને દિધિષૂપતિ જાણવો.

* નિયોગનો વિષય નવમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે આં ભેદ લેવો.

પરદારેષુ જાયેતે દ્વૌ સુતૌ કુણ્ડગોલકૌ ।

પત્યૌ જીવતિ કુણ્ડઃ સ્યાન્મૃતે ભર્તરિ ગોલકઃ ॥ ૧૭૪ ॥

૧૭૪ પરસ્ત્રીમાં બે જાતના પુત્રો થાય છે, એક કુંડ અને બીજા ગોલક. પતિ જીવતાં વ્યભિચારથી થયેલો પુત્ર કુંડ કહેવાય છે અને પતિ મરી ગયા પછી વ્યભિચારથી થયેલો પુત્ર ગોલક કહેવાય છે.

(ઉત્પન્નયોરધર્મેણ હવ્યકવ્યે ચ નૈત્યકે ।

યસ્તયોરન્નમશ્નાતિ સ કુણ્ડાશી દ્વિજઃ સ્મૃતઃ ॥

અધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા કુંડના તથા ગોલકના નિત્યના યજ્ઞ તથા શ્રાદ્ધમાં હવ્ય અને કવ્યનું જે આદ્યો ભોજન કરે છે, તેને કુંડાશી (એટલે કુંડગોલકનું અન્નખાનારો જાણવો.)

*તૌ તુ જાતૌ પરક્ષેત્રે પ્રાણિનૌ પ્રેત્ય ચેહ ચ ।

દત્તાનિ હવ્યકવ્યાનિ નાશયેતે પ્રદાયિનામ્ ॥ ૧૭૫ ॥

૧૭૫ પારકા ક્ષેત્રમાં (પરસ્ત્રીમાં) થયેલા કુંડ અને ગોલક જાતના છોકરાઓને જેઓ દેવકર્મમાં અને પિતૃકર્મમાં ભોજન કરાવે છે, તેઓને તેનું ક્ષણ આ લોકમાં અને પરલોકમાં મળતું નથી.

અપાંક્ત્યો યાવતઃ પાંક્ત્યાન્સુજ્ઞાનાનનુપશ્યતિ ।

તાવતાં ન ફલં તત્ર દાતા પ્રાપ્નોતિ બાલિશઃ ॥ ૧૭૬ ॥

૧૭૬ અપાંક્ત્ય (પંક્તિમાં બેસવાને અયોગ્ય) એવો એક આદ્યો ભોજન કરનારા જેટલા પાંક્ત્ય આદ્યોને જુવે છે, તે બધા જન્મનારા આદ્યોનું ક્ષણ જમાડનારા મૂર્ખ યજ્ઞમાનને મળતું નથી. અર્થાત્ શ્રાદ્ધમાં અને યજ્ઞમાં મૂર્ખોને જમાડવા નહિ.

વીક્ષ્યાન્થો નવતેઃ કાણઃ ષષ્ઠેઃ શ્વિત્રી શતસ્ય તુ ।

પાપરોગી સહસ્રસ્ય દાતુર્નાશયતે ફલમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

૧૭૭ શ્રાદ્ધના આદ્યો ભોજન કરવા બેઠા હોય ત્યારે આંધળો જ્યાંસે બેઠો હોય તો તેનું આદ્યો જમાડવાનું ક્ષણ દાતાને મળતું નથી. કાણો આદ્યો જન્મનારા આદ્યોને જુવે છે તો સાઠ આદ્યોના ભોજનનું, કોઠીયો

* તેવા પુરુષોને જમાડવાથી અપકીર્તિ થાય છે. તેથી આ લોકમાં ભોજન દાન નિરર્થક થઈ પડે છે; તેમ તેનું ક્ષણ પરલોકમાં પણ મળતું નથી.

આદ્યશુ બુવે છે તો સો આદ્યશુના લોજનનું અને પાપથી થયેલા રોગવાળો પુરુષ બુવે છે, તો હજાર આદ્યશુના લોજનનું ફળ દાતાને મળતું નથી.

યાવતઃ સંસ્પૃશેદજ્ઞૈર્બ્રહ્મિણાન્શૂદ્રયાજકઃ ।

તાવતાં ન ભવેદાતુઃ ફલં દાનસ્ય પૌર્તિકમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

૧૭૮ શૂદ્રયાજક (શૂદ્રને યજ્ઞ કરાવનારો) આદ્યશુ પોતાનાં અંગોથી જેટલા આદ્યશુનો સ્પર્શ કરે છે, તેટલા આદ્યશુને શ્રાદ્ધમાં આપેલાં દાનનું સંપૂર્ણ ફળ દાતાને મળતું નથી.

વેદવિદ્વાપિ વિપ્રોઽસ્ય લોભાત્કૃત્વા પ્રતિગ્રહમ્ ।

વિનાશં વ્રજતિ ક્ષિપ્રમામપાત્રમિવામ્ભસિ ॥ ૧૭૯ ॥

૧૭૯ વેદવેદ્તા આદ્યશુ પણ લોભને લીધે શૂદ્રયાજકની પાસેથી દાન ગ્રહણ કરે છે, તો માટીનો કાચો ઘડો જેમ પાણીમાં ઝટ નાશ પામે છે, તેમ તે આદ્યશુ પણ ઝટ નાશ પામે છે.

સોમવિક્રાયિણે વિષ્ઠા ભિષજે પૂયશોણિતમ્ ।

નષ્ટં દેવલકે દત્તમપ્રતિષ્ઠં તુ વાર્ધુષૌ ॥ ૧૮૦ ॥

૧૮૦ સોમવદ્ધી વેચનારા આદ્યશુને દાન આપવાથી, દાતા બીજા જન્મમાં વિષ્ઠા ખાનાર પ્રાણીમાં જન્મે છે, વૈદ્યને દાન આપવાથી દાતા, પરુ અને લોહી ખાનારાં પ્રાણીમાં જન્મે છે તથા દેવના પૂજારીને આપેલું દાતાનું દાન અને વ્યાજ ખાનારાને આપેલું દાતાનું દાન નિષ્ફળ થાય છે.

યત્તુ વાણિજકે દત્તં નેહ નામુત્ર તદ્ભવેત્ ।

ભસ્મનીવ હુતં હવ્યં તથા પૌનર્ભવે દ્વિજે ॥ ૧૮૧ ॥

૧૮૧ વ્યાપાર કરનારા આદ્યશુને તથા પુનર્લગ્નથી ઉત્પન્ન થયેલા આદ્યશુને આપેલું દાન રાખમાં કરેલા હોમની પેઠે નિષ્ફળ થાય છે.

ઇતરેષુ ત્વપાંક્ત્યેષુ યથોદિષ્ટેષ્વસાધુષુ ।

મેદોસૃઙ્માંસમજ્જાસ્થિ વદન્ત્યન્નં મનીષિણઃ ॥ ૧૮૨ ॥

૧૮૨ પંક્તિમાં બેસવાને અયોગ્ય એવા આદ્યશુને તથા બીજા અસાધુ આદ્યશુને કરાવેલું લોજન ચરબી, લોહી, માંસ, મજ્જા (હાડકાંની અંદરનો રસ) તથા હાડકાં સમાન છે, આમ વિદ્વાનો કહે છે.

અપાંક્ત્યોપહતા પંક્તિઃ પાવ્યતે યૈર્દ્વિજોત્તમૈઃ ।

તાન્નિવોદ્યત કાત્સ્ન્યેન દ્વિજાગ્ર્યાન્પંક્તિપાવનાન્ ॥ ૧૮૩ ॥

૧૮૩ હવે પંક્તિમાં બેસવાને અયોગ્ય એવા પ્રાદક્ષિણીથી અભડાયલી પ્રાદક્ષિણી પંક્તિને પાવન કરનારા ઉત્તમ પ્રાદક્ષિણી, હું તમને સંપૂર્ણ રીતે ગણાવું છું, તે તમે સાંભળો.

અગ્ર્યાઃ સર્વેષુ વેદેષુ સર્વપ્રવચનેષુ ચ ।

શ્રોત્રિયાન્વયજાશ્ચૈવ વિજ્ઞેયાઃ પંક્તિપાવનાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

૧૮૪ જેઓ આર્ય વેદોનું તથા તેઓનાં અંગોનું અધ્યયન કરનારા પંક્તિપાવન એમાં અગ્રેસર હોય તથા જેઓ શ્રોત્રિયના વંશમાં જન્મેલા પ્રાદક્ષિણી હોય, તેઓને પંક્તિપાવન જાણવા.

ત્રિણાચિકેતઃ પञ्चाग्નિસ્ત્રિસુપર્ણઃ પઢંગવિત્ ।

બ્રહ્મદેયાત્મસંતાનો જ્યેષ્ઠસામગ એવ ચ ॥ ૧૮૫ ॥

૧૮૫ ત્રિણાચિકેત કહેતાં કઠવદ્વીનો નચિકેતા સંબંધી ત્રણ પ્રશ્નવાળો ભાગ ભણનારો અધ્વર્યુ-પ્રાદક્ષિણી, પંચાગ્નિ કહેતાં પ્રભાતમાં તથા સાયંકાળે પંચાગ્નિને પ્રદીપ્ત રાખનારો અથવા તો છાંદોગ્યમાં કહેલી પંચાગ્નિવિદ્યા જાણનારો, ત્રિસુપર્ણ એટલે ઋગ્વેદનો મુખ્ય ભાગ ભણનારો અથવા તો તૈતરીય શાખાના બ્રહ્મમેતુ માં એ ભાગ જાણનારો, પઢંગવિત્ એટલે વેદનાં છ અંગો જાણનારો, બ્રહ્મદેયાત્મસંતાન એટલે પ્રાદક્ષિણીવાદથી પરણાવેલી કન્યાનો પુત્ર તથા જ્યેષ્ઠસામગ કહેતાં જ્યેષ્ઠસામ ભણનારો, આ બધા પ્રાદક્ષિણી પંક્તિપાવન કહેવાય છે.

વેદાર્થવિત્પ્રવક્તા ચ બ્રહ્મચારી સહસ્રદઃ ।

શતાયુશ્ચૈવ વિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણાઃ પંક્તિપાવનાઃ ॥ ૧૮૬ ॥

૧૮૬ વેદનો અર્થ જાણનાર, વેદનું વ્યાખ્યાન આપનાર, બ્રહ્મચારી, હજારો ગાયોનું દાન દેનારો તથા સો વર્ષની વયનો જે પ્રાદક્ષિણી હોય, તે પંક્તિપાવન કહેવાય છે.

પૂર્વેદ્યુરપરેદ્યુર્વા શ્રાદ્ધકર્મણ્યુપસ્થિતે ।

નિમન્ત્રયેત જ્યેષ્ઠાન્સમ્યગ્વિપ્રાન્યથોદિતાન્ ॥ ૧૮૭ ॥

૧૮૭ શ્રાદ્ધ કરનારાએ શ્રાદ્ધ કર્મ કરવાનું હોય ત્યારે શ્રાદ્ધને આગલે દિવસે અથવા તો શ્રાદ્ધને દિવસે ઉપર કહેલા ગુણવાળા ઓછામાં ઓછા ત્રણ સુપાત્ર પ્રાદક્ષિણીને સત્કારપૂર્વક આમંત્રણ કરવું.

નિમન્ત્રિતો દ્વિજઃ પિત્ર્યે નિયતાત્મા ભવેત્સદા ।

ન ચ છન્દાંસ્યધીયીત યસ્ય શ્રાદ્ધં ચ તદ્ભવેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

૧૮૮ શ્રાદ્ધમાં નિમંત્રણ કરેલા આદ્યણે સદાય નિયતાત્મા થવું, એટલે મૈથુન વર્જવું, મનને વશ રાખવું તથા સ્વાધ્યાય શિવાય વેદોનું અધ્યયન કરવું નહિ. શ્રાદ્ધ કરનારા યજમાને પણ આ પ્રમાણે વર્તવું.

નિમન્વિતાન્હિ પિતર ઉપતિષ્ઠન્તિ તાન્દિજાન ।

વાયુવચ્ચાનુગચ્છન્તિ તથાસીનાનુપાસતે ॥ ૧૮૯ ॥

૧૮૯ નિયમમાં રહેવાનું કારણ એ છે કે, શ્રાદ્ધમાં નિમંત્રણ કરેલા આદ્યણોની પાસે પિતૃઓ અદૃશ્યરૂપે આવીને ઉભા રહે છે, આદ્યણ આલે છે, ત્યારે પિતૃઓ વાયુની પેઠે તેની પાછળ આલે છે અને બેસે છે, ત્યારે તેની પાસે બેસે છે.

કેતિતસ્તુ યથાન્યાયં હવ્યકવ્યે દ્વિજોત્તમઃ ।

કથંચિદપ્યતિક્રામન્પાપઃ સૂકરતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

૧૯૦ દેવકર્મમાં તથા પિતૃકર્મમાં જેને શાસ્ત્રાનુસાર નિમંત્રણ કર્યું હોય, તે ઉત્તમ આદ્યણ જે કોઈ પણ રીતે નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તો તે પાપી બીજા જન્મમાં સૂવર થઈને અવતરે છે.

આમન્વિતસ્તુ યઃ શ્રાદ્ધે વૃષલ્યા સહ મોદતે ।

દાતુર્યદુષ્કૃતં કિંચિત્તત્સર્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૯૧ ॥

૧૯૧ શ્રાદ્ધ કર્મમાં આમંત્રણ કરેલો આદ્યણ, જે પોતાની સ્ત્રીની સાથે ગમન કરે છે, તો શ્રાદ્ધ કરનારાનું જે કંઈ પાપ હોય છે, તે સર્વ તે આદ્યણને પ્રાપ્ત થાય છે.

અક્રોધનાઃ શૌચપરાઃ સતતં બ્રહ્મચારિણઃ ।

ન્યસ્તશસ્ત્રા મહાભાગાઃ પિતરઃ પૂર્વદેવતાઃ ॥ ૧૯૨ ॥

૧૯૨ દેવતાઓના પણ પૂર્વજ એવા પિતૃઓ ક્રોધરહિત, બ્રાહ્મ તથા આંતરની પવિત્રતાવાળા, નિત્ય બ્રહ્મચર્ય પાળનારા અને શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને દયા, ઔદાર્ય વગેરે આઠ ગુણો ધારણ કરનારા છે. (માટે શ્રાદ્ધકર્તાએ અને લોકતા આદ્યણે ક્રોધાદિથી રહિત થવું જોઈએ.)

યસ્માદુત્પત્તિરેતેષાં સર્વેષામપ્યશેષતઃ ।

યે ચ યૈરુપચર્યાઃ સ્યુર્નિયમૈસ્તાન્નિવોદત ॥ ૧૯૩ ॥

૧૯૩ સર્વે પિતૃઓ કોનાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેઓ કોણ છે અને તેઓની કયા નિયમોથી સેવા કરવી? તે હું સંપૂર્ણ કહું છું, તે તમે સાંભળો !

મનોર્હેરખ્યગર્ભસ્ય ચે મરીચ્યાદયઃ સુતાઃ ।

તેષામૃષીણાં સર્વેષાં પુત્રાઃ પિતૃગણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૯૪ ॥

૧૯૪ બ્રહ્માના પુત્ર મનુના મરીચિમિશ્ર વગેરે જે પુત્રો છે, તે સર્વે ઋષિઓના પુત્રો પિતૃગણ છે, એમ જાણવું.

વિરાટ્સુતાઃ સોમસદઃ સાધ્યાનાં પિતરઃ સ્મૃતાઃ ।

અગ્નિષ્વાત્તાશ્ચ દેવાનાં મારીચા લોકવિશ્રુતાઃ ॥ ૧૯૫ ॥

૧૯૫ વિરાટના પુત્ર સોમસદોને સાધ્ય દેવોના પિતૃઓ જાણવાં અને લોકોમાં પ્રખ્યાત એવા મરીચિના પુત્ર અગ્નિષ્વાત્તાઓને દેવતાઓના પિતૃઓ જાણવા.

દૈત્યદાનવયક્ષાણાં ગન્ધર્વોરગરક્ષસામ્ ।

સુપર્ણકિન્નરાણાં ચ સ્મૃતા વર્હિષદોઽત્રિજાઃ ॥ ૧૯૬ ॥

૧૯૬ અત્રિ ઋષિના બર્હિષદ નામના પુત્રોને દૈત્ય, દાનવ, યક્ષ, ગંધર્વ, ઉરગ (સર્પ), રાક્ષસ, ગરુડ અને કિન્નરોના પિતૃઓ જાણવા.

સોમપા નામ વિપ્રાણાં ક્ષત્રિયાણાં હવિર્ભુજઃ ।

વૈશ્યાનામાજ્યપા નામ શૂદ્રાણાં તુ સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૭ ॥

૧૯૭ બ્રાહ્મણોના સોમપા નામના પિતૃઓ છે, ક્ષત્રિયોના હવિર્ભુજ નામના પિતૃઓ છે, વૈશ્યોના આજ્યપા નામના પિતૃઓ છે અને શૂદ્રોના સુકાલિન નામના પિતૃઓ છે.

સોમપાસ્તુ કવેઃ પુત્રા હવિષ્મન્તોઽદ્ગિરઃસુતાઃ ।

પુલસ્ત્યસ્યાજ્યપાઃ પુત્રા વસિષ્ઠસ્ય સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૮ ॥

૧૯૮ સોમપા નામના પિતૃઓ ભૃગુઋષિના પુત્ર છે, હવિષ્મન્ત નામના પિતૃઓ અંગિરાના પુત્ર છે, આજ્યપા પુલસ્ત્યના પુત્રો છે અને સુકાલિન વસિષ્ઠના પુત્રો છે.

અગ્નિદગ્ધાનગ્નિદગ્ધાન્કાવ્યાન્વર્હિષદસ્તથા ।

અગ્નિષ્વાત્તાંશ્ચ સૌમ્યાંશ્ચ વિપ્રાણામેવ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

૧૯૯ અગ્નિદગ્ધ, અનગ્નિદગ્ધ, કાવ્ય, બર્હિષદ, અગ્નિષ્વાત્તા, સૌમ્ય આ સર્વ બ્રાહ્મણોના પિતૃઓ છે.

(અગ્નિષ્વાત્તા હૃતૈસ્તૃપ્તાઃ સોમપાઃ સ્તુતિભિસ્તથા ।

પિંડૈર્વર્હિષદઃ પ્રીતાઃ પ્રેતાસ્તુ દ્વિજમોજનૈઃ ॥

અગ્નિવાતાઓ હોમ કરવાથી તૃપ્ત થાય છે, સોમપા સ્તુતિ કરવાથી તૃપ્ત થાય છે, અર્હિષદો પિંડોથી તૃપ્ત થાય છે અને પ્રેતો પ્રાદક્ષણલોબનથી તૃપ્ત થાય છે.)

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ।

तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ ૨૦૦ ॥

૨૦૦ આ જે પિતૃઓના મુખ્ય ગણ કહ્યા, તેઓના પણ પુત્રો અને પૌત્રો અનંત છે અને તેઓને પણ પિતૃઓ બાણવા.

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितॄभ्यो देवमानवाः ।

देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ ૨૦૧ ॥

૨૦૧ મરીચિ આદિ ઋષિઓથી પિતૃઓ ઉત્પન્ન થયાં છે, પિતૃઓથી દેવતાઓ અને મનુષ્યો ઉત્પન્ન થયા છે અને દેવતાઓથી અનુક્રમે સ્થાવર તથા જંગમરૂપ આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે.

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः ।

वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ ૨૦૨ ॥

૨૦૨ એ સર્વ પિતૃઓને રૂપાના પાત્રવડે અથવા તો જેમાં રૂપું જડેલું હોય તેવાં તાંબાનાં અથવા તો કાષ્ઠનાં પાત્રવડે, શ્રદ્ધાથી જળ પણ આપવામાં આવે છે, તો તેથી પિતૃઓની અક્ષય તૃપ્તિ થાય છે.

देवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाध्याયनं श्रुतम् ॥ ૨૦૩ ॥

૨૦૩ પ્રાદક્ષણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને દેવકાર્યના કરતાં પણ પિતૃકાર્ય મોટું ગણાય છે. પિતૃશ્રાદ્ધ એ પ્રધાનકર્મ છે અને દેવકર્મ તેનું અંગ ગણાય છે. માટે પ્રથમ દેવકર્મ કરવાથી (એટલે વિશ્વદેવતાના પ્રાદક્ષણોને જમાડવાથી) પિતૃકર્મને પુષ્ટિ મળે છે.

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥ ૨૦૪ ॥

૨૦૪ દેવકર્મ, પિતૃકર્મની રક્ષા કરનારું છે, માટે પ્રથમ દેવકર્મ કરવું. કારણ કે રક્ષારહિત (દેવકર્મવિનાનું) શ્રાદ્ધ કર્યું હોય તો રાક્ષસો તેનો નાશ કરે છે.

દૈવાદ્યન્તં તદીહેત પિત્રાદ્યન્તં ન તદ્ભવેત્ ।

પિત્રાદ્યન્તં ત્વીહમાનઃ ક્ષિપ્રં નશ્યતિ સાન્વયઃ ॥ ૨૦૫ ॥

૨૦૫ માટે શ્રાદ્ધ કર્મના આરંભમાં તથા અંતમાં દેવકર્મ કરવું પરંતુ અંતમાં પિતૃકર્મ કરવું નહિ. જો અંતમાં પિતૃઓનું કહેતાં પિતૃઓના પ્રાદ્ય-
ણોનું વિસર્જન કરે છે તો તે પોતાના વંશ સાથે તુરંત નાશ પામે છે.

શુચિં દેશં વિવિક્તં ચ ગોમયેનોપલેપયેત્ ।

દક્ષિણાપ્રવર્ણં ચૈવ પ્રયત્નેનોપપાદયેત્ ॥ ૨૦૬ ॥

૨૦૬ હાડકાં તથા કોયલા વિનાની, સ્વભાવિક રીતે જ પવિત્ર અને એકાંત એવી દક્ષિણ દિશા તરફ ઢળતી જગ્યાને પ્રયત્ન-
શ્રાદ્ધનો વિધિ. પૂર્વક મેળવવી અને તેને છાણથી લીંપીને શુદ્ધ કરવી.

અવકાશેષુ ચોક્ષેષુ નદીતીરેષુ ચૈવ હિ ।

વિવિક્તેષુ ચ તુષ્યન્તિ દત્તેન પિતરઃ સદા ॥ ૨૦૭ ॥

૨૦૭ સ્વાભાવિક રીતે જ શુદ્ધ એવા અરણ્યાદિક પ્રદેશોમાં, નદીના તીરે ઉપર અથવા તો એકાંત પ્રદેશોમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતૃઓ સદાય સંતુષ્ટ થાય છે.

આસનેષૂપકૃત્તેષુ વર્હિષ્મત્સુ પૃથક્પૃથક્ ।

ઉપસ્પૃષ્ટોદકાન્સમ્યગ્વિપ્રાંસ્તાનુપવેશયેત્ ॥ ૨૦૮ ॥

૨૦૮ નિમંત્રણ કરેલા પ્રાદ્યણોને પ્રથમ આચમન કરાવવું અને પછી તેઓને માંડેલાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં દર્ભાસનો ઉપર બેસાડવા. (જો દર્ભાસન ન હોય તો) દેવપ્રાદ્યણને આસને બે બે દર્ભો તથા પિતૃપ્રાદ્યણને આસને એક એક દર્ભ મૂકીને તે ઉપર પ્રાદ્યણોને બેસારવા.

ઉપવેશ્ય તુ તાન્વિપ્રાનાસનેષ્વજુગુપ્સિતાન્ ।

ગન્ધમાલ્યૈઃ સુરભિભિરર્ચયેદેવપૂર્વકમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

૨૦૯ ઉત્તમ આચારવાળા પ્રાદ્યણોને માનપૂર્વક પોતપોતાના આસન ઉપર બેસારીને, સુગંધી ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ વગેરે પૂજની સામગ્રીથી પ્રથમ વિશેષદેવોનું અને પછી પિતૃઓનું પૂજન કરવું.

તેષામુદકમાનીય સપવિત્રાંસ્તિલાનપિ ।

અગ્રૌ કુર્યાદનુજાતો બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણૈઃ સહ ॥ ૨૧૦ ॥

૨૧૦ તે બ્રાહ્મણોને અર્ધ્ય, જળ, દર્ભ તથા તલ આપ્યા પછી તેમની આજ્ઞા લઈને શ્રાદ્ધ કરનારાએ અગ્નિમાં હોમ કરવો એટલે અગ્નૌકરણ કરવું.

અગ્નેઃ સોમયમાભ્યાં ચ કૃત્વાપ્યાયનમાદિતઃ ।

હવિર્દાનેન વિધિવત્પશ્ચાત્સંતર્પયેત્પિતૃન્ ॥ ૨૧૧ ॥

૨૧૧ આરંભમાં અગ્નિ, સોમ તથા યમને હવિષવડે તૃપ્ત કર્યા પછી (એટલે હોમદ્વારા તૃપ્ત કર્યા પછી) પિતૃઓને (પિતૃઓના બ્રાહ્મણોને) અન્ન વગેરેથી તૃપ્ત કરવા.

*અન્યભાવે તુ વિપ્રસ્ય પાણાવેવોપપાદયેત્ ।

યો હ્યગ્નિઃ સ દ્વિજો વિપ્રૈર્મન્તર્દર્શિભિરુચ્યતે ॥ ૨૧૨ ॥

૨૧૨ શ્રાદ્ધ કરનાર દ્વિજ નિરગ્નિક (અગ્નિ વિનાનો) હોય તો તેણે બ્રાહ્મણના હાથમાં જ યે અથવા તો ત્રણ આહુતિઓ આપવી. કારણ કે મંત્ર-દ્રષ્ટા બ્રાહ્મણોએ કહ્યું છે કે, જે બ્રાહ્મણ છે તે જ અગ્નિ છે.

અક્રોધનાન્સુપ્રસાદાન્વદન્ત્યેતાન્પુરાતનાન્ ।

લોકસ્યાપ્યાયને યુક્તાઞ્જ્ઞાદ્દેવાન્દ્વિજોત્તમાન્ ॥ ૨૧૩ ॥

૨૧૩ બ્રાહ્મણો ક્રોધ રહિત, પ્રસન્ન મુખવાળા, ઘણા કાળથી સિદ્ધ થયેલા, લોકોની વૃદ્ધિ કરવામાં ઉત્સાહવાળા તથા શ્રાદ્ધના દેવતાઓ છે. આમ મનુ વગેરે કહે છે. માટે બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરાવવું.

અપસવ્યમગ્નૌ કૃત્વા સર્વમાવૃત્ય વિક્રમમ્ ।

અપસવ્યેન હસ્તેન નિર્વપેદુદકં મુવિ ॥ ૨૧૪ ॥

૨૧૪ અપસવ્ય કરીને અગ્નૌકરણ કરવું એટલે પિતૃઓને ઉદ્દેશીને અગ્નિમાં યે આહુતિ આપવી તથા અપસવ્ય કરીને પૂર્વ દિશાથી દક્ષિણ દિશા-તરફ અનુક્રમે પિંડ મૂકવાની ભૂમિ ઉપર જમણે હાથે પાણી મૂકવું.

ત્રીંસ્તુ તસ્માદ્ધવિઃશેષાત્પિણ્ડાન્કૃત્વા સમાહિતઃ ।

ઔદકેનૈવ વિધિના નિર્વપેદક્ષિણામુશ્વઃ ॥ ૨૧૫ ॥

* શ્રાદ્ધમાં, અગ્નૌકરણમાં અગ્નિને અને સોમને ઉદ્દેશીને યે આહુતિઓ આપવામાં આવે છે તે આહુતિ અગ્ન્યાધાનવાળા આધાનાગ્નિમાં આપે છે પરંતુ જેમને આધાન હોય નહિ તેઓએ લૌકિકાગ્નિમાં અગ્નૌકરણ કરવું નહિ પરંતુ બ્રાહ્મણના હાથમાં યે આહુતિઓ આપવી.

૨૧૫ અગ્નિમાં હોમ કરતાં જે હુતદ્રવ્ય વધેલું હોય તેમાંથી ત્રણ પિંડ કરી, એકઅગ્નિત્ત થઈ, દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ રાખીને જમણે હાથે જે રીતે પાણી મૂક્યું હોય તે રીતે દર્ભ ઉપર તે પિંડો મૂકવા.

ન્યુપ્ય પિંડાંસ્તતસ્તાંસ્તુ પ્રયતો વિધિપૂર્વકમ્ ।

તેષુ દર્ભેષુ તં હસ્તં નિમજ્જ્યાલ્લેપમાગિનામ્ ॥ ૨૧૬ ॥

૨૧૬ પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે દર્ભ ઉપર તે પિંડો મૂક્યા પછી વૃદ્ધપ્રપિતામહથી આરંભીને ત્રણ લેપભાગી પુરુષોની તૃપ્તિ માટે તે પિંડોની નીચે રહેલા દર્ભો ઉપર શ્રાદ્ધકર્તાએ સાવધાન થઈને હાથ ધોવા.

આચમ્યોદકપરાવૃત્ય ત્રિરાયમ્ય શનૈરસૂન્ ।

ષટ્કટૂંશ્ચ નમસ્કુર્યાત્પિતૃનેવ ચ મન્ત્રવિત્ ॥ ૨૧૭ ॥

૨૧૭ તે પછી વેદવેત્તા દ્વિજે આચમન કરી, ઉત્તર દિશા તરફ મુખ ફેરવીને ધીરે ધીરે ત્રણ પ્રાણાયામ કરવા અને ‘વસંતાય હુમ્યં નમઃ’ વગેરે ઋતુઓનાં નામોનો ઉચ્ચાર કરીને છ ઋતુઓને તથા પિતૃઓને નમસ્કાર કરવા.

ઉદકં નિનયેચ્છેષં શનૈઃ પિંડાન્તિકે પુનઃ ।

અવજિગ્રેચ્ચ તાન્પિંડાન્યથાન્યુમાન્સમાહિતઃ ॥ ૨૧૮ ॥

૨૧૮ પિંડદાન કર્યા પહેલાં પિંડ મૂકવાની ભૂમિ ઉપર જે પાત્રમાંથી જળ છાંટ્યું હોય તેજ પાત્રમાંનું વધેલું જળ પ્રત્યેક પિંડની પાસે ક્રમવાર રેડવું અને પછી એકઅગ્નિત્ત થઈને જે ક્રમપ્રમાણે પિંડો મૂક્યા હોય તે ક્રમ પ્રમાણે તે પિંડોને ઉપાડી ઉપાડીને સુંઘવા.

*પિંડેભ્યસ્ત્વલ્પિકાં માત્રાં સમાદાયાનુપૂર્વશઃ ।

તેનૈવ વિપ્રાનાસીનાન્વિધિવત્પૂર્વમાશયેત્ ॥ ૨૧૯ ॥

૨૧૯ પછી જે ક્રમથી પિંડો મૂક્યા હોય તે ક્રમ પ્રમાણે પિંડોમાંથી થોડો થોડો ભાગ લઈને ભોજન કરવાને માટે બેઠેલા બ્રાહ્મણોને ભોજનની પૂર્વે તે ભાગ ખવરાવવો.

†ધ્રિયમાણે તુ પિતરિ પૂર્વેષામેવ નિર્વપેત્ ।

વિપ્રવદ્વાપિ તં શ્રાદ્ધે સ્વકં પિતરમાશયેત્ ॥ ૨૨૦ ॥

* જે પિંડ જે પિતૃઓને ઉદ્દેશીને આપ્યો હોય, તે પિંડનો ભાગ તે પિતૃને સ્થાને બેઠેલા બ્રાહ્મણને ખવરાવવો, આમ શાસ્ત્રકરો કહે છે.

† “શ્રદ્ધયા દીયતે અત્ર ઇતિ શ્રાદ્ધમ્ જે કર્મમાં પિતૃઓને શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવામાં

૨૨૦ ને પિતા જીવતો હોય તો શ્રાદ્ધ કરનારાએ મરણ પામેલા પિતા-
મહ વગેરે ત્રણ પુરુષોનું શ્રાદ્ધ કરવું. અથવા તો પોતાના પિતાના બ્રાહ્મણને

આવે છે તે શ્રાદ્ધકર્મ કહેવાય છે. આ શ્રાદ્ધકર્મમાં બ્રાહ્મણભોજન, પિંડદાન અને તર્પણ એમ ત્રણ ક્રિયા સમાયલી છે. તેમાં બ્રાહ્મણભોજન મુખ્ય છે. અહીં આપણે પ્રથમ જેમને ઉદ્દેશીને પિંડદાનાદિક કરવામાં આવે છે તે પિતૃઓનો વિચાર કરીએ, અને તે પિતૃઓ જીવિત લેવા કે મૃત લેવા તેનો પણ સાથે જ વિચાર કરીએ. પિતૃ-શબ્દનો પ્રયોગ જનકમાં તથા મરણ પામેલા પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ તથા સંબંધી વગેરેમાં શાસ્ત્રકારોએ કર્યો છે. જીવિત પિતૃકને એટલે જેનો પિતા જીવતો હોય તેને શાસ્ત્રમાં શ્રાદ્ધ કરવાનો અધિકાર નથી. માટે જીવતા પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવાનો તો શાસ્ત્ર-કારોએ જ નિષેધ કર્યો છે. આ શ્લોકમાં જ કહ્યું છે કે; પિતા જીવતો હોય તો તેનાથી ઉપરના ત્રણને પિંડ આપવો અને પિતામહ જીવતા હોય તથા પિતા મરણ પામ્યો હોય તો પિતા પછી પ્રપિતામહને પિંડ આપવો, આ પ્રમાણે આ શ્લોક ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે જીવતા પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવું નહિ પણ મરણ પામેલાઓનું શ્રાદ્ધ કરવું.

હવે પિતૃઓ કોને કહેવા તેનો વિચાર કરીએ. નિરુક્તમાં મધ્યમસ્થાનમાં રહે-નારા મરુદ્ધગણને તથા રુદ્રોને પિતૃઓ કહેલા છે અને આ અધ્યાયમાં મનુએ ૧૮૪ માં શ્લોકમાં મનોર્હિરણ્યગર્ભસ્ય એ શ્લોકથી આરંભીને સોમપા, બહિષ્ઠ, અગ્નિષ્વાતા વગેરેને પિતૃઓ કહેલા છે. માટે બન્નેને વિકલ્પે પિંડદાન પ્રાપ્ત થશે. આ શંકાનું સમા-ધાન એવું છે કે; કેટલાએક પુરુષો પિતા, પિતામહ વગેરેના દ્વેષથી શ્રાદ્ધ કરે નહિ તેવા-ઓને શ્રાદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરાવવા માટે અહીં પિતૃઓને પ્રજાપતિના પુત્રો, નિગ્રહાનુગ્રહ-સમર્થ, ધનધાન્ય અને પુત્રપૌત્ર દેનારા, તરિકે વર્ણવ્યા છે. અથવા તો પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ વગેરેમાં જેમ વસુ, રુદ્ર અને આદિત્યની દૃષ્ટિ કરવામાં આવે છે તેમ જ બ્રાહ્મણોના પિતૃઓમાં સોમપાની, ક્ષત્રિયોના પિતૃઓમાં હવિર્ભુજની, વૈશ્યોના પિતૃ-ઓમાં આન્વપાની અને શૂદ્રોના પિતૃઓમાં સુકાલીનની દૃષ્ટિ કરવી. એટલે બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોએ પોતાના પિતૃઓને તે તે રૂપે જોવા આમ કહ્યું છે. વળી શ્રાદ્ધનો અધિકારી પુત્ર છે. તે પુત્રશબ્દ સંબંધીવાચક છે, માટે પોતપોતાના પિતૃ સાપેક્ષ છે તેથી બીજાને પહોંચવાનો આવકાશ જ નથી, પરંતુ જે પિતૃઓનો પુત્ર શ્રાદ્ધકર્મ કરે છે તે તેના પિતૃઓને પહોંચે છે.

વળી ૧૮૯ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે; પિતૃઓનો નિમંત્રણ કરેલા બ્રાહ્મણોમાં આવિર્ભાવ થાય છે. ૨૪૫ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે; સંસ્કારરહિત મરણ પામેલી સ્ત્રીઓને તો માત્ર વિકિરજ આપવો. ૨૪૬ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, મરણ પામેલા દ્વિજાતિઓનું સપિંડીકરણ પર્યંત એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કરવું. આ બધા શ્લોકપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે; પુત્રે મરણ પામેલા પિતામહ વગેરેનું તથા સંબંધીઓનું શ્રાદ્ધ કરવું. આ ઉપરાંત બીજી સ્મૃતિઓમાં પણ શ્રાદ્ધને માટે લખવામાં આવ્યું છે. મહા-

ઠેકાણે પિતાને જ બેસારીને બ્રાહ્મણની પેઠે જમાડવો, અને પૂર્વના પિતામહ તથા પ્રપિતામહને પિંડ આપવા. તથા તે નિમિત્તે બે બ્રાહ્મણોને જમાડવા.*

ભારતમાં કૌરવોનાં શ્રાદ્ધ માટે વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે તથા પુરાણોમાં પણ ઠેક ઠેકાણે શ્રાદ્ધોની કથાઓ ભ્રેવામાં આવે છે.

હવે શ્રાદ્ધમાં આપેલા પિંડો તથા બ્રાહ્મણભોજન પિતૃઓને કેવી રીતે પહોંચે છે તેનો વિચાર કરીએ. પરલોકને માનનારા આસ્તિક લોકો જેમ પુણ્ય કર્મથી પરલોક મળે છે; આમ માને છે, તેમ તેમણે શ્રાદ્ધાદિક કર્મનાં ફળને પણ માનવું જોઈએ અને તે પિતરોને મળે છે એમ પણ માનવું જોઈએ. કર્મ કરતી વખતે કર્તાને કર્મનું ફળ મળતું નથી પરંતુ કાળાંતરે તેનું પરિણામ થઈને પારબ્ધ બંધાયા પછી બીજા જન્મમાં ઈશ્વર, કર્તાને તેના કર્મનું ફળ આપે છે. તે જ પ્રમાણે શ્રાદ્ધકર્તાએ પોતાના પિતૃઓને ઉદ્દેશીને કરેલા કર્મનું ફળ ઈશ્વર તેઓના પિતૃઓને આપે છે, એમ માનવું જોઈએ. વળી ન્યાયથી પણ પિતરોને ફળ મળવું જોઈએ. જેમ પિતામહ વગેરે સંબંધીઓએ મેળવેલું ધન તેના પુત્ર, પૌત્ર વગેરે પ્રતિનિધિને મળે છે. તેમ પોતાના પૂર્વજના ધનને ગ્રહણ કરનારા પુત્રો, પૌત્રો વગેરે પોતાના પિતૃઓને ઉદ્દેશીને શ્રાદ્ધ, યજ્ઞ, દાન વગેરે કરે તો તેનું ફળ તેઓને અવશ્ય મળવું જ જોઈએ.

અહીં કાંઈ એવી શંકા કરે કે પ્રાણી તો ક્ષણભર પણ દેહ (શરીર) વગર રહી શકતો નથી અને મરી ગયેલો પ્રાણી મનુષ્ય શિવાય દેવ, પશુ વગેરેની યોનિમાં અવતર્યો હોય તેને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવેલા મનુષ્યદેહને યોગ્ય એવા આહાર વિહાર અનુપયોગી થઈ પડે. તેનું સમાધાન એવું છે કે સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી લિંગ દેહ ધારણ કરનારો જીવ તુરત જ નવીન દેહ ધારણ કરતો હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. કેટલાએક જીવો પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે તુરત જ દેવ, અસુર, પિશાચ વગેરેની યોનિ ધારણ કરે છે. અથવા તો યમરાજની ઇચ્છાથી પાપકર્મો ભોગવવા માટે તે તે પાપને યોગ્ય અનેક જાતના દેહો ધારણ કરે છે. તે સમયે તેના પુત્રો, પૌત્રો, વગેરે સંબંધીઓએ કરેલાં શ્રાદ્ધો, દાનો, બ્રાહ્મણભોજન વગેરે ધર્મકર્મ તે તે જીવાત્મા જ્યાં હોય ત્યાં તેને સુખ આપે છે. જીવ જો કર્મવિપાકને યોગે દેવલોકમાં ગયો હોય તો તેના પુત્રાદિ સંબંધીઓએ અર્પણ કરેલી પ્રિય વસ્તુઓ તેને હવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, પિતૃયોનિમાં હોય તો તેને કવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, અસુરોની યોનિમાં હોય તો સુરારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, રાક્ષસો અને પિશાચોની યોનિમાં હોય તો માંસરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, વિદ્યાધરની યોનિમાં હોય તો વિદ્યારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, મનુષ્યોની યોનિમાં હોય તો ધન તથા ધાન્યરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, અપ્સરાઓની યોનિમાં હોય તો ગંધરૂપે, સર્પની યોનિમાં હોય તો વિષરૂપે અને પશુઓની યોનિમાં હોય તો તૃણરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જીવાત્મા જે જે યોનિમાં હોય ત્યાં ત્યાં તેમના અનુકૂળરૂપે પુત્રાદિક શ્રાદ્ધમાં અર્પણ કરેલી પ્રિય વસ્તુઓ પહોંચે છે, એમ સમજવું.

* ગૃહ્યસૂત્રકારો તો જેનો પિતા જીવતો હોય તેને શ્રાદ્ધ કરવાની ના કહે છે.

પિતા यस્ય નિવૃત્તઃ સ્યાજ્જીવેન્નાપિ પિતામહઃ ।

પિતુઃ સ નામ સંકીર્ત્ય કીર્તયેત્પ્રપિતામહમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

૨૨૧ જેનો પિતા મરી ગયો હોય અને પિતામહ જીવતો હોય તેણે પિતાનું નામ ઉચ્ચાર્યા પછી પ્રપિતામહનું નામ ઉચ્ચારવું એટલે પિતા તથા પ્રપિતામહનું શ્રાદ્ધ કરવું અને તે નિમિત્તે બ્રાહ્મણોને જમાડવા.

પિતામહો વા તચ્છ્રાદ્ધં મુજ્જીતેત્યબ્રવીન્મનુઃ ।

કામં વા સમનુજ્ઞાતઃ સ્વયમેવ સમાચરેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

૨૨૨ અથવા તો જીવતા પિતામહે તે શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરવું એમ મનુષ્યે કહ્યું છે. અથવા તો પિતામહની આજ્ઞાથી શ્રાદ્ધકર્તાએ પોતે જ પ્રપિતામહ તથા વૃદ્ધપ્રપિતામહનું શ્રાદ્ધ કરવું.

તેષાં દત્વા તુ હસ્તેષુ સપવિત્રં તિલોદકમ્ ।

તત્પિણ્ડાગ્રં પ્રયચ્છેત સ્વધૈષામસ્તિવાતિ બ્રુવન્ ॥ ૨૨૩ ॥

૨૨૩ શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરનારા બ્રાહ્મણોના હાથમાં તલ, જળ અને દહીં આપીને પિંડનો અગ્રભાગ પિતા વગેરે ત્રણેના બ્રાહ્મણોને 'પિત્રે સ્વધાસ્તુ' એમ બોલીને આપવો.

પાણિભ્યાં તૂપસંગૃહ્ય સ્વયમન્નસ્ય વર્ધિતમ્ ।

વિપ્રાન્તિકે પિતૃન્ધ્યાયજ્ઞાનકૈરુપનિશ્લેપેત્ ॥ ૨૨૪ ॥

૨૨૪ તે પછી શ્રાદ્ધ કરનારાએ પોતે અન્નનું પાત્ર બે હાથવતી ઉપાડીને પિતૃઓનું ધ્યાન કરતાં કરતાં બ્રાહ્મણોની પાસે લાવીને ધીરેથી મૂકવું.

ઉભયોર્હસ્તયોર્મુક્તં યદન્નમુપનીયતે ।

તદ્વિપ્રલુમ્પન્ત્યસુરાઃ સહસા દુષ્ટચેતસઃ ॥ ૨૨૫ ॥

૨૨૫ તે અન્નને જો બે હાથવતી ઉપાડીને લાવવામાં આવે નહિ તો દુષ્ટબુદ્ધિના અસુર લોકો અદૃશ્યરૂપે એકદમ તે અન્નને હરી જાય છે. અર્થાત્ તે અન્નના રસકસનો નાશ કરે છે.

ગુણાંશ્ચ સૂપશાકાદ્યાન્યયો દધિ ઘૃતં મધુ ।

વિન્યસેત્પ્રયતઃ પૂર્વં ભૂમાવેવ સમાહિતઃ ॥ ૨૨૬ ॥

૨૨૬ શ્રાદ્ધકર્તાએ એકચિત્ત અને સાવધાન થઈને અથાણું, દાળ, શાક, દુધ, દહીં, ઘી, મધ વગેરે પદાર્થો પ્રથમ ભૂમિ ઉપર મૂકવા.

મધ્યં ચ મોજ્યં વિવિધં મૂલોનિ ચ ફલોનિ ચ ।

હૃદ્યાનિ ચૈવ માંસોનિ પાનાનિ સુરભીણિ ચ ॥ ૨૨૭ ॥

૨૨૭ નાના પ્રકારનાં લક્ષ્ય, લોભ્ય, ક્ષણ, મૂળો, સ્વાદિષ્ઠ માંસો અને સુગંધી પીવાનાં પાનકો વગેરે બ્રાહ્મણોને પીરસવાં.

ઉપનીય તુ તત્સર્વં શનકૈઃ સુસમાહિતઃ ।

પરિવેષયેત પ્રયતો ગુણાન્સર્વાન્પ્રચોદયન્ ॥ ૨૨૮ ॥

૨૨૮ ઉપર કહેલા સર્વ પદાર્થો ધીરે ધીરે બ્રાહ્મણોની પાસે મૂકી જવા અને તે પદાર્થોના સર્વ ગુણોની પ્રશંસા કરીને સાવધાનપણે તે તે પદાર્થો બ્રાહ્મણોને પીરસવાં.

નાસ્તમાપાતયેજ્ઞાતુ ન કુપ્યેન્નાનૃતં વદેત ।

ન પાદેન સ્પૃશેદન્નં ન ચૈતદવધૂનયેત ॥ ૨૨૯ ॥

૨૨૯ શ્રાદ્ધને દિવસે કદીપણ ૨૩વું નહિ, કોપ કરવો નહિ, અસત્ય બોલવું નહિ, પગવતી અગ્નનો સ્પર્શ કરવો નહિ, તેમ અગ્નને ક્ષ્માવર્ણુ પણ નહિ.

અસં ગમયતિ પ્રેતાન્કોપોડરીનનતં શુનઃ ।

પાદસ્પર્શસ્તુ રક્ષાંસિ દુષ્કૃતીનવધૂનનમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

૨૩૦ શ્રાદ્ધને દિવસે આંસુ પાડવાથી શ્રાદ્ધનું ક્ષણ પ્રેતને જાય છે, કોપ કરવાથી શત્રુને જાય છે, અસત્ય ભાષણ કરવાથી કુતરાને જાય છે, પગ અડાડવાથી રાક્ષસોને જાય છે અને ક્ષ્માવવાથી પાપીઓને જાય છે.

યદ્યદ્રોચેત વિપ્રેભ્યસ્તત્તદ્વાદમત્સરઃ ।

બ્રહ્મોદ્યાશ્ચ કથાઃ કુર્યાત્પિતૃણામેતદીપ્સિતમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

૨૩૧ જે જે વસ્તુ બ્રાહ્મણોને રુચે, તે તે વસ્તુ મત્સરરહિત થઈને બ્રાહ્મણોને પીરસવી તથા જેમાં પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું હોય તેવી કથાઓ કહેવી. કારણ કે એ વાત પિતૃઓને પ્રિય હોય છે.

સ્વાધ્યાયં શ્રાવયેત્પિતૃયે ધર્મશાસ્ત્રાણિ ચૈવ હિ ।

આર્યાનાનીતિહાસાંશ્ચ પુરાણાનિ સિલોનિ ચ ॥ ૨૩૨ ॥

૨૩૨ પોતાનો સ્વાધ્યાય, ધર્મશાસ્ત્રો, આખ્યાનો, ઇતિહાસો, પુરાણો, શ્રીસૂક્તો, તન્મ મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ વગેરે વેદમંત્રો એ સર્વ લોજન કરવા આવેલા બ્રાહ્મણોને શ્રવણ કરાવવાં.

હર્ષયેદ્રાહ્મણાંસ્તુષ્ઠો ભોજયેચ શનૈઃ શનૈઃ ।

અન્નાદ્યેનાસકૃચ્ચૈતાન્ગુણૈશ્ચ પરિચોદયેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

૨૩૩ પોતે સંતુષ્ટ થઈને બ્રાહ્મણોને પણ મધુરવાણીથી સંતુષ્ટ કરવા તથા ધીરે ધીરે સર્વ બ્રાહ્મણોને ઉત્તમ પ્રતિનાં લોજનોથી જમાડવા અને વારંવાર લોજનના પદાર્થોના ગુણો કહીને તેઓને જમવા તરફ પ્રેરવા.

વ્રતસ્થમપિ દૌહિત્રં શ્રાદ્ધે યત્નેન ભોજયેત્ ।

કુતપં ચાસને દદ્યાત્તિલૈશ્ચ વિકિરેન્મહીમ્ ॥ ૨૩૪ ॥

૨૩૪ દોહિતરો બ્રાહ્મચારી હોય, તોપણ તેને પ્રયત્નથી શ્રાદ્ધમાં જમાડવો, હિમાલયની સમીપમાં બનતા કામળાનું આસન આપવું અને શ્રાદ્ધની ભૂમિઉપર તલ વેરવા.

ત્રીણિ શ્રાદ્ધે પવિત્રાણિ દૌહિત્રઃ કુતપસ્તિલાઃ ।

ત્રીણિ ચાત્ર પ્રશંસન્તિ શૌચમક્રોધમત્વરામ્ ॥ ૨૩૫ ॥

૨૩૫ શ્રાદ્ધમાં ત્રણ વસ્તુઓ પવિત્ર ગણાય છે:-દોહિતરો, હિમાલયમાં બનતી કામળી અને તલ. પંડિતો શ્રાદ્ધમાં ત્રણ વસ્તુનાં વખાણ કરે છે. તે ત્રણ વસ્તુઓ:-પવિત્રતા, અક્રોધ અને ધીરજ છે.

અત્યુષ્ણં સર્વમન્નં સ્યાદ્દુઝ્જીરંસ્તે ચ વાગ્યતાઃ ।

ન ચ દ્વિજાતયો બ્રુયુર્દાત્રા પૃષ્ઠા હવિર્ગુણાન્ ॥ ૨૩૬ ॥

૨૩૬ સર્વ અન્નને અત્યંત ઉનું રાખવું, બ્રાહ્મણોએ મૌન રહીને જમવું અને લોજન કરાવનારો લોજનના ગુણો પૂછે, તોપણ જમનારા બ્રાહ્મણોએ અન્નના ગુણો (જેવા કે ખાટા ખારા વગેરે) કહેવા નહિ.

યાવદુષ્ણં ભવત્યન્નં યાવદશ્નન્તિ વાગ્યતાઃ ।

પિતરસ્તાવદશ્નન્તિ યાવન્નોક્તા હવિર્ગુણાઃ ॥ ૨૩૭ ॥

૨૩૭ અન્ન જ્યાં સૂધી ઉનું રહે છે, લોજન કરનારા બ્રાહ્મણો જ્યાં સૂધી મૌન રહીને જમે છે અને લોજનના ગુણો કહેતા નથી ત્યાં સૂધી પિતૃઓ લોજન કરે છે.

યદ્દેષ્ટિતશિરા મુંક્તે યદ્દુંક્તે દક્ષિણામુખઃ ।

સોપાનત્કશ્ચ યદ્દુંક્તે તદ્દૈ રક્ષાંસિ મુઙ્ગતે ॥ ૨૩૮ ॥

૨૩૮ માથાપર પાઘડી પહેરીને, દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ રાખીને અને

પગમાં જોડા પહેરીને જો લોજન કરવામાં આવે છે તો તે લોજનનું ફળ રાક્ષ-
સોને પ્રાપ્ત થાય છે.

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।

रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

૨૩૯ ચંડાળ, ભુંડ, કુકડો, કુતરો, રજસ્વલા સ્ત્રી અને નપુંસક, આ સર્વે
લોજન કરનારા પ્રાદ્યણોને જીવે નહિ, તેની સંભાળ રાખવી.

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥ २४० ॥

૨૪૦ હોમમાં, દાનમાં, પ્રાદ્યણલોજનમાં, દેવના કર્મમાં અને પિતૃ-
કર્મમાં જો ઉપર કહેલા મનુષ્યો તથા પશુઓ દષ્ટિ કરે છે તો તે કર્મ, કરના-
રાને ફળ આપતું નથી.

घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

૨૪૧ ભુંડના સુંઘવાથી, કુકડાની પાંખના વાયુથી, કુતરાની નજરથી
અને શૂદ્રના સ્પર્શથી શ્રાદ્ધનું અન્ન દૂષિત થાય છે.

खज्रो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।

हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

૨૪૨ શ્રાદ્ધ કરનારા યજમાનનો આકર પણ જો હુલો, કાણો, અધિક
અંગવાળો અથવા તો ઓછા અંગવાળો હોય તો તેને પણ પ્રાદ્યણ લોજન
કરવા બેસે ત્યારે તે સ્થાનમાંથી દૂર કરવો.

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यનુज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

૨૪૩ લોજન સમયે કોઈ પ્રાદ્યણ અથવા તો ભિક્ષુક લોજન માટે
આવ્યો હોય તો નિમંત્રણ કરેલા પ્રાદ્યણોની આજ્ઞા લઈને શક્તિ પ્રમાણે
તેનો પણ સત્કાર કરવો.

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ॥ २४४ ॥

૨૪૪ જમતાં બાકી. બચેલું સર્વ પ્રકારનું અન્ન એકઠું કરી, પાણીથી પ્રોક્ષણ કરીને તે અન્ન ભોજન કરી રહેલા બ્રાહ્મણોની આગળ મૂકવું અને થોડુંક પૃથ્વીપર મૂકેલા દર્ભના ઉપર વેરવું.

અસંકૃતપ્રમીતાનાં ત્યાગિનાં કુલયોષિતામ્ ।

ઉચ્છિષ્ટં ભાગધેયં સ્યાદર્ભેષુ વિકિરશ્ચ યઃ ॥ ૨૪૫ ॥

૨૪૫ જે બાળક ચૌલાદિ સંસ્કાર થયા વિના મરી ગયાં હોય, જે આત્મહત્યા કરનારા હોય અને જે કુળની સ્ત્રીઓ નિર્વંશ મરી ગઈ હોય તથા કુંવારી કન્યાઓ મરી ગઈ હોય તેઓનો, બ્રાહ્મણોના પાત્રમાં જે ઉચ્છિષ્ટ વધેલું હોય, તે તથા દર્ભો ઉપર વેરેલું અન્ન ભાગ ગણાય છે.

ઉચ્છેષણં ભૂમિગતમજિહ્વસ્યાશઠસ્ય ચ ।

દાસવર્ગસ્ય તત્પિતૃયે ભાગધેયં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૪૬ ॥

૨૪૬ ભૂમિ ઉપર પડેલું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન, જે દાસો કુટિલતા અને શઠતાથી રહિત હોય, તો તેમના પિતૃઓને પહોંચે છે.

આસપિન્ડક્રિયાકર્મ દ્વિજાતેઃ સંસ્થિતસ્ય તુ ।

અદૈવં ભોજયેચ્છ્રાદ્ધં પિન્ડમેકં તુ નિર્વપેત્ ॥ ૨૪૭ ॥

૨૪૭ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાંથી કોઈપણ મરી જાય, તો તેનું સપિંડીકરણ કરતાં સૂધી તેનું શ્રાદ્ધ દેવકર્મ વિનાનું કરવું અને એક પિંડ આપવો અર્થાત્ તેનું એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કરવું.

*સહપિન્ડક્રિયાયાં તુ કૃતાયામસ્ય ધર્મતઃ ।

અનયૈવાવૃતા કાર્યં પિન્ડનિર્વપણં સુતૈઃ ॥ ૨૪૮ ॥

* શ્રાદ્ધમાં મુખ્ય ચાર ભેદ છે:—પાર્વણ, એકોદિષ્ટ, નાંદી અને સપિંડીકરણ. પર્વને દિવસે પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણને ઉદ્દેશીને જેમાં ત્રણ પિંડ આપવામાં આવે છે, તે પાર્વણ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે. તે પાર્વણના ત્રણ ભેદ છે. એકપાર્વણ, દ્વિપાર્વણ અને ત્રિપાર્વણ. પિતા વગેરેનું જે સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તે એકપાર્વણ, અમાવાસ્યા વગેરે છન્નું શ્રાદ્ધ દ્વિપાર્વણ. કારણ કે તેમાં સપત્નિક પિતા, પિતામહ તથા પ્રપિતામહ અને સપત્નિક માતામહ, પ્રમાતામહ તથા વૃદ્ધપ્રમાતામહ એમ બેને ઉદ્દેશીને પિંડ આપવામાં આવે છે. અન્વષ્ટકાશ્રાદ્ધ એ ત્રિપાર્વણ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે. શિશિર ઋતુમાં સાતમ તથા નવમીને દહાડે કરવામાં આવતાં શ્રાદ્ધ અન્વષ્ટકા કહેવાય છે. તેમાં પિત્રાદિ ત્રણ, માતાદિ ત્રણ અને સપત્નિક માતામહા-

૨૪૮ મરી ગયેલાનું સપિંડીકરણ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કર્યા પછી અમા-
વાસ્યાના શ્રાદ્ધ વિધિ પ્રમાણે જ પુત્રોએ પિંડ આપવો.

શ્રાદ્ધં મુક્ત્વા ય ઉચ્છિષ્ટં વૃષલાય પ્રયચ્છતિ ।

સ મૂઠો નરકં યાતિ કાલસૂત્રમવાક્ષિરાઃ ॥ ૨૪૯ ॥

૨૪૯ શ્રાદ્ધનું ભોજન કર્યા પછી વધેલું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન જે શૂદ્રને આપે
છે, તે મૂઠ નીચે મસ્તકે કાળસૂત્ર નામના નરકમાં પડે છે.

શ્રાદ્ધમુગ્ધવૃષલીતલ્પં તદહર્યોઽધિગચ્છતિ ।

તસ્યાઃ પુરીષે તન્માસં પિતરસ્તસ્ય શેરતે ॥ ૨૫૦ ॥

૨૫૦ શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરનારો બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધને દિવસે જો પોતાની
સ્ત્રીની સાથે ગમન કરે છે, તો તેના પિતૃઓ એક મહિના સૂધી તે સ્ત્રીની
વિષ્ઠામાં સૂઈ રહે છે.

દિક ત્રણ એમ ત્રણને ઉદ્દેશીને પિંડ આપવામાં આવે છે. તીર્થશ્રાદ્ધની ગણના પાર્વ-
ણમાં તથા એકાદિષ્ઠમાં કરેલી છે. કારણ કે તેમાં પિત્રાદિ, માત્રાદિ અને માતામહાદિ
એ ત્રિપાર્વણનો પણ સમાવેશ થાય છે તથા પત્ની, કાકા વગેરેના એકાદિષ્ઠનો પણ
સમાવેશ થાય છે. એકને ઉદ્દેશીને એક પિંડથી કરવામાં આવતું શ્રાદ્ધ એકાદિષ્ઠ કહે-
વાય છે. આ શ્રાદ્ધના નવશ્રાદ્ધ, નવમિત્રશ્રાદ્ધ અને પુરાણશ્રાદ્ધ એવા ત્રણ ભેદો છે.
મરણ પામેલા મનુષ્યના પ્રથમ દિવસથી દશ દિવસ સૂધી કરવામાં આવતું શ્રાદ્ધ નવ-
શ્રાદ્ધ કહેવાય છે અને એકાદશાહથી ઉનાળદ સૂધી કરવામાં આવતાં શ્રાદ્ધો નવમિત્ર
શ્રાદ્ધ કહેવાય છે. સપિંડીકરણ પછી કરવામાં આવતાં પાર્વણ શ્રાદ્ધ પુરાણશ્રાદ્ધ કહે-
વાય છે; અથવા તો હથિયારથી મરણ પામેલા નાનાભાઈ વગેરેને ઉદ્દેશીને કરવામાં
આવતાં શ્રાદ્ધ પુરાણશ્રાદ્ધ કહેવાય છે. પુત્રના જન્મ નિમિત્તે તથા વિવાહ વગેરે
સંસ્કાર કરતી વખતે કરવામાં આવતાં શ્રાદ્ધ નાંદીશ્રાદ્ધ કહેવાય છે. સંવત્સર પૂરું
થયા પછી જે શ્રાદ્ધમાં પિંડનું સંયોજન કરવામાં આવે છે, તે સપિંડીકરણ શ્રાદ્ધ કહે-
વાય છે. પરંતુ હમણાં તે શ્રાદ્ધ વર્ષને અંતે કરવામાં આવતું નથી, પણ ક્રિયાનો અપકર્ષ
કરીને દ્વાદશાહને દહાડે કરવામાં આવે છે. વળી શ્રાદ્ધના મુખ્ય ત્રણ ભેદો છે. નિત્ય,
નૈમિત્તિક અને કામ્ય. જે શ્રાદ્ધ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે તે નિત્ય શ્રાદ્ધ.
જેમકે નિત્ય કરવામાં આવતું શ્રાદ્ધ, અમાવાસ્યાનું શ્રાદ્ધ વગેરે. કોઈ નિમિત્તને લઈને
કરવામાં આવતું શ્રાદ્ધ તે નૈમિત્તિક શ્રાદ્ધ. જેમકે સૂર્ય ચંદ્રના ગ્રહણ સમયે કરવામાં
આવતાં શ્રાદ્ધો તથા વિવાહાદિકના સંસ્કારો વેળા કરવામાં આવતાં શ્રાદ્ધો; અને ફળની
કામના માટે કરવામાં આવતાં શ્રાદ્ધો કામ્ય શ્રાદ્ધો કહેવાય છે. જેમ કે કૃત્તિકા વગેરે
નક્ષત્રો અને પંચમી વગેરે તિથિઓમાં પિતૃઓને ઉદ્દેશીને શ્રાદ્ધો કરવામાં આવે છે

પૃષ્ઠા સ્વદિતમિત્યેવં તૃપ્તાનાચામયેત્તતઃ ।

આચાન્તાંશ્ચાનુજાનીયાદભિતો રમ્યતામિતિ ॥ ૨૫૧ ॥

૨૫૧ લોજન થઈ રહ્યા પછી યજમાને બ્રાહ્મણોને પ્રશ્ન કરવો કે ‘સ્વદિ-
તમ’ તમે સારી રીતે લોજન કર્યું? એટલે બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપવો કે,
‘તૃપ્તાસ્મઃ તૃપ્ત થયા’ તે પછી યજમાને આચમન કરાવવું અને “અભિતો રમ્યતામ્”
મરણ પ્રમાણે પધારો! એમ કહીને વિસર્જન કરવા.

સ્વધાસ્તિત્યેવ તં બ્રૂયુર્બ્રાહ્મણાસ્તદનન્તરમ્ ।

સ્વધાકારઃ પરા હ્યાશીઃ સર્વેષુ પિતૃકર્મસુ ॥ ૨૫૨ ॥

૨૫૨ તે પછી બ્રાહ્મણોએ “સ્વધાસ્તુ” એમ કહેવું. કારણ કે સર્વ પિતૃ-
કર્મમાં “સ્વધાસ્તુ” એમ કહેવું, એ મોટો આશીર્વાદ કહેવાય છે.

તતો મુક્તવતાં તેષામન્નશેષં નિવેદયેત્ ।

યથા બ્રૂયુસ્તથા કુર્યાદનુજાતસ્તતો દ્વિજૈઃ ॥ ૨૫૩ ॥

૨૫૩ તે પછી જમનારા બ્રાહ્મણોને ‘આટલું અન્ન અવશેષ રહેલું છે’
એમ નિવેદન કરવું અને તે બ્રાહ્મણો જે પ્રમાણે આજ્ઞા કરે, તે પ્રમાણે તે
અન્નની વ્યવસ્થા કરવી.

તે. એકાદ્વિષ્ટશ્રાદ્ધ મરણના દિવસથી છેક ઉનાબિંદક સૂધી કરવું જોઈએ, પણ હમણાં
તો માત્ર એકાદશાહને દિવસે જ કરવામાં આવે છે.

સપિંડીકરણશ્રાદ્ધ એકાદ્વિષ્ટની પેઠે કરવું નહિ, પણ પાર્વણશ્રાદ્ધની પેઠે કરવું.
સપિંડીકરણશ્રાદ્ધમાં ચાર પિંડો મૂકવા અને પછી પ્રેતના પિંડના ત્રણ ભાગ કરી, તે
વિભાગો ઉપરના ત્રણ પિંડની સાથે મેળવી દેવા, જેથી પ્રેત (તુરત મરણ પામેલો
પ્રાણી) પ્રેતપણામાં ભોગવાતાં દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈને પિતૃપણાને પામે છે. અહીં
કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, ચોથાના એટલે વૃદ્ધ પ્રપિતામહના પિંડના ત્રણ ભાગ
કરીને તેને ત્રણ પિંડમાં મેળવી દેવા, કે જેથી તે લેપભાગી થાય. પરંતુ “સંસૃજ્યધ્વં
પૂર્વઃ પૂર્વ પિતૃઓની સાથે મળી જાઓ.” આ વચનથી ચોથાને પ્રેત સમજવો.
ક્રમકે પિતૃઓનો ઉદ્દેશ કરીને આ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેમજ પિતૃન આવાહયેત્
પુનઃપ્રેતં ન નિર્દિશેત્ પિતૃઓનું આવાહન કરવું અને પછી પ્રેતરૂપી અમુક પુરુષને હું
આપું છું, એમ કહેવું નહિ. આ પ્રમાણે પ્રેતનું પ્રેતપણું નાશ કરવા માટે સપિંડી-
કરણ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે અને તેનાં પ્રેતપણાનો નાશ કરવાને માટે તેને પિતૃ-
ઓના પિંડમાં મેળવવો યોગ્ય છે, પરંતુ એ મત મિથ્યા છે. એમ મિતાક્ષરાકાર કહે છે.

પિત્ર્યે સ્વદિતમિત્યેવ વાચ્યં ગોષ્ઠે તુ સુશ્રુતમ્ ।

સંપન્નમિત્યભ્યુદયે દૈવે રુચિતમિત્યાપિ ॥ ૨૫૪ ॥

૨૫૪ માળાપના એકોદ્દિષ્ટ શ્રાદ્ધમાં તથા પાર્વણશ્રાદ્ધમાં તૃત્ત થયા વિશે પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો “સ્વદિતમ સારી પેઠે જમ્યા?” એમ પૂછવું. ગોષ્ઠિ શ્રાદ્ધમાં તૃત્ત થયા વિશે પૂછવું હોય તો ‘સુશ્રુતમ એમ પૂછવું. વૃદ્ધિ શ્રાદ્ધમાં ‘સંપન્નમ્’ એમ પૂછવું અને દેવોના શ્રાદ્ધમાં ‘રુચિતમ્’ એમ પૂછવું.

અપરાહ્ણસ્તથા દર્મા વાસ્તુસંપાદનં તિલાઃ ।

સષ્ટિર્મૃષ્ટિર્દ્વિજાશ્ચાગ્ર્યાઃ શ્રાદ્ધકર્મસુ સંપદઃ ॥ ૨૫૫ ॥

૨૫૫ અપરાહ્ણકાળ, દર્ભ, છાણ વગેરેથી શુદ્ધ કરેલી ભૂમિ, તલ, ઘણી જાતનાં સ્વાદિષ્ઠ ભોજનની તૈયારી, અન્નાદિકની શુદ્ધિ અને પંક્તિપાવન પ્રાદાણો, આ બધી શ્રાદ્ધમાં ઉત્તમ સંપત્તિ ગણાય છે.

દર્માઃ પવિત્રં પૂર્વાહ્ણો હવિષ્યાણિ ચ સર્વશઃ ।

પવિત્રં યન્ન પૂર્વોક્તં વિજ્ઞેયા હવ્યસંપદઃ ॥ ૨૫૬ ॥

૨૫૬ દર્ભો, વેદના પવિત્ર મંત્રો, પૂર્વાહ્ણકાળ તથા હવિષ્યાન્ન (સામો વગેરે ઋષિધાન્ય) તથા પ્રથમ કહેલી શુદ્ધભૂમિ વગેરે પવિત્રતા, આ સર્વ દેવકર્મની સંપત્તિ જાણવી.

મુન્યન્નાનિ પયઃ સોમો માંસં યન્નાનુપસ્કૃતમ્ ।

અક્ષારલવણં ચૈવ પ્રકૃત્યા હવિરુચ્યતે ॥ ૨૫૭ ॥

૨૫૭ મુનિઓનાં અન્નો, (સામો, રાજગરો વગેરે) દૂધ, સોમવદલીનો રસ, અનિષિદ્ધ અથવા દુર્ગંધાદિકથી રહિત માંસ અને સિંધાલુણ એ સર્વે સ્વાભાવિક રીતે જ હવિષ્ કહેવાય છે.

વિસૃજ્ય બ્રાહ્મણાંસ્તાંસ્તુ નિયતો વાગ્યતઃ શુચિઃ ।

દક્ષિણાં દિશમાકાઙ્ક્ષન્યાચેતેમાન્વરાન્પિતૃન્ ॥ ૨૫૮ ॥

૨૫૮ શ્રાદ્ધમાં નિમંત્રણ કરેલા પ્રાદાણોને વિસર્જન કર્યા પછી એકાગ્રચિત્ત થઈ, વાણીને નિયમમાં રાખી, સ્નાન કરી, દક્ષિણ દિશા તરફ ધન્યજ્ઞથી ઉભા રહેવું અને પિતૃઓની પાસે નીચેના વરો માગવા.

દાતારો નોઽભિવર્ધન્તાં વેદાઃ સંતતિરેવ ચ ।

શ્રદ્ધા ચ નો માવ્યગમદ્બહુદેયં ચ નોઽસ્તિવતિ ॥ ૨૫૯ ॥

૨૫૬ અમારા કુળમાં દાતારો વૃદ્ધિ પામે! વેદાભ્યાસની તથા પ્રજાની વૃદ્ધિ થાયો! અમારા કુળમાં વેદકર્મોપરથી શ્રદ્ધા ઉઠે નહિ! અને સુપાત્રને આપવા માટે અમને બહુ ધન મળે!

(અન્નં ચ નો બહુ ભવેદતિર્થીશ્ચ લભેમહિ ।

યાચિતારશ્ચ નઃ સન્તુ મા ચ યાચિષ્મ કંચન ॥

અમારા ઘરમાં બહુ અન્ન થાયો, અમને અતિથિઓ મળે, ઘણા માણસો અમારી પાસે યાચના કરે અને અમે કોઈની યાચના ન કરીએ.)

(શ્રાદ્ધમુક્ પુનરશ્નાતિ તદહર્યો દ્વિજાધમઃ ।

પ્રયાતિ સૂકરીં યોનિં કૃમિર્વા નાત્ર સંશયઃ ॥

જે અધમ બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધમાં લોજન કર્યા પછી, તે દિવસે બીજીવાર, લોજન કરે છે, તે ભુંડની યોનિમાં જન્મે છે અથવા તો કૃમિ થઈને અવતરે છે, એમાં સંદેહ નથી.)

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ ૨૬૦ ॥

૨૬૦ એ પ્રમાણે પિંડો મૂક્યા પછી તે પિંડો ગાય, બ્રાહ્મણ, બકરાં એ સર્વેમાંથી એકને ખવરાવવા અથવા તો અગ્નિમાં કે પાણીમાં પધરાવી દેવા.

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ ૨૬૧ ॥

૨૬૧ કેટલાએક આચાર્યો બ્રાહ્મણલોજન થયા પહેલાં જ પિંડહાન કરે છે, કેટલાએક તે પિંડો પક્ષીઓને ખવરાવી દે છે, કેટલાએક પિંડોને પાણીમાં નાખે છે અને કેટલાએક અગ્નિમાં હામે છે.

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ ૨૬૨ ॥

૨૬૨ પિતૃઓનું પૂજન કરવામાં તત્પર રહેનારી પતિવ્રતા ધર્મપત્નીને, જો પુત્રની ઇચ્છા હોય તો તેણે તે પિંડોમાંથી મધ્યમ કહેતાં પિતામહનો પિંડ લઈ 'આવત્ત પિતરો ગર્ભમ્' એ મંત્ર લાળીને તે પિંડનું પ્રાશન કરવું.

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।

धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धાર्मिकं तथा ॥ ૨૬૩ ॥

૨૬૩ તે પિંડલક્ષણ કરવાથી તેને આયુષ્માન્, યશસ્વી, બુદ્ધિમાન્, ધનવાન્, પ્રજાવાન્, સત્વગુણી અને ધર્મનિષ્ઠ પુત્ર થાય છે.

પ્રક્ષાલ્ય હસ્તાવાચમ્ય જ્ઞાતિપ્રાયં પ્રકલ્પયેત્ ।

જ્ઞાતિભ્યઃ સત્કૃતં દત્વા બાન્ધવાનપિ ભોજયેત્ ॥ ૨૬૪ ॥

૨૬૪ તે પછી બન્ને હાથ ધોઈ નાખી, આચમન કરીને વધેલું અન્ન પોતાના પિતા તરફના સગાને જમાડવું અને તે પછી માતા તરફનાં સગાંને તથા બીજાં સંબંધીઓને જમાડવાં.

ઉચ્છેષણં તુ તત્તિષ્ઠેઘાવદ્વિપ્રા વિસર્જિતાઃ ।

તતો ગૃહવાલિં કુર્યાદિતિ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૨૬૫ ॥

૨૬૫ બ્રાહ્મણોને જ્યાંસૂધી વિદ્વાય કર્યા ન હોય ત્યાંસૂધી તેમનું ઉચ્છિષ્ટ ત્યાં રાખી મેલવું અને બ્રાહ્મણો ગયા પછી તે સર્વ કાઢી નાંખીને ગૃહબલિ એટલે વૈશ્વદેવ, ભૂતબલિ, અતિથિભોજન વગેરે કરવું. આવી ધર્મની વ્યવસ્થા છે.

હવિર્યચ્ચિરરાત્રાય યજ્ઞાનન્ત્યાય કલ્પ્યતે ।

પિતૃભ્યો વિધિવદ્દત્તં તત્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૨૬૬ ॥

૨૬૬ પિતૃઓને વિધિપૂર્વક ક્યું બલિ આપવાથી ઘણા વખત સૂધી અક્ષય તૃપ્તિ થાય, તે હવે હું સંપૂર્ણ કરું છું.

તિલૈર્બ્રાહ્મિયૈર્માર્ષૈરઙ્ગિર્મૂલફલેન વા ।

દત્તેન માસં તૃપ્યન્તિ વિધિવત્પિતરો નૃણામ્ ॥ ૨૬૭ ॥

૨૬૭ તલ, ચોખા, જવ, અડદ, જળ, મૂળ, ફળ એઓમાંથી કોઈ પણ વસ્તુ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે પિતૃઓને આપવાથી એક મહિના-સૂધી પિતૃઓની તૃપ્તિ થાય છે.

દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન ત્રીન્માસાન્હારિણેન તુ ।

ઔરશ્રેણાથ ચતુરઃ શાકુનેનાથ પન્નૈ વૈ ॥ ૨૬૮ ॥

૨૬૮ માછલાંનાં માંસથી બે મહિના સૂધી, હરિણનાં માંસથી ત્રણ મહિના સૂધી, મેંઢાનાં માંસથી ચાર મહિના સૂધી અને ભક્ષણ કરવા યોગ્ય પક્ષી-ઓના માંસથી પાંચ મહિના સૂધી પિતૃઓ તૃપ્ત રહે છે.

ષમાસાંશ્ચાગમાંસેન પાર્ષતેન ચ સપ્ત વૈ ।

અષ્ટાવેણસ્ય માંસેન રૌરવેણ નવૈવ તુ ॥ ૨૬૯ ॥

૨૬૯ બોકડાના માંસથી છ માસ સૂધી, ચિત્રમૃગના માંસથી સાત માસ સૂધી, એણુ જાતિના મૃગના માંસથી આઠ માસ સૂધી અને રુરુ જાતિના મૃગના માંસથી નવ માસ સૂધી પિતૃઓ તૃપ્ત રહે છે.

દશમાસાંસ્તુ તૃપ્યન્તિ વરાહમહિષામિષૈઃ ।

શશકૂર્મયોસ્તુ માંસેન માસાનેકાદશૈવ તુ ॥ ૨૭૦ ॥

૨૭૦ વગડાના ભુંડો અને પાડાના માંસથી દશ માસ સૂધી અને શશ-લાના તથા કાચબાના માંસથી અગિયાર માસ સૂધી પિતૃઓ તૃપ્ત રહે છે.

સંવત્સરં તુ ગવ્યેન પયસા પાયસેન ચ ।

વાર્ષીણસસ્ય માંસેન તૃપ્તિર્દ્વાદશવાર્ષિકી ॥ ૨૭૧ ॥

૨૭૧ ગાયના દૂધથી અથવા તો દૂધપાકથી એક વર્ષસૂધી અને લાંબા કાન તથા નાકવાળા બહિરા ધોળા બકરાના માંસથી બાર વર્ષસૂધી પિતૃઓ તૃપ્ત રહે છે.

કાલશાકં મહાશલ્કાઃ સ્વદ્ગ્લોહામિષં મધુ ।

આનન્ત્યાયૈવ કલ્પ્યન્તે મુન્યન્નાનિ ચ સર્વશઃ ॥ ૨૭૨ ॥

૨૭૨ કાલશાક નામના શાકથી, મહાશલ્ક નામના માછલાંથી, ગેંડાનાં તથા રાતા બકરાનાં માંસથી, મધથી તથા સર્વ પ્રકારનાં ઋષિધાન્યોથી અનંત વર્ષો સૂધી પિતૃઓની તૃપ્તિ થાય છે.

યત્કિંચિન્મધુના મિશ્રં પ્રદદ્યાતુ ત્રયોદશીમ્ ।

તદપ્યક્ષયમેવ સ્યાદ્દર્ષાસુ ચ મઘાસુ ચ ॥ ૨૭૩ ॥

૨૭૩ વર્ષાકાળમાં, મઘા નક્ષત્રમાં તથા ત્રયોદશી તિથિએ કોઈપણ વસ્તુ મધમાં ભેળીને પિતૃઓને આપવામાં આવે છે તો તેથી પણ પિતૃઓની અક્ષયતૃપ્તિ થાય છે.

અપિ નઃ સ કુલે જાયાદ્યો નો દદ્યાત્રયોદશીમ્ ।

પાયસં મધુસર્પિર્ભ્યાં પ્રાક્ષણ્યે કુહ્નરસ્ય ચ ॥ ૨૭૪ ॥

૨૭૪ પિતૃઓ ધન્ય છે કે, અમારા કુળમાં એવો પુરુષ ઉત્પન્ન થાય કે જે પુરુષ ભાદ્રપદની વદિ તેરશે તથા હાથીની છાયા પૂર્વ દિશાએ પડે તે વખતે એટલે ત્રીજા પહોર થયા પછી અમને ખીર, મધુ અને ઘી આપે.

યદ્વદદાતિ વિધિવત્સમ્યક્ શ્રદ્ધાસમન્વિતઃ ।

તત્તત્પિતૃણાં ભવતિ પરત્રાનન્તમક્ષયમ્ ॥ ૨૭૫ ॥

૨૭૫ વિધિપૂર્વક, સારી રીતે શ્રદ્ધા સાથે પિતૃઓને જે જે વસ્તુ આપવામાં આવે છે, તેનું અનંત અને અક્ષય ફળ પરલોકમાં પિતૃઓને મળે છે.

કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યાદૌ વર્જયિત્વા ચતુર્દશીમ્ ।

શ્રાદ્ધે પ્રશસ્તાસ્તિથયો યથૈતા ન તથેતરાઃ ॥ ૨૭૬ ॥

૨૭૬ કૃષ્ણપક્ષની દશમથી માંડીને અમાવાસ્યા સૂધીની તિથિઓ એક ચતુર્દશી બાદ કરીને શ્રાદ્ધમાં જેવી પવિત્ર કહેલી છે, તેવી બીજી તિથિઓ નથી.

યુક્ષુ કુર્વન્દિનર્ક્ષેષુ સર્વાન્કામાન્સમશ્રુતે ।

અયુક્ષુ તુ પિતૃન્સર્વાન્પ્રજાં પ્રાપ્નોતિ પુષ્કલમ્ ॥ ૨૭૭ ॥

૨૭૭ એકી તિથિ અને એકી નક્ષત્રમાં (જેમકે બીજ, ચોથ, ભરણી, રોહિણી વગેરેમાં) શ્રાદ્ધ કરવાથી સર્વ કામનાને પ્રાપ્ત કરે છે અને એકી તિથિઓમાં અને એકી નક્ષત્રોમાં (જેમકે પડવો, ત્રીજ, અશ્વિની, કૃત્તિકા વગેરેમાં) શ્રાદ્ધ કરવાથી (ધન તથા વિદ્યાથી ભરપૂર એવી) ઘણી સંતતિને પામે છે.

યથા ચૈવાપરઃ પક્ષઃ પૂર્વપક્ષાદ્વિશિષ્યતે ।

તથા શ્રાદ્ધસ્ય પૂર્વાહ્નાદપરાહ્નો વિશિષ્યતે ॥ ૨૭૮ ॥

૨૭૮ જેમ પૂર્વપક્ષ કરતાં એટલે શુકલપક્ષ કરતાં કૃષ્ણપક્ષ શ્રાદ્ધ કર્મમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તેમ પૂર્વાહ્ણ (કહેતાં મધ્યાહની પૂર્વના કાળ) કરતાં અપરાહ્ણ (મધ્યાહનોત્તર) કાળ ઉત્તમ ગણાય છે.

પ્રાચીનાવીતિના સમ્યગપસવ્યમતન્દ્રિણા ।

પિત્ર્યમાનિધનાત્કાર્યં વિધિવદ્ધર્મપાણિના ॥ ૨૭૯ ॥

૨૭૯ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રે હાથમાં દર્લ લઈ, સાવધાન થઈ અપસવ્ય કરી, જમણે ખસે જનોઈ રાખીને, શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જીવતાં સૂધી શ્રાદ્ધ કરવું.

રાત્રૌ શ્રાદ્ધં ન કુર્વીત રાક્ષસી કીર્તિતા હિ સા ।

સંધ્યયોરુભયોશ્ચૈવ સૂર્યે ચૈવાચિરોદિતે ॥ ૨૮૦ ॥

૨૮૦ રાત્રે શ્રાદ્ધ કરવું નહિ, કારણકે રાત્રિને રાક્ષસી વેળા કહેલી છે. તેમજ સૂર્યોદય સમયે તથા સૂર્યાસ્ત સમયે અને સૂર્યોદય થયાને થોડો સમય થયો હોય ત્યારે પણ શ્રાદ્ધ કરવું નહિ.

અનેન વિધિના શ્રાદ્ધં ત્રિરદ્ધસ્યેહ નિર્વપેત્ ।

હેમન્તગ્રીષ્મવર્ષાસુ પાશ્વયજ્ઞિકમન્વહમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

૨૮૧ આ વિધિ પ્રમાણે ગૃહસ્થ જો પ્રત્યેક મહિને શ્રાદ્ધ કરી શકે નહિ તો આખા વર્ષમાં હેમન્ત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓમાં શ્રાદ્ધ કરવું અને પ્રતિદિવસે પાંચ મહાયજ્ઞ કરવા.

ન પૈતૃયજ્ઞિયો હોમો લૌકિકેઽગ્રૌ વિધીયતે ।

ન દર્શન વિના શ્રાદ્ધમાહિતાગ્નેર્દ્વિજન્મનઃ ॥ ૨૮૨ ॥

૨૮૨ પિતૃયજ્ઞ સંબંધી હોમ, લૌકિક અગ્નિમાં એટલે રસોઈ કરવાના અગ્નિમાં કરવો કહ્યો નથી. તેમજ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ અમાવાસ્યા શિવાય (મધ્ય વગેરેમાં) શ્રાદ્ધ કરે નહિ તો પણ ચાલે.

યદેવ તર્પયત્યદ્ધિઃ પિતૃન્સ્ત્રાત્વા દ્વિજોત્તમઃ ।

તેનૈવ કૃત્સ્તમાપ્નોતિ પિતૃયજ્ઞક્રિયાફલમ્ ॥ ૨૮૩ ॥

૨૮૩ જે શ્રેષ્ઠ એવો દ્વિજવર્ણ નાહીને માત્ર જળથી પણ પિતૃતર્પણ કરે છે તો તેથી પણ પિતૃયજ્ઞની ક્રિયાનું (શ્રાદ્ધનું) સંપૂર્ણ ફળ મેળવે છે.

વસૂન્વદન્તિ તુ પિતૃન્સ્ત્રાત્વા પિતામહાન્ ।

પ્રપિતામહાંસ્તથાદિત્યાન્સ્રુતિરેષા સનાતની ॥ ૨૮૪ ॥

૨૮૪ પિતાને વસુ કહે છે, પિતામહને રુદ્ર કહે છે અને પ્રપિતામહને આદિત્ય કહે છે. આવી રીતે સનાતન એવા વેદમાં કહ્યું છે.

વિઘસાશી ભવેન્નિત્યં નિત્યં વામૃતભોજનઃ ।

વિઘસો મુક્તશેષં તુ યજ્ઞશેષં તથામૃતમ્ ॥ ૨૮૫ ॥

૨૮૫ શક્તિમાન પુરુષે નિત્ય વિઘસનું લોજન કરવું અથવા તો અમૃતનું

ભોજન કરવું. શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણોએ ભોજન કર્યા પછી શેષ રહેલું અન્ન વિષત અને વૈશ્વદેવ, દર્શ, પૂર્ણિમા વગેરે યજ્ઞમાં શેષ રહેલું અન્ન અમૃત કહેવાય છે.

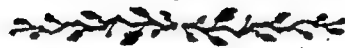
एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

इति श्री मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

૨૮૬ તમને આ પાંચમહાયજ્ઞ સંબંધી સર્વ વિધિ કહ્યો. હવે દ્વિજવર્ણમાં મુખ્ય એવા બ્રાહ્મણ વર્ણની આજીવિકાઓનો વિધિ શ્રવણ કરો.

ઈતિશ્રી શુબરાતીલાપાન્તરસહિત મનુસ્મૃતિમાં વિવાહોનાં લક્ષણ તથા શ્રાદ્ધનોવિધિ, એ નામનો અધ્યાય ૩ જા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો.

*ચતુર્થમાયુષો ભાગમુષિત્વાદ્યં ગુરૌ દ્વિજઃ ।

દ્વિતીયમાયુષો ભાગં કૃતદારો ગૃહે વસેત ॥ ૧ ॥

૧ આયુષ્યના ચાર ભાગમાંથી આયુષ્યના પહેલા ભાગમાં બ્રાહ્મણે ગુરુના ઘરમાં રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરવો અને બીજા ભાગમાં સ્ત્રી પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું.

અદ્રોહેનૈવ ભૂતાનામલ્પદ્રોહેણ વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્થાય વિપ્રો જીવેદનાપદિ ॥ ૨ ॥

૨ આપલ્કાળ ન હોય તે સમયે બ્રાહ્મણે કોઈને પણ પીડા કર્યા વિના અથવા તો ઓછી પીડા કરીને જે આજીવિકા ચાલતી હોય, આજીવિકાના ઉપાય. તેવી આજીવિકા ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવો.

યાત્રામાત્રપ્રસિદ્ધયર્થે સ્વૈઃ કર્મભિરગર્હિતૈઃ ।

અક્લેશેન શરીરસ્ય કુર્વીત ધનસંચયમ્ ॥ ૩ ॥

૩ પોતાની તથા પોતાના કુટુંબની આજીવિકા માટે શરીરને કલેશ ન પહોંચે તેવી રીતે અનિહિત કર્મો કરીને ધનનો સંચય કરવો.

ઋતામૃતાભ્યાં જીવેત્તુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા ।

સત્યાનૃતાભ્યામપિ વા ન શ્વવૃત્ત્યા કદાચન ॥ ૪ ॥

૪ આપત્તિ ન હોય તેવા સમયમાં બ્રાહ્મણે ઋતથી, અમૃતથી, મૃતથી, પ્રમૃતથી, અથવા તો સત્યાનૃતથી, આજીવિકા કરવી. પરંતુ કોઈ પણ દહાડો શ્વવૃત્તિથી નિર્વાહ કરવો નહિ.

†ઋતમુચ્છશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્યાદયાચિતમ્ ।

મૃતં તુ યાચિતં મૈક્ષ્યં પ્રમૃતં કર્ષણં સ્મૃતમ્ ॥ ૫ ॥

* કોઈ કહેશે કે, વેદમાં જ્ઞેયમમૃતં પુરુષઃ એમ પુરુષનું સૌ વર્ષનું આયુષ્ય કહ્યું છે. એટલે આયુષ્યનો એથો ભાગ તે પચીસ વર્ષ જાણવાં. પરંતુ મનુષ્યે તો છત્રીશ વર્ષ સૂધી વેદાધ્યયન કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે. ત્યાં આગળ પચીસ વર્ષના એથો ભાગ માનીએ તો વિરોધ આવે. માટે જ્યાં સૂધી બ્રહ્મચર્ય પાળી શકાય ત્યાં સૂધી આયુષ્યનો એથો ભાગ જાણવો.

† લિક્ષા શબ્દ બ્રહ્મચારી તથા સંન્યાસીઓને આપવામાં આવતી પાકી લિક્ષાનો વાચક છે; પરંતુ આ શ્લોકમાં લિક્ષા શબ્દ પાકી લિક્ષાને માટે કહેવામાં

૫ ઉંછ અને શિક્ષણને ઋતુ બાણુવું, યાચના વિના મળે તેને અમૃત બાણુવું, માગેલી શિક્ષણને મૃત બાણુવી અને ખેતીવાડીને પ્રમૃત બાણુવી.

સત્યાનૃતં તુ વાણિજ્યં તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ।

સેવા શ્વૃત્તિરાખ્યાતા તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૬ ॥

૬ વાણીઆના ધંધાને સત્યાનૃત બાણુવો, (કુસીદ વૃત્તિથી જે આજીવિકા ચલાવવામાં આવે છે તે પણ સત્યાનૃત કહેવાય છે.) તેનાથી પણ આજીવિકા કરવી અને સેવાને, શ્વૃત્તિ કહેતાં કુતરાના જેવી વૃત્તિ કહેલી છે. તે માટે દ્વિજ-વર્ણ સેવાનો (ચાકરીનો) ત્યાગ કરવો.

*કુશલધાન્યકો વા સ્યાત્કુમ્ભીધાન્યક એવ વા ।

ત્ર્યહૈહિકો વાપિ ભવેદશ્વસ્તનિક એવ વા ॥ ૭ ॥

૭ બ્રાહ્મણે કોઠી ભરાય તેટલાં અન્નનો સંગ્રહ કરવો, અથવા તો નાની કોઠી જેટલાં અન્નનો સંગ્રહ કરવો, અથવા તો ત્રણ દિવસ ચાલે તેટલાં અન્નનો સંગ્રહ કરવો, અથવા તો એક દિવસ ચાલે તેટલાં અન્નનો સંગ્રહ કરવો.

આવ્યો નથી. કારણ કે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણથી કંઈ પારકા પાકમાં વૈશ્વદેવાદિ ક્રિયા થઈ શકે નહિ. માટે આ શિક્ષા કેવળ ભોજનને માટે જ નથી, પણ ધરની સ્થિતિને માટે છે. ધરમાં અન્ન, વસ્ત્ર, વાસણ, વગેરે જે જે વસ્તુ જોઈએ તે સધળું બ્રાહ્મણે શિક્ષા તરિકે માગીને લાવવું અને તેને શાસ્ત્રમાં “મૃત” કરીને કહે છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણને માટે શિક્ષા પણ એક આજીવિકાનું સાધન લખ્યું છે અને તે બ્રાહ્મણનો સ્વધર્મ છે. છતાં પણ કેટલાક શાસ્ત્રના અનભિજ્ઞ લોકો ક્ષત્રિય વૈશ્યોની ઘોર તથા અનૃતમિત્ર આજીવિકાઓ ઉપર મોહિત થઈ જઈને શિક્ષાથી પવિત્ર અંતઃકરણવાળા બ્રાહ્મણને શિક્ષુકો કહીને નિંદે છે, તેઓ બ્રાહ્મણની નિંદાથી પાતકી થાય છે. કેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે;— ‘તસ્માદ્બ્રાહ્મણાન્ન નિન્દેત્’ બ્રાહ્મણોની નિંદા કરવી નહિ.

* આ શ્લોકમાં કુશલધાન્યક શબ્દ કરીને ત્રણ વર્ષ સૂધી સ્ત્રી, પુત્ર, ભૂત્ય (માતા, પિતા, સેવક) વગેરેનું પોષણ ચાલે તેટલા ધાન્યનો સંચય કરનાર બાણુવો. કારણ કે ગૃહસ્થને માટે આગળ કહ્યું છે કે;—“ત્રિવર્ષાદધિકાન્નોયઃ સહિ સોમં પિબેન્નરઃ। જેની પાસે ત્રણ વર્ષ સૂધી ચાલે એટલા ધાન્ય કરતાં અધિક ધાન્ય હોય તેણે સોમ યજ્ઞ કરવો અથવા ત્રણ ઋતુ સૂધી ચાલે તેટલા અન્નનો બ્રાહ્મણે સંગ્રહ કરી રાખવો.”

કુમ્ભીધાન્યક એ પદ્ધતી વર્ષ દિવસના અન્નનો સંચય કરનારો એમ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે ગૃહસ્થે પ્રતિવર્ષ ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. મેઘાતિથિ કુશલધાન્યક એટલે વર્ષ પૂર્ણ થાય તેટલા અન્નનો સંચય કરનારો અને કુમ્ભીધાન્યક એટલે ૭ માસ ચાલે તેટલા અન્નનો સંચય કરનારો એમ કહે છે.

(સઘઃ પ્રક્ષાલિકો વા સ્યાન્માસસશ્રયિકોઽપિ વા ।

ષમાસનિચયોવાપિ સમાનિચય એવ વા ॥

આદ્યે નિત્ય જ્ઞેયે તેટલાં જ અન્નનો સંગ્રહ કરવો, અથવા તો એક મહિના ચાલે તેટલાં અન્નનો સંગ્રહ કરવો, અથવા તો છ મહિના કે વર્ષ દિવસ ચાલે તેટલાં અન્નનો સંગ્રહ કરવો.)

ચતુર્ણામપિ ચૈતેષાં દ્વિજાનાં ગૃહમેધિનામ્ ।

જ્યાયાન્પરઃ પરો જ્ઞેયો ધર્મતો લોકજિત્તમઃ ॥ ૮ ॥

૮ ઉપર કહેલા કુશલધાન્યક, કુંભીધાન્યક, ય્યૈદ્દિક અને અશ્વસ્તનિક એમ ચાર પ્રકારના આદ્ય ગૃહસ્થો કહ્યા; તેઓમાં પૂર્વ પૂર્વના કરતાં પછી પછીનાને શ્રેષ્ઠ જાણવા અને તે ધર્મવડે સ્વર્ગનો વિજય કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

*ષટ્કર્મૈકો ભવત્યેષાં ત્રિભિરન્યઃ પ્રવર્ત્તે ।

દ્વાભ્યામેકશ્ચતુર્થસ્તુ બ્રહ્મસત્રેણ જીવતિ ॥ ૯ ॥

૯ એ ચાર પ્રકારના ગૃહસ્થોમાંથી જેને મોટા કુટુંબનું પોષણ કરવાનું હોય, તેણે છએ પ્રકારની વૃત્તિથી નિર્વાહ કરવો. (એટલે ઋત, અચાચિત,

* કુશલધાન્યક એટલે ત્રણ વર્ષના અન્નનો સંગ્રહ કરનારા પુરુષે છ કર્મથી એટલે ઋત, અમૃત, મૃત, પ્રમૃત, સલામૃત અને કુસીદથી આજીવિકા કરવી. કુમ્ભિધાન્યકે ત્રણ કર્મથી એટલે ૧ ઋત, ૨ અમૃત અને મૃતથી ૩ આજીવિકા કરવી. (યાજન, અધ્યાપન અને પ્રતિગ્રહનો અમૃતમાં તથા મૃતમાં સમાવેશ થાય છે). ત્રીજાએ એટલે જેને ત્રણ દિવસનું અન્ન પર્યાપ્ત હોય છે, એવા આદ્યે ઋતથી અને અમૃતથી આજીવિકા કરવી; અને એકાહિકે એટલે એક દિવસ ચાલે તેટલા અન્નને પૂર્ણ માનનારાએ બ્રહ્મસત્રથી એટલે શિલ તથા ઉંછથી આજીવિકા કરવી. કેટલાએક કહે છે કે, ચહજીવી અને અશ્વસ્તનિક એ બન્ને ઋતથી જીવી શકે નહિ. કારણ કે શરદ અને ગ્રીષ્મ એ બે ઋતુમાં જ તેનો સંભવ છે. મોટે અહીં ત્રિભિરન્યઃ એ પદ્યથી યાજન, અધ્યાપન અને પ્રતિગ્રહ વૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવવી અને દ્વાભ્યાં એ પદ્યથી પ્રતિગ્રહઃ પ્રત્યવરઃ એમ હોવાથી માત્ર યાજનના અધ્યાપનથી અને બ્રહ્મસત્રથી એટલે કેવળ અધ્યાપનથી જ આજીવિકા કરવી એમ જાણવું. જે આદ્ય શિલવૃત્તિની પેઠે પ્રજામાંથી ચપટી, ચપટી માંગીને એક દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ લાવે છે, તે શિલવૃત્તિ કહેવાય છે અને દાણાની દુકાન પાસે દાણા ખંડી ગયા હોય તે વીણી લાવે અથવા મુડી ચપટી દાણા માગી લાવીને એક દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ લાવે, તે ઉંછવૃત્તિ કહેવાય છે.

શિક્ષા, ખેતી, વ્યાપાર અને વ્યાજ વતંતરના ધંધાથી નિર્વાહ કરવો), જેનું કુટુંબ નાનું હોય તેણે ચાજન (ચરૂ કરાવવો) અધ્યાપન, (વેદ ભણાવવો) અને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) એ ત્રણ પ્રકારની આજીવિકાથી નિર્વાહ કરવો. પ્રતિગ્રહ અધમ ગણાય છે, માટે તે નહિ કરનારાએ ચાજન તથા અધ્યાપન, એ બે વૃત્તિથી નિર્વાહ કરવો અને ચોથાએ કેવળ વેદનું અધ્યાપન કરાવીને આજીવિકા ચલાવવી.

વર્તયંશ્ચ શિલોઞ્છાભ્યામગ્નિહોત્રપરાયણઃ ।

इष्टीः पार्यायनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

૧૦ જે બ્રાહ્મણ શિલ તથા ઉંછ વૃત્તિથી આજીવિકા કરતો હોય, તેમણે તો માત્ર અગ્નિહોત્રમાં જ પરાયણ રહેવું અને કેવળ અમાવાસ્યા તથા પૂર્ણિમાની ઇષ્ટિઓ કરવી અને ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયનને અંતે કરવામાં આવતો આગ્રયણ નામનો યજ્ઞ સદાય કરવો (અર્થાત્ બહુ ધનવડે થતા યજ્ઞ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવાની ઇચ્છા કરવી નહિ.)

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन ।

अजिह्यामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

૧૧ આજીવિકાને માટે કોઈપણ રીતે લોકવૃત્તને અનુસરવું નહિ (અર્થાત્ તમે તો કર્ણ જેવા દાતાર છો, એમ કહીને ધનવાનનાં ખોટાં વખાણ કરવાં નહિ), પરંતુ કપટરહિત તથા શઠતારહિત (લોકોને ઠગવા માટે અથવા તો ધનસંગ્રહ કરવા માટે અગ્નિહોત્રાદિક લેવાં તેનું નામ શઠતા) અને શુદ્ધ (વૈશ્યાદિકની આજીવિકા સાથે મિશ્ર ન થયેલી એવી) સુખાત્ર બ્રાહ્મણની આજીવિકાથી જીવવું.

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।

संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२ ॥

૧૨ સુખની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું પોષણ થઈ શકે, તેટલા ધનથી જ પરમ સંતોષ માનીને અધિક ધન મેળવવા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ. કારણ કે સુખનું મૂળ સંતોષ છે અને દુઃખનું મૂળ અસંતોષ છે.

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।

स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३ ॥

૧૩ સ્નાતક બ્રાહ્મણે ઉપર કહેલી વૃત્તિઓમાંથી કોઈ એક વૃત્તિથી આજીવિકા કરવી અને સ્વર્ગ, આયુષ્ય તથા યશને આપનારાં નીચેનાં વ્રતો ધારણ કરવાં.

વેદોદિતં સ્વકં કર્મ નિત્યં કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ।

તદ્દિ કુર્વન્યથાશક્તિ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ બ્રાહ્મણ જો નિત્ય સાવધાન થઈને વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોનું યથાશક્તિ આચરણ કરે છે તો તે પરમ ગતિને પામે છે.

નેહેતાર્થાન્પ્રસન્નેન ન વિરુદ્ધેન કર્મણા ।

ન વિદ્યમાનેષ્વર્થેષુ નાત્યર્થામપિ યતસ્તતઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ બ્રાહ્મણે નિત્ય ગીત, વાદિત્રના ધંધાથી, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મો કરીને, બહુ ધન હોય ત્યારે તથા સંકટ વેળાએ પણ પતિત વગેરેની પાસેથી ધન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ.

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ સર્વેષુ ન પ્રસજ્યેત કામતઃ ।

અતિપ્રસક્તિં ચૈતેષાં મનસા સંનિવર્તયેત્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ સર્વે વિષયોમાં કામનાથી પ્રવૃત્ત થવું નહિ તથા એ વિષયોના ઉપર મનવડે વિરુદ્ધ ભાવના કરીને, એટલે વિષયો મિથ્યા છે અને તેનાથી પરિણામે નરક મળે છે, આવી ભાવના કરીને તેનો અતિપ્રસંગ છોડી દેવો.

સર્વાન્પરિત્યજેદર્થાન્સ્વાધ્યાયસ્ય વિરોધિનઃ ।

યથાતથાધ્યાપયંસ્તુ સા હ્યસ્ય કૃતકૃત્યતા ॥ ૧૭ ॥

૧૭ પોતાના સ્વાધ્યાયમાં અડચણ કરે તેવાં સર્વ કાર્યો તજી દેવાં અને સ્વાધ્યાયમાં અડચણ કરે નહિ તેવા ઉપાયોથી આજીવિકા કરવી. કારણ કે સ્વાધ્યાયમાં પરાયણ રહેવાથી સ્નાતક બ્રાહ્મણ કૃતકૃત્ય ગણાય છે.

વયસઃ કર્મણોર્ઽર્થસ્ય શ્રુતસ્યાભિજનસ્ય ચ ।

વેષવાગ્બુદ્ધિસારૂપ્યમાચરન્વિચરેદિહ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણે પોતાનાં વય, કર્મ, ધન, શાસ્ત્ર (વિદ્યા) અને કુળને અનુકૂળ થઈ પડે તેવો વેષ, તેવી વાણી તથા તેવી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને આ જગતમાં વ્યવહાર કરવો.

બુદ્ધિવૃદ્ધિકરાણ્યાશુ ધન્યાનિ ચ હિતાનિ ચ ।

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત નિગમાંશ્ચૈવ વૈદિકાન્ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ બુદ્ધિની તુરત વૃદ્ધિ કરનારાં વ્યાકરણ, મીમાંસા, સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રોનું, ધન આપનારાં બૃહસ્પતિ વગેરેનાં અર્થશાસ્ત્રોનું, પ્રત્યક્ષમાં ઉપકાર કરનારાં વૈદ્યક, જ્યોતિષ વગેરે શાસ્ત્રોનું અને વેદનો અર્થ જણાવનારાં શાસ્ત્રોનું નિત્ય અવલોકન કર્યાં કરવું.

યથા યથા હિ પુરુષઃ શાસ્ત્રં સમધિગચ્છતિ ।

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ ૨૦ ॥

૨૦ પુરુષ જેમ જેમ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે, તેમ તેમ તેને જ્ઞાન થાય છે અને તેથી તેનું જ્ઞાન સતેજ થાય છે.

(શાસ્ત્રસ્ય પારં ગત્વા તુ ભૂયો ભૂયસ્તદભ્યસેત્ ।

તચ્છાસ્ત્રં સવલં કુર્યાન્ન ચાધીત્ય ત્યજેત્પુનઃ ॥

શાસ્ત્રને સંપૂર્ણ ભણ્યા પછી વારંવાર તેનો અભ્યાસ કરવો અને શાસ્ત્રને દૃઢ કરવું; પરંતુ ભણ્યા પછી તેનો ત્યાગ કરી દેવો નહિ.)

ઋષિયજ્ઞં દેવયજ્ઞં ભૂતયજ્ઞં ચ સર્વદા ।

નૃયજ્ઞં પિતૃયજ્ઞં ચ યથાશક્તિ ન હાપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ સ્નાતક પ્રહારણે ઋષિયજ્ઞ (સ્વાધ્યાય), દેવયજ્ઞ (વૈશ્વદેવ), ભૂતયજ્ઞ (ભૂતબલિ), મનુષ્યયજ્ઞ (અતિથિસત્કાર), પિતૃયજ્ઞ (શ્રાદ્ધ), આટલા યજ્ઞો યથા-શક્તિ કરવા; પરંતુ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ.

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ ૨૨ ॥

૨૨ કેટલાએક યજ્ઞના અનુષ્ઠાનની વિધિને જાણનારા પુરુષો આ મહા-યજ્ઞો કરતા નથી. પરંતુ નિત્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વિષે જ હોમ કરે છે (અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને અગ્નિરૂપ ગાણીને તેમાં વિષયોનો હોમ કરે છે).

*वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृतिमक्षयाम् ॥ ૨૩ ॥

* આ શ્લોકમાં વાણીમાં પ્રાણનો હોમ કરવાનું કહ્યું છે; તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે, સ્વાધ્યાય (વેદાધ્યયન) કરતી વેળાએ પ્રાણની વૃત્તિનો વાણીમાં લય થાય છે, માટે

૨૩ કેટલાએક બ્રહ્મવેત્તા ગૃહસ્થો વાણીમાં અને ગ્રાણુમાં જે હોમ કરવામાં આવે છે તે અક્ષય છે, આમ જાણીને વાણીમાં ગ્રાણુનો હોમ કરે છે અને ગ્રાણુમાં વાણીનો હોમ કરે છે.

જ્ઞાનેનૈવાપરે વિપ્રા યજન્ત્યેતૈર્મર્ચ્ચૈઃ સદા ।

જ્ઞાનમૂળાં ક્રિયામેષાં પશ્યન્તો જ્ઞાનચક્ષુષા ॥ ૨૪ ॥

૨૪ કેટલાએક બ્રહ્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થો જ્ઞાનરૂપી દૃષ્ટિવડે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, આમ જાણીને સદા આત્મજ્ઞાનવડે જ પંચમહાયજ્ઞો કરે છે.

અગ્નિહોત્રં ચ જુહુયાદાદ્યન્તે દ્યુનિશોઃ સદા ।

દર્શેન ચાર્ધમાસાન્તે પૌર્ણમાસેન ચૈવ હિ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ અગ્નિહોત્રીએ પ્રભાતમાં અને સાયંકાળે સદા અગ્નિમાં હોમ કરવો તથા કૃષ્ણપક્ષને અંતે અમાવાસ્યા તિથિએ દર્શ નામનો યજ્ઞ અને શુકલ પક્ષને અંતે પૂર્ણિમા તિથિએ પૌર્ણમાસ નામનો યજ્ઞ કરવો.

સસ્યાન્તે નવસસ્યેષ્ટયા તથર્ત્વન્તે દ્વિજોઽધ્વરૈઃ ।

પશુના ત્વયનસ્યાદૌ સમાન્તે સૌમિકૈર્મર્ચ્ચૈઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ પૂર્વનું ધાન્ય થઈ રહે અને નવું ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શરદ ઋતુમાં દ્વિજવર્ણે નવાં ધાન્યથી આગ્રયણ ધૃષ્ટિ કરવી, પ્રત્યેક ઋતુને અંતે આતુર્માસ યજ્ઞ કરવો, ઉત્તરાયણ, તથા દક્ષિણાયનના આરંભમાં પશુબંધ નામનો યાગ કરવો અને વર્ષ પૂરું થયા પછી વસંત ઋતુમાં સોમ યાગો કરવા.

નાનિષ્ઠા નવસસ્યેષ્ટયા પશુના ચાગ્નિમાન્દ્વિજઃ ।

નવાન્નમધ્યાન્માંસં વા દીર્ઘમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણે જે દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવવાની ઇચ્છા હોય તો નવધાન્યેષ્ટિ કર્યાવિના નવું અન્ન ખાવું નહિ અને પશુબંધ યાગ કર્યાવિના માંસ ખાવું નહિ.

સ્વાધ્યાયરૂપી વાણીયજ્ઞમાં ગ્રાણુનો હોમ કહ્યો છે તથા ગ્રાણુમાં વાણીનો હોમ કરવાનું કહ્યું છે. તેનો અર્થ એવો છે કે; ગ્રાણુયામ કરતી વખતે વાણીનો ગ્રાણુમાં લય થાય છે, માટે ગ્રાણુયામરૂપી અગ્નિમાં વાણીનો હોમ કહ્યો છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે;—
“ તદ્યત્રૈતદધીતે વા ભાષતે વા વાચિ તદા પ્રાણો ભવતિ તથા ચ અથ તૂર્ણી વા ભવતિ સ્વપિતિ વા પ્રાણે તદા વાગ્ ભવતિ. જ્યારે મનુષ્ય સ્વાધ્યાય કરે છે અથવા બોલે છે ત્યારે વાણીમાં ગ્રાણુનો લય થાય છે અને જ્યારે મનુષ્ય મૌન રહે છે અથવા સુવે છે ત્યારે વાણીનો ગ્રાણુમાં લય થાય છે, વગેરે. ”

નવેનાનર્ચિતા હસ્ય પશુહવ્યેન ચાગ્રયઃ ।

પ્રાણાનેવાત્તુમિચ્છન્તિ નવાન્નામિષગર્ધિનઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ નવું અન્ન અને નવું માંસ ખાવાની ઇચ્છાવાળા અગ્નિઓને નવા અન્નથી તથા નવા માંસથી જો તૃપ્ત કરવામાં આવતા નથી તો તે અગ્નિઓ તે ખાનારી પ્રજાઓનું જ ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે.

આસનાશનશય્યાભિરદ્ધિર્મૂલફલેન વા ।

નાસ્ય કાશ્ચિદ્વસેદ્રેહે શક્તિતોઽનર્ચિતોઽતિથિઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ ગૃહસ્થના ઘરમાં બેસવાને આસન, જમવાને ભોજન, સુવાને શય્યા, પીવાને પાણી અને કૂળ તથા મૂળવડે શક્તિ પ્રમાણે સત્કાર પામ્યા વગરનો કોઈ પણ અતિથિ રહેવો જોઈએ નહિ.

પાષણ્ડિનો વિકર્મસ્થાન્વૈદાલત્રતિકાચ્છઠાન્ ।

હૈતુકાન્વકવૃત્તીશ્ચ વાહ્માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ પાષંડીઓનો (વેદ વિરુદ્ધ ધર્માચરણ કરનારાઓનો), વિકર્મસ્થોનો (આશ્રમ વિરુદ્ધ આજીવિકાથી જીવનારાઓનો), ઐકાલ વ્રતવાળાઓનો (હંભીઓનો), શકોનો (જેઓના મનમાં કંઈક હોય અને બહારથી કંઈક દેખાડતા હોય તેવાઓનો અથવા તો વેદ તથા શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધાવિનાના હોય તેઓનો), હૈતુકોનો (વેદવિરુદ્ધ તર્ક કરનારાઓનો) અને બગલકતોનો ગૃહસ્થે વાણીમાત્રથી પણ સત્કાર કરવો નહિ.

વેદવિદ્યાવ્રતસ્તાતાશ્રોત્રિયાન્યૃહમેધિનઃ ।

પૂજયેદ્વ્યકવ્યેન વિપરીતાંશ્ચ વર્જયેત્ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ વિદ્યાસ્નાતક, વ્રતસ્નાતક અને વિદ્યાવ્રતસ્નાતક એમ ત્રણ પ્રકારના વેદવેદા ગૃહસ્થનો શ્રાદ્ધમાં અને યજ્ઞમાં ભોજનથી સત્કાર કરવો; પણ જેઓ તેવા ન હોય, તે બ્રાહ્મણોનો યજ્ઞમાં કે શ્રાદ્ધમાં સત્કાર કરવો નહિ.

શક્તિતોઽપચમાનેભ્યો દાતવ્યં ગૃહમેધિના ।

સંવિભાગશ્ચ ભૂતેભ્યઃ કર્તવ્યોઽનુપરોધતઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ ગૃહસ્થે સ્વહસ્તે પાક નહિ કરનારા બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી વગેરેને શક્તિપ્રમાણે પકવાન્ન આપવું તથા પોતાના પોષ્ય વર્ગને (કુટુંબને) અડચણ આવે નહિ તે રીતે જડ અને ચેતન પ્રાણીઓને માટે પણ પોતાના ભોજનમાંથી સંવિભાગ કરવો (અર્થાત્ વૃક્ષાદિ પર્યંત સર્વ પ્રાણીઓને પણ જળપાન વગેરે કરાવવું).

રાજતો ધનમન્વિચ્છેત્સંસીદન્સ્નાતકઃ ક્ષુધા ।

યાજ્યાન્તેવાસિનોર્વાપિ ન ત્વન્યત્ત્વમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ સ્નાતક એવો ગૃહસ્થ જો ક્ષુધાથી સીદાતો હોય તો તેણે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તનારા ક્ષત્રિય રાજાની પાસેથી, યજ્ઞમાનની પાસેથી તથા શિષ્યની પાસેથી ધન લેવાની ઇચ્છા કરવી, પરંતુ પતિતોની પાસેથી ધન લેવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

ન સીદેત્સ્નાતકો વિપ્રઃ ક્ષુધા શક્તઃ કથંચન ।

ન જીર્ણમલવદ્વાસા ભવેચ્ચ વિભવે સતિ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ વિદ્યાદિકને લીધે પ્રતિગ્રહ કરવાને શક્તિમાન એવા સ્નાતક બ્રાહ્મણે કોઈપણ રીતે ક્ષુધાથી પીડાવું નહિ. તેમ જો પોતાની પાસે વિભવ (ધન) હોય તો જૂનાં અને મેલાં વસ્ત્રો પણ પહેરવાં નહિ.

કૃષ્ણકેશનરવશ્મશ્રુદાન્તઃ શુક્લમ્બરઃ શુચિઃ ।

સ્વાધ્યાયે ચૈવ યુક્તઃ સ્યાન્નિત્યમાત્મહિતેષુ ચ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ નિત્ય માથાના કેશ, નખ અને ડાઢી કતરાવવી, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો, શ્વેત વસ્ત્ર પહેરવાં, આંતર અને બહારથી પવિત્ર રહેવું, સ્વાધ્યાય લાગવો તથા પોતાના હિતમાં (શરીર આરોગ્ય રહે તેવા કાર્યમાં) પરાયણ રહેવું.

વૈળવીં ધારયેદ્યષ્ટિં સોદકં ચ કમ્પન્ડલુમ્ ।

યજ્ઞોપવીતં વેદં ચ શુભે રૌકમે ચ કુન્ડલે ॥ ૩૬ ॥

૩૬ વાંસની લાકડી, પાણીથી ભરેલું કમંડળ, જનોઈ, દર્ભની જૂડી અને સોનાનાં સુંદર કુંડળો ધારણ કરવાં.

નેક્ષેતોદ્યન્તમાદિત્યં નાસ્તં યાન્તં કદાચન ।

નોપસૃષ્ટં ન વારિસ્થં ન મધ્યં નભસો ગતમ્ ॥ ૩૭ ॥

૩૭ ઉગતાં તથા અસ્ત પામતા સૂર્યને કોઈ દહાડો બુદ્ધિપૂર્વક જોવો નહિ. તેમ જ ગ્રહણથી ઘેરાયેલા, પાણીમાં રહેલા તથા આકાશના મધ્ય ભાગમાં રહેલા (મધ્યાહના) સૂર્યને પણ બુદ્ધિપૂર્વક જોવો નહિ.

ન લઙ્ગ્યેદ્વત્સતન્ત્રીં ન પ્રધાવેચ્ચ વર્ષતિ ।

ન ચોદકે નિરીક્ષેત સ્વં રૂપમિતિ ધારણા ॥ ૩૮ ॥

૩૮ વાછડાને બાંધવાની દોરીને ઓળંઘવી નહિ, વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે માર્ગમાં દોડવું નહિ અને પાણીમાં પોતાનું મુખ જોવું નહિ. આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

મૃદં ગાં દૈવતં વિપ્રં ઘૃતં મધુ ચતુષ્પથમ્ ।

પ્રદક્ષિણાનિ કુર્વીત પ્રજ્ઞાતાંશ્ચ વનસ્પતીન્ ॥ ૩૯ ॥

૩૯ માટીનો રાફડો, ગાય, દેવની મૂર્તિ, બ્રાહ્મણ, ઘી, મધ, ચૌટો અને વડ, પીપળો ઉંબરો વગેરે પ્રસિદ્ધ વૃક્ષો માર્ગમાં જતાં વચ્ચે આવે તો, તેઓને જમણી બાજુ ઉપર રાખીને જવું.

નોપગચ્છેત્પ્રમત્તોઽપિ સ્ત્રિયમાર્તવદર્શને ।

સમાનશયને ચૈવ ન શયીત તયા સહ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ કામતુર પુરુષે પણ રજસ્વલતા સમયમાં સ્ત્રી સાથે ગમન કરવું નહિ, તેમ તેની સાથે એક શય્યામાં પણ સુવું નહિ.

રજસાભિપ્લુતાં નારીં નરસ્ય હુપગચ્છતઃ ।

પ્રજ્ઞા તેજોવલં ચક્ષુરાયુશ્ચૈવ પ્રહીયતે ॥ ૪૧ ॥

૪૧ જે પુરુષ રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે ગમન કરે છે, તેની પ્રજ્ઞા, તેજ, બળ, નેત્ર અને આયુષ્ય નાશ પામે છે.

તાં વિવર્જયતસ્તસ્ય રજસા સમભિપ્લુતામ્ ।

પ્રજ્ઞા તેજોવલં ચક્ષુરાયુશ્ચૈવ પ્રવર્ધતે ॥ ૪૨ ॥

૪૨ અને જે પુરુષ રજસ્વલા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષની પ્રજ્ઞા, તેજ, બળ, નેત્ર અને આયુષ્ય વૃદ્ધિ પામે છે.

નાશ્ત્રીયાંઙ્ગાર્યયા સાર્ધં નૈનામીક્ષેત ચાશ્નતીમ્ ।

ક્ષુવર્તીં જૃમ્ભમાણાં વા ન ચાસીનાં યથાસુખમ્ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ સ્ત્રી તથા પુરુષે એક સાથે બેસીને ભોજન કરવું નહિ તથા સ્ત્રી ભોજન કરતી હોય ત્યારે, છીંક ખાતી હોય ત્યારે, બગાસું ખાતી હોય ત્યારે તથા મરજી માફક બેઠેલી હોય ત્યારે તેને જોવી નહિ.

નાઙ્ગયન્તીં સ્વકે નેત્રે ન ચાભ્યક્તામનાવૃતામ્ ।

ન પર્યેત્પ્રસવન્તીં ચ તેજસ્કામો દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ બ્રહ્મતેજની કામનાવાળા શ્રેષ્ઠ દ્વિજે સ્ત્રી પોતાની આંખો આંજતી હોય ત્યારે, તેલ ચોળીને બેઠેલી હોય ત્યારે, વસ્ત્ર વિનાની (નગ્ન) હોય ત્યારે તથા બાળકને જણતી હોય ત્યારે તેને જોવી નહિ.

(ઉપેત્ય સ્નાતકો વિદ્વાન્નેક્ષેનગ્રાં પરસ્ત્રિયમ્ ।

સરહસ્યં ચ સંવાદં પરસ્ત્રીષુ વિવર્જयेત્ ॥

વિદ્વાન્ એવા સ્નાતક બ્રાહ્મણે ધન્યધાનપૂર્વક ઉઠીને પારકી સ્ત્રીને નગ્ન જોવી નહિ તથા પરસ્ત્રીની સાથે છાની છાની વાતો કરવી નહિ).

નાન્નમદ્યાદેકવાસા ન નગ્નઃ સ્નાનમાચરેત્ ।

ન મૂત્રં પથિ કુર્વીત ન ભસ્મનિ ન ગોત્રજે ॥ ૪૫ ॥

૪૫ ગૃહસ્થે એક વસ્ત્ર પહેરીને ભોજન કરવું નહિ, નાગા નાગા નહાવું નહિ તથા માર્ગ વચ્ચે, ભસ્મ ઉપર અને ગોશાળામાં મૂતરવું નહિ.

ન ફાલકૃષ્ટે ન જલે ન ચિત્યાં ન ચ પર્વતે ।

ન જીર્ણદેવાયતને ન વલ્મીકે કદાચન ॥ ૪૬ ॥

૪૬ હળવડે બેઠેલી ભૂમિપર, પાણીમાં, અગ્નિ માટે ઇંટની ચણેલી વેદિકા ઉપર, પર્વત ઉપર, જીર્ણ થઈ ગયેલા દેવમંદિરમાં તથા રાફડા ઉપર કોઈ દિવસ મૂતરવું નહિ.

ન સસત્વેષુ ગર્તેષુ ન ગચ્છન્નાપિ ચ સ્થિતઃ ।

ન નદીતીરમાસાદ્ય ન ચ પર્વતમસ્તકે ॥ ૪૭ ॥

૪૭ જીવજંતુઓવાળા ખાડાઓમાં, ચાલતાં ચાલતાં, ઉભાં ઉભાં, નદીના તીર પાસે તથા પર્વતના શિખર ઉપર મૂતરવું નહિ.

વાય્વગ્નિવિપ્રમાદિત્યમપઃ પશ્યંસ્તથૈવ ગાઃ ।

ન કદાચન કુર્વીત વિષ્ણુમૂત્રસ્ય વિસર્જનમ્ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ વાયુ, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ, સૂર્ય, પાણી તથા ગાયની સામે જોઈને પણ મળમૂત્ર કરવાં નહિ.

તિરસ્કૃત્યોચ્ચરેત્કાષ્ઠલોષ્ઠપત્રતૃણાદિના ।

નિયમ્ય પ્રયતો વાચં સંવીતાહ્નોઽવગુણ્ઠિતઃ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ ગૃહસ્થે શરીરને તથા મસ્તકને વસ્ત્રથી ઢાંકી, પાણીને નિયમમાં રાખી, મૌન રહી, સાવધાન થઈને, લાકડાં, માટીનાં ઢેકાં, ખરી પડેલાં પાંદડાં અથવા તો ખડ વગેરેથી પૃથ્વીને ઢાંકીને મળમૂત્ર કરવા બેસવું.

મૂત્રોચ્ચારસમુત્સર્ગં દિવા કુર્યાદુદકમુખઃ ।

દક્ષિણાભિમુખો રાત્રૌ સંખ્યયોશ્ચ યથા દિવા ॥ ૬૦ ॥

૫૦ ગૃહસ્થે દિવસે ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરીને મળમૂત્ર કરવા બેસવું અને રાત્રે દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ કરીને બેસવું તથા પ્રભાતમાં અને સાયંકાળે ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરીને બેસવું.

છાયાયામન્થકારે વા રાત્રાવહનિ વા દ્વિજઃ ।

યથાસુખમુખઃ કુર્યાત્પ્રાણવાધાભયેષુ ચ ॥ ૬૧ ॥

૫૧ રાત્રે અથવા તો દિવસે મેઘ વગેરેની છાયા હોય, અથવા તો અંધારું હોય તથા ચોર વાઘ વગેરેથી પ્રાણ જવાનો ભય લાગતો હોય ત્યારે ઇચ્છામાં આવે તે દિશા તરફ મુખ રાખીને મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો.

પ્રત્યગ્નિં પ્રતિસૂર્યં ચ પ્રતિસોમોદકદ્વિજાન્ ।

પ્રતિ ગાં પ્રતિ વાર્તાં ચ પ્રજ્ઞા નશ્યતિ મેહતઃ ॥ ૬૨ ॥

૫૨ જે ગૃહસ્થ અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, જળ, આદિ, ગાય અને પવનની સામે મળમૂત્રનો ત્યાગ કરે છે, તેની બુદ્ધિનો નાશ થાય છે.

નાગ્નિં મુખેનોપધમેન્નગ્રાં નેક્ષેત ચ સ્ત્રિયમ્ ।

નામેધ્યં પ્રક્ષિપેદગ્રૌ ન ચ પાદૌ પ્રતાપયેત્ ॥ ૬૩ ॥

૫૩ અગ્નિને મોઢાથી ધમવો નહિ (પણ ભુંગળીથી ધમવો), સ્ત્રીને નમ્ર સ્થિતિમાં જોવી નહિ, અગ્નિમાં અપવિત્ર વસ્તુ નાંખવી નહિ અને પગનાં તળિયાંને તપાવવાં નહિ.

અધસ્તાન્નોપદવ્યાઞ્ચ ન ચૈનમભિલઙ્ઘયેત્ ।

ન ચૈનં પાદતઃ કુર્યાન્ન પ્રાણાવાધમાચરેત્ ॥ ૬૪ ॥

૫૪ ખાટલાની નીચે અગ્નિ રાખવો નહિ, અગ્નિને ઉલ્લંઘવો નહિ, અગ્નિને પગની નીચે રાખવો નહિ તથા પ્રાણને પીડા કરે તેવું પરિશ્રમનું કામ કરવું નહિ.

નાશ્ત્રીયાત્સંધિવેલાયાં ન ગચ્છેન્નાપિ સંવિશેત્ ।

ન ચૈવ પ્રલિખેદ્ભૂમિં નાત્મનોપહરેત્સજમ્ ॥ ૬૫ ॥

૫૫ સવાર અને સાંજની સંધિ વેળાએ ભોજન કરવું નહિ, એક ગામથી બીજે ગામ જવું નહિ તથા સૂવું નહિ, તેમજ પૃથ્વી ખોતરવી નહિ તથા ખોતાના ગળામાંથી માળાને ખોતે કાઢવી નહિ.

નાપ્સુ મૂત્રં પુરીષં વા ણીવનં વા સમુત્સજેત્ ।

અમેઘ્યાલિપ્તમન્યદ્વા લોહિતં વા વિષાણિ વા ॥ ૫૬ ॥

૫૬ મૂત્ર, વિષા, થૂંક, અપવિત્ર વસ્તુ જેને વળગી હોય તેવા બીજા પદાર્થો, રુધિર અથવા તો કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ એવાં સ્થાવર તથા જંગમ વિષ પાણીમાં નાંખવાં નહિ.

નૈકઃ સ્વપેચ્છૂન્યગેહે શ્રેયાંસં ન પ્રવોધયેત્ ।

નોદક્યયાભિમાષેત યજ્ઞં ગચ્છેન્ન ચાવૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

૫૭ ઉજડ ઘરમાં એકલાએ સુવું નહિ, નાનાએ પોતાના વડીલ અથવા તો વિશેષ બુદ્ધિમાનને ઉપદેશ આપવો નહિ, રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે ભાષણ કરવું નહિ અને નિમંત્રણ કર્યા વિના યજ્ઞમાં જવું નહિ.

(એકઃ સ્વાદુ ન મુંજીત સ્વાર્થમેકો ન ચિંતયેત્ ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृत्यात् ॥

સ્વાદિષ્ટ ભોજન એકલાં એકલાં જમવું નહિ, પોતાના સ્વાર્થનો એકલાં એકલાં વિચાર કરવો નહિ તથા અધાં સુઈ ગયાં હોય ત્યારે એકલાએ જાગવું નહિ.)

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।

स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ૫૮ ॥

૫૮ અગ્નિશાળામાં, ગાયોની કોડમાં, બ્રાહ્મણોની સમીપમાં, સ્વાધ્યાય કરતી વખતે અને ભોજન વેળાએ જમણા હાથને વસ્ત્રમાંથી બાહાર રાખવો.

नावारयेद्वां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।

न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिदर्शयेद्बुधः ॥ ૫૯ ॥

૫૯ વિદ્વાન્ ગૃહસ્થે ગાયને વાછડી ધાવતી હોય તો તેને વારવી નહિ, તેમ તે વાત કોઈને કહેવી પણ નહિ તથા આકાશમાં ઈંદ્રધનુષને જોઈને તે કોઈને દેખાડવું નહિ.

नाधार्मिके वसेद्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।

नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ ૬૦ ॥

૬૦ જે ગામમાં ઘણા અધર્મીઓ રહેતા હોય તેવા ગામમાં રહેવું નહિ, જે ગામમાં અત્યંત વ્યાધિ હોય તેવા ગામમાં પણ રહેવું નહિ, એકલાએ પંથ કરવો નહિ તથા લાંબા વખત સૂધી પર્વત ઉપર વસવું નહિ.

ન શૂદ્રરાજ્યે નિવસેન્નાધાર્મિકજનાવૃતે ।

ન પાષણિગણાક્રાન્તે નોપસૃષ્ટેન્ત્યજૈર્નૃભિઃ ॥ ૬૧ ॥

૬૧ શૂદ્રના રાજ્યમાં, અધર્મી મનુષ્યોથી ભરપૂર એવા ગામમાં, પાખંડી-ઓથી ભરેલા ગામમાં તથા જેમાં ચંડાળો રહેતા હોય તેવા ગામમાં રહેવું નહિ.

ન મુઙ્ગીતોદ્વૃતસ્તેહં નાતિસૌહિત્યમાચરેત્ ।

નાતિપ્રગે નાતિ સાયં ન સાયં પ્રાતરાશિતઃ ॥ ૬૨ ॥

૬૨ જેમાંથી સ્નિગ્ધ પદાર્થ કાઢી લીધો હોય તેવી વસ્તુ ખાવી નહિ, બહુ ધરાઈને જમવું નહિ, અતિ પ્રભાતમાં (પહેલા પહોરમાં) તથા અત્યંત સાયંકાળે ભોજન કરવું નહિ તથા જેણે પ્રભાતમાં અત્યંત ભોજન કર્યું હોય, તેણે રાત્રે જમવું નહિ.

ન કુર્વીત વૃથા ચેષ્ટાં ન વાર્યઙ્ગલિના પિવેત્ ।

નોત્સઙ્ગે મંક્ષયેદ્ઙ્ક્ષ્યાન્ન જાતુ સ્યાત્કુતૂહલી ॥ ૬૩ ॥

૬૩ વૃથા ચેષ્ટા (નિષ્ફળ કર્મ વગેરે) કરવી નહિ, ખોખાથી પાણી પીવું નહિ, ખોળામાં અન્ન રાખીને જમવું નહિ, તેમ કુતૂહલી થવું નહિ. (એટલે નિષ્પ્રયોજન પારકી વાતો બોલવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ).

ન નૃત્યેદથવા ગાયેન્ન વાદિત્રાણિ વાદયેત્ ।

નાસ્ફોટ્યેન્ન ચ ક્ષ્વેડેન્ન ચ રક્તો વિરાવયેત્ ॥ ૬૪ ॥

૬૪ નાચવું તથા ગાવું નહિ, વાજીત્રો વગાડવાં નહિ, ખભા ઠોકવા નહિ, ખીખી શબ્દો કરવા નહિ તથા આનંદમાં આવી જઈને ચીસો પાડવી નહિ.

ન પાદૌ ધાવયેત્કાંસ્યે કદાચિદપિ ભાજને ।

ન ભિન્નભાણ્ડે મુઙ્ગીત ન ભાવપ્રતિદૂષિતે ॥ ૬૫ ॥

૬૫ કાંસાના પાત્રમાં કોઈ પણ દહાડો પગ ધોવા નહિ તથા ફૂટી ગયેલાં અથવા તો જેને માટે મનમાં વહિમ હોય તેવા વાસણમાં ભોજન કરવું નહિ.

ઉપાનહૌ ચ વાસશ્ચ ઘૃતમન્યૈર્ન ધારયેત્ ।

ઉપવીતમલંકારં સ્વર્જં કરકમેવ ચ ॥ ૬૬ ॥

૬૬ બીજાઓએ પહેરેલા જોડા, વસ્ત્રો, ઉપવીત, આભૂષણો, માળા અને કમંડળ ધારણ કરવાં નહિ.

નાવિનીતૈર્વ્રજેદુર્યૈર્ન ચ ક્ષુદ્રયાધિપીડિતૈઃ ।

ન મિન્નશૃઙ્ગાક્ષિચુરૈર્ન વાલધિવિરૂપિતૈઃ ॥ ૬૭ ॥

૬૭ નહિ કેળવેલા, ભૂખ અને રોગથી પીડાતા, જેનાં શિંગડાં, આંખ અને ખરી ભાંગી ગઈ હોય તેવા તથા પૂછડાં કપાઈ જવાથી વિરૂપ થયેલા હોય તેવા બળદોના વાહનમાં બેસવું નહિ.

વિનીતૈસ્તુ વ્રજેન્નિત્યમાશુગૈર્લક્ષણાન્વિતૈઃ ।

વર્ણરૂપોપસંપન્નૈઃ પ્રતોદેનાતુદન્મૃશમ્ ॥ ૬૮ ॥

૬૮ પરંતુ કેળવાયેલા, ઉતાવળા ચાલનારા, ઉત્તમ જાતનાં લક્ષણોવાળા, વર્ણ તથા રૂપવાળા એવા બળદોને વાહનમાં બેડીને, એક ગામથી બીજે ગામ જવું તથા તેઓને બહુ પરોણી મારવી નહિ.

બાલાતપઃ પ્રેતધૂમો વર્જ્ય મિન્નં તથાસનમ્ ।

ન ચ્છિન્ધ્યાન્નરવલોમાનિ દન્તૈર્નોત્પાટયેન્નશ્વાન્ ॥ ૬૯ ॥

૬૯ કન્યારાશીના તડકાને અથવા તો બીજા પહોરના તડકાને, શબના ધૂમાડાને તથા ભાંગી તૂટી ગયેલા આસનને તજવાં. દાંતવડે નખ કાપવા નહિ તથા વાળને છોટવા નહિ.

ન મૃલોષ્ઠં ચ મૃન્દીયાન્ન ચ્છિન્ધ્યાત્કરજૈસ્તૃણમ્ ।

ન કર્મ નિષ્ફલં કુર્યાન્નાયત્યામસુસ્વોદયમ્ ॥ ૭૦ ॥

૭૦ બેઠાં બેઠાં માટીનાં ઢેકાં ભાંગવાં નહિ, નખવડે તણખલાં તોડવાં નહિ તથા પરોણામે અસુખ કરનારું નિષ્ફળ કર્મ કરવું નહિ.

(શ્રીકામોવર્જયેન્નિત્યં મૃન્મયે ચૈવ ભોજનમ્ ।

લક્ષ્મીની કામનાવાળાએ નિત્ય માટીના વાસણમાં જમવું નહિ.)

લોષ્ઠમર્દીં તૃણચ્છેદી નરવ્રવાદી ચ યો નરઃ ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ સૂચકોઽશુચિરેવ ચ ॥ ૭૧ ॥

૭૧ જે પુરુષ ઢેકાં ભાંગે છે, તણખલાં તોડે છે, દાંતવડે નખ કાતરે છે, ચાડી ખાય છે અને બહારથી તથા અંદરથી મલીન રહે છે, તે પુરુષ ઝટ વિનાશને પામે છે.

ન વિગર્હ્ય કથાં કુર્યાદ્વહિર્માલ્યં ન ધારયેત્ ।

ગવાં ચ યાનં પૃષ્ઠેન સર્વથૈવ વિગર્હિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

૭૨ આવેશમાં આવી જઈને વાત કરવી નહિ, પુષ્પની માળાને ઉત્તરીય વસ્ત્રની બહાર રાખવી નહિ તથા બળદોની પીઠ ઉપર બેસીને જવું નહિ. બળદોપર બેસવું સર્વથા જ નિંદાપાત્ર છે.

અદ્વારેણ ચ નાતીયાદ્ગ્રામં વા વેશ્મ વાવૃતમ્ ।

રાત્રૌ ચ વૃક્ષમૂલાનિ દૂરતઃ પરિવર્જयेત્ ॥ ૭૩ ॥

૭૩ જેની ભાગોળ બંધ કરેલી હોય તેવા ગામમાં તથા જેનાં બારણાં બંધ હોય એવા ઘરમાં છીંડીએથી પ્રવેશ કરવો નહિ તથા રાત્રે ઓડોના મૂળથી દૂર રહેવું.

નાક્ષૈઃ ક્રીડેત્કદાચિત્તુ સ્વયં નોપાનહૌ હરેત્ ।

શયનસ્થો ન મુઝ્જીત ન પાણિસ્થં ન ચાસને ॥ ૭૪ ॥

૭૪ કોઈ પણ દિવસે પાશાથી રમવું નહિ (બુગાર રમવો નહિ), હાથવડે ભેડા ઉપાડવા નહિ, સુતાં સુતાં અન્ન આવું નહિ, એક હાથમાં અન્ન લઈને બીજા હાથથી ખાવું નહિ તથા બેસવાના આસન ઉપર અન્ન મૂકીને ખાવું નહિ.

સર્વં ચ તિલસંબદ્ધં નાઘાદસ્તામિતે રવૌ ।

ન ચ નયઃ શયીતેહ ન ચોચ્છિષ્ટઃ ક્વચિદ્રજેત્ ॥ ૭૫ ॥

૭૫ સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયા પછી જેમાં તલ હોય તેવી વસ્તુ ખાવી નહિ, નાગાં નાગાં સૂવું નહિ તથા એઠે મોઠે ઉઠીને કોઈ ઠેકાણે જવું નહિ.

આર્દ્રપાદસ્તુ મુઝ્જીત નાર્દ્રપાદસ્તુ સંવિશેત્ ।

આર્દ્રપાદસ્તુ મુઝ્જાનો દીર્ઘમાયુરવાપ્નયાત્ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ પગ ધોઈને જમવું, પરંતુ સૂવું નહિ, જે મનુષ્ય હાથ પગ ધોઈ આચમન કરી, જળવડે ઇંદ્રિયોનો સ્પર્શ કરીને ભોજન કરે છે, તે લાંબું આયુષ્ય મેળવે છે.

અચક્ષુર્વિષયં દુર્ગં ન પ્રમાદેત કર્હિચિત્ ।

ન વિષ્મૂત્રમુદીક્ષેત ન વાહુભ્યાં નદીં તરેત્ ॥ ૭૭ ॥

૭૭ અબ્જાણી એવી ગુફામાં, ખાણમાં અથવા તો કિલ્લામાં કોઈ પણ દહાડો પ્રવેશ કરવો નહિ, વિષ્ણુ અને મૂત્ર જેવાં નહિ તથા બે બાહુથી નદીને તરીને સામે પાર જવું નહિ.

અધિતિષ્ઠેન્ન કેશાંસ્તુ ન મસ્માસ્થિકપાલિકાઃ ।

ન કાર્પાસાસ્થિ ન તુષાન્દીર્વમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥ ૭૮ ॥

૭૮ જેને લાંબું આયુષ્ય લોગવવાની ધન્ય હોય તેણે વાળ, ભસ્મ, હાડકાં, ભાંગેલાં ઠીકરાં, કપાસીઆ અને સાળનાં ફેતરાં ઉપર બેસવું નહિ.

ન સંવસેચ પતિતૈર્ન ચાણ્ડાલૈર્ન પુલ્કસૈઃ ।

ન મૂર્ચ્ચૈર્નાવલિપ્તૈશ્ચ નાન્ત્યૈર્નાન્ત્યાવસાયિભિઃ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ પતિત, ચંડાળ, ઘેઠ, મૂર્ખ, ગર્વિષ્ઠ, અંત્યજ, નટ, માગધ વગેરેની સાથે વસવું નહિ.

(ન કૃતઘ્નૈરનુદ્યુક્તૈર્ન મહાપાતકાન્વિતૈઃ ।

ન દસ્યુભિર્નાશુચિભિર્નામિત્રૈશ્ચ કદાચન ॥

કૃતઘ્ની, નિરુદ્ધમી, મહાપાતકી, ચોર, અપવિત્ર તથા શત્રુની સાથે કોઈ પણ દહાડો વસવું નહિ.)

* ન શૂદ્રાય મતિં દદ્યાન્નોચ્છિષ્ટં ન હવિષ્કૃતમ્ ।

ન ચાસ્યોપદિશેદ્ધર્મં ન ચાસ્ય વ્રતમાદિશેત્ ॥ ૮૦ ॥

* મૌત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે પ્રાણીની સાથે મૈત્રી રાખે, તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે, એમ બીજા અધ્યાયમાં મૂળમાં જ કહ્યું છે; તથા ઘણા ખરા બ્રાહ્મણોને શૂદ્રકુલોની સાથે પરંપરાથી મૈત્રી પણ હોય છે. માટે સૌહાર્દથી, જે પોતાનો શૂદ્ર મિત્ર અધર્મને માર્ગે ચાલતો હોય અથવા વ્યવહારના માર્ગમાં ભૂલતો હોય તો તેને અવશ્ય સન્માર્ગ બતાવવો. આ બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે. બ્રાહ્મણે શૂદ્રનો મંત્રી થઈને તેને હિત તથા અહિતનો ઉપદેશ કરવો. પરંતુ તેના ઉપર આજીવિકા કરવી નહિ; કેમકે આજીવિકાને લોભે કદાચિત શૂદ્રને શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલા યજ્ઞ યાગ આદિના અનુષ્ઠાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનો પ્રસંગ પડે છે; તેથી તે બ્રાહ્મણ શૂદ્રયાજક અથવા તો શૂદ્રપુરોહિતની પેઠે પાપના ફળનો ભાગી થાય છે. વળી બ્રાહ્મણે જમી રહ્યા પછી પાત્રમાં ઉચ્છિષ્ટ રહેલું અન્ન પણ શૂદ્રને આપવું નહિ. જે કે ૧૦ મા અધ્યાયના ૧૨૫ મા શ્લોકમાં ઉચ્છિષ્ટમન્નં દાતવ્યં દાસ શૂદ્રને ઉચ્છિષ્ટ અન્ન આપવું એમ કહ્યું છે. પરંતુ તે ઉચ્છિષ્ટ અન્ન તો પોતાના નિત્ય સેવકને અથવા તો આશ્રિત શૂદ્રને આપવા માટે લખેલું છે. સામાન્ય શૂદ્રોને ઉચ્છિષ્ટ અન્ન આપવા માટે કહ્યું નથી. તેમજ શૂદ્રને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વચનથી ધર્મોપદેશ પણ કરવો નહિ, પરંતુ પુરાણનાં વચનોથી ધર્મોપદેશ કરવો તથા બ્રાહ્મણને વચ્ચે રાખીને પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનો પણ ઉપદેશ આપવો.

૮૦ શૂદ્રને વેદ તથા શાસ્ત્રો ભણાવવાં નહિ, ઉચ્છિષ્ટ આપવું નહિ, હોમતાં બાકી બચેલું હવિષ આપવું નહિ, ધર્મનો ઉપદેશ કરવો નહિ, ચાંદ્રા-યણુ વગેરે વ્રતનો ઉપદેશ કરવો નહિ, તેમ બ્રાહ્મણને વચ્ચે રાખ્યા વિના પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ પણ આપવો નહિ.

(અંતરા બ્રાહ્મણં કૃત્વા પ્રાયશ્ચિત્તં સમાદિશેત્ ।

હરકોઈ પાપીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું હોય ત્યારે બ્રાહ્મણને વચ્ચે રાખીને આપવું.)

યો હસ્ય ધર્મમાચષ્ટે યથૈવાદિશતિ વ્રતમ્ ।

સોઽસંવૃતં નામ તમઃ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ ૮૧ ॥

૮૧ જે બ્રાહ્મણ શૂદ્રને ધર્મોપદેશ કરે છે તથા પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ કરે છે, તે તેની સાથેજ અસંવૃત નામના નરકમાં પડે છે.

ન સંહતાભ્યાં પાણિભ્યાં કણ્ઠ્યેદાત્મનઃ શિરઃ ।

ન સ્પૃશેન્નૈતદુચ્છિષ્ટો ન ચ સ્નાયાદ્વિના તતઃ ॥ ૮૨ ॥

૮૨ જે હાથ એકઠા કરીને પોતાના માથાને ખંજવાળવું નહિ, એકે મોઢે માથાનો સ્પર્શ કરવો નહિ તથા માથું ભીંજવ્યા વિના નહાવું નહિ.

કેશગ્રહાન્પ્રહારાંશ્ચ શિરસ્યેતાન્વિવર્જयेત્ ।

શિરઃસ્નાતશ્ચ તૈલેન નાઙ્ગં કિંચિદપિ સ્પૃશેત્ ॥ ૮૩ ॥

૮૩ કોપને લીધે મનુષ્યના વાળને ખેંચવા નહિ, તેમ માથા ઉપર મારવું પણ નહિ; તથા માથામાં તેલ ચોપડ્યા પછી તે હાથવડે કોઈ પણ અંગનો સ્પર્શ કરવો નહિ.

* ન રાજઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદરાજન્યપ્રસૂતિઃ ।

સૂનાચક્રધ્વજવતાં વેશેનૈવ ચ જીવતામ્ ॥ ૮૪ ॥

૮૪ ક્ષત્રિય જાતિથી નહિ જન્મેલા રાજાની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો નહિ (દાન લેવું નહિ) તથા કસાઈની પાસેથી, તેલ પીલવાનું કામ કરનારાની

* આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે, ક્ષત્રિય ધર્મને પાળનારા ધર્મનિષ્ઠ રાજાની પાસેથીજ પ્રતિગ્રહ કરવો (દાન લેવું); પરંતુ સ્વેચ્છ, યવન વગેરે રાજાની પાસેથી તથા તેઓની સાથે ખાન પાન વગેરે કરનારા તેના જેવા ક્ષત્રિય રાજાઓની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવાથી પ્રતિગ્રહ કરનારા બ્રાહ્મણને દોષ લાગે છે.

પાસેથી, કલાલની પાસેથી તથા ભડવાઈ કરીને જીવનારાઓની પાસેથી પણ પ્રતિગ્રહ કરવો નહિ.

દશસૂનાસમં ચક્રં દશચક્રસમો ધ્વજઃ ।

દશધ્વજસમો વેશો દશવેશસમો નૃપઃ ॥ ૮૫ ॥

૮૫ દશ કસાઈના જેવો એક તેલી ગણાય છે, દશ તેલીના જેવો એક કલાલ ગણાય છે, દશ કલાલના જેવો એક ભડવો ગણાય છે અને દશ ભડવાના જેવો એક રાજા ગણાય છે.

*દશ સૂનાસહસ્રાણિ યો વાહ્યતિ સૌનિકઃ ।

તેન તુલ્યઃ સ્મૃતો રાજા ઘોરસ્તસ્ય પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

૮૬ દશ હજાર કસાઈખાનાં ચલાવનારા એક કસાઈના સમાન રાજાને જાણવો અને તેથી જ તેનો પ્રતિગ્રહ ભયંકર ગણાય છે.

યો રાજઃ પ્રતિગૃહ્ણતિ લુબ્ધસ્યોચ્છાસ્રવર્તિનઃ ।

સ પર્યાયેણ યાતીમાન્નરકાનેકવિંશતિમ્ ॥ ૮૭ ॥

૮૭ જે બ્રાહ્મણ લોભી અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તનારા રાજાની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરે છે, તે ક્રમે કરીને નીચે કહેલાં એકવીશ નરકમાં પડે છે.

તામિસ્ત્રમન્ધતામિસ્ત્રં મહારૌરવરૌરવૌ ।

નરકં કાલસૂત્રં ચ મહાનરકમેવ ચ ॥ ૮૮ ॥

સંજીવનં મહાર્વીચિં તપનં સંપ્રતાપનમ્ ।

સંહાતં ચ સકાકોલં કુડ્મલં પ્રતિમૂર્તિકમ્ ॥ ૮૯ ॥

લોહશઙ્કુમૃજીષં ચ પન્થાનં શાલ્મલીં નદીમ્ ।

અસિપત્રવનં ચૈવ લોહદારકમેવ ચ ॥ ૯૦ ॥

૮૮-૯૦ તે નરકો આ પ્રમાણે છે:-તામિસ્ત્ર, અંધતામિસ્ત્ર, મહારૌરવ, રૌરવ, કાલસૂત્ર, મહાનરક, સંજીવન, મહાવીચિ, તપન, સંપ્રતાપન, સંહાત, કાકોલ, કુડ્મલ, પ્રતિમૂર્તિક, લોહશંકુ, ઋણ, પંથા, શાલ્મલી, વૈતરણી નદી, અસિપત્રવન અને લોહદારક.

* રાજા જે કે દેવાંશી ગણાય છે, તોપણ રાજ્યકાર્યને અંગે તેને કેટલાંએક કૂર કમોં કરવાં પડે છે તથા કપટ નીતિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; તેથી રાજાને આ કોટીમાં મૂક્યો છે. પાપિષ્ઠ રાજા તો બરાબર આ કોટીમાં જ છે.

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१ ॥

૯૧ રાજાનો પ્રતિગ્રહ કરવાથી આ નરકો મળે છે, આમ જાણનારા વેદવેત્તા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો પરલોકમાં શ્રેય મેળવવાની ઇચ્છાથી રાજાની પાસેથી દાન લેતા નથી.

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायकेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

૯૨ બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઉઠવું, પરસ્પર વિરોધ રહિત ધર્મનો તથા અર્થનો વિચાર કરવો તથા તેને માટે થનારા કાયાના કલેશનો પણ વિચાર કરવો, (એટલે કે કાયકલેશ ઘણો થતો હોય અને ધર્મ તથા અર્થનો થોડો લાભ થતો હોય તો કાયકલેશ કરવો નહિ) તથા વેદાર્થનો વિચાર કરવો અને પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું.

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वકालે चापरां ચિરમ્ ॥ ૯૩ ॥

૯૩ પ્રભાતમાં ઉઠી, મળ તથા મૂત્રનો ત્યાગ કરી, મૃત્તિકાવડે જૂઠ્ઠાં જૂઠ્ઠાં અપવિત્ર અંગોને પખાળી, નાહીને સાવધાન થવું તથા પ્રભાતની સંધ્યા કરીને ઉભાં ઉભાં ગાયત્રીનો જપ કરવો, તેમ જ સાંયકાળે પણ સંધ્યાવંદન કર્યા પછી તારાઓ ઉગે ત્યાં સૂઘી ગાયત્રીનો જપ કરવો.

ऋषयो दीर्घसंध्यात्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ૯૪ ॥

૯૪ ઋષિઓ લાંબા વખત સૂઘી ગાયત્રીનો જપ કરવાથી લાંબા આયુષ્યને, બુદ્ધિને, યશ (દાનથી થયેલી જ્યાતિ) ને, કીર્તિને (ત્યાગથી થયેલી જ્યાતિને) તથા બ્રહ્મવર્ચને પામ્યા હતા.

*શ્રાવण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तरश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान ॥ ૯૫ ॥

* આ ઉપાકર્મ કરવા માટે શ્રાવણ મહિનાની શ્રવણ નક્ષત્રયુક્ત પૂર્ણિમા, ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા, ભાદ્રપદ શુક્લ પંચમી તથા ભાદ્રપદ શુક્લપક્ષમાં હસ્ત નક્ષત્ર વગેરે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા સમયો કહેલા છે. ઋગ્વેદી શ્રવણ નક્ષત્રમાં ઉપાકર્મ કરે છે, યજુર્વેદી શ્રવણ નક્ષત્રયુક્ત પૂર્ણિમાને દિવસે કરે છે અને સામવેદી ભાદ્રપદની પંચમીએ અથવા

દય શ્રવણ નક્ષત્રવાળી પૂર્ણિમાને દિવસે એટલે શ્રાવણ મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે તથા ભાદ્રપદ નક્ષત્રવાળી પૂર્ણિમાએ એટલે ભાદ્રવા મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે વિધિપૂર્વક ઉપાકર્મ કરીને નિયમપૂર્વક પ્રાદ્યણે સાડાચાર મહીના સૂધી વેદનું અધ્યયન કરવું.

*પુણ્યે તુ છન્દસાં કુર્યાદ્વિહિત્સર્જનં દ્વિજઃ ।

માઘશુક્લસ્ય વા પ્રાપ્તે પૂર્વાલ્લે પ્રથમેઽહનિ ॥ ૯૬ ॥

૯૬ તે પછી પોષ મહિનાની પુનમને દિવસે અથવા તો માઘ મહિનાના શુકલ પક્ષના પડવાને દિવસે પૂર્વાહ્ણમાં એટલે દિવસના પૂર્વ ભાગમાં, નગરની કે ગામની બહાર જઈને દ્વિજે વેદોત્સર્ગ (વેદાભ્યાસનો ત્યાગ) નામનો વિધિ કરવો.

યથાશાસ્ત્રં તુ કૃત્વૈવમુત્સર્ગં છન્દસાં વદિઃ ।

વિરમેત્પક્ષિણીં રાત્રિં તદેવૈકમહર્નિશમ્ ॥ ૯૭ ॥

૯૭ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ગામની બહાર જઈ, વેદોત્સર્ગ કરીને પછી એક પક્ષિણી એટલે આગલો અને પાછલો દિવસ તથા તેની વચ્ચેની રાત્રિ સૂધી અથવા તો એક દિવસ અને એક રાત્રિ સૂધી અનધ્યાય પાળવો અર્થાત્ વેદ ભણવો નહિ.

અતઃ ઋર્ષે તુ છન્દાંસિ શુક્લેષુ નિયતઃ પઠેત્ ।

વેદાજ્ઞાનિ ચ સર્વાણિ કૃષ્ણપક્ષેષુ સંપઠેત્ ॥ ૯૮ ॥

તો હસ્ત નક્ષત્ર જે દિવસે હોય, તે દિવસે કરે છે. આ કર્મમાં પૂજા અને હોમ એમ બે વિધિ છે. તેમાં દેવ અને ઋષિની પૂજા સર્વને માટે છે અને હોમ સામિક દિવસને માટે છે. ગુરુએ પોતાનાં શિષ્યોની સાથે આવસથાશિમાં હોમ કરવો ને ઉપાકર્મ કર્યા પછી ત્રણ દિવસ અનધ્યાય પાળીને સાડાચાર અથવા સાડાપાંચ મહીના સૂધી વેદનું અધ્યયન કરવું અને તે પછી ઉત્સર્ગ કરવો એટલે બંધ પાડવો અને પાછો તેનો સમય થાય એટલે ભણવો.

* આ ઉત્સર્ગ નામનું કર્મ પૌષ માસમાં પુણ્ય નક્ષત્ર હોય ત્યારે અથવા અષ્ટકાને દિવસે અથવા તો માઘશુકલ પ્રતિપદાને દિવસે આચાર્યેએ પોતાના શિષ્યોની સાથે નદીને તીરે અથવા તો તળાવને કિનારે જઈને પોતપોતાનાં ગૃહસૂત્ર પ્રમાણે કરવું જોઈએ અને તે કર્મ કર્યા પછી ત્રણ દિવસ અથવા દોઢ દિવસ અનધ્યાય પાળવો અને પછી શુકલ પક્ષમાં સંહિતાનું અને કૃષ્ણ પક્ષમાં વેદનાં અંગો વગેરેનું અધ્યયન કરવું.

૯૮ એ પ્રમાણે અનધ્યાય પૂરા થયા પછી, ગૃહસ્થે નિયમ પ્રમાણે શુકલ પક્ષમાં વેદોનો સ્વાધ્યાય કરવો અને કૃષ્ણ પક્ષમાં વેદનાં સર્વ અંગોનો સ્વાધ્યાય કરવો.

નાવિસ્પષ્ટમધીયીત ન શૂદ્રજનસંનિધૌ ।

ન નિશાન્તે પરિશ્રાન્તો બ્રહ્માધીત્ય પુનઃ સ્વપેત્ ॥ ૯૯ ॥

૯૯ અક્ષર તથા સ્વર સમન્વય નહિ તેમ ભણવું નહિ, શૂદ્રની સમીપમાં ભણવું નહિ તથા પાછલી રાત્રે વેદાધ્યયન કર્યા પછી થાકી ગયેલા દ્વિજે પાછું સૂવું નહિ.

યથોદિતેન વિધિના નિત્યં છન્દસ્કૃતં પઠેત્ ।

બ્રહ્મ છન્દસ્કૃતં ચૈવ દ્વિજો યુક્તો હ્યનાપદિ ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૦ જે પ્રમાણે અધ્યયનનો વિધિ કહ્યો છે, તે પ્રમાણે નિત્ય મંત્ર ભાગનો સ્વાધ્યાય કરવો અને જો આપત્તિ ન હોય તો, એટલે અવકાશ હોય તો મંત્ર તથા બ્રાહ્મણ બન્નેનો સાવધાન થઈને દ્વિજે સ્વાધ્યાય કરવો.

ઈમાન્નિત્યમનધ્યાયાનધીયાનો વિવર્જયેત્ ।

અધ્યાપનં ચ કુર્વાણઃ શિષ્યાણાં વિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૧ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી શિષ્યોને ભણાવનારા શુરુએ તથા ભણનારા શિષ્યોએ નીચેના અધ્યાયોમાં નિત્ય અભ્યાસ કરવો નહિ. અર્થાત્ ભણવાના જે સાડા ચાર મહિના કહ્યા છે, તેમાં પણ નીચેના અનધ્યાય પાળવાં.

કર્ણશ્રવેડનિલે રાત્રૌ દિવા પાંસુસમૂહને ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૨ રાત્રે વાયુનો કાનમાં સુસવાટ સંભળાતો હોય ત્યારે અને દિવસે ધૂળ ઉડતી હોય ત્યારે, એમ બે અનધ્યાય વર્ષાકાળમાં પાળવા, એમ અનધ્યાયના કાળને જાણનારા મુનિઓ કહે છે.

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुब्रवीत् ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૩ વિજળીના ચમકારા, મેઘની ગર્જના અને વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે તથા આકાશમાંથી મોટી ઉલ્કાઓ પડતી હોય ત્યારે આકાલિક અનધ્યાય પાળવો, (એટલે જે વખતે તેની શરુઆત થઈ હોય ત્યારથી માંડીને બીજે દિવસે તે જ વખત સુધી અનધ્યાય પાળવો), એમ મનુ કહે છે.

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

૧૦૪ વિજળીનો ચમકારો, ગર્જના અને વરસાદ એ ત્રણે પ્રભાતનો અગ્નિ અથવા તો સાયંકાળનો અગ્નિ પ્રકટ થયો હોય ત્યારે થવા માંડે તો તે જ વખતે અનધ્યાય પાળવો. તેમ જ પ્રભાતનો અથવા તો સાયંકાળનો હોમાગ્નિ પ્રકટ થયો હોય તે વખતે વર્ષાકાળ વિના પણ આકાશમાં જે વાદળાં દેખાય તો અનધ્યાય પાળવો.

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।

एतानाकालિકान्विद्यादनध्याયાનृતાवपि ॥ १०५ ॥

૧૦૫ આકાશમાં કડાકા ભડાકા વગેરે ઉત્પાતના શબ્દ થાય ત્યારે, ભૂમિકંપ થાય ત્યારે, સૂર્ય અને ચંદ્રનું ગ્રહણ થાય ત્યારે આકાલિક અનધ્યાય પાળવો. તેમ જ વર્ષાકાળમાં પણ ઉપલા ઉત્પાતો થાય તો આકાલિક અનધ્યાય પાળવો.

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

૧૦૬ અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયા પછી જે પ્રભાતમાં વિજળીના ચમકારા અને મેઘની ગર્જના થાય તો સૂર્યાસ્ત સૂધી અને સાયંકાળે જે તે ઉત્પાતો થાય તો નક્ષત્રો હોય ત્યાં સૂધી અનધ્યાય પાળવો. પરંતુ વિજળીના ચમકારા, મેઘની ગર્જના અને વરસાદ, એ ત્રણે ઉત્પાતો સાથે થાય તો એક દિવસ અને એક રાત્રિ અનધ્યાય પાળવો.

*नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां પૂતિગન્ધે ચ સર્વદા ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૭ અધિક ધર્મ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ તો નગરમાં અને ગામમાં નિત્ય ઉપર દર્શાવેલા અનધ્યાયો પાળવા તથા દુર્ગંધ આવે ત્યારે પણ નિત્ય અનધ્યાય પાળવો.

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च संनिधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

* જે પુરુષ વિદ્યા સમાપ્ત કર્યા પછી વ્રત પૂરું થયું હોય કે ન થયું હોય તો પણ જ્ઞાન કરે છે, તે અધિક વિદ્યા સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળો કહેવાય છે અને જે બ્રહ્મચર્યની અવધિ પૂરી થયા પછી વિદ્યા પૂર્ણ થઈ હોય કે ન થઈ હોય, તો પણ જ્ઞાન કરે છે, તે અધિક ધર્મ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળો કહેવાય છે.

૧૦૮ ગામમાં શબ પડ્યું હોય ત્યારે, શૂદ્ર પાસે ઉભો હોય ત્યારે, કોઈ રડતું હોય ત્યારે તથા મનુષ્યોનો મોટો સમુદાય એકઠો મળ્યો હોય ત્યારે પણ અનધ્યાય પાળવો.

उदके मध्यरात्रे च विष्मूत्रस्य विसर्जने ।

उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

૧૦૯ પાણીમાં, મધ્ય રાત્રિએ, મળ મૂત્રનો ત્યાગ કરતી વખતે, એકે મોટે અને શ્રાદ્ધમાં લોજન કર્યા પછી, મનમાં પણ વેદના મંત્રનો વિચાર કરવો નહિ.

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोदिष्टस्य केतनम् ।

अहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ ११० ॥

૧૧૦ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધનું નિમંત્રણ ગ્રહણ કર્યા પછી ક્ષત્રિય રાજાને પુત્ર જન્માદિકનું સૂતક પડ્યું હોય ત્યારે તથા સૂર્ય અથવા તો ચંદ્રનું ગ્રહણ હોય ત્યારે ત્રણ દિવસ સૂધી અનધ્યાય પાળવો.

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ १११ ॥

૧૧૧ બધાં સૂધી વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણના શરીર ઉપર એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધના ચંદન વગેરેનો ગંધ અને લેપ હોય તથા શરીરમાં અન્ન પચ્યું ન હોય ત્યાં સૂધી તેણે વેદ ભણવો નહિ.

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।

नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

૧૧૨ શય્યામાં સુતાં સુતાં, લાંબા પગ કરીને, કાળીયાવડે બંને ગોઠણને આંધીને, માંસનું ભક્ષણ કરીને તથા જન્મ અને મરણના સૂતકવાળાનું અન્ન જમીને વેદાધ્યયન કરવું નહિ.

नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरेव चोभयोः ।

अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३ ॥

૧૧૩ ધૂળનું તોફાન થતું હોય ત્યારે, બાણનો શબ્દ થતો હોય ત્યારે, અમાતની અને સાયંકાળની સંધિ વેળાએ, અમાસ, ઔદશ, પૂર્ણિમા તથા આઠમે વેદાધ્યયન કરવું નહિ.

અમાવાસ્યા ગુરું હન્તિ શિષ્યં હન્તિ ચતુર્દશી ।

બ્રહ્માષ્ટકાપૌર્ણમાસ્યૌ તસ્માત્તાઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૪ અમાસે કરેલું અધ્યયન ગુરુનો નાશ કરે છે, ચૌદશે શિષ્યનો નાશ કરે છે અને આઠમે તથા પુનમે અધ્યયન કરવાથી વેદ આવડતો નથી, માટે તે તિથિઓએ ભણવું નહિ.

પાંશુવર્ષે દિશાં દાહે ગોમાયુવિરુતે તથા ।

શ્વરોષ્ટ્રે ચ રુવતિ પંક્તૌ ચ ન પઠેદ્વિજઃ ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૫ ધૂળની વૃષ્ટિ થતી હોય, દિશાઓમાં દાહ થતો હોય, શિયાળવાં રડતાં હોય, કુતરાં ભસતાં હોય, ગધેડાં ભૂકતાં હોય, ઉંટ આરડતાં હોય તથા મનુષ્યો ટોળું વળીને બેઠાં હોય ત્યારે બ્રાહ્મણે વેદ ભણવો નહિ.

નાધીયીત શ્મશાનાન્તે ગ્રામાન્તે ગોવ્રજેઽપિ વા ।

વસિત્વા મૈથુનં વાસઃ શ્રાદ્ધિકં પ્રતિગૃહ્ય ચ ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ મસાણની પાસે, ગૌચરમાં, મૈથુન સમયનું વસ્ત્ર પહેર્યું હોય ત્યારે તથા શ્રાદ્ધ નિમિત્તે આમાજ્ઞ લીધું હોય ત્યારે વેદાધ્યયન કરવું નહિ.

પ્રાણિ વા યદિ વાઽપ્રાણિ યત્કિંચિચ્છ્રાદ્ધિકં ભવેત્ ।

તદાલભ્યાપ્યનધ્યાયઃ પાળ્યાસ્યો હિ દ્વિજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ શ્રાદ્ધમાં, ગાય વગેરે પ્રાણીનું દાન લઈને અથવા તો વસ્ત્રાદિકનું દાન લઈને બ્રાહ્મણે અનધ્યાય પાળવો. કારણ કે બ્રાહ્મણને પાળ્યાસ્ય એટલે જેનું મુખ હાથ છે, આવો કહેલો છે.

ચૌરૈરુપપ્લુતે ગ્રામે સંભ્રમે ચાગ્નિકારિતે ।

આકાલિકમનધ્યાયં વિદ્યાત્સર્વાદ્ધુતેષુ ચ ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ ચોરોના ઉપદ્રવવાળા ગામમાં તથા ઘર વગેરેને આગ લાગવાથી ભય ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે, આકાશ, અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી ઉપર અદ્ભુતકારક સર્વ ઉત્પાતો થાય ત્યારે, આકાલિક (જે વખતે ઉપદ્રવ થયો હોય ત્યારથી બીજે દિવસે તે વખત સૂધી) અનધ્યાય પાળવો.

ઉપાકર્મણિ ચોત્સર્ગે ત્રિરાત્રં ક્ષેપણં સ્મૃતમ્ ।

અષ્ટકાસુ ત્વહોરાત્રમૃત્વન્તાસુ ચ રાત્રિષુ ॥ ૧૧૯ ॥

૧૧૯ ઉપાકર્મમાં તથા વેદના ઉત્સર્ગમાં ત્રણ રાત્રિ સૂધી અનધ્યાય પાળવો અને અષ્ટકા શ્રાદ્ધમાં તથા એક ઋતુ પૂર્ણ થઈ, બીજી ઋતુ બેસે ત્યારે પણ એક દિવસ અને એક રાત્રિ અનધ્યાય પાળવો.

નાધીયીતાશ્વમાસ્ત્વો ન વૃક્ષં ન ચ હસ્તિનમ્ ।

ન નાવં ન સ્વરં નોષ્ટ્રં નેરિણસ્થો ન યાનગઃ ॥ ૧૨૦ ॥

૧૨૦ ઘોડા ઉપર, વૃક્ષ ઉપર, હાથી ઉપર, નાવમાં, ગધેડા ઉપર, ઉંટ ઉપર, ખારા પાટવાળી ભૂમિપર તથા ગાડા વગેરે વાહનમાં બેસીને વેદ ભણવો નહિ.

ન વિવાદે ન કલહે ન સેનાયાં ન સંગેરે ।

ન ભુક્તમાત્રે નાજીર્ણે ન વમિત્વા ન શુક્તકે ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૧ વાણીથી કબજો થતો હોય ત્યારે, લાકડીવતી મારામારી થતી હોય ત્યારે, સેનાની અંદર, યુદ્ધ સમયે, ભોજન કર્યા પછી ઘોડેલા હાથ ભીના હોય ત્યાં સૂધી, અભિષેક થયું હોય ત્યારે, ઉલટી થઈ હોય ત્યારે તથા ખાટા એકાંકર આવતા હોય ત્યારે વેદાધ્યયન કરવું નહિ.

અતિથિં ચાનનુજ્ઞાપ્ય માસ્તે વાતિ વા મૃશમ્ ।

રુધિરે ચ સ્મૃતે ગાત્રાચ્છસ્ત્રેણ ચ પરિક્ષતે ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૨ અતિથિની આજ્ઞા લીધા વિના, પવન જરૂરી વાતો હોય ત્યારે, શરીરમાંથી રુધિર ઝરી ગયું હોય ત્યારે તથા શરીર હાથિયારથી ઘાયલ થયું હોય ત્યારે પણ અધ્યયન કરવું નહિ.

સામધ્વનાવૃગ્યજુષી નાધીયીત કદાચન ।

વેદસ્યાધીત્ય વાપ્યન્તમારણ્યકમધીત્ય ચ ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૩ સામવેદનો ધ્વનિ થતો હોય ત્યારે કોઈ પણ દહાડો ઋગ્વેદનું કે યજુર્વેદનું અધ્યયન કરવું નહિ, તેમ જ વેદ, ઉપનિષદો તથા વેદના એક ભાગરૂપ આરણ્યક ભણ્યા પછી, એક દિવસ અને એક રાત્રિ સૂધી કર્મકાંડ સંબંધી વેદનો ભાગ ભણવો નહિ.

* ઋગ્વેદો દેવદૈવત્યો યજુર્વેદસ્તુ માનુષઃ ।

સામવેદઃ સ્મૃતઃ પિતૃયસ્તસ્માત્તસ્યાશુચિર્ધ્વનિઃ ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ ઋગ્વેદના દેવ દેવતા છે, યજુર્વેદના દેવ મનુષ્ય છે અને સામ વેદના દેવ પિતૃ છે, માટે સામવેદનો ધ્વનિ અપવિત્ર ગણાય છે.

* અહીં સામવેદનો ધ્વનિ અપવિત્ર છે, એમ જાણવું નહિ, પરંતુ પિતૃનું કર્મ કર્યા પછી જેમ જળનું આયમન કરવાનું સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, તેમ અહિં સામવેદના દેવ પિતૃઓ હોવાથી તેના ધ્વનિને અશુચિના જેવો કહ્યો છે.

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।

क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥

૧૨૫ ત્રણ વેદના દેવ, મનુષ્ય અને પિતૃઓ દેવતા છે, એમ જાણનારા વિદ્વાન્ પુરુષો નિત્ય વેદના સારભૂત ગ્રણવ, વ્યાહૃતિ અને ગાયત્રીને ક્રમવાર આરંભમાં લાણીને પછી વેદનું અધ્યયન કરે છે.

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।

अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ १२६ ॥

૧૨૬ ગાય વગેરે પશુ, દેડકો, મીંદકો, કુતરો, સર્પ, નોળીયું અને ઉંદર આટલાં શિષ્ય તથા અધ્યાપકની વચ્ચે નિકળી જાય તો એક દિવસ અને એક રાત્રિ સૂધી અનધ્યાય પાળવો.

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्याયभૂમिं चाशुद्धामાત્માનં चाશુચિં द्विजः ॥ १२७ ॥

૧૨૭ લાણાવવાની ભૂમિ અપવિત્ર હોય ત્યારે તથા પોતે અપવિત્ર હોય ત્યારે આ બે અનધ્યાયને તો બ્રાહ્મણે પ્રયત્નપૂર્વક નિત્ય વર્જવા.

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ १२८ ॥

૧૨૮ સ્નાતક બ્રાહ્મણે અમાવાસ્યા, આઠમ, પૂર્ણિમા અને ચતુર્દશીને દહાડે ઋતુ હોય તો પણ સ્ત્રી પાસે જવું નહિ.

(षष्ठ्यष्टम्यौत्वमावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् ।

वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ॥

છકું તથા આઠમે તૈલાભ્યંગ કરવો નહિ, અમાવાસ્યાને દહાડે માંસ ખાવું નહિ, બન્ને પક્ષની ચૌદશને દહાડે સ્ત્રીસહવાસ કરવો નહિ તથા પૂર્ણિમાને દહાડે હજામત કરાવવી નહિ. અથવા તો ઉપરના સર્વ દિવસોમાં તે ચારે વાનાં કરવાં નહિ.)

न स्नानमाचरेद्भुत्का नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥ १२९ ॥

૧૨૯ સહાચાર લોજન કર્યા પછી નહાવું નહિ, (એ ઉપરથી એમ નહિ સમજવું જે, ઢેઠ વગેરેને અડકી ગયા હોય એ તો સહાચાર પણ નહાવું નહિ, એવો સંયોગ અને તો નહાવું) માંદા હોય એ ત્યારે નહાવું નહિ, અર્ધ રાત્રિને સમયે નહાવું નહિ (ગ્રહણ હોય તો

નહાવું), ઘણાં વસ્ત્રો પહેરીને નિત્ય નહાવું નહિ (પણ એક વસ્ત્ર પહેરીને નહાવું) તથા અબાણ્યા જળાશયમાં ઉતરીને નહાવું નહિ.

દેવતાનાં ગુરોરાજઃ સ્નાતકાચાર્યયોસ્તથા ।

નાક્રામેત્કામતરછાયાં વમ્બુળો દીક્ષિતસ્ય ચ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦ દેવોની પ્રતિમાની, પિતા વગેરે ગુરુની, રાજાની, સ્નાતકની, આચાર્યની, કાળી ગાયની, યજ્ઞમાં દીક્ષા લીધેલાની તથા ચંડાલની છાયાને ઇચ્છાપૂર્વક ઉલ્લંઘન કરવી નહિ.

મધ્યંદિનેઽર્ધરાત્રે ચ શ્રાદ્ધં મુક્ત્વા ચ સામિષમ્ ।

સંધ્યયોરુભયોશ્ચૈવ ન સેવેત ચતુષ્પથમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

૧૩૧ મધ્યાહ્ન સમયે, અર્ધ રાત્રે, શ્રાદ્ધમાં માંસવાળું ભોજન કરીને અને પ્રભાતની તથા સાયંકાળની સંધિવેળાએ ચૌટામાં ઉભું રહેવું નહિ.

ઉદ્વર્તનમપસ્નાનં વિષ્ણુત્રે રક્તમેવ ચ ।

શ્લેષ્મનિષ્ઠચૂતવાન્તાનિ નાધિતિષ્ઠેત્તુ કામતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૨ શરીર ઉપરનો મળ દૂર કરવા માટે ચોળેલો લોટ, નાહિલું પાણી, વિષા, મૂત્ર, લોહી, અડખા, થૂંક અને ઉલટી, આટલી વસ્તુ ઉપર ઇચ્છાપૂર્વક ઉભા રહેવું નહિ.

વૈરિણં નોપસેવેત સહાયં ચૈવ વૈરિણઃ ।

અધાર્મિકં તસ્કરં ચ પરસ્યૈવ ચ યોષિતમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૩ વૈરીને, વૈરીના સહાયકને, અધાર્મિકને, ચોરને તથા પરસ્ત્રીને સેવવાં નહિ.

ન હીદૃશમનાયુષ્યં લોકે કિંચન વિદ્યતે ।

યાદૃશં પુરુષસ્યેહ પરદારોપસેવનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૪ આ જગતમાં પરસ્ત્રીનું સેવન પુરુષના આયુષ્યનો જીવું નાશ કરે છે, તેવું બીજું આયુષ્યનો નાશ કરનારું કોઈ પણ નથી.

ક્ષત્રિયં ચૈવ સર્પ ચ બ્રાહ્મણં ચ बहुश्रुतम् ।

નાવમન્યૈત વૈ મૂષ્ણુઃ કૃશાનપિ કદાચન ॥ ૧૩૫ ॥

૧૩૫ ક્ષત્રિય, સર્પ અને બહુશ્રુત બ્રાહ્મણ, આટલા દુર્બલ હોય તો પણ ઉદ્યની ઇચ્છાવાળા પુરુષે કદી પણ તેનું અપમાન કરવું નહિ.

एतत्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।

तस्मादेतत्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

૧૩૬ આ ત્રણનું જો અપમાન કરવામાં આવે છે તો એ ત્રણે અપમાન કરનારાને બાળી નાંખે છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે એ ત્રણનું સદાય અપમાન કરવું નહિ.

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।

आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नૈનાં मन्येत दुर्लભામ્ ॥ ૧૩૭ ॥

૧૩૭ પ્રથમ ધન માટે ઉદ્યમ કર્યા છતાં પણ સમૃદ્ધિ નહિ મળવાથી હું મંદભાગી છઉં, એમ કહીને પોતાનું અપમાન કરવું નહિ. પરંતુ મરણસૂધી ધન સંપાદન કરવા માટે યત્ન કર્યો કરવો, ધનને દુર્લભ માનવું નહિ.

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ १३८ ॥

૧૩૮ સત્ય બોલવું અને તે પણ પ્રિય બોલવું, પરંતુ અપ્રિય એવું સત્ય બોલવું નહિ. તેમ પ્રિય લાગે એવું અસત્ય પણ બોલવું નહિ, આ સનાતન ધર્મ છે.

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ १३९ ॥

૧૩૯ અભદ્ર હોય ત્યાં પણ ભદ્ર શબ્દથી જ બોલવું અને ભદ્ર હોય ત્યાં પણ ભદ્ર જ બોલવું, શુષ્ક વૈર (હુખું વૈર) તથા વિવાદ કોઈની સાથે પણ કરવો નહિ.

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते ।

नाज्ञातेन समं गच्छेन्नૈકો न वृषलैः सह ॥ १४० ॥

૧૪૦ ઉષાકાળ હોય ત્યારે, અત્યંત સંધ્યાકાળ હોય ત્યારે અને બરાબર મધ્યાહ્ન થયા હોય ત્યારે પંથ કરવો નહિ તથા અજ્ઞાણ પુરુષની સાથે, એકલાં અથવા તો શૂદ્રોની સાથે પણ પંથ કરવો નહિ.

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।

रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

૧૪૧ જેનાં અંગો એછાં હોય તેવા, જેનાં અંગો અધિક હોય તેવા, વિદ્યાહીન, પોતાના કરતાં મોટી ઉમરના, રૂપ અને ધન વિનાના તથા ઉત્ત-

રતી જાતિના લોકોને “તું તો કાણો છે, મૂર્ખો છે, કદરૂપો છે, હલકી જાતિનો છે” એમ કહીને ચીઠવવા નહિ.

ન સ્પૃશેત્પાણિનોચ્છિષ્ઠો વિપ્રો ગોબ્રાહ્મણાનલાન્ ।

ન ચાપિ પશ્યેદશુચિઃ સુસ્થો જ્યોતિર્ગણાન્દિવિ ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૨ બ્રાહ્મણે એઠે મોઢે અથવા તો મળ મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી સ્નાન તથા આચમન કર્યા વિના ગાયને, બ્રાહ્મણને અને અગ્નિને અડકવું નહિ તથા આરોગ્ય હોવા છતાં અપવિત્ર હોય ત્યારે પણ આકાશમાં ઉગેલા સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ ગ્રહગણોને જોવા નહિ.

સ્પૃષ્ઠૈતાનશુચિર્નિત્યમદ્ધિઃ પ્રાણાનુપસ્પૃશેત્ ।

ગાત્રાણિ ચૈવ સર્વાણિ નાભિં પાણિતલેન તુ ॥ ૧૪૩ ॥

૧૪૩ અપવિત્ર એવો દ્વિજ ઉપર કહેલાં ગાય, બ્રાહ્મણ અને અગ્નિને અડી જાય તો તેણે નિત્ય જળવડે નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયોનો તથા હાથ, પગ વગેરેનો સ્પર્શ કરવો અને લીની હથેલીથી નાભિનો સ્પર્શ કરવો.

અનાતુરઃ સ્વાનિ સ્વાનિ ન સ્પૃશેદાનિમિત્તતઃ ।

રોમાણિ ચ રહસ્યાનિ સર્વાણ્યેવ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૪૪ ॥

૧૪૪ સાબ સારા દ્વિજે કારણ વિના પોતાની ઇન્દ્રિયોનો સ્પર્શ કર્યા કરવો નહિ તથા સર્વ ગુહ્ય કેશોનો પણ સ્પર્શ કર્યા કરવો નહિ.

મઙ્ગલાચારયુક્તઃ સ્યાત્પ્રયતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

જપેચ જુહુયાચૈવ નિત્યમગ્નિમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૪૫ ॥

૧૪૫ દ્વિજે નિત્ય સાવધાન થઈને મંગળાચાર કરવો એટલે ગાય, દર્ભ, દર્પણ વગેરે માંગલિક પદાર્થો જોવા અથવા તો સુવર્ણ, ચંદન, ગોરોચન વગેરે પદાર્થો ધારણ કરવા, મનને નિયમમાં રાખવું, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી, ગાયત્રી વગેરે મંત્રનો નિત્ય જપ કરવો અને અગ્નિમાં હોમ કરવો.

મઙ્ગલાચારયુક્તાનાં નિત્યં ચ પ્રયતાત્મનામ્ ।

જપતાં જુહ્વતાં ચૈવ વિનિપાતો ન વિદ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥

૧૪૬ નિત્ય મંગળાચાર કરનારા, મનને નિયમમાં રાખનારા તથા જપ અને હોમ કરનારા પુરુષોનું આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અશુભ થતું નથી.

વેદમેવાભ્યસેન્નિત્યં યથાકાલમતન્દ્રિતઃ ।

તં હંસ્યાહુઃ પરં ધર્મમુપધર્મોઽન્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૪૭ ॥

૧૪૭ દ્વિજવર્ણે સાવધાન થઈને નિત્ય નિયમ પ્રમાણે વેદનો જ અભ્યાસ કરવો તથા પાઠ કરવો. દ્વિજનો તે પરમ ધર્મ કહ્યો છે અને તે વિના બીજો ઉપધર્મ કહ્યો છે.

વેદાભ્યાસેન સતતં શૌચેન તપસૈવ ચ ।

અદ્રોહેણ ચ ભૂતાનાં જાતિં સ્મરતિ પૌર્વિકીમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

૧૪૮ વેદનો નિત્ય પાઠ કરવાથી, આહ્ય તથા આંતરની શુદ્ધિથી, તપ કરવાથી (ચાંદ્રાચળ, પ્રાણાયામ વગેરે કરવાથી) તથા પ્રાણીઓનો અદ્રોહ કરવાથી મનુષ્યને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે.

પૌર્વિકીં સંસ્મરજ્ઞાતિં બ્રહ્મૈવાભ્યસતે પુનઃ ।

બ્રહ્માભ્યાસેન ચાજસ્રમનન્તં સુખમશ્રુતે ॥ ૧૪૯ ॥

૧૪૯ પૂર્વજન્મને સંભારનારો પુરુષ (ધર્મ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ થવાથી) વારંવાર વેદનો સ્વાધ્યાય કર્યા કરે છે અને નિત્ય વેદનો સ્વાધ્યાય કરવાથી અનંત સુખને પામે છે (મોક્ષસુખને પામે છે).

*સાવિત્રાન્છાન્તિહોમાંશ્ચ કુર્યાત્પર્વસુ નિત્યશઃ ।

પિતૃશ્ચૈવાષ્ટકાસ્વર્ચેન્નિત્યમન્વષ્ટકાસુ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

૧૫૦ દ્વિજે પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા વગેરે પર્વને દહાડે, સવિતા જેના દેવતા છે એવા શાંતિહોમો કરવા અને અષ્ટકા તથા અન્વષ્ટકાઓમાં નિત્ય પિતૃઓનું પૂજન કરવું અર્થાત્ શ્રાદ્ધ કરવું.

દૂરાદાવસથાન્મૂત્રં દૂરાત્પાદાવસેચનમ્ ।

ઉચ્છિષ્ટાન્નનિષેકં ચ દૂરાદેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

૧૫૧ મૂત્ર, પગ ધોયેલું પાણી, અઠવાડ તથા ધોણુ, ઘરથી દૂર (એટલે કે કેલું બાણુ જેટલે દૂર જાય તેટલે દૂર) નાંખવાં.

મૈત્રં પ્રસાધનં સ્નાનં દન્તધાવનમજ્જનમ્ ।

પૂર્વાહ્નિ એવ કુર્વીત દેવતાનાં ચ પૂજનમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

૧૫૨ મળનો ત્યાગ કરવો, વાળ ઓળીને સાફ રાખવા, દાંતાણુ કરવું, શરીર ઉપર તેલનું મર્દન કરવું, સ્નાન કરવું તથા દેવોની પૂજા કરવી, આ બધાં કાર્ય પહેલા પહેારમાં જ કરવાં.

* હેમંત ઋતુની તથા શિશિર ઋતુની કૃષ્ણ પક્ષની ત્રણ અથવા ચાર અષ્ટ-મીઓને અષ્ટકા કહે છે અને કૃષ્ણ પક્ષની સાતમને તથા નવમીને અન્વષ્ટકા કહે છે.

દૈવતાન્યભિગच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥ ૧૫૩ ॥

૧૫૩ અમાસ, પુનેમ વગેરે પર્વને દિવસે દેવતાઓનાં, ધર્મનિષ્ઠ એવા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનાં, પોતાની રક્ષા માટે રાજાનાં અને પિતા વગેરે ગુરુજનોનાં દર્શન કરવા માટે જવું.

અભિવાદયેદૃઢાંશ્ચ દદ્યાચૈવાસનં સ્વકમ્ ।

કૃતાઙ્ગલિરૂપાસીત ગચ્છતઃ પૃષ્ઠતોઽન્વિયાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

૧૫૪ વૃદ્ધ પુરુષો, (ગુરુ વગેરે) પોતાને ઘેર આવે ત્યારે તેઓને પ્રણામ કરવા, બેસવા માટે પોતાનું આસન આપવું, બે હાથ જોડીને વૃદ્ધ પુરુષોની પાસે બેસવું તથા તે જાય ત્યારે તેમની પાછળ વળાવવા માટે જવું.

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં સમ્યક્નિવદ્દં સ્વેષુ કર્મસુ ।

ધર્મમૂલં નિષેવેત સદાચારમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

૧૫૫ ગૃહસ્થે તંદ્રા (આળસ)નો ત્યાગ કરીને શ્રુતિમાં અને સ્મૃતિમાં કહેલો તથા અધ્યયન વગેરે પોતાનાં નિત્ય કર્મમાં અંગરૂપે રહેલો, ધર્મનાં મૂળરૂપ ગણાતો સદાચાર પાળવો.

આચારાલ્લભતે હાયુરાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।

આચારાદ્ધનમક્ષયમાચારો હન્યલક્ષણમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

૧૫૬ ગૃહસ્થ સદાચાર પાળવાથી આયુષ્યને, મનમાનતી પ્રજાને તથા અખૂટ ધનને મેળવે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સદાચાર પાળવાથી અપમૃત્યુ વગેરે અપલક્ષણનો પણ નાશ થાય છે.

દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિતઃ ।

દુઃસ્વભાગી ચ સતતં વ્યાધિતોઽલ્પાયુરેવ ચ ॥ ૧૫૭ ॥

૧૫૭ જે પુરુષ દુરાચારી હોય છે, તેની લોકમાં નિંદા થાય છે, તે સદાય દુઃખ ભોગવ્યા કરે છે, રોગી રહે છે અને ઓછી આવરદાવાળો થાય છે.

સર્વલક્ષણહીનોઽપિ યઃ સદાચારવાન્નરઃ ।

શ્રદ્ધધાનોઽનસૂયશ્ચ શતં વર્ષાણિ જીવતિ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૫૮ શુભ સૂચવનારાં સર્વ લક્ષણો વિનાનો હોવા છતાં પણ જે પુરુષ સદાચારી હોય છે, વેદ તથા શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધાળુ હોય છે અને ધર્મ વિનાનો હોય છે, તે સો વર્ષ સુધી જીવે છે.

યદ્યત્પરવશં કર્મ તત્તદ્યત્નેન વર્જયેત્ ।

યદ્યદાત્મવશં તુ સ્યાત્તત્તસેવેત યત્નતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

૧૫૯ જે જે કાર્ય પારકાની પ્રાર્થના કરવાથી થાય તેવાં હોય, તે તે કાર્યનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો અને જે જે કાર્ય પોતાથી થઈ શકે તેવાં હોય, તે તે કાર્ય પ્રયત્નપૂર્વક કરવાં.

સર્વં પરવશં દુઃસ્વં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૬૦ ॥

૧૬૦ પારકાની ગરજ કરવાથી થઈ શકે તેવાં સર્વ કાર્યને દુઃખરૂપ સમજવાં અને પોતાથી થઈ શકે તેવાં સર્વ કાર્યને સુખરૂપ જાણવાં. દુઃખ તથા સુખનું આ દુંકું લક્ષણ સમજવું.

यत्कर्म कुर्वतोस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं તુ વર્જયેત્ ॥ ૧૬૧ ॥

૧૬૧ જે કર્મ કરવાથી પુરુષનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય, તે કર્મ તેણે પ્રયત્નપૂર્વક કરવું અને તેથી વિપરીત કર્મનો ત્યાગ કરવો.

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंस्याद्ब्राह्मणान्गाश्च सर्वैश्चैव तपस्विनः ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨ આચાર્ય (જનોઈ દઈને વેદ જાણાવનારા ગુરુ), વેદનું વ્યાખ્યાન કરનારા (ઉપાધ્યાય), માતા, પિતા, ગુરુ (શાસ્ત્રો જાણાવીને ઉપકાર કરનાર), બ્રાહ્મણો, ગાયો તથા ચાંદ્રાચારુ, પ્રાણાયામ તેમ જ પંચાગ્નિ સાધન વગેરે તપ કરનારાઓનું અપમાન કરવું નહિ.

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।

द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च વર્જયેત્ ॥ ૧૬૩ ॥

૧૬૩ નાસ્તિકબુદ્ધિ (વેદોક્ત કર્મનાં ફળરૂપ સ્વર્ગ તથા ઈશ્વર નથી આવી બુદ્ધિ), વેદની નિંદા, દેવોની નિંદા, દ્વેષ, દંભ, અભિમાન, ક્રોધ અને કૂરતા આટલી બાબતને તણ દેવી.

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुद्रो नैव निपातयेत् ।

अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ ॥ ૧૬૪ ॥

૧૬૪ કોપ ચઢ્યો હોય ત્યારે સામાને મારવા માટે લાકડી ઉગામવી નહિ તથા પુત્ર અથવા તો શિષ્ય શિવાય બીજાને લાકડી વગેરે મારવી નહિ; પરંતુ પુત્ર તથા શિષ્ય જો અપરાધ કરે તો તેમને શિખામણુ દેવા માટે મારવા.

બ્રાહ્મણાયાવગુર્યૈવ દ્વિજાતિર્વધકામ્યયા ।

શતં વર્ષાણિ તામિસ્રે નરકે પરિવર્તતે ॥ ૧૬૫ ॥

૧૬૫ ગૃહસ્થ મારવાની ઇચ્છાથી જો બ્રાહ્મણની સામે લાકડી વગેરે ઉગામે તો તે સો વર્ષ સૂધી તામિસ્ર નામના નરકમાં ભટકે છે.

તાડયિત્વા તૃણેનાપિ સંરમ્ભાન્મતિપૂર્વકમ્ ।

एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ ૧૬૬ ॥

૧૬૬ ગૃહસ્થ ક્રોધને લીધે જો બ્રાહ્મણને બુદ્ધિપૂર્વક તણખલાંથી પાણુ મારે છે તો તે એકવીશ જન્મ સૂધી કુતરા વગેરેની પાપી જાતિમાં જન્મ્યા કરે છે.

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं सुमहदપ્રોતિ પ્રેત્યાપ્રાજ્ઞતયા નરઃ ॥ ૧૬૭ ॥

૧૬૭ જે પુરુષ બ્રાહ્મણ લઢતો નહોય તોપણ તેના શરીરમાંથી લોહી કાઢે છે તો તે પુરુષ પોતાનાં અજ્ઞાનપણાને લીધે મરી ગયા પછી ઘણું મોટું દુઃખ પામે છે.

શોણિતં યાવતઃ પાંસૂન્સંગૃહ્ણતિ મહીતલાત્ ।

તાવતોઽન્દાનમુત્રાન્યૈઃ શોણિતોત્પાદકોઽયતે ॥ ૧૬૮ ॥

૧૬૮ બ્રાહ્મણનું લોહી પૃથ્વીપરના જેટલા રજકણને લીંજવે છે તેટલાં વર્ષો સૂધી પરલોકમાં કુતરાં, શિયાળ વગેરે પ્રાણીઓ લોહી કાઢનારા તે પુરુષને, ખટકાં ભર્યાં કરે છે.

ન કદાચિદ્વિજે તસ્માદ્વિદ્વાનવગુરેદપિ ।

ન તાડયેત્તૃણેનાપિ ન ગાત્રાત્ત્વાવયેદસૃક્ ॥ ૧૬૯ ॥

૧૬૯ એટલા માટે બ્રાહ્મણનાં અપમાનાદિકથી થનારા દોષને જાણનારા પુરુષે કોઈ પણ દહાડે બ્રાહ્મણની સામે લાકડી ઉગામવી નહિ, તણખલાંથી પણ તેને મારવો નહિ તથા તેના શરીરમાંથી લોહી પણ કાઢવું નહિ.

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।

हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेवते ॥ ૧૭૦ ॥

૧૭૦ જે મનુષ્ય અધર્મિષ્ઠ હોય છે, જે જૂઠી સાક્ષી આપીને ધન મેળવે છે તથા જે નિત્ય પારકાની હિંસા કર્યાં કરે છે, તે આ લોકમાં સુખ પામતો નથી.

ન સીદન્નાપિ ધર્મેણ મનોઽધર્મે નિવેશયેત્ ।

અધાર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પશ્યન્વિપર્યયમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

૧૭૧ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ધર્માચરણ કરવાથી પુરુષ દુઃખી થતો હોય તો પણ અધર્મી એવા પાપી લોકોની તુરત પાયમાલી થાય છે, આમ જોઈને તેણે અધર્મ કરવાનો વિચાર કરવો નહિ.

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સઘઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

શનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલાનિ કૃન્તતિ ॥ ૧૭૨ ॥

૧૭૨ પૃથ્વીમાં રોપેલું બીજ જેમ તુરતજ ફળ આપતું નથી, તેમ જગતમાં અધર્મ પણ કરતાં વેંતજ ફળ આપતો નથી. પરંતુ બીજ જેમ ધીરે ધીરે અંકુરરૂપ થઈને ફાલે છે અને પછી ફળ આપે છે, તેમ અધર્મ પણ ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામીને અધર્મ કરનારાનાં મૂળોને કાપી નાંખે છે.

યદિ નાત્મનિ પુત્રેષુ ન ચેત્પુત્રેષુ નપ્તૃષુ ।

ન ત્વેવ તુ કૃતોઽધર્મઃ કર્તુર્ભવતિ નિષ્ફલઃ ॥ ૧૭૩ ॥

૧૭૩ અધર્મ જો કર્તાને ફળ આપતો નથી તો તેના પુત્રોને ફળ આપે છે; અને કર્તાના પુત્રોને ફળ આપતો નથી તો તેના પૌત્રોને ફળ આપે છે; પરંતુ કરેલો અધર્મ ફળ આપ્યા વિના રહેતો નથી.

અધર્મેણૈધતે તાવત્તતો ભદ્રાણિ પશ્યતિ ।

તતઃ સપત્નાઙ્ગયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥ ૧૭૪ ॥

૧૭૪ અધર્મ કરનારો પુરુષ કદાચ તે વખતે તો અધર્મથી ધન, ગામ, વગેરે સંપત્તિથી ઉન્નતિ મેળવે છે, સુખો ભોગવે છે અને પોતાના નિર્બળ શત્રુઓનો પરાજય પણ કરે છે; પરંતુ છેવટે સમૂળગો એટલે પુત્ર, પૌત્ર, સંપત્તિની સાથે નાશ પામે છે.

સત્યધર્માર્યવૃત્તેષુ શૌચે ચૈવારમેત્સદા ।

શિષ્યાંશ્ચ શિષ્યાદ્ધર્મેણ વાગ્વાહૃદરસંયતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

૧૭૫ સત્ય, વિધિનિષેધરૂપધર્મ, સદાચાર તથા શૌચ (બાહ્ય તથા આંતરની શુદ્ધિ) માં સદા તત્પર રહેવું અને વાણી, હાથ તથા ઉદરને નિયમમાં રાખવાં (અર્થાત્ કડવાં તેમજ કઠોર વચન કહેવાં નહિ તે વાણીનો નિયમ, કોઈને હાથવતી મારવું નહિ તે હસ્તનિયમ અને અલક્ષ લક્ષણ કરવું નહિ તે ઉદરનિયમ સમજવો), આ ત્રણેને નિયમમાં રાખીને ધર્મપ્રમાણે શિષ્યને શિષ્યામણુ આપવી.

* પરિત્યજેદર્થકામૌ ચૌ સ્યાતાં ધર્મવર્જિતૌ ।

ધર્મં ચાપ્યસુસ્વોદર્કં લોકવિક્રુષ્ટમેવ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

૧૭૬ જે અર્થ તથા જે કામ ધર્મના વિરોધી હોય તેવા અર્થનો તથા કામનો ત્યાગ કરવો અને જે ધર્મનું પરિણામ દુઃખરૂપ હોય તથા જે લોકમાં નિંદાપાત્ર થઈ પડે તેવો હોય, તેવા ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવો.

ન પાણિપાદચપલો ન નેત્રચપલોઽનૃજઃ ।

ન સ્યાદ્વાકચપલશ્ચૈવ ન પરદ્રોહકર્મથીઃ ॥ ૧૭૭ ॥

૧૭૭ પુરુષે કારણ વિના હાથ પગ હલાવવા નહિ, આંડું અવળું જોવા કરવું નહિ, ઉદ્ભૂત થવું નહિ, સાચી જોડી લોકનિંદા કરવી નહિ તથા પારકાનું ખૂંટ કરવામાં ખુદ્દિનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

યેનાસ્ય પિતરો યાતા યેન યાતાઃ પિતામહાઃ ।

તેન યાયાત્સતાં માર્ગે તેન ગચ્છન્ન રિપ્યતે ॥ ૧૭૮ ॥

૧૭૮ જે સન્માર્ગે પોતાના બાપ દાદાઓ ચાલતા આવેલા હોય તેવા સન્માર્ગમાં આચરણ કરવું. તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી પુરુષ અધર્મવડે નાશ પામતો નથી.

* જગતમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પદાર્થ સંપાદન કરવા, એ પુરુષાર્થ છે, કેટલાક ધર્મશીલ પુરુષો અર્થકામેષ્વસક્તાનાં એ સ્મૃતિને આધારે અર્થ અને કામનો ત્યાગ કરીને સ્વધર્મનું સેવન કરે છે. પરંતુ તે પ્રમાણે સ્વધર્માચરણ નહિ કરી શકનારા પુરુષો ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેને અવિરોધથી સેવે છે; તેવા પુરુષોને પણ જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞોને નિમિત્તે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા, ભોજનાદિમાં દ્રવ્યનો અર્થ કરવો પડે છે તથા દિક્ષિતને બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે. તેથી જેમ સ્વાભાવિક રીતે અર્થ, કામનો ત્યાગ થાય છે, તેજ પ્રમાણે કેટલાક પુરુષો ધર્મનો ત્યાગ કરીને કેવળ અર્થ અને કામને સેવે અથવા તો જેમ ધર્માનુષ્ઠાનમાં અર્થનો અને કામનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેમ અર્થની અને કામની આસક્તિમાં ધર્મનો ત્યાગ કરે તેના નિષેધને માટે મનુ કહે છે કે, પરિત્યજેદર્થકામૌ ચૌ સ્યાતાં ધર્મવર્જિતૌ જ્યાં અધર્મથી અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં ધર્મનો પરિહાર કરીને અર્થ કામને સેવવા નહિ, ચેટલુંજ નહિ પણ જે ધર્માચરણ કરવાથી ભવિષ્યમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેવા ધર્મને પણ સેવવો નહિ. જેમ સર્વસ્વદાન કરવું એ મહાપુણ્યનું કામ છે અને તેમ કરનારને પ્રભુ વખાણે છે. પણ એ પ્રમાણે કીર્તિને માટે સર્વસ્વદાન કરીને ભવિષ્યમાં દુઃખી થવું, તેના કરતાં નિયમિત દાન કરવું, એ વધારે સારું છે.

ઋત્વિકપુરોહિતાચાર્યૈર્માતૃલાતિથિસંશ્રિતૈઃ ।

વાલવૃદ્ધાતુરૈવૈદ્યૈર્જાતિસંવન્ધિવાન્ધૈઃ ॥ ૧૭૯ ॥

માતાપિતૃભ્યાં યામીભિર્ભ્રાત્રા પુત્રેણ ભાર્યયા ।

દુહિત્રા દાસવર્ગેણ વિવાદં ન સમાચરેત્ ॥ ૧૮૦ ॥

૧૭૯-૧૮૦ ઋત્વિક, પુરોહિત, આચાર્ય, મામા, અતિથિ, આશ્રિત, આળક, વૃદ્ધ, રોગી, વૈદ્ય, નાતિલા, સંબંધી (વેહવાધઓ) આંધવો, (કાકા મામાના દીકરાઓ) માતા, પિતા, દેરાણી, જેઠાણી, નણંદ, ભોળાઈ વગેરે, ભાઈ, પુત્ર, સ્ત્રી, દીકરી અને દાસ (ચાકર વર્ગ) વગેરેની સાથે વિવાહ કરવો નહિ.

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

एभिर्जितैश्च जयति सर्वाल्लोकानिमान्मृही ॥ ૧૮૧ ॥

૧૮૧ ગૃહસ્થ ઉપર કહેલાઓની સાથે જો વિવાહ કરે નહિ તો સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે અને ક્ષમા વગેરેથી એઓને વશ કરવાથી સર્વ જગતને વશ કરે છે.

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ ૧૮૨ ॥

यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

સંવન્ધિનો લ્હણાં લોકે પૃથિવ્યાં માતૃમાતુલૌ ॥ ૧૮૩ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ ૧૮૪ ॥

छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ।

तस्मादेतैरधिकक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥ ૧૮૫ ॥

૧૮૨-૧૮૫ આચાર્ય બ્રહ્મલોકનો ઈશ્વર છે, પિતા પ્રજાપતિ લોકનો ઈશ્વર છે, અતિથિ ઇંદ્રલોકનો ઈશ્વર છે, ઋત્વિક દેવલોકનો ઈશ્વર છે, સુવાસણીઓ અપ્સરાઓના લોકની ઈશ્વર છે, આંધવો વિશ્વદેવોના ઈશ્વર છે, સંબંધીઓ વરુણ લોકના ઈશ્વર છે, મા અને મામાઓ પૃથ્વીના ઈશ્વર છે, આળક, વૃદ્ધ, ક્ષુધાદિકથી દુર્બળ થયેલા લોકો અને રોગી આકાશના ઈશ્વર છે, મોટો ભાઈ પિતાના સમાન ગણાય છે, ભાર્યા તથા પુત્ર પોતાનું જ શરીર

ગણાય છે, દાસવર્ગ પોતાની છાયા ગણાય છે અને દીકરી એ કૃપાયાત્ર ગણાય છે. (ઉપર કહેલા તે તે લોકના ઈશ્વર છે, એટલે તેઓને પ્રસન્ન રાખવાથી તે તે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, આમ સમજવું) માટે ઉપર કહેલા સંબંધીઓ તિરસ્કાર કરે, તો પણ ગૃહસ્થે સદા ક્રોધ નહિ કરતાં સહન કરવું.

પ્રતિગ્રહસમર્થોઽપિ પ્રસન્નં તત્ર વર્જયેત્ ।

પ્રતિગ્રહેણ હ્યસ્યાશુ બ્રાહ્મં તેજઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૮૬ ॥

૧૮૬ બ્રાહ્મણ તપશ્ચરણ તથા સ્વાધ્યાય સંપન્ન હોવાથી પ્રતિગ્રહ કરવાને (દાનને લેવાને) સમર્થ હોય, તોપણ તેણે પ્રતિગ્રહ કરવામાં આસક્તિ રાખવી નહિ. કારણ કે પ્રતિગ્રહમાં આસક્તિ રાખવાથી બ્રહ્મતેજ તુરંત નાશ પામે છે.

ન દ્રવ્યાણામવિજ્ઞાય વિધિં ધર્મ્યં પ્રતિગ્રહે ।

પ્રાજ્ઞઃ પ્રતિગ્રહં કુર્યાદવસીદન્નપિ ક્ષુધા ॥ ૧૮૭ ॥

૧૮૭ બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણે દ્રવ્યનો પ્રતિગ્રહ કરવામાં (દાન લેવામાં) ધર્મવાળો વિધિ જાણ્યા વિના (દ્રવ્યના દેવતા, મંત્ર, હોમ, જપ આદિકે જાણ્યા વિના) ભુખે પીડાતો હોય, તોપણ પ્રતિગ્રહ કરવો નહિ.

હિરણ્યભૂમિમશ્વં ગામન્નં વાસસ્તિલાન્યૃતમ્ ।

પ્રતિગૃહ્ણન્નવિદ્વાંસ્તુ ભસ્મીભવતિ દારુવત્ ॥ ૧૮૮ ॥

૧૮૮ જે દ્રવ્યનો પ્રતિગ્રહ કરવો હોય તે દ્રવ્યના દેવતા, મંત્ર વગેરે નહિ જાણનારો બ્રાહ્મણ, સુવર્ણ, ભૂમિ, ઘોડો, ગાય, અન્ન, વસ્ત્ર, તલ, ઘી વગેરેનું દાન લે છે તો તે લોકોની પેઠે અળીને રાખ થઈ જાય છે; અર્થાત્ બ્રાહ્મણપણામાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

હિરણ્યમાયુરન્નં ચ ભૂર્ગૌશ્વાપ્યોષતસ્તનુમ્ ।

અશ્વશ્ચક્ષુસ્ત્વચં વાસો ઘૃતં તેજસ્તિલાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

૧૮૯ સુવર્ણનું તથા અન્નનું દાન લેવાથી આયુષ્યનો નાશ થાય છે, પૃથ્વીનું અને ગાયનું દાન લેવાથી શરીર શોષાઈ જાય છે, ઘોડાનું દાન લેવાથી નેત્રનો નાશ થાય છે, વસ્ત્રનું દાન લેવાથી ત્વચાનો નાશ થાય છે (કોઈ વગેરે રોગ થાય છે), ઘીનું દાન લેવાથી તેજનો નાશ થાય છે અને તલનું દાન લેવાથી પ્રજાનો નાશ થાય છે.

અતપાસ્ત્વનધીયાનઃ પ્રતિગ્રહરુચિર્દ્વિજઃ ।

અમ્ભસ્યશ્મપ્લુવેનેવ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ ૧૯૦ ॥

૧૬૦ જે આદ્ધાણુ તપ પણ કરતો ન હોય, તેમ સ્વાધ્યાય પણ કરતો ન હોય છતાં તેને દાન લેવાની ઇચ્છા થતી હોય તેવો આદ્ધાણુ જેમ પથ્થરની હોડીમાં બેસનારો પાણીમાં તે હોડીની સાથે ડૂબી જાય છે, તેમ દાન લેનારો પણ તે દાન લેનારાની સાથે નરકમાં પડે છે.

તસ્માદવિદ્વાન્વિભિયાદસ્માત્તસ્માત્પ્રતિગ્રહાત્ ।

સ્વલ્પકેનાપ્યવિદ્વાન્હિ પદ્મે ગૌરિવ સીદતિ ॥ ૧૯૧ ॥

૧૬૧ તે માટે દાનવિધિને નહિ જાણનારા આદ્ધાણુ હરકોઈ પણ જાતનો પ્રતિગ્રહ કરતાં કરવું જોઈએ. ગાય જેમ ગારામાં ખુંચી જાય છે, તેમ અવિદ્વાન આદ્ધાણુ સાધારણ પ્રતિગ્રહ કરવાથી પણ નરકમાં પડે છે.

ન વાર્યપિ પ્રયચ્છેત્તુ બૈદાલવ્રતિકે દ્વિજે ।

ન વ્રતવ્રતિકે વિપ્રે નાવેદવિદિ ધર્મવિત્ ॥ ૧૯૨ ॥

૧૬૨ ધર્મ જાણનારા ગૃહસ્થે માર્ગરત્ના જેવું વ્રત ધારણ કરનારા, અગભ્રુત તથા વેદ નહિ જાણનારા આદ્ધાણુને (પીવા માટે) પાણી પણ આપવું નહિ.

ત્રિષ્વપ્યેતેષુ દત્તં હિ વિધિનાપ્યર્જિતં ધનમ્ ।

દાતુર્ભવત્યનર્થાય પરત્રાદાતુરેવ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

૧૬૩ સ્વધર્મથી મેળવેલું ધન પણ જો ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના આદ્ધાણુને આપ્યું હોય તો તે પરલોકમાં દાતાને અને લેનારને બન્નેને અનર્થ કરનારું થઈ પડે છે.

યથા પુવેનોપલેન નિમજ્જત્યુદકે તરન્ ।

તથા નિમજ્જતોઽધસ્તાદજ્ઞૌ દાતૃપ્રતીચ્છકૌ ॥ ૧૯૪ ॥

૧૬૪ પથ્થરના નાવથી તરનારો પુરુષ જેમ પાણીમાં ડૂબી જાય છે, તેમ મૂર્ખ એવો દાતા તથા પ્રતિગ્રહિતા (દાન લેનારો) પણ નરકમાં પડે છે.

ધર્મધ્વજી સદા લુબ્ધશ્છન્નિકો લોકદમ્ભકઃ ।

બૈદાલવ્રતિકો જ્ઞેયો હિંસ્રઃ સર્વાભિસંધકઃ ॥ ૧૯૫ ॥

૧૬૫ જે લોકોને દેખાડવા માટે ધર્મનું આચરણ કરનારો, સદાય લોભી, ઉપરથી ધર્મિષ્ઠનો ડોળ ઘાલનારો, પરંતુ શુભ રીતે મહાપાપી, લોકોને છેતરનારો, પારકા શુણોને સહન નહિ કરવાથી સર્વની સાથે લઢનારો અને હિંસા કરનારો હોય, તેને ખેલાડવતધારી જાણવો.

(યસ્ય ધર્મધ્વજો નિત્યં સુરધ્વજ इवोच्छ्रितः ।

પ્રચ્છન્નાનિ ચ પાપાનિ વૈદાલં નામ તદ્રતમ્ ॥

કલાલની ધ્વજની પેઠે જેનો ધર્મધ્વજ નિત્ય ઉંચે ફરક્યા કરે છે અને જે ધૂપાં પાપો કર્યા કરે છે, તેનું નામ ઐલાડવ્રત બાણવું.)

અધોદષ્ટિર્નૈષ્કૃતિકઃ સ્વાર્થસાધનતત્પરઃ ।

શઠો મિથ્યાવિનીતશ્ચ વકત્રતચરો દ્વિજઃ ॥ ૧૯૬ ॥

૧૯૬ જે બ્રાહ્મણ પોતાનો વિનય દેખાડવા માટે સદા નીચી દૃષ્ટિ રાખે છે, કઠોર વાણી બોલે છે, સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર રહે છે, શઠ હોય છે અને ખોટા વિનયવાળો હોય છે, તેને બકવ્રતધારી બાણવો.

યે વકત્રતિનો વિપ્રા યે ચ મર્જારલિઙ્ગિનઃ ।

તે પતન્ત્યન્ધતામિસ્રે તેન પાપેન કર્મણા ॥ ૧૯૭ ॥

૧૯૭ જે બ્રાહ્મણો બકવ્રતધારી તથા ઐલાડ વ્રતધારી હોય છે, તે બ્રાહ્મણો તે પાપી કર્મને લીધે અંધતામિસ્ર નામના નરકમાં પડે છે.

ન ધર્મસ્યાપદેશેન પાપં કૃત્વા વ્રતં ચરેત્ ।

વ્રતેન પાપં પ્રચ્છાદ્ય કુર્વન્ત્રીશૂદ્રદમ્ભનમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

૧૯૮ પાપ કર્મ કર્યા પછી સ્ત્રીઓને તથા શૂદ્રોને છેતરવા માટે બ્રાહ્મણ પત્યાદિક વ્રત કરી પાપને ઢાંકવા માટે ધર્મના બાનાથી વ્રતાચરણ કરવું નહિ.

પ્રેત્યેહ ચેદશા વિપ્રા ગર્હ્યન્તે બ્રહ્મવાદિભિઃ ।

છન્નનાચરિતં યચ્ચ વ્રતં રક્ષાંસિ ગચ્છતિ ॥ ૧૯૯ ॥

૧૯૯ ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણોને આલોકમાં અને મુવા પછી પરલોકમાં વિદ્રાન્ બ્રાહ્મણો નિદે છે તથા તેણે કપટથી કરેલાં વ્રતનું ફળ રાક્ષસોને મળે છે.

* અલિઙ્ગી લિઙ્ગિવેષેણ યો વૃત્તિમુપજીવતિ ।

સ લિઙ્ગિનાં હરત્યેનસ્તિર્યગ્યોનૌ ચ જાયતે ॥ ૨૦૦ ॥

૨૦૦ જે દ્વિજવર્ણ બ્રહ્મચર્ય, સંન્યાસ વગેરે આશ્રમધારી ન હોય, છતાં બ્રહ્મચારીનો કે સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરીને આજીવિકા કરે છે તે બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી વગેરેનાં પાપને હરે છે અને મરણ પછી પક્ષીની બાતિમાં અવતરે છે.

* વેદધર્મની પડતી થયા પછી પાખંડી ધર્મનો દિન પ્રતિદિન વધારો થતો ગયો. કેટલાએક બ્રાહ્મણો તે જ પાખંડીની છાયામાં આવ્યાથી ગૃહસ્થ હોવા છતાં આજીવિકાને માટે ડાહી, જટા તથા નખ વધારી બ્રહ્મચારીનો વેશ ધારણ કરીને લોકોને ઠગે

પરકીયનિપાનેષુ ન સ્નાયાન્ન કદાચન ।

નિપાનકર્તુઃ સ્નાત્વા તુ દુષ્કૃતાંશેન લિપ્યતે ॥ ૨૦૧ ॥

૨૦૧ સર્વના ઉપયોગ માટે અર્પણ નહિ કરેલાં પારકા નવાણુમાં તેના ધણીની આજ્ઞાવિના નાહાવું નહિ. જો નાહાય છે તો નવાણુ અંધાવનારાના પાપથી લેપાય છે.

(સમ્પ્રોદૃત્ય તતઃ પિંડાન્ કામં સ્નાયાન્ન પંચથા ।

ઉદપાનાત્સ્વયંગ્રાહાત્ બહિઃસ્નાત્વા ન દુષ્યતિ ॥

જો પારકા નવાણુમાં નહાવું હોય તો તે નવાણુમાંથી પાંચ અથવા તે સાત કચરાના પિંડો બહાર કાઢી નાખીને નાહાવું અથવા તો તે નવાણુમાંથી પાણી બહાર કાઢીને નાહાવું, કે જેથી નાહનારને દોષ લાગતો નથી.)

યાનશય્યાસનાન્યસ્ય કૂપોદ્યાનગૃહાણિ ચ ।

અદત્તાન્યુપમુજ્જાન એનસઃ સ્યાત્તુરીયમાક્ ॥ ૨૦૨ ॥

૨૦૨ હરકોઈ મનુષ્યનાં ગાડી ઘોડા વગેરે વાહન, શય્યા, આસન, વાવ, કૂવા વગેરે નવાણુ, અગીચા અને ઘર, આટલી વસ્તુ તેના ધણીએ વાપરવા માટે આપી ન હોય, છતાં પણ તેનો જે ઉપયોગ કરે છે તે, તે વસ્તુના ધણીના એક ચતુર્થાંશ પાપનો ભાગી થાય છે.

નદીષુ દેવસ્વાતેષુ તડાગેષુ સરઃસુ ચ ।

સ્નાનં સમાચરેન્નિત્યં ગર્તપ્રસ્રવણેષુ ચ ॥ ૨૦૩ ॥

૨૦૩ નદીમાં, દેવોને ઉદ્દેશીને આંધવામાં આવેલાં તળાવોમાં, સરોવરોમાં, ધરાઓમાં તથા ઝરણાંઓમાં નિત્ય નહાવું.

*યમાન્સેવેત સતતં ન નિત્યં નિયમાન્બુધઃ ।

યમાન્પતત્યકુર્વાણો નિયમાન્કેવલાન્મજન્ ॥ ૨૦૪ ॥

છે અને તેમની દેખા દેખીએ કટલાએક શ્વેતો કે જેમને સંન્યાસનો બિલકુલ અધિકાર જ નથી, છતાં ભગવાં કપડાં પહેરીને તથા જટા રાખીને વાનપ્રસ્થના વેશમાં ફરે છે. સારે કટલાએક માથે મુંડો અને હાથમાં કમંડળ રાખીને સંન્યાસીના વેશમાં ફરે છે. આ પ્રમાણે પેટને માટે અહાર્ય, વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસ આશ્રમનો વેશ ધારણ કરવો, એ પાપનું કામ ગણાય છે અને તેવા ખોટા વેશ ધારણ કરનારા પુરુષો તે તે આશ્રમધારી પુરુષોના પાપના ભાગી થાય છે, તે વાત આ શ્લોકમાં કહી છે.

* અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, અહાર્ય રાખવું, દયા, સહનશીલતા, અક્રૂરતા, માધુર્ય, ઇન્દ્રિયોનું દમન વગેરે યમ કહેવાય છે અને સ્નાન, મૌન, ઉપવાસ,

૨૦૪ વિદ્રાન્ ગૃહસ્થે નિત્ય નિયમો જ પાળીને બેશી રહેવું નહિ. પરંતુ યમોને પણ નિત્ય પાળવા. જે ગૃહસ્થ યમોને પાળતો નથી, પરંતુ કેવળ નિયમોને જ પાળ્યા કરે છે, તે ગૃહસ્થને પાપ લાગે છે.

(આનૃશંસ્યં ક્ષમા સત્યમહિંસા દમમસ્પૃહા ।

ધ્યાનં પ્રસાદો માધુર્યમાર્જવં ચ યમા દશ ॥

(દશ યમો આ પ્રમાણે છે:—દયા, ક્ષમા, સત્ય, અહિંસા, દમ, અસ્પૃહા (અનિચ્છા), ધ્યાન, પ્રસન્નતા, માધુર્ય અને સરળતા.)

(અહિંસા સત્યવચનં બ્રહ્મચર્યમકલ્પતા ।

અસ્તેયમિતિ પંચૈતે યમાશ્રોપવ્રતાનિ ચ ॥

અહિંસા, સત્યવચન, બ્રહ્મચર્ય, નિષ્કપટપણું અને અસ્તેય (ચોરી નહિ કરવી તે), આ પાંચ યમ તથા ઉપવ્રત કહેવાય છે.)

(શૌચમિજ્યાતપોદાનં સ્વાધ્યાયોપસ્થાનિગ્રહઃ ।

વ્રતોપવાસૌ મૌનં ચ સ્નાનં ચ નિયમા દશ ॥

શૌચ (બાહ્ય તથા આંતર શુદ્ધિ), યજ્ઞ યાગ વગેરે, તપ, દાન, સ્વાધ્યાય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, આંદ્રાયાણુ વગેરે વ્રત, ઉપવાસ, મૌન (ઉપયોગ જેટલું બોલવું, કે જેથી સત્યનું રક્ષણ થાય) અને ત્રિકાળ સ્નાન, આ દશ નિયમ છે.)

અક્રોધોગુરુશ્રૂષા શૌચમાહારલાઘવમ્ ।

અપ્રમાદશ્ચ નિયમા પંચૈવોપવ્રતાનિ ચ ॥

(અક્રોધ, ગુરુસેવા, શૌચ, મિતાહાર અને અપ્રમાદ, આ પાંચ નિયમો તથા ઉપવ્રતો છે.)

નાશ્રોત્રિયતતે યજ્ઞે ગ્રામયાજિકૃતે તથા ।

સ્ત્રિયા ક્લીબેન ચ હુતે મુઙ્ગીત બ્રાહ્મણઃ કચિત્ ॥ ૨૦૫ ॥

સ્વાધ્યાય, શૌચ, અક્રોધ, અપ્રમાદ વગેરે નિયમ કહેવાય છે. આ શ્લોકમાં યમનું સેવન કહેલું છે, તેથી નિયમોનો ત્યાગ કરવામાં તેનું તાત્પર્ય નથી. પણ કેટલાક પુરુષો સ્નાન, શૌચ, ઉપવાસ વગેરે કરે છે, છતાં પણ સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, અસ્તેય, વગેરે યમોનું પાલન નહિ કરવાથી નિયમો તેમને કંઈ પણ પ્રજા આપી શકતા નથી. માટે નિયમોનું પાલન આપું કરવા છતાં પણ યમનું પાલન બરાબર કરવું, આવું આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

૨૦૫ વેદ નહિ ભણેલા પુરુષે, ગામોટે, સ્ત્રીએ તથા નપુંસકે, જે યજ્ઞ આરંભ્યો હોય, તે યજ્ઞમાં પ્રાહ્મણે કદી પણ જન્મવું નહિ.

અશ્રીકમેતત્સાધૂનાં યત્ર જુહત્યમી હવિઃ ।

પ્રતીપમેતદેવાનાં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૦૬ ॥

૨૦૬ ઉપર કહેલા પુરુષોએ આરંભેલા યજ્ઞમાં સત્પુરુષો ઋત્વિજ્ઞદિક્-રૂપે જો ભાગ લે છે તો તેઓની લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે અને તેવા યજ્ઞો દેવતાઓને પ્રતિકૂળ છે. માટે તેવા યજ્ઞોમાં વિદ્વાન્ પ્રાહ્મણે જન્મવું નહિ.

મત્તક્રુદ્ધાતુરાણાં ચ ન મુચ્ચીત કદાચન ।

કેશકીટાવપન્નં ચ પદા સ્પૃષ્ઠં ચ કામતઃ ॥ ૨૦૭ ॥

૨૦૭ મદમત્તનું, ક્રોધીનું તથા રોગીનું અન્ન કોઈ પણ દહાડો જન્મવું નહિ તથા વાળ, નખ, લીંટ, લાળ, ચીપડા, જીવજંતુ વગેરે જેમાં પડેલાં હોય તેવું તથા પગથી હડસેલી મૂકેલું અન્ન પણ જાણી જોઈને જન્મવું નહિ.

મ્રૂણઘ્રાવેક્ષિતં ચૈવ સંસ્પૃષ્ઠં ચાપ્યુદકયયા ।

પતત્રિણાવલીઢં ચ શુના સંસ્પૃષ્ઠમેવ ચ ॥ ૨૦૮ ॥

૨૦૮ બ્રહ્મહત્યારાએ જોયેલું, રજસ્વલાએ અડકેલું, પક્ષીએ ખાધેલું તથા કુતરાએ અડકેલું અન્ન ખાવું નહિ.

ગવા ચાન્નમુપાઘ્રાતં ઘુષ્ટાન્નં ચ વિશેષતઃ ।

ગણાન્નં ગણિકાન્નં ચ વિદુષાં ચ જુગુપ્સિતમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

૨૦૯ ગાયે સુંઘેલું અન્ન, ‘ચાલો કોઈ જન્મનારો હોય તો’, એમ ખૂમ પાડીને આપવામાં આવતું અન્ન, ઘણા માણસોના તરફથી ઉઘરાણું કરીને આપવામાં આવતું અન્ન તથા ગણિકાનું અન્ન, આટલાનાં અન્નને વિદ્વાનો નિંદિત કહે છે.

સ્તેનગાયનયોશ્વાન્નં તક્ષ્ણોવાર્ધુષિકસ્ય ચ ।

દોક્ષિતસ્ય કદર્યસ્ય વદ્ધસ્ય નિગડસ્ય ચ ॥ ૨૧૦ ॥

૨૧૦ ચોરનું, ગવૈયાનું, સુતારનું, વ્યાજખોરાનું, યજ્ઞમાં દીક્ષા લેનારાનું, કદર્યનું તથા કેદમાં પડેલાનું અન્ન ખાવું નહિ.

અભિશસ્તસ્ય ષ્ણઢસ્ય પુંશ્ચલ્યા દામ્ભિકસ્ય ચ ।

શુક્તં પર્યુષિતં ચૈવ શૂદ્રસ્યોચ્છિષ્ટમેવ ચ ॥ ૨૧૧ ॥

૨૧૧ અભિશાપવાળાનું, નપુંસકનું, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું અને બિલાડીલકત વગેરે દંભીઓનું અન્ન, ખાટું થઈ ગયેલું અન્ન, વાસી અન્ન તથા શૂદ્રનું ઉચ્છિષ્ટ (એટલે શૂદ્રને જમાડ્યા પછીનું) અન્ન જમવું નહિ.

ચિકિત્સકસ્ય મૃગયોઃ ક્રૂરસ્યોચ્છિષ્ટભોજિનઃ ।

उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ॥ ૨૧૨ ॥

૨૧૨ વૈધનું, પારધીનું, કૂરકર્મ કરનારાનું, ઉચ્છિષ્ટ જમનારાનું, ક્ષત્રિયથી શૂદ્ર બાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલાનું, સુવાવડીને માટે રાંધેલું અન્ન, પંક્તિમાં કેટલાએક આચમન કરીને ઉઠી ગયા પછીનું અન્ન તથા વૃદ્ધિસૂતકમાં દશ દિવસની અંદરનું અન્ન જમવું નહિ.

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।

द्विषदन्नं नगर्गन्नं पतितान्नमवશुतम् ॥ ૨૧૩ ॥

૨૧૩ અપમાનથી આપેલું અન્ન, દેવ તથા પિતૃઓને અર્પણ નહિ કરેલું માંસ તથા પતિ અને પુત્ર વિનાની સ્ત્રીનું, શત્રુનું, ગામધણીનું, પતિતનું તથા જેના ઉપર છીંક થઈ હોય તેવું અન્ન જમવું નહિ.

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।

शैलूषतुन्नवाયાन्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ ૨૧૪ ॥

૨૧૪ ચાડિયાનું, અસત્ય વાદીનું, યજ્ઞનાં ક્ષણે વેચનારાનું, નટનું, દરજીનું તથા કૃતઘ્નનું અન્ન પણ જમવું નહિ.

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ ૨૧૫ ॥

૨૧૫ લુહારનું, ભિદ્ધનું, નાટક, વાણંત્ર વગેરેથી આજીવિકા કરનારાનું, સોનીનું, વાંસફેડા ઘાંચી વગેરેનું તથા હથિયાર વેચનારાનું અન્ન જમવું નહિ.

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ।

रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ ૨૧૬ ॥

૨૧૬ શિકારી કુતરા પાળનારાઓનું, દારુ વેચનારાનું, ધોખીનું, રંગારાનું, ઘાતકીનું તથા જેના ઘરમાં બાર રહેતો હોય, તેનું અન્ન જમવું નહિ.

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।

अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टિકरमेव च ॥ ૨૧૭ ॥

૨૧૭ ઉપપતિને સહન કરનારાઓનું, સ્ત્રીને વશ થયેલાઓનું, મૃત્યુ સૂતકમાં દશ દિવસની અંદરનું અન્ન તથા પોતાના મનને સંતોષ નહિ આપનારું અન્ન જમવું નહિ.

રાજાન્નં તેજ આદત્તે શૂદ્રાન્નં બ્રહ્મવર્ચસમ્ ।

આયુઃ સુવર્ણકારાન્નં યશશ્ચર્માવકર્તિનઃ ॥ ૨૧૮ ॥

૨૧૮ રાજાનું અન્ન જમવાથી તપના બળનો નાશ થાય છે, શૂદ્રનું અન્ન જમવાથી બ્રહ્મતેજનો નાશ થાય છે, સોનીનું અન્ન જમવાથી આયુષ્યનો નાશ થાય છે અને મોચીનું અન્ન જમવાથી યશનો નાશ થાય છે.

કારુકાન્નં પ્રજાં, હન્તિ વલં નિર્ણેજકસ્ય ચ ।

ગણાન્નં ગણિકાન્નં ચ લોકેભ્યઃ પરિક્રન્તતિ ॥ ૨૧૯ ॥

૨૧૯ રસોઈઆનું અન્ન પ્રજાનો નાશ કરે છે, ઘોળીનું અન્ન બળનો નાશ કરે છે અને સમુદાયનું તથા ગણિકાનું અન્ન પરલોકનો નાશ કરે છે.

પૂયં ચિકિત્સકસ્યાન્નં પુંશ્ચલ્યાસ્ત્વન્નામિન્દ્રિયમ્ ।

વિષ્ઠા વાર્યુષિકસ્યાન્નં શસ્ત્રવિક્રયિણો મલમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

૨૨૦ વૈદ્યનું અન્ન પરના જેવું ગણાય છે, વ્યભિચારિણીનું અન્ન વીર્યના જેવું ગણાય છે, વ્યાજખોરાનું અન્ન વિષ્ઠાના જેવું ગણાય છે અને હથિયાર વેચનારાનું અન્ન મળના સમાન ગણાય છે.

ય એતેઽન્યે ત્વમોજ્યાન્નાઃ ક્રમશઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

તેષાં ત્વગસ્થિરોમાણિ વદન્ત્યન્નં મનીષિણઃ ॥ ૨૨૧ ॥

૨૨૧ જેઓનું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી એવા આ તથા બીજાઓ કુમે કરીને કહ્યા. તેઓનાં અન્નને વિદ્વાનો ત્વચા, હાડકાં અને રુવાડાં સમાન કહે છે.

(અમૃતં બ્રાહ્મણસ્યાન્નં ક્ષત્રિયાન્નં પયઃસ્મૃતમ્ ।

વૈશ્યાન્નમન્નમિત્યાહુઃ શૂદ્રસ્ય રુધિરં સ્મૃતમ્ ॥

બ્રાહ્મણનું અન્ન અમૃત સમાન, ક્ષત્રિયનું અન્ન દૂધ સમાન, વૈશ્યનું અન્ન અન્ન સમાન અને શૂદ્રનું અન્ન રુધિર સમાન બાણવું.)

મુક્ત્વાતોઽન્યતમસ્યાન્નમમત્યા ક્ષપણં ત્ર્યહમ્ ।

મત્યા મુક્ત્વાચરેત્કુચ્છં રેતોવિષ્મૂત્રમેવ ચ ॥ ૨૨૨ ॥

૨૨૨ એટલા માટે ઉપર કહેલા પુરુષોમાંના હરકોઈનું પણ અન્ન અન્નાણુતાં જમવામાં આવ્યું હોય તો ત્રણ દિવસ સૂધી ઉપવાસ કરવો અને જાણી જોઈને જમ્યા હોઈએ તો તત્કૃષ્ણ કરવું તથા વીર્ય, વિષ્ણ અને મૂત્ર ખાવામાં આવ્યાં હોય તો પણ તત્કૃષ્ણ કરવું.

નાદ્યાચ્છૂદ્રસ્ય પક્ષાન્નં વિદ્વાનશ્રાદ્ધિનો દ્વિજઃ ।

આદદીતામમેવાસ્માદવૃત્તાવેકરાત્રિકમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

૨૨૩ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણે શ્રદ્ધાહીન શૂદ્રને ઘેર પકવાન્ન ભોજન કરવું નહિ. પરંતુ જો પોતાના ઘરમાં અન્ન ન હોય તો એક દિવસ આલે તેટલું કાચું અન્ન (સીધું) તેની પાસેથી લેવું.

(ચન્દ્રસૂર્યગ્રહે નાદ્યા દદ્યાત્સ્નાત્વા તું મુક્તયોઃ ।

અમુક્તયોરગતયોરદ્યાચ્ચૈવ પરેઽહનિ ॥

ચંદ્રનાં અને સૂર્યનાં ગ્રહણ સમયે જમવું નહિ; પણ ગ્રહણ ધૂટી ગયા પછી સ્નાન કરીને ભોજન કરવું; પરંતુ ગ્રહણ ધૂટયા વિના જ સૂર્ય કે ચંદ્રનો અસ્ત થઈ જાય તો ખીજે દિવસે સૂર્ય અથવા તો ચંદ્રનાં દર્શન કરીને ભોજન કરવું.)

શ્રોત્રિયસ્ય કદર્યસ્ય વદાન્યસ્ય ચ વાર્ધુષેઃ ।

મીમાંસિત્વોભયં દેવાઃ સમમન્નમકલ્પયન્ ॥ ૨૨૪ ॥

૨૨૪ વેદ ભણવા છતાં કૃપણ હોય અને દાતા છતાં બ્યાજખોર હોય, તે બન્નેનાં અન્નને દેવતાઓએ વિચાર કરીને સમાન કહ્યાં છે.

તાન્પ્રજાપતિરાહૈત્ય મા કૃધ્વં વિષમં સમમ્ ।

શ્રદ્ધાપૂતં વદાન્યસ્ય હતમશ્રદ્ધયેતરત્ ॥ ૨૨૫ ॥

૨૨૫ પ્રજાપતિએ દેવતાઓની પાસે આવીને કહ્યું કે; વિષમને સમ (સરખાં) કરો નહિ. કેમકે બ્યાજખોર છતાં પણ દાતાતરનું અન્ન શ્રદ્ધાવડે પવિત્ર હોય તો તેને શ્રેષ્ઠ જાણવું અને વેદ ભણનારા કૃપણનું અન્ન પણ જો શ્રદ્ધારહિત હોય તો તેને અધમ જાણવું.

શ્રદ્ધયેષ્ટં ચ પૂર્તં ચ નિત્યં કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ।

શ્રદ્ધાકૃતે હ્યક્ષયે તે ભવતઃ સ્વાગતૈર્થનૈઃ ॥ ૨૨૬ ॥

૨૨૬ દ્વિજે આજ્ઞાસનોં ત્યાગ કરીને નિત્ય શ્રદ્ધાવડે ઇષ્ટ કહેતાં યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરવી તથા પૂર્ત કહેતાં વાવ, કૃવા, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવવાં. જો તે

અન્ને કર્મ સારે માર્ગેથી મળેલાં ધનવડે શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવે છે તો તે અક્ષય ફળ આપે છે.

दानधर्म निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ।

परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तिः ॥ २२७ ॥

૨૨૭ ગૃહસ્થે નિત્ય મનમાં સંતોષ રાખી, સુપાત્ર પ્રાદ્ધાણને બોલાવીને પોતાની શક્તિપ્રમાણે યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં તથા નવાણુ, ધર્મશાળા વગેરેની વાસ્તુ-ક્રિયામાં જૂદી જૂદી જાતનાં દાનો આપવાં.

(पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्यं प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुंजीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥

सञ्चयं कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समंततः ।

धर्मार्थं नोपयुंक्ते च न तं तस्करमर्चयेत् ॥

જે સુપાત્ર પ્રાદ્ધાણ દાન લઈને કુપાત્રોને આપે, તેવા પ્રાદ્ધાણને કંઈ પણ આપવું નહિ. જે પ્રાદ્ધાણ ચારે તરફથી દાન લઈને સંગ્રહ કરે છે, પરંતુ તે ધનનો ધર્મ માટે ઉપયોગ કરતો નથી, તેવા તસ્કરની પૂજા કરવી નહિ.)

यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।

उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८ ॥

૨૨૮ ગૃહસ્થે કોઈ પણ યાચના કરે તો તેની ઈર્ષા કર્યા વિના તેને હરકંઈ પણ આપવું. કેમકે ઘણામાંથી એક એવું પાત્ર મળી આવે છે કે, જે દાતાને સર્વ પાપમાંથી તારે છે.

वारिदस्तृप्तिमामोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ २२९ ॥

૨૨૯ જળનું દાન દેનારો તૃપ્તિ પામે છે, અન્નનું દાન દેનારો અક્ષય સુખ મેળવે છે, તિલનું દાન દેનારો મન ગમતી પ્રજા મેળવે છે અને દીવાનું દાન દેનારો ઉત્તમ નેત્રને મેળવે છે.

भूमिदो भूमिमामोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदोऽग्न्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

૨૩૦ પૃથ્વીનું દાન દેનારો પૃથ્વીને મેળવે છે, સુવર્ણનું દાન દેનારો દીર્ઘ આયુષ્ય લોગવે છે, ઘરનું દાન આપનારો ઉત્તમ પ્રકારનાં ઘરોને મેળવે છે અને રૂપાનું દાન દેનારો ઉત્તમ રૂપને પામે છે.

વાસોદશ્વન્દ્રસાલોક્યમશ્વિસાલોક્યમશ્વદઃ ।

અનહુદઃ શ્રિયં પુષ્ટાં ગોદો વ્રધસ્ય વિષ્ટપમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

૨૩૧ વસ્ર દેનારો ચંદ્રના લોકમાં જાય છે, અશ્વતું દાન દેનારો અશ્વિની કુમારના લોકમાં જાય છે, અનહનું દાન દેનારો સંપૂર્ણ લક્ષ્મીને મેળવે છે અને ગાયનું દાન દેનારો સૂર્ય લોકમાં જાય છે.

યાનશય્યાપ્રદો માર્યામૈશ્વર્યમભયપ્રદઃ ।

ધાન્યદઃ શાશ્વતં સૌખ્યં બ્રહ્મદો બ્રહ્મસાષ્ટિતામ્ ॥ ૨૩૨ ॥

૨૩૨ વાહન, શય્યા વગેરેનું દાન દેનારો સ્ત્રીને પામે છે, અભય દાન દેનારો ઐશ્વર્યને (પ્રભુતાને) મેળવે છે, ધાન્યનું દાન દેનારો અવિનાશી સુખ પામે છે અને બ્રહ્મનું દાન દેનારો એટલે વેદ લણાવનારો બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે.

સર્વેષામેવ દાનાનાં બ્રહ્મદાનં વિશિષ્યતે ।

વાર્યન્નગોમહીવાસસ્તિલકાશ્વનસાર્પિષામ્ ॥ ૨૩૩ ॥

૨૩૩ જળ, અન્ન, ગાય, પૃથ્વી, વસ્ર, તલ, સુવર્ણ અને ઘી, આ બધી વસ્તુનાં દાનોમાં વેદવિદાનું દાન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

येन येन तु भावेन यद्यदानं प्रयच्छति ।

तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ ૨૩૪ ॥

૨૩૪ ગૃહસ્થ સત્વગુણી, રક્તગુણી અથવા તો તમોગુણી એમ જેવા જેવા ભાવથી જે જે દાન આપે છે, તે તે દાનનું ફળ (ખીજા જન્મમાં) તેવા તેવા ભાવથી સત્કાર પામીને મેળવે છે.

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।

તાવુભૌ ગચ્છતઃ સ્વર્ગં નરકં તુ વિપર્યયે ॥ ૨૩૫ ॥

૨૩૫ જે ગૃહસ્થ પૂજા કરીને દાન આપે છે અને જે ગૃહસ્થ પૂજાપૂર્વક દાનને ગ્રહણ કરે છે, તે બન્ને સ્વર્ગમાં જાય છે. પરંતુ તેથી ઉલટી રીતે એટલે પૂજા કર્યા વિના દાન દેનારો તથા લેનારો નરકમાં પડે છે.

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् ।

નાર્તોઽપ્યપવદેદ્વિપ્રાન્ન દત્વા પરિકીર્તયેત્ ॥ ૨૩૬ ॥

૨૩૬ તપ કરીને ગર્વ કરવો નહિ, યજ્ઞ કરીને અસત્ય બોલવું નહિ, બ્રાહ્મણોથી ખીડાયા છતાં પણ તેઓની નિંદા કરવી નહિ અને દાન આપીને કહી દેખાડવું નહિ.

અન્ને કર્મ સારે માર્ગેથી મળેલાં ધનવડે શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવે છે. તો તે અક્ષય ફળ આપે છે.

દાનધર્મ નિષેવેત નિત્યમૈષ્ટિકપૌર્તિકમ્ ।

પરિતુષ્ટેન ભાવેન પાત્રમાસાદ્ય શક્તિઃ ॥ ૨૨૭ ॥

૨૨૭ ગૃહસ્થે નિત્ય મનમાં સંતોષ રાખી, સુપાત્ર બ્રાહ્મણને બોલાવીને પોતાની શક્તિપ્રમાણે યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં તથા નવાણુ, ધર્મશાળા વગેરેની વાસ્તુ-ક્રિયામાં જૂદી જૂદી જાતનાં દાનો આપવાં.

(પાત્રભૂતો હિ યો વિપ્રઃ પ્રતિગૃહ્યં પ્રતિગ્રહમ્ ।

અસત્સુ વિનિયુંજીત તસ્મૈ દેયં ન કિશ્ચન ॥

સશ્ચયં કુરુતે યસ્તુ પ્રતિગૃહ્ય સમંતતઃ ।

ધર્માર્થં નોપયુંક્તે ચ ન તં તસ્કરમર્ચયેત્ ॥

જે સુપાત્ર બ્રાહ્મણ દાન લઈને કુપાત્રોને આપે, તેવા બ્રાહ્મણને કંઈ પણ આપવું નહિ. જે બ્રાહ્મણ ચારે તરફથી દાન લઈને સંગ્રહ કરે છે, પરંતુ તે ધનનો ધર્મ માટે ઉપયોગ કરતો નથી, તેવા તસ્કરની પૂજા કરવી નહિ.)

યત્કિશ્ચિદપિ દાતવ્યં યાચિતેનાનસૂચયા ।

ઉત્પત્સ્યતે હિ તત્પાત્રં યત્તારયતિ સર્વતઃ ॥ ૨૨૮ ॥

૨૨૮ ગૃહસ્થે કોઈ પણ યાચના કરે તો તેની ઈર્ષા કર્યા વિના તેને હરકંઈ પણ આપવું. કેમકે ઘણામાંથી એક એવું પાત્ર મળી આવે છે કે, જે દાતાને સર્વ પાપમાંથી તારે છે.

વારિદસ્તૃપ્તિમાપ્નોતિ સુખમક્ષય્યમન્નદઃ ।

તિલપ્રદઃ પ્રજામિષ્ટાં દીપદશ્ચક્ષુરુત્તમમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

૨૨૯ જળનું દાન દેનારો તૃપ્તિ પામે છે, અન્નનું દાન દેનારો અક્ષય સુખ મેળવે છે, તિલનું દાન દેનારો મન ગમતી પ્રજા મેળવે છે અને દીવાનું દાન દેનારો ઉત્તમ નેત્રને મેળવે છે.

ભૂમિદો ભૂમિમાપ્નોતિ દીર્ઘમાયુર્હિરણ્યદઃ ।

ગૃહદોઽગ્ર્યાણિ વેશ્માનિ રૂપ્યદો રૂપમુત્તમમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

૨૩૦ પૃથ્વીનું દાન દેનારો પૃથ્વીને મેળવે છે, સુવર્ણનું દાન દેનારો દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે છે, ઘરનું દાન આપનારો ઉત્તમ પ્રકારનાં ઘરોને મેળવે છે અને રૂપાનું દાન દેનારો ઉત્તમ રૂપને પામે છે.

વાસોદશ્ચન્દ્રસાલોક્યમશ્વિસાલોક્યમશ્વદઃ ।

અનહુહઃ શ્રિયં પુષ્ટાં ગોદો વ્રધસ્ય વિષ્ટપમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

૨૩૧ વસ્ત્ર દેનારો ચંદ્રના લોકમાં જાય છે, અશ્વતું દાન દેનારો અશ્વિની કુમારના લોકમાં જાય છે, બળદનું દાન દેનારો સંપૂર્ણ લક્ષ્મીને મેળવે છે અને ગાયનું દાન દેનારો સૂર્ય લોકમાં જાય છે.

યાનશય્યાપ્રદો માર્યામૈશ્વર્યમભયપ્રદઃ ।

ધાન્યદઃ શાશ્વતં સૌખ્યં બ્રહ્મદો બ્રહ્મસાષ્ટિતામ્ ॥ ૨૩૨ ॥

૨૩૨ વાહન, શય્યા વગેરેનું દાન દેનારો સ્ત્રીને પામે છે, અભય દાન દેનારો ઐશ્વર્યને (પ્રભુતાને) મેળવે છે, ધાન્યનું દાન દેનારો અવિનાશી સુખ પામે છે અને બ્રહ્મનું દાન દેનારો એટલે વેદ ભણાવનારો બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે.

સર્વેષામેવ દાનાનાં બ્રહ્મદાનં વિશિષ્યતે ।

વાર્યન્નગોમહીવાસસ્તિલકાશ્ચનસાર્પિષામ્ ॥ ૨૩૩ ॥

૨૩૩ જળ, અન્ન, ગાય, પૃથ્વી, વસ્ત્ર, તલ, સુવર્ણ અને ઘી, આ બધી વસ્તુનાં દાનોમાં વેદવિદ્યાનું દાન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

येन येन तु भावेन यद्यदानं प्रयच्छति ।

तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ ૨૩૪ ॥

૨૩૪ ગૃહસ્થ સત્વગુણી, રજ્ઞેગુણી અથવા તે તમોગુણી એમ જેવા જેવા ભાવથી જે જે દાન આપે છે, તે તે દાનનું ક્ષણ (બીજા જન્મમાં) તેવા તેવા ભાવથી સત્કાર પામીને મેળવે છે.

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।

તાવુભૌ ગજ્જતઃ સ્વર્ગં નરકં તુ વિપર્યયે ॥ ૨૩૫ ॥

૨૩૫ જે ગૃહસ્થ પૂજા કરીને દાન આપે છે અને જે ગૃહસ્થ પૂજાપૂર્વક દાનને ગ્રહણ કરે છે, તે બન્ને સ્વર્ગમાં જાય છે. પરંતુ તેથી ઉલટી રીતે એટલે પૂજા કર્યા વિના દાન દેનારો તથા લેનારો નરકમાં પડે છે.

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् ।

નાર્તોઽપ્યપવદેદ્વિપ્રાન્ન દત્વા પરિકીર્તયેત્ ॥ ૨૩૬ ॥

૨૩૬ તપ કરીને ગર્વ કરવો નહિ, યજ્ઞ કરીને અસત્ય બોલવું નહિ, પ્રાદક્ષિણથી પીડાયા છતાં પણ તેઓની નિંદા કરવી નહિ અને દાન આપીને કહી દેખાડવું નહિ.

યજ્ઞોઽનૃતેન ક્ષરતિ તપઃ ક્ષરતિ વિસ્મયાત્ ।

આયુર્વિપ્રાપવાદેન દાનં ચ પરિકીર્તનાત્ ॥ ૨૩૭ ॥

૨૩૭ અસત્ય બોલવાથી યજ્ઞ નિષ્ક્રુણ થાય છે, ગર્વ કરવાથી તપ નિષ્ક્રુણ થાય છે, બ્રાહ્મણની નિંદા કરવાથી આયુષ્યનો નાશ થાય છે અને આપેલું દાન કહી બતાવવાથી તે નિષ્ક્રુણ થાય છે.

ધર્મે શનૈઃ સંચિનુયાદ્વલ્મીકમિવ પુત્તિકાઃ ।

પરલોકસહાયાર્થં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૨૩૮ ॥

૨૩૮ કીડીઓ જેમ ધીરે ધીરે માટીનો રાફડો ખાંધે છે, તેમ ગૃહસ્થે પણ પરલોકમાં સહાયતા માટે સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કર્યા વિના ધીરે ધીરે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો.

નામુત્ર હિ સહાયાર્થં પિતા માતા ચ તિષ્ઠતઃ ।

ન પુત્રદારા ન જ્ઞાતિર્ધર્મસ્તિષ્ઠતિ કેવલઃ ॥ ૨૩૯ ॥

૨૩૯ પરલોકમાં સહાયતા માટે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી અને સંબંધીઓ ઉભાં રહેતાં નથી; પરંતુ એક ધર્મ જ ઉભો રહે છે.

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।

एकोऽनुમુङ्ક્તે सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ ૨૪૦ ॥

૨૪૦ પ્રાણી એકલો જન્મે છે, એકલો મરણ પામે છે અને એકલો જ પુણ્યને અને એકલો જ પાપને ભોગવે છે.

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ ૨૪૧ ॥

૨૪૧ કાષ્ટ અને માટીના ઢેફાંના જેવાં મરી ગયેલાં શરીરને પૃથ્વીપર નાંખી દહને સંબંધીઓ અવળે મોહાડે ઘેર ચાલ્યા જાય છે. એક ધર્મ જ તેની પાછળ જાય છે.

तस्माद्धर्मं सहायાર્થं नित्यं સંચિનુયાચ્છનૈઃ ।

ધર્મેણ હિ સહાયેન તમસ્તરતિ દુસ્તરમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

૨૪૨ તે માટે પરલોકના સહાય માટે નિત્ય ધીરે ધીરે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો. કારણ કે પુરુષ સહાયક એવા ધર્મવડે દુસ્તર એવાં નરકને તરી જાય છે.

ધર્મપ્રધાનં પુરુષં તપસા હતકિલ્વિષમ્ ।

પરલોકં નયત્યાશુ માસ્વન્તં સ્વશરીરિણમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

૨૪૩ શાસ્ત્રોક્ત ઈર્મ કરનારા, પ્રાયશ્ચિત્તાદિકથી જેનાં પાપ નાશ થયાં હોય એવા, તેજસ્વી તથા બ્રહ્મરૂપ થયેલા પુરુષને ધર્મ તુરત પરલોકમાં લઈ જાય છે.

ઉત્તમૈરુત્તમૈર્નિત્યં સંબંધાનાચરેત્સહ ।

નિનીષુઃ કુલમુત્કર્ષમધમાનધમાંસ્ત્યજેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

૨૪૪ પુરુષને પોતાનાં કુળની ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે નિત્ય ઉત્તમ ઉત્તમ પુરુષોની સાથે સંબંધ બાંધવો અને અધમ અધમ પુરુષોની સાથે સંબંધ છોડી દેવો.

ઉત્તમાનુત્તમાનાચ્છન્નીનાન્હીનાંશ્ચ વર્જયન્ ।

બ્રાહ્મણઃ શ્રેષ્ઠતામેતિ પ્રત્યવાયેન શૂદ્રતામ્ ॥ ૨૪૫ ॥

૨૪૫ બ્રાહ્મણ ઉત્તમ ઉત્તમ પુરુષોની સાથે સંબંધ કરવાથી અને હીન હીન પુરુષોની સાથે સંબંધ તજી દેવાથી શ્રેષ્ઠપણાને પામે છે અને વિપરીત રીતે વર્તવાથી શૂદ્ર સમાન થાય છે.

દૃઢકારી મૃદુર્દાન્તઃ ક્રૂરાચારૈરસંવસન્ ।

અહિંસ્રો દમદાનાભ્યાં જયેત્સ્વર્ગં તથાવ્રતઃ ॥ ૨૪૬ ॥

૨૪૬ કર્તવ્ય કર્મને માટે દૃઢનિશ્ચયવાળો, કોમળ સ્વભાવનો, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનારો, ક્રૂર કર્મ કરનારાની સાથે સહવાસ નહિ કરનારો તથા અહિંસક, આ પ્રમાણે વ્રત પાળનારો પુરુષ ઇંદ્રિયદમનવડે તથા દાનવડે સ્વર્ગમાં જાય છે.

एधोदकं, मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मन्त्रव्याभयदक्षिणाम् ॥ २४७ ॥

૨૪૭ સમિધ (ચરૂનાં કાષ્ઠ), પાણી, કંદ, ફળ, પકવાન તથા કાચું અન્ન, મધ અને અભય દક્ષિણા, આમાંની કોઈ વસ્તુ માઝ્યા વગર આવી મળે તો તે સર્વની પાસેથી ગ્રહણ કરવી.

आहूताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८ ॥

૨૪૮ જેને માટે પ્રથમ પ્રેરણા કરી ન હોય તેવી, પોતાની મેળે આવી મળેલી ભિક્ષા પાપકર્મ કરનારાની પણ લેવી, એવું પ્રજાપતિનું મત છે.

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्याग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

૨૪૯ જે પુરુષ આવી લિક્ષાનું અપમાન કરે છે, તેના પિતૃઓ તેના શ્રાદ્ધને પંદર વર્ષ સૂધી ગ્રહણ કરતા નથી અને અગ્નિ તેના હૃદયને ગ્રહણ કરતો નથી.

(ચિકિત્સકકૃતઘ્નાનાં શિલ્પકર્તુશ્ચ વાર્ધુષેઃ ।

ષઢ્ઠસ્ય કુલટાયાશ્ચ ઉચ્ચતામપિ વર્જયેત્ ॥

વૈદ્ય, કૃતદ્વી, શિલ્પ કર્મ કરનારો (કડીયા સુતાર વગેરે), વ્યાજ ખાનારો, નપુંસક અને વેશ્યા સામાં ઘેર આવીને લિક્ષા આપે, તો પણ તેનો ત્યાગ કરવો.)

ન વિદ્યમાનમેવં વૈ પ્રતિગ્રાહ્યં વિજાનતા ।

વિકલ્પ્યાવિદ્યમાને તુ ધર્મહીનઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

ઉપર કહેલા લોકોનું અન્ન નથી, એમ જે જાણતો હોય તેણે તે અન્નનો પ્રતિગ્રહ કરવો; પરંતુ વૈદ્ય વગેરેનું અન્ન નથી, એમાં વિકલ્પ કરીને જે ગ્રહણ કરે છે, તેને ધર્મહીન કહ્યો છે.

શય્યાં ગૃહાન્કુશાનાન્યાનપઃ પુષ્પં મળીન્દાધિ ।

ધાના મત્સ્યાનપ્યો માંસં શાકં ચૈવ ન નિર્નુદેત્ ॥ ૨૫૦ ॥

૨૫૦ શય્યા (પલંગ), ઘર, દર્ભ, ચંદન, કસ્તુરી વગેરે સુગંધી પદાર્થો, પાણી, પુષ્પો, મણિ, દહી, ભુંજેલું અનાજ, માછલાં, દૂધ, માંસ અને શાક આટલાં કોઈ આપવા આવે તો પાછાં વાળવાં નહિ.

ગુરુન્મૃત્યાંશ્ચોજિહીર્ષન્નર્ચિષ્યન્દેવતાતિથીન્ ।

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાન્ન તુ તૃપ્યેત્સ્વયં તતઃ ॥ ૨૫૧ ॥

૨૫૧ ગુરુ તથા માતા પિતા વગેરે પોષ્ય વર્ગનું પોષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા દેવતાઓની અને અતિથિઓની પૂજા કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે પોતાની પાસે પોષણનું સાધન ન હોય તો સર્વની પાસેથી પ્રતિગ્રહ (દાન) કરવો; પરંતુ પોતે તેનો ઉપભોગ કરવો નહિ.

ગુરુષુ ત્વમ્યતીતેષુ વિના વાતૈર્ગૃહે વસન્ ।

આત્મનો વૃત્તિમન્વિચ્છન્ગૃહ્ણીયાત્સાધુતઃ સદા ॥ ૨૫૨ ॥

૨૫૨ ગુરુ, માતા, પિતા વગેરે મરી ગયાં હોય અથવા તો તેઓનાથી જૂદો રહેતો હોય તેવા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણને જો પોતાની આબુવિકા ચલાવવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે સત્પુરુષોની પાસેથી સદા દાન લેવું.

આર્થિકઃ કુલમિત્રં ચ ગોપાલો દાસનાપિતૌ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

૨૫૩ પોતાના સાથીનું, કુળ પરંપરાના મિત્રનું, ગોવાળનું, દાસનું, વાળંદનું તથા આત્માને અર્પણ કરનારા શૂદ્રનું અન્ન ગ્રહણ કરવું.

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

૨૫૪ આત્મનિવેદન કરનારો પુરુષ જે કુળનો હોય, જે દેશનો હોય, જે કાર્ય કરીને પાસે રહેવાની ઇચ્છા રાખતો હોય અને જે પ્રમાણે સેવા કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તે પ્રમાણે તેણે પોતાનું સ્વરૂપ નિવેદન કરવું.

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।

स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

૨૫૫ જે પુરુષ પોતે અન્ય પ્રકારનો હોવા છતાં સત્પુરુષોની પાસે પોતાને જૂદી રીતે દર્શાવે છે (જેમકે પોતે અધર્મી છતાં ધર્મનિષ્ઠ હોવાનો દાવો કરે છે) તે પુરુષ જગતમાં મહાપાપી, ચોર અને પોતાના સ્વરૂપને ધૂપાવનારો ગણાય છે.

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्निनिःसृताः ।

तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

૨૫૬ સર્વ અર્થો વાણીમાં રહેલા છે, તેઓનું મૂળ પણ વાણી છે અને તે વાણીમાંથી નીકળ્યા છે. આવી વાણીને જે પુરુષ ઠગે છે, એટલે અસત્ય બોલે છે, તે પુરુષ સર્વ વસ્તુની ચોરી કરનારો છે.

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि ।

पुत्रे सर्वे समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः ॥ २५७ ॥

૨૫૭ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ગૃહસ્થે મહર્ષિઓ, પિતૃઓ અને દેવોના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ પુત્ર ઉપર ઘરનો સર્વ ભાર મૂકીને હું કોઈનો નથી અને મારું કોઈ નથી, આવી ઉદાસીન વૃત્તિથી જીવન ગાળવું.

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८ ॥

૨૫૮ એકાંતમાં એકલાં બેસીને નિત્ય આત્માના હિતનું ચિંતન કર્યા

કરવું. કારણ કે એકલો એકાંતમાં બેસીને આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરનારો પુરુષ પરમ શ્રેય (મોક્ષ) ને મેળવે છે.

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ ૨૫૯ ॥

૨૫૯ આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણની આજીવિકાની સનાતન રીતિ કહી તથા શુભ અને સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરનારો સનાતકના આચરણનો વિધિ પણ કહ્યો.

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ ૨૬૦ ॥

इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायां

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

૨૬૦ વેદ તથા શાસ્ત્ર જાણનારો બ્રાહ્મણ ઉપર કહીલા આચાર પ્રમાણે વર્તે છે તો તે પાપમાંથી મુક્ત થઈને નિત્ય બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય છે.

ઈતિ શ્રીગુજરાતી ભાષાન્તરસહિત મનુસ્મૃતિમાં 'સદાચાર નિરૂપણ' નામનો અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫ મો.

*શ્રુત્વૈતાનૃષયો ધર્માન્સ્નાતકસ્ય યથોદિતાન્ ।

इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १ ॥

૧ ઋષિઓ સ્નાતક પ્રાદ્ધણના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલા ધર્મો શ્રવણ કરીને અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાત્મા ભૃગુને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

૨ હે પ્રભુ ! શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરનારા તથા વેદ અને શાસ્ત્ર જાણનારા પ્રાદ્ધણોનો મૃત્યુ શા માટે નાશ કરે છે ?

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।

श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ૩ ॥

૩ એટલે મનુના પુત્ર ધર્માત્મા એવા ભૃગુએ તે મહર્ષિઓના પ્રતિ ઉત્તર આપ્યો કે; મૃત્યુ જે દોષથી પ્રાદ્ધણોનો નાશ કરે છે, તે દોષ તમે સાંભળો !

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ૪ ॥

૪ વેદોનો અભ્યાસ નહિ કરવાથી, સદાચારનો ત્યાગ કરવાથી, સંધ્યા-લક્ષ્યાલક્ષ્યનો નિર્ણય. વંદનાદિક નિત્ય કર્મમાં આલસ્ય કરવાથી અને શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલાં દૂષિત અન્ન ખાવાથી મૃત્યુ પ્રાદ્ધણોનો નાશ કરે છે.

†लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ ૫ ॥

* પહેલા અધ્યાયના પાંત્રીશમા શ્લોકમાં મનુથી ભૃગુની ઉત્પત્તિ કહી છે અને આ શ્લોકમાં અગ્નિથી ભૃગુની ઉત્પત્તિ કહે છે. આમ એક જ ભૃગુની બે પુરુષોથી ઉત્પત્તિ કેમ કહી હશે. આવી શંકા સર્વને થવાનો સંભવ છે. તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ જ ધર્મશાસ્ત્રના બારમા અધ્યાયના ૧૨૩ માં શ્લોકમાં કહે છે કે; “एनमेक वदन्त्यग्निं मनुमन्वे प्रजापतिं કેટલાએક મનુને અગ્નિ કહે છે અને કેટલાએક પ્રજાપતિ કહે છે.” અમાનવી સૃષ્ટિના આદિ પુરુષ પ્રજાપતિ મનુ છે અને તેનાં જ અગ્નિ વગેરે નામો છે. તેથી આ શ્લોકમાં ભૃગુને અનલપ્રભવ અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કહ્યા છે.

† આ શ્લોકથી અલક્ષ્ય પદાર્થો ગણાવે છે.

પ લસણ, ગાજર, ડુંગળી, મીંદડાની બળી તથા અપવિત્ર ખાતરથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો દ્વિજ વર્ણોને અલક્ષ્ય-ખાવાને અયોગ્ય છે.

લોહિતાન્વૃક્ષનિર્યાસાન્વશ્વનપ્રભવાંસ્તથા ।

શેલું ગવ્યં ચ પેયૂષં પ્રયત્નેન વિવર્જयेત ॥ ૬ ॥

૬ વૃક્ષોમાંથી પોતાની મેળે ઝરેલા તથા વૃક્ષો છેદવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શતા અને ઘોળા ગુંદર, વડગુંદાં અને ગાયના દુધની બળી, આટલી વસ્તુને પ્રયત્નથી વર્જવી-ખાવી નહિ.

વૃથા કૃસરસંયાવં પાયસાપૂપમેવ ચ ।

અનુપાકૃતમાંસાનિ દેવાન્નાનિ હવિષિ ચ ॥ ૭ ॥

૭ પોતાને માટે બનાવેલી ચોખા અને તલની ખીચડી, દૂધ, ઘી, ગોળ, ઘઉંનો લોટ તથા તલની બનાવેલી રાબડી, દૂધપાક અને માલપુવા તથા પશુ-યાગમાં પ્રોક્ષણ નહિ કરેલાં માંસો તથા દેવોનાં નૈવેદ્યને માટે રાંધેલાં અન્નો અને યજ્ઞમાં હોમવાનાં હવિષો દેવોને અર્પણ કર્યા પહેલાં ખાવાં નહિ.

અનિર્દશાયા ગોઃ ક્ષીરમૌષ્ઠમેકશપં તથા ।

આવિકં સંધિનીક્ષીરં વિવત્સાયાશ્ચ ગોઃ પયઃ ॥ ૮ ॥

૮ જેને વીચાવાને દશ દિવસ થયા ન હોય તેવી ગાયનું દૂધ, ઉંટડીનું દૂધ, એક બરીવાળી ગધેડી, ઘોડી વગેરેનું દૂધ, ઘેટીનું દૂધ, ગર્ભવતી (ગાભણી) ગાયનું દૂધ તથા જેનો વાછડો મરી ગયો હોય તેવી ગાયનું દૂધ ત્યાગ કરવું.

(ક્ષીરાણિ યાન્યમધ્યાણિ તદ્વિકારાશને બુધઃ ।

સપ્તરાત્રં વ્રતં કુર્યાત્ પ્રયત્નેન સમાહિતઃ ॥

જે દુધ પીવાને અયોગ્ય કહ્યાં છે તે તથા તેનાં દહિ વિગેરે ખાવામાં આવે તો સમજી પુરુષે સાવધાન થઈને પ્રયત્નપૂર્વક સાત રાત્રિ સૂધી કૃષ્ણ વ્રત કરવું.)

આરણ્યાનાં ચ સર્વેષાં મૃગાણાં માહિષં વિના ।

સ્ત્રીક્ષીરં ચૈવ વર્જ્યાનિ સર્વશુક્તાનિ ચૈવ હિ ॥ ૯ ॥

૯ ભેંસ શિવાય અરણ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાં રોઝ, ગાય, હાથણી વગેરેનું દૂધ, સ્ત્રીનું દૂધ તથા આથો નાંખીને કરેલા અને બગડી જઈને ખાટા થયેલા સર્વે પદાર્થો ખાવા નહિ.

દધિ મધ્યં ચ શુક્તેષુ સર્વં ચ દધિસંભવમ્ ।

યાનિ ચૈવાભિષ્ણ્યન્તે પુષ્પમૂલફલૈઃ શુભૈઃ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ ખાટા પદાર્થોમાં એક દહિ તથા દહિમાંથી કરેલાં શિખંડ, છાશ વગેરે સર્વ પદાર્થો અને પવિત્ર ફૂલ, ફળ અને મૂળમાંથી કાઢેલા રસો પીવા યોગ્ય ગણાય છે.

ક્રવ્યાદાઞ્છકુનાન્સર્વાસ્તથા ગ્રામનિવાસિનઃ ।

અનિર્દિષ્ટાંશ્ચૈકશાપાંષ્ટિદ્વિમં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ કાચું માંસ ખાનારાં સર્વ જાતનાં પક્ષીઓ, ગામમાં રહેનારાં પક્ષીઓ, અલક્ષ્ય તરિકે ગણાવેલાં પક્ષીઓ, એક ખરીવાળાં અને ટીટોડો આટલાં પક્ષીઓ અલક્ષ્ય છે.

કલવિઙ્કં પ્લવં હંસં ચક્રાહં ગ્રામકુકુટમ્ ।

સારસં રજ્જુવાલં ચ દાત્યૂહં શુકસારિકે ॥ ૧૨ ॥

૧૨ ગામનો ચકલો, જળકુકડી, હંસ, ચક્રવાક, ગામનો કુકડો, સારસ, જળકાગડો, બપૈયો, પોપટ અને મેનાં આટલાં અલક્ષ્ય (લક્ષણ કરવાને અયોગ્ય) છે.

પ્રતુદાઞ્જાલપાદાંશ્ચ કોયષ્ટિનરવિષ્કિરાન્ ।

ત્રિમજ્જતશ્ચ મત્સ્યાદાઞ્શૌનં વલ્લૂરમેવ ચ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ ચાંચનો પ્રહાર કરીને ખાનારાં પક્ષીઓ, જેના પગ ઉપર નાડીની જાળ બંધાયેલી હોય તેવાં પક્ષીઓ, કોયલ, નખવતી ભૂમિને ખોતરીને નાનાં નાનાં જીવડાંઓને ખાનારાં, પાણીમાં ડૂબકી મારીને માછલાંઓને ખાનારાં પક્ષીઓ તથા કસાઈખાનાનું માંસ તથા સૂકું માંસ અલક્ષ્ય છે.

વકં ચૈવ વલાકાં ચ કાકોલં રવજ્જરીટકમ્ ।

મત્સ્યાદાન્વિઢ્વરાહાંશ્ચ મત્સ્યાનેવ ચ સર્વશઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ બગલો, બગલી, કાળો કાગડો, ખંજન, પક્ષી, માછલાં ખાનારાં પક્ષીઓ, ભુંડ તથા સર્વ જાતનાં માછલાંઓ અલક્ષ્ય છે.

યો यस્ય માંસમશ્નાતિ સ તન્માંસાદ યચ્યતે ।

મત્સ્યાદઃ સર્વમાંસાદસ્તસ્માન્મત્સ્યાન્વિવર્જયેત્ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ જે પુરુષ જેનું માંસ ખાય છે, તે પુરુષ તેનું માંસ ખાનારો કહે-

વાય છે. પરંતુ માછલાં ખાનારો મનુષ્ય તો સર્વ પ્રાણીઓનું માંસ ખાનારો કહેવાય છે, માટે માછલાં ખાવાં નહિ.

પાઠીનરોહિતાવાઘૌ નિયુક્તૌ હવ્યકવ્યયોઃ ।

રાજીવાન્સિહતુણ્ડાંશ્ચ સશલ્કાંશ્ચૈવ સર્વશઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ પાઠીન, રોહિત, રાજીવ, સિંહતુંડ તથા અખંડ ચામડીવાળાં માછલાં હવ્યમાં અને કવ્યમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

ન મક્ષયેદેકચરાનજ્ઞાતાંશ્ચ મૃગદ્વિજાન્ ।

મક્ષયેષ્વપિ સમુદ્દિષ્ટાન્સર્વાન્પશ્વનસ્વાંસ્તથા ॥ ૧૭ ॥

૧૭ એકલાં ફરનારાં સર્પાદિક તથા લક્ષણ કરવા યોગ્ય કહેલાં પ્રાણીઓમાં પણ અજ્ઞાણમાં પશુ પક્ષીઓ તથા પાંચ નખવાળાં સર્વ પ્રાણીઓનું લક્ષણ કરવું નહિ.

શ્વાવિધં શલ્યકં ગોધાં સ્વદ્ગર્ભશશાંસ્તથા ।

મક્ષ્યાન્પશ્વનસ્વેષ્વાહુરનુષ્ટાંશ્ચૈકતોદતઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ મોટી સેઢાઈ અને નાની સેઢાઈ, ચંદનઘો, ગેડો, કાચખો અને સસલાં આટલાં પાંચ નખવાળાં છે, છતાં પણ લક્ષ્ય છે તથા ઉંટ શિવાયનાં એક તરફ દાંતવાળાં પ્રાણીઓ પણ લક્ષ્ય છે, એમ ધર્મ શાસ્ત્રવેત્તા યુનિઓ કહે છે.

છત્રાકં વિદ્વરાહં ચ લશુનં ગ્રામકુકુટ્મ્ ।

પલાણ્ડું ગૃજ્જનં ચૈવ મત્યાં જગધ્વાપતે દ્વિજઃ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ મીંદડાંની બળી, ગામનું ભુંડ, લસણ, ગામનો કુકડો, ડુંગળી તથા ગાજર, આટલી વસ્તુ દ્વિજવર્ણુ જે બુદ્ધિપૂર્વક ખાય તો તે પતિત થાય છે.

અમત્યૈતાનિ ષટ્ જગધ્વા કૃચ્છ્રં સાન્તપનં ચરેત્ ।

યતિચાન્દ્રાયણં વાપિ શેષેષૂપવસેદહઃ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ પરંતુ અજ્ઞાણતાં જે ઉપર કહેલા છ પદાર્થો ખવાઈ જવાય તો સાંતપન નામનું કૃચ્છ્ર વ્રત કરવું અથવા તો યતિચાંદ્રાયણ કરવું. તે શિવાયનાં લાલ ગુંદર વગેરે અજ્ઞાણતાં ખવાઈ જવાય તો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો.

સંવત્સરસ્યૈકમપિ ચરેત્કૃચ્છ્રં દ્વિજોત્તમઃ ।

અજ્ઞાતમુક્તશુદ્ધયર્થ જ્ઞાતસ્ય તુ વિશેષતઃ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ અન્નાણુતાં કોઈ અભક્ષ્ય પદાર્થ ખવાઈ ગયો હોય, તેની શુદ્ધિને માટે દ્વિજવર્ણે વર્ષમાં એક કૃદ્ધ પ્રત અવશ્ય કરવું અને જો બુદ્ધિપૂર્વક ખાધું હોય તો વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

યજ્ઞાર્થં બ્રાહ્મણૈર્વધ્યાઃ પ્રશસ્તા મૃગપક્ષિણઃ ।

ભૂત્યાનાં ચૈવ વૃત્યર્થમગસ્ત્યો હ્યાચરત્પુરા ॥ ૨૨ ॥

૨૨ બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞને માટે તથા પોતાનાં માતપિતા વગેરે પોષ્ય વર્ગનાં પોષણને માટે પવિત્ર એવાં પશુ પક્ષીઓનો વધ કરવો. કારણ કે પૂર્વે અગસ્ત્યે પણ એ પ્રમાણે કર્યું હતું.

વભૂવુર્હિ પુરોડાશા ભક્ષ્યાણાં મૃગપક્ષિણામ્ ।

પુરાણેષ્વૃષિયજ્ઞેષુ બ્રહ્મક્ષત્રસવેષુ ચ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ ઋષિઓના પ્રાચીન કાળના યજ્ઞમાં તથા બ્રાહ્મણોના અને ક્ષત્રિયોના યજ્ઞોમાં ભક્ષ્ય એવાં પશુ પક્ષીઓના પુરોડાશો કરવામાં આવતા હતા.

યત્કિञ્ચિત્સ્નેહસંયુક્તં ભક્ષ્યં ભોજ્યમગર્હિતમ્ ।

તત્પર્યુધિતમપ્યાદ્યં હવિઃશેષં ચ યદ્ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ જે કાંઈ ભક્ષ્ય (પૌવા, દાળીયા વગેરે) તથા ભોજ્ય (પુરી, લાડુ વગેરે) પદાર્થ ઘી તેલવાળા હોય તથા બગડી ગયા ન હોય તેવા વાસી પદાર્થ પણ ખાવા તથા જે વસ્તુ હોમ કરતાં બાકી બચેલું યજ્ઞશેષ વાસી હોય તો પણ તે ખાવું.

ચિરસ્થિતમપિ ત્વાદ્યમસ્નેહાક્તં દ્વિજાતિભિઃ ।

યવગોધૂમજં સર્વં પયસશ્ચૈવ વિક્રિયા ॥ ૨૫ ॥

૨૫ યવના અને ઘઉંના સર્વ પદાર્થ તથા દૂધના બનાવેલા પદાર્થો ઘણા દિવસના વાસી હોય અને ઘી વગેરેથી સ્નિગ્ધ ન હોય તો પણ ખાવા.

एतदुक्तं द्विजातीनां ભક્ષ્યાભક્ષ્યમશેષતઃ ।

માંસસ્યાતઃ પ્રવક્ષ્યામિ વિધિં ભક્ષણવર્જને ॥ ૨૬ ॥

૨૬ દ્વિજ વર્ણોથી ખાઈ શકાય તથા ન ખાઈ શકાય તેવા સર્વ પદાર્થો કહ્યા. હવે માંસ ભક્ષણનો તથા તેના નિષેધનો વિધિ કહું છું.

પ્રોક્ષિતં ભક્ષ્યેન્માંસં બ્રાહ્મણાનાં ચ કામ્યયા ।

યથાવિધિ નિયુક્તસ્તુ પ્રાણાનામેવ ચાત્યયે ॥ ૨૭ ॥

૨૭ (૧) યજ્ઞમાં વેદમંત્રથી પ્રોક્ષણ કરેલું માંસ ખાવું, (૨) ઘણા પ્રાક્ષણોને માંસ લક્ષણ કરવાની ઈચ્છા થઈ હોય તો ખાવું, (૩) જેને દેવના અથવા તો પિતૃના કાર્યમાં નિમંત્રણ કરેલું હોય, તેણે માંસ લક્ષણ કરવું તથા (૪) પ્રાણ જવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે માંસ લક્ષણ કરવું.

પ્રાણસ્યાન્નમિદં સર્વં પ્રજાપતિરકલ્પયત્ ।

સ્થાવરં જઙ્ગમં ચૈવ સર્વં પ્રાણસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ પ્રજ્ઞાએ આ સર્વ જંગમ પ્રાણુનાં અન્ન તરિકે ઉત્પન્ન કરેલું છે, માટે આ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પદાર્થ પ્રાણુનું ભોજન ગણાય છે.

ચરાણામન્નમચરા દંષ્ટ્રિણામપ્યદંષ્ટ્રિણઃ ।

અહસ્તાશ્ચ સહસ્તાનાં શૂરાણાં ચૈવ ભીરવઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ જંગમ પ્રાણીઓનું ભોજન સ્થાવર પ્રાણીઓ છે, દાઢવાળાં પ્રાણીઓનું ભોજન દાઢ વિનાનાં પ્રાણીઓ છે, હાથવાળાઓનું હાથ વિનાનાં પ્રાણીઓ ભોજન છે અને મૃગાદિક ભીરુ પ્રાણી શૂરવીર સિંહાદિકોનું ભોજન છે.

નાત્તા દુષ્યત્યદન્નાદ્યાન્પ્રાણિનોઽહન્યહન્યપિ ।

ધાત્રૈવ સૃષ્ટા હ્યાદ્યાશ્ચ પ્રાણિનોઽત્તાર એવ ચ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ ખાવા યોગ્ય પ્રાણીઓને પ્રતિ દિવસ ખાવાથી ખાનારો મનુષ્ય દોષપાત્ર થતો નથી. કારણકે લક્ષ્ય પ્રાણીઓને તથા લક્ષણ કરનારાં પ્રાણીઓને પરમાત્માએ જ સર્જેલાં છે.

યજ્ઞાય જગ્ધિર્માસસ્યેત્યેષ દૈવો વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

અતોઽન્યથા પ્રવૃત્તિસ્તુ રાક્ષસો વિધિરુચ્યતે ॥ ૩૧ ॥

૩૧ યજ્ઞમાં દેવોને અર્પણ કરીને શેષ રહેલાં માંસનું લક્ષણ કરવું, તે દેવતાઈ વિધિ કહેવાય છે; પરંતુ દેવને અર્પણ નહિ કરતાં પોતાના શરીરના પોષણ માટે માંસ લક્ષણ કરવામાં આવે છે, તે વૃથા માંસલક્ષણ કહેવાય છે અને એ રાક્ષસવિધિ કહેવાય છે.

ક્રીત્વા સ્વયં વાપ્યુત્પાદ્ય પરોપકૃતમેવ વા ।

દેવાન્પિતૃન્શ્ચાર્ચયિત્વા સ્વાદન્માંસં ન દુષ્યતિ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ વહેંચાતું લીધેલું, અથવા તો પોતે ઉત્પન્ન કરેલું, અથવા તો બીજાએ દાન તરિકે અર્પણ કરેલું માંસ ખાનારો તથા દેવનું અને પિતૃઓનું પૂજન કરીને માંસ ખાનારો પુરુષ દોષપાત્ર થતો નથી.

નાદ્યાદવિધિના માંસં વિધિજ્ઞોઽનાપદિ દ્વિજઃ ।

જગ્ધ્વા હ્યવિધિના માંસં પ્રેત્ય તૈરદ્યતેઽવશઃ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ માંસ લક્ષણના દોષને જાણનારા દ્વિજવર્ણે સુખના સમયમાં વેદોક્ત વિધિવિના (યજ્ઞ યાગ કર્યા વિના) માંસ લક્ષણ કરવું નહિ. કારણ કે વેદોક્ત વિધિવગર સ્વાદ માટે માંસ લક્ષણ કરે છે તો મુવા પછી જેઓનું પોતે માંસ ખાધું હોય, તે પ્રાણીઓ તેને પોતાને વશ કરીને પરલોકમાં તેનું લક્ષણ કરે છે.

ન તાદૃશં ભવત્યેનો મૃગહન્તુર્ધનાર્થિનઃ ।

યાદૃશં ભવતિ પ્રેત્ય વૃથા માંસાનિ સ્વાદતઃ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ દેવોને તથા પિતૃઓને અર્પણ કર્યા વિના માંસ લક્ષણ કરનારા પુરુષને પરલોકમાં જેવું પાપ લાગે છે, તેવું પાપ ધનને માટે મૃગને હણનારા પારાધીને પણ લાગતું નથી.

નિયુક્તસ્તુ યથાન્યાયં યો માંસં નાત્તિ માનવઃ ।

સ પ્રેત્ય પશુતાં યાતિ સંભવાનેકવિંશતિમ્ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ જે પુરુષને યજ્ઞમાં અથવા તો શ્રાદ્ધમાં શાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હોય અને તે જ માંસ ખાય નહિ તો મરી ગયા પછી તે એકવીશ જન્મ સૂધી પશુમાં જન્મે છે.

અસંસ્કૃતાન્પશૂન્મન્ત્રૈર્નાદ્યાદ્વિપ્રઃ કદાચન ।

મન્ત્રૈસ્તુ સંસ્કૃતાનદ્યાચ્છાશ્વતં વિધિમાસ્થિતઃ ॥ ૩૬ ॥

૩૬ વેદના મંત્રોથી જે પશુઓને સંસ્કાર કર્યો ન હોય તેવાં પશુઓનું આદ્યણે કદાપિ લક્ષણ કરવું નહિ; પણ સનાતન એવા વેદવિધિ પ્રમાણે વેદના મંત્રોથી જે પશુઓને સંસ્કાર કર્યો હોય, તેવાં પશુઓનું લક્ષણ કરવું.

કુર્યાદ્ઘૃતપશું સજ્ઞે કુર્યાત્પિષ્ઠપશું તથા ।

ન ત્વેવ તુ વૃથા હન્તું પશુમિચ્છેત્કદાચન ॥ ૩૭ ॥

૩૭ વેદોક્ત નહિ પરંતુ પરંપરાથી કરવામાં આવતા સીતાયજ્ઞ, વિવાહયજ્ઞ વગેરે યજ્ઞમાં ઘીનાં અથવા તો લોટનાં પશુઓ બનાવવાં; પરંતુ કદાપિ પશુઓની વૃથા હિંસા કરવાની ઇચ્છા ન જ કરવી.

યાવન્તિ પશુરોમાણિ તાવત્કૃત્વો હ મારણમ્ ।

વૃથાપશુઘ્નઃ પ્રાપ્નોતિ પ્રેત્ય જન્માનિ જન્માનિ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ જે પુરુષ વૈદિકવિધિને ઉલ્લંઘીને વૃથા પશુહિંસા કરે છે, તે પુરુષ પશુના શરીર ઉપર જેટલાં રુવાંડાં હોય છે, તેટલીવાર મરણ પામ્યા પછી જન્મ ધરીને પ્રત્યેક જન્મમાં તે પશુને હોથે મરણ પામે છે.

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

यज्ञस्य भूतयै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ૩૯ ॥

૩૯ પ્રહ્લાએ પોતેજ યજ્ઞને માટે પશુઓને સંજ્યાં છે અને તે યજ્ઞ સર્વ જગતની આબાદાની માટે છે; તેથી યજ્ઞમાં પ્રાણીનો જે વધ કરવામાં આવે છે, તે વધ ગણાતો નથી.

औषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रिताः पुनः ॥ ૪૦ ॥

૪૦ સોમ વગેરે ઔષધિઓ, બકરાં વગેરે પશુઓ, ખેર વગેરે વૃક્ષો, તિર્યંચો તથા કપિજલ વગેરે પક્ષીઓ યજ્ઞ માટે મરણ પામે છે તો તેઓ બીજા જન્મમાં ઉત્તમ જાતિમાં જન્મે છે તથા સ્વર્ગમાં જાય છે.

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंसया नान्यत्रेत्यब्रवीन्મનુઃ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ મધુપર્કમાં, યજ્ઞમાં, પિતૃના કર્મમાં, (શ્રાદ્ધમાં) અને દેવના કર્મમાં, (યજ્ઞમાં) જ પશુહિંસા કરવી. બીજા કર્મમાં પશુહિંસા કરવી નહિ, આમ મનુએ કહ્યું છે.

एण्वर्येषु पशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।

आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ૪૨ ॥

૪૨ વેદના તત્ત્વાર્થને જાણનારો દ્વિજ ઉપર કહેલા યજ્ઞયાગમાં તથા શ્રાદ્ધમાં પશુની હિંસા કરે છે, તો તે પોતાના આત્માને તથા તે પશુને ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડે છે.

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ૪૩ ॥

૪૩ પ્રહ્લાચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ અથવા તો વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહેનારા આત્માનું હિત ધ્યાનનારા દ્વિજે વેદમાં નહિ કહેલી એવી હિંસા આપત્તિ કાળમાં પણ કરવી નહિ.

યા વેદાવિહિતા હિંસા નિયતાસ્મિંશ્ચરાચરે ।

આહિંસામેવ તાં વિદ્યાદ્વેદાદ્દર્મો હિ નિર્વભૌ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ આ સ્થાવર જંગમરૂપ જગતમાં જે હિંસા વેદમાં કહેલી છે, તે હિંસા દેશ, કાળ, કર્મ વગેરેથી નિયમવાળી હોવાથી ધર્મરૂપ ગણાય છે; માટે તે હિંસાને અહિંસા જ જાણવી; કારણકે વેદમાંથી ધર્મ પ્રકટ થયો છે.

યોઽહિંસકાનિ ભૂતાનિ હિનસ્ત્યાત્મસુખેચ્છયા ।

સ જીવંશ્ચ મૃતશ્ચૈવ ન કચિત્સુખમેધતે ॥ ૪૫ ॥

૪૫ જે પુરુષ પોતાનાં સુખની ઇચ્છાથી અહિંસક એવાં પ્રાણીઓને હુણે છે, તે જીવતાં અથવા મુવા પછી કોઈ પણ કેકાણે સુખ પામતો નથી.

યો વન્ધનવધક્લેશાન્પ્રાણિનાં ન ચિકીર્ષતિ ।

સ સર્વસ્ય હિતપ્રેપ્સુઃ સુખમત્યન્તમશ્રુતે ॥ ૪૬ ॥

૪૬ જે પુરુષ પ્રાણીઓને કેદ કરવારૂપી તથા મારવારૂપી દુઃખ દેવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તે સર્વનું હિત ઇચ્છનારો પુરુષ અત્યંત સુખ ભોગવે છે.

યદ્વચાયતિ યત્કુરુતે ધૃતિં વધનાતિ યત્ર ચ ।

તદવાપ્નોત્યત્રેન યો હિનસ્તિ ન કિંચન ॥ ૪૭ ॥

૪૭ જે પુરુષ કોઈ પણ પ્રાણીને હુણતો નથી, તે અહિંસક પુરુષ જે વસ્તુનું મનમાં ચિંતન કરે છે, જે શ્રેયસ્કર કર્મ કરે છે અથવા તો જે વસ્તુ ઉપર અભિલાષા ધાંધે છે, તે વસ્તુને પ્રયત્ન કર્યા વિના મેળવે છે.

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસમુત્પદ્યતે કચિત્ ।

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના કદી પણ માંસ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ પ્રાણીનો વધ કરવાથી સ્વર્ગ પણ મળતું નથી; માટે દ્વિજવર્ણે માંસ લક્ષણ કરવું નહિ.

સમુત્પત્તિં ચ માંસસ્ય વધવન્ધૌ ચ દેહિનામ્ ।

પ્રસમીક્ષ્ય નિવર્તેત સર્વમાંસસ્ય ભક્ષણાત્ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ માંસ પ્રાણીના વીર્ય અને રુધિરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો તથા માંસ માટે દેહધારી પ્રાણીને મારવાં પડે છે તેનો તેમજ તેને બંધન કરવારૂપી ક્રૂર કર્મ કરવાં પડે છે તેનો વિચાર કરીને સર્વ પ્રાણીઓનાં માંસનું લક્ષણ કરવું નહિ.

ન ભક્ષયતિ યો માંસં વિધિં હિત્વા પિશાચવત્ ।

સ લોકે પ્રિયતાં યાતિ વ્યાધિભિશ્ચ ન પીડયતે ॥ ૫૦ ॥

૫૦ જે પુરુષ વેદોક્ત વિધિનો ત્યાગ કરીને પિશાચની પેઠે માંસનું ભક્ષણ કરતો નથી, તે મનુષ્યોમાં પ્રિય થઈ પડે છે અને વ્યાધિઓથી (રોગોથી) કદી પણ પીડાતો નથી.

અનુમન્તા વિશસિતા નિહન્તા ક્રયવિક્રયી ।

સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ સ્વાદકશ્ચેતિ ઘાતકાઃ ૫૧ ॥

૫૧ અનુમંતા (જેની આજ્ઞા વિના ભારી શકાય નહિ તે), કાતર વગેરે હુથિયારવતી પશુનાં અંગો કાપનારો, પ્રાણને ધૂટા પાડનારો, વેચાતું લેનારો, વેચનારો, રાંધનારો, પીરસનારો અને ખાનારો આ સર્વે ઘાતક (મારનારા) કહેવાય છે.

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુમિચ્છતિ ।

અનભ્યર્ચ્ય પિતૃન્દેવાંસ્તતોઽન્યો નાસ્ત્યપુણ્યકૃત્ ॥ ૫૨ ॥

૫૨ જે મનુષ્ય પિતૃઓને તથા દેવોને અર્પણ કર્યા વિના પારકાનાં માંસથી પોતાનાં માંસને વધારવાની આશા રાખે છે, તેના સરખો બીજો કોઈ પાપ કર્મ કરનારો નથી.

વર્ષેવર્ષેઽશ્વમેધેન યો યજેત શતં સમાઃ ।

માંસાનિ ચ ન સ્વાદેદ્યસ્તયોઃ પુણ્યફલં સમમ્ ॥ ૫૩ ॥

૫૩ એક મનુષ્ય વર્ષે વર્ષે એક એમ સો વર્ષ સૂધી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે અને એક મનુષ્ય માંસ ભોજન કરતો નથી, તે બન્નેને પુણ્યનું સમાન ફળ મળે છે.

(સદા યજતિ યજ્ઞેન સદા દાનાનિ યચ્છતિ ।

સ તપસ્વી સદા વિપ્રો યશ્ચ માંસં વિવર્જયેત્ ॥

જે પ્રાહ્મણ સદા યજ્ઞવડે ઈશ્વરનું યજ્ઞન કરે છે, જે સદા દાનો આપે છે અને જે સદા માંસનું ભક્ષણ કરતો નથી, તે ત્રણેય પ્રાહ્મણને તપસ્વી જાણવા.)

ફલમૂલાશનૈર્મેઘ્યૈર્મુન્યન્નાનાં ચ ભોજનૈઃ ।

ન તત્ફલમવામોતિ યન્માંસપરિવર્જનાત્ ॥ ૫૪ ॥

૫૪ માંસ ભક્ષણનો ત્યાગ કરવાથી જે ફળ મળે છે, તે ફળ પવિત્ર

એવાં ફળ ફૂલનો આહાર કરવાથી તથા શામો રાજગરો વગેરે મુનિનાં અન્નોનું ભોજન કરવાથી પણ મળતું નથી.

માં સ મક્ષયિતામુત્ર यस્ય માંસમિહાદમ્યહમ્ ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥

પપ હું આ લોકમાં જેનું માંસ ખાઉં છું, સ: કહેતાં તે પરલોકમાં માં કહેતાં મારું લક્ષણ કરશે. આવો માંસ શબ્દનો શાસ્ત્રમાં અર્થ કરવામાં આવ્યો છે, આમ ધર્મવેત્તા મુનિઓ કહે છે.

*न मांसमक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

* આ અધ્યાયમાં પ્રારંભથી તે આ શ્લોક સૂધી લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્ય પદાર્થોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આજકાલ આર્યાવર્તના જે પ્રદેશોમાં માંસ લક્ષણ કરવામાં આવે છે, તે દેશોમાં લસણ, ડુંગળી, રાતાં ગાજર વિગેરે પદાર્થોનું લક્ષણ ધણું નિંદ્ર ગણાય છે. ત્યારે ગુજરાત, દક્ષિણ વગેરે દેશોમાં લસણ, ડુંગળી વિગેરે પદાર્થોનું લક્ષણ કરવામાં આવતા છતાં પણ માંસલક્ષણ બહુ જ નિંદ્ર ગણાય છે; તેથી આ વિષયમાં પદાર્થોના ગુણ દોષ જાણનારા ઋષિઓએ સ્મૃતિ ગ્રંથમાં લક્ષ્યાલક્ષ્ય પદાર્થોનો જે નિર્ણય કરેલો છે, તે ઉપરથી જ આપણે અમુક પદાર્થો લક્ષ્ય છે અને અમુક પદાર્થ અલક્ષ્ય છે, એમ જાણી શકીએ છીએ. ધર્મશાસ્ત્રકરોએ વૃથા માંસ તથા મત્સ્ય લક્ષણ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. છતાં પણ શાહુડી, સસલો, ઘો, ગેડો, કાચખો, એ પાંચ નખવાળાં પાંચ પ્રાણીને તથા પાઠીન અને રોહિત નામના મત્સ્યને લક્ષ્ય કહેલા છે. છતાં લસણ, ડુંગળી, રાતાં ગાજર, સુવાવડી ગાયનું તથા ભેસનું દૂધ અને કેટલાક ગુંદરો વગેરે પદાર્થો કે જેમનો ઉપયોગ કેટલાક લોકો મનમાં આંચકો ખાધા વિના જ કરે છે, છતાં તેમણે ઉપરનાં પશુઓનાં માંસ લક્ષણને માટે કરવામાં આવતાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં પણ તેને માટે વધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે. એટલા માટે કાર્યના વિષયમાં ધર્મશાસ્ત્ર એ જ આપણને સખળ પ્રમાણ છે. તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવિનિર્ણયે એમ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે. આ અધ્યાયમાં લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્ય માંસનો ઉપસહાર કરતાં જૂદા જૂદા ટીકાકરોએ જે નિર્ણય કર્યો છે, તે અમે નીચે આપીએ છીએ. આ અધ્યાયના પ્રોક્ષિતં મક્ષયેત્ એ શ્લોકમાં તથા ચાલતા પ્રકરણમાં યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, મધુપર્ક પૂજનથી કરવામાં આવતા આતિથ્યસત્કાર, બ્રાહ્મણની ઇચ્છાથી એકજવાર તથા પ્રાણનો નાશ થતો હોય ત્યારે, એટલા વિષયમાં ધર્મ શાસ્ત્રકરોએ માંસ લક્ષણ કરવાનો વિધિ બતાવ્યો છે. એ વિધિના પરિસંખ્યા વિધિ તથા નિયમ વિધિ એમ બે ભેદો છે. કેટલાક ટીકાકરો તથા સાંખ્ય શાસ્ત્રકરો આ વિધિને પરિસંખ્યા વિધિ માને છે.

પદ યજ્ઞમાં માંસલક્ષણ કરવામાં, સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં મધ પાન કરવામાં (પરિસંખ્યા વિધિનાં સ્વરૂપ તથા લક્ષણો અમે ત્રીજા અધ્યાયના ઋતુકાલાભિગામી સ્વાત્ એ શ્લોકમાં કહી ગયા છીએ.)

તે પરિસંખ્યા વિધિ માનવાથી ઉપરના પ્રોક્ષિત માંસ લક્ષણ વગેરે વિષયોનું તાત્પર્ય એ આવે છે કે, તે શિવાયના વિષયમાં માંસ લક્ષણ કરવું નહિ તથા પ્રોક્ષિતમાંસ લક્ષણ પણ અલ્પદોષવાળું હોવાથી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તો જ કરવું. વળી આ વિધિને પરિસંખ્યા વિધિ માનવાના પ્રમાણ તરિકે નીચેના શ્લોકો ટાંકી બતાવે છે. યમસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે; “સર્વેષામેવ માંસાનાં મહાન્ દોષસ્તુ મક્ષણે । નિવર્તને મહત્પુણ્યમિતિ પ્રાહ પ્રજાપતિઃ ॥ સર્વ પ્રકારનાં માંસનું લક્ષણ કરવામાં મોટો દોષ છે અને માંસ લક્ષણથી નિવૃત્ત રહેવામાં મોટું પુણ્ય છે, એમ પ્રજાપતિ કહે છે.” વળી બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—“મયં માસં મૈથુનં ચ ભૂતાનાં લલનં સ્મૃતમ્ । તદેવ વિધિના કુર્વન્ સ્વર્ગં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥ મધ, માંસ અને મૈથુન એ ત્રણ પ્રાણીઓને લોભાવનારાં છે, પણ તેનો જ વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે.” “તેમ જ રોગી નિયુક્તો વિધિના હુતં વિપ્રવૃત્તસ્તથા । માંસમદ્યાશ્વતુર્દૈર્ઘ્યં પરિસંખ્યા પ્રકીર્તિતા ॥ (૧) રોગી રોગનાશને માટે અથવા ક્ષુધાથી મરવાના ભયવાળો પુરુષ આત્મસંરક્ષણને માટે માંસ લક્ષણ કરી શકે છે, (૨) શ્રાદ્ધમાં નિમંત્રણ કરેલો શ્રાદ્ધમાં પીરસેલું માંસ લક્ષણ કરી શકે છે, (૩) યજ્ઞમાં ઋત્વિજે હોમ કર્યા પછી બાકી વધેલું (હુતશેષ) માંસ લક્ષણ કરી શકે છે, (૪) તથા શ્રાદ્ધ પોતાની ઇચ્છાથી એકવાર માંસ લક્ષણ કરી શકે છે. આ ચાર વિષયમાં પરિસંખ્યા વિધિ કહેલી છે. મહાભારતમાં પણ વિધિવિહિત માંસલક્ષણના સંબંધમાં અલ્પદોષમિહ જ્ઞેયમ્ એ પદ્યથી અલ્પદોષ કહેલો છે.

આ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક કહેલા માંસલક્ષણમાં પણ અલ્પદોષ હોવાથી પરિસંખ્યાવિધિ (સ્વાર્થસાગ, પરાર્થકલ્પના અને પ્રાપ્ત્યાધ) એ ત્રણ દોષવાળો હોવા છતાં પણ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

યજ્ઞમાં વિહિત પશુના આલભનથી અલ્પ પાપ થાય છે અને તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે નહિ તો એક હંડા પાણીના ધરામાં સ્નાન કરનારાને અગ્નિની કણિકાથી જેટલું દુઃખ થાય છે, તેમ યજ્ઞ કરનારો યજ્ઞમાન સ્વર્ગનાં સુખની સાથે પશુવધના પાપથી ઉત્પન્ન થયેલું અલ્પ દુઃખ ભોગવે છે. માટે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે યરીય પશુના આલભનમાં અલ્પ પાપ થાય છે, એમ સાંખ્યશાસ્ત્રકરો પણ માને છે. પરંતુ મેધાતિથિ, કુલ્લુક, ગોવિહરાજ વિગેરે ટીકાકારો તથા મીમાંસકો એ વિધિને નિયમવિધિ માને છે. કેમકે પરિસંખ્યા વિધિ માનવાથી પ્રોક્ષિત માંસ શિવાય બીજા માંસનું લક્ષણ કરવું નહિ એમ અર્થ થશે અને તે અર્થ તો અનુપાકૃતમાંસાનિ એ શ્લોકમાં કહેલો જ છે. એટલા માટે મંત્રથી કરેલા સંસ્કારવાળું યજ્ઞમાં હોમ

અને ઋતુસમયે ધર્મપત્ની સાથે સમાગમ કરવામાં દોષ નથી. કારણ કે એ ક્યાં પછી ઉચ્છિષ્ટ રહેલું પશુના માંસનું લક્ષણ કે જે દુત્તશેષ મધ્યયે એ શ્રુતિથી કહેલું છે, તેના આ સ્મૃતિવાક્ય અનુવાદ છે, એમ માનવું જોઈએ. કારણ કે વિધિ-વાક્યથી કરવામાં આવેલી આજ્ઞા પ્રમાણે માંસલક્ષણ કરવામાં આવે નહિ તો પાપ લાગે છે.

કદાચ કોઈ શંકા કરે કે, વેદમાં પશુનું આલભન ક્યાં કહ્યું છે, તો તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે મીમાંસામાં ‘દ્રવ્યસંયોગાશ્ચોદના પશુસોમયોઃ’ એ સૂત્રમાં અગ્નિષોમીય પશુના આલભનના સંબંધમાં ‘હૃદયસ્યાગ્રે અવચતિ અથ જિહ્વાયાઃ અથ વક્ષસઃ અગ્નિ અને સોમ દેવતાને ઉદ્દેશીને પશુનું આલભન કરવું અને તે પશુનાં હૃદય, જીભ તથા છાતીના જૂદા જૂદા કકટા કરવા. આ પ્રમાણે કહેલું છે. તેમ જ સપ્તમ પાદમાં ‘પશોરેકહવિષ્ટ્વંસમસ્તચોદિતત્વાત્ એ સૂત્રમાં શંકા કરી છે કે, ઉત્પત્તિવાક્યમાં પશુનું વિધાન કરેલું હોવાથી શું આખા પશુને હવિષરૂપે દેવતાને આપવું કે તેના અવયવો આપવા? એ શંકા ઉપર ‘તદ્વેદાત્ કર્મણઃ’ એ સૂત્રમાં ઉત્તર આપ્યો છે કે, પશુના હૃદયાદિક અંગોવડે જ યજ્ઞનું અનુધાન કરવું. આ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર, અશ્વમેધ, સોમયાગ વિગેરેમાં પશુનું આલભન કહેલું છે. આ વિષય મીમાંસકોએ બીજા તથા સાતમાં અધિકરણોમાં સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યો છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે, ઉપનિષદમાં “મા હિંસ્વાત્સર્વાભૂતાનિ કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ” આ પ્રમાણે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તેની સાથે ઉપરના વિષયનો પરસ્પર વિરોધ આવશે. પરંતુ ત્યાં જ સામાન્ય હિંસા નિષેધના અપવાદ તરીકે અન્યત્ર તીર્થેન્યઃ યજ્ઞ શિવાયના વિષયમાં આ નિષેધ જાણવો એમ જણાવ્યું છે. જે કે સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ વિગેરેમાં શ્રૌત પશુના આલભનના સંબંધમાં નિષેધાભાસ જણાય છે, છતાં તે સર્વ વાક્યો શ્રુતિ વાક્યથી નિર્બળ હોવાને લીધે વૈરાગ્યમાં તાત્પર્યવાળા છે. હિંસા શબ્દનો અર્થ એવો છે કે, કોઈપણ પ્રાણીનો અપકાર કરવો, યજ્ઞમાં મારવામાં આવતાં પશુના શરીરનો નાશ થવારૂપી અપકાર થવા છતાં પણ તે નાશ તે પશુના આત્માનો ઉપકાર કરનારો છે. કેમકે અનેક પાપથી પ્રાપ્ત થયેલા પશુના જન્મમાંથી તે પશુ છૂટીને સ્વર્ગમાં જાય છે. એ વાત નીચેની શ્રુતિમાં કહેલી છે. ‘ન તં મૃત્યુવે નયન્તિ ચં યજ્ઞાય નયન્તિ જે પશુને યજ્ઞને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવે છે, તેને કાંઈ મૃત્યુને સોંપવામાં આવતું નથી.’ વળી ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે; “ન વા ઽ એતન્ મ્રિચસે ન રિષ્યસિ દેવાન્ હૃદેશિ પથિમિઃ સુગેમિઃ હે પશુ ! તું બીજાં પશુની પેઠે મરતો નથી; તેમ મરતોએ નથી. પણ સુંદર દેવતાનના માર્ગથી દેવતાઓને પામે છે.” વળી આ અર્થને જ મળતા શ્લોકો આ અધ્યાયમાં કહેલા છે. શ્લોક ૨૨ યજ્ઞાર્થં બ્રાહ્મણે-ર્વધ્યાઃ ॥ શ્લોક ૩૧ યજ્ઞાયં જગિધર્મોત્તમ ॥ શ્લોક ૪૬ યજ્ઞાર્થં પશવઃ સૃષ્ટાઃ ॥ તસ્માદ્યજ્ઞેવ-ધોઽવધઃ ॥ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, યજ્ઞમાં પશુનું આલભન કરવાથી પાપ

પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ માંસ ભક્ષણ, મદ્યપાન અને મૈથુનનો ત્યાગ કરવાથી મોટાં પુણ્યનો લાભ થાય છે.

લાગતું નથી અને તે આલભન કરેલા પશુના માંસનો હોમ કર્યા પછી તેનું ભક્ષણ વિધિથી પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વાત પ્રોક્ષિત મક્ષયેન્માંસ એ શ્લોકમાં તથા મંત્રેસ્તુ સંસ્કૃતાનવાત્ એ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહેલી છે

તેમ જ શ્રાદ્ધમાં નિમંત્રણ સ્વીકાર્યા પછી પુરુષ જે માંસ ભક્ષણ કરે નહિ તો તે એકવીશ વાર પશુયોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે, એમ ૩૫ માં શ્લોકમાં કહેલું છે. એટલે તે વિષયમાં પણ નિયમવિધિ જ માનવો પડશે. તેમ જ મધુપર્કપૂર્વક આતિથ્ય સત્કારમાં પણ જે કે ગૃહ્યસૂત્રકારોએ પશુ અર્પણ કરવાનો વિધિ ગૃહસ્થનો છે એમ કહેલું છે અને તેથી તે માંસ ભક્ષણનો નિયમ અતિથિને લાગુ પડતો નથી, છતાં પણ પશુનો ઉત્સર્ગ કહ્યા પછી ‘ન ત્વમાંસો મધુપર્કઃ માંસ વિનાનો મધુપર્ક થઈ શકતો નથી,’ એમ કહેલું હોવાથી આતિથ્યસત્કારનો સ્વીકાર કર્યા પછી અતિથિને પણ એ નિયમવિધિ લાગુ પડે છે. બ્રાહ્મણની કામનામાં પણ બ્રાહ્મણની ઇચ્છાનું અતિક્રમણ કરવાથી પાપ લાગે છે, માટે તે પણ નિયમવિધિમાં જ આવે છે. તેમ જ ક્ષુધાથી પ્રાણનો નાશ થતો હોય ત્યારે જે માંસ ભક્ષણ કરે નહિ તો તે પુરુષને આત્મહત્યાનું પાપ લાગે છે. એટલા માટે તેમાં પણ નિયમવિધિ લાગુ પડે છે.

આ પ્રમાણે પરિસંખ્યાવિધિ તથા નિયમવિધિ માનનારા બે પક્ષો છે. તે પક્ષ-વિષે વિચાર કરતાં એવો નિર્ણય થાય છે કે યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ તથા પ્રાણનાશ એ ત્રણ વિષયમાં નિયમવિધિ માનવો જ યોગ્ય છે. પરંતુ મધુપર્કપૂર્વક આતિથ્યસત્કારમાં તો ગૃહ્યસૂત્રકારે જ વિકલ્પ કહેલો છે. માટે પરિસંખ્યાવિધિ માનવો યોગ્ય છે. તેમ જ બ્રાહ્મણની કામનાના વિષયમાં પણ પરિસંખ્યાવિધિ માનવો યોગ્ય છે. પરંતુ આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કર્યા પછી મનુ મહારાજને આ ઉપરના શ્લોકમાં ત્રણ વિધિ કહ્યા છે. કેટલાએક દીકાકારો આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે;—યજ્ઞમાં ઊચ્છિષ્ટ માંસનું ભણ કરવાથી, સૌત્રામણિ યાગમાં મદ્ય પીવાથી અને ઋતુ વિના પણ પોતાની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી પાપ લાગતું નથી, પણ તેથી નિવૃત્ત થવામાં મહાપુણ્ય છે. એટલે યજ્ઞમાં પણ માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ, સૌત્રામણિ યાગમાં પણ સુરાપાન કરવું નહિ તથા ઋતુ વિના પોતાની સ્ત્રી પાસે પણ જવું નહિ. તેમ કરવાથી મહાદ્વળ મળે છે. ત્યારે બીજા દીકાકારો કહે છે કે;—યજ્ઞાદિમાં અવિહિત તથા ધર્મશાસ્ત્રોએ જેને માટે નિષેધ કર્યો નથી તેવાં પાંચ નખવાળાં પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરવાથી, ક્ષત્રિયાદિ જાતિને મદ્યપાન કરવાથી, ઋતુ વિના પણ પોતાની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી પાપ લાગતું નથી. પરંતુ તેનાથી દૂર રહેવાથી મહાદ્વળ થાય છે. એટલે અવિહિત તથા અપ્રતિસિદ્ધ પાંચ નખવાળાં પ્રાણીઓનું વૃથા માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ તથા ક્ષત્રિયાદિ વર્ણે પણ અગ્યાર પ્રકારનાં મદ્યોમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું મદ્ય પીવું નહિ તથા પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ ઋતુ શિવાયમાં ગમન કરવું નહિ, એ મહાપુણ્ય દ્વળ આપનારું છે.

પ્રેતશુદ્ધિં પ્રવક્ષ્યામિ દ્રવ્યશુદ્ધિં તથૈવ ચ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૫૭ ॥

૫૭ આદ્યશુ વગેરે ચારેય વર્ણને લાગનારાં મૃત્યુ સૂતકની અને વૃદ્ધિ સૂતકની તથા ધાતુ વગેરેનાં અપવિત્ર થઈ ગયેલાં પાત્રોની શુદ્ધિ અનુક્રમે યથાર્થ રીતે હું કહીશ.

દન્તજાતેઽનુજાતે ચ કૃતચૂડે ચ સંસ્થિતે ।

અશુદ્ધા વાન્ધવાઃ સર્વે સૂતકે ચ તથોચ્યતે ॥ ૫૮ ॥

૫૮ દાંત વિનાનો, જેને દાંત આવ્યા હોય તેવો તથા જેને ચૂડા ઈર્મ કરેલું હોય તેવો અને જેને ઉપવીત સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હોય તેવો દ્વિજવર્ણ મરી જાય ત્યારે તથા જન્મે ત્યારે સપિંડો અને સમાનોદકો અશુદ્ધ (સૂતકી) થાય છે.

દશાહં શાવમાશૌચં સપિંડેષુ વિધીયતે ।

અર્વાક્સંચયનાદસ્ત્રાં ત્ર્યહમેકાહમેવ ચ ॥ ૫૯ ॥

૫૯ આદ્યશુ જાતિમાં કોઈ મરી જાય ત્યારે સપિંડી પુરુષોને એટલે સાત પેઢીના પુરુષોને દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે, જેને ઘેર અગ્નિહોત્ર હોય તથા જે મંત્ર તથા આદ્યશુાત્મક સંપૂર્ણ વેદ લાભેલો હોય તેને એક દિવસનું સૂતક લાગે છે, જેણે કેવળ વેદાધ્યયન કર્યું હોય તેને ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે છે, જેને ત્યાં કેવળ સ્માર્તધાન જ હોય તેને અસ્થિસંચયન કર્યા સૂધી એટલે ચાર દિવસનું સૂતક લાગે છે અને વૈદિક ધર્મ ઈર્મથી રહિત પુરુષોને દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે.

સપિંડતા તુ પુરુષે સપ્તમે વિનિવર્તતે ।

સમાનોદકભાવસ્તુ જન્મનાન્નોરવેદને ॥ ૬૦ ॥

૬૦ સાપિંડ્ય *સાત પુરુષ સૂધી ગણાય છે અને સમાનોદકપાણું (મરનારને દાઢાંજલિ આપવાપાણું) મરનારના જન્મ અને નામને વિસરી જવામાં આવે છે ત્યારે મટી જાય છે.

યથેદં શાવમાશૌચં સપિંડેષુ વિધીયતે ।

જનનેઽપ્યેવમેવ સ્યાન્નિપુણં શુદ્ધિમિચ્છતામ્ ॥ ૬૧ ॥

* પિંડ આપનારો તથા પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણ તથા વૃદ્ધપ્રપિતામહાદિ ત્રણ એમ સાત પેઢીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષોમાં પરસ્પર સાપિંડ્ય રહેલું છે.

૬૧ સારી રીતે શુદ્ધ થવાની ઇચ્છા રાખનારા સપિંડી પુરુષોને જેમ મૃત્યુસૂતક લાગે છે, એમ જ જન્મસૂતક પણ લાગે છે.

(ઉભયત્ર દશાહાનિ કુલસ્યાન્નં ન મુજ્યતે ।

દાનં પ્રતિગ્રહો યજ્ઞઃ સ્વાધ્યાયશ્ચ નિવર્તતે ॥

જન્મના અને મરણના સૂતકમાં જે કુળ સૂતકી હોય, તે કુળનું દશ દિવસ સૂધી અન્ન ખાવું નહિ, સૂતકીએ દાન દેવું નહિ, દાન લેવું નહિ, યજ્ઞ કરવો નહિ તથા સ્વાધ્યાય (નિત્યનું વેદાધ્યયન) કરવો નહિ.)

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

૬૨ મરણનું સૂતક સર્વે સપિંડીઓને (કુટુંબીઓને) સરખી રીતે લાગે છે અને વૃદ્ધિસૂતક માત્ર માતાને અને પિતાને જ લાગે છે. તેમાં અરેખ્ય અસ્પૃશ્ય સૂતક તો એક માતાને જ લાગે છે અને પિતા તો જન્મ શ્રવણ કંઈ પછી વસ્ત્ર સાથે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

(सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैषिणः ।

त्रेताधर्मापरोધार्थमारण्यस्यैतदुच्यते ॥

લાંબો સમય ચાલે તેવો યજ્ઞ કરનારાએ, દાન દધને તેનાં કુળની ઇચ્છા રાખનારાએ તથા ત્રીજા આશ્રમમાં રહેનારા વાનપ્રસ્થે આ સૂતક પાળવું જોઈએ.)

निरस्य तु पुमाञ्शुक्रमुपस्पृश्यैव शुद्ध्यति ।

वैजિકादभिसंबन्धादनुरून्ध्यादयं त्र्यहम् ॥ ६३ ॥

૬૩ પુરુષ ઇચ્છાપૂર્વક વીર્યપાત કરે તો તે સ્નાન કરવાથી જ શુદ્ધ થાય છે, પોતાની સ્ત્રી શિવાયની બીજી સ્ત્રીમાં જો વીર્યધાન કરે તો તેણે વીર્યના સંબંધને લઈને તે સ્ત્રીને પુત્ર જન્મે ત્યારે ત્રણ દિવસ સૂતક પાળવું. અર્થાત્ નિયોગ કરનારાએ ત્રણ દિવસ સૂતક પાળવું.

(जननेष्वेवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥

સંતાન જન્મે ત્યારે માતા પિતા બન્નેને સૂતક લાગે છે. તેમાં અસ્પૃશ્ય સૂતક માતાને જ લાગે છે અને પિતા તો વસ્ત્ર સાથે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.)

અહ્વા ચૈકેન રાત્ર્યા ચ ત્રિરાત્રૈરેવ ચ ત્રિભિઃ ।

શવસ્પૃશો વિશુદ્ધયન્તિ ત્ર્યહાદુદકદાયિનઃ ॥ ૬૪ ॥

૬૪ શબનો સ્પર્શ કરનારા એટલે તેને સ્નાન કરાવીને આભૂષણાદિ પહેરાવનારા સપિંડો અગ્નિહોત્રી હોય તથા વેદાધ્યયન કરનારા હોય, તો પણ તેઓને દશ દિવસનું સૂતક લાગે છે અને સમાનોદક કહેતાં સાત પેઢીની ઉપરના પુરુષો શબને સ્નાન કરાવવા માટે તથા આભૂષણ પહેરાવવા માટે સ્પર્શ કરે છે તો તેઓને ત્રણ દિવસ સૂતક લાગે છે.

ગુરોઃ પ્રેતસ્ય શિષ્યસ્તુ પિતૃમેયં સમાચરન્ ।

પ્રેતહારૈઃ સમં તત્ર દશરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૬૫ ॥

૬૫ શિષ્ય પોતાના અસપિંડ એવા ગુરુનું અંત્યેષ્ટિકર્મ કરે તો તે, પ્રેતને ઉપાડનારા તેના સપિંડીઓની સાથે દશ રાત્રિએ શુદ્ધ થાય છે.

રાત્રિભિર્માસતુલ્યાભિર્ગર્ભસ્ત્રાવે વિશુદ્ધયતિ ।

રજસ્યુપરતે સાધ્વી સ્નાનેન સ્ત્રી રજસ્વલા ॥ ૬૬ ॥

૬૬ ગર્ભનો સ્ત્રાવ થઈ જાય એટલે ગર્ભ પડી જાય ત્યારે જેટલે મહિને ગર્ભનો સ્ત્રાવ થયો હોય તેટલી રાત્રિ વીત્યા પછી સ્ત્રી શુદ્ધ થાય છે (અર્થાત્ ગર્ભસ્ત્રાવમાં પહેલા મહિનાથી ત્રીજા મહિના સૂધીમાં ગર્ભસ્ત્રાવ થાય તો સ્ત્રી ત્રણ રાત્રિ પછી શુદ્ધ થાય છે અને ચોથા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના સૂધીમાં જો ગર્ભસ્ત્રાવ થાય તો જેટલે મહિને ગર્ભસ્ત્રાવ થયો હોય તેટલે દિવસે સ્ત્રી શુદ્ધ થાય છે અને સાતમે મહિને જો ગર્ભપાત થયો હોય તો સ્ત્રી દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે) તથા રજસ્વલા સ્ત્રી રજા બંધ પડ્યા પછી સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

નૃણામકૃતચૂડાનાં વિશુદ્ધિર્નૈશિકી સ્મૃતા ।

નિર્વૃત્તચૂડકાનાં તુ ત્રિરાત્રાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૬૭ ॥

૬૭ જેને ચૂડાકર્મ કર્યું ન હોય તેવાં બાળકો મરી જાય તો તેના સપિંડીઓ એક દિવસ અને એક રાત્રિ પછી શુદ્ધ થાય છે અને જેને ચૂડાકર્મ કર્યું હોય તેવાં બાળકો મરી જાય તો સપિંડીઓ ત્રણ રાત્રિ પછી શુદ્ધ થાય છે.

(પ્રાક્સંસ્કારપ્રમીતાનાં વર્ણાનામવિશેષતઃ ।

ત્રિરાત્રાત્તુ ભવેચ્છુદ્ધિઃ કન્યાસ્વત્તો વિધીયતે ॥

સંસ્કાર કર્યા પહેલાં હર કોઈ પણ વર્ણના પુરુષો મરણ પામે તો તેના

સપિંડીઓ ત્રણ રાત્રિ પછી શુદ્ધ થાય છે અને કન્યા મરણ પામે તો એક દિવસ પછી શુદ્ધ થાય છે.)

(અદન્તજન્મનઃ સઘ આત્મદાનૈશિકી સ્મૃતા ।

ત્રિરાત્રમાવૃતાદેશાદશરાત્રમતઃ પરમ્ ॥

દાંત ઉઘ્યા પહેલાં બાળક મરી જાય તો સપિંડીઓ સ્નાન કરીને તુરત શુદ્ધ થાય છે, ચૂડાકર્મની પહેલાના સંસ્કારો થયા હોય તેવો મરી જાય તો એક રાત્રિ સૂતક લાગે છે, જેને ચૂડાકર્મ સંસ્કાર થયો હોય તેવો મરી જાય તો ત્રણ રાત્રિ સૂતક લાગે છે અને જેને ઉપનયન તથા વિવાહ સંસ્કાર થયા હોય તેવો મરણ પામે તો દશ રાત્રિ સૂતક લાગે છે.)

(પરપૂર્વાસુ માર્યાસુ પુત્રેષુ પ્રકૃતેષુ ચ ।

ઘાતામહે ત્રિરાત્રં તુ એકાહં ત્વસપિન્ડતઃ ॥

બીજાની સ્ત્રીઓમાં નિયોગધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો મરણ પામે ત્યારે તથા ઘાતામહ (વડવો) મરણ પામે ત્યારે ત્રણ રાત્રિ સૂતક પાળવું અને અસપિન્ડનું એક રાત્રિ સૂતક પાળવું.)

ઝનદ્વિવાર્ષિકં પ્રેતં નિદવ્યુર્વાન્ધવા બહિઃ ।

અલંકૃત્ય શુચૌ ભૂમાવસ્થિસન્નયનાદતે ॥ ૬૮ ॥

૬૮ જેને બે વર્ષ પૂરાં થયાં ન હોય તેવું બાળક મરી જાય તો તેના કુટુંબીઓએ તેને પુખ્તની માળા વગેરેથી શણગારીને નગરની બહાર લઈ જઈ, પવિત્ર ભૂમિમાં બાંધી બેસાડીને તેમાં દાટવું પણ તેનો અસ્થિસંગ્રહ કરવો નહિ.

નાસ્ય કાર્યોઽગ્નિસંસ્કારો ન ચ કાર્યોદકક્રિયા ।

અરણ્યે કાષ્ઠવત્ત્યક્ત્વા ક્ષપેયુર્યહમેવ ચ ॥ ૬૯ ॥

૬૯ બે વર્ષની અંદરનાં બાળકને અગ્નિ સંસ્કાર કરવો નહિ, તેમ ઉદક-દાન પણ કરવું નહિ. પરંતુ કાષ્ઠની પેઠે અરણ્યમાં તેનો ત્યાગ કરી દેવો, એટલે તેનો શોક કરવો નહિ પણ તેને ભૂમિમાં ડાટવું અને ત્રણ દિવસ સૂધી સૂતક પાળવું.

નાત્રિવર્ષસ્ય કર્તવ્યા વાન્ધવૈરુદકક્રિયા ।

જાતદન્તસ્ય વા કુર્યુર્નાન્નિ વાપિ કૃતે સતિ ॥ ૭૦ ॥

૭૦ જેને ત્રણ વર્ષ થયાં ન હોય તેવું બાળક મરી જાય તો તેના સપિંડીઓએ તેની ઉદકક્રિયા કરવી નહિ. અથવા તો પ્રેતના ઉપકારાર્થે જેને દાંત

આવ્યા હોય અથવા તો જેનું નામ પાડ્યું હોય તેવું બાળક મરી જાય તો તની ઉદ્ધરક્રિયા કરવી.

સબ્રહ્મચારિણ્યેકાહમતીતે ક્ષપણં સ્મૃતમ્ ।

જન્મન્યેકોદકાનાં તુ ત્રિરાત્રાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૭૧ ॥

૭૧ પોતાની સાથે ભણુનારો મરી જાય ત્યારે એક રાત્રિ સૂતક પાળવું અને પોતાના સમાનોદકને ત્યાં પુત્ર જન્મે ત્યારે ત્રણ રાત્રિ સૂતક પાળવું.

સ્ત્રીણામસંસ્કૃતાનાં તુ ત્ર્યહાચ્છુદ્ધયન્તિ બાન્ધવાઃ ।

યથોક્તેનૈવ કલ્પેન શુદ્ધયન્તિ તુ સનાતનયઃ ॥ ૭૨ ॥

૭૨ જે કન્યાનો વિવાહ કર્યો નહોય પરંતુ માત્ર વાગ્દાન (સગાઈ) કર્યું હોય તેવી કન્યા મરી જાય ત્યારે તે કન્યાના પતિ વગેરે સાસરા પક્ષના પુરુષો અને કન્યાના પિતૃપક્ષના પિતા, ભાઈ વગેરે પુરુષો ત્રણ રાત્રિ પછી શુદ્ધ થાય છે.

અક્ષારલવણાન્નાઃ સ્યુર્નિમજ્જેયુશ્ચ તે ત્ર્યહમ્ ।

માંસાશનં ચ નાશ્ત્રીયુઃ શયીરંશ્ચ પૃથક્ ક્ષિતૌ ॥ ૭૩ ॥

૭૩ મૃત્યુસૂતકવાળા પુરુષોએ ખારું ખાવું નહિ પરંતુ હવિષ્યાન્ન ખાવું, ત્રણ દિવસ સૂધી નદીમાં સ્નાન કરવું, માંસનું ભોજન કરવું નહિ અને પૃથ્વી ઉપર સાદરી પાથરીને તેપર જૂદા જૂદા સૂવું.

સન્નિધાવેષ વૈ કલ્પઃ શાવાશૌચસ્ય કીર્તિતઃ ।

અસન્નિધાવયં જ્ઞેયો વિધિઃ સંબન્ધિબાન્ધવૈઃ ॥ ૭૪ ॥

૭૪ જે સપિંડીઓ અને સમાનોદકો મરણ સમયે પાસે હોય તેમને માટે મૃત્યુસૂતકનો આ વિધિ કહ્યો. હવે જે સપિંડીઓ અને સંબંધીઓ મરણ સમયે પાસે ન હોય તેઓને માટે મૃત્યુસૂતકનો વિધિ કહેવામાં આવે છે.

વિગતં તુ વિદેશસ્થં શ્રુણુયાદ્યો હ્યનિર્દશમ્ ।

યચ્છેષં દશરાત્રસ્ય તાવદેવાશુચિર્મવેત્ ॥ ૭૫ ॥

૭૫ કોઈ પુરુષ દૂર દેશાવરમાં મરી જાય અને દશ દિવસની અંદર તેના મરણના સમાચાર જાણવામાં આવે તો દશ દિવસમાં જેટલા દિવસ આકી હોય તેટલા દિવસ સૂધી જ તેનું સૂતક પાળવું.

(માસત્રયે ત્રિરાત્રં સ્યાત્ ષષ્માસે પક્ષિણી તથા ।

અહસ્તુ નવમાદર્વાગૃર્ધ્વં સ્નાનેન શુદ્ધયતિ ॥

ત્રણ મહિને મરણની ખબર પડે તો ત્રણ રાત્રિ સૂધી સૂતક પાળવું,
છ મહિને ખબર પડે તો એક પક્ષિણી (દોઢ દિવસ) સૂતક પાળવું, નવ
મહિના પછી ખબર પડે તો એક દિવસ સૂતક પાળવું અને તે પછી ખબર
પડે તો સ્નાન કરવાથીજ શુદ્ધિ થાય છે.)

અતિક્રાન્તે દશાહે ચ ત્રિરાત્રમશુચિર્ભવેત્ ।

સંવત્સરે વ્યતીતે તુ સ્પૃષ્ઠૈવાપો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ દશ દિવસ વીતિ ગયા પછી મરણની ખબર પડે તો ત્રણ રાત્રિ
સૂધી સૂતક લાગે છે અને એક વર્ષ વીતિ ગયા પછી ખબર પડે તો જળવડે
સ્નાન કરવાથીજ સપિંડીઓ શુદ્ધ થાય છે.

નિર્દશં જ્ઞાતિમરણં શ્રુત્વા પુત્રસ્ય જન્મ ચ ।

સવાસા જલમાપ્લુત્ય શુદ્ધો ભવતિ માનવઃ ॥ ૭૭ ॥

૭૭ પોતાના સમાનોદકનું મરણ દશ દિવસ વીતિ ગયા પછી જાણવામાં
આવે તથા પુત્રનો જન્મ દશ દિવસ વીતિ ગયા પછી જાણવામાં આવે તો
મનુષ્ય વસ્ત્ર સાથે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

બાલે દેશાન્તરસ્થે ચ પૃથક્ષિપ્તે ચ સંસ્થિતે ।

સવાસા જલમાપ્લુત્ય સઘ એવ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૭૮ ॥

૭૮ જેને ઓલ કર્મ કરવામાં આવ્યું નહોય તેવો સપિંડી બાળક અથવા
તો સમાનોદક, મામો, સાળો વગેરે દેશાંતરમાં મરી ગયા હોય તો વસ્ત્રસાથે
પાણીથી સ્નાન કરવાથી પુરુષ તરતજ શુદ્ધ થાય છે.

*અન્તર્દશાહે સ્યાતાં ચેત્પુનર્મરણજન્મની ।

તાવત્સ્યાદશુચિર્વિપ્રો યાવત્તત્સ્યાદનિર્દશમ્ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ એક સપિંડ મરી ગયો હોય તેના દશ દિવસમાં બીજા સપિંડ મરણ
પામે અથવા તો એક જન્મ્યો હોય તેના દશ દિવસમાં બીજા જન્મે તો પહેલા
સૂતકના દશ દિવસ સૂધીજ બ્રાહ્મણ અશુચિ (સૂતકી) રહે છે, અર્થાત્ પહેલા
સૂતકની સાથે બીજું સૂતક પણ ઉતરી જાય છે. પરંતુ જન્મના સૂતકમાં
મરણનું સૂતક ઉતરતું નથી.

* દશ દિવસની અંદર એટલે સપિંડના જનનાશૌચ અથવા તો મરણશૌચના
દશ દિવસની અંદર જે સપિંડનું જનનાશૌચ અથવા મરણશૌચ આવે તો તે સપિંડના
પૂર્વ આશૌચથીજ પછીના આશૌચની શુદ્ધિ થાય છે. વળી એક જનનાશૌચમાં
આવેલું બીજું જનનાશૌચ પૂર્વ જનનાશૌચથી નિવૃત્ત થાય છે તથા મૃતાશૌચમાં

ત્રિરાત્રમાહુરાશૌચમાચાર્યે સંસ્થિતે સતિ ।

તસ્ય પુત્રે ચ પત્ન્યાં ચ દિવારાત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૮૦ ॥

૮૦ ઉપવીત આપીને વેદાધ્યયન કરાવનારા આચાર્ય મરી જાય ત્યારે ત્રણ રાત્રિ સૂઢી સૂતક લાગે છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે અને આચાર્યનો પુત્ર અથવા તો પત્ની મરી જાય ત્યારે એક રાત્રિ દિવસ સૂતક લાગે છે, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

શ્રોત્રિયે તૂપસંપન્ને ત્રિરાત્રમશુચિર્મવેત્ ।

માતુલે પક્ષિણીં રાત્રિં શિષ્યત્વિગ્વાન્ધવેષુ ચ ॥ ૮૧ ॥

૮૧ વેદશાસ્ત્ર લાણુનારો પોતાનો પડોશી મરણ પામે તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક લાગે અને મામા, માશી તથા કુધ અને તેના પુત્રો, શિષ્ય અને ઋત્વિજ મરણ પામે તો દોઢ દિવસનું સૂતક લાગે છે.

પ્રેતે રાજાનિ સજ્યોતિર્યસ્ય સ્યાદ્વિષયે સ્થિતઃ ।

અશ્રોત્રિયે ત્વહઃ કૃત્ત્વમનૂચાને તથા ગુરૌ ॥ ૮૨ ॥

૮૨ જેના દેશમાં બ્રાહ્મણાદિક રહેતા હોય તેવો અભિષિક્ત ક્ષત્રિય રાજા જો દિવસે મરણ પામે છે તો સૂર્યાસ્ત સૂઢી સૂતક લાગે છે અને રાત્રે મરણ પામે છે તો આખી રાત્રિ સૂતક લાગે છે; તથા વેદ નહિ લાણુલો પડોશી બ્રાહ્મણ મરણ પામે તથા વેદ શિવાય ઇતિહાસ, પુરાણ, વ્યવહાર વગેરેનો ઉપદેશ દેનારો ગુરુ મરણ પામે તો આખો દિવસ સૂતક લાગે છે.

શુદ્ધચેદ્વિમો દશાહેન દ્વાદશાહેન ભૂમિપઃ ।

વૈશ્યઃ પશ્ચદશાહેન શૂદ્રો માસેન શુદ્ધયતિ ॥ ૮૩ ॥

આવેલું જનનાશૌચ પૂર્વ મૃતાશૌચથી શુદ્ધ થાય છે. એટલે મરણ સૂતકમાં વૃદ્ધિસૂતક આવે તો મરણસૂતક સાથે તે પણ નિવૃત્ત થાય છે. પરંતુ જનનાશૌચમાં આવેલા મૃતાશૌચની શુદ્ધિ પૂર્વ જનનાશૌચથી થતી નથી, એટલે એક વૃદ્ધિસૂતક પછી મરણસૂતક આવ્યું હોય તો તે મરણસૂતક વૃદ્ધિસૂતકમાં સમાઈ જતું નથી પરંતુ તે મરણસૂતક તો જટલા દિવસ પળાતું હોય તેટલાજ દિવસ પાળવું જોઈએ. જેની માતા પ્રથમ મરી ગઈ હોય અને પિતા પછી મરણ પામે તો પિતાનું દશ દિવસ સૂઢી સૂતક લાગે છે. પરંતુ પિતાના આશૌચમાં માતા મરણ પામે તો માતાને માટે દોઢ દિવસ વધારે પાળવો. સપિંડ સ્ત્રી કે પુરુષ મરી ગયો હોય ને તેના સૂતકની વચ્ચે સ્ત્રી મરી જાય તો તેના પતિને અને પતિ મરી જાય તો તેની સ્ત્રીને તેમજ માતા પિતા મરી ગયાં હોય તો પુત્રને પહેલા સૂતકથી પછીના સૂતકની નિવૃત્તિ થતી નથી, પરંતુ પૂરેપૂરું સૂતક લાગે છે.

૮૩ મરણના તથા જન્મના સૂતકમાં આદ્યેણ દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે, ક્ષત્રિય આર દિવસે શુદ્ધ થાય છે, વૈશ્ય પંદર દિવસે શુદ્ધ થાય છે અને શૂદ્ર એક મહિને શુદ્ધ થાય છે.

(ક્ષત્રવિદ્શૂદ્રદાયાદાઃ સ્યુશ્વેદ્વિપ્રસ્ય વાન્ધવાઃ ।

તેષામશૌચં વિપ્રસ્ય દશાહાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જે આદ્યેણના સપિંડીઓ હોય, તે આદ્યેણને તેનું દશ દિવસ સૂતક લાગે છે અને દશ દિવસ પછી તે શુદ્ધ થાય છે.)

(રાજન્યવૈશ્યયોશ્ચૈવં હીનયોનિષુ વન્ધુષુ ।

સ્વમેવ શૌચં કુર્વીત વિશુદ્ધચર્થમિતિ સ્થિતિઃ ॥

તેમ જ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના પણ હીનજાતિના સપિંડીઓ અને સમાનો-દકો મરણ પામે ત્યારે સૂતકની શુદ્ધિ માટે પોતાની જાતિ અનુસાર સૂતક પાળવું, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.)

(વિપ્રઃ શુદ્ધયેદશાહેન જન્મહાનો સ્વયોનિષુ ।

ષડ્ભિસ્ત્રિભિરથૈકેન ક્ષત્રવિદ્શૂદ્રયોનિષુ ॥

આદ્યેણની પોતાની જાતિના સપિંડીઓમાં જન્મ અથવા તો મરણ થાય તો તે દશ દિવસે શુદ્ધ થાય છે અને ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર જાતિના યંધુઓ મરણ પામે અથવા તો જન્મે તો આદ્યેણ અનુક્રમે છ, ત્રણ અને એક દિવસે શુદ્ધ થાય છે.)

(સર્વે ચોત્તમવર્ણાસ્તુ શૌચં કુર્યુરતન્દ્રિતાઃ ।

તદ્વર્ણં વિધિદૃષ્ટેન સ્વં તુ શૌચં સ્વયોનિષુ ॥

સર્વે ઉત્તમ વર્ણના પુરુષોએ સાવધાન થઈને પોતાથી ઉતરતી જાતિનું આશૌચ પાળવું, એટલે ક્ષત્રિયે વૈશ્યનું છ દિવસનું અને શૂદ્રનું ત્રણ દિવસનું તથા વૈશ્યે શૂદ્રનું છ દિવસનું સૂતક પાળવું અને પોત પોતાની જાતિમાં પોત પોતાની જાતિ અનુસાર સૂતક પાળવું.)

*ન વર્ધયેદધાહાનિ પ્રત્યૂહેન્નાગ્નિષુ ક્રિયાઃ ।

ન ચ તત્કર્મ કુર્વાણઃ સનામ્યોઽપ્યશુચિર્ભવેત્ ॥ ૮૪ ॥

* જન્મ તથા મરણના સૂતકમાં માત્ર સંખ્યા તથા દશ ગાયત્રીનો જપ કરવો, પ્રાણાયામ તથા ઉપસ્થાન કરવું નહિ. પરંતુ તાંત્રિક દિક્ષાવાળા પુરુષો જો પોતાના કુટુંબથી એટલે ધરના માણસોથી પણ દૂર રહી ભોજન અથવા જળપાનનો પણ વ્યવહાર રાખ્યા વિના એકાંતમાં રહેતા હોય તો તેઓ પોતાના ઇષ્ટ દેવનો નિત્ય જપ

૮૪ અગ્નિહોત્રી પ્રાદ્ધાણે સૂતકના દિવસે વધારીને અગ્નિહોત્રમાં વિધિ કરવું નહિ. કારણ કે અગ્નિહોત્રી પ્રાદ્ધાણ સપિંડ હોવા છતાં પણ સૂતકી થતો નથી.

દિવાકીર્તિમુદક્યાં ચ પતિતં સૂતિકાં તથા ।

શવં તત્સ્પૃષ્ટિનં ચૈવ સ્પૃષ્ટ્વા સ્નાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૮૫ ॥

૮૫ ચંડાળ, રજસ્વળા સ્ત્રી, પતિત, સુવાવડી અને શબ આટલાનો સ્પર્શ કરનારો તથા તેનો સ્પર્શ કરનારો સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

આચમ્ય પ્રયતો નિત્યં જપેદશુચિદર્શને ।

સૌરાન્મન્ત્રાન્યથોત્સાહં પાવમાનીશ્ચ શક્તિઃ ॥ ૮૬ ॥

૮૬ ચંડાળ વગેરે અપવિત્ર લોકોનાં દર્શન થઈ જાય ત્યારે પુરુષે નિત્ય સાવધાન થઈને આચમન કરવું અને પોતાની શક્તિ તથા ઉત્સાહ પ્રમાણે જ્ઞાત્યં જાત્તવેદસં વગેરે સૂર્યના મંત્રોનો અને સ્વાદિષ્ટ્યા વગેરે પવમાન મંત્રોનો જપ કરવો.

નારં સ્પૃષ્ટ્વાસ્થિ સસ્ત્રેહં સ્નાત્વા વિપ્રો વિશુદ્ધયતિ ।

આચમ્યૈવ તુ નિઃસ્ત્રેહં ગામાલમ્યાર્કમીક્ષ્ય વા ॥ ૮૭ ॥

૮૭ મનુષ્યના ચરણીવાળાં ભીનાં હાડકાંને અડકવાથી અપવિત્ર થયેલો પ્રાદ્ધાણ સ્નાન કરીને શુદ્ધ થાય છે અને સુકાં હાડકાંને અડકવાથી આચમન કરીને ગાયનો સ્પર્શ કરવાથી તથા સૂર્યનાં દર્શન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

આદિષ્ઠી નોદકં કુર્યાદાવ્રતસ્ય સમાપનાત્ ।

સમાપ્તે તૂદકં કૃત્વા ત્રિરાત્રેણૈવ શુદ્ધયતિ ॥ ૮૮ ॥

૮૮ પ્રદ્ધાચર્ય વ્રત ધારણ કરનારાએ પોતાનું વ્રત પૂર્ણ થતાં સૂધી ઉદક-ક્રિયા કરવી નહિ. પરંતુ પ્રદ્ધાચર્ય વ્રત સમાપ્ત થયા પછી ઉદકક્રિયા કરીને ત્રણ રાત્રિ સૂધી સૂતક પાળવાથી પ્રદ્ધાચારી શુદ્ધ થાય છે.

*વૃથા સદ્ગુરજાતાનાં પ્રવ્રજ્યાસુ ચ તિષ્ઠતામ્ ।

આત્મનસ્ત્યાગિનાં ચૈવ નિવર્તેતોદકક્રિયા ॥ ૮૯ ॥

કરી શકે છે. પરંતુ તર્પણ, વેશ્વદેવ કરી શકતા નથી. સ્વાધ્યાય માત્ર માનસિક જ કરી શકે છે. ગાયત્રીપુરુષચરણ અથવા યજ્ઞ કે વિવાહ આદિ કાર્ય કરવા માટે આરંભમાં નાન્દી પ્રાદ્ધ કરવામાં આવ્યું હોય તો કર્તા પુરુષ સૂતકી પુરુષોથી દૂર રહીને તે કાર્યો કરી શકે છે.

* જે પુરુષો અધિકારી છતાં દેવ, પિતૃ તથા મનુષ્યાનાં પૂજનરૂપ હોય, પ્રાદ્ધ તથા આતિથ્યપૂજન વગેરે કરતા નથી, જેઓ વર્ણસંસ્કર એટલે વ્યભિચારાદિથી

૮૯ જેઓ પંચમહાયજ્ઞ કરતા ન હોય, જેઓ વર્ણસંકર તરિકે જન્મેલા હોય, જેઓ સંન્યાસી હોય અને જેઓએ આત્મહત્યા કરી હોય, તેઓની ઉદ્ધક્રિયા કરવી નહિ.

पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ।

गर्भभर्तृदृहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ॥ ૯૦ ॥

૯૦ પાષંડીધર્મનો આશ્રય કરનારા પુરુષોની, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીની, ગર્ભપાત કરનારી સ્ત્રીની, વિષ વગેરે આપીને પતિને મારનારી અને મદિરાપાન કરનારી સ્ત્રીઓની પણ ઉદ્ધક્રિયા કરવી નહિ.

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रતેन वियुज्यते ॥ ૯૧ ॥

૯૧ પ્રદ્વચારી પોતાના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પિતા, માતા અને ગુરુ આટલાં મરી ગયાં હોય તેને ઉપાડે તથા અગ્નિ દાહ કરે તો તેથી તે પોતાના પ્રદ્વચર્ય વ્રતમાંથી ભ્રષ્ટ થતો નથી.

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ૯૨ ॥

૯૨ શૂદ્ર મરી ગયો હોય તો તેને નગરના દક્ષિણ દરવાજામાંથી, વૈશ્ય મરી ગયો હોય તો તેને પશ્ચિમ દરવાજામાંથી, ક્ષત્રિય મરી ગયો હોય તો તેને ઉત્તર દરવાજામાંથી અને બ્રાહ્મણ મરી ગયો હોય તો તેને પૂર્વ દરવાજામાંથી શ્મશાનમાં લઈ જવો.

न राजामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ ૯૩ ॥

૯૩ જેને અભિષેક કરવામાં આવ્યો હોય એવા ક્ષત્રિય રાજાઓને, પ્રદ્વચર્યવ્રત પાળનારાઓને તથા ગવામયન આદિ યજ્ઞ કરનારાઓને સૂતકનો દોષ

ઉત્પન્ન થયેલા છે, જેઓ વેદબાહ્ય દિક્ષાગ્રહણ કરીને નિકળી ગયા છે જેઓ (વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં કહેલાં ભૃગુપતન, અગ્નિપ્રવેશ, અનશન વગેરે વ્રતો શિવાય) આત્મહત્યા કરનારા છે, રાજાએ જેઓને ફાંસીની શિક્ષા કરી હોય છે અથવા તો વાઘ, સાપ, શીંગડાવાળાં પ્રાણી અને ચંડાળે જેને મારી નાંખ્યા હોય છે, જેઓ જળમાં ડૂબી મર્યા હોય છે, જેઓને માથે વિજળી પડી હોય છે, જેઓ અગ્નિમાં બળી મર્યા હોય છે, જેઓએ ઝેર પીને આપઘાત કર્યો હોય છે તથા જેઓ ફાંસી ખાઈને મરણ પામ્યા હોય છે, તેઓની શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરવી નહિ પરંતુ નારાયણ બલિ કરવો.

લાગતો નથી. કારણ કે રાજા રાજ્યાભિષેકરૂપ ઇંદ્રનાં સ્થાનને પામેલો હોય છે અને બ્રહ્મચારીઓ તથા યજ્ઞ કરનારાઓ સદા બ્રહ્મરૂપ એટલે (પાપરહિત) હોય છે.

રાજો માહાત્મિકે સ્થાને સઘઃશૌચં વિધીયતે ।

પ્રજાનાં પરિરક્ષાર્થમાસનં ચાત્રકારણમ્ ॥ ૯૪ ॥

૯૪ જે પુરુષ રાજાના માહાત્મ્યવાળા અધિકાર ઉપર નિભાયલો હોય છે, તે રાજકીય કાર્યકરવા માટે સૂતકમાંથી તરત જ મુક્ત થાય છે. કારણ કે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, એ જ રાજ્યાધિકારનું પ્રયોજન છે.

ડિંવાહવહતાનાં ચ વિદ્યુતા પાર્થિવેન ચ ।

ગોત્રાહ્મણસ્ય ચૈવાર્થે यस્ય ચેચ્છતિ પાર્થિવઃ ॥ ૯૫ ॥

૯૫ જેઓ રાજા વિનાના યુદ્ધમાં એટલે હુલ્લડમાં મરણ પામ્યા હોય, જેઓ વિજળી પડવાથી મરણ પામ્યા હોય, જેઓને રાજ્યે મારી નાંખ્યા હોય તથા જેઓ ગાયને માટે અથવા બ્રાહ્મણને માટે મરણ પામ્યા હોય, તેઓનું સૂતક લાગતું નથી તથા રાજા જેને સૂતકમાંથી શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેને પણ સૂતક લાગતું નથી.

સોમાગ્ન્યર્કાનિલેન્દ્રાણાં વિત્તાપ્ત્યોર્યમસ્ય ચ ।

અષ્ટાનાં લોકપાલાનાં વપુર્ધારયતે નૃપઃ ॥ ૯૬ ॥

૯૬ ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, પવન, ઇંદ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ આ આઠ લોકપાળોનાં શરીરને રાજા ધારણ કરે છે.

લોકેશાધિષ્ઠિતો રાજા નાસ્યાશૌચં વિધીયતે ।

શૌચાશૌચં હિ મર્ત્યાનાં લોકેશપ્રભવાપ્યયમ્ ॥ ૯૭ ॥

૯૭ ઉપર કહેલા લોકપાળો રાજાના શરીરમાં વાસ કરીને રહેલા છે, તેથી રાજાને સૂતક લાગતું નથી. સૂતક લાગવું અથવા તો ન લાગવું, એ મનુષ્યોને માટે છે, પરંતુ રાજાને માટે નથી. કારણ કે રાજા તો લોકપાળોનાં અંશોમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.

ઉદ્યતૈરાહવે શસ્ત્રૈઃ ક્ષત્રધર્મહતસ્ય ચ ।

સઘઃ સંતિષ્ઠતે યજ્ઞસ્તથાશૌચમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૯૮ ॥

૯૮ જે પુરુષ યુદ્ધમાં ઉગામેલાં શસ્ત્રોવડે ધર્મયુદ્ધ કરીને મરણ પામે છે, તેને તુરત જ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞનું ક્ષણ મળે છે તથા તેનું સૂતક પણ તે જ સમયે નિવૃત્ત થાય છે આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

૮૯ જેઓ પંચમહાયજ્ઞ કરતા ન હોય, જેઓ વર્ણસંકર તરિકે જન્મેલા હોય, જેઓ સંન્યાસી હોય અને જેઓએ આત્મહત્યા કરી હોય, તેઓની ઉદ્ધક્રિયા કરવી નહિ.

પાષણ્ડમાશ્રિતાનાં ચ ચરન્તીનાં ચ કામિતઃ ।

ગર્ભમર્તૃદ્રુહાં ચૈવ સુરાપીનાં ચ યોષિતામ્ ॥ ૯૦ ॥

૯૦ પાષંડીધર્મનો આશ્રય કરનારા પુરુષોની, વ્યલિચારિણી સ્ત્રીની, ગર્ભપાત કરનારી સ્ત્રીની, વિષ વગેરે આપીને પતિને મારનારી અને મદિરાપાન કરનારી સ્ત્રીઓની પણ ઉદ્ધક્રિયા કરવી નહિ.

આચાર્યં સ્વમુપાધ્યાયં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ।

નિર્હત્ય તુ વ્રતી પ્રેતાન્ન વ્રતેન વિયુજ્યતે ॥ ૯૧ ॥

૯૧ બ્રહ્મચારી પોતાના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પિતા, માતા અને ગુરુ આટલાં મરી ગયાં હોય તેને ઉપાડે તથા અગ્નિ દાહ કરે તો તેથી તે પોતાના બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાંથી બ્રષ્ટ થતો નથી.

દક્ષિણેન મૃતં શૂદ્રં પુરદ્વારેણ નિર્હરેત્ ।

પશ્ચિમોત્તરપૂર્વેસ્તુ યથાયોગં દ્વિજન્મનઃ ॥ ૯૨ ॥

૯૨ શૂદ્ર મરી ગયો હોય તો તેને નગરના દક્ષિણ દરવાજામાંથી, વૈશ્ય મરી ગયો હોય તો તેને પશ્ચિમ દરવાજામાંથી, ક્ષત્રિય મરી ગયો હોય તો તેને ઉત્તર દરવાજામાંથી અને બ્રાહ્મણ મરી ગયો હોય તો તેને પૂર્વ દરવાજામાંથી શ્મશાનમાં લઈ જવો.

ન રાજામઘદોષોઽસ્તિ વ્રતિનાં ન ચ સત્રિણામ્ ।

એન્દ્રં સ્થાનમુપાસીના બ્રહ્મભૂતા હિ તે સદા ॥ ૯૩ ॥

૯૩ જેને અભિષેક કરવામાં આવ્યો હોય એવા ક્ષત્રિય રાજાઓને, બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળનારાઓને તથા ગવામયન આદિ યજ્ઞ કરનારાઓને સૂતકનો દોષ

ઉત્પન્ન થયેલા છે, જેઓ વેદબાહ્ય દિક્ષાગ્રહણ કરીને નિકળી ગયા છે જેઓ (વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં કહેલાં ભૃગુપતન, અગ્નિપ્રવેશ, અનશન વગેરે વ્રતો શિવાય) આત્મહત્યા કરનારા છે, રાજાએ જેઓને શંસીની શિક્ષા કરી હોય છે અથવા તો વાધ, સાપ, શીંગડાવાળાં પ્રાણી અને ચંડાળે જેને મારી નાંખ્યા હોય છે, જેઓ જળમાં ડૂબી મુવાં હોય છે, જેઓને માથે વિજળી પડી હોય છે, જેઓ અગ્નિમાં બળી મુવાં હોય છે, જેઓએ ઝેર પીને આપઘાત કર્યો હોય છે તથા જેઓ કાંસો ખાઈને મરણ પામ્યા હોય છે, તેઓની શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરવી નહિ પરંતુ નારાયણ બલિ કરવો.

લાગતો નથી. કારણ કે રાજા રાજ્યાભિષેકરૂપ ઇંદ્રનાં સ્થાનને પામેલો હોય છે અને બ્રહ્મચારીઓ તથા યજ્ઞ કરનારાઓ સદા બ્રહ્મરૂપ એટલે (પાપરહિત) હોય છે.

રાજો માહાત્મિકે સ્થાને સઘઃશૌચં વિધીયતે ।

પ્રજાનાં પરિરક્ષાર્થમાસનં ચાત્રકારણમ્ ॥ ૯૪ ॥

૯૪ જે પુરુષ રાજાના માહાત્મ્યવાળા અધિકાર ઉપર નિમાયલો હોય છે, તે રાજકીય કાર્યકરવા માટે સૂતકમાંથી તરત જ મુક્ત થાય છે. કારણ કે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, એ જ રાજ્યાધિકારનું પ્રયોજન છે.

દિંવાહવહતાનાં ચ વિદ્યુતા પાર્થિવેન ચ ।

ગોબ્રાહ્મણસ્ય ચૈવાર્યે यस્ય ચેચ્છતિ પાર્થિવઃ ॥ ૯૫ ॥

૯૫ જેઓ રાજા વિનાના યુદ્ધમાં એટલે હુલ્લકમાં મરણ પામ્યા હોય, જેઓ વિજળી પડવાથી મરણ પામ્યા હોય, જેઓને રાજ્યે મારી નાંખ્યા હોય તથા જેઓ ગાયને માટે અથવા બ્રાહ્મણને માટે મરણ પામ્યા હોય, તેઓનું સૂતક લાગતું નથી તથા રાજા જેને સૂતકમાંથી શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેને પણ સૂતક લાગતું નથી.

સોમાગ્ન્યર્કાનિલેન્દ્રાણાં વિત્તાપ્ત્યોર્યમસ્ય ચ ।

અષ્ટાનાં લોકપાલાનાં વપુર્ધારયતે નૃપઃ ॥ ૯૬ ॥

૯૬ ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, પવન, ઇંદ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ આ આઠ લોકપાળોનાં શરીરને રાજા ધારણ કરે છે.

લોકેશાધિષ્ઠિતો રાજા નાસ્યાશૌચં વિધીયતે ।

શૌચાશૌચં હિ મર્ત્યાનાં લોકેશપ્રભવાપ્યયમ્ ॥ ૯૭ ॥

૯૭ ઉપર કહેલા લોકપાળો રાજાના શરીરમાં વાસ કરીને રહેલા છે, તેથી રાજાને સૂતક લાગતું નથી. સૂતક લાગવું અથવા તો ન લાગવું, એ મનુષ્યોને માટે છે, પરંતુ રાજાને માટે નથી. કારણ કે રાજા તો લોકપાળોનાં અંશોમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.

ઉદયતૈરાહવે શસ્ત્રૈઃ ક્ષત્રધર્મહતસ્ય ચ ।

સઘઃ સંતિષ્ઠતે યજ્ઞસ્તથાશૌચમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૯૮ ॥

૯૮ જે પુરુષ યુદ્ધમાં ઉગામેલાં શસ્ત્રોવડે ધર્મયુદ્ધ કરીને મરણ પામે છે, તેને તુરત જ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞનું ક્ષણ મળે છે તથા તેનું સૂતક પણ તે જ સમયે નિવૃત્ત થાય છે આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

વિપ્રઃ શુદ્ધચત્યપઃ સ્પૃષ્ઠા ક્ષત્રિયો વાહનાયુધમ્ ।

વૈશ્યઃ પ્રતોદં રક્ષ્મીન્વા યષ્ટિં શૂદ્રઃ કૃતક્રિયઃ ॥ ૧૯૯ ॥

૬૯ ઉત્તરક્રિયા કર્યા પછી બ્રાહ્મણ જમણા હાથવતી જળનો સ્પર્શ કરવાથી પવિત્ર થાય છે, ક્ષત્રિય વાહનનો અને આયુધનો સ્પર્શ કરવાથી પવિત્ર થાય છે, વૈશ્ય પરોણીનો અને રાશનો સ્પર્શ કરવાથી પવિત્ર થાય છે અને શૂદ્ર લાઠીનો સ્પર્શ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

एतद्दोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।

असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૦ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ! મેં તમને સપિંડીઓના મૃત્યુ સૂતકની શુદ્ધિ ઠી. હવે સર્વે અસપિંડીઓના મૃત્યુસૂતકની શુદ્ધિ ઠહું છું તે તમે સાંભળો !

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरામાંથ્ર બાન્ધવાન્ ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૧ બ્રાહ્મણ જો પોતાના અસપિંડ એવા મરી ગયેલા બ્રાહ્મણને બંધુની પેઠે અગ્નિદાહ વગેરે કરે છે તથા માતાના નજીકના સંબંધી ભાઈ, બેન વગેરેને અગ્નિદાહ વગેરે કરે છે તો ત્રણ રાત્રિ પછી શુદ્ધ થાય છે.

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशहैनैव शुद्ध्यति ।

अनदन्नन्नमद्वैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૨ જો તેના ઘરનું અન્ન ખાય છે તો દશ દિવસ પછી શુદ્ધ થાય છે પરંતુ જો તેના ઘરનું અન્ન ખાતો નથી તેમ તેના ઘરમાં રહેતો પણ નથી તો એક જ દિવસે શુદ્ધ થાય છે.

अनुगम्येच्छया प्रेते ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।

स्नात्वा सचैलઃ સ્પૃષ્ઠાગ્નિં ઘૃતં પ્રાહ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૩ જ્ઞાતિનો અથવા તો પરજ્ઞાતિનો કોઈ મરી ગયો હોય તેની પાછળ ઇચ્છાથી ડાઘુ તરીકે જે પુરુષ જાય છે તે પુરુષ વસ્ત્રો સાથે સ્નાન કર્યા પછી અગ્નિનો સ્પર્શ કરીને તથા ઘીનું પ્રાશન કરીને શુદ્ધ થાય છે.

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं શૂદ્રેણ નાયયેત્ ।

अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छૂદ્રસંસ્પર્શदूषिता ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૪ પોતાની જાતિનો કોઈ મરી ગયો હોય તેને પોતાની જાતિના પુરુષો હોય ત્યાં સૂધી શૂદ્રોની પાસે ઉપડાવવો નહિ. કારણ કે શૂદ્રનો સ્પર્શ

થવાથી દોષવાળી થયેલી તે શબની આહુતિ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવી શકતી નથી અર્થાત્ જે બ્રાહ્મણના શબને શુદ્ધ અડે છે તે બ્રાહ્મણને સ્વર્ગ મળતું નથી.

જ્ઞાનં તપોઽગ્નિરાહારો મૃન્મનો વાયુપાંજનમ્ ।

વાયુઃ કર્મકર્કાલૌ ચ શુદ્ધેઃ કર્તૃણિ દેહિનામ્ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૫ બ્રહ્મજ્ઞાન, આંદ્રાયણાદિતપ, અગ્નિ, પવિત્ર, એવાં હવિષ્ય અન્નનો આહાર, મૃત્તિકા, મન, પાણી, છાણ વગેરેનું લીંપણ, વાયુ, યજ્ઞયાગાદિ કર્મ, સૂર્ય અને કાળ આટલાં પ્રાણીઓને શુદ્ધ કરનારાં છે.

સર્વેષામેવ શૌચાનામર્થશૌચં પરં સ્મૃતમ્ ।

યોઽર્થે શુચિર્હિં સ શુચિર્ન મૃદ્વારિશુચિઃ શુચિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૬ સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિમાં ન્યાયથી મેળવેલાં ધનની શુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જે મનુષ્ય ન્યાયથી મેળવેલાં ધનવડે શુદ્ધ છે તેજ શુદ્ધ ગણાય છે. પરંતુ મૃત્તિકા અને પાણીથી શુદ્ધ થયેલો શુદ્ધ ગણાતો નથી.

ક્ષાન્ત્યા શુદ્ધયન્તિ વિદ્વાંસો દાનેનાકાર્યકારિણઃ ।

પ્રચ્છન્નપાપા જપ્યેન તપસા વેદવિત્તમાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૭ વિદ્વાનો ક્ષમાથી શુદ્ધ થાય છે, અકાર્ય કરનારાઓ દાનથી શુદ્ધ થાય છે, છુપાં પાપ કરનારાઓ ગાયત્રી વગેરે મંત્રોનો જપ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, અને ઉત્તમ વેદવેત્તાઓ તપવડે શુદ્ધ થાય છે.

મૃત્તોયૈઃ શુદ્ધયતે શોઘ્યં નદી વેગેન શુદ્ધયતિ ।

રજસા સ્ત્રી મનોદુષ્ટા સંન્યાસેન દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૦૮ અપવિત્ર થયેલા પદાર્થો મૃત્તિકાથી તથા પાણીથી શુદ્ધ થાય છે, નદી પાણીના વેગથી શુદ્ધ થાય છે, મનવડે દૂષિત થયેલી સ્ત્રી રજોદર્શનવડે શુદ્ધ થાય છે અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સંન્યાસથી શુદ્ધ થાય છે.

અદ્વિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ ।

વિદ્યાતપોભ્યાં મૂતાત્મા બુદ્ધિર્જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૦૯ પાણીવડે ગાત્રો (શરીરના અવયવો) શુદ્ધ થાય છે, સત્યવચનવડે મન શુદ્ધ થાય છે, બ્રહ્મવિદ્યા અને *તપવડે જીવાત્મા શુદ્ધ થાય છે અને જ્ઞાનવડે બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે.

* તપ કહેતાં પ્રાણાયામાદિક પ્રાયશ્ચિત્તો બાણવાં.

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ॥ ११० ॥

૧૧૦ આ શરીરના શૌચનો નિર્ણય તમને કહી સંભળાવ્યો. હવે અનેક જાતના પદાર્થની શુદ્ધિનો નિર્ણય સાંભળો.

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।

भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

૧૧૧ સુવર્ણ વગેરે તૈજસ પદાર્થોની, મરકત વગેરે માણીઓની તથા
પદાર્થશુદ્ધિનો નિર્ણય. સર્વ જાતના પથરોની શુદ્ધિ રાખ, પાણી અને માટીથી
થાય છે એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે.

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति ।

अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुપस्कृतम् ॥ ११२ ॥

૧૧૨ જેને કોઈ પણ જાતનો લેપ લાગ્યો ન હોય તેવાં તથા જેના
ઉપર ચિત્ર કેતરેલાં ન હોય તેવાં સુવર્ણનાં, શંખનાં, પથરનાં અને રૂપાનાં
વાસણો પાણીથી જ શુદ્ધ થાય છે.

अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यं च निर्वभौ ।

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

૧૧૩ સોનું તથા રૂપું અગ્નિ અને પાણીના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયું છે
માટે તે બન્નેની ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધિ, પાણીથી અને અગ્નિથી જ થાય છે.

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ।

शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४ ॥

૧૧૪ તાંબાનાં, લોઢાનાં, કાંસાનાં, પીતળનાં જસતનાં અને સીસાનાં
વાસણોને ક્ષાર, ખટાશ અને પાણીથી ઘટતી રીતે ધોઈને શુદ્ધ કરવાં.

द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ॥ ११५ ॥

૧૧૫ ઘી, તેલ વગેરે સર્વ જાતના રસોને કાગડા, કીડા વગેરે એ અલ-
ડાવી દીધા હોય તો દર્લની બે શલાકાના અથભાગવડે તે રસમાંથી ઉપરનો ભાગ
કાઢી નાખવાથી તે રસ શુદ્ધ થાય છે. શય્યા, ગાદલાં, ગોદડાં વગેરે એક જગ્યાથી
રહેલા પદાર્થો અશુદ્ધ થઈ ગયા હોય તો તે જળના પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ થાય

છે અને કાષ્ઠ વગેરે અશુદ્ધ થઈ ગયાં હોય તો તેનો જેટલો ભાગ લેખવડે અશુદ્ધ થયો હોય તેટલા ભાગને છોલી નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે.

માર્જનં યજ્ઞપાત્રાણાં પાણિના યજ્ઞકર્મણિ ।

ચમસાનાં ગ્રહાણાં ચ શુદ્ધિઃ પ્રક્ષાલનેન તુ ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ યજ્ઞનાં પાત્રો હાથવડે જળનાં માર્જનથી શુદ્ધ થાય છે અને ચમસો તથા ગ્રહો વગેરે પાત્રો ઉના પાણીએ ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ચરૂણાં સુવશ્રુવાણાં ચ શુદ્ધિરુષ્ણેન વારિણા ।

સ્પયશૂર્પશકટાનાં ચ મુસલોલૂખલસ્ય ચ ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ ચરુ સ્તુક, સુવ, સ્કય, સૂર્પ, શકટ, મુસલ અને ઉલૂખલ ઉના પાણીથી શુદ્ધ થાય છે.

અદ્ધિસ્તુ પ્રોક્ષણં શૌચં વહૂનાં ધાન્યવાસસામ્ ।

પ્રક્ષાલનેન ત્વલ્પાનામાદ્ધિઃ શૌચં વિધીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ ધાન્યો તથા વસ્ત્રો મોટાજથ્થામાં પડેલાં હોય તો જળનાં પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ થાય છે અને થોડાં હોય તો પાણીએ ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ચૈલવચ્ચર્મણાં શુદ્ધિર્વૈદલાનાં તથૈવ ચ ।

શાકમૂલફલાનાં ચ ધાન્યવચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ ૧૧૯ ॥

૧૧૯ આમડાની તથા વાંસના ઠરંડીયા વગેરે પાત્રોની શુદ્ધિ વસ્ત્રોની પેઠે કરવી અને શાક, મૂળ તથા ફળોની શુદ્ધિ ધાન્યની પેઠે કરવી.

કૌશેયાવિકયોરૂષૈઃ કુતપાનામારિષ્ટકૈઃ ।

શ્રીફલૈરંશુપટ્ટાનાં ક્ષૌમાણાં ગૌરસર્ષપૈઃ ॥ ૧૨૦ ॥

૧૨૦ રેશમી વસ્ત્રોની તથા ધાળળી વગેરે ઉનનાં વસ્ત્રોની શુદ્ધિ ખારાથી થાય છે, નેપાળ દેશની શાલ અરિકાથી શુદ્ધ થાય છે, વલ્કલ વસ્ત્રો ખીલીના ફળથી શુદ્ધ થાય છે અને અતસી વગેરેનાં વસ્ત્રો ધોળા સર્ષવના લોટથી શુદ્ધ થાય છે.

ક્ષૌમવચ્છઙ્ગશ્રૃંગાણામસ્થિદન્તમયસ્ય ચ ।

શુદ્ધિર્વિજાનતા કાર્યા ગોમૂત્રેણોદકેન વા ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૧ વિદ્રાન પુરુષે શંખ, શીંગડાં, હાડકાં અને હાથીદાંતના પદાર્થોને અતસીનાં વસ્ત્રોની પેઠે ધોળા સર્ષવના લોટથી, ગોમૂત્રથી અથવા તો પાણીથી શુદ્ધ કરવા.

પ્રોક્ષણાત્તૃણકાષ્ઠં ચ પલાલં ચૈવં શુદ્ધયતિ ।

માર્જનોપાઙ્ગનૈર્વૈશ્મ પુનઃ પાકેન મૃન્મયમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૨ ખડ, લાકડાં અને પરાળ પાણીનાં પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ થાય છે, ઘર વાળવા ઝાડવાથી તથા લીંપવાથી શુદ્ધ થાય છે; અને માટીનું વાસણ અગ્નિમાં પાછું પકાવવાથી શુદ્ધ થાય છે.

મઘૈર્મૂત્રૈઃ પુરીષૈર્વા ષ્ઠીવનૈઃ પૂયશોણિતૈઃ ।

સંસ્પૃષ્ઠં નૈવ શુદ્ધયેત્ત પુનઃપાકેન મૃન્મયમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૩ પરંતુ મદિરા, મૂત્ર, નરક, શુંક, પરુ અથવા લોહીનો સ્પર્શ થઈ ગયો હોય તો અગ્નિમાં પાછું પકાવ્યા છતાં પણ માટીનું વાસણ શુદ્ધ થતું જ નથી.

સંમાર્જનોપાઙ્ગનેન સેકેનોલ્લેખનેન ચ ।

ગવાં ચ પરિવાસેન ભૂમિઃ શુદ્ધયતિ પશ્ચાભિઃ ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ વાળવા ઝાડવાથી, લીંપવાથી, પાણી છાંટવાથી, ખોદવાથી અને ગાયોના એક દિવસ અને રાત્રિ નિવાસ કરાવવાથી આમ પાંચ પ્રકારે ભૂમિ શુદ્ધ થાય છે.

પક્ષિજગ્ધં ગવાઘ્રાતમવધૂતમવક્ષુતમ્ ।

દૂષિતં કેશકીટૈશ્ચ મૃત્પ્રક્ષેપેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૫ ભક્ષણ કરવાયોગ્ય અવિત્ર પક્ષીએ ખાધેલાં, ગાયે સુંઘેલાં, પગે હડસેલેલાં, જેના પર છીંક ખાધેલી હોય તેવાં, વાળ, ધનેડાં, ઈળ વગેરેથી દૂષિત થયેલાં અનાજ, ફળ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થ અવિત્ર થઈ ગયા હોય તો માટી અને પાણીથી શુદ્ધ થાય છે.

યાવન્નાપૈત્યમેધ્યાક્તાદ્રવ્યો લેપશ્ચ તત્ક્રુતઃ ।

તાવન્મૃદ્ધારિ ચાદેયં સર્વાસુ દ્રવ્યશુદ્ધિષુ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૬ જ્યાં સૂધી પદાર્થોમાંથી અવિત્ર વસ્તુનો લાગેલો ગંધ અને લેપ જાય નહિ ત્યાં સૂધી સર્વે પદાર્થોને મૃત્તિકા અને પાણીથી શુદ્ધ કરવા.

ત્રીણિ દેવાઃ પવિત્રાણિ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયન્ ।

અદૃષ્ટમદ્ગ્નિર્નિર્ણિતં યન્ન વાચા પ્રશસ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

૧૨૭ દેવતાઓએ બ્રાહ્મણ વગેરે સર્વ વર્ણોને માટે નીચેની ત્રણ વસ્તુઓ પવિત્ર ઠહેલી છે:—જે વસ્તુને અવિત્ર થતાં દીડી ન હોય તે વસ્તુ

પવિત્ર ગણાય છે, જે વસ્તુ કાગડા, કુતરાં વગેરેના મુખથી અપવિત્ર થઈ જવાની શંકા થઈ હોય તે પાણીથી ઘોઈ નાખવાથી પવિત્ર થાય છે તથા શિષ્ટ બ્રાહ્મણો જે પદાર્થને અપવિત્ર થવાની શંકા થતાં તેને ઉદ્દેશીને વાણીથી કહે કે, એ પદાર્થ શુદ્ધ છે તે પદાર્થ પણ શુદ્ધ થાય છે.

આપઃ શુદ્ધા ભૂમિગતા વૈતૃષ્ણ્યં યાસુ ગૌર્ભવેત્ ।

અવ્યાપ્તાશ્વેદમેધ્યેન ગન્ધવર્ણરસાન્વિતાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

૧૨૮ જે વીરડામાં એક ગાય ધરાઈ રહે, એટલું શુદ્ધ પાણી ભર્યું હોય અને જે અપવિત્ર વસ્તુથી બ્યાસ થયું ન હોય તથા જેમાં ગંધ, રસ અને રંગ સંપૂર્ણ હોય તે પાણી પવિત્ર કહેવાય છે.

નિત્યં શુદ્ધઃ કારુહસ્તઃ પળ્યે યચ્ચ પ્રસારિતમ્ ।

બ્રહ્મચારિગતં મૈક્ષ્યં નિત્યં મૈધ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૯ ॥

૧૨૯ કારીગરનો હાથ નિત્ય શુદ્ધ ગણાય છે, બળરમાં જે વસ્તુ વેચવા માટે મૂકી હોય તે વસ્તુ પણ પવિત્ર ગણાય છે તથા બ્રહ્મચારીએ માગી આણેલી પાકી રસોઈ પણ નિત્ય પવિત્ર ગણાય છે, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

નિત્યમાસ્યં શુચિ સ્ત્રીणां શકુનિઃ ફલપાતને ।

પ્રસવે ચ શુચિર્વત્સઃ શ્વા મૃગગ્રહણે શુચિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦ રતિ સમયે ચુંબનાદિકમાં સ્ત્રીઓનું મુખ નિત્ય પવિત્ર ગણાય છે, ફળને નીચે પાડવા માટે પક્ષીની આંચ નિત્ય પવિત્ર ગણાય છે, પ્રાસવો મૂકવા માટે વાછડો ગાયને ધાવે છે, તોપણ ગાયના આંચળ નિત્ય પવિત્ર ગણાય છે અને મૃગનો શિકાર કરવામાં કુતરો પવિત્ર ગણાય છે. (એટલે શિકારીઓ મૃગને મારવા માટે પ્રથમ કુતરાઓને છોડે છે ને તેઓ મૃગની પાછળ દોડીને તેને મારી નાંખે છે, છતાં તે મૃગનું માંસ અપવિત્ર ગણાતું નથી.)

શ્વર્ભિહતસ્ય યન્માંસં શુચિ તન્મનુરબ્રવીત્ ।

ક્રવ્યાદ્ગ્નિશ્ચ હતસ્યાન્યૈશ્વળ્ડાલાદ્યૈશ્ચ દસ્યુભિઃ ॥ ૧૩૧ ॥

૧૩૧ કુતરાએ મારેલા મૃગનું માંસ તથા માંસાહારી પંશુઓએ, ચંડાળોએ અને ચોરોએ મારેલા મૃગનું માંસ પવિત્ર ગણાય છે, એમ મનુએ કહ્યું છે.

(શુચિરગ્નિઃ શુચિર્વાયુઃ પ્રવૃત્તો હિ બહિશ્ચરઃ ।

જલં શુચિ વિવિક્તસ્થં પન્થાઃ સંચરણે શુચિઃ ॥

અગ્નિ, બહાર ફરનારો વાયુ, એકાંત સ્થળમાં રહેલું પાણી તથા હરવા ફરવાનો બહાર માર્ગ, આ બધાં પવિત્ર ગણાય છે.)

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यમેध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥ १३२ ॥

૧૩૨ નાભિ ઉપરની સર્વે ઇંદ્રિયો પવિત્ર ગણાય છે અને નાભિની નીચેની ઇંદ્રિયો તથા દેહમાંથી ઝરતા લીંટ, લાળ વગેરે મળો અપવિત્ર ગણાય છે.

मक्षिका विप्रुषइच्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्श मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३ ॥

૧૩૩ માખીઓ અપવિત્ર વસ્તુ ઉપર બેસે છે તોપણ પવિત્ર ગણાય છે, મોઢામાંથી ઉડતા થૂંકના ઝીણા ઝીણા કણો પણ પવિત્ર ગણાય છે, પતિત, ચંડાળ વગેરેની છાયા પણ પવિત્ર ગણાય છે અને ગાય, ઘોડા, સૂર્યનાં કિરણો, ધૂડ, પૃથ્વી, વાયુ અને અગ્નિ આટલાં ચંડાળનો સ્પર્શ થયા છતાં પણ પવિત્ર રહે છે.

विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धयर्थं मृदार्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥ १३४ ॥

૧૩૪ વિષ્ઠા તથા મૂત્ર ત્યાગ કર્યા પછી તેની શુદ્ધિ માટે તેનો લેપ અને ગંધ દૂર થાય ત્યાં સૂધી ખપ જોગું પાણી અને માટી લેવાં તથા શરીરના બાર મળો દૂર કરવા માટે પણ જોઈએ તેટલાં પાણીનો તથા માટીનો ઉપયોગ કરવો.

वसा शुक्रमसृज्जज्जा मूत्रविट्घ्राणकर्णविट् ।

श्लेष्माश्रु दूर्बिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ १३५ ॥

૧૩૫ ચરબી, વીર્ય, લોહી, મજ્જા, મૂત્ર, વિષ્ઠા, નાકનો ને કાનનો મેલ, બડબા, આંસુ, ચીપડા અને પરસેવો આ બાર મનુષ્યના શરીરના મેલ છે.

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥

૧૩૬ મળ મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી (જંગલ જઈ આવ્યા પછી) શુદ્ધ થવાની ઇચ્છા રાખનારા મનુષ્યે શિંગ તથા યોનિને એકવાર, ગુદાને ત્રણવાર, ડાબા હાથને દશવાર અને જાનને હાથને સાત વાર પાણીથી તથા માટીથી ધોવા.

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १૩૭ ॥

૧૩૭ આ શુદ્ધિ ગૃહસ્થોને માટે કહી છે. બ્રહ્મચારીઓને માટે તેનાથી બમણી, વાનપ્રસ્થો માટે તેનાથી ત્રણ ગણી અને સંન્યાસીઓને માટે તેનાથી ચાર ગણી શુદ્ધિ જાણવી.

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।

वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्वंश्च सर्वदा ॥ ૧૩૮ ॥

૧૩૮ મૂત્રયા પછી અને જંગલ જઈ આવ્યા પછી આચમન કરીને જળવડે ઈંદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો તથા વેદ ભણવો હોય ત્યારે અને ભોજન કરવું હોય ત્યારે પણ સર્વદા આચમન કરીને પાણીવડે મુખ, નાસિકા, નેત્ર, કાન, હૃદય વગેરે ઈંદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો.

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

शरीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ ૧૩૯ ॥

૧૩૯ શરીરને શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા દ્વિજ જાતિના પુરુષે પ્રથમ ત્રણવાર જળવડે આચમન કરવું અને પછી બે વાર મુખ લુછવું તથા સ્ત્રીએ અને શૂદ્રે એક એકવાર પાણીથી આચમન કરીને મુખ લુછવું.

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૦ ન્યાય પ્રમાણે વર્તનારા શૂદ્રોએ મહિને મહિને હજામત કરાવવી, મૃત્યુ સૂતક અને જન્મસૂતક વૈશ્યની પેઠે પાળવાં તથા બ્રાહ્મણ જમી રહ્યા પછી બાકી રહેલું જમવું.

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रबोद्धे पतन्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्यास्ये न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૧ મુખમાંથી શરીર ઉપર પડતા ચૂકના ઝીણા કણ શરીરને એટું કરતા નથી, મોઢામાં આવેલા મૂછના વાળ પણ એકા થતા નથી તથા દાંતની ફાટમાં રહેલું અન્ન પણ પુરુષને ઉચ્છિષ્ટ કરતું નથી.

(अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः स्त्रियो मेध्याश्च सर्वतः ॥

અગ્નિ, બહાર ફરનારો વાયુ, એકાંત સ્થળમાં રહેલું પાણી તથા હરવા ફરવાનો જાહેર માર્ગ, આ બધાં પવિત્ર ગણાય છે.)

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रयुताः ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૨ નાભિ ઉપરની સર્વે ઇંદ્રિયો પવિત્ર ગણાય છે અને નાભિની નીચેની ઇંદ્રિયો તથા દેહમાંથી ઝરતા લીંટ, લાળ વગેરે મળો અપવિત્ર ગણાય છે.

मक्षिका विप्रुषच्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૩ માખીઓ અપવિત્ર વસ્તુ ઉપર બેસે છે તોપણ પવિત્ર ગણાય છે, મોઢામાંથી ઉડતા ચૂંકના ઝીણા ઝીણા કણો પણ પવિત્ર ગણાય છે, પતિત, ચંડાળ વગેરેની છાયા પણ પવિત્ર ગણાય છે અને ગાય, ઘોડા, સૂર્યનાં કિરણો, ધૂડ, પૃથ્વી, વાયુ અને અગ્નિ આટલાં ચંડાળનો સ્પર્શ થયા છતાં પણ પવિત્ર રહે છે.

विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धचर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૪ વિષ્ઠા તથા મૂત્ર ત્યાગ કર્યા પછી તેની શુદ્ધિ માટે તેનો લેપ અને ગંધ દૂર થાય ત્યાં સૂધી ખપ જોગું પાણી અને માટી લેવાં તથા શરીરના બાર મળો દૂર કરવા માટે પણ જોઈએ તેટલાં પાણીનો તથા માટીનો ઉપયોગ કરવો.

वसा शुक्रमसृज्जज्जा मूत्रविट्घ्राणकर्णविट् ।

श्लेष्माश्च दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ ૧૩૫ ॥

૧૩૫ ચરબી, વીર્ય, લોહી, મજ્જા, મૂત્ર, વિષ્ઠા, નાકનો ને કાનનો મેલ, બડબા, આંસુ, ચીપડા અને પરસેવો આ બાર મનુષ્યના શરીરના મેલ છે.

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ ૧૩૬ ॥

૧૩૬ મળ મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી (જંગલ જઈ આવ્યા પછી) શુદ્ધ થવાની ઇચ્છા રાખનારા મનુષ્યે ત્રિંગ તથા ચોનિને એકવાર, શુદ્ધાને ત્રણવાર, ડાબા હાથને દશવાર અને જમણા હાથને સાત વાર પાણીથી તથા માટીથી ઘેવા.

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ૧૩૭ ॥

૧૩૭ આ શુદ્ધિ ગૃહસ્થોને માટે કહી છે. બ્રહ્મચારીઓને માટે તેનાથી બમણી, વાનપ્રસ્થો માટે તેનાથી ત્રણ ગણી અને સંન્યાસીઓને માટે તેનાથી ચાર ગણી શુદ્ધિ જાણવી.

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।

वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्वंश्च सर्वदा ॥ ૧૩૮ ॥

૧૩૮ મૂતર્યા પછી અને જંગલ જઈ આવ્યા પછી આચમન કરીને જળવડે ઇંદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો તથા વેદ લાણવો હોય ત્યારે અને લોજન કરવું હોય ત્યારે પણ સર્વદા આચમન કરીને પાણીવડે મુખ, નાસિકા, નેત્ર, કાન, હૃદય વગેરે ઇંદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો.

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

शरीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ ૧૩૯ ॥

૧૩૯ શરીરને શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા દ્વિજ જાતિના પુરુષે પ્રથમ ત્રણવાર જળવડે આચમન કરવું અને પછી બે વાર મુખ લુછવું તથા સ્ત્રીએ અને શૂદ્રે એક એકવાર પાણીથી આચમન કરીને મુખ લુછવું.

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૦ ન્યાય પ્રમાણે વર્તનારા શૂદ્રોએ મહિને મહિને હળમત કરાવવી, મૃત્યુ સૂતક અને જન્મસૂતક વૈશ્યની પેઠે પાળવાં તથા બ્રાહ્મણ જમી રહ્યા પછી બાકી રહેલું જમવું.

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रोऽङ्गे पतन्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्यास्ये न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૧ મુખમાંથી શરીર ઉપર પડતા ચૂંકના ઝીણા કણ શરીરને એટું કરતા નથી, મોઢામાં આવેલા મૂછના વાળ પણ એકા થતા નથી તથા દાંતની કાટમાં રહેલું અન્ન પણ પુરુષને ઉચ્છિષ્ટ કરતું નથી.

(अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः स्त्रियो मेध्याश्च सर्वतः ॥

ઝકરીનું તથા ઘોડાનું મુખ પવિત્ર ગણાય છે, ગાયનો પછવાડીનો ભાગ એટલે પુછડું પવિત્ર ગણાય છે, બ્રાહ્મણોનાં ચરણો પવિત્ર ગણાય છે અને સ્ત્રીઓનાં સર્વ અંગો પવિત્ર ગણાય છે.)

(ગૌરમેધ્યા મુલ્કે પ્રોક્તા અજા મેધ્યા તતઃ સ્મૃતા ।

ગોઃ પુરીષં ચ મૂત્રં ચ મેધ્યમિત્યબ્રવીન્મનુઃ ॥

ગાયનું મુખ અપવિત્ર ગણાય છે અને ઝકરીનું મુખ પવિત્ર ગણાય છે તથા ગાયનું છાણ અને મૂત્ર પવિત્ર ગણાય છે, એમ મનુએ કહ્યું છે.)

સ્પૃશન્તિ વિન્દવઃ પાદૌ ય આચામયતઃ પરાન્ ।

ભૌમિકૈસ્તે સમા જ્ઞેયા ન તૈરાપ્રયતો ભવેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૨ બીજાઓને આચમન કરાવનારા પુરુષના પગ ઉપર તે આચમનના પાણીના છાંટા પડે તો તેને શુદ્ધ ભૂમિપર પડેલા પાણીના સમાન શુદ્ધ જાણવા અને તે પાણીના છાંટાએથી આચમન કરાવનારો અપવિત્ર થતો નથી.

(દન્તવદન્તલગ્નેષુ જિહ્વાસ્પર્શેષુ ચેન્ન તુ ।

પરિચ્યુતેષુ તત્સ્થાનાન્નિગિરન્નેવ તચ્છુચિઃ ॥

દાંતની ફાટમાં રહેલાં અન્નને જે જીભ અડકતી ન હોય તો તેને દાંતનાં સમાન પવિત્ર જાણવું અને તે પોતાના સ્થાનમાંથી પડી ગયા પછી તેને ગળી જવાથી અપવિત્ર થવાતું નથી.)

ઉચ્છિષ્ટેન તુ સંસ્પૃષ્ટે દ્રવ્યહસ્તઃ કથંચન ।

અનિધાયૈવ તદ્દ્રવ્યમાચાન્તઃ શુચિતામિયાત્ ॥ ૧૪૩ ॥

૧૪૩ હાથમાં અન્નાદિક પદાર્થ હોય અને કોઈ પણ રીતે ઉચ્છિષ્ટ વસ્તુ અડી જાય તો તે પદાર્થને નીચે મૂક્યા વિના જ આચમન કરીને પુરુષ પવિત્ર થાય છે.

વાન્તો વિરિક્તઃ સ્નાત્વા તુ ઘૃતપ્રાશનમાચરેત્ ।

આચામેદૈવ કુક્ત્વાન્નં સ્નાનં મૈથુનિનઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

૧૪૪ જેને ઉલટી થઈ હોય અથવા તો જેને ઝાડો થયો હોય, તેણે સ્નાન કરીને ઘીનું પ્રાશન કરવું, ભોજન કર્યા પછી આચમન કરવું અને મૈથુન કર્યા પછી સ્નાન કરવું.

(અનૃતૌ તુ મૃદા શૌચં કાર્યં મૂત્રપુરીષવત્ ।

ઋતૌ તુ ગર્ભશાઙ્કિત્વાત્સ્નાનં મૈથુનિનઃ સ્મૃતમ્ ॥

ઋતુ ન હોય ત્યારે મૈથુન કર્યું હોય તો મળ મૂત્રના ત્યાગની જેઠે માટીથી શૌચ કરવું; પરંતુ ઋતુમાં મૈથુન કર્યું હોય તો ગર્ભ રહેવાની શંકાથી મૈથુન કરનારાએ સ્નાન કરવું.)

સુપ્ત્વા ક્ષુત્તા ચ મુક્ત્વા ચ નિષ્ઠીવ્યોક્ત્વાનૃતાનિ ચ ।

પીત્વાપોઽધ્યેષ્યમાણશ્ચ આચામેત્સ્યતોઽપિ સન્ ॥ ૧૪૬ ॥

૧૪૫ અધ્યયન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ સુષ ઊઠ્યા પછી, છીંક ખાધા પછી, ભોજન કર્યા પછી, ખડખા કાઢ્યા પછી, અસત્ય ભાષણ કર્યા પછી અને જળપાન કર્યા પછી પવિત્ર હોવા છતાં પણ સાવધાન થઈને આચમન કરવું અને તે પછી વેદાધ્યયન કરવું.

एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।

उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ ૧૪૬ ॥

૧૪૬ આરેય વર્ણના જન્મના તથા મરણના દશ રાત્રિના સૂતક વગેરેના વિધિ તથા ધાતુ, મણિ વગેરે પદાર્થોની પાણી, માટી વગેરેથી શુદ્ધ કરવાનો સર્વ વિધિ તમને કહ્યો. હવે તમે સ્ત્રીઓના ધર્મ સાંભળો.

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ ૧૪૭ ॥

૧૪૭ બાળક, જુવાન અથવા તો વૃદ્ધ સ્ત્રીએ ઘરમાં કંઈ પણ કાર્ય સ્ત્રીઓના ધર્મ. સ્વતંત્રપણાથી કરવું નહિ.

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्राणां भर्तारि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ ૧૪૮ ॥

૧૪૮ સ્ત્રીએ બાલ્ય વયમાં પિતાની આજ્ઞામાં રહેવું, જુવાન વયમાં પતિની આજ્ઞામાં રહેવું અને પતિ મરી ગયા પછી પુત્રોના રક્ષણમાં રહેવું; પરંતુ સ્ત્રીએ સ્વતંત્રતા ભોગવવી નહિ.

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्हे कुर्यादुभे कुले ॥ ૧૪૯ ॥

૧૪૯ સ્ત્રીએ પિતા, ભર્તાર અથવા તો પુત્રોથી જૂદા પડીને રહેવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. સ્ત્રી એઓના વિયોગથી પતિ અને પીયર એ બન્ને કુળને નિંદાપાત્ર કરે છે.

સદા પ્રહૃષ્ટયા માવ્યં ગૃહકાર્યેષુ દક્ષયા ।

સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા વ્યયે ચામુક્તહસ્તયા ॥ ૧૫૦ ॥

૧૫૦ સ્ત્રીએ સદાય અત્યંત આનંદમાં રહેવું, ઘરના કામકાજમાં ચતુરાર્ધ રાખવી, ઘરની સર્વ સામગ્રીઓને ઝાડી ઝુડીને સાફ રાખવી અને ઘર ખર્ચમાં ખુલ્લા હાથથી રહેવું નહિ, એટલે કરકસર કરવી.

યસ્મૈ દદ્યાત્પિતા ત્વેનાં ભ્રાતા વાનુમતે પિતુઃ ।

તં શુશ્રૂષેત જીવન્તં સંસ્થિતં ચ ન લઙ્ઘ્યેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

૧૫૧ પિતા કન્યાને જેની સાથે પરણાવે અથવા તે પિતાની અનુમતિથી ભાઈ કન્યાને જેની સાથે પરણાવે તે પતિ જીવતો હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રીએ તેની સેવા કરવી અને તેના મરી ગયા પછી બ્રહ્મચર્ય પાળવું તથા તેની શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરવી.

*મઙ્ગલાર્થં સ્વસ્ત્યયનં યજ્ઞશ્વાસાં પ્રજાપતેઃ ।

પ્રયુજ્યતે વિવાહેષુ પ્રદાનં સ્વામ્યકારણમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

૧૫૨ વિવાહોમાં પ્રજાપતિને ઉદ્દેશીને જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે સ્ત્રીઓના મંગળને માટે અને કલ્યાણને માટે છે; પરંતુ સ્વામીપણમાં તે વાગ્દાન જ કારણ છે.

અનૃતાવૃત્તકાલે ચ મન્ત્રસંસ્કારકૃત્પતિઃ ।

સુસ્વસ્ય નિત્યં દાતેહ પરલોકે ચ યોષિતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

૧૫૩ વેદના મંત્રોવડે વિવાહસંસ્કાર કરનારો પતિ ઋતુકાળમાં અને તે શિવાયના બીજા સમયમાં સ્ત્રીઓને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નિત્ય સુખ આપનારો છે.

* વાગ્દાનથી અમુક પુરુષનું અમુક કન્યાપર સ્વામીપણું સિદ્ધ થાય છે અને તે જ વાત ધ્યાનમાં રાખીને મનુષ્યે વાગ્દત્તા કન્યાનું મરણ થાય તો તેના પતિના સંપિડોને ત્રણ રાત્રિનું આશૌચ કહ્યું છે. પરંતુ વિવાહ કર્યા વિના તે કન્યાનું ભાર્યાપણું સિદ્ધ થતું નથી. વાગ્દત્તા કન્યાનો પતિ ખોવાઈ જાય, મરી જાય, ત્યાગી થઈ જાય, નપુંસક નિવડે અથવા તે પતિત થઈ જાય (વટલી જાય) તો તે કન્યાનું બીજે વાગ્દાન થઈ શકે છે અને એટલા જ માટે આઠમા અધ્યાયના ૨૨૭ માં શ્લોકમાં ભાર્યાપણાની સિદ્ધિ સમપદી થઈ ગયા પછી માની છે. સમપદી થઈ ગયા પછી વર અથવા તે કન્યા દોષવાળાં જણાય અને તેથી પશ્ચાત્તાપ થાય તો પણ એક બીજાં એક બીજાંનો ત્યાગ કરી શકતાં નથી.

વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ।

ઉપચર્યઃ સ્ત્રિયા સાધ્વ્યા સતતં દેવત્પાંતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

૧૫૪ પતિ શીઘ્રરહિત હોય, ઇચ્છાનુસાર આચરણ કરનારો હોય અથવા તો સદ્ગુણોથી રહિત હોય તો પણ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ સદાય પતિની દેવની જેઠે સેવા કરવી.

(દાનપ્રમૃતિ યા તુ સ્યાદ્યાવદાયુઃ પતિવ્રતા ।

ભર્તૃલોકં ન ત્યજ્યતિ યથૈવાસ્ત્યતી તથા ॥

જે સ્ત્રી વાગ્દાન થયા પછી જીવતાં સૂધી પતિવ્રતા રહે છે, તે સ્ત્રી અરુ-
ધતીની જેઠે પતિના લોકનો ત્યાગ કરતી નથી.)

નાસ્તિ સ્ત્રીणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५ ॥

૧૫૫ સ્ત્રીઓએ પતિની આજ્ઞા લીધાવિના યજ્ઞ, વ્રત કે ઉપવાસ કરવો નહિ (પરંતુ તેની આજ્ઞા લઈને કરવો) અને પતિની સેવા કરવી. પતિની સેવા કરવાથી સ્ત્રી સ્વર્ગલોકમાં પૂજાય છે.

(पत्यौ जीवति या तु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥

પતિના જીવતાં જે સ્ત્રી પતિની સેવા નહિ કરતાં ઉપવાસ અથવા તો વ્રત કરે છે, તે સ્ત્રી ભર્તારનું આયુષ્ય હરે છે અને પોતે નરકમાં પડે છે.)

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।

पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥ १५६ ॥

૧૫૬ પતિની સાથે ધર્માચરણ કરીને મેળવેલા સ્વર્ગલોકમાં જવાની ઇચ્છાવાળી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાનો પાણિગ્રહણ કરનારો પતિ જીવતો હોય કે મરી ગયો હોય, તો પણ તેને અણગમતું કંઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ.

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ १५७ ॥

૧૫૭ ઘરમાં ખાવા પીવાના ઉત્તમ પદાર્થો હોય તો પણ વિધવા સ્ત્રીએ સત્વગુણી ફળ ફૂલનો અદ્ય આહાર કરીને શરીરને ક્ષીણ કરવું તથા પતિના મરી ગયા પછી વ્યભિચાર બુદ્ધિથી પરપુરુષનું નામ સુદ્ધાંત લેવું નહિ. અર્થાત્ પોતાના માતાપિતા તથા કુટુંબી શિવાય બીજા સંબંધ વગરનો પુરુ-
ષોની સાથે કારણ વગર વૃથા વાતચિત કર્યા કરવી નહિ.

આસીતામરણાત્કાન્તા નિયતા બ્રહ્મચારિણી ।

યો ધર્મ એકપત્નીનાં કાઢ્ઢન્તી તમનુત્તમમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૫૮ એક પતિની સેવા કરીને વરદાન, શાપદાન વગેરે અલૌકિક શક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાવાળી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ વિધવા થયા પછી મનની કામનાને શાંત પાડી દેવી, વિધવા સ્ત્રીના નિયમો પાળવા અને મરણ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું.

અનેકાનિ સહસ્રાણિ કુમારબ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવં ગતાનિ વિપ્રાણામકૃત્વા કુલસંતંતિમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

૧૫૯ હજારો અને લાખો બ્રાહ્મણો કુળની વૃદ્ધિમાટે સંતાન ઉત્પન્ન કર્યા વિના બાલ્યવયથી જ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળીને સ્વર્ગમાં ગયા છે અથાત્ પુત્રવિના બ્રહ્મચર્યથી પણ મુક્તિ મળે છે.

મૃતે ભર્તરિ સાધ્વી સ્ત્રી બ્રહ્મચર્યે વ્યવસ્થિતા ।

સ્વર્ગં ગચ્છત્યપુત્રાપિ યથા તે બ્રહ્મચારિણઃ ॥ ૧૬૦ ॥

૧૬૦ પતિ મરી ગયા પછી જે પતિવ્રતા સ્ત્રી બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહે છે, તે પુત્રવિનાની હોય છે, તો પણ બ્રહ્મચારીઓની જેમ સ્વર્ગમાં જાય છે.

અપત્યલોભાદ્યા તુ સ્ત્રી ભર્તારમતિવર્તતે ।

સેહ નિન્દામવામ્નોતિ પતિલોકાન્ન હીયતે ॥ ૧૬૧ ॥

૧૬૧ પરંતુ જે સ્ત્રી પુત્રના લોભથી (એટલે મને પુત્ર થાય તો હું નરકમાંથી તરું એવા વિચારથી) વ્યભિચાર કરે છે, તે આ લોકમાં નિંદાપાત્ર થાય છે અને મરણ પછી પતિના લોકમાંથી પણ (સ્વર્ગમાંથી) ભ્રષ્ટ થાય છે.

નાન્યોત્પન્ના પ્રજાસ્તીહ ન ચાપ્યન્યપરિગ્રહે ।

ન દ્વિતીયશ્ચ સાધ્વીનાં કચિદ્ધર્તોપદિશ્યતે ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨ પતિ શિવાય બીજા પુરુષે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે સ્ત્રીની પ્રજા ગણાતી નથી તથા બીજાની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા પણ ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષની પ્રજા ગણાતી નથી. તેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને કોઈ પણ ઠેકાણે બીજા પતિ કરવાનો ઉપદેશ પણ કરેલો નથી.

પતિં હિત્વાપકૃષ્ટં સ્વમુત્કૃષ્ટં યા નિષેવતે ।

નિન્દ્યૈવ સા ભવેલ્લોકે પરપૂર્વેતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૬૩ ॥

૧૬૩ જે સ્ત્રી પોતાના રૂપ, ધન વગેરેથી રહિત એવા પતિનો ત્યાગ કરીને રૂપ તથા ધનાદિકથી ચઢિયાતા પર પુરુષને સેવે છે, તે જગતમાં નિંદાપાત્ર થાય છે અને પરપૂર્વા એવાં નામવાળી કહેવાય છે.

વ્યભિચારાત્તુ ભર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્દ્યતામ્ ।

શૃગાલયોનિં પ્રાપ્નોતિ પાપરોગૈશ્ચ પીડ્યતે ॥ ૧૬૪ ॥

૧૬૪ જે સ્ત્રી પતિનો ત્યાગ કરીને વ્યભિચાર કરે છે, તે જગતમાં નિંદાપાત્ર થાય છે, મરી ગયા પછી શિયાળની જાતિમાં અવતરે છે અને પાપી રોગોથી એટલે ક્ષય વગેરે રોગોથી પીડાય છે.

પતિં યા નાભિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ।

સા ભર્તૃલોકમાપ્નોતિ સદ્ગિઃ સાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૬૫ ॥

૧૬૫ પરપુરુષનું સ્મરણ ન કરવું તેનું નામ મનઃ સંયમ, પોતાના પતિના ગુણો કરતાં બીજાના ગુણોનાં વધારે વખાણ ન કરવાં તેનું નામ વાક્સંયમ અને પરપુરુષનો સ્પર્શ ન કરવો તેનું નામ શરીરસંયમ કહેવાય છે. આ ત્રણેય પ્રકારના સંયમવાળી જે સ્ત્રી મન, વાણી અને કાયાથી પતિની જ સેવા કર્યા કરે છે, તે સ્ત્રી પતિના લોકમાં જાય છે અને સત્પુરુષો તેને સાધ્વી સ્ત્રી (પતિવ્રતા સ્ત્રી) કહે છે.

અનેન નારી વૃત્તેન મનોવાગ્દેહસંયતા ।

ઇહાગ્ર્યાં કીર્તિમાપ્નોતિ પતિલોકં પરત્ર ચ ॥ ૧૬૬ ॥

૧૬૬ મન, વાણી અને કાયાથી નિયમમાં રહેનારી જે સ્ત્રી ઉપર કહેલા સદ્ગુણો પ્રમાણે વર્તે છે, તે સ્ત્રી આ લોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ મેળવે છે અને મરણ પછી પતિના લોકમાં જાય છે.

एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ ૧૬૭ ॥

૧૬૭ ધર્મવેત્તા બ્રાહ્મણે ઉપર કહેલા આચારવાળી પોતાની જાતની સ્ત્રીને પ્રથમ મરી જાય તો અગ્નિહોત્રના અગ્નિવડે યજ્ઞનાં પાત્રોની સાથે તે સ્ત્રીનો દાહ કરવો.

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ ૧૬૮ ॥

૧૬૮ ભાર્યા જે પ્રથમ મરી જાય તો પુરુષે સ્ત્રીને અંત્યેષ્ટિ કર્મવડે દાહ કરીને ફરી પરણવું અને સ્માર્તાગ્નિ અથવા તો શ્રૌતાગ્નિ ધારણ કરવો.

૩ પુરુષે ગ્રામના અન્નાદિ આહારનો તથા ધરના સર્વ સામાનનો ત્યાગ કરી દઈ સ્ત્રી, પુત્રોને સોંપી દઈને અથવા તે તેને સાથે લઈને વનમાં જવું.

અગ્નિહોત્રં સમાદાય ગૃહં ચાગ્નિપરિચ્છદમ્ ।

ગ્રામાદરણ્યં નિઃસૃત્ય નિવસેન્નિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૪ ॥

૪ આવસથ્યાગ્નિને અથવા તો અગ્નિહોત્રને તેની સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ ગામમાંથી નિકળીને વનમાં વાસ કરવો અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી.

મુન્યન્નૈર્વિવિધૈર્મેઘ્યૈઃ શાકમૂલફલેન વા ।

एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्वિधिपूर्वकम् ॥ ૫ ॥

૫ જાતજાતનાં પવિત્ર એવાં શ્યામા વગેરે મુનિઅન્નો, શાક, મૂળ અથવા તો ફળવડે પૂર્વે કહેલા પાંચ મહાયજ્ઞો વિધિપૂર્વક કરવા.

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।

जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ૬ ॥

૬ આમડાં અથવા તો વડકલનાં વસ્ત્ર પહેરવાં, પ્રભાતમાં અને સાયંકાળે સ્નાન કરવું, માથે જટા રાખવી અને નિત્ય મૂછને, ડાઢીના વાળને તથા નાખને વધારવા.

यद्दक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्भलिं भिक्षां च शक्तिः ।

अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ૭ ॥

૭ પોતાને ખાવાનું જે અન્ન હોય તેમાંથી બલિ તથા ભિક્ષા આપવી અને પોતાના આશ્રમમાં આવેલા ભિક્ષુકોને પાણી, મૂળ તથા ફળની ભિક્ષા આપીને તેઓનો સત્કાર કરવો.

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ૮ ॥

૮ નિત્ય વેદાભ્યાસ કરવામાં મગ્ન રહેવું, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું, સર્વ સાથે મિત્રતા રાખવી, મનને નિયમમાં રાખવું, નિત્ય દાન દેવું, કોઈનું પણ દાન લેવું નહિ તથા સર્વ પ્રાણીઓના ઉપર દયા રાખવી.

*વૈતાનિકં ચ જુહુયાદગ્નિહોત્રં યથાવિધિ ।

दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥ ૯ ॥

* આ શ્લોકમાં વાનપ્રસ્થને આગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણમાસ વગેરે ઇષ્ટિઓ કરવાનું કહ્યું છે, માટે અગ્નિહોત્રી જે સ્ત્રી સહિત વનમાં જાય તો તે પક્ષમાં તે કર્મ થઈ શકે. પરંતુ પુરુષ એકલો જ વનમાં જાય ત્યારે શ્રૌત કર્મ થઈ શકે નહિ. કોઈ કહેશે કે, જેમ પરદેશમાં ગયેલા પુરુષની અતુજાતી સ્ત્રી અગ્નિમાં હોમ આપે છે, તેમ વાનપ્રસ્થે પણ શ્રૌત સ્માર્ત કર્મો કરવાં. પરંતુ તેમ થઈ શકે નહિ. સ્ત્રી વિના ધણાંએક કર્મોને

૯ ગાર્હપત્યના કુંડમાં રહેલા અગ્નિનો આહવનીયાગિ તથા દક્ષિણાગિ કુંડમાં જે વિહાર થાય છે, તેને વિતાન કહેવામાં આવે છે અને તે વિતાનમાં જે કર્મ કરવામાં આવે તે વૈતાનિક કર્મ કહેવાય છે. તે વૈતાનિક એવા અગ્નિહોત્રમાં સમયાનુસાર હોમ કરવો તથા અમાવાસ્યાના અને પૂર્ણિમાના પર્વને દહાડે પણ સમય પ્રમાણે ધષ્ટિઓ કરવી.

ઋક્ષેષ્ટચાગ્રયણં ચૈવ ચાતુર્માસ્યાનિ ચાહરેત્ ।

તુરાયણં ચ ક્રમશો દાક્ષસ્યાયનમેવ ચ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ નક્ષત્રેષ્ટિ, નવધાન્યેષ્ટિ, ચાતુર્માસ્ય, તુરાયણ અને દાક્ષાયણ નામના યાગો પણ વાનપ્રસ્થે ક્રમવાર કરવા.

વાસન્તશારદૈર્મેધ્યૈર્મુન્યન્નૈઃ સ્વયમાહૃતૈઃ ।

પુરોહાશાંશ્ચરૂંશ્ચૈવ વિધિવન્નિર્વપેત્પૃથક્ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ વસંત ઋતુમાં અને શરદ્ ઋતુમાં પવિત્ર એવાં શામા વગેરે મુનિ અન્નોને જાતે વનમાંથી લાવવાં અને જૂદા જૂદા યાગોને માટે શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે પુરોહાશો અને ચરુઓ તૈયાર કરીને તેનો જૂદો જૂદો હોમ કરવો.

દેવતાભ્યસ્તુ તદ્વૃત્વા વન્યં મેધ્યતરં હવિઃ ।

શેષમાત્માનિ યુક્તીત લવણં ચ સ્વયં કૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ વનમાં ઉત્પન્ન થયેલું પવિત્ર એવું હવ્ય દેવતાઓને ઉદ્દેશીને અગ્નિમાં હોમવું, તેના શેષ ભાગનું પોતે ભક્ષણ કરવું તથા વૃક્ષના ક્ષારમાંથી બનાવેલા લવણનો ઉપયોગ કરવો.

લોપ થાય છે. વેદોઽસિ વિત્તિરસિ ઇલાદિ મંત્રો સ્ત્રીને બોલવા પડે છે. વળી સ્ત્રીસહિત જાય તો પણ વ્રીહિ વગેરે ગ્રામ્ય ધાન્યો નહિ મળવાથી ત્યાં યજ્ઞો થઈ શકે નહિ તો પછી વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો વિધિ અને અગ્નિહોત્રાદિનો વિધિ એ બન્ને સાથે બનવું, એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. તેમ યાવત્ જીવિત શ્રુતિથી વાનપ્રસ્થ આશ્રમની સંભાવના પણ નથી. તેના ઉત્તરમાં કેટલાએક જણાવે છે કે, અહિં વૈતાનિક શબ્દ સ્માર્ત કર્મમાં યોજના કરે છે અને સ્માર્ત કર્મમાં વિહિત વગેરેનો કાંઈ નિયમ નથી.

યદન્નઃ પુરુષો રાજન્ તદન્નાસ્તસ્ય દેવતાઃ એ નિયમથી મુનિ અન્નથી પણ સ્માર્ત કર્મ થઈ શકે છે, એટલા માટે ભાર્યા સહિત વાનપ્રસ્થને આ એક જૂદું જ સ્માર્ત કર્મનું વિધાન છે એમ સમજવું. અથવા તો શ્રોતસાધનવાળા પુરુષે તે જ અગ્નિ સહિત વનમાં જવું અને યથાશક્તિ વનનાં અન્નથી જ દર્શ, પૂર્ણમાસ વગેરે કરવા અને અનાહિતાગ્નિ પુરુષે ભાર્યાને પુત્રોની પાસે મૂકીને જ વનમાં જવું.

સ્થલજૌદકશાકાનિ પુષ્પમૂલફલાનિ ચ ।

મેઘ્યવૃક્ષોદ્ભવાન્યદ્યાત્સ્નેહાંશ્ચ ફલસંભવાન્ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ સ્થળમાં અને જળમાં ઉત્પન્ન થનારાં શાકો તથા પવિત્ર વૃક્ષોમાં ઉત્પન્ન થનારાં ફૂલ, મૂળ અને ફળોનો તથા ઇંગોડીયાં વગેરેના ફળમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં તેલનો ખાવામાં ઉપયોગ કરવો.

વર્જयेन्મद्य માંસં ચ ભૌમાનિ કવકાનિ ચ ।

મૂસ્તૃણં શિશુકં ચૈવ શ્લેષ્માતકફલાનિ ચ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ વાનપ્રસ્થ થયેલા પુરુષે મદ્ય, માંસ, મીઠકાની બલિ, ગળજીલી, સરગવો અને ગુંદાં ખાવાં નહિ.

ત્યજેદાશ્વયુજે માસિ મુન્યન્નં પૂર્વસંચિતમ્ ।

જીર્ણાનિ ચૈવ વાસાંસિ શાકમૂલફલાનિ ચ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ પ્રથમ સંગ્રહી રાખેલું મુનિ અન્ન આસો મહિનામાં એટલે શરદમાં ત્યાગ કરી દેવું (ને નવા અન્નનો સંગ્રહ કરવો) તથા વસ્ત્રો, શાક, મૂળ અને ફળો પણ જીર્ણ થઈ જાય ત્યારે તેને તજી દેવાં (અને નવાં ગ્રહણ કરવાં).

ન ફાલકૃષ્ટમશ્રીયાદુત્સૃષ્ટમપિ કેનચિત્ ।

ન ગ્રામજાતાન્યાર્તોઽપિ મૂલાનિ ચ ફલાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ ખેતરમાં ખેડેલું અન્ન કોઈ જાતે આવીને આપી જાય તો પણ વાનપ્રસ્થે ખાવું નહિ તથા ગામમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મૂળો અને ફળો પણ આતુર સ્થિતિમાં હોવા છતાં ખાવાં નહિ.

અગ્નિપકાશનો વા સ્યાત્કાલપકમુગેવ વા ।

અશ્મકુટ્ટો ભવેદ્વાપિ દન્તોલૂઘલિકોઽપિ વા ॥ ૧૭ ॥

૧૭ પરંતુ મુનિઅન્નને લાવી તેને અગ્નિ ઉપર રાંધીને ખાવાં, પોત-પોતાની ઋતુમાં પાકેલાં ફળો જ ખાવાં અથવા તો પત્થરથી મુનિ અન્નને કૂટી તેનો લોટ કરીને ખાવો, અથવા તો અન્નને કે ફળને તેની ઉપરનાં ફેાતરાંને કે છાલને ઉતારી નાંખીને દાંતવત્તી ખાવાં.

સઘઃપ્રક્ષાલકો વા સ્યાન્માસસંચયિકોઽપિ વા ।

ષળ્માસનિચયો વા સ્યાત્સમાનિચય એવ વા ॥ ૧૮ ॥

૧૮ વાનપ્રસ્થે એક દિવસ ચાલે તેટલાં, એક મહિના ચાલે તેટલાં, છ મહિના સૂઢી ચાલે તેટલાં અથવા તો એક વર્ષ સૂઢી ચાલે તેટલાં અન્નનો સંગ્રહ કરવો.

નક્તં ચાન્નં સમશ્રીયાદિવા વાહત્ય શક્તિતઃ ।

ચતુર્થકાલિકો વા સ્યાત્સ્યાદ્વાપ્યષ્ટમકાલિકઃ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ શક્તિ પ્રમાણે વનમાંથી અન્ન લાવીને રાત્રે અથવા તો દિવસે એક ટાંબું ભોજન કરવું અથવા તો ચોથે કાળે કે આઠમે કાળે ભોજન કરવું.

૧૯ દિવસમાં બે વાર ભોજન કરવું, આવી શાસ્ત્રાસા છે. પરંતુ ભગવાન મનુ વાનપ્રસ્થને માટે કહે છે કે, તેણે દિવસમાં એક વાર ભોજન કરવું અથવા તો ચોથે કાળે કે આઠમે કાળે ભોજન કરવું. એક દિવસમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભોજનના બે કાળ ગણાય છે; તેથી ચોથે કાળે એટલે એક દિવસ ઉપવાસ કરીને બીજે દહાડે સાંજે ભોજન કરવું અને આઠમે કાળે ભોજન કરવું એટલે ચોથે દિવસે સાયંકાળે ભોજન કરવું.

ચાન્દ્રાયણવિધાનૈર્વા શુક્લકૃષ્ણે ચ વર્તયેત્ ।

પક્ષાન્તયોર્વાપ્યશ્રીયાદ્યવાગ્યું કથિતાં સકૃત્ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ અથવા તો શુકલ પક્ષમાં અને કૃષ્ણ પક્ષમાં ચાન્દ્રાયણનાં વ્રતો કરવાં અથવા તો શુકલ પક્ષ અને કૃષ્ણ પક્ષને અંતે એક વાર ઉકાળેલી યવાગૂનો આહાર કરવો.

(યતઃ પત્રં સમાદયાન્ન તતઃ પુષ્પમાહરેત્ ।

યતઃ પુષ્પં સમાદયાન્ન તતઃ ફલમાહરેત્ ॥

જે વૃક્ષમાંથી પત્ર લેવાં તે વૃક્ષમાંથી પુષ્પ લેવાં નહિ અને જે વૃક્ષમાંથી પુષ્પ લેવાં તે વૃક્ષમાંથી ફળ લેવાં નહિ.)

પુષ્પમૂલફલૈર્વાપિ કેવલૈર્વર્તયેત્સદા ।

કાલપૈકૈઃ સ્વયંશોભૈર્વૈશ્વાનસમતે સ્થિતઃ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ અથવા તો કાળે કરીને પાકેલાં અને પોતાની મેળે નીચે ખરી પડેલાં એવાં એકલાં ફૂલ, ફળ અને મૂળનો જ વૈશ્વાનસના ધર્મમાં વર્તનારા વાનપ્રસ્થે સહાય આહાર કરવો.

ભૂમૌ વિપરિવર્તેત તિષ્ઠેદ્વા પ્રપદૈર્દિનમ્ ।

સ્થાનાસનાભ્યાં વિહરેત્સવનેષૂપયન્નપઃ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ વાનપ્રસ્થે પૃથ્વી ઉપર પડીને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવું, અથવા તો પગના ફણા ઉપર ઉભા રહેવું, અથવા તો એક સ્થાનમાં બેસી રહેવું તથા પક્ષાસન, સ્વસ્તિકાસન વગેરે આસનો વાળવાં અને પ્રભાતે, મધ્યાહ્ને તથા સાયંકાળે એમ ત્રણ વાર સ્નાન કરવું.

ગ્રીષ્મે પશ્ચતપાસ્તુ સ્યાદ્વર્ષાસ્વશ્રાવકાશિકઃ ।

આર્દ્રવાસાસ્તુ હેમન્તે ક્રમશો વર્ધયન્તપઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ ઉનાળામાં પંચાગ્નિ તાપવો, એટલે આર દિશાઓમાં અગ્નિના આર ઢગ રાખવા અને પાંચમો અગ્નિ સૂર્યને કલ્પીને પંચાગ્નિ તાપવો. વર્ષાકાળમાં ખુદ્દા આકાશમાં જ્યાં વરસાદ વરસતો હોય ત્યાં બેસવું અને હેમન્ત ઋતુમાં જળમાં કંઠ સૂધી પાણીમાં બેસવું, આ રીતે ક્રમવાર તપને વધાર્યા કરવું.

ઉપસ્પૃશંસ્ત્રિષવણં પિતૃન્દેવાંશ્ચ તર્પयेत् ।

તપશ્ચરન્થોગ્રતરં શોષયેદેહમાત્મનઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ ત્રણ વખત સ્નાન કરવું, દેવોને અને પિતૃઓને વૈશ્વદેવ તથા શ્રાદ્ધવડે તૃપ્ત કરવા તથા મહાભયંકર તપશ્ચર્યા કરીને પોતાના શરીરને શોષવું.

અગ્નીનાત્મનિ વૈતાનાન્સમારોપ્ય યથાવિધિ ।

અનાગ્નિરનિકેતઃ સ્યાન્મુનિર્મલફલાશનઃ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વિતાન સંબંધી અગ્નિનું એટલે અગ્નિહોત્રના અગ્નિનું પોતાને વિષે સમારોપણ કરીને અગ્નિનો અને ઘરનો ત્યાગ કરવો, મૌન રહેવું અને મૂળનો તથા ફળનો આહાર કરવો.

અપ્રયત્નઃ સુસ્વાર્થેષુ બ્રહ્મચારી ધરાશયઃ ।

શરણેષ્વમમશ્ચૈવ વૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ સુખ આપનારી વસ્તુઓ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો નહિ, બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું, ધરતીપર શયન કરવું, ઘરનાર વગેરે આશ્રમ સ્થાન ઉપર મમતા રાખવી નહિ અને ઝાડના મૂળની નીચે વાસ કરીને રહેવું.

તાપસેષ્વેવ વિપ્રેષુ યાત્રિકં ભૈક્ષમાહરેત્ ।

ગૃહમેધિષુ ચાન્યેષુ દ્વિજેષુ વનવાસિષુ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ વનમાં વસતા તપસ્વી બ્રાહ્મણોને ગ્રાણ્યાત્રા માટે ભિક્ષા આપવી તથા બીજા વનવાસી ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોને પણ ગ્રાણ્યાત્રા માટે ભિક્ષા આપવી.

ગ્રામાદાહત્ય વાશ્ત્રીયાદષ્ટૌ ગ્રાસાન્વને વસન્ ।

પ્રતિગૃહ્ય પુટેનૈવ પાણિના શકલેન વા ॥ ૨૮ ॥

૨૮ પોતાની પાસે આજીવિકા માટે અન્ન ન હોય તો ગામમાંથી પાંદે-ઝાના પડિયામાં, હાથમાં અથવા તો કોડીયાના કટકામાં ભિક્ષા માગી લાવીને, તેમાંથી આઠ ગ્રાસ (કોળિયા) ખાવા અને વનમાં વાસ કરવો.

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।

विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥

૨૯ વાનપ્રસ્થે વનમાં રહીને આ અને બીજા નિયમોને સેવવા તથા આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે જૂદી જૂદી ઉપનિષદની શ્રુતિઓનો અભ્યાસ કરવો.

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।

विद्यातपोविवૃદ્ધયर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

૩૦ પરબ્રહ્મનું દર્શન કરનારા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો અને સંન્યાસીઓ બ્રહ્મ-વિદ્યાની અને તપની વૃદ્ધિ માટે તથા શરીરની શુદ્ધિ માટે ઉપનિષદની શ્રુતિઓનો અભ્યાસ કરે છે; માટે વાનપ્રસ્થોએ પણ તે શ્રુતિઓનો અભ્યાસ કરવો.

*अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥

૩૧ ઔષધોપચારથી મટે નહિ તેવી જાતનો વ્યાધિ થયો હોય અથવા તો વૈરાગ્ય થયો હોય ત્યારે માર્ગમાં આવતા પર્વત, સરોવર વગેરેને ઉલ્લંઘી ને સીધાને સીધા શરીર પડી જાય ત્યાં સૂધી ઈશાન ખૂણામાં ચાલ્યા જવું, ચિત્તની વૃત્તિને નિયમમાં રાખવી અને પાણીનો તથા પવનનો આહાર કરવો.

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।

वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

૩૨ બ્રાહ્મણ શોકથી તથા ભયથી રહિત થઈને ઉપર કહેલી હરકોઈ પણ મહર્ષિની ચર્યાવડે પોતાના દેહને પાડી નાંખે છે તો તે બ્રહ્મલોકમાં પૂજાય છે.

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

૩૩ આ રીતે આયુષ્યના ત્રીજા ભાગને વનમાં ગાળી કાઢીને આયુષ્યના ચોથા ભાગમાં સર્વ વિષયોનો સંગ તજી દઈને સંન્યાસ ધારણ કરવો.

†आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

* આ મહાપ્રસ્થાનનો વિધિ દર્શાવ્યો છે અને ઈશાનમાં હિમાલય છે, માટે તે તરફ જવાનું કહ્યું છે.

† આશ્રમાદાશ્રમં ગચ્છેત્ આ શ્લોકમાં બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ, એ ત્રણ આશ્રમમાં ભિક્ષા માગી વેદાધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, બલિ આપવો તથા

૩૪ એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જઈને, એટલે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને તથા શિક્ષા માગીને, ગૃહસ્થાશ્રમમાં વૈશ્વદેવ, બલિ વગેરે આખ્યા પછી શિક્ષા તથા બલિથી શ્રમિત થયેલો વાનપ્રસ્થ છેવટે સંન્યાસ લે છે તો મૃત્યુ પછી મોક્ષ પામે છે.

જિતેન્દ્રિય રહી તપશ્ચરણ વગેરે કર્મો વિધિપૂર્વક કર્યા પછી સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવાનું કહે છે અને ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય એ શ્લોકમાં વેદાધ્યયનથી ઋષિનાં ઋણને, પુત્રોત્પાદનથી પિતૃનાં ઋણને અને યજ્ઞાનુષ્ઠાનથી દેવનાં ઋણને આપીને પછી મોક્ષમાં મન પરોવવું એમ કહ્યું છે. અઘીત્ય વિધિવદ્વેદાન્ એ વાત ૩૬ માં શ્લોકમાં કહી છે. આ ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, ક્રમવાર એક એક આશ્રમનું સેવન કરીને તે તે આશ્રમનાં કર્મોથી અંતઃકરણના કષાયો દૂર થયા પછીજ પુરુષ સંન્યાસ આશ્રમનો અધિકારી થાય છે. મહાભારતમાં પણ કહે છે કે; “કષાયં પાત્તયિત્વા ચ શ્રેણિ-સ્થાનેષુ ચ ત્રિષુ ॥ પ્રવ્રજેત્ત પરં સ્થાનં યત્ર ગત્વા ન શોચતે બ્રહ્મચર્યાદિ ત્રણ આશ્રમોમાં ક્રમવાર રહી રાગાદિ કષાયોને પકાવી નાખીને પછી સંન્યાસ લેવો, કે જેથી શોકરહિત પરલોકનો લાભ થાય છે.” સંન્યાસાશ્રમને ધારણ કર્યા પછી અધ્યયન, અધ્યાપન, ઉપદેશ વગેરે કરવા કરાવવાથી શાસ્ત્ર સંબંધી વાદવિવાદો કરીને કીર્તિ મેળવવાના તથા મધુર ભોજનો, રમણીય સ્ત્રી તથા વિષય સેવનાદિ વાસનાઓના ઉભરા મનમાં આવ્યા કરે નહિ. આ જ વિષયને અનુસરીને વેદમાં કહ્યું છે કે ત્રયોધર્મસ્કંધાઃ યજ્ઞો-ધ્યયનં દાનમ્-ધર્મના ત્રણ સંકંધ છે. ગૃહસ્થને યજ્ઞ, અધ્યયન (સ્વાધ્યાય) અને દાન એ ત્રણ ધર્મનાં સાધન છે. તપઃપદ્ધતિત્રયઃ વાનપ્રસ્થનું તપશ્ચરણ કરવાથી અને બ્રહ્મચારી આચાર્યકુલવાસી ત્રીજું બ્રહ્મચારીનું આચાર્ય કુળમાં વાસ કરવાથી શ્રેય છે. ત્રયઃ એતે પુણ્યલોકા મવન્તિ આ ત્રણ આશ્રમો વિહિત કર્માનુષ્ઠાનથી પુણ્યલોક આપે છે. બ્રહ્મસંસ્થો અમૃતત્ત્વમેતિ એટલે ચતુર્થ આશ્રમ ધારણ કરનાર સંન્યાસી અમૃતને એટલે મોક્ષસુખને પામે છે એમ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ સ્મૃતિમાં ચાર આશ્રમોનો ક્રમ કહેલો છે, છતાં બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્ ગૃહાદ્વાવનાદ્વા બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાંથી સંન્યાસ લેવો અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જ સંન્યાસ લેવો ઇત્યાદિ બાબાલશ્રુતિ સાથે ઉપરનાં વચ-નોનો વિરોધ આવશે તો તેનું નિરાકરણ એ છે કે, પૂર્વ જન્મના યોગાદિકના અભ્યા-સથી જેના કષાયો દૂર થઈ ગયા છે તેવા પુરુષોને કોઈપણ કારણથી જન્મ પ્રાપ્ત થયે હોય ને તે પુરુષને બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં વેદાધ્યયન માત્રથી જ જ્ઞાનનિષ્ઠ થઈ હોય તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી તરત જ ઉપરની શ્રુતિ સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવાનું કહે છે, આમ છતાં પ્રત્યક્ષવિધાનાત્ ગૃહસ્થસ્ય એ વાત ધ્યાનમાં લઈને કેટલાક મીમાંસકો કહે છે કે, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસ એ આશ્રમો સ્માર્ત છે અને ગૃહસ્થાશ્રમને માટે તો સાક્ષાત્ શ્રુતિમાં જ કહ્યું છે. માટે ગૃહસ્થ ધર્મથી સ્માર્ત એવાં ત્રણ આશ્ર-મનો બાધ થાય છે, એટલે કે અંધ, પંચુ વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમના અનાધિકારીઓને માટે

ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યધઃ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ દેવ, ઋષિ અને પિતૃ એ ત્રણનાં ઋણને દૂર કરીને મનને મોક્ષ-
સંન્યાસીના ધર્મે. વિષે જોડવું (સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો). પરંતુ દેવ, ઋષિ
અને પિતૃઓનાં ઋણ ફેડયા વિના પ્રાદ્ધાણ જો મોક્ષનું
સેવન કરે છે એટલે સંન્યાસ લે છે તો તે નરકમાં પડે છે.

તે આશ્રમોનું વિધાન છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમના અનધિકારી આંધળા પાંગળા વગેરેને
માટે જ ગૃહસ્થ સિવાયના આશ્રમ માનશું તો તેવા પુરુષો ગુરુને માટે ભિક્ષા,
પાણી તથા સમિધ લાવવાં, તપશ્ચરણ કરવું, ત્રણ દિવસથી વધારે એક ગામમાં
રહેવું નહિ વગેરે તે તે આશ્રમોની ક્રિયાઓ કેવી રીતે કરી શકશે ? એટલા
માટે પ્રત્યક્ષવિધાનાત્ ગૃહસ્થસ્ય એમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમી
પુરુષને અર્થ કામની એપણાઓ વધારે હોવાથી તેમને કરવાનાં કામ્ય કર્મો ઘણાં છે,
એટલા જ માટે જૂદા જૂદા અનેક યજ્ઞો કરવાનું કહ્યું છે. વળી કામાદિક સુખની
ધ્યષ્ટાવાળા જે પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમનો લાગ ન કરી શકે તેવા હોય, તે પુરુષો જો યાવત
જીવિત ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહે તો તેઓએ પોતાનાં શ્રેયને માટે જીવિતપર્યંત અગ્નિ-
હોત્રમાં હોમ કરવો. એ પ્રમાણે ઉપદેશ નીચેની શ્રુતિથી કરવામાં આવ્યો છે.
કુર્વન્નવેહ કર્માણિ જ્યાં સૂધી જીવવું સાંસૂધી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાં કે જેમ કરવાથી
પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં કરેલાં પાપોથી લેપાતો નથી અને મરણ પછી સ્વર્ગમાં જાય છે
અને તેવા અર્થ, કામમાં લોલુપ્ત પુરુષને માટે જ અનપાકૃત્ય (ઋણ) મોક્ષં તુ સેવમાનો
વ્રજત્યધઃ એ સ્મૃતિવચન છે. પરંતુ જેઓ વૈરાગ્યથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળવાને
ધ્વષ્ટ છે, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમનાં કામાદિક સુખો ભોગવવાને ધ્વષ્ટતા નથી તેઓ
બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાંથી જ પરંપારા વાનપ્રસ્થ અથવા સંન્યાસ આશ્રમ ગ્રહણ કરી
શકે છે અને તેને જાળાલ શ્રુતિ પ્રમાણ છે. માટે જ બૃહદારણ્યમાં પિતૃયાન (ધૂમમર્ગ)
અને દેવયાન એમ બે માર્ગોનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે, જેઓ સકામ હોઈને યજ્ઞાદિ
કર્મ કરનારા છે, તેઓ ધૂમ માર્ગમાં જઈને સુખ ભોગવે છે અને સાં પુણ્ય ક્ષીણ
થયા પછી પાછા મર્ત્યલોકમાં આવે છે. પરંતુ જેઓ નિષ્કામ છે અને અરણ્યમાં
શ્રદ્ધાપૂર્વક તપશ્ચરણ કરીને પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે, તેઓ દેવયાનમાં જાય છે.

આ વિષયમાં શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય જાળાલશ્રુતિનું પ્રમાણ આપીને કહે છે કે,
બ્રહ્મચારી સ્વાધ્યાય કરી રહ્યા પછી જ્ઞાનનિષ્ઠ થયો હોય તો તેને બીજાં આશ્રમોની
જરૂર નથી. તે બ્રહ્મચર્ય પછી તરત જ સંન્યાસ ધારણ કરી શકે છે, ચારે રામાનુજ
આચાર્ય વગેરેનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે, દ્વિજન્મતિ જ ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરી યથા-
શક્તિ ત્રણ ઋણમાંથી મુક્ત થઈને પછી સંન્યાસનો અધિકારી થાય છે. પરંતુ તે જો
સકામ હોય અને તેને જ્ઞાનનિષ્ઠા ન થઈ હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરી વિષયોપભોગ

અધીત્ય વિધિવદ્વેદાનુપુત્રાંશ્ચોત્પાદ્ય ધર્મતઃ ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ૩૬ ॥

૩૬ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે વેદો ભણીને એટલે ઋષિઓનું ઋણ ફેડીને, ધર્મ પ્રમાણે વિવાહ કરી, પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને એટલે પિતૃઓનું ઋણ ફેડીને તથા શક્તિ પ્રમાણે યજ્ઞોથી યજ્ઞ કરીને એટલે દેવોનું ઋણ ફેડીને મોક્ષમાટે વિચાર કરવો (સંન્યાસ લેવો).

અનધીત્ય દ્વિજો વેદાનનુત્પાદ્ય તથા સુતાન્ ।

અનિષ્ટ્વા ચૈવ યજ્ઞૈશ્ચ મોક્ષમિચ્છન્વ્રજત્યધઃ ॥ ૩૭ ॥

૩૭ બ્રાહ્મણ વેદોનું અધ્યયન કર્યા વિના, પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા વિના અને યજ્ઞોથી યજ્ઞ કર્યા વિના જ સંન્યાસ લેવાની ઇચ્છા રાખે છે તો નરકમાં પડે છે.

*પ્રાજાપત્યાં નિરૂપ્યેષ્ટિં સર્વવેદસદક્ષિણામ્ ।

આત્મન્યશીન્સમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ પ્રાજાપત્ય નામની ઇષ્ટિ કરીને તેમાં સર્વ ધન દક્ષિણામાં આપી દેવું અને પછી તે અગ્નિનો આત્મામાં સમારોપ કરીને બ્રાહ્મણે ઘરમાંથી વનમાં જઈને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો.

યો દત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ પ્રવ્રજત્યભયં ગૃહાત્ ।

તસ્ય તેજોમયા લોકા ભવન્તિ બ્રહ્મવાદિનઃ ॥ ૩૯ ॥

કરી મનને તૃપ્ત કર્યા પછી તેણે સંન્યાસ ધારણ કરવો અને જો અલ્પાર્થમાં જ નિષ્કામ થવાથી જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળો થયો હોય તો બીજા આશ્રમો વિના પણ સંન્યાસ ધારણ કરી શકે છે. આ પ્રમાણે વિરોધ પરિહાર થવા છતાં પણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને આચાર્યોના મત પ્રમાણે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે, શૂદ્રોને માટે સંન્યાસ આશ્રમ નથી અને દ્વિજોને પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવ્યા પછી નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કર્યા પછી સંન્યાસ છે. શૂદ્રો ગૃહસ્થાશ્રમનો લાગ કરીને સંન્યાસ ધારણ કરે છે તો તેને દોષ લાગે છે. મનુષ્યે કહ્યું છે કે, જે શૂદ્રો સંન્યાસ ધારણ કરે તેને રાજાએ કેદી બનાવીને રાજકીય સેવા કરવાની ફરજ પાડવી. પરંતુ આજકાલ ધર્મના નેતાને અભાવે શૂદ્રો સંન્યાસીઓનો વેશ ધારણ કરીને લોકોને ઠગે છે, તેવા ઠોંગી સંન્યાસીઓથી ગૃહસ્થોએ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે.

* ધરતું સર્વ ધન આપી દેવું, એમ જે કહ્યું છે તેનો એવો અર્થ છે કે સ્ત્રી, પુત્ર અને પોતાને માટે એમ ત્રણ લાગ પાડવા અને તેમાંથી પોતાનો લાગ દક્ષિણ તરિકે આપી દેવો.

૩૯ જે બ્રહ્મવાદી પુરુષ સ્થાવર તથા જંગમ એમ સર્વ પ્રાણીઓને અલય આપીને ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસાશ્રમ સ્વીકારે છે, તે બ્રહ્મવાદી પુરુષને તેજ્ઞેમય એવા હિરણ્યગર્ભના લોકો મળે છે.

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।

तस्य देहाद्वિमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ૪૦ ॥

૪૦ જે બ્રાહ્મણથી પ્રાણીઓને આણુમાત્ર પણ ભય ઉત્પન્ન થતો નથી, તેવા દેહથી મુક્ત થયેલા બ્રાહ્મણને કોઈ પણ ઠેકાણેથી ભય થતો નથી.

आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।

समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ૪૧ ॥

૪૧ સંન્યાસીએ ઘરમાંથી બહાર નીકળીને વનમાં જવું, દંડ કમંડળ વગેરે પવિત્ર વસ્તુઓને સાથે રાખવી, મૌન રાખવું, કોઈ કામના પૂરનારા ઉત્તમ વૈભવો પાસે લાવીને મૂકે તો પણ તેના ઉપર સ્પૃહા રાખવી નહિ, પુત્રાદિક પાસે આવે તો પણ તેના તરફ સ્નેહદૃષ્ટિથી જોવું નહિ, તેની સાથે એસવું નહિ તથા તેની સાથે વાતચિત પણ કરવી નહિ.

एक एव चरोन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।

सिद्धिमैकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ ૪૨ ॥

૪૨ સર્વનો ત્યાગ કરીને એકલો રહેનારો સિદ્ધિને પામે છે, એમ જોઈને કોઈની પણ સહાયતા લીધા વિના મોક્ષની સિદ્ધિ માટે એકલા જ ક્ષ્યા કરવું. એકલા પુરુષને પુત્રાદિકનો ત્યાગ કરવો પડતો નથી, તેમ તેનો પણ કોઈને ત્યાગ કરવો પડતો નથી.

अनग्निरनिकेतः स्याद्द्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

उपेक्षकोऽशङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ૪૩ ॥

૪૩ ગૃહાગ્નિનો અને ઘરનો ત્યાગ કરી દેવો, શરીરમાં વ્યાધિ થાય તો તેની ઉપેક્ષા કરવી, બુદ્ધિને સ્થિર રાખવી, વાણીને નિયમમાં રાખવી, મન-વડે સાવધાન રહેવું, એટલે મનમાંથી સંકલ્પ વિકલ્પોને કાઢી નાખવા, વનમાં રહેવું અને એક અગ્નને માટે જ ગામમાં જવું.

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ૪૪ ॥

૪૪ લિક્ષાપાત્ર, વૃક્ષનાં મૂળો, જીર્ણ તથા મલિન વસ્ત્રો, અસહાયતા (એકલું વિચરવું) અને સર્વના ઉપર સમાનભાવ. આટલાં મુક્ત પુરુષનાં લક્ષણ છે.

નામિનન્દેત મરણં નામિનન્દેત જીવિતમ્ ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિર્દેશં મૃતકો યથા ॥ ૪૫ ॥

૪૫ મરણની પણ ધૃષ્ટ કરવી નહિ તેમ જીવવાની પણ ધૃષ્ટ કરવી નહિ, પરંતુ પગારદાર ચાકર જેમ ધણીની જ આજ્ઞાને પાળ્યા કરે છે, તેમ કાળની આજ્ઞાને પાળ્યા કરવી અર્થાત્ જે જે અને તે તે સહન કર્યા કરવું.

(ગ્રૈષ્માનૈર્મંતિકાન્માસાનષ્ઠૌ મિક્ષુર્વિચક્રમેત્ ।

દયાર્થં સર્વભૂતાનાં વર્ષાસ્વેકત્ર સંવસેત્ ॥

સંન્યાસીએ હેમંત ઋતુના અને ગ્રીષ્મ ઋતુના આઠ મહિના બહાર ફર્યા કરવું અને વર્ષાઋતુમાં સર્વ પ્રાણીઓના ઉપર દયા કરીને જીવ જંતુઓની હિંસા ન થાય એટલા માટે એક ઠેકાણે વાસ કરવો.)

(નાસૂર્યં હિ વ્રજેન્માર્ગં નાદૃષ્ટાં ભૂમિમાક્રમેત્ ।

પરિપૂતાભિરાદ્ઝિસ્તુ કાર્યં કુર્વીત નિત્યશઃ ॥

સંન્યાસીએ રાત્રિએ માર્ગ ઉપર ચાલવું નહિ, અબાણી ભૂમિમાં પણ જવું નહિ અને પવિત્ર પાણીથી એટલે નદી વગેરેનાં પાણીથી નિત્ય સ્નાન આચમન આદિ કરવાં.)

(સત્યાં વાચમહિંસ્રાં ચ વદેદનપકારિણીમ્ ।

કલકાપેતામપરુષામનૃશંસામપૈશુનામ્ ॥

સત્ય, હિંસાદોષથી રહિત, કોઈનું ભુંડું નહિ કરનારી, કપટથી રહિત, તીક્ષ્ણતારહિત, કૂરતારહિત તથા જેમાં કોઈની આડી ન હોય તેવી વાણી બોલવી.)

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિવેત્ ।

સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ દૃષ્ટિવડે શુદ્ધ કરેલી ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવા અર્થાત્ કીડી, મંકોડા મરી ન જાય તેને માટે જોઈ જોઈને ચાલવું, પાણીને વસ્ત્રથી ગાળીને પીવું, સત્યવડે પવિત્ર એવી વાણી બોલવી અર્થાત્ સત્ય બોલવું અને મનને જે

સારું લાગે તે કરવું અથવા તો મનમાં બીજાનાં ધન વગેરે લઇ લેવાનો સંકલ્પ કરવો નહિ.

અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કચ્ચન ।

ન ચેમં દેહમાશ્રિત્ય વૈરં કુર્વીત કેનચિત્ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ કોઇ મનુષ્ય શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વાદ કરતો હોય તો તેને સહન કરવો; પરંતુ તેની ઉપર ક્રોધ કરવો નહિ, કોઇનું પણ અપમાન કરવું નહિ તથા વ્યાધિના ઘરરૂપ અને અસ્થિર એવા આ શરીરને માટે કોઇની સાથે પણ વૈર કરવું નહિ.

ક્રુધ્યન્તં ન પ્રતિક્રુધ્યેદાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ ।

સપ્તદ્વારાવકીર્ણાં ચ ન વાચમનૃતાં વદેત્ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ કોઇ ક્રોધ કરે તો પણ તેની સામે ક્રોધ કરવો નહિ, કોઇ નિંદા કરે તો પણ તેની નિંદા નહિ કરતાં કુશળ વાણી વદવી તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ સાત ઇન્દ્રિયોના વિષય સંબંધી વાતચિત કરવી નહિ; પરંતુ પરબ્રહ્મ સંબંધી જ વિચાર કર્યા કરવો. અથવા તો સાતદ્વારનો કહેતાં ધર્મ, અર્થ, કામ, ધર્માર્થ, ધર્મકામ, અર્થકામ, ધર્માર્થકામ એ સાત વિષયનો વિચાર કર્યા કરવો નહિ.

અધ્યાત્મરતિરાસીનો નિરપેક્ષો નિરામિષઃ ।

આત્મનૈવ સહાયેન સુસ્વાર્થી વિચરેદિહ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ આત્મજ્ઞાન ઉપર પ્રીતિ રાખવી (અર્થાત્ પરબ્રહ્મનું જ ધ્યાન કર્યા કરવું), સ્વસ્તિકાદિક યોગનાં આસનો વાળીને બેસવું, હંડ કમંડળ ઉપર મમતા રાખવી નહિ, વિષયોની ઇચ્છા રાખવી નહિ, પરંતુ સંન્યાસીએ પોતાની સહાયતાથી જ મોક્ષસુખને માટે આ જગતમાં વિચરવું.

ન ચોત્પાતનિમિત્તાભ્યાં ન નક્ષત્રાઙ્ગવિઘ્નયા ।

નાનુશાસનવાદાભ્યાં મિક્ષાં લિપ્સેત કહિંચિત્ ॥ ૫૦ ॥

૫૦ ઉત્પાતો કહીને એટલે પૃથ્વીકંપ, ગ્રહણ, ધૂમકેતુનો ઉદય વગેરે કહીને, કાગડા, શિયાળ, ગધેડા વગેરેના શબ્દો ઉપરથી શકુનો કહીને, કૃત્તિકા, રોહિણી વગેરે નક્ષત્રોનાં રૂજો તથા સામુદ્રિકનાં ચિન્હો કહીને, ચિકિત્સા વગેરે કરીને, રાજા તથા તેના મંત્રીઓને રાજનીતિનો ઉપદેશ કરીને, અધ્યાપન અને ઉપદેશ કરીને તથા શાસ્ત્રના વિવાદ વખતે પ્રતિવાદીના પક્ષમાં દૂષણ

વગેરે આપવારૂપી વિવાહ કરીને સંન્યાસીએ કોઈ દહાડો લિક્ષાની ધન્યતા કરવી નહિ (અર્થાત્ સંન્યાસીએ વ્યવહારમાં પડવું નહિ).

ન તાપસૈર્બ્રાહ્મણૈર્વા વયોભિરપિ વા શ્વભિઃ ।

આકીર્ણં ભિક્ષુકૈર્વાન્યૈરાગારમુપસંવ્રજેત્ ॥ ૫૧ ॥

૫૧ તપસ્વીઓ, બ્રાહ્મણો, પક્ષીઓ, કુતરાંઓ અને બીજા ભિક્ષુકો અન્નને માટે જે ઘરને ઘેરીને ઉભાં હોય, તે ઘેર સંન્યાસીએ લિક્ષા માગવા જવું નહિ.

ઋષ્ણકેશનસ્વશ્મશ્રુઃ પાત્રી દણ્ડી કુસુમ્ભવાન્ ।

વિચરેન્નિયતો નિત્યં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥ ૫૨ ॥

૫૨ માથાના, ડાઢીના અને મૂછના વાળ મુંડાવી નાંખવા, હાથમાં પાત્ર, દંડ તથા કમંડળ રાખવાં તથા નિત્ય નિયમે પાળીને પ્રાણી માત્રને પીડા કર્યા વિના જગતમાં વિચરવું.

અતૈજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વ્રણાનિ ચ ।

તેષામદ્ધિઃ સ્મૃતં શૌચં ચમસાનામિવાધ્વરે ॥ ૫૩ ॥

૫૩ સંન્યાસીનાં પાત્રો ધાતુનાં ન હોવાં જોઈએ, તેમ છિદ્રવાળાં પણ ન હોવાં જોઈએ. પરંતુ કાષ્ટનાં અથવા તો મૃત્તિકાનાં હોવાં જોઈએ અને યજ્ઞમાં ચમસ વગેરે પાત્રોને જેમ પાણીથી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેમ સંન્યાસીનાં પાત્રોને પણ પાણીથી શુદ્ધ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

અલાબું દારૂપાત્રં ચ મૃન્મયં વૈદલં તથા ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ૫૪ ॥

૫૪ તુંબડાનું, કાષ્ટનું, માટીનું અથવા તો વાંસનું પાત્ર સ્વાયંભૂ મનુએ સંન્યાસીને માટે કહ્યું છે.

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ૫૫ ॥

૫૫ સંન્યાસીએ એક વખત જ લિક્ષા કરવી, પરંતુ વધારેવાર લિક્ષા કરવાનો પ્રસંગ પાડવો નહિ. કારણ કે જે સંન્યાસી લિક્ષામાં આસક્તિ રાખે છે, તે સંસારના વિષયોમાં બંધાય છે.

विदूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे मुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ૫૬ ॥

૫૬ જ્યારે પાકશાળાનો ધૂમાડો ગંધ થઈ જાય, મૂશલ (સાંખેલા)નો અવાજ ગંધ થઈ જાય, અંગારા ઠરી જાય, ગૃહસ્થ સુદ્ધાંત લોજન કરી રહે, બેઠેરાંઓને પણ ફેંકી દેવામાં આવે ત્યારે સંન્યાસીએ નિત્ય ભિક્ષા માંગવા માટે જવું.

અભામે ન વિષાદી સ્યાભામે ચૈવ ન હર્ષયેત્ ।

પ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્યાન્માત્રાસજ્ઞાદ્વિનિર્ગતઃ ॥ ૫૭ ॥

૫૭ ભિક્ષા મળે નહિ તો ખેદ કરવો નહિ, મળે તો હર્ષ પામવો નહિ, દંડ, કમંડળ વગેરે પદાર્થ ઉપર પણ મમત્વ છોડી દઈને કેવળ પ્રાણુ ટકી રહે, તેટલાં જ અજ્ઞાદિ ગ્રહણ કરવાં.

અભિપૂજિતલાભાંસ્તુ જુગુપ્સેતૈવ સર્વશઃ ।

અભિપૂજિતલાભૈશ્ચ યતિર્મુક્તોઽપિ વધ્યતે ॥ ૫૮ ॥

૫૮ સત્કારપૂર્વક મળતી ભિક્ષાઓ તરફ સંપૂર્ણ રીતે ગ્લાનિ રાખવી. કારણ કે સંન્યાસી જે સત્કારપૂર્વક ભિક્ષા મેળવે છે તો મુક્ત છતાં પણ જન્મના ગંધનથી ગંધાય છે.

અલ્પાન્નાભ્યવહારેણ રહઃસ્થાનાસનેન ચ ।

હ્રિયમાણાનિ વિષયૈરિન્દ્રિયાણિ નિર્વર્તયેત્ ॥ ૫૯ ॥

૫૯ અલ્પ અન્નનો આહાર કરીને તથા એકાંત સ્થાનમાં વાસ કરીને વિષયોવડે ખેંચાતી એવી ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરવી.

ઇન્દ્રિયાણાં નિરોધેન રાગદ્વેષક્ષયેણ ચ ।

અહિંસયા ચ ભૂતાનામમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૬૦ ॥

૬૦ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી, રાગનો તથા દ્વેષનો ક્ષય કરવાથી અને પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવાથી પુરુષ મોક્ષ મેળવવાને સમર્થ થાય છે.

અવેક્ષેત ગતીર્નૃણાં કર્મદોષસમુદ્ભવાઃ ।

નિરયે ચૈવ પતનં યાતનાશ્ચ યમક્ષયે ॥ ૬૧ ॥

૬૧ શાસ્ત્રમાં કહેલા કર્મો નહિ કરવાથી મનુષ્યોનો પશુ, પક્ષી વગેરેની યોનિમાં જન્મ થાય છે, નરકમાં પડવું પડે છે. અને યમ લોકમાં અનેક જાતનાં દુઃખો લોગવવાં પડે છે, તેનો સંન્યાસીએ વિચાર કરવો.

વિપ્રયોગં પ્રિયૈશ્ચૈવ સંયોગં ચ તથાપ્રિયૈઃ ।

જરયા ચાભિભવનં વ્યાધિભિશ્ચોપપીડનમ્ ॥ ૬૨ ॥

૬૨ સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પ્રિય જનોનો વિયોગ, શત્રુ વગેરે અપ્રિયોની સાથે સમાગમ, વૃદ્ધાવસ્થાથી થતો પરાભવ તથા શારીર વ્યાધિઓથી શરીરની પીડા, આ સર્વ વિહિત કર્મ ન કરવાથી અને પ્રીતિબિદ્ધ કર્મ કરવાથી થાય છે, એમ વિચાર કરવો.

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् ।

योनिकોटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ૬૩ ॥

૬૩ વળી અંતરાત્માનું આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ થાય છે, ફરીને તેની ગર્ભમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે અને હજારો તથા કરોડો યોનિઓમાં જન્મ થાય છે, એમ વિચાર કરવો.

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।

धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ૬૪ ॥

૬૪ અધર્માચરણ કરવાથી દેહધારી પ્રાણીઓને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તથા ધર્માચરણ કરવાથી અક્ષય એવાં મોક્ષસુખનો લાભ થાય છે, એમ અવલોકન કરવું.

सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।

देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधમેषु च ॥ ૬૫ ॥

૬૫ યોગ ધ્યાનાદિકેના ઉપાયોવડે આત્માની સૂક્ષ્મતાનું એટલે દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એવી જાતનું અવલોકન કરવું તથા એ આત્મા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિનાં ઉત્તમ તથા અધમ શરીરોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એમ અવલોકન કરવું.

भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ૬૬ ॥

૬૬ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આભૂષણાદિકેથી શણગારીને રહેતો હોય અથવા તો બ્રહ્મચારી કે વાનપ્રસ્થ આદિ ગમે તે આશ્રમમાં રહેતો હોય, છતાં પણ સર્વ પ્રાણીમાં એક જ આત્મા રહેલો છે, આવી સમાન દૃષ્ટિ રાખવારૂપી સંન્યાસ ધર્મનું આચરણ કરવું. કેમકે આશ્રમનાં ચિહ્ન કંઈ ધર્માચરણમાં કારણ ગણાતાં નથી.

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।

न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ૬૭ ॥

૬૭ નિર્મળીનાં કૃણનું નામ લેવાથી કંઈ પાણી નિર્મળ થતું નથી, પરંતુ તેને પાણીમાં નાંખવાથી પાણી નિર્મળ થાય છે; તેમ આશ્રમનાં લિંગ (ચિહ્ન) ધારણ કરવાથી કંઈ આશ્રમધર્મનું કૃણ મળતું નથી, પણ આશ્રમધર્મનું આચરણ કરવાથી તેનું કૃણ મળે છે.

સંરક્ષણાર્થં જન્તૂનાં રાત્રાવહનિ વા સદા ।

શરીરસ્યાત્યયે ચૈવ સમીક્ષ્ય વસુધાં ચરેત્ ॥ ૬૮ ॥

૬૮ શરીરને ગમે તેવી પીડા થઈ હોય તો પણ સંન્યાસીએ રાત્રે અથવા તો દિવસે એમ સદાકાળ પ્રાણીઓનાં સંરક્ષણ નિમિત્તે પૃથ્વી ઉપર સારી રીતે બેઠને ચાલવું.

અહ્વા રાત્ર્યા ચ યાજ્ઞન્તૂન્હિનસ્ત્યજ્ઞાનતો યતિઃ ।

તેષાં સ્નાત્વા વિશુદ્ધયર્થં પ્રાણાયમાન્ષઢાચરેત્ ॥ ૬૯ ॥

૬૯ સંન્યાસી દિવસે તથા રાત્રે હાલતાં ચાલતાં બનાવતાં જે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, તે હિંસાથી થયેલાં પાપનો નાશ કરવા માટે તેણે નિત્ય છ પ્રાણાયામ કરવા.

પ્રાણાયામા બ્રાહ્મણસ્ય ત્રયોઽપિ વિધિવત્કૃતાઃ ।

વ્યાહૃતિપ્રણવૈર્યુક્તા વિજ્ઞેયં પરમં તપઃ ॥ ૭૦ ॥

૭૦ બ્રાહ્મણ અથવા તો સંન્યાસી સાત વ્યાહૃતિ અને દશ ઓંકાર સાથે ત્રણ પ્રાણાયામ પણ બે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કરે તો તે તેનું પરમ (શ્રેષ્ઠ) તપ બાણવું.

દહન્તે ધ્યાયમાનાનાં ધાતૂનાં હિ યથા મલાઃ ।

તથેન્દ્રિયાણાં દહન્તે દોષાઃ પ્રાણસ્ય નિગ્રહાત્ ॥ ૭૧ ॥

૭૧ સોનું, રૂપું વગેરે ધાતુઓને એક કુરડીમાં નાંખીને અગ્નિથી તપાવવામાં આવે છે તો તેઓના માટી વગેરે મેલ જેમ જેમ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ મનના રાગાદિ દોષો અને નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયાસક્તિરૂપ દોષો પ્રાણાયામ કરવાથી બળી જાય છે.

***પ્રાણાયામૈર્દેહદોષાન્ધારણાભિશ્ચ કિલ્બિષમ્ ।**

પ્રત્યાહારેણ સંસર્ગાન્ધ્યાનેનાનીશ્વરાન્ગુણાન્ ॥ ૭૨ ॥

* આ પ્રકરણ સંન્યાસીના ધર્મોનું હોવાથી આ શ્લોકમાં યોગાભ્યાસની વાત કહેલી છે. યોગ ચાર પ્રકારનો છે. રાજયોગ, હૃકયોગ, મંત્રયોગ અને લયયોગ. ધ્યાનવડે

૭૨ પ્રાણાયામો કરીને કામ ક્રોધાદિ દોષોને બાળી નાંખવા, ધારણા કરીને પાપને બાળી નાંખવાં, પ્રત્યાહાર કરીને વિષયોમાંથી ઈન્દ્રિયોને ધૂટી પાડી આત્માસિમુખ કરવી અને પરમાત્માના ધ્યાનવડે સત્વ, રજ, તમ વગેરે ગુણો આત્માના નથી, પરંતુ પ્રકૃતિના છે, આવો વિચાર કરવો.

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।

ध्यानयोगेन संपश्येद्वૃત્તિમस्यान्तरાત્મનઃ ॥ ૭૩ ॥

૭૩ જીવાત્માનો કર્મવડે ઉત્તમ તથા અધમ યોનિમાં જન્મ થાય છે. તે વાત જોએાનું મન શાસ્ત્રના વિચારથી જિતાયલું નથી એવા અજ્ઞાનીઓ બાણી

ચિત્તને એકાગ્ર કરીને કેવળ કુંભકને સિદ્ધ કરવો એ રાજયોગ, હઠથી પ્રાણનો નિરોધ કરીને ચિત્તવૃત્તિને એકાગ્ર કરવી તે હઠયોગ. રાજયોગમાં ચિત્તને રોકવાથી પ્રાણનો નિરોધ થાય છે અને હઠયોગમાં પ્રાણને રોકવાથી ચિત્તનો નિરોધ થાય છે. કારણ કે ચિત્ત અને પ્રાણ બન્ને નિત્ય સંબંધવાળા છે. ઉપાસ્ય દેવના મંત્રના જપથી ચિત્તવૃત્તિને ઉપાસ્ય દેવમાં સ્થિર કરવી, તે મંત્રયોગ અને કાનમાં મીણુ વગેરેની ગોળીઓ રાખીને આંતર શબ્દને અવણ કરવો, તે લયયોગ કહેવાય છે. એ ચારેય યોગમાં પ્રાણનો અને ચિત્તનો નિરોધ રહેલો છે; માટે યોગસૂત્રમાં યોગનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે; “યોગશ્ચિત્ત-વૃત્તિનિરોધઃ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તેનું નામ યોગ કહેવાય છે” યમ, નિયમ અને આસન આ ત્રણ અંગ વગર યોગ થઈ શકતો નથી અને તે ત્રણેય અંગો આગળ કહેલાં છે. આ ત્રણે અંગો બહિરંગ હોવાથી અહીં વર્ણવ્યાં નથી; પરંતુ પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને પાંચમો સમાધિ આ અંતરંગ હોવાથી વર્ણવ્યાં છે. યમો તથા નિયમોનું પાલન કરીને સ્વસ્તિક, પદ્માસન વગેરે શાસ્ત્રોક્ત આસનો સિદ્ધ કરીને પ્રાણાયામ સાધવો જોઈએ. દોષ એટલે રાગદ્વેષ આદિ દોષને ઉત્પન્ન કરનારાં અશુભ આચરણ બાણુવાં. પ્રાણાયામથી અશુભ આચરણ નાશ પામે છે અને તેના નાશથી રાગાદિક દોષો પણ નાશ પામે છે. પ્રાણાયામ કરવાથી પ્રકાશશીલ સત્વગુણને આવરણ કરનાર સંસારનાં બંધનરૂપ કર્મ ક્ષીણ થાય છે, મનની ધારણાવિષે યોગ્યતા આવે છે અને ચિત્તનો શબ્દાદિક વિષયોની સાથે સંબંધ ન થવાથી ઈન્દ્રિયો પણ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થઈને વશ થાય છે. તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. વશ થયેલાં ચિત્તને નાલિદેશ, હૃદય, બ્રૂમધ્ય, મૂર્ધા વગેરે કોઈ પણ એક પ્રદેશમાં સ્થિર કરવું, તેનું નામ ધારણા. આ ધારણાથી પાપનો નાશ થાય છે અને ધારણાપ્રદેશમાં ધ્યેયનું (ઉપાસ્યનું) અવલંબન કરવાથી ચિત્તનો જે અખંડ પ્રવાહ, તેને ધ્યાન કહે છે અને તે ધ્યાનવડે ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાનના વિરોધી ગુણોનો નાશ થાય છે. ધ્યાતા તથા ધ્યાનનો ભેદ નાશ પામીને એક ધ્યેયાકારરૂપે થવું, તેનું નામ સમાધિ. આ સમાધિ થયા પછી દ્રષ્ટા એવો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં જ નિમગ્ન રહે છે.

શકતા નથી; માટે ઉત્તમ તથા અધમ યોનિમાં જન્મ થવાનું કારણ અંતરાત્માના ધ્યાનનો અભ્યાસ કરીને સારી રીતે જાણવું (અને કામ્ય તથા નિષિદ્ધ કર્મ સેવવાથી અધમ ગતિ થાય છે એમ જાણીને બ્રહ્મજ્ઞાનવિષે નિષ્ઠા રાખવી.)

સમ્યગ્દર્શનસંપન્નઃ કર્મભિર્ન નિવદ્ધયતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ સંસારં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૭૪ ॥

૭૪ જે મનુષ્યને પરબ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, તે કર્મથી બંધાતો નથી; પરંતુ જેને પરબ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી, તે સંસારમાં જન્મમરણને પામ્યા કરે છે.

અહિંસયેન્દ્રિયાસદ્ગૃહૈર્વૈદિકૈશ્ચૈવ કર્મભિઃ ।

તપસશ્ચરણૈશ્ચોગ્રૈઃ સાધયન્તીહ તત્પદમ્ ॥ ૭૫ ॥

૭૫ અહિંસાથી, ઇન્દ્રિયોમાં અનાસક્તિથી, વૈદિક કર્મો કરવાથી તથા આંદ્રાચણ વગેરે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવાથી પુરુષ આ લોકમાંજ બ્રહ્મનાં પદને પ્રાપ્ત કરે છે.

અસ્થિસ્થૂળં સ્નાયુયુતં માંસશોણિતલેપનમ્ ।

ચર્માવનદ્ધં દુર્ગન્ધિ પૂર્ણં મૂત્રપુરીષયોઃ ॥ ૭૬ ॥

જરાશોકસમાવિષ્ટં રોગાયતનમાતુરમ્ ।

રજસ્વલમાનિત્યં ચ ભૂતાવાસમિમં ત્યજેત્ ॥ ૭૭ ॥

૭૬-૭૭ આ શરીર હાડકાંરૂપી થાંભલીઓવાળું, સ્નાયુરૂપી દોરીઓવાળું, માંસ અને લોહીરૂપી ગારાથી લીંપેલું, આમડાથી મઢેલું, મળ મૂત્રથી ભરપૂર, દુર્ગંધી, વૃદ્ધવસ્થાથી તથા શોકથી ભરપૂર, રોગના સ્થાનરૂપ, ક્ષુધા પીપાસા, તાઢ, તડકા વગેરેથી આતુર, ઘણું કરીને રક્તેગુણવાળું, નાશવંત સ્વભાવનું અને પૃથ્વી વગેરે પંચ મહાભૂતોના નિવાસ સ્થાનરૂપ છે, આમ જાણીને મનુષ્યે દેહ ઉપરથી મમત્વનો ત્યાગ કરવો.

નદીકૂલં યથા વૃક્ષો વૃક્ષં વા શકુનિર્યથા ।

તથા ત્યજન્નિમં દેહં કૃચ્છ્રાદ્રાહાદ્દિમુચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

૭૮ પ્રારબ્ધકર્મો ભોગવવાનાં હોવાથી વૃક્ષ જેમ કાળાંતરે નદીનાં તીરનો ત્યાગ કરે છે અથવા તો પ્રારબ્ધ કર્મ ન હોવાથી પક્ષી જેમ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વૃક્ષનો ત્યાગ કરે છે તેમ જે પુરુષ આ મિથ્યા દેહનો કાળાંતરે અથવા તો સ્વેચ્છાથી ત્યાગ કરે છે, તે સંસારરૂપી દુઃખદાયક ગ્રાહના મુખમાંથી મુક્ત થાય છે.

*પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃતમપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

વિસૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્માભ્યેતિ સનાતનમ્ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ અહ્મવેત્તા પુરુષ પોતાનું હિત કરનારા પ્રિયપુરુષો ઉપર પુણ્યનો અને પોતાનો દ્વેષ કરનારા પુરુષો ઉપર પાપનો ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મના ધ્યાનયોગવડે સનાતન એવા પરબ્રહ્મને પામે છે.

યદા ભાવેન ભવતિ સર્વભાવેષુ નિઃસ્પૃહઃ ।

તદા સુખમવાપ્નોતિ પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૮૦ ॥

૮૦ સંન્યાસી જ્યારે સર્વ જાતના વિષયો ઉપર અંતઃકરણથી નિઃસ્પૃહ થઈ જાય છે ત્યારે આ લોકમાં સુખ ભોગવે છે અને પરલોકમાં સનાતન એવાં મોક્ષસુખને ભોગવે છે.

અનેન વિધિના સર્વાસ્ત્યક્ત્વા સદ્ગાઞ્છનૈઃ શનૈઃ ।

સર્વદ્વન્દ્વવિનિર્મુક્તો બ્રહ્મણ્યેવાવતિષ્ઠતે ॥ ૮૧ ॥

*અહ્મવેત્તા પુરુષ પોતાના પ્રિય મિત્ર આદિને પોતાનું સુકૃત-પુણ્ય અર્પણ કરીને અને અપ્રિયને-(શત્રુને) દુષ્કૃત-પાપ આપીને પરબ્રહ્મને પામે છે. શાટ્યાયન શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:-“તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ સુહૃદઃ સાધુકૃત્યાં દ્વિષન્તઃ પાપકૃત્યામ્” તેના પુત્રોને તેના વારસો મળે છે, મિત્રોને તથા સ્નેહીઓને તેનું પુણ્ય મળે છે અને દ્વેષ કરનારાઓને તેનું પાપ મળે છે” કૌશીતકી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે:-“તત્સુકૃત-દુષ્કૃતે વિધુચુતે । તસ્ય પ્રિયા જ્ઞાતયઃ સુકૃતમુપયન્તિ અપ્રિયા દુષ્કૃતમ્ યોગી પુણ્ય અને પાપનો ત્યાગ કરે છે. તેમાં સ્નેહી સંબંધીઓ તેનાં પુણ્યને ગ્રહણ કરે છે અને શત્રુઓ તેનાં પાપને ગ્રહણ કરે છે.” ઈત્યાદિક શ્રુતિઓ પરથી અહ્મવેત્તા પુરુષનાં પુણ્ય પાપની હાનિ થાય છે અને તેનાં પુણ્ય પાપો સ્નેહીઓ તથા મિત્રોને મળે છે. એ વાત હાનૌ તૂપાયનશબ્દશોષત્વાત્ એ અહ્મસૂત્રમાં પણ વર્ણવી છે. અહીં કોઈને શંકા થશે કે, એકનાં પુણ્ય પાપ બીજાને કેમ મળે? જો એમ માનીશું તો અકૃતાભ્યાગમ્ એટલે નહીં કરેલાં કર્મનાં ફળની પ્રાપ્તિ થવારૂપી દોષ પ્રાપ્ત થશે. આ શંકાનું સમાધાન એવું છે કે, ઉપરની શ્રુતિનું તાત્પર્ય અહ્મવિદ્યા જાણનારાની અહ્મવિદ્યાની પ્રશંસામાં છે અર્થાત્ અહ્મવેત્તાનો દ્વેષ કરનારો તેના પાપનો ભાગી થાય છે.

મેધાતિથિ તથા ગોવિંદરાજ આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે;-સંન્યાસીનું કોઈ પ્રિય કરે છે તો તે પોતાનાં પુણ્યનું ફળ છે અને દ્વેષ કરે છે તો તે પોતાનાં પાપનું ફળ છે, એમ માનીને પ્રિય તથા અપ્રિય કરનારા ઉપર રાગદ્વેષ નહિ કરતાં પોતાનાં પુણ્ય પાપ ઉપરજ તે પ્રિય તથા અપ્રિયને છોડી દઈને ધ્યાનયોગથી પરબ્રહ્મને પામે છે.

૮૧ ઉપર કહેલા વિધિપ્રમાણે ધીરે ધીરે સર્વ પ્રકારના મમતારૂપ સંગોનો ત્યાગ કરીને તથા ક્રુધા, તૃષ્ણા, શોક, મોહ, જરા, મૃત્યુ વગેરેથી થનારાં દુઃખોથી તથા સુખોથી મુક્ત થઈને પરબ્રહ્માં જ સ્થિતિ કરવી.

ધ્યાનિકં સર્વમેવૈતદ્દેતદભિશદ્ધિતમ્ ।

ન હનધ્યાત્માવૈત્કશ્ચિત્ક્રિયાફલમુપાશ્રુતે ॥ ૮૨ ॥

૮૨ (પુત્રાદિક ઉપરથી મમતા ઉઠાડી દેવી, સર્વ સુખદુઃખોનો ત્યાગ કરવો) વગેરે જે કંઈ તે સર્વ, પરમાત્માના ધ્યાનથી થઈ શકે છે; પરંતુ જેને આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તે ધ્યાનાદિ ક્રિયાના ફળને પામતો નથી.

અધિયજ્ઞં બ્રહ્મ જપેદાધિદૈવિકમેવ ચ ।

આધ્યાત્મિકં ચ સતતં વેદાન્તાભિહિતં ચ યત્ ॥ ૮૩ ॥

૮૩ યજ્ઞને પ્રતિપાદન કરનારા વેદભાગનો, દેવતાઓનાં સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનારા મંત્રભાગનો તથા આત્માનાં સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનારા વેદાંત ગ્રંથોનો પાઠ કરવો અને વેદાંતમાં વર્ણવેલા ઓંકારનો જપ કરવો.

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ૮૪ ॥

૮૪ વેદના અર્થને નહિ જાણનારા અજ્ઞાની પુરુષોને, વેદના અર્થને જાણનારા વિદ્વાનોને, સ્વર્ગને ઇચ્છનારાઓને અને મોક્ષ પદની ઇચ્છા રાખનારાઓને એક શબ્દબ્રહ્મ જ શરણ કરવા યોગ્ય છે.

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विद्यूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ૮૫ ॥

૮૫ જે બ્રાહ્મણ ઉપર કહેલા વિધિ પ્રમાણે સંસાર છોડી દઈને સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે, તે આ લોકમાં જ પાપનો નાશ કરીને પરબ્રહ્મને પામે છે.

*एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् ।

वेदसंन्याસિકાનાં તુ કર્મયોગં નિવોધત ॥ ૮૬ ॥

* જે બ્રાહ્મણ ઉપર કહેલો સંન્યાસ લેવાને અશક્ત હોય, તેણે ધરમાં અથવા તો નગરની બહાર એકાંત જગ્યામાં રહેવું, ધૃતિ, ક્ષમા વગેરે દશ ધર્મો પાળવા, પુત્રને સાં ભિક્ષા કરવી અને નિલ સ્વાધ્યાય કરવો. આ સંન્યાસ કુટ્ટીયક સંન્યાસ કહેવાય છે.

૮૬ મનને નિયમમાં રાખનારા સંન્યાસીઓનો આ ધર્મ તમને કહી સંભળાવ્યો. હવે યાગ, હોમ, સ્વાધ્યાય, ઉપવાસ, તીર્થયાત્રા વગેરે કલેશ-સાધ્ય ધર્મોનો ત્યાગ કરીને કેવળ જપ તથા આત્મચિંતન કરનારા કુટીચક સંન્યાસીઓનો ધર્મ સાંભળો.

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

૮૭ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી આ ચાર જૂદા જૂદા આશ્રમીઓની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ ગૃહસ્થને આધીન છે.

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥

૮૮ આ સર્વે આશ્રમો શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ક્રમવાર જ સેવ્યા હોય તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે આશ્રમધર્મને પાળનારા દ્વિજને ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડે છે.

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्विभर्ति हि ॥ ८९ ॥

૮૯ બ્રહ્મચર્ય વગેરે સર્વેય આશ્રમોમાં, વેદમાં તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલાં અસિદ્ધોત્પાદિક કર્મો કરવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. કારણ કે ગૃહસ્થ બીજા ત્રણ (બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી)નું પોષણ કરે છે.

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९० ॥

૯૦ જેમ મોટી નદીઓ અને નદો એ સર્વે સમુદ્રમાં મળી જઈને સ્થિતિ કરે છે, તેમ સર્વે આશ્રમીઓ પણ ગૃહસ્થને આધારે રહીને પોતાનું પોષણ કરે છે.

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।

दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

૯૧ ઉપર કહેલા ચારેય આશ્રમના દ્વિજવર્ણોએ નિત્ય દશ પ્રકારનો ધર્મ પ્રયત્નપૂર્વક સેવવો.

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥

૯૨ ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી તે), શૌચ, ઇન્દ્રિય-
નિગ્રહ, વિજ્ઞાન, બ્રહ્મવિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ આ દશ ધર્મનાં લક્ષણ છે.

દશ લક્ષણાનિ ધર્મસ્ય યે વિપ્રાઃ સમધીયતે ।

અધીત્ય ચાનુવર્તન્તે તે યાન્તિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૯૩ ॥

૯૩ જે બ્રાહ્મણો ધર્મનાં દશ લક્ષણોનું સારી રીતે અધ્યયન કરે છે અને
અધ્યયન કર્યા પછી તે પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ પરમ ગતિને પામે છે.

દશલક્ષણકં ધર્મમનુતિષ્ઠન્સમાહિતઃ ।

વેદાન્તં વિધિવચ્છ્રુત્વા સંન્યસેદનૃણો દ્વિજઃ ॥ ૯૪ ॥

૯૪ દ્વિજવર્ણે ઉપર કહેલા દશ પ્રકારના ધર્મનું આચરણ કરવું, મનને
નિયમમાં રાખવું, દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ વિધિપૂર્વક
વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરીને જ્ઞાન મેળવ્યા પછી સંન્યાસ ધારણ કરવો.

સંન્યસ્ય સર્વકર્માણિ કર્મદોષાનપાનુદન્ ।

નિયતો વેદમભ્યસ્ય પુત્રૈશ્વર્યે સુખં વસેત્ ॥ ૯૫ ॥

૯૫ કુટીચકે અગ્નિહોત્ર આદિ સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી, અબ્જાણતાં થયેલા
પ્રાણીના વધાદિક કર્મોથી થયેલાં પાપોનો પ્રાણાયામાદિકથી નાશ કરી નાખવો,
ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી, ઉપનિષદોનો અર્થજ્ઞાનની સાથે અભ્યાસ કરવો
તથા પુત્રે અર્પણ કરેલાં ભોજનાદિકનો તથા વસ્ત્રાદિકનો ઉપભોગ કરીને
સુખમાં રહેવું.

(સંન્યસેત્સર્વકર્માણિ વેદમેકં ન સંન્યસેત્ ।

વેદસંન્યાસતઃ શૂદ્રસ્તસ્માદ્વેદં ન સંન્યસેત્ ॥

સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી દેવો, પરંતુ એક વેદનો ત્યાગ કરવો નહિ. વેદનો
ત્યાગ કરવાથી દ્વિજ વર્ણ શૂદ્ર થઈ જાય છે, માટે દ્વિજવર્ણે વેદનો ત્યાગ
કરવો નહિ.)

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

સંન્યાસેનાપહત્યૈનઃ પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૯૬ ॥

૯૬ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અગ્નિહોત્રઆદિ કર્મોનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગા-
દિકની પણ સ્પૃહા (ઇચ્છા) રાખ્યા વિના કેવળ એક આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષા-
ત્કાર કરવારૂપી પોતાના કાર્યમાં તત્પર રહીને સંન્યાસ ધારણ કરવાથી બ્રાહ્મણ
પોતાના પાપનો નાશ કરીને પરમ ગતિને (બ્રહ્મને) પામે છે.

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मे निबोधत ॥ ૧૭ ॥

इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

૬૭ હે બ્રાહ્મણો ! મેં તમને આ બ્રાહ્મણનો બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એમ ચાર પ્રકારનો પવિત્ર અને પરલોકમાં અક્ષય સુખ આપનારો આશ્રમધર્મ કહી સંભળાવ્યો. હવે તમે રાજાઓના ધર્મ સાંભળો.

ઇતિ શ્રીગુજરાતી ભાષાન્તરસહિત મનુસ્મૃતિમાં 'વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસીના ધર્મ' એ નામનો અધ્યાય ૬ ક્રો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭ મો.

-*****-

રાજધર્માન્પ્રવક્ષ્યામિ યથાવૃત્તો ભવેન્નૃપઃ ।

સંભવશ્ચ યથા તસ્ય સિદ્ધિશ્ચ પરમા યથા ॥ ૧ ॥

૧ હવે હું તમને રાજના ધર્મો કહું છું. મૂર્ધાલિષિક્ષિત રાજનાં આચરણો કેવાં હોવાં જોઈએ, સૃષ્ટિના આરંભમાં તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તથા રાજ ચક્રવર્તીરૂપ પરમ સિદ્ધિને કેવી રીતે મેળવે છે, તે હું તમને કહું છું.

*બ્રાહ્મં પ્રાપ્તેન સંસ્કારં ક્ષત્રિયેણ યથાવિધિ ।

સર્વસ્યાસ્ય યથાન્યાયં કર્તવ્યં પરિરક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

૨ ઉપનયન સંસ્કાર જેને કરવામાં આવ્યો હોય તેવા ક્ષત્રિય જાતિના પુરુષે વિધિપૂર્વક આ સર્વ જગતનું ન્યાયપ્રમાણે પાલન કરવું જોઈએ.

અરાજકે હિ લોકેઽસ્મિન્સર્વતો વિદ્રુતે ભયાત્ ।

રક્ષાર્થમસ્ય સર્વસ્ય રાજાનમસૃજત્પ્રભુઃ ॥ ૩ ॥

૩ આ જગતમાં જ્યારે રાજ ન હતો અને પ્રજા ભયથી ચોતરફ નાશ ભાગ કરવા લાગી ત્યારે પરમાત્માએ આ સર્વ જગતની રક્ષા માટે રાજાને સરજ્યો હતો.

* શાસ્ત્રોક્ત ઉપનયન સંસ્કારો જેને થયા હોય, તેવો ક્ષત્રિય રાજાજ પ્રજા-પાલન કરવાને અધિકારી ગણાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે; રાજા રાજસૂયેન યજેત રાજ્યે રાજસૂય યજ કરવો. મીમાંસિકો આ શ્રુતિ ઉપર વિચાર કરતાં કહે છે કે, કદાચ અન્ય વર્ણનો પુરુષ પોતાનાં પરાક્રમથી રાજ્ય મેળવે, પરંતુ ઉપર કહેલા સંસ્કારોથી સંસ્કૃત ચક્રવર્તીક્ષત્રિયજ રાજસૂય યજ કરી શકે છે અને રાજા પણ તે જ થવાને યોગ્ય છે. વળી રાજામાં ઈશ્વરનો અંશ છે, તેમાં રાજ્ય પાલનને માટે અમુક ગુણો હોવા જ જોઈએ. તેણે આ પ્રમાણે વર્તવું ઇલાદિ આસ્મૃતિમાં ઉપદેશ કર્યો છે, તે ઉપરથી તથા અરાજકતાથી નિપજતાં માઠાં પરિણામો દર્શાવ્યાં છે તે ઉપરથી, ધર્મશાસ્ત્રકારોને રાજવાળું રાજ્ય ઇષ્ટ છે, એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

રાજ્યે પણ જૂદાં જૂદાં ખાતાંપર જૂદા જૂદા અધિકારીઓને નીમીને તેમની સહાયથી રાજ્યતંત્ર ચલાવવું. અમાલખાતું તથા ન્યાયખાતું બ્રાહ્મણોને સોંપવું, સેના-ધિપતિના પદ ઉપર ક્ષત્રિયની નીમણૂક કરીને તેને લશ્કરી ખાતું સોંપવું, વસુલાત, જકાત, રાજ્યખર્ચ, વૈદક વગેરે ખાતાઓનો વૈશ્યને અધિકારી બનાવવો, ખાતગી ગેવાનાં ખાતાઓપર શૂદ્રોની નિમણૂક કરવી. આ રીતે ચાર વર્ણની સહાયતાથી

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्ठ वरुणस्य च ।

चन्द्रवितेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

૪ ઈંદ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર ને કુબેર એ આઠ લોકપા-
રાજા દેવાંશી છે. જોના સનાતન અંશોને ગ્રહણ કરીને રાજાને ઉત્પન્ન કર-
વામાં આવે છે.

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।

तस्मादભિભવत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ૫ ॥

૫ ઉપર કહેલા લોકપાજોના અંશોને ગ્રહણ કરીને રાજાને નિર્માણ કર-
વામાં આવે છે, તેથી એ રાજા પોતાનાં તેજવડે સર્વ પ્રાણીઓને આંજી દે છે.

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।

न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ૬ ॥

૬ રાજા પોતાને જ્ઞેનારા મનુષ્યોનાં નેત્રોને તથા મનોને સૂર્યની પેઠે
તપાવે છે, તેથી કોઈપણ પુરુષ પૃથ્વીપર રાજાની સામું જોઈ શકતો નથી.

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।

स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ૭ ॥

૭ રાજાનો પ્રભાવ (શક્તિ) અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, સોમ, યમ, કુબેર,
વરુણ અને મહેંદ્રના જેવો છે.

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ૮ ॥

રાજાએ રાજ્યતંત્ર ચલાવવું. આ બધાના ઉપર એક જ ધણી હોવો જોઈએ અને તે
ધણી તે રાજા બાણીવો.

કેટલાએક પ્રજાસત્તાક રાજ્યને પસંદ કરે છે, પરંતુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ચુંટી
કાઢેલા પુરુષ ઉપર હંમેશાની જોખમદારી રહેતી નથી. તેમ તે જે અમલદારને તેની
ચોગ્યતા જોઈને નિમે છે, તેની જગ્યાએ નવો અધિપતિ બીજા પુરુષની નિમણૂક કરે
છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેનું રાજ્ય ઉપર સમત્વ પણ બંધાતું નથી; તેથી રાજ્યનાં
કેટલાંએક કાર્યોને ધક્કો પહોંચે છે. માટે રાજાનું જ રાજ્ય હોવું જોઈએ અને રાજાએ
વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોની પાસેથી પોતાનાં ધર્મશાસ્ત્રોનું તથા મહાભારતાદિ ઇતિહાસોનું જ્ઞાન
સંપાદન કરીને ધર્મપ્રમાણ પ્રજાનું પાલન કરવું.

૮ રાજા બાળક હોય તો પણ તેને સાધારણ મનુષ્ય ધારીને તેનું અપમાન કરવું નહિ. કારણ કે રાજા મનુષ્યના રૂપમાં રહેલ મોટો દેવતા છે એમ જાણવું.

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

૯ અગ્નિ પાસે બેસનારા એક પુરુષને જ બાળે છે, પરંતુ રાજારૂપી અગ્નિ તો હુણ્ણાવથી પાસે રહેનારા પુરુષનો તેનાં કુળ, ઘર, ઢાંખર અને દ્રવ્યના સમૂહની સાથે નાશ કરે છે.

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

૧૦ રાજા કાર્યનો, શક્તિનો, દેશનો અને કાળનો યથાર્થ રીતે વિચાર કરીને પોતાનો રાજધર્મ સિદ્ધ કરવા માટે વારંવાર અનેક રૂપો ધારણ કરે છે.

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

૧૧ જેની કૃપામાં કમળનિવાસિની લક્ષ્મી રહેલી છે, જેના પરાક્રમમાં વિજય રહેલો છે અને જેના ક્રોધમાં મૃત્યુનો વાસો છે, તે રાજા સર્વતેજોમય ગણાય છે.

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।

तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

૧૨ જે મનુષ્ય મૂર્ખપણાથી જેમાં લોકપાળનો અંશ છે એવા રાજાનો દ્વેષ કરે છે તેનો અવશ્ય નાશ થાય છે અને રાજા પણ તે મનુષ્યનો નાશ કરવા માટે તુરત મનમાં વિચાર કરે છે.

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।

अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

૧૩ તે માટે રાજા, પોતાના સ્નેહીઓના સંબંધમાં જે ઠરાવ બહાર પાડે, એટલે કે આજે મંત્રીને ત્યાં વિવાહ હોવાથી સૌએ મહોત્સવ પાળવો, સ્ત્રીપા-
ઠઓએ પશુઓનો શિકાર કરવો નહિ વગેરે—તે બધા પાળવા તથા પોતાના
શત્રુઓને નહિ મળવાની તેમને ઘેર નહિ જવાની આજ્ઞાઓ બહાર પાડે તો
તે આજ્ઞાઓને પણ ઉલ્લંઘન કરવી નહિ.

તસ્યાર્થે સર્વભૂતાનાં ગોક્ષારં ધર્મમાત્મજમ્ ।

બ્રહ્મતેજોમયં દણ્ડમસૃજત્પૂર્વમીશ્વરઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ તે રાજાને માટે પ્રજાપતિએ પૂર્વે સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા કરનારો,
રાજદંડની મોટાઈ. બ્રહ્મતેજોમય, ધર્મરૂપ તથા પોતાના પુત્રરૂપ દંડને
પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યો છે.

તસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ સ્થાવરાણિ ચરાણિ ચ ।

ભયાન્દ્રોગાય કલ્પન્તે સ્વધર્માન્ન ચલન્તિ ચ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ તે દંડના ભયથી સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાના
બૈભવોનો ઉપભોગ કરી શકે છે તથા સ્વધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ શકતાં નથી.

તં દેશકાલૌ શક્તિં ચ વિદ્યાં ચાવેક્ષ્ય તત્ત્વતઃ ।

યથાર્હતઃ સંપ્રણયેન્નરેષ્વન્યાયવર્તિષુ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ રાજાએ દેશ, કાળ, શક્તિ અને વિદ્યા એ સર્વની સંપૂર્ણ રીતે
તપાસ કરીને અન્યાયથી વર્તનારા મનુષ્યોના ઉપર તેઓના અપરાધ પ્રમાણે
દંડનો ઉપયોગ કરવો.

સ રાજા પુરુષો દણ્ડઃ સ નેતા શાસિતા ચ સઃ ।

ચતુર્ણામાશ્રમાણાં ચ ધર્મસ્ય પ્રતિભૂઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ તે દંડ જ રાજા છે, કારણ તે હોય તો જ રાજાની શક્તિનો ઉપયોગ
થઈ શકે છે. તે દંડ જ પુરુષ છે, કારણ કે બીજા બધા પુરુષો સ્ત્રીની પેઠે તે
દંડને તાબે થઈને રહે છે, તે જ નેતા એટલે કાર્ય કરનારો છે, તે જ શાસન
કરનારો છે અને તે જ ચારેય આશ્રમોના ધર્માચરણનો પ્રતિભૂ (પ્રતિનિધિ)
છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું.

દણ્ડઃ શાસ્તિ પ્રજાઃ સર્વા દણ્ડ એવાભિરક્ષતિ ।

દણ્ડઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ દણ્ડં ધર્મે વિદુર્બુધાઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ દંડ પોતે જ સર્વ પ્રજાને શિક્ષા કરે છે, દંડ પોતે જ સર્વ પ્રજાનું
અધર્મમાંથી તથા ભયમાંથી રક્ષણ કરે છે, સૌ સુઈ જાય છે ત્યારે પણ રાજદંડ
જ જાગૃત રહે છે, માટે ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારા પંડિતો દંડને ધર્માચરણમાં કારણ
માનીને ધર્મ જાણે છે.

સમીક્ષ્ય સ ધૃતઃ સમ્યક્સર્વા રક્ષયતિ પ્રજાઃ ।

અસમીક્ષ્ય પ્રણીતસ્તુ વિનાશયતિ સર્વતઃ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ જો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને આ રાજદંડને ધારણ કર્યો હોય તો તે સર્વ પ્રબળને રંજન કરે છે, પરંતુ જો લોભને લીધે વિચાર કર્યા વિના તેના ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે પુત્ર પૌત્રાદિકનો તથા ધનનો સંહાર કરી નાંખે છે.

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डयेष्वतन्द्रितः ।

શૂલે મત્સ્યાનિવાપક્ષ્યન્દુર્બલાન્બલવત્તરાઃ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ રાજા જો સાવધાન થઈને દંડ દેવાયોગ્ય પુરુષોને યોગ્ય દંડ દે નહિ તો પારાધીઓ જેમ માછલાંઓને લોભના સળીઆમાં પરોવીને રાંધે છે તેમ બળવાન માણસો ગરીબ માણસોનો નાશ કરી નાંખે છે.

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा ।

स्वाम्यं च न स्यात्કસ્મિંશ્ચિત્પ્રવર્તેતાધરોત્તરમ્ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ અપવિત્ર કાગડો પુરોડાશ ખાઈ જાય, કુતરો યજ્ઞના બળિને ચાટી જાય, કોઈનું કોઈના ઉપર ધણીપણું રહે નહિ અને તેને લીધે બ્રાહ્મણાદિક ઉત્તમ વર્ણ અધમપણાને પામે તથા શૂદ્રાદિક અધમ વર્ણ બ્રાહ્મણનાં ધર્મોપદેશાદિક કર્મ કરવા માંડે.

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।

દણ્ડસ્ય હિ ભયાત્સર્વ જગદ્ભોગાય કલ્પતે ॥ ૨૨ ॥

૨૨ પવિત્ર મનનો પુરુષ હોય, એ વાત ધણી જ દુર્લભ છે. સર્વ મનુષ્યો દંડવડે જિતાઈને તાબે રહે છે તથા દંડના ભયથી જ આખું જગત્ વૈભવો ભોગવવાને સમર્થ થઈ શકે છે.

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।

તેઽપિ ભોગાય કલ્પન્તે દણ્ડેનૈવ નિપીડિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ અને સર્પો પણ દંડથી જ ભય પામીને પોત પોતાના ભોગો ભોગવી શકે છે.

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।

સર્વલોકપ્રકોપશ્ચ ભવેદ્દણ્ડસ્ય વિશ્રમાત્ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ પરંતુ જો એ રાજદંડનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે તો સર્વ વર્ણોમાં વર્ણસંકર પ્રબળ ઉત્પન્ન થાય છે, ધર્મની સર્વે મર્યાદાઓ પડી ભાંગે છે અને એક બીજાનું અશુભ કરવાથી સર્વ લોકોમાં બળભળાટ ઉઠે છે.

યત્ર શ્યામો લોહિતાક્ષો દણ્ડશ્વરતિ પાપહા ।

પ્રજાસ્તત્ર ન મુહ્યન્તિ નેતા ચૈત્સાવુ પશ્યતિ ॥ ૨૬ ॥

૨૫ પરંતુ જ્યાં આગળ શ્યામરંગનો અને રાતાં નેત્રવાળો પાપનો નાશ કરનારો રાજદંડ કરતો રહે છે અને રાજદંડનો ઉપયોગ કરનારો રાજા જે નીતિપ્રમાણે યોગ્ય વિચાર કરનારો હોય છે તો ત્યાં પ્રજાને દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી.

તસ્યાહુઃ સંપ્રણેતારં રાજાનં સત્યવાદિનમ્ ।

સમીક્ષ્યકારિણં પ્રાજ્ઞં ધર્મકામાર્થકોવિદમ્ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ રાજદંડનો ઉપયોગ કરનારો રાજા સત્યાવદી, કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરીને કાર્ય કરનારો, બુદ્ધિમાન અને ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થમાં કુશળ હોવો જોઈએ, આમ ધર્મશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે.

તં રાજા પ્રણયન્સમ્યક્ ત્રિવર્ગેણાભિવર્ધતે ।

કામાત્મા વિષમઃ ક્ષુદ્રો દણ્ડેનૈવ નિહન્યતે ॥ ૨૭ ॥

૨૭ રાજા જે દંડનો સારી રીતે ઉપયોગ કરે છે તો તે ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણ વર્ગથી વૃદ્ધિ પામે છે; પરંતુ રાજાનું મન જે વિષયોમાં આસક્ત હોય છે, જાતે ક્રોધી અને લોભી હોય છે તો તે પોતે રાજદંડવડેજ નાશ પામે છે.

દણ્ડો હિ સુમહત્તેજો દુર્ધરશ્ચાકૃતાત્મભિઃ ।

ધર્માદ્વિચલિતં હન્તિ નૃપમેવ સવાન્ધવમ્ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ દંડ એ ઘણું મોટું તેજ છે. જેઓનું મન શાસ્ત્રોથી સંસ્કાર પામ્યું નથી તેવા પુરુષો તેને ધારણ કરી શકતા નથી. જે રાજા રાજધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે રાજાનો તેના બાંધવોની સાથે રાજદંડ નાશ કરે છે.

*તતો દુર્ગં ચ રાષ્ટ્રં ચ લોકં ચ સચરાચરમ્ ।

અન્તરિક્ષગતાંશ્ચૈવ મુનીન્દેવાંશ્ચ પીડયેત્ ॥ ૨૯ ॥

* જે રાજાની બુદ્ધિ શાસ્ત્રના સંસ્કારવાળી ન હોય તેવો રાજા દંડની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી શકતો નથી; તેથી દંડ કરવાને અયોગ્ય એવી બ્રાહ્મણાદિ સાત્વિક પ્રજાને પણ શાસન કરે છે અને કરના યોગ્યથી દીન થઈ ગયેલા બ્રાહ્મણો સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ વગેરે નિત્ય કર્મ કરી શકતા નથી; તેથી અંતરિક્ષમાં અદૃશ્ય રીતે ધરનારા મુનિઓ તથા દેવો પણ પોતાનો સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, હવિષ વગેરે ભાગ ન મળવાથી પીડા પામે છે અને તેને લીધે રાજા પોતાનાં કુટુંબસહિત નાશ પામે છે.

૨૯ તેમ જ તે, દુર્ગનો, દેશનો અને સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ જગતનો નાશ કરે છે અને અંતરિક્ષમાં રહેલા મુનિઓને તથા દેવોને પણ ખીડે છે.

સોઽસહાયેન મૂઢેન લુબ્ધેનાકૃતબુદ્ધિના ।

ન શક્યો ન્યાયતો નેતું સક્તેન વિષયેષુ ચ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ જે રાજાને મંત્રી પુરોહિત વગેરેની સહાયતા ન હોય, જે રાજા મૂર્ખ હોય, લોભી હોય, જેની બુદ્ધિ શાસ્ત્રથી સંસ્કાર પામેલી ન હોય તથા જે વિષયોમાં આસક્ત હોય તેવો રાજા ન્યાયાનુસારે રાજદંડનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી.

શુચિના સત્યસન્ધેન યથાશાસ્ત્રાનુસારિણા ।

પ્રણેતું શક્યતે દણ્ડઃ સુસહાયેન ધીમતા ॥ ૩૧ ॥

૩૧ પરંતુ ન્યાયથી મેળવેલા ધનાદિકવડે શુદ્ધ, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો, શાસ્ત્રાનુસાર વ્યવહાર કરનારો, મિત્રાદિકની સહાયવાળો અને બુદ્ધિમાન રાજા રાજદંડનો ન્યાય પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે છે.

સ્વરાષ્ટ્રે ન્યાયવૃત્તઃ સ્યાદ્દૃશદણ્ડશ્ચ શત્રુષુ ।

સુહૃત્સ્વજિહ્વઃ સ્ત્રિગ્ધેષુ બ્રાહ્મણેષુ ક્ષમાન્વિતઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ રાજાએ પોતાના દેશમાં ન્યાય પ્રમાણે વ્યવહાર કરવો, શત્રુનાં દેશમાં તીક્ષ્ણ દંડનો ઉપયોગ કરવો, સ્નેહીઓની સાથે સરળતાથી રહેવું અને બ્રાહ્મણો થોડો અપરાધ કરે તો પણ તેઓના ઉપર ક્ષમા કરવી.

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ૩૩ ॥

૩૩ આ પ્રમાણે જો રાજા વર્તે છે તો શિલોંછવૃત્તિથી આજીવિકા કરવા છતાં પણ (નિર્ધન છતાં પણ) તે રાજાનો યશ પાણીમાં તેલનાં ટીપાંની પેઠે જગતમાં ફેલાય છે.

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।

સંક્ષિપ્યતે યશો લોકે ઘૃતવિન્દુરિવામ્ભસિ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ પરંતુ જે રાજા તેથી વિપરીત વર્તે છે અને જેણે મનને જિતેલું નથી, તે રાજાનો યશ પાણીમાં ઘીનાં ટીપાંની પેઠે જગતમાં સંકોચ પામે છે.

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ૩૫ ॥

૩૫ પોતપોતાના ધર્મનું આચરણ કરનારા કુમવાર બ્રાહ્મણાદિક વર્ણોનાં તથા બ્રહ્મચર્યાદિક આશ્રમોનાં રક્ષણ માટે પ્રજાપતિએ રાજાને ઉત્પન્ન કર્યો છે.

તેન યદ્યત્સમૃત્યેન કર્તવ્યં રક્ષતા પ્રજાઃ ।

તત્તદ્વોઽહં પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૩૬ ॥

૩૬ માટે રાજાએ તથા તેના મંત્રીઓએ પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે જે જે કાર્ય કરવાં જોઈએ, તે તે કાર્ય હું તમને કુમવાર જેવાં રાજનું કર્તવ્ય. છે, તેવાં કહી બતાવું છું.

બ્રાહ્મણાન્પર્યુપાસીત પ્રાતરુત્થાય પાર્થિવઃ ।

ત્રૈવિદ્યવૃદ્ધાન્વિદુષસ્તિષ્ઠેત્તેષાં ચ શાસને ॥ ૩૭ ॥

૩૭ રાજાએ પ્રભાતમાં ઉઠી (સ્નાન તથા સંધ્યાવંદન કરીને) વેદવિદ્યાવડે એક એવા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી અને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું.

વૃદ્ધાંશ્ચ નિત્યં સેવેત વિપ્રાન્વેદવિદઃ શુચીન્ ।

વૃદ્ધસેવી હિ સતતં રક્ષોભિરપિ પૂજ્યતે ॥ ૩૮ ॥

૩૮ વેદ જાણનારા અને વયોવૃદ્ધ એવા પવિત્ર બ્રાહ્મણોની રાજાએ નિત્ય સેવા કરવી. કારણ કે વયોવૃદ્ધ બ્રાહ્મણોની સેવા કરનારાનો રાક્ષસો પણ નિત્ય સતકાર કરે છે.

તેભ્યોઽધિગચ્છેદ્વિનયં વિનીતાત્માપિ નિત્યશઃ ।

વિનીતાત્મા હિ નૃપતિર્ન વિનશ્યતિ કર્હિંચિત્ ॥ ૩૯ ॥

૩૯ રાજા સ્વાભાવિક બુદ્ધિવડે અને અર્થશાસ્ત્રાદિકનાં જ્ઞાનવડે કેળવાયેલો હોય, તો પણ તેણે વૃદ્ધ તથા વિદ્વાન્ એવા બ્રાહ્મણોની પાસેથી નિત્ય વિનયનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે જે રાજા વિનયી હોય છે, તે રાજાને કદી પણ હાનિ પહોંચતી નથી.

બહવોઽવિનયાન્નષ્ટા રાજાનઃ સપરિચ્છદાઃ ।

વનસ્થા અપિ રાજ્યાનિ વિનયાત્પ્રતિપેદિરે ॥ ૪૦ ॥

૪૦ ઘણા રાજાઓ અવિનયને લીધે પરિવાર સાથે નાશ પામ્યા છે, ત્યારે વનમાં વસતાં છતાં પણ વિનયી રાજાઓએ રાજ્ય મેળવ્યું છે.

*વેનો વિનષ્ટોઽવિનયાન્નહુષશ્ચૈવ પાર્થિવઃ ।

સુદાઃ પૈજવનશ્ચૈવ સુમુખો નિમિરેવ ચ ॥ ૪૧ ॥

* વેનરાજાએ બ્રાહ્મણોનું અપમાન કર્યું હતું, યજ્ઞાદિ દેવકર્મ તથા શ્રાદ્ધાદિ પિતૃકર્મ બંધ કરાવ્યાં હતાં અને પુનર્લક્ષ વગેરે અધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવી હતી. તેથી

૪૧ વેનરાજા, નહુષ રાજા, પિંજવનનો પુત્ર સુદાસ રાજા, સુમુખ રાજા અને નિમિરાજા અવિનયથી રાજ્યભ્રષ્ટ થયા હતા.

*પૃથુસ્તુ વિનયાદ્રાજ્યં પ્રાપ્તવાન્મનુરેવ ચ ।

કુવેરશ્ચ ધનૈશ્વર્યં બ્રાહ્મણ્યં ચૈવ ગાધિજઃ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ ત્યારે પૃથુએ અને મનુએ વિનયથી રાજ્ય મેળવ્યું હતું, કુવેરે ધનાધિપતિપણું મેળવ્યું હતું અને ગાધિના પુત્ર વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણપણું મેળવ્યું હતું.

†ત્રૈવિદ્યેભ્યસ્ત્રયીં વિદ્યાં દણ્ડનીતિં ચ શાશ્વતીમ્ ।

આન્વીક્ષિકીં ચાત્મવિદ્યાં વાર્તારમ્ભાંશ્ચ લોકતઃ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ ત્રણ વેદને જાણનારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોની પાસેથી ત્રણ વેદનું અધ્યયન કરવું, દંડનીતિ જાણનારાઓની પાસેથી સનાતનકાળની દંડનીતિનો એટલે ધનના યોગ ક્ષેમનો ઉપદેશ આપનારાં અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, તર્કવિદ્યાનો તથા બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો અને વ્યવહારકુશળ પુરુષોની પાસેથી જેતીવાડીનો, વ્યાપારનો, પશુપાલનનો એમ જૂદા જૂદા લૌકિક ધંધાનો અભ્યાસ કરવો.

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्वानिशम् ।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ૪૪ ॥

પ્રજાએ તેના ઉપર ક્રોધ કરીને તેને મારી નાંખ્યો હતો. નહુષ રાજા ઇંદ્ર થયો હતો અને ઇંદ્રપદના મદથી તેણે સપ્તર્ષિઓનું અપમાન કર્યું હતું; તેથી સપ્તર્ષિઓએ તેને શ્રાપ આપ્યો હતો તેથી તેણે સ્વર્ગમાંથી બ્રષ્ટ થઈ, સર્પ થઈને હિમાલયમાં ઘણા કાળ સૂધી દુઃખ ભોગવ્યું હતું. પિંજવનનો પુત્ર સુદાસ પણ મદથી તથા ક્રોધથી નાશ પામ્યો હતો.

* પૃથુરાજાએ સનકાદિક ઋષિઓ તથા નારદ વગેરેની પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરી, પ્રજાને માટે સર્વ પ્રકારની પુર, ગ્રામ વગેરેની યોજના કરીને તેની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી; જેથી હમણા પણ ઈશ્વરાવતારતરિકે તેનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ મનુ, કુવેર તથા વિશ્વામિત્ર વગેરે પણ તપશ્ચરણ તથા વિનયથી પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા.

† દંડનીતિ એ શબ્દમાં દંડ એટલે શત્રુઓનું તથા અન્યાય કરનારી દેશની પ્રજાનું દમન કરનારા અમાત્ય, શ્રેણદાર વગેરે અમલદાર વર્ગ તથા તેની નીતિ એટલે પ્રયોજનનો પ્રકાર તે દંડનીતિ. તે દંડનીતિ આણક્યનીતિ, શુકનીતિ વગેરે નીતિના અન્યોમાંથી જાણી લેવી.

૪૪ ઇન્દ્રિયોનો વિનય કરવા માટે રાત દહાડો પ્રયત્ન કર્યા કરવો. કારણ કે જિતેન્દ્રિય રાજા પ્રજાને પોતાના વશમાં રાખી શકે છે.

દશકામસમુત્થાનિ તથાષ્ઠૌ ક્રોધજાનિ ચ ।

વ્યસનાનિ દુરન્તાનિ પ્રયત્નેન વિવર્જયેત્ ॥ ૪૫ ॥

૪૫ કામથી ઉત્પન્ન થયેલાં દશ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં આઠ વ્યસનો પરિણામે દુઃખ દેનારાં છે. માટે તેઓને રાજાએ પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવાં.

કામજેષુ પ્રસક્તો હિ વ્યસનેષુ મહીપતિઃ ।

વિયુજ્યતેર્થધર્માભ્યાં ક્રોધજેષ્વાત્મનૈવ તુ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ જે રાજા કામથી ઉત્પન્ન થનારાં વ્યસનોમાં આસક્ત થાય છે, તેના ધર્મનો તથા અર્થનો નાશ થાય છે અને જે રાજા ક્રોધનાં વ્યસનોમાં આસક્ત થાય છે (તેનું પ્રકૃતિમંડળ કોપાયમાન થવાથી) તે પડે જ નાશ પામે છે.

મૃગયાક્ષા દિવાસ્વપ્નઃ પરિવાદઃ સ્ત્રિયો મદઃ ।

તૌર્યત્રિકં વૃથાઘ્યા ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ મૃગયા, જુગાર, દિવસે નિદ્રા, પરનિંદા, સ્ત્રીસેવા, મદિરાપાનથી થયેલો મદ, નૃત્ય કરવું, ગીત ગાવાં, વાદિત્ર વગાડવાં તથા વૃથા ભટકવું, આ દશ કામથી ઉત્પન્ન થનારાં વ્યસનો છે.

પૈશુન્યં સાહસં દ્રોહ ઈર્ષ્યાસૂયાર્થદૂષણમ્ ।

વાગ્દંડજં ચ પારુષ્યં ક્રોધજોઽપિ ગણોઽષ્ટકઃ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ પારકાની ચાડી ખાવી, સાહસ કર્મ (મહાત્મા પુરુષને કેદ કરવા વગેરે), દ્રોહ (કપટ કરીને વધ કરવો તે), ઇર્ષ્યા (ખીજના ગુણોને સહન નહિ કરવા તે), પારકાના ગુણો ઉપર દોષારોપ કરવો, પારકાનું ધન હરી લેવું અથવા તે લેણુદારનું લેણું આપવું નહિ તે તથા વાણીવડે તીક્ષ્ણતા વાપરવી અને મારામારી કરવી, આ આઠ વ્યસનો ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે.

દ્વયોરપ્યેતયોર્મૂલં યં સર્વે કવયો વિદુઃ ।

તં યત્નેન જયેલ્લોભં તજ્જાવેતાવુભૌ ગણૌ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ આ બન્ને ગણોનું મૂળ સર્વે વિદ્વાનો જેને જાણે છે, તે લોભને. રાજાએ પ્રયત્નથી જિતવો. કારણ કે આ બન્ને ગણો લોભથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પાનમક્ષાઃ સ્ત્રિયશ્ચૈવ મૃગયા ચ યથાક્રમમ્ ।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ૫૦ ॥

૫૦ મહિરાપાન, જુગાર, સ્ત્રીસંગ અને મૃગયા, આ કામથી ઉત્પન્ન થનારાં ચાર વ્યસનોને ક્રમવાર કામજન્યગણમાં મહાદુઃખદાયક જાણવાં.

દण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्रिकं सदा ॥ ૫૧ ॥

૫૧ મારામારી કરવી, વાણીવડે તીક્ષ્ણતા દેખાડવી અને પરાયા અર્થની હાનિ કરવી, ક્રોધજન્ય વ્યસનોમાં આ ત્રણ સદા દુઃખદેનારાં છે.

***सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।**

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ ૫૨ ॥

૫૨ ઉપર ગણાવેલાં મહિરાપાન, જુગાર, સ્ત્રીસંગ, મૃગયા, મારામારી, ગાળાગાળી અને પરાયાં ધનની હાનિ, આ સાત વ્યસન સર્વે રાજમંડળમાં અહુધા રહેલાં હોય છે. તેમાં પછી પછીનાં વ્યસન કરતાં પૂર્વ પૂર્વનાં વ્યસનને બુદ્ધિમાન રાજાએ વધારે દુઃખદાયક જાણવું.

* ઉપરના શ્લોક ૫૦ તથા ૫૧ એ એ શ્લોકમાં કહેલાં સાત વ્યવસનમાં પ્રથમ વ્યસન મદ્યપાન સર્વ વ્યસનોનાં કરતાં દુષ્ટ છે, મદ્યપાન કરવાથી મનુષ્ય ગાંડો ન હોવા છતાં ગાંડો થઈ જાય છે, મનુષ્ય છતાં પશિચના જેવો ભાસે છે, તેને શરીરનું ભાન રહેતું નથી, લજ્જાશીલ છતાં લજ્જા તજીને નમ્ર થઈ જાય છે, તેની શાસ્ત્રજ્ઞતાનો તથા બુદ્ધિનો પણ નાશ થાય છે, મિત્રો તેને તજી દે છે, સત્પુરુષો તેનો સંગ કરતા નથી, તે નૃત્ય તથા ગાન તાનમાં મગ્ન રહે છે, પોતાની શુભ વાતો બુદ્ધી કરી દે છે, ડાહ્યા તથા ગંભીર પ્રકૃતિવાળા પુરુષની પણ ઉપર પ્રમાણે દશા થવાથી નિંદા થાય છે. ચરકાચાર્ય પણ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં લખે છે કે; મદ્યપાન કરનારો પુરુષ માંસ ભોજન કરે નહિ તો તેનું હૃદય બળી જાય છે અને ક્ષય થવાથી તે મરણ પામે છે. માટે સુરાપીને માંસાશન કરવું પડે છે અને મદ્ય તથા માંસ આ એ વ્યસન જેને ચોંટે છે, તે પુરુષને સ્ત્રીમાં સ્વાભાવિક રીતે આસક્તિ થાય છે અને એ ત્રણ વ્યસનવાળો પુરુષ જુગારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. મદ્યપાન કરનારો શરીરનું ભાન ન રહેવાથી ક્રોધનો ધાત પણ કરે છે, અગમ્યા (ભગિની, ગુરુપત્ની વગેરે) સાથે ગમન કરે છે, મદ્યપાન કરવાથી યાદવોનો નાશ થયો હતો, તે આપણે મહાભારતાદિ ઇતિહાસથી જાણી શકીએ છીએ. છતાં પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં તથા આયુર્વેદમાં ગૌડી, પૈષ્ઠી અને માધવી એ ત્રણ સુરા શિવાય પરિમિત મદ્યપાન કરવાની ક્ષત્રિયોને રજા આપી છે. તેનું કારણ એવું છે કે, તેઓને તે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં બળ બુદ્ધિ આપે છે તથા યુદ્ધના સમયમાં પરિશ્રમનો નાશ કરે છે.

જુગાર એ બીજું વ્યસન છે. જુગારમાં જિતેલું દ્રવ્ય વિષરૂપ ગણાય છે. કારણ કે જુગારની જિત, ઉપરથી જિત દેખાય છે, પરંતુ તે મોટું વૈર ઉત્પન્ન કરે છે. તેનું

વ્યસનસ્ય ચ મૃત્યોશ્ચ વ્યસનં કષ્ટમુચ્યતે ।

વ્યસન્યધોઽધો વ્રજતિ સ્વર્યાત્યવ્યસની મૃતઃ ॥ ૫૩ ॥

પડ વ્યસન અને મૃત્યુ એ બેમાંથી વ્યસન એ વધારે કષ્ટ આપનારું છે. વ્યસનવાળો પુરુષ મરણ પામે છે ત્યારે નરકમાં જાય છે અને વ્યસનરહિત પુરુષ સ્વર્ગમાં જાય છે.

*મૌલાજ્ઞાસ્રવિદઃ શૂરાલ્લબ્ધલક્ષાન્કુલોદ્ગતાન્ ।

સચિવાન્સપ્ત ચાષ્ટૌ વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥ ૫૪ ॥

પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત પાંડવ કૌરવો તથા નળ રાજા છે. તેઓને જુગારથી જ રાજ્ય તજીવનવાસ વેઠવો પડ્યો હતો. વળી સાધારણ જુગાર રમનારાઓ પણ ક્ષુધા, તૃષ્ણા, મૂત્ર, ઝાડા વગેરેના વેગને રોકે છે, તેથી તેઓ અનેક વ્યાધિથી પીડા પામે છે અને પરધન હરણ કરવાની કુટેવ પડવાથી ચોરીઓ કરે છે, તેથી છેવટે રાજ તરફથી શિક્ષા પણ ભોગવે છે.

સ્ત્રી સંગથી રતિલાભ, પ્રજાની ઉત્પત્તિ, ધર્મકાર્ય, ઉત્તમ સેવા તથા પુત્રોદ્ધાર સ્વર્ગ વગેરે ફળ થાય છે, તો પણ સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ એ ત્રીજું વ્યસન ગણાય છે. સ્ત્રીમાં આસક્ત પુરુષ વિદ્યા અથવા ધન મેળવી શકતો નથી, રાજા રાજકીય કાર્યોમાં દૃષ્ટિ આપી શકતો નથી અને પરસ્ત્રીમાં પ્રીતિવાળા પુરુષોનું તો સર્વસ્વ નાશ પામે છે. તેનું પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત રામ રાવણનું યુદ્ધ છે, કે જેમાં સીતા નિમિત્તે રાવણનાં સર્વ કુટુંબનો અને ધન વગેરેનો નાશ થયો હતો.

મૃગયા એ પણ એક વ્યસન છે. ક્ષત્રિયો જે નિયમિત રીતે મૃગયા કરે છે તેથી કસરત થાય છે, પિત્ત, શ્લેષ્મ વગેરે દોષો ક્ષય પામે છે, ચંચલ નિશાનને વિધી શકે છે અને તેના માંસથી દેવ, પિતૃઓનું યજ્ઞન તથા અતિથિને ભોજન કરાવી પોતે ભક્ષણ કરવાથી આત્માની તૃપ્તિ કરી શકે છે. તેથી મૃગયાથી થયેલાં પાપથી તે લેપાતે નથી. છતાં તે જે તેની અભાસક્તિ રાખે છે તો તેથી વૃથા અનેક પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે અને પશુવધના પાપથી દુઃખી થાય છે. મૃગયાની અત્યંત આસક્તિથી જ રાજા દશરથ શ્રવણનો વધ કરીને પુત્રનો વિયોગ કરાવનારા ભયંકર શાપનું પાત્ર થઈ પડ્યા હતા. મૃગરૂપે થયેલા ઋષિના શાપથી મૃગયાસક્ત પાંડુરાજાના પણ પ્રાણ ગયા હતા. ક્ષણે ક્ષણે ક્રોધ કરી ક્રોધને મારવો, એ દંડ પારુષ્ય કહેવાય છે. વાક્યપારુષ્ય એટલે વાણીની કઠોરતા, એ અર્થપારુષ્ય કરતાં પણ અબળ છે. કારણ કે ક્રોધને દ્રવ્યની હાનિ કરી હોય અને ફરીને તેને મનાવવામાં આવે છે તો તે પ્રસન્ન થાય છે, પરંતુ જેને મર્મનાં વચનો કહ્યાં હોય તે પુરુષ જીંદગી સૂધી વિસરતો નથી. કુહાડાથી કાપેલી ઝાડની ડાળી પાછી ઊગે છે, પરંતુ દુર્વચનની દાઝેલું હૃદય પાછું પલ્લવિત થતું નથી.

* રાજાએ પરીક્ષા કરીને અમાત્યોને રાખવા અને તેમાં તેઓની ધર્મ, અર્થ, કામ તથા ભય વગેરેના બાનાથી પરીક્ષા કરવી; તે પરીક્ષા આ પ્રમાણે છે;—ક્રોધપણ

૫૪ રાજ્યે વંશપરંપરાથી સેવા કરનારા, ન્યાયશાસ્ત્રમાં કુશળતા ધરાવનારા, નિશાન પાડવા વગેરે યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ, ઊંચા કુળમાં જન્મેલા અને વારંવાર વિપત્તિ વેળાએ જેઓની પરીક્ષા કરેલી હોય તેવા અથવા તો દિવ્યાદિકનો સ્પર્શ કરાવીને જેઓની પાસે સોગન ખવરાવ્યા હોય તેવા સાત કે આઠ મંત્રીઓ નિમવા.

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम् ॥ ૫૫ ॥

૫૫ ગૃહસ્થનું ઘરસંબંધી સહેલું કામકાજ પણ એક જણને સહાયતા વિના કરવું કઠણ પડે છે તો ૫૬ી એકલો રાજા સહાય વિના મોટી ઉન્નતિ-લાભ રાજ્ય કેમ ચલાવી શકે?

*तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ૫૬ ॥

નિમિત્ત કાઢીને રાજ્યે પુરોહિતને ઠપકા આપવો. ૫૬ી તે પુરોહિત એક એક અમાલ પાસે જઈને તેને એકાંતમાં કહે કે, રાજા બહુ જ ખરાબ છે; માટે જો તમારી મરણ હોય તો અલિચ્છાર કરીને તેનો નાશ કરીએ. કેમકે બીજા મંત્રીઓને પણ એ વાત રહે છે. આમ કરવા છતાં જો તે ડગે નહિ તો તે મંત્રીને અર્થશુદ્ધ જાણવો. તેમ જ અંતઃપુરમાં રહેનારી પરિચારિકાને અમાલ પાસે મોકલવી કે, તમને રાજ-રાણી બહુ ચહાય છે, માટે આપની શી મરણ છે? જો તે કોઈપણ ઉપાયથી લલચાય નહિ તો તેને કામની બાબતમાં શુદ્ધ જાણવો. રાજાની પ્રેરણાથી કેટલાક આસ પુરુષોએ એવી વાત ઉડાડવી કે, અમાલોએ એકઠા મળીને સંકેત કર્યો છે કે, અમુક સમયે તેઓ રાજાને મારશે. ૫૬ી એ વાત પુરોહિતનો કોઈ આસ પુરુષ અમાલ પાસે જઈને કહે કે અમે એવી વાત સાંભળી છે કે તમે રાજાને મારવાના છો અને તે વાત રાજ્યે જાણી છે તેથી તમને તે એકદમ કદ કરીને તમારાં ઘરખાર હાંટી લેશે અને પાછું તે જ પ્રમાણે કોઈ રાજાનો બીજો આસ અમાલ ખાનગી હજુરી પણ કહે, છતાં પણ જો તેઓ લયથી પણ રાજાનું અનિષ્ટ ન કરે તો લયોપધાયી શુદ્ધ જાણવો. ઇત્યાદિ પરીક્ષાઓ કરીને રાજ્યે અમાલોને રાખવા.

* અહીં સ્થાન દંડ, કાશ, પુર અને રાષ્ટ્ર એમ ચાર પ્રકારનું છે. દંડ એટલે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળા. તેમનું પાંપણ તથા સંરક્ષણ કરવું વગેરે. કાશ એટલે હીરા, મોતી, સોનું, રૂપું, અનાજ, વગેરેની આવક જીવક તથા ન્યાયખાતામાં જાગૃતિ રાખવી વગેરે. રાષ્ટ્રરક્ષા એટલે નદી, વૃક્ષો, પશુઓ વગેરેનું સંરક્ષણ કરવું તે. જે દેશમાં વૃષ્ટિ ન થતી હોય તેમાં નહેરોથી પાણી પુરું પાડવું વગેરે. પૂર સંબંધી વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે. અથવા તો સ્થાન એટલે પોતાના સ્થાનમાં બેસી

૫૬ રાજ્યે તે મંત્રીઓની સાથે, નિત્ય સામાન્ય કહેતાં ધૂપા રાખવા યોગ્ય નહિ એવા સંધિનો અને વિગ્રહનો, સ્થાનનો કહેતાં દંડ, કોશ, પુર અને દેશનો, સમુદયનો કહેતાં ખેતીવાડી, શિલ્પકળા વગેરે ધન ઉત્પન્ન કરી દેનારા વ્યવહારનો, ગુપ્તિનો કહેતાં મેળવેલી વસ્તુની રક્ષાવિધેનો, પોતાની રક્ષાનો તથા દેશની રક્ષાનો અને જિતમાં મેળવેલી વસ્તુઓ આદ્યોને અર્પણ કરવા વિધેનો વિચાર કરવો.

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विद्व्याद्वितमात्मनः ॥ ५७ ॥

૫૭ તે સાત કે આઠ મંત્રીઓનો એકાંતમાં જૂદો જૂદો અભિપ્રાય મેળવીને તથા તે અધાયનો એકઠો અભિપ્રાય જાણી લઈને પછી રાજ્યે પોતાનું જે રીતે હિત થાય, તે રીતે કાર્ય કરવું.

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

૫૮ ઉપર કહેલા સર્વે મંત્રીઓમાંથી ધર્મનિષ્ઠ અને વિદ્વાન્ એવા આદ્યો મંત્રીની સાથે રાજ્યે સંધિ, વિગ્રહ વગેરે છ ગુણવાળો ઉત્તમ રાજકીય વિચાર ચલાવવો.

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ ५९ ॥

૫૯ નિત્ય તે આદ્યો મંત્રીના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સર્વ કાર્યનો ભાર તેના ઉપર નાંખવો અને તે મંત્રીની સાથે રાજકીય કાર્યનો નિશ્ચય કર્યા પછી સર્વ કાર્ય આરંભવાં.

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।

सम्यगर्थसमाहर्तृनमात्यान्सुપरीक्षितान् ॥ ६० ॥

૬૦ આ ઉપરાંત ન્યાયવડે ધન સંપાદન કરવાથી પવિત્ર, બુદ્ધિમાન, સ્થિર સ્વભાવાળા, સારે માર્ગે ધન સંપાદન કરનારા અને ધર્મોદ્દેશ વિષયમાં જેની પરીક્ષા કરેલી હોય તેવા બીજા પણ મંત્રીઓ રાખવા.

રહેવું તે. સમુદય એટલે ચડાઇ. ગુપ્તિ એટલે સખળ રાજનો આશ્રય કરીને આત્મ-સંરક્ષણ કરવું તે તથા લબ્ધપ્રશમન એટલે સત્પાત્રને દાન અથવા તો મળેલાં પર-રાજ્યને અનુરાગથી અને પ્રતાપથી પ્રસન્ન કરવું તે.

નિર્વર્તેતાસ્ય યાવદ્ઙિરિતિકર્તવ્યતા નૃભિઃ ।

તાવતોઽતન્દ્રિતાન્દક્ષાન્પ્રકુર્વીત વિચક્ષણાન્ ॥ ૬૧ ॥

૬૧ રાજકાર્ય જેટલા મનુષ્યોથી થઈ શકે તેટલા તંદ્રારહિત કાર્યકુશળ અને કાર્યના સ્વરૂપને જાણનારા મનુષ્યોની રાજકાર્ય ઉપર યોજના કરવી.

તેષામર્થે નિયુજ્ઞીત શૂરાન્દક્ષાન્કુલોદ્ગતાન્ ।

શુચીનાકરકર્માન્તે ભીરૂનન્તર્નિવેશને ॥ ૬૨ ॥

૬૨ તે મંત્રીઓમાં જેઓ શૂરવીર, કાર્ય કરવામાં ચતુર, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા અને ન્યાયથી ધન મેળવનારા હોય તેવા પુરુષોને સોનારૂપાની ખાણોપર તથા રસ, અનાજ, કપાસ વગેરેના કોઠારપર નિમવા અને લોજન-શાળા, શયનગૃહ તથા અંતઃપુર વગેરે ઉપર ભીરુ પુરુષોની નિમાણુંક કરવી.

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વીત સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।

ઈક્ષિતાકારચેષ્ટજં શુચિં દક્ષં કુલોદ્ગતમ્ ॥ ૬૩ ॥

૬૩ આલોક પરલોક સંબંધી વિષયને યતાવનારાં શાસ્ત્રને જાણનારો, અભિપ્રાયને સૂચવનારાં વચન અને સ્વર આદિને જાણનારો, સુખ દુઃખને દર્શાવનારા નિસ્તેજપણારૂપ પ્રીતિ તથા અપ્રીતિને સૂચવનારા આકારાદિને જાણનારો અને કોપાદિકને સૂચવનારા હાથના ચાળા વગેરેને જાણનારો, અન્યાયને માર્ગે ધનને નહિ મેળવનારો, કાર્ય કરવામાં કુશળ અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો હોય, તેવા પુરુષને દૂત બનાવવો.

અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષઃ સ્મૃતિમાન્દેશકાલવિત્ ।

વપુષ્માન્વીતભીર્વાર્ગ્મી દૂતો રાજ્ઞઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૬૪ ॥

૬૪ અનુરાગવાળો (શત્રુ રાજાને પણ પ્રેમમાત્ર થઈ પડનારો), ધન અને સ્ત્રીની ખાખતનાં પવિત્ર રહેનારો, કાર્યકુશળ, પૂર્વાપરના સંદેશાને સ્મરણમાં રાખનારો, દેશ અને કાળના સ્વરૂપને જાણનારો, દેખાવડા શરીરવાળો, ભય રહિત અને વાચાળ એવો રાજાનો દૂત વખણાય છે.

(સંધિવિગ્રહકાલજ્ઞાન્સમર્થાનાયતિક્ષમાન્ ।

પરૈરહાર્યાન્શુદ્ધાંશ્ચ ધર્મતઃ કામતોઽર્થતઃ ॥

સમાહર્તુ પ્રકુર્વીત સર્વશાસ્ત્રવિપશ્ચિતઃ ।

કુલીનાન્ વૃત્તિસંપન્નાન્નિપુણાન્કોશવૃદ્ધયે ॥

સંધિ અને વિગ્રહ કરવાનો સમય જાણનારા, કાર્ય કરવામાં સમર્થ, ઉત્તર કાળમાં ફળ સંપાદન કરવાને સમર્થ, શત્રુઓથી ફેડી શકાય નહિ તેવા, ધર્મ, અર્થ અને કામની ખાખતમાં શુદ્ધ, સર્વ પ્રકારનાં શાસ્ત્ર જાણવામાં કુશળ, કુલીન, આજીવિકાવાળા અને કોશની વૃદ્ધિ કરવાના કામમાં નિપુણ, એવા પુરુષોને મહેસુલ ઉધરાવવાપર નીમવા.)

(આયવ્યયસ્ય કુશલાન્ ગણિતજ્ઞાનલોલુપાન્ ।

નિયોજયેદ્ધર્મનિષ્ઠાન્સમ્યકાર્યાર્થચિન્તકાન્ ॥

આવક કરવામાં અને ખર્ચ કરવામાં કુશળ, ગણિતશાસ્ત્રમાં જાણીતા, વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છાથી રહિત, ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોને ખાસ રાજકીય આવક ને ખર્ચના કામ ઉપર નીમવા.

(કર્મણિ ચાતિકુશલાન્ લિપિજ્ઞાનાયતિક્ષમાન્ ।

સર્વવિશ્વાસિનઃ સત્યાન્ સર્વકાર્યેષુ નિશ્ચિતાન્ ॥

કાર્ય કરવામાં અત્યંત કુશળ, જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા દેશની લીપી (અક્ષર) જાણનારા, ભવિષ્ય જાણવામાં સમર્થ, સર્વના વિશ્વાસપાત્ર, સત્યવાદી, સર્વ કાર્યોને નિશ્ચય કરનારા.)

(અકૃતાશાસ્તથા મર્તુઃ કાલજ્ઞાંશ્ચ પ્રસંગિનઃ ।

કાર્યકામોપધાશુદ્ધાન્ બાહ્યાભ્યંતરચારિણઃ ॥

ધણીના તરફની કોઈ પણ જાતની આશા વિનાના, કાળને જાણનારા, પ્રસંગવેત્તા, નિષ્કપટપણે કાર્ય કરનારા અને કામનારહિત તથા બહાર અને અંતઃપુરમાં ફરનારા પુરુષોને પાસેનાં કાર્યો ઉપર અને ઘરના સંરક્ષણનાં કાર્યો ઉપર નીમવા.)

અમાત્યે દણ્ડ આયત્તો દણ્ડે વૈનયિકી ક્રિયા ।

નૃપતૌ કોશરાષ્ટ્રે ચ દૂતે સંધિવિપર્યયૌ ॥ ૬૫ ॥

૬૫ હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળારૂપ જે હંડ તે સેનાપતિને આધીન છે, પરરાજ્યને તાબે કરવું તથા પ્રજાને વિનય શિખવવો એ હંડને આધીન છે, રાજ-લંકાર તથા દેશ રાજાને આધીન છે અને સંધિ તથા વિગ્રહ એ હૂતને આધીન છે.

દૂત એવ હિ સંધત્તે મિનત્યેવ ચ સંહતાન્ ।

દૂતસ્તત્કુરુતે કર્મ મિદ્યન્તે યેન માનવાઃ ॥ ૬૬ ॥

૬૬ હૂતજ જુદા પડેલાને સાંધે છે અને એકઠા મળેલાને છુટા પાડે છે. હૂત એવું કાર્ય કરે છે કે જે કાર્યથી મનુષ્યો પરસ્પરમાં લડીને છૂટા પડે છે.

સ વિદ્યાદસ્ય કૃત્યેષુ નિગૂઢેઙ્ગિતચેષ્ટિતૈઃ ।

આકારમિઙ્ગિતં ચેષ્ટાં મૃત્યેષુ ચ ચિકીર્ષિતમ્ ॥ ૬૭ ॥

૬૭ રાજહૂતે શત્રુ રાજના પુરુષોના ધૂપા આકાર, ધૂપો મનોભિપ્રાય અને ધૂપી ક્રિયાઓવડે તેમના છુપા આકાર, મનોભિપ્રાય અને કર્મને તથા પ્રતિપક્ષી રાજનાં કર્તવ્યને જાણી લેવું.

બુદ્ધા ચ સર્વં તત્ત્વેન પરરાજચિકીર્ષિતમ્ ।

તથા પ્રયત્નમર્ત્તિષ્ઠેઘથાત્માનં ન પીડયેત્ ॥ ૬૮ ॥

૬૮ ઉપર જણાવેલાં લક્ષણોવાળા હૃતદ્વારા શત્રુરાજનું સર્વ કર્તવ્ય યથાર્થ રીતે જાણી લઈને રાજાએ પોતાને જેમ પીડા ન થાય તેમ પ્રયત્ન કરવો.

*જાઙ્ગલં સસ્યસંપન્નમાર્યપ્રાયમનાવિલમ્ ।

રમ્યમાનતસામન્તં સ્વાજીવ્યં દેશમાવસેત્ ॥ ૬૯ ॥

૬૯ જેમાં પુષ્કળ ધાન્ય પાકતું હોય, જેમાં મોટો ભાગ આર્ય જાતિનો વસતો હોય, જે રોગાદિકના દુઃખથી રહિત અને રમણીય હોય, આસપાસના સામંતો જ્યાં નમતા રહેતા હોય તથા જ્યાં ખેતી અને વ્યાપાર ખડુંજ સારી રીતે ચાલતો હોય તેવા જંગલ દેશમાં રાજાએ રાજધાની કરવી.

ધન્વદુર્ગં મહીદુર્ગમન્દુર્ગં વાર્ક્ષમેવ વા ।

નૃદુર્ગં ગિરિદુર્ગં વા સમાશ્રિત્ય વસેત્પુરમ્ ॥ ૭૦ ॥

૭૦ જેની આરે દિશાઓમાં પંદર યોજન સૂધી પાણી ન હોય તેવા પ્રદેશને ધન્વદુર્ગ કહે છે, જેની આસપાસ પાંચાણ કે ઈંટનો બાર હાથ ઉંચો, ખડું વિસ્તારવાળો, યુદ્ધ કરવા માટે જેના ઉપર ફરી હરી શકાય તેવો, આવરણવાળાં જેમાં જળીયાં હોય તેવો કીલ્લો મહીદુર્ગ કહેવાય છે, જેની આસપાસ અગાધ પાણી ભરેલું હોય તે જળદુર્ગ કહેવાય છે, જેની આસપાસ એક યોજન સૂધી મોટાં મોટાં ઝાડોની ઝાડી હોય તે વૃક્ષદુર્ગ કહેવાય છે, જેની આરે દિશાઓમાં હાથી, રથ, घोडा, પાળા વગેરેનું સૈન્ય ઉભું હોય તે મનુષ્યદુર્ગ કહેવાય છે અને જે પર્વતવચ્ચે હોય અને જેનો માર્ગ ઘણો જ સંકોચવાળો હોય તે ગિરિદુર્ગ કહેવાય છે. રાજાએ આમાંના એક દુર્ગ ઉપર નગર વસાવીને રહેવું.

* અલ્પોદકનૃણો યસ્તુ પ્રવાતઃ પ્રચુરાતપઃ । સ જ્ઞેયો જાંગલો દેશઃ

જે દેશમાં પાણી તથા ખડ થોડાં હોય અને પવન તથા તડકા વિશેષ હોય તેને જંગલ દેશ જાણવો.

સર્વેણ તુ પ્રયત્નેન ગિરિદુર્ગં સમાશ્રયેત્ ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

૭૧ ઉપર કહેલા દુર્ગોમાંથી સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નવડે ગિરિદુર્ગમાં વાસ કરવો. કારણ કે ઉપરના દુર્ગોમાં (કિલ્લાઓમાં) ગિરિદુર્ગ બહુ ક્ષાયદાવાળો હોવાથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्तेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः ।

त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥

૭૨ ઉપર કહેલા દુર્ગોમાં (કિલ્લાઓમાં) ધનુવદુર્ગમાં મૃગો રહે છે, મહીદુર્ગમાં ઉંદરો રહે છે અને જળદુર્ગમાં ઝુક વગેરે જળચરો રહે છે તથા વૃક્ષદુર્ગમાં વાનરો રહે છે, મનુષ્યદુર્ગમાં મનુષ્યો રહે છે અને ગિરિદુર્ગમાં દેવો રહે છે.

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।

तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

૭૩ ઉપરના દુર્ગોમાં રહેનારાં મૃગ વગેરે પશુઓને જેમ પારાધીઓ મારી શકતા નથી, તેમ શત્રુઓ દુર્ગમાં વસનારા રાજાને પણ મારી શકતા નથી.

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ७४ ॥

૭૪ કિલ્લા ઉપર રહેનારો એક ધનુષધારી સો યોધાઓની સામે લડી શકે છે અને સો ધનુર્ધારી એક હજાર યોધાઓની સામે લડી શકે છે, તે માટે દુર્ગ (કિલ્લો) કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

(मंदरस्यापि शिखरं निर्मानुष्यं न शिष्यते ।

मनुष्यदुर्गं दुर्गाणां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

મંદરાચળનું શિખર પણ જે મનુષ્ય વિનાનું હોય તો તે વખણાતું નથી માટે દુર્ગોમાં મનુષ્યદુર્ગ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે એમ સ્વાયંભૂ મનુષ્યે કહ્યું છે.)

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः ।

ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

૭૫ તે દુર્ગમાં આયુધો, ધન, ધાન્ય, વાહનો, બ્રાહ્મણો, શિલ્પકળા બાણ-નારા પુરુષો, યંત્રો, ઘાંસ અને પાણીનો જથ્થો તૈયાર રાખવો.

તસ્ય મધ્યે સુપર્યાસં કારયેદ્ગૃહમાત્મનઃ ।

ગુપ્તં સર્વતુકં શુભ્રં જલવૃક્ષસમન્વિતમ્ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ વળી તે દુર્ગના મધ્યભાગમાં પોતાને માટે સમાસ થઈ શકે તેવડું, ચોતરફથી રક્ષણવાળું, સર્વ ઋતુઓનું સુખ ભોગવી શકાય તેવું, શ્વેતરંગનું, જળાશયવાળું અને વાટિકાવાળું એક ઘર બંધાવવું.

તદધ્યાસ્યોદ્વહેદ્ધાર્યાં સવર્ણાં લક્ષણાન્વિતામ્ ।

કુલે મહતિ સંભૂતાં હૃદ્યાં રૂપગુણાન્વિતામ્ ॥ ૭૭ ॥

૭૭ તે ઘરમાં વાસ કર્યા પછી પોતાની જાતની, ઉત્તમ પ્રકારનાં સર્વ લક્ષણોવાળી, મોટા કુળમાં જન્મેલી, મનને હરણ કરે તેવી, રૂપાળી અને ગુણવાળી સ્ત્રીને પરણવી.

પુરોહિતં ચ કુર્વીત વૃણુયાદેવ ચત્વિંજમ્ ।

તેઽસ્ય ગૃહાણિ કર્માણિ કુર્યુર્વૈતાનિકાનિ ચ ॥ ૭૮ ॥

૭૮ શાંતિ પૌષ્ટિક ઈર્મ કરનારો પુરોહિત રાખવો, ઋત્વિજને પણ વર-ણીમાં વરાવવા અને તેઓએ રાજનાં ગૃહ્યસૂત્રોક્ત ઈર્મો તથા અગ્નિહોત્ર આદિ ઈર્મો કરવાં.

યજેત રાજા ક્રતુભિર્વિવિધૈરામ્નદક્ષિણૈઃ ।

ધર્માર્થં ચૈવ વિપ્રેભ્યો દદ્યાદ્ધોગાન્ધનાનિ ચ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ રાજાએ ઘણી દક્ષિણાવાળા અનેક યજ્ઞોથી યજન કરવું અને ધર્મ માટે બ્રાહ્મણોને અનેક જાતના વૈભવો તથા ધનો આપવાં.

*સાંવત્સરિકમાસૈશ્વ રાષ્ટ્રાદાહારયદ્ગલિમ્ ।

સ્યાન્નાન્નાયપરો લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃષુ ॥ ૮૦ ॥

* રાજાએ પોતાની પ્રજા સાથે પિતૃભાવથી રહેવું જોઈએ. આ આજ્ઞા કેવળ રાજાને માટે જ નથી પરંતુ રાજ્યના અધિકારીઓને માટે પણ છે, રાજાએ તથા રાજ્યના અધિકારીઓએ પોતાની પ્રજા તરફ પિતાની પેઠે વર્તવું જોઈએ અને પ્રજા જેમ પોતાના પિતાની પાસે ક્રોધ પણ પ્રકારનું દુઃખ નિવેદન કરે તેમાં તેમને પિતા તરફથી બીજું ભય ઉત્પન્ન થતું નથી પરંતુ દુઃખ ઓછું થવાનો સંભવ રહે છે તેમ પ્રજા પણ નિર્ભયપણે રાજાની ને રાજ્યના અધિકારીઓની પાસે પોતાનું દુઃખ નિવેદન કરીને દુઃખમાંથી મુક્ત થાય તેમ રાજાએ તથા અધિકારીઓએ વર્તવું જોઈએ.

૮૦ રાજ્યે પોતાના વિશ્વાસપાત્ર અધિકારીઓદ્વારા દેશમાંથી વાર્ષિક ૪૨ ઉઘરાવી લેવો, ૪૨ વગેરે લેવામાં ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવું અને પોતાના દેશમાં વસનારા લોકોની સાથે પિતાની પેઠે વર્તવું.

અધ્યક્ષાન્નિવિધાન્કુર્યાત્તત્ર તત્ર વિપશ્ચિતઃ ।

તેઽસ્ય સર્વાણ્યવેક્ષેરન્નૃણાં કાર્યાણિ કુર્વતામ્ ॥ ૮૧ ॥

૮૧ જૂઠાં જૂઠાં કાર્યોપર જૂઠા જૂઠા વિદ્વાન્ અધ્યક્ષોની નિમણુક કરવી અને તે અધ્યક્ષોએ કામ કરનારા અધિકારીઓનાં સર્વ કાર્યો ઉપર દેખ-રેખ રાખવી.

આવૃત્તાનાં ગુરુકુલાદિપ્રાણાં પૂજકો ભવેત્ ।

નૃપાણામક્ષયો હ્યેષ નિધિર્બ્રાહ્મોઽભિધીયતે ॥ ૮૨ ॥

૮૨ ગુરુને ઘેરથી ભણીને આવેલા સ્નાતક બ્રાહ્મણોની પૂજા કરવી. કારણ કે સ્નાતક બ્રાહ્મણો રાજ્યોનો અક્ષય બ્રાહ્મનિધિ કહેવાય છે (અર્થાત્ રાજા સ્નાતક બ્રાહ્મણને ધન, ધાન્ય જે કંઈ આપે છે તેનું રાજાને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ-રૂપી અક્ષય ફળ મળે છે, માટે તે અક્ષય નિધિ કહેવાય છે).

ન તં સ્તેના ન ચામિત્રા હરન્તિ ન ચ નશ્યતિ ।

તસ્માદ્રાજા નિધાતવ્યો બ્રાહ્મણેષ્વક્ષયો નિધિઃ ॥ ૮૩ ॥

૮૩ બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરેલી ધનાદિકે વસ્તુને ચોરો ચોરી શકતા નથી, મિત્રો હરી શકતા નથી, તેમ કાળે કરીને વિસ્મરણ થવાથી પણ તેનો નાશ થતો નથી; માટે રાજ્યે બ્રાહ્મણોને અક્ષય નિધિ આપવો એટલે દાન આપવું.

ન સ્કન્દતે ન વ્યથતે ન વિનશ્યતિ કર્હિચિત્ ।

વરિષ્ઠમગ્નિહોત્રેભ્યો બ્રાહ્મણસ્ય મુખે હુતમ્ ॥ ૮૪ ॥

૮૪ અગ્નિમાં જે હવિ હોમવામાં આવે છે તે કોઈ દહાડો અગ્નિના કુંડમાં નહિ પડતાં નીચે પડે છે, કોઈ દાહાડો શુકાઈ જાય છે અને કોઈ દાહાડો દાહાદિકેવડે નાશ પામે છે; પરંતુ બ્રાહ્મણના મુખમાં જે હોમવામાં આવે છે અર્થાત્ બ્રાહ્મણના હાથમાં દાન તરિકે જે આપવામાં આવે છે તે કોઈપણ દાહાડો નાશ પામતું નથી, માટે તે અગ્નિહોત્રના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

સમમબ્રાહ્મણે દાનં દ્વિગુણં બ્રાહ્મણબ્રુવે ।

પ્રાર્થીતે શતસાહસ્રમનન્તં વેદપારગે ॥ ૮૫ ॥

૮૫ આદ્યેણ થકી બીજી જાતિને આપેલું દાન જેટલું તેનું ફળ શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય તેટલું ફળ આપે છે, આદ્યેણ નામધારીને આપેલું દાન બમાણું ફળ આપે છે, સારી રીતે ભણેલા આદ્યેણને આપેલું દાન લક્ષગણું ફળ આપે છે અને વેદપારંગત આદ્યેણને આપેલું દાન અનંત ફળ આપે છે.

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धादानतयैव च ।

अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥ ८६ ॥

૮૬ સુપાત્ર આદ્યેણના તથા શ્રદ્ધાના પ્રમાણમાં દાનનું થોડું અથવા તો વધારે ફળ દાતાને પરલોકમાં મળે છે.

(एष एव परोधर्मः कृत्स्नो राज उदाहृतः ।

जित्वा धनानि संग्रामाद्द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥

રાજાએ સંગ્રામમાંથી ધનો જિતી લાવીને આદ્યેણને અર્પણ કરવાં. આ રાજાનો સંપૂર્ણ પરમ ધર્મ કહ્યો છે.)

(देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥

દેશ તથા કાળના વિધિ પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સુપાત્રને જે દ્રવ્ય આપવામાં આવે છે તે ધર્મની સિદ્ધિ કરે છે.)

समोत्तमाधमे राजा त्वाहूतः पालयन्प्रजाः ।

न निवर्तेत संग्रामात्ક્ષાત્રં धर्ममनुस्मरन् ॥ ८७ ॥

૮૭ પોતાના સમાન, પોતાના કરતાં ઉત્તમ અથવા તો પોતાથી અધમ એવા રાજાએ યુદ્ધ માટે નિમંત્રણ કર્યું હોય તો પ્રજાનું પાલન કરનારા રાજાએ ક્ષત્રિય જાતિનો ધર્મ સ્મરણમાં રાખીને સંગ્રામમાંથી પાછું ફરવું નહિ.

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।

शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८ ॥

૮૮ સંગ્રામમાંથી પાછું નહિ ફરવું, પ્રજાનું પાલન કરવું અને આદ્યેણની સેવા કરવી, આ રાજાઓનું પરમ કલ્યાણ કરનારું છે.

*आहवेषु मिथोजन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ८९ ॥

* આ શ્લોકમાં યુદ્ધમાં સામે પગલે ચાલીને મરનારા પુરુષને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કહેલી છે, અને તેનું મૂળ “ દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમંડલમોદિનૌ । સંન્યાસી યોગયુક્તશ્ચ યશ્ચ

૮૯ રાજ્યો યુદ્ધમાં એક બીજાને મારવાની ઇચ્છાથી પાછું મુખ નહિ કરતાં સંપૂર્ણ શક્તિથી યુદ્ધ કરે છે તો તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે.

ન કૂટૈરાયુર્ધૈર્હન્યાદ્યુધ્યમાનો રણે રિપૂન્ ।

ન કર્ણિભિર્નાપિ દિગ્ધૈર્નાગ્નિજ્વલિતતેજનૈઃ ॥ ૯૦ ॥

૯૦ યુદ્ધ કરનારા યોધાએ ઉપરથી લોકડાનાં દેખાતાં પરંતુ અંદરથી લોઠાનાં શુભિ વગેરે કૂટશસ્ત્રોથી, કરવતીના જેવા આકારનાં બને બાહુપર કાનવાળાં કે જે શરીરમાં પેઠા પછી બહાર કાઢતાં મુશકેલ પડે તેવાં શસ્ત્રોથી, વિષ ચોપડેલાં તથા અગ્નિમાં તપાવીને ચળકતી ધારવાળાં કરેલાં શસ્ત્રોથી રણમાં શત્રુઓને મારવા નહિ.

ન ચ હન્યાત્સ્થલારૂઢં ન ક્લીવં ન કૃતાઙ્ગલિમ્ ।

ન મુક્તકેશં નાસીનં ન તવાસ્મીતિ વાદિનમ્ ॥ ૯૧ ॥

રણેડમિમુખો હત્તઃ ” આ શ્રુતિ છે. અહીં કોઈ શંકા કરશે કે રાજ્યલોભને માટે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને સ્વર્ગ કેમ મળી શકે ? તેના ઉત્તર એવો છે કે : યુદ્ધમાં પોતાના પરાજય અવશ્ય થશે એમ જાણવા છતાં ધર્મયુદ્ધથી સામે પગલે ચાલીને ક્ષાત્રધર્મને માન આપવાથી તેને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે જ પ્રમાણે આજીવિકાને માટે ચાકરી કરનારા ક્ષત્રિયો પણ યુદ્ધમાં મરે છે તો સ્વર્ગમાં જાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે. યે યુધ્યન્તે પ્રથનેષુ સૂરાસો યે તન્નુત્યજઃ યે વા સહસ્રદક્ષિણાસ્તાશ્ચ દેવાપિ ગચ્છતાત્ જે શૂરા પુરુષો યુદ્ધ કરીને દેહનો ત્યાગ કરે છે, અને જેઓ હજાર ગાયોનું દાન કરે છે તેઓ દેવલોકમાં જાય છે.” માટે શૂરવીર ક્ષત્રિયો બીજું ધર્માચરણ ન કરવા છતાં પણ પ્રાણનું પણ કરી, શત્રુઓના પ્રહારથી ઘુટેલાં માથાંમાંથી પડતાં લોહીના બિંદુ-રૂપી અમૃતનું પાન કરીને જ સ્વર્ગમાં જાય છે. ગીતામાં ભગવાન પણ અર્જુનને કહે છે કે “ સુલિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લમન્તે યુદ્ધમીદ્રાં હે અર્જુન ! ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોને જ આવું યુદ્ધ પ્રાપ્ત છે.” એજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કર્ણને યુદ્ધ નહિ કરવાને સમજાવવા માંડ્યો હતો ત્યારે કર્ણે પણ કહ્યું હતું કે : હે કૃષ્ણ ! ક્ષત્રિયોને ક્ષયાદિ વ્યાધિથી પથારીમાં સડીને મરવા કરતાં યુદ્ધમાં મરવું ઉત્તમ છે. પૃથાએ પણ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા યુધિષ્ઠિરને સંદેશો કહેવરાવ્યો હતો કે જે ક્ષત્રિયની પાસે ભૂમિ નથી તે ક્ષત્રિય નથી, માટે પોતાના કુળ પરંપરાથી પ્રાપ્ત સ્વદેશનાં રાજ્યમાટે યુદ્ધમાં મરવાથી ક્ષત્રિયોને સ્વર્ગ મળે છે. પરંતુ ક્ષાત્રધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ, બ્રાહ્મણ ધર્મથી અરણ્યમાં રખડી રાક્ષસીને મરવું એ ક્ષત્રિયોને માટે અધર્મ છે. આજ અભિપ્રાયથી ગીતામાં કહ્યું છે : કે “સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ક્ષત્રિયધર્મથી મરવું એ શ્રેયઃ સંપાદક છે; પરંતુ પરધર્મ (વૈશ્ય અથવા બ્રાહ્મણ ધર્મનું પાલન) ક્ષત્રિયને પારજ્ઞૌલિક શ્રેય નહિ કરનારું હોવાથી ભય ઉત્પન્ન કરનારું છે.”

૯૧ જે શત્રુ ભૂમિપર ઉભો હોય, જે નપુંસક હોય, જેણે બે હાથ જોડેલા હોય, જેના કેશ ધૂટા હોય, જે નીચે બેઠેલો હોય અને જે કહે કે હું તમારો છું તેવાને મારવા નહિ.

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।

નાયુધ્યમાનં પશ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥ ૯૨ ॥

૯૨ સુતેલાને, જેનું કવચ તુટી ગયું હોય તેવાને, નાગાને, આયુધ વિનાનાને, યુદ્ધ નહિ કરનારાને, યુદ્ધ જનનારાને અને બીજાની સાથે લઢતો હોય તેવાને મારવો નહિ.

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तिं नातिपरिक्षितम् ।

न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ૯૩ ॥

૯૩ જેનાં શસ્ત્રો ભાંગી ગયાં હોય, જે આતુર હોય, જેનું શરીર અત્યંત ઘાયલ થઈ ગયું હોય, જે ભયભીત થઈ ગયો હોય અને જે પાછો નાસતો હોય તેને પણ ક્ષત્રિયે સત્પુરુષોના ધર્મનું સ્મરણ કરીને મારવો નહિ.

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।

भर्तुर्यदुष्કृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ૯૪ ॥

૯૪ જે યોદ્ધો ભયભીત થઈને સંગ્રામમાંથી નાસે છે અને શત્રુઓ પાછળથી તેને મારી નાંખે છે તો સંગ્રામમાંથી નાસનારો યોદ્ધો પોતાના સજાતીય જે કંઈ પાપ હોય છે તે સર્વ પાપનો ભોગી થાય છે.

यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।

भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ૯૫ ॥

૯૫ યુદ્ધમાંથી નાસતાં મરણ પામેલા પુરુષે પરલોક માટે જે કંઈ યુષ્મ સંપાદન કર્યું હોય તે સર્વ યુષ્મ તેનો રાજા ગ્રહણ કરે છે.

रथान् हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्निवयः ।

सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ૯૬ ॥

૯૬ યુદ્ધમાં રથ, ઘોડા, હાથી, છત્ર, ધન, ધાન્ય, પશુઓ, સ્ત્રીઓ, સર્વ જાતનાં દ્રવ્યો તથા સોનારૂપા શિવાયની બીજા ધાતુઓમાંથી જે વસ્તુને જે નિતે છે તે વસ્તુ તેની ગણાય છે.

राज्ञश्च ददुरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्જિતમ્ ॥ ૯૭ ॥

૯૭ જિતેલી વસ્તુઓમાંથી સોનું રૂપું વગેરે શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ યોધાઓએ રાજાને અર્પણ કરવી; આમ વેદની શ્રુતિ કહે છે અને રાજાએ પણ સર્વ યોધાઓની સાથે મળીને જે વસ્તુઓ જિતી હોય તે વસ્તુઓ સર્વ યોધાઓને વહેંચી આપવી.

(મૃત્યેભ્યો વિભજેદર્થાન્નૈકઃ સર્વહરોભવેત્ ।

નામમાત્રેણ તુષ્યેત છત્રેણ ચ મહીપતિઃ ॥

રાજાએ એકલાએ જિતેલી સર્વ વસ્તુઓ લઈ લેવી નહિ; પરંતુ તે વસ્તુઓ સીપાઈઓને વહેંચી આપવી અને પોતે તો માત્ર રાજછત્રથી તથા રાજાના નામથી જ સંતોષ માનવો.)

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।

अस्माद्धर्मान्न च्यवेત क्षत्रियो घ्नत्रणे रिपून् ॥ ९८ ॥

૯૮ ક્ષત્રિયોનો આ શુદ્ધ એવો સનાતન ધર્મ મેં તમને કહ્યો. ક્ષત્રિયે રણમાં શત્રુઓનો નાશ કરવો તથા ક્ષત્રિયના ધર્મમાંથી બ્રહ્મ થવું નહિ (અર્થાત્ ક્ષત્રિય ધર્મ પાળવો.)

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः ।

रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

૯૯ નહિ જિતેલી પૃથ્વી, સુવર્ણ વગેરે પદાર્થોને જિતવાની ઇચ્છા કરવી, જિતમાં મેળવેલી વસ્તુનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવું, રક્ષણ કરેલી વસ્તુને વધાર્યા કરવી અને વધારેલી વસ્તુ સુપાત્રને આપવી.

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ।

अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

૧૦૦ ઉપર જે ચાર પ્રકારની બાબત કહી છે તે પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું. રાજાએ તંદ્રાનો ત્યાગ કરીને એ ચારે બાબતો નિત્ય કર્યા કરવી.

अलब्धमिच्छेदण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।

रक्षितं वर्धयेद्वृद्धया वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

૧૦૧ નહિ મેળેલી વસ્તુને દંડવડે મેળવવી; મેળવેલી વસ્તુનું સંભાળથી રક્ષણ કરવું, રક્ષણ કરેલી વસ્તુને સ્થળ, જળ ઉપર વ્યાપારાદિક કરીને વધારવી અને વૃદ્ધિ પામેલી વસ્તુ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સુપાત્રને અર્પણ કરવી.

નિત્યમુદ્યતદણ્ડઃ સ્યાન્નિત્યં વિવૃતપૌરુષઃ ।

નિત્યં સંવૃતસર્વાર્થો નિત્યં છિદ્રાનુસાર્યરેઃ ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૨ રાજ્યે નિત્ય અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી, અસ્રવિદ્યાનું પરાક્રમ નિત્ય પ્રકટ કરતાં રહેવું, ધૂપા રાખવા યોગ્ય રાજકીય વિચારોને નિત્ય ધૂપા રાખવા અને શત્રુનાં છિદ્રોને નિત્ય શોધ્યાં કરવાં.

નિત્યમુદ્યતદણ્ડસ્ય કૃત્સ્તમુદ્વિજતે જગત્ ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ દણ્ડેનૈવ પ્રસાધયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૩ અપરાધીઓને નિત્ય દંડ દેનારા રાજથી આખું જગત્ ભય પામે છે. તે માટે રાજ્યે સર્વ પ્રાણીઓને દંડથી જ વશ રાખવાં.

અમાયયૈવ વર્તેત ન કથશ્ચન માયયા ।

બુદ્ધચેતારિપ્રયુક્તાં ચ માયાં નિત્યં સ્વસંવૃતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૪ રાજ્યે પોતાનાં પ્રકૃતિ મંડળ સાથે નિષ્કપટ ભાવથી જ વર્તવું; પરંતુ કપટ ભાવથી વર્તવું નહિ, નિત્ય પોતાનાં છિદ્રોને ઢાંકવાં અને શત્રુઓએ કરેલાં કપટને બાણવાં.

નાસ્ય છિદ્રં પરો વિદ્યાદ્વિદ્યાચ્છિદ્રં પરસ્ય તુ ।

ગૃહેત્કૂર્મ્મ ઇવાજ્ઞાનિ રક્ષેદ્વિરમાત્મનઃ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૫ પોતાનું છિદ્ર પરાયાને બાણવા દેવું નહિ; પરંતુ પોતે પારકાનાં છિદ્ર બાણવાં. કાચબાની પેઠે પોતાનાં રાજકીય અંગોને ધૂપાં રાખવાં એટલે અમાત્ય વગેરેને દાન સન્માનાદિવડે પોતાને વશ રાખવા, કે જેથી પોતાનું છિદ્ર ઉઘાડું પડે નહિ.

(ન વિશ્વસેદવિશ્વસ્તે વિશ્વસ્તે નાતિવિશ્વસેત્ ।

વિશ્વાસાઙ્ગ્યમુત્પન્નં મૂલાન્યપિ નિકૃન્તતિ ॥

અવિશ્વાસીનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, તેમ વિશ્વાસીનો પણ અતિ વિશ્વાસ કરવો નહિ; કારણ કે વિશ્વાસ રાખવાથી ઉત્પન્ન થયેલું ભય મૂળોને પણ કાપી નાંખે છે.)

વકવચ્ચિન્તયેદર્થાન્સિંહવચ્ચ પરાક્રમેત્ ।

વૃકવચ્ચાવલુપ્પેત શશવચ્ચ વિનિષ્પતેત્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૬ યગલો જેમ માંછલાંઓને પકડવા માટે એકચિત્ત થઈને પકડવા સંબંધી વિચાર કરે છે તેમ રાજ્યે પણ એકચિત્ત થઈને રાજકીય વિષયોનો

વિચાર કરવો, સિંહ જેમ મહાબળવાન હાથીની સામે પરાક્રમ કરે છે તેમ રાજાએ પણ શત્રુની સામે પરાક્રમ કરવું, શત્રુનું છિદ્ર જોવામાં આવે એટલે નહારની પેઠે શત્રુનો નાશ કરવો અને પકડાઈ ગયેલો શશલો જેમ પારાધિઓની વચ્ચેથી તેઓને છેતરીને નાશી છૂટે છે તેમ રાજા પણ બળવાન રાજાઓના હાથમાં જો સપડાઈ ગયો હોય તો તેણે તેઓને છેતરીને તેઓના હાથમાંથી નાશી જવું.

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।

तानानयेद्वશं सर्वान्सामादિभिरुપक्रमैः ॥ १०७ ॥

૧૦૭ આ પ્રમાણે વિજય કરનારા રાજાના જે શત્રુઓ હોય તે સર્વને રાજાએ સામ, દામ, ભેદ વગેરે ઉપાયોથી વશ કરવા.

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।

दण्डेनैव प्रसह्येतांश्छनकैर्वશमानयेत् ॥ १०८ ॥

૧૦૮ શત્રુ જો પહેલા ત્રણ ઉપાયોથી વશ થાય નહિ તો પછી રાજાએ એઓને બળાત્કારથી દંડ કરીને જ ધીરે ધીરે વશ કરવા.

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।

सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९ ॥

૧૦૯ પંડિતો સામ, દામ, ભેદ અને દંડ આ ચાર ઉપાયોમાંથી દેશની વૃદ્ધિને માટે સામને અને દંડને વખાણે છે.

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ।

तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११० ॥

૧૧૦ ક્ષેત્રમાં લણનારો ખેડુત જેમ ધાન્યના છોડવાનું રક્ષણ કરે છે અને ખડને કાઢી નાખે છે, તેમ રાજાએ પણ દેશની રક્ષા કરવી અને દેશને દુઃખ દેનારા લુટારાઓનો નાશ કરવો.

* मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।

सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सवान्धवः ॥ १११ ॥

* મૂર્ખ જેમ પોતાનાં કિરણોથી જળને ગૃહણ કરી, તે જળને વધારીને વૃષ્ટિ-રૂપે પાછું આપે છે, તેમ રાજાએ પણ પ્રજાની પાસેથી લીધેલા કરનો પ્રજાના રક્ષણમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પરંતુ રાજા જો પ્રજાની પાસેથી શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ

૧૧૧ જે રાજા મૂર્ખાઈથી પોતાના દેશના સારા અને નરતા બધા લોકોને સમાન ગણીને દંડાદિથી પીડે છે, તે રાજા થોડા જ સમયમાં પોતાનાં કુટુંબ સાથે રાજ્યથી અને પ્રાણથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

શરીરકર્ષણાત્પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે પ્રાણિનાં યથા ।

તથા રાજામપિ પ્રાણાઃ ક્ષીયન્તે રાષ્ટ્રકર્ષણાત્ ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૨ (ઉપવાસાદિકવડે) શરીરનું કર્ષણ કરવાથી જેમ પ્રાણીઓના પ્રાણ ક્ષીણતાને પામે છે તેમ દેશને દુઃખ દેવાથી રાજાઓના પ્રાણ પણ ક્ષીણતાને પામે છે.

રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહે નિત્યં વિધાનમિદમાચરેત્ ।

સુસંગૃહીતરાષ્ટ્રો હિ પાર્થિવઃ સુસ્વમેષતે ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૩ માટે રાજાએ દેશનાં રક્ષણ માટે નિત્ય ઉપર પ્રમાણે ઉપાય કરવો. કારણ કે પોતાના દેશનું સારી રીતે રક્ષણ કરવાથી રાજા સુખેથી ઉન્નતિ મેળવે છે.

દ્વયોસ્ત્રયાણાં પશ્ચાનાં મધ્યે ગુલ્મમધિષ્ઠિતમ્ ।

તથા ગ્રામશતાનાં ચ કુર્યાદ્રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૪ બે, ત્રણ, પાંચ તથા સો ગામોમાં રક્ષણ કરનારા પુરુષોનું એક-થાણું રાખીને રાજાએ દેશની રક્ષા કરવી.

ગ્રામસ્યાધિપતિં કુર્યાદ્દશગ્રામપતિં તથા ।

વિંશતીશં શતેશં ચ સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૫ એક ગામનો, દશ ગામનો, વીશ ગામનો, સો ગામનો અને હજાર ગામનો એક, એક, અધિપતિ નિમ્નવો.

ગ્રામદોષાન્સમુત્પન્નાન્યામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।

શંસેદ્રામદશેશાય દશેશો વિંશતીશિને ॥ ૧૧૬ ॥

વધારે કર લઈને પોતાના મોજ શોખમાં તેના ઉપયોગ કરે છે તો તેથી તેની પ્રજા દિન પ્રતિ દિન નિર્ધન થતી જાય છે અને છેવટ ક્ષુધાથી ટળવળીને નાશ પામે છે અને તે પ્રજાના નાશની સાથે તેનું રાજ્ય તથા રાજા પણ પ્રજાના ક્રોધથી નાશ પામે છે. માટે રાજાએ પોતાની પ્રજાના રીત રિવાજ તથા ધર્મને માન આપી, તેમની પાસેથી લીધેલા કરનો પ્રજાપ્રયોગી કાર્યમાં વ્યય કરીને પ્રજાની સુખાદારી વધારવી, જેથી પોતાનું અને પ્રજાનું કલ્યાણ થાય.

વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વે શતેશાય નિવેદયેત્ ।

શંસેદ્રામશતેશસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૬-૧૧૭ એક ગામના અધિપતિએ ધીરેથી ગામમાં થતા અપરાધો (ગુન્હા) ને જાણી લેવા અને તેનો પોતાથી નિર્ણય થઈ શકે નહિ તો તે દશ ગામના અધિપતિની પાસે જાણ કરવા, દશ ગામના અધિપતિએ એ પ્રમાણે વીશ ગામના અધિપતિને જાણ કરવા, વીશ ગામના અધિપતિએ તે સર્વ અપરાધો સો ગામના અધિપતિને જાણ કરવા અને સો ગામના અધિપતિએ તે સર્વ હજાર ગામના અધિપતિને જાણ કરવા.

યાનિ રાજપ્રદેયાનિ પ્રત્યહં ગ્રામવાસિભિઃ ।

અન્નપાનેન્ધનાદીનિ ગ્રામિકસ્તાન્યવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ અન્ન, પાન, ઈંધણા વગેરે જે રાજાને આપવા યોગ્ય પદાર્થો, ગામના રહેવાસીઓ આપે, તે ગામની રક્ષા કરવા માટે નિમેલા અધિકારીએ લઈ લેવા અર્થાત્ તેનો ઉપયોગ કરવો.

*દશી કુલં તુ મુચ્ચીત વિંશી પન્ન કુલાનિ ચ ।

ગ્રામં ગ્રામશતાધ્યક્ષઃ સહસ્રાધિપતિઃ પુરમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

૧૧૯ દશ ગામના અધિપતિએ એક કુળનો ઉપલોગ કરવો, વીશગામના અધિપતિએ પાંચ કુળનો ઉપલોગ કરવો, સો ગામના અધિપતિએ એક મધ્યમસરના ગામનો ઉપલોગ કરવો અને હજાર ગામના અધિપતિએ નગરનો ઉપલોગ કરવો (અર્થાત્ ઉપર કહેલાં કુળ વગેરે તે તે અધિકારીની આજીવિકા જાણવી.)

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્કાર્યાણિ ચૈવ હિ ।

રાજોઽન્યઃ સચિવઃ સ્ત્રિગ્ધસ્તાનિ પશ્યેદતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

૧૨૦ રાજાના ગામ સંબંધી કાર્યોને તથા બીજાં કાર્યોને રાજાના પ્રીતિપાત્ર વહીવટદારે સાવધાન થઈને તપાસવાં.

નગરે નગરે ચૈકં કુર્યાત્સર્વાર્થચિન્તકમ્ ।

ઉચ્ચૈઃસ્થાનં ઘોરરૂપં નક્ષત્રાણામિવ ગ્રહમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૧ પ્રત્યેક નગરમાં રાજકીય કાર્યનું અવલોકન કરનારો એક એક નગરાધિપતિ (ફાજદાર) નિમવો, તે મોટા અધિકારવાળો સેના વગેરેથી ભય

આપનારો, નક્ષત્રોમાં જેમ શુક્ર તેજસ્વી અને હયંકર છે તેમ તેજસ્વી અને હયંકર હોવો જોઈએ.

સ તાનનુપરિક્રામેત્સર્વાનેવ સદા સ્વયમ્ ।

તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્સમ્યગ્રાષ્ટ્રેષુ તત્ત્વરૈઃ ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૨ તે નગરાધિપતિએ પોતે હમેશાં સર્વ ગ્રામાધિપતિઓની પાછળ ફરીને તેઓનાં કાર્યની તપાસ રાખવી અને તે તે કામ ઉપર નિમેલા દૂતોદ્વારા તે તે ગ્રામાધિપતિઓનાં આચરણોને જાણવાં.

રાજો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વાદાયિનઃ શઠાઃ ।

મૃત્યા ભવન્તિ પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૩ કારણકે રક્ષા કરવામાટે અધિકાર ઉપર નિમેલા રાજાના સેવકો ધાણુંકરીને ખીજાનું ધન હરણ કરનારા અને વંચક હોય છે; માટે રાજાએ તેવા અધિકારીઓથી પોતાની પ્રજાની રક્ષા કરવી.

યે કાર્યિકેભ્યોઽર્થમેવ ગૃહ્ણીયુઃ પાપચેતસઃ ।

તેષાં સર્વસ્વમાદાય રાજા કુર્યાત્પ્રવાસનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ જે પાપી મનના રાજ્યાધિકારીઓ કાર્યાર્થીઓની પાસેથી (દર-દાવા કરનારાઓની પાસેથી) લાંચ લે, તેઓનું રાજાએ સર્વધન ખુંચવી લઇને તેઓને દેશમાંથી બહાર કાઢી મૂકવા.

રાજા કર્મસુ યુક્તાનાં સ્ત્રીणां પ્રેષ્યજનસ્ય ચ ।

પ્રત્યહં કલ્પયેદ્વૃત્તિં સ્થાનં કર્માનુરૂપતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૫ રાજાએ અંતઃપુરમાં સેવા માટે રાખેલી સ્ત્રીઓની તથા રાજકીય કાર્યો કરવા માટે નિમેલા પુરુષોની તેમની પદ્ધતિઓના અને કાર્યોના પ્રમાણમાં નિત્યને માટે આજીવિકા બાંધી આપવી.

પળો દેયોઽવકૃષ્ટસ્ય પટુત્કૃષ્ટસ્ય વેતનમ્ ।

પાળ્માસિકસ્તથાચ્છાદો ધાન્યદ્રોણસ્તુ માસિકઃ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૬ હલકા સેવકને એક પાણનો પગાર, છ મહિને જે વસ્ત્ર તથા મહિને મહિને એક દ્રોણ અનાજ આપવું. ઉત્તમ સેવકને છ પાણ તથા તેના પ્રમાણમાં વસ્ત્ર અને અન્ન આપવું તથા મધ્યમ કાર્ય કરનારા સેવકને મધ્યમ પગાર, અન્ન અને વસ્ત્ર આપવાં.

ક્રયવિક્રયમધ્વાનં ભક્તં ચ સપરિવ્યયમ્ ।

યોગક્ષેમં ચ સંપ્રેક્ષ્ય વણિજો દાપયેત્કરાન્ ॥ ૧૨૭ ॥

૧૨૭ ખરીદી, વેચાણ, માલ લાવતાં માર્ગમાં થયેલો ખર્ચ, લથ્થું, વાટ વળાવાનો ખર્ચ અને દુકાન તથા વખાર વગેરેનાં ભાડાં, આ બધાનો વિચાર કરીને રાજાએ વાણીઆઓની પાસેથી કર લેવો.

યથા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા ચ કર્મણામ્ ।

તથાવેક્ષ્ય નૃપો રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૧૨૮ ॥

૧૨૮ કામ કરનારાઓને તથા પોતાને કર્મનું ફળ મળે તે પ્રમાણે વિચાર કરીને રાજાએ સદા દેશ ઉપર કર નાંખવો.

યથાલ્પાલ્પમદન્ત્યાદ્યં વાર્યોકોવત્સષટ્પદાઃ ।

તથાલ્પાલ્પો ગ્રહીતવ્યો રાષ્ટ્રાદ્રાજાદ્વિકઃ કરઃ ॥ ૧૨૯ ॥

૧૨૯ જેમ જળો, વાછરડું અને લમરો પોતાના ભક્ષ્ય પદાર્થમાંથી થોડું થોડું ખાય છે, તેમ રાજાએ પણ દેશમાંથી થોડો થોડો વાર્ષિક કર લેવો (અર્થાત્ વધારે કર લઈને પ્રજાને ખીડવી નહિ.)

પશ્ચાશ્ચાગ આદયો રાજા પશુહિરણ્યયોઃ ।

ધાન્યાનામષ્ટમો ભાગઃ ષષ્ઠો દ્વાદશ એવ વા ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦ રાજાએ પશુઓના અને સુવર્ણના વ્યાપારમાં જે નફો થાય, તેમાંથી પંચાસમો ભાગ કર તરિકે લેવો અને અનાજના નફામાંથી આઠમો, છઠ્ઠો અથવા તેા ખારમો ભાગ લેવો.

આદદીતાથ ષડ્ભાગં દ્રુમાંસમધુસર્પિષામ્ ।

ગન્યૌષધિરસાનાં ચ પુષ્પમૂલફલસ્ય ચ ॥ ૧૩૧ ॥

પત્રશાકતૃણાનાં ચ ચર્મણાં વૈદલસ્ય ચ ।

મૃન્મયાનાં ચ માણ્ડાનાં સર્વસ્યાશ્મમયસ્ય ચ ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૧-૧૩૨ વૃક્ષ, માંસ, મધ, ઘી, સુગંધી પદાર્થો, ઔષધિ, રસ, પુષ્પ, મૂળ, ફળ, પત્ર, શાક, તૃણ, ચામડાં, તથા વાસમાંથી બનતા પદાર્થો, માટીનાં અને પથ્થરોનાં વાસણુ વગેરેની પેદાશમાંથી છઠ્ઠો ભાગ કર તરિકે લેવો.

*શ્રિયમાણોઽપ્યાદદીત ન રાજા શ્રોત્રિયાત્કરમ્ ।

ન ચ ક્ષુધાસ્ય સંસીદેચ્છ્રોત્રિયો વિષયે વસન્ ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૩ રાજા નિર્ધન થઈ ગયો હોય તો પણ તેણે શ્રોત્રિય (વેદાધ્યયન કરનારા) બ્રાહ્મણની પાસેથી કર લેવો નહિ, તેમ તેના રાજ્યમાં રહેનારો શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ ક્ષુધાથી પીડાવો પણ ન જોઈએ.

યસ્ય રાજસ્તુ વિષયે શ્રોત્રિયઃ સીદતિ ક્ષુધા ।

તસ્યાપિ તત્ક્ષુધા રાષ્ટ્રમચિરેણૈવ સીદતિ ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૪ જે રાજાના રાજ્યમાં શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ ક્ષુધાથી પીડાય છે તે રાજાનું રાજ્ય થોડા જ સમયમાં ક્ષુધા (ભુખમરો) વેદીને નાશ પામે છે.

શ્રુતવૃત્તે વિદિત્વાસ્ય વૃત્તિં ધર્મ્યાં પ્રકલ્પયેત્ ।

સંરક્ષેત્સર્વતઃશૈનં પિતા પુત્રમિવોરસમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

૧૩૫ રાજાએ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણનું વેદાધ્યયન, કર્મોનુષ્ઠાન તથા સદ્વાચાર

* સમાવર્તન સંસ્કાર કરીને આવેલા શ્રોત્રિય (વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી આવેલા) બ્રાહ્મણને તેની વિદ્યાના પ્રમાણમાં રાજાએ આજીવિકા કરી આપવી. ભારતવર્ષમાં ક્ષત્રિય રાજ્યોની હયાતી સૂધી એ રીત પાળવામાં આવતી હતી; અને આજે પણ હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક ક્ષત્રિય રાજ્યમાં તથા સારા સારા વૈશ્યો તરફથી યથાશક્તિ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનું પાલન કરવામાં આવે છે. મુસલમાની રાજ્યોમાં પણ શ્રોત્રિય વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો સત્કાર થતો હતો અથવા તો તેમને મળેલી દાનભૂમિનું પણ કર લીધા વિના જ પાલન કરવામાં આવતું હતું. મનુ કહે છે કે;—“અનંતરં સર્પિઙ્ગાયઃ તસ્ય તસ્ય ઘનં ભવેત્ ભરનારની સાત પેઢીમાંનો જે નજીકનો વારસ હોય તેને તેનું ધન આપવું” સર્વેષામપ્યમાવે તુ બ્રાહ્મણા રિક્થમાગિનઃ પરન્તુ ખીજ વર્ણને જો વારસ ન હોય તો તેના દ્રવ્યના વારસો બ્રાહ્મણો છે.” પરન્તુ “અહ્યર્ચ્યં બ્રાહ્મણદ્રવ્યં રાજા નિત્યમિતિ સ્થિતિઃ રાજાએ બ્રાહ્મણના દ્રવ્યનું સર્વથા હરણ કરવું નહિ. આ પ્રમાણે આજ દિન પર્યંત ક્ષત્રિય તથા યવન રાજ્યોમાં પણ વ્યવસ્થા ચાલતી આવી છે પરન્તુ હાલમાં ક્ષત્રિય રાજ્યો એક બ્રાહ્મણનો સગોભાઈ જીવતાં છતાં પણ તેને ભરનારનો વારસ નહિ ગણીને તેની મીલકત લઈ લે છે કે જેને માટે સ્મૃતિકારોએ મોટું પાપ લખેલું છે; “સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા બ્રહ્મશત્તિં હરેન્ન ચઃ । ષષ્ટિવર્ષસહસ્રાણિ વિષ્ણવાં જાયતે કૃમિઃ ॥ પોતે આપેલી અથવા તો ખીજાએ આપેલી બ્રાહ્મણની વૃત્તિને જે લઈ લે છે, તે સાઠ હજાર વર્ષ સૂધી વિષામાં ડીકો થઈને અવતરે છે.” આ વિષય તરફ હિંદના દેશી રાજાઓએ અને સરદારોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

જાણીને તેની ધર્મવાળી આજીવિકા આંધી આપવી અને પિતા જેમ પોતાના ઔરસ પુત્રની રક્ષા કરે તેમ રાજ્યે તેની સર્વરીતે રક્ષા કરવી.

સંરક્ષ્યમાણો રાજા યં કુરુતે ધર્મમન્વહમ્ ।

તેનાયુર્વર્ધતે રાજો દ્રવિણં રાષ્ટ્રમેવ ચ ॥ ૧૩૬ ॥

૧૩૬ રાજાથી રક્ષણ કરાતો શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ પ્રતિદિવસ જે ધર્માચરણ કરે છે, તેનાથી રાજનું આયુષ્ય, ધન અને દેશ વૃદ્ધિ પામે છે.

યત્કિંચિદપિ વર્ષસ્ય દાપયેત્કરસંજિતમ્ ।

વ્યવહારેણ જીવન્તં રાજા રાષ્ટ્રે પૃથગ્જનમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

૧૩૭ રાજ્યે પોતાના રાજ્યમાં સાધારણ વ્યાપારપર આજીવિકા કરનારા વ્યાપારીઓની પાસેથી પણ પ્રત્યેક વર્ષે થોડો કર લેવો (એટલે શાક, પાંદડાં વગેરે સાધારણ વસ્તુ પણ લેવી.)

કારુકાન્ઞિલ્પિનશ્ચૈવ શૂદ્રાંશ્ચાત્મોપજીવિનઃ ।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ ૧૩૮ ॥

૧૩૮ સુતાર, લુહાર વગેરે શિલ્પ કામ કરનારાઓની પાસે તથા ભાર ઉપાડીને આજીવિકા કરનારા શૂદ્રોની પાસે રાજ્યે મહિને મહિને એક એક દિવસ વેઠ કરાવવી.

નોચ્છિન્ધાદાત્મનો મૂલં પરેષાં ચાતિતૃણયા ।

उच्छिन्दन्धात્મનો મૂલમાત્માનં તાંશ્ચ પીડયેત્ ॥ ૧૩૯ ॥

૧૩૯ પ્રજા ઉપર પ્રેમ રાખીને કર ન લેવો એ પોતાનું મૂળ કાપ્યા બરાબર ગણાય છે અને અતિ તૃણાથી વધારે કર લેવો તે પારકાનું મૂળ કાપ્યા બરાબર ગણાય છે. માટે આ બંને કામ રાજ્યે કરવાં નહિ. પોતાનું મૂળ કાપનારો (ધનભંડાર ક્ષીણ થઈ જવાથી) દુઃખી થાય છે અને વધારે કર લેનારો પ્રજાને દુઃખી કરે છે.

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચ સ્યાત્કાર્યં વીક્ષ્ય મહીપતિઃ ।

તીક્ષ્ણશ્ચૈવ મૃદુશ્ચૈવ રાજા ભવતિ સંમતઃ ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૦ રાજ્યે હરકોઈ કાર્યની તપાસ કરીને પછી તીક્ષ્ણ અથવા તો મૃદુ થવું. કારણ કે તે પ્રમાણે તીક્ષ્ણ તથા મૃદુ થનારો રાજા સર્વમાં માન્ય થઈ પડે છે.

અમાત્યમુખ્યં ધર્મજ્ઞં પ્રાજ્ઞં દાન્તં કુલોદ્રતમ્ ।

સ્થાપયેદાસને તસ્મિન્નિવન્નઃ કાર્યેક્ષણે નૃણામ્ ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૧ રાજા રોગાદિકને લીધે મનુષ્યોનાં રાજકીય કાર્યો જોવાને અશક્ત હોય તો તેણે ધર્મને જાણનારા, બુદ્ધિમાન, જીતેન્દ્રિય અને કુલીન એવા મુખ્ય અમાત્યને લોકોનાં કાર્યો (મુકરદમાઓ) તપાસવા માટે પોતાના સ્થાન ઉપર નિમવો.

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

૧૪૨ આ પ્રમાણે રાજાએ પોતાનું સર્વ કર્તવ્ય પૂર્ણ કરી પ્રમાદરહિત તથા કાર્યપરાયણ થઈને પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું.

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्वियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

संपश्यतः समृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३ ॥

૧૪૩ રાજા અને તેના સેવકોના દેખતાં ચોરા જે રાજાની પ્રજાને રડતી દેશમાંથી ઘસડી જાય છે તે રાજાને જીવતાં જ મુવેલો માનવો.

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

૧૪૪ પ્રજાનું પાલન કરવું એ જ ક્ષત્રિયનો પરમધર્મ છે. જે રાજા શાસ્ત્રે ઠરાવેલો કર લે છે; તે રાજા ધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે.

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्य्यं प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ १४५ ॥

૧૪૫ રાજાએ પાછલે પહોરે ઉઠી, શૌચ (દિશા, જંગલ, દંતધાવન, સ્નાન વગેરે) કરી, એકાગ્રચિત્ત થઈ, અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવો, બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું અને પછી શુભ એવી રાજસભામાં (કચેરીમાં) જવું.

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।

विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥

૧૪૬ અને ત્યાં બેસીને દર્શન માટે આવેલી સર્વ પ્રજા સાથે હળી મળીને તથા વાતચિત્ત કરીને તેઓનો સત્કાર કર્યો પછી તેઓને વિસર્જન કરવી અને સર્વ પ્રજાને વિસર્જન કર્યો પછી મંત્રીઓની સાથે (રાજસંબંધી સંધિ, વિગ્રહાદિક) મંત્રોનો વિચાર કરવો.

गिरिपृष्ठं समारूढ्य प्रासादं वा रहोगतः ।

अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभाविताः ॥ १४७ ॥

૧૪૭ પર્વત ઉપર અથવા તો મેહિર ઉપર ચઢીને, એકાંત પ્રદેશમાં, અથવા તો ઝાડ ઝાંખરા વિનાનાં અરણ્યમાં શત્રુપક્ષના હુતો બાણે નહિ તેવા સ્થાનમાં મંત્ર (રાજકીય સલાહ) કરવો.

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।

સ કૃત્ત્વાં પૃથિવીં મુંક્તે કોશહીનોઽપિ પાર્થિવઃ ॥ ૧૪૮ ॥

૧૪૮ જે રાજના મંત્રને મંત્રીઓના સમાગમમાં આવનારા સાધારણ માણસો પણ બાણી શકે નહિ, તે રાજ ધનના ભંડાર વિનાનો હોવા છતાં પણ આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવાને શક્તિમાન થાય છે.

जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ।

સ્ત્રીમ્લેચ્છવ્યાધિતવ્યક્તાન્મન્ત્રકાલેઽપસારયેત્ ॥ ૧૪૯ ॥

૧૪૯ મૂર્ખાં, મૂંગાં, આંધળાં, બહિરાં, પોપટ વગેરે પક્ષીઓ, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ, મ્લેચ્છો, રોગીઓ, એાછા અંગવાળાઓ તથા વધારે અંગવાળાઓ; આટલાઓને મંત્ર કરતી વેળાએ દૂર કાઢવા.

भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।

સ્ત્રિયશ્ચૈવ વિશેષેણ તસ્માત્તત્રાદતો ભવેત્ ॥ ૧૫૦ ॥

૧૫૦ ઉપર કહેલા મૂર્ખ વગેરે અપમાન થવાથી મંત્રને ઉઘાડો પાડી દે છે, એમ જ શુક, સારિકા વગેરે પક્ષીઓ અને વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓ પણ મંત્રને ઉઘાડો પાડી દે છે માટે તેઓને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

ચિન્તયેદ્ધર્મકામાર્થાન્સાર્થં તૈરેક એવ વા ॥ ૧૫૧ ॥

૧૫૧ મધ્યાહ્ન સમયે અથવા તો અર્ધરાત્રે મનના તથા શરીરના પરિશ્રમથી રહિત થઈને, મંત્રીઓની સાથે અથવા તો એકલાં ધર્મ, અર્થ અને કામનો વિચાર કરવો.

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ।

કન્યાનાં સંપ્રદાનં ચ કુમારાણાં ચ રક્ષણમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

૧૫૨ પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા ધર્મ, અર્થ અને કામના વિરોધને દૂર કરીને તેઓને સંપાદન કરવા તથા કન્યાઓને પરણાવવા સંબંધી અને કુમારોનાં વિનયાદિક શિક્ષણને માટે વિચાર કરવો.

※દૂતસંપ્રેષણં ચૈવ કાર્યશેષં તથૈવ ચ ।

અન્તઃપુરપ્રચારં ચ પ્રણિધીનાં ચ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

૧૫૩ બીજા રાજાઓની ગુપ્ત વાત જાણવા માટે પરરાજ્યમાં દૂતો મોકલવા વિષે, આરંભ કરેલા કાર્યમાં શું અવશેષ રહ્યું છે તે વિષે, અન્તઃપુરની બાબતો જાણવાવિષે તથા પરરાજ્યમાં મોકલેલા એલચીઓનાં કાર્યો જાણવા વિષે રાજાએ વિચાર કરવો.

†કૃત્સ્નં ચાષ્ટવિધં કર્મ પञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।

અનુરાગાપરાગૌ ચ પ્રચારં મળ્ડલસ્ય ચ ॥ ૧૫૪ ॥

* અન્તઃપુરમાં રહેનારી રાણીઓની ચેષ્ટાઓ પણ રાજાએ તપાસ્યા કરવી. કારણ કે ઇતિહાસ ઉપરથી જાણાય છે કે ધણા અસાવધ રાજાઓનો તેમની રાણીઓએ નાશ કર્યો છે. વિદુરથ રાજાની રાણી રાજાથી ઉદાસ હતી તેથી તેણે પોતાના દેશ પાશમાં છરી છુપાવી રાત્રે રાજાના પલંગપર જઈને સમય મળતાં છરીથી રાજાના ગ્રાણ લીધા હતા. કાશી રાજાની રાણીએ પોતાનાં ઝાંઝર ઉપર ઝેર ચોપડી રાખ્યું હતું અને લાગ મળતાં તેનો ઉપયોગ કરીને કાશી રાજાના ગ્રાણ લીધા હતા. માટે રાજાઓએ અન્તઃપુરની રાણીઓનાં ચરિત્રથી સદાય જાણીતા રહેવાની જરૂર છે.

† યોગ્ય કાર્યોનો આરંભ કરવો,^૧ આરંભેલાં કાર્યને ચાલુ રાખવાં,^૨ તેને મોટા પાયા ઉપર મૂકવાં,^૩ કર્મના ફળનો સંગ્રહ કરવો.^૪ તથા સામ, દામ, ભેદ અને દંડ આ આઠ પ્રકારનું કર્મ કહેવાય છે. અથવા તો વ્યાપાર,^૧ પૂલો બાંધવા.^૨ કિલ્લાઓ કરવા,^૩ જુના કિલ્લાઓને સમરાવવા,^૪ હાથીખાનાં કરવાં,^૫ ખાણો ખોદાવવી,^૬ ઉજડ જગ્યાઓ વસાવવી,^૭ તથા મોટાં જંગલો વસાવવાં,^૮ અથવા તો વૈશ્યાદિક પાસેથી કર લેવા.^૯ નોકરોને પગાર આપવા.^{૧૦} દુષ્ટોનો ત્યાગ કરવો.^{૧૧} રાજ્ય ખર્ચના અધિકારીઓને મોટા ખર્ચ કરતાં અટકાવવા,^{૧૨} મિથ્યા પ્રવૃત્તિનો અટકાવ કરવો.^{૧૩} વર્ણાશ્રમોના કર્મમાં સંશય પડવાથી વ્યવહારનું અવલોકન કરવું.^{૧૪} એક બીજાઓ લડે તો તેને દંડ આપવો.^{૧૫} પ્રમાદથી ધર્મભ્રષ્ટ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.^{૧૬} આ પ્રમાણે ત્રણ જાતનાં આઠ કર્મ છે. તથા કાપટિક.^{૧૭} (બીજાઓના સર્મને જાણનાર, ધૂષ્ટ, હુશિયાર, તરત વિદ્યા ભણીને આવેલા વિદ્યાર્થીને) માનપૂર્વક દ્રવ્ય આપીને રાજાએ રાખવો અને એકાંતમાં કહેવું કે જે દુરાચરણ કરે તેનું નામ તારે મને કહેવું. ઉદાહરણ—^{૧૮} સંન્યાસ આશ્રમ વિધિપૂર્વક ન પળાવાથી લોકમાં દૂષિત ઠરેલો હોવા છતાં પવિત્ર (રાજ્યલક્ષ્મી) અને શુદ્ધિમાન હોય તેવા આરુઢપતિતને બહુ ઉત્પત્તિવાળા મઠ ઉપર સ્થાપન કરવો અને તેવા વેષવાળા પુરુષોદ્વારા પરરાજ્યનું વૃત્તાંત જાણવું. ગૃહપતિ—^{૧૯} પરરાજ્યનો ખેડુત આજીવિકા ન ચાલવાથી આવ્યો હોય તેને પણ પોતાના રાજ્યમાં ઉપર પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરીને રાખવો. વૈદેહિક—^{૨૦} પરરાજ્યના

૧૫૪ વળી રાજ્યે આઠ પ્રકારનાં સંપૂર્ણ કર્મો અને પાંચ વર્ગના સારી રીતે વિચાર કરવો. અમાત્ય વગેરેની પ્રીતિ તથા અપ્રીતિને જાણવી અને શત્રુ, મિત્ર, ઉદાસીન વગેરે દ્વાદશ રાજમંડળની હકીકત જાણવી.

(વને વનેચરાઃ કાર્યાઃશ્રમણાદવિકાદયઃ ।

પરપ્રવૃત્તિજ્ઞાનાર્થે શીઘ્રાચારપરંપરાઃ ॥

પરસ્ય ચૈતે બોદ્ધવ્યાસ્તાદૃશૈરેવ તાદૃશાઃ ।

ચારસન્ધારિણઃ સંસ્થાઃ શઠાશ્વાગૃહસંજ્ઞિતાઃ ॥

શત્રુઓના સમાચાર જાણવા માટે પરરાજ્યનું વૃત્તાંત ઝટ જાણી શકે તેવા, વનમાં ફરનારા તપસ્વીઓને તથા ભટકતા પુરુષોને જંગલમાં રાખવા. તે જ પ્રમાણે જાહેરમાં શઠપણું કરનારા, ગુપ્ત દૂતોના રૂપમાં ફરનારા અથવા કોઈ સ્થાનમાં થાણું નાંખીને રહેલા શત્રુ તરફના દૂતોને તેવા જ પોતાના દૂતોદ્ધારા જાણવા.)

મધ્યમસ્ય પ્રચારં ચ વિજિગીષોશ્ચ ચેષ્ટિતમ્ ।

ઉદાસીનપ્રચારં ચ શત્રોશ્ચૈવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

વેપારીને ધન આપી, ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ કરીને, વેપાર કરાવવો. તાપસ-^૫ મુંડાવાળો અથવા જટિલ રહીને આજીવિકાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેવાને કપટી શિષ્યો સહિત એક આશ્રમમાં રાખવો, જે બહારથી સુઝીલર ઘોર અથવા સાથવાનો આહાર કરીને રહેતો હોય પણ ધૂપી રીતે રાજ્યની આજીવિકાથી મિથાન્ન જમતો હોય અને તેના શિષ્યો મહારાજ તો મોટા તપસ્વી અને ભૂત ભવિષ્ય જાણનારા છે એમ જાહેર કરે તેથી લોકો પોતાની ગુપ્ત વાર્તાઓ તેની પાસે ખુલ્લી કરે અને તેવા કપટી શિષ્યના કપટી તપસ્વી ગુરુ પાસે પરરાજ્યનું સર્વ વૃત્તાંત જાણવું. તે જ પ્રમાણે મંત્રી, પુરોહિત, યુવરાજ, દ્વારપાળો, અંતઃપુરમાં આવળ કરનારા પુરુષોનાં વૃત્તાંતો જાણવા માટે અનેક તરેહના વેષ, શિલ્પ-કળા, ભાષા વગેરે જાણનારા અને સાધુ પુરુષ તરિકે ગણાતા પુરુષોને ગુપ્ત દૂતો તરિકે રાખવા. તે જ પ્રમાણે ત્રિવંકા, ઠીંગણા, મુંગાં, બહેરા, આંધળા, નટો, નર્તકો, ગાયકો તથા જનનામાં જનારી સ્ત્રીઓને તથા જનનાના સમાચાર જાણવા માટે જેઓના ઉપર લોકોને વેહેમ ન આવે તેવાઓને ધૂપા દૂતો તરિકે રાખવા. જંગલ તથા અરણ્યના સમાચાર મેળવવાને તેવા જ વનેચરો, સાધુઓ, વટેમાર્ગુઓ, ચોરો તથા બાવા સાધુઓને અપ્રીણ ગાંભે પાનારા જુપડી નાંખીને રહેનારાઓને રાખવા અને તે તે ધૂપા દૂતોદ્ધારા પોતાના પ્રધાન, પુરોહિત, યુવરાજ, રાણી, સેનાપતિ વગેરેની પ્રીતિ અથવા તો અપ્રીતિ જાણવી તથા પરરાજ્યનું સર્વ વૃત્તાંત જાણવું.

૧૫૫ મધ્યમ રાજના, જિતવાની ઇચ્છા કરનારા રાજના, ઉદાસીન રાજના અને શત્રુ રાજના કાર્યની રાજ્યે પ્રયત્નથી ખબર મેળવવી.

✽ ણતાઃ પ્રકૃતયો મૂલં મણ્ડલસ્ય સમાસતઃ ।

અષ્ટૌ ચાન્યાઃ સમાખ્યાતા દ્વાદશૈવ તુ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

૧૫૬ આ ચાર પ્રકૃતિ સંક્ષેપમાં મંડળનું મૂળ ગણાય છે અને આઠ બીજી કહી છે, તે બન્ને મળીને ચાર બાણવી.

અમાત્યરાષ્ટ્રદુર્ગાર્થિદણ્ડાખ્યાઃ પચ્ચ ચાપરાઃ ।

પ્રત્યેકં કથિતા હેતાઃ સંક્ષેપેણ દ્વિસપ્તતિઃ ॥ ૧૫૭ ॥

૧૫૭ અમાત્ય (મંત્રી), દેશ, દુર્ગ (કીલ્લો), ભંડાર અને હંડ આ પાંચ બીજી પણ પ્રકૃતિ છે. (પ્રથમ કહેલી મૂળ પ્રકૃતિ ચાર અને શાખા પ્રકૃતિ આઠ) આ ચાર પ્રકૃતિની પ્રત્યેકની પાંચ પાંચ પ્રકૃતિ છે (એ બધી મળીને સાઠ પ્રકૃતિ થાય છે અને મૂળ ચાર પ્રકૃતિ મેળવવાથી) સંક્ષેપમાં બેહોતેર પ્રકૃતિ થાય છે.

અનન્તરમરિં વિદ્યાદરિસેવિનમેવ ચ ।

અરેરનન્તરં મિત્રમુદાસીનં તયોઃ પરમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૫૮ પોતાના સીમાડાની નજીકમાં રહેનારા રાજને તથા શત્રુને સેવનારા એટલે શત્રુના મિત્રરાજને શત્રુ બાણવો. શત્રુના સીમાડાપર રહેનારા રાજને મિત્ર બાણવો અને શત્રુના તથા મિત્રરાજના સીમાડાની પેલી બાણુપર રહેનારા રાજને ઉદાસીન બાણવો.

* વિજિગીષુ ૧ (પોતાની પ્રજાની ઉન્નતિથીસંપન્ન, મહાન ઉત્સાહી, અને વિજયશીળ) ૨ અરિ, ૩ અરિસેવિત (જેને શત્રુ અનુકૂળ રહીને વર્તે છે તે) ૪ અરિમિત્ર (શત્રુનો મિત્ર) ૫ પાર્ણિગ્રાહ (વિજિગીષુની પછીનો રાજ; વિજિગીષુ રાજ જે સમયે ચઢાઈ કરે તે સમયે પોતાના દેશ ઉપર જેનો ચઢી આવવાનો સંભવ હોય તે.) ૬ પાર્ણિગ્રાહાસાર (પાર્ણિગ્રાહ રાજનું એક રાજ્ય છોડીને તે પછીના રાજ્યનો રાજ) ૭ મિત્ર (વિજિગીષુનો મિત્ર) ૮ મિત્રનો મિત્ર (વિજિગીષુના મિત્રનો મિત્ર) ૯ આકંદ (પાર્ણિગ્રાહની પછીના રાજ્યનો રાજ) ૧૦ આકંદાસાર (પાર્ણિગ્રાહાસારના પછીના રાજ્યનો રાજ), ૧૧ મધ્યમ રાજ, વિજિગીષુ અને અરિ એ બન્ને જુદા જુદા હોય તો તેઓનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ અને જો એકઠા થયા હોય તો નિગ્રહાનુગ્રહ કરવાને અસમર્થ એવો રાજ, ૧૨ ઉદાસીન (વિજિગીષુ, અરિ અને મધ્યમ રાજ જો એકઠા થયા ન હોય તો તેઓનો નિગ્રહાનુગ્રહ કરવાને સમર્થ અને એકઠા થયા હોય તો નિગ્રહાનુગ્રહ કરવાને અસમર્થ) આ રીતે ચાર રાજમંડળ છે.

(વિપ્રકૃષ્ટેધ્વન્યદ્વત્ત ઉદાસીનો વલાન્વિતઃ ।

વિજિગીષુર્મેડલાર્થો યસ્મિન્જ્ઞેયઃ સ મધ્યમઃ ॥

દ્વાદશ રાજમંડળમાં જે રાજ કોઈ રીતે ભાગ ન લેતાં દૂર રહે છે, તે ઉદાસીન કહેવાય છે, અને બળવાન રાજ વિજિગીષુ કહેવાય છે તથા દ્વાદશ રાજમંડળનો નિગ્રહ ને અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ હોય તે મધ્યમ કહેવાય છે.)

તાન્સર્વાનભિસંદધ્યાત્સામાદિભિરુપક્રમૈઃ ।

વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ પૌરુષેણ નયેન ચ ॥ ૧૬૧ ॥

૧૫૯ આ સર્વને સામ આદિ ઉપાયોથી વશ કરવા, એક એક ઉપાયથી, સર્વ ઉપાયોથી, પુરુષાર્થથી અથવા તો રાજનીતિથી વશ કરવા.

સંધિં ચ વિગ્રહં ચૈવ યાનમાસનમેવ ચ ।

દ્વૈધીભાવં સંશ્રયં ચ ષડ્ગુણાંશ્ચિન્તયેત્સદા ॥ ૧૬૦ ॥

૧૬૦ સંધિ (સલાહ કરવી), વિગ્રહ (લઢાઈ), યાન (શત્રુ ઉપર ચઢાઈ), આસન (કિદ્દામાં ભરાઈ બેસવું), દ્વૈધીભાવ (પોતાની સેનાને બે ભાગમાં વહેંચી લેવી) તથા સંશ્રય (પોતાના કરતાં સમર્થ એવા બીજા રાજનો આશ્રય કરવો), આ છ ગુણોનો રાજ્યે સદાય વિચાર કરવો.

આસનં ચૈવ યાનં ચ સંધિં વિગ્રહમેવ ચ ।

કાર્યં વીક્ષ્ય પ્રયુક્તીત દ્વૈધં સંશ્રયમેવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

૧૬૧ આસન, યાન, સંધિ, વિગ્રહ, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય, એ સર્વનો પોતાના ઉદ્યેયરૂપ તથા પરની હાનિરૂપ કાર્યનું અવલોકન કરીને ઉપયોગ કરવો.

સંધિં તુ દ્વિવિધં વિદ્યાદ્રાજા વિગ્રહમેવ ચ ।

ઉમે યાનાસને ચૈવ દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨ સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય, આ છ ગુણો અબ્બે પ્રકારના છે.

સમાનયાનકર્મા ચ વિપરીતસ્તથૈવ ચ ।

તદાત્વાયતિસંયુક્તઃ સંધિર્જ્ઞેયો દ્વિલક્ષણઃ ॥ ૧૬૩ ॥

૧૬૩ વર્તમાન સમયના અથવા તો આગામી સમયના લાભ માટે મિત્ર રાજની સાથે મળીને બીજા રાજ ઉપર ચઢાઈ કરવામાં આવે તેને સમાનકર્મો સંધિ કહે છે અને 'અમે આ રાજપર ચઢાઈ કરશું. તમે પેલા

૧૫૫ મધ્યમ રાજના, જિતવાની ધન્ય કરનારા રાજના, ઉદાસીન રાજના અને શત્રુ રાજના કાર્યની રાજ્યે પ્રયત્નથી ખબર મેળવવી.

✽ **एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।**

अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ १५६ ॥

૧૫૬ આ ચાર પ્રકૃતિ સંક્ષેપમાં મંડળનું મૂળ ગણાય છે અને આઠ બીજી કહી છે, તે બંને મળીને બાર બાણવી.

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।

प्रत्येकं कथिता हेताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

૧૫૭ અમાત્ય (મંત્રી), દેશ, દુર્ગ (કીલ્લો), લંડાર અને દંડ આ પાંચ બીજી પણ પ્રકૃતિ છે. (પ્રથમ કહેલી મૂળ પ્રકૃતિ ચાર અને શાખા પ્રકૃતિ આઠ) આ બાર પ્રકૃતિની પ્રત્યેકની પાંચ પાંચ પ્રકૃતિ છે (એ બધી મળીને સાઠ પ્રકૃતિ થાય છે અને મૂળ બાર પ્રકૃતિ મેળવવાથી) સંક્ષેપમાં બોહોતેર પ્રકૃતિ થાય છે.

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।

अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८ ॥

૧૫૮ પોતાના સીમાડાની નજીકમાં રહેનારા રાજને તથા શત્રુને સેવનારા એટલે શત્રુના મિત્રરાજને શત્રુ બાણવો. શત્રુના સીમાડાપર રહેનારા રાજને મિત્ર બાણવો અને શત્રુના તથા મિત્રરાજના સીમાડાની પેલી બાણુપર રહેનારા રાજને ઉદાસીન બાણવો.

* વિજિગીષુ ૧ (પોતાની પ્રજાની ઉન્નતિથીસંપન્ન, મહાન ઉત્સાહી, અને વિજયશીલ) ૨ અરિ, ૩ અરિસેવિત (જેને શત્રુ અનુકૂળ રહીને વર્તે છે તે) ૪ અરિમિત્ર (શત્રુનો મિત્ર) ૫ પાર્ણિગ્રાહ (વિજિગીષુની પછીનો રાજા; વિજિગીષુ રાજા જે સમયે ચઢાઈ કરે તે સમયે પોતાના દેશ ઉપર જેનો ચઢી આવવાનો સંભવ હોય તે.) ૬ પાર્ણિગ્રાહાસાર (પાર્ણિગ્રાહ રાજાનું એક રાજ્ય છોડીને તે પછીના રાજ્યનો રાજા) ૭ મિત્ર (વિજિગીષુનો મિત્ર) ૮ મિત્રનો મિત્ર (વિજિગીષુના મિત્રનો મિત્ર) ૯ આકંદ (પાર્ણિગ્રાહની પછીના રાજ્યનો રાજા) ૧૦ આકંદાસાર (પાર્ણિગ્રાહાસારના પછીનાં રાજ્યનો રાજા), ૧૧ મધ્યમ રાજા, વિજિગીષુ અને અરિ એ બંને જુદા જુદા હોય તો તેઓનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ અને જો એકઠા થયા હોય તો નિગ્રહાનુગ્રહ કરવાને અસમર્થ એવો રાજા, ૧૨ ઉદાસીન (વિજિગીષુ, અરિ અને મધ્યમ રાજા જો એકઠા થયા ન હોય તો તેઓનો નિગ્રહાનુગ્રહ કરવાને સમર્થ અને એકઠા થયા હોય તો નિગ્રહાનુગ્રહ કરવાને અસમર્થ) આ રીતે બાર રાજમંડળ છે.

(વિપ્રકૃષ્ટેધ્વન્યદ્વત્ત ઉદાસીનો વલાન્વિતઃ ।

વિજિગીષુર્મંડલાર્થો યસ્મિન્જ્ઞેયઃ સ મધ્યમઃ ॥

દ્વાદશ રાજમંડળમાં જે રાજા કોઈ રીતે ભાગ ન લેતાં દૂર રહે છે, તે ઉદાસીન કહેવાય છે, અને બળવાન રાજા વિજિગીષુ કહેવાય છે તથા દ્વાદશ રાજમંડળનો નિગ્રહ ને અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ હોય તે મધ્યમ કહેવાય છે.)

તાન્સર્વાનભિસંદધ્યાત્સામાદિભિરુપક્રમૈઃ ।

વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ પૌરુષેણ નયેન ચ ॥ ૧૫૯ ॥

૧૫૯ આ સર્વને સામ આદિ ઉપાયોથી વશ કરવા, એક એક ઉપાયથી, સર્વ ઉપાયોથી, પુરુષાર્થથી અથવા તો રાજનીતિથી વશ કરવા.

સંધિં ચ વિગ્રહં ચૈવ યાનમાસનમેવ ચ ।

દ્વૈધીભાવં સંશ્રયં ચ ષડ્ગુણાંશ્ચિન્તયેત્સદા ॥ ૧૬૦ ॥

૧૬૦ સંધિ (સલાહ કરવી), વિગ્રહ (લઠાઈ), યાન (શત્રુ ઉપર ચઢાઈ), આસન (કિદ્દામાં ભરાઈ બેસવું), દ્વૈધીભાવ (પોતાની સેનાને બે ભાગમાં વહેંચી દેવી) તથા સંશ્રય (પોતાના કરતાં સમર્થ એવા બીજા રાજાનો આશ્રય કરવો), આ છ ગુણોનો રાજાએ સદાય વિચાર કરવો.

આસનં ચૈવ યાનં ચ સંધિં વિગ્રહમેવ ચ ।

કાર્યં વીક્ષ્ય પ્રયુક્તીત દ્વૈધં સંશ્રયમેવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

૧૬૧ આસન, યાન, સંધિ, વિગ્રહ, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય, એ સર્વનો પોતાના ઉદ્દયરૂપ તથા પરની હાનિરૂપ કાર્યનું અવલોકન કરીને ઉપયોગ કરવો.

સંધિં તુ દ્વિવિધં વિદ્યાદ્રાજા વિગ્રહમેવ ચ ।

અમે યાનાસને ચૈવ દ્વિવિધઃ સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨ સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય, આ છ ગુણો અખે પ્રકારના છે.

સમાનયાનકર્મા ચ વિપરીતસ્તથૈવ ચ ।

તદાત્વાયતિસંયુક્તઃ સંધિર્જ્ઞેયો દ્વિલક્ષણઃ ॥ ૧૬૩ ॥

૧૬૩ વર્તમાન સમયના અથવા તો આગામી સમયના લાભ માટે મિત્ર રાજાની સાથે મળીને બીજા રાજા ઉપર ચઢાઈ કરવામાં આવે તે સમાનકર્મ સંધિ કહે છે અને 'અમે આ રાજા પર ચઢાઈ કરશું. તમે પે

રાજાપર ચઢાઈ કરો' આ પ્રમાણે સલાહ કરીને લિખ લિખ રાજાઓપર જે ચઢાઈ કરવામાં આવે છે તેને અસમાનકર્મા સંધિ કહે છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારનો સંધિ જાણવો.

સ્વયંકૃતશ્ચ કાર્યાર્થમકાલે કાલ એવ વા ।

મિત્રસ્ય ચૈવાપકૃતે દ્વિવિધો વિગ્રહઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥

૧૬૪ શત્રુનો પરાજય કરવા માટે (શત્રુનાં વ્યસનાદિક જાણીને માર્ગ-શીર્ષઆદિ) ઉચિત અથવા તો અનુચિત સમયમાં રાજાએ પોતે યુદ્ધ કરવું. આ એક તથા પોતાના મિત્રનો અપકાર (બુરું) થવાથી તેની રક્ષા માટે યુદ્ધ કરવું, તે બીજું એમ વિગ્રહ (યુદ્ધ) બે પ્રકારનો કહ્યો છે.

एकाकिनश्चात्यायिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ ૧૬૫ ॥

૧૬૫ હૈવયોગથી અત્યંત આવશ્યક કાર્ય આવી પડે ત્યારે એકલાં શત્રુ-પર ચઢાઈ કરવી અથવા તો મિત્રની સાથે મળીને શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી, આમ બે પ્રકારનું યાન (ચઢાઈ) છે.

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

મિત્રસ્ય ચાનુરોધેન દ્વિવિધં સ્મૃતમાસનમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

૧૬૬ પૂર્વ જન્મનાં પાપથી અથવા તો આ લોકમાં કરેલાં પાપ કર્મથી સેના, ભંડાર વગેરેથી ક્ષીણ થઈ ગયેલા રાજાએ છાનામાના બેશી રહેવું અથવા તો ભંડાર, સેના વગેરેથી સમર્થ છતાં મિત્રના અનુરોધથી છાનામાના બેશી રહેવું, આમ બે પ્રકારનું આસન જાણવું.

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।

द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ ૧૬૭ ॥

૧૬૭ કાર્યસિદ્ધિને માટે થોડાં સૈન્યને અમુક સ્થાન ઉપર રાખવું અને થોડાં સૈન્ય સાથે રાજાએ પોતે કિલ્લામાં રહેવું, આ રીતે દ્વૈધીભાવ પણ બે પ્રકારનો છે, એમ છ ગુણ જાણનારા નીતિજ્ઞ કહે છે.

अर्थसंपादनार्थं च पीडयमानस्य शत्रुभिः ।

साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ ૧૬૮ ॥

૧૬૮ શત્રુઓથી જ્યારે રાજાને સંકટ થવા માંડે ત્યારે તે સંકટ દૂર કરવા માટે અથવા તો ભવિષ્યમાં આવી પડનારાં સંકટને દૂર કરવા માટે એ વાત સત્પુરુષોમાં દર્શાવવા માટે એક રાજાનો આશ્રય કરવો, આ પ્રમાણે સંશ્રય બે પ્રકારનો જાણવો.

૧૮૦ મિત્રો, ઉદ્ધારીનો તથા શત્રુ રાજ્યો જે રીતે પોતાને પીડા કરી શકે નહિ તે પ્રમાણે રાજ્યે સર્વ ઉપાય કરવા. આ સંક્ષિપ્ત (ટુંકી) નીતિ જાણવી.

યદા તુ યાનમાતિષ્ઠેદરિરાષ્ટ્રં પ્રતિ પ્રભુઃ ।

તદાનેન વિધાનેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૧૮૧ ॥

૧૮૧. રાજ્યે જ્યારે શત્રુના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવી હોય ત્યારે નિચે કહેલા ઉપાયથી ધીરે ધીરે શત્રુ રાજ્યના નગર ઉપર ચઢાઈ કરવી.

માર્ગશીર્ષે શુભે માસિ યાયાદ્યાત્રાં મહીપતિઃ ।

ફાલ્ગુનં વાથ ચૈત્રં વા માસૌ પ્રતિ યથાવલમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

૧૮૨ રાજ્યે પોતાની સેનાના બળાબળનો વિચાર કરીને શુભ એવા માર્ગશીર્ષ મહિનામાં અથવા તો ફાલ્ગુ કે ચૈત્ર મહિનામાં શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી.

અન્યેષ્વપિ તુ કાલેષુ યદા પચ્ચેદ્ધ્રુવં જયમ્ ।

તદા યાયાદ્વિઘ્નૈવ વ્યસને ચોત્થિતે રિપોઃ ॥ ૧૮૩ ॥

૧૮૩ ઉપર દર્શાવેલા સમયો શિવાયના બીજા સમયોમાં પણ જો પોતાનો અવશ્ય જય થાશે, આમ જવામાં આવે અથવા તો શત્રુ રાજ્ય સંકટમાં આવી પડ્યો હોય (એટલે તેના મંત્રી, અમાત્ય વગેરે વિરુદ્ધ થઈ બેઠા હોય અથવા તો તેનું સૈન્ય નિર્બળ દશામાં આવી પડ્યું હોય કે તે નિર્ધન થઈ પડ્યો હોય) ત્યારે રાજ્યે તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ચઢાઈ કરવી.

કૃત્વા વિધાનં મૂલે તુ યાત્રિકં ચ યથાવિધિ ।

ઉપગૃહ્યાસ્પદં ચૈવ ચારાન્સમ્યગ્વિધાય ચ ॥ ૧૮૪ ॥

સંશોધ્ય ત્રિવિધં માર્ગં ષડ્વિધં ચ બલં સ્વકમ્ ।

સાંપરાયિકકલ્પેન યાયાદરિપુરં શનૈઃ ॥ ૧૮૫ ॥

૧૮૪-૧૮૫ રાજ્યે પોતાની રાજધાનીના સંરક્ષણ માટે સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત કરીને, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે યુદ્ધમાં ઉપયોગી સર્વ આયુધો એકઠાં કરીને, શુભ દૂતોને શત્રુના દેશની સર્વ હકીકત જાણવા માટે જુદા જુદા દેશમાં મોકલીને તથા તંબુ વગેરે લઈને જંગલ (વૃક્ષ વગરનો સપાટ માર્ગ), આનુપ (પાણીવાળો માર્ગ) અને આટવિક (જંગલવાળો માર્ગ), આવા ત્રણ પ્રકારના માર્ગમાં જ્યાં ઝાડ હોય તેઓને કપાવીને, ઉંચા નિચા પ્રદેશ હોય ત્યાં ખોદ કામ તથા પુરણી કરાવીને, પાણી હોય ત્યાં પુલ વગેરે બંધા-

૧૭૪ અને જ્યારે શત્રુરાજનાં સૈન્યને તાબે થવાનો સમય આવે ત્યારે રાજાએ કિદ્દામાંથી બહાર નીકળીને તરત જ ધર્મનિષ્ઠ એવા બળવાન રાજાનો આશ્રય કરવો.

નિગ્રહં પ્રકૃતીનાં ચ કુર્યાદ્યોઽરિવિલસ્ય ચ ।

ઉપસેવેત તં નિત્યં સર્વયત્નૈર્ગુરું યથા ॥ ૧૭૫ ॥

૧૭૫ જે રાજા દુષ્ટ એવા અમાત્ય, મંત્રી વગેરે દુષ્ટ પ્રકૃતિમંડળને તથા શત્રુની સેનાને શિક્ષા કરવાને શક્તિમાન હોય તેવા રાજાની શરણાગત રાજાએ નિત્ય સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોથી ગુરુની પેઠે સેવા કરવી.

યદિ તત્રાપિ સંપશ્યેદ્દોષં સંશ્રયકારિતમ્ ।

સુયુદ્ધમેવ તત્રાપિ નિર્વિશદ્ભુઃ સમાચરેત્ ॥ ૧૭૬ ॥

૧૭૬ જે રાજાનો આશ્રય કરવો હોય તે રાજાને વિષે પણ જો દોષ (કપટ) જોવામાં આવે તો રાજાએ તેનો આશ્રય નહિ કરતાં શંકારહિત થઈને તેની સાથે પણ ઉત્તમ પ્રકારનું યુદ્ધ જ કરવું.

સર્વોપાયૈસ્તથા કુર્યાન્નીતિજઃ પૃથિવીપતિઃ ।

યથાસ્યાભ્યધિકા ન સ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥ ૧૭૭ ॥

૧૭૭ નીતિજ રાજાએ સર્વ ઉપાયોથી એવી રીતે વર્તવું કે તેના મિત્રો, ઉદાસીનો અને શત્રુઓ તેના કરતાં વધારે બળવાન થાય નહિ.

આયતિં સર્વકાર્યાણાં તદાત્વં ચ વિચારયેત્ ।

અતીતાનાં ચ સર્વેષાં ગુણદોષૌ ચ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

૧૭૮ નાનાં મોટાં સર્વ કાર્યોના ભવિષ્યનો, આરંભેલું કાર્ય પૂરું કરવાનો અને ભૂતકાળમાં કરેલાં કાર્યના ગુણોનો તથા અવગુણોનો યથાર્થ રીતે વિચાર કરવો.

આયત્યાં ગુણદોષજ્ઞસ્તદાત્વે સિપ્રનિશ્ચયઃ ।

અતીતે કાર્યશેષજઃ શત્રુભિર્નાભિભૂયતે ॥ ૧૭૯ ॥

૧૭૯ જે રાજા આરંભેલાં કાર્યનાં ભવિષ્યમાં થનારાં શુભાશુભ પરિણામને જાણે છે, પાસે આવેલાં કાર્યનો અટ નિશ્ચય કરી શકે છે અને કરેલાં કાર્યમાં કેટલું કાર્ય કરવું બાકી છે તેને જે જાણે છે, તે રાજાનો, શત્રુ રાજાઓ પરાલભ કરી શક્તા નથી.

યથૈનં નાભિસંદધ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ।

તથા સર્વે સંવિદધ્યાદેપ સામાસિકો નયઃ ॥ ૧૮૦ ॥

૧૯૧ પોતાના યોધાઓની સંખ્યા જો નાની હોય તો તેઓને એકઠા કરીને, શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરાવવું અને મોટી સંખ્યા હોય તો વિસ્તારમાં રાખીને શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરાવવું. ઉપરનાં સૈન્યને સોયના વ્યૂહમાં અથવા તો વજના વ્યૂહમાં ગોઠવીને શત્રુઓની સાથે લઢાવવું.

स्यन्दनाश्वैः समे युद्धयेदनूपे नौद्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ १९२ ॥

૧૯૨ સપાટ ભૂમિમાં રથો અને ઘોડાવડે શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવું, પાણી-વાળા પ્રદેશમાં નૌકાઓ અને હાથીઓવડે યુદ્ધ કરવું અને ઝાડો તથા લતાઓથી ઘેરાયેલા પ્રદેશમાં ખાણો, તરવારો, ઢાલો વગેરે આયુધોથી યુદ્ધ કરવું.

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालज्यूषेनजान् ।

दीर्घाल्लिघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥ १९३ ॥

૧૯૩ કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્ય, પંચાલ, સૂરસેન વગેરે દેશના કઢાવર તથા ઠીંગણા પુરુષોને સેનાના મોખરામાં રાખવા.

प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य तांश्च सम्यक्परीक्षयेत् ।

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ॥ १९४ ॥

૧૯૪ સેનાને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી દહને ઉત્સાહ આપવો તથા તેઓ શું કરવાથી પ્રસન્ન થશે અને શું કરવાથી ક્રોધાયમાન થશે તેની પરીક્ષા કરવી તથા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરનારા યોધાઓ ખરા મનથી લડે છે કે કેમ તે ચેષ્ટાઓને પણ જાણવી.

उपरुध्वारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।

दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

૧૯૫ શત્રુ લડતો હોય કે ન લડતો હોય તો પણ તેને ઘેરી લદ્ધને તેના દેશમાં પડાવ નાખવો, તેના દેશનો નાશ કરવો, તેના દેશનાં ઝડ, ખોરાકની વસ્તુઓ, પાણી તથા લાકડાંનો નાશ કરવો.

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

૧૯૬ તળાવો, કિલ્લાઓ, ખાધઓ વગેરેને તોડી નાખવી, શત્રુના ઉપર હુલ્લો કરવો અને રાત્રિને વખતે ઢોલ, ત્રાંસાં, શિંગડી વગેરેના શબ્દો કરીને શત્રુને ભય ઉપજાવવો.

વીને માગોને સાફ કરાવવા તથા છ પ્રકારનાં પોતાનાં સૈન્યને પણ આહાર, ઔષધ આદિથી સહાયતા કરીને યુદ્ધના વિધિ પ્રમાણે ધીરે ધીરે શત્રુના નગર ઉપર ચઢાઈ કરવી.

શત્રુસેવિનિ મિત્રે ચ ગૂઢે યુક્તતરો ભવેત્ ।

ગતપ્રત્યાગતે ચૈવ સ હિ કષ્ટતરો રિપુઃ ॥ ૧૮૬ ॥

૧૮૬ જે મિત્ર ધૂપી રીતે શત્રુને મળેલો હોય તથા જે સેવક પ્રથમ ખિન્ન થઈને આવ્યો ગયો હોય અને પાછો આવીને રહ્યો હોય તેવા મિત્ર અને સેવક સાથે સાવધાનતાથી રહેવું. કારણ કે તે બંને મહાદુઃખ દેનારા શત્રુ ગણાય છે.

દૃણ્ડવ્યૂહેન તન્માર્ગે યાયાતુ શકટેન વા ।

વરાહમકરાભ્યાં વા સૂચ્યા વા ગરુડેન વા ॥ ૧૮૭ ॥

૧૮૭ રાજાએ દંડના આકારનો, શકટ (ગાડા)ના આકારનો, વરાહના આકારનો, મકર (મગરમચ્છ)ના આકારનો, સોયના આકારનો અથવા તો ગરુડના આકારનો વ્યૂહ રચીને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી.

યતશ્ચ ભયમાશઙ્કેત્તતો વિસ્તારયેદ્વલમ્ ।

પક્ષેન ચૈવ વ્યૂહેન નિવિશેત સદા સ્વયમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

૧૮૮ જે દિશા તરફથી ભય આવવાની શંકા લાગે તે દિશા તરફ સેનાને આગળ વધારવી અને રાજાએ પોતે સદાય પક્ષાકાર વ્યૂહમાં રહેવું.

સેનાપતિબલાધ્યક્ષૌ સર્વદિક્ષુ નિવેશયેત્ ।

યતશ્ચ ભયમાશઙ્કેત્પ્રાચીં તાં કલ્પયેદિશમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

૧૮૯ સેનાના અધ્યક્ષોને તથા સેનાપતિઓને સર્વ દિશાઓમાં ગોઠવી દેવા અને જે દિશામાં ભયની શંકા જણાય તેને પૂર્વ દિશા કલ્પવી.

ગુલ્માંશ્ચ સ્થાપયેદાક્ષાન્કૃતસંજ્ઞાન્સમંતતઃ ।

સ્થાને યુદ્ધે ચ કુશલાનભીરૂનવિકારિણઃ ॥ ૧૯૦ ॥

૧૯૦ છાવણી નાખવામાં અને યુદ્ધ કરવામાં કુશળ, નિર્ભય, બદલી જાય નહિ તેવાં વિશ્વાસપાત્ર થાણાંઓ ચોતરફ સ્થાપન કરવાં અને તેઓની સાથે અમુક જાતનો સંકેત કરવો.

સંહતાન્યોધયેદલ્પાન્કામં વિસ્તારયેદ્વહ્ન ।

સૂચ્યા વજ્રેણ ચૈવૈતાન્વ્યૂહેન વ્યૂહ યોધયેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

૧૯૧ પોતાના યોધાઓની સંખ્યા જો નાની હોય તો તેઓને એકઠા કરીને, શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરાવવું અને મોટી સંખ્યા હોય તો વિસ્તારમાં રાખીને શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરાવવું. ઉપરનાં સૈન્યને સોયના વ્યૂહમાં અથવા તો વજના વ્યૂહમાં ગોઠવીને શત્રુઓની સાથે લઠાવવું.

સ્યન્દનાશ્વૈઃ સમે યુદ્ધચેદનૂપે નૌદ્વિપૈસ્તથા ।

વૃક્ષગુલ્માવૃતે ચાપૈરસિચર્માયુધૈઃ સ્થલે ॥ ૧૯૨ ॥

૧૯૨ સપાટ ભૂમિમાં રથો અને ઘોડાવડે શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવું, પાણી-વાળા પ્રદેશમાં નૌકાઓ અને હાથીઓવડે યુદ્ધ કરવું અને ઝાડો તથા લતાઓથી ઘેરાયેલા પ્રદેશમાં ખાણો, તરવારો, ઢાલો વગેરે આયુધોથી યુદ્ધ કરવું.

કુરુક્ષેત્રાંશ્ચ મત્સ્યાંશ્ચ પશ્ચાલાઞ્ચૂરસેનજાન્ ।

દીર્ઘાલ્લઘૂંશ્ચૈવ નરાનગ્રાનીકેષુ યોજયેત્ ॥ ૧૯૩ ॥

૧૯૩ કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્ય, પંચાલ, સૂરસેન વગેરે દેશના કઢાવર તથા ઠીંગણા પુરુષોને સેનાના મોખરામાં રાખવા.

પ્રહર્ષયેદ્ધલં વ્યૂહ્ય તાંશ્ચ સમ્યક્પરીક્ષયેત્ ।

ચેષ્ટાશ્ચૈવ વિજાનીયાદરીન્યોધયતામપિ ॥ ૧૯૪ ॥

૧૯૪ સેનાને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી દૃઢને ઉત્સાહ આપવો તથા તેઓ શું કરવાથી પ્રસન્ન થશે અને શું કરવાથી કોપાયમાન થશે તેની પરીક્ષા કરવી તથા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરનારા યોધાઓ ખરા મનથી લડે છે કે કેમ તે ચેષ્ટાઓને પણ જાણવી.

ઉપરુઘ્યારિમાસીત રાષ્ટ્રં ચાસ્યોપપીડયેત્ ।

દૂષયેચાસ્ય સતતં યવસાન્નોદકેન્ધનમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

૧૯૫ શત્રુ લડતો હોય કે ન લડતો હોય તો પણ તેને ઘેરી લઈને તેના દેશમાં પડાવ નાખવો, તેના દેશનો નાશ કરવો, તેના દેશનાં ખડ, ખોરાકની વસ્તુઓ, પાણી તથા લાઠડાંનો નાશ કરવો.

મિન્દ્યાંચૈવ તઢાગાનિ પ્રાકારપરિસ્વાસ્તથા ।

સમવસ્કન્દયેચ્ચૈનં રાત્રૌ વિત્રાસયેત્તથા ॥ ૧૯૬ ॥

૧૯૬ તળાવો, કિંદ્યાઓ, ખાધઓ વગેરેને તોડી નાખવી, શત્રુના ઉપર હુલો કરવો અને રાત્રિને વખતે ઢાલ, ત્રાંસાં, શિંગડી વગેરેના શબ્દો કરીને શત્રુને ભય ઉપજાવવો.

उपजप्यानुपजपेद्बुद्धयेतैव च तत्कृतम् ।

युक्ते च दैवे युद्धयेत जयप्रेप्सुरपेतर्भीः ॥ १९७ ॥

૧૯૭ ફેડી શકાય તેવા રાજ્યલોભી શત્રુઓના વંશજને તથા તેનાથી લિજ્ઞ મનના થયેલા મંત્રીઓને લાલચ બતાવીને ફેડવા, તેની પાસેથી શત્રુ રાજાનો અભિપ્રાય જાણી લેવો અને દૈવ અનુકૂળ હોય તે સમયે જય મેળવવાની ઈચ્છાવાળા રાજાએ નિર્ભય થઈને યુદ્ધ કરવું.

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।

विजेतुं प्रयतेतારीन्न युद्धेन कदाचन ॥ १९८ ॥

૧૯૮ રાજાએ સામ, દાન, અને ભેદ આ ત્રણેથી અથવા તો તેમાંના એક એકથી શત્રુઓને જીતવા માટે પ્રયત્ન કરવો; પરંતુ કોઈ પણ દહાડો યુદ્ધથી જીતવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ.

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्धयमानयोः ।

पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९ ॥

૧૯૯ યુદ્ધ કરનારા બંને રાજાનો યુદ્ધમાં જય અથવા તો પરાજય એવો એ વાત અનિશ્ચિત જવામાં આવે છે, માટે બનતાં સૂધી યુદ્ધ કરવું નહિ.

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ।

तथा युद्धयेत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा ॥ २०० ॥

૨૦૦ જ્યારે ઉપર કહેલા ત્રણે ઉપાયોથી જય થવાનો સંભવ રહે નહિ ત્યારે રાજાએ સાધનોથી સંપન્ન (યુક્ત) થઈને જેવી રીતે શત્રુઓનો પરાજય થાય તેવી રીતે શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવું.

जित्वा संपूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।

प्रदद्यात्परिહारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥ २०१ ॥

૨૦૧ શત્રુઓને જીત્યા પછી દેવોની અને ધાર્મિક બ્રાહ્મણોની પૂજા કરવી, જીતેલી પ્રજાનો કર ઓછો કરીને પ્રજા ઉપર ઉપકાર કરવો તથા જેઓએ અમારું બુરું કર્યું છે તેઓને પણ અલય આપવામાં આવે છે, તેઓ પોતાના વ્યાપારાદિક સુખેથી કરો એ રીતે અલયને માટે ઢંઢેરો ખીટાવવો.

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।

स्थापयेत्तत्र तद्वश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ २०२ ॥

૨૦૨ શત્રુરાજા તથા તેના મંત્રી વગેરે સર્વેનો અભિપ્રાય ટુંકમાં જાણી લેવો અને પછી તે રાજાના વંશજને તે રાજાની ગાદીપર બેસાડવો અને પોતાની સરતો (નિયમો) તેની પાસે કબૂલ કરાવવી.

પ્રમાણાનિ ચ કુર્વીત તેષાં ધર્મ્યાન્યથોદિતાન્ ।

રત્નૈશ્ચ પૂજયેદેનં પ્રધાનપુરુષૈઃ સહ ॥ ૨૦૩ ॥

૨૦૩ તેઓના શાસ્ત્રોક્ત ધર્મવાળા આચારોને માન્ય રાખવા (કાયમ રાખવા) અને રાજ્યાસન ઉપર અભિષેક કરેલા રાજાનો તથા તેના મંત્રીઓનો રત્નોની ભેટ કરીને સત્કાર કરવો.

આદાનમપ્રિયકરં દાનં ચ પ્રિયકારકમ્ ।

અભીષિતાનામર્થાનાં કાલે યુક્તં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૪ ॥

૨૦૪ એક મનુષ્યની પાસેથી તેની ઇષ્ટ વસ્તુ લઈ લેવી એ અપ્રિય-કારક છે અને તેને ઇષ્ટ વસ્તુ આપવી એ પ્રિયકારક છે; છતાં સમયાનુસાર લઈ લેવું અથવા તો આપવું એ પ્રસંશાપાત્ર ગણાય છે.

* સર્વં કર્મેદમાયત્તં વિધાને દૈવમાનુષે ।

તયોદૈવમચિન્ત્યં તુ માનુષે વિચિતે ક્રિયા ॥ ૨૦૫ ॥

૨૦૫ સર્વ કાર્યની સિદ્ધિનો આધાર દૈવ ઉપર અને પુરુષાર્થ ઉપર છે. તેમાં દૈવ સંબંધી નિર્ણય કરવો એ અશક્ય છે પરંતુ મનુષ્યના પ્રયત્નનો નિર્ણય થઈ શકે છે તેથી મનુષ્યે પ્રયત્નદ્વારા કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો.

* વિધિ, દૈવ, નિયતિ, સ્વભાવ, કાળ, ઇશ્વર, બ્રહ્મા, કર્મ, ભાગ્ય, પુણ્ય, આ સર્વ પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મનાં ફળનાં નામ છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. તથા સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “દૈવમાત્મકૃતં વિદ્યાત્ કર્મ ચત્પૌર્વદેહિકમ્ । સ્મૃતઃ પુરુષકારસ્તુ ક્રિયતે યદિહાપરમ્ । પૂર્વ જન્મના દેહે કરેલાં કર્મને દૈવ કરીને કહે છે અને આ જન્મમાં કરેલાં કર્મને પુરુષાર્થ કહે છે.” પુરુષાર્થને જ માનનારા પુરુષો કહે છે કે; પુરુષાર્થ જ સત્ય છે. પુરુષ પુરુષાર્થ ક્યાં વિના ખેતી, વેપાર, વિદ્યા, રાજ્ય વગેરે કંઈ પણ મેળવી શકતો નથી. તેમ ભોજન ક્યાં વિના કોઈ પણ પ્રાણી તૃપ્ત પણ થઈ શકતો નથી. આ રીતે સર્વ પદાર્થો ઉદયમથી જ પ્રાપ્ત થાય છે માટે પ્રારબ્ધને આડું રાખવું એ કેવળ આળસું પુરુષોનું બાહાનું છે. ભારે દૈવને જ માનનારાઓ કહે છે કે; દૈવજ ખરું છે, પુરુષાર્થથી કંઈ પણ થતું નથી. કારણ કે આ જગતમાં જડ, નપુંસકો, પાંગળાઓ અને અશક્ત પ્રાણીઓ પુરુષાર્થ ક્યાં વિના કેવળ પ્રારબ્ધથી જ સુખી હોય છે. કેટલાક અંધ વગેરે મોટા ધનવાન અને વિદ્વાન હોય છે ભારે કેટલાક રૂપાળા તથા સર્વ અંગોવાળા હોવા છતાં પણ મૂર્ખ અને ધનહીન ભ્રેવામાં આવે છે. હરિદ્રને ઘેર જન્મ થવા છતાં પણ પાછળથી પુરુષને રાજ્ય મળે છે અથવા તો રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. તથા વિદ્યાદિ શુભહીન છતાં પણ સુખસમ્પન્ન હોય છે માટે પુરુષાર્થ કરવો ન કામો છે. જો દૈવ અનુકૂળ હશે તો સુતા હાથે લાંથી પગની આંગળી આડીને ઉઠાડશે અને સમ્પત્તિ મળશે પરંતુ દૈવમાં નહિ હોય તો ગમે તેટલો પુરુષાર્થ

(દૈવેન વિધિના યુક્તં માનુષ્યં યત્પ્રવર્તતે
પરિક્લેશેન મહતા તદર્થસ્ય સમાધકમ્)

દૈવ અનુકૂળ ન હોય તો પણ જે પુરુષાર્થ કરવામાં આવે છે તો મોટા કલેશથી તે કાર્યની સિદ્ધિ કરે છે.)

(સંયુક્તસ્યાપિ દૈવેન પુરુષકારેણ વર્જિતમ્ ।
વિના પુરુષકારેણ ફલં ક્ષેત્રં ન યચ્છતિ ॥

પરંતુ દૈવની અનુકૂળતા હોવા છતાં પણ જે પુરુષાર્થ કરવામાં આવે નહિ તો પુરુષાર્થ વિના ક્ષેત્ર કૂળ આપતું નથી.)

(ચંદ્રાર્કાદ્યા ગ્રહા વાયુરગ્નિરાપસ્તથૈવ ચ ।

इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥

ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ ગ્રહો, વાયુ, અગ્નિ તથા મેઘ, આ સર્વ દૈવ તથા પુરુષાર્થ વડે પ્રયત્નથી સાધ્ય-ધૃષ્ટિ સંપાદક થઈ શકે છે.)

કરવા છતાં પણ પોષણ કરવું દુર્લભ થઈ પડશે. જે દૈવ વિના પુરુષાર્થ કાર્ય કરી શકતો હોય તો કેટલાક પુરુષો પરસ્ત્રીગમન, ચોરી, લાંચ, સુરાપાન, રાગ, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા વગેરેને અધર્મ જાણવા છતાં પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેવાં વ્યસનો છોડવાને ધણીવાર ઇચ્છા કર્યા છતાં પણ તેમનાથી તે છૂટતો નથી અને સંધ્યા, જપ, યજ્ઞ, વાવ, કૂવા ખોદાવવા વગેરે ધર્મનાં સાધનોને જાણવા છતાં પણ તેઓ સત્કર્મ કરી શકતા નથી. માટે પ્રારબ્ધ વસ્તુ જ કોઈ વિચિત્ર છે કે જેના ચરણ આગળ જગત રમ્યા કરે છે. કેટલાક પુરુષો ગૌણ અને પ્રધાન ભાવથી પુરુષાર્થનું તથા દૈવનું વર્ણન કરે છે જેમકે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાં છતાં પણ જે દુર્દૈવ પ્રબળ હોય તો કાર્ય ક્ષીણૂત થતું નથી પણ જે દુર્દૈવ ન્યૂન હોય તો દેવ આરાધન તથા પ્રયત્નાદિ પુરુષાર્થથી તે દુર્દૈવનો નાશ કરીને કાર્યસિદ્ધિ કરી શકાય છે. તેમ જે સુદૈવ હોય અને પુરુષાર્થ ન્યૂન હોય તો અનાયાસે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે; એટલા જ માટે કહ્યું છે કે;—“યથાહ્યેકેન ચક્રેણ ન રથસ્ય ગતિર્મર્ચેત્ । एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति । જેમ એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી તેમ પુરુષાર્થ વિના દૈવ સિદ્ધ થતું નથી. ” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રારબ્ધ એ બીજને ઠેકાણે છે અને પુરુષાર્થ અંકુરને ઠેકાણે છે. માટે ઉત્તર કાળમાં કરવામાં આવનારા પુરુષાર્થનું તે સામાન્ય રીતે હેતુ છે. માટે પ્રારબ્ધરૂપી બીજને સત્કર્મરૂપી જળસેચનવડે અંકુરિત કરવું જોઈએ. અંકુર પુટ્યા પછી બીજની ઉત્તમતા, મધ્યમતા અથવા તો અધમતા જાણવામાં આવે છે. તેમ દૈવનું ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમપણું પણ પુરુષાર્થ વિના જાણી શકાતું નથી; માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે.

સહ વાપિ વ્રજેદ્યુક્તઃ સંધિં કૃત્વા પ્રયત્નતઃ ।

મિત્રં હિરણ્યં ભૂમિં વા સંપશ્યંસ્ત્રિવિધં ફલમ્ ॥ ૨૦૬ ॥

૨૦૬ મિત્રતા, સુવર્ણ અથવા તો પૃથ્વી આ ત્રણ ચઢાઈનાં ફળ છે, એમ જાણીને સેનાની સાથે ચઢેલા રાજાએ શત્રુની સાથે પ્રયત્નપૂર્વક સલાહ કરીને પાછા આવ્યા આવવું (એટલે મિત્રતા કરીને, ધન લઈને અથવા તો જમીન લઈને શત્રુ રાજાની સાથે સલાહ કરવી.)

પાર્ણિગ્રાહં ચ સંપ્રેક્ષ્ય તથાક્રન્દં ચ મળ્ડલે ।

મિત્રાદથાપ્યમિત્રાદ્વા યાત્રાફલમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૦૭ ॥

૨૦૭ વિજયની ઇચ્છાવાળો રાજા વિજય કરવા માટે નિકળ્યા પછી પાછલા સીમાડાપર રહેનારો રાજા પોતાનાપર ચઢી આવશે એવી શંકા જે રાજાને માટે હોય તે પાર્ણિગ્રાહ કહેવાય છે, અને પાર્ણિગ્રાહના ઉપર જે રાજા ચઢી આવશે આવી સંભાવના હોય તે તેના સીમાડાપર રહેનારો રાજા આક્રંદ કહેવાય છે. આર મંડલોમાં આ બંને રાજાને ધ્યાનમાં રાખીને રાજાએ મિત્રરાજાની અથવા તો શત્રુરાજાની પાસેથી લાભ મેળવવો.

હિરણ્યભૂમિસંપ્રાપ્ત્યા પાર્થિવો ન તથૈષ્ઠતે ।

યથા મિત્રં ધ્રુવં લબ્ધ્વા કૃશમપ્યાયતિક્ષમમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

૨૦૮ રાજા દુર્બળ છતાં પણ ભવિષ્યમાં સહાયતા કરનારા દૃઢ મિત્રને મેળવીને જે પ્રમાણે વૃદ્ધિને પામે છે તે પ્રમાણે સુવર્ણને અથવા તો પૃથ્વીને મેળવીને વૃદ્ધિને પામતો નથી.

ધર્મજ્ઞં ચ કૃતજ્ઞં ચ તુષ્ટપ્રકૃતિમેવ ચ ।

અનુરક્તં સ્થિરાશ્મયં લઘુમિત્રં પ્રશસ્યતે ॥ ૨૦૯ ॥

૨૦૯ ધર્મ જાણનારો, કૃતજ્ઞ, પ્રસન્ન મનનો, પ્રેમ રાખનારો અને કાર્યનો સ્થિરતાથી આરંભ કરનારો મિત્ર નાનો હોય તો પણ (થોડા ગામનો ગરાસીયો હોય તો પણ) સારો કહેવાય છે.

પ્રાજ્ઞં કુલીનં શૂરં ચ દક્ષં દાતારમેવ ચ ।

કૃતજ્ઞં ધૃતિમન્તં ચ કષ્ટમાહુરારિં બુધાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

૨૧૦ બુદ્ધિમાન, કુળવાન, શૂરવીર, ચતુર, દાતા, કૃતજ્ઞ અને ધીરજ-વાળો શત્રુ મહાકષ્ટથી વશ થઈ શકે છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.

આર્યતા પુરુષજ્ઞાનં શૌર્યં કરુણવેદિતા ।

સ્થૌલલક્ષ્યં ચ સતતમુદાસીનગુણોદયઃ ॥ ૨૧૧ ॥

૨૧૧ સભ્યતા, પુરુષપરીક્ષા, શૌર્ય, દયાળુતા અને ઉદારતા આ બધા ઉદાસીન રાજાના ગુણો જાણવા.

ક્ષેમ્યાં સસ્યપ્રદાં નિત્યં પશુવૃદ્ધિકર્તામપિ ।

પરિત્યજેન્નૃપો ભૂમિમાત્માર્થમવિચારયન્ ॥ ૨૧૨ ॥

૨૧૨ કલ્યાણ કરનારી, ધાન્ય આપનારી, નિત્ય ઢોર ઢાંખરોની વૃદ્ધિ કરનારી એવી ભૂમિનો પણ રાજાએ પોતાના પ્રાણનાં રક્ષણને માટે વિચાર કર્યા વિના ત્યાગ કરી દેવો.

આપદર્થં ધનં રક્ષેદારાન્ રક્ષેદ્ધનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥ ૨૧૩ ॥

૨૧૩ આપત્તિને મટાડવા માટે ધનની રક્ષા કરવી, ધનવડે સ્ત્રીની રક્ષા કરવી અને સ્ત્રી તથા ધન બન્નેને જતાં કરીને પણ પોતાની રક્ષા કરવી.

સહ સર્વાઃ સમુત્પન્નાઃ પ્રસમીક્ષ્યાપદો મૃશમ્ ।

સંયુક્તાંશ્ચ વિયુક્તાંશ્ચ સર્વોપાયાન્સજેદ્બુધઃ ॥ ૨૧૪ ॥

૨૧૪ સર્વ આપત્તિને એક સાથે પોતાના ઉપર આવી પડેલી જોઈને વિદ્વાન રાજાએ સામ આદિકે ઉપાયોને એક સાથે અથવા તો જૂદા જૂદા ઉપયોગમાં લેવા.

ઉપેતારમુપેયં ચ સર્વોપાયાંશ્ચ કૃત્સ્તશઃ ।

એતત્ત્રયં સમાશ્રિત્ય પ્રયતેતાર્થસિદ્ધયે ॥ ૨૧૫ ॥

૨૧૫ ઉપાય કરનારા રાજાએ પોતાનો, ઉપાયવડે સાધવા યોગ્ય કાર્યનો તથા સામ આદિ ઉપાયનો એ ત્રણેનો બરાબર આશ્રય કરીને પછી કાર્યસિદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો.

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।

व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विसेत् ॥ ૨૧૬ ॥

૨૧૬ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સર્વ કાર્યોનો મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યા પછી રાજાએ વ્યાયામ (યુદ્ધોપયોગી કસરત) કરી, સ્નાન કરીને મધ્યાહ્ન સમયે ભોજન કરવા માટે અંતઃપુરમાં જવું.

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।

સુપરીક્ષિતમન્નાદ્યમદ્યાન્મન્તૈર્વિષાપહૈઃ ॥ ૨૧૭ ॥

૨૧૭ રાજાએ અંતઃપુરમાં પોતાના લક્ષ્ત, ભોજનના સમયને જાણનારા અને ભેદ પામીને શત્રુના પક્ષમાં નહિ મળી જનારા સેવકોએ તૈયાર કરેલાં

અન્નની ચકોર વગેરે પક્ષીઓદ્વારા પરીક્ષા કરાવવી તથા ઝેરને દૂર કરનારા મંત્રોથી તે અન્નને અભિમંત્રણ કરીને પછી જમવું.

વિષદ્વૈરગદૈશ્વાસ્ય સર્વદ્રવ્યાણિ યોજયેત્ ।

વિષદ્વાનિ ચ રત્નાનિ નિયતો ધારયેત્સદા ॥ ૨૧૮ ॥

૨૧૮ રાજને ખાવાના સર્વ પદાર્થોમાં ઝેરનો નાશ કરનારી ઔષધીઓ નાખવી તથા રાજ્યે પણ સદાય ઝેરનો નાશ કરનારાં રત્નો નિયમપૂર્વક શરીર ઉપર પહેરવાં.

પરીક્ષિતાઃ સ્ત્રિયથૈનં વ્યજનોદકઘૂપનૈઃ ।

વેષાભરણસંશુદ્ધાઃ સ્પૃશેયુઃ સુસમાહિતાઃ ॥ ૨૧૯ ॥

૨૧૯ પરીક્ષા કરેલી અને શુદ્ધ વેશ તથા શુદ્ધ આભૂષણોવાળી સ્ત્રીઓએ એકાથ ચિત્તથી રાજને પંખાવડે પવન ઢાળીને, ખીવા માટે પાણી આપીને તથા તેની પાસે સુગંધી ધૂપો કરીને રાજની સેવા કરવી.

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।

સ્લાને પ્રસાધને ચૈવ સર્વાલંકારકેષુ ચ ॥ ૨૨૦ ॥

૨૨૦ ઉપર પ્રમાણે વાહન, શય્યા, આસન, લોજન, સ્નાનના પદાર્થો, પુષ્પની માળા, ચંદનાદિક તથા સર્વ જાતનાં આભૂષણોની પણ રાજ્યે પ્રયત્નથી પરીક્ષા કરવી.

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।

વિહત્ય તુ યથાકાલં પુનઃ કાર્યાણિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૨૧ ॥

૨૨૧ લોજન કર્યા પછી રાજ્યે અંતઃપુરમાં થોડો વખત સ્ત્રીઓની સાથે વિનોદ કરવો અને તે પછી રાજકીય કાર્યોનો વિચાર કરવો.

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।

વાહનાનિ ચ સર્વાણિ શસ્ત્રાપ્યાભરણાનિ ચ ॥ ૨૨૨ ॥

૨૨૨ તે પછી રાજ્યે સારાં વસ્ત્રોથી તથા આભૂષણોથી અલંકૃત ઘરને આયુધવડે આજીવિકા કરનારા સીપાઈઓની, સર્વ જાતનાં વાહનોની, હથિ-ચારોની તથા રાજકીય આભૂષણોની તપાસ કરવી.

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेष्मनि शस्त्रभृत् ।

રહસ્યાલ્યાયિનાં ચૈવ પ્રણિધીનાં ચ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

૨૨૩ તે પછી સંધ્યાવંદન કરી મેહિલના એકાંત ઓરડામાં શસ્ત્ર ધારણ કરીને છુપા સમાચાર કહેનારા દૂતોની વાતો સાંભળવી તથા પરદેશી એલચીઓની પાસેથી તેમનાં કરેલાં કાર્યો સાંભળવાં.

ગત્વા કક્ષાન્તરં ત્વન્યત્સમનુજ્ઞાપ્ય તં જનમ્ ।

પ્રવિશેદ્દોજનાર્થં ચ સ્ત્રીવૃત્તોઽન્તઃપુરં પુનઃ ॥ ૨૨૪ ॥

૨૨૪ તે પછી તે દૂતોને તથા બીજા એલચીઓ વગેરેને જવા માટે રજા આપીને રાજાએ બીજા ઓરડામાં જવું અને ત્યાંથી સ્ત્રીઓની સાથે લોજન કરવા માટે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવો.

તત્ર ભુક્ત્વા પુનઃ કિંચિત્તૂર્યઘોષૈઃ પ્રહર્ષિતઃ ।

સંવિશેત્તુ યથાકાલમુત્તિષ્ઠેચ્ચ ગતક્લમઃ ॥ ૨૨૫ ॥

૨૨૫ અંતઃપુરમાં જઈ થોડું લોજન કર્યા પછી (પરિમિત-પચે તેટલું લોજન કર્યા પછી) વાદિત્રોના શબ્દોથી અત્યંત પ્રસન્ન થઈને નિદ્રાનો સમય થાય એટલે સુધ્ધ જવું અને ઉઠવાનો સમય થાય એટલે પરિશ્રમરહિત થયા પછી ઉઠવું.

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।

अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ ૨૨૬ ॥

इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

૨૨૬ નીરોગી રાજાએ આ પ્રમાણે સર્વ રાજકીય કાર્યો કરવાં અને પોતાનું શરીર જો સારું ન હોય તો સર્વ કાર્યો પોતાના સેવકોની પાસે કરાવવાં.

ઇતિ શ્રીયુગ્નરાતી ભાષાન્તરસહિત મનુસ્મૃતિમાં રાજધર્મ નામનો
અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮ મો.

*વ્યવહારાન્દિદશુસ્તુ બ્રાહ્મણૈઃ સહ પાર્થિવઃ ।

મન્ત્રજ્ઞૈર્મન્ત્રિભિશ્ચૈવ વિનીતઃ પ્રવિશેત્સભામ્ ॥ ૧ ॥

૧ રાજ્યએ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સાથે તથા રાજનીતિનાં પંચાંગ જાણનારા મંત્રીઓની સાથે વાદીઓના દાવાઓ તપાસવા માટે નમ્રતાપૂર્વક રાજસભામાં પ્રવેશ કરવો.

તત્રાસીનઃ સ્થિતો વાપિ પાણિમુગ્રમ્ય દક્ષિણમ્ ।

વિનીતવેષાભરણઃ પશ્યેત્કાર્યાણિ કાર્યિણામ્ ॥ ૨ ॥

૨ રાજ્યએ સભ્યતાવાળો પોશાક તથા આભૂષણો પહેરી જમણો હાથ ઉંચો રાખી, વાદીપ્રતિવાદીઓના દાવા, જે થોડા હોય તો ઉભા રહીને, અને ઘણા હોય તો બેઠાં બેઠાં તપાસવા.

પ્રત્યહં દેશદૃષ્ટૈશ્ચ શાસ્ત્રદૃષ્ટૈશ્ચ હેતુભિઃ ।

અષ્ટાદશસુ માર્ગેષુ નિવદ્ધાનિ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૩ ॥

૩ વંશ, જાતિ, કુળ, વ્યવહાર, શાસ્ત્રમાં કહેલા સાક્ષીઓ તથા દિવ્ય આદિ પુરાવાવડે અઠાર જાતના દાવાઓનો રાજ્યએ હંમેશા વિચાર કરવો.

(હિંસાં યઃ કુરુતે કશ્ચિદેયં વા ન પ્રયચ્છતિ ।

સ્થાને તે દ્વે વિવાદસ્ય ભિન્નોઽષ્ટાદશથા પુનઃ ॥

* આ અધ્યાયમાં વ્યવહારનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. વ્યવહાર શબ્દનો અર્થ ખરો નિર્ણય, ઇન્સાફ વગેરે કેટલાએક કરે છે, ત્યારે કેટલાએક દાવાઓ એમ પણ અર્થ કરે છે. જેમ આચાર શબ્દનો અર્થ વ્યાપક છે, તેમજ વ્યવહાર શબ્દનો અર્થ પણ વ્યાપક છે. કુલ્લુકભટ્ટ વ્યવહાર શબ્દનો અર્થ કરતાં કહે છે કે, વિરુદ્ધ વિવાદવાળાં વાદીપ્રતિવાદીનાં વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા સંદેહને દૂર કરનારો જે વિચાર, તેનું નામ વ્યવહાર. કાત્યાયન વ્યવહાર શબ્દનો અર્થ કરતાં કહે છે કે:-

વિ નાનાર્થેઽવ સંદેહે હરણં હાર ઉચ્યતે । નાનાસંદેહહરણાદ્રચવહાર इति स्मृतः ॥

વિ-નાના પ્રકારના અર્થો; અવહાર-સંદેહને હરણુ કરવો; આ પ્રમાણે વિ અને અવ ઉપસર્ગપૂર્વક હ ધાતુનો અર્થ નાના પ્રકારના સંદેહને હરણુ કરવા એવો થાય છે. માટે નાના પ્રકારના અર્થના સંદેહને હરણુ કરનાર એવો જે વિચાર, તે વ્યવહાર કહેવાય છે. રાધવાનંદ કહે છે કે, ઋણુદાન વગેરે અઠાર વિષયવાળો અને વાદીપ્રતિવાદીઓનાં વિરુદ્ધ વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા સંદેહને હરણુ કરનારો જે વિચાર, તે વ્યવહાર કહેવાય છે.

કોઈ પણ પુરુષ બીજાને મારે અથવા તો લીધેલી વસ્તુ પાછી આપે નહિ, તે બે, દાવો કરવાનાં મુખ્ય કારણ છે અને તેના અઠાર ભેદ છે.)

તેષામાદ્યમૃણાદાનં નિક્ષેપોઽસ્વામિવિક્રયઃ ।

સંભૂય ચ સમુત્થાનં દત્તસ્યાનપકર્મ ચ ॥ ૪ ॥

વેતનસ્યૈવ ચાદાનં સંવિદશ્ચ વ્યતિક્રમઃ ।

ક્રયવિક્રયાનુશયો વિવાદઃ સ્વામિપાલયોઃ ॥ ૫ ॥

સીમાવિવાદધર્મશ્ચ પારુણ્યે દળવાચિકે ।

સ્તેયં ચ સાહસં ચૈવ સ્ત્રીસંગ્રહણમેવ ચ ॥ ૬ ॥

સ્ત્રીપુંધર્મો વિભાગશ્ચ દ્યૂતમાદ્ય એવ ચ ।

પદાન્યષ્ટાદશૈતાનિ વ્યવહારસ્થિતાવિહ ॥ ૭ ॥

૪-૭ ૧ કરજ આપવું નહિ તે, ૨ થાપણ ચોળવવી, ૩ પારકી વસ્તુને વેચી કાઢવી, ૪ એકઠા મળીને (કંપનીને આકારે) વેપાર કરવો, ૫ આપેલું દાન (કોઈથી અથવા કુપાત્ર બાણીને) પાછું લઈ લેવું, ૬ ઠરાવેલો પગાર આપવો નહિ, ૭ ઠરાવનો ભંગ કરવો, ૮ વેચેલી તથા વેચાતી લીધેલી વસ્તુ ઠરાવ પ્રમાણે ન હોવાથી પશ્ચાત્તાપ થવો, ૯ ઢોર ઢાંખરના ધણી અને તેના ચારનારા વચ્ચે કબજો, ૧૦ સીમાડા સંબંધી તકરાર, ૧૧ લાકડીવતી મારામારી તથા ગાળાગાળી, ૧૨ ચોરી, ૧૩ ભેર-બુલમ, ૧૪ વ્યભિચાર, ૧૫ સ્ત્રી તથા પુરુષના ધર્મોની વ્યવસ્થા, ૧૬ આપ-દાદાના ધનની વહેંચણી, ૧૭ ભુગાર અને ૧૮ પશુપક્ષીનાં યુદ્ધ કરાવીને તેની હારજિત ઉપર હોડ આંધવી તે. આ અઠાર દાવાનાં કારણો કહેવાય છે.

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।

ધર્મ શાશ્વતમાશ્રિત્ય કુર્યાત્કાર્યવિનિર્ણયમ્ ॥ ૮ ॥

૮ લોકો ધણું કરીને આ અઠાર જાતના દાવાઓ કરે છે. રાજાએ સના-તન ધર્મ પ્રમાણે તે દાવાઓનો તપાસ કરીને નિર્ણય (ફિસલો) આપવો.

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

તદા નિયુજ્યાદ્વિદ્વાંસં બ્રાહ્મણં કાર્યદર્શને ॥ ૯ ॥

૯ જ્યારે રાજા પોતે (કાર્ય પ્રસંગે અથવા તો મંદવાડને લીધે) દાવાઓ તપાસી શકે નહિ, ત્યારે તેણે દાવાઓનો તપાસ કરવા માટે વિદ્વાન બ્રાહ્મણની નિમણૂક કરવી.

સોઽસ્ય કાર્યાણિ સંપશ્યેત્સભ્યૈરેવ ત્રિભિર્વૃતઃ ।

સભામેવ પ્રવિશ્યાગ્ર્યામાસીનઃ સ્થિત એવ વા ॥ ૧૦ ॥

૧૦ અને તે વિદ્વાન બ્રાહ્મણે ત્રણ સભાસદોની સાથે રાજસભામાં બેઠાં બેઠાં અથવા તો ઉભાં ઉભાં જ રાજને તપાસવાના દાવાઓ તપાસવા.

યસ્મિન્દેશે નિષીદન્તિ વિપ્રા વેદવિદસ્ત્રયઃ ।

રાજશ્વાધિકૃતો વિદ્વાન્બ્રહ્મણસ્તાં સભાં વિદુઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ જે દેશમાં વેદ જાણનારા ત્રણ બ્રાહ્મણો રાજસભામાં બેસે છે અને રાજ્યે નિમેલો પ્રતિનિધિ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રાજસભામાં બેસે છે, તેને બ્રહ્માની સભા જાણવી.

ધર્મો વિદ્ધસ્ત્વધર્મેણ સભાં યત્રોપતિષ્ઠતે ।

શલ્યં ચાસ્ય ન કૃન્તન્તિ વિદ્ધાસ્તત્ર સભાસદઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ જે સભામાં અધર્મવડે ધર્મ વિંધાઈ જાય છે અર્થાત્ અન્યાય થાય છે; અને સભાસદો ધર્મના શરીરમાંથી શલ્યને બહાર કાઢતા નથી, અર્થાત્ ન્યાય કરતા નથી, તે સભાના સભાસદોને પણ પાપી સમજવા.

સભાં વા ન પ્રવેષ્ટવ્યં વક્તવ્યં વા સમજ્ઞસમ્ ।

અબ્રુવન્વિબ્રુવન્વાપિ નરો ભવતિ કિલ્લિષી ॥ ૧૩ ॥

૧૩ મનુષ્યે કાંતો રાજસભામાં જવું નહિ, અને જો જવું તો સત્ય વાત કહેવી. જાણ્યા છતાં લોભાદિકને લીધે જો મૂંઝો બેસી રહે છે અથવા તો અસત્ય બોલે છે તો મનુષ્ય પાતકી થાય છે.

યત્ર ધર્મો હ્યધર્મેણ સત્યં યત્રાનૃતેન ચ ।

હન્યતે પ્રેક્ષમાણાનાં હતાસ્તત્ર સભાસદઃ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ જે રાજસભામાં સભાસદોના દેખતાં અધર્મથી ધર્મનો નાશ થાય છે અને અસત્યથી સત્યનો નાશ થાય છે, તે સભાના સભાસદો પાપના ભાગી થાય છે.

ધર્મ એવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો મા નો ધર્મો હતોઽવધીત્ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ ધર્મનો નાશ કરવાથી તે આપણો નાશ કરે છે અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી તે રક્ષા કરે છે. માટે હજીલો ધર્મ અમારો નાશ ન કરે એમ જાણીને ધર્મનો નાશ કરવો નહિ.

૨૫ સ્વર, શરીરનો રંગ, નીચે જોવું વગેરે ઇંગિત, પરસેવો થવો, રોમાંચ થવાં વગેરે આકાર તથા નેત્રની અને હાથ પગની ચેષ્ટા વગેરે બાહ્ય ચિન્હો-પરથી મનુષ્યનો અંતર્ગત અભિપ્રાય જાણી લેવો.

આકારૈરિદ્ધિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટયા ભાષિતેન ચ ।

નેત્રવક્રવિકારૈશ્ચ ગૃહ્યતેઽન્તર્ગતં મનઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ પરસેવો તથા રોમાંચ વગેરે થવાથી, પૃથ્વી તરફ દૃષ્ટિ કરવાથી, હાલચાલપરથી, ભાષણપરથી, નેત્રના અને મુખના વિકારોપરથી મનુષ્યોના મનનો ભાવ સમજાય છે.

બાલદાયાદિકં રિક્થં તાવદ્રાજાનુપાલયેત્ ।

યાવત્સ સ્યાત્સમાવૃત્તો યાવત્ચાતીતશૈશવઃ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ જે મીલકતનો વારસ બાળક હોય તે મીલકતનું, જ્યાં સૂધી બાળક મોટો થાય નહિ અને તેને સમાવર્તન સંસ્કાર કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સૂધી રાજાએ રક્ષણ કરવું.

વશાઽપુત્રાસુ ચૈવં સ્યાદ્રક્ષણં નિષ્કુલાસુ ચ ।

પતિવ્રતાસુ ચ સ્ત્રીષુ વિધવાસ્વાતુરાસુ ચ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ વાંઝણીઓ, જેના પુત્રો મરી ગયા હોય તેવી સ્ત્રીઓ, પિત્રાર્થ વિનાની સ્ત્રીઓ, પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ, વિધવા સ્ત્રીઓ અને રોગી સ્ત્રીઓ, આટલી સ્ત્રીઓનું પીયેરમાં કે સાસરામાં કોઈ ન હોય તો તેઓની મીલકતનું પણ રાજાએ રક્ષણ કરવું.

(એવમેવ વિધિઃ કુર્યાદ્યોષિત્સુ પતિતાસ્વપિ ।

વસ્ત્રાન્નપાનં દેયં ચ વસેયુશ્ચ ગૃહાન્તિકે ॥

જે સ્ત્રીઓ પતિત થઈ ગઈ હોય તેઓનું તેઓના ધણીઓએ ઉપર પ્રમાણે રક્ષણ કરવું, અને તેઓને વસ્ત્રો તથા અન્નપાન આપવાં અને પતિત સ્ત્રીઓએ પતિઓના ઘરની પડોશમાં જ રહેવું.)

જીવન્તીનાં તુ તાસાં યે તદ્ધરેયુઃ સ્વબાન્ધવાઃ ।

તાઙ્ગિહ્વ્યાચૌરદૃષ્ટેન ધાર્મિકઃ પૃથિવીપતિઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ સ્ત્રીઓના જીવતાં જ તેનાં સગાં સંબંધીઓ તેની મીલકત લઈ જાય, તો ધર્મનિષ્ઠ રાજાએ તેઓને ચોરની પેઠે શિક્ષા કરવી.

પ્રણટસ્વામિકં રિક્ત્યં રાજા ત્ર્યદ્વં નિધાપયેત્ ।

અર્વાક્ ત્ર્યબ્દાદ્ધરેત્સ્વામી પરેણ નૃપતિર્હરેત્ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ જે મીલકતનો ધણી મળતો ન હોય તે મીલકતને રાજાએ ત્રણ વર્ષ સૂધી ખોતાના તાબામાં રાખવી; અને ત્રણ વર્ષમાં જો તેનો ધણી મળી આવે તો તેને તે મીલકત સોંપવી. ત્રણ વર્ષ પછી રાજાએ તે મીલકતને ખાલસા કરવી.

મમેદમિતિ યો બ્રુયાત્સોઽનુયોજ્યો યથાવિધિ ।

સંવાદ્ય રૂપસંખ્યાદીન્સ્વામી તદ્દ્રવ્યમર્હતિ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ શુભાવેલી વસ્તુનો ધણી આવીને કહે કે એ વસ્તુ તો મારી છે; તો રાજાએ તેને કાયદાપૂર્વક પૂછવું કે તે વસ્તુનો આકાર કેવો હતો, કેટલી હતી ને ક્યાં ખોવાયલી હતી? જો તે રૂપ, રંગ, સંખ્યા વગેરે કહી શકે તો તે વસ્તુ તેને સોંપી દેવી.

અવેદયાનો નષ્ટસ્ય દેશં કાલં ચ તત્ત્વતઃ ।

વર્ણં રૂપં પ્રમાણં ચ તત્સમં દણ્ડમર્હતિ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ પરંતુ ખોવાયલી વસ્તુનો રંગ, રૂપ, પ્રમાણ, કઈ જગ્યાએ ખોઈ તે પ્રદેશ તથા ખોવાનો સમય બરાબર નિવેદન કરી શકે નહિ તો ખોવાયલી ચીજની કિંમતના પ્રમાણમાં તેનો દંડ કરવો.

આદર્દીતાથ ષડ્ભાગં પ્રણષ્ટાધિગતાનૃપઃ ।

દશમં દ્વાદશં વાપિ સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ રાજાએ ખોવાયલી વસ્તુ તેના ધણીને આપતી વખતે તે વસ્તુની, રક્ષા કરવાના બદલામાં સત્પુરુષોના ધર્મને સંભારીને તેમાંથી છઠ્ઠો, દશમો અથવા તો બારમો ભાગ લેવો.

પ્રણષ્ટાધિગતં દ્રવ્યં તિષ્ઠેદ્યુક્તૈરધિષ્ઠિતમ્ ।

યાંસ્તત્ર ચૌરાન્ગૃહ્ણીયાત્તાન્રાજેભેન વાતયેત્ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ કોઈની ખોવાયલી વસ્તુ મળે તો રાજાના સીપાઈઓએ તેને ચોરી પહેરામાં રાખવી, અને તે ચોરી પહેરામાંથી જો કોઈ ચોરી જાય તો રાજાએ તે ચોરીને હાથી પાસે મરાવી નાંખવા.

મમાયમિતિ યો બ્રૂયાન્નિધિં સત્યેન માનવઃ ।

તસ્યાદર્દીત ષડ્ભાગં રાજા દ્વાદશમેવ વા ॥ ૩૫ ॥

૩૫ કોઈ મનુષ્યને ભૂમિમાંથી ધનનો લંડાર મળી આવે અને તે સત્ય-
તાથી કહે કે, તે ધનનો લંડાર મારો છે તો રાજાએ તે ધનના લંડારમાંથી છૂટો
અથવા તો બારમો ભાગ લઈને બાકીનો તેના ધણીને આપવો.

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्यायात्पीयसीं कलाम् ॥ ૩૬ ॥

૩૬ પરંતુ જો કોઈ પુરુષ 'આ લંડાર મારો છે' આમ બુઠું બોલે તો
તેની મીલકતમાંથી આઠમો ભાગ અથવા તો તેજ ધનના લંડારની ગણતરી
કરીને તેના પ્રમાણમાં તેનો થોડો દંડ કરવો.

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ૩૭ ॥

૩૭ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને જો પોતાના પૂર્વજો દાટેલો લંડાર જવામાં
આવે તો તેણે બધો ધનનો લંડાર લઈ લેવો. કારણ કે બ્રાહ્મણ સર્વ
ધનનો ધણી છે.

यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।

तस्माद्वિજેभ्यो दत्त्वार्धमर्ध કોશે પ્રવેશયેત્ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ રાજાને પણ પૃથ્વીમાં દાટેલો પુરાણો ધનનો લંડાર મળી આવે,
તો તેણે તે ધનના લંડારમાંથી અર્ધો ભાગ બ્રાહ્મણોને આપવો અને અર્ધો
ભાગ પોતાના ખજાનામાં રાખવો.

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।

अर्धभागक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ૩૯ ॥

૩૯ પ્રજાનો અધિપતિ હોવાથી તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરવાથી રાજા, જમી-
નમાં દાટેલા બુના લંડારોનો તથા ધાતુઓનો અર્ધો ભાગ લેવાને હુકમ છે.

दातव्यं सर्वदणैर्भ्यो राज्ञा चौरैर्हतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ૪૦ ॥

૪૦ ચોરોએ ચોરી લીધેલું ધન તેઓની પાસેથી પાછું લઈને રાજાએ
જેઓનું તે ધન હોય તેઓને પાછું સોંપી દેવું. જો રાજા તે ધનનો ઉપયોગ
કરે તો તે ચોરના જેવો પાપી ગણાય છે.

जातिजानपदान्यर्माञ्जश्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ।

समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ૪૧ ॥

૪૧ બ્રાહ્મણુદિકે જાતિના ધર્મો, દેશના ધર્મો, કંપનીના આકારમાં વ્યાપાર કરનારા વ્યાપારીઓના ધર્મો અને કુળ પરંપરાના ધર્મો (નિયમો) નો તપાસ કરીને ધર્મવેત્તા રાજાએ ન્યાય કરવો.

સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વાણા દૂરે સન્તોઽપિ માનવાઃ ।

પ્રિયા ભવન્તિ લોકસ્ય સ્વે સ્વે કર્મણ્યવસ્થિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ પોત પોતાની જાતિ, દેશ, કુળ, વગેરેના ધર્મો પાળનારા તથા પોતાનાં નિત્ય કર્મો કરનારા મનુષ્યો દૂર રહેતા હોય તોપણ તેઓ પ્રજામાં પ્રિય થઈ પડે છે.

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં રાજા નાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।

ન ચ પ્રાપિતમન્યેન ગ્રસેદર્થં કથંચન ॥ ૪૩ ॥

૪૩ રાજાએ પોતે કોઈપણ હાવો ઉભો કરવો નહિ, તેમ રાજાના અધિકારીઓએ પણ હાવાઓ ઉભા કરવાં નહિ તથા વાદી કે પ્રતિવાદી હાવો માંડે તો રાજાએ ધનાદિકના લોભથી તેને ઉડાડી પણ દેવા નહિ.

યથા નયત્યસૃક્ષ્પતૈર્મૃગસ્ય મૃગયુઃ પદમ્ ।

નયેત્તથાનુમાનેન ધર્મસ્ય નૃપતિઃ પદમ્ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ જેમ પારધિ પૃથ્વીપર પડેલી લોહીની ધારાપરથી મારેલા મૃગનાં સ્થાનકને શોધી કાઢે છે; તેમ રાજાએ પણ અનુમાન કરીને એટલે આકૃતિ વગેરે આગળ કહેલાં અંદરનાં અને બહારનાં કારણોપરથી હાવાઓનો નિર્ણય કરવો.

સત્યમર્થં ચ સંપશ્યેદાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।

દેશં રૂપં ચ કાલં ચ વ્યવહારવિધૌ સ્થિતઃ ॥ ૪૫ ॥

૪૫ રાજા જ્યારે ન્યાય કરવા બેસે, ત્યારે તેણે (છળ પ્રપંચ છોડી દઈને) સત્ય નિર્ણય કરવો, અન્યાય કરીશ તો નરકમાં પડીશ આવો વિચાર કરવો, સાક્ષીઓ સાચું બોલે છે કે બુઠું તે જાણું, દેશ અને કાળનો વિચાર કરવો તથા આલતા હાવાના સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ રાખવી.

સદ્ધિરાચરિતં યત્સ્યાદ્ધાર્મિકૈશ્ચ દ્વિજાતિભિઃ ।

તદેશકુલજાતીનામવિરુદ્ધં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ સજ્જન પુરુષો તથા ધર્મનિષ્ઠ દ્વિજ લોકો જે પ્રમાણે વર્તતા હોય તથા દેશ, કુળ અને જાતિના આચારથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવો આચાર રાજાએ દેશમાં સ્થાપન કરવો.

૩૫ કોઈ મનુષ્યને ભૂમિમાંથી ધનનો લંડાર મળી આવે અને તે સત્ય-
તાથી કહે કે, તે ધનનો લંડાર મારો છે તો રાજાએ તે ધનના લંડારમાંથી છઠ્ઠો
અથવા તો આરમો ભાગ લઈને ખાંડીનો તેના ધણીને આપવો.

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥ ૩૬ ॥

૩૬ પરંતુ જો કોઈ પુરુષ ‘આ લંડાર મારો છે’ આમ જીતું બોલે તો
તેની મીલકતમાંથી આઠમો ભાગ અથવા તો તેજ ધનના લંડારની ગણતરી
કરીને તેના પ્રમાણમાં તેનો થોડો દંડ કરવો.

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ૩૭ ॥

૩૭ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને જો પોતાના પૂર્વજોએ દાટેલો લંડાર જોવામાં
આવે તો તેણે બધો ધનનો લંડાર લઈ લેવો. કારણ કે બ્રાહ્મણ સર્વ
ધનનો ધણી છે.

यं तु पश्येन्निति राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।

तस्माद्वિજેभ्यो दत्त्वार्धમर्थ્ય કોશે પ્રવેશયેત્ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ રાજાને પણ પૃથ્વીમાં દાટેલો પુરાણો ધનનો લંડાર મળી આવે,
તો તેણે તે ધનના લંડારમાંથી અર્ધો ભાગ બ્રાહ્મણોને આપવો અને અર્ધો
ભાગ પોતાના ખજાનામાં રાખવો.

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।

अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ૩૯ ॥

૩૯ પ્રજાનો અધિપતિ હોવાથી તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરવાથી રાજા, જમી-
નમાં દાટેલા જીના લંડારોનો તથા ધાતુઓનો અર્ધો ભાગ દેવાને હકદાર છે.

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ૪૦ ॥

૪૦ ચોરોએ ચોરી લીધેલું ધન તેઓની પાસેથી પાછું લઈને રાજાએ
જેઓનું તે ધન હોય તેઓને પાછું સોંપી દેવું. જો રાજા તે ધનનો ઉપયોગ
કરે તો તે ચોરના જેવો પાપી ગણાય છે.

जातिजानपदान्धर्मज्ञश्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ।

समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ૪૧ ॥

૬૨ જ્યારે આપત્કાળ નહોત્ય ત્યારે સ્ત્રીવાળા ગૃહસ્થો, પુત્રવાળા ગૃહસ્થો, એક ગામના રહેનારાઓ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રજાતિના પુરુષો, આટલાને વાદી જો સાક્ષી માટે બોલાવે તો તેઓ સાક્ષી આપી શકે છે. (પરંતુ આપત્કાળમાં એટલે ગાળાગાળી, મારામારી, સ્ત્રીસંગ્રહણ વગેરેમાં તો જે હાજર હોય તે જ સાક્ષી થઈ શકે છે.)

આપ્તાઃ સર્વેષુ વર્ણેષુ કાર્યાઃ કાર્યેષુ સાક્ષિણઃ ।

સર્વધર્મવિદો લુબ્ધા વિપરીતાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૬૩ ॥

૬૩ ચારે વર્ણમાં જેઓ સત્ય બોલનારા, સર્વ ધર્મને સમજનારા અને લોભરહિત હોય તેઓને સાક્ષી તરિકે સ્વીકારવા; પરંતુ જેઓ તેથી ઉલટા સ્વભાવના હોય તેઓને ન્યાયાધીશે સાક્ષી તરિકે સ્વીકારવા નહિ.

નાર્થસંબન્ધિનો નાપ્તા ન સહાયા ન વૈરિણઃ ।

ન હૃષ્ટદોષાઃ કર્તવ્યા ન વ્યાધ્યાર્તા ન દૂષિતાઃ ॥ ૬૪ ॥

૬૪ જેઓને દાવામાં ધન સંબંધી સંબંધ હોય, જેઓ સગા સંબંધી કે મિત્ર હોય, જેઓ ચાકર હોય, શત્રુ હોય અથવા તો જેણે કોઈ કામમાં પહેલાં ખોટા સોગન ખાધા હોય, રોગથી પીડાતા હોય, અથવા તો જેઓ પૂર્વે કોઈ અપરાધમાં આવેલા હોય તેવાઓને સાક્ષી તરિકે કબૂલ કરવા નહિ.

ન સાક્ષી નૃપતિઃ કાર્યો ન કારુકકુશીલવૌ ।

ન શ્રોત્રિયો ન લિઙ્ગસ્થો ન સંજ્ઞેભ્યો વિનિર્ગતઃ ॥ ૬૫ ॥

૬૫ રાજાને, કારીગરને, નાટક કરનારાને, વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણને, બ્રહ્મચારીને તથા સંસારના વૈભવોનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસીને સાક્ષી તરિકે કબૂલ કરવા નહિ.

નાધ્યધીનો ન વક્તવ્યો ન દસ્યુર્ન વિકર્મકૃત્ ।

ન વૃદ્ધો ન શિશુર્નૈકો નાન્ત્યો ન વિકલેન્દ્રિયઃ ॥ ૬૬ ॥

૬૬ ગુલામને, નિંદાપાત્રને, કૂર મનુષ્યને, અધર્મને માર્ગે ચાલનારાને, ઘરડા પુરુષને, બાળકને, એક જ મનુષ્યને, ચંડાળને તથા બહેરા, લૂલા, લંગડા અથવા તો ભાન વિનાના પુરુષોને સાક્ષી તરિકે સ્વીકારવા નહિ.

નાર્તો ન મત્તો નોન્મત્તો ન ક્ષુત્તૃષ્ણોપપીડિતઃ ।

ન શ્રમાર્તો ન કામાર્તો ન ક્રુદ્ધો નાપિ તસ્કરઃ ॥ ૬૭ ॥

હાજર કરી શકે નહિ તેનો દાવો પણ ન્યાયાધીશે ઉપર દર્શાવેલાં કારણોને લીધે કાઢી નાંખવો.

અભિયોક્તા ન ચેદ્વ્યાદ્યો દણ્ડ્યશ્ચ ધર્મતઃ ।

ન ચેત્રિપક્ષાત્પ્રબ્રૂયાદ્ધર્મં પ્રતિ પરાજિતઃ ॥ ૬૮ ॥

૫૮ વાદી પોતાનો દાવો સિદ્ધ કરી શકે નહિ તો તે ન્યાય પ્રમાણે શિક્ષા અને દંડ બંનેને પાત્ર થાય છે; અને પ્રતિવાદી જો ત્રણ પળવાડીમાં સૂધી પોતાનો બચાવ કરી શકે નહિ તો તે પણ ન્યાય પ્રમાણે હારી ગયો એમ જાણવું.

યો યાવન્નિહુવીતાર્થ મિથ્યા યાવતિ વા વદેત્ ।

તૌ નૃપેણ હ્યધર્મજ્ઞૌ દાપ્યૌ તદ્વિગુણં દમમ્ ॥ ૬૯ ॥

૫૯ પ્રતિવાદી જેટલા ધનને માટે ખોટું બોલે અને વાદી જેટલા ધનને માટે ખોટો દાવો કરે, તે ધનના પ્રમાણમાં રાજાએ તે બંને જાણીને ધને અન્યાય કરનારાઓનો બમણો દંડ કરવો.

પૃષ્ઠોઽપવ્યયમાનસ્તુ કૃતાવસ્થો ધનૈષિણા ।

ત્ર્યવરૈઃ સાક્ષિભિર્ભાવ્યો નૃપબ્રાહ્મણસંનિધૌ ॥ ૬૦ ॥

૬૦ લેણદાર, લેણું ધન મેળવવા માટે દેણદારને રાજપુરુષદ્વારા કચેરીમાં પકડાવી મંગાવે અને ન્યાયાધીશ લેણાવિષે પૂછે ત્યારે તે ના કબૂલ થાય તો રાજાએ નિમેલા બ્રાહ્મણ ન્યાયાધીશની પાસે ઓછામાં ઓછા ત્રણ સાક્ષીઓ આપીને તેની પાસે લેણું કબૂલ કરાવવું.

યાદશા ધનિભિઃ કાર્યા વ્યવહારેષુ સાક્ષિણઃ ।

તાદશાન્સંપ્રવક્ષ્યામિ યથાવાચ્યમૃતં ચ તૈઃ ॥ ૬૧ ॥

૬૧ કચેરીમાં લેણદારોએ તથા બીજાઓએ દાવાઓમાં કેવા સાક્ષી-સાક્ષીઓ કેવા કરવા ? એને હાજર કરવા અને તેઓએ કેવી રીતે સત્ય સાક્ષી પુરવી તે વિષે હવે હું તમને કહીશ.

*ગૃહિણઃ પુત્રિણો મૌલાઃ ક્ષત્રવિદ્શૂદ્રયોનયઃ ।

અર્થ્યુક્તાઃ સાક્ષ્યમર્હન્તિ ન યે કેચિદનાપદિ ॥ ૬૨ ॥

* સ્ત્રી અને પુત્રવાળા તથા એક ગામના રહેનારાને સાક્ષી કરવા એમ લખવાનું પ્રયોજન એવું છે કે તેવા સાક્ષીઓ કપટ કરી શકતા નથી. કારણ કે તેઓને પોતાના કુટુંબનાં ભરણપોષણનો ભય રહે છે. બ્રાહ્મણોને અધ્યયન, અધ્યાપન, અમિહોત્રમાં હોમ વગેરે ધર્મકર્મમાં રાતદહાડો રોકાણું હોવાથી તેઓને સાક્ષીતરિકે લેવા નહિ; પરંતુ આવશ્યક પ્રસંગે તેઓને પણ સાક્ષીતરિકે બોલાવવામાં હરકત નથી.

૬૨ જ્યારે આપત્કાળ નહોય ત્યારે સ્ત્રીવાળા ગૃહસ્થો, પુત્રવાળા ગૃહસ્થો, એક ગામના રહેનારાઓ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રજાતિના પુરુષો, આટલાને વાદી જો સાક્ષી માટે બોલાવે તો તેઓ સાક્ષી આપી શકે છે. (પરંતુ આપત્કાળમાં એટલે ગાળાગાળી, મારામારી, સ્ત્રીસંગ્રહણ વગેરેમાં તો જે હાજર હોય તે જ સાક્ષી થઈ શકે છે.)

આપ્તાઃ સર્વેષુ વર્ણેષુ કાર્યાઃ કાર્યેષુ સાક્ષિણઃ ।

સર્વધર્મવિદો લુબ્ધા વિપરીતાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૬૩ ॥

૬૩ ચારે વર્ણમાં જેઓ સત્ય બોલનારા, સર્વ ધર્મને સમજનારા અને લોભરહિત હોય તેઓને સાક્ષી તરિકે સ્વીકારવા; પરંતુ જેઓ તેથી ઉલટા સ્વભાવના હોય તેઓને ન્યાયાધીશે સાક્ષી તરિકે સ્વીકારવા નહિ.

નાર્થસંબન્ધિનો નાપ્તા ન સહાયા ન વૈરિણઃ ।

ન દષ્ટદોષાઃ કર્તવ્યા ન વ્યાધ્યાર્તા ન દૂષિતાઃ ॥ ૬૪ ॥

૬૪ જેઓને હાવામાં ધન સંબંધી સંબંધ હોય, જેઓ સગા સંબંધી કે મિત્ર હોય, જેઓ ચાકર હોય, શત્રુ હોય અથવા તો જેણે કોઈ કામમાં પહેલાં બોટા સોગન ખાધા હોય, રોગથી પીડાતા હોય, અથવા તો જેઓ પૂર્વે કોઈ અપરાધમાં આવેલા હોય તેવાઓને સાક્ષી તરિકે ઠપ્પૂલ કરવા નહિ.

ન સાક્ષી નૃપતિઃ કાર્યો ન કારુકકુશીલૌ ।

ન શ્રોત્રિયો ન લિઙ્ગસ્થો ન સદ્ગેભ્યો વિનિર્ગતઃ ॥ ૬૫ ॥

૬૫ રાજાને, કારીગરને, નાટક કરનારાને, વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણને, બ્રહ્મચારીને તથા સંસારના વૈભવોનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસીને સાક્ષી તરિકે ઠપ્પૂલ કરવા નહિ.

નાધ્યધીનો ન વક્તવ્યો ન દસ્યુર્ન વિકર્મકૃત્ ।

ન વૃદ્ધો ન શિશુર્નૈકો નાન્ત્યો ન વિકલેન્દ્રિયઃ ॥ ૬૬ ॥

૬૬ ગુલામને, નિંદાપાત્રને, કૂર મનુષ્યને, અધર્મને માર્ગે ચાલનારાને, ઘરડા પુરુષને, બાળકને, એક જ મનુષ્યને, ચંડાળને તથા બહેરા, લૂલા, લંગડા અથવા તો ભાન વિનાના પુરુષોને સાક્ષી તરિકે સ્વીકારવા નહિ.

નાર્તો ન મત્તો નોન્મત્તો ન ક્ષુત્તૃણોપપીડિતઃ ।

ન શ્રમાર્તો ન કામાર્તો ન ક્રુદ્ધો નાપિ તસ્કરઃ ॥ ૬૭ ॥

૬૭ રોગાદિકથી પીડાતા મનુષ્યને, કેફી મનુષ્યને, ઉન્મત્તને, ભુખ તથા તરસથી પીડાતા મનુષ્યને, પરિશ્રમથી થાકી ગયેલા પુરુષને, કામાતુરને, ક્રોધીને અને ચોરને પણ સાક્ષી તરિકે સ્વીકારવા નહિ.

સ્ત્રીणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

૬૮ સ્ત્રીઓની સાક્ષી સ્ત્રીઓએ પુરવી, દ્વિજવર્ણની સાક્ષી દ્વિજવર્ણ પુરવી, શૂદ્રોની સાક્ષી શૂદ્રોએ પુરવી, ચંડાળ આદિની સાક્ષી ચંડાળ આદિએ પુરવી.

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

૬૯ પરંતુ જે મનુષ્ય ઘરની અન્દર અનેલી હકીકતથી, અરણ્યમાં અનેલી હકીકતથી અથવા તો કોઈએ કોઈને મારી નાંખેલો હોય તે હકીકતથી જાણીતો હોય તે ગમે તે જાતનો હોય તોપણ વાદી તથા પ્રતિવાદી તરફથી સાક્ષી આપી શકે છે.

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

૭૦ કોઈ યોગ્ય સાક્ષી ન મળે તો પછી સ્ત્રીએ, બાળકે, વૃદ્ધ પુરુષે, શિષ્યે, સંબંધીએ, દાસે અથવા તો ચાકરે પણ સાક્ષી આપવી.

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।

जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

૭૧ બાળક, વૃદ્ધ તથા રોગીઓને ઘણી વખતે જૂઠું બોલવાનો સંભવ રહે છે. માટે તેઓના કહેવા ઉપર આધાર રાખવો નહિ તથા ભાન વિનાના પુરુષોની વાણીને પણ સાક્ષીમાં અસ્થિર જાણવી.

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

૭૨ ખૂન તથા ઘરને આગ લગાડવી વગેરે સર્વ સાહસનાં કામમાં, ચોરીમાં, છીનાળામાં અને ગાળાગાળીના તથા મારામારીના કામમાં ન્યાયાધીશે સાક્ષીઓની યોગ્યતા વિષે બહુ જ બારીકીથી તપાસ કરવી નહિ.

बहुत्वं परिगृहीयात्साक्षिद्वये नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वये द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

૭૩ બન્ને પક્ષના સાક્ષીઓ જ્યારે એક બીજાથી વિરુદ્ધ સાક્ષીઓ આપે ત્યારે જેના પક્ષમાં વધારે સાક્ષીઓ મળે તેને રાજાએ ન્યાય આપવો, બન્ને તરફ સરખા સાક્ષીઓ હોય તો જેના પક્ષમાં ગુણવાન સાક્ષીઓ હોય તેને ન્યાય આપવો; અને બન્ને પક્ષમાં જ સરખા ગુણવાન સાક્ષીઓ હોય તો પછી ધર્મ કરનારા ઉત્તમ દિવેની સાક્ષી ઉપર વજન મૂકવું.

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।

तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

૭૪ જેણે નજરેનજર દીઠું હોય અથવા તો જેણે જાતે સાંભળ્યું હોય તેવા સાક્ષીઓની સાક્ષી કબૂલ થઈ શકે છે. પરંતુ તે બાબતમાં સાક્ષી જ સાચું બોલે છે તો તેના ધર્મની અને અર્થની હાનિ થતી નથી.

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।

अवाङ्मनस्कप्रभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

૭૫ જે સાક્ષી આર્થ પુરુષોની સલામાં જ્યા તથા સાંભળ્યા કરતાં જૂઠી જ સાક્ષી પૂરે છે તે મરણ પછી ઊંધે માથે નરકમાં પડે છે અને તેને સ્વર્ગ મળતું નથી.

यत्रानिवद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ।

दृष्टस्तत्रापि तद्व्याघथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

૭૬ કોઈ મનુષ્ય પ્રસંગોપાત કોઈ બાબત બુવે અથવા તો સાંભળે પરંતુ તે વખતે તેના મનમાં મારે સાક્ષી આપવી પડશે, એમ ન હોય છતાં ન્યાય-સલામાં જ તેને સાક્ષી તરિકે બોલાવે તો તેણે જેવું જોયું હોય અને જેવું સાંભળ્યું હોય તેવું કહી દેવું.

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्ब्रह्मचः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७७ ॥

૭૭ પવિત્ર એવી ઘણી સ્ત્રીઓ સાક્ષી થઈ શકતી નથી; પરંતુ એક પણ લોભરહિત પુરુષ સાક્ષી થઈ શકે છે (અર્થાત્ ઘણી સ્ત્રીઓનાં કરતાં એક પુરુષની સાક્ષીને વધારે વજન આપવું). કારણ કે સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ સ્થિર રહેતી નથી; તેમ જેઓ રોગાદિક દોષોથી દૂષિત થયેલા હોય અથવા તો દાવા સાથે સંબંધવાળા હોવાથી દૂષિત હોય તેઓ પણ સાક્ષી થઈ શકતા નથી.

સ્વભાવેનૈવ યદ્વ્યુસ્તદ્વાહ્યં વ્યાવહારિકમ્ ।

અતો યદન્યદ્વિબ્રૂયુર્ધર્માર્થં તદપાર્થકમ્ ॥ ૭૮ ॥

૭૮ નિર્ણય વખતે સાક્ષીઓ જે કંઈ સ્વાભાવિક રીતે બોલે તે માન્ય કરવું; પરંતુ કોઈ કારણને લઈને બીજું ત્રીજું બોલે તો તેને ન્યાયમાં પુરાવા તરિકે માન્ય કરવું નહિ.

સંખાન્તઃ સાક્ષિણઃ પ્રાપ્તાનર્થિપ્રત્યર્થિસંનિધૌ ।

પ્રાહ્લવિવાકોઽનુયુક્તીત વિધિના તેન સાન્ત્વયન્ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ કચેરીમાં સાક્ષીઓ આવીને એકઠા મળ્યા પછી વાદી તથા પ્રતિવાદીના સમક્ષમાં ન્યાયાધીશે નીચે કહેલી રીત પ્રમાણે ધર્મોપદેશ આપીને કાર્યનો આરંભ કરવો.

યદ્વયોરનયોર્વેત્થ કાર્યેઽસ્મિન્શ્ચેષ્ટિતં મિથઃ ।

તદ્ભૂત સર્વં સત્યેન યુષ્માકં હ્યત્ર સાક્ષિતા ॥ ૮૦ ॥

૮૦ (ન્યાયાધીશે સાક્ષીઓને પૂછવું કે) આ દાવામાં વાદી તથા પ્રતિવાદી બન્ને વચ્ચે જે વ્યવહાર થયો છે, તે સર્વ તમે જાણો છો માટે આમાં જે ખરું હોય તે કહો. કારણ કે તમારી આ કામમાં સાક્ષી છે.

સત્યં સાક્ષ્યે બ્રુવન્સાક્ષી લોકાનામોતિ પુષ્કલાન્ ।

ઇહ ચાનુત્તમાં કીર્તિં વાગેષા બ્રહ્મપૂજિતા ॥ ૮૧ ॥

૮૧ જે સાક્ષી, સાક્ષી આપતી વખતે સત્ય બોલે છે, તે ઉત્તમ લોકમાં જાય છે અને આ લોકમાં ઉત્તમોત્તમ કીર્તિ મેળવે છે. કારણ કે સત્ય વાણીનાં વેદમાં વખાણ કર્યાં છે.

સાક્ષ્યેઽનૃતં વદન્પારૈર્વદ્ધ્યતે વારુણૈર્મૃશમ્ ।

વિવશઃ શતમાજાતીસ્તસ્માત્સાક્ષ્યં વદેદતમ્ ॥ ૮૨ ॥

૮૨ જે સાક્ષી, સાક્ષી આપતી વખતે અસત્ય બોલે છે તેને વરુણ દેવ પાણીમાં નાંખી સર્પની પાશોથી બાંધીને કેદ કરે છે અને તે સો જન્મ સૂધી પરાધીન થઈને દુઃખ ભોગવે છે, માટે સાચી સાક્ષી પૂરવી.

(બ્રાહ્મણો વૈ મનુષ્યાણામાદિત્યસ્તેજસાં દિવિ ।

શિરો વા સર્વગાત્રાણાં ધર્માણાં સત્યમુત્તમમ્ ॥

આકાશના તેજસ્વી પદાર્થોમાં જેમ સૂર્ય એક છે, મનુષ્યોમાં જેમ ગ્રાહાણ એક છે, સર્વ અંગોમાં જેમ મસ્તક એક છે તેમ ધર્મ માત્રમાં સત્ય એક છે.)

(નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ।

સાક્ષિધર્મે વિશેષેણ તસ્માત્સત્યં વિશિષ્યતે ॥

સત્યના સમાન શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, અને અસત્ય જેવું બીજું મોટું પાપ નથી, માટે સાક્ષીના ધર્મમાં તો સત્ય વિશેષે કરીને શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.)

(એક એવાદ્વિતીયં તુ પ્રબ્રુવન્નાવબુદ્ધ્યતે ।

સત્યં સ્વર્ગસ્ય સોપાનં પારાવારસ્ય નૌરિવ ॥

બ્રહ્મ એ એક અને અદ્વિતીય છે, તેનું પ્રવચન કયાં છતાં પણ તે બાણ-વામાં આવતું નથી; તે સત્યમૂર્તિ બ્રહ્મ મહાસાગરમાં જેમ નૌકા સોપાન છે તેમ સ્વર્ગનું સોપાન છે.)

સત્યેન પૂયતે સાક્ષી ધર્મઃ સત્યેન વર્ધતે ।

તસ્માત્સત્યં હિ વક્તવ્યં સર્વવર્ણેષુ સાક્ષિભિઃ ॥ ૮૩ ॥

૮૩ સાક્ષી સત્ય ભાષણથી પવિત્ર થાય છે અને ધર્મ પણ સત્ય બોલ-વાથી વૃદ્ધિ પામે છે; માટે હરકોઈ પણ જાતના સાક્ષીએ સત્ય બોલવું.

આત્મૈવ હ્યાત્મનઃ સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ।

માવમંસ્થાઃ સ્વમાત્માનં નૃણાં સાક્ષિણમુત્તમમ્ ॥ ૮૪ ॥

૮૪ પોતાનો આત્મા જ પોતાનો સાક્ષી છે અને આત્મા જ આત્માને પરલોક આપનારો છે, માટે તારે મનુષ્યના ઉત્તમ સાક્ષી આત્માનું (અસત્ય ભાષણ કરીને) અપમાન કરવું નહિ.

મન્યન્તે વૈ પાપકૃતો ન કશ્ચિત્પશ્યતીતિ નઃ ।

તાંસ્તુ દેવાઃ પ્રપશ્યન્તિ સ્વસ્યૈવાન્તરપૂરુષઃ ॥ ૮૫ ॥

૮૫ પાપ કરનારા (અસત્ય ભાષણ, ચોરી વગેરે કરનારા) માને છે કે, અમને કોઈ પણ દેખતું નથી; પરંતુ દેવો તથા તેઓનો અંતર્યામી પુરુષ તેઓને જુવે છે.

ઘૌર્ભૂમિરાપો હૃદયં ચન્દ્રાર્કાગ્નિયમાનિલાઃ ।

રાત્રિઃ સંધ્યે ચ ધર્મશ્ચ વૃત્તજ્ઞાઃ સર્વદેહિનામ્ ॥ ૮૬ ॥

૮૬ આકાશ, પૃથ્વી, પાણી, હૃદયમાં રહેલો અંતર્યામી પુરુષ, ચંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, રાત્રિ, સંધ્યા તથા ધર્મ આ સર્વના અધિષ્ઠાતા દેવ દેહધારી સર્વ પ્રાણીઓનાં સારાં નરતાં આચરણને જુવે છે.

દેવબ્રાહ્મણસાંનિધ્યે સાક્ષ્યં પૃચ્છેદતં દ્વિજાન્ ।

ઉદ્દમુસ્વાન્પ્રાદ્મુસ્વાન્વા પૂર્વાહ્ને વૈ શુચિઃ શુચીન્ ॥ ૮૭ ॥

૮૭ ન્યાયાધીશે નાહી, ધોઈ, પવિત્ર થઈને પહેલા પહોરમાં સ્નાનાદિક કરીને શુદ્ધ થયેલા દ્વિજ જાતિના સાક્ષીઓને દેવની પ્રતિમાના અથવા તો બ્રાહ્મણોના સમક્ષમાં પૂર્વ અથવા તો ઉત્તર મુખે ઉભા રાખીને સત્ય એવી સાક્ષી લેવા માંડવી.

બ્રૂહીતિ બ્રાહ્મણં પૃચ્છેસત્યં બ્રૂહીતિ પાર્થિવમ્ ।

ગોવીજકાશ્વનૈવૈશ્યં શૂદ્રં સર્વૈસ્તુ પાતકૈઃ ॥ ૮૮ ॥

૮૮ સાક્ષી લેતી વખતે બ્રાહ્મણની બ્રૂહિ “બોલો” એમ કહીને સાક્ષી લેવી, ક્ષત્રિયની સત્યં બ્રૂહિ “સાચું બોલજો” એમ કહીને સાક્ષી લેવી, અને વૈશ્યની સાક્ષી લેતી વખતે કહેવું કે, તમે જો અસત્ય બોલશો તો તમને ગાય, બીજ, (અન્ન) અને સુવર્ણ ચોરવાથી જે પાપ લાગે છે તે પાપ લાગશે અને શૂદ્રની સાક્ષી લેતી વખતે કહેવું કે, તમે જો અસત્ય બોલશો તો હવે પછી કહેવામાં આવનારાં સર્વ પાપના તમે ભાગી થશો.

બ્રહ્મણો યે સ્મૃતા લોકા યે ચ સ્ત્રીવાલઘાતિનઃ ।

મિત્રદ્રુહઃ કૃતઘ્નસ્ય તે તે સ્યુર્બુવતો મૃષા ॥ ૮૯ ॥

૮૯ બ્રહ્મહત્યા કરનારાને, બાળહત્યા કરનારાને, સ્ત્રીહત્યા કરનારાને, મિત્રનો દ્રોહ કરનારાને અને કૃતઘ્નીને જે સ્થાનો મળે છે તે સ્થાનો બુઢી સાક્ષી પૂરનારાને પણ મળે છે.

જન્મપ્રભૃતિ યત્કિંચિત્પુણ્યં ભદ્રં ત્વયા કૃતમ્ ।

તત્તે સર્વં શુનો ગચ્છેદ્યાદિ બ્રૂયાસ્ત્વમન્યથા ॥ ૯૦ ॥

૯૦ હે ભલા પુરુષ! જન્મ ધર્યાં પછી તેં જે કાંઈ પુણ્ય કર્મ કર્યાં છે તે તે પુણ્ય કર્મ તું જો બુઢી સાક્ષી પૂરીશ તો કુતરાને મળશે.

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यच्चं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृद्वेष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ૯૧ ॥

૯૧ હે ભલા પુરુષ! તું એમ માને છે કે, હું એકલો જીવાત્મા છું; પરંતુ તેમ નહિ માન. તારાં પુણ્યને અને પાપને જોનારા અંતર્યામી તારા હૃદયમાં નિત્ય રહેલા છે.

યમો વૈવસ્વતો દેવો યસ્તવૈષ હૃદિ સ્થિતઃ ।

તેન ચેદવિવાદસ્તે મા ગદ્ગાં મા કુરુન્ગમઃ ॥ ૯૨ ॥

૯૨ યમરૂપ (સર્વને નિયમમાં રાખનારા હોવાથી) તથા વૈવસ્વતરૂપ (દંડ ધારણ કરનારા હોવાથી) પરમાત્મા તારા હૃદયમાં રહેલા છે, એ વાતને તને નિશ્ચય હોય તો (પાપ કરવાનો સંભવ નથી અને તેથી) તારે પાપનો નાશ કરવા માટે ગંગાએ અથવા તો કુરુક્ષેત્રમાં જવાની જરૂર નથી.

નમ્નો મુણ્ડઃ કપાલેન મિક્ષાર્થી ક્ષુત્પિપાસિતઃ ।

અન્ધઃ શત્રુકુલં ગચ્છેઘઃ સાક્ષ્યમનૃતં વદેત્ ॥ ૯૩ ॥

૯૩ જે મનુષ્ય ખોટી સાક્ષી પૂરે છે તે મનુષ્યને નાજો, માથે મુંઝાવાળો, ભૂખ્યો, તરશ્યો અને આંધળો થઈ, હાથમાં ખપ્પર લઈને શત્રુને ઘેર ભિક્ષા માગવાને જવું પડે છે.

અવાક્શિરાસ્તમસ્યન્ધે કિલ્બિષી નરકં વ્રજેત્ ।

યઃ પ્રશ્નં વિતથં બ્રૂયાત્પૃષ્ઠઃ સન્ધર્મનિશ્ચયે ॥ ૯૪ ॥

૯૪ ન્યાયનો નિર્ણય કરતી વખતે જે સાક્ષી પ્રશ્નનો જુદો ઉત્તર આપે છે તે સાક્ષી પાપી થાય છે; અને તે ઉંઘે મસ્તકે અંધારા નરકમાં પડે છે.

અન્યો મત્સ્યાનિવાશ્રાતિ સ નરઃ કણ્ઠકૈઃ સહ ।

યો ભાષતેઽર્થવૈકલ્યમપ્રત્યક્ષં સમાં ગતઃ ॥ ૯૫ ॥

૯૫ જે પુરુષ કચેરીમાં (રાજ્યસભામાં) પોતે નજરે ન જાયેલી હોય તેવી જુદી વાત કહે છે, તે પુરુષ આંધળો જેમ કાંટાવાળાં માછલાં ખાવાથી મોટું દુઃખ પામે છે, તેમ મોટું દુઃખ ભોગવે છે.

યસ્ય વિદ્વાન્હિ વદતઃ ક્ષેત્રજ્ઞો નામિશઙ્કતે ।

તસ્માન્ન દેવાઃ શ્રેયાંસં લોકેઽન્યં પુરુષં વિદુઃ ॥ ૯૬ ॥

૯૬ સાક્ષી પૂરતી વખતે સાક્ષી-પૂરનારનો ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા અસત્યની શંકા ન કરે તેવા પુરુષના કરતાં એટલે સત્યવાદીનાં કરતાં ખીજા કોઈ પુરુષને દેવો શ્રેષ્ઠ ગણતા નથી.

યાવતો બાન્ધવાન્યસ્મિન્હન્તિ સાક્ષ્યેઽનૃતં વદન્ ।

તાવતઃ સંખ્યયા તસ્મિન્જઙ્ઘુણ સૌમ્યાનુપૂર્વશઃ ॥ ૯૭ ॥

૯૭ હે ભલા પુરુષ ! સાક્ષીમાં અસત્ય બોલનારો પુરુષ જેટલા પિતૃ-ઓને નરકમાં નાંખે છે તેઓની સંખ્યા હું તને કમવાર કહું છું, તે તું સાંભળ.

(एवं संबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः ।

पशून्गोश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥

ઉપર પ્રમાણે પશુઓ, ગાય, ઘોડા, પુરુષ, સુવર્ણ અને ભૂમિના સંબંધમાં અનુક્રમે જે જુદું જોલે છે તે પોતાના પિતૃઓના પારલૌકિક શ્રેયને નાશ કરે છે.)

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ૯૮ ॥

૯૮ ઠોરઠાંખરની આબતમાં જુદી સાક્ષી પૂરવાથી પાંચ પિતૃઓને, ગાયોની આબતમાં જુદી સાક્ષી પૂરવાથી દશ પિતૃઓને, ઘોડાઓની આબતમાં જુદી સાક્ષી પૂરવાથી સો પિતૃઓને અને મનુષ્યની આબતમાં જુદી સાક્ષી પૂરવાથી એક હજાર પિતૃઓને નરકમાં નાંખે છે.

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ ૯૯ ॥

૯૯ સુવર્ણને માટે જુદી સાક્ષી પૂરવાથી જન્મેલા અને નહિ જન્મેલા સર્વે સંબંધીઓને નરકમાં નાંખે છે; અને ભૂમિની આબતમાં જુદી સાક્ષી પૂરવાથી સર્વે સંબંધીઓને નરકમાં નાંખે છે, માટે તારે જમીનની આબતમાં તો જુદી સાક્ષી પૂરવી જ નહિ.

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।

अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्मयेषु च ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૦ તળાવ, કુવા વગેરેના તથા સ્ત્રીનાં મૈથુન વગેરેના દ્વાવામાં જુદી સાક્ષી પૂરવાથી, જમીનની આબતમાં જુદી સાક્ષી પૂરવાથી જે પાપ લાગે છે, તે પાપ લાગે છે, એમ ઋષિઓ કહે છે અને મોતી, હીરા, માણિક તથા પથ્થરની બનાવેલી સર્વ વસ્તુઓને માટે જુદી સાક્ષી આપવાથી પણ ઉપર પ્રમાણે જ પાપ લાગે છે.

(पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यानेषु च तथाश्ववत् ।

गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥

મધ તથા ઘીના સંબંધમાં જુદું જોલે તો પશુની પેઠે, તથા ગાડી, પાલખી વગેરે વાહનોના સંબંધમાં જુદું જોલે તો અશ્વની પેઠે, જરીનાં વસ્ત્રોના સંબંધમાં

ધમાં જીહું બોલે તો બળદની પેઠે અને ધાન્યના સંબંધમાં જીહું બોલે તો બ્રાહ્મણના સંબંધમાં જીહું બોલવા જેટલું પાપ લાગે છે.

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।

यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

૧૦૧ જીહી સાક્ષી પૂરવાથી ઉપર કહેલા દોષો લાગે છે; એમ જાણીને તારે જોયા પ્રમાણે તથા સાંભળ્યા પ્રમાણે સર્વ વાત નિઃશંકપણે સત્ય જ કહેવી.

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्વાર્धુषિકાંશ્ચૈવ વિપ્રાન્શૂદ્રવદાચરેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૨ જે બ્રાહ્મણો ઢોર ચરાવવાનો ધંધો કરતા હોય, વ્યાપાર કરતા હોય, નાચવા ગાવાનો ધંધો કરતા હોય, રસોઈનો ધંધો કરતા હોય, પગાર લઈને ચાકરી કરતા હોય તથા વ્યાજખોરા હોય, તેઓની સાક્ષી લેતી વખતે તેઓને શૂદ્રની પેઠે પૂછવું.

(येष्यतीताः स्वधर्मैभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभિકાक्षन्ति तांश्च શૂદ્રાનિવાચરેત્ ॥

જે બ્રાહ્મણો સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા છે તથા પરાશ્રમનું લોભન કરે છે, છતાં પોતે બ્રાહ્મણપણાનો દાવો કરે છે, તેઓને શૂદ્રના જેવા જાણવા.)

तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ।

न स्वर्गाच्च्यवते लोकादैर्વીं वाचं वदन्ति ताम् ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૩ મનુષ્ય દાવાઓમાં સત્ય વાત જાણવા છતાં પણ દયાદિઠ ધર્મને લઈને જીહું બોલે તો તે સ્વર્ગ લોકમાંથી ભ્રષ્ટ થતો નથી, કારણ કે દયાદિઠ ધર્મને માટે પૂરેલી અસત્ય સાક્ષીને ઋષિઓ દેવતાઈ વાણી કહે છે.

* શૂદ્રવિદ્ક્ષત્રવિપ્રાણાં યત્રતોક્તૌ ભવેદ્વધઃ ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ ૧૦૪ ॥

* જે સત્ય બોલાવાથી બીજના પ્રાણને હાનિ પહોંચે, તેવું સત્ય બોલવું નહિ. આ શ્લોકમાં અસત્ય બોલવાનો વિધિ બતાવવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ ‘નાનૃતં વદેત’ અસત્ય બોલવું નહિ, એ નિષેધમાં જૂદા જૂદા વિયયો બતાવવામાં આવ્યા છે. સત્ય એ અપૂર્ણ છે અને અનૃત એ પૂર્ણ છે. મારી પાસે કંઈ પણ નથી, એમ કહેનારા અસત્યવાદીને વસ્તુ મળે છે; પરંતુ મારી પાસે આટલું છે. એમ કહેનારાને કોઈ પણ આપતું નથી. લૌકિક વ્યવહારમાં અસત્યવિના વ્યાપારાદિક પણ ચાલતા નથી, તેથી

૧૦૪ ખરી સાક્ષી પૂરવાથી જ્યાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રનો નાશ થતો હોય ત્યાં સાક્ષીએ અસત્ય બોલવું. કારણ કે તે અસત્ય પણ સત્યના કરતાં વધે છે.

વાગ્દૈવત્યૈશ્વ ચરુભિર્યજેરંસ્તે સરસ્વતીમ્ ।

અનૃતસ્યૈનસસ્તસ્ય કુર્વાણા નિષ્કૃતિં પરામ્ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૫ અસત્ય બોલનારા સાક્ષીઓએ અસત્ય બોલવાથી લાગેલાં પાપનું સંપૂર્ણ નિવારણ કરવા માટે વાણી દેવીને ઉદ્દેશીને ચરૂ બનાવો; અને સરસ્વતી દેવીનું યજન કરવું.

કૂષ્માણ્ડૈર્વાપિ જુહુયાદ્ઘૃતમગ્નૌ યથાવિધિ ।

ઉદિત્યૃચા વા વારુણ્યા યૃત્વેનાન્દૈવતેન વા ॥ ૧૦૬ ॥

બ્યાપારાદિકમાં સમયપર અસત્ય બોલવું પડે છે, માટે ક્યાં સત્ય બોલવું ને ક્યાં અસત્ય બોલવું, એ અમુક પ્રસંગના ઉપર આધાર રાખે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “માહિંસ્યાત્સર્વા મૃતાનિ” કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ” આ પ્રમાણે પ્રાણીની હિંસાને શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલી હોવાથી સાક્ષી જુદું બોલે નહિ તો તેને હિંસાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. તે હિંસાદોષના પરિહારને માટે “નાનૃતં વદેત્” એ નિષેધના અપવાદરૂપે જ્યાં કોઈ પણ શ્રદ્ધાદિકનો વધ થતો હોય ત્યાં અસત્ય સત્ય કરતાં વિશેષ છે, એમ કહ્યું છે. અહીં કોઈ શંકા કરે કે બીજાના બોલવા માત્ર પરથી તેનાપર હિંસાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો હોય તો પછી એક માણસ બ્રાહ્મણ ભોજન કરાવે છે. તેમાં કોઈ બ્રાહ્મણ વિશેષ ભોજન કરીને મરી ગયો તેથી જમાડનારો બ્રહ્મહત્યાનો ભાગી થાય કે કેમ? તેના ઉત્તર એવો છે કે, જમાડનારાનો ઉદ્દેશ બ્રાહ્મણ ભોજનમાં છે, હત્યામાં નથી, માટે જમાડનારને દોષ લાગતો નથી. પણ જે જમાડીને મારવાની ઇચ્છા રાખતો હોય અથવા તો બ્રાહ્મણની ભૂમિ વગેરે જ્ઞેય જીવમયી ખુંચવી લે અને તેથી બ્રાહ્મણ આપઘાત કરે તો ભૂમિ વગેરે ખુંચવી લેનારો બ્રહ્મહત્યાનો ભાગી થાય છે. આવી રીતેજ કેટલાએક કોઈ પુરુષો પોતાના સદુપદેશક ઉપર ક્રોધ કરીને વિષભક્ષણ તથા વાવ-કુવામાં પડીને મરણ પાપે છે, કેટલાએક મૂર્ખો ધનવાન ઉપર ઇર્ષ્યા કરીને આત્મહત્યા કરે છે, કેટલાએક અજ્ઞાનીઓ પુત્ર, સ્ત્રી, વગેરેના મરણથી શોકગ્રસ્ત થઈને આત્મહત્યા કરે છે અને કેટલાએક સુંદર સ્ત્રી વગેરે ન મળવાથી આત્મહત્યા કરે છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાની મનુષ્યો આત્મહત્યા કરવાથી દુર્મરણના પાપને ભોગવે છે; તેમ એક વૈદ્ય રોગીને ઔષધ આપતાં તેમાં કદાચ તે સફળ ન થયો અને રોગીનું મરણ થયું તો તેથી વૈદ્ય પાપનો ભાગી થતો નથી, પરંતુ તે વૈદ્ય ભણેલો નહિ હોવાથી વિપરીત ચિકિત્સા કરે અને તેથી જો રોગીનું મરણ થાય તો તે પાપનો ભાગી થાય છે.

૧૦૬ અથવા તો ‘યદેવા દેવેદ્દનં’ ઇત્યાદિકે કુખમાંડમંત્રો લાણીને ગૃહ્ય-સૂત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં ઘીનો હોમ કરવો, અથવા તો વરુણ દેવના ‘વદુત્તમં વરુણપાશં’ એ ઋચાવડે અથવા તો જલાધિષ્ઠાત્રી દેવતાની ‘આપોદિષ્ઠા’ ઇત્યાદિ ત્રણ ઋચાવડે અગ્નિમાં ઘીનો હોમ કરવો.

ત્રિપક્ષાદબ્રુવન્સાક્ષ્યમૃણાદિષુ નરોઽગદઃ ।

તદ્દળં પ્રામુયાત્સર્વં દશબન્ધં ચ સર્વતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૭ લેણદેણ વગેરેના દાવાઓમાં કરજદારના સાક્ષીને સાક્ષી પુરવા માટે બોલાવ્યો હોય ને તે માંદો ન હોવા છતાં ત્રણ પખવાડીયાં સૂધી કચેરીમાં હાજર થઈને સાક્ષી પૂરે નહિ તો તે દાવો લેણદારના લાલમાં થાય છે અને સાક્ષીએ દાવાનો દશમો ભાગ રાજને દંડ તરિકે આપવો.

યસ્ય દૃશ્યેત સપ્તાહાદુક્તવાક્યસ્ય સાક્ષિણઃ ।

રોગોઽગ્નિર્જ્ઞાતિમરણમૃણં દાપ્યો દમં ચ સઃ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૦૮ કચેરીમાં જે સાક્ષીએ સાક્ષી પૂરી હોય તે સાક્ષીને સાત દિવસની અંદર રોગ, અગ્નિ, અથવા તો સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનું મરણ એમાંની કોઈ પણ આપત્તિ પીડા કરે તો રાજાએ કરજદારની પાસેથી લેણદારને ધન અપાવવું અને સાક્ષીનો દંડ કરવો.

અસાક્ષિકેષુ ત્વર્યેષુ મિથો વિવદમાનયોઃ ।

અવિન્દંસ્તત્ત્વતઃ સત્યં શપથેનાપિ લમ્ભયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૦૯ જે દાવાઓમાં બન્ને પક્ષકારોમાંથી સાક્ષીઓ મળે નહિ અને ખરી હકીકત જાણવામાં આવે નહિ તો ન્યાયાધીશે સોગન અવરાવીને તથા દિવ્ય આપીને સત્ય શોધી કાઢવું.

મહર્ષિમિશ્ર દેવૈશ્ચ કાર્યાર્થં શપથાઃ કૃતાઃ ।

વસિષ્ઠશ્ચાપિ શપથં શેષે પૈજવને નૃપે ॥ ૧૧૦ ॥

૧૧૦ સપ્તર્ષિઓએ અને ઇંદ્રાદિક દેવોએ પણ કાર્યને માટે સોગન આધા હતા અને વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના ઉપર હુતાનું તોહોમત મૂકવાથી વસિષ્ઠે પણ પૈજવન રાજા પાસે સોગન આધા હતા.

ન વૃથા શપથં કુર્યાત્સ્વલ્પેઽપ્યર્થે નરો બુધઃ ।

વૃથા હિ શપથં કુર્વન્પ્રેત્ય ચેહ ચ નશ્યતિ ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૧ ડાહ્યા માણસે નાની સુની બાબત માટે વૃથા સોગન બાવા નહિ. વૃથા સોગન બાવાથી મનુષ્યનો આલોકમાં તથા પરલોકમાં નાશ થાય છે.

કામિનીષુ વિવાહેષુ ગવાં મક્ષ્યે તથેન્ધને ।

બ્રાહ્મણાભ્યુપપત્તૌ ચ શપથે નાસ્તિ પાતકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૨ વિલાસ વખતે સ્ત્રીઓની સાથે, વરકન્યાના વેશવાળની બાબતમાં, ગાયોએ ઘાંસ અથવા તો કુળાદિ ખાધું હોય તેવી બાબતમાં, યજ્ઞને માટે કાષ્ટ લીધાં હોય તેવી બાબતમાં, તથા બ્રાહ્મણની આપત્તિમાંથી રક્ષા કરવાની બાબતમાં ખોટા સોગન બાવાથી પાપ લાગતું નથી.

સત્યેન શાપયેદ્વિપ્રં ક્ષત્રિયં વાહનાયુધૈઃ ।

ગોર્બીજકાશ્વનૈવૈશ્યં શૂદ્રં સર્વૈસ્તુ પાતકૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૩ ન્યાયાધીશે બ્રાહ્મણને સત્યના સોગન ખવરાવવા, ક્ષત્રિયને ઘોડાના, હાથીના અથવા તો શસ્ત્રના સોગન ખવરાવવા, વૈશ્યને ગાય, અન્ન અને સુવર્ણના સોગન ખવરાવવા; અને શૂદ્ર પાસે એવા સોગન ખવરાવવા કે ‘હું જો અસત્ય બોલું તો મને સર્વ જાતનાં પાપ લાગે.’

અગ્નિં વાહારયેદેનમપ્સુ ચૈનં નિમજ્જયેત્ ।

પુત્રદારસ્ય વાપ્થેનં શિરાંસિ સ્પર્શયેત્પૃથક્ ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૪ સાક્ષી લેતી વખતે અપરાધી પાસે અગ્નિ ઉપકાવવો, પાણીમાં ડૂબકી મરાવવી, અથવા તો તેની પાસે તેનાં છોકરાં ઉપર તથા સ્ત્રી ઉપર હાથ મૂકાવવો.

યમિદ્ધો ન દહત્યગ્નિરાપો નોન્મજ્જયન્તિ ચ ।

ન ચાર્તિમૃચ્છતિ ક્ષિપ્રં સ જ્ઞેયઃ શપથે શુચિઃ ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૫ દિવ્ય લેતી વખતે ધગધગતો અગ્નિ જેને બાળે નહિ, પાણી જેને ડૂબાડે નહિ; અને જેના ઉપર એકાએક મોટી આપત્તિ આવે નહિ, તેને ખરા સોગન બાનારો જાણવો.

*વત્સસ્ય હ્યભિશસ્તસ્ય પુરા ભ્રાત્રા યર્વાયસા ।

નાગ્નિર્દદાહ રોમાપિ સત્યેન જગતઃ સ્પશઃ ॥ ૧૧૬ ॥

* શ્લોક ૧૧૪ થી ૧૧૬ સૂધી ત્રણ શ્લોકમાં સંક્ષિપ્ત રીતે દિવ્ય આપવાનો વિધિ લખ્યો છે. આવાં દિવ્યો પ્રાચીન કાળમાં આપવામાં આવતાં હતાં; કારણ કે તે સમય સલનો હતો. પરંતુ હમણાં કળિયુગ હોવાથી મનુષ્યો વિશેષ પાપી હોવાને

૧૧૬ પૂર્વે વત્સ ઋષિના ઉપર તેના ઓરમાન ભાઈએ આરોપ મૂક્યો હતો (કે તું તો શૂદ્રીના પેટનો છે) તે ઉપરથી વત્સે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો; પરંતુ વત્સના સત્યને લીધે સર્વ જગતના શુભાશુભને જાણનારા અગ્નિએ તેનું એક રૂવાડું પણ બાળ્યું ન હતું.

यस्मिन्यस्मिन्निवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।

तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यકृतं भवेत् ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ જે જે દાવાઓમાં જોડી સાક્ષી પડેલી છે એમ જણાય, તે તે દાવાનાં હુકમ નામાંઓને ફેરવી નાખવાં અને કરેલું કામ રદ કરવું.

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्કामાત્ક્રોધાત્તથૈવ ચ ।

अज्ञानाद्भालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ લોભને લીધે, મોહને લીધે, ભયને લીધે, મિત્રતાને લીધે, કામને લીધે, ક્રોધને લીધે, અજ્ઞાનને લીધે, તથા બાળક બુદ્ધિને લીધે, જે સાક્ષી આપવામાં આવી હોય તે જોડી ગણાય છે.

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ૧૧૯ ॥

૧૧૯ આ લોભાદિકમાંના હરકોઈને માટે જે સાક્ષી જૂઠી સાક્ષી આપે, તેને માટે હું અનુક્રમે વિશેષ શિક્ષા કહું છું.

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ૧૨૦ ॥

લીધે તે દિવ્યો આપી શકાતાં નથી. કદાચ કોઈ કહેશે કે મહાભૂતના ગુણો જેવા કે જળમાં ડુબાડવાનો ગુણ છે, અગ્નિમાં બાળવાનો ગુણ છે, તે તે ગુણો કદી પણ અન્યથા થતા નથી એમ નહિ સમજવું. કારણ કે પ્રજ્ઞાદ તથા સુધન્વાને તેમના પિતાએ ક્રોધ કરીને જળમાં ડુબાડવા છતાં તથા તેલની કડામાં નાખવા છતાં પણ તેમને આંત્ર આવી ન હતી; એમ મહાભારતાદિકમાં લખેલું છે. એટલું જ નહિ પણ વૈદિક દૃષ્ટાંતોથી પણ એ વાત સિદ્ધ થાય છે. વત્સના ઓરમાનના ભાઈએ વત્સને મેહેલું માર્યું કે તું બ્રાહ્મણ નથી પરંતુ શૂદ્રપુત્ર છે; તે અપવાદથી વત્સે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો પરંતુ તેનો વાળ સુદ્ધાંત વાંકો થયો નહિ. આ અર્થવાદ પંચવિંશ બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ લખ્યો છે.

“વત્સશ્ચ હ વૈ મેઘાતિથિશ્ચ કાશ્યપાવાસ્તાં તં વત્સં મેઘાતિથિરાક્રોશદબ્રાહ્મણોસિ”
 इत्यादि परंतु હમણાનો સમય દિવ્યોનો નથી. પ્રાચીન કાળમાં જે દિવ્યો દેવામાં આવતાં તેનો વિધિ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં તથા તેની ટીકામાં. વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે.

૧૨૦ જે સાક્ષી લોભથી જૂઠી સાક્ષી પૂરે તેનો હજાર પણ દંડ કરવો, જે મોહથી (અજ્ઞાનપણથી) જૂઠી સાક્ષી પૂરે તે સાક્ષીનો પ્રથમપંક્તિનો દંડ કરવો એટલે ૨૫૦ પણ દંડ કરવો, જે ભયને લીધે જૂઠી સાક્ષી પૂરે તેનો મધ્યમ પંક્તિનો ખેવડો દંડ કરવો અને જે મિત્રતાને લીધે જૂઠી સાક્ષી પૂરે તેનો પ્રથમપંક્તિનો ચાર ગણો એટલે ૧૦૦૦ પણ દંડ કરવો.

કામાદ્યગુણં પૂર્વં ક્રોધાત્તુ ત્રિગુણં પરમ્ ।

અજ્ઞાનાદ્દે શતે પૂર્ણે બાલિશ્યાચ્છતમેવ તુ ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૧ કામને લીધે જૂઠી સાક્ષી પૂરનારાને પ્રથમપંક્તિના દંડ કરતાં દશ ગણો દંડ કરવો, ક્રોધથી જૂઠી સાક્ષી પૂરનારાને મધ્યમ દંડ કરતાં ત્રણ ગણો દંડ કરવો, અજ્ઞાનથી જૂઠી સાક્ષી પૂરનારાને માત્ર ૨૦૦ પણનો દંડ કરવો; અને મૂર્ખાઈથી જૂઠી સાક્ષી પૂરનારાનો ૧૦૦ પણ દંડ કરવો.

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।

धर्मस्याव्यभिचारार्थमधર્मानियमाय च ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૨ સત્યરૂપ ધર્મની રક્ષા કરવામાટે અને અધર્મને અટકાવવા માટે જોડી સાક્ષી આપવાના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે ઋષિઓએ શિક્ષા કરવાનું કહ્યું છે.

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्षिको नृपः ।

प्रवासयेदण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૩ ધર્મનિષ્ઠ રાજાએ કપટ ભરેલી સાક્ષી પૂરનારા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના પુરુષને અપરાધના પ્રમાણમાં દંડ કરીને દેશનિકાલ કરવા; અને જો બ્રાહ્મણ કપટભરી સાક્ષી પૂરે તો તેને દંડ નહિ કરતાં દેશનિકાલ કરવો.

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ સ્વાયંભૂ મનુએ દંડનાં (શિક્ષા કરવાનાં) દશ સ્થાનો ત્રણવર્ણને માટે કહ્યાં છે, પરંતુ બ્રાહ્મણને શારીર દંડ વિના દેશનિકાલની શિક્ષા કરવી કહી છે.

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૫ ઉપસ્થ, પેટ, જીભ, બે હાથ, બે પગ, બે આંખ, નાક, બે કાન, માલમિલકત તથા શરીર, આ દશ શિક્ષા કરવાનાં સ્થાન ગણાય છે.

અનુબન્ધં પરિજ્ઞાય દેશકાલૌ ચ તત્ત્વતઃ ।

સારાપરાધૌ ચાલોક્ય દળ્ડં દળ્ડ્યેષુ પાતયેત્ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૬ અપરાધીઓ કેટલીવાર અપરાધો કર્યા છે તેનો, દેશનો, કાળનો, હંડ ખમવાની શક્તિનો તથા કરેલા અપરાધનો વિચાર કરીને તેના પ્રમાણમાં અપરાધીનો હંડ કરવો.

અધર્મદળ્ડનં લોકે યશોઘ્નં કીર્તિનાશનમ્ ।

અસ્વર્ગ્યં ચ પરત્રાપિ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨૭ ॥

૧૨૭ અન્યાયવડે હંડ કરવાથી જગતમાં યશનો તથા કીર્તિનો નાશ થાય છે અને મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ લોક મળતો નથી. માટે રાજાઓ અન્યાય પૂર્વકે હંડ કરવો નહિ.

અદળ્ડ્યાન્દળ્ડયન્રાજા દળ્ડ્યાંશ્ચૈવાપ્યદળ્ડયન્ ।

અયશો મહદામોતિ નરકં ચૈવ ગચ્છતિ ॥ ૧૨૮ ॥

૧૨૮ શિક્ષા નહિ કરવા યોગ્ય મનુષ્યને શિક્ષા કરવાથી અને શિક્ષા કરવા યોગ્ય મનુષ્યને શિક્ષા નહિ કરવાથી રાજાને મોટો અપયશ મળે છે અને તે નરકમાં પડે છે.

વાગ્દળ્ડં પ્રથમં કુર્યાદ્ધિગ્દળ્ડં તદનન્તરમ્ ।

તૃતીયં ધનદળ્ડં તુ વધદળ્ડમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

૧૨૯ રાજાઓ પ્રથમ અપરાધમાં વાગ્દંડ દેવો, એટલે ભાઈ! ‘આ કામ તું સારું કરતો નથી,’ ફરીને એમ કરીશમાં, એવી રીતે શીખામણનાં વચન કહેવાં છતાં ફરીને અપરાધ કરે તો તેને ધિગ્દંડ આપવો એટલે તારા પાપીનાં જીવતરને ધિક્કાર પડે. વગેરે કહેવું, ત્રીજી વાર અપરાધ કરે તો તેનો અમુક પૈસા હંડ કરવો અને તે પછી પણ અપરાધ કરે તો તેને શારીર હંડ દેવો એટલે અંગચ્છેદન વગેરે કરવું.

વધેનાપિ યદા ત્વેતાન્નિગ્રહીતું ન શક્નુયાત્ ।

તદૈષુ સર્વમપ્યેતત્પ્રયુજ્ઞીત ચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦ રાજા જો અપરાધીઓને શરીરનો હંડ કર્યા છતાં પણ અપરાધ કરતાં અટકાવી શકે નહિ તો પછી તેણે ઉપર કહેલી ચારે શિક્ષાનો અપરાધીઓ ઉપર ઉપયોગ કરવો.

લોકસંવ્યવહારાર્થં યાઃ સંજ્ઞાઃ પ્રથિતા ભુવિ ।

તામ્નરૂપ્યસુવર્ણાનાં તાઃ પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

૧૩૧ લોકોનાં વ્યવહારને માટે આ જગતમાં ત્રાંબાનાં, રૂપાનાં અને
નાણાનું પરિમાણ. સુવર્ણનાં નાણાનાં જે નામો પ્રખ્યાત છે તે સર્વ નામો હું
તમને કહું છું.

જાલાન્તરગતે ભાનૌ યત્સૂક્ષ્મં દૃશ્યતે રજઃ ।

પ્રથમં તત્પ્રમાણાનાં ત્રસરેણું પ્રવક્ષતે ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૨ જાળીઆમાં પડતાં સૂર્યનાં કિરણોમાં જે સૂક્ષ્મ રજકણ ઉડતા
જેવામાં આવે છે તે પરિમાણમાં પ્રથમ પરિમાણ કહેવાય છે અને તેને ત્રસ-
રેણું કહે છે.

ત્રસરેણવોઽષ્ઠૌ વિજ્ઞેયા લિક્ષેકા પરિમાણતઃ ।

તા રાજસર્ષપસ્તિસ્તસ્તે ત્રયો ગૌરસર્ષપઃ ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૩ આઠ ત્રસરેણુ મળીને એક લીક્ષા (લીખ) થાય છે, ત્રણ લીક્ષાનો
એક રાધનો દાણો થાય છે અને ત્રણ રાધનો એક શ્વેત સર્ષવ થાય છે.

સર્ષપાઃ षट્ યવો મધ્યસ્ત્રિયવં ત્વેકકૃષ્ણલમ્ ।

પન્ચકૃષ્ણલકો માષસ્તે સુવર્ણસ્તુ ષોડશ ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૪ છ સર્ષવનો એક મધ્યમ યવ થાય છે, (અહીં લાંબા પહોળા
યવનું વજન જાણવું) ત્રણ યવની એક રતિ થાય છે, પાંચ રતિનો એક માસો
થાય છે, સોળ માસાનો એક સુવર્ણ થાય છે.

પલં સુવર્ણાશ્ચત્વારઃ પલાનિ ધરણં દશ ।

દ્વે કૃષ્ણલે સમઘૃતે વિજ્ઞેયો રૌપ્યમાષકઃ ॥ ૧૩૫ ॥

૧૩૫ ચાર સુવર્ણનો એક પળ થાય છે, દશ પળનો એકધરણ થાય છે
અને બે રતિ એકઠી તોળીએ ત્યારે રૂપાનો એક માસો થાય છે.

તે ષોડશ સ્યાદ્ધરણં પુરાણશ્ચૈવ રાજતઃ ।

કાર્ષાપણસ્તુ વિજ્ઞેયસ્તાન્નિકઃ કાર્ષિકઃ પણઃ ॥ ૧૩૬ ॥

૧૩૬ રૂપાના સોળ માસાનો રૂપાનો એક ધરણ અથવા તો પુરાણ
થાય છે અને ત્રાંબાનું કર્ષ નામનું નાણું તે કાર્ષાપણ કહેવાય છે. તે શાસ્ત્રોક્ત
પળનો એક ચતુર્થાંશ જાણવો અને તેનુંજ નામ કાર્ષિક અથવા તો પણ છે.

ધરણાનિ દશ જ્ઞેયઃ શતમાનસ્તુ રાજતઃ ।

ચતુઃસૌવર્ણિકો નિષ્કો વિજ્ઞેયસ્તુ પ્રમાણતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

૧૩૭ રૂપાના દશ ધરણને રૂપાનો એક શતમાન કહે છે અને ચાર સુવર્ણને એક નિષ્ક (સિદ્ધો) કહે છે.

પણાનાં દ્વે શતે સાર્થે પ્રથમઃ સાહસઃ સ્મૃતઃ ।

મધ્યમઃ પશ્ચ વિજ્ઞેયઃ સહસ્રં ત્વેવ ચોત્તમઃ ॥ ૧૩૮ ॥

૧૩૮ બસો પચાસ પણનો દંડ એ પ્રથમ પંક્તિની (સાધારણમાં સાધારણ) શિક્ષા, પાંચસો પણનો દંડ મધ્યમ શિક્ષા અને હજાર પણનો દંડ એ મોટામાં મોટી શિક્ષા શાસ્ત્રમાં કહી છે.

ઋણે દેયે પ્રતિજ્ઞાતે પશ્ચકં શતમર્હતિ ।

અપહ્નવે તદ્વિગુણં તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

૧૩૯ આપવાનું કરજ પ્રતિવાદી કબૂલ કરે એટલે પ્રતિવાદીએ દાવા લેણા દેણાના દાવા માંથી સેંકડે પાંચ ટકા રાજને આપવા. પરંતુ પ્રતિવાદી ના કબૂલ કરે અને તે દાવો તેના ઉપર બરો કરે તો રાજાએ તેનો બમણો દંડ કરવો આવી મનુની આજ્ઞા છે.

વસિષ્ઠવિહિતાં વૃદ્ધિં સૃજેદ્વિત્તવિવર્ધિનીમ્ ।

અર્જીતિભાગં મૃત્ત્વીયાન્માસાદ્વાર્ધુષિકઃ શતે ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૦ નાણું ધીરનારો મનુષ્ય વસિષ્ઠે કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે મુદ્દલ રૂપિયા ઉપરાંત તેનું વ્યાજ પણ લઈ શકે છે. લેણુદારે દેણુદાર પાસેથી મહિને સો રૂપિયાનો એંશીમો ભાગ એટલે સેંકડે સવા ટકો વ્યાજ લેવું.

દ્વિકં શતં વા મૃત્ત્વીયાત્સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ।

દ્વિકં શતં હિ મૃત્ત્વાનો ન ભવત્યર્થકિલ્વિષી ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૧ સજ્જનોની રીતિ ધ્યાનમાં લઈને પ્રત્યેક મહિને સેંકડે એ ટકા વ્યાજ લેવું. કારણ કે સેંકડે એ ટકાનું વ્યાજ લેનારો નાણાની બાબતમાં પાપી ગણાતો નથી.

દ્વિકં ત્રિકં ચતુષ્કં ચ પશ્ચકં ચ શતં સમમ્ ।

માસસ્ય વૃદ્ધિં મૃત્ત્વીયાદ્વર્ણાનામનુપૂર્વશઃ ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૨ બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણને ઉદ્દેશીને કમવાર મહિને મહિને નીચે રપ

પ્રમાણે વ્યાજ લેવું. જેમકે બ્રાહ્મણ પાસેથી સેંકડે બે ટકાનું, ક્ષત્રિયની પાસેથી ત્રણ ટકાનું, વૈશ્યની પાસેથી ચાર ટકાનું અને શૂદ્રની પાસેથી પાંચ ટકાનું વ્યાજ લેવું.

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।

न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

૧૪૩ ગીરો મૂકેલાં જમીન, ઘરેણું અથવા તો ઢોર ઢાંખર વગેરેનો લેણુદાર ઉપભોગ કરતો હોય તો તે વ્યાજ લઈ શકે નહિ. ઠરાવેલી મુદતમાં દેણુદાર પૈસા ભરી શકે નહિ અથવા તો વ્યાજ સહિત મૂળ રકમ અમણી થઈ ગઈ હોય તો પણ ગીરો મૂકેલી વસ્તુને પોતાની માનીને તે વસ્તુ ખીજાને વેંચી શકે નહિ; તેમ તેનું દાન પણ કરી શકે નહિ.

न भोक्तव्यो बलादाधिर्मुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।

मूल्यान तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥

૧૪૪ ગીરો મૂકેલી મીલકતનો લેણુદાર ધણીની રજા શિવાય પરાણે ઉપભોગ કરવો નહિ અને જો કરે તો તેણે વ્યાજ છોડી દેવું. તથા (જો ઉપભોગ કરતાં બગડી જાય કે ભાંગી પડી જાય તો) લેણુદારે ગીરો મૂકનારને તેની મીલકતની કિંમત આપીને રાજી કરવો, જો એમ કરે નહિ તો તે ચોર ઠરે છે.

आधिश्रोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ।

अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

૧૪૫ ગીરો મૂકેલી મીલકત તથા અનામત મૂકેલો માલ (થાપણ) આ બન્ને, ગીરો રાખનારાને ત્યાં લાંબા વખત સૂધી પડ્યાં રહે તો પણ તેને મુદતનો બાધ નડતો નથી. માલ ધણી જ્યારે માગે ત્યારે રાખનારાએ આપી દેવાં જોઈએ.

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरुष्टौ वहन्नश्चो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

૧૪૬ દુઝણી ગાય, ઊંટ, પંથ કરી શકે તેવો ઘોડો અને બળદ વગેરે પ્રાણી કોઈને પ્રીતિથી વાપરવા આખ્યાં હોય અને તે પ્રીતિપૂર્વક તેનો ઉપભોગ કરતો હોય તેથી તેના અસલ ધણીનું ધણીપણું જતું રહેતું નથી.

यत्किञ्चिद्दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

૧૪૭ હરકોઈ પણ જાતની મીલકતનો તેના ધણીના સંમક્ષમાં બીજાઓ દશ વર્ષ સૂધી ભોગવટો કરે અને મૂળ ધણી બોલ્યા વિના જ્યાં કરે તો તે મીલકતને તે પાછી મેળવી શકતો નથી.

***અજડશ્વેદપૌગણ્ડો વિષયે ચાસ્ય મુજ્યતે ।**

મગ્નં તદ્વ્યવહારેણ મોક્તા તદ્વ્યવમર્હતિ ॥ ૧૪૮ ॥

૧૪૮ મીલકતનો ધણી ગાંડો અથવા તો કાચી ઉમરનો ન હોય તેવા પુરુષની મીલકતનો ઉપભોગ તેના દેખતાં જ બીજા પુરુષ કરતો હોય તો ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું ધણીપણું જતું રહે છે અને ભોગવટો કરનારો તેનો ધણી થઈ પડે છે.

આધિઃ સીમા બાલધનં નિક્ષેપોપનિધિઃ સ્ત્રિયઃ ।

રાજસ્વં શ્રોત્રિયસ્વં ચ ન મોગેન પ્રણયતિ ॥ ૧૪૯ ॥

૧૪૯ ગીરો મૂકેલી મીલકત, સીમાડો, બાળકનું ધન, ઘરેણાં, રૂપૈયા વગેરે થાપણ અથવા તો શીલ મારેલી ઘરેણાં વગેરે મીલકત, દાસીઓ, રાજાનું ધન અને વેદવેત્તા બ્રાહ્મણનું ધન આટલી ચીજનો હરકોઈ ઉપભોગ કરતો હોય તો પણ તેથી તેના ધણીનું ધણીપણું જતું રહેતું નથી.

* મૂર્ખ, બાળક, મદિરા ભાંગ વગેરેના વ્યસની, દીર્ઘરોગી, તપસ્વી, વ્યવહાર નહિ જાણનારો, મુંગો, બેહેરો, વગેરે જેઓ પોતાની મીલકત સંભાળવાને અસમર્થ હોય તેઓની નજર આગળ મીલકતનો ભોગવટો કર્યા છતાં પણ ભોગવટો કરનારો તે મીલકતનો હકદાર કરતો નથી. ખરી રીતે જ્ઞેતાં તો ભોગવટાથી કંઈ ધણીપણું થઈ શકતું નથી, પરંતુ જે પોતાની મીલકત હોય તેનો ભોગવટો હોવો જોઈએ. ભૂમિ શિવાય બીજી કેટલીક મીલકતના સંબંધમાં મનુષ્યે દશ વર્ષના ભોગવટાને હક તરિકે માન્યો છે. પરંતુ બીજી સ્મૃતિમાં ભૂમિના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “પશ્યતોઽઽવતોમૂર્ખાનિર્વિશતિવાર્ષિકી પોતાના જ્ઞેતાં છતાં બીજા પુરુષ વીશ વર્ષ સૂધી ભૂમિનો ઉપભોગ કરે તો તેના માલિક કહેવાય છે. બીજી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—“આગમઃ કારણં તત્ર ન સંમોગ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ મીલકતના ધણીપણામાં દાનાદિકથી તેના લાભ જ કારણ ગણાય છે ભોગવટો કારણ ગણાતો નથી.” કેટલીક સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—“અદ્વિનાગમમત્યન્તં મુક્તં પૂર્વેન્નિર્મિત્વેત્ । ન તચ્છવ્યમપાહર્તુ કમાત્રિપુરુષાગતમ્ લેખ વિના ત્રણ પેઢી પર્યંત જેઓએ ભોગવટો કર્યો હોય તેઓની પાસેથી તે ભોગવટાની મીલકત પાછી લઈ શકાતી નથી.” પહેલો પુરુષ દાનપત્ર હોય તો જ ભોગવટો કરી શકે છે, બીજાની પાસે દાનપત્ર અને ભોગવટો બંને હોવાં જોઈએ; અને ત્રીજા પુરુષ માત્ર ભોગવટાથી જ માલિક થઈ શકે છે. વળી કેટલાક સ્મૃતિકારો એવું માને છે કે; સા વર્ષ સૂધી ભોગવટો કર્યા છતાં

(યદિનાગમમત્યંતં મુક્તં પૂર્વેન્નિર્મિત્તેત્ ।

ન તચ્છવ્યમપાહર્તું ક્રમાત્રિપુરુષાગતમ્ ॥

કોઈ પણ સ્થાવર મીલકતનો લેખ ન હોવા છતાં પણ ત્રણ પેઢી સૂધી તેનો ઉપભોગ કરવામાં આવે તો તે પરંપરાથી પ્રાપ્ત હોવાને લીધે રાજ તેને લઈ શકતો નથી.)

યઃ સ્વામિનાનનુજ્ઞાતમાધિં મુક્તેઽવિચક્ષણઃ ।

તેનાર્થવૃદ્ધિર્મોક્તવ્યા તસ્ય ભોગસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥ ૧૫૦ ॥

૧૫૦ જે મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાને ત્યાં ગીરો મૂકેલી ચીજનો ધણીની રજા વિના છાનો માનો ઉપભોગ કરતો હોય તો તેણે તે ભોગવટાના બદલામાં અર્ધ વ્યાજ મૂકી દેવું.

કુસીદવૃદ્ધિર્દૈર્ગુણ્યં નાત્યેતિ સકૃદાહતા ।

ધાન્યે સદે લવે વાહ્યે નાતિક્રામતિ પશ્ચતામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

૧૫૧ ધીરેલાં નાણાનું વ્યાજ એક સામટું મળે તો ધીરેલી રકમથી બમણી રકમ કરતાં વધારે લેણુદાર લઈ શકતો નથી, પરંતુ અન્ન, ફળ, ઉન અથવા તો બીજાં જનાવરના વાળ તથા ભાર ઉપાડનારા બળદ વગેરે જનાવરો કોઈને આખ્યાં હોય તો લેણુદાર તે વસ્તુને પાંચ ગણી કરતાં વધારે લઈ શકતો નથી.

પણ લેખ વિના ભોગ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. આ રીતે અનેક મતો છે. પરંતુ તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે; વીશ વર્ષથી અધિક ભોગવટો છતાં પણ લેખ વિના તેનું માલિકી-પણું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. પરંતુ જેઓનો ભોગવટો સાત વર્ષ ઉપર થઈ ગયો હોય તેઓને લેખનું સ્મરણ હોવાનો બહુધા સંભવ હોતો નથી; કારણ કે ઘણા કાળથી ભોગવાતાં દેવસ્થાનો, મઠો, બ્રાહ્મણોનાં ગામો, ભૂમિ, વગેરે પરંપરાગત હોવાથી તેઓના લેખો હોવાનો સંભવ હોતો નથી તેથી તે તે ગામો, મઠો અને જમીન વગેરેના ધણી તેઓના ભોક્તાઓ જ ગણાય છે; તેથી રાજ તે લઈ શકતો નથી અને ભોગને માલિકીમાં કારણ માનેલો છે. વીશ વર્ષના ભોગવટાને જે હુકમ તરિકે માનેલો છે તેનું કારણ એવું પણ છે કે લેખ બરાબર વંચાઈ શકતો ન હોય તો ભોગવટો કરનારાની માલિકી થઈ શકે છે. અથવા તો કોઈ મનુષ્યે જમીન ગીરો મૂકેલી હોય તેનો ભોગવટો એકની પાસે હોય અને તે જ જમીન બીજને લખી આપી હોય તોપણ જેનો ભોગવટો વીશ વર્ષનો હોય તે, તેનો માલિક ગણાય છે. અથવા તો ભાઈઓએ મીલકતના વિભાગ પાછા પછી કદાચ તેમાં ન્યૂન કે અધિક વિભાગો થયા હોય તો તે વીશ વર્ષ પછી બદલી શકાતા નથી અથવા તો લેખ, દાન, વિક્રય, વગેરે સ્વામીત્વ હોવાનાં કારણો જણાતાં ન હોય અને વીશ વર્ષ સૂધી ભોગવટો જણાતો હોય તો તેપરથી તે મીલકત ગીરો મૂકેલી છે, એમ સમજવું.

કૃતાનુસારાદધિકા વ્યતિરિક્તા ન સિદ્ધયતિ ।

કુસીદપથમાહુસ્તં પશ્ચકં શતમર્હતિ ॥ ૧૫૨ ॥

૧૫૨ શાસ્ત્રકારે પ્રત્યેક વર્ણને માટે જે જે વ્યાજ ઠરાવ્યું છે તે વ્યાજ કરતાં અધિક વ્યાજ લખવા છતાં પણ લેણદાર તે લઈ શકે નહિ. આ માર્ગ અધમતાથી પ્રસર્યો છે, માટે તેને કુસીદપથ કહે છે. કોઈ પુરુષે દરિદ્રને ધન ધીરું હોય ને તેમાંથી તે પુરુષને સારો લાભ થયો હોય તો લેણદાર તેની પાસેથી પાંચ ટકા વ્યાજ લઈ શકે છે. અથવા તો કોઈ ધનાઢયે કોઈ વ્યાપારીને ત્યાં થાપણ મૂકી હોય અને તે માગવા છતાં પણ આપે નહિ તો લેણદાર પ્રત્યેક માસે તેનું પાંચ ટકા વ્યાજ લઈ શકે છે.

નાતિસાંવત્સરીં વૃદ્ધિં ન ચાદૃષ્ટાં પુનર્હેરેત્ ।

ચક્રવૃદ્ધિઃ કાલવૃદ્ધિઃ કારિતા કાયિકા ચ યા ॥ ૧૫૩ ॥

૧૫૩ એક વર્ષમાં મૂળ રકમ વ્યાજ મળીને બમણી રકમ થઈ જાય તેટલું વ્યાજ લેવું નહિ, શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલું વ્યાજ લેવું નહિ, ચક્રવૃદ્ધિ એટલે વ્યાજનું વ્યાજ લેવું નહિ, અમુક મુદત સૂધી જો વ્યાજ પતશે નહિ તો બમણું લઈશ એવી સરત કરવી નહિ, કરજદારે ગરજને લીધે લેણદારના કહેવા પ્રમાણે કબૂલ કરેલું વ્યાજ પણ લેવું નહિ તથા શારીર કર્મ કરાવીને પણ વ્યાજ વસુલ કરવું નહિ.

(અથ શક્તિવિહીનઃ સ્યાદ્ ઋણી કાલવિપર્યયાત્ ।

પ્રેક્ષ્યશ્ચ તમૃગં દાપ્યઃ કાલે દેશે યથોદયમ્ ॥

કરજદાર જો દૈવયોગથી નિર્ધન સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હોય ને કરજ આપવાને સમર્થ ન હોય તો રાજાએ તેને કેદ કરીને દુઃખ દેવું નહિ, પણ દેશ અને સમય તરફ ધ્યાન આપીને તેના સારા સમયની વાટ જોવી અને કરજદાર પાસે પૈસા આવે એટલે તેની પાસે લેણદારનું લેણું અપાવવું.)

ઋણં દાતુમશક્તો યઃ કર્તુમિચ્છેત્પુનઃ ક્રિયામ્ ।

સ દત્ત્વા નિર્જિતાં વૃદ્ધિં કરણં પરિવર્તયેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

૧૫૪ જે દેવાદાર ઠરાવેલા વ્યાજની રકમ આપવાને શક્તિમાન નહોય અને ફરીને નવો કરાર કરવાની ઇચ્છા બતાવે અને (માગનારાની પણ જો તેવી ઇચ્છા હોય તો) તે ગ્રહેલું વ્યાજ આપ્યા પછી નવો કરાર કરી શકે છે.

અદર્શયિત્વા તત્રૈવ હિરણ્યં પરિવર્તયેત્ ।

યાવતી સંભવેદૃદ્ધિસ્તાવતીં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૫ ॥

૧૫૫ પરંતુ ચઢેલી વ્યાજની બધી રકમ આપવાવી શક્તિ ન હોય તો નવો કરાર કરતી વખતે વ્યાજની ચઢી ગયેલી રકમને મૂળ રકમમાં લેખી દેવી.

ચક્રવૃદ્ધિં સમારૂઢો દેશકાલવ્યવસ્થિતઃ ।

અતિક્રામન્દેશકાલૌ ન તત્ફલમવામુયાત્ ॥ ૧૫૬ ॥

૧૫૬ જે મનુષ્ય અમુક જગ્યાપર અમુક વખતે ગાડીઓ વગેરેથી માલ પહોંચાડવાને બંધાય અને તે પ્રમાણે તે જગ્યાપર, તે સમયપર માલ પહોંચાડે નહિ તો તે ધણીને પૂર્ણ ભાડું મળી શકે નહિ.

સમુદ્રયાનકુશલા દેશકાલાર્થદર્શિનઃ ।

સ્થાપયન્તિ તુ યાં વૃદ્ધિં સા તત્રાધિગમં પ્રતિ ॥ ૧૫૭ ॥

૧૫૭ સમુદ્ર માર્ગે અથવા તો સ્થળ માર્ગે વ્યાપાર કરવામાં કુશળ, દેશ તથા કાળને જાણનારા વ્યાપારીઓ પોતાપોતામાં જે પ્રમાણે ભાડું અથવા તો વ્યાજ લેવાદેવાનો કરાર કરે તે પ્રમાણે ભાડું તથા વ્યાજની લેવડ દેવડ કરવી.

યો યસ્ય પ્રતિભૂસ્તિષ્ઠેદર્શનાયેહ માનવઃ ।

અદર્શયન્સ તં તસ્ય પ્રયચ્છેત્સ્વધનાદ્દણમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૫૮ જે ધણી કોઈપણ કરજદારને હાજર કરવા માટે પોતે જામીન થાય અને તેને સમય ઉપર હાજર કરી શકે નહિ તો તે ધણીએ પોતાની મીલકતમાંથી સામા ધણીને કરજની રકમ ભરી આપવી.

પ્રાતિભાવ્યં વૃથાદાનમાક્ષિકં સૌરિકં ચ યત્ ।

દણ્ડશુલ્કાવશેષં ચ ન પુત્રો દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫૯ ॥

૧૫૯ પરંતુ જામીનગીરીનું નાણું, પિતાએ મશ્કરી ઠકામાં કોઈને આપવાને કહેલું નાણું અથવા તો ભાંડ ભવેયાને આપવા માટે કહેલું દાન, જુગાર રમતાં કરેલું કરજ, દારુ પીવા માટે કરેલું કરજ તથા આપવી બાકી રહી ગયેલી દંડની અને જગાતની રકમ આપવાને તેનો પુત્ર બંધાયેલો નથી.

દર્શનપ્રાતિભાવ્યે તુ વિધિઃ સ્યાત્પૂર્વચોદિતઃ ।

દાનપ્રતિભુવિ પ્રેતે દાયાદાનપિ દાપયેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

૧૬૦ દેવાદારને હાજર કરવા માટે જે જામીન થયો હોય તે પુરુષને માટે ૧૫૮ માં શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધિ જાણવો. પરંતુ દેણદારને બદલે ધન આપવા માટે જામીન થયેલો પુરુષ મરી જાય તો તેના વારસો પાસેથી પણ તે ધન અપાવવું.

અદાતરિ પુનર્દાતા વિજ્ઞાતપ્રકૃતાવૃણમ્ ।

પશ્ચાત્પ્રતિભુવિ પ્રેતે પરીપ્સેત્કેન હેતુના ॥ ૧૬૧ ॥

૧૬૧ દેણુદાર દેણું આપે નહિ અને લેણુદેણુની મૂળ આખતને જાણનારો સાધારણ જમીન મરી જાય તો લેણુદાર પાછળથી પોતાનું કરજ કેવી રીતે વસુલ કરી શકે ?

નિરાદિષ્ટધનશ્ચેત્તુ પ્રતિભૂઃ સ્યાદલંબનઃ ।

સ્વધનાદેવ તદ્વાન્નિરાદિષ્ટ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨ દેણુદાર પાસેથી જમીનગીરીના બદલામાં તેને કંઈ પણ ધન મળ્યું હોય તો અને જમીન પાસે પણ જે પૂરતું નાણું હોય તો તે જમીનના પુત્રે પોતાના ધનમાંથી કરજ આપવું, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

મત્તોન્મત્તાર્તાધ્યધીનૈર્વાલેન સ્થવિરેણ વા ।

અસંબદ્ધકૃતશ્ચૈવ વ્યવહારો ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૬૩ ॥

૧૬૩ નિશો કરેલા, ગાંડા થઈ ગયેલા, ડુંખી, પરાધીન, આળક, વૃદ્ધ તથા પોતાને સત્તા ન હોવા છતાં કોલકરાર કરનારા પુરુષે કરેલો વ્યવહાર ખરો ગણાતો નથી.

સત્યા ન ભાષા ભવતિ યદ્યપિ સ્યાત્પ્રતિષ્ઠિતા ।

વહિશ્ચેદ્ઝાપ્યતે ધર્માન્નિયતાદ્યાવહારિકાત્ ॥ ૧૬૪ ॥

૧૬૪ સાક્ષી, લેખ વગેરે પૂરાવાથી કોલકરાર કર્યા છતાં પણ જે શાસ્ત્રકારોએ નિશ્ચય કરેલા વ્યાવહારિક ધર્મથી વિરુદ્ધ રીતે બોલવામાં આવે તો તે દાવો સત્ય ગણાતો નથી.

યોગાધમનવિક્રીતં યોગદાનપ્રતિગ્રહમ્ ।

યત્ર વાપ્યુપધિં પશ્યેત્તત્સર્વં વિનિવર્તયેત્ ॥ ૧૬૫ ॥

૧૬૫ કોઈપણ વસ્તુ કપટથી ગીરો મુકી હોય, કપટથી વેંચી હોય, કપટથી દાનમાં લીધી હોય અથવા તો કપટથી દાન તરિકે લીધી હોય, અથવા તો જે જે દાવાઓમાં કપટ જોવામાં આવે તે તે સર્વ દાવાને ખોટા ગણવા.

ગ્રહીતા યદિ નષ્ટઃ સ્યાત્કુડુમ્વાર્થે કૃતો વ્યયઃ ।

દાતવ્યં વાન્યવૈસ્તત્સ્યાત્પ્રવિભક્તૈરપિ સ્વતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

૧૬૬ કરજ કરનારો મનુષ્ય જે મરી ગયો હોય અને તેણે કરજે કાઢેલાં

ધનનો ખરચ પોતાના કુટુંબ માટે કર્યો હોય, તો વિલક્ષ્ણ થયેલા ભાઈઓએ પણ પોતપોતાના ધનમાંથી તે કરજ આપવું.

કુટુમ્બાર્થેઽધ્યધીનોઽપિ વ્યવહારં યમાચરેત્ ।

સ્વદેશે વા વિદેશે વા તં જ્યાયાન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૧૬૭ ॥

૧૬૭ મુનીમ અથવા તો મેહેતો પોતાના ધણીના કુટુંબ માટે સ્વ-દેશમાં અથવા તો પરદેશમાં જે લેણુ દેણુ કરે તેને તેના ધણીએ નામંજુર કરવું નહિ.

બલાદત્તં બલાદ્ભુક્તં બલાદ્યચાપિ લેખિતમ્ ।

સર્વાન્બલકૃતાનર્થાનિકૃતાન્મનુરબ્રવીત્ ॥ ૧૬૮ ॥

૧૬૮ રાજાદિકની સહાયતાથી, બલાત્કાર કરીને દાનમાં નહિ લેવા યોગ્ય જે વસ્તુ આપેલી હોય, બળાત્કારથી જે ભૂમિ વગેરેનો ઉપભોગ કર્યો હોય અને બલાત્કારથી ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ વગેરે લખાવી લીધું હોય, આ રીતે બલાત્કારથી કરાવેલાં સર્વે કામોને નહિ કર્યા ખરાખર સમજવાં, આમ મનુએ કહ્યું છે.

ત્રયઃ પરાર્થે ક્લિશ્યન્તિ સાક્ષિણઃ પ્રતિભૂઃ કુલમ્ ।

ચત્વારસ્તૂપચીયન્તે વિપ્ર આહ્યો વણિઙ્નૃપઃ ॥ ૧૬૯ ॥

૧૬૯ સાક્ષી, જામીન અને કરજદારના આંધવો, આ ત્રણ પારકાને માટે દુઃખી થાય છે અને ન્યાયાધીશ અથવા તો વકીલ, વ્યાજ ધીરનારો વ્યાપારી, મોદી તથા રાજા આ ચાર લાલ મેળવે છે.

અનાદેયં નાદદીત પરિક્ષીણોઽપિ પાર્થિવઃ ।

ન ચાદેયં સમૃદ્ધોઽપિ સૂક્ષ્મમપ્યર્થમુત્સૃજેત્ ॥ ૧૭૦ ॥

૧૭૦ રાજા નિર્ધન હોય તો પણ તેણે અણુઘટતો કર લેવો નહિ, તેમ સમૃદ્ધિમાન હોવા છતાં લેવા યોગ્ય નાની વસ્તુને પણ છોડી દેવી નહિ.

અનાદેયસ્ય ચાદાનાદાદેયસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

દૌર્બલ્યં સ્થાપ્યતે રાજઃ સ પ્રેત્યેહ ચ નશ્યતિ ॥ ૧૭૧ ॥

૧૭૧ જે રાજા પ્રબળની પાસેથી નહિ લેવા યોગ્ય કર લે છે અને લેવા યોગ્ય કર લેતો નથી તે રાજા પોતાની નિર્બળતા ઉઘાડી પાડે છે; અને આ લોકમાં અપયશ મેળવીને પરલોકમાં નરકાદિકનું દુઃખ ભોગવે છે.

સ્વાદાનાદ્દર્ણસંસર્ગાચ્ચવલનાં ચ રક્ષણાત્ ।

વલં સજ્જાયતે રાજઃ સ પ્રેત્યેહ ચ વર્ધતે ॥ ૧૭૨ ॥

૧૭૨ ચોગ્ય કર લેવાથી, પ્રજાને વર્ણસંકર થતી અટકાવવાથી અને નિર્બળ પુરુષોનું બળવાનથી રક્ષણ કરવાથી, રાજાનું બળ વધે છે; આ લોકમાં તેની આબાદી થાય છે; અને પરલોકમાં તેને સુખ મળે છે.

તસ્માદ્યમ ઇવ સ્વામી સ્વયં હિત્વા પ્રિયાપ્રિયે ।

વર્તેત યામ્યયા વૃત્ત્યા જિતક્રોધો જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૧૭૩ ॥

૧૭૩ માટે રાજાએ યમરાજાની (ધર્મરાજાની) પેઠે પોતાને ગમતું આણુગમતું છોડી દઈ, કામ, ક્રોધ તથા ઇન્દ્રિયોને જિતી લઈને પ્રજા ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખવી.

યસ્ત્વધર્મેણ કાર્યાણિ મોહાત્કુર્યાન્નરાધિપઃ ।

અચિરાત્તં દુરાત્માનં વશે કુર્વન્તિ શત્રવઃ ॥ ૧૭૪ ॥

૧૭૪ જે દુરાત્મા રાજા મૂર્ખાઈથી અન્યાયનાં કામ કરે છે તેના શત્રુઓ શોડા વખતમાં (તેની પ્રજાનો અભાવ જોઈને) તે દુરાત્માને વશ કરી લે છે.

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય યોડ્યર્થાન્ધર્મેણ પશ્યતિ ।

પ્રજાસ્તમનુવર્તન્તે સમુદ્રમિવ સિન્ધવઃ ॥ ૧૭૫ ॥

૧૭૫ પરંતુ રાજા જો કામ તથા ક્રોધને વશ કરીને ન્યાયથી ધનસાફ કરે તો નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં જઈ મળે છે તેમ પ્રજા પણ તે રાજાને અનુસરે છે.

યઃ સાધયન્તં છન્દેન વેદયેદ્ધનિકં નૃપે ।

સ રાજા તત્ત્વતુર્માર્ગં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્ધનમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

૧૭૬ જે કરજદાર (હું રાજાનો પ્રિય છું એમ માનીને ગર્વથી) રાજાને કહે કે લેણદાર મારી પાસેથી જખરહસ્તીથી લેણું વસુલ કરે છે તો પણ રાજાએ લેણદારનું ધન અપાવવું અને કરજદારનો તે લેણા ધનનો એક ચતુર્થાંશ દંડ કરવો.

કર્મણાપિ સમં કુર્યાદ્ધનિકાયાધર્મણિકઃ ।

સમોઽવકૃષ્ટજાતિસ્તુ દદ્યાચ્છ્રેયાંસ્તુ તત્ત્વજનૈઃ ॥ ૧૭૭ ॥

૧૭૭ કરજદાર માગનારાની જાતનો અથવા તો તેનાથી ઉતરતી જાતનો હોય તો પણ તેણે હુકમનામાના રૂપિયા જાત મહેનત કરીને પણ આપી દેવા જોઈએ. પરંતુ કરજદાર જો ઉંચી જાતનો હોય તો તેણે ધીરે ધીરે આવકનો પ્રમાણમાં કરજ વાળવું.

અનેન વિધિના રાજા મિથો વિવદતાં નૃણામ્ ।

સાક્ષિપ્રત્યયસિદ્ધાનિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૧૭૮ ॥

૧૭૮ આ નિયમ પ્રમાણે રાજાએ વાદીપ્રતિવાદીના સાક્ષીઓના સોગન ઉપરથી તથા બીજા પૂરાવાઓ ઉપરથી ખરી બાબત શોધી કાઢીને કાર્યનો નિર્ણય આપવો.

કુલજે વૃત્તસંપન્ને ધર્મજ્ઞે સત્યવાદિનિ ।

મહાપક્ષે ધનિન્યાર્યે નિક્ષેપં નિક્ષિપેદ્ધુઃ ॥ ૧૭૯ ॥

૧૭૯ ઉંચા કુળના, સદાચારવાળા, ધર્મ જાણનારા, સત્યવાદી, કુટુંબી, ધનાઢ્ય તથા માનવા યોગ્ય વ્યાપારીને ત્યાં કાઢ્યા માણસે થાપણવિષે. થાપણ મૂકવી.

યો યથા નિક્ષિપેદ્ધસ્તે યમર્થં યસ્ય માનવઃ ।

સ તથૈવ ગ્રહીતવ્યો યથા દાયસ્તથા ગ્રહઃ ॥ ૧૮૦ ॥

૧૮૦ જે મનુષ્ય જેને ત્યાં જે જે વસ્તુ અનામત (થાપણ તરિકે) મૂકે તે તે વસ્તુ તેની પાસેથી તેવી જ રીતે પાછી લેવી. કારણ કે જેવી રીતે થાપણ મૂકી હોય તેવી રીતે તેને પાછી લેવી જોઈએ.

યો નિક્ષેપં યાચ્યમાનો નિક્ષેપ્તુર્ન પ્રયચ્છતિ ।

સ યાચ્યઃ પ્રાઙ્વિવાકેન તન્નિક્ષેપ્તુરસંનિધૌ ॥ ૧૮૧ ॥

૧૮૧ થાપણ મૂકનારો પોતાની થાપણ પાછી માગે ત્યારે શાહુકાર થાપણ પાછી આપે નહિ તો ન્યાયાધીશે થાપણ મૂકનારાની ગેરહાજરીમાં તે થાપણની તટસ્થ માણસ પાસે માગણી કરાવવી.

સાક્ષ્યભાવે પ્રણિધિર્ભિર્વયોરૂપસમન્વિતૈઃ ।

અપદેશૈશ્ચ સંન્યસ્ય હિરણ્યં તસ્ય તત્ત્વતઃ ॥ ૧૮૨ ॥

૧૮૨ થાપણ મૂકતી વખતે સાક્ષી ન હોવાથી વૃદ્ધવયવાળા તથા દેખાવડા હૂતો મારફતે પ્રતિવાદીને ત્યાં અનામત સુવર્ણ વગેરે ધન મૂકાવવું અને કારણોમાં તેને જણાવવું કે, અમને રાજા તરફનો ભય હોવાથી અમે તમારે ત્યાં આ ધન અનામત મૂકીએ છીએ. તે પછી તે ધનને થોડા દહાડા પછી ન્યાયાધીશે હૂતોદ્વારા પાછું મંગાવવું.

સ યદિ પ્રતિપદ્યેત યથાન્યસ્તં યથાકૃતમ્ ।

ન તત્ર વિદ્યતે કિંચિદ્વત્પરૈરભિયુજ્યતે ॥ ૧૮૩ ॥

૧૮૩ જેવા કરારથી અથવા તો જેવી રીતે યંધ પેટીમાં કે ધૂટું મૂકી ગયો હોય તે પ્રમાણે અને તેવું ને તેવું થાપણ મૂકેલું ધન પાછું આપી દે તો જાણવું કે બીજાઓએ તેના ઉપર થાપણ ઓળવવાનો આરોપ મિથ્યા મૂક્યો છે.

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।

उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

૧૮૪ જેવી રીતે અનામત મૂક્યું હોય તેવી રીતે સુવર્ણ વગેરે ધન દૂતોને આપે નહિ તો તેને કેદ કરીને તેની પાસે વાઢીનું તથા દૂતોનું બંનેનું નાણું અપાવવું; આવો ધર્મશાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।

नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

૧૮૫ નિક્ષેપ (ઁટલે ખુદ્દી રીતે મૂકેલી મીલકત, રૂપિયા વગેરે) અને ઉપનિધિ (ઁટલે યંધ કરેલી પેટીમાં રાખી તેને સીલ મારીને મૂકેલી મીલકત) મૂકનારના વારસને કદિપણ આપવી નહિ. આ બંને જાતની થાપણ મૂકનારના વારસને આપવામાં આવે અને તે મરી જાય તો તે બંને થાપણોનો નાશ થાય છે, ઁટલે આપેલી થાપણ નાશ પામે છે અને લેણદારનું લેણું ઉભું રહે છે. પરંતુ લેનારો જો હાજર હોય તો થાપણ નાશ પામતી નથી.

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

૧૮૬ પરંતુ થાપણ રાખનારો પોતે થાપણ મૂકનારો મરી ગયા પછી તેના વારસને તેની મૂકેલી થાપણ પાછી આપે તો રાજાએ તથા થાપણ મૂકનારના વારસોએ તેના ઉપર ઓછી આપવાનો આરોપ મૂકવો નહિ.

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

૧૮૭ થાપણ મૂકનારાનું ધન શાહુકારની પાસે વિશેષ છે આવી શંકા થાય તો તે ધન કોઈ પણ જાતનું કપટ કર્યા વિના પ્રીતિપૂર્વક તેની પાસેથી મેળવવું અથવા તો તેનાં સહાયરણોનો વિચાર કરીને સલાહ સંપત્તી તેની પાસેથી મેળવવું.

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने ।

समुद्रे नाप्नुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न સંહેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

૧૮૮ સીલ વગરની અનામત મૂકેલી સર્વ મીલકતો મેળવવાની ઉપર કહેલી રીત છે, પરંતુ સીલવાળી મીલકત હોય અને તેમાંથી કંઈ પણ કાઢી લીધું ન હોય તો તેના પર કોઈ પણ જાતની શંકા લાવવી નહિ.

चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव वा ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥ ૧૮૯ ॥

૧૮૯ અનામત મૂકેલી ચીજની ચોર ચોરી કરી જાય, પાણીથી તે તણાઈ જાય અથવા તો અગ્નિમાં બળી જાય, પરંતુ શાહુકાર તેમાંથી કંઈ પણ ચીજ લે નહિ તો તેને તે વસ્તુ ભરી આપવી પડતી નથી.

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैદિકैઃ ॥ ૧૯૦ ॥

૧૯૦ જે શાહુકાર, થાપણ મૂકનારાને તેમની થાપણ આપે નહિ તથા નહિ મૂકવા છતાં જે થાપણ માગે, તે બન્નેનો રાજાએ સામ વગેરે સર્વ ઉપાયો કરીને તથા વેદમાં કહેલા અગ્નિ ઉપાડવા વગેરે દિવ્યો દ્વંધને ખરો નિર્ણય કરવો.

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्सમं दमम् ॥ ૧૯૧ ॥

૧૯૧ જે મનુષ્ય અનામત મૂકેલી વસ્તુ આપે નહિ તથા જે મનુષ્ય વસ્તુ અનામત મૂક્યા વિના ખોટી ફરિયાદ કરે તે બન્નેને રાજાએ ચોરના જેટલી શિક્ષા કરવી અથવા તો દાવાની રકમની જેટલી કિંમત થતી હોય તેટલો બન્નેનો દંડ કરવો.

निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेदमम् ।

तथोपनिधिहर्तारमविशेषેण પાર્થિવઃ ॥ ૧૯૨ ॥

૧૯૨ ખુદ્દી રીતે મૂકેલી અથવા તો મોહોર બંધ કરીને મૂકેલી થાપણ એળવનારાનો રાજાએ તે મીલકતની કિંમત જેટલો દંડ કરવો.

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्विधैઃ ॥ ૧૯૩ ॥

૧૯૩ (રાજા તારા પર ગુસ્સે થયા છે અને હું તેનાથી તારી રક્ષા કરું છું માટે તું મને અમૂક પૈસા આપ ઇત્યાદિ) છળ કપટ કરીને જે મનુષ્ય બીજાની પાસેથી પૈસા કઢાવે તેવા મનુષ્યને તેના સહાયકોની સાથે રાજાએ જાહેરમાં બાંધી મારવાની, શરીરના અવયવો કાપવાની અથવા તો મૃત્યુની શિક્ષા કરવી.

નિક્ષેપો યઃ કૃતો યેન યાવાંશ્ચ કુલસંનિધૌ ।

તાવાનેવ સ વિજ્ઞેયો વિઘ્નવન્દણ્ડમર્હતિ ॥ ૧૯૪ ॥

૧૯૪ જે મનુષ્યે સાક્ષીઓની સમક્ષમાં જેટલી થાપણ મૂકી હોય તેટલી જ કબૂલ કરવી. પરંતુ મૂકનારો જે તે બાબતમાં તકરાર કરે અથવા તો જૂઠું બોલે તો તેનો દંડ કરવો.

મિથો દાયઃ કૃતો યેન ગૃહીતો મિથ એવ વા ।

મિથ એવ પ્રદાતવ્યો યથા દાયસ્તથા ગ્રહઃ ॥ ૧૯૫ ॥

૧૯૫ જેણે એકાંતમાં પરસ્પર મળીને જે ચીજ અનામત મૂકી હોય અને એકાંતમાં લીધી હોય તેવી ચીજ આપતી વખતે બીજાને નહિ બોલાવતાં એકાંતમાં જ ચીજ મૂકનારાને રાખનારાએ આપી દેવી. કારણ કે જે પ્રમાણે દેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જ લેવામાં આવે છે, આવો નિયમ છે.

નિક્ષિપ્તસ્ય ધનસ્યૈવ પ્રીત્યોપનિહિતસ્ય ચ ।

રાજા વિનિર્ણયં કુર્યાદક્ષિણ્વજ્યાસધારિણમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

૧૯૬ રાજાએ અનામત મીલકત મૂકનારાઓને નુકશાન નહિ કરતાં અનામત મૂકેલાં નાણાંનો તથા પ્રીતિથી ઉપલોગ માટે આપેલાં નાણાંનો આ પ્રમાણે ન્યાય કરવો.

વિક્રીણીતે પરસ્ય સ્વં યોઽસ્વામી સ્વામ્યસંમતઃ ।

ન તં નયેત સાક્ષ્યં તુ સ્તેનમસ્તેનમાનિનમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

૧૯૭ જે મનુષ્ય જે વસ્તુનો પોતે ધણી ન હોય તેવી પારકી વસ્તુને તેના ધણીની રજા વિના વેંચે છે તે પોતાને શાહુકાર માનનારા ચોરને ન્યાયાધીશે સાક્ષી લીધા વિના ચોરની પેઠે શિક્ષા કરવી.

અવહાર્યો ભવેચ્ચૈવ સાન્વયઃ ષટ્શતં દમમ્ ।

નિરન્વયોઽનપસરઃ પ્રાપ્તઃ સ્યાચ્ચૌરકિલ્વિષમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

૧૯૮ બીજાનો માલ વેંચી મારનારો પુરુષ માલધણીનો નજીકનો સગો હોય તો તેનો છસ્સો પણ દંડ કરવો અને જે સગો થતો ન હોય તેમ પ્રતિ-અહાદિકદ્વારા તેના ધનપર જેની માલીકી ન હોય તેવા પુરુષને ચોરના સમાન અપરાધી ગણવો.

અસ્વામિના કૃતો યસ્તુ દાયો વિક્રય એવ વા ।

અકૃતઃ સ તુ વિજ્ઞેયો વ્યવહારે યથા સ્થિતિઃ ॥ ૧૯૯ ॥

૧૯૯ જે માલધણી ન હોય તેવા પુરુષે જે વસ્તુ ખીજાને આપી હોય, અથવા તો વેચી હોય તો તેને નહિ આપેલી તથા નહિ વેચેલી જાણવી; આવી વ્યવહારની મર્યાદા છે.

(અનેન વિધિના શાસ્ત્રા કુર્વન્નસ્વામિવિક્રયમ્ ।

અજ્ઞાનાજ્ઞાનપૂર્વન્તુ ચૌરવદંડમર્હતિ ॥

જે વસ્તુનો પોતે ધણી ન હોય તેવી વસ્તુને અજાણતાં વેચે તો તે ઉપર પ્રમાણે શિક્ષાપાત્ર થાય છે અને જાણી જાંઘને વેચે તો ચોરની શિક્ષાને પાત્ર ઠરે છે.)

સંભોગો દૃશ્યતે યત્ર ન દૃશ્યેતાગમઃ કચિત્ ।

આગમઃ કારણં તત્ર ન સંભોગ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૦૦ ॥

૨૦૦ જ્યાં ભોગવટો જોવામાં આવતો હોય પરંતુ સાક્ષી, લેખ વગેરે પ્રમાણ જોવામાં આવતાં ન હોય તો તે ભોગવટો પ્રમાણ ગણાતો નથી. પરંતુ લેખ આદિ પ્રમાણ ગણાય છે, આવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

વિક્રયાદ્યો ધનં કિંચિદ્ગૃહ્ણીયાત્કુલસંનિધૌ ।

ક્રમેણ સ વિશુદ્ધં હિ ન્યાયતો લભતે ધનમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

૨૦૧ જે મનુષ્ય વેપારીઓના સમક્ષ બજારમાંથી કોઈ વસ્તુ વેચાતી હો અને પાછળથી તેમાં તકરાર ઉઠે ત્યારે લેનાર ધણી વેચનારાને રજુ કરે તો તે ખરીદી નિર્દોષ ગણાય છે અને વસ્તુ લેનારો પોતાની વસ્તુને ન્યાય પ્રમાણે પાછી લઈ શકે છે.

અથ મૂલમનાહાર્ય પ્રકાશક્રયશોધિતઃ ।

અદળ્પ્ત્યો મુચ્યતે રાજા નાષ્ટિકો લભતે ધનમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

૨૦૨ જે માલનો ધણી ન હોય, તેવા માલ વેચનારા પુરુષને ખરીદ કરનારો રજુ કરી શકે નહિ પરંતુ પોતે બજારમાં જાહેર રીતે માલ વેચાતો લીધો છે એમ સાબીત કરીને નિર્દોષ થાય તો રાજાએ તેનો દંડ કરવો નહિ; અને જેનો માલ ખોવાઈ ગયો હોય તે માલધણીએ (અરધી કિંમતે) વેચાતો લેનારાની પાસેથી તે માલ લેવો.

નાન્યદન્યેન સંસૃષ્ટરૂપં વિક્રયમર્હતિ ।

ન ચાસારં ન ચ ન્યૂનં ન દૂરેણ તિરોહિતમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

૨૦૩ એક ચીજને બીજી ચીજ સાથે સેળસેળ કરીને વેચવી નહિ,

(જેમકે દૂધમાં પાણી, ઠસ્તુરીમાં માટી વિગેરે ભેળીને વેચવી નહિ) સડેલી ચીજ પણ વેચવી નહિ, તોલમાં પણ ઓછું આપવું નહિ તથા દૂરથી ખતાવીને અથવા તો સારી વસ્તુથી ઢાંકીને કોઈ પણ હલકી ચીજ વેચવી નહિ.

અન્યાં चेदर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते ।

उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

૨૦૪ પરણનારા વરને એક કન્યા ખતાવી બીજી કન્યા પરણાવવામાં આવે તો પરણનારો એક જ મૂલ્ય આપીને બન્ને કન્યાને પરણી શકે છે એમ મનુ કહે છે.

नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना ।

पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

૨૦૫ ગાંડી, કોઢણી અથવા તો પરપુરુષ સાથે સંબંધવાળી કન્યાના દોષો પ્રથમ કહ્યા વિના કન્યાદાતા (પરણાવનારો) કન્યાને પરણાવે છે તો તે દંડને પાત્ર થાય છે.

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः ॥ २०६ ॥

૨૦૬ યજ્ઞમાં વરેલો ઋત્વિજ તાવ વિગેરે કારણોથી પોતાનું કર્મ કરી શકે નહિ, તો તેના કાર્યના પ્રમાણમાં કર્મ કરનારાઓની સાથે તેને પણ તેની દક્ષિણાનો ભાગ આપવો.

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

૨૦૭ (મધ્યાહ્ન સમયે) દક્ષિણા આપવાને વખતે દક્ષિણા અપાઈ ગઈ હોય અને પાછળથી રોગ વગેરેથી પોતાનું કર્મ કરી શકે નહિ તો પણ તે પોતાની દક્ષિણાનો સંપૂર્ણ ભાગ મેળવી શકે છે; અને યજ્ઞમાને ચાલતું કર્મ બીજાની પાસે કરાવવું.

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युस्तुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।

स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

૨૦૮ આધાન આદિ કર્મના પ્રત્યેક અંગની જે દક્ષિણા આપવાની કહી છે, તે દક્ષિણા તે કર્મનો કર્તા જ લે કે સર્વે મળીને વહેંચી લે?

रथं हरेत बाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।

होता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनःक्रये ॥ २०९ ॥

૨૦૬ આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે નિર્ણય છે:—આધાનના કર્મમાં અધ્વ-
ર્યુએ રથ લેવો, બ્રહ્મા અને હોતાએ ઘોડો લેવો અને સોમને વેંચાતો લઈને
જે ગાડામાં આણેલો હોય તે ગાડું ઉદ્ગાતાએ લેવું.

સર્વેષામર્થિનો મુખ્યાસ્તદર્થેનાર્થિનોઽપરે ।

તૃતીયિનસ્તૃતીયાંશાશ્વતુર્થાંશાશ્વ પાદિનઃ ॥ ૨૧૦ ॥

૨૧૦ યજ્ઞમાં સોળ ઋત્વિજ્ને હોય છે; તેમાં હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા
અને બ્રહ્મા આ ચાર મુખ્ય હોય છે. આ ચાર મુખ્ય પુરુષો સંપૂર્ણ દક્ષિણા-
માંથી અર્ધી દક્ષિણાના ભાગદાર ગણાય છે, એટલે તેઓને ૪૮ ગાય આપવી.
બીજા મૈત્રાવરુણ, પ્રતિપ્રસ્થાતા, બ્રાહ્મણુચ્છંસી અને પ્રસ્તોતાને તેની અર્ધી
એટલે ૨૪ ગાય આપવી; અને અચ્છવાક, ત્વષ્ટા, આશ્વીધ્ર અને પ્રતિહર્તા
આ ચારને ત્રીજા હિસ્સા એટલે ૧૬ ગાયો આપવી અને આવસ્તુત, ઉન્નેતા,
પોતા અને સુબ્રહ્મણ્ય એ ચારને ચોથા હિસ્સા એટલે ૧૨ ગાયો આપવી.

સંભૂય સ્વાનિ કર્માણિ કુર્વાદ્ધિરિહ માનવૈઃ ।

અનેન વિધિયોગેન કર્તવ્યાંશપ્રકલ્પના ॥ ૨૧૧ ॥

૨૧૧ મંડળીના આકારમાં એકઠા મળીને કર્મ કરનારા મનુષ્યોએ ઉપર
કહેલા વિધિ પ્રમાણે પોતપોતાના ભાગની કલ્પના કરવી.

ધર્માર્થ યેન દત્તં સ્યાત્કસ્મૈચિદ્યાચતે ધનમ્ ।

પશ્ચાન્ન ન તથા તત્સ્યાન્ન દેયં તસ્ય તદ્ભવેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

૨૧૨ કોઈ મનુષ્યે કોઈ માગનારાને ધર્મક્રિયા કરવા માટે ધન આપ-
વાનું કહ્યું હોય, પરંતુ તે મનુષ્ય પાછળથી તે ધર્મકાર્ય કરે નહિ તો તેને
આપવા માટે કહેલું ધન આપવું નહિ.

યદિ સંસાધયેત્તત્તુ દર્પાલ્લોભેન વા પુનઃ ।

રાજ્ઞા દાપ્યઃ સુવર્ણં સ્યાત્તસ્ય સ્તેયસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥ ૨૧૩ ॥

૨૧૩ જો ધન માગનારો ગર્વથી અથવા તો લોભથી તે ધનને માટે અદા-
લતમાં દાવો બાંધે, તો રાજાએ તેને ચાર ગણીને તેનો એક સુવર્ણ દંડ કરવો.

દત્તસ્યૈષોદિતા ધર્મ્યા યથાવદનપ્રક્રિયા ।

અત ઉર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ વેતનસ્યાનપ્રક્રિયામ્ ॥ ૨૧૪ ॥

૨૧૪ આપેલું ધન પાછું લેવાનો આ ધર્મપૂર્વક ન્યાય કહ્યો. હવે નોક-
રને ક્યા ક્યા કારણથી ક્યારે પગાર આપવો નહિ તેનો નિર્ણય કહું છું.

મૃતો નાર્તો ન કુર્યાદ્યો દર્પાત્કર્મ યથોદિતમ્ ।

સ દણ્ડ્યઃ કૃષ્ણલાન્યષ્ટૌ ન દેયં ચાસ્ય વેતનમ્ ॥ ૨૧૫ ॥

૨૧૫ જે આઠર સાન્ને સારો હોવા છતાં અહંકારથી કબૂલાત પ્રમાણે પગારવિષે નિર્ણય. કામ કરે નહિ, તો તેનો આઠ રતિ દંડ કરવો અને તેને પગાર આપવો નહિ.

આર્તસ્તુ કુર્યાત્સ્વસ્થઃ સન્યથાભાષિતમાદિતઃ ।

સ દીર્ઘસ્યાપિ કાલસ્ય તલ્લભેતૈવ વેતનમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

૨૧૬ પરંતુ જે આઠર માંદો હોય, તે સાન્ને થયા પછી પ્રથમ કબૂલાત પ્રમાણે કામ કરે, તો ઘણો સમય વીતી ગયો હોય તો પણ તે પોતાનો પગાર લઈ શકે છે.

યથોક્તમાર્તઃ સુસ્થો વા યસ્તત્કર્મ ન કારયેત્ ।

ન તસ્ય વેતનં દેયમલ્પોનસ્યાપિ કર્મણઃ ॥ ૨૧૭ ॥

૨૧૭ માંદો હોય, કિંવા સાન્ને હોય, પણ ઠરાવ પ્રમાણે તેણે કે તેના વતી બીજાએ કામ કર્યું ન હોય અથવા તો તેણે કરેલા કામમાં થોડું કામ બાકી રહ્યું હોય તો પણ તેને પગાર આપવો નહિ.

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।

अत उध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ ૨૧૮ ॥

૨૧૮ પગાર નહિ આપવાનો ધર્માનુસાર આ નિર્ણય મેં તમને કહી અતાવ્યો. હવે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારાને શિક્ષા કરવાનો નિર્ણય કર્યું છે.

यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ ૨૧૯ ॥

૨૧૯ ગામના અથવા તો દેશના માણસો અથવા તો વ્યાપારીઓનો સમુદાય અમુક કામ કરવા માટે પરસ્પર સત્યના સોગંદ લઈને જે ઠરાવ કરે અને તેમાંથી એક માણસ લોભને લીધે તે ઠરાવનો ભંગ કરે, તો તેને રાજ્ય દેશપાર કરવો.

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान्पणिष्काञ्छतमानं च राजतम् ॥ ૨૨૦ ॥

૨૨૦ અથવા તો ન્યાયાધીશે પ્રતિજ્ઞાનો લંગ કરનારાને કેદ કરીને તેનો છ નિષ્ક અથવા તો ચાર સુવર્ણ અથવા તો રૂપાનો એક શતમાન દંડ કરવો અથવા તો એ ત્રણેય દંડ તરિકે લેવાં.

एतद्वण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

૨૨૧ ધર્મનિષ્ઠ રાજાએ ગામના માણસોમાંથી અથવા તો નાતિલાઓ-માંથી જેણે પ્રતિજ્ઞાનો લંગ કર્યો હોય તેનો ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે દંડ કરવો.

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात्तद्व्यं दद्याच्चैवाददीत च ॥ २२२ ॥

૨૨૨ કોઈ વસ્તુ વેચાતી લઈને અથવા તો વેચીને પછી તેને માટે ખરીદ કરેલી વસ્તુનો રદ કરવાવિશે નિર્ણય. વસ્તુ પાછી આપી દેવી અથવા તો વેચેલી વસ્તુ પાછી લેવી.

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ २२३ ॥

૨૨૩ પરંતુ દશ દિવસ વીત્યા પછી પાછી આપવી નહિ, તેમ જ પાછી લેવી પણ નહિ. કદાચ કોઈ પાછી લે અથવા તો પાછી આપે તો રાજાએ તેનો છસો પણ દંડ કરવો.

यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥ २२४ ॥

૨૨૪ જે કન્યાદાતા, કન્યાના દોષો અને ખોડખાપણ કદાચ વિના દોષવાળી કન્યાના દાન-સામા મનુષ્યને પરણાવે, તો રાજાએ પોતે તેનો છન્નુ વિધે નિર્ણય. પણ દંડ કરવો.

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्वेषेण मानवः ।

स शतं प्रामुयाद्वण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

૨૨૫ કોઈ મનુષ્ય કન્યાને, કન્યા નથી એમ દ્વેષથી કહે, પરંતુ તે (રાજકચેરીમાં) તે કન્યાનો દોષ દેખાડી શકે નહિ, તો રાજાએ તેનો સો પણ દંડ કરવો.

***પાણિગ્રહણિકા મન્ત્રાઃ કન્યાસ્વેવ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।**

નાકન્યાસુ કચિન્મૃણાં લુપ્તધર્મક્રિયા હિ તાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

૨૨૬ પાણિગ્રહણ સંબંધી વૈદિક મંત્રો કન્યાઓને વિષે જ લાગુ પડે છે પરંતુ અકન્યાઓને લાગુ પડતા નથી. કારણ કે તેઓનાં કન્યાપણના ધર્મનો દોષ થયો છે.

પાણિગ્રહણિકા મન્ત્રા નિયતં દારલક્ષણમ્ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ વિજ્ઞેયા વિદ્વદ્ધિઃ સપ્તમે પદે ॥ ૨૨૭ ॥

* આ શ્લોકની પૂર્વના શ્લોકમાં કન્યાને અકન્યા (સમાગમવાળી) કહેનારને દંડ કરવાનું કહ્યું છે. પરંતુ જે કન્યા ખરેખર અકન્યા હોય તેવી કન્યાને ઉદ્દેશીને આ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે; પાણિગ્રહણના મંત્રો કન્યાને માટે છે પરંતુ જે અકન્યા છે તેને માટે વિવાહ સંસ્કાર નથી. અહીં કોઈ શંકા કરે કે જ્યારે ક્ષત્યોનિવાળી કન્યાને માટે વિવાહ સંસ્કાર નથી તો પછી ગાંધર્વ, પૈશાચ્ય વગેરે વિવાહોમાં તો ઉપગમન થયા પછી જ સંસ્કારો કરવાનું કહ્યું છે. દેવલ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “ગાંધર્વેષુ વિવાહેષુ પુનર્વૈવાહિકો વિધિઃ । કર્તવ્યશ્ચ ત્રિભિર્વર્ણેઃ સમયેનાગ્નિસાક્ષિકઃ ॥ ગાંધર્વાદિ વિવાહોમાં ત્રણેય વર્ણોએ સમયપર અગ્નિની સાક્ષીએ પ્રીતિ લેવું કરવાં.”

આ વાત ખરી છે પરંતુ તેમાં જે વિવાહ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તે ઉપગમન કરનારા પુરુષની સાથે જ કરવામાં આવે છે. કદાચ કોઈ અહીં શંકા કરે કે અધ્યાય ૯ માંના ૧૦૩ માં શ્લોકમાં “યા ગર્ભિણી સંસ્ક્રિયતે જ્ઞાતાજ્ઞાતાપિ વા સતી । ગર્ભવતી છે એમ જાણેલી અથવા તો નહિ જાણેલી હોય એવી ગર્ભવતી સ્ત્રીને વિવાહ સંસ્કાર કરવો.”

આ શ્લોકમાં ગર્ભિણી જાણવા છતાં પણ તેને વિવાહ સંસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે અને તેનો પુત્ર સહોદજ પુત્ર કહેવાય છે તો પછી આ શ્લોકમાં ઉપગમનવાળી કન્યાને સંસ્કારનો નિષેધ કેમ કરવામાં આવ્યો છે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અહીં નિષેધનું તાત્પર્ય એવું છે કે શુદ્ધ કરેલું અગ્નિનું આધાન તથા સર્પિડની કન્યા સાથે કરેલો વિવાહ જેમ નિરર્થક છે તેમ જ પરપુરુષના સહવાસથી દૂષિત થયેલી કન્યા વૈદિક ધર્મકર્મમાં તથા શુદ્ધ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં અયોગ્ય ગણાય છે; તેથી તેવી કન્યાને પરણવાની વરને ઇચ્છા ન હોય તો તે તેનો ત્યાગ કરી શકે છે. એટલા માટે ગુણવાન વરકન્યાનો વિવાહ થયા પહેલાં પણ તેઓની વચ્ચે કોઈપણ જાતનો પશ્ચાત્તાપ થવા છતાં તે વેશવાળ તોડી શકાતાં નથી અને વિવાહ કર્યા પછી પણ જો કન્યા દોષવાળી જણાય તો તેનો ત્યાગ થઈ શકે છે. જેમ એક વાપરેલું કપડું વ્યાપારી દશ દિવસ ન થયા છતાં પણ પાછું રાખતો નથી તેમ જ પરણનારો પણ દોષવાળી કન્યાને સ્વીકારવાને બંધાયેલો નથી.

૨૨૭ પાણિથિહણના મંત્રો કન્યામાં ભાર્યાપણું લાવવા માટે નિયમ કરનારા છે, પરંતુ તે મંત્રોની પરિપૂર્ણતા તો સમપદી થયા પછી થાય છે, એમ વિદ્વાનોએ જાણવું.

યસ્મિન્યસ્મિન્કૃતે કાર્યે યસ્યેહાનુશયો ભવેત્ ।

તમનેન વિધાનેન ધર્મે પથિ નિવેશયેત્ ॥ ૨૨૮ ॥

૨૨૮ આ જગતમાં જે જે લેવડ દેવડ કર્યા પછી જેના સંબંધમાં પશ્ચાત્તાપ થાય તેનો રાજાએ ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે નિર્ણય કરવો.

પશુષુ સ્વામિનાં ચૈવ પાલાનાં ચ વ્યતિક્રમે ।

વિવાદં સંપ્રવક્ષ્યામિ યથાવદ્ધર્મતત્ત્વતઃ ॥ ૨૨૯ ॥

૨૨૯ પશુઓના સંબંધમાં તેના ધણી અને પાલન કરનારા ગોવાળ વગેરેના કરેલા ઠરાવમાં વાંધો પડે તો કેમ ન્યાય કરવો, તે વિષે હું સારી રીતે ધર્મની વ્યવસ્થાથી તેનો નિર્ણય કહું છું.

દિવા વક્તવ્યતા પાલે રાત્રૌ સ્વામિનિ તદ્ગૃહે ।

યોગક્ષેમેઽન્યથા ચેત્તુ પાલો વક્તવ્યતામિયાત્ ॥ ૨૩૦ ॥

૨૩૦ ઢોરઢાંખરના યોગક્ષેમના સંબંધમાં દિવસે રખવાળી કરનાર ગોવાળ જોખમદાર ગણાય છે અને રાત્રિએ ઘરધણી જોખમદાર ગણાય છે; અને યોગક્ષેમમાં જે ફેર પડે તો ગોવાળ જોખમદાર ગણાય છે.

ગોપઃ ક્ષીરમૃતો યસ્તુ સ દુહ્યાદશતો વરામ્ ।

ગોસ્વામ્યનુમતે મૃત્યઃ સા સ્યાત્પાલેઽમૃતે મૃતિઃ ॥ ૨૩૧ ॥

૨૩૧ જે ગોવાળને તેના પગાર તરિકે દુધ આપવાનો ઠરાવ કર્યો હોય, તો ગોવાળે ગાયના ધણીની અનુમતિથી દશ ગાયોમાંથી ગોવાળની વૃત્તિ. સરસ ગાયને દોહી લેવી અને પગાર વિના રાખેલા ગોવાળનો તે પગાર જાણવો.

નષ્ટં વિનષ્ટં કૃમિભિઃ શ્વહતં વિષમે મૃતમ્ ।

હીનં પુરુષકારેણ પ્રદદ્યાત્પાલ એવ તુ ॥ ૨૩૨ ॥

૨૩૨ ઢોર ખોવાઈ જાય, કીડા પડવાથી ખરાબ થઈ જાય, કૂતરાં કરડવાથી અથવા તો ખાડામાં પડવાથી મરી જાય, અથવા તો પરાક્રમ કરીને ચોર, વાઘ વગેરેથી ઢોરઢાંખરનું રક્ષણ કરી શકે નહિ, તો ગોવાળે તે ઢોર તેના ધણીને ભરી આપવું.

વિષ્ણુય તુ હતં ચૌરૈર્ન પાલો દાતુમર્હતિ ।

યદિ દેશે ચ કાલે ચ સ્વામિનઃ સ્વસ્ય શંસતિ ॥ ૨૩૩ ॥

૨૩૩ પરંતુ ચોર લોકો જાહેર રીતે ખૂમ પાડીને ઢોરને ચોરી જાય અને ગોવાળ તે જ વખતે તે જગ્યા તેના ધણીને દેખાડે તો ગોવાળ તે ઢોર ભરી આપે નહિ.

કર્ણૌ ચર્મ ચ વાલાંશ્ચ વસ્તિ સ્નાયું ચ રોચનામ્ ।

પશુષુ સ્વામિનાં દદ્યાન્મૃતેષ્વજ્ઞાનિ દર્શયેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

૨૩૪ જો ઢોર મરી જાય, તો તેના કાન, ચામડું, વાળ, બસ્તિ (મૂત્રાશય), સ્નાયુ અને ગોરોચના (મગજનું પિત્ત) વગેરે અંગોમાંથી કેટલાંક અંગ ગોવાળે ઢોરના ધણીને આપવાં તથા કેટલાંક દેખાડવાં.

અજાવિકે તુ સંસૃદ્ધે વૃકૈઃ પાલે ત્વનાયતિ ।

યાં પ્રસહ્ય વૃકો હન્યાત્પાલે તત્કિલ્બિષં ભવેત્ ॥ ૨૩૫ ॥

૨૩૫ બકરાં અને મેંઢાંનું ટોળું ચરતું હોય તેઓના ઉપર વરુ ચઢી આવીને તેઓને રુંધી રાખે અને ગોવાળ તેઓને છોડાવી શકે નહિ, તો જેટલાં બકરાં અને મેંઢાંને વરુ ફાડી ખાય તેટલાંનો અપરાધ ગોવાળ ઉપર આવે છે.

તાસાં ચેદવરુદ્ધાનાં ચરન્તીનાં મિથો વને ।

યામુત્પ્લુત્ય વૃકો હન્યાન્ન પાલસ્ત્ર કિલ્બિષી ॥ ૨૩૬ ॥

૨૩૬ પરંતુ બકરાં મેંઢાં વગેરે પશુઓનું ટોળું જો એકઠું મળીને વનમાં ચરતું હોય, તે વખતે તેમાંના એકને વરુ આવીને મારી નાખે તો તેનો રજે-વાળ અપરાધી ઠરતો નથી.

ધનુઃશતં પરીહારો ગ્રામસ્ય સ્યાત્સમન્તતઃ ।

શમ્યાપાતાસ્ત્રયો વાપિ ત્રિગુણો નગરસ્ય તુ ॥ ૨૩૭ ॥

૨૩૭ ગામની આસપાસ સો ધનુષ એટલે ૪૦૦ ચારસો હાથ જેટલી અથવા તો ત્રણ લાકડીઓ ફેંકીએ અને તે જેટલે દૂર જાય તેટલી જગ્યા રાજાએ ગૌચારને માટે રાખવી અને નગરની આસપાસ ઉપરના કરતાં ત્રણ ગણી જગ્યા રાખવી.

તત્રાપરિવૃતં ધાન્યં વિહિંસ્યુઃ પશવો યદિ ।

ન તત્ર પ્રણયેદ્દણ્ડં નૃપતિઃ પશુરક્ષિણામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

૨૩૮ ઉપર કહેલી ગૌચરની ભૂમિમાં ચરનારાં ઢોરઢાંખર ને વાડ વિનાનાં ખેતરોનાં ધાન્યને નુકસાન કરે, તો તે ઢોરના રખેવાળોનો રાજાએ દંડ કરવો નહિ.

वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।

छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम ॥ २३९ ॥

૨૩૯ ખેતરના રખવાળાઓએ ખેતાનાં ખેતરોની આસપાસ એવી તો ઉંચી વાડ કરવી કે ઊંટ પણ અંદર જઈ શકે નહિ, તેમ કૂતરાં અને ભુંડોનું મોઢું પણ અંદર જઈ શકે નહિ (અર્થાત્ કાંટાના ગળીયા નાંખીને છિદ્રાંઓને પુરી દેવાં.)

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालान्वारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

૨૪૦ ગામની પડોશમાં જાહેર માર્ગ ઉપર, વાડ કરેલાં ક્ષેત્રોમાંથી ને ઢોર ધાન્ય ખાઈ જાય, તો રખેવાળનો સો પણ દંડ કરવો. પરંતુ ઢોર ને રખેવાળ વિનાનાં હોય તો તેને હાંકી કાઢવાં.

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।

सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

૨૪૧ ગામથી અથવા તો માર્ગથી દૂરનાં ખેતરોમાં ને કોઈ ઢોર ધાન્યને નુકસાન કરે, તો રખેવાળનો સવા પણ દંડ કરવો. પરંતુ ક્ષેત્રના ધણીની નુકસાની તો હરકોઈ કેકાણે પણ ભરી આપવી.

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा ।

सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

૨૪૨ ગાય વગેરે પ્રસવ થયા પછી દશ દિવસમાં કોઈના ખેતરને નુકસાન કરે, તેની સાથે સંબંધ કરવા માટે રાખેલા સાંઠ નુકસાન કરે, અથવા તો દેવને અર્પણ કરીને છુટા મૂકેલા સાંઠ નુકસાન કરે, અને તેની સાથે રખેવાળ હોય કે ન હોય તો પણ તેનો દંડ કરવો નહિ એમ મનુએ કહ્યું છે.

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागादशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रियस्य तु ॥ २४३ ॥

૨૪૩ ખેડુતના ખેતાના પ્રમાદથી તેનાં ઢોર ક્ષેત્રમાંથી જેટલાં અનાજનું નુકસાન કરે તેના કરતાં દસગણો દંડ રાજાએ કરવો. પરંતુ તેના ચાકરોના પ્રમાદથી ને ખેતરમાં નુકસાન થયું હોય, તો રાજાએ પાંચગણો દંડ કરવો.

एतद्विधानमातिष्ठेद्वार्मिकः पृथिवीपतिः ।

स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

૨૪૪ ઢોરોનો, તેના ધણીઓનો તથા રખેવાળોનો અપરાધ થાય, તો ધર્મનિષ રાજાએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ન્યાય કરવો.

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

૨૪૫ સીમાડા બાબત જે ગામની વચ્ચે વિવાદ ઊભો થાય, તો રાજાએ અથવા ન્યાયાધીશે જેઠ મહિનામાં ચારે સીમાડા જ્યારે બરાબર સાફ જણાય ત્યારે સીમાડાનો નિર્ણય કરવો.

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।

शालमलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्थलानि च ।

शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

૨૪૬-૨૪૭ સીમાડાની હદ જાણવા માટે વડ, ખીપળો, બાખરો, શીમળો, સાગ, તાડ, જેમાંથી દુધ નીકળતું હોય તેવાં આડ, ગુચ્છવાળાં આડ, જાત જાતનાં વાંસ, શમીનાં આડ, વેલા, માટીના ટીંબા, પાન તથા કુખ્જકનાં જાળાં વગેરેને સીમાડા ઉપર વાવવાં કે જેથી સીમાડાનો નાશ થાય નહિ.

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।

सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

૨૪૮ તળાવ, કૂવા, વાવો, પાણીનાં ઝરણાં તથા દેવોનાં મંદિરો સીમાડાના સંધિભાગ ઉપર બાંધવાં.

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

૨૪૯ સીમાડાનો નિર્ણય કરવામાં લોકોમાં નિત્ય ભ્રમ થાય છે એમ જાણીને સીમાડા ઉપર સીમાને જણાવનારાં બીજાં છૂપાં ચિહ્નો પણ કરાવવાં.

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्म कपालिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गाराञ्छर्करा चालुकास्तथा ॥ २५० ॥

યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ કાલાદ્ઘૂર્મિર્ન મક્ષયેત્ ।

તાનિ સંધિષુ સીમાયામપ્રકાશાનિ કારયેત્ ॥ ૨૫૧ ॥

૨૫૦-૨૫૧ પત્થરા, હાડકાં, ગાયના વાળ, ફેાતરાં, રાખ, ઠીકરાંના કટકા, અડાયાં છાણાં, ઇંટો, કોયલા તથા કાળે કરીને પણ ભૂમિ જેનો નાશ કરી શકે નહિ તેવી વસ્તુઓને સીમાડાના સંધિભાગ ઉપર ધૂપી રીતે ટાડવી.

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ ૨૫૨ ॥

૨૫૨ એ ગામના લોકો અથવા તો જમીનદારો સીમાડાને માટે વિવાદ કરતા હોય તો ઉપર જણાવેલી બાબતોથી, આગળના ભોગવટા વગેરે બાબતોથી તથા ખાણીની નીકો ઉપરથી રાજાએ અથવા સીમાડાનો નિર્ણય કરવો.

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥ ૨૫૩ ॥

૨૫૩ ચિહ્નો જોયા છતાં પણ જો સીમાડાની બાબતમાં સંદેહ રહે તો પછી સાક્ષીઓની સાક્ષી ઉપરથી સીમાડાની તકરારનો નિર્ણય કરવો.

ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ ૨૫૪ ॥

૨૫૪ વાદીપ્રતિવાદીના સમક્ષમાં તથા ગામના કુલીન પંચની સમક્ષમાં સીમાડાનો નિર્ણય કરવા માટે સીમાડાનાં ચિહ્નો સાક્ષીઓને પૂછવાં.

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥ ૨૫૫ ॥

૨૫૫ સીમાડાનો નિર્ણય કરવા માટે પૂછવાપરથી સર્વે સાક્ષીઓ જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે સીમાડો બાંધવો અને તે સર્વે સાક્ષીઓનાં નામ લખી લેવાં.

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्वैस्स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ ૨૫૬ ॥

૨૫૬ સાક્ષીઓએ પુષ્પોની માળાઓ તથા રાતાં વસ્ત્રો પેહેરી, મસ્તક-વડે માટીનાં ઢેકાં ઉપાડી, પોતપોતાનાં પુણ્યના ભોગન બાંધને સીમાડાનો નિર્ણય કરવો.

યથોક્તેન નયન્તસ્તે પૂયન્તે સત્યસાક્ષિનઃ ।

વિપરીતં નયન્તસ્તુ દાપ્યાઃ સ્યુર્દ્વિશતં દમમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

૨૫૭ તે સાક્ષીઓ જે સત્ય બોલીને શાસ્ત્રમાં ઠહેલી રીત પ્રમાણે સીમાડાનો નિર્ણય કરે છે તો તેઓ પાપના ભાગી થતા નથી પરંતુ તેઓ જે બોલી સાક્ષી આપે તો તેઓનો ખસો પણ દંડ કરવો.

સાક્ષ્યભાવે તુ ચત્વારો ગ્રામાઃ સામન્તવાસિનઃ ।

સીમાવિનિર્ણયં કુર્યુઃ પ્રયતા રાજસંનિધૌ ॥ ૨૬૮ ॥

૨૫૮ જે સાક્ષીઓ મળે નહિ તો આસપાસની ચારે દિશાઓના ગામોમાં રહેનારા પુરુષોએ સાવધાન થઈને ધર્મ પ્રમાણે રાજાની સમક્ષમાં સીમાડાનો નિર્ણય કરવો.

સામન્તાનામભાવે તુ મૌલાનાં સીન્નિ સાક્ષિણામ્ ।

ઈમાનપ્યનુયુજ્ઞીત પુરુષાન્વનગોચરાન્ ॥ ૨૬૯ ॥

૨૫૯ આસપાસના ગામોમાં રહેનારા પુરુષો ન હોય તથા તે ગામમાં મૂળથી રહેનારા સાક્ષીઓ ન મળે તો વનમાં રહેનારા નીચેના પુરુષોને પણ સાક્ષી તરિકે પૂછવું.

વ્યાધાંશ્છાકુનિકાન્ગોપાન્કૈવર્ત્તાન્મૂલસ્વાનકાન્ ।

વ્યાલગ્રાહાનુચ્છવૃત્તીનન્યાંશ્ચ વનચારિણઃ ॥ ૨૬૦ ॥

૨૬૦ પારથીઓ, પક્ષીઓને મારીને તેના ઉપર આજીવિકા કરનારાઓ, ગોવાળીઓ, મચ્છીમારો, જમીનમાંનાં મૂળીયાં ઉપર આજીવિકા કરનારાઓ, સર્પ પકડનારાઓ, ઊંછવૃત્તિથી આજીવિકા કરનારાઓ (બ્રાહ્મણો) તથા બીજા અરણ્યચારીઓને સીમાડાની બાબતમાં પૂછવું.

તે પૃષ્ઠાસ્તુ યથા વ્રૂયુઃ સીમાસંધિષુ લક્ષણમ્ ।

તત્તથા સ્થાપયેદ્રાજા ધર્મેણ ગ્રામયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૬૧ ॥

૨૬૧ તેઓને પૂછવાથી તેઓ સીમાડાના સંધિના સંબંધમાં જે જે લક્ષણો ઠહે તે પ્રમાણે રાજાએ બન્ને ગામની વચ્ચે ન્યાય પ્રમાણે સીમાડાઓ સ્થાપવા.

ક્ષેત્રકૂપતડાગાનામારામસ્ય ગૃહસ્ય ચ ।

સામન્તપ્રત્યયો જ્ઞેયઃ સીમાસેતુવિનિર્ણયઃ ॥ ૨૬૨ ॥

૨૬૨ ક્ષેત્રો, કૂવાઓ, તળાવો, બગીચાઓ અને ઘરોના સીમાડાની ઊંદનો નિર્ણય, પાસે રહેનારાઓની સાક્ષીઓપરથી કરવો.

સામન્તાશ્ચેન્મૃષા બ્રૂયુઃ સેતૌ વિવદતાં નૃણામ્ ।

સર્વે પૃથક્પૃથગ્દ્વંડ્યા રાજ્ઞા મધ્યમસાહસમ્ ॥ ૨૬૩ ॥

૨૬૩ સીમાડાની હદને માટે મનુષ્યો પરસ્પર તકરાર કરતા હોય તે વખતે ગામના રહેનારાઓને પૂછવામાં આવે અને તેઓ જો ખોટી સાક્ષી આપે તો રાજાએ તે પ્રત્યેકનો મધ્યમ હંડ કરવો એટલે પાંચસો પાણુ હંડ કરવો.

ગૃહં તડાગમારામં ક્ષેત્રં વા ભીષયા હરન્ ।

શતાનિ પશ્ચ દ્વંડ્યઃ સ્યાદજ્ઞાનાદ્વિશતો દમઃ ॥ ૨૬૪ ॥

૨૬૪ કોઈ પુરુષ ભય આપીને ઘર, તળાવ, બાગ અથવા તો ક્ષેત્ર છીનવી લે તો રાજાએ તેનો પાંચસો પાણુ હંડ કરવો અને અબાણુતાં છીનવી લે તો બસો પાણુ હંડ કરવો.

સીમાયામવિષહ્યાયાં સ્વયં રાજૈવ ધર્મવિત્ ।

પ્રદિશેદ્ધમિમેતેષામુપકારાદિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૬૫ ॥

૨૬૫ સીમાડાને માટે જો કંઈપણ ખાત્રી લાયક પ્રમાણુ મળી આવે નહિ તો ધર્મનિષ્ઠ રાજાએ પોતે વાદીપ્રતિવાદીના ઉપકાર માટે જમીનની સીમા બતાવવી, આવી ન્યાયની મર્યાદા છે.

* (ધ્વજિની મત્સિની ચૈવ નિધાની ભયવર્જિતા ।

રાજશાસનનીતા ચ સીમા પંચવિધા સ્મૃતા ॥

૧ ધ્વજિની, ૨ મત્સિની, ૩ નિધાની, ૪ ભયવર્જિતા અને ૫ રાજશાસનનીતા એ રીતે પાંચ પ્રકારની સીમા બાણુવી.)

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।

अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ ૨૬૬ ॥

૨૬૬ સીમાડા સંબંધી વિવાદ ઉભો થાય ત્યારે ધર્મ પ્રમાણુ નિર્ણય કરવાની આ રીત તમને સંપૂર્ણ રીતે કહી બતાવી. હવે વાક્પારુષ્યનો એટલે ગાળાગાળીનો નિર્ણય (ઇન્સાફ) કહું છું.

* ૧ જે સીમાડાપર ધ્વજ ઉભી કરવામાં આવે તે ધ્વજિની, ૨ જે સીમાડાપર માછલું લટકાવવામાં આવે તે મત્સિની, ૩ જે સીમાડાપર છૂપી રીતે અમુક વસ્તુ દાટવામાં આવી હોય તે નિધાની, ૪ જે સીમાડાપર પર્વત નદી વગેરે હોય તે ભયવર્જિતા અને ૫ જે સીમાડાનો રાજા પોતે નિર્ણય કરે તે રાજશાસનનીતા કહેવાય છે.

શતં બ્રાહ્મણમાક્રુશ્ય ક્ષત્રિયો દણ્ડમર્હતિ ।

વૈશ્યોઽપ્યર્ધશતં દ્વે વા શૂદ્રસ્તુ વધમર્હતિ ॥ ૨૬૭ ॥

૨૬૭ આદ્યણુને ગાળ દેવાથી, ક્ષત્રિયને ૧૦૦ સો પણુનો દંડ કરવો, વૈશ્યને દોઢસો અથવા તો અસો પણુનો દંડ કરવો અને શૂદ્રને ફટકા મારવાની શિક્ષા કરવી.

પશ્ચાશદ્વાહ્મણો દણ્ડ્યઃ ક્ષત્રિયસ્યાભિશંસને ।

વૈશ્યે સ્યાદર્ધપશ્ચાશચ્છૂદ્રે દ્વાદશકો દમઃ ॥ ૨૬૮ ॥

૨૬૮ આદ્યણુ, ક્ષત્રિયને ગાળ દે તો, તેના પચાસ પણુ દંડ કરવા, વૈશ્યને ગાળ દે તો પચ્ચીસ પણુ દંડ કરવા અને શૂદ્રને ગાળ દે તો આર પણુ દંડ કરવા.

સમવર્ણે દ્વિજાતીનાં દ્વાદશૈવ વ્યતિક્રમે ।

વાદેષ્વવચનીયેષુ તદેવ દ્વિગુણં ભવેત્ ॥ ૨૬૯ ॥

૨૬૯ દ્વિજ વર્ણુમાં આદ્યણુ આદ્યણુને, ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયને, એમ પોત-પોતાની જાતવાળાને ગાળો દે તો આર પણુ દંડ કરવા અને બોલી શકાય નહિ તેવી ગાળો દે તો તેનો અમણો દંડ કરવો.

(વિપ્રક્ષત્રિયવત્કાર્યો દંડો રાજન્યવૈશ્યયોઃ ।

વૈશ્યક્ષત્રિયયોઃશૂદ્રે વિપ્રે યઃ ક્ષત્રશૂદ્રયોઃ

ક્ષત્રિય, વૈશ્યને ગાળો આપે તો, આદ્યણુ ક્ષત્રિયને ગાળો આપે તેટલો દંડ કરવો (૫૦ પણુ દંડ કરવો), વૈશ્ય, ક્ષત્રિયને ગાળો આપે તો ક્ષત્રિય આદ્યણુને ગાળો આપે તેટલો એટલે ૧૦૦ પણુ દંડ કરવો, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય શૂદ્રને ગાળો આપે તો, તેનો ૧૨ પણુ દંડ કરવો અને શૂદ્ર, ક્ષત્રિય અથવા તો વૈશ્યને ગાળો આપે તો તેને ફટકા મારવાની અથવા તો જીહ્વાછેદન વગેરેની શિક્ષા કરવી.)

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

૨૭૦ શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ આદ્યણુને દારુણ વાણીથી તિરસ્કાર કરે અર્થાત્ ગાળ દે તો તેની જીભ કાપી નાંખવી. કારણ કે શૂદ્ર પરમાત્માના ચરણમાંથી જન્મેલો છે.

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

૨૭૧ જે શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ દ્રોહને લીધે દ્વિજ વર્ણના પુરુષના નામનો તથા જાતનો ઉચ્ચાર કરીને ગાળો દે, એટલે અરે ! ઓ ! ફલાણુ ! તું નીચ જાતિનો છે વગેરે વગેરે કહે, તો તેના મોઢામાં ધગધગતો દશ આંગળનો લોઢાનો સળીઓ ખોસી દેવો.

ધર્મોપદેશં દર્પેણ વિપ્રાણામસ્ય કુર્વતઃ ।

તત્પ્રમાસેચયેત્તૈલં વક્રે શ્રોત્રે ચ પાર્થિવઃ ॥ ૨૭૨ ॥

૨૭૨ વળી શૂદ્ર દર્પથી (અભિમાનથી) બ્રાહ્મણાદિક ત્રણ વર્ણને ધર્મનો ઉપદેશ કરે, તો રાજાએ તેના મોઢામાં તથા કાનમાં કડકડતું તેલ રેડાવવાની આજ્ઞા કરવી.

શ્રુતં દેશં ચ જાતિં ચ કર્મ શારીરમેવ ચ ।

વિતથેન બ્રુવન્દર્પાદાપ્યઃ સ્યાદ્વિશતં દમમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

૨૭૩ એક પુરુષ બીજાને અભિમાનથી કહે કે તને વેદનું જ્ઞાન નથી, તું ફલાણુ દેશનો નથી, તારી ફલાણી જાતિ નથી, તેં ઊપનયન વગેરે સંસ્કાર કર્યા નથી, એમ મિથ્યા ભાષણ કરે તો તેનો રાજાએ બસો પાણુ દંડ કરવો.

કાળં વાપ્યથવા સ્વજ્ઞમન્યં વાપિ તથાવિધમ્ ।

તથ્યેનાપિ બ્રુવન્દાપ્યો દણ્ડં કાર્ષાપણાવરમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

૨૭૪ જે કોઈ મનુષ્ય બીજાને કાણો, લૂલો, લંગડો અથવા તો એવી જ બીજી ખોડ બાપણવાળો કહે અને તે પાણુ બંધ કરી કહ્યું હોય, તો પાણુ રાજાએ તેનો એકાદામાં એકો એક કાર્ષાપણુ દંડ કરવો.

માતરં પિતરં જાયાં ભ્રાતરં તનયં ગુરુમ્ ।

આક્ષારયજ્ઞતં દાપ્યઃ પન્થાનં ચાદદ્ગુરોઃ ॥ ૨૭૫ ॥

૨૭૫ પોતાનાં માતા, પિતા, સ્ત્રી, ભાઈ, પુત્ર અને ગુરુ વગેરેના ઉપર જે પુરુષ અભિશાપ મૂકે, એટલે તેને પાપી કહે તથા સામા આવતા ગુરુને જોઈ એક બાણુ તરી જઈને તેમને માર્ગ આપે નહિ તો તેનો સો પાણુ દંડ કરવો.

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયાભ્યાં તુ દણ્ડઃ કાર્યો વિજાનતા ।

બ્રાહ્મણે સાહસઃ પૂર્વઃ ક્ષત્રિયે ત્વેવ મધ્યમઃ ॥ ૨૭૬ ॥

૨૭૬ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય પરસ્પર ગાળો ભાંડે, તો સમજી રાજાએ બ્રાહ્મણને પ્રથમ દંડ એટલે અઢીસો પાણુ દંડ કરવો અને ક્ષત્રિયને મધ્યમ દંડ એટલે પાંચસો પાણુ દંડ કરવો.

વિદ્શૂદ્રયોરેવમેવ સ્વજાતિં પ્રતિ તત્ત્વતઃ ।

છેદવર્જં પ્રણયનં દણ્ડસ્યેતિ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૭૭ ॥

૨૭૭ વૈશ્ય તથા શૂદ્ર પોતપોતાની જાતિના પુરુષને પરસ્પર ગાળો લાંડે તો શૂદ્રની જીભ કાપવી નહિ, પણ તેનો મધ્યમ પ્રકારનો દંડ કરવો અને વૈશ્યનો સાધારણ દંડ કરવો.

(પતિતં પતિતેત્યુક્ત્વા ચૌરં ચૌરેતિ વા પુનઃ ।

વચનાત્તુલ્યદોષઃ સ્યાન્મિથ્યા દ્વિર્દોષતાં વ્રજેત્ ॥

પતિતને પાતત કહેવાથી, ચોરને ચોર કહેવાથી, ઉપર પ્રમાણે કહેનારાનો દંડ કરવો અને જો મિથ્યા કહે તો બમણો દંડ કરવો.)

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्यारूप्यस्य तत्त्वतः ।

अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारूप्यनिर्णयम् ॥ ૨૭૮ ॥

૨૭૮ આ પ્રમાણે ગાળાગાળીને માટે દંડનો યથાર્થ વિધિ કહ્યો. હવે ભારામારીનો નિર્ણય. લાકડી વગેરેથી મારામારી કરનારાઓના દંડનો વિધિ કહું છું.

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ ૨૭૯ ॥

૨૭૯ શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ પોતાના શરીરના કોઈ પણ અવયવથી પોતાના કરતાં ઊંચ વર્ણના પુરુષને મારે તો રાજાએ તેનાં તે તે અંગને અપરાધના પ્રમાણમાં કાપવી નંખાવવાં, આવી મનુની આજ્ઞા છે.

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ ૨૮૦ ॥

૨૮૦ હાલકી જાતનો પુરુષ હાથ ઊંચો કરીને અથવા તો લાકડી ઉગામીને ઊંચી જાતના પુરુષને પ્રહાર કરે, તો તેના હાથ કાપવાની શિક્ષા કરવી અને કોધ કરીને પાટુ મારે, તો તેના પગ કાપવાની શિક્ષા કરવી.

सहासनमभिप्रेक्षुस्तृष्टस्यापकृष्टजः ।

कठ्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्तयेत् ॥ ૨૮૧ ॥

૨૮૧ ઊતરતી જાતનો પુરુષ ઊંચી જાતના પુરુષની સાથે અભિમાનથી બેસવાની ઇચ્છા કરે, તો તેની કડ ઉપર ડામ દધને તેને દેશનિકાલ કરવો અથવા તો તેના કુલા કાપી નંખાવવા.

અવનિષ્ઠીવતો દર્પાદ્વાવોષ્ઠૌ છેદયેન્નૃપઃ ।

અવમૂત્રયતો મેદૂમવશર્ધયતો ગુદમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

૨૮૨ કદાપિ નીચ વર્ણનો પુરુષ ઊંચ વર્ણના પુરુષ ઉપર ગર્વથી થૂંકે, તો રાજાએ તેના અન્ને હોઠ કપાવી નંખાવવા; મૂતરે, તો તેની ઇન્દ્રિય કપાવી નંખાવવી અને જો તેના ઉપર પાદે તો તેની ગૂદા કપાવી નંખાવવી.

કેશેષુ ગૃહ્ણતો હસ્તૌ છેદયેદવિચારયન્ ।

પાદયોર્દાઢિકાયાં ચ ગ્રીવાયાં વૃષણેષુ ચ ॥ ૨૮૩ ॥

૨૮૩ હાલકી જાતિનો પુરુષ ઊંચી જાતિના પુરુષના વાળ પકડીને ખેંચે, પગ આલીને તાણે, અથવા તો દાઢી, ગળું કે વૃષણ પકડીને ખેંચે તો રાજાએ વિચાર કર્યા વિના જ તેના અન્ને હાથ કપાવી નંખાવવા.

ત્વગ્મેદકઃ શતં દળ્ઢયો લોહિતસ્ય ચ દર્શકઃ ।

માંસમેત્તા તુ ષણિષ્કાન્પ્રવાસ્યસ્ત્વસ્થિમેદકઃ ॥ ૨૮૪ ॥

૨૮૪ પોતાની જાતિનો પુરુષ પોતાની જાતિના પુરુષની ચામડી ઉખેડીને લોહી કાઢે, તો તેનો સો પાણુ દંડ કરવો, માંસ ભેદનારાનો છ નિષ્ક દંડ કરવો અને હાડકાં ભાંગનારાનો દેશનિકાલની શિક્ષા કરવી.

વનસ્પતીનાં સર્વેષામુપભોગં યથા યથા ।

તથા તથા દમઃ કાર્યો હિંસાયામિતિ ધારણા ॥ ૨૮૫ ॥

૨૮૫ મોટાં વૃક્ષોનાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, વગેરેનો જે પ્રમાણે ઊત્તમ, મધ્યમ અને સાધારણ રીતે ઉપભોગ કરવામાં આવતો હોય, તે પ્રમાણે વિચાર કરીને તે તે વૃક્ષોને કાપનારાઓનો તેના પ્રમાણમાં દંડ કરવો, આવી ન્યાયની મર્યાદા છે.

મનુષ્યાણાં પશૂનાં ચ દુઃસ્વાય પ્રહતે સતિ ।

યથા યથા મહદુઃસ્વં દળ્ઢં કુર્યાત્તથા તથા ॥ ૨૮૬ ॥

૨૮૬ મનુષ્યોને અને પશુઓને દુઃખ દેવા માટે મારવામાં આવે, તો તેને જેટલું મોટું દુઃખ હીધું હોય, તેના પ્રમાણમાં મારનારાનો દંડ કરવો.

અજ્ઞાવપીડનાયાં ચ વ્રણશોણિતયોસ્તથા ।

સમુત્થાનવ્યયં દાપ્યઃ સર્વદળ્ઢમથાપિ વા ॥ ૨૮૭ ॥

૨૮૭ કોઈ મનુષ્ય કોઈના હાથ, પગ વગેરે ભાંગી નાંખે, ઘાયલ કરે, અથવા માર મારીને લોહી કાઢે, તો તે દરદી અસલ સ્થિતિમાં આવે તેવી રીતે

હવા ઠરાવવાનો ખર્ચ મારનારાની પાસેથી રાજ્યે અપાવવો અથવા તો ધન-
દંડ, શારીરદંડ વગેરે સર્વ પ્રકારનો દંડ રાજ્યે કરવો.

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥ ૨૮૮ ॥

૨૮૮ કોઈ મનુષ્ય ખીજના માલને અજાણતાં અથવા તો જાણી ખુઝીને
નુકસાન કરે તો તેણે માલધાણીના મનનો સંતોષ થાય તેમ કરવું અને નુક-
સાનના પૈસા જેટલો દંડ રાજ્યને આપવો.

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ ૨૮૯ ॥

૨૮૯ ચામડાને અથવા ચામડાની પેટી કે મસક વગેરેને અથવા લાક-
ડાનાં કે માટીનાં વાસણોને નુકસાન કરનારા પાસેથી કિંમત કરતાં પાંચગણો
દંડ લેવો તથા પુષ્પો, મૂળો અને ફળોને નુકસાન કરનારાની પાસેથી પણ
કિંમત કરતાં પાંચગણો દંડ લેવો.

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।

दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ ૨૯૦ ॥

૨૯૦ ગાડી, ગાડીવાન તથા ગાડીનો ધણી, આ ત્રણને દંડ નહિ કર-
વાના દશ પ્રસંગો નીતિવેત્તાઓએ કહ્યા છે તે સિવાયના પ્રસંગોમાં દંડ કર-
વામાં આવે છે.

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ ૨૯૧ ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्म्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ ૨૯૨ ॥

૨૯૧-૨૯૨ એ દશ પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે.-૧ બળદોના નાકની
નાથ, અથવા તો ઘોડા વગેરેનું ચોકડું તૂટી ગયું હોય, ૨ ધૂસરી ભાંગી ગઈ
હોય, ૩ જમીન ઉંચી નીચી હોવાથી ગાડી અવળી ફરી ગઈ હોય અથવા તો
૪ આડી પડી ગઈ હોય, ૫ ગાડીની ધરી ભાંગી ગઈ હોય, ૬ પૈડાં ભાંગી ગયાં
હોય, ૭ ચામડાની વાધરી તૂટી ગઈ હોય, ૮ જ્વેતરું તૂટી ગયું હોય, ૯ રાશ
તૂટી ગઈ હોય, ૧૦ દૂર ખસો દૂર ખસો, એમ ખૂમો પાડીને કહેવામાં આવ્યું
હોય છતાં કોઈને ધજા થાય તો તેનો દંડ કરવો નહિ એમ મનુએ કહ્યું છે.

યત્રાપવર્તતે યુગ્યં વૈગુણ્યાત્પ્રાજકસ્ય તુ ।

તત્ર સ્વામી ભવેદ્દણ્ડયો હિંસાયાં દ્વિશતં દમમ્ ॥ ૨૯૩ ॥

૨૯૩ પરંતુ ગાડીવાનના અણુઘડપણથી ગાડી ઉંધી પડી જાય અને કોઈને નુકસાન થાય તો તેના ધણીનો ખસો પણ હંડ કરવો.

પ્રાજકશ્ચેદ્ધવેદાસ્રઃ પ્રાજકો દણ્ડમર્હતિ ।

યુગ્યસ્થાઃ પ્રાજકેઽનાસ્રે સર્વે દણ્ડયાઃ શતં શતમ્ ॥ ૨૯૪ ॥

૨૯૪ ગાડીવાન હુશીયાર હોય તો તેનો ખસો પણ હંડ કરવો, પરંતુ તે અણુઘડ હોય તો ગાડીમાં બેસનારા સર્વેનો સો સો પણ હંડ કરવો.

સ ચેત્તુ પથિં સંરુદ્ધઃ પશુભિર્વા રથેન વા ।

પ્રમાપયેત્પ્રાણભૂતસ્તત્ર દણ્ડોઽવિચારિતઃ ॥ ૨૯૫ ॥

૨૯૫ ઠોરઠાંબરોથી અથવા તો સામી આવતી ગાડીથી પોતાની ગાડી રસ્તા ઉપર અટકી હોય તે વખતે તે ગાડીવાન ગાડીને આગળ ચલાવે અને તેમ કરતાં કોઈપણ પ્રાણીનો ઘાત થઈ જાય તો રાજાએ વિચાર ન કરતાં તેનો નીચે પ્રમાણે હંડ કરવો.

મનુષ્યમારણે ક્ષિપ્તં ચૌરવત્કિલ્બિષં ભવેત્ ।

પ્રાણભૃત્સુ મહત્સ્વર્થે ગોગજોષ્ટ્રહયાદિષુ ॥ ૨૯૬ ॥

૨૯૬ ઉપર કહેલી આબતમાં જો કોઈ મનુષ્ય મરી જાય તો તેને ચોરીની શિક્ષા (ઉત્તમ પ્રતિની શિક્ષા) કરવી અને ગાય, બળદ, હાથી, ઉંટ, ઘોડો વગેરે મોટાં પ્રાણીઓ મરી જાય તો તેથી અરધો હંડ (૫૦૦ પણ) કરવો.

શુદ્રકાણાં પશૂનાં તુ હિંસાયાં દ્વિશતો દમઃ ।

પશ્ચાશ્ચ ભવેદ્દણ્ડઃ શુભેષુ મૃગપક્ષિષુ ॥ ૨૯૭ ॥

૨૯૭ નાનાં નાનાં પશુઓ મરી જાય તો ખસો પણ હંડ કરવો અને મૃગ, મોર, પોપટ વગેરે સારાં સારાં પક્ષીઓ મરી જાય તો પચાસ પણ હંડ કરવો.

ગર્દભાજાવિકાનાં તુ દણ્ડઃ સ્યાત્પશ્ચમાષિકઃ ।

માષકસ્તુ ભવેદ્દણ્ડઃ શ્વસૂકરનિપાતને ॥ ૨૯૮ ॥

૨૯૮ ગધેડાંને, બકરાંને અને મેંઢાંને મારે તો રૂપાના પાંચ માષાનો હંડ કરવો અને કુતરાંને તથા ભુંડને મારે તો એક માષો હંડ કરવો.

ભાર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ પ્રેષ્યો ભ્રાતા ચ સોદરઃ ।

પ્રાપ્તાપરાધાસ્તાદયાઃ સ્યૂ રજ્જ્વા વેણુદલેન વા ॥ ૨૯૯ ॥

૨૯૯ પોતાની સ્ત્રી, છોકરાં, ચાકર, શિષ્ય અને નાનો ભાઈ આટલાં જ વાંકમાં આવે તો તેમને દોરીથી અથવા વાંસની સોટીથી મારવાં.

પૃષ્ઠતસ્તુ શરીરસ્ય નોત્તમાઙ્ગે કથંચન ।

અતોન્યથા તુ પ્રહરન્માસઃ સ્યાચ્ચૌરકિલ્બિષમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

૩૦૦ તેમના શરીરના ઉત્તમ અંગ ઉપર એટલે કે માથા વગેરે કોમળ અંગ ઉપર મારવું નહિ, પરંતુ વાંસાપર મારવું. આથી ઉલટી રીતે જ કોઈ મારે તો તે ચોરના જેટલો જ અપરાધી થાય છે.

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डयारूप्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ ૩૦૧ ॥

૩૦૧ આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ મારામારીની શિક્ષાનો નિર્ણય કહ્યો. હવે ચોરને શિક્ષા કરવાનો ચોરને શિક્ષા કરવાની રીતનો નિર્ણય કહું છું.
નિર્ણય.

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यज्ञो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ૩૦૨ ॥

૩૦૨ રાજાએ ચોરોને વશ કરવા માટે પરમ પ્રયત્ન કરવો. કારણ કે ચોરોને વશ કરવાથી રાજાનો યજ્ઞ અને દેશ વધે છે.

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ૩૦૩ ॥

૩૦૩ જે રાજા અભયદાતા આપે છે, તે રાજા સદાય પૂજાપાત્ર થઈ પડે છે અને જેમાં અભય દક્ષિણા છે એવો તે રાજાનો યજ્ઞ નિત્ય વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે (અર્થાત્ યજ્ઞમાં તો અમુક સમય સૂધી જ દક્ષિણા હોય છે, પણ આ યજ્ઞમાં તો સદૈવ અભયરૂપી દક્ષિણા હોય છે).

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ૩૦૪ ॥

૩૦૪ દેશની રક્ષા કરનારા રાજાને સર્વ પ્રજાના ધર્મનો છકો ભાગ મળે છે અને રક્ષા નહિ કરનારા રાજાને સર્વ પ્રજાના અધર્મનો છકો ભાગ મળે છે.

यदधीते यद्यजते यददाति यदर्चति ।

तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ૩૦૫ ॥

૩૦૫ પ્રજા જે કંઈ વેદાધ્યયન કરે છે, યજ્ઞ યાગ કરે છે, દાન દે છે તથા શુરુ વગેરેની પૂજા કરે છે, તેમાંથી છઠ્ઠો ભાગ પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરનારા રાજાને મળે છે.

રક્ષન્ ધર્મેણ ભૂતાનિ રાજા વધ્યાંશ્ચ ઘાતયન્

યજતેઽહરહર્યજ્ઞૈઃ સહસ્રશતદક્ષિણૈઃ ॥ ૩૦૬ ॥

૩૦૬ જે રાજા ધર્મથી પ્રાણીઓની રક્ષા કરે છે અને મારવા યોગ્ય હુબ્બોને શિક્ષા કરે છે, તે રાજાને નિત્ય લાખો રૂપિયાની દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ કરવાનું ફળ મળે છે.

*યોઽરક્ષન્બલિમાદત્તે કરં શુલ્કં ચ પાર્થિવઃ ।

પ્રતિભાગં ચ દણ્ડં ચ સ સઘો નરકં વ્રજેત્ ॥ ૩૦૭ ॥

૩૦૭ જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરતો ન હોય, છતાં બલિ, કર, શુલ્ક, પ્રતિભાગ તથા દંડ લેતો હોય તો તે તુરત નરકમાં પડે છે.

અરક્ષિતારં રાજાનં બલિષઙ્ગભાગહારિણમ્ ।

તમાહુઃ સર્વલોકસ્ય સમગ્રમલહારકમ્ ॥ ૩૦૮ ॥

૩૦૮ જે રાજા ધાન્યનો છઠ્ઠો ભાગ લે છે, પરંતુ પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી તે રાજાને શાસ્ત્રવેત્તાઓ સર્વ લોકોનાં પાપ હરનારો કહે છે.

અનપેક્ષિતમર્યાદં નાસ્તિકં વિપ્રલુમ્પકમ્ ।

અરક્ષિતારમત્તારં નૃપં વિદ્યાદધોગતિમ્ ॥ ૩૦૯ ॥

૩૦૯ શાસ્ત્રની મર્યાદાની દરકાર નહિ કરનારો, ઈશ્વરને નહિ માનનારો, પ્રજાને હુંડનારો, પ્રજાની રક્ષા નહિ કરનારો તથા કર વગેરે ખાઈ જનારો રાજા અધોગતિને પામે છે એટલે નરકમાં પડે છે, એમ જાણવું.

અધાર્મિકં ત્રિભિર્ન્યાયૈર્નિગૃહ્ણીયાત્પ્રયત્નતઃ ।

નિરોધનેન વન્ધેન વિવિધેન વધેન ચ ॥ ૩૧૦ ॥

૩૧૦ અધર્મ કરનારા પુરુષને ત્રણ ઉપાયોથી પ્રયત્નપૂર્વક શિક્ષા કરવીઃ એક તો કેદખાનામાં કેદ રાખવો, હેડમાં નાંખવો કે બેંદી પહેરાવવી તથા અનેક રીતથી માર મારવો, જેમ કે નેતરથી માર મારવો વગેરે.

* પ્રજાએ કરેલી અનાજની ભેટ તે બલિ, લોકોની પાસેથી લેવામાં આવતો રાજભાગ તે કર, સ્થળ તથા જળ માર્ગે વ્યાપાર કરનારાઓની પાસેથી લેવામાં આવતી જગત તે શુલ્ક, ફળ, ફૂલ, શાક વગેરેમાંથી અમુક ભાગ લેવો તે પ્રતિભાગ.

નિગ્રહેણ હિ પાપાનાં સાધૂનાં સદ્ગ્રહેણ ચ ।

દ્વિજાતય ઇવેજ્યાભિઃ પૂયન્તે સતતં નૃપાઃ ॥ ૩૧૧ ॥

૩૧૧ પાપી પુરુષોને શિક્ષા કરવાથી અને સાધુ પુરુષોનો સંગ્રહ કરવાથી, બ્રાહ્મણો જેમ યજ્ઞ કરવાથી પવિત્ર થાય છે તેમ, રાજા સદાય પવિત્ર થાય છે.

ક્ષન્તવ્યં પ્રમુણા નિત્યં ક્ષિપતાં કાર્યિણાં નૃણામ્ ।

બાલવૃદ્ધાતુરાણાં ચ કુર્વતા હિતમાત્મનઃ ॥ ૩૧૨ ॥

૩૧૨ દાવા વગેરે કામકાજ પ્રસંગે આવેલા મનુષ્યો તથા બાળકો, ઘર-હાથો અને રોગી મનુષ્યો દુઃખને લીધે તિરસ્કાર કરે તો પણ રાજાએ નિત્ય ચોતાના હિતને માટે તેમના પર ક્ષમા કરવી.

યઃ ક્ષિપ્તો મર્ષયત્યાતૈસ્તેન સ્વર્ગે મહીયતે ।

યસ્તૈશ્વર્યાન્ન ક્ષમતે નરકં તેન ગચ્છતિ ॥ ૩૧૩ ॥

૩૧૩ જે રાજા દુઃખી મનુષ્યોએ કરેલા તિરસ્કારને સહન કરે છે, તે રાજા સ્વર્ગમાં પૂજાય છે અને જે રાજા ઐશ્વર્યના મદથી સહન કરતો નથી, તે રાજા નરકમાં પડે છે.

રાજા સ્તેનેન ગન્તવ્યો મુક્તકેશેન ધાવતા ।

આચક્ષાણેન તત્સ્તેયમેવંકર્માસ્મિ શાધિ મામ્ ॥ ૩૧૪ ॥

સ્કન્ધેનાદાય મુસલં લંગુડં વાપિ સ્વાદિરમ્ ।

શક્તિં ચોભયતસ્તીક્ષ્ણામાયસં દણ્ડમેવ વા ॥ ૩૧૫ ॥

૩૧૪-૩૧૫ બન્ને તરફ ધારવાળી બરછી, મુસલ, ખેરની લાકડી, ઘોડો અથવા તો લોઢાનો દંડ કાંધપર ઉપાડી, માથાના કેશ ઘૂટા મૂકીને ચોરે દોડતાં દોડતાં રાજાની પાસે જવું અને પોતે જે ચોરી કરી હોય તે કહી અતાવીને કહેવું કે; તમે મને શિક્ષા કરો!

(ગૃહીત્વા મુસલં રાજા સકૃદ્વન્યાત્તુ તં સ્વયમ્ ।

વધેન શુદ્ધયતે સ્તેનો બ્રાહ્મણસ્તપસૈવ વા ॥

રાજાએ ચોરના હાથમાંની મુસલ અથવા તો બરછી લઈને પોતે તે ચોરને એક વખત પ્રહાર કરવો. ઘેર પ્રહારથી શુદ્ધ થાય છે અને બ્રાહ્મણ તૃપ્તિશ્ચર્યાથી જ શુદ્ધ થાય છે).

શાંસનાદ્વા વિમોક્ષાદ્વા સ્તેનઃ સ્તેયાદ્વિમુચ્યતે ।

અશાસિત્વા તુ તં રાજા સ્તેનસ્યાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૩૧૬॥

૩૧૬ ચોરને શિક્ષા કરવાથી અથવા તો છોડી દેવાથી ચોર ચોરીના અપરાધમાંથી મુક્ત થાય છે અને ચોરને શિક્ષા ન કરે તો રાજા તે ચોરના પાપનો ભાગી થાય છે.

*અન્નાદે ભૂણહા માર્ષિં પત્યૌ ભાર્યાપચારિણી ।

ગુરૌ શિષ્યશ્ચ યાજ્યશ્ચ સ્તેનો રાજનિ કિલ્બિષમ્ ॥૩૧૭॥

૩૧૭ ગર્ભહત્યા કરનારો પોતાનું અન્ન ખાનારાને વિષે પોતાનું પાપ ધ્રુવે છે, વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પોતાના પતિને વિષે પોતાનું પાપ ધ્રુવે છે, શિષ્ય સંધ્યાવંદન, અગ્નિહોત્ર વગેરે ન કરે અને ગુરુ તે સહન કર્યા કરે તો તે શિષ્યનું પાપ ગુરુને લાગે છે અને યજ્ઞમાન વિધિનો ત્યાગ કરે અને યાજ્ઞ ઊઠો ઊઠો બોલ્યા કરે તો તે યજ્ઞમાનનું પાપ યાજ્ઞકને લાગે છે, તેમ જ ચોર ચોરી કરે અને રાજા તેને શિક્ષા ન કરે તો તે ચોરનું પાપ રાજાને લાગે છે. માટે રાજાએ ચોરોને અવશ્ય શિક્ષા કરવી.

રાજભિઃ કૃતદણ્ડાસ્તુ કૃત્વા પાપાનિ માનવાઃ ।

નિર્મલાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ સન્તઃ સુકૃતિનો યથા ॥ ૩૧૮ ॥

૩૧૮ મનુષ્યો પાપકર્મ કરીને રાજાની પાસેથી શિક્ષા પામ્યા પછી નિર્મળ થઈ, સત્કર્મ કરનારા પુરુષોની પેઠે સ્વર્ગમાં જાય છે.

યસ્તુ રજ્જું ઘટં કૂપાદ્ધરેન્દ્રિન્યાચ્ચ યઃ પ્રપામ્ ।

સ દણ્ડં પ્રાપ્તુયાન્માષં તંચ તસ્મિન્સમાહરેત્ ॥ ૩૧૯ ॥

૩૧૯ જે મનુષ્ય કુવાપરથી દોરડું અથવા તો પાણીનું વાસણ ચોરી જાય અથવા તો જે પાણીના પરબને ભાંગી ફેાડી નાંખે, તેનો એક માષો દંડ કરવો અને જે ચોર્યું હોય તે પાછું અપાવવું તથા જે ભાંગ્યું હોય તે સમું કરાવી આપવું.

ધાન્યં દશમ્બ્યઃ કુમ્ભેભ્યો હરતોઽમ્યધિકં વધઃ ।

શેષેઽપ્યેકાદશગુણં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્વનમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

* આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, એકનું પાપ બીજાને ભોગવવું પડે છે અને પાપ કરનારો પાપમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. પાપકર્મ કરનારો તો તેવો ને તેવો જ પાપી રહે છે, પરંતુ તેનો સંસર્ગ કરનારા અથવા તો સહન કરનારા પણ પાપના ભાગી થાય છે, એમ સમજવું.

૩૨૦ વીશ દ્રોણનો એક કુંભ એવા દશ કુંભ કરતાં વધારે ધાન્ય ચોરે, તેને કટકા મારવાની શિક્ષા કરવી, તેનાથી એાછું ધાન્ય ચોરનારનો અગ્યાર ગણી કિંમત થાય તેટલો દંડ કરવો અને ચોરેલો માલ તેના ધણીને પાછો અપાવવો.

તથા ધરિમમેયાનાં શતાદમ્યધિકે વધઃ ।

સુવર્ણરજતાદીનામુત્તમાનાં ચ વાસસામ્ ॥ ૩૨૧ ॥

૩૨૧ તે પ્રમાણે ગ્રાજવાંવડે તોળવાયોગ્ય સુવર્ણ, રૂપું વગેરે ધાતુઓ તથા ઉત્તમોત્તમ કપડાંઓની ચોરી કરે અને તે સો પલથી વધારે વજનમાં હોય તો તે ચોરનારને કટકા મારવાની શિક્ષા કરવી.

પચ્ચાશતસ્ત્વમ્યધિકે હસ્તચ્છેદનમિણ્યતે ।

શેષે ત્વેકાદશગુણં મૂલ્યાદ્દણ્ડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૨૨ ॥

૩૨૨ ચોરાયેલો માલ પચાસ પલ કરતાં વધારે હોય તો તેના હાથ કાપી નાંખવા અને તેથી એાછા વજનનો માલ ચોર્યો હોય તો માલની કિંમત કરતાં અગ્યારગણો દંડ કરવો.

પુરુષાણાં કુલીનાનાં નારીણાં ચ વિશેષતઃ ।

મુખ્યાનાં ચૈવ રત્નાનાં હરણે વધમર્હતિ ॥ ૩૨૩ ॥

૩૨૩ કુળવાન્ પુરુષોનાં તથા સ્ત્રીઓનાં ઊંચી કિંમતના ઝવેરાત ચોરનારને હાથ કાપી નાંખવા વગેરે અંગછેદનની શિક્ષા કરવી.

મહાપશૂનાં હરણે શસ્ત્રાણામૌષધસ્ય ચ ।

કાલમાસાદ્ય કાર્યં ચ દ્વણ્ડં રાજા પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૨૪ ॥

૩૨૪ મોટાં ઢોર ઢાંખરોની, હથિયારોની તથા ઔષધની ચોરી કરે તો સમય તથા અપરાધના તરફ નજર રાખીને રાજાએ ચોરને શિક્ષા કરવી.

ગોષુ બ્રાહ્મણસંસ્થાસુ દૂરિકાયાશ્ચ મેદને ।

પશૂનાં હરણે ચૈવ સઘઃ કાર્યોર્ધ્વપાદિકઃ ॥ ૩૨૫ ॥

૩૨૫ બ્રાહ્મણની ગાયોની ચોરી કરે, વાંઝણી ગાયના નાકમાં છરીવડે છેદ પાડીને હુળમાં બેઠવા માટે તેને નાથે તથા બ્રાહ્મણનાં બકરાં, મેંઢાં વગેરે પશુઓને ચોરે તો છેદનારનો તથા ચોરનારનો અર્ધો પગ તુરત જ કાપી નાંખાવવો.

સૂત્રંકાર્પાસકિષ્વાનાં ગોમયસ્ય ગુડસ્ય ચ ।

દધ્નઃ ક્ષીરસ્ય તક્રસ્ય પાનીયસ્ય તૃણસ્ય ચ ॥ ૩૨૬ ॥

વેણુવૈદલભાણ્ડાનાં લવણાનાં તથૈવ ચ ।

મૃન્મયાનાં ચ હરણે મૃદો ભસ્મન એવ ચ ॥ ૩૨૭ ॥

મત્સ્યાનાં પક્ષિણાં ચૈવ તૈલસ્ય ચ ઘૃતસ્ય ચ ।

માંસસ્ય મધુનશ્ચૈવ યજ્ઞાન્યત્પશુસંભવમ્ ॥ ૩૨૮ ॥

અન્યેષાં ચૈવમાદીનાં મઘાનામોદનસ્ય ચ ।

પક્વાન્નાનાં ચ સર્વેષાં તન્મૂલ્યાદ્વિગુણો દમઃ ॥ ૩૨૯ ॥

૩૨૬. ૩૨૭. ૩૨૮. ૩૨૯. ઊન વગેરેના દોરાઓ, રુ, દારુ બનાવવાનાં બીજ, છાણુ, ગોળ, દહીં, દુધ, છાશ, પાણી, ખડ, વાંસના અને નેતરના ટોપલાઓ, મીઠું, માટીનાં વાસણુ, માટી, રાખ, માછલાંઓ, પક્ષીઓ, તેલ, ઘી, માંસ, મધ તથા પશુઓમાંથી ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુઓ (જેવી કે શિંગડાં દાંત, ચામડાં વગેરે,) મઘો, રાંધેલા ભાત તથા સર્વ જાતનાં પકવાન્નોની ચોરી કરનારાનો માલની કિંમત કરતાં અમણો દંડ કરવો.

પુષ્પેષુ હરિતે ધાન્યે ગુલ્મવહ્લીનગેષુ ચ ।

અન્યેષ્વપરિપૂતેષુ દણ્ડઃ સ્યાત્પશ્ચકૃષ્ણલઃ ॥ ૩૩૦ ॥

૩૩૦ પુષ્પો, લીલાં ધાન્યો, ગુલ્મો, લતાઓ, વૃક્ષો તથા જેનાં ફેાતરાં વગેરે ઉતારીને સાફ નહિ કરેલાં હોય તેવાં ધાન્યો (એક માણસથી ઉપાડી શકે તેટલાં) ચોરે તો ચોરનારનો પાંચ કૃષ્ણલ દંડ કરવો.

પરિપૂતેષુ ધાન્યેષુ શાકમૂલફલેષુ ચ ।

નિરન્વયે શતં દણ્ડઃ સાન્વયેઽર્ધશતં દમઃ ॥ ૩૩૧ ॥

૩૩૧ ફેાતરાં વગેરે કાઢી નાંખીને સાફ કરેલાં ધાન્ય, શાક, મૂળ, ફલ વગેરેની ચોરી કરનારો, માલધણીનો સંબંધી ન હોય તો તેનો સો પાણુ દંડ કરવો અને તે જો, માલધણીનો સંબંધી હોય તો તેનો પચાસ પાણુ દંડ કરવો.

સ્યાત્સાહસં ત્વન્વયવત્પ્રસભં કર્મ યત્કૃતમ્ ।

નિરન્વયં ભવેત્સ્તેયં હત્વાપવ્યયતે ચ યત્ ॥ ૩૩૨ ॥

૩૩૨ જે માલને બળાત્કારથી માલધણીની નજર આગળ છીનવી લેવામાં આવે છે, તે સાહસ (લુંટ) ગણાય છે અને માલધણીની ગેરહાજરીમાં

જે માલ છીનવી લેવામાં આવે છે તથા માલ લીધા છતાં માકબૂલ કરવામાં આવે છે તે ચોરી ગણાય છે.

यस्त्वेतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्द्रुहात् ॥ ૩૩૩ ॥

૩૩૩ ઉપર કહેલી વાપરવા માટે તયાર કરેલી વસ્તુઓને જે મનુષ્ય ચોરી જાય, અથવા તો ઘરમાંથી અગ્નિને ચોરી જાય તો રાજાએ તેને પ્રથમ પંક્તિનો દંડ કરવો.

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ૩૩૪ ॥

૩૩૪ ચોર પોતાના જે જે અવયવોથી મનુષ્યોની ચોરી, મારફાડ વગેરે કરે, તે ચોરને શિક્ષા કરવા માટે રાજાએ તેના તે તે અવયવને કાપી નંખાવવા.

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ૩૩૫ ॥

૩૩૫ પિતા, આચાર્ય, મિત્ર, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર અથવા તો ઘરનો ઉપાધ્યાય, આ સર્વે જણુ જો પોતાના ધર્મમાં ન રહે તો રાજાએ તેને પણ શિક્ષા કરવી.

कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ૩૩૬ ॥

૩૩૬ જે અપરાધમાટે સાધારણ માણસનો એક પણ દંડ કરવામાં આવે, તે અપરાધ જો રાજા પોતે કરે તો તેનો એક હજાર પણ દંડ કરવો, આવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

अष्टपाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ૩૩૭ ॥

૩૩૭ શૂદ્રને ચોરી કરવાથી આઠગણું, વૈશ્યને સોળગણું અને ક્ષત્રિયને અત્રીસગણું પાપ લાગે છે.

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ॥ ૩૩૮ ॥

૩૩૮ બ્રાહ્મણને ચોસઠગણું, અથવા તો પૂરેપૂરું સોગણું પાપ લાગે છે અથવા તો એકસો અઠ્યાવીસગણું પાપ લાગે છે. કારણ કે તે ચોરીના ગુણ-દોષને જાણનારો છે.

વાનસ્પત્યં મૂલફલં દાર્વગ્ન્યર્થં તથૈવ ચ ।

તૃણં ચ ગોમ્યો ગ્રાસાર્થમસ્તેયં મનુરબ્રવીત ॥ ૩૩૯ ॥

૩૩૯ વાડ વિનાનાં ક્ષેત્રોમાંથી મોટાં ઝાડનાં ફળ, મૂળ, અગ્નિહોત્ર માટે લાકડાં અને ગાયોને માટે ઘાસ કાપી લાવે તો તે ચોરી કહેવાતી નથી, એમ મનુએ કહ્યું છે.

યોઽદત્તાદાયિનો હસ્તાલ્પિસેત બ્રાહ્મણો ધનમ્ ।

યાજનાધ્યાપનેનાપિ યથા સ્તેનસ્તથૈવ સઃ ॥ ૩૪૦ ॥

૩૪૦ જે બ્રાહ્મણ પારકું ધન ઓળવનારા ચોરને યજ્ઞ કરાવીને તથા શાસ્ત્રો ભણાવીને તેના હાથથી ધન લેવાની ઇચ્છા કરે છે, તે બ્રાહ્મણને પણ ચોરના જેવો ભણવો.

દ્વિજોઽધ્વગઃ ક્ષીણવૃત્તિર્દ્વાવિશ્વ દ્વે ચ મૂલકે ।

આદદાનઃ પરક્ષેત્રાન્ન દણ્ડં દાતુમર્હતિ ॥ ૩૪૧ ॥

૩૪૧ વટેમાર્ગુ બ્રાહ્મણ ટીમણ (ભાતું) ખૂટી જવાથી બે શેરડીના સાંઠા અને બે મૂળા બીજના ક્ષેત્રમાંથી ઉખેડી લે તો તે શિક્ષાપાત્ર ઠરતો નથી.

અસંધિતાનાં સંધાતા સંધિતાનાં ચ મોક્ષકઃ ।

દાસાશ્વરથહર્તા ચ પ્રાપ્તઃ સ્યાચ્ચોરકિલ્વિષમ્ ॥ ૩૪૨ ॥

૩૪૨ જે પુરુષ પારકાના ધૂટા ચરતા ઘોડા વગેરેને બાંધે છે અને બાંધેલાંને છોડી મૂકે છે તથા જે દાસની, ઘોડાની અને રથની ચોરી કરે છે, તે પણ ચોરના જેટલો જ અપરાધી ગણાય છે.

એનેન વિધિના રાજા કુર્વાણઃ સ્તેનનિગ્રહમ્ ।

યશોઽસ્મિન્પ્રાપ્તુયાલ્લોકે પ્રેત્ય ચાનુત્તમં સુખમ્ ॥ ૩૪૩ ॥

૩૪૩ રાજા આ રીતે ચોરને શિક્ષા કરે છે તો તે આ લોકમાં યશ મેળવે છે અને પરલોકમાં સર્વોત્તમ સુખ ભોગવે છે.

એન્દ્રં સ્થાનમભિપ્રેષ્ણુર્યશશ્ચાક્ષયમવ્યયમ્ ।

નોપેક્ષેત ક્ષણમપિ રાજા સાહસિકં નરમ્ ॥ ૩૪૪ ॥

૩૪૪ જે રાજા સર્વનો અધિપતિ થવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તથા અવિનાશી અને અક્ષય યશ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તે રાજાએ એક ક્ષણભર પણ હુંટારા મનુષ્યને જતો કરવો નહિ અર્થાત્ શિક્ષા કરવી.

વાગ્દુષ્ટાત્તસ્કરાચૈવ દળ્હેનૈવ ચ હિંસતઃ ।

સાહસસ્ય નરઃ કર્તા વિઘ્નેયઃ પાપકૃત્તમઃ ॥ ૩૪૫ ॥

૩૪૫ ગાળાગાળી કરનારા, ચોરી કરનારા અને લાકડીવડે મારામારી કરનારા કરતાં પણ લુંટ કરનારા મનુષ્યને વધારે અપરાધી જાણવો.

સાહસે વર્તમાનં તુ યો મર્ષયતિ પાર્થિવઃ ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ વિદ્વેષં ચાધિગચ્છતિ ॥ ૩૪૬ ॥

૩૪૬ જે રાજા લુંટ કરનારા પુરુષ ઉપર ક્ષમા કરે છે, તે રાજા તુરંત નાશ પામે છે અને પ્રજાવર્ગમાં દ્વેષપાત્ર થઈ પડે છે.

ન મિત્રકારણાદ્રાજા વિપુલાદ્વા ધનાગમાત્ ।

સમુત્સૃજેત્સાહસિકાન્સર્વભૂતભયાવહાન્ ॥ ૩૪૭ ॥

૩૪૭ રાજાએ પોતાના મિત્રના કહેવાથી અથવા તે પુષ્કળ ધનની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ પ્રાણીઓને લયંકર થઈ પડેલા લુંટારા પુરુષોને કદી પણ છોડી દેવા નહિ.

શસ્ત્રં દ્વિજાતિભિર્ગ્રાહ્યં ધર્મો યત્રોપરુદ્ધયતે ।

ઋદ્વિજાતીનાં ચ વર્ણનાં વિપ્લવે કાલકારિતે ॥ ૩૪૮ ॥

૩૪૮ જે સમયે યજ્ઞ, યાગ વગેરે ધર્મ કર્મ અટકાવવામાં આવે તથા કાળને લીધે (પરદેશી રાજ્ય થવાથી) આદ્વાણાદિ વર્ણના ધર્મનો તથા આશ્રમના ધર્મનો નાશ થવા માંડે, તે સમયે સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે દ્વિજવર્ણોએ પણ શસ્ત્રો ધારણ કરવાં.

* દુર્જન મનુષ્ય, બગદ, પાડા, ભેંસ, કૂતરાં, વાંદરાં વગેરે પ્રાણીઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે; નદી, તળાવ, વગેરેમાં સ્નાન કરવા જતાં કે ઉતરતાં તેનું ઉંડાણ તપાસવા માટે; મત્સ્યાદિકના ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરવા માટે; તથા રાત્રે ખાડા ખડીઆવાળી ભૂમિમાં પડી ન જવાય તેની તપાસ કરવા માટે આહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર જાતિના ગૃહસ્થે, હાથમાં વાંસની લાકડી રાખવી. એટલું જ નહિ પરંતુ જેઓ કોઈની સાથે વાણીયી પણ લડતા નથી તેવા સ્નાતક આહણોએ પણ વાંસની લાકડી હાથમાં રાખવી, જે વાત સ્નાતક ગૃહસ્થના ધર્મમાં કહી ગયા છીએ અને તે વિધિ સર્વને માટે સાધારણ છે. પરંતુ જ્યારે ધર્મ ઉપર કોઈ પણ જાતની આપ્ત આવે ત્યારે શું કરવું? તે વિષયની કર્તવ્યતા આ શ્લોકમાં દર્શાવી છે. જ્યારે વૈદિક ધર્મનો નાશ કરવામાં આવતો હોય, ત્યારે ધર્મના સંરક્ષણ માટે ક્ષત્રિયે, વશ્યે તથા શૂદ્રે તો શું પરંતુ આહણોએ અને વેદવિદ્યાકુશળ વિદ્વાન્ આહણોએ પણ શસ્ત્ર ધારણ કરવાં. કદાચ કોઈ

આત્મનશ્ચ પરિત્રાણે દક્ષિણાનાં ચ સંગરે ।

સ્ત્રીવિપ્રામ્યુપપત્તૌ ચ દ્વન્ધર્મેણ ન દુષ્યતિ ॥ ૩૪૯ ॥

૩૪૯ પોતાની રક્ષા કરવા માટે, યજ્ઞની દક્ષિણાની રક્ષા કરવા માટે તથા સ્ત્રી અને બ્રાહ્મણ આપત્તિમાં હોય ત્યારે તેને આપત્તિમાંથી છોડાવવા માટે ધર્મયુદ્ધ કરીને સામા પુરુષને મારી નાંખે તો તેથી મારનારો અપરાધી ઠરતો નથી.

*ગુરું વા બાલવૃદ્ધૌ વા બ્રાહ્મણં વા બહુશ્રુતમ્ ।

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૩૫૦ ॥

૩૫૦ ગુરુ, બાળક, વૃદ્ધ અથવા તો બહુ શાસ્ત્ર ભણેલો બ્રાહ્મણ આત-તાયીપણથી આપણને મારવાને ચઢી આવે તો વિચાર કર્યા વિના જ તેને મારી નાંખવો.

કહેશે કે, મુરાબ્બના સમયમાં તો રાજા સર્વે પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, માટે તેવા સમયમાં શસ્ત્ર ધારણ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ કેટલાએક દુર્જનો એવા હોય છે કે, રાજ્યના અધિકારીઓને તથા સીપાઇઓને પણ ન ગણકારીને પ્રજા ઉપર જીલ્લમ ગુજારે છે; અને તેવે સમયે રાજા પ્રજાપાળક છતાં પણ ઉપયોગ લાગતો નથી. તેવે સમયે જો પોતાની પાસે શસ્ત્ર હોય તો દુર્જન પણ ભય પામે છે; પરંતુ તે શસ્ત્રનો જો ઉપયોગ કરતાં આવડતો ન હોય, તો ઉલટો સામો માણસ તેના જ શસ્ત્રથી તેના ઉપર પ્રહાર કરે છે. એટલા માટે દ્વિજ્ઞેએ શસ્ત્ર ધારણ કરવાં. આ વાક્યનો તાત્પર્યાર્થ એવો છે કે, તેઓએ યુદ્ધકળા શીખવી અને તે શીખીને સર્વત્ર એવ આત્માને ગોપાયેત સર્વ પ્રકારે આત્માનું સંરક્ષણ કરવું. આ શ્રુતિને અનુસારે પ્રત્યેક પુરુષે પોતાનું તથા પોતાના દુરુદ્યનું, જ્ઞાતિનું, નગરનું, સ્વદેશનું અને સ્વધર્મનું સંરક્ષણ કરવા માટે શસ્ત્રોનો ઉપ-યોગ કરવો અને તેમ કરવા જતાં સ્વધર્મનો નાશ કરનારા પુરુષોની હિંસા થાય તો તેનું પાપ દ્વિજ્ઞેને લાગતું નથી.

* આ શ્લોકમાં ગુરુ અથવા બહુશ્રુત બ્રાહ્મણો વગેરે જો આતતાયી હોય તો તેઓને પણ હણવા આમ કહ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય તેઓને હણવામાં નથી. કારણ કે આ અધ્યાય રાજધર્મ (અર્થશાસ્ત્ર) ના પ્રકરણનો છે અને અર્થ-શાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્ર પ્રબળ છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં એક સામાન્ય બ્રાહ્મણને હણવાથી બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે છે એમ કહ્યું છે તો પછી બહુશ્રુત બ્રાહ્મણની અથવા તો ગુસ્તી હત્યા કરવી, એ કાર્ય તો મહાપાપથી પણ વધારે દોષવાળું છે. આ શ્લોકમાં જો આચાન્ત પદ છે, તેમાં વર્તમાનકાળની વિવક્ષા કરવી નહિ. એટલે આ શ્લોકના અર્થનું એવું તાત્પર્ય થશે કે, ગુરુ વિગેરે પણ જો આતતાયી હોય તો હણવા યોગ્ય ગણાય છે. તો પછી બીજા આતતાયીને હણવા, એમાં તો શું જ કહેવું?

(અગ્નિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ ।

ક્ષેત્રદારહરશ્ચૈવ ષડેતે હાતતાયિનઃ ॥

આગ લગાડનારો, ઝેર આપનારો, હાથમાં હથિયાર લઈને ચઢી આવનારો, ધન ચોરનારો તથા ક્ષેત્રનું અને સ્ત્રીનું હરણ કરનારો, આ છ આતતાયી કહેવાય છે.)

(ઉચ્ચતાસિર્વિષામ્નિભ્યાં શાપોદ્યતકરસ્તથા ।

આથર્વણેન હન્તા ચ પિશુનશ્ચાપિ રાજનિ ॥

તરવાર ઉગામનારો, ઝેર આપનારો, ઘર વગેરેમાં અગ્નિ લગાડનારો, શાપ આપવા માટે હાથ ઊંચો કરનારો, અથર્વ વેદના અભિચાર મંત્રથી મારનારો, રાજાની ચાડી ખાનારો,)

(ભાર્યારિક્ષ્યાપહારી ચ રન્દ્રાન્વેષણતત્પરઃ ।

એવમાદ્યાન્વિજાનીયાત્ સર્વાન્નિવાતતાયિનઃ ॥

એટલા માટે ગુરુ વગેરેમાંથી કોઈ પણ પુરુષ આતતાયીરૂપે અપરાધ કરે તો તેનો અનાદર કરવો. કેમકે તેઓએ કરેલા અપકારથી માત્ર તેટલું જ દુઃખ સહન કરવું પડે છે. પરંતુ તેઓની હત્યા કરવાથી તો અનેક જન્મો સૂંધી પાપ ભોગવવું પડે છે. ગીતામાં અર્જુને પોતાના ગુરુ વગેરે આતતાયીના પક્ષકાર છતાં પણ તેમને મારવાથી મહાપાપ લાગશે અને તેથી પારલૌકિક શ્રેયનો નાશ થશે. માટે તેમને મારવા કરતાં તો લિક્ષા માગીને ખાવું વધારે ઉત્તમ છે. એમ “ગુહ્યનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્” એ શ્લોકમાં કહ્યું છે. પરંતુ બીજા ટીકાકારોએ અહત્વા એ પદનો તેઓનો લાગ કરવો આવો અર્થ કર્યો છે. વળી કેટલાક ટીકાકારો કહે છે કે, ઉપરના ગુરુ વગેરેથી આતતાયીપણામાંના કોઈ પણ અપરાધ થઈ ગયો હોય અને પછવાડેથી તેની ખબર પડી હોય તો તે સહન કરી લેવું; પરંતુ આચાન્તમ્ એ પદના વર્તમાન કાળને વિવક્ષિત માનીએ તો આ શ્લોકનો અર્થ એવો થાય છે કે, ઉપર કહેલા ગુરુ વગેરેમાંથી કોઈ પણ હાથમાં શસ્ત્ર લઈ મારવા આવતો હોય અને પોતાને બચવાનો બીજો ઇલાજ ન હોય તો તેમને હણવામાં પાપ નથી, એ વાત કાત્યાયન તથા ઉશના સ્મૃતિમાં કહેલી છે; માટે મહાભારતના યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ પોતાની સામે શસ્ત્ર લઈ યુદ્ધ કરવા આવેલા દ્રૌપદીના પુત્રોને માર્યા હતા અને તેથી તેને બાળહત્યાનું પાતક લાગ્યું ન હતું, એમ શાસ્ત્રકરોએ માન્યું છે. તેમ જ અર્જુને કરેલા બીજમવધમાં ગુરુહત્યા માનવામાં આવી નથી. પરંતુ દ્રોણાચાર્યે શાસ્ત્ર લાગ કર્યા પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમને માર્યા હતા; તેથી તેને ગુરુધાતક માનવામાં આવે છે. જો કે દ્રોણાચાર્ય સમાધિ કરીને બ્રહ્મલોકમાં ગયા હતા અને માત્ર શરીર જ રચ ઉપર હતું; છતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો ઉદ્દેશ તેનું મોંયું કાપવાનો હોવાથી તે ગુરુધાતક કહેવાય છે.

સ્ત્રીનું હરણ કરનારો, થાપણ ચોળવનારો, છિદ્રો શોધવામાં પરાયણ વગેરે સર્વેને આતતાયી જાણવા.)

નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કશ્ચન ।

પ્રકાશં વાપ્રકાશં વા મન્યુસ્તં મન્યુમૃચ્છતિ ॥ ૩૫૧ ॥

૩૫૧ જાહેરમાં અથવા તો ધૂપી રીતે મારવા માટે તયાર થયેલા આત-
તાયી પુરુષોને મારવાથી મારનારાને કોઈ પણ જાતનો દોષ લાગતો નથી,
કારણ કે હણનારામાં રહેલો ક્રોધ સામા મનુષ્યના ક્રોધને વધારે છે.

*પરદારાભિમર્શેષુ પ્રવૃત્તાન્મૃત્મહીપતિઃ ।

ઉદ્વેજનકરૈર્દૃઢૈશ્છિન્નયિત્વા પ્રવાસયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

૩૫૨ પરસ્ત્રીના સંલોગમાટે પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષોને, ઉદ્વેગ ઉપજાવે
તેવી રીતે છરી વગેરેથી નાક, હોઠ વગેરે કાપીને રાજ્ય
સ્ત્રીસંગ્રહણ.
દેશનિકાલ કરવા.

તત્સમુત્થો હિ લોકસ્ય જાયતે વર્ણસંકરઃ ।

યેન મૂલહરોઽધર્મઃ સર્વનાશાય કલ્પતે ॥ ૩૫૩ ॥

૩૫૩ વ્યભિચારથી જગતમાં વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી
પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનારાં મૂળનો નાશ કરનારો અધર્મ આખા જગતનો નાશ
કરવાને સમર્થ થાય છે.

* જે જે કાર્યો અધર્મમૂલક છે, તે તે કરવામાં શાસ્ત્રકારોએ અધિક પાપ
માનેલું છે અને તે તે કાર્યો અટકાવવા માટે તેઓએ ધણા ધણા યત્નો કરેલા છે.
ચોરી તથા સ્ત્રીસંગ્રહણ પણ તેવું જ પાપ હોવાથી તેમનો આ પ્રકરણમાં નિષેધ કરેલો
છે. વિષયોને ગ્રહણ કરવા, એ ઈંદ્રિયોનો સ્વભાવ છે. એક સુંદર ઉદ્યાન જોઈને તેમાં
હરવા ફરવાને, પરતી સમૃદ્ધિ જોઈને તેને ગ્રહણ કરવાને, સુંદર ગાન થતું હોય તો તેને
સાંભળવાને, પક્ષવાન જોઈને તેને ખાવાને, મખમલની શય્યાઓ જોઈને તેમાં સુવાને,
અત્તર વગેરે સુગંધી પદાર્થો જોઈને સુંઘવાને, મનુષ્યોનું ચિત્ત લલચાય છે અને પરધન,
પરાજ્ઞ, પરશય્યા વગેરે પદાર્થોનો ઉપયોગ કરનારાને શાસ્ત્રમાં શિક્ષા કરવાનું કહેલું છે. તે
શિક્ષા ધનદંડ અને શારીરદંડ એમ બે પ્રકારની છે. શારીર શિક્ષામાં ચોરોના હાથ, પગ
વગેરે કાપી નાંખવામાં આવે છે. ચોરોની પેઠે જે પુરુષો પારકી સુંદર સ્ત્રીઓને જોઈને
તેમ જ સ્ત્રીઓ સુંદર પુરુષોને જોઈને પરસ્પર ભોગને માટે જે લલચાય છે, તે પણ
એક જાતની ચોરી છે અને તેને શાસ્ત્રમાં સંગ્રહણ કહે છે. આ દોષ એવા તો મોટા
છે કે, જેને લીધે વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો અટકાવ કરવા માટે ધનદંડ

પરસ્ય પત્ન્યા પુરુષઃ સંભાષાં યોજયન્નહઃ ।

પૂર્વમાક્ષારિતો દોષૈઃ પ્રામુયાત્પૂર્વસાહસમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

૩૫૪ જેના ઉપર પહેલાં વ્યભિચાર વગેરેનો અભિશાપ મૂકવામાં આવ્યો હોય તેવો પુરુષ પારકાની સ્ત્રી સાથે એકાંતમાં જો વાતચિત કરે તો તેનો પ્રથમ પંક્તિનો દંડ કરવો.

યસ્ત્વનાક્ષારિતઃ પૂર્વમભિભાષેત કારણાત્ ।

ન દોષં પ્રામુયાત્કિંચિન્ન હિ તસ્ય વ્યતિક્રમઃ ॥ ૩૫૫ ॥

૩૫૫ પરંતુ જેનાપર પહેલાં અભિશાપ આવ્યો જ ન હોય તેવો પુરુષ કોઈ કારણથી સ્ત્રી સાથે વાતચિત કરે તો તેમાં તેનો અપરાધ ગણાતો નથી તથા તે દંડ વગેરે દોષનું પાત્ર પણ થતો નથી.

પરસ્ત્રિયં યોઽભિવદેત્તીર્થેઽરણ્યે વનેઽપિ વા ।

નદીનાં વાપિ સંભેદે સ સંગ્રહણમામુયાત્ ॥ ૩૫૬ ॥

૩૫૬ જે પુરુષ તીર્થમાં, અરણ્યમાં, વનમાં અથવા તો નદીના સંગમ આગળ પરસ્ત્રી સાથે વાતચિત કરે તેના ઉપર સંગ્રહણનો (પરસ્ત્રીના સંલોગની અભિલાષાનો) દોષ લાગુ પડે છે.

ઉપચારઃ ક્રિયા કેલિઃ સ્પર્શો મૂષણવાસસામ્ ।

સહ સ્વટ્વાસનં ચૈવ સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

તથા શારીરદંડ કલ્પેલા છે. વ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રીને નાસિકાછેદન, કેશવપન તથા ચોક વચ્ચે ઉભી રાખીને કૂતરાઓ પાસે કરડાવવી વગેરે શિક્ષાઓ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે તથા વ્યભિચારી પુરુષનાં પણ જૂદાં જૂદાં અંગો કપાવી નાંખાવવા. ઉપરાંત તેની પ્રજનદ્રિયને પણ કપાવી નાંખવાની શિક્ષા શાસ્ત્રમાં કહી છે. જો કે ઉપરની અંગચ્છેદન શિક્ષા ત્રાસ-દાયક છે, છતાં તેવી શિક્ષા કરવાનું કારણ એટલું જ છે કે, તેવું કાર્ય ફરીથી તે પુરુષ કરે નહિ એટલું જ નહિ પણ તેને જોઈને તેવો દુરાચાર કરતાં બીજાઓ પણ કંપી ઉઠે અને તેમના દુઃખોનું સ્મરણ થતાં બીજાઓના માનસિક વિકારો પણ નાશ પામે, કે જેથી તેઓ પરસ્ત્રી, પરધન, વગેરે તરફ પ્રવૃત્તિ કરતાં એટલી જાય. આજ કાલે કે જેથી તેઓ પરસ્ત્રી, પરધન, વગેરે તરફ પ્રવૃત્તિ કરતાં એટલી જાય. આજ કાલે તેવા દંડો ન હોવાથી આ દેશમાં ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે દોષો વધી ગયા છે અને દિવસે દિવસે આર્ય પ્રજાનાં ગૃહસ્થાશ્રમનાં બંધનો શિથિલ થતાં જાય છે, જેથી ભવિષ્યમાં સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો ઊચ્છૃંખલ થઈ એક બીજાને વશ રહેશે નહિ અને તેથી પ્રજા વર્ણસંકર થવાથી કુલીન આર્ય પ્રજાનો નાશ થવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે વ્યભિચારાદિ દોષો કરનારાને ભારે દંડની જરૂર છે.

૩૫૭ પાર્શ્વી સ્ત્રીને પુષ્પની માળા, કૂલેલ તેલ, વગેરે સારી સારી વસ્તુ મોકલવી, તેની સાથે હાંસી મશ્કરી કરવી, તેનાં આભૂષણોનો તથા વસ્ત્રોનો સ્પર્શ કરવો, એક પલંગ ઉપર અથવા તો એક આસનપર શરીર અડાડીને બેસવું, આ સર્વ સ્ત્રીસંગ્રહણ બાણવું.

સ્ત્રિયં સ્પૃશેદદેશે યઃ સ્પષ્ટો વા મર્ષયેત્તયા ।

પરસ્પરસ્યાનુમતે સર્વ સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫૮ ॥

૩૫૮ એક બીજાની અનુમતિથી સ્ત્રીઓના સ્તનાદિકનો પુરુષ સ્પર્શ કરે, અથવા તો પુરુષના નહિ અડકવા યોગ્ય ગુહ્ય પ્રદેશનો સ્ત્રી સ્પર્શ કરે, તે સર્વને પણ સંગ્રહણ બાણવું.

અબ્રાહ્મણઃ સંગ્રહણે પ્રાણાન્તં દણ્ડમર્હતિ ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં દારા રક્ષયતમાઃ સદા ॥ ૩૫૯ ॥

૩૫૯ શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી. ચારેય વર્ણના પુરુષોએ ખેતાની સ્ત્રીઓનું વિશેષે કરીને સદાય રક્ષણ કરવું.

ભિક્ષુકા વન્દિનશ્ચૈવ દીક્ષિતાઃ કારવસ્તથા ।

સંભાષણં સહ સ્ત્રીભિઃ કુર્યુરપ્રતિવારિતાઃ ॥ ૩૬૦ ॥

૩૬૦ ભિક્ષુકો, સ્તુતિપાઠ કરનારાઓ, યજ્ઞમાં દીક્ષા લેનારાઓ, રસોઈ-આઓ તથા કારીગરોને પાર્શ્વી સ્ત્રીની સાથે વાતચિત કરવાની અડચણ નથી.

ન સંભાષાં પરસ્ત્રીભિઃ પ્રતિષિદ્ધઃ સમાચરેત્ ।

નિષિદ્ધો ભાષમાણસ્તુ સુવર્ણં દણ્ડમર્હતિ ॥ ૩૬૧ ॥

૩૬૧ પાર્શ્વી સ્ત્રીઓની સાથે જેને વાતચિત કરવાનો અટકાવ કરવામાં આવ્યો હોય, તેવો પુરુષ જો વાતચિત કરે તો તે એક સુવર્ણના દંડને પાત્ર થાય છે.

નૈષ ચારણદોરેષુ વિધિર્નાત્મોપજીવિષુ ।

સજ્જયન્તિ હિ તે નારીર્નિગૂઢાશ્ચારયન્તિ ચ ॥ ૩૬૨ ॥

૩૬૨ જેઓ જાહેરમાં નાચવાનો તથા ગાવાનો ધંધો કરે છે, તેવા લોકોની સ્ત્રીઓ સાથે તથા જેઓ પોતાની સ્ત્રી ઉપર આજીવિકા કરનારા છે, તેઓની સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરવામાં અપરાધ ગણવામાં આવતો નથી. કારણ કે તેઓ ધર્મી રીતે પોતાની સ્ત્રીઓને આભૂષણાદિકથી સજ્જ કરીને પરપુરુષોની સાથે મેળવે છે.

કિંચિદેવ તુ દાપ્યઃ સ્યાત્સંભાષાં તાભિરાચરન્ ।

પ્રેષ્યાસુ ચૈકમક્તાસુ રહઃ પ્રવ્રજિતાસુ ચ ॥ ૩૬૩ ॥

૩૬૩ પરંતુ એ સ્ત્રીઓની સાથે પણ નિર્જન પ્રદેશમાં જે કોઈ વાત કરે તેનો થોડો દંડ કરવો તથા એક ઘણીએ રાખેલી દાસીઓની સાથે અને સાધુડીઓની સાથે વાતચિત કરે તેનો પણ થોડો દંડ કરવો.

યોઽકામાં દૂષયેત્કન્યાં સ સદ્યો વધમર્હતિ ।

સકામાં દૂષયંસ્તુલ્યો ન વધં પ્રાપ્સુયાન્નરઃ ॥ ૩૬૪ ॥

૩૬૪ જે પુરુષ કન્યાની ઇચ્છા ન છતાં જો તેને બગાડે તો તેને અંગલંગની શિક્ષા કરવી. પરંતુ કન્યાની પોતાની જ ઇચ્છા હોય અને તેને બગાડનારો તેની જાતનો જ હોય તો તે અંગલંગની શિક્ષાને પાત્ર થતો નથી.

કન્યાં ભજન્તીમુત્કૃષ્ટં ન કિંચિદપિ દાપયેત્ ।

જઘન્યં સેવમાનાં તુ સંયતાં વાસયેદ્ગૃહે ॥ ૩૬૫ ॥

૩૬૫ ઊંચી જાતના પુરુષ સાથે સમાગમ કરનારી કન્યાનો જરા પણ દંડ કરવો નહિ, પરંતુ ઉતરતી જાતના પુરુષની સાથે જો સમાગમ કરે તો તેને ઘરમાં કેદ રાખવી.

ઉત્તમાં સેવમાનસ્તુ જઘન્યો વધમર્હતિ ।

શુલ્કં દદ્યાત્સેવમાનઃ સમામિચ્છેત્પિતા યદિ ॥ ૩૬૬ ॥

૩૬૬ નીચ જાતિનો પુરુષ ઊંચ જાતિની કન્યા સાથે સમાગમ કરે તો તે અંગલંગની શિક્ષાને પાત્ર થાય છે; પરંતુ એક જ જાતિનો પુરુષ પોતાની જાતિની કન્યાની સાથે સમાગમ કરે અને તેના પિતાની ઇચ્છા હોય તો તે કન્યાનું મૂલ્ય દઈને તેણે તેની સાથે પરણવું.

અભિષદ્ય તુ યઃ કન્યાં કુર્યાદર્પેણ માનવઃ ।

તસ્યાશુ કર્ત્યે અદ્ભુલ્યૌ દણ્ડં ચાર્હતિ ષટ્શતમ્ ॥ ૩૬૭ ॥

૩૬૭ જે મનુષ્ય દર્પ અને બળાકારથી, આંગળીઓવડે કન્યાના કન્યાપણનો નાશ કરે, તેની બન્ને આંગળીઓ તુરત જ કાપી નંખાવવી અને તેનો છસો પણ દંડ કરવો.

સકામાં દૂષયંસ્તુલ્યો નાદ્ભુલિચ્છેદમાસુયાત્ ।

દ્વિશતં તુ દમં દાપ્યઃ પ્રસજ્જવિનિવૃત્તયે ॥ ૩૬૮ ॥

૩૬૮ પુરુષ સમાન જાતિનો હોય અને કન્યાની ઇચ્છાથી આંગળીવડે તેને બગાડે તો તેની આંગળીઓ કપાવવી નહિ, પરંતુ તેવી જાતનો પ્રસંગ મટાડવા માટે તેનો બસો પણ દંડ કરવો.

કન્યૈવ કન્યાં યા કુર્યાત્તસ્યાઃ સ્યાદ્વિશતો દમઃ ।

શુલ્કં ચ દ્વિગુણં દદ્યાન્નિષ્ઠાશ્ચૈવામુયાદશ ॥ ૩૬૯ ॥

૩૬૯ એક કન્યા આંગળીવડે બીજી કન્યાને બગાડે તો તેનો બસો પણ દંડ કરવો અને તે કન્યાનાં કન્યાપણાનો નાશ થવાથી તે કન્યાનું રૂપ, ગુણ વગેરે જોઈને કન્યાના પિતાને બમાણું મૂલ્ય આપવું તથા કન્યાપણાનો ભંગ કરનારી કન્યાને દશ આબકાનો ભાર મારવો.

યા તુ કન્યાં પ્રકુર્યાત્સ્ત્રી સા સદ્યો મૌઢ્યમર્હતિ ।

અજ્ઞુલ્યોરેવ વાં છેદં સ્વરેણોદ્વહનં તથા ॥ ૩૭૦ ॥

૩૭૦ જે સ્ત્રી આંગળીવડે કોઈ પણ કન્યાને બગાડે, તે સ્ત્રીના માથાના કેશ તુરંત બોડાવી નંખાવવા, તેની આંગળીઓ કપાવી નંખાવવી અને તેને ગંધેડાપર બેસારીને આખા ગામમાં ફેરવવી.

મર્તારં લઙ્ઘયેદ્યા તુ સ્ત્રી જ્ઞાતિગુણદર્પિતા ।

તાં શ્વભિઃ સ્વાદયેદ્રાજા સંસ્થાને બહુસંસ્થિતે ॥ ૩૭૧ ॥

૩૭૧ જે સ્ત્રી સગાં સંબંધીઓના તથા સૌંદર્યના અભિમાનને લીધે પોતાના પતિનું ઉદ્ધન કરે એટલે વ્યભિચાર કરે તો રાજાએ ઘણા મનુષ્યોની સમક્ષ પ્રસિદ્ધ સ્થાનમાં તેને કુતરાઓ પાસે ફાડી ખવરાવવી.

પુમાંસં દાહયેત્પાપં શયને તપ્ત આયસે ।

અમ્યાદધ્યુશ્ચ કાષ્ઠાનિ તત્ર દહ્યેત પાપકૃત્ ॥ ૩૭૨ ॥

૩૭૨ વ્યભિચારી પાપી પુરુષને રાજાએ લોઠાના ધગધગતા પલંગપર સુવરાવીને આળી નંખાવવો અને તે પાપી ઝટ બળી જાય તેમ તેના ઉપર સર્વ લોકોએ લાકડાં નાંખવાં.

સંવત્સરાભિશસ્તસ્ય દુષ્ટસ્ય દ્વિગુણો દમઃ ।

ત્રાત્યયા સહ સંવાસે ચાણ્ડાલ્યા તાવદેવ તુ ॥ ૩૭૩ ॥

૩૭૩ એક પુરુષ ઉપર વ્યભિચારનો આરોપ આવ્યો હોય તે પુરુષ ઉપર એક વર્ષમાં એવો જ આરોપ પાછો આવે તો તેનો બમાણો દંડ કરવો. તેમ જ ત્રાત્ય પુરુષની સ્ત્રી સાથે અને આંડાળ જાતિની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે, તેનો પણ બમાણો દંડ કરવો.

શૂદ્રો ગુપ્તમગુપ્તં વા દ્વૈજાતં વર્ણમાવસન્ ।

અગુપ્તમજ્ઞસર્વસ્વૈર્ગુપ્તં સર્વેણ હીયતે ॥ ૩૭૪ ॥

૩૭૪ શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ દ્વિજ વર્ણની (પતિના રક્ષણમાં રહેનારી અથવા તો નિધણીયાતી) સ્ત્રી સાથે જો વ્યભિચાર કરે તો તેમાં નિધણીયાતી સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરનારની ઇન્દ્રિય કપાવી નંખાવવી તથા તેનું સર્વસ્વ હરી લેવું અને ધણીયાતી સ્ત્રીની સાથે જો વ્યભિચાર કરે તો તેનાં સર્વ અંગો કપાવવાં તથા તેનું સર્વ ધન હરી લેવું.

વૈશ્યઃ સર્વસ્વદણ્ડઃ સ્યાત્સંવત્સરનિરોધતઃ ।

સહસ્રં ક્ષત્રિયો દણ્ડ્યો મૌણ્ડ્યં મૂત્રેણ ચાર્હતિ ॥ ૩૭૫ ॥

૩૭૫ વૈશ્ય, ધણીવાળી બ્રાહ્મણની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેને એક વર્ષ કેદમાં રાખવો તથા તેની સર્વ મિલકત છિનવી લેવી અને ક્ષત્રિય જો તે પ્રમાણે કરે તો તેનો એક હજાર પાણુ દંડ કરવો તથા ગધેડાનાં મૂત્રથી તેના માથાપર મુંડન કરાવવું.

બ્રાહ્મણીં યદ્યગુપ્તાં તુ ગચ્છેતાં વૈશ્યપાર્થિવૌ ।

વૈશ્યં પશ્ચશતં કુર્યાત્ક્ષત્રિયં તુ સહસ્રિણમ્ ॥ ૩૭૬ ॥

૩૭૬ વૈશ્ય અને ક્ષત્રિય જાતિના પુરુષો નિધણીયાતી બ્રાહ્મણીની સાથે વ્યભિચાર કરે તો વૈશ્યનો પાંચસો અને ક્ષત્રિયનો એક હજાર પાણુ દંડ કરવો.

ઉભાવપિ તુ તાવેવ બ્રાહ્મણ્યા ગુપ્તયા સહ ।

વિપ્લુતૌ શૂદ્રવદણ્ડ્યૌ દગ્ધવ્યૌ વા કટાગ્નિના ॥ ૩૭૭ ॥

૩૭૭ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય, ધણીવાળી બ્રાહ્મણીની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તે બન્નેને શૂદ્રના જેટલી જ શિક્ષા કરવી અથવા તો તે બન્નેને કટ જાતના ખડના અગ્નિમાં બાળી નંખાવવા.

સહસ્રં બ્રાહ્મણો દણ્ડ્યો ગુપ્તાં વિપ્રાં બલાદ્રજન્ ।

શતાનિ પશ્ચ દણ્ડ્યઃ સ્યાદિચ્છન્ત્યા સહ સંગતઃ ॥ ૩૭૮ ॥

૩૭૮ બ્રાહ્મણ, જો ધણીવાળી બ્રાહ્મણીની સાથે પરાણે વ્યભિચાર કરે તો તેનો એક હજાર પાણુ દંડ કરવો અને તે સ્ત્રીની ઇચ્છાથી જો વ્યભિચાર કરે તો તેનો પાંચસો પાણુ દંડ કરવો.

મૌણ્ડ્યં પ્રાણાન્તિકો દણ્ડો બ્રાહ્મણસ્ય વિધીયતે ।

ઇતરેષાં તુ વર્ણાનાં દણ્ડઃ પ્રાણાન્તિકો ભવેત્ ॥ ૩૭૯ ॥

૩૭૬ બ્રાહ્મણ જાતિના પુરુષને વ્યભિચાર સંબંધે દેહાંત દંડને ઠેકાણે માથું મુંડાવવાની શિક્ષા કરવી અને બીજા વર્ણોને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી.

ન જાતુ બ્રાહ્મણં હન્યાત્સર્વપાપેષ્વપિ સ્થિતમ્ ।

રાષ્ટ્રાદેનં બહિઃ કુર્યાત્સમગ્રધનમક્ષતમ્ ॥ ૩૮૦ ॥

૩૮૦ બ્રાહ્મણ ગમે તેવા અપરાધોમાં આવી પડ્યો હોય, તો પણ તેને કોઈ દિવસ દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી નહિ; પરંતુ તેને સર્વ ધનની સાથે અક્ષત શરીરે દેશમાંથી બહાર કાઢી મૂકવો.

ન બ્રાહ્મણવધાઞ્ઞ્યાનધર્મો વિદ્યતે ભુવિ ।

તસ્માદસ્ય વધં રાજા મનસાપિ ન ચિન્તયેત્ ॥ ૩૮૧ ॥

૩૮૧ પૃથ્વીપર બ્રાહ્મણની હિંસા જેવું બીજું મહા પાપ નથી; માટે રાજાએ બ્રાહ્મણને મારવાનો મનમાં પણ વિચાર કરવો નહિ.

વૈશ્યશ્ચેત્ક્ષત્રિયાં ગુપ્તાં વૈશ્યાં વા ક્ષત્રિયો વ્રજેત્ ।

યો બ્રાહ્મણ્યામગુપ્તાયાં તાવુભૌ દણ્ડમર્હતઃ ॥ ૩૮૨ ॥

૩૮૨ વૈશ્ય, ધણીવાળી ક્ષત્રિયની સ્ત્રી સાથે અને ક્ષત્રિય, ધણીવાળી વૈશ્યની સ્ત્રી સાથે જો વ્યભિચાર કરે તો ધણીયાતી બ્રાહ્મણી સાથે વ્યભિચાર કરનારને જેટલો દંડ કહ્યો છે, તેટલા દંડના તે અન્ને પાત્ર થાય છે.

(ક્ષત્રિયાં ચૈવ વૈશ્યાં ચ ગુપ્તાં તુ બ્રાહ્મણો વ્રજન્ ।

ન મૂત્રમુણ્ડઃ કર્તવ્યો દાપ્યસ્તૂત્તમસાહસમ્ ॥

બ્રાહ્મણ, ધણીવાળી ક્ષત્રિયની અને વૈશ્યની સ્ત્રી સાથે જો વ્યભિચાર કરે છે તો તેની મૂત્રથી હાલમત કરાવવી નહિ, પરંતુ તેનો પ્રથમ પંક્તિનો દંડ કરવો.)

સહસ્રં બ્રાહ્મણો દણ્ડં દાપ્યો ગુપ્તે તુ તે વ્રજન્ ।

શૂદ્રાયાં ક્ષત્રિયવિશોઃ સાહસ્રો વૈ ભવેદમઃ ॥ ૩૮૩ ॥

૩૮૩ બ્રાહ્મણ, ધણીવાળી ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે તો રાજાએ તેનો એક હજાર પણ દંડ કરવો અને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય, ધણીવાળી શૂદ્રજાતિની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેનો એક હજાર પણ દંડ કરવો.

ક્ષત્રિયાયામગુપ્તાયાં વૈશ્યે પચ્ચશતં દમઃ ।

મૂત્રેણ મૌણ્ડચમિચ્છેત્ ક્ષત્રિયો દણ્ડમેવ વા ॥ ૩૮૪ ॥

૩૮૪ નિધણીયાતી ક્ષત્રિયની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવાથી વૈશ્યનો પાંચસો પણ દંડ કરવો અને ક્ષત્રિયની મૂત્રથી હનન કરાવવી અથવા તો પાંચસો પણ દંડ કરવો.

અગુપ્તે ક્ષત્રિયાવૈશ્યે શૂદ્રાં વા બ્રાહ્મણો વ્રજન્ ।

શતાનિ પશ્ચ દણ્ડયઃ સ્યાત્સહસ્રં ત્વન્યજસ્ત્રિયમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

૩૮૫ બ્રાહ્મણ નિધણીયાતી ક્ષત્રિયની, વૈશ્યની અથવા તો શૂદ્રની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેનો પાંચસો પણ દંડ કરવો અને અન્યજ નાતિની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે તો તેનો હજાર પણ દંડ કરવો.

(શૂદ્રોત્પન્નાંશપાપીયાન્ન વૈ મુચ્યેત કિલ્વિષાત્ ।

તેભ્યો દણ્ડાહતં દ્રવ્યં ન કોશે સંપ્રવેશયેત્ ॥

અયાજિકં તુ તદ્રાજા દદ્યાદ્ઋતકવેતનમ્ ।

યથા દણ્ડગતં વિત્તં બ્રાહ્મણેભ્યસ્તુ લંભયેત્ ॥

શૂદ્રથી ઉત્તમ નાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ પાપી ગણાય છે અને તે તે પાપમાંથી મુક્ત થતો નથી. તેવા પુરુષોની પાસેથી લીધેલો દંડ રાજાએ ખજાનામાં નાંખવો નહિ, પરંતુ જેમ દંડ તરિકે આવેલું ધન બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવે છે, તેમ તે ધન યજ્ઞયાગમાં અનુપયોગી હોવાથી તેને ચાકરોના પગારમાં વહેંચી દેવું.)

યસ્ય સ્તેનઃ પુરે નાસ્તિ નાન્યસ્ત્રીગો ન દુષ્ટવાક્ ।

ન સાહસિકદણ્ડગ્રૌ સ રાજા શક્રલોકભાક્ ॥ ૩૮૬ ॥

૩૮૬ જે રાજાના નગરમાં ચોર, વ્યભિચારી, ગાળાગાળી કરનારા, સાહસ કરનારા અને મારામારી કરનારા હોતા નથી, તે રાજા ઇંદ્રલોકમાં જાય છે.

એતેષાં નિગ્રહો રાજ્ઞઃ પશ્ચાનાં વિષયે સ્વકે ।

સામ્રાજ્યકૃત્સજાત્યેષુ લોકે ચૈવ યશસ્કરઃ ॥ ૩૮૭ ॥

૩૮૭ રાજા આ પાંચ જણાને પોતાના દેશમાં તાબે કરવાથી પોતાના સમાન રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે અને લોકોમાં તેનો યશ ગવાય છે.

ઋત્વિજં યસ્ત્યજેદ્યાજ્યો યાજ્યં ચત્વિક્ત્યજેદ્યાદિ ।

શક્તં કર્મણ્યદુષ્ટં ચ તયોર્દણ્ડઃ શતં શતમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

૩૮૮ યજ્ઞમાન જો કર્મ કરાવી શકનારા અને દોષરહિત ઋત્વિજનો
 ત્યાગ કરે તથા ઋત્વિજ કર્મ કરવાને યોગ્ય નિર્દોષ યજ્ઞ-
 માનનો જો ત્યાગ કરે તો રાજાએ તે બન્નેનો સો સો પાણુ
 દંડ કરવો.

ન માતા ન પિતા ન સ્ત્રી ન પુત્રસ્ત્યાગમર્હતિ ।

ત્યજન્નપતિતાનેતાત્રાજ્ઞા દણ્ડચઃ શતાનિ ષટ્ ॥ ૩૮૯ ॥

૩૮૯ માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રીએ એકબીજાનો ત્યાગ કરવો નહિ.
 પતિત નહિ તેવાં ઉપર કહેલાંનો ત્યાગ કરનારાનો રાજાએ છસો પાણુ દંડ કરવો.

આશ્રમેષુ દ્વિજાતીનાં કાર્યે વિવદતાં મિથઃ ।

ન વિબ્રૂયાન્નૃપો ધર્મે ચિકીર્ષન્હિતમાત્મનઃ ॥ ૩૯૦ ॥

યથાર્હમેતાનભ્યર્ચ્ય બ્રાહ્મણૈઃ સહ પાર્થિવઃ ।

સાન્ત્વેન પ્રશમય્યાદૌ સ્વધર્મે પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૩૯૧ ॥

૩૯૦-૩૯૧ બ્રાહ્મણો ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરે ધર્મની બાબત માટે માંહો-
 માંહે વિવાદ કરતા હોય, ત્યારે રાજા જો પોતાનું હિત ધ્વંષતો હોય તો તેણે
 અમુક ધર્મ છે, એમ ન્યાય નહિ કરતાં પોતાના સલાસદ બ્રાહ્મણોની સાથે એ
 બ્રાહ્મણોની ઘટતી રીતે પૂજા કરીને આરંભમાં તેઓને શાંત પાડવા અને પછી
 તેઓને તેમનો ધર્મ સમજાવવો.

પ્રાતિવેશ્યાનુવેશ્યૌ ચ કલ્યાણે વિંશતિદ્વિજે ।

અર્હાવભોજયન્વિપ્રો દણ્ડમર્હતિ માષકમ્ ॥ ૩૯૨ ॥

૩૯૨ પોતાને ઘેર માંગલિક મહોત્સવ પ્રસંગે વીશ બ્રાહ્મણોને જમવાનું
 કહ્યું હોય ત્યારે જે બ્રાહ્મણ પોતાના પાડોશીઓ તથા તેની પાસેના ઘરવાળાઓ
 જેઓ યોગ્ય હોય, તેઓને જમાડે નહિ તો તેનો રૂપાનો એક માષો દંડ કરવો.

શ્રોત્રિયઃ શ્રોત્રિયં સાધું ભૂતિકૃત્યેષ્વભોજયન્ ।

તદન્નં દ્વિગુણં દાપ્યો હિરણ્યં ચૈવ માષકમ્ ॥ ૩૯૩ ॥

૩૯૩ જે વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ પોતાને ઘેર વિવાહાદિ પ્રસંગે વેદ જાણનારા
 વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને જમાડે નહિ, તેણે વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને બમણું અન્ન આપવું
 તથા દંડ તરિકે સુવર્ણનો એક માષો આપવો.

અન્ધો જહઃ પીઠસર્પીં સપ્તત્યા સ્થવિરશ્ચ યઃ ।

શ્રોત્રિયેષૂપકુર્વશ્ચ ન દાપ્યાઃ કેનચિત્કરમ્ ॥ ૩૯૪ ॥

૩૯૪ આંધળો, બહેરો, પાંગળો અને સિત્તેર વર્ષની વયનો વૃદ્ધ પુરુષ તથા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો ઉપર ઉપકાર કરનારો, આટલાની પાસેથી રાજ્યે કોઈ પણ જાતનો કર લેવો નહિ.

શ્રોત્રિયં વ્યાધિતાતૌં ચ બાલવૃદ્ધાવકિચ્ચનમ્ ।

મહાકુલીનમાર્યં ચ રાજા સંપૂજયેત્સદા ॥ ૩૯૫ ॥

૩૯૫ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણની, રોગીની, પુત્રાદિના વિયોગથી દુઃખી થયેલાની, બાળકની, ઘરડાની, નિર્ધનની, મોટા કુલીનની અને આર્ય (મહાત્મા) પુરુષની રાજ્યે સદા પૂજા કરવી અર્થાત્ તેઓનો સત્કાર કરવો.

શાલ્મલીફલકે શ્લક્ષ્ણે નેનિજ્યાન્નેજકઃ શનૈઃ ।

ન ચ વાસાંસિ વાસોભિર્નિર્હરેન્ન ચ વાસયેત્ ॥ ૩૯૬ ॥

૩૯૬ ધોળીએ શીમળાના લીસા પાટીયા ઉપર ધીરે ધીરે લૂગડાંએ ધોવાં, એકનાં વસ્ત્રો ખીજાને આપવાં નહિ, તેમ એકનાં વસ્ત્રો ખીજાને પહેરવા પણ આપવાં નહિ (જો ધોળી તેમ કરે તો રાજ્યે તેને દંડ કરવો).

તન્તુવાયો દશપલં દ્વાદેકપલાધિકમ્ ।

અતોડન્યથા વર્તમાનો દાપ્યો દ્વાદશકં દમમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

૩૯૭ વણકરે દશ પલ સૂતર લઈને તેમાં બળ વગેરે ભરવાથી અગિયાર પલ પાછું આપવું; પરંતુ તેથી જો એાછું આપે તો રાજ્યે તેના બાર પણ દંડ કરવા.

શુલ્કસ્થાનેષુ કુશલાઃ સર્વપણ્યવિચક્ષણાઃ ।

કુર્યુરર્થં યથાપણ્યં તતો વિંશં નૃપો હરેત્ ॥ ૩૯૮ ॥

૩૯૮ જળ અને સ્થળ માર્ગે આયાત તથા નિકાસ થનારા માલની જગાત લેવાના કામમાં કુશળ તથા બજારમાં વેચાતા દરેક માલના ચઢતા ઊતરતા સ્વરૂપને જાણનારા વ્યાપારીઓ, માલની જે કિંમત ઠરાવે, તેમાંથી વિશ્વેશ ભાગ રાજ્યે કર તરિકે લેવો.

રાજ્ઞઃ પ્રખ્યાતભાણ્ડાનિ પ્રતિષિદ્ધાનિ યાનિ ચ ।

તાનિ નિર્હરતો લોભાત્સર્વહારં હરેન્નૃપઃ ॥ ૩૯૯ ॥

૩૯૯ રાજ્યે પોતાના દેશમાં નિપજતી જે પ્રખ્યાત ચીજોનો પરદેશમાં વ્યાપાર માટે લઈ જવા સારું અટકાવ કર્યો હોય, તેવી ચીજો કોઈ વ્યાપારી, લોભનો માર્યો પરદેશમાં લઈ જાય તો રાજ્યે તેની સર્વ મિલકત જપ્ત કરવી.

શુલ્કસ્થાનં પરિહરન્નકાલે ક્રયવિક્રયી ।

મિથ્યાવાદી ચ સંખ્યાને દાપ્યોઽષ્ટગુણમત્યયમ્ ॥ ૪૦૦ ॥

૪૦૦ જકાત લેવાની જગ્યા છોડી દઈને બીજી જગ્યાથી માલ ખરીદ કરનારો અથવા તો વેચનારો તથા માલની સંખ્યાને માટે જૂઠું બોલનારો, આટલાને રાજ્યે તેના અપરાધમાટે માલની મૂળ કિંમત કરતાં આઠગણે દડ કરવો.

આગમં નિર્ગમં સ્થાનં તથા વૃદ્ધિક્ષયાવૃભૌ ।

વિચાર્ય સર્વપણ્યાનાં કારયેત્ક્રયવિક્રયૌ ॥ ૪૦૧ ॥

૪૦૧ માલ કઈ જગ્યાથી આવ્યો છે, કઈ જગ્યાએ જવાનો છે, તે માલ કેટલા દહાડા પડ્યો રહ્યો છે, તેમાં નફો તથા તોટો શો થવાનો છે, વગેરેનો વિચાર કરીને સર્વ વેચવાના માલના વેચાણને માટે તથા ખરીદીને માટે રાજ્યે ભાવો નક્કી કરાવવા.

પञ्चરાત્રે પञ्ચરાત્રે પક્ષે પક્ષેઽથવા ગતે ।

કુર્વીત ચૈષાં પ્રત્યક્ષમર્ધસંસ્થાપનં તૃપઃ ॥ ૪૦૨ ॥

૪૦૨ પાંચ પાંચ દિવસે અથવા તો પંદર પંદર દિવસે માલની કિંમત જાણનારા વેપારીઓની સમક્ષમાં રાજ્યે સર્વે માલના ભાવો નક્કી કરવા.

તુલામાનં પ્રતીમાનં સર્વં ચ સ્યાત્સુલક્ષિતમ્ ।

ષટ્સુ ષટ્સુ ચ માસેષુ પુનરેવ પરીક્ષયેત્ ॥ ૪૦૩ ॥

૪૦૩ રાજ્યે શેર, બશેર, વગેરે તોલાં ઉપર તથા પાલી પવાલાં વગેરે માપઉપર પોતાની છાપ મારીને બરાબર રખાવવાં અને છ છ મહિને પાછી તેની તપાસ કરાવવી.

પણં યાનં તરે દાપ્યં પૌરુષોઽર્ધપણં તરે ।

પાદં પશુશ્ચ યોષિચ્ચ પાદાર્ધં રિક્તકઃ પુમાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

૪૦૪ નદીને સામે પાર ઉતરવાને માટે ખાલી ગાડાંનો એક પણ (તાંબાનો પૈસો), ભાર સાથે બેઠેલા પુરુષનો અરધો પણ, ઢાર ઢાંખર તથા સ્ત્રીઓનો પા પણ અને ભાર વગર બેઠેલા પુરુષનો અષ્ટમાંશ પણ લેવો.

માણ્ડપૂર્ણાનિ યાનાનિ તાર્યં દાપ્યાનિ સારતઃ ।

રિક્તમાણ્ડાનિ યત્કિંચિત્પુમાંસશ્વાપરિચ્છદાઃ ॥ ૪૦૫ ॥

૪૦૫ માલથી ભરેલાં ગાડાંને નદીને સામે પાર ઉતરવાનું ભાડું, તેમાં

ભરેલા માલના પ્રમાણમાં લેવું અને ખાલી ગાડાંઓને તથા ગરીબ માણસોને ઉતારવા માટે સાધારણ ભાડું લેવું.

दीर्घाध्वानि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

૪૦૬ લાંબા માર્ગની મુસાફરી કરવી હોય તો જેવો દેશ, જેટલો દેશ દૂર હોય તથા ત્યાં જેટલો વખત લાગે તેના ઉપર વિચાર કરીને જ ભાડું લેવું. આ ભાડું નદીને સામે પાર ઉતારવાનું જાણવું, પરંતુ સમુદ્રને માટે નક્કી કહી શકાતું નથી.

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तારિકं तरे ॥ ४०७ ॥

૪૦૭ જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યાને છે મહિના થઈ ગયા હોય તેનું તથા વાન-પ્રસ્થ, સંન્યાસી અને બ્રાહ્મણ જાતિના બ્રહ્મચારીઓને નદીને સામે પાર ઉતારવાનું ભાડું લેવું નહિ.

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।

तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंज्ઞતઃ ॥ ४૦૮ ॥

૪૦૮ વહાણમાં બેઠેલા પુરુષોનો કંઈ માલ જો વહાણવટીઓની ચૂકથી ભાંગે તૂટે તો સર્વે વહાણવટીઓએ જ એકઠા થઈને પોતાના પૈસામાંથી માલધણીને તેની નુકસાની ભરી આપવી.

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४૦૯ ॥

૪૦૯ નૌકામાં બેસનારાઓનો આ વ્યવહાર તમને કહ્યો તથા પાણીમાં વહાણવટીઓની ચૂકથી માલને નુકસાન થાય તો તેના સંબંધમાં પણ નિર્ણય કહ્યો. પરંતુ દૈવેચ્છાથી નુકસાન થાય તો વહાણવટીઓને શિક્ષા કરવામાં આવતી નથી.

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च ।

पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४૧૦ ॥

૪૧૦ રાજાએ વાણીઆઓની પાસે વ્યાપાર, વ્યાજવટંતરનો ધંધો, ખેતીવાડી તથા ઢોરઠાંખરની રક્ષા કરાવવી અને શૂદ્રોની પાસે દ્વિજવર્ણની સેવા કરાવવી.

ક્ષત્રિયં ચૈવ વૈશ્યં ચ બ્રાહ્મણો વૃત્તિકર્ષિતૌ ।

વિમૃયાદાનૃશંસ્યેન સ્વાનિ કર્માણિ કારયન્ ॥ ૪૧૧ ॥

૪૧૧ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જો પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકતા ન હોય તો ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણે હયાની ખાતર તેઓની પાસે તેમની જાતિ પ્રમાણે કર્મો કરાવીને તેઓનું પાલન કરવું.

દાસ્યં તુ કારયંલ્લોભાદ્બ્રાહ્મણઃ સંસ્કૃતાન્દ્વિજાન્ ।

અનિચ્છતઃ પ્રાભવત્યાદ્રાજા દણ્ડયઃ શતાનિ ષટ્ ॥ ૪૧૨ ॥

૪૧૨ ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ જો લોભનો માર્યો સંસ્કારવાળા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની ધણ ન છતાં પણ પોતાના લોભથી તેઓની પાસે ગોલાપો કરાવે તો રાજાએ તેનો છસ્સો પણ દંડ કરવો.

શૂદ્રં તુ કારયેદાસ્યં ક્રીતમક્રીતમેવ વા ।

દાસ્યાયૈવ હિ સૃષ્ટોઽસૌ બ્રાહ્મણસ્ય સ્વયંભુવા ॥ ૪૧૩ ॥

૪૧૩ બ્રાહ્મણે ખરીદ કરેલા અથવા તો નહિ ખરીદ કરેલા એવા શૂદ્રની પાસે સેવા જ કરાવવી. કારણ કે પ્રજાપતિએ બ્રાહ્મણોનું દાસપણું કરવા માટે જ શૂદ્રને ઉત્પન્ન કર્યો છે.

ન સ્વામિના નિસૃષ્ટોઽપિ શૂદ્રો દાસ્યાદ્વિમુચ્યતે ।

નિસર્ગજં હિ તત્તસ્ય કસ્તસ્માત્તદપોહતિ ॥ ૪૧૪ ॥

૪૧૪ ધણી શૂદ્રને સેવાના કામમાંથી મુક્ત કરે તો પણ તે સેવાના કામમાંથી છૂટો થઈ શકતો નથી. કારણ કે સેવા એ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. માટે શૂદ્રને દાસપણામાંથી કોણ છૂટો કરી શકે છે?

ધ્વજાહૃતો ભક્તદાસો ગૃહજઃ ક્રીતદત્રિમૌ ।

પૈત્રિકો દણ્ડદાસશ્ચ સમૈતે દાસયોનયઃ ॥ ૪૧૫ ॥

૪૧૫ ધ્વજાહૃત એટલે યુદ્ધમાં રાજાની પાસેથી જિતી લીધેલો હોય તે, ભક્તદાસ એટલે લોજનને માટે જ દાસપણું સ્વીકારનારો, ગૃહજ એટલે ઘરમાં રહેનારી દાસીના પેટથી થયેલો, ક્રીત એટલે વેચાતો લીધેલો, દત્રિમ એટલે કોઈએ આપેલો, પૈત્રિક એટલે પેઢીવાર ઉતરી આવેલો અને દંડદાસ એટલે દંડ આપવાની શક્તિ ન હોવાથી દાસ થઈને રહેલો, આ પ્રમાણે સાત જાતના દાસો ઠહેવાય છે.

ભાર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ ત્રય એવાધનાઃ સ્મૃતાઃ ।

યત્તે સમધિગચ્છન્તિ યસ્ય તે તસ્ય તદ્ધનમ્ ॥ ૪૧૬ ॥

૪૧૬ ભાર્યા, પુત્ર અને દાસ આ ત્રણને મનુ નિર્ધન કહેછે. તેઓ જે ધન સંપાદન કરે છે, તે ધન તેઓ જેનાં હોય છે તેનું ગણાય છે.

વિસ્રબ્ધ્યં બ્રાહ્મણઃ શૂદ્રાદ્રવ્યોપાદાનમાચરેત્ ।

નહિ તસ્યાસ્તિ કિંચિત્સ્વં ઋત્વહાર્યધનો હિ સઃ ॥ ૪૧૭ ॥

૪૧૭ બ્રાહ્મણે પોતાના દાસ તરિકે રહેલા શૂદ્રની પાસેથી કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના ધન લઈ લેવું. દાસ તરિકે રહેતા શૂદ્રનું કંઈ પણ ધન ગણાતું નથી; કારણ કે દાસના ધનનો ધણી તેનો સ્વામી ગણાય છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ પોતાના દાસ પાસેથી પરાણે ધન ખુંચવી લે, તે પણ રાજ્યએ તેનો દંડ કરવો નહિ.

વૈશ્યશૂદ્રૌ પ્રયત્નેન સ્વાનિ કર્માણિ કારયેત્ ।

તૌ હિ ચ્યુતૌ સ્વકર્મભ્યઃ ક્ષોભયેતામિદં જગત્ ॥ ૪૧૮ ॥

૪૧૮ રાજ્યએ વૈશ્યની પાસે ખેતીવાડી, વ્યાપાર વગેરે કર્મ કરાવવાં અને શૂદ્રની પાસે સેવા વગેરે કર્મ કરાવવાં. તે બન્ને જો પોતાનાં કર્મોને તજી દહીને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રીતે ધન સંપાદન કરે છે તો આ જગતને દુઃખી કરે છે.

અહન્યહન્યવેક્ષેત કર્માન્તાન્વાહનાનિ ચ ।

આયવ્યયૌ ચ નિયતાવાકરાન્કોશમેવ ચ ॥ ૪૧૯ ॥

૪૧૯ રાજ્યએ રોજ રોજ આરંભેલાં કર્મનાં પરિણામોની, વાહનોની, નિયમિત આવકની તથા ખર્ચની, સોના રૂપાની ખાણોની તથા ધનના સંકારની તપાસ કરવી.

एवं सर्वानिमात्राजा व्यवहारान्समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ૪૨૦ ॥

इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायामष्टमोऽध्यायः ॥

૪૨૦ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાજા સર્વ વ્યવહારોનો જો યથાર્થ રીતે નિર્ણય કરે છે તો તે સર્વ પાપનો નાશ કરીને પરમ ગતિને પામે છે.

इति श्रीगुणराती लाघान्तरसहित मनुस्मृतिमां 'व्यवहार विचार'

એ નામનો અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬ મો.

પુરુષસ્ય સ્ત્રિયાશ્ચૈવ ધર્મ્યે વર્ત્મનિ તિષ્ઠતોઃ ।

સંયોગે વિપ્રયોગે ચ ધર્માન્વક્ષ્યામિ શાશ્વતાન્ ॥ ૧ ॥

૧ ધર્મના માર્ગમાં વર્તનારા પુરુષના તથા સ્ત્રીના સહવાસના અને વિયોગ સમયના કહેતાં પતિ પરદેશ જાય અથવા તો મરણ પામે તે સમયના સનાતન ધર્મો કહ્યું છું.

અસ્વતન્ત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ સ્વૈર્દિવાનિશમ્ ।

વિષયેષુ ચ સજ્જન્ત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥ ૨ ॥

૨ પ્રત્યેક પુરુષોએ પોતાની સ્ત્રીઓને હંમેશાં સ્વતંત્ર રીતે વ્યવહાર સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું. કરવા દેવો નહિ તથા રાગ, રંગ નાટક ચેટક વગેરે વિષયોમાં આસક્ત થનારી સ્ત્રીઓને પોતાને વશ રાખવી.

*પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્થવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥ ૩ ॥

૩ બાલ્યાવસ્થામાં કન્યાનું પિતાએ રક્ષણ કરવું, યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીનું પતિએ રક્ષણ કરવું તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં પતિને અભાવે પુત્રોએ માતાનું રક્ષણ કરવું. સ્ત્રી સ્વતંત્રપણાને યોગ્ય નથી.

કાલેઽદાતા પિતા વાચ્યો વાચ્યશ્ચાનુપયન્પતિઃ ।

મૃતે ભર્તરિ પુત્રસ્તુ વાચ્યો માતુરરક્ષિતા ॥ ૪ ॥

૪ કન્યાદાનને સમયે પિતા કન્યાદાન ન કરે તો (અર્થાત્ કન્યાનો વિવાહ ન કરે તો) તે નિંદાપાત્ર થાય છે, ઋતુકાળમાં પતિ સ્ત્રી પાસે જાય નહિ તો તે નિંદાપાત્ર થાય છે અને પિતા મરી ગયા પછી પુત્ર માતાનું રક્ષણ કરે નહિ તો નિંદાપાત્ર થાય છે.

* આ શ્લોકમાં સ્ત્રી સ્વતંત્રપણાને યોગ્ય નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે, બાળક અવસ્થામાં અનાયાર વગેરેથી પિતાએ કન્યાનું રક્ષણ કરવું, યુવાવસ્થામાં પતિએ સ્ત્રીના શીલનું રક્ષણ કરવું અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રે અનર્થથી માતાનું રક્ષણ કરવું અર્થાત્ તેને કોઈ દેસલાવીને ધનહરણાદિક ન કરે, તેની સંભાળ રાખવી.

સૂક્ષ્મેભ્યોઽપિ પ્રસજ્ઞેભ્યઃ સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।

દ્વ્યોર્હિ કુલયોઃ શોકમાવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૬ ॥

૫ નાનામાં નાના દુઃસંગોમાંથી પણ સ્ત્રીઓને વિશેષે કરીને અટકાવવી. કારણ કે, જો સ્ત્રીઓને દુઃસંગોમાંથી અટકાવવામાં આવે નહિ, તો તેઓ, સાસરાં અને પિયેર એમ બન્ને કુળને સંતાપ કરાવે છે.

(માર્યાયાં રક્ષ્યમાણાયાં પ્રજા ભવતિ રક્ષિતા ।

પ્રજાયાં રક્ષ્યમાણાયામાત્મા ભવતિ રક્ષિતઃ ॥

ભાર્યાનું (સ્ત્રીનું) રક્ષણ કરવાથી પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે અને પ્રજાનું રક્ષણ કરવાથી પોતાના પંડનું રક્ષણ થાય છે.)

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

યતન્તે રક્ષિતું માર્યાં ભર્તારો દુર્વલા અપિ ॥ ૬ ॥

૬ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું એ સર્વે વર્ણોને માટે ઉત્તમ ધર્મ છે, આમ જાણનારા આંધળા પાંગળા ભર્તારો પણ પોતાની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।

સ્વં ચ ધર્મં પ્રયત્નેન જાયાં રક્ષન્હિ રક્ષતિ ॥ ૭ ॥

૭ પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરનારો (દુરાચરણોમાંથી સ્ત્રીને બચાવનારો) પુરુષ, પોતાની પ્રજાને વર્ણસંકર થતાં અટકાવે છે, પોતાના સહાચારનું રક્ષણ કરે છે, પોતાના કુળની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, પોતાના પંડનું પણ રક્ષણ કરે છે. અને અગ્નિહોત્ર આદિ સ્વધર્મનું પણ પ્રયત્નથી આચરણ કરવાને સમર્થ થાય છે.

पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

જાયાયાસ્તદ્ધિ જાયાત્વં યદસ્યાં જાયતે પુનઃ ॥ ૮ ॥

૮ પતિ, સ્ત્રીને વિષે શુક્રરૂપે પ્રવેશ કરીને પુત્રરૂપે આ જગતમાં જન્મ ધરે છે. પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને વિષે કરીને પ્રજારૂપે જન્મે છે, તેથી સ્ત્રી જાયા કહેવાય છે.

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।

તસ્માત્પ્રજાવિશુદ્ધયર્થે સ્ત્રિયં રક્ષેત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૯ ॥

૯ સ્ત્રી, જેવા પુરુષને સેવે છે, તેવી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે. તે માટે સારી પ્રજા થવાસારુ પુરુષોએ, સ્ત્રીઓનું પ્રયત્નપૂર્વક દુરાચારના પ્રસંગથી રક્ષણ કરવું.

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ ૧૦ ॥

૧૦ કોઈ પણ પુરુષ, જોરબુલમથી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરી શકતો નથી; પરંતુ નીચેના ઉપાયોથી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરી શકાય છે.

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥ ૧૧ ॥

૧૧ પૈસાને સાચવી રાખવાના કામમાં, ખર્ચ કરવાના કામમાં તથા નવરાવવા ધોવરાવવાના કામમાં, પતિની સેવા તથા દેવ-સ્ત્રીના રક્ષણના ઉપાય. પૂજન વગેરેના કામમાં, રસોઈના કામમાં તથા ઘરનાં વાસણ કુસણ વગેરે વસ્તુની સંભાળ રાખવાના કામમાં સ્ત્રીની નિમણુક કરવી.

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ ૧૨ ॥

૧૨ આજ્ઞાકારી વિશ્વાસુ માણસોદ્વારા સ્ત્રીઓને ઘરમાં રૂંધી રાખવાથી, સ્ત્રીઓની રક્ષા કરી શકાતી નથી; પરંતુ જે સ્ત્રીઓ પોતે પોતાનું રક્ષણ કરે છે, તે સ્ત્રીઓ શુદ્ધ રહી શકે છે.

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽट्टनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ ૧૩ ॥

૧૩ મદિરાપાન, દુર્જનનો સંગ, પતિનો વિયોગ, ગમે ત્યાં ભટક્યા કરવું, ગમે ત્યારે નિદ્રા કરવી અને પરઘેર નિવાસ કરવો, આ છ બાબતો સ્ત્રીને અગાડનારી છે.

नैता रूपं परीक्षन्ते

सुरूपं वा विरूपं

૧૪ દુરાચારિણી સ્ત્રીઓ

નથી, માત્ર પુરુષ ઉપર જ મોહી પ

ને

ત ચ

ડપીહ

સંસ્થિતિઃ ।

૧૫ ॥ ૧

તેમ ઉ

જો હોય

૧

૧૬

૧૫ પર પુરુષને જોઈને સંભોગેચ્છાના સ્વભાવવાળી હોવાથી, ચિત્તના ચંચળપણથી તથા સ્વાભાવિક રીતે સ્નેહરહિત હોવાથી, પ્રયત્નવડે સંભાળ રાખ્યા છતાં પણ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ પ્રત્યે બેઠીલ થાય છે.

एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषો रक्षणं प्रति ॥ ૧૬ ॥

૧૬ બ્રહ્માએ સ્ત્રીને આવા સ્વભાવની નિર્માણ કરી છે, આમ બાણીને પુરુષે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા માટે પરમ પ્રયત્ન કરવો.

शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।

द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुરकल्पयत् ॥ ૧૭ ॥

૧૭ સૂઈ રહેવું, બેસી રહેવું, ઘરેણાંપર પ્રીતિ, કામ, ક્રોધ, ઉદ્વેગતાઈ, બીજાનો દ્રોહ અને દુરાચાર, આટલી બાળતો સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલી હોય છે, આમ મનુ કહે છે. (માટે સ્ત્રીઓની પ્રયત્નથી રક્ષા કરવી.)

*नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितिः ।

निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ ૧૮ ॥

૧૮ સ્ત્રીઓને વેદના મંત્રોથી જાતકર્મ આદિ સંસ્કારો થઈ શકતા નથી તેથી તેઓ શ્રુતિ, સ્મૃતિની અનધિકારિણી હોવાથી ધર્મરહિત હોય છે તથા વેદાધ્યયનનો અધિકાર ન હોવાથી પાપ દૂર કરનારા મંત્રનો જપ પણ કરી શકતી નથી, તેથી તેઓ અસત્યની પેઠે અશુભ છે. આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

* ઉપલા પ્રકરણમાં સ્ત્રીઓમાં પૌંશ્વલ્ય તથા ચિત્તની ચંચળતા વગેરે દોષોનું વર્ણન કર્યું છે. અહીં કોઈ કહે કે સ્ત્રી દૂષિત થયા પછી વૈદિક મંત્રોનો જપ કરીને તથા રહસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તો વગેરે કરીને શુદ્ધ થશે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સ્ત્રીઓને શુદ્ધ થવા માટે તેવી મંત્રક્રિયાઓ નથી એવી ધર્મની મર્યાદા છે, માટે સર્વથા તેઓનું રક્ષણ કરવું. વળી સ્ત્રીઓ વીર્ય, પ્રજા, ધૈર્ય વગેરે બળરહિત હોવાથી પાપી પુરુષો તેના ઉપર પરાણે અતીતિ કરે, તેનાથી પણ તેમનું રક્ષણ કરવું. વળી તેમને માટે મંત્રક્રિયાઓ પણ નથી; તેમ વેદાધ્યયનનો નિષેધ હોવાથી તેઓ વૈદિક સુનૃત વાણી બોલવાને પણ અશક્ત હોય છે અને તેથી વ્યાવહારિક અનૃતવચનમાં જ પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે, માટે તેઓનું, ઉપર કહેલાં નારીસંદૂષણનાં કારણોમાંથી, પાપીઓના જીલમમાંથી તથા અનૃતવચનથી સર્વથા રક્ષણ કરવું.

તથા ચ શ્રુતયો વહ્નયો નિર્ગીતા નિર્ગમેષ્વપિ ।

સ્વાલક્ષણ્યપરીક્ષાર્થં તાસાં શ્રુણુત નિષ્કૃતીઃ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ સ્ત્રીઓના વ્યભિચારી સ્વભાવની પરીક્ષાના દૃષ્ટાંતરૂપે વેદમાં પણ
ચણી શ્રુતિઓ ગાવામાં આવી છે; તેમાંથી પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ શ્રુતિઓ તમે સાંભળો.

*યન્મે માતા પ્રલુલુભે વિચરન્ત્યપતિવ્રતા ।

તન્મે રેતઃ પિતા વૃક્તામિત્યસ્યૈતન્નિર્દર્શનમ્ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ (કોઈક પુત્ર પોતાની માતાના માનસિક વ્યભિચારની કલ્પના
કરીને કહે છે કે) મારી અપતિવ્રતા (પરપુરુષની કામના કરનારી) માતા
પારકે ઘેર જવાથી, પરપુરુષના ઉપર કામનાવાળી હોય તો તે પરપુરુષની
કામનાથી દુષ્ટ થયેલાં મારી માતાના રજને મારા પિતા શુદ્ધ કરે! સ્ત્રીઓના
વ્યભિચારી સ્વભાવનો આ પદ્ધત્મક મંત્ર જ્ઞાપક છે.

ધ્યાયત્યનિષ્ઠં યત્કિંચિત્પાણિગ્રાહસ્ય ચેતસા ।

તસ્યૈષ વ્યભિચારસ્ય નિહ્વઃ સમ્યગુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

૨૧ સ્ત્રી પોતાના મનમાં પોતાના પતિને માટે જે કંઈ અશુભ ચિંતવે
છે અર્થાત્ મનમાં પરપુરુષનું ધ્યાન કરે છે, તે માનસિક વ્યભિચારના પ્રાય-
શ્ચિત્તરૂપ મંત્ર પુત્રને શુદ્ધ કરનારો કહ્યો છે, માતાને શુદ્ધ કરનારો કહ્યો નથી.

યાદ્દગુણેન ભર્ત્રા સ્ત્રી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ।

તાદ્દગુણા સા ભવતિ સમુદ્રેણેવ નિમ્નગા ॥ ૨૨ ॥

૨૨ જેમ સમુદ્રની સાથે મળેલી નદીમાં સમુદ્રના ક્ષાર વગેરે ગુણો
આવે છે, તેમ સ્ત્રી, શાસ્ત્રવિધિથી જેવા ભર્તારને પરણે છે, તેવા ગુણો તે
સ્ત્રીમાં આવે છે.

અક્ષમાલા વસિષ્ઠેન સંયુક્તાઽધમયોનિજા ।

શારંગી મન્દપાલેન જગામાભ્યર્હણીયતામ્ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ અક્ષમાલા, અધમ જાતિની હતી, પરંતુ વસિષ્ઠને પરણવાથી પૂત્ર્ય-
પણાને પામી હતી, અને શારંગી, પક્ષી જાતિની હતી, તો પણ મન્દપાલને
પરણવાથી પૂત્ર્યપણાને પામી હતી.

* આ મંત્ર પુત્ર, આતુર્માત્ર્ય યત્તમાં માતાની શુદ્ધિને માટે જોડે છે. •

एताश्चान्याश्च लोकैऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

૨૪ આ સ્ત્રીઓ તથા બીજી અધમ જાતિની સ્ત્રીઓ, આલોકમાં પોત-
પોતાના પતિઓના ઉત્તમ ગુણોને લીધે શ્રેષ્ઠપણાને પામેલી છે.

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।

प्रेत्येह च सुखोदकान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

૨૫ સ્ત્રીનો તથા પુરુષનો આ ઉત્તમ એવો લૌકિક આચાર તમને કહ્યો.
હવે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ઉત્તમ જાતનું સુખ આપનારા પ્રજ્ઞના
ધર્મો તમે સાંભળો.

*प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

૨૬ પુરુષને પ્રજા ઉત્પન્ન કરી આપવામાં મહાભાગ્યશાળી, વસોથી
પ્રજ્ઞના ધર્મ. તથા આભૂષણોથી સત્કાર કરવા યોગ્ય અને ઘરને શોભા
આપનારી સ્ત્રીઓમાં તથા લક્ષ્મીમાં કંઈ પણ તફાવત નથી.

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

૨૭ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવી, ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજાને ઉછેરીને મોટી કરવી,
સગાં સંબંધી, મિત્ર, અતિથિ વગેરેનો નિત્ય ભોજનાદિથી સત્કાર કરવો અને
ઘરના કામકાજની વ્યવસ્થા રાખવી, આ સર્વ કાર્ય પ્રત્યક્ષ રીતે સ્ત્રીના
આધીન છે.

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

* ધરમાં મોટો વૈભવ હોય તો પણ જો સ્ત્રી ન હોય તો ગૃહસ્થ પુરુષ,
પોતાને ત્યાં આવ્યા ગયાનો સત્કાર કરી શકતો નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ન
ગૃહં ગૃહમિત્યાહુઃ ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે. ધર ધર ગણાતું નથી, પણ ગૃહિણી (સ્ત્રી), ધર
મણાય છે. માટે વૈભવ હોવા છતાં પણ ધરની શોભા સ્ત્રીવડે છે, તેથી તેને લક્ષ્મી
સમાન કહેલી છે.

૨૮ પ્રજાઉત્પન્ન કરવી, અગ્નિહોત્ર આદિ ધર્મનાં કાર્યો કરવાં, અતિ-થિની સેવા કરવી, ઉત્તમ જાતનું કામ સુખ તથા પોતાને અને પિતૃઓને સ્વર્ગ લોકનો લાભ કરી આપવો, (આ સર્વ કાર્યો) સ્ત્રીના આધીન છે.

પતિં યા નાભિચરતિ મનોવાગ્દેહસંયતા ।

સા ભર્તૃલોકાનામોતિ સદ્ધિઃ સાધ્વીતિ ચોચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

૨૯ જે સ્ત્રી, મન, વાણી તથા કાયાવડે પતિને અનુક્લ રહે છે, તે સ્ત્રી પતિના લોકોમાં જાય છે અને સત્પુરુષો તેને સાધ્વી કહે છે.

વ્યભિચારાત્તુ ભર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાપ્નોતિ નિન્દ્યતામ્ ।

સૃગાલયોનિં ચાપ્નોતિ પાપરોગૈશ્ચ પીડ્યતે ॥ ૩૦ ॥

૩૦ પરંતુ જે સ્ત્રી, મન, વાણી તથા કાયાવડે પોતાના ભર્તાર સાથે પ્રતિક્લ રહે છે, તે નિંદાને પાત્ર થાય છે, શિયાળની જાતિમાં જન્મે છે અને ક્ષય, કુષ્ટ વગેરે પાપી રોગોથી પીડાય છે.

પુત્રં પ્રત્યુદિતં સદ્ધિઃ પૂર્વજૈશ્ચ મહર્ષિભિઃ ।

વિશ્વજન્યમિમં પુણ્યમુપન્યાસં નિબોધત ॥ ૩૧ ॥

૩૧ પ્રાચીન કાળના મહાત્મા મહર્ષિઓએ પુત્ર પ્રતિ કહેલા આખા જગતનું હિત કરનારા પવિત્ર વિચાર હવે તમે સાંભળો !

ભર્તુઃ પુત્રં વિજાનન્તિ શ્રુતિદ્વૈધં તુ ભર્તરિ ।

આહુરુપાદકં કેચિદપરે ક્ષેત્રિણં વિદુઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ જે પુત્ર જન્મે છે, તે ભર્તારનો (પિતાનો) ગણાય છે એમ મુનિઓ માને છે; પરંતુ ભર્તારની બાબતમાં બે પ્રકારની શ્રુતિઓ છે. કેટલાએક કહે છે, કે જે પુત્ર જેના વીર્યથી જન્મ્યો હોય, તેનો તે પુત્ર ગણાય છે ત્યારે બીજાઓ કહે છે કે, ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર જેની સ્ત્રીમાં જન્મ્યો હોય, તેનો પુત્ર ગણાય છે.

ક્ષેત્રભૂતા સ્મૃતા નારી વીજભૂતઃ સ્મૃતઃ પુમાન્ ।

ક્ષેત્રવીજસમાયોગાત્સંભવઃ સર્વદેહિનામ્ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને ક્ષેત્રરૂપ કહેલી છે અને પુરુષને બીજરૂપ બીજનો અને ક્ષેત્રનો કહેલો છે. આ ક્ષેત્ર અને બીજના સમાગમથી સર્વ દેહધારીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

*વિશિષ્ટં કુત્રચિદ્વીજં સ્ત્રીયોનિસ્ત્વેવ કુત્રચિત્ ૧

ઉભયં તુ સમં યત્ર સા પ્રસૂતિઃ પ્રવસ્યતે ॥ ૩૪ ॥

૩૪ કોઈક ઠેકાણે બીજને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે અને કોઈક ઠેકાણે ક્ષેત્રને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે; પરંતુ જ્યાં બીજ અને ક્ષેત્ર બન્ને સમાન હોય છે, તેવી જાતની પ્રજા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।

सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

૩૫ બીજ અને ક્ષેત્રમાં બીજ ઉત્તમ કહેવાય છે; કારણ કે, સર્વ પ્રાણી-ઓની ઉત્પત્તિમાં તેના બીજનાં રૂપ, રંગ, રચના વગેરે જોવામાં આવે છે.

यादृशं तूच्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।

तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व્યञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥

૩૬ ગ્રીષ્મ વગેરે સમયમાં શુદ્ધ કરેલા ક્ષેત્રમાં જેવું બીજ વાવવામાં આવે છે, તેવા જ ગુણો બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છોડમાં આવે છે.

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।

न च योनिगुणान्कांश्ચिद्वીजं पुज्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

૩૭ આ ભૂમિ સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન થવાનું નિત્ય ક્ષેત્ર છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ બીજ પોતાના અંકુશદિક્કમાં ક્ષેત્રના ગુણોને ધારણ કરતું નથી અર્થાત્ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છોડવાઓમાં મૃત્તિકાના રૂપ તથા ગુણો હોતા નથી.

भूमावप्येककेदारे कालोत्पत्तिः कृषीवलैः ।

नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

૩૮ ખેડુતો ક્ષેત્રના એક જ ક્યારડામાં જૂદી જૂદી જાતનાં બીજ રોપે છે, તે બીજ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જૂદી જૂદી જાતનાં ઉગી નીકળે છે, પરંતુ ભૂમિ એક હોવાથી બીજ સરખાં ઉગતાં નથી.

व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।

यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

* વેદવ્યાસ, ઋષ્યશૃંગ વગેરેના જન્મમાં બીજનું પ્રાધાન્ય છે અને ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં ક્ષેત્રનું પ્રાધાન્ય છે. આમ કોઈ ઠેકાણે બીજ અને કોઈ ઠેકાણે ક્ષેત્રને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે.

૩૯ ચોખાઓ, સાડી ચોખાઓ, મગ, તલ, અડદ, યવ, લસણ તથા સેરડી વગેરે જે વાવવામાં આવે છે, તે, પોતાનાં બીજ પ્રમાણે ઉગી નીકળે છે.

અન્યદુષ્પ જાતમન્યાદિત્યેતન્નોપપદ્યતે ।

ઉપ્યતે યદ્ધિ યદ્ધીજં તત્તદેવ પ્રરોહતિ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ પરંતુ બીજ એક વાવ્યું હોય અને ઉગે બીજું. જેમ કે ચોખા વાવ્યા હોય ને તેમાંથી મગ નિપળે, એમ બનતું નથી; પરંતુ જે બીજ વાવ્યું હોય, તેમાંથી તે જ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ બીજનું પ્રાધાન્ય છે.

તત્પ્રાજ્ઞેન વિનીતેન જ્ઞાનવિજ્ઞાનવેદિના ।

આયુષ્કામેન વપ્તવ્યં ન જાતુ પરયોષિતિ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ માટે બુદ્ધિમાન, વિનયી અને વેદ તથા શાસ્ત્ર જાણનારા પુરુષે જો આયુષ્યની ઇચ્છા હોય તો કોઈ પણ દિવસ પારકી સ્ત્રીમાં બીજ રોપવું નહિ (પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી નહિ).

અત્ર ગાથા વાયુગીતાઃ કીર્તયન્તિ પુરાવિદઃ ।

યથા વીજં ન વપ્તવ્યં પુંસા પરપરિગ્રહે ॥ ૪૨ ॥

૪૨ ભૂતકાળના ઇતિહાસને જાણનારા ઋષિઓએ આ વિષયમાં વાયુની ગાયેલી ગાથાઓ ગાતાં કહ્યું છે કે, પુરુષે પારકી સ્ત્રીમાં બીજ રોપવું નહિ (ગર્ભધાન કરવું નહિ).

નશ્યતીષ્ઠ્યથા વિદ્ધઃ સ્વે વિદ્ધમનુવિદ્ધચતઃ ।

તથા નશ્યતિ વૈ ક્ષિપ્તં વીજં પરપરિગ્રહે ॥ ૪૩ ॥

૪૩ એક પુરુષે મૃગને બાણથી વીંધી નાખ્યો હોય, તે જ છિદ્રને પાછળથી બીજો બાણવડે વીંધે તો તેણે મારેલું બાણ જેમ નિષ્ફળ બન્યું છે, તેમ પારકી સ્ત્રીમાં વાવેલું બીજ પણ તુરંત નિષ્ફળ બન્યું છે અર્થાત્ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પોતાનો ગણાતો નથી.

પૃથોરપીમાં પૃથિવીં માર્યાં પૂર્વવિદો વિંદુઃ ।

સ્થાણુચ્છેદસ્ય કેદારમાહુઃ શલ્યવતો મૃગમ્ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ પૃથ્વીને અનેક રાજાઓનો સંબંધ થયા છતાં પણ પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણનારા ઋષિઓ, આ પૃથ્વીને પૃથ્વીની સ્ત્રી કહે છે. જે પુરુષ વૃક્ષો કાપીને ક્ષેત્રને સાફ કરે છે, તેનું તે ક્ષેત્ર ગણાય છે અને જે પુરુષ બાણથી મૃગને પ્રથમ વીંધે છે, તેનો તે મૃગ કહેવાય છે.

* एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ।

विमाः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

૪૫ સ્ત્રી, પોતે તથા પ્રજા, એ ત્રણ મળીને એક પુરુષ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણો પણ કહે છે કે, ભર્તારને ભાર્યારૂપ બાણુવો અર્થાત્ તે બન્ને એક મળીને એ કહે છે, આમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

† न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ।

एवं धर्मं विजानीयः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

૪૬ વેચી નાંખવાથી અથવા તો ત્યાગ કરવાથી સ્ત્રી પોતાના ભર્તારની ભાર્યા મટતી નથી. આ પ્રમાણે પ્રજાપતિએ પૂર્વે ધર્મ નિર્માણ કર્યો છે, એમ અમે માનીએ છીએ.

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

૪૭ લાઘવોની વચ્ચે આપની મીલકતનો ભાગ એક વાર જ પડે છે, કન્યાદાન પણ એક વાર જ કરવામાં આવે છે અને દાન પણ એક વાર જ દેવામાં આવે છે. આ ત્રણ બાબતો સારા માણસો એક વાર જ કરે છે.

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

૪૮ જેમ ગાય, ઘોડી, ઉંટડી, દાસી, ભેંસ, બકરી, ગાડર વગેરેમાં પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનારો પ્રજાનો ધણી ગણાતો નથી, તેમ જ પારકી સ્ત્રીઓમાં પણ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનારો પ્રજાનો ધણી ગણાતો નથી.

* આ શ્લોકમાં શ્રુતિની જ વાત કહી છે. વાજસનેય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે— “અર્ધોહ વા એષ આત્મનસ્તસ્માજ્ઞાયાં ન વિન્દતે નૈતાવત્પ્રજાયતે અસર્વો હિ તાવદ્રવતિ અથ ચદૈવ જાયાં વિન્દતેઽથ પ્રજાયતે તર્હિ સર્વો ભવતિ” પુરુષ અર્ધભાગ ગણાય છે તેથી તે, ન્યાંસૂધી સ્ત્રીને પરણતો નથી લાંસૂધી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરતો નથી લાંસૂધી અસર્વ (અપૂર્ણ) કહેવાય છે અને ન્યારે સ્ત્રીને પરણે છે ત્યારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરીને સંપૂર્ણ થાય છે.

† કેટલાએક દેશોમાં સ્ત્રીઓને વેચવાનો આલ છે તથા કેટલીક જાતિઓમાં સ્ત્રીઓને છેડો ફાડી દેવાનો (તલ્લાક દેવાનો) રીવાજ છે અને કેટલાક પુરુષો પોતાની સ્ત્રીનું દાન કરે છે. પરંતુ સ્ત્રીના વિક્રયનો, લાગનો અથવા તો દાનનો ધર્મશાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે.

યેઽક્ષેત્રિણો વીજવન્તઃ પરક્ષેત્રપ્રવાપિણઃ ।

તે વૈ સસ્યસ્ય જાતસ્ય ન લભન્તે ફલં કચિત્ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ જેઓ ક્ષેત્રના ધણી ન હોય પરંતુ બીજવાળા હોય, તેવા પુરુષો બીજના ક્ષેત્રમાં બીજ વાવે તો તેઓ કોઈ પણ દિવસ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ધાન્યના ફળના ભોક્તા થઈ શકતા નથી.

યદન્યગોષુ વૃષ્થો વત્સાનાં જનયેચ્છતમ્ ।

ગોમિનામેવ તૈ વત્સા મોઘં સ્કન્દિતમાર્ષભમ્ ॥ ૫૦ ॥

૫૦ જેમ એક બળદ બીજની ગાયોમાં સેંકડો વાછરડાંઓ ઉત્પન્ન કરે, પરંતુ તે વાછરડાંઓ ગાયના માલિકના જ ગણાય છે અને બળદનું વીર્ય નિષ્ફળ જાય છે.

તથૈવાક્ષેત્રિણો વીજં પરક્ષેત્રપ્રવાપિણઃ ।

કુર્વન્તિ ક્ષેત્રિણામર્થં ન વીજી લભતે ફલમ્ ॥ ૫૧ ॥

૫૧ તેમજ જે ક્ષેત્રનો ધણી ન હોય તેવો પુરુષ પારકા ક્ષેત્રમાં બીજ વાવે છે, તો તે ક્ષેત્રના ધણીઓને લાભ કરે છે; પરંતુ બીજના ધણીને બીજનું ફળ મળતું નથી.

ફલં ત્વનભિસંધાય ક્ષેત્રિણાં વીજિનાં તથા ।

પ્રત્યક્ષં ક્ષેત્રિણામર્થો વીજાદ્યોનિર્ગરીયસી ॥ ૫૨ ॥

પર ક્ષેત્રના ધણીઓ અને બીજના ધણીઓ ‘આ સ્ત્રીમાં જે સંતાન ઉત્પન્ન થાય તે આપણા બન્નેનું છે,’ આવી જાતનો ઠરાવ કરતા નથી, ત્યાં પ્રત્યક્ષ રીતે ક્ષેત્રના ધણીઓનું જ તે સંતાન ગણાય છે. કારણ કે, બીજના કરતાં ક્ષેત્રનો હિસ્સો મુખ્ય છે.

ક્રિયામ્યુપગમાત્ત્વેતદ્વીજાર્થં યત્પ્રદીયતે ।

તસ્યેહ ભાગિનો દૃષ્ટૌ વીજી ક્ષેત્રિક એવ ચ ॥ ૫૩ ॥

૫૩ ક્ષેત્રમાં જે સંતાન થાય, તે આપણા બન્નેનું છે, આવો ઠરાવ કર્યો. પછી ક્ષેત્રસ્વામી બીજ વાવવા માટે બીજને ક્ષેત્ર આપે અને તેમાં જે સંતાન ઉત્પન્ન થાય તેના, બીજનો ધણી અને ક્ષેત્રનો ધણી બન્ને જણા ભાગીદાર ગણાય છે.

ઓઘવાતાહતં વીજં યસ્ય ક્ષેત્રે પ્રરોહતિ ।

ક્ષેત્રિકસ્યૈવ તદ્વીજં ન વપ્તા લભતે ફલમ્ ॥ ૫૪ ॥

૫૪ પાણીના ઓઘથી કે પવનના આઘાતથી એક ખીજ તણાઈને જેના ક્ષેત્રમાં ઉગે છે, તે ક્ષેત્રના ધણીનું જ જેમ તે ખીજ ગણાય છે, તેમ જ પર-સ્ત્રીને વિષે ખીજને વાવનારો પણ કૃણનો લાગી થતો નથી.

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहंगमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ૬૬ ॥

૫૫ ગાય, ઘોડી, દાસી, ઉંટડી, બકરી, ગાડર, ભેંસ વગેરે પુશુઓની તથા પક્ષીઓની પ્રજાને માટે આ જ ધર્મ જાણવો. ગાય વગેરેનો ધણી જ તેની સંતાનનો ધણી ગણાય છે; ગર્ભ રાખનારો ધણી ગણાતો નથી.

* एतद्वः सारफल्युत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।

* મનુ સ્ત્રીઓના આપદ્ધર્મ કહેવાનો આરંભ કરતાં કહે છે કે; “અતઃપરં પ્રવ-ક્ષ્યામિ ચોષિતાં ધર્મમાપદિ હવે પછી સ્ત્રીઓના આપત્તિના ધર્મ કહું છું” પતિના અભા-વમાં સ્ત્રીઓને બે પ્રકારની આપત્તિ હોય છે:-એક સંતાનવિરચ્છેદ અને બીજી અન્ન વસ્ત્રનો અભાવ. આ બેમાં સંતાનપરિક્ષયરૂપ આપદ્ધર્મ મુખ્ય છે, માટે મનુએ તેનો અથમ વિચાર કર્યો છે; અને બીજી આપત્તિનો પ્રોપિતભર્તૃકાના વિષયમાં વિચાર કર્યો છે. સંતાનપરિક્ષયની આપત્તિમાં આવેલી સ્ત્રીએ દેવરદ્વારા અથવા તો સર્પિંડદ્વારા શાસ્ત્રો-ક્ત નિયોગ વિધિથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, એમ સાઠમા શ્લોકમાં કહ્યું છે; પરંતુ આ શ્લોકમાં જે વિધવાને નિયોગવિધિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી છે તે વિધવા વાગ્દાન કરેલા પતિની સ્ત્રી કે વિવાહ પછી મરણ પામેલા પતિની સ્ત્રી? તેના સંયં-ધમાં વિચાર કરવો જોઈએ. કેમકે શાસ્ત્રમાં પરણેલી તથા કુમારી એ બન્ને વિધવા-ઓનો નિયોગ કહેલો જણાય છે.

નવમા અધ્યાયના શ્લોક ૧૨૦ માં નાનાભાઈથી મોટા ભાઈની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષેત્રજ પુત્રને સમાન ભાગ આપવાનું કહ્યું છે. તેમ જ ૧૪૫ માં શ્લોકમાં મર-નાર ભાઈની સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને તેનું ધન તે પુત્રને આપવાનું કહ્યું છે અને તે ક્ષેત્રજ પુત્રની વ્યાખ્યા કરતાં ૧૬૭ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “યસ્તલ્પજઃ પ્રમાતસ્ય ક્લીવસ્ય વ્યાધિતસ્ય વા સ્વધર્મેણ નિયુક્તાર્યાં સ પુત્રઃ ક્ષેત્રજઃ સ્મૃતઃ । પતિ મરણ પામ્યો હોય, નપુંસક હોય, અથવા ક્ષય વગેરે મહાવ્યાધિયુક્ત હોય, તો સ્વધર્મથી નિયુક્ત કરેલી તેની સ્ત્રીમાં જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેને તેના ક્ષેત્રજ પુત્ર જાણવો.” ઉપરના શ્લોકોમાં જે વાગ્દત્તા કન્યાનો પતિ મરણ પામ્યા પછી તેના નિયોગ કહેશું તો ‘નષ્ટે મૃતે’ એ શ્લો-કની સાથે વિરોધ આવશે, કેમકે વાગ્દત્તાનો પતિ મરણ પામ્યા પછી તે કન્યા ખીજ પતિને આપવા સ્પષ્ટ જણાવેલું છે; તેમ જ નારદસ્મૃતિના સ્ત્રીપુંસયોગ નામના પારમા અધ્યાયના ૮૦ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે; “અનુત્પન્નપ્રજાયાસ્તુ પતિઃ પ્રેયાત્ત્વં ચિયા । નિયુક્તા ગુરુમિર્ગચ્છેદેવં પુત્રકામ્યયા ॥ જે સ્ત્રીને પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ ન હોય તેવી

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ યોષિતાં ધર્મમાપદિ ॥ ૫૬ ॥

સ્ત્રીનો પતિ જો મરી જાય તો તેના શ્વશુર વગેની આજ્ઞાથી પુત્રની ઇચ્છાથી તેવી સ્ત્રીએ દેવરની પાસે જવું.” આ અને તે પછીના શ્લોકમાં નિયોગનો ધૃતાક્ત વગેરે વિધિ બતાવ્યો છે અને ૮૩ માં શ્લોકમાં “કુલે તદવશેષે હિ સંતાનાર્થં ન કામતઃ । કુલમાં તે એક જ બાકી હોય તો સંતાનને માટે નિયોગ કરવો; પરંતુ કામનાથી નિયોગ કરવો નહિ.” આ પ્રમાણે બ્યારે કુળનો વિનાશ થતો હોય ત્યારે જે સ્ત્રીને પ્રજા ન હોય, તેવી સ્ત્રીને માટે નારદે નિયોગ કહેલો છે. અહીંઆ “સંભવવ્યભિચારાભ્યાં સ્યાદ્વિશેષણમર્થવત્ । એક વિશેષણ વિશેષનો સંભવ અને વ્યભિચાર બતાવે તે સાર્થક ગણાય છે,” આ ન્યાય પ્રમાણે વાગ્દત્તા કન્યાને પ્રજાની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ જ નથી કે જેથી અતુત્પન્નપ્રજા એ વિશેષણ સાર્થક થઈ શકે, એટલા માટે તે પરણેલી સ્ત્રીનું જ વિશેષણ હોવું જોઈએ અને તેવી સ્ત્રીને માટે જ આ નિયોગ છે. વળી મહાભારતમાં પતિ મરણ પામવાથી પાંડુ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરની માતાઓનો વ્યાસની સાથે નિયોગ કહેલો છે. તેમ જ પાંડુ શાપિત હોવાથી કુન્તીનો દેવતાઓની સાથે નિયોગ સ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે. અંધ ભારદ્વાજ ઋષિએ ભારતના યુદ્ધ પછી અનેક નિર્વંશ ક્ષત્રિય રાજપત્નીઓમાં નિયોગથી પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ પ્રમાણે વ્યાસકૃત મહાભારત જેવા પ્રામાણિક ગ્રંથ ઉપરથી પણ પરણેલી સ્ત્રીઓનો નિયોગ સદાચારરૂપે સ્પષ્ટ જણાય છે. માટે મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૯ ના શ્લોકો ૫૯-૬૦ માં જે નિયોગ બતાવેલો છે તે પરણેલી સ્ત્રીઓનો નિયોગ જ છે, કે જેનો શ્લોક ૬૪ માં પાછો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે છે. “નાન્યસ્મિન્વિધવા નારી નિયોક્તવ્યા દ્વિજાતિભિઃ । અન્યસ્મિન્નિ નિયુજાના ધર્મ હન્યુઃ સનાતનમ્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો વિધવા સ્ત્રીનો પતિના શિવાય બીજા પુરુષની સાથે નિયોગ કરાવવો નહિ. કારણ કે પતિ શિવાય બીજા પુરુષને વિષે નિયોગ કરાવનાર શ્વશુર આદિ ગુરુવર્ગ સનાતન ધર્મનો નાશ કરે છે.”

આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા પરણેલી સ્ત્રીના આપત્તિકાળના નિયોગનો પણ આ શ્લોકમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. નારદ સ્મૃતિમાં કહ્યા પ્રમાણે રાજવંશી કુળોમાં કોઈ પણ પુરુષ અવશેષ ન હોવાથી નિયોગનો વિધિ કહેલો છે, છતાં પણ તેવા નિયોગવિધિનું યથોક્ત આચરણ સ્ત્રીપુરુષોથી બનવું અશક્ય છે એમ માની મનુએ પોતે જ આ શ્લોકથી નિયોગનો નિષેધ કર્યો છે અને તેથી ટીકાકાર મેઘાતિથિ કહે છે કે; આ નિયોગનું પ્રથમ વિધાન કરીને પાછો તેનો નિષેધ કરેલો છે માટે અતિરાત્રમાં ખોડશીના ગ્રહણની પેઠે વિકલ્પિત છે અને વિકલ્પ હોવાથી મહાભારતમાં કહેલા નિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોને ધર્મ એવા ક્ષેત્રજ પુત્ર માનવામાં આવ્યા છે.

પુત્રપ્રયોજના માર્યા પુત્રોત્પત્તિ કરવા માટે સ્ત્રીનો વિવાહ કરવામાં આવે છે,” અને વિવાહ કર્યા પછી પણ પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય નહિ તો પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકાય નહિ, એટલું જ નહિ પણ નિયોગમાં પિતૃઓના ઉદ્ધારરૂપી ફળ રહેલું છે.

૫૬ ખીજનું તથા ચૈત્રિનું પ્રધાનપણું અને ગૌણપણું તમને કહી

પરંતુ નિયોગ નહિ કરતાં બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી પણ સ્ત્રીપુરુષ પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થઈને સ્વર્ગાદિકની ઉત્તમ ગતિને પામે છે તથા પિતૃશ્ચાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. કારણ કે પાંચમા અધ્યાયના ૧૫૬ થી ૧૬૨ સુધીના શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે; સાધ્વી સ્ત્રીએ પતિ જીવતો હોય અથવા તો મરણ પામ્યો હોય તો પણ વ્યભિચારાદિ દોષથી પતિનું અગ્રિય કરવું નહિ, પરંતુ કંદ મૂળ ખાઈને જીવન પૂરું કરવું અને “ન તુ નામાપિ ગૃહી-ચાત્પત્યૌ પ્રેતે પરસ્ય તુ પતિ મુવા પછી પરપુરુષનું નામ પણ લેવું નહિ અને મરણ પર્થત એક પતિવ્રત રાખીને બ્રહ્મચર્ય પાળવું” કે જેથી સ્વર્ગ ગચ્છત્યપુત્રાઽપિ તે પુત્ર-હિત હોય તોપણ સ્વર્ગમાં જાય છે પરંતુ પ્રજ્ઞના લોભથી જે સ્ત્રી સ્વામીનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે પતિના લોકમાંથી બ્રષ્ટ થાય છે એટલું કહ્યા પછી છેવટે ઉપસંહારમાં કહે છે કે; “નાન્યોત્પન્ના પ્રજાસ્તીહ ન ચાપ્યન્યપરિગ્રહે । ન દ્વિતીયશ્ચ સાધ્વીનાં ક્વચિદ્ભર્તૃપ-દિચ્યતે ॥ સ્વામી શિવાય ખીજ પુરુષે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા સ્ત્રીને માટે ધર્મવાળી ગણાતી નથી. તેમ જ પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રજા પુરુષને ધર્મવાળી ગણાતી નથી. સાધ્વી સ્ત્રીએને માટે શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ખીજને ભર્તા કરવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો નથી.” જો કે પરણેલી સ્ત્રીમાં દેવરાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષેત્રજ પુત્ર ધર્મ ગણાય છે; છતાં પણ બ્રહ્મચર્ય પાળનારી સ્ત્રીને માટે તો ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ નિષ્ઠ કર્મ છે, એ વાત ઉપરના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી છે. તેમ જ અધ્યાય ૯ ના શ્લોક ૬૫ માં “નોદ્વાહિકેષુ મન્ત્રેષુ નિયોગઃ કીર્ત્યતે ક્વચિત્ । ન વિવાહવિધાવુક્તં વિધવાવેદનં પુનઃ વિવાહ વિધિના મંત્રોમાં કોષ્ટ પણ ઠેકાણે નિયોગની આજ્ઞા કરવામાં આવી નથી. આ પ્રમાણે શ્લોક ૬૪ તથા ૬૫ ના પૂર્વાર્ધથી નિયો-ગનો નિષેધ કરીને ઉત્તરાર્ધથી મનુ પુનર્વિવાહનો નિષેધ કરતાં કહે છે કે, વિવાહ વિધિમાં વિધવા સ્ત્રીને ખીજ પતિની સાથે પરણવાનું પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. એમ કહીને નિયોગ તથા પુનર્લગ્ન બન્નેને પશુધર્મરૂપે કહી તેની નિંદા કરે છે.

આ પ્રમાણે મનુએ પોતે પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રીના નિયોગનું વિધાન કરી પાછો તેના નિષેધ કર્યો છે એ જ વાત બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં પણ કહેલી છે; “ઉક્તો નિયોગો મનુના નિષિદ્ધઃ સ્વયમેવ તુ । યુગહાસાદશકયોયં કર્તુમન્યૈર્વિવાનતઃ ॥ તપોજ્ઞાનસમાયુક્તાઃ કૃતત્રે-તાયુગે નરાઃ । દ્વાપરે ચ કલૌ નૃણાંશક્તિર્હાનિર્હિ નિર્મિતા ॥ અનેકથા કૃતાઃ પુત્રાઃ ક્ષત્રિયોઃ પુરાતનૈઃ । ન શક્યન્તેઽધુના કર્તુ શક્તિર્હાનૈશ્ચિરંતનૈઃ ॥ મનુએ પ્રથમ નિયોગ કહીને પાછો પોતે જ નિષેધ કર્યો છે, સત્ય યુગ વગેરે ધર્મ યુગોના ક્ષય થવાથી સામાન્ય મનુષ્યો વિધિપૂર્વક નિયોગ કરી શકશે નહિ, સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપર યુગમાં મનુષ્યો તપ અને યોગાભ્યાસવાળા હતા અને કળિયુગમાં મનુ-ષ્યોની શક્તિ ઓછી થતી જાય છે. પુરાતન ઋષિઓએ અનેક પ્રકારે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેવા પ્રાચીન કાળના ઋષિઓની પેઠે આજના શક્તિહીન મનુષ્યોથી બનવું

સ્ત્રીઓના આપદ સંભળાવ્યું. હવે પછી હું સ્ત્રીઓના આપત્કાળનો ધર્મ
ધર્મ. કહું છું.

અશક્ય છે.” ઉપરના બૃહસ્પતિસ્મૃતિના શ્લોકોને આધારે કુલ્લુકભટ્ટ કલિયુગ માટે નિયોગના નિષેધને માને છે. પરંતુ મેઘાતિથિના વિકલ્પ નિયમ પ્રમાણે સર્વ યુગને માટે સંતાનના અભાવમાં પણ નિયોગ કરાવવા કરતાં અક્ષયર્ય પાળવા દેવું એ જ ઉત્તમ છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને એ જ વાત ગોવિંદરાજે પણ કહી છે. “સર્વદૈવ સંતાનાભાવે નિયોગાદનિયોગપક્ષઃ શ્રેયાન્ સર્વ યુગમાં સંતાનના અભાવમાં પણ નિયોગથી (ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ધર્મ્ય છતાં પણ) અનિયોગ પક્ષ જ સારો છે.” પરંતુ આ સર્વે ટીકાકારો બૃહસ્પતિસ્મૃતિ પ્રમાણે કલિયુગમાં નિયોગનો નિષેધ કરવામાં એકમત છે અને એટલા જ માટે તેનો નિષેધ કર્યો છે. તે વાત આદિત્ય પુરાણના કલિવર્ણ્ય પ્રકરણમાં ‘દેવરાજ સુતોત્પત્તિઃ કલિયુગમાં દેવરથી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરવી નહિ’ એમ કહ્યું છે; માટે કલિયુગમાં નિયોગ કરવો નહિ.

આ પ્રમાણે પરણેલી સ્ત્રીના નિયોગનો નિષેધ કર્યા પછી મનુ પોતે ૬૯ માં શ્લોકમાં કહે છે કે; જે કન્યાનો પતિ વાગ્દાન પછી મરણ પામે, તેને પણ ઉપર કહેલા નિયોગ વિધિથી દેવરને આપવી આમ કહીને વાગ્દત્તા કન્યાનો નિયોગ ખતાવે છે અને ૭૧ માં શ્લોકમાં “ન દત્વા કસ્યચિત્ કન્યાં પુનર્દયાત્ વિચક્ષણઃ એક વરને કન્યા આપ્યા પછી તે પતિ મરણ પામે તો પણ વિચક્ષણ પુરુષે તે કન્યા બીજા વરને આપવી નહિ” એમ કહ્યું છે; અને તે જ વાતને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના ટીકાકાર મિતાક્ષરાકાર પણ પુષ્ટિ આપે છે. મીતાક્ષરાકાર આચાર્યાચાર્યના શ્લોક ૬૯ માંની ટીકામાં લખે છે કે, “ક્ષેત્રજ પુત્રને વાગ્દત્તા કન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણવો. કારણ “ચક્ષાં મિયેત કન્યાયા વાચા સત્યે કૃતે પતિઃ” इति मनुस्मरणात् વાગ્દાન કર્યા પછી જે કન્યાનો પતિ મરી ગયો હોય તેનો નીચેના વિધિ પ્રમાણે નિયોગ કરવો.” આ પ્રમાણે મનુ-સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. વળી તેણે વ્યવહારાધ્યાયના ૧૨૭ માં શ્લોકની ટીકામાં કહ્યું છે કે, “અત્રાપિ નિયોગો વાગ્દત્તાવિષય એવં રૂપસ્ય નિયોગસ્ય મનુના નિષિદ્ધત્વાત્ આ ઠેકાણે પણ નિયોગ વાગ્દત્તાના વિષયમાં જ છે. બીજા નિયોગનો મનુએ નિષેધ કર્યો છે.” આ પ્રમાણે કહીને મનુના ૫૯-૬૦-૬૪-૬૫-૬૬-૬૭-૬૮ આટલા શ્લોકોને પ્રમાણ તરિકે આપ્યા છે કે જેમાં પ્રથમ નિયોગ કહીને પછી તેનો નાન્યસ્મિન્ પદથી નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને પછી કહે છે કે “ન ચ વિહિતપ્રતિષિદ્ધત્વાત્ વિકલ્પઃ એક વાર વિધાન કરીને પાછો નિષેધ કર્યો છે માટે તે વિધિનો વિકલ્પ છે એમ માનવું નહિ.” કેમકે નિયોગ કરાવનારની નિંદા કરવામાં આવી છે. વળી સ્ત્રીધર્મમાં વ્યભિચારને બહુ દોષવાળો ગણ્યો છે અને સંયમને બહુ જ પ્રશસ્ત ગણ્યો છે, એમ કહીને મનુના પાંચમા અધ્યાયના ૧૫૭ થી ૧૬૧ સૂત્રોના શ્લોકોનાં પ્રમાણ આપે છે અને છેવટ ઉપસંહારમાં કહે છે કે આ પ્રમાણે વિવાહ સંસ્કારવાળી સ્ત્રીનો નિયોગ નિષિદ્ધ છે.

માટે વાગ્દત્તા કન્યાનો નિયોગ જ ધર્મ્ય નિયોગ છે. ઉપરના વિષયને પુષ્ટિ આપનારાં વચનો કશ્યપ સ્મૃતિમાં પણ આ પ્રમાણે છે:-

સત પૌનર્ભવાઃ કન્યા વર્જનીયાઃ કુલાધમાઃ ।

વાચાદત્તા સનોદત્તા કૃતકૌલુકમંગલા ॥

ઉદકસ્પર્શિતા યા ચ યા ચ પાણિગૃહીતિકા ।

અગ્નિ પરિગતા યા ચ પુનર્ભૂપ્રભવા ચ યા ॥

ઇત્યેતાઃ કાશ્યપેનોક્તા દદ્ધન્તિ કુલમગ્નિવત્ ।

વાણીથી દાન આપેલી, મનથી આપેલી, જેને મંગળસૂત્ર બાંધેલું હોય તેવી, હાથમાં જળ લઇને દાન કરેલી, પાણિગ્રહણ કરેલી, અગ્નિને જેણે પ્રદક્ષિણા કરી હોય તેવી અને પુનર્ભૂ શ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલી, આ સાત કન્યાઓ પુનર્ભૂ કહેવાય છે અને તેવી કન્યાને જે બીજને પુરુષ પરણે તો તે કન્યા તે પતિના કુળને અગ્નિની પેઠે બાળે છે,” એમ કશ્યપ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે.

આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાચીનકાળમાં વાગ્દત્તા કન્યાનો પતિ મરણ પામ્યા પછી તે કન્યાને બીજા સત્પુરુષો પરણતા ન હોતા, તેથી તેવી કન્યાનો દેવરની સાથે નિયોગ કરવામાં આવતો હતો, તેને લીધે તથા મનુના કહેવા પ્રમાણે મિતાક્ષરાકારે વાગ્દત્તા કન્યાના નિયોગને જ ધર્મ્ય નિયોગ માનેલો છે. જે કે મિતાક્ષરાકારના કહેવા પ્રમાણે જ મનુએ પણ વાગ્દત્તાનો નિયોગ કહ્યો છે એ વાત સિદ્ધ છે, પરંતુ મનુએ “નોદ્વાહિકેષુ મંત્રેષુ નિયોગઃ કીર્ત્યતે ક્વચિત્” એ શ્લોકથી નિયોગનો નિષેધ કર્યો છે તે નિષેધ વાગ્દત્તાવિષયક નથી પણ પરણેલી સ્ત્રીના વિષયમાં છે એમ મિતાક્ષરાકારે પોતે ઇતરસ્ય એ પદથી જણાવેલું છે અને મનુસ્મૃતિના સર્વ ટીકાકારોએ ભારતના વ્યાસાદિના દૃષ્ટાંતોથી તેને સિદ્ધવત્ માન્યો છે. પરંતુ વિહિતપ્રતિષિદ્ધત્વાત્ વિકલ્પ ન માનવો એમ મિતાક્ષરાકાર કહે છે તે ઠીક નથી. કેમકે મેધાતિથિએ વિહિતપ્રતિષિદ્ધ માન્યો છે અને તેમ માનવાથી ઐચ્છિક વિકલ્પ હોવાથી ભારતીય નિયોગથી થયેલી પ્રજાને ધર્મ્ય માની શકાય છે. અને સર્વ નિબંધકારોએ કલિમાં નિષેધ કર્યો છે. (વળી જે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કિલ્બ, પતિત વગેરે પુરુષોની વાગ્દત્તાને માટે દત્તામપિ હરેત્કન્યામ્ એ શ્લોકથી તેઓની પાસેથી લઇને બીજાને આપવાનું કહ્યું છે તે, મરનારની વાગ્દત્તાને જીવતાં સૂધી રાખી મૂકી નિયોગની જ આજ્ઞા આપે એમ માનવું અશક્ય છે.) માટે મનુએ કહેલા એ વિભાગથી પરણેલી તથા કુમારી બન્ને સ્ત્રીમાં નિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષેત્રજ પુત્ર કહેવાય છે એમ માનવું જોઈએ. જે કે શ્લોક ૭૧ માં “ન દત્વા કસ્યચિત્ કન્યાં પુનર્દયાદિવક્ષણઃ એક વરને કન્યા આપ્યા પછી તે પતિના મરણ પછી ફરીને બીજા વરને કન્યા આપવી નહિ” એમ મનુએ કહ્યું છે છતાં પણ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના પહેલા અધ્યાયના શ્લોક ૬૫ માં “દત્તામપિ હરેત્ કન્યાં શ્રેયાંશ્વેત્ વર આવ્રજેત્ આ પદથી જે પ્રથમ વર પાતરી અથવા

દુરાચારી હોય અને બીજો વર કુળ, શીળ, વિદ્યા તથા વિનયવાળો મળે તો પ્રથમ વરને આપેલી કન્યા બીજા વરને આપવી. ” આ પ્રમાણે જીવતા વરને છોડીને બીજા વરને આપવાને યોગી યાજ્ઞવલ્કય પંડે આજ્ઞા આપે છે. વળી મનુ નવમા અધ્યાયના શ્લોક ૯૭ માં જ, “ કન્યાયાં દત્તશુલ્કાયાં મ્રિયેત યદિ શુલ્કદઃ । દેવરાય પ્રદાતવ્યા યદિ કન્યાઽનુમન્યતે આસુર વિવાહથી જે કન્યાનું મૂલ્ય આપવામાં આવ્યું હોય અને તેનો પતિ મરી જાય તો તે મુવા પછી (જે તે કન્યા બ્રહ્મચર્ય પાળવા ઇચ્છતી હોય તો તે મૂલ્ય તેના પિતૃપક્ષને જ રહે છે. પરંતુ જે તેને બીજે આપવામાં આવે તો તેની પાસેથી ધન લઈને તેના દેવરાદિક સપિંડને આપવું અને) જે તે કન્યાની ઇચ્છા હોય તો તેને તેના દેવર સાથે પરણાવવી. ” આ પ્રમાણે ધન લઈને આપેલી કન્યા પણ તેની ઇચ્છા હોય તો જ દેવરને પરણાવવી એમ કહ્યું છે તો જે વાગ્દત્તા કન્યાને માટે મનુષ્યે નિયોગ કહેલો છે તે નિયોગ, શ્લોક ૯૭ માં કહેવા પ્રમાણે મૂલ્ય લઈને મોટા લાઈને આપેલી કન્યા તેના મુવા પછી કન્યાની ઇચ્છાથી તેના દેવરને આપવામાં આવે તેવી કન્યાના સંબંધમાં સમજવો અથવા તો એક સ્ત્રીને એક પુરુષના ઉપર પ્રેમ છે અને તે પતિ કુંવારો જ મરી ગયો હોય અને તે સ્ત્રી સાવિત્રીની પેઠે બીજા પતિને પરણવા ઇચ્છતી ન હોય, (જે કે એવી સ્ત્રીને નિયોગ થવાનો અસંભવ છે છતાં પણ) તેનાં સાસુ, સસરો વગેરે નિયોગ કરવાની આજ્ઞા આપે તો તેને માટે ઉપરના નિયોગ ચરિતાર્થ છે; અને તેવી કન્યામાં જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે મરનારનો ક્ષેત્રજ પુત્ર ગણાય છે. વળી પારાશર સ્મૃતિમાં ‘ નષ્ટે સ્મૃતે ’ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરતાં ભટ્ટોજી વગેરે વિદ્વાનો કહે છે કે, પતિશબ્દની સમાસમાં જ ઘી સંજ્ઞા થાય છે, તેથી અહિંયાં પતિશબ્દનો અર્થ ગૌણપતિ એવો કરવો જોઈએ. એટલે કે વાગ્દત્તા કન્યાનો પતિ જે ખોવાઈ ગયો હોય, મરી ગયો હોય, સંન્યાસ લઈને ચાલ્યો ગયો હોય, નપુંસક થઈ ગયો હોય, અથવા તો પતિત થયો હોય તો તે કન્યાને બીજા વર સાથે પરણાવવી. ” (આ શ્લોક પ્રાચીન મનુસ્મૃતિના પુસ્તકમાં હતો એમ કેટલાક માને છે). આ પ્રમાણે પારાશર સ્મૃતિમાં વાગ્દત્તા કન્યાને તેના પતિના મરણ પછી બીજા પતિને આપવાની આજ્ઞા કરી છે. અનુશય વિધિમાં જેમ એક વસ્તુ ખરીદ કર્યા પછી દશ દિવસની અંદર પશ્ચાત્તાપ થાય તો તે વસ્તુની પાછી લેવડ દેવડ થઈ શકે છે; તેમ જ કન્યાનું દાન કર્યા પછી અને સપ્તપદી થયા પહેલાં નષ્ટ, મૃત, ક્ષિણ, વગેરે ઉપરનાં કોઈપણ પશ્ચાત્તાપનાં કારણ વરવિષે જણાય તો તે કન્યા તેના પિતાની જ ગણાય છે. કેમ કે મનુષ્યે કહ્યું છે કે;—“ તેષાં નિષ્ઠા તુ વિજ્ઞેયા વિદ્વદ્भिः सप्तमे पदे विवाह कर्त्तव्यः पछी सप्तपदी पूरी थाय त्वारे ज विवाह संपूर्ण थाय છે, આમ વિદ્વાનોએ જાણવું. ” વસિષ્ઠ સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે;—“ न च मंत्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव स जे મંત્રોપચારણ પૂર્વક વિવાહ સંસ્કારથી તે કન્યા વરને આપવામાં આવી ન હોય તો તે કન્યા ઉપર પિતાનું જ સ્વત્વ છે, તેથી તેનો પિતા ઉપરનાં અનુશય (પશ્ચાત્તાપ) નાં

નાધેહિ પતિમેકાદશં કૃધિ આ સ્ત્રીને વિષે દશ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર અને હે વધુ ! તું દશ પુત્રની માતા અને અગ્યારમા આ તારા પતિ સહિત યોહોળા કુટુંબવાળી થા !” સૂત્રકરો વિવાહ કર્યા પછી વરવધૂને આશીર્વાદ આપતી વેળા આ મંત્ર યોજવાનું કહે છે. આ પ્રમાણે માંગલિક પ્રસંગમાં આશીર્વાદ આપતાં તે સ્ત્રીને તારા અગ્યાર પતિ થજ્જે એવા અમાંગલિક અર્થની કલ્પના કરવી એ કેટલું અજ્ઞાન છે. વળી એકાદશમ્ એ શબ્દમાં પૂરણાર્થ હટ્ પ્રત્યય થયેલો છે અને તેનો અર્થ અગ્યારમો એવો થાય છે. એટલે દશ પુત્ર સહિત અગ્યારમા પતિનું પ્રાધાન્ય છે પરંતુ તેમાં અગ્યાર એમ સંખ્યાવાચકનું પ્રાધાન્ય નથી.

આમ હોવાથી વ્યાકરણશાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ તેઓનો અર્થ અધટિત છે. વળી તેઓ અર્થર્થવેદ કાં. ૫ સૂ. ૧૭ ના મંત્રને પ્રમાણ તરિકે આપે છે. ઉત્ત યત્પતયો દશ સ્ત્રિયાઃ પૂર્વે અબ્રાહ્મણાઃ । બ્રહ્માચેદ્વસ્તમગ્રહીત્ સ એવ પતિરેકધા ॥ બ્રાહ્મણ એવ પતિર્ન રાજન્યો ન વૈશ્યઃ (અહીં સ્ત્રી શબ્દની સાથે સંખ્યાવાચક દશ શબ્દ હોવાથી સ્ત્રીને શાસ્ત્રાનુસારે દશ પતિ કરવાની આજ્ઞા આપી છે આમ મિથ્યા કલ્પના કરે છે.) કૌશિક સૂત્રકાર કહે છે કે; ચોરો જ્યારે ગાયોને ચોરી જાય ત્યારે તેના ઉપર અભિચાર કરવામાં આ સૂક્તનો વિનિયોગ છે. આ સૂક્તના પાંચમા મંત્રનું ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે છે; તેન જાયામન્વવિન્દદ્ વૃહસ્પતિઃ સોમેન નીતાં જુહ્નં ન દેવાઃ સોમરસથી ભરેલા જુહ્ન નામના પાત્રરૂપી સ્ત્રીને બૃહસ્પતિએ મેળવી. બીજા દેવો મેળવી શક્યા નહિ અને તે જ સૂક્તના સાતમા મંત્રમાં વીરા ચેતુઃશંતે મિથો બ્રહ્મજાયા હિનસ્તિ તાન્ ઉપર દર્શાવેલા પાંચમા મંત્રમાં બતાવેલી બૃહસ્પતિની જગ્યા બ્રહ્મજાયા તરિકે આ મંત્રમાં પણ વર્ણવેલી છે અને એ જ બ્રહ્મજાયાનો સંબંધ આગળ જણાવેલા આઠમા મંત્રમાં પણ છે. અને તે આઠમા મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તે જુહ્નરૂપી બ્રહ્મજાયા સ્ત્રીના બૃહસ્પતિ શિવાયના જે દશ દેવો છે તે તેના પતિ થઈ શકતા નથી. એ જુહ્ન (પાત્ર) ના હાથને એક બૃહસ્પતિ જ ગ્રહણ કરી શકે છે. એટલે જુહ્નનો એક જ પતિ થઈ શકે છે. ક્ષત્રિયના અને વૈશ્યના દેવો તેના પતિ થઈ શકતા નથી. બીજા અર્થ આ પ્રમાણે છે:—બૃહસ્પતિસવ નામના યજ્ઞનો અધિકારી બ્રાહ્મણ જ છે; ક્ષત્રિય અથવા તો વૈશ્ય નથી. તે યજ્ઞમાં જુહ્નને (યજ્ઞનાં પાત્રને) ગ્રહણ કરવાનો બ્રાહ્મણને જ અધિકાર છે બીજાને નથી. ત્રીજા અર્થ આ પ્રમાણે છે:—જુહ્ન એટલે વાણીના પતિ વાયસ્પતિ એટલે બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે. બીજા ક્ષત્રિયાદિક થઈ શકતા નથી. આ ઉપરાંત નીચેના શ્લોકને પણ પ્રમાણ તરિકે કહે છે. મનુષ્યે બાર પ્રધરના પુત્રોનો પિતાની મિલકતમાં ભાગ કહેલો છે તે બારમાં પૌનર્ભવ નામનો એક પુત્ર છે; જેની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં મનુષ્ય. ૬ શ્લોક. ૧૭૫ માં કહેલું છે કે; યા પત્યા વા પરિત્યક્તા વિધવા વા સ્વચેચ્છયાં । ઉત્પાદયેત્ પુનર્ભૂત્વા સ પૌનર્ભવ ઉચ્યતે । જે સ્ત્રીને પતિએ ત્યાગ કરેલી હોય, તે સ્ત્રી અથવા તો વિધવા સ્ત્રી બીજા સર્વાણું પતિની સ્ત્રી થઈને જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે તે પૌનર્ભવ કહેવાય છે અને તેની પછી આ શ્લોક છે;—જા ચેદ્વત્તયોનિઃ

નિત્યમભિસંવભૂય હે નારિ! જીવલોક તરફ (જ્ઞેષ્ઠને) ઉઠ અને અહીં આવ, મરી ગયેલા આ પતિની પાસે તું સુતેલી છે, તારા દિધિષુ (પાલન કરનારા) અને પાણિ-ગ્રહણ કરનારા પતિની જાથારૂપે તું ઉત્પન્ન થયેલી છે.”

આ મરનાર પુરુષ જો આહ્વાણ હોય તો તેની સ્ત્રીને શિષ્ય અથવા તો પુત્ર ઉઠાડે છે. કારણ કે આહ્વાણને શિષ્ય હોવાનો સંભવ છે. અને બીજા વર્ણની સ્ત્રીનો પુત્ર હોય તો તે ઉઠાડે છે કે “હે માતા! તારું પાલન કરનાર અને પાણિગ્રહણ કરનાર પતિ મરણ પામ્યો છે; તેથી તું બળી મરવાને તૈયાર થયેલી છો પરંતુ તું મારા પિતાની જાથા એટલે પિતાના બીજરૂપે મારા જેવા પુત્રવાળી છો માટે બળી મરવાને યોગ્ય નથી. કેમકે પુત્રવતી માતાને બળી મરવાનો અધિકાર નથી.”

તો હવે એક પુત્ર કે જેનો પાલન કરનાર પિતા મરી ગયો છે અને જેની માતા પોતાનું સૌભાગ્ય જવાથી શોકમાં ગ્રસ્ત થયેલી છે તેને હે માતા! તું તારા પુનર્લેશ કરનારા પતિને માટે ઉઠ એમ કહે તો તેના જેવો બીજો કુપુત્ર કાણ અને વેદ મંત્રનો આ પ્રમાણે કલ્પિત અર્થ કરે તેના જેવો બીજો મૂર્ખ પણ કાણ? તેમ જ દિયર પણ પોતાનો ભાઈ મરી ગયા પછી તે જ વખતે પોતાની માતા તુલ્ય ભાલીને પોતાની સાથે પુનર્લેશ કરવાનું કહે, એ વાત પણ સર્વથા અસંભવિત છે.

આ મંત્રમાં વિવાદનું કારણ ‘દિધિષુ’ શબ્દ છે. વાયસ્પતિમિત્ર આ શબ્દનો અર્થ દિધિ (ધૈર્ય) ઇચ્છતીતિ દિધિષુ: એટલે ધૈર્યને ઇચ્છનારો એવો કરે છે તેથી દિધિષુ શબ્દનો પુનર્લેશ કરનારો પતિ એવો અર્થ કરવો તે અયુક્ત છે. વળી પુનર્લેશના પક્ષ-કારો “સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગંધર્વો વિવિદ ઉત્તરઃ। તૃતીયો અગ્નિષ્ઠે પતિસ્તુરીયસ્તે મનુષ્યજઃ” આ મંત્રને પ્રમાણ તરિકે આપીને સ્ત્રીને ચાર પતિ કરવાની આજ્ઞા આપે છે, પરંતુ આ મંત્રનો ખરો અર્થ યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિના આચારાધ્યાયના ૭૧ મા શ્લોકમાં ભગવાન યાજ્ઞવલ્કયે સ્પષ્ટ કર્યો છે. સોમઃ શૌચં દદાવાંસાં ગંધર્વશ્ચ જુમાં ગિરમ્। પાવકઃ સર્વમેધ્યત્વં મેધ્યા વૈ યોષિતો હ્યતઃ કન્યા ઉત્પન્ન થયા પછી પહેલાં બે વર્ષ સોમ દેવતા કન્યાનું પાલન કરે છે અને તેને બાહ્યાચારની પવિત્રતા આપે છે. પછીનાં બે વર્ષ ગંધર્વ પાલન કરે છે અને તેને સુંદર વાણી આપે છે. તે પછીનાં બે વર્ષ અગ્નિ-દેવતા પાલન કરે છે અને તે સર્વ કાર્યોમાં પવિત્રતા આપે છે એટલા માટે સ્ત્રીઓ સર્વથા પવિત્ર છે.

આ પ્રમાણે છ વર્ષ સૂધી આ ત્રણ દેવતાઓ કન્યાના પાલક હોવાથી તે કન્યાને અગ્નિની સાક્ષીએ છ વર્ષ પછી મનુષ્ય પતિને આપવામાં આવે છે. માટે ઉપર કહેલા ત્રણ દેવતાઓ કન્યાના પાલક છે પરંતુ તેઓ મનુષ્યપતિ નથી. વળી નવીનો જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીની સાથે સંખ્યાવાચક શબ્દોને જુવે છે ત્યાં ત્યાં તેટલા તેના પતિ છે એવી કલ્પના કરે છે.

એક કન્યાનો વિવાહ થઈ ગયા પછી તે વરવધૂ પોતાના વડીલોને પગે પડે છે સારે વડીલો તે નવાં વરવધૂને આશીર્વાદ આપીને બોલે છે કે—“દશાસ્યાં પુત્રા-

નાથેહિ પતિમેકાદશં કૃધિ આ સ્ત્રીને વિષે દશ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર અને હે વધુ ! તું દશ પુત્રની માતા અને અગ્યારમા આ તારા પતિ સહિત યોહોળા કુટુંબવાળી થા !” સૂત્રકારો વિવાહ કર્યા પછી વરવધૂને આશીર્વાદ આપતી વેળા આ મંત્ર યોગવાનું કહે છે. આ પ્રમાણે માંગલિક પ્રસંગમાં આશીર્વાદ આપતાં તે સ્ત્રીને તારા અગ્યાર પતિ થજ્જે એવા અમાંગલિક અર્થની કલ્પના કરવી એ કેટલું અજ્ઞાન છે. વળી એકાદશમ્ એ શબ્દમાં પૂરણાર્થ હટ્ પ્રત્યય થયેલો છે અને તેનો અર્થ અગ્યારમો એવો થાય છે. એટલે દશ પુત્ર સહિત અગ્યારમા પતિનું પ્રાધાન્ય છે પરંતુ તેમાં અગ્યાર એમ સંખ્યાવાચકનું પ્રાધાન્ય નથી.

આમ હોવાથી વ્યાકરણશાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ તેઓનો અર્થ અધટિત છે. વળી તેઓ અર્થર્થવેદ કાં. ૫ સૂ. ૧૭ ના મંત્રને પ્રમાણ તરિકે આપે છે. હત યત્પતયો દશ સ્ત્રિયાઃ પૂર્વે અબ્રાહ્મણાઃ । બ્રહ્માચેદ્વસ્તમગ્રહાત્ સ એવ પતિરેકધા ॥ બ્રાહ્મણ એવ પતિર્ન રાજન્યો ન વૈશ્યઃ (અહીં સ્ત્રી શબ્દની સાથે સંખ્યાવાચક દશ શબ્દ હોવાથી સ્ત્રીને શાસ્ત્રાનુસારે દશ પતિ કરવાની આજ્ઞા આપી છે આમ મિથ્યા કલ્પના કરે છે.) કૌશિક સૂત્રકાર કહે છે કે; ચોરો જ્યારે ગાયોને ચોરી જાય ત્યારે તેના ઉપર અભિચાર કરવામાં આ સૂક્તનો વિનિયોગ છે. આ સૂક્તના પાંચમા મંત્રનું ઉત્તરાર્થ આ પ્રમાણે છે; તેન જાયામન્વલિન્દદ્ વૃહસ્પતિઃ સોમેન નીતાં જુહ્મં ન દેવાઃ સોમરસથી ભરેલા જુહ્મ નામના પાત્રરૂપી સ્ત્રીને બૃહસ્પતિએ મેળવી. બીજા દેવો મેળવી શક્યા નહિ અને તે જ સૂક્તના સાતમા મંત્રમાં વીરા યેતૃહ્મંતે મિથો બ્રહ્મજાયા હિનાસ્તિ તાન્ ઉપર દર્શાવેલા પાંચમા મંત્રમાં બતાવેલી બૃહસ્પતિની જાયા બ્રહ્મજાયા તરિકે આ મંત્રમાં પણ વર્ણવેલી છે અને એ જ બ્રહ્મજાયાનો સંબંધ આગળ જણાવેલા આઠમા મંત્રમાં પણ છે. અને તે આઠમા મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તે જુહ્મરૂપી બ્રહ્મજાયા સ્ત્રીના બૃહસ્પતિ શિવાયના જે દશ દેવો છે તે તેના પતિ થઈ શકતા નથી. એ જુહ્મ (પાત્ર) ના હાથને એક બૃહસ્પતિ જ ગ્રહણ કરી શકે છે. એટલે જુહ્મનો એક જ પતિ થઈ શકે છે. ક્ષત્રિયના અને વૈશ્યના દેવો તેના પતિ થઈ શકતા નથી. બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે—બૃહસ્પતિસવ નામના યજ્ઞનો અધિકારી બ્રાહ્મણ જ છે; ક્ષત્રિય અથવા તો વૈશ્ય નથી. તે યજ્ઞમાં જુહ્મને (યજ્ઞનાં પાત્રને) ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર છે બીજાને નથી. ત્રીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જુહ્મ એટલે વાણીના પતિ વાયસ્પતિ એટલે બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે. બીજા ક્ષત્રિયાદિક થઈ શકતા નથી. આ ઉપરાંત ત્રીજેના શ્લોકને પણ પ્રમાણ તરિકે કહે છે. મનુષ્યે ચાર પ્રકારના પુત્રોનો પિતાની મિલકતમાં ભાગ કહેલો છે તે ચારમાં પૌનર્ભવ નામનો એક પુત્ર છે; જેની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં મનુષ્ય. ૬ શ્લોક. ૧૭૫ માં કહ્યું છે કે; યા પત્યા વા પરિત્યક્તા વિધવા વા સ્વયેચ્છયાં । ઉત્પાદયેત્ પુનર્ભૂત્વા સ પૌનર્ભવ ઉચ્યતે । જે સ્ત્રીને પતિએ ત્યાગ કરેલી હોય, તે સ્ત્રી અથવા તો વિધવા સ્ત્રી બીજા સર્વણ પતિની સ્ત્રી થઈને જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે તે પૌનર્ભવ કહેવાય છે અને તેની પછી આ શ્લોક છે;—જા ચેદ્વસ્તવ્યોનિઃ

સ્યાદ્વત્પ્રત્યાગતાપિ વા । પૌનર્ભવેન મર્ત્ત્રા સા પુનઃ સંસ્કારમર્હતિ । અને તે પતિએ ત્યાગ કરેલી અથવા તો વિધવા સ્ત્રી જે રજસ્વલા ન થઈ હોય તો કોઈ બીજા પતિ સાથે સંસ્કાર કરવાને યોગ્ય છે. તેમજ પિતાએ બાળક વરને કન્યા આપી હોય અને તે કન્યા કોઈ બીજા વરને પરણી હોય અને પાછી તે પ્રથમ વરની પાસે રજ્જેદર્શન થયા પહેલાં જ આવે તો તે વરની સાથે તે કન્યા પુનઃ સંસ્કાર કરવાને યોગ્ય છે. તેથી મર્ત્ત્રા સા સંસ્કર્તવ્યા ચ પ્રાયશ્ચિત્તાદિભિઃ ક્રમાત એ બ્રહ્મપુરાણનાં વચન પ્રમાણે બીજા પતિએ પુનઃ પ્રાયશ્ચિત્ત સંસ્કાર કરીને ઘરમાં રાખેલી પુનર્ભૂતી ઉત્પન્ન થયેલો તે પુત્ર પૌનર્ભવ કહેવાય છે. અને બ્રાહ્મણુથી (દ્વિજથી) બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો તે પુત્ર, બ્રાહ્મણુની પંક્તિમાં જોશીને જન્મવાને યોગ્ય ગણાતો નથી. મનુ અ. ૨ શ્લો. ૧૭૪ પરદોરેષુ જાયેતે દ્વૌ સુતૌ કુંડગોલકૌ । પત્યૌ જીવતિ કુંડઃ સ્યાન્મૃતે મર્તરિ ગોલકઃ ॥ તૌ તુ જાતૌ પરક્ષેત્રે પ્રાણિજૌ પ્રેત્ય ચેહ ચ । દત્તાનિ હવ્યકવ્યાનિ નાશયેતે પ્રદાયિનામ્ ॥ (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પતિએ ત્યાગ કરેલી અથવા વિધવા સ્ત્રી એ બન્ને સ્ત્રીઓ પરસ્ત્રી કહેવાય છે) અને તે સ્ત્રીમાં પતિ જીવતાં પરપુરુષથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે કુંડ કહેવાય છે અને પતિના મરણ પછી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે ગોલક કહેવાય છે અને તે બન્ને પુત્રો પરસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તેમને દેવકાર્યમાં (યજ્ઞાદિ વરણુમાં) તથા પિતૃકાર્યમાં (શ્રાદ્ધમાં) આપેલું દાન, ભોજન વગેરે નિષ્ફળ જાય છે. આ પ્રમાણે પૌનર્ભવ પુત્ર યાજન, પ્રતિગ્રહ, અધ્યાપન વગેરે કર્મને અધિકારી નથી.

હવે પુનર્લગ્નના સર્વે પક્ષકારો જે શ્લોકના ઉપર પોતાનો સધળો આધાર રાખે છે તે શ્લોક આ છે;—નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લીષે ચ પતિતે પતૌ । પંચસ્વાપત્તુ નારીણાં ષત્તિરન્યો વિધીયતે આ શ્લોક વેશવાળ કરેલી કન્યાના પતિને લગતો છે. એમ નંદન તથા ભટ્ટોજ દીક્ષિત વગેરે કહે છે, એ વાત અમે ઉપર કહી ગયા છીએ છતાં પણ નારદ સ્મૃતિમાં આ શ્લોકને પ્રોષિતભર્તૃકા (જેનો પતિ દેશાંતર ગયો હોય તેવી સ્ત્રી)નાં પ્રકરણમાં ભણેલો છે અને તેનો અર્થ મહાન્ મીમાંસક મેધાતિથિ આ પ્રમાણે કરે છે;—જે સ્ત્રીનો પતિ ખોવાઈ ગયો હોય અથવા તો નાશી ગયો હોય, મરી ગયો હોય, સંન્યાસી થઈ ગયો હોય, નપુંસક નીવડ્યો હોય, અથવા તો પતિત થઈ ગયો હોય આ રીતે પાંચ આપત્તિમાં સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ભરણપોષણ માટે કોઈ પણ પાલકનો આશ્રય કરવો.” આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જે પતિ શબ્દ છે તેનો અર્થ મેધાતિથિ આ પ્રમાણે કરે છે. પાલનાત્ પતિઃૐરંધ્રિકર્માદિના આત્મવૃત્ત્યર્થમન્યં પતિમાશ્રયેત્ । પાલન કરનાર હોવાથી તે પતિ કહેવાય છે. ઘરનાં કામકાજ કરીને પોતાની વૃત્તિ ચલાવવા માટે બીજા પાલકનો આશ્રય કરવો. ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા મરણ પામેલા શિવાય બીજા ચાર પુરુષની સ્ત્રીઓ બીજો ધણી કરતી નથી.

૧ જે સ્ત્રીનો પતિ પરણ્યા પછી અમુક વર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવીને સંતાનની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં અથવા થયા પછી લાગી ગયેલો હોય તો તે સ્ત્રી કોઈ પણ પાલકનો આશ્રય કરે છે.

૨ જે સ્ત્રીનો પતિ સંતાનની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં અથવા પંછી સંન્યાસી થઈ ગયો હોય તેવી સ્ત્રી પાલકનો આશ્રય કરે છે. તેમ જ ૩ અગમ્યા સ્ત્રીની સાથે ચાલવું, દારુ પીવો વગેરે કાર્યથી પતિત થયેલા પુરુષની સ્ત્રી પણ પોતાના સદ્ગતિનથી રહે છે.

તેમ ૪ ધણાએક પુરુષો અમુક વય વીસા પછી નપુંસક થઈ જાય છે તેવા પુરુષોની સ્ત્રીઓ પણ પતિના ધરમાં જ રહે છે.

અતિશય વગેરે જે જ્ઞાતિઓમાં છેડો ફાટી દેવાનો ચાલ છે તેવી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ ઉપરનાં કારણોને લીધે કદાચ બીજા પતિ કરે તો એ વાત બનવા યોગ્ય છે. પરંતુ પુનર્લગ્ન નહિ કરનારી કેટલીક સારી જ્ઞાતિઓમાં જેનો પતિ ખોવાઈ ગયો હોય, સાધુ થઈ ગયો હોય, પછવાડેથી નપુંસક નિવળ્યો હોય અથવા તો દુરાચારથી પતિત થયેલો હોય તેવા પુરુષની સ્ત્રી બીજા ધણીના ધરમાં બેસતી નથી. તેમ પુનર્લગ્ન નહિ કરનારા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સ્ત્રીઓ પણ ઉપર કહેલી ચાર આપત્તિમાં બીજા પતિ કરતી નથી. તેમ તેને બીજા પતિ કરવાનો કોઈ ઉપદેશ પણ કરતું નથી.

ઉપરની ચાર આપત્તિમાં સ્ત્રીને બીજા પતિ કરવાનો ધર્મ નથી એમ માની સર્વ પ્રજા તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે અને તેની જ સાથે કહેલી પાંચમી આપત્તિવાળી સ્ત્રી કે જેનો પતિ મરી ગયો છે તેવી સ્ત્રીએ બીજા પતિ કરવો, એવો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અર્થ કરીને પુનર્લગ્ન કરાવવા ઇચ્છનારાઓ શાસ્ત્રનો કેટલો ખોટો અર્થ કરે છે તે પ્રજાએ સમજવું જોઈએ. વળી આ શ્લોકની નીચે જ બીજા શ્લોક છે અને તેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ગની જે સ્ત્રીઓના પતિઓ દેશાવર ચાલ્યા જાય, તેઓએ આક, ચાર અથવા તો બે વર્ષ પછી બીજાનો આશ્રય કરવો એમ લખ્યું છે અને તેટલાં વર્ષો પછી તે સ્ત્રીઓ બીજા પતિની સાથે પુનર્લગ્ન કરે તો કેવો અનર્થ થાય તેના પ્રજાએ વિચાર કરવાની જરૂર છે, માટે બીજા પતિનો આશ્રય કરવો એ શબ્દનો અર્થ બીજા પાલકનો આશ્રય કરવો આવો છે.

કેટલાએક લોકો વાલીની સ્ત્રી તારાએ સુગ્રીવની સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું તથા રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીએ વિલિખણની સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું એમ કહી ઇતિહાસથી પુનર્લગ્નને સિદ્ધ કરવા માગે છે. પરંતુ વાનર અથવા રાક્ષસની જાતિઓમાં પુનર્લગ્ન હોવાથી દ્વિજાએ પણ પુનર્લગ્ન કરવાં એમ સિદ્ધ થતું નથી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં મંદોદરીનાં પુનર્લગ્ન વિલીખણ સાથે થયાં એમ કહેલું નથી. કેટલાએક ઇરાવતની હિલુપી નામની નાગકન્યામાં અર્જુને પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો એમ કહીને અર્જુને પુનર્લગ્ન કર્યા હતાં એમ કહે છે, પરંતુ તે પુનર્લગ્ન નહતાં પણ તે સ્ત્રીનો પતિ મરી ગયેલો હોવાથી અર્જુને તે સ્ત્રીને વિષે નિયોગ વિધિથી ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. આમ છતાં મનુષ્ય શિવાય અન્ય જાતિઓનાં પ્રમાણ આપીને તે ધર્મ મનુષ્ય જાતિને લાગુ પાડવો, એ મનુષ્યબુદ્ધિથી ઉલટું છે. વિવાહ સમયે સ્ત્રી પોતાના પુરુષની સાથે સપ્તપદીમાં બેસી વચનોથી બંધાય છે ત્યારે પતિ કહે છે કે, “સમાદં ક્લુત્ત્વં ચૌરદં

આતુર્જ્યેષ્ઠસ્ય भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।

यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

૫૭ મોટાભાઈની સ્ત્રી નાનાભાઈની માતા તુલ્ય ગણાય છે અને નાના ભાઈની સ્ત્રી મોટાભાઈને પુત્રની વડુ સમાન ગણાય છે.

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाग्रजस्त्रियम् ।

पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

૫૮ આપત્તિનો સમય ન હોય ત્યારે, (પુત્ર હોય ત્યારે,) મોટો ભાઈ નાનાભાઈની સ્ત્રી સાથે અને નાનો ભાઈ મોટાભાઈની સ્ત્રી સાથે નિયોગ વિધિથી ગમન કરે છે, તો તે બન્ને પતિત થાય છે.

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।

प्रजेप्सिताधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥ ५९ ॥

૫૯ સંતાન ન હોય ત્યારે પોતાના પતિના ગુરુજનોએ જેને આજ્ઞા

પૃથિવી ત્વમ્ હું સામરૂપ છું અને તું ઋચારૂપ છે. એટલે ઋચા એ જ સામરૂપે ગાન કરવામાં આવે છે. માટે સામ અને ઋચા જૂદાં થઈ શકતાં નથી તેમ જ હું સ્વર્ગરૂપ છું અને તું પૃથ્વીરૂપ છે. એટલે જેમ દાવાપૃથ્વી નિત્ય સંબંધવાળાં હોવાથી છૂટાં પડી શકતાં નથી તેમ જ મારો અને તારો પણ નિત્ય સંબંધ છે. વળી કહે છે કે, “મમ વ્રતે હૃદયં દધામિ મમ ચિત્તમનુ ચિત્તં તેસ્તુ મમવાચમેકમનાજુષસ્વ પ્રજાપતિષ્ઠા નિયુનક્તુમહ્યમ્ મારાં (પાતિવ્રતમાં) વ્રતમાં તારું હૃદય ધારણુ કરું છું, તારું ચિત્ત મારા ચિત્તનું અનુવર્તન કરો, મારી વાણીનો એક મનથી આદર કરો! તથા પ્રજાપતિ તુંને મારા હિતને માટે પ્રેરણા કરો.”

વળી સૃષ્ટિની આદિમાં પ્રજાપતિએ દ્વિતીયોમેઆત્માજાયેત મારા આત્મારૂપ બીજું શરીર થાય એવી ઇચ્છાથી (સંકલ્પથી) સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરી છે. એટલા માટે જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આત્મનોર્ઘ્યં યત્પત્ની પત્ની એ પોતાનો અર્ધ ભાગ છે.”

આ પ્રમાણે મન, વાણી અને કાયાથી પતિની સાથે એક પિંડરૂપે મળી ગયેલી સ્ત્રી પતિના મરણ પછી પોતે દેવોની સમક્ષમાં આપેલાં વચનને ભૂલી જઈ, પરપુરુષ સાથે પોતાનો બીજો સંસાર માંડે એ આર્થ શાસ્ત્રથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે અને એ જ વાત મનુએ કહી છે કે;—“ ન તુ નામાપિ ગૃહીયાત્ પત્યૌ પ્રેતે પરસ્ય ચ પતિ મુવા પછી દ્વિજ્ઞેની સ્ત્રીએ પરપુરુષનું નામ પણ લેવું નહિ.” માટે દ્વિજ્ઞેને પુનર્લગ્ન સર્વથા નિષિદ્ધ છે.

કરેલી હોય એવી શ્રીએ દીયરની પાસેથી અથવા તો પોતાના સપિણ્ડ પુરુષની પાસેથી વિધિપૂર્વક મનગમતી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી.

વિધવાયાં નિયુક્તસ્તુ વૃતાક્તો વાગ્યતો નિશિ ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ૬૦ ॥

૬૦ પતિ તરફના ગુરુજનોએ જેને આજ્ઞા કરી હોય તેવા પુરુષે આખા શરીર ઉપર ઘી ચોળી, વાણીને નિયમમાં રાખી, રાત્રે વિધવામાં એક જ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, પરંતુ બીજો પુત્ર કદી પણ ઉત્પન્ન કરવો નહિ.

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।

अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ૬૧ ॥

૬૧ નિયોગની વિધિને જાણનારા કેટલાએક ઋષિઓ એક પુત્રથી નિયોગનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, માટે શ્રીઓને વિષે ધર્મ પ્રમાણે બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, આમ માને છે.

વિધવાયાં નિયોગાર્થે નિર્વૃત્તૈ તુ યથાવિધિ ।

गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥ ૬૨ ॥

૬૨ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધવા સ્ત્રીને વિષે નિયોગનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ રહ્યા પછી, નાના ભાઈએ મોટા ભાઈની સ્ત્રી સાથે માતાની પેઢે વર્તવું અને મોટા ભાઈએ નાના ભાઈની સ્ત્રી સાથે પુત્રની વહુ તરિકે વર્તવું.

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः ।

तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुस्तल्पगौ ॥ ૬૩ ॥

૬૩ જેનો નિયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, તે બન્ને શાસ્ત્રના વિધિને તજી દઈને ધન્ય પ્રમાણે વર્તે તો તે બન્ને પાતકી થાય છે તથા પુત્રની વહુની સાથે અને ગુરુની પત્નીની સાથે ગમન કરનારા ગણાય છે.

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन्हि नियुज्जानા ધર્મં હન્યુઃ સનાતનમ્ ॥ ૬૪ ॥

૬૪ દ્વિજ વર્ણે (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) પતિ શિવાય બીજા પુરુષની સાથે વિધવા સ્ત્રીના (તથા નપુંસક અથવા પતિતની સ્ત્રીનો) નિયોગ કરાવવો નહિ. જેઓ પતિ શિવાય બીજા પુરુષની સાથે સ્ત્રીનો નિયોગ કરાવે છે, તેઓ સનાતન ધર્મનો નાશ કરે છે.

નોદ્વાહિકેષુ મન્ત્રેષુ નિયોગઃ કીર્ત્યતે કચિત્ ।

ન વિવાહવિધાવુક્તં વિધવાવેદનં પુનઃ ॥ ૬૫ ॥

૬૫ વિવાહ કર્મમાં લણવામાં આવતા મંત્રોમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નિયોગ કહેવામાં આવ્યો નથી, તેમ વિવાહ વિધિમાં પણ સ્ત્રીનો પુનર્વિવાહ કહ્યો નથી.

અયં દ્વિજૈર્હિ વિદ્વદ્भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

મનુષ્યાણામપિ પ્રોક્તો વેને રાજ્યં પ્રશાસતિ ॥ ૬૬ ॥

૬૬ વેન રાજા રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે તેણે આ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવી હતી, પરંતુ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ મનુષ્યોને માટે આ પશુધર્મને નિન્દી કાઢ્યો છે.

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ૬૭ ॥

૬૭ પૂર્વે રાજર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો વેન, આખી પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતો હતો, તેનું મન, કામવડે વિદ્ધ થવાથી, તેણે વર્ણોમાં સંકરપણું પ્રવર્તાવ્યું હતું.

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपતिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ૬૮ ॥

૬૮ ત્યારથી જે પુરુષ શાસ્ત્રના અર્થને નહિ સમજીને વિધવા સ્ત્રીનો સંતાન માટે નિયોગ કરાવે છે, તેની સત્પુરુષો નિન્દા કરે છે.

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ૬૯ ॥

૬૯ જે કન્યાનું વાઙ્માન કર્યા પછી તેનો પતિ મરી જાય, તે કન્યાને તેના દીયરે નીચે કહેલા વિધિથી પરણવી.

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्व્રતાवृतौ ॥ ૭૦ ॥

૭૦ એ કન્યાએ શ્વેત વસ્ત્ર પહેરવાં, મન, વાણી તથા કાયાથી શુદ્ધ રહેવું અને તેના દીયરે તે કન્યાની સાથે પરણીને પ્રજા થાય ત્યાં સૂધી પ્રત્યેક ઋતુ-કાળમાં ઉપર કહેલા નિયોગ વિધિથી એક એક વાર ગમન કરવું.

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन्नि प्रामोति पुरुषानृतम् ॥ ૭૧ ॥

૭૧ કાઢ્યા માણસે એકવાર એકને કન્યા આપીને, તે કન્યા પાછી બીજાને આપવી નહિ; કારણ કે, જે પુરુષ એકને કન્યાદાન આપીને તે કન્યાનું પાછું બીજાને દાન કરે છે, તે પુરુષને મનુષ્યહરણનું પાતક લાગે છે.

વિધિવત્પ્રતિગૃહ્યાપિ ત્યજેત્કન્યાં વિગર્હિતામ્ ।

વ્યાધિતાં વિપ્રદુષ્ટાં વા છન્નના ચોપપાદિતામ્ ॥ ૭૨ ॥

૭૨ *શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કન્યાનો વાગ્દાનથી પ્રતિગૃહ કર્યા પછી જાણવામાં આવે કે, તે કન્યા વૈધવ્યાદિક દુર્લક્ષણવાળી છે, રોગિણી છે, કન્યાપણામાંથી ભ્રષ્ટ થવાનો તેના પર અભિશાપ આવ્યો છે અથવા તો અધિક અંગોવાળી છે, છતાં કપટથી (એમને છૂપાવીને) તે કન્યા આપવામાં આવી છે, તો તે કન્યાનો ત્યાગ કરી દેવો.

યસ્તુ દોષવર્તી કન્યામનારુચ્યાયોપપાદયેત્ ।

તસ્ય તદ્વિતથં કુર્યાત્કન્યાદાતુર્દુરાત્મનઃ ॥ ૭૩ ॥

૭૩ જે પુરુષ દોષવાળી કન્યાના દોષ કહ્યા વિના વેશવાળ કરે, તે દુરાત્મા કન્યાદાતાનાં કન્યાદાનને મિથ્યા કરવું અર્થાત્ ખોડખાપણવાળી કન્યાનો ત્યાગ કરી દેવો.

વિધાય વૃત્તિં માર્યાયાઃ પ્રવસેત્કાર્યવાન્નરઃ ।

અવૃત્તિકર્ષિતા હિ સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સ્થિતિમત્યપિ ॥ ૭૪ ॥

૭૪ પુરુષને જો વિધા, વ્યાપાર અર્થે પરદેશમાં જવું હોય તો તેણે સ્ત્રીના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કરીને જવું. કારણ કે, સદાચરણી સ્ત્રી પણ જો અન્ન તથા વસ્ત્રાદિકને માટે દુઃખી થાય છે, તો તે ખગડે છે.

†વિધાય પ્રોષિતે વૃત્તિં જીવેન્નિયમમાસ્થિતા ।

પ્રોષિતે ત્વવિધાયૈવ જીવેચ્છિલ્લપૈરગર્હિતૈઃ ॥ ૭૫ ॥

* વાગ્દતા કન્યામાં ઉપર કહેલા અવગણે જણાય તો તેના ત્યાગ કરવામાં દોષ નથી, એ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

† આ શ્લોકમાં ધર્મોદ્ધિકાર્યને માટે પરદેશ ગયેલા પતિની વાટ જોવાનું કહ્યું છે. જો પતિ આજીવિકા બાંધ્યા વિના ગયો હોય તો તેટલા વખત સંધી અનિદિત શિલ્પ વૃત્તિથી-સરવું, સીવવું કાંતવું વગેરે આજીવિકાથી સ્ત્રીઓએ જીવવું, પણ તે તે સમય પછી તેણે શું કરવું, તેના ઉત્તરમાં કેટલાક કહે છે કે, પતિની પાસે ચાલ્યા જવું અથવા તો નષ્ટમૃત્તે એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે અન્ય પતિનો એટલે સદાચરણવાળા પાતક પતિનો આશ્રય કરવો.

૭૫ પોતાના પતિ ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કરીને પરદેશ જાય ત્યારે સ્ત્રીએ નિયમ પાળીને રહેવું, એટલે પારકે ઘેર ભટકવું નહિ તથા જિતેન્દ્રિય રહેવું, પરંતુ પોતાના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કર્યા વિના પતિ પરદેશ જાય તો સ્ત્રીએ (સીવવું, ભરવું, કાંતવું વગેરે) નિર્દોષ ધંધાથી પોતાનું પોષણ કરવું.

પ્રોષિતૌ ધર્મકાર્યાર્થ પ્રતીક્ષ્યોઽષ્ટૌ નરઃ સમાઃ ।

વિદ્યાર્થ ષટ્ યશોઽર્થ વા કામાર્થ ત્રીંસ્તુ વત્સરાન્ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ પોતાનો પતિ ધર્મ સંબંધી કામને માટે પરદેશ ગયો હોય તો સ્ત્રીએ તેમની આઠ વર્ષ સૂધી વાટ જોવી, વિદ્યા ભણવા માટે અથવા તો કીર્તિનાં કાર્ય માટે પરદેશ ગયો હોય તો છ વર્ષ સૂધી વાટ જોવી અને સુખને માટે પરદેશ ગયો હોય તો ત્રણ વર્ષ સૂધી વાટ જોવી.

સંવત્સરં પ્રતીક્ષેત દ્વિષન્તીં યોષિતં પતિઃ ।

ઋર્ધ્વં સંવત્સરાત્ત્વેનાં દાયં હૃત્વા ન સંવસેત્ ॥ ૭૭ ॥

૭૭ સ્ત્રી પોતાના પતિને દુઃખ દેતી હોય તો તેના પતિએ એક વર્ષ સૂધી તે સહન કરવું અને એક વર્ષ થઈ ગયા પછી તેને કરાવી આપેલાં ઘરેણાં ગાંઠાં તેની પાસેથી લઈ લેવાં અને તેની સાથે સહવાસ કરવો નહિ.

અતિક્રામેત્પ્રમત્તં યા મત્તં રોગાર્તમેવ વા ।

સા ત્રીન્માસાન્પરિત્યાજ્યા વિભૂષણપરિચ્છદા ॥ ૭૮ ॥

૭૮ જે સ્ત્રી પોતાના જુગારી, દારુડિયા અથવા તો રોગાતુર પતિની સેવા આકરી કરે નહિ, તો તે સ્ત્રીનો ત્રણ મહિના સૂધી ત્યાગ કરવો તથા તેની પાસેથી ઘરેણાં અને સરસામાન લઈ લેવો.

ઉન્મત્તં પતિતં ક્લીવમ્બીજં પાપરોગિણમ્ ।

ન ત્યાગોઽસ્તિ દ્વિષન્ત્યાશ્ચ ન ચ દાયાપવર્તનમ્ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ પરંતુ જે સ્ત્રી પોતાના ગાંઠા થઈ ગયેલા, પતિત થઈ ગયેલા, નપુંસક, મરદાનગી વિનાના અને પાપકર્મ કરવાથી રોગી થયેલા પતિની સેવા આકરી કરે નહિ, તોપણ પતિએ તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો નહિ, તેમ તેનાં ઘરેણાં ગાંઠાં વગેરે મીલકત પણ લઈ લેવી નહિ.

મદ્યપાઽસાધુવૃત્તા ચ પ્રતિકૂલા ચ યા ભવેત્ ।

વ્યાધિતા વાધિવેત્તન્યા હિંસાર્થગ્રી ચ સર્વદા ॥ ૮૦ ॥

૮૦ જે સ્ત્રી સદા દારુ પીનારી, દુરાચરણી, પોતાથી પ્રતિકૂળ વર્તનારી, રોગી, ઘરના ચાકર નોકરને મારનારી તથા પૈસાનો નિત્ય દુરુપયોગ કરનારી હોય, તે સ્ત્રીના પર તેના ધણીએ ખીજી સ્ત્રી કરવી.

વંધ્યાષ્ટમેઽધિવેદ્યાદ્દે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ૮૧ ॥

૮૧ ઋતુ પ્રાપ્ત થયા પછી આઠ વર્ષ સૂધી વાંઝણી રહે, તો તેના ઉપર ખીજી સ્ત્રી પરણવી; જે સ્ત્રીને છોકરાં અવતરીને મરી જતાં હોય, તેવી સ્ત્રી પર દશ વર્ષ પછી ખીજી સ્ત્રી પરણવી; જે સ્ત્રીને કન્યાઓ જ અવતરતી હોય તેવી સ્ત્રી ઉપર અગ્યારમે વર્ષે ખીજી સ્ત્રી પરણવી અને જે સ્ત્રી કંઠવાં વચનો બોલનારી હોય, તેવી સ્ત્રી ઉપર તુરત જ ખીજી સ્ત્રી પરણી લાવવી.

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।

सानुज्ञाप्याધिवેત્તव्या નાવમાન્યા ચ કર્હિંચિત્ ॥ ૮૨ ॥

૮૨ પરંતુ જે સ્ત્રી રોગી છતાં પતિનું હિત કરનારી અને સદ્ગુણી હોય, તો તેના ધણીએ તે સ્ત્રીની સંમતિ લઈને તેના પર ખીજી સ્ત્રી પરણવી તથા કોઈ પણ દાહાડો તે સ્ત્રીનું અપમાન કરવું નહિ.

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्दुषिता गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥ ૮૩ ॥

૮૩ એક સ્ત્રી ઉપર ખીજી સ્ત્રી પરણવાથી પેટી સ્ત્રી ક્રોધ કરીને ઘરમાંથી બહાર નાશી જવાને તયાર થાય, તો તેને તુરત ઘરમાં કેદ કરવી અથવા તો પોતાના તથા તે સ્ત્રી તરફના સંબંધીઓની સમક્ષમાં તેનો ત્યાગ કરી દેવો.

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।

प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ૮૪ ॥

૮૪ વિવાહ આદિ ઉત્સવ પ્રસંગમાં વાર્યા છતાં પણ જે સ્ત્રી મહિરાપાન કરે અથવા તો નાચરંગ નાટક વગેરે જોવા જાય, કે લોકોનાં ટોળામાં જાય તો રાજ્યે તેનો સોનાની છ રતિ દંડ કરવો.

यदि स्वाश्वापराश्वैव विन्देरन्योषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेस्म च ॥ ૮૫ ॥

• ૮૫ દ્વિજવર્ણના પુરુષો પોતાની જાતિની અને અપરજાતિની સ્ત્રીઓને

પરણે, તો તે સ્ત્રીઓને તેઓની જાતિપ્રમાણે પટરાણીપણું, સન્માન તથા ઘર વગેરે આપવું.

મૃતુઃ શરીરશુશ્રૂષાં ધર્મકાર્યં ચ નૈત્યકમ્ ।

સ્વા ચૈવ કુર્યાત્સર્વેષાં નાસ્વજાતિઃ કથંચન ॥ ૮૬ ॥

૮૬ એ સર્વ સ્ત્રીઓમાં જે સ્ત્રી પોતાની જાતિની હોય, તે સ્ત્રીએ ભર્તા-
રની સેવા કરવી તથા નિત્યનું ધર્મકાર્ય કરવું, પરંતુ બીજી જાતિની સ્ત્રીએ કદી
પણ તે કામ કરવાં નહિ.

યસ્તુ તત્કારયેન્મોહાત્સજાત્યા સ્થિતયાન્યયા ।

યથા બ્રાહ્મણચાણ્ડાલઃ પૂર્વદૃષ્ટસ્તથૈવ સઃ ॥ ૮૭ ॥

૮૭ જે પુરુષ પોતાની જાતિની સ્ત્રી હાજર છતાં બીજી જાતિની સ્ત્રી
પાસે મૂખાધથી ઉપર કહેલાં કામ કરાવે છે, તેને શૂદ્રથી બ્રાહ્મણીને પેટે અવ-
તરેલો ચંડાળના જેવો જાણવો, એમ પૂર્વના ઋષિઓએ કહ્યું છે.

ઉત્કૃષ્ટાયામિરૂપાય વરાય સદૃશાય ચ ।

અપ્રાપ્તામપિ તાં તસ્મૈ કન્યાં દદ્યાદ્યથાવિધિ ॥ ૮૮ ॥

૮૮ કુલાચારવડે ઉત્તમ અને સુંદર રૂપવાળો સમાન જાતિનો વર
મળે તો કન્યાના પિતાએ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વિવાહ યોગ્ય વયને
પ્રાપ્ત થઈ ન હોય તો પણ કન્યાને તેવા વર સાથે પરણાવવી.

(પ્રયચ્છેન્નગ્નિકાં કન્યામૃતકાલમયાન્વિતઃ ।

ઋતુમત્યાં હિ તિષ્ઠન્ત્યામેનોદાતારમૃચ્છતિ ॥

ઋતુકાળ આવી જવાના ભયથી કન્યાના પિતાએ કન્યાને નગ્નિકા વય-
માં જ પરણાવવી. કન્યા જો ઋતુમતી થતી હોય તો (અભડાતી હોય તો)
કન્યાદાતાને તેનું પાતક લાગે છે.)

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

નચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કહીંચિત્ ॥ ૮૯ ॥

૮૯ કન્યા ઋતુમતી થયા છતાં પણ મરણ સૂધી તેને ઘરમાં બેસી રહેવા
દેવી. પરંતુ કોઈ પણ દિવસ ગુણરહિત વરની સાથે કન્યાને પરણાવવી નહિ.

*ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુમતી સતી ।

ઋર્ધ્વં તુ કાલાદેતસ્માદ્વિન્દેત સદૃશં પતિમ્ ॥ ૯૦ ॥

* પિતાએ ગુણહીન વરને કન્યા આપવી નહિ, એવા નિયમથી તે કન્યા ઋતુ-
મતી થઈ ગઈ હોય તો પણ તે કન્યાએ પોતાનો પિતૃવર્ગ કોઈ યોગ્ય વર સાથે પર-

૯૦ કન્યાનો પિતા ગુણવાન્ વર મળવા છતાં પણ કન્યાને પરણાવતો ન હોય તે કન્યાને ઋતુ આવતું હોય તો પણ તે કન્યાએ ત્રણ વર્ષ સૂધી વાટ જોવી અને ત્રણ વર્ષ વીત્યા પછી પોતાની જાતિના ગુણવાન્ વરની સાથે પોતાની મેળે પરણવું.

અદીયમાના ભર્તારમધિગચ્છેદાદિ સ્વયમ્ ।

નૈનઃ કિંચિદવાસોતિ ન ચ યં સાધિગચ્છતિ ॥ ૯૧ ॥

૯૧ જે કન્યાને કન્યાનો પિતા પરણાવતો ન હોય એવી કન્યા પોતે પંડે જો પતિને પરણે છે તો તેમાં તે કન્યાને જરા પણ પાપ લાગતું નથી, તેમ તે જેને પરણે છે તેને પણ પાપ લાગતું નથી.

અલંકારં નાદદીત પિત્ર્યં કન્યા સ્વયંવરા ।

માતૃકં ભ્રાતૃદત્તં વા સ્તેના સ્યાદિ તં હરેત્ ॥ ૯૨ ॥

૯૨ પોતાની મેળે વરને પસંદ કરીને પરણનારી કન્યાએ પિતા તરફનાં, માતા તરફનાં તથા ભાઈ તરફનાં આલૂપણોને લઈ જવાં નહિ. જો તે પિતા, માતા અને ભાઈ તરફનાં આલૂપણોને લઈ જાય છે તો ચોર ઠરે છે.

પિત્રે ન દદ્યાચ્છુલ્કં તુ કન્યામૃતમર્તીં હરન્ ।

સ હિ સ્વામ્યાદતિક્રામેદતૂનાં પ્રતિરોધનાત્ ॥ ૯૩ ॥

૯૩ જે કન્યાને ઋતુ આવતું હોય તેવી કન્યા સાથે પરણનારા પુરુષે કન્યાના પિતાને કન્યાનું મૂલ આપવું નહિ. કારણ કે ઋતુ કાળે કન્યાને પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રજારૂપી કાર્યને અટકાવવાથી પિતાનું કન્યા ઉપરથી ધાણીપણું જતું રહે છે.

ત્રિંશદ્વર્ષો વહેત્કન્યાં હૃદ્યાં દ્વાદશવાર્ષિકીમ્ ।

ત્ર્યષ્ટવર્ષોઽષ્ટવર્ષાં વા ધર્મે સીદતિ સત્વરઃ ॥ ૯૪ ॥

૯૪ ત્રીસ વર્ષના પુરુષે મનને ગમતી બાર વર્ષની કન્યા સાથે પરણવું અથવા તો ચોવીસ વર્ષના પુરુષે આઠ વર્ષની કન્યા સાથે પરણવું. પણ જો અગ્નિહોત્ર વગેરે ધર્મનો નાશ થતો હોય તો તરત જ પરણવું.

જાવશે, એમ માની ત્રણ વર્ષ વાટ જોવી અને ત્રણ વર્ષ સૂધી જો તે કન્યાના રક્ષક પિતા, બ્રાતા, માતા, મામા, કાકા વગેરે યોગ્ય વર જોઈને તે કન્યાને પરણાવે નહિ તો પછી કન્યાએ પોતે કોઈ યોગ્ય વરને શોધી લેવો. આવો આ પ્રકરણનો અર્થ છે. પરંતુ તે અર્થને નહિ સમજીને કેટલાક ઋતુ પછી જ કન્યાનો વિવાહ કરવો, કહીને આ શ્લોકને પ્રમાણ તરિકે આપે છે, તેઓ ધર્મશસ્ત્રથી અજાત છે.

દેવદત્તાં પતિર્ધાર્યા વિન્દતે નેચ્છયાત્મનઃ ।

તાં સાધ્વીં વિમૃયાન્નિત્યં દેવાનાં પ્રિયમાચરન્ ॥ ૯૫ ॥

૯૫ પતિ દેવોએ આપેલી કન્યાને પરણે છે, પોતાની ઇચ્છાથી પરણતો નથી. માટે તેણે દેવોનું પ્રિય (મન ગમતું) કરવા માટે તે પતિવ્રતા સ્ત્રીનું નિત્ય ભરણ પોષણ કરવું.

પ્રજનાર્થં સ્ત્રિયઃ સૃષ્ટાઃ સંતાનાર્થં ચ માનવાઃ ।

તસ્માત્સાધારણો ધર્મઃ શ્રુતૌ પત્ન્યા સહોદિતઃ ॥ ૯૬ ॥

૯૬ ગર્ભધારણ કરવા માટે સ્ત્રીઓને ઉત્પન્ન કરી છે અને સંતાન ઉત્પન્ન કરવા માટે પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. તે માટે સ્ત્રીએ અને પુરુષે બન્નેએ સાથે રહીને ધર્માચરણ કરવું, એમ વેદમાં કહ્યું છે.

કન્યાયાં દત્તશુલ્કાયાં મ્રિયેત યદિ શુલ્કદઃ ।

દેવરાય પ્રદાતવ્યા યદિ કન્યાનુમન્યતે ॥ ૯૭ ॥

૯૭ આસુર વિવાહથી જે કન્યાનું મૂલ્ય આપવામાં આવ્યું હોય અને તેનો પતિ મરી જાય તો તે મૂલ્ય પછી (જે તે કન્યા બ્રહ્મચર્ય પાળવા ઇચ્છતી હોય તો તે મૂલ્ય તેના પિતૃપક્ષને જ રહે છે. પણ જે તેને બીજે આપવામાં આવે તો તેની પાસેથી ધન લઈને તેના દેવશદ્ધિક સર્પિડને આપવું) અને જે તે કન્યાની ઇચ્છા હોય તો તેના દેવરને પરણાવવી.

આદદીત ન શૂદ્રોઽપિ શુલ્કં દુહિતરં દદન્ ।

શુલ્કં હિ શૃલ્હન્કુરુતે છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥ ૯૮ ॥

૯૮ શૂદ્રે પણ પૈસા લઈને દીકરીને પરણાવવી નહિ. જે પુરુષ દીકરીના પૈસા લે છે, તે ધૂપી રીતે દીકરીનું વેચાણ કરે છે, એમ જાણવું.

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥

૯૯ એક પુરુષને કન્યા દેવાનું કબૂલ કરીને પાછળથી બીજા સાથે કન્યાને પરણાવી દેવામાં આવે, એવું કામ પૂર્વે સારા પુરુષોએ કદીપણ કર્યું ન હતું, તેમ હમણા પણ સત્પુરુષો તેવું કામ કદીપણ કરતા નથી.

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेऽपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

૧૦૦ પૂર્વકંદેપોમાં પણ દીકરીનો પૈસો લઈને તેનું ધૂંપી રીતે વેંચાણ કરવામાં આવતું હોય, એમ અમે કોઈપણ દિવસ સાંભળ્યું નથી.

અન્યોન્યસ્યાવ્યથીચારો ભવેદામરણાન્તિકઃ ।

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

૧૦૧ સ્ત્રીએ તથા પુરુષે મરણ પર્થત એક બીજાને અનુકૂળ રહીને ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો મેળવવા. આ સ્ત્રી પુરુષનો પરમ ધર્મ ટુંકામાં કહ્યો છે.

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।

यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

૧૦૨ સ્ત્રીએ અને પુરુષે વિવાહ કર્યા પછી નિત્ય એવો યત્ન કરવો કે, તે બંને જણાં, ધર્મ, અર્થ અને કામ સંપાદન કરવામાં પરસ્પર ધૂટાં પડી જાય નહિ. અર્થાત્ બંનેએ સાથે જ રહીને ધર્મ, અર્થ અને કામ મેળવવા.

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥ १०३ ॥

૧૦૩ આ મેં તમને સ્ત્રીનો તથા પુરુષનો પ્રીતિવાળો ધર્મ કહ્યો તથા આપતકાળમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનો વિધિ (નિયોગ) પણ કહ્યો. હવે તમે દાયભાગ સાંભળો !

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन्यैतृકं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

૧૦૪ પિતાના અને માતાના મરણ પછી ભાઈઓએ એકઠા થઈને માતાપિતાની મીલકત વેંચી લેવી. પરંતુ જ્યાં સૂધી તેઓ જીવતાં હોય ત્યાં સૂધી પુત્રોનો મીલકત ઉપર અધિકાર ગણાતો નથી.

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥

૧૦૫ મોટો ભાઈ જ પિતાની સર્વ મીલકતનો ધણી ગણાય છે અને બીજા ભાઈઓએ પિતાના જીવતાં જેમ પિતાને વશ રહીને આજીવિકા કરી હોય, તેમ મોટા ભાઈને વશ રહીને આજીવિકા ચલાવવી.

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

૧૦૬ જ્યેષ્ઠ પુત્રનો જન્મ થવાથી મનુષ્ય પુત્રવાળો થાય છે અને પિતૃ-
ઓના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે; માટે જ્યેષ્ઠ પુત્ર પિતાની સર્વ મીલકતનો
ધણી ગણાય છે.

યસ્મિન્નૃણં સંનયતિ યેન ચાનન્ત્યમશ્રુતે ।

સ એવ ધર્મજઃ પુત્રઃ કામજાનિતરાન્વિદુઃ ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૭ મનુષ્ય જે પુત્રને વિશે પોતાના પિતૃનું ઋણ અર્પણ કરે છે તથા
જે પુત્રવડે મોક્ષ પામે છે, તે પુત્રને ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણવો અને બીજા
પુત્રોને કામથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા.

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાઙ્જ્યેષ્ઠો ભ્રાતૃન્યવીયસઃ ।

પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેરઙ્જ્યેષ્ઠે ભ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૦૮ મોટા ભાઈએ નાના ભાઈઓનું પિતાની પેઠે પાલન કરવું અને
નાના ભાઈઓએ ધર્મ પ્રમાણે મોટા ભાઈ તરફ પુત્રો જેમ પિતાની તરફ વર્તે
તેમ વર્તવું.

જ્યેષ્ઠઃ કુલં વર્ધયતિ વિનાશયતિ વા પુનઃ ।

જ્યેષ્ઠઃ પૂજ્યતમો લોકે જ્યેષ્ઠઃ સદ્ધિરગર્હિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૦૯ જ્યેષ્ઠ પુત્ર જે ધર્મનિષ્ઠ હોય છે તો બીજા ભાઈઓ પણ તે પ્રમાણે
ધર્માચરણ કરવાથી કુળની વૃદ્ધિ કરે છે અને જે જ્યેષ્ઠ પુત્ર અધર્મી હોય
છે તો બીજા ભાઈઓ પણ અધર્માચરણ કરવાથી કુળનો નાશ કરે છે. વળી
શુણવાન્ જ્યેષ્ઠ પુત્ર જગતમાં ઘણું માન પામે છે અને સત્પુરુષો તેની નિંદા
કરતા નથી.

યો જ્યેષ્ઠો જ્યેષ્ઠવૃત્તિઃ સ્યાન્માતેવ સ પિતેવ સઃ ।

અજ્યેષ્ઠવૃત્તિર્યસ્તુ સ્યાત્સ સંપૂજ્યસ્તુ બન્ધુવત્ ॥ ૧૧૦ ॥

૧૧૦ જ્યેષ્ઠ ભાઈ જ્યેષ્ઠ ભાઈના ધર્મ પ્રમાણે જે નાના ભાઈઓની સાથે
વર્તે તો નાના ભાઈઓએ માતાની પેઠે અને પિતાની પેઠે તેને માન આપવું.
પરંતુ જે જ્યેષ્ઠ ભાઈ જ્યેષ્ઠ ભાઈ તરિકે વર્તે તો ન હોય, તેને નાના ભાઈઓએ
મામા વગેરે કુટુંબીઓના જેટલું માન આપવું અર્થાત્ માતા પિતા જેટલું
માન આપવું નહિ.

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ॥ १११ ॥

૧૧૧ ભાઈઓએ જો મીલકતનો ભાગ પાડ્યો ન હોય તો સાથે રહેવું અને જો ધર્મની કામનાથી મીલકતનો ભાગ પાડ્યો હોય તો જુદા જુદા રહેવું. જુદા જુદા રહેવાથી પંચમહાયજ્ઞ વગેરે ધર્મ ક્રિયાઓ પણ જુદી જુદી થવાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. તે માટે મીલકત વેંચી લઈને જુદા જુદા રહેવામાં ધર્મ સમાયલો છે.

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

૧૧૨ જ્યેષ્ઠ પુત્રને વારસાની મીલકતમાંથી વીસમો ભાગ વધારે આપવો તથા સર્વ પદાર્થોમાંથી જે શ્રેષ્ઠ પદાર્થ હોય તે તેને આપવો, વચલા દીકરાને તેનો અર્ધ ભાગ એટલે આળીશમો ભાગ વધારાનો આપવો, સૌથી નાના ભાઈને ચોથો ભાગ (એંશીમો ભાગ) વધારા તરિકે આપવો અને બાકીની મીલકત સર્વે ભાઈઓએ સરખે ભાગે વેંચી લેવી.

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।

येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्મध्यમं धનम् ॥ ११३ ॥

૧૧૩ જ્યેષ્ઠ ભાઈએ તથા સૌથી નાના ભાઈએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના ભાગ લેવા અને જ્યેષ્ઠ ભાઈ તથા સૌથી નાના ભાઈ કરતાં બીજા જે વચેટ ભાઈઓ હોય તેઓએ મધ્યમ ભાગ એટલે આઠીશમો ભાગ વધારા તરિકે લેવો.

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ।

यच्च सातिशयं किंचिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

૧૧૪ જ્યેષ્ઠ ભાઈ જો ગુણવાન હોય અને બીજા ભાઈઓ ગુણ વિનાના હોય તો સર્વ જાતની મીલકતમાંથી જે શ્રેષ્ઠ મીલકત હોય તે જ્યેષ્ઠ પુત્રે લેવી તથા ગાય વગેરે દશ પશુઓમાં જે ઉત્તમ અને ચડતા પ્રકારનું હોય તે પણ લેવું.

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ।

यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

૧૧૫ પરંતુ બધા ભાઈઓ જો વિદ્યાધ્યયન વગેરે સદ્ગુણસંપન્ન હોય તો તેઓએ જ્યેષ્ઠભાઈને દશ પશુઓમાંથી વધારા તરિકે એક ઉત્તમ પશુ આપવું નહિ, પરંતુ જ્યેષ્ઠભાઈનું માન વધારવા માટે એમને કંઈ પણ વસ્તુ વધારા તરિકે આપવી.

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।

उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

૧૧૬ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વીશમો ભાગ કાઢી લીધા પછી જે મીલકત આકી રહે તેના સરખા ભાગ કરવા. પરંતુ વીશમો ભાગ જૂદો કાઢવામાં આવ્યો ન હોય તો નીચે પ્રમાણે ભાગ વેંચવો.

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठःपुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

૧૧૭ જ્યેષ્ઠ પુત્રે જે ભાગ લેવા, તેનાથી નાના ભાઈએ દોઢો ભાગ લેવો (પરંતુ આ બન્ને બીજા ભાઈઓનાં કરતાં વિદ્યા આદિકે ગુણમાં ચઢિયાતા હોવા જોઈએ) અને તેનાથી નાની વયના ભાઈઓએ એક એક ગણો ભાગ લેવો, આવી ધર્મશાસ્ત્રની વ્યવસ્થા છે.

स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युभ्रातरः पृथक् ।

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

૧૧૮ *પ્રત્યેક ભાઈઓએ પોતપોતાના ભાગમાંથી ચોથો ચોથો ભાગ પોતાની કુંવારી બેનોને આપવો. જેઓ ચોથો ભાગ આપવાને ઇચ્છતા નથી, તેઓ પાતકી થાય છે.

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥

૧૧૯ બકરાં, ગાડર, વગેરે એક ખરીવાળાં પશુઓ સરખે ભાગે વેંચાય તેટલાં ન હોય તો તેનો કદી પણ ભાગ પાડવો નહિ. જો તે વિષમ હોય તો (સરખે ભાગે વેંચાય તેવાં ન હોય તો) તે જ્યેષ્ઠ બંધુનાં જ ગણાય છે.

यवीयाज्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १२० ॥

૧૨૦ નાનો ભાઈ નિયોગ વિધિથી જ્યેષ્ઠભાઈની સ્ત્રીને વિષે જો પુત્ર

* આ ચોથો ભાગ આપવાનું કારણ એ છે કે; તેમાંથી તે કુમારી કન્યાઓનું ભરણ પોષણ ચાલે અને તેમના વિવાહ થાય. પરંતુ પરણાવ્યા પછી તો ભાઈઓએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સૌદાયિક, વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરે આપવું; કેમકે આસંસ્કારાદ્ધરેન્દ્રાગં પરતોવિમૃચાત્ પતિઃ વિવાહ-સંસ્કાર સૂધી કન્યાઓએ ભાગ લેવો અને પછી તેમના પતિએ તેમનું પોષણ કરવું, એમ કહ્યું છે.

ઉત્પન્ન કરે તો તે પુત્રનો અને ઉત્પન્ન કરનારા ઠાકનો મીલકતમાંથી સરખો ભાગ પાડવો, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥ १२१ ॥

૧૨૧ ક્ષેત્રજ પુત્ર અપ્રધાન એટલે ગૌણ ગણાય છે. માટે તે પોતાના પિતાના જેટલો ભાગ ધર્મ પ્રમાણે લઈ શકતો નથી. પુત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં પિતા મુખ્ય ગણાય છે. માટે ક્ષેત્રજ પુત્રનો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ભાગ પાડવો.

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।

कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संग्रहो भवेत् ॥ १२२ ॥

૧૨૨ પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રીમાં પાછળથી પુત્ર થાય અને પછી પરણેલી સ્ત્રીમાં પ્રથમ પુત્ર થાય તો ત્યાં મીલકતનો ભાગ કેવી રીતે પાડવો, આવી જાતનો સંશય ઉભો થાય તો કેવી વ્યવસ્થા કરવી ?

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ।

ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૩ આનો ઉત્તર એ છે કે, પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રીથી જન્મેલા પુત્રે એક ઘણો જ ઉત્તમ બળદ વારસાની મીલકતમાંથી વધારા તરિકે લેવો અને તે જ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા નાના ભાઈઓએ સાધારણ બળદો લેવા.

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।

ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ મોટી સ્ત્રીમાં જન્મ્યો હોય, પ્રથમ જન્મ્યો હોય અને ગુણવાન્ હોય તો તેણે એક બળદ અને પંદર ગાયો લેવી; અને બીજા ભાઈઓએ પોતાની માતાના હક પ્રમાણે મીલકતમાંથી ભાગ લેવો, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।

न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૫ પરંતુ એક જાતની સ્ત્રીઓમાંથી પુત્રો જન્મ્યા હોય તો તેઓને સરખા ગણવા. માતાની મોટાઈથી તે પુત્રોની મોટાઈ ગણાતી નથી; પરંતુ જન્મથી મોટાઈ ગણાય છે. એટલે જે પ્રથમ જન્મે છે તે જ મોટો કહેવાય છે.

जन्मज्येष्ठेन चाद्वानं सुब्राह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।

यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૬ જેનો જન્મ પહેલાં થયો હોય તેવા જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ લઈ અમુક પુત્રના પિતા યજ્ઞ કરે છે. એમ કહીને જ્યોતિષ્ટોમ નામના યજ્ઞમાં સુબ્રહ્મણ્ય નામનો મંત્ર લાળીને ઈંદ્રદેવનું આવાહન કરવામાં આવે છે. તેમ જ જોડલું જન્મ્યું હોય ત્યારે પણ જેનો પ્રથમ નિષેક (ગર્ભાધાન) થાય છે, તે જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગણાય છે.

અપુત્રોઽનેન વિધિના સુતાં કુર્વીત પુત્રિકામ્ ।

યદપત્યં ભવેદસ્યાં તન્મમ સ્યાત્સ્વધાકરમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

૧૨૭ જેને પુત્ર ન હોય તે પુરુષે નીચે કહેલા વિધિ પ્રમાણે પોતાની પુત્રીનું પુત્રિકાકરણ કરવું. કન્યાના પિતાએ કન્યાદાન સમયે જમાઈની સાથે એવો ઠરાવ કરવો કે, આ દીકરીને જે પુત્ર અવતરે તેણે મારી શ્રાદ્ધ આદિ ઉત્તર ક્રિયા કરવી.

(અમ્નાતૃકાં પ્રદાસ્યામિ તુભ્યં કન્યામલંકૃતામ્ ।

અસ્યાં યો જાયતે પુત્રઃ સ મે પુત્રો ભવેદિતિ ॥

કન્યાના પિતાએ કન્યાદાન સમયે કહેવું કે, આ લાઈ વિનાની શણગારેલી કન્યા તને હું પરણાવું છું. આને વિષે જે પુત્ર થશે, તે મારો પુત્ર થશે.)

અનેન તુ વિધાનેન પુરા ચક્રેઽથ પુત્રિકાઃ ।

વિવૃદ્ધચર્યં સ્વવંશસ્ય સ્વયં દક્ષઃ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૨૮ ॥

૧૨૮ પૂર્વે દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતે પોતાના વંશની વૃદ્ધિ કરવા માટે ઉપર કહેલા વિધિ પ્રમાણે પુત્રિકાકરણ કર્યું હતું.

દદૌ સ દશ ધર્માય કશ્યપાય ત્રયોદશ ।

સોમાય રાજે સત્કૃત્ય પ્રીતાત્મા સપ્તવિંશતિમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

૧૨૯ દક્ષ પ્રજાપતિએ મનમાં પ્રસન્ન થઈ સત્કારપૂર્વક ધર્મને દશ, કશ્યપને તેર અને સોમ રાજાને સત્યાવીશ પુત્રીઓ પરણાવી હતી.

યથૈવાત્મા તથા પુત્રઃ પુત્રેણ દુહિતા સમા ।

તસ્યામાત્માનિ તિષ્ઠન્ત્યાં કથમન્યો ધનં હરેત્ ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦ જેવો પોતાનો આત્મા છે તેવો જ પુત્ર છે અને પુત્રના સમાન પુત્રી છે; માટે પિતાના આત્મારૂપ પુત્રી બેઠી હોય ત્યાં બીજા કેવી રીતે ધન લઈ જઈ શકે?

માતુસ્તુ યૌતકં યત્સ્યાત્કુમારીભાગ એવ સઃ ૧

દૌહિત્ર એવ ચ હરેદપુત્રસ્યાશ્વિલં ધનમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

૧૩૧ માતામહ તરફથી માતાને મળેલું ધન માતા મરી ગયા પછી દીકરીનો જ લાગ ગણાય છે; અને માતામહ જે પુત્ર વિનાનો હોય તો તેના સંપૂર્ણ ધનનો ધણી તેની દીકરીનો દીકરો થાય છે.

દૌહિત્રો હ્યશ્વિલં રિક્થમપુત્રસ્ય પિતૃહરેત્ ।

સ એવ દદ્યાદ્દ્વૌ પિણ્ડૌ પિત્રે માતામહાય ચ ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૨ જેનું પુત્રિકાકરણ કર્યું હોય એવી પુત્રીનો પુત્ર પોતાનો પિતા જે પુત્રરહિત હોય તો તેના ધનનો પણ ધણી ગણાય છે અને તે પુત્રે એક પિંડ પિતાને અને એક પિંડ માતામહને આપવો.

પૌત્રદૌહિત્રયોર્લોકે ન વિશેષોઽસ્તિ ધર્મતઃ ।

તયોર્હિ માતાપિતરૌ સંભૂતૌ તસ્ય દેહતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૩ ધર્મ પ્રમાણે બેતાં પૌત્રમાં અને દૌહિત્રમાં કોઈપણ ભાતનો વિશેષ નથી; અર્થાત્ અન્ને સમાન છે. કારણ કે તે અન્નેના માતાનાં તથા પિતાનાં શરીર મૂળ પુરુષના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પુત્રિકાયાં કૃતાયાં તુ યદિ પુત્રોઽનુજાયતે ।

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાજ્જ્યેષ્ઠતા નાસ્તિ હિ સ્ત્રિયાઃ ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૪ પુત્રિકાકરણ કર્યા પછી (એટલે પુત્રીના પુત્રને પોતાનો પુત્ર કરી લીધા પછી) તે પુરુષને ત્યાં પુત્ર અવતરે તો પુત્રનો અને દૌહિત્રનો મીલકતમાંથી સમાન લાગ પાડવો. તેમાં કન્યાનું શ્રેષ્ઠપણું ગણાતું નથી.

અપુત્રાયાં મૃતાયાં તુ પુત્રિકાયાં કથંચન ।

ધનં તત્પુત્રિકામર્તા હરેતૈવાવિચારયન્ ॥ ૧૩૫ ॥

૧૩૫ પુત્રિકાકરણવાળી પુત્રી કદાચ મરી જાય તો તેનું ધન તેના ભર્તારે જ વિચાર કર્યા વિના લઈ જવું.

અકૃતા વા કૃતા વાપિ યં વિન્દેત્સદૃશાત્સુતમ્ ।

પૌત્રી માતામહસ્તેન દદ્યાત્પિણ્ડં હરેદ્ધનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

૧૩૬ પુત્રિકાકરણ કર્યું હોય કે ન કર્યું હોય, તો પણ સમાનભાવિના પુરુષથી પુત્રી જે પુત્રને જન્મ આપે છે, તે પુત્રવડે માતામહ પુત્રવાળો ગણાય છે અને તે પુત્રે પિંડદાન કરવું અને માતામહનું ધન લેવું.

પુત્રેણ લોકાન્નયતિ પૌત્રેણાનન્ત્યમશ્નુતે ।

અથ પુત્રસ્ય પૌત્રેણ બ્રહ્મસ્યામ્નોતિ વિષ્ટપમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

૧૩૭ પુરુષ પુત્રવડે સ્વર્ગાદિક લોકોનો વિન્ય કરે છે, પૌત્રવડે તે લોકમાં ચિરકાળ સૂધી રહે છે અને પુત્રના પૌત્રવડે સૂર્યના લોકને પ્રાપ્ત કરે છે.

પુત્રાન્મો નરકાદ્યસ્માત્રાયતે પિતરં સુતઃ ।

તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ॥ ૧૩૮ ॥

૧૩૮ કુલ નામના નરકમાંથી પિતાનું ત્રાણ-રક્ષણ કરે છે, તે માટે સ્વયંભૂ (બ્રહ્મા) પોતે જ તેને પુત્ર એમ કહે છે.

પૌત્રદૌહિત્રયોર્લોકે વિશેષો નોપપદ્યતે ।

દૌહિત્રોઽપિ હ્યમુત્રેનં સંતારયતિ પૌત્રવત્ ॥ ૧૩૯ ॥

૧૩૯ પુત્ર અને દૌહિત્રમાં કોઈ પણ જાતનો વિશેષ નથી. દૌહિત્ર પણ માતામહને પૌત્રની પેઠે સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે.

માતુઃ પ્રથમતઃ પિણ્દં નિર્વપેત્પુત્રિકાસુતઃ ।

દ્વિતીયં તુ પિતુસ્તસ્યાસ્તૃતીયં તત્પિતુઃ પિતુઃ ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૦ પુત્રિકાના પુત્રે પહેલો પિંડ માતાને આપવો, બીજો પિંડ માતામહને આપવો અને ત્રીજો પિંડ માતામહના પિતાને આપવો.

ઉપપન્નો ગુણૈઃ સર્વૈઃ પુત્રો યસ્ય તુ દત્ત્રિમઃ ।

સ હરેતૈવ તદ્વિક્ષ્યં સંપ્રાપ્નોઽપ્યન્યગોત્રતઃ ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૧ જેનો દત્તક પુત્ર સર્વ ગુણોથી સંપન્ન હોય, તે બીજાના ગોત્રમાંથી આવ્યા છતાં પણ તે જેનો દત્તક હોય તેની મીલકત તેણે પોતાના ભાગ પ્રમાણે લેવી.

ગોત્રરિક્ષ્યે જનયિતુર્ન હરેદત્ત્રિમઃ કચિત્ ।

ગોત્રરિક્ષ્યાનુગઃ પિણ્દો વ્યપૈતિ દદતઃ સ્વધા ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૨ દત્તકપુત્ર પોતાને ઉત્પન્ન કરનારા પિતાના ગોત્રનો તથા મીલકતનો કદી પણ ધણી ગણાતો નથી. જેનું ગોત્ર અને જેની મીલકત ધારણ કરવામાં આવે છે, તેને જ પિંડ આપવામાં આવે છે. માટે જે પિતા પોતાનો પુત્ર બીજાને દત્તક તરિકે આપે છે, તેનો શ્રાદ્ધ લેવાનો હક ઉઠી જાય છે.

અનિયુક્તાસુતશ્ચૈવ પુત્રિણ્યામશ્ચ દેવરાત્ર ।

ઉભૌ તૌ નાર્હતો ભાગં જારજાતકકામજૌ ॥ ૧૪૩ ॥

૧૪૩ જે સ્ત્રીને ગુરુજનો તરફથી નિયોગની આજ્ઞા આપવામાં ન આવી હોય તેવી સ્ત્રીનો પુત્ર તથા પુત્રવાળી સ્ત્રીએ દીયેરથી ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર આ બંને પુત્રો પિતાની મિલકતના ભાગીદાર ગણાતા નથી. કારણ કે તે બંનેમાં પહેલો જારથી ઉત્પન્ન થયેલો ગણાય છે અને બીજો કામથી ઉત્પન્ન થયેલો ગણાય છે.

નિયુક્તાયામપિ પુમાનાયીં જાતોઽવિધાનતઃ ।

નૈવાર્હઃ પૈતૃકં સ્વિથં પતિતોત્પાદિતો હિ સઃ ॥ ૧૪૪ ॥

૧૪૪ વડીલો તરફથી નિયોગની આજ્ઞા આપવામાં આવી હોય તો-પણ જે સ્ત્રીમાં ઘૃતાકૃત આદિ વિધિવિના પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય, તે પતિતે ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર પિતાની મિલકતનો ભાગીદાર થવાને યોગ્ય ગણાતો નથી.

હરેત્તત્ર નિયુક્તાયાં જાતઃ પુત્રો યથૌરસઃ ।

ક્ષેત્રિકસ્ય તુ તદ્વીજં ધર્મતઃ પ્રસવશ્ચ સઃ ॥ ૧૪૫ ॥

૧૪૫ પરંતુ નિયોગના વિધિ પ્રમાણે નિયુક્ત કરેલી સ્ત્રીમાં જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઔરસ પુત્રના જેવો ગણાય છે, ક્ષેત્રિકનું તે બીજ ગણાય છે અને તે પુત્રોત્પત્તિ ધર્મથી થયેલી ગણાય છે.

ધનં યો વિમૃયાન્નાતુર્મૃતસ્ય સ્ત્રિયમેવ ચ ।

સોઽપત્યં ભ્રાતુરૂત્પાદ્ય દદ્યાત્તસ્યૈવ તદ્દનમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

૧૪૬ જે પુરુષ પોતાના મરી ગયેલા ભાઈની વિધવા સ્ત્રીનું પોષણ કરે અને તેના ધનનું રક્ષણ કરે, તેણે ભાઈની સ્ત્રીને વિષે નિયોગના વિધિપ્રમાણે પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને ભાઈનું ધન તેને સોંપી દેવું.

યા નિયુક્તાન્યતઃ પુત્રં દેવરાઢ્યાપ્યવાસુયાત્ ।

તં કામજમરિક્થીયં વૃથોત્પન્નં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૪૭ ॥

૧૪૭ જે સ્ત્રીને નિયોગ માટે આજ્ઞા મળી હોય, તેવી સ્ત્રી દેવરાદિક નિયુક્ત કરેલા પુરુષ શિવાયના બીજા પુરુષથી પુત્રને ઉત્પન્ન કરે તો તે પુત્રને શાસ્ત્રવેત્તા કામજાત, પિતાની મિલકત માટે અયોગ્ય અને વૃથા ઉત્પન્ન થયેલો કહે છે.

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।

बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

૧૪૮ એક જાતની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોના વિભાગનો આ પ્રમાણે વિધિ જાણવો. હવે એક પુરુષથી ઘણી જાતની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોએ મિલકત કેમ વેંચવી, તેનો વિધિ સાંભળો.

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतसस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥

૧૪૯ બ્રાહ્મણને અનુક્રમે ચારેય જાતની સ્ત્રીઓ જે હોય અને તેઓને પુત્ર થયા હોય તો તેઓની મિલકતની વેંચણીની રીત શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલી છે:-

कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।

विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

૧૫૦ વારસાની મિલકતમાંથી જેતી વાડીના કામ માટે રાખેલો મુખ્ય જેડુત, ગાયનો ગર્ભ રાખવા માટે રાખેલો સાંઠ, અશ્વારીનો ઘોડો અથવા તો ગાડી, વીંટી વગેરે ઘરેણાં, રહેણુ ઘર તથા મિલકતના બધા ભાગોમાં જે ભાગ મોટો હોય તેવો એક ભાગ બ્રાહ્મણીના પુત્રને વધારા તરિકે આપવો.

त्र्यंशं दायार्द्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजः सार्धमेवांशमंશं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५१ ॥

૧૫૧ બ્રાહ્મણ જાતની સ્ત્રીના પુત્રે મિલકતના ત્રણ ભાગ લેવા, ક્ષત્રિય જાતની સ્ત્રીના પુત્રે બે ભાગ, વૈશ્યજાતની સ્ત્રીના પુત્રે દોઢ ભાગ અને શૂદ્ર જાતની સ્ત્રીના પુત્રે એક ભાગ લેવો.

सर्वं वा रिक्त्यजातं तदशथा परिकल्प्य च ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

૧૫૨ અથવા તો સર્વ મીલકતના દશ ભાગ પાડીને ધર્મવેત્તા પુરુષે ધર્માનુસાર નીચે કહ્યા પ્રમાણે ભાગ પાડવા.

चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्व्यंશमंશं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५३ ॥

૧૫૩ બ્રાહ્મણીના પુત્રે ચાર ભાગ, ક્ષત્રિયાણીના પુત્રે ત્રણ ભાગ, વૈશ્ય જાતની સ્ત્રીના પુત્રે બે ભાગ અને શૂદ્ર જાતની સ્ત્રીના પુત્રે એક ભાગ લેવો.

યદ્યપિ સ્યાત્તુ સત્પુત્રોઽપ્યસત્પુત્રોઽપિ વા ભવેત્ ।

નાથિકં દશમાદ્યાચ્છૂદ્રાપુત્રાય ધર્મતઃ ॥ ૧૫૪ ॥

૧૫૪ બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયાણી અને વૈશ્યવર્ણની સ્ત્રીના પેટના પુત્રો હોય અથવા તો ન હોય તો પણ શૂદ્રવર્ણની સ્ત્રીના પુત્રને ધર્મ પ્રમાણે દશમા ભાગ કરતાં વધારે આપવું નહિ.

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાપુત્રો ન રિક્થમાક્ ।

યદેવાસ્ય પિતા દદ્યાત્તદેવાસ્ય ધનં ભવેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

૧૫૫ બ્રાહ્મણને, ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર તેઓનો ભાગીદાર ગણાતો નથી. તેને તો એનો પિતા જેટલું ધન આપે, તેટલું જ ધન તેનું ગણાય છે.

સમવર્ણાસુ યે જાતાઃ સર્વે પુત્રા દ્વિજન્મનામ્ ।

ઉદ્ધારં જ્યાયસે દત્વા ભજેરન્નિતરે સમમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

૧૫૬ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના પુરુષોને પોતપોતાની જાતિની સ્ત્રીઓમાંથી જે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તે બધા પુત્રોએ મોટા ભાગને અમુક ઉત્તમ ભાગ આપીને બીજા ભાગોએ વારસાની મિલકતને સરખે ભાગે વેંચી લેવી.

શૂદ્રસ્ય તુ સવર્ણૈવ નાન્યા માર્યા વિધીયતે ।

તસ્યાં જાતાઃ સમાંશાઃ સ્યુર્યાદિ પુત્રશતં ભવેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

૧૫૭ શૂદ્રને તો પોતાની જાતિની જ સ્ત્રી પરણવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે અને તે શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીમાં કહાય સો પુત્રો થયા હોય, તો પણ તે બધા મિલકતના સરખા ભાગદાર ગણાય છે.

પુત્રાન્દ્વાદશ યાનાહ નૃણાં સ્વાયંભુવો મનુઃ ।

તેષાં ષડ્વન્વુદાયાદાઃ ષડ્દાયાદવાન્ધવાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૫૮ *સ્વાયંભુવ મનુષ્યે મનુષ્યોના જે બાર પુત્રો કહ્યા છે, તેમાંના છ બાંધવો અને દાયાદો કહેવાય છે અને છ અદાયાદો અને અને અબાંધવો કહેવાય છે.

ઔરસઃ ક્ષેત્રજશ્ચૈવ દત્તઃ કૃત્રિમ એવ ચ ।

ગૃહોત્પન્નોઽપવિદ્ધશ્ચ દાયાદા વાન્ધવાશ્ચ ષટ્ ॥ ૧૫૯ ॥

* કુટલાએક બીજા છનું બાંધવપણું સ્વીકારે છે, પરંતુ દાઅદપણું સ્વીકારતા નથી.

૧૫૯ ૧ ઔરસ એટલે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પરણેલી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર, ૨ ક્ષેત્રજ એટલે દીયેર અથવા તો સાપિંડી પુરુષે શાસ્ત્ર વિધિથી ભાઇની સ્ત્રીને વિષે ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર, ૩ દત્ત એટલે દત્તક લીધેલો પુત્ર, ૪ કૃત્રિમ એટલે દત્તક કરી લીધેલો પુત્ર, ૫ ગૃહોત્પન્ન એટલે સ્ત્રીએ ધૂપી રીતે પરપુરુષથી ઉત્પન્ન કરેલો અને ૬ અપવિદ્ધ એટલે માતાપિતાએ તજી દીધેલો પુત્ર, આ છ દાયાદો એટલે ભાગીદારો અને આંધવો એટલે પિંડ તથા ઉદ્ધકદાન દેનારા કહેવાય છે.

કાનીનશ્ચ સહોદશ્ચ ક્રીતઃ પૌનર્ભવસ્તથા ।

સ્વયંદત્તશ્ચ શૌદ્રશ્ચ ષડ્દાયાદવાન્ધવાઃ ॥ ૧૬૦ ॥

૧૬૦ ૧ કાનીન એટલે નહિ પરણેલી કન્યાને પેટે અવતરેલો પુત્ર, ૨ સહોદજ એટલે ગર્ભવતી થઈને પરણવા બેઠેલી કન્યાનો પુત્ર, ૩ ક્રીત એટલે વેંચાતો લીધેલો પુત્ર, ૪ પૌનર્ભવ એટલે પુનર્લગ્નની સ્ત્રીનો પુત્ર, ૫ સ્વયંદત્ત એટલે આપોઆપ આવેલો પુત્ર તથા ૬ શૌદ્ર એટલે શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીને પેટે અવતરેલો પુત્ર, આ છ પુત્રો અદાયાદ અને અઆંધવ ગણાય છે.

યાદશં ફલમાપ્નોતિ કુપુરૈઃ સંતરંજલમ્ ।

તાદશં ફલમાપ્નોતિ કુપુત્રૈઃ સંતરંસ્તમઃ ॥ ૧૬૧ ॥

૧૬૧ અડની હોડી બનાવી તેમાં બેસીને પાણીને તરનારો પુરુષ જેવું ક્ષણ મેળવે છે, તેવું ક્ષણ દુષ્ટ પુત્રોદ્ધારા નરકને તરનારા પુરુષને મળે છે.

યદ્યેકારિક્થિનૌ સ્યાતામૌરસક્ષેત્રજૌ સુતૌ ।

યસ્ય યત્પૈતૃકં રિક્થં સ તદ્ગૃહ્ણીત નેતરઃ ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨ *જે પુરુષની સ્ત્રીમાં અપુત્ર દેવરાદિકથી ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉત્પન્ન થયેલ હોય અને પાછળથી તે સ્ત્રીને પોતાના પતિથી ઔરસ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો જેના આપની જે મિલકત હોય તે તેણે લેવી, બીજાએ લેવી નહિ.

એક એવૌરસઃ પુત્રઃ પિત્ર્યસ્ય વસુનઃ પ્રમુઃ ।

શેષાણામાનૃશંસ્યાર્થં પ્રદદ્યાત્તુ પ્રજીવનમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

૧૬૩ પિતાની મિલકતનો ઔરસ પુત્રજ એકલો માલીક છે. પરંતુ બાકીના પુત્રોને ઔરસ પુત્રે દયા કરીને ભરણ પોષણ જેટલું ધન આપવું.

* ઔરસ પુત્રે પોતાની આપિકા મિલકતનો ભાગ પાડતી વખતે ક્ષેત્રજ પુત્રને જાણી ભાગ આપવે, એમ આગળ કહેશે.

ષ્ઠં તુ ક્ષેત્રજસ્યાંશં પ્રદદ્યાત્પૈતૃકાદ્દનાત્ ।

ઔરસો વિભજન્દાયં પિત્ર્યં પञ્ચમમેવ વા ॥ ૧૬૪ ॥

૧૬૪ ઔરસ પુત્રે પિતાની મિલકતનો વારસો મેળવ્યા પછી વારસાનો વિલાગ પાડતી વખતે પિતાના ધનમાંથી ક્ષેત્રજ પુત્રને છૂકો અથવા તો પાંચમો લાગ આપવો. આ વિકલ્પ ક્ષેત્રજના ગુણવાન પણાપર તથા નિર્ગુણપણાપર આધાર રાખે છે.

ઔરસક્ષેત્રજૌ પુત્રૌ પિતૃસ્વિથસ્ય ભાગિનૌ ।

દશાપરે તુ ક્રમશો ગોત્રસ્વિથાંશભાગિનઃ ॥ ૧૬૫ ॥

૧૬૫ આ રીતે ઔરસ તથા ક્ષેત્રજ બન્ને પુત્રો પિતાની મિલકતના વારસ ગણાય છે અને બીજા દશ પુત્રો તો અનુક્રમે ગોત્રના તથા મિલકતના અંશના લાગી છે.

સ્વક્ષેત્રે સંસ્કૃતાયાં તુ સ્વયમુત્પાદયેદ્ધિ યમ્ ।

તમૌરસં વિજાનીયાત્પુત્રં પ્રથમકલ્પિતમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

૧૬૬ વિવાહ સંસ્કાર કરીને પરણેલી પોતાની જાતની સ્ત્રીને વિષે પોતે જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે, તે પુત્રને ઔરસ જાણવો અને તે પુત્રને મુખ્ય ઠહ્યો છે.

યસ્તલ્પજઃ પ્રમીતસ્ય ક્લીવસ્ય વ્યાધિતસ્ય વા ।

સ્વધર્મેણ નિયુક્તાયાં સ પુત્રઃ ક્ષેત્રજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૭ ॥

૧૬૭ જેનો પતિ મરી ગયો હોય, નપુંસક હોય અથવા તો રોગી હોય તેવી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે નિયુક્ત થયેલી સ્ત્રીમાં જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુત્રને ક્ષેત્રજ જાણવો.

માતા પિતા વા દદ્યાતાં યમદ્ધિઃ પુત્રમાપદિ ।

સદૃશં પ્રીતિસંયુક્તં સ જ્ઞેયો દત્તિમઃ સુતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

૧૬૮ પુત્રનાં માતા, પિતા પોતાને આધાના સાંસા પડતાં હોય ત્યારે અથવા તો સામો પુરુષ વાંઝીયાપણાનું દુઃખ લોગવતો હોય તેવા આપલ્કાગમાં પુત્ર લેનારાની જાતના પુત્રને હાથમાં પાણી લઈને સંકલ્પપૂર્વક પ્રીતિથી આપે છે, તેને દત્તક પુત્ર જાણવો.

સદૃશં તુ પ્રકુર્યાદ્યં ગુણદોષવિચક્ષણમ્ ।

પુત્રં પુત્રગુણૈર્યુક્તં સ વિજ્ઞેયશ્ચ કૃત્રિમઃ ॥ ૧૬૯ ॥

૧૬૯ માતાપિતાને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ અપાવવા માટે શ્રાદ્ધ આદિક કર્મ કરવાથી પુણ્ય ફળ મળે છે અને નહિ કરવાથી પાપ ફળ મળે છે આમ જાણનારા, પુત્રોના ગુણોથી ભરપૂર એટલે માતાપિતાની સેવા કરનારા અને પોતાની જાતના પુત્રને દીકરો કરીલે છે, તેને કૃત્રિમ જાણવો.

ઉત્પદ્યતે ગૃહે यस્ય ન ચ જ્ઞાયેત કસ્ય સઃ ।

સ ગૃહે ગૃહ ઉત્પન્નસ્તસ્ય સ્યાદ્યસ્ય તલ્પજઃ ॥ ૧૭૦ ॥

૧૭૦ જેના ઘરમાં અમુક છોકરો ઉત્પન્ન થાય અને તે સંજ્ઞાતીયથી ઉત્પન્ન થયો છે એટલું જાણવામાં આવે, પરંતુ તે કોનાથી ઉત્પન્ન થયો છે તે જાણવામાં આવે નહિ તે ઘરમાં ગૃહ એટલે ધૂપી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો ગૃહોત્પન્ન પુત્ર, જેની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, તેનો તે પુત્ર ગણાય છે.

માતાપિતૃભ્યામુત્સૃષ્ટં તયોરન્યતરેણ વા ।

યં પુત્રં પરિગૃહ્ણીયાદપવિદ્ધઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૧ ॥

૧૭૧ માતાપિતાએ અથવા તો તેમનાં એકે કારણ વગર તજી દીધેલા સંજ્ઞાતીય પુત્રને જે પુરુષ પાળી પોષીને મોટો કરે છે, તે પુત્ર અપવિદ્ધ કહેવાય છે.

પિતૃવેશ્માનિ કન્યા તુ યં પુત્રં જનયેદ્રહઃ ।

તં કાનીનં વદેન્નામ્ના વોદુઃકન્યાસમુદ્ભવમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

૧૭૨ *કોઈ કન્યા પોતાના પિતાના ઘરમાં સંજ્ઞાતીય પુરુષથી એકાંતમાં પુત્રને ઉત્પન્ન કરે, તે પુત્ર કાનીન નામનો કહેવાય છે અને તે, કન્યાને પરજનનારનો પુત્ર ગણાય છે.

યા ગર્ભિણી સંસ્ક્રિયતે જ્ઞાતાજ્ઞાતાપિ વા સતી ।

વોદુઃ સ ગર્ભો ભવતિ સહોદ્ર ઇતિ ચોચ્યતે ॥ ૧૭૩ ॥

૧૭૩ અમુક સ્ત્રી ગર્ભવતી છે, એમ જાણવામાં હોય અથવા તો ન હોય, પણ તે ગર્ભવતી સ્ત્રીનાં લગ્ન કરવામાં આવે છે તો તે ગર્ભપરજનનારનો કહેવાય છે અને તે સહોદ્ર પુત્ર કહેવાય છે.

ક્રીણીયાદ્યસ્ત્વપત્યાર્થં માતાપિત્રોર્યમન્તિકાત્ ।

સ ક્રીતકઃ સુતસ્તસ્ય સદ્દશોઽસદ્દશોઽપિ વા ॥ ૧૭૪ ॥

* કાનીનની માતાને પરજનનારને ઉપર કહેલા છમાંના એક પણ વારસ ન હોય તો તેનો વારસ કાનીન થાય છે તથા તે કન્યા કુમારી હોય અને માતામહને ઉપરના છમાંના એક પણ ધારસ ન હોય તો તેનો પણ કાનીન વારસ ગણાય છે.

૧૭૪ જે પુરુષ પોતાની ઉત્તરક્રિયા કરવા માટે માતાપિતાની પાસેથી જે પુત્રને વેંચાતો લે છે, તે પુત્ર ક્રીતક કહેવાય છે. પછી તે પુત્ર વેંચાતો લેનારાના જેવો ગુણવાન હોય કે ન હોય.

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

૧૭૫ પતિએ ત્યાગ કરી દીધેલી અથવા તો વિધવા સ્ત્રી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાની જાતના પુરુષની સાથે નાતરું કરીને જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પુત્ર પૌનર્ભવ કહેવાય છે.

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

૧૭૬ (૧) પતિએ ત્યાગ કરેલી અથવા તો વિધવા સ્ત્રી અક્ષત યોનિ (રજ્જેદર્શન રહિત) હોય તો પ્રાયશ્ચિત્તસંસ્કાર કરીને બીજા પુનર્ભૂપતિના ઘરમાં રહેવાને યોગ્ય છે. (૨) પિતાએ કન્યાનું એક વરની સાથે વાગ્દાન કર્યું હોય અને તે વર બાળક હોવાથી તે કન્યા બીજા વર સાથે પરણી હોય અને તે સ્ત્રી રજ્જેદર્શન થયા પહેલાં જ પાછી આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને પ્રથમ વાગ્દાન કરેલા પતિ સાથે ફરીને સંસ્કાર કરવાને યોગ્ય છે.

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

૧૭૭ જે પુત્ર માતા પિતા વિનાનો હોય અથવા તો માતા પિતાએ કારણ વિના ત્યાગ કરી દીધેલો હોય એવો પુત્ર પોતાના આત્માને હરકોઈને પણ આપી દે, તેને સ્વયંદત્ત નામનો પુત્ર જાણવો.

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

૧૭૮ બ્રાહ્મણ કામનાથી શૂદ્ર વર્ણની સ્ત્રીમાં જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે તે પુત્ર જીવતાં જ મુવા સમાન ગણાય છે અને તેને પારશવ નામનો પુત્ર જાણવો.

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।

सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

૧૭૯ શૂદ્ર વર્ણના પુરુષને દાસીમાંથી અથવા તો દાસની દાસીમાંથી

જે પુત્ર થાય, તે પુત્રે પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે પિતાની મિલકતમાંથી પોતાનો ભાગ લેવો, આવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

ક્ષેત્રજાદીન્સુતાનેતાનેકાદશ યથોદિતાન્ ।

પુત્રપ્રતિનિધીનાહુઃ ક્રિયાલોપાન્મનીષિણઃ ॥ ૧૮૦ ॥

૧૮૦ આ ક્ષેત્રજ વગેરે જે અગીયાર પુત્રો કહ્યા છે, તેઓને પિતૃઓની ક્રિયાનો લોપ ન થાય એટલા માટે વિદ્વાનોએ પુત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે કહેલા છે. અર્થાત્ ઔરસ પુત્ર ન હોય તો અનુક્રમે તે પુત્રોએ ક્રિયા કરવી અને વારસો લેવો.

ય एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।

यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ ૧૮૧ ॥

*૧૮૧ અહીં ઔરસ પુત્રના પ્રસંગમાં બીજના બીજથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો ગણાવ્યા. તેમાં જે પુત્રો જેના બીજથી ઉત્પન્ન થયા હોય, તે તેના પુત્ર ગણાય છે, બીજના ગણાતા નથી.

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ ૧૮૨ ॥

† ૧૮૨ સહોદર ભાઈઓમાં એક ભાઈને પણ જો પુત્ર હોય તો તે પુત્ર વડે સર્વે ભાઈઓને પુત્રવાળા જાણવા, આમ મનુ કહે છે.

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ ૧૮૩ ॥

* આ શ્લોકની ઉપરના શ્લોકમાં તથા પૂર્વાભાવેપરં એ શ્લોકમાં ઔરસ પુત્રના અભાવમાં બીજ પુત્રને પુત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણવાનું કહ્યું છે અને આ શ્લોકમાં જે પુત્ર જેના બીજથી ઉત્પન્ન થયો હોય તેને તેના પુત્ર જાણવો એમ કહીને પુત્રના પ્રતિનિધિપણનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે વિધાન કરીને પ્રતિષેધ કરવામાં આવેલો હોવાથી તે વિધિ વિકલ્પે થયો. તેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે;—ઔરસ પુત્ર ન હોય તો દત્તક વગેરે પાંચ પુત્રો વારસાના હકદાર છે. પરંતુ કાનીન, સહોદ, પૌન-ર્ભવ વગેરે પુત્રો વારસ ગણાતા નથી અને ઔરસ પુત્ર છતાં કાનીન વગેરે પુત્રો પિતાના ધનના વારસ નથી પણ જો ઔરસ શક્તિમાન હોય તો તેણે તેઓને અન્ન તથા વસ્ત્ર માત્ર આપવાં. † ઔરસ, પૌત્રીકૃય (દીકરીના દીકરો), પત્ની, દીકરી, માતા, પિતા અને ભાઈ ન હોય તો ભાઈના પુત્રો વારસ ગણાય છે અને ભાઈના પુત્રો હોય તો તેણે ભાઈના પુત્રને છોડીને બીજને દત્તક લેવો નહિ.

* ૧૮૩ એક પુરુષની ઘણી સ્ત્રીઓમાંથી જો એક સ્ત્રી પુત્રવાળી હોય તો તે પુત્રવડે મનુષ્યે સર્વે સ્ત્રીઓને પુત્રવાળી કહેલી છે.

શ્રેયસઃ શ્રેયસોડલામે પાપીયાન્નિકથમર્હતિ ।

बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

૧૮૪ ઔરસ વગેરે પૂર્વ પૂર્વના પુત્રો ન હોય તો ઉત્તરોત્તર પુત્ર વારસ ગણાય છે; અને જો ઘણા પુત્રો સમાન જ હોય તો તે સર્વે ધનના વારસ ગણાય છે.

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

૧૮૫ પિતાના ધનના હક્કદાર પુત્રો ગણાય છે, પરંતુ ભાઈઓ કે કાકાઓ ગણાતા નથી; પણ જો પિતા અપુત્ર હોય તો તેનો પિતા અને ભાઈઓ વારસ ગણાય છે.

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥

૧૮૬ પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણેને જળ તથા પિંડદાન આપવામાં આવે છે અને આપનારો એથો ગણાય છે. પાંચમાંનો અહીં સંબંધ જ નથી. અર્થાત્ એ ત્રણમાં જે જે પિંડદાતારૂપે સંબંધવાળા છે, તેઓનો મિલકતમાં ભાગ ગણાય છે.

(असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च ताः सर्वा मातृकल्पाः प्रकीर्तिताः ॥

પોતાના પિતાની બીજી જે સ્ત્રીઓ પુત્ર વિનાની હોય, તે બધી સમાન ભાગદાર ગણાય છે અને સર્વે પિતામહીઓને પણ માતાના સમાન જ હક્કદાર કહેલી છે.)

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

† ૧૮૭ સપિંડાદિમાં જે જે બહુ જ નજીકના હોય, તે તે ધનના વારસ

* આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે સૌક્યનો પુત્ર હોય તો સ્ત્રીએ દત્તક લેવો નહિ.

† મરણ પામેલા પુરુષના વારસનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે. ૧ પુત્ર, ૨ પૌત્ર,

૩ પ્રપૌત્ર, ૪ પત્ની, ૫ કુંવારી દુહિતા, ૬ વાગ્દત્તા, ૭ પરણેલી પુત્રી, ૮ દૌહિત્ર.

ગણાય છે અને જો સર્પિંડ ન હોય તો પછી કુળનો પુરુષ વારસ ગણાય છે, કુળનો પુરુષ ન હોય તો આચાર્ય અને આચાર્ય ન હોય તો શિષ્ય વારસ ગણાય છે.

સર્વેષામપ્યભાવે તુ બ્રાહ્મણા રિક્થમાગિનઃ ।

ત્રૈવિદ્યાઃ શુચયો દાન્તાસ્તથા ધર્મો ન હીયતે ॥ ૧૮૮ ॥

૧૮૮ અને તે બધા ન હોય તો બ્રાહ્મણો ધનના વારસ ગણાય છે. તે બ્રાહ્મણો ત્રણ વેદ જાણનારા, બાહ્ય તથા અંતરમાં પવિત્ર અને જિતેન્દ્રિય હોવા જોઈએ. કારણ કે તેવા બ્રાહ્મણો વારસ થવાથી શ્રાદ્ધાદિક ધર્મને હાનિ પહોંચતી નથી.

અહાર્યં બ્રાહ્મણદ્રવ્યં રાજા નિત્યમિતિ સ્થિતિઃ ।

ઇતરેષાં તુ વર્ણાનાં સર્વાભાવે હરેન્નૃપઃ ॥ ૧૮૯ ॥

૧૮૯ બ્રાહ્મણને કોઈ વારસ ન હોય, તો પણ રાજાએ તેનું ધન કદી પણ લઈ લેવું નહિ, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે અને બ્રાહ્મણ શિવાય બીજા વર્ણને જો કોઈ પણ વારસ ન હોય તો રાજાએ તેનું ધન લેવું.

સંસ્થિતસ્યાનપત્યસ્ય સગોત્રાત્પુત્રમાહરેત્ ।

તન્ન યદ્વિક્થજાતં સ્યાત્તત્તસ્મિન્પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

* ૧૯૦ કોઈ પુરુષ પુત્ર વિના મરણ પામે (અને તેના સર્પિંડાદિકને જ અભાવ હોય) તો તેના સગોત્રમાંથી પુત્ર લેવો અને તે પુરુષનું જે ધન હોય તે તેને સોંપવું.

દ્વૌ તુ યૌ વિવદેયાતાં દ્વાભ્યાં જાતૌ સ્ત્રિયા ધને ।

તયોર્યઘસ્ય પિત્ર્યં સ્યાત્તત્સ ગૃહ્ણીત નેતરઃ ॥ ૧૯૧ ॥

૯ માતાપિતા, ૧૦ સહોદરબ્રાતા, ૧૧ ઓરમાનબ્રાતા, ૧૨ બ્રાતૃ પુત્ર, ૧૩ ઓરમાન બ્રાતૃપુત્ર, ૧૪ સહોદર ભાણેજ, ૧૫ ઓરમાન ભાણેજ, ૧૬ સહોદર કાકા, ૧૭ ઓરમાન કાકા, ૧૮ સહોદર કાકાનો પુત્ર, ૧૯ ઓરમાન કાકાનો પુત્ર, ૨૦ પિતામહી, પિતામહ, પિતામહનો દૌહિત્ર, ૨૧ માતુલ, ૨૨ માતુલ પુત્ર, ૨૩ માશીનો પુત્ર, ૨૪ સમાનોદક, ૨૫ આચાર્ય, ૨૬ શિષ્ય, ૨૭ બ્રાહ્મણ અને ૨૮ કોઈ ન હોય તો છેવટે રાજા.

* હાલમાં કેટલાક ભાણેજ, દૌહિત્ર, શાળા તથા તેના પુત્રો વગેરેને દત્તક લે છે, પરંતુ તે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જેની માતા સાથે દત્તક પુત્ર લેનાર પરણી શકે તેવા પુત્રને દત્તક લઈ શકાય છે. માટે ભાણેજને અને દૌહિત્રને દિલ્લેથી દત્તક લઈ શકાય નહિ. પણ કોઈ સર્પિંડ (સાત પેઢીમાંના) અથવા સગોત્ર (એક નુખ અથવા શાખવાળા) પુરુષના પુત્રને દત્તક પુત્ર લઈ શકાય.

૧૯૧ એક સ્ત્રી વિષે જે પુરુષોથી ઉત્પન્ન થયેલા જે પુત્રો (ઔરસ તથા પૌનર્ભવ) મિલકત માટે વિવાહ કરે તો તે જેમાંથી જેના પિતાનું જે ધન હોય, તે ધન તેના પુત્રે લેવું, બીજાએ લેવું નહિ.

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

૧૯૨ માતા મરી ગયા પછી સર્વે સગા ભાઈઓએ તથા નહિ પરણેલી સગી બહેનોએ માતાનાં ધનને સરખે ભાગે વહેંચી લેવું.

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्પ્રદેયं પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

૧૯૩ તથા તેઓની જે અવિવાહિત કન્યાઓ હોય, તેઓને પણ યથોચિત માતામહીનાં (વડવીનાં) ધનમાંથી પ્રેમપૂર્વક થોડુંક ધન આપવું.

अध्यग्न्यध्यावाहानिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

૧૯૪ (૧) વિવાહ સમયે અગ્નિની સમીપમાં પિતા વગેરેએ આપેલું ધન, (૨) પતિએ તથા સાસરિયાંએ સાસરે તેડી જતી વખતે આપેલું આભૂષણાદિ ધન, (૩) પ્રીતિને લીધે પતિએ આપેલું ધન તથા ભાઈ, માતા, અને પિતા તરફથી મળેલું ધન, આ રીતે છ પ્રકારનું સ્ત્રીધન કહેવાય છે.

अन्वाधेयं च यदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥

૧૯૫ અન્વાધેય કહેતાં વિવાહ થઇ ગયા પછી પતિના તરફથી સ્ત્રીને મળેલું ધન અને પતિએ પ્રીતિથી આપેલું ધન પતિ જીવતાં સ્ત્રી મરી જાય તો તેની પ્રજાનું તે ધન ગણાય છે.

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

૧૯૬ બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, ગાંધર્વ અને પ્રાજાપત્ય નામના વિવાહોમાં સ્ત્રીઓને જે જે ધન આપેલું હોય છે, તે ધન તેની સ્ત્રી અપ્રજ (પ્રજા વિનાની) મરી જાય તો તેના ધણીનું જ કહેવાય છે.

યત્ત્વસ્યાઃ સ્યાદ્દનં દત્તં વિવાહેષ્વાસુરાદિષુ ।

અપ્રજાયામતીતાયાં માતાપિત્રોસ્તદિષ્યતે ॥ ૧૯૭ ॥

૧૯૭ પરંતુ આસુરાદિક વિવાહોમાં સ્ત્રીને જે ધન આપેલું હોય, તે ધન સ્ત્રી જો પ્રજા વિનાની મરી જાય તો તેના માતાપિતાનું કહેવાય છે.

સ્ત્રિયાં તુ યદ્ભવેદ્દિત્તં પિત્રા દત્તં કથંચન ।

બ્રાહ્મણી તદ્દરેત્કન્યા તદપત્યસ્ય વા ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

૧૯૮ જે બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ શિવાય બીજી જાતની કન્યા પરણ્યો હોય તે તેની સ્ત્રી અપ્રજા અને વિધવા સ્થિતિમાં મરી જાય તો બીજા વર્ણની સ્ત્રીઓના પુત્રાદિક છતાં પણ તે સ્ત્રીની પાસે તેના પિતાએ આપેલું જે કંઈ ધન હોય, તે ધન બ્રાહ્મણીની કન્યાનું અથવા તો તેના પુત્રનું ગણાય છે.

ન નિર્હારં સ્ત્રિયઃ કુર્યુઃ કુટુમ્બાદ્બહુમધ્યગાત્ ।

સ્વકાદપિ ચ વિત્તાદ્ધિ સ્વસ્ય મર્તુરનાજ્ઞયા ॥ ૧૯૯ ॥

૧૯૯ મઝીયારા કુટુંબમાંથી સ્ત્રીએ ધનનો સંચય કરવો નહિ તથા પોતાના પતિની આજ્ઞા વિના પોતાના ધનમાંથી પણ અલંકાર આદિક કરાવવાં નહિ.

પત્યૌ જીવતિ યઃ સ્ત્રીભિરલલ્કારો ધૃતો ભવેત્ ।

ન તં મજેરન્દાયાદા મજમાનાઃ પતન્તિ તે ॥ ૨૦૦ ॥

૨૦૦ પતિના જીવતાં જે આભૂષણો સ્ત્રીએ પહેરતી હોય, તે આભૂષણો ભાગીદારોએ ઉતારી લેવાં નહિ. તેઓ જો ઉતારી લે છે તો પતિત થાય છે.

અનંશૌ ક્લીવપતિતૌ જાત્યન્ધવધિરૌ તથા ।

ઉન્મત્તજહમૂકાશ્ચ યે ચ કેચિન્નિરિન્દ્રિયાઃ ॥ ૨૦૧ ॥

૨૦૧ નપુંસકો, પતિતો, જન્માંધો, બેરાઓ, ઉન્માદ રોગવાળા, મૂર્ખ મૂંગા તથા હુલા લંગડા હોય, તેઓ પિતાની મિલકતના ભાગીદાર ગણાતા નથી.

સર્વેષામપિ તુ ન્યાય્યં દાતું શક્ત્યા મનીષિણા ।

ગ્રાસાચ્છાદનમત્યન્તં પતિતો હૃદદદ્ભવેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

૨૦૨ એ સર્વને જીવતાં સૂધી ન્યાય પ્રમાણે અન્ન તથા વસ્ત્ર શક્તિ સુજળ શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષે આપવાં. જો આપે નહિ તો તે પતિત થાય છે.

યદ્યર્થિતા તુ દારૈઃ સ્યાત્ક્રીવાદીનાં કથંચન ।

તેષામુત્પન્નતન્તૂનામપત્યં દાયમર્હતિ ॥ ૨૦૩ ॥

૨૦૩ જે નપુંસક વગેરેને કોઈપણ રીતે પરણવાની ઇચ્છા થાય અને તેઓને ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો તે પુત્ર સંતાનવાળાઓના ધનનો ભાગીદાર ગણાય છે.

યત્કિંચિત્પિતરિ પ્રેતે ધનં જ્યેષ્ઠોઽધિગચ્છતિ ।

માગો યવીયસાં તત્ર યદિ વિદ્યાનુષાલિતઃ ॥ ૨૦૪ ॥

૨૦૪ પિતા મરી ગયા પછી ભાઈઓની સાથે અવિભક્ત સ્થિતિમાં રહેનારો જ્યેષ્ઠ ભાઈ જે ધન મેળવે, તે ધનમાંથી તેણે નાના ભાઈઓ જે વિદ્યાનુહાર તો તેઓને ભાગ આપવો.

અવિદ્યાનાં તુ સર્વેષામીહાતશ્ચેદ્ધનં ભવેત્ ।

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાદપિત્ર્ય ઇતિ ધારણા ॥ ૨૦૫ ॥

૨૦૫ યદ્યા અભણ ભાઈઓ વારસાની વહેંચણી કર્યા પહેલાં મેહિનત અને વ્યાપારદિ કરીને ધન કમાય તો તે ધન પિતાનું ન હોવાથી તેની સરખી વહેંચણી કરવી, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

વિદ્યાધનં તુ યદ્યસ્ય તત્તસ્યૈવ ધનં ભવેત્ ।

મૈત્ર્યમૌદ્વાહિકં ચૈવ માધુપર્કિકમેવ ચ ॥ ૨૦૬ ॥

૨૦૬ પરંતુ વિદ્યાથી જે ધન સંપાદન કરવામાં આવે તે ધન તો સંપાદન કરનારનું જ ગણાય છે. તેમ જ મિત્ર પાસેથી મળેલું, વિવાહમાં મળેલું તથા મધુપર્કમાં મળેલું ધન પણ જેને મળ્યું હોય, તેનું જ ગણાય છે.

ભ્રાતૃણા યસ્તુ નેહેત ધનં શક્તઃ સ્વકર્મણા ।

સ નિર્ભાજ્યઃ સ્વકાદંશાત્કિંચિદ્ત્વોપજીવનમ્ ॥ ૨૦૭ ॥

૨૦૭ ભાઈઓમાંથી જે ભાઈ પોતે કામ કરીને ધન મેળવવાને સમર્થ હોય અને માતાપિતાનું ધન લેવાની ઇચ્છા ન રાખતો હોય તેવા ભાઈને ભાઈઓએ પોતાના ભાગમાંથી કંઈક આજીવિકા જેટલું ધન આપીને તેને જૂદો કરવો (કે જેથી ભવિષ્યમાં તેના પુત્રો વાંધો લઈ શકે નહિ.)

અનુપદ્મમિતૃદ્રવ્યં શ્રમેણ યદુપાર્જિતમ્ ।

સ્વયમીહિતલબ્ધં તન્નાકામો દાતુમર્હતિ ॥ ૨૦૮ ॥

૨૦૮ જે પુરુષે પોતાના પિતાના ધનને હાનિ પહોંચાડ્યો વિના ખેતી, વ્યાપાર, વગેરે પરિશ્રમ કરીને ધન મેળવ્યું હોય, તે ધન પોતે પરિશ્રમથી મેળવેલું હોવાથી પોતાની ધન્યતા ન હોય તો ભાઈઓને આપવું નહિ.

પૈતૃકં તુ પિતા દ્રવ્યમનવાસં યદાપ્નુયાત ।

ન તત્પુત્રૈર્મજેત્સાર્ધમકામઃ સ્વયમર્જિતમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

૨૦૯ આપના આપની મિલકત કે જેને કોઈ મેળવી શક્યો ન હોય, તે મિલકતને પિતા પોતે મેળવે અને પોતાની ધન્યતા ન હોય તો તેણે તે મિલકતની પુત્રોની સાથે વહેંચણી કરવી નહિ. કારણ કે તે મિલકત પોતે મેળવેલી છે.

વિમક્તાઃ સહ જીવન્તો વિમજેરન્પુનર્યદિ ।

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાજ્જ્યૈષ્ઠ્યં તત્ર ન વિદ્યતે ॥ ૨૧૦ ॥

૨૧૦ ભાઈઓ એકવાર મિલકતનો ભાગ પાડીને જૂદા થયા પછી પાછા સાથે રહે અને ફરીને જો તે ધનનો ભાગ પાડે તો તેઓએ સરખે હિસ્સે ભાગ પાડવા. પરંતુ તે સમયે વડા ભાઈનું વડપણ ગણાતું નથી અર્થાત્ તેને વિશેષ ભાગ આપવો નહિ.

યેષાં જ્યેષ્ઠઃ કનિષ્ઠો વા હીયેતાંશપ્રદાનતઃ ।

ઋયેતાન્યતરો વાપિ તસ્ય ભાગો ન લુપ્યતે ॥ ૨૧૧ ॥

૨૧૧ ભાઈઓમાં સૌથી મોટો અથવા તો સૌથી નાનો ભાઈ ભાગની વેંચણી વખતે સંન્યાસી થયો હોય અથવા તો મરી ગયો હોય, તો પણ તેનો ભાગ જતો રહેતો નથી.

સૌદર્યા વિમજેરન્તં સમેત્ય સહિતાઃ સમમ્ ।

ભ્રાતરો યે ચ સંસૃષ્ઠા મગિન્યશ્ચ સનામયઃ ॥ ૨૧૨ ॥

૨૧૨ પરંતુ તેની પાછળ તેને પુત્ર, પુત્રી, સ્ત્રી અથવા તો માતાપિતા ન હોય તો તેના સગા ભાઈઓ, જૂદા થયા પછી એકઠા થયેલા સાવકા ભાઈઓ તથા સગી બેનોએ એકઠાં મળીને સરખે હિસ્સે ભાગ વેંચી લેવો.

યો જ્યેષ્ઠો વિનિકુર્વીત લોભાદ્વાતૃન્યવીયસઃ ।

સોઽજ્યેષ્ઠઃ સ્યાદભાગશ્ચ નિયન્તવ્યશ્ચ રાજભિઃ ॥ ૨૧૩ ॥

૨૧૩ જે જ્યેષ્ઠ ભાઈ લોભનો માર્યો નાના ભાઈઓને મિલકતની આખતમાં છેતરે, તેને જ્યેષ્ઠ ભાઈ તરિકે માન આપવું નહિ, મિલકતમાંથી તેને મોટો ભાગ પણ આપવો નહિ અને રાજાએ તેનો દંદ કરવો.

સર્વ એવ વિકર્મસ્થા નાર્હન્તિ આતરો ધનમ્ ।

ન ચાદત્વા કનિષ્ઠેભ્યો જ્યેષ્ઠઃ કુર્વીત યૌતકમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

૨૧૪ સર્વે ભાઈઓ જો બુગાર, વેશ્યા વગેરેના કુચ્છંદમાં પડ્યા હોય તો તેઓ પિતાના ધનના હક્કદાર ગણાતા નથી. તેમ જ્યેષ્ઠ ભાઈએ પણ નાના ભાઈઓને તેનો ભાગ આપ્યા વિના આપીકા ધનમાંથી ખોતાની ખાનગી મિલકત કંરવી નહિ.

આતૃણામવિભક્તાનાં યદ્યુત્યાનં ભવેત્સહ ।

ન પુત્રભાગં વિષમં પિતા દદ્યાત્કથંચન ॥ ૨૧૫ ॥

૨૧૫ ભાઈઓ ભાગ પાડીને જૂદા થયા ન હોય અને તેઓ કુટુંબના સાલ માટે બધા સાથે રહીને વ્યાપારાદિક કરતા હોય તો પિતાએ પુત્રનો મિલકતમાંથી કદી પણ વિષમ ભાગ પાડવો નહિ, પરંતુ સૌનો સરખો ભાગ પાડવો.

ઊર્ધ્વં વિભાગાજ્ઞાતસ્તુ પિત્ર્યમેવ હરેદ્ધનમ્ ।

સંસૃષ્ટાસ્તેન વા યે સ્યુર્વિભજેત સ તૈઃ સહ ॥ ૨૧૬ ॥

૨૧૬ પરંતુ ભાગ વેંચ્યા પછી જો પુત્ર જન્મે તો તે પિતાની મિલકતનો આગીદાર ગણાય છે અથવા તો તે સમયે જે જે ભાઈઓ સાથે રહેતા હોય તે ભાઈઓની સાથે પિતાનાં ધનને સરખે ભાગે વેંચી લેવું.

અનપત્યસ્ય પુત્રસ્ય માતા દાયમવામુયાત્ ।

માતર્યપિ ચ વૃત્તાયાં પિતુર્માતા હરેદ્ધનમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

૨૧૭ પુત્રનો પુત્ર ગુજરી જાય અને તેને પાછળ સ્ત્રી ન હોય તો તેની માતા ધનની વારસ થાય છે અને મા મરી ગયા પછી આપની મા વારસ થાય છે.

ઋણે ધને ચ સર્વસ્મિન્પ્રવિભક્તે યથાવિધિ ।

પશ્ચાદ્દૃશ્યેત યત્કિન્નિત્તત્સર્વં સમતાં નયેત્ ॥ ૨૧૮ ॥

૨૧૮ માતા પિતાના ધનની તથા કંરજની વેંચણી શાસ્ત્ર પ્રમાણે કર્યા પછી જો પાછળથી કંઈ પણ મિલકત છે, આમ જાણવામાં આવે તો તે બધાએ સરખી રીતે વેંચી લેવી.

વસ્ત્રં પત્રમલઙ્કારં કૃતાન્નમુદકં સ્ત્રિયઃ ।

યોગક્ષેમં પ્રચારં ચ ન વિભાજ્યં પ્રચક્ષતે ॥ ૨૧૯ ॥

૨૧૯ ઓઢવા પહેરવાનાં વસ્ત્રો, ચઢવા માટે ગાડીઘોડા વગેરે વાહનો, પહેરેલાં આભૂષણો, પકવાન, કુવાનું પાણી, ટાંકાનું પાણી, દારૂંઓ, કુટુંબના મંત્રીઓ, પુરોહિતો તથા ગૌચારાની જગ્યા, આટલી વસ્તુના ભાગ પાડવા નહિ, આમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

અયમુક્તો વિભાગો વઃ પુત્રાણાં ચ ક્રિયાવિધિઃ ।

ક્રમશઃ ક્ષેત્રજાદીનાં દ્યૂતધર્મ નિબોધત ॥ ૨૨૦ ॥

૨૨૦ આ પ્રમાણે તમને દાયભાગ એટલે વારસાનો પ્રકાર તથા ક્ષેત્રજ આદિ પુત્રો કરવાનો વિધિ અનુક્રમે કહ્યો. હવે તમે જુગારની વ્યવસ્થા સાંભળો !

દ્યૂતં સમાહ્વયં ચૈવ રાજા રાષ્ટ્રાન્નિવારયેત્ ।

રાજાન્તકરણાવેતૌ દ્વૌ દોષૌ પૃથિવીક્ષિતામ્ ॥ ૨૨૧ ॥

૨૨૧ રાજાએ પોતાના દેશમાંથી દ્યૂત તથા સમાહ્વય એ એ રમતોને બંધ પાડવી. કારણ કે એ બંને રમતો રાજાના રાજ્યની જુગારની વ્યવસ્થા પાચમાલી કરનારી છે.

પ્રકાશમેતત્તાસ્કર્યં યદેવનસમાહ્વયૌ ।

તયોર્નિત્યં પ્રતિધાતે નૃપતિર્યત્નવાન્ભવેત્ ॥ ૨૨૨ ॥

૨૨૨ દ્યૂત અને સમાહ્વય એ બંને રમતો ઉઘાડી રીતે એક જાતની ચોરી છે. માટે રાજાએ તે બંને રમતોનો નાશ કરવા માટે નિત્ય પ્રયત્ન કરવો.

અપ્રાણિભિર્યત્ક્રિયતે તલ્લોકે દ્યૂતમુચ્યતે ।

પ્રાણિભિઃ ક્રિયતે યસ્તુ સ વિજ્ઞેયઃ સમાહ્વયઃ ॥ ૨૨૩ ॥

૨૨૩ નિર્જીવ વસ્તુઓથી એટલે પાસા, સોગઠાં વગેરેથી જે રમત રમવામાં આવે છે, તેને જગતમાં દ્યૂત કહે છે અને પ્રાણીઓવડે જે રમત રમવામાં આવે છે, એટલે પરસ્પર હારજિતપર સરતો કરીને કુકડાં, તેંતર વગેરેને લડાવવામાં આવે છે, તેને સમાહ્વય કહે છે.

દ્યૂતં સમાહ્વયં ચૈવ યઃ કુર્યાત્કારયેત વા ।

તાન્સર્વાન્ઘાતયેદ્રાજા શૂદ્રાંશ્ચ દ્વિજલિઙ્ગિનઃ ॥ ૨૨૪ ॥

૨૨૪ જેઓ દ્યૂતની અથવા તો સમાહ્વયની રમત રમે અથવા તો બીજાને રમાડે, તે બધાને તથા બ્રાહ્મણનો વેશ રાખનારા શૂદ્રોને રાજાએ શિક્ષા કરવી.

કિતવાન્કુશીલવાન્ ક્રૂરાન્પાષણ્ડસ્થાંશ્ચ માનવાન્ ।

વિકર્મસ્થાન્ઞૌણ્ડેકાંશ્ચ ક્ષિપ્રં નિર્વાસયેત્પુરાત્ ॥ ૨૨૬ ॥

૨૨૫ જુગાર રમનારા, નૃત્ય ગાયન કરનારા, અત્યંત ભયંકર કર્મ કરનારા, પાખંડી ધર્મપાળનારા, શ્રુતિ સ્મૃતિની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા તથા કલાલનો ધંધો કરનારાઓને રાજ્યે પોતાના દેશમાંથી એકદમ કાઢી મૂકવા.

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

૨૨૬ કારણ કે ઉપર કહેલા ધૂપા ચોરના જેવા પુરુષો રાજાના દેશમાં રહીને પોતાનાં દુરાચરણથી સદાચરણી પ્રજાને નિત્ય હેરાન કર્યા કરે છે.

द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

૨૨૭ પૂર્વ કાળમાં ઘૂતથી મોટું વૈર ઉત્પન્ન થયેલું જોવામાં આવ્યું છે, તે માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે ગમ્મત માટે પણ ઘૂત રમવું નહિ.

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यથેष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

૨૨૮ જે કોઈ પુરુષ ધૂપી રીતે અથવા તો જાહેર રીતે જુગાર રમે, તેને રાજ્યે પોતાની ધંધા પ્રમાણે શિક્ષા કરવી.

क्षत्रविदूशूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृत्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

૨૨૯ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર જો દંડ આપવાને સમર્થ ન હોય તો તેણે મજૂરી કરીને દંડનું કરજ વાળવું અને બ્રાહ્મણે તો ધીમે ધીમે કરજ વાળવું અર્થાત્ રાજ્યે બ્રાહ્મણ પાસે મજૂરી કરાવવી નહિ.

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दમम् ॥ २३० ॥

૨૩૦ સ્ત્રી, બાળક, ઉન્મત્ત, વૃદ્ધ, દરિદ્રી અને રોગી, આટલાને શિક્ષા કરવી હોય તો રાજ્યે આબૂકથી, વાંસની સોંટીથી અથવા તો દોરીથી શિક્ષા કરવી.

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्थिणाम् ।

धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निस्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

૨૩૧ રાજાએ જે કાર્યભારીઓને રાજ્ય કાર્યભારનું કામ સોંપેલું હોય, તે કાર્યભારીઓ ધનની ગરમીથી મદોન્મત્ત થઈ જઈને લોકોનાં કાર્યોને હાનિ પહોંચાડે તો રાજાએ તેઓની મિલકત છીનવી લેવી.

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्विद્સેવિનस्तथा ॥ २३२ ॥

૨૩૨ રાજા તરફથી બનાવટી હુકમનામાઓ કરનારા, મંત્રીઓની વચ્ચે દંટો કરાવનારા, સ્ત્રી, બાળક તથા બ્રાહ્મણની હત્યા કરનારા અને શત્રુઓને સેવનારા પુરુષોને રાજાએ શિક્ષા કરવી.

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यान् तद्भूयो निवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

૨૩૩ જે કાર્યનો શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા પ્રમાણે દંડપર્યંત નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હોય તથા જેની તપાસ કરીને અપરાધીને શિક્ષા કરવામાં આવી હોય, તેવાં કાર્યને ધર્મ પ્રમાણે સંપૂર્ણ થયું જાણવું અને તેની ફરીને તપાસ કરવી નહિ.

अमात्याः प्राङ्मवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।

तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं च दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

૨૩૪ અમાત્યો અથવા તો ન્યાયાધીશો જે કાર્યને (હાવાને) ઉલટી રીતે ચૂકવે, તેની રાજાએ પોતે તપાસ કરવી અને અમાત્યોનો કે ન્યાયાધીશોનો જો અપરાધ જણાય તો તેનાં એક હજાર પાણુ દંડ કરવો.

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

૨૩૫ બ્રહ્મહત્યારો, મદિરા પીનારો, ચોર અને ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો, આ સર્વે પુરુષોને મહાપાતકી જાણવા.

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शरीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

૨૩૬ આ આર્ય મહાપાતકીઓ જે પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ તો રાજ્યે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેઓને શારીર શિક્ષા કરવી અને તેનો દંડ પણ લેવો.

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेयै च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिरा पुमान् ॥ २૩૭ ॥

૨૩૭ ગુરુપત્નીની સાથે ગમન કરનારા પુરુષના કપાળમાં ધગધગતા લોઢાથી ભગનું ચિહ્ન કરવું, મદિરાપાન કરનારા પુરુષના કપાળમાં કલાલની ધ્વજનું ચિહ્ન કરવું, સુવર્ણની ચોરી કરનારા પુરુષના કપાળમાં કુતરાના પગનું ચિહ્ન કરવું અને બ્રહ્મહત્યા કરનારા પુરુષના કપાળમાં માથાવિનાનું ધડ આળેખવું.

असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याऽविवाहिनः ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ २૩૮ ॥

૨૩૮ એવા પુરુષોની સાથે કોઈએ જમવું નહિ, તેઓને યજ્ઞ કરાવવો નહિ, તેઓને વેદાદિ ભણાવવા નહિ, તેઓની સાથે વિવાહનો વ્યવહાર કરવો નહિ અને શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મમાંથી બહાર કરવામાં આવેલા તેવા-પુરુષોએ નિર્ધન સ્થિતિ હોવાથી ભીખ માંગીને દીનતાથી પૃથ્વીપર ભટક્યા કરવું અર્થાત્ એક ઠેકાણે વાસ કરવો નહિ.

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।

निर्दया निर्मस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २૩૯ ॥

૨૩૯ જેઓના કપાળમાં ચિહ્ન કરવામાં આવ્યા હોય તેવા મહાપાતકી પુરુષોનો, માતાપિતા તરફનાં સગા સંબંધીઓએ તથા જ્ઞાતિના લોકોએ ત્યાગ કરવો, તેમનાપર દયા કરવી નહિ, તેમ તેઓને નમસ્કાર પણ કરવા નહિ, આવી મનુની આજ્ઞા છે.

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितम् ।

नाङ्गन्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥ २૪૦ ॥

૨૪૦ પરંતુ જે મહાપાતકીઓ પોતાના મહાપાપનું શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તેવા સર્વે વર્ણોના લોકોના કપાળમાં રાજ્યે ચિહ્ન કરવું નહિ, પરંતુ તેઓની પાસેથી એક હજાર પણ દંડ લેવો.

આગઃસુ બ્રાહ્મણેસ્યવ કાર્યો મધ્યમસાહસઃ ।

વિવાસ્યો વા ભવેદ્રાષ્ટ્રાત્સદ્રવ્યઃ સપરિચ્છદઃ ॥ ૨૪૧ ॥

૨૪૧ બ્રાહ્મણ જે ઉપર કહેલો કોઈ પણ અપરાધ કર્યા પછી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો રાજાએ તેનો પાંચસો પણ દંડ કરવો, પરંતુ તે જે બાણી બુઝીને અપરાધ કરે તો રાજાએ તેને ધન તથા કુટુંબ સાથે દેશનિકાલ કરવો.

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।

सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

૨૪૨ પરંતુ બીજા વર્ણના પુરુષો જે અબાણતાં અપરાધ કરે તો તેઓની સર્વ મિલકત ખુંચવી લેવી અને બાણી બુઝીને અપરાધ કરે તો તેઓને દેશનિકાલની શિક્ષા કરવી.

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

૨૪૩ સદ્ગુણી રાજાએ મહાપાતકી પુરુષનું ધન લેવું નહિ. રાજા જે દોષને લીધે તેઓનું ધન લે છે તો તે પણ તેના દોષથી લેપાય છે.

अप्सु प्रवेक्ष्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।

श्रुतवृत्तोપપન્ને वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

૨૪૪ પાતકી પુરુષના દંડને રાજાએ પાણીમાં નાંખીને વરુણ દેવને અર્પણ કરી દેવો અથવા તો વેદ શાસ્ત્ર ભણેલા સદાચારી બ્રાહ્મણને આપી દેવો.

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ।

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

૨૪૫ પાતકી પુરુષના દંડનો સ્વામી વરુણ દેવ છે. કારણ કે તે રાજાઓને પણ દંડ દેનારો છે અને વેદમાં પારંગત એવો બ્રાહ્મણ આખા જગતનો સ્વામી (પ્રભુ) ગણાય છે.

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् ।

तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

૨૪૬ જે દેશનો રાજા પાપીઓની પાસેથી દંડ લઈને તેનો ચોતે ઉપ-

યોગ કરતો નથી, તે દેશમાં મનુષ્યો સંપૂર્ણ સમયે જન્મે છે અને લાંબા વખત સુધી જીવે છે.

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक् ।

बालाश्च न प्रसीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ २४७ ॥

૨૪૭ વળી તે દેશમાં ખેડુતોએ જે પ્રમાણે જૂઠું જૂઠું ધાન્ય વાવ્યું હોય તે પ્રમાણે નિપજે છે, નાની વયનાં બાળકો મરતાં નથી અને એક પણ પ્રાણી ખોડખાંપણવાળું જન્મતું નથી.

ब्राह्मणान्बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

૨૪૮ નીચ જાતનો પુરુષ બ્રાહ્મણોને જે બ્રાહ્મણોને દુઃખ દેતો હોય તો રાજાએ ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરનારા છેદન ભેદન વગેરે અનેક ઉપાયોથી તે પુરુષને મારી નાંખવો.

यावान्वध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ।

अधर्मो नृपतेर्दृष्टો धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

૨૪૯ શિક્ષા નહિ કરવા યોગ્ય પુરુષને શિક્ષા કરવાથી અને શિક્ષા કરવા યોગ્ય પુરુષને છોડી મૂકવાથી રાજાને અધર્મ થાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે શિક્ષા કરનારા રાજાને ધર્મનો લાભ થાય છે.

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

૨૫૦ અઠાર પ્રકારના દાવાઓમાંથી હરકોઈ દાવાને માટે પરસ્પર વિવાદ કરનારા વાદીપ્રતિવાદીના દાવાનો વિસ્તારપૂર્વક નિર્ણય મેં તમને કહ્યો.

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।

देशानलब्धांलिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

૨૫૧ રાજાએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સર્વ કાર્યોનો ધર્મ પ્રમાણે સારી રીતે નિર્ણય કરવો, નહિ મેળવેલા દેશોને મેળવવા અને રાજનું કર્તવ્ય. મેળવેલા દેશોનું પરિપાલન કરવું.

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्નमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

૨૫૨ જંગલ આદિ દેશમાં સારી રીતે નિવાસ કરવો, શાસ્ત્ર પ્રમાણે રક્ષણ માટે કિલ્લાઓ આંધવા અને ચોર વગેરે દુષ્ટ લોકોનો નાશ કરવા માટે નિત્ય મહાન પ્રયત્ન કરવો.

રક્ષણાદ્યાર્યવૃત્તાનાં કળ્પકાનાં ચ શોધનાત્ ।

નરેદ્રાસ્ત્રિદિવં યાન્તિ પ્રજાપાલનતત્પરાઃ ॥ ૨૫૩ ॥

૨૫૩ પ્રજાનું પાલન કરવા માટે તત્પર રહેનારા રાજાઓ સદાચારી પુરુષોની રક્ષા કરવાથી અને દુષ્ટોને દંડ દેવાથી સ્વર્ગમાં જાય છે.

અશાસંસ્તસ્કરાન્યસ્તુ બલિં શૃણ્ણાતિ પાર્થિવઃ ।

તસ્ય પ્રક્ષુબ્ધયતે રાષ્ટ્રં સ્વર્ગાચ્ચ પરિહીયતે ॥ ૨૫૪ ॥

૨૫૪ પરંતુ જે રાજા ચોરને શિક્ષા કરતો નથી, પણ પ્રજાની પાસેથી કર લે છે તે રાજા ઉપર પ્રજા ક્રોધ કરે છે અને તે રાજા સ્વર્ગલોકમાંથી બ્રષ્ઠ થાય છે અર્થાત્ તેનાં પુણ્યો નાશ પામે છે.

નિર્ભયં તુ ભવેદ્યસ્ય રાષ્ટ્રં બાહુબલાશ્રિતમ્ ।

તસ્ય તદ્વર્ધયતે નિત્યં સિચ્યમાન ઇવ દુમઃ ॥ ૨૫૫ ॥

૨૫૫ જે રાજાના આહુબળના આશ્રયથી દેશ નિર્ભય થાય છે, તે રાજાનો દેશ પાણી પાયેલાં વૃક્ષની પેઠે નિત્ય વૃદ્ધિ પામે છે.

દ્વિવિધાંસ્તસ્કરાન્વિદ્યાત્પરદ્રવ્યાપહારકાન્ ।

પ્રકાશાંશ્ચાપ્રકાશાંશ્ચ ચારચક્ષુર્મહીપતિઃ ॥ ૨૫૬ ॥

૨૫૬ પારકાનાં ધનને પડાવી લેનારા જાહેર અને ધૂપા એમ બે પ્રકારના ચોર છે; તેને રાજાએ હૂતરૂપી દૃષ્ટિવડે જાણવા.

પ્રકાશવશ્ચકાસ્તેષાં નાનાપણ્યોપજીવિનઃ ।

પ્રચ્છન્નવશ્ચકાસ્તેતે યે સ્તેનાદવિકાદયઃ ॥ ૨૫૭ ॥

૨૫૭ તેઓમાં જેઓ અનેક જાતના વ્યાપારપર આજીવિકા કરનારા છે તેઓ ખુલ્લા ચોર છે (અર્થાત્ ઘોળે દિવસે ખોટાં તોલાં, માપ વગેરેથી ચોછો માલ આપીને લોકોને ઠગે છે) અને ચોરો તથા વનમાં વસનારા લુંટારાઓ ધૂપા ચોર છે.

ઉત્કોચકાશ્ચોપધિકા વશ્ચકાઃ કિતવાસ્તથા ।

મજ્જલાદેશવૃત્તાશ્ચ મદ્રાશ્ચેક્ષણિકૈઃ સહ ॥ ૨૫૮ ॥

અસમ્યક્કારિણશ્ચૈવ મહામાત્રાશ્ચિકિત્સકાઃ ।

શિલ્પોપચારયુક્તાશ્ચ નિપુણાઃ પળ્યયોષિતઃ ॥ ૨૬૯ ॥

એવમાદીન્વિજાનીયાત્પ્રકાશાંલોકકણ્ઠકાન્ ।

નિગૂઢચારિણશ્ચાન્યાનનાર્યાનાર્યલિઙ્ગિનઃ ॥ ૨૬૦ ॥

૨૫૮-૨૬૦ લાંચ લેનારા, રાજ વગેરેનો ભય બતાવીને પૈસા કઢાવનારા, કીમીયો કરનારા, ધૂતારા, બુગારીઓ, તને પુત્ર થશે, તને ધન મળશે, એમ મંગળકારક વાતો કહીને આજીવિકા કરનારા, ઉપરથી ધર્મિષ્ઠનો ડોળ ઘાલનારા પરંતુ ધૂપા પાપીઓ, હાથની રેખા વગેરે જોઈને શુભાશુભ કહેનારા, રાજ કાર્યને બરાબર નહિ કરનારા મંત્રી, ન્યાયાધીશ વગેરે, ધૂર્તતાથી વેઠકનો ધંધો કરનારા, પોતાનાં કાર્યોનાં વખાણ કરીને લોકોની પાસેથી ધન કઢાવનારા તથા બીજાને વશ કરવામાં કુશળ એવી વેશ્યાઓ વગેરે, બહિર લોકોને ઠગનારા, લોકોમાં કંટક સમાન થઈ પડેલા ધૂતારાઓને રાજાએ હૂતો મારફત ઓળખી લેવા તથા બીજા ધૂપી રીતે કરનારા શૂદ્રો છતાં બ્રાહ્મણોનો વેશ ધારણ કરનારા લોકોને પણ હૂતોદ્ધારા નજરમાં રાખવા.

તાન્વિદિત્વા સુચરિતૈર્ગૂઢૈસ્તત્કર્મકારિભિઃ ।

ચારૈશ્ચાનેકસંસ્થાનૈઃ પ્રોત્સાદ્ય વશમાનયેત્ ॥ ૨૬૧ ॥

૨૬૧ અનેક જાતના વેશ ધારણ કરનારા સહાચારી ધૂપા હૂતો મારફત તથા ચોરના જેવો ધંધો કરનારા હૂતો મારફત ચોરોને ચોરી વગેરેના કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત કરાવીને, પછી તેઓને પકડીને કેદ કરવા.

તેષાં દોષાનભિવ્યાપ્ય સ્વે સ્વે કર્મણિ તત્ત્વતઃ ।

કુર્વીત શાસનં રાજા સમ્યક્સારાપરાધતઃ ॥ ૨૬૨ ॥

૨૬૨ અને તેઓએ જે જે અપરાધ કર્યા હોય, તેઓને યથાર્થ રીતે જગતમાં બહિર કરીને રાજાએ તેઓના અપરાધના પ્રમાણમાં તેઓને યથાર્થ શિક્ષા કરવી.

ન હિ દણ્ડાદ્યતે શક્યઃ કર્તું પાપવિનિગ્રહઃ ।

સ્તેનાનાં પાપબુદ્ધીનાં નિમૃતં ચરતાં ક્ષિતૌ ॥ ૨૬૩ ॥

૨૬૩ દુષ્ટ મનના ચોરો પૃથ્વીપર છાનામાના ભટક્યા કરે છે, માટે શિક્ષા કર્યા વિના તે પાપીઓને તોળે કરી શકાતા નથી.

સમાપ્તપૂપશાલોવેશમદ્યાન્નવિક્રયાઃ ।

ચતુષ્પથાશ્ચૈત્યવૃક્ષાઃ સમાજાઃ પ્રેક્ષણાનિ ચ ॥ ૨૬૪ ॥

જીર્ણોદ્યાનાન્યરણ્યાનિ કારુકાવેશનાનિ ચ ।

શૂન્યાનિ ચાપ્યગારાંણિ વનાન્યુપવનાનિ ચ ॥ ૨૬૫ ॥

एवंविधान्नृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

તસ્કરપ્રતિષેધાર્થં ચારૈશ્ચાપ્યનુચારયેત્ ॥ ૨૬૬ ॥

૨૬૪-૨૬૬ સંભા (નગરમાં અથવા તો ગામમાં લોકોને એકઠા મળીને બેસવાની જગ્યા), પાણીનું પરબ, મીઠાઈની દુકાનો, વેશ્યાઓનાં ઘર, દારુનાં પીઠાં, વીસીઓ, ચૌટાઓ, પ્રસિદ્ધ વૃક્ષો, સમાજો, નૃત્ય, ગીત તથા નાટકશાળાઓ, જૂના બાગ બગીચાઓ, અરણ્યો, કારીગરોનાં ઘરો, ઉજ્જડ ઘરો, વનો, ઉપવનો વગેરે સ્થાનોની રાજ્યએ ચોરીનો ધંધો અટકાવવા માટે એક જગ્યા પર રહેનારાં તથા ફરતા ફરનારાં થાણાંઓ મારફતે અને હુતો મારફતે તપાસ રખાવવી.

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।

વિદ્યાદુત્સાદયેન્નૈવ નિપુણૈઃ પૂર્વતસ્કરૈઃ ॥ ૨૬૭ ॥

૨૬૭ ચોરોને સહાયતા કરનારા, તેઓના જેવું આચરણ કરનારા, ચોરોનાં અનેક કર્મને જાણનારા તથા પ્રથમ ચોરીનો ધંધો કરનારા કુશળ હુતોદ્ધારા ચોરોને જાણ્યા પછી તેઓને કેદ કરવા.

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

શૌર્યકર્માપદેશૈશ્ચ કુર્યુસ્તેષાં સમાગમમ્ ॥ ૨૬૮ ॥

૨૬૮ પ્રથમ ચોરીનો ધંધો કરનારા પણ પાછળથી હુત થયેલા પુરુષોએ ભોજનનું નિમંત્રણ આપીને, ઉત્તમ સિદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણોનાં દર્શનનું મિષ બતાવીને તથા શૌર્ય ભરેલાં કર્મ દેખાડવાનું બહાનું કાઢીને ચોરોને એકઠા કરવા.

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।

તાન્પ્રસહ્ય નૃપો હન્યાત્સમિત્રજ્ઞાતિવાન્ધવાન્ ॥ ૨૬૯ ॥

૨૬૯ જે ચોરો કેદ થઈ જવાની શંકાથી આવે નહિ તથા રાજાના ધૂપા હુતોની સાથે સાવધાનપણથી સોબત કરે નહિ, તેવા ચોરોને રાજ્યએ ધૂપા

હૃતોદ્ધારા ઓળખી કાઢીને બળપૂર્વક કેદ કરી, મિત્રો, નાંતિલાઓ અને આંધવોની સાથે મારી નંખાવવા.

ન હોઠેન વિના ચૌરં ઘાતયેદ્ધાર્મિકો નૃપઃ ।

સહોઠં સોપકરણં ઘાતયેદ્ધવિચારયન્ ॥ ૨૭૦ ॥

૨૭૦ ધાર્મિક રાજાએ ચોરેલા માલ મુદ્દા વિના ચોરને શિક્ષા કરવી નહિ. પરંતુ ચોરેલા માલ અને ચોરી કરવાનાં ગણેશીયા વગેરે સાધનો મળી આવે તો રાજાએ વિચાર કર્યા વગર ચોરને શિક્ષા કરવી.

ગ્રામેષ્વપિ ચ યે કેચિચૌરાણાં ભક્તદાયકાઃ ।

માણ્ડાવકાશદાશ્ચૈવ સર્વાસ્તાનપિ ઘાતયેત્ ॥ ૨૭૧ ॥

૨૭૧ ગામોમાં પણ જે કોઈ ચોરને ઓળખ્યા છતાં તેઓને ખાવાનું આપે તથા ચોરી કરવાનો સામાન પૂરો પાડે અને ઉતારો આપે, તે સર્વેને પણ રાજાએ મરાવી નંખાવવા.

રાષ્ટ્રેષુ રક્ષાધિકૃતાન્સામન્તાંશ્ચૈવ ચોદિતાન્ ।

અભ્યાઘાતેષુ મધ્યસ્થાઞ્છિષ્યાચૌરાનિવ દ્રુતમ્ ॥ ૨૭૨ ॥

૨૭૨ ચોરો ધાડું પાડે ત્યારે રાજાએ દેશ ઉપર અને સીમાડો ઉપર, રક્ષા કરવા માટે નિમેલા અધિકારી પુરુષો જે તટસ્થ રહે તો તેઓને પણ રાજાએ તુરત ચોરોના જેવી જ શિક્ષા કરવી.

યશ્ચાપિ ધર્મસમયાત્પ્રચ્યુતો ધર્મજીવનઃ ।

દળ્દેનૈવ તમપ્યોષેત્સ્વકાદ્ધર્માદ્ધિ વિચ્યુતમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

૨૭૩ દાન લઈને તથા યજ્ઞ યાગ કરાવીને આજીવિકા કરનારો બ્રાહ્મણ ધર્મમર્યાદામાંથી બ્રષ્ઠ થાય તો સ્વધર્મમાંથી બ્રષ્ઠ થયેલા તે બ્રાહ્મણને પણ રાજાએ શિક્ષા કરીને જ સંતાપવો.

ગ્રામઘાતે હિતામઙ્ગે પથિ મોષાભિદર્શને ।

શક્તિતો નાભિધાવન્તો નિર્વાસ્યાઃ સપરિચ્છદાઃ ॥ ૨૭૪ ॥

૨૭૪ ચોર લોકો ગામ ઉપર ધાડું પાડીને તેને લુંટતા હોય ત્યારે, કોઈ પાણીની પાજનો નાશ કરતો હોય ત્યારે, માર્ગમાં ચોરી કરવા જતા ચોર નજરે પડે ત્યારે, રક્ષણ કરવા માટે નિમેલા સીમાઈઓ શક્તિ પ્રમાણે,

અપરાધીઓને પકડવા માટે જો દોડધામ કરે નહિ તો રાજાએ તેઓનો સર-
સામાન ખુંચવી લઇને તેઓને દેશ નિકાલ કરવા.

રાજઃ કોશાપહર્તૃશ્ચ પ્રતિકૂલેષુ ચ સ્થિતાન્ ।

ઘાતયેદ્વિવિધૈર્દૃષ્ટૈરરીણાં ચોપજાપકાન્ ॥ ૨૭૫ ॥

૨૭૫ રાજાના ખજાનામાં ચોરી કરનારા, રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કર-
નારા તથા શત્રુઓને પોતાના રાજાની સામે ઉશ્કેરનારા પુરુષોના રાજાએ હાથ
પગ કાપી નાંખાવવા, વગેરે અનેક જાતની ભયંકર શિક્ષા કરીને મારી નાંખવા.

સંધિં છિત્વા તુ યે ચૌર્યે રાત્રૌ કુર્વન્તિ તસ્કરાઃ ।

તેષાં છિત્વા નૃપો હસ્તૌ તીક્ષ્ણે શૂલે નિવેશયેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

૨૭૬ જે ચોરો રાત્રિએઘર ફાડીને ચોરી કરે, તે ચોરોના રાજાએ હાથ
પગ કાપાવીને તેઓને આણીદાર શૂળીપર ચઢાવી દેવા.

અંગુલીર્ગ્રન્થિભેદસ્ય છેદયેત્પ્રથમે ગ્રહે ।

દ્વિતીયે હસ્તચરણૌ તૃતીયે વધમર્હતિ ॥ ૨૭૭ ॥

૨૭૭ ગંઠી ચોરનો પ્રથમ જ જો અપરાધ હોય તો તેની આંગળીઓ
અને બીજાવારનો અપરાધ હોય તો હાથ પગ કાપાવી નાંખવા અને જો
ત્રીજાવાર અપરાધ કરે તો તેને વધની શિક્ષા કરવી.

અગ્નિદાન્મક્તદાંશ્ચૈવ તથા શસ્ત્રાવકાશદાન્ ।

સંનિધાતૃશ્ચ મોષસ્ય હન્યાઞ્ચૌરમિવેશ્વરઃ ॥ ૨૭૮ ॥

૨૭૮ જેઓ ચોરોને અગ્નિ, ભોજન, શસ્ત્ર અને રહેવાને માટે સ્થાન
આપે તથા ચોરીનો માલ પોતાની પાસે રાખે, તેઓને રાજાએ ચોરની જેઠે
શિક્ષા કરવી.

તઢાગભેદકં હન્યાદપ્સુ શુદ્ધવધેન વા ।

યદ્વાપિ પ્રતિસંસ્કુર્યાદાપ્યસ્તૂત્તમસાહસમ્ ॥ ૨૭૯ ॥

૨૭૯ જે તળાવને ભાંગી ફેડી નાંખે, તેને પાણીમાં ડૂબાડીને અથવા તો
બીજી કોઈ પણ શુદ્ધ રીતથી મારી નાંખવો. અથવા તો તેની પાસે તળાવને
ફેરીથી બંધાવવું અને તેનો એક હજાર પણ દંડ કરવો.

કોષ્ઠાગારાયુધાગારદેવતાગારભેદકાન્ ।

હસ્ત્યશ્વરથહર્તૃશ્ચ હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ ૨૮૦ ॥

૨૮૦ રાજાના ધાન્યાગારને એટલે કેઠારને, શસ્ત્રશાળાને તથા દેવ-મંદિરને તોડી નાંખનારને તથા હાથી, ઘોડાઓ અને રથો ચોરનારાઓને રાજાએ વિચાર કર્યા વિના જ મારી નાંખવા.

યસ્તુ પૂર્વનિવિષ્ટસ્ય તદાગસ્યોદકં હરેત્ ।

આગમં વાપ્યપાં મિદ્યાત્સ દાપ્યઃ પૂર્વસાહસમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

૨૮૧ જે પુરુષ પ્રજાને પાણી પીવા માટે બંધાવેલા સાર્વજનિક તળાવનાં પાણીનો પોતે એકલો જ ઉપયોગ કરે અથવા તો સેતુ વગેરે બાંધીને પાણીના પ્રવાહને અટકાવે, તેનો અઢીસો પાણુ દંડ કરવો.

સમુત્પજેદ્રાજમાર્ગે યસ્ત્વમેધ્યમનાપદિ ।

સ દ્વૌ કાર્ષાપણૌ દદ્યાદમેધ્યં ચાશુ શોધયેત્ ॥ ૨૮૨ ॥

૨૮૨ હરકોઈ માણસ પોતે સાબે સારો હોવા છતાં રાજમાર્ગો (જાહેર રસ્તાઓ) ઉપર નરક વગેરે અપવિત્ર પદાર્થ નાંખે, તેના બે કાર્ષાપણુ દંડ કરવા અને તુરત તે અપવિત્ર વસ્તુ તેની પાસે ઉપડાવીને તે જગ્યાને શુદ્ધ કરાવવી.

આપદ્વતોઽથવા નૃદ્ધો ગર્ભિણી બાલ એવ વા ।

પરિભાષણમર્હન્તિ તત્ત્વ શોધ્યામિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૮૩ ॥

૨૮૩ પરંતુ રોગી, ઘરડો, ગર્ભવતી સ્ત્રી, અથવા તો બાળકે નરક વગેરે નાંખ્યું હોય તો તેઓને શિક્ષા કરવી નહિ, પણ તેઓને ફરીને ગંદવાડ નહિ કરવા માટે કહેવું અને તે નરક ઉપડાવીને તે જગ્યાને શુદ્ધ કરાવવી, આવી વ્યવહારશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

ચિકિત્સકાનાં સર્વેષાં મિથ્યા પ્રચરતાં દસઃ ।

અમાનુષેષુ પ્રથમો માનુષેષુ તુ મધ્યમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

૨૮૪ કાયચિકિત્સકો, શલ્યચિકિત્સકો વગેરે સર્વ જાતના ચિકિત્સકો—વૈદ્યો જો વિપરીત ચિકિત્સા (ઉલટું વૈદું) કરતા હોય તો તેઓને પણ રાજાએ શિક્ષા કરવી. તેમાં ગાય, ઘોડા વગેરે પશુનું ઉલટું વૈદું કરનારાને અઢીસો પાણુ દંડ કરવા અને મનુષ્યોનું ઉલટું વૈદું કરનારાને પાંચસો પાણુ દંડ કરવા.

સંક્રમધ્વજયષ્ટીનાં પ્રતિમાનાં ચ મેદકઃ ।

પ્રતિકુર્યાચ્ચ તત્સર્વં પશ્ચ દદ્યાચ્છતાનિ ચ ॥ ૨૮૫ ॥

૨૮૫ નદી ઉપરના પથરના, લોઢાના કે લાકડાના પુલો, રાજમહેલના આરણ્યપર ઉભી કરેલી ધ્વજાઓ, લાકડીઓ તથા પથરની મૂર્તિઓને ભાંગ-

નારાઓ પાંચસો 'પણુ દંડ આપવો અને ભાંગી તોડી નાંખેલી સર્વ વસ્તુને પાછી નવી કરાવી આપવી.

અદૂષિતાનાં દ્રવ્યાણાં દૂષણે ભેદને તથા ।

મણીનામપવેધે ચ દણ્ડઃ પ્રથમસાહસઃ ॥ ૨૮૬ ॥

૨૮૬ દોષરહિત ચોખ્ખા પદાર્થોમાં બીજા પદાર્થો ભેળીને તેઓને દૂષિત કરે, મણિ, માણિક્ય વગેરે પદાર્થોને વિંધતી વેળાએ ભાંગી નાંખે અથવા તો અયોગ્ય ઠેકાણે વિંધી નાખે તો તેનો અઢીસો 'પણુ દંડ કરવો.

સમૈર્હિ વિષમં યસ્તુ ચરેદ્વૈ મૂલ્યતોઽપિ વા ।

સમાપ્તયાદમં પૂર્વં નરો મધ્યમમેવ વા ॥ ૨૮૭ ॥

૨૮૭ જે પુરુષ સમાન કિંમતની વસ્તુ આપીને તેના બદલામાં વધારે કિંમતની અથવા તો થોડી કિંમતની વસ્તુ લે છે, તે પુરુષ વસ્તુના પ્રમાણમાં અઢીસો અથવા તો પાંચસો 'પણુના દંડને યોગ્ય થાય છે.

બન્ધનાનિ ચ સર્વાણિ રાજા માર્ગે નિવેશયેત્ ।

દુઃસ્વિતા યત્ર દૃશ્યેરન્વિકૃતાઃ પાપકારિણઃ ॥ ૨૮૮ ॥

૨૮૮ રાજાએ સર્વે કેદબાનાઓ રાજમાર્ગ ઉપર બાંધવાં, કે જેમાં દુઃખ ભોગવતા તથા હાથ પગ વિનાના હોવાથી ભયંકર દેખાવના અપરાધીઓ લોકોના જોવામાં આવે.

પ્રાકારસ્ય ચ મેત્તારં પરિસ્થાણાં ચ પૂરકમ્ ।

દ્વારાણાં ચૈવ મહ્કારં સિપ્રમેવ પ્રવાસયેત્ ॥ ૨૮૯ ॥

૨૮૯ રાજમહેલ તથા નગર વગેરેના કિલ્લાઓને તોડી પાડનારાઓને, બાંધઓને પૂરી નાખનારાઓને અને રાજમહેલના તથા નગરોના દરવાજાઓને તોડી પાડનારાઓને રાજાએ તુરતજ દેશનિકાલ કરવા.

અભિચારેષુ સર્વેષુ કર્તવ્યો દ્વિશતો દમઃ ।

મૂલકર્મણિ ચાનાત્તેઃ કૃત્યાસુ વિવિધાસુ ચ ॥ ૨૯૦ ॥

૨૯૦ સર્વ જાતના અભિચારો (મરણના ઉપાયો) માં, માતાપિતા અને ભાઈ વિના બીજાઓએ પૈસા કઢાવવા માટે કરેલાં વશીકરણોમાં તથા અનેક જાતનાં ઉચ્ચાટનોમાં જે મનુષ્યનું મરણ ન થયું હોય તો અપરાધીનો અસો 'પણુ દંડ કરવો.

અવીજવિક્રયી ચૈવ વીજોત્કૃષ્ટં તથૈવ ચ ।

મર્યાદાભેદકથૈવ વિકૃતં પ્રાપ્તયાદ્યમ્ ॥ ૨૯૧ ॥

૨૯૧ જે પુરુષ ઉગી નહિ શકે તેવાં બીજને બીજ તરિકે વેચે, જે પુરુષ વાવેતર માટે સારાં બીજ સાથે હલકાં બીજ લેખવીને વેચે તથા જે ગ્રામ અને નગરના સીમાડાનો ભંગ કરે, તે પુરુષના હાથ, પગ, નાસિકા વગેરે અવયવો કાપીને તેને વિરૂપ કરવા.

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवणः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

૨૯૨ સર્વે ચોરોમાં મહાપાપી ગણાતો સોની જો અન્યાયથી વર્તે એટલે સુવર્ણની ચોરી કરે તો રાજ્યે સળેયાથી તેના શરીરના કટકા કરાવવા.

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

કાલમાસાદ્ય કાર્યં ચ રાજા દ્વંડં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

૨૯૩ ખેતીવાડીનાં હુણ, કોદાળી વગેરે ચોખ્ખોની, શસ્ત્રોની તથા ઔષધિઓની કોઈ ચોરી કરે તો રાજ્યે સમયનો તથા પ્રયોજનનો વિચાર કરીને અપરાધીને શિક્ષા કરવી. જેમકે ખેતર ખેડવાનો સમય હોય તે વખતે હુણ કોદાળી વગેરે કોઈ ચોરી જાય તો તેનો વિશેષ દંડ કરવો અને આડે દહાડે ચોરી જાય તો કંઈક ઉતરતા પ્રકારનો દંડ કરવો. યુદ્ધ સમયે શસ્ત્રોની ચોરી કરે અને રોગીને ઔષધિ આપવાની હોય તે સમયે ઔષધિની ચોરી કરે તો તેના પ્રમાણમાં અને આડે વખતે ચોરી કરે તો તેના પ્રમાણમાં દંડ કરવો.

स्वास्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।

सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

૨૯૪ અમાત્ય (મંત્રી વગેરે) રાજધાનીનું નગર, દેશ, ખજાનો, દંડ, (હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાઓ) તથા મિત્ર (ત્રણ પ્રકારના મિત્રો સાતમાં અધ્યાયમાં કહી ગયા છીએ તે), આ સાત રાજની પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને તે પરથી રાજ્ય સાત અંગવાળું કહેવાય છે.

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।

पूर्वं पूर्वं गुस्तरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥ २९५ ॥

* ૨૯૫ રાજ્યની જે સાત પ્રકૃતિઓ કહી, તેઓમાં ક્રમવાર પૂર્વ

* મિત્ર કરતાં સૈન્ય ઉત્તમ ગણાય છે, માટે જો સૈન્ય સંકટમાં આવી પડ્યું હોય તો મિત્ર પણ ખગડી ખેસે છે. સૈન્યના કરતાં ખજાનો ઉત્તમ ગણાય છે. જો ખજાનો જ ખાલી થઈ ગયો હોય તો પછી સૈન્ય પણ પગાર નહિ મળવાથી

પૂર્વની પ્રકૃતિ, “પછી પછીની પ્રકૃતિ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. માટે પૂર્વપૂર્વનાં અંગને જો હાનિ પહોંચે છે તો પછી પછીનાં અંગને મોટું દુઃખ આવી પડે છે.

સપ્તાઙ્ગસ્યેહ રાજ્યસ્ય વિષ્ટબ્ધસ્ય ત્રિદણ્ડવત્ ।

અન્યોન્યગુણવૈશેષ્યાન્ન કિંચિદતિરિચ્યતે ॥ ૨૯૬ ॥

૨૯૬ ત્રણ દંડો જેમ એકબીજાને આધારે ટકી રહે છે, તેમ સાત અંગવાળું રાજ્ય પણ પ્રત્યેક અંગને આધારે ટકી રહે છે. પ્રત્યેક અંગ પોતા-પોતાના વિષયમાં વિશેષ ગુણવાળું હોવાથી કોઈપણ અંગ (બીજા અંગ કરતાં) શ્રેષ્ઠ નથી અર્થાત્ બધાં અંગો સરખાં છે.

તેષુ તેષુ તુ કૃત્યેષુ તત્તદ્ઙ્ગં વિશિષ્યતે ।

યેન યત્સાધ્યતે કાર્યં તત્તસ્મિન્શ્રેષ્ઠમુચ્યતે ॥ ૨૯૭ ॥

૨૯૭ અમુક કાર્યો કરવામાં અમુક અંગ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અર્થાત્ બીજા અંગથી તે કાર્ય થઈ શકતું નથી. જે અંગથી જે સિદ્ધ થાય છે, તે કાર્યમાં તે અંગ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ચારેણોત્સાહયોગેન ક્રિયયૈવ ચ કર્મણામ્ ।

સ્વશક્તિં પરશક્તિં ચ નિત્યં વિદ્યાન્મહીપતિઃ ॥ ૨૯૮ ॥

૨૯૮ રાજાએ નિત્ય દૂતો મારફતે સેનાને ઉત્સાહ આપીને તથા ક્રિયાઓ કરી બતાવીને પોતાની તથા શત્રુની શક્તિને જાણી લેવી.

પીડનાનિ ચ સર્વાણિ વ્યસનાનિ તથૈવ ચ ।

આરબેત તતઃ કાર્યં સંચિન્ત્ય ગુરુલાઘવમ્ ॥ ૨૯૯ ॥

૨૯૯ પોતાના દેશમાં તથા શત્રુના દેશમાં ઉભી થયેલી સર્વ જાતની મારામારીઓ અને દુઃખો નાના સ્વરૂપમાં છે કે મોટા સ્વરૂપમાં છે, તેનો અરાબર વિચાર કર્યા પછી સંધિ, વિગ્રહ વગેરે ઉપાયો યોજવા.

રાજાને છોડી જાય છે. ખળના કરતાં દેશ ઉત્તમ ગણાય છે. જો દેશમાં સારી નિપજ થઈ હોય તો ખળનો તર રહે છે; નહિ તો ખળનો નાશ પામે છે. દેશનાં કરતાં રાજધાની નગર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. કારણ કે રાજધાનીના કિલ્લામાં જો અનાજ, પાણી, લાકડાં, ખડ વગેરેનું રક્ષણ થાય છે તો તેના દેશની રક્ષા થાય છે. રાજધાની કરતાં અમાલ ઉત્તમ ગણાય છે. જો અમાલનો નાશ થાય છે તો રાજ્યનાં સર્વ અંગો વિકળ થઈ પડે છે. અમાલ કરતાં પણ રાજા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જો રાજા મરણ પામે છે તો બાકીનાં બધાં અંગોનો પણ નાશ થાય છે. માટે સાત પ્રકૃતિમાંની પહેલી પહેલી પ્રકૃતિની પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષા કરવી.

આરભેતૈવ કર્માણિ શ્રાન્તઃ શ્રાન્તઃ પુનઃ પુનઃ ।

કર્માણ્યારમણં હિ પુરુષં શ્રીર્નિષેવતે ॥ ૩૦૦ ॥

૩૦૦ પરિશ્રમથી થાકી ગયા છતાં પણ રાજ્યએ વારંવાર પોતાના રાજ્યના અભ્યુદય માટે અને શત્રુના રાજ્યના નાશ માટે કાર્યો ચાલુ જ રાખવાં. કારણ કે કર્મો કરનારા પુરુષને લક્ષ્મી સેવે છે.

કૃતં ત્રેતાયુગં ચૈવ દ્વાપરં કલિરેવ ચ ।

રાજો વૃત્તાનિ સર્વાણિ રાજા હિ યુગમુચ્યતે ॥ ૩૦૧ ॥

૩૦૧ સત્યયુગ, દ્વાપરયુગ, ત્રેતાયુગ અને કળિયુગ, આ સર્વે યુગો રાજાના કાર્ય ઉપર આધાર રાખે છે. કારણ કે રાજા જ સારાનરસા સમયનું કારણ છે.

કલિઃ પ્રસુપ્તો ભવતિ સજાગ્રદ્દ્વાપરં યુગમ્ ।

કર્મસ્વભ્યુદયતસ્ત્રેતા વિચરંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

૩૦૨ રાજા જ્યારે આળસ, અજ્ઞાન અને ઉંઘમાં પોતાનું રાજ્ય ચલાવે ત્યારે કળિયુગ જાણવો, જ્યારે સાવધાન થઈને રાજ્ય ચલાવે ત્યારે દ્વાપરયુગ જાણવો, જ્યારે પોતાનાં કાર્યોને માટે તત્પર થાય ત્યારે ત્રેતાયુગ જાણવો અને જ્યારે શાસ્ત્રાનુસાર કર્મો કરવા માંડે ત્યારે સત્યયુગ જાણવો. (ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ઇન્દ્રે શુનઃશેપને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે.

ઇન્દ્રસ્યાર્કસ્ય વાયોશ્ચ યમસ્ય વરુણસ્ય ચ ।

ચન્દ્રસ્યાગ્નેઃ પૃથિવ્યાશ્ચ તેજોવૃતં નૃપશ્ચરેત્ ॥ ૩૦૩ ॥

૩૦૩ રાજ્યએ ઇન્દ્ર, સૂર્ય, વાયુ, યમ, વરુણ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને પૃથ્વીનાં શૌર્યવાળાં આચરણ પ્રમાણે વર્તવું.

વાર્ષિકાંશ્ચતુરો માસાન્યથેન્દ્રોઽભિપ્રવર્ષતિ ।

તથાભિવર્ષેત્સ્વં રાષ્ટ્રં કામૈરિન્દ્રવ્રતં ચરન્ ॥ ૩૦૪ ॥

૩૦૪ ઇન્દ્ર જેમ વર્ષમાં ચાર મહિના પાણી વરસીને પ્રજાની કામનાને પૂર્ણ કરે છે, તેમ રાજ્યએ પણ ઇન્દ્રની પેઠે આચરણ કરીને પોતાના દેશની પ્રજાની સર્વ કામનાઓને પૂરી પાડવી.

અષ્ટૌ માસાન્યથાદિત્યસ્તોયં હરતિ રશ્મિભિઃ ।

તથા હરેત્કરં રાષ્ટ્રાન્નિત્યમર્કવ્રતં હિ તત્ ॥ ૩૦૫ ॥

૩૦૫ સૂર્ય જેમ વર્ષના આઠ મહિના કિરણોદ્ધારા પૃથ્વીમાંથી પાણીને ચુસી લે છે, તેમ રાજાએ પણ સૂર્યની પેઠે વર્તીને પ્રજાને દુઃખ દીધા વિના તેની પાસેથી ઘટતો કર લેવો.

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।

तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ૩૦૬ ॥

૩૦૬ પ્રાણુ વાયુ જેમ સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરીને રહે છે, તેમ રાજાએ પણ પોતાના દૂતોદ્ધારા પવનની પેઠે સર્વ ઠેકાણે પ્રવેશ કરવો અર્થાત્ સર્વ જાતની ખબરો મેળવવી.

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ૩૦૭ ॥

૩૦૭ યમરાજા જેમ સમયપર મિત્રને અને શત્રુને બન્નેને શિક્ષા કરે છે, તેમ રાજાએ પણ યમરાજાના જેવું વ્રત ધારણ કરીને સર્વ પ્રજાને નિયમમાં રાખવી.

वरुणेन यथा पारैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ।

तथा पापान्निगृह्णीयाद्व્રતमेतद्धि वारुणम् ॥ ૩૦૮ ॥

૩૦૮ વરુણ જેમ અપરાધીને પોતાની પાશોથી બાંધી લે છે, તેમ રાજાએ પણ વરુણની પેઠે વર્તીને પાપીઓને કેદ કરવા.

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।

तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ૩૦૯ ॥

૩૦૯ મનુષ્યો જેમ પુનેમના પરિપૂર્ણ ચંદ્રને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે, તેમ પ્રકૃતિમંડળ જે રાજાને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે, તે રાજાને ચંદ્રમાની પેઠે વર્તનારો જાણવો.

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।

दुष्टसामन्ताहिस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ ૩૧૦ ॥

૩૧૦ રાજાએ અપરાધીઓને નિત્ય શિક્ષા કરીને પ્રતાપ બેસાડવો તથા તેજસ્વી થવું અને દુષ્ટ મંત્રીઓને મારી નાંખવા. આ રાજાનું અગ્નિના જેવું આચરણ સમજવું.

યથા સર્વાણિ ભૂતાનિ ધરા ધારયતે સમમ્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ વિશ્રતઃ પાર્થિવં વ્રતસુ ॥ ૩૧૧ ॥

૩૧૧ પૃથ્વી જેમ સર્વ પ્રાણીને સરખી રીતે ધારણ કરે છે, તેમ રાજાએ પણ પૃથ્વીની પેઠે સર્વે પ્રાણીઓનું સમાન રીતે પોષણ કરવું.

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमતन्द्रितः ।

स्तेनान्राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥ ૩૧૨ ॥

૩૧૨ રાજાએ નિત્ય ઉપર કહેલા ઉપાયોનો તથા બીજા ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવો અને સાવધાન થઈને પોતાના દેશના તથા પરદેશના ચોરોને શિક્ષા કરવી.

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।

ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ૩૧૩ ॥

૩૧૩ ખબરનો વગેરે ખુટી જવાથી રાજા આક્રમકમાં આવી પડ્યો હોય, તો પણ તેણે બ્રાહ્મણોને કોપાવવા નહિ. જો બ્રાહ્મણો કોપે છે તો તેઓ શાપ આપી રાજાનો તેની સેના તથા વાહનો સાથે તુરત નાશ કરે છે.

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।

क्षयी चाप्याયितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ ૩૧૪ ॥

૩૧૪ જે બ્રાહ્મણોએ અગ્નિને સર્વભક્ષી (સર્વ વસ્તુને ખાઈ જનારો) કર્યો છે, જેઓએ મહાસાગરને અપેય એટલે ખારો કર્યો છે અને જેઓએ ચંદ્રને ક્ષયરોગવાળો કરીને પાછો પૂર્ણકળાવાળો કર્યો છે, તે બ્રાહ્મણોને કોપાવીને કોણ નાશ ન પામે?

लोकानन्यान्मृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।

देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्समृध्नुयात् ॥ ૩૧૫ ॥

૩૧૫ જે બ્રાહ્મણો કોપાયમાન થવાથી નવા લોકોને અને નવા લોકપાળોને ઉત્પન્ન કરે છે તથા દેવોને શાપ આપીને મનુષ્યો બનાવી દે છે તેવા બ્રાહ્મણોને દુઃખ દઈને કોણ સંપત્તિ મેળવે?

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।

ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ૩૧૬ ॥

૩૧૬ સ્વર્ગાદિકે લોકો અને દેવતાઓ સર્વદા જેઓનો આશ્રય કરીને ટકી રહ્યા છે અને વેદ જેઓનું ધન છે તે બ્રાહ્મણોને જીવવાની ઇચ્છાવાળો કયો પુરુષ હશે?

અવિદ્વાંશ્ચૈવ વિદ્વાંશ્ચ બ્રાહ્મણો દૈવતં મહત્ ।

પ્રણીતશ્ચાપ્રણીતશ્ચ યથાગ્નિદૈવતં મહત્ ॥ ૩૧૭ ॥

૩૧૭ અગ્નિને જેમ વેદમંત્રથી પ્રકટ કર્યો હોય કે બીજી રીતે પ્રગટ કર્યો હોય, તો પણ તે જેમ મહાન્ દૈવત ગણાય છે તેમ બ્રાહ્મણુ વિદ્વાન્ હોય કે અવિદ્વાન્ હોય, તો પણ તે મહાન્ દૈવત ગણાય છે.

સ્મશાનેષ્વપિ તેજસ્વી પાવકો નૈવ દુષ્યતિ ।

હૂયમાનશ્ચ યજ્ઞેષુ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥ ૩૧૮ ॥

૩૧૮ તેજસ્વી અગ્નિનો સ્મશાનોમાં ઉપયોગ કર્યો છતાં પણ અપવિત્ર થતો જ નથી તથા યજ્ઞોમાં તેનાપર ઘી હોમવામાં આવે છે ત્યારે તે કરીને વૃદ્ધિ પામે છે.

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ૩૧૯ ॥

૩૧૯ એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો સર્વ હલકી જાતના ધંધા કરતા હોય, તો પણ તેઓ સર્વથા પૂજવા યોગ્ય ગણાય છે, કારણ કે તે પરમ દૈવત છે.

ક્ષત્રસ્યાતિપ્રવૃદ્ધસ્ય બ્રાહ્મણાન્પ્રતિ સર્વશઃ ।

બ્રહ્મૈવ સંનિયન્તુ સ્યાત્ક્ષત્રં હિ બ્રહ્મસંભવમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

૩૨૦ ક્ષત્રિય જે બ્રાહ્મણને વારંવાર દુઃખ દે તો બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયને શાપ દઈને તથા અભિચાર કરીને શિક્ષા કરવી. કારણ કે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયા છે.

અદ્વયોઽગ્નિર્બ્રહ્મતઃ ક્ષત્રમશ્મનો લૌહમુત્થિતમ્ ।

તેષાં સર્વત્રગં તેજઃ સ્વાસુ યોનિષુ શામ્યતિ ॥ ૩૨૧ ॥

૩૨૧ પાણીમાંથી અગ્નિ, બ્રાહ્મણમાંથી ક્ષત્રિય અને પથ્થરમાંથી લોહ ઉત્પન્ન થયું છે. તેઓનું સર્વ ઠેકાણે વ્યાપાક એવું તેજ પોતાને ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોમાં શમી જાય છે.

નાત્રહ્મ ક્ષત્રમૃદ્ધોતિ નાક્ષત્રં બ્રહ્મ વર્ધતે ।

બ્રહ્મ ક્ષત્રં ચ સંપૃક્તમિહ ચામુત્ર વર્ધતે ॥ ૩૨૨ ॥

૩૨૨ બ્રાહ્મણની સહાયતા વિના ક્ષત્રિય વૃદ્ધિ પામતો નથી અને ક્ષત્રિયની સહાયતા વિના બ્રાહ્મણ વૃદ્ધિ પામતો નથી. પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય

જે એક બીજાને સહાયતા કરે છે તો જ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સંપાદન કરે છે.

દત્વા ધનં તુ વિપ્રેભ્યઃ સર્વદણ્ડસમુત્થિતમ્ ।

પુત્રે રાજ્યં સમાસૃજ્ય કુર્વીત પ્રાયણં રણે ॥ ૩૨૩ ॥

૩૨૩ રાજાએ સર્વ જાતના દંડોમાંથી વસુલ કરેલું (મહાપાતકી શિવા-યનું) ધન આહ્વાણને આપી, પુત્રને રાજ્ય સોંપીને રણમાં પ્રાણનો ત્યાગ કરવો.

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्यान्નિયोजयेत् ॥ ૩૨૪ ॥

૩૨૪ રાજાએ સદાય આ પ્રમાણે તત્પર થઈને રાજધર્મોનું આચરણ કરવું અને લોકહિતનાં કામોપર સર્વે નોકરોની યોજના કરવી.

एषोऽखिलः कर्मविधिस्ततो राज्ञः सनातनः ।

इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ૩૨૫ ॥

૩૨૫ રાજાનો આ સનાતન એવો સંપૂર્ણ કર્મવિધિ (કર્તવ્ય) તમને કહ્યો. હવે વૈશ્યના તથા શૂદ્રના ધર્મ ક્રમવાર સાંભળો !

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।

वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥ ૩૨૬ ॥

૩૨૬ વૈશ્યે ઉપવીત લીધા પછી પરણવું અને વ્યાપારમાં, ખેતીમાં વૈશ્યનું કર્તવ્ય. તથા ઘેર ઢાંખરના રક્ષણમાં નિત્ય પરાયણ રહેવું.

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।

ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ ૩૨૭ ॥

૩૨૭ કારણ કે પ્રજાપતિએ ગાય, ભેંસ, ઘોડા વગેરે પશુઓને ઉત્પન્ન કરીને વૈશ્યને સોંપ્યાં હતાં, માટે તેમણે ઘેર ઢાંખરોનું પાલન કરવું અને પ્રજા સરજીને આહ્વાણને તથા ક્ષત્રિયને સોંપી હતી, માટે આહ્વાણે તથા ક્ષત્રિયે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું.

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षयं पशूनिति ।

वैश्ये चेच्छति नाज्ज्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ ૩૨૮ ॥

૩૨૮ હું પશુપાલન નહિ કરું, એવી વૈશ્યે ઇચ્છા કરવી નહિ. તેમ વૈશ્ય જ્યાં સૂધી પશુપાલનની ઇચ્છા કરે ત્યાં સૂધી બીજાએ કદી પણ પશુ-પાલન કરવું નહિ.

મણિમુંક્તાપ્રવાલાનાં લોહાનાં તાન્તવસ્ય ચ ।

ગન્થાનાં ચ રસાનાં ચ વિદ્યાદર્ધવલાવલમ્ ॥ ૩૨૯ ॥

૩૨૯ મણિઓ, મોતીઓ, પરવાળાંઓ, લોહું, રુ, શણ, ઉન વગેરેનાં દોરાઓ તથા વસ્ત્રો, કર્પૂર કસ્તુરી વગેરે સુગંધી પદાર્થો તથા મીઠું, ઘી, ગોળ વગેરે રસોના ચઢતા ઉતરતા ભાવ વૈશ્યે ધ્યાનમાં રાખવા.

વીજાનામુસિવિચ્ચ સ્યાત્ક્ષેત્રદોષગુણસ્ય ચ ।

માનયોગં ચ જાનીયાત્તુલાયોગાંશ્ચ સર્વશઃ ॥ ૩૩૦ ॥

૩૩૦ સર્વ જાતનાં બીજને વાવવાની રીત જાણવી, એટલે અમુક બીજ અમુક ઋતુમાં વાવવાથી ઉગે છે તે જાણવું તથા ક્ષેત્રના ગુણ અને દોષ પણ જાણવા. એટલે અમુક ક્ષેત્ર ઉપર છે, અમુક ક્ષેત્ર ઉત્તમ છે, અમુક ક્ષેત્ર અમુક બીજ વાવવા યોગ્ય છે, અમુક ક્ષેત્ર અમુક બીજને યોગ્ય નથી વગેરે જાણવું. સર્વ જાતનાં માપોને અને સર્વ જાતનાં તોલાંઓને પણ જાણવાં.

સારાસારં ચ માળ્ડાનાં દેશાનાં ચ ગુણાગુણાન્ ।

લાભાભયં ચ પળ્યાનાં પશૂનાં પરિવર્ધનમ્ ॥ ૩૩૧ ॥

૩૩૧ અમુક માલ ચડતા પ્રકારનો છે, અમુક માલ ઉતરતા પ્રકારનો છે, અમુક માલની અમુક દેશમાં વિશેષ કિંમત પેદા થાય છે, અમુક દેશમાં ઓછી કિંમત પેદા થાય છે, વેચવાના માલમાંથી આટલા વખતમાં અમુક લાભ થશે તથા અમુક ખોટ જશે, તે જાણવું; તથા પશુઓને અમુક રીતે ઉછેરી શકાય, તે પણ જાણવું.

મૃત્યાનાં ચ મૃતિં વિદ્યાન્નાષાશ્ચ વિવિધા નૃણામ્ ।

દ્રવ્યાણાં સ્થાનયોગાંશ્ચ ક્રયવિક્રયમેવ ચ ॥ ૩૩૨ ॥

૩૩૨ ચાકરોને દેશ, કાલ તથા તેમના કાર્યના પ્રમાણમાં અમુક પગાર આપવો તે પણ જાણવું, વેપાર કરવા માટે જૂઠા જૂઠા દેશની જૂઠી જૂઠી ભાષાઓ જાણવી, વ્યાપારની વસ્તુઓ અમુક ઠેકાણે અમુક વસ્તુની સાથે રાખવાથી લાંબા વખત સૂધી ટકી રહે તે જાણવું તથા વેચાણનું અને ખરીદીનું જ્ઞાન પણ ધરાવવું, એટલે અમુક પદાર્થ, અમુક દેશમાં, અમુક વખતે વેચવાથી અથવા તો લેવાથી અમુક લાભ મળશે, ઇત્યાદિ જાણવું.

ધર્મેણ ચ દ્રવ્યવૃદ્ધાવાતિષ્ઠેચત્નમુત્તમમ્ ।

દદ્યાચ્ચ સર્ધમૃતાનામન્નમેવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૩૩૩ ॥

૩૩૩ તથા ધર્મ પ્રમાણે વ્યાપાર કરીને ધનની વૃદ્ધિ કરવા માટે મોટો શૂદ્રનું કર્તવ્ય. પ્રયત્ન કરવો અને સર્વે પ્રાણીઓને પ્રયત્નપૂર્વક અન્ન આપવું, આ વૈશ્યનું કર્તવ્ય છે.

વિપ્રાણાં વેદવિદુષાં ગૃહસ્થાનાં યશસ્વિનામ્ ।

શુશ્રૂષૈવ તુ શૂદ્રસ્ય ધર્મો નૈશ્રેયસઃ પરઃ ॥ ૩૩૪ ॥

૩૩૪ ધર્માચરણ કરીને યશસ્વી થયેલા વેદ જ્ઞાણનારા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી, એ જ શૂદ્રનો પરમ ઇચ્છાણ કરનારો ધર્મ છે.

શુચિસ્તુકાષ્ટશુશ્રૂષૃષ્ટદુર્વાગનહંકૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાદ્યાશ્રયો નિત્યમુત્કૃષ્ટાં જાતિમશ્રુતે ॥ ૩૩૫ ॥

૩૩૫ જે શૂદ્ર ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને અંદરથી તથા સ્નાનાદિ કરીને બહારથી સ્વચ્છ રહે છે, ઉત્તમ જાતિની સેવા કરે છે, કેમજા વાણીથી વાતચિત કરે છે, અહંકાર રહિત રહે છે અને બ્રાહ્મણ આદિ ઉત્તમ જાતિનો આશ્રય કરે છે, તે શૂદ્ર ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ જાતિમાં અવતરે છે.

ણ્ણોડનાપદિ વર્ણનામુક્તઃ કર્મવિધિઃ શુભઃ ।

આપદ્યપિ હિ યસ્તેષાં કર્મશસ્ત્રિવૌધત ॥ ૩૩૬ ॥

इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः समाप्तः

૩૩૬ સુખના સમયમાં આરેય વર્ણોએ આચરવા યોગ્ય શુભ કર્મ તમને ઠહ્યાં. હવે આપત્તિના સમયમાં આરેય વર્ણે કેવી રીતે વર્તવું તે ક્રમવાર તમે સાંભળો!

धति श्रीगुजरातीभाषान्तरसहित भनुस्मृतिभां “स्त्रीयोना आपद्धर्भ”

તથા “વર્ણધર્મ” નામનો અધ્યાય ૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦ મો.

અધીયીરંસ્ત્રયો વર્ણાઃ સ્વકર્મસ્થા દ્વિજાતયઃ ।

પ્રવ્રૂયાદ્બ્રાહ્મણસ્ત્વેષાં નેતરાવિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧ ॥

૧ પોતપોતાના કર્મમાં વર્તનારા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણે વેદાધ્યયન કરવું અને બ્રાહ્મણે એઓને ભણાવવા; ક્ષત્રિયે તથા વૈશ્યે ભણાવવા નહિ, આવો નિર્ણય છે.

સર્વેષાં બ્રાહ્મણો વિદ્યાદૃત્યુપાયાન્યથાવિધિ ।

પ્રવ્રૂયાદિતરેભ્યશ્ચ સ્વયં ચૈવ તથા ભવેત્ ॥ ૨ ॥

૨ બ્રાહ્મણે સર્વે વર્ણોની આજીવિકાના ઉપાયોને શાસ્ત્રાનુસાર ભણાવવા તેઓને શીખવવા અને પોતે પણ પોતાનાં ધર્મકર્મ કરવાં.

વૈશેષ્યાત્પ્રકૃતિશ્રૈષ્ટ્યાન્નિયમસ્ય ચ ધારણાત્ ।

સંસ્કારસ્ય વિશેષાન્ન વર્ણાનાં બ્રાહ્મણઃ પ્રમુઃ ॥ ૩ ॥

૩ ઉત્તમ જાતિને લીધે, પરમાત્માના સુખમાંથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે, શાસ્ત્રોક્ત નિયમોને ધારણ કરવાને લીધે તથા બીજા વર્ણ કરતાં વિશેષ સંસ્કારોને લીધે બ્રાહ્મણ, વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યસ્ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

ચતુર્થ એકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પશ્ચમઃ ॥ ૪ ॥

૪ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય, આ ત્રણ વર્ણ દ્વિજાતિ કહેવાય છે અને ચોથો શૂદ્ર એક જાતિ કહેવાય છે. પાંચમો વર્ણ નથી.

સર્વવર્ણેષુ તુલ્યાસુ પત્નીષ્વક્ષતયોનિષુ ।

આનુલોમ્યેન સંભૂતા જાત્યા જ્ઞેયાસ્ત એવ તે ॥ ૫ ॥

૫ બ્રાહ્મણ આદિ સર્વે વર્ણોમાં પોતપોતાની સમાન જાતિની અક્ષત અનુલોમ પ્રતિલોમ યોનિવાળી સ્ત્રીઓને વિષે અનુક્રમે જે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય, તે પુત્રોને તે જ જાતિના ભણાવવા.

સ્ત્રીષ્વનન્તરજાતાસુ દ્વિજૈરુત્પાદિતાન્સુતાન ।

સદૃશાનેવ તૈનાહુર્માતૃદોષવિગર્હિતાન ॥ ૬ ॥

૬ બ્રાહ્મણે, ક્ષત્રિયે તથા વૈશ્યે પોતાથી એક એક ઉતરતી જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રો પિતાના સરખી જાતિના ગણાય છે. પરંતુ તેઓ માતાના દોષને લીધે ઉતરતા ગણાય છે.

અનન્તરાસુ જાતાનાં વિધિરેષ સનાતનઃ ।

દ્વેકાન્તરાસુ જાતાનાં ધર્મ્ય વિદ્યાદિમં વિધિમ્ ॥ ૭ ॥

૭ પોતાથી અનંતર (એક એક) ઉતરતી જાતિમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રનો આ સનાતન વિધિ જાણવો. હવે પોતાનાથી બળ્લે ઉતરતી જાતિની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોનો વિધિ નીચે પ્રમાણે જાણવો.

બ્રાહ્મણાદ્વૈશ્યકન્યાયામમ્બષ્ઠો નામ જાયતે ।

નિષાદઃ શૂદ્રકન્યાયાં યઃ પારશવ ઉચ્યતે ॥ ૮ ॥

૮ બ્રાહ્મણથી વૈશ્યની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર અંબષ્ઠ જાતિનો કહેવાય છે, બ્રાહ્મણથી શૂદ્રની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર નિષાદ જાતિનો કહેવાય છે અને તે પુત્ર પારશવ પણ કહેવાય છે.

ક્ષત્રિયાચ્છૂદ્રકન્યાયાં ક્રૂરાચારવિહારવાન્ ।

ક્ષત્રશૂદ્રવપુર્જન્તુરુગ્રો નામ પ્રજાયતે ॥ ૯ ॥

૯ ક્ષત્રિયથી શૂદ્રની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો ક્રૂર આચાર અને ક્રૂર વિચારવાળો પુત્ર ઉગ્ર જાતિનો કહેવાય છે. કારણ કે તેનું શરીર ક્ષત્રિય પુરુષથી અને શૂદ્ર જાતિની કન્યાથી બંધાય છે.

વિપ્રસ્ય ત્રિષુ વર્ણેષુ નૃપતેર્વર્ણયોદ્વયોઃ ।

વૈશ્યસ્ય વર્ણે ચૈકાસ્મિન્વહેતેઽપસદાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦ ॥

૧૦ બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિય જાતિની, વૈશ્ય જાતિની અને શૂદ્ર જાતિની કન્યામાંથી, ક્ષત્રિયને વૈશ્ય જાતિની તથા શૂદ્ર જાતિની કન્યામાંથી અને વૈશ્યને શૂદ્ર જાતિની કન્યામાંથી ઉત્પન્ન થનારા છએ પુત્રોને અપસદ (ઉતરતા) જાણવા. (આ પુત્રો અનુલોમ કહેવાય છે.)

ક્ષત્રિયાદ્વિપ્રકન્યાયાં સૂતો ભવતિ જાતિતઃ ।

વૈશ્યાન્માગધવૈદેહૌ રાજવિપ્રાઙ્ગનાસુતૌ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સૂત જાતિનો, વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર વૈદેહ જાતિનો અને વૈશ્યથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર માગધ જાતિનો કહેવાય છે.

શૂદ્રાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચણ્ડાલશ્વાધમો નૃણામ્ ।

વૈશ્યરાજન્યવિપ્રાસુ જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ શૂદ્રથી વાણીયાણીમાં, ક્ષત્રિયાણીમાં તથા બ્રાહ્મણીમાં અનુક્રમે આયોગવ, ક્ષત્તા અને ચંડાળ જાતિના પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ મનુષ્યોમાં અધમ અને વર્ણસંકર કહેવાય છે.

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।

ક્ષત્રુવૈદેહકૌ તદ્વત્પ્રાતિલોમ્યેઽપિ જન્મનિ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ એક એક જાતિના અંતરમાં એટલે બ્રાહ્મણથી વાણીયાણીમાં અને ક્ષત્રિયથી શૂદ્રાણીમાં અનુલોમપણાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો જેમ અંગ્રહ અને ઉગ્ર ગણાય છે, તેમ પ્રતિલોમપણાથી શૂદ્રે ક્ષત્રિયાણીમાં અને વૈશ્યે બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રો ક્ષત્તા અને વૈદેહ જાતિના કહેવાય છે.

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

તાનનન્તરનામ્નસ્તુ માતૃદૌષાત્પ્રચક્ષતે ॥ ૧૪ ॥

૧૪ દ્વિજને અનુક્રમે પોતાની પછી પછીની જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોને માતાના ઉતરતાપણાને લીધે અનંતર નામના કહેલા છે.

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।

આભીરોઽન્નઘ્રકન્યાયામાયોગવ્યાં તુ ધિગ્વણઃ ॥ ૧૫ ॥

૧૫ બ્રાહ્મણથી ઉગ્રની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર આવૃત જાતિનો, અંગ્રહની કન્યામાં આભીર જાતિનો અને આયોગવીમાં ધિગ્વણ જાતિનો, કહેવાય છે.

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

પ્રાતિલોમ્યેન જાયન્તે શૂદ્રાદપસદાસ્ત્રયઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ શૂદ્રને વાણીયાણી, ક્ષત્રિયાણી તથા બ્રાહ્મણીમાં અનુક્રમે આયોગવ, ક્ષત્તા અને ચંડાળ જાતિના ત્રણ પુત્રો પ્રતિલોમપણાથી જન્મે છે અને તેઓ અધમ તથા અપસદ કહેવાય છે.

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु ।

પ્રતીપમેતે જાયન્તે પરેઽપ્યપસદાસ્ત્રયઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ વૈશ્યથી ક્ષત્રિયાણીમાં તથા બ્રાહ્મણીમાં માગધ અને વૈદેહ જાતિના પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણીમાં સૂત જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન

થાય છે. આ બીજી ત્રણ જાતિ પણ પ્રતિલોમરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અપસદ કહેવાય છે.

જાતો નિષાદાચ્છદ્રાયાં જાત્યા ભવતિ પુક્કસઃ ।

શૂદ્રાજ્ઞાતો નિષાદ્યાં તુ સ વૈ કુકુટકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ નિષાદથી શૂદ્ર જાતિની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પુક્કસ જાતિનો કહેવાય છે અને શૂદ્રથી નિષાદની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કુકુટક જાતિનો કહેવાય છે.

ક્ષત્રુર્જાતસ્તથોગ્રાયાં શ્વપાક ઇતિ કીર્ત્યતે ।

વૈદેહકેન ત્વસ્વષ્ટ્યામુત્પન્નો વેણ ઉચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

૧૯ ક્ષત્રાથી ઉગ્ર જાતિની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર શ્વપાક કહેવાય છે, વૈદેહથી અંગષ્ઠ જાતિની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર વેણ કહેવાય છે.

દ્વિજાતયઃ સવર્ણાસુ જનયન્ત્યવ્રતાંસ્તુ યાન્ ।

તાન્સાવિત્રીપરિભ્રષ્ટાન્ત્રાત્યાનિતિ વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૦ ॥

૨૦ દ્વિજ વર્ણના પુરુષોએ પોતપોતાની જાતિની ક્ષીમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રો જો વૈદિક સંસ્કાર કરે નહિ તો તેઓને ગાયત્રીના ઉપદેશથી ભ્રષ્ટ હોવાને લીધે ત્રાત્ય કહેવા.

ત્રાત્યાત્તુ જાયતે વિપ્રાત્પાપાત્મા મૂર્જકણ્ટકઃ ।

આવન્ત્યવાટધાનો ચ પુષ્પધઃ શૈલ્વ એવ ચ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ ત્રાત્ય જાતિના ગ્રાહ્યણથી ત્રાત્ય જાતિની ગ્રાહ્યણ કન્યામાં જો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તે પાપાત્મા પુત્ર ભૂર્જકંટક જાતિનો કહેવાય છે અને તેને જ (દેશ ભેદથી) આવંત્ય, વાટધાન, પુષ્પધ અને શૈલ્વ કહે છે.

ઙ્ગલો મલ્લશ્ચ રાજન્યાદ્ત્રાત્યાન્નિચ્છિવિરેવ ચ ।

નટશ્ચ કરણશ્ચૈવ રવસો દ્રવિડ એવ ચ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ ત્રાત્ય ક્ષત્રિયથી ત્રાત્ય જાતિની ક્ષત્રિય કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર (દેશભેદે કરીને) ઙ્ગલ, મલ્લ, નિચ્છિવિ, નટ, કરણ, ખસ અને દ્રવિડ કહેવાય છે.

વૈશ્યાત્તુ જાયતે ત્રાત્યાત્સુધન્વાચાર્ય એવ ચ ।

કારુષશ્ચ વિજન્મા ચ મૈત્રઃ સાત્વત એવ ચ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ ત્રાત્ય વૈશ્યથી ત્રાત્ય જાતિની વૈશ્ય કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સુધન્વાચાર્ય, કારુષ, વિજન્મા, મૈત્ર અને સાત્વત કહેવાય છે.

વ્યર્થિચારેણ વર્ણાનામવેદ્યાવેદનેન ચ ।

સ્વર્કર્મણાં ચ ત્યાગેન જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણો એક બીજા વર્ણની સાથે વ્યભિચાર કરવાથી, સગોત્રની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાથી અને પોતાની જાતિનાં કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.

સંકીર્ણયોનયો યે તુ પ્રતિલોમાનુલોમજાઃ ।

અન્યોન્યવ્યતિષક્તાશ્ચ તાન્પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ અનુલોમ જાતિ અનુલોમ જાતિની સાથે અને પ્રતિલોમ પ્રતિલોમ જાતિની સાથે તથા અનુલોમ જાતિ પ્રતિલોમ જાતિની સાથે પરસ્પર સંબંધ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારી સર્વે વર્ણસંકર પ્રજા હું હવે કહું છું.

સૂતો વૈદેહકથૈવ ચણ્ડાલશ્ચ નરાધમઃ ।

માગધઃ ક્ષત્રજાતિશ્ચ તથાડ્યોગવ એવ ચ ॥ ૨૬ ॥

એતે ષટ્ સદશાન્વર્ણાઙ્ગનયન્તિ સ્વયોનિષુ ।

માતૃજાત્યાં પ્રસૂયન્તે પ્રવરાસુ ચ યોનિષુ ॥ ૨૭ ॥

૨૬-૨૭ સૂત, વૈદેહક, મનુષ્યોમાં અધમ એવો ચંડાળ, માગધ, ક્ષત્રજ અને આયોગવ, આ છ જાતના પુરુષો પોતાની માતાની જાતિમાં તથા પોતાના કરતાં ચઢિયાતી જાતિની સ્ત્રીમાં જે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પોતાની જાતિની ગણાય છે.

યથા ત્રયાણાં વર્ણાનાં દ્વયોરાત્માસ્ય જાયતે ।

આનન્તર્યાત્સ્વયોન્યાં તુ તથા વાહ્યેષ્વપિ ક્રમાત ॥ ૨૮ ॥

૨૮ જેમ બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ત્રણ વર્ણમાંથી ક્ષત્રિય જાતિની તથા વૈશ્ય જાતિની કન્યા વિષે અનંતર જાતિ હોવાથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તે દ્વિજ કહેવાય છે તથા પોતાની જાતિની કન્યામાં ઉત્પન્ન થનારો પુત્ર પણ દ્વિજ જ કહેવાય છે. તેમ જ ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણની કન્યામાં તથા વૈશ્યથી ક્ષત્રિયની તથા બ્રાહ્મણની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા સૂત, માગધ તથા વૈદેહ પુત્રો પણ (શૂદ્રથી ત્રણ વર્ણની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રતિલોમ પુત્રો કરતાં) સંસ્કૃત જાતિમાં ઉત્પન્ન થવાથી ઉત્તમ ગણાય છે અને તેઓને વિપનયન સંસ્કારનો અધિકાર છે.

તે ચાપિ બાહ્યાન્સુવહૂંસ્તતોઽપ્યધિકદૂષિતાન્ । °

પરસ્પરસ્ય દારેષુ જનયન્તિ વિગર્હિતાન્ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ આયોગવ વગેરે છ પ્રતિલોમ જાતિના પુત્રો એક બીજાની કન્યામાં પોતાના કરતાં ઉતરતી જાતિના અને નિન્દિત પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે.

યથૈવ શૂદ્રો બ્રાહ્મણ્યાં વાહ્યં જન્તું પ્રસૂયતે ।

તથા વાહ્યતરં વાહ્યશ્ચાતુર્વર્ણ્યે પ્રસૂયતે ॥ ૩૦ ॥

૩૦ જેમ શૂદ્ર બ્રાહ્મણની કન્યામાં વર્ણસંકર એવા ચંડાળ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ ચંડાળ ચાતુર્વર્ણ્યની કન્યામાં પોતાના કરતાં પણ નીચ જાતિના પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રતિકૂલં વર્તમાનવાહ્યા વાહ્યતરાન્પુનઃ ।

હીના હીનાન્પ્રસૂયન્તે વર્ણાન્પશ્ચદગૌવ તુ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ ચંડાળ પોતાની જાતિ શિવાય પાંચ પ્રતિલોમ જાતિમાં એટલે આયોગવ, ક્ષત્તા, માગધ, વૈદેહ અને સૂત જાતિની કન્યામાં પાંચ અત્યંત હીન પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે; ક્ષત્તા પોતાના વિના આયોગવ, વૈદેહ, માગધ ને સૂત જાતિની પ્રતિલોમ કન્યામાં અત્યંત હીન ચાર પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે. આયોગવ પોતાના શિવાય વૈદેહ, માગધ અને સૂત જાતિની પ્રતિલોમ કન્યામાં અત્યંત હીન ત્રણ પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે. વૈદેહ, પોતાના શિવાય માગધ અને સૂત જાતિની પ્રતિલોમ કન્યામાં પોતાના કરતાં હીન જાતિના બે પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે અને માગધ, સૂતની પ્રતિલોમ કન્યામાં એક અત્યંત અધમ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે પ્રતિલોમ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણસંકરો પોતાની જાતિ કરતાં ઉત્તમ જાતિની કન્યામાં અત્યંત હીન જાતિના પંદર પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રસાધનોપચારજ્ઞમદાસં દાસજીવનસ્ ।

સૈરિન્ધ્રં વાગુરાવૃતિં સૂતે દસ્યુરયોગવે ॥ ૩૨ ॥

૩૨ દસ્યુથી આયોગવી જાતિની સ્ત્રીમાં સૈરિન્ધ્ર જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તેણે દાસ નહિ છતાં કેશ ઓળવાનું, હાથ, પગ વગેરે અંગો આંપવાં આદિ દાસનું કર્મ કરવું તથા દેવતા, પિતૃઓ અને ઔષધોને માટે પાશવડે મૃગોને મારી લાવવાનું કામ કરવું.

મૈત્રેયકં તુ વૈદેહો માધૂકં સંપ્રસૂયતે ।

નૂન્પ્રશંસત્યજસ્રં યો ઘણ્ઠાતાહોઽરુણોદયે ॥ ૩૩ ॥

૩૩ વૈદેહ આયોગવી જાતિની સ્ત્રીમાં મૈત્રેયક જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે. તે મધુરલાષી હોય છે અને તેણે અરુણોદય સમયે પ્રભાતમાં ઘંટા વગાડીને રાજા વગેરે મનુષ્યોની, આજીવિકામાટે નિત્ય સ્તુતિ કરવી.

નિષાદો માર્ગવં સૂતે દાસં નૌકર્મજીવિનમ્ ।

કૈવર્તમિતિ યં પ્રાહુરાર્યાવર્તનિવાસિનઃ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ નિષાદ આયોગવી જાતિની સ્ત્રીમાં માર્ગવ જાતિના પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે, તે દાસ પણ કહેવાય છે. તે નૌકાવડે આજીવિકા કરે છે અને આર્યા-વર્તના નિવાસીઓ તેને કૈવર્ત એમ કહે છે.

મૃતવસ્ત્રમૃત્સુ નારીષુ ગર્હિતાન્નાશનાસુ ચ ।

મવન્ત્યાયોગવીષ્વેતે જાતિહીનાઃ પૃથક્ ત્રયઃ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ આ રીતે મરી ગયેલા મનુષ્યનાં વસ્ત્રને પહેરનારી, કૂર સ્વભાવની તથા ઉચ્છિષ્ટાન્ન ખાનારી આયોગવી સ્ત્રીને વિષે પિતાના ભેદને લીધે જૂદા જૂદા હીનજાતિના સૈરિંધ્ર, મૈત્રેય અને માર્ગવ જાતિના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે.

કારાવરો નિષાદાસુ ચર્મકારઃ પ્રસૂયતે ।

વૈદેહિકાદન્ત્રમેદૌ બહિર્ગ્રામપ્રતિશ્રયૌ ॥ ૩૬ ॥

૩૬ નિષાદથી વૈદેહી જાતિની કન્યામાં કારાવર જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેણે મોચીનું કામ કરવું. વૈદેહકથી વૈદેહીમાં અંધ તથા મેદ જાતિના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓએ ગામની બહાર રહેવું.

ચણ્ડાલાત્પાણ્ડુસોપાકસ્ત્વક્સારવ્યવહારવાન્ ।

આહિષ્ઠિકો નિષાદેન વૈદેહ્યામેવ જાયતે ॥ ૩૭ ॥

૩૭ ચંડાળથી વૈદેહીમાં પાંડુસોપાક જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઝાડની છાલમાંથી વાસણો તથા વાંસના ટોપલા બનાવવાનું કામ કરે છે અને નિષાદથી વૈદેહીમાં આહિંક જાતિનો પુત્ર થાય છે, તેની આજીવિકા કેદખા-નાની ચોરી કરવાની હોય છે.

ચણ્ડાલેન તુ સોપાકો મૂલવ્યસંનવૃત્તિમાન્ ।

પુક્તસ્યાં જાયતે પાપઃ સદા સજ્જનગર્હિતઃ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ ચંડાળથી પુક્તસ્ત્રીમાં સોપાક જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તે પાપીની સદા સજ્જનોમાં નિંદા થાય છે અને તે રાજાની આજ્ઞાથી અપરા-ધીઓને મારવાનું કાર્ય કરે છે.

નિષાદસ્ત્રી તુ ચણ્ડાલાત્પુત્રમન્યાવસાયિનમ્ ।

સ્મશાનગોચરં સૂતે વાહ્યાનાયપિ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

૩૯ ચંડાળથી નિષાદ જાતિની કન્યામાં અન્યાવસાયી જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્મશાનમાં રહીને આજીવિકા કરે છે અને બાહ્ય જાતિના પુરુષો પણ તેની નિંદા કરે છે.

સહુરે જાતયસ્ત્વેતાઃ પિતૃમાતૃપ્રદર્શિતાઃ ।

પ્રચ્છના વા પ્રકાશા વા વેદિતવ્યાઃ સ્વકર્મધિઃ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ વર્ણસંકરની આટલી જાતિઓ તેમનાં માતા પિતા પૂર્વક તેમને કહી બતાવી. ધૂપી અને પ્રકટ એવી તે તે જાતિઓને તેમનાં પોતાનાં કર્મ ઉપરથી જાણી લેવી.

સજાતિજાનન્તરજાઃ ષટ્ સુતા દ્વિગધર્મિણઃ ।

શૂદ્રાણાં તુ સધર્માણઃ સર્વેઽપધ્વંસજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ પોતાની જાતિની કન્યામાં તથા પછી પછીની જાતિની કન્યામાં દ્વિજે ઉત્પન્ન કરેલા છ પુત્રો ઉપનયન સંસ્કારને યોગ્ય ગણાય છે અને પ્રતિલોમરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા સર્વે પુત્રો શૂદ્રના સમાન ગણાય છે.

તપોવીજપ્રભાવૈસ્તુ તે ગચ્છન્તિ યુગે યુગે ।

ઉત્કર્ષં ચાપકર્ષં ચ મનુષ્યેષ્વિહ જન્મતઃ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ પોતાની જાતિની સ્ત્રીમાં તથા પછીની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનંતર જાતિના પુત્રો (વિશ્વામિત્રની પેઠે) તપના પ્રભાવથી તથા (ઋષ્યશૃંગની પેઠે) વીર્યના પ્રભાવથી દરએક યુગમાં મનુષ્યોને વિષે જન્મ્યા પછી ઉત્તમપણાને અથવા તો અધમપણાને પામે છે.

શનકૈસ્તુ ક્રિયાલોપાદિમાઃ ક્ષત્રિયજાતયઃ ।

વૃષલત્વં ગતા લોકે બ્રાહ્મણાદર્શનેન ચ ॥ ૪૩ ॥

પૌંડ્રકાશ્વૌદ્રવિદાઃ કામ્બોજા યવનાઃ શકાઃ ।

પારદાપહ્લવાશ્ચીનાઃ કિરાતા દરદાઃ સ્વશાઃ ॥ ૪૪ ॥

૪૩-૪૪ પુંડ્ર, ઉડ્ર, દ્રવિડ, કંબોજ, યવન, શક, પારદ, પહ્લવ, ચીન, કિરાત, દરદ અને ખસ દેશના ક્ષત્રિયો ધીરે ધીરે ધર્મની ક્રિયાઓ તજી દેવાથી તથા શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ કરનારા બ્રાહ્મણોનો સમાગમ નહિ થવાથી વૃષલપણાને પામ્યા હતા (મ્લેચ્છપણાને પામ્યા હતા.)

સુર્વબાહુરુપજ્ઞાનાં ચા લોકે જાતયો બહિઃ ।

મ્લેચ્છવાચશ્રાર્યવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૫ ॥

૪૫ આ જગતમાં પ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના જે પુરુષો (ક્રિયાનો લોપ કરવાથી, તથા પ્રાહ્મણોનો સમાગમ નહિ કરવાથી) પ્રાહ્મ જાતિના થઈ ગયા હોય, તે મ્લેચ્છ ભાષા બોલતા હોય કે આર્ય ભાષા બોલતા હોય, તોપણ તે સર્વને દસ્યુ જાણવા.

યે દ્વિજાનામપસદા યે ચાપધ્વંસજાઃ સ્મૃતાઃ ।

તે નિન્દિતૈર્વર્તયેયુર્દ્વિજાનામેવ કર્મભિઃ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ દ્વિજોમાં જેઓને અપસદ તથા વર્ણસંકર કહેલા છે, તેઓએ વર્ણસંકરની આજીવિકા. દ્વિજવર્ણનાં જ નિન્દિત કર્મો કરીને આજીવિકા કરવી.

સૂતાનામશ્વસારથ્યમમ્બષ્ટાનાં ચિકિત્સનમ્ ।

વૈદેહકાનાં સ્ત્રીકાર્યં માગધાનાં વણિકપથઃ ॥ ૪૭ ॥

મત્સ્યઘાતો નિષાદાનાં ત્વષ્ટિસ્ત્વાયોગવસ્ય ચ ।

મેદાન્ધ્રચુઞ્ચુમદ્ધુનામારણ્યપશુર્હિંસનમ્ ॥ ૪૮ ॥

ક્ષત્રુગ્રપુક્કસાનાં તુ વિલૌકોવધવન્ધનમ્ ।

ધિગ્વણાનાં ચર્મકાર્યં વેણાનાં માળદવાદનમ્ ॥ ૪૯ ॥

૪૭-૪૮ સૂત જાતિના પુરુષોએ ઘોડાઓને કેળવવા, તેઓને ગાડીમાં બેડવા તથા સારથિપાણું વગેરે કાર્ય કરવાં, અંબષ્ટ જાતિના પુરુષોએ કાચ તથા શલ્ય ગ્રિકિત્સા કરવી, વૈદેહક જાતિના પુરુષોએ અંતઃપુરમાં રહીને સ્ત્રીઓનાં કાર્ય કરવાં, માગધ જાતિના પુરુષોએ વ્યાપાર રોજગાર કરવો, નિષાદ જાતિના પુરુષોએ મચ્છીમારનો ધંધો કરવો, આયોગવે સુતારનું કામ કરવું, મેદ, અંધ્ર, ચંચુ, ને મદ્ધુએ વનનાં પશુઓને મારવાનું કામ કરવું, ક્ષત્તા, ઉથ અને પુક્કસ જાતિના પુરુષોએ દરમાં રહેનારાં સર્પ, નોળીયાં, ચંદનઘો વગેરેને પકડવાનું કામ કરવું, ધિગ્વણ જાતિના પુરુષોએ મોચીનું કામ કરવું, વેણ જાતિના પુરુષોએ ઝાંઝ વગેરે વાદ્ય વગાડવાનું કામ કરવું.

ચૈત્યદ્રુમસ્મશાનેષુ શૈલેષૂપવનેષુ ચ ।

વસેયુરેતે વિજ્ઞાના વર્તયન્તઃ સ્વકર્મભિઃ ॥ ૫૦ ॥

૫૦ ક્ષત્તા વગેરે જાતિના પુરુષોએ ગામની પડોસમાં પ્રજ્યાત વૃક્ષના

મૂળની નીચે, સ્મશાનમાં, પર્વત ઉપર અથવા તો ઉપવનોમાં પોતાની જાતિ પ્રમાણે કર્મો કરીને આલુવિકા કરવી અને પ્રસિદ્ધ રીતે રહેવું.

ચળ્દાલશ્વપચાનાં તુ બહિર્ગ્રામાત્પ્રતિશ્રયઃ ।

અપપાત્રાશ્ચ કર્તવ્યા ધનમેષાં શ્વર્ગદ્ભમ્ ॥ ૫૧ ॥

વાસાંસિ મૃતચેલાનિ ભિન્નભાણ્ડેષુ ભોજનમ્ ।

કાર્ણાયસમલંકારઃ પરિવ્રજ્યા ચ નિત્યશઃ ॥ ૫૨ ॥

૫૧-૫૨ ચંડાળોએ અને શ્વપચોએ ગામની બહાર નિવાસ કરવો. તેઓનાં ભોજન કરેલાં વાસણોને તપાવ્યા પછી પણ ચાર વર્ણની પ્રજાએ ઉપયોગમાં લેવાં નહિ, તેઓએ કુતરાં, ગધેડાં વગેરે ધન તરિકે રાખવાં, મરેલાં મનુષ્યોનાં લુગડાં પહેરવાં, ફૂટી ગયેલાં કોડીયાં, કુંડાં વગેરે વાસણોમાં ભોજન કરવું, લોઢાનાં ઘરેણાં પહેરવાં તથા નિત્ય ગામેગામ ભટક્યા કરવું.

ન તૈઃ સમયમન્વિચ્છેત્પુરુષો ધર્મમાચરન્ ।

વ્યવહારો મિથસ્તેષાં વિવાહઃ સદ્ગૈઃ સહ ॥ ૫૩ ॥

૫૩ ધર્માચરણ કરનારા પુરુષે ધર્માચરણ કરતી વખતે ચંડાળના દર્શન સુદ્ધાં કરવાં નહિ અને ચંડાળોએ પોતાનો વ્યવહાર તથા વિવાહ સમાન જાતિના પુરુષોની સાથે કરવો.

અન્નમેષાં પરાધીનં દેયં સ્યાદ્ભિન્નભાજને ।

રાત્રૌ ન વિચરેયુસ્તે ગ્રામેષુ નગરેષુ ચ ॥ ૫૪ ॥

દિવા ચરેયુઃ કાર્યાર્થં ચિહ્નિતા રાજશાસનૈઃ ।

અવાન્ધવં શવં ચૈવં નિર્હરેયુરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૫ ॥

૫૪-૫૫ તેઓનું ભોજન પરાધીન રાખવું, તેઓને પોતે અન્ન આપવું નહિ પરંતુ ચાકરો મારફતે અન્ન આપવું અને તે પણ ફૂટી ગયેલાં વાસણોમાં આપવું, તેઓએ ગામેમાં કે નગરોમાં હરવું ફરવું નહિ, પરંતુ ફરવું હોય તો રાજા તરફના આજ્ઞાપટ્ટ શરીર ઉપર ધારણ કરીને કાર્ય કરવા માટે દિવસે ફરવું તથા જેનો કોઈ વારસ ન હોય તેવા અનાથ શબને ઉપાડીને દેકાણે પાડવું.

વધ્યાંશ્ચ હન્યુઃ સતતં યથાશાસ્ત્રં નૃપાજ્ઞયા ।

વધ્યવાસાંસિ મૃત્તીયુઃ શય્યાશ્ચાભરણાનિ ચ ॥ ૫૬ ॥

૫૬ તથા જેઓને દેહાંત દંડની શિક્ષા થઈ હોય, તે પુરુષોને રાજાની

આજ્ઞાથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સદાય હાજુવા અને તેઓને હણ્યા પછી તેઓનાં વસ્ત્રો, શય્યા તથા આભૂષણો લઈ લેવાં.*

*જાતિઓનો ધંધાવાર કોઠો.

મૂળ પુરુષ.	અમુક વર્ણની કન્યા.	તે બન્નેથી ઉત્પન્ન થયેલી જાતિ.	તે જાતિનો ધંધો.
બ્રાહ્મણ	ક્ષત્રિયા	મૂર્ધાવસિકત, અનુલોમ માવત અથવા ઠાણીયો.	હાથી, ઘોડા, રથ વગેરેનું શિક્ષણ આપવું તથા શસ્ત્ર ધારણ કરવાં.
ક્ષત્રિય	વૈશ્યા	માહિષ્ય અ. લવૈયો.	નાચવું, ગાવું તથા તિથિ, વાર, નક્ષત્રો વગેરે કહીને આવૃત્તિકા ચલાવવી અથવા અન્નના કોઠારોનું રક્ષણ કરવું.
વૈશ્ય	શૂદ્રા	કરણ અ. ખવાસી કરનાર.	દ્વિજેની સેવા, ધન ધાન્યનું ઉપરીપાણું, રાજસેવા, કિલ્લાઓનું તથા અંતઃપુરનું રક્ષણ કરવું ચિકિત્સા કરવી.
બ્રાહ્મણ	વૈશ્યા	અમ્યષ્ઠ અ. વૈદ્ય	જાળથી માછલાં પકડવાં.
બ્રાહ્મણ	શૂદ્રા	નિષાદ અથવા પારશવ, મચ્છીમાર.	સર્પ; નાળીયાં, ચન્દનઘો, કાચબા, હિંદર વગેરે પકડવાં.
ક્ષત્રિય	શૂદ્રા	ઉગ્ર અ. મદારી.	ઘોડા હાંકવા સારથીપણું કરવું. રાજના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી, તથા પરિચારક તરિક્ક સેવા કરવી.
ક્ષત્રિય	બ્રાહ્મણી	સૂત, પ્રતિલોમ ઘોડાવાળો	કુંતરાં, ગધેડાં વગેરેને ધાળવાં તથા શયનાં વસ્ત્રો પહેરવાં.
વૈશ્ય	બ્રાહ્મણી	વૈદેહ પ્ર. ખોળ (રાણી-પાસે રહેનારા)	જળ અને સ્થળ માર્ગે વેપાર કરવો.
શૂદ્ર	બ્રાહ્મણી	ચાંડાલ પ્ર.	સર્પ, નાળીયાં, ઘો વગેરેને પકડવાં.
વૈશ્ય	ક્ષત્રિયા	માગધ પ્ર.	સુતારનું કામ કરવું.
શૂદ્ર	ક્ષત્રિયા	ક્ષત્તા પ્ર. ગોડીયા	ગાયો, ભેંસો, બકરાં વગેરે પશુઓનું પાલન કરવું.
શૂદ્ર	વૈશ્યા	આયોગવ પ્ર. સુતાર,	જોડા, કાશ તથા ચામડાના પદાર્થો શીવીને તૈયાર કરવા.
બ્રાહ્મણ	ઉગ્રા	આવૃત્ત.	સર્પ, નાળીયાં. ચન્દનઘો વગેરે પકડવાં.
બ્રાહ્મણ	અમ્યષ્ઠા	આભીર, આહીર.	
બ્રાહ્મણ	આયોગવી	ધીઅણુ, મોચી.	
નિષાદ	શૂદ્રા	પુક્કસ, વાદી.	

મૂળ પુરુષ.	અમુક વર્ણની કન્યા.	તે બન્નેથી ઉત્પન્ન થયેલી જાતિ.	તે જાતિનો ધંધો.
શૂદ્ર ક્ષત્રી	નિષાદી ઉગ્રા	કુંકુટક શ્વપાક, ઝાંપડો.	કુટી ગયેલાં વાસણમાં ભોજન કરવું તથા લોઢાનાં ઘરેણાં પહેરવાં.
વૈદેહ પ્રા. બ્રા.	અચ્ચાદી પ્રા.બ્રાહ્મણી	વેણુ, લંઘો. ભૂર્જકંટક, આપંત્ય, વાટ-ધાન, પુષ્પધ, શૈખ.	કાંસીયા, મુરજ વગેરે વગાડવાં, જુદા જુદા દેશોમાં આત્રાત્રા બ્રાહ્મણો તીર્થમાં પુરોહિત વગેરેની વૃત્તિ કરે છે. ગંગાગોર વગેરે.
પ્રા. વૈશ્ય	પ્રા. ક્ષત્રિયા	ઝલ્લ, મલ્લ, નિચ્છીવી, નટ, કરણ, ખસ, દ્રવીડ, પૌડ્ર, ખશ, કાંબોજ, ચીન, શક.	ચીના, પારસી, અંગ્રેજો, વગેરે મ્લેચ્છ દેશ તુર્ક દેશનિવાસી જાતિઓ.
પ્રા. વૈશ્ય	પ્રા. વૈશ્યા.	સુધન્વાઆચાર્ય, કારૂપ. વિજન્મા, મૈત્ર, સાત્વત, સૈરિંદ્ર, ખવાસી કરનારી સ્ત્રી.	વેપાર કરનારી વણઝારા તથા વાણીયાની જૂદી જૂદી જાતો.
દસ્યુ	આયોગવી		રાજા તથા ગૃહસ્થોના અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓનાં માથાં ગુંથવાં, શરીરે તેલ ચોળવું, કંકુ, ચંદન વગેરેથી પીળો કરવી તથા દેવ, પિતૃઓને અર્થે વનમાંથી પાવત્ર માંસ લાવી આપવું.
વૈદેહ	આયોગવી	મૈત્રેયક, ભાટ, ચારણ.	પ્રાતઃકાળમાં રાજાઓને સ્તુતિ પાઠ કરીને જાગૃત કરવા.
નિષાદ નિષાદ	આયોગવી વૈદેહી	માર્ગવ, ખારવા. કારાવર, ચર્મકાર, ચમાર, આહિંડીક.	વહાણ ચલાવવાં. આમડાં ઉતરડવાં તથા જુના જોડા, કોશ વગેરે ફરોલાં સાંધવાં, દેદખાનાનું રક્ષણ કરવું.
વૈદેહક	ચર્મકારી નિષાદી.	અંધ, મેદ.	ગામથી બહાર રહેવું, અરણ્યનાં પશુઓની હિસા કરવી.
ચંડાલ ચંડાલ	વૈદેહી પુષ્કરી	પાંડુસોપાક. સોપાક, લંગીયો.	જંગલમાં વાંસ ફાડવા. ખુનીને શૂળીયે ચડાવવો તથા તેને દાટવો અને પ્રેતના પિંડનું ભોજન કરવું.
ચંડાલ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ માહિષ્ય	નિષાદી વૈદેહી માગધી કરણી	અંત્યજ. ચંચુ. મહુ. રથકાર, સુતાર.	રમશાનમાં રહેવું. અરણ્યનાં પશુઓની હિસા કરવી. અરણ્યનાં પશુઓની હિસા કરવી. રથ, ગાડાં વગેરે કરવાં.

વર્ણપેતમવિજ્ઞાતં નરં કલુષયોનિજમ્ ।

આર્યરૂપમિવાનાર્યં કર્મભિઃ સ્વૈર્વિભાવયેત્ ॥ ૬૭ ॥

૫૭ પુરુષ પોતાની જાતિથી બ્રહ્મ થયો હોય તથા વર્ણસંકર હોય, પરંતુ જાતિનો નિર્ણય. લોકો તેને તેવો જાણતા ન હોય તેવા આર્ય પુરુષના જેવા જાણતા અનાર્ય પુરુષને તેનાં કર્મો ઉપરથી ઓળખી કાઢવો.

અનાર્યતા નિષ્ઠુરતા ક્રૂરતા નિષ્ક્રિયાત્મતા ।

પુરુષં વ્યજ્ઞયન્તીહ લોકે કલુષયોનિજમ્ ॥ ૬૮ ॥

૫૮ અનાર્યપણું, નિષ્ઠુરપણું, ક્રૂરપણું અને ક્રિયારહિતપણું, આ મનુષ્ય લોકમાં પુરુષનાં વર્ણસંકરપણાને જણાવી આપે છે.

પિત્ર્યં વા ભજતે શીલં માતુર્વૌભયમેવ વા ।

ન કથંચન દુર્યોનિઃ પ્રકૃતિં સ્વાં નિયચ્છતિ ॥ ૬૯ ॥

૫૯ વર્ણસંકર પુરુષ પોતાના પિતાના સ્વભાવને અથવા તો માતાના સ્વભાવને અથવા તો તે બન્નેના સ્વભાવને અનુસરે છે. વર્ણસંકર પુરુષ કોઈ પણ રીતે પોતાની પ્રકૃતિને ધૂપાવી શકતો નથી.

કુલે મુરુગેઽપિ જાતસ્ય યસ્ય સ્યાદ્યોનિસંકરઃ ।

સંશ્રયત્યેવ તચ્છીલં નરોઽરૂપમપિ વા બહુ ॥ ૬૦ ॥

૬૦ વર્ણસંકર ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ પોતાને ઉત્પન્ન કરનારા થોડા અથવા વિશેષ સ્વભાવને અનુસરે જ છે.

યત્ર ત્વેતે પરિધ્વંસાજ્ઞાયન્તે વર્ણદૂષકાઃ ।

રાષ્ટ્રિકૈઃ સહ તદ્રાષ્ટ્રં ક્ષિપ્રમેવ વિનશ્યતિ ॥ ૬૧ ॥

૬૧ જે દેશમાં વર્ણને દૂષણ આપનારી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તે દેશ, તે દેશના લોકોની સાથે તુરંત જ વિનાશ પામે છે.

બ્રાહ્મણાર્યે ગર્વાર્યે વા દેહત્યાગોઽનુપસ્કૃતઃ ।

સ્ત્રીવાલાભ્યુપપત્તૌ ચ વાહ્યાનાં સિદ્ધિકારણમ્ ॥ ૬૨ ॥

૬૨ બ્રાહ્મણ, ગાય, સ્ત્રી અને બાળકની રક્ષા કરવા માટે નિષ્કામપણાથી કરેલો પ્રાણનો ત્યાગ, પ્રતિલોભ પ્રજાને ઉત્તમ જાતિમાં જન્મ આપે છે.

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ૬૩ ॥

હૃદ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી તે), શૌચ અને ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ, આ ચારેય વર્ણનો સંક્ષિપ્ત ધર્મ છે, આમ મનુષ્યે કહ્યું છે.

(શ્રાદ્ધકર્માતિથેયં ચ દાનમસ્તેયમાર્જવમ્ ।

પ્રજનં સ્વેષુ દારેષુ તથા ચૈવાનસૂયતા ॥

શ્રાદ્ધકર્મ, અતિથિનો સત્કાર, દાન, અસ્તેય (ચોરી નહિ કરવી તે), સરળતા, પોતાની સ્ત્રીને વિષે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી અને કોઈની ઇર્ષ્યા ન કરવી, આ ચાર વર્ણનો ટુંકામાં ધર્મ કહ્યો છે.)

*શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચેત્પ્રજાયતે ।

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્યાસપ્તમાદ્યુગાત્ ॥ ૬૪ ॥

* ઋગ્વેદમાં વર્ણોને માટે ચો નો આર્યોદાસઃ એ મંત્રમાં આર્ય અને દાસ એવા બે શબ્દો જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત યજુર્વેદ ક્રિયાઓ કરનારા બ્રાહ્મણ, રથેષ્ઠા, (ક્ષત્રિય) તથા વૈશ્ય પ્રજાઓનાં નામો પણ છે અને યજુર્માં વિદ્વ કરનારી દસ્યુ નામની એક પ્રજા પણ છે તથા યજુર્વેદમાં પણ ‘બ્રાહ્મણોસ્ય’ એ મંત્રમાં આતુર્વર્ણ્ય પ્રજા કહી છે. ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રજા ઉપરાંત નાપિત, કુલાલ, કર્મકાર, મૃગયુ, નિષાદ અને શ્વપતિ, વગેરે કર્મ કરનારી જાતિઓનાં નામોથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરી છે તથા આ અને બીજી સ્મૃતિઓમાં દ્વિજ તથા શૂદ્ર એવા બે વર્ગો કહેલા છે. તે ઉપરથી આર્ય અથવા દ્વિજ શબ્દમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા પોતે પોતાથી અનંતર વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલી અનુલોમ જાતિ વગેરે સંસ્કારવાળી જાતિઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે, તથા દાસ, દસ્યુ અને શૂદ્ર વર્ણમાં દાસત્વ કરનારી નાપિત, ગોપ, કુંભકાર વગેરે શૂદ્ર જાતિ તથા ધાંચા, મલ્લ, સૈરિધ, નટ વગેરે વર્ણસંસ્કર જાતિઓની ઉત્પત્તિ તથા તેને કરવાનાં કામો આ અને બીજી સ્મૃતિઓમાં વર્ણન કરેલાં છે અને તે પછીના ગ્રંથોમાં એટલે ઇતિહાસ પુરાણોમાં પણ તે સર્વે વર્ણોને તે તે કામ કરનાર તરિકે વર્ણવ્યા છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિના આરંભથી એક સંસ્કૃત અને બીજી અસંસ્કૃત જાતિ તથા તેના બીજા બ્રાહ્મણાદિક ભેદો જોવામાં આવે છે. કેટલાએક કહે છે કે; પહેલાં એક જ જાતિ હતી, પરંતુ એ કહેવું પાયા વિનાનું છે અને તેનાપર કંઈ વળન મૂકી શકાય એવું નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે; અઠ્ઠવર્ષ બ્રાહ્મણમુપનયીત એકાદશે રાજન્યં દ્વાદશે વૈશ્યમ્ આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણને, અગીયારમે વર્ષે ક્ષત્રિયને અને બારમે વર્ષે વૈશ્યને ઉપનયન સંસ્કાર કરવો. ” વળી આ સ્મૃતિમાં પણ ‘ગર્માષ્ટમેઽન્દે કુર્વીત’ એ શ્લોકમાં ગર્ભથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણને, અગ્યારમે ક્ષત્રિયને અને બારમે વૈશ્યને ઉપવીત આપવાનું લખ્યું છે ને તે વાક્યોને સર્વે સ્મૃતિઓ, પુરાણો, ઇતિહાસો વગેરે અનુસરે છે. તેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ પ્રજા દ્વિજ એટલે બે વાર જન્મ પામનારી છે. તેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ પ્રજા દ્વિજ એટલે બે વાર જન્મ પામનારી ગણાય છે. અર્થાત્ એક જન્મ માતાના ઉદરથી અને બીજા ઉપનયન સંસ્કાર કરીને

૬૪ બ્રાહ્મણ થકી શૂદ્રજાતિની કન્યામાં કન્યા ઉત્પન્ન થાય, તેને

સાવિત્રીના ઉપદેશથી થાય છે અને આ ત્રણ વર્ણને ચારે વેદના ગૃહ્યસૂત્રકારોએ તથા સ્મૃતિકારોએ ગર્ભાધાનથી આરંભીને અંત્યેષ્ટિ (દાહવિધિ) સૂધીના વૈદિક સંસ્કારો કરવાનું કહ્યું છે. વૈદિક સમયથી જ દાસ, શૂદ્ર અથવા વર્ણસંકર પ્રજા છે તેઓને માટે કોઈ પણ સંસ્કાર તથા વેદાદિકનું અધ્યયન કરવાનું સૂત્રમાં, સ્મૃતિમાં કે પુરાણોમાં કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ ઉલટું શ્રુતિમાં “સ્ત્રીશૂદ્રૌ નાધીયાતાં સ્ત્રીએ અને શૂદ્રે વેદાધ્યયન કરવું નહિ” એમ કહ્યું છે તથા સ્મૃતિઓમાં પણ ‘एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्’ એ તથા બીજા પણ કેટલાક શ્લોકથી શૂદ્રને ત્રણ વર્ણની સેવા તથા અહિંસા, સત્ય વગેરે સાધારણ ધર્મ પાળવાની આજ્ઞા આપી છે. મીમાંસા શાસ્ત્રમાં ‘चातुर्वर्ण्यविशेषात्’ એ સૂત્રમાં પ્રશ્ન કર્યો છે કે ચારેય વર્ણને યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં અધિકાર હોવો જોઈએ. કેમકે, ‘अजेत् जुहुयात्’ યજ્ઞ કરવો, હોમ કરવો એમ સામાન્ય જ પ્રતીત થાય છે. તેનો ઉત્તર આપતાં ‘निदेशात्त्रयाणां स्यात्’-જેમ વસંત ઋતુમાં બ્રાહ્મણને, ગ્રીષ્મમાં ક્ષત્રિયને અને શરદમાં વૈશ્યને આધાન કરવાનું કહ્યું છે તેમ જ જેમ બહિર્દગિર સામ બ્રાહ્મણને, પાર્યુરસ્ય ક્ષત્રિયને, રાયોવાળ્ય સામ વૈશ્યને લાણવાનું કહ્યું છે તથા જેમ પયોમત બ્રાહ્મણને, યવાગ્ર ક્ષત્રિયને અને આમિક્ષા વૈશ્યને, વ્રતમાં ઉપદેશ કરેલી છે, તેમ શૂદ્રને કોઈ આધાનના સમયનો અથવા સામગાનનો અથવા તો વ્રતનો ઉપદેશ કર્યો નથી અને એ વિષે ઘણાં સૂત્રમાં વિચાર કરીને છેવટે ‘अवेद्यत्वात् अभावः’ એ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે શૂદ્ર વેદાધ્યયનનો અધિકારી ન હોવાથી ઉપરનાં કોઈ પણ કર્મ કરવાને યોગ્ય નથી. એટલા માટે મીમાંસાશાસ્ત્રમાં દ્વિજ વર્ણની સ્ત્રીઓને, રથકાર (સુતાર)ને તથા નિષાદસ્થપતિ (ભિલ્લ રાજા) ને વૈદિક કર્મમાં અધિકાર છે કે નથી, તેનો વિચાર કરતાં દ્વિજ સ્ત્રીઓને અગ્નિહોત્રાદિક કર્મમાં ઉપયોગી મંત્રોનું અધ્યયન કરાવવું તથા બીજા જેને પણ લૌકિક અગ્નિમાં ઉપયુક્ત જેટલું જ કર્મ કરાવવું અને તેમણે અધ્યયન પણ તેટલું જ કરવું આમ લખ્યું છે, પરંતુ બીજા કોઈ પણ શૂદ્રોને માટે વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. વેદાંત શાસ્ત્રમાં પણ વ્યાસસૂત્ર ઉપર લાખ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે પણ ‘शुगस्यतदनादरेति तथा संस्कारपरामर्शात् तथा तदभाव तथा श्रवणाध्ययनार्थं प्रतिषेधात्’ વગેરે સૂત્રોના લાખ્યમાં પૂર્વપક્ષીએ શંકા કરી છે કે, વિદુર વગેરે શૂદ્રયોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં પણ ઉત્તમ વિજ્ઞાનવાળા હતા એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે, તેથી જેમ દ્વિજને વિદ્યા (જ્ઞાન)માં અધિકાર છે, તેમ શૂદ્રને પણ હોવો જોઈએ. જે કે ‘तस्मात् शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः’ તેથી શૂદ્ર યજ્ઞમાં અધિકારી નથી” એ શ્રુતિથી અગ્નિહોત્ર શૂદ્ર યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં અધિકારી ન હોવા છતાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં તે શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી. તે ઉપર ઉત્તર આપતાં કહે છે કે, શૂદ્રને ઉપવીત સંસ્કાર નથી તથા ‘સ્ત્રીશૂદ્રૌ નાધીયાતાં’ એ શ્રુતિથી તેને વેદાધ્યયન કરવાનો પણ નિષેધ કર્યો છે અને વેદાધ્યયન ન હોવાથી જેમ શૂદ્ર યજ્ઞાદિ ક્રિયામાં અધિકારી નથી,

પાછો પ્રાક્ષણ પરણે, તેનાથી પણ કન્યા ઉત્પન્ન થાય તેને પાછો પ્રાક્ષણ તેમ જ વિદ્યામાં પણ અધિકારી નથી. કદાચ કોઇ એમ કહે કે, એક બુદ્ધિમાન શૂદ્રને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઇચ્છા થાય તો તે શા માટે અધિકારી થઇ ન શકે? તે ઉપર કહ્યું છે કે, લૌકિક બુદ્ધિમત્તા તેમાં ઉપયોગ લાગતી નથી. શાસ્ત્રપૂર્વક જ્ઞાન મેળવવાને શાસ્ત્રીય સામગ્રી જ હોવી જોઈએ અને તે વેદાધ્યયન વિના મેળવી શકાતી નથી. અને એટલા જ માટે ઉપનિષદમાં જ્ઞાનશ્રુતિ રાખીને શૂદ્ર કહ્યો છે. તેના અર્થ લાખ્યકારે શોકથી રૈકવ પાસે ગયો હતો માટે તે શૂદ્ર એવો ક્યો છે. પણ તે જાતિથી શૂદ્ર ન હતો. વળી “શૂદ્રશ્વતુર્થોવર્ણઃ ન ચ સંસ્કારમર્હતિ શૂદ્ર એથો વર્ણુ છે અને તે સંસ્કારને યોગ્ય નથી” એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તેને વેદશ્રવણનો પણ નિષેધ છે. જેમ કે “અથાસ્ય વેદમુપશૃણ્વતઃપુજતુમ્યાં શ્રોત્રપરિપૂરણમ્ જ્ઞે પ્રમાદથી શૂદ્ર વેદ શ્રવણ કરે તો તેના કાનમાં સીસું તથા લાખ ભરવી.” તથા ણ્દુ હ વા એતત્સજ્ઞાનં ચત્ શૂદ્રઃ તસ્માત્ શૂદ્રસમીપે નાદ્યેતત્ત્વમ્ શૂદ્ર એક ચાલતું સ્મશાન છે માટે જેમ સ્મશાન સમીપે વેદાધ્યયન ન કરાય તેમ જ શૂદ્ર સમીપે પણ વેદાધ્યયન કરવું નહિ. વિદુર વગેરેને પૂર્વ જન્મનાં સંસ્કારથી જ જ્ઞાનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, છતાં પણ તેઓએ વેદાધ્યયન કર્યું નહોતું. શૂદ્રને ઇતિહાસ પુરાણથી જ ધર્મોપદેશ કરવો એમ લખ્યું છે. વળી જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરની પાસે ધર્મ સાંભળતા હતા. તેને સર્વ ધર્મ સાંભળ્યા પછી બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા થઇ ત્યારે વિદુરે હું શૂદ્ર હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય નથી. માટે સનત્સુબ્ધત તમને તે જ્ઞાન સંભળાવશે એમ કહ્યું હતું: તો આવા વિદુરનીતિના કર્તા વિદુર તથા પ્રાક્ષણને પણ જેણે ઉપદેશ કર્યો છે એવો ધર્મવ્યાધ નામનો કસાઇ એ બંને જ્ઞાનવાન છતાં પ્રાક્ષણ કહેવાયા નથી. કેટલાક વિશ્વામિત્રનું દૃષ્ટાંત આપે છે પણ ઇતિહાસમાં વિશ્વામિત્ર તથા અગસ્ત્યના શાપથી અજગર થઇ ગયેલો નહુષ રાજા એ એ જ એક જ જન્મમાં ઇતર જાતિરૂપે પરિણામ પામેલા છે. તેમાં વિશ્વામિત્રને તેના પૂર્વજને આપેલા વ્યવનના વરદાનથી તથા ઋચીકના કરેલા ચરુ ભેદથી તથા તેના ઉગ્ર તપશ્ચરણથી અને નહુષને ઉગ્ર શાપથી યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે વિપરિણામ થયેલો છે, તેમ જ જાળા પણ સત્યવ્રતા હોવાથી તેની પરીક્ષા કરી માત્ર યોત્રની જ અજ્ઞાનતા હોવા છતાં પ્રાક્ષણ જાણીને જ તેને સંસ્કાર કર્યો હતો. વળી ‘યથેમાં વાચં કલ્યાણીભાવદાનિ જનેભ્યઃ બ્રહ્મરાજન્યામ્યાં શૂદ્રાય ચાર્યાય ચ સ્વાય ચારણાય ચ । એ મંત્રનો અર્થ કરતાં ચારણ પદનો અર્થ અતિશૂદ્ર અથવા અંસજ એવો કરે છે. પણ અતિશૂદ્ર એટલે મોચી, ચમાર તથા અંસજ એટલે ઢેઠ ચાંડાળ વગેરેને વેદોપદેશની આજ્ઞા છે, એમ કહેવું એ મહાસાહસ છે.

તે મંત્રનો અર્થ ઔવટ લાખ્યકારે આ પ્રમાણે કર્યો છે—જેમ દાન કરે તથા તેનાં શુભ ફળ ભોગવો વગેરે કાંઈને પણ ઉદ્વેગ ન કરનારી વાણી પ્રાક્ષણ-ક્ષત્રિય-અર્થ (વૈશ્ય), શૂદ્ર, આત્મીયજન તથા (ચ) અને અરણુ એટલે જર, એ સૌ જનને ઉદ્દેશીને

પરણે, આમ ઉત્તરોત્તર જે સાતમો પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પ્રથમ

હું બોલું. આ મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રિયો દેવાનાં દક્ષિણાયૈ દાતુરિહ મૂયાસમ્ એટલે દક્ષિણા આપનારાનો તથા દેવોનો હું પ્રિય થાઉં. આ મંત્રમાં શુદ્ર તથા ચારણ વગેરેને વેદોપદેશ કરવાનું કહ્યું નથી પણ ચારે વર્ણોને દાન દેવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તથા તેમાં ચારણ નહિ પણ ચ અને ચરણ એમ બે પદો છે. હમણાં કેટલાક આર્ય બંધુઓ બે ચાર શ્લોક લાણે છે ને તેનો મનમાનતો અર્થ કરીને કહે છે કે—‘જન્મના જાયતે શુદ્રઃ સંસ્કારાદિજ લચ્યતે’ અર્થઃ—જન્મથી શુદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને ઉપનયન કરવાથી તે દ્વિજ કહેવાય છે. પરંતુ આ શ્લોકમાં ‘જન્મના જાતિઃ એવો પાઠ પણ છે, એટલે જન્મ પામવાથી બાળક પોતપોતાની જાતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે અર્થ હોવા છતાં પણ કદાચ જેવો પાઠ છે, તે પ્રમાણે જ અર્થ કરીએ તો પણ અતિશુદ્ધ શબ્દનો અર્થ દ્વિજથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર શુદ્ધરૂપ જ ઉત્પન્ન થાય છે કે શુદ્ધ જેવો ઉત્પન્ન થાય છે એમ કરવો ? પ્રથમ પક્ષમાં શુદ્ધને ઉપનયનનો નિષેધ હોવાથી તે સંસ્કાર યોગ્ય જ નથી, બીજા પક્ષમાં જો તે શુદ્ધ જેવો છે તો જેમ એક શરવીર પુરુષને સિંહના જેવો કહેવામાં આવે છે તેથી તેને કેશવાળી, પંજા તથા સિંહના જેવું શરીર હોતું નથી પણ તેનામાં સિંહના જેવાં પરાક્રમ વગેરે ગુણો હોય છે, તેમ જ તે બાળક કામચાર, કામવાદ, કામલક્ષ્ય કરનારો હોવાથી જ્યાં સૂધી અસંસ્કૃત છે ત્યાં સૂધી શુદ્ધની પેઠે વેદનું અધ્યયન, યજ્ઞ વગેરે શ્રૌત તથા સ્માર્ત ક્રિયાઓ કરવાને યોગ્ય નથી એવો અર્થ કરવો ભેદભય; પણ તેથી તે દ્વિજપુત્ર શુદ્ધ જ છે એમ તો કહી શકાય જ નહિ. વળી તેઓ બીજને એક આ શ્લોક લાણે છે; ‘શુદ્ધો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈતિ શુદ્ધતામ્ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ થાય છે અને બ્રાહ્મણ શુદ્ધ થાય છે. આ શ્લોકનો અર્થ પણ તેઓ પ્રકરણાર્થને છોડી દઈને કરે છે. કાંઈ પણ શ્લોકનો બ્યારે અર્થ કરવો હોય ત્યારે ‘સંયોગ, વિપ્રયોગ, ગર્થ, પ્રકરણ, સાહચર્ય વગેરે અર્થ કરવાનાં જે સાધનો છે, તેને અનુસરીને અર્થ કરી શકાય. અહીં જે પ્રકરણ છે તેના પ્રારંભમાં પ્રશ્ન કર્યો છે કે દ્વિજ વર્ણને સર્વણ શિવાયતી સ્ત્રીમાં એટલે શુદ્ધાદિ સ્ત્રીમાં સંતતિ થઈ હોય તો તે દ્વિજ થઈ શકે કે નહિ ? તેનો ઉત્તર આપતાં મનુ કહે છે કે—

‘શુદ્ધાયાં બ્રાહ્મણાજાતઃ શ્રેયસા ચેત્ત્રજાયતે ।

અશ્રેયાન્શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્યાસત્તમાયુગાત્ ॥

અર્થ—બ્રાહ્મણથી શુદ્ધ કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પારશવ નામનો વર્ણ છે અને તે જ કન્યા હોય તો તે શુદ્ધકન્યાની પુત્રી બ્રાહ્મણને પરણાવી હોય અને એમ ઉત્તરોત્તર તેની કન્યાને બ્રાહ્મણ જ છ પેઢી સૂધી પરણે તો સાતમો પુત્ર (શુદ્ધ) બ્રાહ્મણ થાય છે અને તેને બ્રાહ્મણના સંસ્કાર કરવા. આ શ્લોક પછી આ શ્લોક છે.

શુદ્ધો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈતિ શુદ્ધતામ્ ।

દક્ષિણાજાતમેવં તુ વિદ્યાદ્વિશ્વાત્તથૈવ ચ ॥

પૂર્વજ પારશવ જાતિનો હોવા છતાં પણ તે સાતમો પુરુષ બ્રાહ્મણ જાતિનો ગણાય છે.

અર્થ—પૂર્વ શ્લોકમાં જેમ શદ્રકન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી બ્રાહ્મણપુત્રી બ્રાહ્મણને પરણાવવાથી અને તે બ્રાહ્મણની પુત્રી ખીજ બ્રાહ્મણને એમ સાતમી પેઢીનો શદ્રકન્યાના સંબંધવાળો પુત્ર જેમ બ્રાહ્મણ થાય છે, તેમ જ બ્રાહ્મણથી શદ્રકની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પારશવ શદ્રકની કન્યાને પરણે તે શદ્રકન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પણ શદ્રકન્યાને જ પરણે એમ સાતમી પેઢીએ તે બ્રાહ્મણ છતાં પણ શદ્રકન્યાના સંબંધથી શદ્રક થાય છે, અને તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને પણ છટ્ટી તથા પાંચમી પેઢીએ થાય છે. એ જ વાત યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પણ જાત્યુત્કર્ષો ગુને જ્ઞેયઃ પચ્ચમે સપ્તમેડપિ વા' એ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બતાવી છે. એટલા માટે, પ્રકરણ વગેરે સંબંધ છોડી વચમાંથી એક શ્લોક કહાડી ખુશી પ્રમાણે અર્થ કરી પ્રજ્ઞને અધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવવી, એ આર્યોને યોગ્ય નથી. કદાચ કોઈ કહેશે કે ઉપરની જ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં વ્યત્યયે કર્મણાં સામ્યં પૂર્વવચ્ચાધરોત્તરમ્' અર્થઃ—જો કર્મમાં પણ ઉલટપાલટ થાય તો પણ પૂર્વની પેઢે જ હિંચ નીચતા થાય છે, એટલે બ્રાહ્મણ પોતાનું યાજન (યજ્ઞ કરાવવો), અધ્યાપન (વેદ—અંગ વગેરે ભણાવવાં.) અને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) આ ત્રણ કર્મને છોડી દઇને આપતકાળમાં ક્ષત્રિયનાં એટલે રાજાના અથવા રાજ્યના અધિકારી, કારભારી, ફેજદાર, ન્યાયાધીશ, વહિવટદાર વગેરેનાં કર્મ કરે અને આપતકાળ વીસા પછી પણ તે જ કાર્યો ચાર પેઢી સૂધી કર્યા કરે તો પાંચમો પુત્ર ક્ષત્રિય થાય છે. વૈદ્યક, કૃષિ, વાણિજ્ય વગેરે કરે તો છટ્ટી પેઢીએ વૈશ્ય થાય છે અને યવન વગેરેની ચાકરી તથા રસોઈ વગેરે શદ્રકની વૃત્તિ કરનારો સાતમી પેઢીએ શદ્રક થાય છે એમ કહ્યું છે. તેથી હાલ એવા ધણા બ્રાહ્મણો છે કે જેની તેટલી પેઢી તે ધંધામાં ચાલી ગઈ છે. તેમ જ ક્ષત્રિયો વૈશ્યનો, અને વૈશ્યો, શદ્રકનો ધંધો પણ કરે છે તેથી લગભગ સધળા વર્ણો પોતપોતાની જાતિથી બ્રજ થઈ ગયા છે, અને તેથી સર્વેને પોતપોતાના વર્ણના સંસ્કાર કરવા ન જોઈએ. પણ તેમ કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે જૂદી જૂદી વૃત્તિ કરવાથી તે તે વૃત્તિવાળાના કેટલાક ગુણો આવે છે, પરંતુ તે તે જાતિ નાશ પામતી નથી. એટલા જ માટે પુરાણોમાં તેના દશ ભેદો પાડ્યા છે અને કહ્યું છે કે બ્રાહ્મણ જાતિ ક્ષત્રિયની વૃત્તિ કરનાર હોય તો તે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કહેવાય છે. તેમ જ વૈદ્યક, આપાર તથા કૃષિ કરનાર બ્રાહ્મણ વૈશ્ય કહેવાય છે તથા એવા, પાક વગેરે કરનાર બ્રાહ્મણ શદ્રક કહેવાય છે. તેમ જ ક્ષત્રિયવૈશ્ય તથા વૈશ્યશદ્રક વગેરે ભેદો પાડ્યા છે. પણ જે પોતે બ્રાહ્મણ જાતિમાં ઉત્પન્ન થઈને બ્રાહ્મણની શુદ્ધ આઠવિકાથી ઊવન કરતો હોય તે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ જ કહેવાય છે. તેમ જ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે પણ સમ-જવું. મહાભારતમાં અજગર યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાં અજગરે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન્યું છે કે, જન્મથી જાતિ માનવી કે કર્મથી જાતિ માનવી? તેનો ઉત્તર આપતાં યુધિષ્ઠિરે માનવોપ-

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણથૈતિ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યાદ્વૈશ્યાત્તથૈવ ચ ॥ ૬૫ ॥

તથા કર્મ વગેરે અનેક જન્મથી જાતિ માનવાના દોષોનું વર્ણન કરીને છેવટે તે પ્રશ્નમાં સંદેહ હોય તેમ “એ યજામહે એટલે અમે ગમે તેવા જન્મ કર્મોદ્ધિથી દુષિત હોઈએ તો પણ યજન કરીએ છીએ” એમ વર્ણન કર્યું છે. કર્મ એ જાતિનું અભિવ્યંજક છે. માટે કર્મસહિત જાતિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે એવો જ એ પ્રકરણનો અર્થ છે. કેમકે એક ભીંત ઉપર ચિત્ર કાઢ્યાં હોય એ ભુંસાઈ જાય તો પણ ભીંત તેવી જ રહે છે. તેમ જ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા તો બ્રાહ્મણના કર્મનો અથવા સંસ્કારોનો લોપ થાય છે તો તે ચિત્ર ગયા છતાં જાતિરૂપ ભીંતનો નાશ થતો નથી. માટે જન્મથી જ જાતિ માનવી ભેદએ, એમ વેદ, સ્મૃતિ તથા મીમાંસા, વેદાન્ત વગેરે શાસ્ત્રોની પણ સંમતિ છે. ગુણ કર્મથી જાતિ માનીએ તો ગર્ભાધાન ઉપનયન વગેરે સંસ્કારો જે દ્વિજને કરવામાં આવે છે, તે સંસ્કારોને માટે એવો કોણ શુદ્રપુત્ર ભવિષ્યવેત્તા છે કે, પોતાની સ્ત્રીમાં શમદમાદિ ગુણવાળો બ્રાહ્મણ જન્મ પામવાનો છે માટે આગળથી જ સ્ત્રીને ક્ષેત્ર સંસ્કાર કરે. તેમ વર્તમાન જન્મ પછી પણ એવા કયા ગુણો તેનામાં આવી ગયા હોય કે જેથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણના, અગ્યારમે વર્ષે ક્ષત્રિયના અને બારમે વર્ષે વૈશ્યના આ પ્રમાણે દ્વિજનેનાં સંસ્કાર થઈ શકે. કેટલાક પુરુષો આ શ્લોકથી ગમે તે જાતિનો પુરુષ પોતાનામાં સાત્વિકાદિ ગુણોની સંભાવના કરીને પોતાની ઇચ્છા માત્રથી જ ગમે તે જાતિનાં કર્મ કરી શકે છે આમ ખતાવે છે, પરંતુ તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટિ ગુણકર્મવિભાગશઃ (હે અર્જુન) ગુણ અને કર્મના વિભાગે કરીને એટલે બ્રાહ્મણ સત્વ પ્રધાન હોવાથી તેનાં શમ, દમ વગેરે સાત્વિક કર્મો છે, ક્ષત્રિય સત્વગુણ ગૌણ, અને રજેગુણ પ્રધાન હોવાથી તેનાં શૌર્ય તથા તેજ પ્રધાન કર્મો છે; અને વૈશ્ય તમોગુણ ગૌણ અને રજ પ્રધાન હોવાથી તેનાં કૃષ્યાદિ કર્મ પ્રધાન છે અને શુદ્ર તમ પ્રધાન હોવાથી શુશ્રૂષાદિ કર્મવાળો છે. આ પ્રમાણે તે તે સાત્વિકાદિ ગુણો પ્રમાણે તે તે બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાએ શમ, શૌર્ય, કૃષ્યાદિ પ્રધાન કર્મ કરવાં. એ પ્રમાણે મનુષ્યોને માટે વ્યવસ્થા કરીને મેં સૃષ્ટિના આદિમાં ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી છે.

આ શ્લોકમાં પરમાત્માએ સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં અમુક ગુણવાળા અમુક જાતિના પુરુષે અમુક કર્મ કરવાં, આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી છે. એટલે કે તે તે ગુણ કર્મ સહિત તે તે જાતિ વધારે પૂણ્ય છે એમ કહ્યું છે; પણ કોઈપણ જાતિનો પુરુષ પોતાને સાત્વિક માની લઇને યથેષ્ટ કર્મ કરે એમ કહ્યું નથી.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણને માટે સંધ્યા, જપ, વૈશ્વદેવ, તર્પણ વગેરે યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરવાનું તો સમાન જ છે, તેમ જ શુદ્રને પણ પુરાણના મંત્રોથી સાયં પ્રાતઃ ઇશ્વર ઉપાસના, મંત્રરહિત વૈશ્વદેવ તથા શ્રાદ્ધ વગેરે ક્રિયાઓ છે. માત્ર

દય ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શૂદ્ર જેમ આદ્યપુણ્યને પામે છે, એમ જ આદ્યપુણ્ય શૂદ્ર જાતિની કન્યામાં એક પુત્રને ઉત્પન્ન કરે તે પુત્ર પાછો

આદ્યપુણ્યને વધિક આ છે કે, તેણે નિષ્કારણ છ અંગ સહિત વેદનું અધ્યયન કરીને બીજાઓને ભણાવવા, ૧ યજ્ઞો કરાવવા ૨ અને લિક્ષા માગવી ૩ પ્રતિગ્રહ કરવો. પરંતુ જે કાર્યો આદ્યપુણ્ય પણ આવા આપત્કાળના સમયમાં છોડી બેઠા છે તો પછી બીજાઓથી તો તે બનવું અશક્ય છે.

પ્રજનપતિએ આદ્યપુણ્યને અને ક્ષત્રિયને તેના પારલૌકિક શ્રેયને માટે બે વસ્તુ સોંપી છે. આદ્યપુણ્યના હાથમાં લિક્ષાનું પાત્ર આપીને તેને કહ્યું છે કે; લિક્ષા માગી લાવી, સુકે અનાજ ખાધને પણ તારે પ્રજનને સત્ ધર્મનો ઉપદેશ કરવો અને ક્ષત્રિયના હાથમાં કપાલ (તુંબલી) સોંપીને કહ્યું છે કે; તારે માયું કપાલીને પણ પ્રજનનું સંરક્ષણ કરવું. માટે આદ્યપુણ્યના અને ક્ષત્રિયના ધર્મ પાળવાનું અતુકરણ કરનારાઓએ પોતાને માથે કેટલું જોખમ છે તેના વિચાર કરવો. યુધિષ્ઠિર જેવા અગ્નિહોત્રી, સત્યવાદી, ધર્મનિષ્ઠ પુરુષને પણ તેની માતા કુંતીએ કહ્યું હતું કે, તું આદ્યપુણ્ય નથી કે જેથી વનમાં રહી કંદમૂળનો આહાર કરીને તારું શ્રેય સાધીશ. પણ તું રાજસ યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષત્રિય છે અને ભીખ માગવાથી દુર્યોધન તુંને સોયની આણી જેટલી જમીન પણ આપે એમ નથી અને જે ક્ષત્રિય હોવા છતાં રાજ્યહીન છે તે પોતાનું શ્રેય સંપાદન કરી શકતો નથી. માટે તું આ લોકથી અને પરલોકથી બ્રષ્ઠ થયેલો છે. માટે યુદ્ધ કર અને તારા ક્ષાત્ર ધર્મનું પાલન કર!

શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને કહ્યું છે કે; તસ્માદ્યુદ્ધયસ્વ ભારત હે અર્જુન! તું યુદ્ધ કર; ભીખ માગીને ખાવું આ તારો ધર્મ નથી.

યુધિષ્ઠિર જેવા અગ્નિહોત્રી તથા સત્ય, દયા, શમ, દમ, તિતિક્ષા ગુણવાળા પુરુષને પણ આદ્યપુણ્યના ધર્મ પાળવાની ના કહેવામાં આવી છે, એટલું જ નહિ પણ ઉલટું તે આદ્યપુણ્ય ધર્મ ક્ષત્રિયને પરધર્મ હોવાથી લયાવહ છે એમ કહ્યું છે. એટલા માટે જે પુરુષનો જે જાતિમાં જન્મ હોય તેણે શાસ્ત્રમાં કહેલાં પોતાની જાતિનાં જ કર્મ કરવાં. મહાભારતમાં ભારતના વીરપુરુષોની ગણતરી કરતી વખતે અર્જુન તથા અશ્વત્થામાની સમાનતા વર્ણન કરીને છેવટે અર્જુનમાં ઓજસ્ય ક્ષાત્ર ગુણ વધિક છે એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે. તેમ જ પગમાંથી રુધિર નિકળવા છતાં દહ રહેલા કર્ણને જોઈ પરશુરામે તેને કહ્યું હતું કે તું આદ્યપુણ્ય નથી પણ ક્ષત્રિય છે. કેમકે આદ્યપુણ્યમાં આવું ધૈર્ય હોય નહિ અને તેથી જ આદ્યપુણ્યમાં શમ દમાદિ ગુણ, ક્ષત્રિયોમાં ક્ષાત્ર ઓજ તથા વૈશ્યમાં વ્યાપારની કુશળતા જન્મથી જ જોવામાં આવે છે, જન્મથી જ જે પુરુષ જે કર્મ કરતો હોય તેમાં તે જેટલું પ્રાવીણ્ય મેળવે છે, તેટલું બીજા મેળવી શકતો નથી. વળી જે માતાપિતાના બીજથી ઉત્પન્ન થયો

શૂદ્ર જાતિની કન્યાને પરણે, એ પ્રમાણે સાતમો પુત્ર શૂદ્રપણાને પામે છે. એ પ્રમાણે ક્ષત્રિયથી શૂદ્રની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ છઠ્ઠી પેઢીએ શૂદ્ર થાય છે અને વૈશ્યથી શૂદ્રની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પાંચમી પેઢીએ શૂદ્ર થાય છે.

अनार्याणां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।

ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं केति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

૬૬ બ્રાહ્મણથી શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીમાં એક દૈવેચ્છથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય અને શૂદ્રથી બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીમાં દૈવેચ્છથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, એ બન્નેમાં શ્રેષ્ઠ કેને જાણવો? આ શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः ।

जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

૬૭ બ્રાહ્મણથી શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પાક યજ્ઞાદિક કરતો હોય તો તે આર્ય કહેવાય છે; અને શૂદ્રથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર અનાર્ય ગણાય છે, આવો ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય છે.

तावुभावध्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।

वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

૬૮ તે બન્નેમાં (એટલે પારશવ તથા ચંડાળમાં) પહેલો પારશવ શૂદ્રની હલકી જાતિમાં ઉત્પન્ન થવાથી અને બીજો ચંડાળ પ્રતિલોમરૂપે ઉત્પન્ન થવાથી, તે બન્નેને ઉપનયન સંસ્કાર કરવો નહિ, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

सुवीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा ।

तथार्याज्जात आर्याणां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

છે, તે માતૃપિતાના ઘણાખરા ગુણો તેનામાં જન્મથી જ વીર્યદ્વારા ઉતરી આવે છે અને પોતે નાનપણથી તે જાતિનું કર્મ કરે છે તે ઉપરાંત પોતાની જાતિ કુટુંબ વગેરેની પણ તે કાર્યમાં સહાય મળે છે. જોઈ, જૈન વગેરેએ જાતિબંધન તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો હજી પોતાપોતાની જાતિ અનુસાર કર્મ કરે છે અને કોઈપણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય, કુંભાર, ઘોષી, હજમ, મોચી અથવા તો ચંડાળનું કામ કરવાનું પ્રસન્ન કરશે નહિ. માટે ગુણકર્મથી જાતિ માનનારા આર્ય બંધુઓએ મિથ્યા આગ્રહનો ત્યાગ કરીને આપણી અનાદિ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાને સ્વીકાર કરી સ્વધર્માચરણ કરવું અને કરાવવું, એ જ તેઓને યોગ્ય છે. કારણકે શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા ઇતિહાસોથી ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજાની વ્યવસ્થા, જન્મથી જ સિદ્ધ છે.

૬૬ ખીજ ઉત્તમ જાતિનું હોય અને તેને ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું હોય તે જેમ સમૃદ્ધિવાળું થાય છે તેમ આર્ય જાતિના પુરુષથી આર્ય જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ પણ સર્વ સંસ્કારને યોગ્ય ગણાય છે.

बीजयेकै प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रैयं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

૭૦ કેટલાએક વિદ્વાનો ખીજનાં વખાણ કરે છે અને કેટલાએક વિદ્વાનો ક્ષેત્રનાં વખાણ કરે છે. ત્યારે કેટલાએક ખીજ અને ક્ષેત્ર બન્નેનાં વખાણ કરે છે, તેમાં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે.

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।

अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

૭૧ ઉખર ભૂમિમાં ખીજને વાવ્યું હોય તો તે ફળ આપ્યા વગર વચ્ચેમાં જ વિનાશ પામે છે. તેમ ખીજ વગરનું ક્ષેત્ર પણ કેવળ સ્થંડિલ (પડતર) થઈ પડે છે.

यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वીजं प्रशस्यते ॥ ७२ ॥

૭૨ ખીજના પ્રભાવથી હરિણી વગેરે પશુઓમાંથી પણ ઋષ્યશૃંગ વગેરે ઋષિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓ પૂજા તથા પ્રશંસાને પાત્ર થયા હતા. તે માટે ખીજ ઉત્તમ ગણાય છે.

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम् ।

संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

૭૩ શૂદ્ર દ્વિજ વર્ણનું કર્મ કરતો હોય અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રનું કર્મ કરતો હોય તો તે બન્નેની તુલના કરીને બ્રહ્માએ કહ્યું છે કે; શૂદ્ર દ્વિજ કર્મમાં અનધિકારી હોવાથી અને બ્રાહ્મણ નિષિદ્ધ આચરણ કરવાથી સમાન નથી. તેમ તે બન્ને સ્વધર્મથી વિરુદ્ધ આચરણ કરનારા હોવાથી અસમાન પણ નથી (માટે જે વર્ણને જે કર્મ નિહિત હોય, તે તેણે કરવું નહિ.)

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।

ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

૭૪ જે બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણકન્યામાં ઉત્પન્ન થયા હોય અને પોતાના ધર્મ દિન વર્ણની આલુવિકા કર્મમાં પરાયણ રહેતા હોય, તે બ્રાહ્મણોએ અનુક્રમે સારી રીતે નીચેનાં છ કર્મો કરવાં.

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચૈવ વટ્કર્માણ્યયજન્મનઃ ॥ ૭૫ ॥

૭૫ વેદ ભણવો તથા ભણાવવો, યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો અને દાન દેવું તથા લેવું, આ છ કર્મ બ્રાહ્મણનાં છે.

વૃણાં તુ કર્મણામસ્ય ત્રીણિ કર્માણિ જીવિકા ।

યાજનાધ્યાપને ચૈવ વિશુદ્ધાન્ન પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ આ છ કર્મોમાંથી યજ્ઞ કરાવવો, વેદ ભણાવવો તથા દ્વિવર્ણોની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો (દાન લેવું) આ ત્રણ કર્મો બ્રાહ્મણની આલુવિકાને માટે જાણવાં.

ત્રયો ધર્મા નિવર્તન્તે બ્રાહ્મણાક્ષત્રિયં પ્રતિ ।

અધ્યાપનં યાજનં ચ તૃતીયશ્ચ પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૭૭ ॥

વૈશ્યં પ્રતિ તથૈવૈતે નિવર્તેન્નિતિ સ્થિતિઃ ।

ન તૌ પ્રતિ હિ તાન્ધર્માન્મનુરાહ પ્રજાપતિઃ ॥ ૭૮ ॥

૭૭-૭૮ વેદ શાસ્ત્રનું અધ્યાપન, યાજન (યજ્ઞ કરાવવો) અને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું), આ ત્રણ કર્મ બ્રાહ્મણનાં જ છે. ક્ષત્રિયનાં તથા વૈશ્યનાં નથી, આવી ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદા છે. કારણ કે પ્રજાપતિ મનુએ ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને માટે તે ધર્મ કહ્યા નથી.

શસ્ત્રાસ્ત્રમૃત્ત્વં ક્ષત્રસ્ય વણિકપશુકૃષિર્વિશઃ ।

આજીવનાર્થં ધર્મસ્તુ દાનમધ્યયનં યજિઃ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ ક્ષત્રિયે આલુવિકા માટે શસ્ત્ર ધારણ કરવાં અને વૈશ્યે આલુવિકા માટે વ્યાપાર, પશુપાલન તથા ખેતીવાડી કરવી અને તે બન્ને વર્ણે ધર્મને માટે દાન દેવું, વેદાધ્યયન કરવું તથા યજ્ઞ કરવો.

વેદાભ્યાસો બ્રાહ્મણસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય ચ રક્ષણમ્ ।

વાર્તા કર્મૈવ વૈશ્યસ્ય વિશિષ્ટાનિ સ્વકર્મસુ ॥ ૮૦ ॥

૮૦ વેદ શાસ્ત્રનું અધ્યાપન કરાવવું તે બ્રાહ્મણની, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તે ક્ષત્રિયની અને પશુપાલન તથા વ્યાપાર કરવો, તે વૈશ્યની પોતાની ઉત્તમોત્તમ આલુવિકા છે.

અજીવંસ્તુ યથોક્તેન બ્રાહ્મણઃ સ્વેન કર્મણા ।

જીવેત્ક્ષત્રિયધર્મેણ સ હ્યસ્ય પ્રત્યનન્તરઃ ॥ ૮૧ ॥

૮૧ બ્રાહ્મણ જે અધ્યાપનાદિ વૃત્તિથી પોતાનાં કુટુંબની આજીવિકા ચારેય વર્ણના આપદ્ધ કરી શકે નહિ તો તેણે ક્ષત્રિયના કર્મથી આજીવિકા ધર્મનો નિર્ણય. કરવી. કારણ કે, તે તેની પછીનાં વર્ણની આજીવિકા છે.

ઉમામ્યામપ્યજીવંસ્તુ કથં સ્યાદિતિ ચેદ્ભવેત્ ।

કૃષિગોરક્ષમાસ્થાય જીવેદ્વૈશ્યસ્ય જીવિકામ્ ॥ ૮૨ ॥

૮૨ બ્રાહ્મણ પોતાની જાતિનાં અને ક્ષત્રિય જાતિનાં એમ બન્ને વર્ણનાં કર્મો કરવાથી પણ જે પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે નહિ તો પછી બ્રાહ્મણે કેવી રીતે આજીવિકા કરવી? તેનો ઉત્તર એટલો જ કે, તેણે ખેતીવાડી તથા ગોરક્ષણ કરીને વૈશ્યની આજીવિકાથી જીવવું.

વૈશ્યવૃત્ત્યાપિ જીવંસ્તુ બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયોઽપિ વા ।

હિંસાપ્રાયાં પરાધીનાં કૃષિં યત્નેન વર્જયેત્ ॥ ૮૩ ॥

૮૩ બ્રાહ્મણ અથવા તો ક્ષત્રિય વૈશ્યની વૃત્તિથી આજીવિકા કરતા હોય તો પણ તેણે જેમાં ઘણું ભાગે હિંસા સમાયલી છે એવી તથા અનાવૃષ્ટિ વગેરે છ ઇતિએ નેઆધીન હોવાથી પરાધીન એવી ખેતીવાડીનો ધંધો પ્રયત્ન પૂર્વક તજ દેવો.

કૃષિં સાધ્વિતિ મન્યન્તે સા વૃત્તિઃ સદ્વિગર્હિતા ।

ભૂમિં ભૂમિશયાંશ્ચૈવ હન્તિ કાષ્ઠમયોમુખમ્ ॥ ૮૪ ॥

૮૪ કેટલાએક ખેતીવાડીને સારી માને છે, પરંતુ સત્પુરુષો તેની નિંદા કરે છે. કારણ કે લોઢાના મુખવાળું લાકડાનું હજી પૃથ્વીનો તથા પૃથ્વીમાં રહેનારા જીવોનો નાશ કરે છે.

ઈદં તુ વૃત્તિવૈકલ્યાત્ત્યજતો ધર્મનૈપુણમ્ ।

વિદ્પણ્યમુદ્ઘૃતોદ્ધારં વિક્રેયં વિક્તવર્ધનમ્ ॥ ૮૫ ॥

૮૫ બ્રાહ્મણની તથા ક્ષત્રિયની પોતાનાં કર્મથી આજીવિકા ન ચાલે તો અને તેઓ પોતાની શાસ્ત્રોક્ત આજીવિકાનો ત્યાગ કરે તો તે બન્નેએ દ્રવ્ય વધારવા માટે શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કરેલા પદાર્થોને છોડી દઈને વૈશ્યનો ધંધો કરવો.

સર્વાન્નરસાનપોહેત કૃતાન્નં ચ તિલૈઃ સહ ।

અરુણો લવણં ચૈવ પશવો યે ચ માનુષાઃ ॥ ૮૬ ॥

૮૬ ગ્રાહ્યે સર્વ જાતના રસોનો, સર્વ અન્નનો, તલનો, પથરનો, મીઠાનો, પશુઓનો તથા મનુષ્યોનો વ્યાપાર કરવો નહિ.

સર્વં ચ તાન્તવં રક્તં શાળક્ષૌમાવિકાનિ ચ ।

અપિ ચેત્સ્યુરસ્વતાનિ ફલમૂલે તથૌષધીઃ ॥ ૮૭ ॥

અપઃ શસ્ત્રં વિષં માંસં સોમં ગન્ધાંશ્ચ સર્વશઃ

ક્ષીરં ક્ષૌદ્રં દધિ ઘૃતં તૈલં મધુ ગુડં કુશાન્ ॥ ૮૮ ॥

આરણ્યાંશ્ચ પશૂન્સર્વાન્દંષ્ટ્રિણશ્ચ વયાંસિ ચ ।

મદ્યં નીલિં ચ લાક્ષાં ચ સર્વાંશ્ચૈકશ્વફાંસ્તથા ॥ ૮૯ ॥

૮૭-૮૯ સર્વ જાતનાં રાતાં વસ્ત્રો તથા શણુનાં, અળસીનાં અને ઉનનાં ધાળનાં નહિ રંગેલાં વસ્ત્રો, કુળો, કંદો, ઔષધિઓ, પાણી, લોઢાનાં હથિયારો, ઝેર, માંસ, સોમના છોડ, કપૂર, ચંદન વગેરે સુગંધી પદાર્થો, દુધ, મધ, દહિ, ઘી, તેલ, મધ, ગોળ, દર્ભ, વનમાં રહેનારાં હાથી વગેરે પશુઓ, સિંહ વગેરે દાઢવાળાં પશુઓ, પક્ષીઓ, મહિરા, ગળી, લાખ તથા એક ખરીવાળાં ઘોડા વગેરે સર્વ પશુઓ વેચવાં નહિ.

(ત્રપુ સીસં તથા લોહં તૈજસાનિ ચ સર્વશઃ ।

વાલાન્ ચર્મ તથાસ્થીનિ સસ્નાયૂનિ ચ વર્જયેત્ ॥

લાખનો, સીસાનો, લોઢાનો, કાંસા વગેરે સર્વ ધાતુઓનો, વાળનો, ચાંમડાનો, હાથી દાંત વગેરે હાડકાંઓનો તથા સ્નાયુઓનો (જેમાંથી તાંત બનાવવામાં આવે છે તેવો અંદરનો ચાંમડાનો ભાગ) વેપાર કરવો નહિ.)

કામમુત્પાદ્ય કૃષ્યાં તુ સ્વયમેવ કૃષીવલઃ ।

વિક્રીણીત તિલાન્દુદ્ધાન્ધર્માર્થમચિરસ્થિતાન્ ॥ ૯૦ ॥

૯૦ ગ્રાહ્ય જાતિના ખેડુતે પોતે જ ઇચ્છાથી તલ નિપજાવ્યા હોય તો તે તલમાંથી ભવિષ્યમાં લાભ મેળવવાની ઇચ્છા નહિ રાખતાં તુરત જ શુદ્ધ એવા તે તલને યજ્ઞ યાગાદિ ધર્મકાર્યને માટે વેચી નાખવા.

ભોજનાભ્યજ્ઞનાદાનાદ્યદન્યત્કુરુતે તિલૈઃ ।

કૃમિભૂતઃ શ્વવિષ્ટાયાં પિતૃભિઃ સહ મજ્જતિ ॥ ૯૧ ॥

૯૧ જે પુરુષ લોજન, સ્નાન અને દાન શિવાય બીજા કાર્યમાં તલનો ઉપયોગ કરે છે, તે પુરુષ કીડા થઈને પોતાના પિતૃઓની સાથે કુતરાની વિષ્ણામાં પડે છે.

સઘઃ પંતતિ માંસેન લાક્ષયા લવણેન ચ ।

ત્ર્યેહ્ણ શૂદ્રો ભવતિ બ્રાહ્મણઃ ક્ષીરવિક્રયાત્ ॥ ૯૨ ॥

૯૨ ગ્રાહ્યણ માંસ, લાખ અને મીઠું વેચે છે તો તુરત ખતિત થાય છે અને દુધ વેચવાથી ત્રીજે દિવસે શુદ્ધ સમાન થાય છે.

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ૯૩ ॥

૯૩ ગ્રાહ્યણ ઉપર કહેલા પદાર્થો શિવાયના બીજા શાસ્ત્રમાં વેચવા માટે નિષેધ કરેલા પદાર્થોને ખોતાની અરબીથી વેચે છે તો તે સાત રાત્રિ પછી વૈશ્યપણાને પામે છે.

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ૯૪ ॥

૯૪ ગોળ વગેરે રસોને ઘી વગેરે રસોની સાથે અદલ બદલ કરવા, પરંતુ મીઠાંને રસોની સાથે અદલ બદલ કરવું નહિ, રાંધેલાં અન્નને કાચાં અન્નની સાથે અદલ બદલ કરવું તથા તલને બીજાં ધાન્યોની સાથે અદલ બદલ કરવા.

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।

न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ૯૫ ॥

૯૫ ક્ષત્રિય આજીવિકાને માટે દુઃખમાં આવી પડ્યો હોય તો તેણે ગ્રાહ્યણને વેચવા માટે શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલા રસાદિક વેચીને વૈશ્યની ખેડે આજીવિકા કરવી. પરંતુ કોઈ પણ દહાડો ગ્રાહ્યણની આજીવિકાથી જીવવું નહિ.

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ૯૬ ॥

૯૬ જે અધમ જાતિનો પુરુષ લોભથી ઉંચી જાતિના પુરુષનાં કર્મો કરીને આજીવિકા કરે, તેનું ધન રાજાએ હરી લેવું અને તેને તુરત જ દેશનિકાલ કરવો.

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।

परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जातितः ॥ ૯૭ ॥

૯૭ ખોતાનો ધર્મ કોઈ અંશમાં ન્યૂન હોય તો પણ સારો ગણાય છે, પરંતુ પારકો ધર્મ સર્વાંગ સંપૂર્ણ હોવા છતાં પણ સારો ગણાતો નથી. જે પુરુષ પરજાતિના ધર્મથી આજીવિકા કરે છે, તે તુરત ખોતાની જાતિમાંથી બ્રૂટ થાય છે.

વૈશ્યોઽજીવન્સ્વયર્મેણ શૂદ્રવૃત્ત્યાપિ વર્તયેત્ ।

અનાચરત્ત્વકાર્યાણિ નિવર્તેત્ ચ શક્તિમાન્ ॥ ૯૮ ॥

૯૮ વૈશ્યની વ્યાપારદિક્કથી આજીવિકા ચાલતી ન હોય તો તેણે શૂદ્રનાં કર્મ કરીને પણ આજીવિકા કરવી; પરંતુ તે સમયે ઉચ્છિન્ન ભોજન વગેરે અકાર્ય કરવાં નહિ અને તે જ્યારે આપત્તિમાંથી મુક્ત થાય ત્યારે તેણે શૂદ્રના ધંધામાંથી છૂટા થઈ જવું. (તે જ પ્રમાણે સર્વ વર્ણના પુરુષે આપત્તિ-માંથી મુક્ત થયા પછી ખીજની આજીવિકાનો ત્યાગ કરવો.)

અન્નકુવંસ્તુ શુશ્રૂષાં શૂદ્રઃ કર્તું દ્વિજન્મનામ્ ।

પુત્રદારાત્યયં પ્રાપ્તો જીવેત્કારુકકર્મભિઃ ॥ ૯૯ ॥

૯૯ શૂદ્ર જો દ્વિજ વર્ણની સેવા કરીને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિકનું પોષણ પણ કરી શકતો ન હોય તો તેણે સુતાર, લુવાર વગેરેનાં કર્મ કરીને આજીવિકા કરવી.

યૈઃ કર્મભિઃ પ્રચરિતૈઃ શુશ્રૂષ્યન્તે દ્વિજાતયઃ ।

તાનિ કારુકકર્માણિ શિલ્પાનિ વિવિધાનિ ચ ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૦ જે કર્મો કરવાથી દ્વિજ વર્ણની સેવા કરી શકાય તેવાં સુતાર વગેરેનાં કામ તથા ચિત્ર, કોતર કામ વગેરે જાત જાતનાં શિલ્પ કામ કરવાં.

વૈશ્યદૃષ્ટિમનાતિષ્ઠન્બ્રાહ્મણઃ સ્વે પથિ સ્થિતઃ ।

અવૃત્તિકર્ષિતઃ સીદન્નિમં ધર્મં સમાચરેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૧ બ્રાહ્મણ પોતાની આજીવિકા ન ચાલવાથી દુઃખી થયા છતાં પણ ક્ષત્રિયનો તથા વૈશ્યનો ધંધો નહિ કરતાં પોતાના ધર્મમાર્ગમાં વર્તતો હોય તો તેણે નીચે પ્રમાણે વર્તવું.

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદ્બ્રાહ્મણસ્ત્વનયં ગતઃ ।

પવિત્રં દુષ્યતીત્યેતદ્દર્શ્યતો નોપપદ્યતે ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૨ બ્રાહ્મણ જો આજીવિકાના દુઃખથી પીડાતો હોય તો તેણે સર્વની પાસેથી દાન લેવું. કારણ કે પવિત્ર વસ્તુ દૂષણ પામતી નથી, એવી ધર્મની મર્યાદા છે.

નાધ્યાપનાદ્યાજનાદ્વા ગર્હિતાદ્વા પ્રતિગ્રહાત્ ।

દોષો ભવતિ વિપ્રાણાં જ્વલનામ્બુસમા હિ તે ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૩ આપત્તિના સમયમાં નિહિત પુરુષોને વેદ ભણાવવાથી, યજ્ઞ કરાવવાથી તથા તેની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવાથી (દાન લેવાથી) બ્રાહ્મણોને દોષ લાગતો નથી. કારણ કે બ્રાહ્મણો અગ્નિના અને પાણીના જેવા પવિત્ર છે.

જીવિતાત્યયમાપન્નો યોઽન્નમત્તિ યતસ્તતઃ ।

આકાશમિવ પદ્મેન ન સ પાપેન લિપ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૪ ક્ષુધાથી પ્રાણનો નાશ થતો હોય ત્યારે જે પુરુષ હરકોઈની પાસેથી અન્ન ખાય તો પણ તે ગારાવડે જેમ આકાશ લેખાતું નથી તેમ તે પાપથી લેખાતો નથી.

અર્જીગર્તઃ સુતં હન્તુમુપાસર્પદ્ધુક્ષિતઃ ।

ન ચાલિપ્યત પાપેન ક્રુત્પ્રતીકારમાચરન્ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૫ અર્જીગર્ત ઋષિ ભુખે પીડાવાથી સો ગાયના લાલને માટે પુત્રને હણવાને તત્પર થયા હતા; તેણે ભુખ મટાડવા માટે તેમ કંઈ હતું તેથી તેને પાતક લાગ્યું ન હતું.

શ્વમાંસમિચ્છન્નાર્તોઽત્તું ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ।

પ્રાણાનાં પરિરક્ષાર્થં વામદેવો ન લિપ્તવાન્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૬ ધર્મને તથા અધર્મને જાણનારા વામદેવ ઋષિ ભુખથી પીડાવા લાગ્યા ત્યારે તેણે પ્રાણોની રક્ષા કરવા માટે કુતરાનું માંસ ખાવાની ઈચ્છા કરી હતી, પરંતુ તેને પાપ લાગ્યું ન હતું.

મરદ્વાજઃ ક્ષુધાર્તસ્તુ સપુત્રો વિજને વને ।

વહ્નીર્ગાઃ પ્રતિજગ્રાહ વૃધોસ્તક્ષ્ણો મહાતપાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૭ મહાતપસ્વી ભરદ્વાજે અને તેમના પુત્રે નિર્જન વનમાં ભુખથી પીડા પામીને વૃધુ નામના સુતારની પાસેથી ઘણી ગાયોનું દાન લીધું હતું.

ક્ષુધાર્તશ્ચાત્તુમભ્યાગાદ્વિશ્વામિત્રઃ શ્વજાઘનીમ્ ।

ચળ્દાલહસ્તાદાદાય ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૦૮ ધર્મને તથા અધર્મને જાણવામાં કુશળ એવા વિશ્વામિત્ર જ્યારે ભુખથી પીડાવા લાગ્યા ત્યારે તે ચંડાળના હાથમાંથી કુતરાની પુછડીને છિનવી લઈને ખાવાને તૈયાર થયા હતા.

પ્રતિગ્રહાઘાજનાદ્વા તથૈવાધ્યાપનાદપિ ।

પ્રતિગ્રહઃ પ્રત્યવરઃ પ્રેત્ય વિપ્રસ્ય ગર્હિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૦૯ પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું), યાજ્ઞ (યજ્ઞ કરાવવો) અને અધ્યાપન (ભણાવવું) એ ત્રણમાં પ્રતિગ્રહ હલકો ગણાય છે અને તે બ્રાહ્મણને મરણ પછી પરલોકમાં દુઃખ આપે છે.

યાજનાધ્યાપને નિત્યં ક્રિયેતે સંસ્કૃતાત્મનામ્ ।

પ્રતિગ્રહસ્તુ ક્રિયતે શૂદ્ધાદપ્યન્યજન્મનઃ ॥ ૧૧૦ ॥

૧૧૦ કારણ કે યાજન તથા અધ્યાપન નિત્ય સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થયેલા પુરુષોને કરાવવામાં આવે છે ત્યારે પ્રતિગ્રહ તો શૂદ્ધ, સ્વેચ્છ વગેરેની પાસેથી પણ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે.

જપહોમૈરપૈત્યેનો યાજનાધ્યાપનૈઃ કૃતમ્ ।

પ્રતિગ્રહનિમિત્તં તુ ત્યાગેન તપસૈવ ચ ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૧ સંસ્કારરહિત પુરુષને યજ્ઞ કરાવવાથી તથા અધ્યાપન કરાવવાથી લાગેલું પાપ જપ તથા હોમ કરવાથી નાશ પામે છે અને સંસ્કારરહિતની પાસેથી દાન લેવાથી લાગેલું પાપ તે વસ્તુનું દાન તથા તપ કરવાથી નાશ પામે છે.

શિલોઞ્છમપ્યાદદીત વિપ્રોઽજીવન્યતસ્તતઃ ।

પ્રતિગ્રહાચ્છિલઃ શ્રેયાંસ્તતોઽપ્યુઞ્છઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૨ ગમે તેની પાસેથી દાન લઈને આજીવિકા કરવાને નહિ ઇચ્છનારા બ્રાહ્મણે શિલ તથા ઉંછ વૃત્તિથી આજીવિકા કરવી. કારણ કે પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું)ના કરતાં શિલવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને શિલના કરતાં પણ ઉંછ-વૃત્તિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

સીદન્નિઃ કુપ્યમિચ્છન્નિર્ધનં વા પૃથિવીપતિઃ ।

યાચ્યઃ સ્યાત્સ્નાતકૈર્વિપ્રૈરદિત્સંસ્ત્યાગમર્હતિ ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૩ જે સ્નાતક બ્રાહ્મણો નિર્ધન હોવાથી ધર્મ કર્મ કરવા માટે તથા કુટુંબનું પોષણ કરવા માટે સીદાતા હોય, તેઓએ રાજાની પાસે અન્ન, વસ્ત્ર તથા યજ્ઞ યાગ કરવા માટે ધનની યાચના કરવી અને રાજા જે આપે નહિ તો તે રાજાનો ત્યાગ કરવો.

અકૃતં ચ કૃતાત્ક્ષેત્રાદ્દોરજાવિકમેવ ચ ।

હિરણ્યં ધાન્યમન્નં ચ પૂર્વં પૂર્વમદોષવત્ ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૪ નહિ ખેડેલું ક્ષેત્ર, ગાય, બકરાં, મેઠાં, સુવર્ણ, કાચું અન્ન તથા રાંધેલું અન્ન આ પદાર્થોમાંના પૂર્વ પૂર્વના પદાર્થો પછી પછીના પદાર્થ કરતાં નિર્દોષ ગણાય છે (માટે તેનું દાન લેવું).

*સમ્પત્તિગમા ધર્મ્યા દાયો લાભઃ ક્રયો જયઃ ।

પ્રયોગઃ કર્મયોગશ્ચ સત્પતિગ્રહ એવ ચ ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૫ વંશ પરંપરાના વારસામાંથી, ધનના લંકારમાંથી અથવા તો મિત્ર તરફથી, કોઈ વસ્તુનાં વેચાણમાંથી, વિજયમાંથી, વ્યાજ વટંતરમાંથી, વ્યાપારમાંથી, ખેતીવાડીમાંથી તથા સત્પુરુષની પાસેથી મળેલા દાનમાંથી આમ-સાત પ્રકારે મળેલું ધન ધર્મ્ય ગણાય છે.

†વિદ્યા શિલ્પં ધૃતિઃ સેવા ગૌરક્ષ્યં વિપણિઃ કૃષિઃ ।

ધૃતિર્ઘૈક્ષ્યં કુસીદં ચ દશ જીવનહેતવઃ ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ જ્યોતિષ, વૈદ્યક, તર્કશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યા, શિલ્પ (કારીગરી), પગારદાર તરિકે નોકરી, સેવા, પશુપાલન, વ્યાપાર, ખેતી, ધૈર્ય (જેટલું મળે તેટલાથી સંતોષ), શિક્ષાવૃત્તિ અને વ્યાજવટંતરનો ધંધો, આ દશ આજીવિકાનાં સાધન ગણાય છે.

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વાપિ વૃદ્ધિં નૈવ પ્રયોજયેત્ ।

કામં તુ શ્વલુ ધર્માર્થ દદ્યાત્પાપીયસેઽલ્પિકામ્ ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ ગ્રાહાણે તથા ક્ષત્રિયે આપત્તિના સમયમાં પણ વ્યાજનો ધંધો કરવો જ નહિ, પરંતુ ધર્મને માટે ખેતી, સેવા વગેરે કરનારા હલકી જાતિના પુરુષને થોડે વ્યાજે ધન આપવું.

ચતુર્થમાદદાનોઽપિ ક્ષત્રિયો ભાગમાપદિ ।

પ્રજા રક્ષન્પરં શક્ત્યા કિલિષાત્પ્રતિમુચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ રાજા આપત્તિના સમયમાં (આઠમો ભાગ નહિ લેતાં) ચોથો ભાગ લઈને પણ જો શક્તિ પ્રમાણે પ્રજાનું સંપૂર્ણ રીતે રક્ષણ કરે છે તો તે પાતકમાંથી મુક્ત થાય છે.

સ્વધર્મો વિજયસ્તસ્ય નાહવે સ્યાત્પરાઙ્મુશ્વઃ ।

શસ્ત્રેણ વૈશ્યાન્રક્ષિત્વા ધર્મ્યમાહારયેદ્દલિમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

* પહેલા ત્રણ લાભ ચારેય વર્ણને માટે ધર્મ્ય ગણાય છે, વિજય વડે થનારો લાભ ક્ષત્રિયને ધર્મ્ય ગણાય છે, વ્યાજવટંતર, ખેતી અને વ્યાપારથી થનારો લાભ વૈશ્યને ધર્મ્ય ગણાય છે અને પ્રતિગ્રહ ગ્રાહાણને ધર્મ્ય ગણાય છે.

† આ દશ આજીવિકામાંથી જે આજીવિકા જેને સારા સમયમાં નિષેધ કરી હોય, તે આજીવિકા તેણે આપત્તિના સમયમાં કરવી.

૧૧૯ યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ છે; તેણે યુદ્ધમાં પાછી પાની કરવી નહિ અને શસ્ત્રોવડે ચોરોથી વૈશ્યોની રક્ષા કરીને વિશ્વાસુ પુરુષો દ્વારા પ્રજાની પાસેથી ન્યાય પ્રમાણે કર લેવો.

ધાન્યેऽષ્ટમં વિશાં શુલ્કં વિશાં કાર્ષાપણાવરમ્ ।

કર્ષોપકરણાઃ શૂદ્રાઃ કારવઃ શિલ્પિનસ્તથા ॥ ૧૨૦ ॥

૧૨૦ રાજાએ વૈશ્યોની પાસે ધાન્યમાંથી આઠમો ભાગ લેવો; સુવર્ણથી આરંભીને કાર્ષાપણ (તાંબાનો સિક્કો) સૂઘીના ધનમાંથી વિશમો ભાગ લેવો; અને શૂદ્રો, મજૂરો તથા કારીગરોની પાસે વેઠે કામ કરાવવું.

શૂદ્રસ્તુ વૃત્તિમાકાઙ્ક્ષન્નક્ષત્રમારાધયેદ્યદિ ।

ધનિનં વાપ્યુપારાધ્ય વૈશ્યં શૂદ્રો જિજીવિષેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૧ શૂદ્રે બ્રાહ્મણની સેવા કરવાથી જો આજીવિકા ન આવે તો ક્ષત્રિયની અથવા તો ધનાઢ્ય વૈશ્યની સેવા કરીને આજીવિકા ચલાવવી.

સ્વર્ગાર્થમુભયાર્થં વા વિગ્રાનારાધયેત્તુ સઃ ।

જાતબ્રાહ્મણશૂદ્રસ્ય સા હસ્ય કૃતકૃત્યતા ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૨ પરંતુ સ્વર્ગને માટે અથવા તો આ લોકના અને પરલોકના શ્રેયને માટે, શૂદ્રે બ્રાહ્મણની સેવા કરવી. ‘અમુક શૂદ્ર અમુક બ્રાહ્મણનો આશ્રિત છે’ એમ કહેવરાવવાથી જ શૂદ્ર કૃતાર્થ થાય છે.

વિપ્રસેવૈવ શૂદ્રસ્ય વિશિષ્ટં કર્મ કીર્ત્યતે ।

યદતોઽન્યદ્દિ કુરુતે તદ્ભવત્યસ્ય નિષ્ફલમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૩ બ્રાહ્મણની સેવા કરવી એ જ શૂદ્રનું બીજું કર્મો કરતાં શ્રેષ્ઠ કર્મ કહેવાય છે. આ શિવાય શૂદ્ર બીજું જે કંઈ કર્મ કરે છે, તે તેને કૃણ આપતું નથી.

પ્રકલ્પ્યા તસ્ય તૈર્વૃત્તિઃ સ્વકુટુમ્બાદ્યથાર્હતઃ ।

શક્તિં ચસવેક્ષ્ય દાક્ષ્યં ચ ભૃત્યાનાં ચ પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ બ્રાહ્મણોએ સેવકોની કાર્ય કરવાની શક્તિ, કુટુંબપણ તથા તેમનાં કુટુંબની સંખ્યા તરફ જોઈને યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાનાં કુટુંબમાંથી સેવકોને આજીવિકા આંધી આપવી.

ઉચ્છિષ્ટમન્નં દાતવ્યં જીર્ણાનિ વસનાનિ ચ ।

પુલાકાશ્ચૈવ ધાન્યાનાં જીર્ણાશ્ચૈવ પરિચ્છદાઃ ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૫ ભોજન કરી રહ્યા પછી વધેલું અન્ન આપવું, જ્યુનાં પુરાણાં વચ્ચે આપવાં, દ્વૈતરાવાણું ધ્યાન્ય આપવું તથા ઝોઢવા પાંચરવાનાં વચ્ચે તથા ગાદલાં આપવાં.

ન શૂદ્રે પાતકં કિંચિન્ન ચ સંસ્કારમર્હતિ ।

નાસ્ત્યાધિકારો ધર્મેઽસ્તિ ન ધર્માત્પ્રતિષેધનમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૬ શૂદ્રને (પાતકી હોવાથી લશણ વગેરે અલક્ષ્ય પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી) પાતક લાગતું નથી, તેમ શૂદ્રને ઉપનયન વગેરે સંસ્કારો પણ નથી, તેમ અગ્નિહોત્ર આદિ ધર્મ કરવાનો અધિકાર પણ નથી તેમ અમંત્રક પાક યજ્ઞાદિ ધર્મ કર્મ કરવાનો નિષેધ પણ નથી.

ધર્મેષ્વસ્તુ ધર્મજ્ઞાઃ સતાં વૃત્તમનુષ્ટિતાઃ ।

મન્ત્રવર્જ્યં ન દુષ્યન્તિ પ્રશંસાં પ્રાપ્નુવન્તિ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

૧૨૭ ધર્મ જ્ઞાણનારા શૂદ્રો ધર્મ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી સત્પુરુષોનાં આચારને પાળે છે તથા મંત્ર લક્ષ્યા વિના પાક યજ્ઞાદિ કરે છે તો તેને દોષ લાગતો નથી; પરંતુ તે પ્રશંસાપાત્ર થાય છે.

યથા યથા હિ સદ્વૃત્તમાતિષ્ઠત્યનસૂચકઃ ।

તથા તથેમં ચામું ચ લોકં પ્રાપ્નોત્યનિન્દિતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

૧૨૮ શૂદ્ર ઇર્ષ્યા ક્રોધા વગર જેમ જેમ સદાચારને પાળે છે, તેમ તેમ તે લોકોમાં પ્રશંસાપાત્ર થાય છે, આ લોકમાં ઉત્તમ ગણાય છે અને મરણ પછી પરલોકમાં જાય છે.

શક્તેનાપિ હિ શૂદ્રેણ ન કાર્યો ધનસન્નયઃ ।

શૂદ્રો હિ ધનમાસાઘ બ્રાહ્મણાનેવ બાધતે ॥ ૧૨૯ ॥

૧૨૯ શૂદ્ર ધન સંપાદન કરવાને સમર્થ હોય તો પણ તેણે ધનનો સંગ્રહ કરવો નહિ. કારણ કે શૂદ્ર જો ધન મેળવે છે તો બ્રાહ્મણોની પાસે સેવા વગેરે કરાવીને તેઓને દુઃખી કરે છે.

एतै चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः ।

यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦ આ ચારેય વર્ણોના આપદ્ધર્મના ધર્મ કહ્યા. જેઓ પોતપોતાના ધર્મનું સારી રીતે આચરણ કરે છે, તેઓ પરમ ગતિને પામે છે.

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१ ॥

॥ इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥

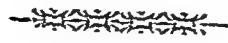
૧૩૧ આ ચારેય વર્ણના ધર્મનો સંપૂર્ણ વિધિ કહ્યો. હવે પછી પ્રાય-
શ્ચિત્તનો શુભ વિધિ કહીશ.

ધર્મ શ્રીગુજરાતી ભાષાન્તરસહિત મનુસ્મૃતિમાં 'ચાર વર્ણના ધર્મનું નિરૂપણ'

એ નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧ મો.

સાંતાનિકં યદ્યમાણમધ્વગં સર્વવેદસમ્ ।

ગુર્વર્થં પિતૃમાત્રર્થં સ્વાધ્યાયાર્થયુપતાપિનૌ ॥ ૧ ॥

નવૈતાન્સ્નાતકાન્વિદ્યાદ્બ્રાહ્મણાન્ધર્માભિક્ષુકાન્ ।

નિઃસ્વેભ્યો દેયમેતેભ્યો દાનં વિદ્યાવિશેષતઃ ॥ ૨ ॥

૧-૨ સંતાનને માટે વિવાહ કરવાની ઇચ્છાવાળો, યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા-
વિવિધ વિષયો. વાળો, વાટમાર્ગ, વિશ્વજિત્ યજ્ઞ કરીને દક્ષિણામાં સર્વસ્વ
આપી દેનારો, ગુરુનું, માતાનું તથા પિતાનું પોપણ કર-
વાની ઇચ્છાવાળો, વેદાધ્યયન કરતી વખતે લુગડાં લત્તાની ઇચ્છાવાળો વિદ્યાર્થી
તથા રોગી આ નવ સ્નાતક બ્રાહ્મણોને ધર્મભિક્ષુક જાણવા અને તે નિર્ધન હોય
તો તેમને તેમની વિદ્યાના પ્રમાણમાં ગાય, સુવર્ણ વગેરે ધન આપવું.

એતેભ્યો હિ દ્વિજાગ્ર્યેભ્યો દેયમન્નં સદક્ષિણમ્ ।

ઇતરેભ્યો વહિર્વેદિ કૃતાન્નં દેયમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

૩ આ નવ સ્નાતક બ્રાહ્મણોને દક્ષિણાની સાથે ઠાચું અન્ન આપવું
અને બીજાઓને યજ્ઞની વેદીની બહાર રાંધેલું અન્ન આપવું.

સર્વરત્નાનિ રાજા તુ યથાર્હં પ્રતિપાદયેત્ ।

બ્રાહ્મણાન્વેદવિદુષોયજ્ઞાર્થં ચૈવ દક્ષિણાસુ ॥ ૪ ॥

૪ રાજાએ વેદ જાણનારા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને તેમની વિદ્યાના પ્રમાણમાં
યજ્ઞમાં ઉપયોગ આવે તેવાં મણિ, મોતી વગેરે સર્વ જાતનાં રત્નો તથા યજ્ઞમાં
દક્ષિણા આપવા માટે ધન આપવું.

કૃતદારોઽપરાન્દારાન્નિધિભિત્વા યોઽધિગચ્છતિ ।

રતિમાત્રં ફલં તસ્ય દ્રવ્યદાતુસ્તુ સન્તતિઃ ॥ ૫ ॥

૫ જે પરણેલો પુરુષ પૈસા ભીખીને બીજી સ્ત્રીને પરણે છે, તે પુરુષને
માત્ર રતિનું જ ફળ મળે છે અને તેની સંતતિ તો ધન આપનારાની ગણાય છે.

ધનાનિ તુ યથાશક્તિ વિપ્રેષુ પ્રતિપાદયેત્ ।

વેદવિત્સુ વિવિક્તેષુ પ્રેત્ય સ્વર્ગં સમશ્નુતે ॥ ૬ ॥

૬ સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં આસક્તિરહિત વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણોને શક્તિ પ્રમાણે ધન આપવું. તેવા બ્રાહ્મણને ધન આપવાથી દાતા, મરણ પછી સ્વર્ગમાં જાય છે.

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

૭ જે બ્રાહ્મણની પાસે ત્રૈવર્ષ વર્ગનાં પોષણને માટે ત્રણ વર્ષ સૂધી ચાલે તેટલું અથવા તો તેના કરતાં અધિક અન્ન હોય, તે બ્રાહ્મણે સોમ-યાગ કરવો.

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।

स पीतसोमपूर्वोपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

૮ પરંતુ તે કરતાં થોડું ધન હોય છતાં પણ જે બ્રાહ્મણ સોમ યજ્ઞ કરે છે તો તેને પ્રથમ કરેલા સોમ યજ્ઞનું પણ ફળ મળતું નથી.

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।

मध्वापातोविषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

૯ જે ધનાઢ્ય પુરુષ પોતાનાં કુટુંબીઓ દુઃખીહોવા છતાં બીજાને ધન આપે છે તે આરંભમાં તો (કીર્તિ કરનારું હોવાથી) સારું લાગે છે, પરંતુ પરિણામે ઝેરના આસ્વાદ જેવું લયંકર જણાય છે અને તે ધર્મભાસરૂપ છે.

भृत्यानामुपरोधेन यत्કरोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

तद्भवत्यसुखोदર્कं जीवितश्च मृतस्य च ॥ १० ॥

૧૦ જે પુરુષ અવશ્ય પોષણ કરવા યોગ્ય પુત્ર સ્ત્રી વગેરેને દુઃખી થવા દઈને પરલોક માટે ધર્મનાં કૃત્યો કરે છે, તે ધર્મનાં કૃત્યો તેને જીવતાં આ લોકમાં અને મરી ગયા પછી પરલોકમાં દુઃખ આપે છે.

(वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

ધરડાં માતા પિતાનું, પતિવ્રતા સ્ત્રીનું અને બાળક પુત્રનું સો કામ છોડી દઈને પણ પોષણ કરવું, આમ મનુષ્યે કહ્યું.)

यज्ञश्चेत्प्रातिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके साते राजनि ॥ ११ ॥

યો વૈશ્યઃ સ્યાદ્ગૃહપશુહીનક્રતુરસોમપઃ ।

કુટુમ્બાત્તસ્ય તદ્વ્યમાહરેઘ્નાસિદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

૧૧-૧૨ જ્યારે દેશ ઉપર ધર્મિષ્ઠ રાજા રાજ્ય કરતો હોય, ત્યારે યજ્ઞ-માન ક્ષત્રિયનો અથવા તો વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ એક અંગને માટે અટકી ગયો હોય તો નગરમાં જે વૈશ્ય ઘણાં ઢોરઢાંખરવાળો હોય; પરંતુ યજ્ઞ યાગ કે સોમ કરતો ન હોય તેવા ધનાઢ્ય વૈશ્યના ઘરમાંથી બ્રાહ્મણે અપૂર્ણ રહેલા યજ્ઞને પૂર્ણ કરવા માટે ધન હરી લાવવું.

આહરેત્રીણિ વા દ્વે વા કામં શૂદ્રસ્ય વૈશ્વતઃ ।

નાહિ શૂદ્રસ્ય યજ્ઞેષુ કશ્ચિદસ્તિ પરિગ્રહઃ ॥ ૧૩ ॥

૧૩ યજ્ઞનાં બે કે ત્રણ અંગ અધૂરાં હોય અને વૈશ્યને ઘેરથી તેટલું ધન મળે તેમ ન હોય તો શૂદ્રને ત્યાંથી ઈચ્છા પ્રમાણે ધન હરી લાવવું. કારણ કે શૂદ્રને યજ્ઞની સાથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ નથી (કે જેથી તેને ધર્મકૃત્ય કરવામાં ધનની જરૂર પડે.)

યોનાહિતાગ્નિઃ શતગુરયજ્ઞ્વા ચ સહસ્રગુઃ ।

તયોરપિ કુટુમ્બાભ્યામાહરેદવિચારયન્ ॥ ૧૪ ॥

૧૪ સો ગાયો હોવા છતાં પણ જેણે અગ્નિહોત્ર લીધું ન હોય અને હજાર ગાયો હોવા છતાં પણ જેણે સોમયજ્ઞ કર્યો ન હોય તેવા બન્નેના કુટુંબમાંથી બ્રાહ્મણે અપૂર્ણ રહેલા યજ્ઞને પૂર્ણ કરવા માટે વિચાર કર્યા વિના ધન હરી લાવવું.

આદાનનિત્યાચ્છાદાતુરાહરેદપ્રયચ્છતઃ ।

તથા યશોસ્ય પ્રયતે ધર્મશ્ચૈવ પ્રવર્ધતે ॥ ૧૫ ॥

૧૫ જે બ્રાહ્મણ નિત્ય દાન લેતો હોય, પરંતુ દાન કરતો ન હોય તેવો બ્રાહ્મણ જો યજ્ઞયાગમાટે ધન આપે નહિ તો પણ તેની પાસેથી ધન હરી લાવવું. તેમ કરવાથી તેના (ધન હરણ કરનારાનો) યશ ફેલાય છે અને ધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે.

તથૈવ સપ્તમે ભક્તે ભક્તાનિ ષડનશ્વતા ।

અશ્વસ્તનવિધાનેન હર્તવ્યં હીનકર્મણઃ ॥ ૧૬ ॥

૧૬ જેણે ત્રણ દિવસ સૂધી લોજન કર્યું ન હોય તેવા પુરુષે સાતમા દંડને માટે, દાનાદિક ધર્મ કર્મ નહિ કરનારા પુરુષની પાસેથી પણ ફક્ત એક દિવસ ચાલે તેટલું અન્ન હરી લાવવું.

સ્વર્ણક્ષેત્રાદગારાદ્વા ચતોવાપ્યુપલભ્યતે ।

આરુયાતવ્યન્તુ તત્તસ્મૈ પૃચ્છતે યદિ પૃચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ ખળામાંથી, ક્ષેત્રમાંથી, ઘરમાંથી અથવા તો હર કોઈ પણ સ્થળેથી ધાન્ય હરી લાવવું અને જો માલધણી પૂછે તો તેને ખરી વાત કહેવી.

બ્રાહ્મણસ્વં ન હર્તવ્યં ક્ષત્રિયેણ કદાચન ।

દસ્યુનિષ્ક્રિયયોસ્તુ સ્વમજીવન્હર્તુમર્હતિ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ ક્ષત્રિયે આજીવિકાને માટે કદીપણુ બ્રાહ્મણનાં ધનને હરણુ કરવું નહિ; પરંતુ જો પોતાની આજીવિકા ચાલતી ન હોય તો નિષિદ્ધ કર્મ કરનારા તથા શાસ્ત્રોક્ત કર્મો નહિ કરનારા પુરુષની પાસેથી ધન હરી લાવવું.

યોઽસાધુભ્યોઽર્થમાદાય સાધુભ્યઃ સંપ્રયચ્છતિ ।

સ કૃત્વા પ્લવમાત્માનં સંતારયતિ તાવુઘૌ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ જે પુરુષ, યજ્ઞયાગ વગેરે ધર્મ કર્મ નહિ કરનારા પુરુષની પાસેથી ધન હરી લાવીને ધર્માચરણુ કરનારા સત્પુરુષોને આપે છે, તે પુરુષ પોતાને નૌકા બનાવીને બળને તારે છે. (એટલે જેની પાસેથી ધન હરી લે છે તેનાં પાપનો નાશ કરે છે અને જેને આપે છે તેની દરિદ્રતાનો નાશ કરે છે.)

યદ્દનં યજ્ઞશીલાનાં દેવસ્વં તદ્વિદુર્બુધાઃ ।

અયજ્વનાં તુ યદ્વિત્તમાસુરસ્વં તદુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

૨૦ વિદ્વાનો યજ્ઞયાગ કરનારાઓનાં ધનને દેવદ્રવ્ય કહે છે અને યજ્ઞયાગ નહિ કરનારાઓનાં ધનને આસુરી ધન કહે છે.

ન તસ્મિન્ધારયેદ્દણ્ડં ધાર્મિકઃ પૃથિવીપતિઃ ।

ક્ષત્રિયસ્ય હિ બાલિશ્યાદ્બ્રાહ્મણઃ સીદતિ ક્ષુધા ॥ ૨૧ ॥

૨૧ બ્રાહ્મણ આજીવિકાને માટે ચોરી અને બલાત્કાર કરે તો પણ ધર્મનિષ્ઠ રાજાએ તેને શિક્ષા કરવી નહિ. કારણ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયની મૂર્ખતાને લીધે ભુખથી સીદાય છે.

તસ્ય ભૃત્યજનં જ્ઞાત્વા સ્વકુટુમ્બાન્મહીપતિઃ ।

શ્રુતશીલે ચ વિજ્ઞાય વૃત્તિં ધર્મ્યાં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ મહીપતિએ બ્રાહ્મણનાં સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પોષ્ય વર્ગનો, તેના શાસ્ત્રાભ્યાસનો અને શીલનો વિચાર કરીને પોતાના કુટુંબમાંથી તેને ધર્મવાળી આજીવિકા બાંધી આપવી.

કલ્પયિત્વાસ્ય વૃત્તિં ચ રક્ષેદેનં સમન્તતઃ ।

રાજા હિ ધર્મપદ્માર્ગં તસ્માત્પ્રાપ્નોતિ રક્ષિતાત્ ॥ ૨૩ ॥

૨૩ બ્રાહ્મણની આજીવિકા ખાંધી આપીને તેની ચોર, શત્રુ વગેરેથી રક્ષા કરવી. કારણ કે રાજા બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવાથી તેના ધર્મના છઠ્ઠા ભાગને મેળવે છે.

ન યજ્ઞાર્થે ધનં શૂદ્રાદિપ્રો ભિક્ષેત કર્હિચિત્ ।

યજમાનો હિ ભિક્ષિત્વા ચણ્ડાલઃ પ્રેત્ય જાયતે ॥ ૨૪ ॥

૨૪ બ્રાહ્મણે યજ્ઞ કરવા માટે શૂદ્રની પાસેથી ધનની લિક્ષા માગવી નહિ. બ્રાહ્મણ યજ્ઞને માટે જો શૂદ્રની પાસે ધનની લિક્ષા માગે છે તો તે મરણ પછી ચંડાળ થઈને અવતરે છે.

યજ્ઞાર્થમર્થં ભિક્ષિત્વા યોં ન સર્વં પ્રયચ્છતિ ।

સ યાતિ ભાસતાં વિપ્રઃ કાકતાં વા શતં સમાઃ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ જે બ્રાહ્મણ યજ્ઞને માટે ધન એકઠું કરીને તે સર્વ યજ્ઞમાં વાપરતો નથી, તે બ્રાહ્મણ મરણ પછી સો વર્ષ સૂધી ભાસની અથવા તો કાગડાની બાતમાં રહે છે.

દેવસ્વં બ્રાહ્મણસ્વં વા લોથેનોપહિનસ્તિ યઃ ।

સ પાપાત્મા પરે લોકે ગૃધ્રોચ્છિષ્ટેન જીવતિ ॥ ૨૬ ॥

૨૬ જે પુરુષ દેવનું ધન (દેવને અર્પણ કરેલું ધન) અને બ્રાહ્મણનું ધન (બ્રાહ્મણને અર્પણ કરેલું ધન) લોભથી ખાઈ બાંધે છે, તે પાપી પુરુષ બીજા જન્મમાં ગીધ પક્ષીનું ઉચ્છિષ્ટ ખાઈને જીવે છે.

ઈષ્ટિં વૈશ્વાનરીં નિત્યં નિર્વપેદ્બદ્ધપર્યયે ।

કૃત્તાનાં પશુસોમાનાં નિર્વપેદ્બદ્ધપર્યયે ॥ ૨૭ ॥

૨૭ કૃમે કરીને ગ્રાસ થયેલો નિરૂઠપશુખંધ તથા સોમ થઈ શકે નહિ તો તેનાં ગ્રાયશ્રિત્તને માટે એક વર્ષ પૂરું થઈને બીજાં વર્ષનો આરંભ થાય ત્યારે બ્રાહ્મણે નિત્ય વૈશ્વાનરી નામની ઇષ્ટિ કરવી.

આપત્કલ્પેન યો ધર્મે કુરુતેજ્નાપદિ દ્વિજઃ ।

સ નાપ્નોતિ ફલં તસ્ય પરત્રેતિ વિચારિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ જે દ્વિજ વર્ણ આપત્કાળ ન હોય ત્યારે પણ આપત્કાળના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે, તેને તે ધર્મનું ફળ પરલોકમાં મળતું નથી, એમ મનુ વગેરેએ નિર્ણય કર્યો છે.

વિશ્વૈશ્વ દેવૈઃ સાધ્યૈશ્વ બ્રાહ્મણૈશ્વ મહર્ષિભિઃ ।

આપત્સુ યરણાઙ્ગીતૈર્વિધેઃ પ્રતિનિધિઃ કૃતઃ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ વિશ્વે દેવતાઓએ, સાધ્ય દેવોએ, બ્રાહ્મણોએ અને મહર્ષિઓએ મરણથી લય પામીને આપતકાળમાં મુખ્ય વિધિને ઠેકાણે પ્રતિનિધિની કલ્પના કરી છે.

પ્રમુઃ પ્રથમકલ્પસ્ય ચોડનુકલ્પેન વર્તતે ।

ન સાંપ્રાયિકં તસ્ય દુર્મતેર્વિદ્યતે ફલમ્ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ જે પુરુષ મુખ્ય વિધિ કરવાને સમર્થ હોવા છતાં પણ ગૌણ વિધિથી કર્મ કરે છે તો તે દુષ્ટબુદ્ધિવાળા પુરુષને તે ધર્માચરણનું પરલોકમાં ફળ મળતું નથી.

ન બ્રાહ્મણોડેવદયત કિંચિદ્રાજનિ ધર્મવિત્ ।

સ્વવીર્યેણૈવ તાઙ્ગિષ્યાન્માનવાનપકારિણઃ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ ધર્મવેત્તા બ્રાહ્મણે પોતાનું અશુભ કરનારા મનુષ્યને માટે રાજાને કંઈ પણ નિવેદન કરવું નહિ, પરંતુ પોતાનાં પરાક્રમથી અશુભ કરનારા મનુષ્યને શિક્ષા કરવી.

સ્વવીર્યાદ્રાજવીર્યાચ્ચ સ્વવીર્યં બલવત્તરમ્ ।

તસ્માત્સ્વેનૈવ વીર્યેણ નિઘૃહીયાદરીન્દ્રિજઃ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ પોતાનાં અને રાજાનાં વીર્યમાં પોતાનું વીર્ય (પરાક્રમ) વધારે બળવાન ગણાય છે. તે માટે બ્રાહ્મણે પોતાનાં વીર્યથી જ શત્રુઓને શિક્ષા કરવી.

શ્રુતીરથર્વાગિરસીઃ કુર્યાદિત્યવિચારયન્ ।

વાક્શસ્ત્રં વૈ બ્રાહ્મણસ્ય તેન હન્યાદરીન્દ્રિજઃ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યા વિના જ અર્થવેદના અંગિરાપ્રોક્ત મંત્રો ભણીને અભિચાર કરવો. અભિચારના મંત્ર એ બ્રાહ્મણનું શસ્ત્ર છે. માટે બ્રાહ્મણે મંત્રરૂપી શસ્ત્રવડે શત્રુઓને હણવા.

ક્ષત્રિયો બાહુવીર્યેણ તરેદાપદમાત્મનઃ ।

ધનેન વૈશ્યશૂદ્રૌ તુ જપહોમૈર્દ્વિજોત્તમઃ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ ક્ષત્રિયે બાહુવડે આપત્તિને તરવી, વૈશ્યે તથા શૂદ્રે ધનવડે આપત્તિને તરવી અને બ્રાહ્મણે અભિચારના મંત્રોનો જપ કરીને તથા હોમ કરીને આપત્તિને તરવી.

વિધાતા શાસિતા વક્તા મૈત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ।

તસ્મૈ નાકુશલં બ્રૂયાન્ન શુષ્કાં ગિરમીરયેત્ ॥ ૩૬ ॥

૩૫ બ્રાહ્મણ વેદોક્ત કર્મનો કર્તા, પુત્રોને તથા શિષ્યોને સદુપદેશ દેનારો, પ્રાચિન્ન વગેરે ધર્મોનો કહેનારો અને સર્વ પ્રાણીઓની સાથે મૈત્રી રાખનારો કહેવાય છે. માટે બ્રાહ્મણને અકુશળ વચન (એટલે એને પકડો ! કેદ કરો !) એમ કહેવું નહિ તથા કઠોર વચન પણ કહેવું નહિ.

ન વૈ કન્યા ન યુવતિર્નાલ્પવિદ્યો ન બાલિશઃ ।

હોતા સ્યાદગ્નિહોત્રસ્ય નાર્તો નાસંસ્કૃતસ્તથા ॥ ૩૬ ॥

૩૬ કન્યાએ, યુવતીએ (તરુણ સ્ત્રીએ), અલ્પ વિદ્યાવાળા પુરુષે, મૂર્ખે, રોગીએ તથા ઉપનયન સંસ્કાર રહિત પુરુષે અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવો નહિ.

નરકે હિ પતન્ત્યેતે જુહ્વન્તઃ સ ચ યસ્ય તત્ ।

તસ્માદ્વૈતાનકુશલો હોતા સ્યાદ્વેદપારગઃ ॥ ૩૭ ॥

૩૭ ઉપર કહેલાઓ જો અગ્નિમાં હોમ કરે છે તો તેઓ નરકમાં પડે છે અને તેઓ જેનાવતી હોય છે તે પણ નરકમાં પડે છે; માટે જે બ્રાહ્મણ શ્રૌત કર્મમાં કુશળ હોય અને વેદમાં પારંગત હોય, તેણે અગ્નિહોત્રમાં હોતા થવું.

પ્રાજાપત્યમદત્વાશ્વમન્યાધેયસ્ય દક્ષિણામ્ ।

અનાહિતાગ્નિર્ભવતિ બ્રાહ્મણો વિધવે સતિ ॥ ૩૮ ॥

૩૮ જે બ્રાહ્મણ પોતાની પાસે સંપત્તિ હોવા છતાં અગ્નિનું આધાન લઈને, પ્રજાપતિ જેના દેવતા છે એવા ઘોડાનું દાન દેતો નથી તે આહિતાગ્નિ ગણાતો નથી; અર્થાત્ તેને અન્યાધાનનું કૃણ મળતું નથી.

પુણ્યાન્યન્યાનિ કુર્વીત શ્રદ્ધાધાનો જિતેન્દ્રિયઃ ।

ન ત્વલ્પદક્ષિણૈયજ્ઞૈર્યજન્તે હ કર્થચન ॥ ૩૯ ॥

૩૯ શ્રદ્ધાળુ તથા જિતેન્દ્રિય એવા પુરુષે બીજાં પુણ્યનાં કામ કરવાં (તીર્થયાત્રા વગેરે કરવાં); પરંતુ કોઈ પણ રીતે થોડી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ કરવા નહિ (અર્થાત્ સંપૂર્ણ દક્ષિણા આપવાની શક્તિ ન હોય તો યજ્ઞ કરવા નહિ.)

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो.यजेत् ॥ ૪૦ ॥

૪૦ યજ્ઞમાં કહેલી દક્ષિણા કરતાં ઓછી દક્ષિણા આપે તો તે યજ્ઞ; યજ્ઞ કરનારાઓની નેત્ર, કાન વગેરે ઇંદ્રિયોનો, યજ્ઞનો (જીવિતકીર્તિનો), સ્વર્ગનો, આયુષ્યનો, કીર્તિનો (મરણ પછીની કીર્તિનો), પ્રજાનો અને પશુઓનો નાશ કરે છે. માટે થોડા ધનવાળા પુરુષે યજ્ઞ કરવો નહિ.

અગ્નિહોત્ર્યપવિધ્યાગ્નીન્બ્રાહ્મણઃ કામકારતઃ ।

ચાન્દ્રાયણં ચરેન્માસં વીરહત્યાસમં હિ તત્ ॥ ૪૧ ॥

૪૧ અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ ઇન્દ્રિયપૂર્વક અગ્નિમાં સાંજ સવાર જો હોમ આપે નહિ તો તેણે એક માસ ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું. કારણ કે અગ્નિહોત્રના હોમનો લોપ કરવો, તે વીરહત્યા (પુત્રહત્યા) સમાન ગણાય છે.

એ શૂદ્રાદધિગમ્યાર્થમગ્નિહોત્રમુપાસતે ।

ઋત્વિજસ્તે હિ શૂદ્રાણાં બ્રહ્મવાદિષુ ગર્હિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ જે બ્રાહ્મણો શૂદ્રની પાસેથી ધન લઈને અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરે છે, તે શૂદ્રોના ઋત્વિજને કહેવાય છે અને વેદ લાણુનારાઓમાં તેઓ નિંદાપાત્ર થાય છે.

તેષાં સતતમજ્ઞાનાં વૃષલાન્યુપસેવિનામ્ ।

પદા મસ્તકમાક્રમ્ય દાતા દુર્ગાણિ સંતરેત્ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ શૂદ્રની પાસેથી ધન લઈને અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરનારા મૂર્ખ બ્રાહ્મણોના મસ્તક ઉપર, ધન આપનારો શૂદ્ર પગમૂકીને પરલોકમાં સંકટોને તરી જાય છે અને અગ્નિહોત્રીઓને તેનું ક્ષણ મળતું નથી.

અકુર્વન્વિહિતં કર્મ નિન્દિતં ચ સમાચરન્ ।

પ્રસક્તશ્ચેન્દ્રિયાર્થેષુ પ્રાયશ્ચિત્તીયતે નરઃ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ જે પુરુષ શાસ્ત્રોક્ત સંધ્યા વંદનાદિ કર્મ કરતો નથી, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ હિંસા વગેરે નિંદિત કર્મ કરે છે, તથા ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં પતિતનું લક્ષણ. આસક્ત રહે છે તે પુરુષ પાતક થાય છે.

*અકામતઃ કૃતે પાપે પ્રાયશ્ચિત્તં વિદુર્બુધાઃ ।

કામકારકૃતેઽપ્યાહુરેકે શ્રુતિનિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૫ ॥

*કેટલાએક શંકા કરે છે કે; કરેલાં કર્મનાં ફળ ભોગવ્યા પછી જ તે કર્મનો નાશ થાય છે. તો પછી આ શ્લોકમાં પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપનો નાશ થાય છે, એમ કહ્યું છે તે. કેવી રીતે સંભવે? તેનો ઉત્તરનીચે પ્રમાણે છે; જેમ અમુક કર્મ કરવાથી પાપ લાગે

૪૫ અન્નાણુતાં ઈચ્છા વગર પાપ કર્મ કર્યું હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે, પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આમ વિદ્વાનો કહે છે. ત્યારે કેટલાએક વિદ્વાનો શ્રુતિનું પ્રમાણ આપીને કહે છે કે; બુદ્ધિપૂર્વક (જાણી જોઈને) કરેલાં પાપનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

છે. એ વાત આપણે શાસ્ત્રથી જાણી શકીએ છીએ, તેમ શાસ્ત્રકારોએ તે પાપનાં નાશ માટે જે જે પ્રાયશ્ચિત્તો (તપશ્ચરણ, સ્વાધ્યાય વગેરે) કહ્યાં છે. તે તે કરવાથી તે તે પાપોનો ક્ષય થાય છે એમ પણ માનવું જ જોઈએ, માટે કોઈ પણ પાપ કર્મ થઈ ગયું હોય તો તુરત વિદ્વાનોની પરિષદ પાસે જઈ, કરેલાં પાપ કર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂછી, પરિષદના કહેવા પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું કે, જેથી પાપકર્મ કરનારાને નરકાદિ દુઃખો ભોગવવાં પડે નહિ. કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે; “અકામતઃ કૃતે પાપે પ્રાયશ્ચિત્તં વિદુર્બુધાઃ” એ મનુનાં વચનથી તથા યદજ્ઞનકૃતં મન્વેત્ એ યાજુર્વેદકથનાં વચનથી, તથા અનભિસંધિકૃતેઽપરાધે પ્રાયશ્ચિત્તમ્ એ વસિષ્ઠનાં વચનથી, તેમ જ इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् । વગેરે વચનથી અન્નાણુતાં થઈ ગયેલાં પાપોને માટે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે; પણ જાણી જોઈને કરેલાં પાપોનો તો ભોગથી જ ક્ષય થાય છે એમ માનવું જોઈએ; પરંતુ તેમ નથી. કારણકે બુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં પાપનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ‘યઃ કામતો મહાપાપં નરઃ કુર્યાત્ કથંચન । ન તસ્ય નિષ્કૃતિર્દૃષ્ટા મૃગવન્નિપતનાદતે’ તેમજ ‘વિહિતં યદકામાનાં કામાત્તદ્વિગુણં મન્વેત્’ ઇત્યાદિ વચનો કામનાપૂર્વક કરેલાં પાપનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. પરંતુ આમાં ફેરમાત્ર એટલો જ છે કે; કામના પૂર્વક કરેલાં અહ્યાદિ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત મરણ છે. સારે બીજાં પાપો કામનાપૂર્વક કરવામાં આવે તો તેનું બચાવું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે કામનાપૂર્વક કરેલાં પાપને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત છે ત્યારે તે પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપનો ક્ષય પણ થવો જોઈએ. પણ પ્રાયશ્ચિત્તથીજો પાપનો ક્ષય થતો ન હોય તો પાતકી વ્યવહાર્ય પણ થઈ શકે નહિ. પરંતુ અહિં તેનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે. અન્નાણુતાં અથવા તો જાણીને કરેલાં પાપના સંબંધમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે તેમાં કોઈ પણ ભેદ નથી; છતાં પણ શાસ્ત્રમાં દ્રવ્યભેદ કહેલો છે. એક નાના પાપથી આરંભીને મહાપાપ સૂધી અન્નાણુતાં કરેલું કોઈ પણ પાપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી નિવૃત્તિ પામે છે અને પાતકી પુરુષ વ્યવહાર્ય થઈ શકે છે. પરંતુ જાણી બુદ્ધિને કરેલાં અહ્યાદિ વગેરે મહાપાપો કરનાર પુરુષ પ્રતિનિધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી જેટલું પ્રાયશ્ચિત્ત (તપશ્ચરણ) કરે છે તેટલા પાપની નિવૃત્તિ કરી શકે છે. પણ વ્યવહાર્ય (પંક્તિમાં જમવા યોગ્ય તથા કન્યાની લેવડ દેવડ, લણવા લણાવવા, તથા યજ્ઞ કરવા કરાવવા યોગ્ય) થતો નથી. કારણ કે મનુએ ૧૯૦ મા શ્લોકમાં બાલદ્વ વગેરે પુરુષો પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો પણ તેઓની સાથે વ્યવહાર કરવો નહિ, આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે નિષેધ કર્યો છે.

અકામતઃ કૃતં પાપં વેદાધ્યાસેન શુદ્ધયતિ ।

કામતસ્તુ કૃતં મોહાત્પ્રાયશ્ચિતૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ ઇચ્છા વગર કરેલું પાપ વેદનો પાઠ કરવાથી નાશ પામે છે અને રોગ અથવા દ્વેષથી ઇચ્છાપૂર્વક કરેલું પાપ જુદાં જુદાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાથી નાશ પામે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તીયતાં પ્રાપ્ય દૈવાત્પૂર્વકૃતેન વા ।

ન સંસર્ગં વ્રજેત્સદ્ધિઃ પ્રાયશ્ચિત્તૈઽકૃતે દ્વિજઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ દ્વિજ જાતિનો પુરુષ પ્રમાદથી અથવા તો પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પાપ કર્મથી ક્ષય વગેરે રોગ થવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને પાત્ર ઠરે તો તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના સત્પુરુષોની સાથે સંસર્ગ કરવો નહિ.

(પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઉચ્યતે ।

તપો નિશ્ચયસંયુક્તં પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

પ્રાયને તપ કહેલું છે અને ચિત્તને નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચય પૂર્વક જે તપ કરવું, તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત આમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.)

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।

પ્રાસુવન્તિ દુરાત્માનો નરા રૂપવિપર્યયમ્ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ કેટલાએક દુરાત્માઓના રૂપમાં આ જન્મમાં કરેલાં પાપોને લીધે અને કેટલાએક દુરાત્માઓના રૂપમાં પૂર્વજન્મમાં કરેલાં પાપોને લીધે ફેરફાર થાય છે.

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।

ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्रम्यं गुरुतल्पगः ॥ ૪૯ ॥

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्रताम् ।

धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यं तु मिश्रकः ॥ ૫૦ ॥

अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं वागપહારકઃ ।

वस्त्रापહારકઃ શ્વૈત્ર્યં પદ્મતામશ્વહારકઃ ॥ ૫૧ ॥

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।

जडमूकान्धवधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ૫૨ ॥

૪૯-૫૨ બ્રાહ્મણનું સોનું ચોરનારાના નખ અડઅચકા અને કાળા થઈ જાય છે, સુરાપાન કરનારાના દાંત કાળા થઈ જાય છે, બ્રહ્મહત્યા કર-

નારાને ક્ષયરોગ થાય છે, ગુરુની ભાર્યા સાથે ગમન કરનારાને ઇન્દ્રિયરોગ થાય છે, ખરા દોષની નિંદા કરનારાનું નાક ગંધાય છે, ખોટા દોષની ચાડી કરનારાનું મુખ ગંધાય છે, અનાજ ચોરનારાનાં અંગ ઓછાં થાય છે, સારી વસ્તુની સાથે ખગડેલી કે હલકી વસ્તુને લેખનારાનાં અંગ વધારે થાય છે (છ આંગળી વગેરે થાય છે), રાંધેલાં અન્નને ચોરનારાને મંદાગ્નિનો રોગ થાય છે, આજ્ઞા વગર અથવા તો અધિકાર વગર વેદ ભણનારો અથવા સંદેશા નહિ કહેનારો મૂંગો થાય છે, વસ્ત્ર ચોરનારો કેઠિયો થાય છે, ઘોડા વેચનારો લંગડો થાય છે, આ રીતે નાના પ્રકારનાં પાપ કર્મને લીધે લોકો જડ-બુદ્ધિવાળા, મૂંગા, આંધળા, ખડેરા અને ખોડખાપણવાળા જન્મે છે અને સત્પુરુષોમાં તેઓની નિંદા થાય છે.

(દીપહર્તા ભવેદન્ધઃ કાળોનિર્વાપકો ભવેત્ ।

હિંસયા વ્યાધિભૂયસ્ત્વયરોગિત્વમ્હિંસયા ॥

દીવો ચોરનારો આંધળો થાય છે, દીવાને ઠારી નાંખનારો કાણો થાય છે, હિંસા કરનારો ઘણો જ રોગી થાય છે અને હિંસા નહિ કરવાથી આરોગ્ય લોગવે છે.)

ચરિતવ્યવતો નિત્યં પ્રાયશ્ચિત્તં વિશુદ્ધયે ।

નિન્દ્યૈર્હિં લક્ષણૈરુક્તા જાયન્તેઽનિષ્કૃતૈનસઃ ॥ ૫૩ ॥

૫૩ માટે પાતકીઓએ પાપોની શુદ્ધિને માટે નિત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જે મનુષ્યો પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી, તેઓ નિંદા કરવા યોગ્ય લક્ષણોવાળા જન્મે છે.

બ્રહ્મહત્યા સુરાપાનં સ્તેયં ગુર્વજ્ઞનાગમઃ ।

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સંસર્ગશ્ચાપિ તૈઃ સહ ॥ ૫૪ ॥

૫૪ બ્રહ્મહત્યા (બ્રાહ્મણની ભૂમિ અને સુવર્ણ લઈ લેવાથી બ્રાહ્મણ

જે આત્મહત્યા કરે તો પણ બ્રહ્મહત્યા જાણવી), મદિ-

મહા પાપ.

રાપાન, બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરી, ગુરુપત્ની (પિતા, કાકા, ગુરુ વગેરેને ગુરુ જાણવા) ની સાથે ગમન તથા ઉપર કહેલાં મહાપાપ કરનારાઓની સાથે સંસર્ગ; આ પાંચને મહા પાપ કહ્યાં છે.

અનૃતં ચ સમુત્કર્ષે રાજગામિ ચ પૈશુનમ્ ।

ગુરોશ્ચાલીકનિર્વન્યઃ સમાન્તિ બ્રહ્મહત્યયા ॥ ૫૫ ॥

૫૫ પોતાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા માટે બ્રાહ્મણ ન હોવા છતાં હું બ્રાહ્મણ
બ્રહ્મહત્યા સમાન પાપ. હું, આમ અસત્ય કહેવું, રાજાની પાસે કોઈનું મરણ
થાય તેવી ચાડી ખાવી અને ગુરુની ઉપર ખોટો અભિ-
શાપ મૂકવો, આ પાપ બ્રહ્મહત્યા સમાન ગણાય છે.

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितानाद्ययोजग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥

૫૬ વેદ ભાણીને ભૂલી જવો, વેદની નિંદા કરવી, ખોટી સાક્ષી પૂરવી,
મિત્રનો વધ કરવો અને શાસ્ત્રમાં નિંદેલાં લક્ષણ, હુંગળી
સુરાપાન સમાન પાપ. તથા અલક્ષ્ય એવા પ્રદાર્થ ખાવા; આ છ પાપ સુરાપાન
સમાન ગણાય છે.

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

૫૭ થાપણ એળવવી, મનુષ્યની, ઘોડાની, રૂપાની, ભૂમિની, હીરાની
અને મણિઓની ચોરી કરવી; એ સુવર્ણની ચોરી
સુવર્ણની ચોરી સમાન. સમાન પાપ ગણાય છે.

रैतःसेकः स्वयौनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

૫૮ સહોદર બેનો, કુંવારી કન્યાઓ, ગંડાળ બાતિની સ્ત્રીઓ તથા
મિત્રની અને પુત્રની સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરવું; એ ગુરુ-
પત્નીની ગમન સમાન. પત્નીની સાથે ગમન કરવા સમાન પાપ ગણાય છે.

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ।

गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ ५९ ॥

परिवित्तितानुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥

कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।

तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

व्रात्यता वान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।

भृत्या चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ ६२ ॥

સર્વાકરેષ્વધિકારો મહાયન્ત્રમવર્તનમ્ ।

હિંસૌષધીનાં હયાજીવોઽધિચારો મૂલકર્મ ચ ॥ ૬૩ ॥

ઇન્ધનાર્થમશુષ્કાણાં દુમાણામવપાતનમ્ ।

આત્માર્થ ચ ક્રિયારમ્ભો નિન્દિતાન્નાદનં તથા ॥ ૬૪ ॥

અનાહિતાયિતા સ્તેયમૃણાનામમનપાક્રિયા ।

અસચ્છાત્ત્વાધિગમનં કૌશીલ્યસ્ય ચ ક્રિયા ॥ ૬૫ ॥

ધાન્યકુપ્યપશુસ્તેયં મદ્યપત્નીનિષેવણમ્ ।

સ્ત્રીશૂદ્રવિદ્વક્ષત્રવધો નાસ્તિક્યં ચોપપાતકમ્ ॥ ૬૬ ॥

૫૮-૬૬ ગાયનો વધ કરવો, વ્રાત્યોને તથા શૂદ્રોને યજ્ઞ કરાવવો,

ઉપપાતકો.

પરસ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરવો, પોતાનું દાસરૂપે વેચાણુ

કરવું, ગુરુ લાણાવવાને સમર્થ હોવા છતાં તેનો ત્યાગ

કરીને ખીજે લાણુવા માટે જવું, ગુરુ, માતા, પિતા પતિત ન હોવા છતાં તેનો

ત્યાગ કરવો, નિત્યનો સ્વાધ્યાય ન કરવો, સમાર્તાગ્નિનો ત્યાગ કરી દેવો, કારણ

વગર પુત્રને ઉપવીત વગેરે સંસ્કાર તથા લાણુ પોષણુ ન કરતાં તણુ દેવો,

નાનો ભાઈ પ્રથમ વિવાહ કરે અને અગ્નિહોત્ર ગ્રહણ કરે તો તેનો મોટો ભાઈ

પરિવિત્ત કહેવાય છે તેવા મોટા ભાઈને અને નાના ભાઈને કન્યાનું દાન કરવું,

તે અન્નેને પરણાવવા અથવા તો તેનું ઋત્વિજપાણું કરવું, કન્યાનાં કન્યાપણાને

દૂષણુ આપવું, શાસ્ત્રે બાંધેલા નિયમ કરતાં વધારે વ્યાજ લેવું, ચાંદ્રાચણુ

વગેરે સંકલ્પિત વ્રતનો તથા સ્નાતક વ્રતનો ભંગ કરવો, સાર્વજનિક તળાવને

અથવા તો ખગીયાને વેચવા, સંતાનને વેચવાં, સમયાનુસાર સંસ્કારો કરવા

નહિ, કાકા, મામા તથા તેના પુત્રોનું સંપત્તિ છતાં પોષણુ કરવું નહિ, શિષ્યની

પાસેથી અમુક પગાર લઈને તેને લાણાવવો, શિષ્યે અમુક પગાર આપીને

લાણવું, દુધ, દહિ, ઘી, લાખ વગેરે નહિ વેચવા યોગ્ય પદાર્થો વેચવા, સોના,

રૂપા વગેરેની ખાણો ઉપર રાજાની આજ્ઞાથી અધિકારી થવું, મોટી સેતુઓ

બાંધવી અથવા તો ઘાણી, મીલ વગેરે ચલાવવી, લીલી ઔષધિઓને કાપવી,

સ્ત્રીને વેચ્યા કરીને તેના ઉપર આભુવિકા કરવી, શ્યેનચાગ વગેરે કરીને

અપરાધી ઉપર અભિચાર કરવો, વશીકરણ કરવું, ઈંધણા માટે લીલાં લાક-

ડાંને કાપવાં, પોતાને માટે દેવ, પિતૃ વગેરેનાં ઉદ્દેશ વગર ભોજન તૈયાર

કરવું, લાસણુ વગેરે નિંદ્ય પદાર્થોને અનિચ્છાથી એક વાર ખાવા, તરુણુવયનો,

પુત્રવાળો, ધનવાન અને વેદાધ્યયન કરનાર છતાં અગ્નિહોત્ર ન લેવું, ઉત્તમ

પદાર્થો ચોરવા, દેવ, ઋષિ અને પિતરોના કરજમાંથી મુક્ત થવું નહિ (એટલે યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય અને શ્રાદ્ધ કરવાં નહિ), વેદવિરુદ્ધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો, નાટકો કરવાં, અનાજ, તાંબુ, લોહું તથા પશુઓની ચોરી કરવી, મદિરા પીનારી સ્ત્રી સાથે ગમન, સ્ત્રીનો, શૂદ્રનો, વૈશ્યનો અને ક્ષત્રિયનો વધ અને નાસ્તિકતા, આ ઉપપાતક કહેવાય છે.

બ્રાહ્મણસ્ય રુજઃ કૃત્યા ઘ્રાતિરઘ્રેયમચયૌઃ ।

જૈહ્વયં ચ મૈથુનં પુંસિ જાતિભ્રંશકરં સ્પૃતમ્ ॥ ૬૭ ॥

૬૭ બ્રાહ્મણને પ્રહાર કરીને પીડા કરવી, અત્યંત દુર્ગંધી એવાં લસણ, ડુંગળી વગેરેને તથા મધને સુંઘવાં, કુટિલતા કરવી અને જાતિભ્રંશકરણ પાપ. સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ કર્મ કરવું, આ જાતિભ્રંશકરણ નામનાં પાપ જાણવાં.

સ્વરાશ્વોષ્ટ્રમૃગેભાનામજાવિકવધસ્તથા ।

સંકરીકરણં જ્ઞેયં મીનાહિમહિષસ્ય ચ ॥ ૬૮ ॥

૬૮ ગધેડાં, ઘોડા, ઉંટ, મૃગ, હાથી, બકરાં, મેંઠાં, માછલાં, સર્પ અને પાડાનો નાશ કરવો, એ સંકરીકરણ નામનાં પાપ જાણવાં.

નિન્દિતૈભ્યો ધનાદાનં વાણિજ્યં શૂદ્રસેવનમ્ ।

અપાત્રીકરણં જ્ઞેયમસત્યસ્ય ચ ભાષણમ્ ॥ ૬૯ ॥

૬૯ નિંદાયોગ્ય પુરુષોની પાસેથી ધનનું દાન લેવું, વ્યાપાર કરવો, શૂદ્રની સેવા કરવી અને અસત્ય ભાષણ કરવું, આ અપાત્રીકરણ નામનાં પાપ જાણવાં.

કૃમિકીટવયોહત્યા મધાનુગતભોજનમ્ ।

ફલૈઃકુસુમસ્તેયમધૈર્યં ચ મલાવહમ્ ॥ ૭૦ ॥

૭૦ કૃમિ, કીટ અને પક્ષીની હિંસા, મધની સાથે મળી ગયેલાં અન્નનું ભોજન કરવું, ફળ, ડાઘ અને પુષ્પોની ચોરી કરવી તથા અધીરતા, આ મલીનીકરણ નામનાં પાપ જાણવાં.

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ।

यैर्यत्रૈતૈરપોહन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

૭૧ ઉપર જૂદાં જૂદાં જે સર્વે પાપો કહ્યાં, તે તે પાંપો જે જે વ્રતોથી મહાપાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તો. નાશ પામે છે, તે તે વ્રતો હવે તું સારી રીતે સાંભળ !

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

भैक्षान्नयात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

૭૨ બ્રહ્મહત્યા કરનારાએ પોતાની શુદ્ધિને માટે બાર વર્ષ સૂધી વનમાં ખુંપડી બાંધીને રહેવું, ભિક્ષા માગી લાવીને એક વખત ખાવું અને ખુંપડી ઉપર ખોપરીની ધ્વજા ઉભી કરવી.

*लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धે त्रिरवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

૭૩ અથવા તો શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓ બાણ કે ફલાણા પાતકી નિશાન થયો છે એવી રીતે પોતાની ઇચ્છાથી તેઓના નિશાનરૂપ થવું અથવા તો અજ્ઞતા અગ્નિમાં ઉઘે મસ્તકે ત્રણવાર ઝંપાપાત કરવો.

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्विश्वजिभ्यां वा त्रिवृताग्निष्टુતાपि वा ॥ ७४ ॥

૭૪ અથવા તો અશ્વમેધ, સ્વર્ગજિત, ગોસવ, અભિજિત કે વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ કરવો અથવા તો ત્રિવૃત કે અગ્નિષ્ટુત નામનો યજ્ઞ કરવો.

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।

ब्रह्महत्यापनोदाय मितमुद्धियतेन्द्रियः ॥ ७५ ॥

૭૫ અથવા તો બ્રહ્મહત્યાના પાપનો નાશ કરવા માટે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને, પરિમિત ભોજન કરીને, હરકેઈ વેદનો પાઠ કરતાં કરતાં સો યોજન સૂધી ચાલ્યા જવું.

* બ્રહ્મહત્યા કરનારા પુરુષે બાર વરસ સૂધી પ્રાયશ્ચિત્ત કરતી વખતે નીચે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું યમસ્મૃતિ માં કહ્યું છે; સપ્તાગારાણિ इत्यादि ગૃહસ્થના ધરમાં સર્વે મનુષ્યો ભોજન કરી રહે અને ધૂમાડો શાંત પડી જાય ત્યારે જ્યોતિષી કોઈ પણ સાત ધરમાં પ્રવેશ કરીને કહેવું કે, મેં બ્રહ્મહત્યા કરી છે, મને ભિક્ષા આપો ! આમ કહી ભિક્ષા લઈને નગર બહાર જવું અને એક જ વાર તે ભિક્ષામાંથી ભોજન કરવું. ગુણવાન બ્રાહ્મણે જો અજ્ઞાણતાં બ્રહ્મહત્યા કરી હોય તો તેને માટે બાર વર્ષનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે, ક્ષત્રિયને માટે બમણું છે, વૈશ્યને માટે ત્રણગણું છે; અને શૂદ્રને માટે ચારગણું છે. પરંતુ મુદ્ધિપૂર્વક બ્રાહ્મણનો વધ કરનારને માટે તો કામતો બ્રાહ્મણવધે વિનષ્કૃતિર્ન વિધિયતે એ મનુનાં વચન પ્રમાણે મરણ શિખાય બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

સર્વસ્વં વેદવિદુષે બ્રાહ્મણાયોપપાદયેત્ ।

ધનં વા જીવનાયાલં ગૃહં વા સપરિચ્છદમ્ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ અથવા તો વેદ બ્રાહ્મણના આદ્યેષુને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવું અથવા તો તેની આજીવિકા આપે તેટલું ધન આપવું અથવા તો ઘરની સર્વ સામગ્રીસહિત ઘર આપવું.

હવિષ્યમુખ્યાન્નુસરેત્પ્રતિસ્રોતઃ સરસ્વતીમ્ ।

જપેદ્વા નિયતાહારસ્ત્રિવૈ વેદસ્ય સંહિતામ્ ॥ ૭૭ ॥

૭૭ અથવા તો હવિષ્યાન્નનું ભોજન કરીને સરસ્વતી નદીના પ્રવાહની સામે ચાલ્યા જવું, અથવા તો નિયમિત આહાર કરીને ત્રણે વેદની સંહિતાનો પાઠ કરવો.

કૃતવાપનો નિવસેદ્દ્રામાન્તે ગોવ્રજેઽપિ વા ।

આશ્રમે વૃક્ષમૂલે વા ગોત્રાહ્મણહિતે રતઃ ॥ ૭૮ ॥

૭૮ અથવા તો દાઢી મૂછ બોડાવીને તથા નખ કતરાવીને ગામની પાડોસમાં, ગોંદરામાં, આશ્રમમાં કે અડના મૂળમાં નિવાસ કરીને ગાયના તથા બ્રાહ્મણના હિતમાં પરાયણ રહેવું.

બ્રાહ્મણાર્થે ગર્વાર્થે વા સઘ્નઃ પ્રાણાન્પરિત્યજેત્ ।

મુચ્યતે બ્રહ્મહત્યાયા ગોક્ષા ગોત્રાહ્મણસ્ય ચ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ અથવા તો બ્રાહ્મણોનાં અને ગાયોનાં રક્ષણ માટે તુરત પ્રાણો તજી દેવા; ગાયોની અને બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરનારો બ્રહ્મહત્યામાંથી મુક્ત થાય છે.

ત્રિવારં પ્રતિરોદ્ધા વા સર્વસ્વમવજિત્ય વા ।

વિપ્રસ્ય તન્નિમિત્તે વા પ્રાણાલાભે વિમુચ્યતે ॥ ૮૦ ॥

૮૦ ચોર લોકો બ્રાહ્મણનું ધન ચોરી ગયા હોય તે સમયે ત્રણવાર હલ્લો કરવાથી ધન પાછું લાવે કે ન લાવે તો પણ પાપી બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી છૂટે છે, અથવા તો પહેલી વારની ચઢાઈમાં સર્વ ધન પાછું જિતી લાવે તો પણ બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી છૂટે છે, અથવા તો ચોર ધન ચોરી જવાથી બ્રાહ્મણ તેને માટે શુદ્ધ કરીને મરવાને તયાર થયો હોય ત્યારે જેટલું ધન ચોરાયું હોય તેટલું ધન તેને આપીને મરતાં અટકાવે તો પણ બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ८१ ॥

૮૧ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે પાપી મનને નિયમમાં રાખી, નિત્ય બ્રહ્મ-ચર્ય પાળીને દ્વંદ્વતાથી વ્રત (પ્રાયશ્ચિત્ત) કરે છે, તે પુરુષ બાર વર્ષ વીતી ગયા પછી બ્રહ્મહત્યામાંથી મુક્ત થાય છે.

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

स्वमेनोऽवમृत्यस्तातो हयमेधે विमुच्यते ॥ ८२ ॥

૮૨ અથવા તો અશ્વમેધ યજ્ઞના પ્રસંગમાં બ્રાહ્મણોના અને રાજાઓના સમાજની સન્મુખ પોતાનું પાપ કહી બતાવીને અવલૂથ સ્નાન કરે છે, તે પાપી બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી છૂટે છે.

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।

तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

૮૩ કારણ કે બ્રાહ્મણ, ધર્મનું મૂળ અને ક્ષત્રિય, ધર્મનો અગ્રભાગ કહેવાય છે. તે માટે તેઓના સમાજની સમક્ષમાં પાપ કહી બતાવવાથી પાપી શુદ્ધ થાય છે.

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम् ।

प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

૮૪ બ્રાહ્મણ જન્મથી જ દેવતાઓનું પણ દૈવત છે; અને તેનો ઉપદેશ વેદમૂલક હોવાથી તે લોકોમાં પ્રમાણ ગણાય છે.

तेषां वेदाविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनःसुनिष्कृतिम् ।

सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रा विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

૮૫ વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણોમાંથી ત્રણ બ્રાહ્મણ, પાપનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે તે, પાપીઓને પવિત્ર કરે છે. કારણ કે વેદવેત્તા બ્રાહ્મણની વાણી પાપી-ઓને પવિત્ર કરનારી છે.

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विमः समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

૮૬ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર સાવધાન થઈ શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને ઉપર કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્તોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો તેથી બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નાશ પામે છે.

હત્વાં ગર્ભમવિજ્ઞાતમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ।

રાજન્યવૈશ્યૌ ચેજાનાવાત્રેયીમેવ ચ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૮૭ ॥

૮૭ કન્યા, પુત્ર, કે નપુંસક તરીકે જાણવામાં ન આવેલાં બ્રાહ્મણના ગર્ભનો, યજ્ઞમાં દીક્ષા લીધેલા ક્ષત્રિયનો અને વૈશ્યનો તથા અત્રિ ગોત્રની બ્રાહ્મણીનો, એટલાનો જે વધ કરે તેણે બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

ઉત્ત્વા ચૈવાનૃતં સાક્ષ્યે પ્રતિરુદ્ધય ગુરું તથા ।

અપહૃત્ય ચ નિઃક્ષેપં કૃત્વા ચ સ્ત્રીસુહૃદ્વયમ્ ॥ ૮૮ ॥

૮૮ સુવર્ણ, ભૂમિ, વગેરેના કામમાં ખોટી સાક્ષી આપીને, ગુરુના ઉપર મિથ્યા આરોપ મૂકીને, બ્રાહ્મણની રૂપા વગેરેની અને ક્ષત્રિયની સુવર્ણ વગેરેની થાપણ ચોળવીને તથા પોતાની સ્ત્રીનો અને મિત્રનો નાશ કરીને પણ બ્રહ્મહત્યાનું વ્રત કરવું.

इयं विशुद्धिरदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

કામતો બ્રાહ્મણવથે નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ ૮૯ ॥

૮૯ ધબ્ધા વિના દ્વિજને માર્યો હોય તો તેને માટે ઉપર પ્રમાણેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. પરંતુ ધબ્ધા પૂર્વક (જાણી જોઈને) બ્રાહ્મણનો વધ કર્યો હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णो सुरां पिबेत् ।

તયા સ કાયે નિર્દગ્ધે મુચ્યતે કિલ્બિષાત્તતઃ ॥ ૯૦ ॥

૯૦ દ્વિજવર્ણે સુરા પીધી હોય તો તેણે સુરાને અગ્નિના જેવી લાલ ચોળ કરીને પીવી. તેનાથી તેની કાયા અળી જાય છે, એટલે તે, તે પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिवेदुदकमेव वा ।

પયો ઘૃતં વા મરણાદ્ગોશકૃદ્રસમેવ વા ॥ ૯૧ ॥

૯૧ અથવા તો ગાયનું મૂત્ર, પાણી, ગાયનું દૂધ, ઘી, અથવા તો ગાયનાં છાણનો રસ, અગ્નિના જેવો લાલ ચોળ કરીને સુરાપાનની શુદ્ધિ માટે મરણ થાય ત્યાં સુધી પીવો.

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

મુરાપાનાપનુત્યર્થં વાલવાસા જટી ધ્વજી ॥ ૯૨ ॥

૯૨ અથવા તો પૈષ્ટી શિવાયની ગોંડી અને માધ્વીનાં પાનનું પાપ દૂર કરવા માટે ગાયના વાળની ધાખળી પહેરવી, માથે જટા રાખવી, સુરાના પાનનું ધ્વજમાં ચિત્ત કરવું અને એક વર્ષ સુધી રાત્રે એકવખત ચોખાની ઠણકી અથવા તો તલનો ખોળ ખાઈને રહેવું.

સુરા વૈ મલમલ્લાનાં પાપ્મા ચ મલમુચ્યતે ।

તસ્માદ્બ્રાહ્મણરાજન્યૌ વૈદ્યશ્ચ ન સુરાં પિવેત્ ॥ ૯૩ ॥

૯૩ સુરા અથના લોટમાંથી બને છે, માટે તે અન્નનો મલ કહેવાય છે અને મલ એ પાપનું નામ છે; માટે બ્રાહ્મણે, ક્ષત્રિયે અને વૈશ્યે સુરા પીવી નહિ.

ગોંડી પૈષ્ટી ચ માધ્વી ચ વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા સુરા ।

યથૈવૈકા તથા સર્વા ન પાતવ્યા દ્વિજોત્તમૈઃ ॥ ૯૪ ॥

૯૪ ગોળમાંથી બને છે તે ગોંડી સુરા કહેવાય છે; ઘઉં, ચોખા, યવ વગેરેના લોટમાંથી બને છે તે પૈષ્ટી સુરા કહેવાય છે; અને મહુડામાંથી બને છે તે માધ્વી સુરા કહેવાય છે; આમ ત્રણ પ્રકારની સુરા છે. જેવી પૈષ્ટી સુરા છે તેવી જ ગોંડી અને માધ્વી પણ છે. માટે દ્વિજવર્ણના પુરુષોએ સર્વ પ્રકારની સુરા પીવી નહિ.

“યક્ષરક્ષઃપિશાચાન્નં મદ્યં ણાંસં સુરાસવમ્ ।

તદ્બ્રાહ્મણેન નાત્તવ્યં દેવાનામશ્વતા હવિઃ ॥ ૯૫ ॥

૯૫ મદ્ય યક્ષોનું લોજન છે, માંસ રાક્ષસોનું લોજન છે, અને સુરા તથા આસવ પિશાચોનું લોજન છે, માટે દેવોનું હવિષ ખાવાનો જેને અધિકાર છે એવા બ્રાહ્મણે કદી પણ તે પદાર્થો ખાવા કે પીવા નહિ.

અમેવ્યે વા પતેન્મત્તો વૈદિકં વાપ્યુદાહરેત્ ।

અકાર્યમન્યત્કુર્યાદ્વા બ્રાહ્મણો મદ્મમોહિતઃ ॥ ૯૬ ॥

૯૬ બ્રાહ્મણ સુરાના મદ્યથી મત્ત બની જઈને અપવિત્ર સ્થાનમાં પડી જાય, વેદના મંત્રો લાલુવા માંડે અથવા તો બીજાં બ્રહ્મહત્યા વગેરે અકાર્ય પણ કરે, તે માટે બ્રાહ્મણે મદ્યપાન કરવું નહિ.

* શાસ્ત્રમાં બાર પ્રકારનાં મદ્ય ગણાવ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે. ૧ પૈષ્ટી, ૨ ગોંડી, ૩ માધ્વી, ૪ પાનસ (ફણસમાંથી બનાવેલી), ૫ દ્રાક્ષા (દ્રાક્ષમાંથી બનાવેલી), ૬ ખાન્નૂર (ખજૂરમાંથી બનાવેલી), ૭ તાલ (તાડી), ૮ ઐશ્વ (શેરડીના સરકો), ૯ ટાંક, ૧૦ માર્દક (મોટી દ્રાક્ષમાંથી બનાવેલી), ૧૧ નારિકેલ (નાળીયેરમાંથી બનાવેલી) તે ૧૨ મૈરેય.

યસ્ય કાયગતં બ્રહ્મ યદ્યેનાપ્તાવ્યતે સકૃત્ ।

તસ્ય વ્યપૈતિ બ્રાહ્મણ્યં શૂદ્રત્વં ચ સ ગચ્છતિ ॥ ૯૭ ॥

૯૭ જે બ્રાહ્મણની કાયામાં રહેલો વેદ એકવાર પણ મદથી ઝોળાય છે તો તેનું બ્રાહ્મણપણું નાશ પામે છે અને તે શૂદ્રપણાને પામે છે.

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ૯૮ ॥

૯૮ તમને સુરાપાનનું જૂદા જૂદા પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહી બતાવ્યું. હવે હું તમને સુવર્ણની ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહું છું.

सुवर्णस्तेयकृद्भिर्भौ राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ ૯૯ ॥

૯૯ હરકોઈ પણ જાતિનો પુરુષ જો બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ ચોરે, તો તેણે ધર્મનિષ રાજાની પાસે જઈને પોતે કરેલી સુવર્ણની ચોરીની વાત તેને કહેવી અને કહેવું કે આપ મને શિક્ષા કરો.

*गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मણस्तપસૈવ તુ ॥ ૧૦૦ ॥

૧૦૦ એટલે રાજાએ પોતે તેના હાથમાંથી મુસલ લઈને તેને એકવાર પ્રહાર કરવો, પછી તે મૃત્યુ પામે કે જીવે. ચોર, મારથી શુદ્ધ થાય છે; અને સુવર્ણની ચોરી કરનારો બ્રાહ્મણ તપવડે જ શુદ્ધ થાય છે.

तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૧ જે દ્વિજ જાતિના પુરુષને સુવર્ણ ચોરવાથી લાગેલું પાપ તપ કરીને દૂર કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે અરણ્યમાં જઈ ચીથરાં પહોરીને બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

गुरुस्त्रीगमनीयं તુ વ્રતૈરેભિરપાનુદેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

* આ શ્લોકમાં બ્રાહ્મણ તપશ્ચરણથી શુદ્ધ થાય છે આમ કહ્યું છે, તેપરથી બીજા વર્ણના પુરુષો તપશ્ચરણથી શુદ્ધ ન થાય આમ સમજવું નહિ. પણ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય બ્રાહ્મણને દેહાંત દેડની શિક્ષા નહિ કરવામાં છે.

૧૦૨ દિવ્ઝ જાતિના પુરુષે સુવર્ણની ચોરીનું પાપ, ઉપર કહેલાં વ્રતો કરીને દૂર કરવું અને ગુરુપત્નીની સાથે ગમન કરવાથી લાગેલું પાપ નીચેનાં વ્રતો કરીને દૂર કરવું.

ગુરુતલ્પ્યભિધાષ્યૈનસ્તપ્તે સ્વપ્ત્યાદયોમયે ।

સૂર્મીં જ્વલન્તીં સ્વાશ્લિષ્યેન્મૃત્યુના સ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૩ ગુરુપત્નીની સાથે ગમન કરનારા પુરુષે પોતાનું પાપ લોકોને કહી બતાવી, લોઢાની ધગધગતી શય્યા ઉપર સુવું તથા ધગધગતી લોઢાની બનાવેલી સ્ત્રીનું આલિંગન કરીને મરણ પામવું. તેમ કરવાથી પાપી શુદ્ધ થાય છે.

સ્વયં વા શિશ્નવૃષણાવુત્કૃત્યાધાય વાઙ્મલૌ ।

નૈર્ઋતીં દિશમાતિષ્ઠેદાનિપાતાદજિહ્મગઃ ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૪ અથવા તો પોતે જ પોતાના શિશ્નને તથા વૃષણને કાપી, જોખામાં લદધને શરીર પડી જાય ત્યાં સૂધી નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં સીધા આટ્યા જવું.

*સ્વટ્ઢાઙ્ગી ચીરવાસા વા ઇમશ્ચુલો વિજને વને ।

પ્રાજાપત્યં ચરેત્કુચ્છમન્દમેકં સમાહિતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૫ અથવા તો ખાટલાની ઇસ હાથમાં રાખવી, ચીથરાંનાં વસ્ત્રો પહેરવાં, પંચ કેશ રખાવવા અને નિર્જન વનમાં સાવધાનપણાથી એક વર્ષ સૂધી રહીને પ્રાજ્ઞપત્ય વ્રત કરવું.

†ચાન્દ્રાયણં વા ત્રીન્માસાનભ્યસ્યેન્નિયતેન્દ્રિયઃ ।

હવિષ્યેણ યવાગ્વા વા ગુરુતલ્પાપનુત્તયે ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૬ અથવા તો ગુરુપત્નીની સાથે કરેલાં ગમનના પાપની શુદ્ધિ માટે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને હવિષ્યાન્ન અથવા તો યવની રાખડી પીને ત્રણ મહિના સૂધી ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું.

* આ પ્રાજ્ઞપત્ય વ્રતનો ખીજો એવો પણ પ્રકાર છે કે, એક દિવસ પ્રાતઃ-

કાળે, ખીજો દિવસે સાંજે, ત્રીજો દિવસે અપાયિત અને ચોથો દિવસે ઉપવાસ એમ ત્રણવાર કરવાથી પણ ૧૨ દિવસનું પ્રાજ્ઞપત્ય પૂરું થાય છે અને આ વ્રતમાં સવારમાં ૩૨ ખત્રીશ કાળીયા જમવા, સાયંકાળે ૨૬ છવીસ કાળીયા જમવા, તથા અપાયિતમાં ૨૪ ચોવીશ કાળીયા અને પછી ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો. આ પ્રાજ્ઞપત્ય વ્રત કરવાને જે અશક્ત હોય, તેણે તેને બદલે ગાયનું દાન દેવું.

† આ શ્લોકમાં કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત ન્યૂન હોવાથી ગુરુતી અસમાન જાતિની અસાધ્વી સ્ત્રી સાથેનાં ગમનનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું.

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।

उपपातकिनस्त्वेषेमिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

૧૦૭ મહાપાપ કરનારાઓએ ઉપર કહેલાં વ્રતો કરીને પોતાનાં પાપનો નાશ કરવો અને ઉપપાતકીઓએ નીચે કહેલાં અનેક જાતનાં વ્રતો કરીને પોતાનાં પાપનો નાશ કરવો.

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्वास्तास्तु तिष्ठन्નૂर्ध्वं रजः पिबेत् ।

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्તु व્રજન્તીષ્વપ્યનુવ્રજેत् ।

आसीनासु तथासीनो नियतो वीतपत्सरः ॥ १११ ॥

आतुरामभिશस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भયैः ।

पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्रાણં ગોરકૃત્વા તુ શક્તિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।

भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

૧૦૮-૧૧૫ ગાયની હત્યા કરનારા ઉપપાતકી પુરુષે દાઢી, મૂછ, નખ

ઉપપાતકનું

પ્રાયશ્ચિત્ત.

વગેરે ખોડાવી, શરીર ઉપર ગાયનું ચામડું ઓઢી, એક

મહિના સૂધી ગૌશાળામાં રહેવું અને જવની રાખ પીવી,

તે પછી બે મહિના સૂધી ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી,

નિત્ય ગાયના મૂત્રથી સ્નાન કરવું અને ચોથે દાળે એટલે એક દિવસ ઉપવાસ

કરીને બીજે દિવસે સાંજે પરિમિત હવિષ્યાજનો આહાર કરવો. અથવા પો

ત્રણ મહિના સૂધી નિત્ય દિવસે ગાયની પાછળ વનમાં જવું, હાથ રહીને

ગાયત્રી ખરીથી ઉંચે ઉડતી રજનું પાન કરવું, તેને ખજવાળીવું, ખડ નાખવું, ડાંસ ઉડાડવા વગેરે સેવા કરવી, નમસ્કાર કરવા, અને રાત્રિએ વીરાસન વાળીને તેની રક્ષા કરવી. ગાયો ઉભી રહે ત્યારે પાપી પુરુષે મત્સરરહિત થઈને નિયમપૂર્વક ઉભા રહેવું, ચાલે ત્યારે નિયમપૂર્વક ચાલવું, બેસે ત્યારે નિયમપૂર્વક બેસવું, માંદી હોય તો દવા ખવરાવવી, ચોર, વાઘ વગેરેના ભયથી બેખાકળી થઈ ગઈ હોય તો શાંત પાડવી, ખાડામાં અથવા તો નદી નેહરામાં પડી ગઈ હોય તો, અથવા તો કાઢવમાં ખુચી ગઈ હોય તો ખાહાર કાઢવી, આમ સર્વ પ્રકારના ઉપાયો કરીને ગાયને દુઃખમાંથી છોડાવવી. સૂર્ય અત્યંત તપતો હોય, વર્ષાદ ઘણો જ વર્ષતો હોય, ટાઢ સારી પેઠે પડતી હોય અથવા તો પવન ખૂબ પુંકતો હોય, ત્યારે શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું રક્ષણ કર્યા વિના પોતાનું રક્ષણ કરવું નહિ. પોતાના અથવા બીજાના ઘરમાં, ક્ષેત્રમાં અથવા તો ખાડામાં ગાય અથવા ખાઈ જતી હોય અથવા તો વાછરડો ધાવી જતો હોય તો તે કોઈને કહેવું નહિ. આ પ્રમાણે ગોહત્યા કરનારો જે પુરુષ ગાયની પાછળ વનમાં જઈને તેની સેવા કરે છે, તે પુરુષ ત્રણ મહિનામાં ગાયની હત્યાના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविभ्यो निवेदयेत् ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પુરુષે વેદ જાણનારા ગ્રાહ્યજ્ઞોને દશ ગાયો તથા એક બળદ દાનમાં આપવો; અને જો તેટલું ધન ન હોય તો પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવું.

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ ઉપપાતકી એવા દ્વિજવર્ણે શુદ્ધિને માટે આ જ વ્રત કરવું, અથવા તો ચાંદ્રાયણ કરવું. પરંતુ અવકીર્ણિએ આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું નહિ પણ નીચેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पये ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ અવકીર્ણિએ (પરસ્ત્રીના સંગથી જેનું ગ્રહાયર્થ ખંડિત થયું હોય તેવા પુરુષે) રાત્રે ચૌદામાં પાકયજ્ઞના વિધિ પ્રમાણે કાણા ગધેડાવડે નિર્ઋતિ નામનું દેવનું યજ્ઞન કરવું.

હૃત્વાંઘ્રૌ વિધિવદ્દોમાનન્તતશ્ચ સમેત્પૃચા ।

વાતેન્દ્રગુસ્થદ્વીનાં જુહુયાત્સર્પિષાહુતીઃ ॥ ૧૧૯ ॥

૧૧૯ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ચૌટામાં ગધેડાની વપાનું નિર્ઝતિ દેવને અગ્નિદાન આપવું અને છેવટે સર્પાસિંચન્તુ મરુતઃ એ ઋચા ભણીને વાયુ, ઇંદ્ર, ગુરુ અને અગ્નિને ધીની આહુતિઓ આપવી.

કામતો રેતસઃ સેકં વ્રતસ્થસ્ય દ્વિજન્મનઃ ।

અતિક્રમં વ્રતસ્યાહુર્ધ્વમજ્ઞા બ્રહ્મવાદિનઃ ॥ ૧૨૦ ॥

૧૨૦ બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં રહેનારો બ્રહ્મચારી ધન્યાપૂર્વક વીર્ય પાડી નાખે તો તેને ધર્મ બ્રહ્મનારા બ્રહ્મવાદીઓ, વ્રતનો અતિક્રમ (ભંગ) કર્યો કહે છે.

મારુતં પુરુહૂતં ચ ગુરું પાવકમેવ ચ ।

ચતુરો વ્રતિનોઽભ્યેતિ બ્રાહ્મં તેજોઽવકીર્ણિનઃ ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૧ અવકીર્ણી પુરુષનું, વેદના સ્વાધ્યાયનું તથા નિત્ય નિયમાનુષ્ઠાનનું તેજ પવન, ઇંદ્ર, બૃહસ્પતિ અને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે.

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૨ માટે અવકીર્ણી નામનું પાપ થઇ જાય ત્યારે ગધેડાનું ચામડું ઓઢી, પોતાનું પાપકર્મ લોકોને કહીને સાત ઘેરથી ભિક્ષા માગી લાવવી.

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।

उपस्पृશંस्त्रિપवणं त्वन्देन स विशुद्ध्यति ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૩ તેઓની પાસેથી મળેલી ભિક્ષાનું દિવસમાં એક વખત ભોજન કરવું, અને ત્રણ વખત સ્નાન કરવું, આમ એક વર્ષ સૂધી કરવાથી અવકીર્ણી પુરુષ શુદ્ધ થાય છે.

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ જાતિભ્રંશકરણ નામના પાપોમાંથી કોઈએક પાપ બાણી જાળને નતિભ્રંશકરણનું કર્યું હોય, તો સાંતપન વ્રત કરવું અને અબ્રાણતાં કર્યું આપદિત હોય, તો પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું.

સંકરાપાત્રકૃત્યાસુ માસં શોધનમૈન્દવમ્ ।

મલિનીકરણીયેષુ તપ્તઃ સ્યાદાવકૈષ્ઠ્યહમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૫ સંકરીકરણ અને અપાત્રીકરણ નામનાં પાપોમાંથી હરકોઈ સંકરીકરણ તથા એક પાપ કર્યું હોય, તો એક મહિનો ચાંદ્રાચણ કરવું, અપાત્રીકરણ પાપનું અને મલિનીકરણ નામનાં પાપોમાંથી હરકોઈ પણ પાપ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો ત્રણ રાત્રિ સૂધી જવની ઉકાળેલી રાખડી પીવી.

તુરીયો બ્રહ્મહત્યાયાઃ ક્ષત્રિયસ્ય વધે સ્મૃતઃ ।

વૈશ્યેષ્ટ્રમાંશો વૃત્તસ્થે શૂદ્રે જ્ઞેયસ્તુ ષોડશઃ ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૬ સદાચારી ક્ષત્રિયનો બાણી બેઠને વધ કર્યો હોય તો બ્રહ્મહત્યાનું ક્ષત્રિયાદિ વર્ણની એક ચતુર્થાંશ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, એટલે ત્રણ વર્ષ સૂધી હલ્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત. બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. સદાચારી વૈશ્યનો વધ કર્યો હોય તો બ્રહ્મહત્યાનું એક અષ્ટમાંશ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, એટલે દોઢ વર્ષ સૂધી બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને સદાચારી શૂદ્રનો વધ કર્યો હોય તો બ્રહ્મહત્યાનું એક ષોડશાંશ એટલે નવ મહિના સૂધી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

અકામતસ્તુ રાજન્યં વિનિષાત્ય દ્વિજોત્તમઃ ।

વૃષભૈકસહસ્રા ગા દ્વિઘાત્સુચરિતવ્રતઃ ॥ ૧૨૭ ॥

૧૨૭ દ્વિજ જાતિનો પુરુષ ઇચ્છા વગર ક્ષત્રિયની હત્યા કરે, તો તેણે સારી રીતે વ્રત કર્યા પછી બ્રાહ્મણોને એક હજાર ગાયો અને એક બળદ આપવો.

ત્ર્યબ્દં ચરેદ્વા નિયતો જટી બ્રહ્મહ્ણો વ્રતમ્ ।

વસન્દૂરતરે ગ્રામાદૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥ ૧૨૮ ॥

૧૨૮ અથવા તો ગામથી દૂર વૃક્ષના મૂળમાં નિવાસ કરી માથે જટા રાખીને નિયમપૂર્વક ત્રણ વર્ષ સૂધી બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥ ૧૨૯ ॥

૧૨૯ દ્વિજવર્ણનો પુરુષ સદાચારી વૈશ્યની અબાણતાં હત્યા કરી જશે, તો તેણે એક વર્ષ સૂધી બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અથવા તો સો ગાયો અને એક બળદ બ્રાહ્મણોને આપવાં.

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ।

वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ ૧૩૦ ॥

૧૩૦ સદાચારી શૂદ્રની અન્નાણતાં હત્યા કરે તો છ મહિના સૂધી પ્રહસ્યહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અથવા તો દશ ઘોળી ગાયો અને એક અળદ પ્રાદ્યણોને આપવાં.

માર્જારનકુલૌ હત્વા ચાષં મળ્દૂકમેવ ચ ।

શ્વગોધોલૂકકાકાંશ્ચ શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૩૧ ॥

પયઃ પિબેત્રિરાત્રં વા યોજનં વાધ્વનો વ્રજેત્ ।

ઉપસ્પૃશેત્સ્રવન્ત્યાં વા સૂક્તં વાન્દૈવતં જપેત્ ॥ ૧૩૨ ॥

૧૩૧-૧૩૨ મીંદડાને, નોળીયાને, ચાષને, દેડકાને, કુતરાને, ચંદનઘોને, ધુવડને ને કાગડાને અન્નાણતાં મારે તો એક ચાંદ્રાયણ પશુપક્ષીઓની હિંસાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અથવા તો ત્રણ રાત્રિ સૂધી દુધ પીને રહેવું, અથવા તો એક યોજન સૂધી પંથ કરવો, અથવા તો ત્રણવાર નદીમાં સ્નાન કરવું, અથવા તો વરુણ દેવતાવાળાં આપોહિષ્ઠા વગેરે સૂક્તનો જપ કરવો. પૂર્વ પૂર્વનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને જે અશક્ત હોય, તેણે પછી પછીનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાં.

અન્નિ કાષ્ઠાણ્યસીં દ્વાત્સર્પે હત્વા દ્વિજોત્તમઃ ।

પલાલભારકં ષ્ણે સૈસકં ચૈકમાષકમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

૧૩૩ દ્વિજ વર્ણના પુરુષે સર્પને મારીને લોહાનો સળિયો આપવો, ષંઠને મારીને એક ભાર પરાળ અથવા તો એક માસો સીસું આપવું.

ઘૃતકુસ્મં વરાહે તુ તિલદ્રોણં તુ તિત્તિરૌ ।

શુકે દ્વિહાયનં વત્સં ક્રૌઞ્ચં હત્વા ત્રિહાયણમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

૧૩૪ વરાહને મારીને ઘીનો ઘડો આપવો, તેતરને મારીને એક દ્રોણ ભર તલ આપવા, પોપટને મારીને બે વર્ષનો વાછરડો અને કુઠ્યને મારીને ત્રણ વર્ષનો વાછરડો આપવો.

હત્વા હંસં બલાકાં ચ વકં વર્હિણમેવ ચ ।

વાનરં શ્યેનમાસૌ ચ સ્પર્શયેદ્વાહ્નણાય ગામ્ ॥ ૧૩૫ ॥

૧૩૫ હંસને, બગલીને, બગલાને, મોરને, વાંદરાને, શકરાને ને ભાસને મારીને પ્રાદ્યણને ગાયનું દાન આપવું.

વાસો દ્વાદ્વયં હત્વા પચ્ચ નીલાન્વૃષાન્નાજમ્ ।

અજમેપાવનદ્વાહં સ્વરં હત્વૈકહાયનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

૧૩૬ ઘોડાને મારીને વસનું દાન દેવું, હાથીને મારીને પાંચ શ્યામ રંગના બળદોનું દાન દેવું, બકરાને અને મેંઢાંને મારીને બળદનું દાન દેવું, ગધેડાને મારીને એક વર્ષના વાછરડાનું દાન દેવું.

ક્રવ્યાદાંસ્તુ મૃગાન્હત્વા ધેનું દદ્યાત્પયસ્વિનીમ્ ।

અક્રવ્યાદાન્વત્સતરીમુષ્ટ્રં હત્વા તુ કૃષ્ણલમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

૧૩૭ માંસાહારી પશુઓને મારીને હુઝળી ગાયનું દાન દેવું, માંસાહાર નહિ કરનારાં પશુઓને મારીને વાછરડીનું અને ઊંટને મારીને એક રતિભાર સુવર્ણનું દાન દેવું.

જીનકાર્મુકવસ્તાવીન્પૃથગ્દદ્યાદ્વિશુદ્ધયે ।

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં નારીર્હત્વાઽનવસ્થિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

૧૩૮ બ્રાહ્મણે વ્યભિચારિણી બ્રાહ્મણીની હત્યા કરીને શુદ્ધ થવા માટે મૃગચર્મનું દાન દેવું, ક્ષત્રિયે વ્યભિચારિણી ક્ષત્રિયાણીની હત્યા કરીને શુદ્ધ થવા માટે ધનુષનું દાન દેવું, વૈશ્યે વ્યભિચારિણી વાણીયણની હત્યા કરીને શુદ્ધ થવા માટે બકરાનું દાન દેવું અને શૂદ્રે વ્યભિચારિણી શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીની હત્યા કરીને શુદ્ધ થવા માટે ઘેટાનું દાન દેવું.

દાનેન વધનિર્ણેકં સર્પાદીનામશ્નુવન્ ।

એકૈકશશ્ચરેત્કુચ્છ્રં દ્વિજઃ પાપાપનુત્તયે ॥ ૧૩૯ ॥

૧૩૯ દ્વિજ વર્ણના પુરુષો ઉપર કહેલાં સર્પ વગેરે પ્રાણીઓની હત્યાનાં પાપોને દાનથી ટાળવાને અસમર્થ હોય, તો તેણે પ્રત્યેક પ્રાણીની હિંસાનું પાપ મટાડવા માટે એક એક પ્રાણપત્ય કરવું.

અસ્થિમતાં તુ સત્ત્વાનાં સહસ્રસ્ય પ્રમાપણે ।

પૂર્ણે ચાનસ્યનસ્થનાં તુ શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૪૦ ॥

૧૪૦ હાડકાંવાળાં એક હજાર પ્રાણીઓની હત્યા કરી હોય અને હાડકાં વિનાનાં એક ગાડું ભરાય તેટલાં પ્રાણીઓની હિંસા કરી હોય તો શૂદ્રની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું (ચાંદ્રાયણ કરવું).

(વર્ણનામાનુપૂર્વ્યેણ ત્રયાણામવિશેષતઃ ।

અમત્યા ચ પ્રમાણ્ય સ્ત્રીં શૂદ્રહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥

અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણની સ્ત્રીને અજાણતાં મારી નાખી હોય તો શૂદ્રની હત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.)

કિંચિદેવ તુ વિપ્રાય દદ્યાદસ્થિમતાં વધે ।

અનસ્થનાં ચૈવ હિંસાયાં પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૪૧ ॥

૧૪૧ હાડકાંવાળાં પ્રાણીઓની હિંસાના પ્રાયશ્ચિત્તમાં પ્રાદક્ષિણેને કંઈક દક્ષિણા દેવી, પરંતુ હાડકાં વિનાનાં પ્રાણીઓની હિંસામાં પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે.

ફલદાનાં તુ વૃક્ષાણાં હેતુને જપ્યમૃકૂચાતમ્ ।

ગુલ્મવહ્લીલતાનાં ચ પુષ્પિતાનાં ચ વીરુધામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

૧૪૨ ફળ આપનારાં આંખા વગેરે વૃક્ષાને, ગુલ્મોને, ગળો વગેરેના વેલાઓને તથા પુષ્પવાળી લતાઓને કાપી હોય, તો તે પાપનાં નિવારણ કરવા માટે એકસો ઋચાનો પાઠ કરવો.

અન્નાદ્યજાનાં સત્વાનાં રસજાનાં ચ સર્વશઃ ।

ફલપુષ્પોદ્ભવાનાં ચ ઘૃતપ્રાશો વિશોધનમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

૧૪૩ અનાજમાંથી ઉત્પન્ન થનારા, ગોળ વગેરે રસમાંથી ઉત્પન્ન થનારા, ઉંખરા વગેરે ફળમાંથી ઉત્પન્ન થનારા, મહુડાં વગેરેના પુષ્પોમાંથી ઉત્પન્ન થનારા જીવ જંતુની હત્યા થઈ જાય, તો માત્ર ઘીનું પ્રાશન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે.

કૃષ્ટજાનામોષધીનાં જાતાનાં ચ સ્વયં વને ।

વૃથાલક્ષ્મૈઽનુગચ્છેદ્રાં દિનમેકં પયોવ્રતઃ ॥ ૧૪૪ ॥

૧૪૪ ખેતરમાં ખેડવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા વનમાં પોતાની મેળે ઉગી નીકળેલી ઔષધિઓને નિરર્થક કાપી હોય, તો એક દિવસ માત્ર દૂધનો આહાર કરીને ગાયની પાછળ વનમાં ફરવું.

એતૈર્વૈતૈરપોહ્યં સ્યાદેનો હિંસાસમુદ્ભવમ્ ।

જ્ઞાનાજ્ઞાનકૃતં કૃત્સ્તં શ્રુણુતાનાદ્યમક્ષણે ॥ ૧૪૫ ॥

૧૪૫ જાણતાં અથવા તો અજ્ઞાણતાં હિંસા કરવાથી જે કંઈ પાપ લાગ્યું હોય, તે સર્વ ઉપર કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરીને નાશ કરવું. હવે હું તમને અલક્ષ્ય અથવા તો અપેય પદાર્થના લક્ષણથી તથા પાનથી લાગતાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહું છું તે તમે સાંભળો.

*અજ્ઞાનાદ્વારુણીં પીત્વા સંસ્કારેણૈવ શુદ્ધયતિ ।

મતિપૂર્વમનિર્દેશ્યં પ્રાણાન્તિકમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૪૬ ॥

*પેદી શિવાયની ગોડી તથા માધ્વી જાતની મદિરાને અજ્ઞાણતાં પીનારો પુરુષ ગૌતમે કહેલું તમકૃત્યૂ મૂત કરીને પુનઃ સંસ્કાર કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને જાણી

૧૪૬ અન્નાણુતાં વારુણી નામની મહિરા પીધી હોય તો ફરીને દ્વિજ
ભતિના સંસ્કારો કરવાથી જ શુદ્ધ થવાય છે, પરંતુ
અભક્ષ્ય ભક્ષણનું
અને અપેયપાનનું
પ્રાયશ્ચિત્ત.
બુદ્ધિપૂર્વક જ વારુણી પીધી હોય તો પ્રાણાંત પ્રાય-
શ્ચિત્ત કરવું નહિ, પણ એક વર્ષ સૂધી ચોખાની કણકી
અથવા તો ખોળ સંત્રીએ ખાધને રહેવું. આવી ધર્મ-
શાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

અપઃ સુરામાજનસ્થા મધ્યમાન્ડસ્થિતાસ્તથા ।

પશ્ચરાત્રં પિવેત્પીત્વા શઙ્ખપુષ્પીશૃતં પયઃ ॥ ૧૪૭ ॥

૧૪૭ જેણે સુરાના અને મધના વાસણમાં ભરેલું પાણી પીધું હોય
તેણે પાંચ રાત્રિ સૂધી શંખાવલીનાં પુષ્પોનો કઢો પીવો.

સ્પૃષ્ઠા દત્વા ચ મહિરાં વિધિવત્પ્રતિશૃણુ ચ ।

શૂદ્ધોચ્છિષ્ટાશ્ચ પીત્વાપઃ કુશવારિ પિવેત્ત્યહમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

૧૪૮ જે મહિરાને અડક્યો હોય, જેણે મહિરાનું દાન લીધું હોય, જેણે
વિધિપૂર્વક મહિરાનું દાન લીધું હોય તથા જેણે શૂદ્રનું ઉચ્છિષ્ટ પાણી પીધું
હોય, તેણે ત્રણ દિવસ સૂધી દર્ભ સાથે ઉકાળેલું પાણી પીવું.

બ્રાહ્મણસ્તુ સુરાપસ્ય ગન્ધમાગ્રાય સોમપઃ ।

પ્રાણાનપ્સુ ત્રિરાયસ્ય ઘૃતં પ્રાશ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૪૯ ॥

૧૪૯ સોમપાન કરનારો (સોમ યજ્ઞ કરનારો) જે બ્રાહ્મણ મધપાન
કરનારાના મુખના ગંધને ગ્રહણ કરે તો, તે પાણીમાં બેસી ત્રણ પ્રાણાયામ
કરવાથી તથા ઘીનું પ્રાશન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

અજ્ઞાનાત્પ્રાશ્ય વિષ્મૂત્રં સુરાસંસ્પૃષ્ટમેવ ચ ।

પુનઃ સંસ્કારમર્હન્તિ ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ॥ ૧૫૦ ॥

૧૫૦ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના પુરુષો અન્નાણુતાં
નરક, મૂત્ર અથવા તો જેને મહિરાનો સ્પર્શ થયો હોય તેવી વસ્તુ ખાય, તો
તેઓને ફરીને ઉપનયન સંસ્કાર કરવો.

વપનં મેઘલાદન્ડૌ ભૈક્ષચર્યા વ્રતાનિ ચ ।

નિવર્તન્તે દ્વિજાતીનાં પુનઃસંસ્કારકર્મણિ ॥ ૧૫૧ ॥

બેઘને ગૌડી તથા માધ્વીનું પાન કરે, તો તે બે મધ બીજાં નવ કરતાં ચઢતાં હોવાથી
મનુષ્યે 'કળાનૃવા મક્ષયેદન્દમ્' એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્ષ દિવસ સૂધી ચોખાની
કણકી, ખોળ વગેરે ખાધને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

૧૫૧ ત્રણે વર્ણના પુરુષોને ફરીને ઉપનયન સંસ્કાર કરવો હોય ત્યારે તેઓએ મુંડન કરાવવું નહિ, મેખલા અને દંડ ધારણ કરવાં નહિ, તથા ભીક્ષા-ચરણ અને વેદાધ્યયન માટે કરવામાં આવતાં વ્રતો પણ કરવાં નહિ.

અમોજ્યાનાં તુ મુક્તવાન્ સ્ત્રીશૂદ્રોઽચ્છિષ્ટમેવ ચ ।

જગ્ધ્વા માંસમમક્ષ્યં ચ સપ્તરાત્રં યવાન્પિબેત્ ॥ ૧૫૨ ॥

૧૫૨ અસત્ શૂદ્ર, વ્યાજખોરા વગેરે પુરુષોનું અન્ન તથા સ્ત્રીઓનું અને શૂદ્રોનું ઉઘ્ચિષ્ટ અન્ન ખાધને તથા શાસ્ત્રમાં ભક્ષણ કરવાને અયોગ્ય કરાવેલું માંસ ખાધને સાત રાત્રિ સૂધી જવની રાખ પીવી.

શુક્તાનિ ચ કષાયાંશ્ચ પીત્વા મેઘ્યાન્યપિ દ્વિજઃ ।

તાવદ્ભવત્યપ્રયતો યાવત્તન્ન વ્રજત્યધઃ ॥ ૧૫૩ ॥

૧૫૩ આથાઓ, ખેહડાં વગેરે તુરા પદાર્થો તથા પવિત્ર કાઢા અથવા તો વિરેચન પીધા પછી તે પાચન થઇને જ્યાં સૂધી ખહાર નીકળતાં નથી ત્યાં સૂધી પુરુષ અપવિત્ર ગણાય છે.

વિદ્વરાહરોષ્ટ્રાણાં ગોમાયોઃ કષિકાકયોઃ ।

પ્રાણ્ય મૂત્રપુરીષાણિ દ્વિજશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

૧૫૪ વિષ્ઠા ખાનારાં ગામનાં ભુંડ, ગધેડાં, ઉંટ, શિયાળ, વાંદરાં અને કાગડાનાં મૂત્ર પીવામાં આવે તથા વિષ્ઠા ખાધામાં આવે તો દ્વિજ વર્ણના પુરુષો શુદ્ધિને માટે ચાંદ્રાયણ કરવું.

શુષ્કાણિ મુક્ત્વા માંસાનિ મૌસાનિ કવકાનિ ચ ।

અજ્ઞાતં ચૈવ સૂનાસ્થમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

૧૫૫ સૂકાં માંસ, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થનારી મીંદડાની ખળિ વગેરે, અજ્ઞાપ્યા પશુનું માંસ તથા ઠસાઈખાનાનું માંસ, જેણે ખાધું હોય તેણે શુદ્ધ થવા માટે ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવું.

ક્રવ્યાદસૂકરોષ્ટ્રાણાં કુકુટાનાં ચ મક્ષણે ।

નરકાકલરાણાં ચ તપ્તકૃચ્છ્રં વિશોધનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

૧૫૬ કાચું માંસ ખાનારાં સુવર, ઉંટ, કુકડાં, મનુષ્ય, કાગડા અને ગધેડાનું જેણે માંસ ખાધું હોય તે, તપ્તકૃચ્છ્ર નામનું વ્રત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

માસિકાન્નં તુ યોઽશ્રીયાદસમાવર્તકો દ્વિજઃ ।

સ ત્રીણ્યહાન્યુપવસેદેકાહં ચોદકે વસેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

૧૫૭ જેનો સમાવર્તન નામનો સંસ્કાર પૂરો થયો નથી એવો દ્વિજ જાતિનો બ્રહ્મચારી, જે માસિક શ્રાદ્ધનું અન્ન જમે તો તેણે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવા અને એક દિવસ પાણીમાં ખેસી રહેવું.

બ્રહ્મચારી તુ યોઽશ્વીયાન્મધુ માંસં કથંચન ।

સ કૃત્વા પ્રાકૃતં કૃચ્છ્રં વ્રતશેષં સમાપયેત્ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૫૮ જે બ્રહ્મચારી મધનો અને માંસનો આહાર કરે, તેણે એક પ્રાણપત્ય વ્રત કર્યા પછી બ્રહ્મચર્ય વ્રતની સમાપ્તિ કરવી.

વિડાલકાકારવૃચ્છિષ્ઠં જમ્ધ્વા શ્વનકુલસ્ય ચ ।

કેશકીટાવપન્નં ચ પિવેદ્બ્રહ્મસુવર્ચલામ્ ॥ ૧૫૯ ॥

૧૫૯ મીંદડાનું, ડાગડાનું, ઉંદરનું, કુતરાનું, નોળીઆનું ઉચ્છિષ્ઠ ખાવામાં આવ્યું હોય, વાળવાળું અન્ન તથા ધનેડાવાળું અન્ન ખાવામાં આવ્યું હોય તો શુદ્ધિ માટે બ્રહ્મસુવર્ચલા નામની ઔષધીને ઉકાળીને પીવી.

અમોઝ્યમન્નં નાત્તવ્યમાત્મનઃ શુદ્ધિમિચ્છતા ।

અજ્ઞાનમુક્તં તૂત્તાર્યં શોધ્યં વાપ્યાશુ શોધનૈઃ ॥ ૧૬૦ ॥

૧૬૦ શુદ્ધ રહેવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે અભોજ્ય અન્ન કોઈપણ દાહાડો ખાવું નહિ, અભોજ્યતાં ખવાઈ ગયું હોય તો ઉલટીવડે તેને બહાર કાઢી નાખવું, પરંતુ ઉલટી થાય નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્તો કરીને તુરત તેની શુદ્ધિ કરવી.

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।

स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ ૧૬૧ ॥

૧૬૧ આ પ્રમાણે અભક્ષ્ય પદાર્થના ભક્ષણનાં જૂદાં જૂદાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં. હવે ચોરીનાં પાપનો નાશ કરનારાં પ્રાયશ્ચિત્તોનો વિધિ સાંભળો.

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨ જે પુરુષ પોતાની જાતિના પુરુષના ઘરમાંથી ધાન્યની, રાંધેલાં અન્નની તથા ધનની જાણી જોઈને ચોરી કરે, તે એક વર્ષ ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત. સૂધી પ્રાણપત્ય વ્રત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।

कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ ૧૬૩ ॥

૧૬૩ મનુષ્યોનું, સ્ત્રીઓનું, ક્ષેત્રનું અથવા તો ઘરનું હરણ કરે, તથા ક્ષેત્રને માટે કુવાનું અને વાવનું બંધું પાણી લઈ જાય, તે પુરુષે પાપની શુદ્ધિ માટે એક ચાંદ્રાચણ વ્રત કરવું.

દ્રવ્યાણામલ્પસારાણાં સ્તેયં કૃત્વાન્યવેશ્મતઃ ।

ચૈત્સાંતપનં કૃચ્છ્રં તન્નિર્યાત્યાત્મશુદ્ધયૈ ॥ ૧૬૪ ॥

૧૬૪ થોડી કિંમતના સીસું, જસત, લોહું વગેરે પદાર્થોની બીજના ઘરમાંથી ચોરી કરી હોય, તો તે તે પદાર્થ તેના ધણીને પાછા આપવા અને પોતાની શુદ્ધિને માટે સાંતપન કૃચ્છ્ર વ્રત કરવું.

લક્ષ્યમોજ્યાપહરણે યાનશય્યાસનસ્ય ચ ।

પુષ્પમૂલફલાનાં ચ પશ્ચગવ્યં વિશોધનમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

૧૬૫ લાડુ વગેરે લક્ષ્ય, અને દુધપાક વગેરે લોભ્ય પદાર્થોની, વાહનોની, શય્યાની, આસનની, પુષ્પોની, મૂળોની, (કંદોની) અને ફળોની ચોરી કરી હોય, તો પંચગવ્યના પ્રાશનથી શુદ્ધ થવાય છે.

તૃણકાષ્ઠદ્રુમાણાં ચ ગુણ્કાન્નસ્ય ગુહસ્ય ચ ।

ચેલચર્મામિષાણાં ચ ત્રિરાત્રં સ્યાદ્ભોજનમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

૧૬૬ ખડ, લાકડાં, ઝાડ, શુષ્ક અન્ન (ચોખા વગેરે), ગોળ, વસ્ત્ર, ચામડાં અને માંસની ચોરી કરી હોય, તેણે ત્રણ રાત્રિ સૂધી ઉપવાસ કરવો.

મણિમુક્તાપ્રવાલાનાં તામ્રસ્ય રજતસ્ય ચ ।

અયઃકાંસ્યોપલાનાં ચ દ્વાદશાહં કળાન્નતા ॥ ૧૬૭ ॥

૧૬૭ જેણે મણિ, મોતી, પરવાળાં, તાંબું, રૂપું, લોહું, કાંસું અને પત્થરની ચોરી કરી હોય, તેણે બાર દિવસ સૂધી ચોખાની કણકીનો આહાર કરવો.

કાર્પાસકીટજોર્ણાનાં દ્વિશૈકશફસ્ય ચ ।

પક્ષિગન્ધૌપધીનાં ચ રજ્જ્વાશ્ચૈવ ત્ર્યહં પયઃ ॥ ૧૬૮ ॥

૧૬૮ કપાસનાં, રેશમનાં અને ઉનનાં વસ્ત્રોની, બે ખરીનાં અને એક ખરીનાં પશુઓની, પક્ષીઓની, સુગંધી પદાર્થોની, ઔષધીઓની અને દોરડીઓની જે ચોરી કરે, તેણે ત્રણ દિવસ સૂધી દૂધનો આહાર કરવો.

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

अगम्यागमनीयं तु व्रतैरोभिरपानुदेत् ॥ ૧૬૯ ॥

૧૬૯ દ્વિજ વર્ણના પુરુષે ઉપર કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરીને ચોરીનાં
અગમ્યાગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત. પાપનો નાશ કરવો અને અગમ્યા (ગમન કરવાને અયો-
ગ્ય) સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવાથી લાગેલું પાપ નીચેના
પ્રાયશ્ચિત્તોથી દૂર કરવું.

ગુરુતલ્પવ્રતં કુર્યાદ્રેતઃ સિક્ત્વા સ્વયોનિષ્ઠ ।

સરયુઃ પુત્રસ્ય ચ સ્ત્રીષુ કુમારીષ્વન્ત્યજાસુ ચ ॥ ૧૭૦ ॥

૧૭૦ સહોદર ભગિની સાથે, મિત્રની સ્ત્રી અને પુત્રની સ્ત્રી સાથે, કુમા-
રિકાની સાથે તથા ચંડાળ જાતિની સ્ત્રી સાથે ગમન કર્યું હોય તો ગુરુની પત્ની
સાથે ગમન કરવાનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે કરવું.

પૈતૃષ્વસેર્યાં ભગિનીં સ્વસ્ત્રીયાં માતુરેવ ચ ।

માતુશ્ચ આતુસ્તનયાં ગત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

૧૭૧ જે પુરુષ કુંઠની, માશીની અને મામાની દીકરી સાથે ગમન
કરે તેણે ચાન્દ્રાયણ નામનું વ્રત કરવું.

* ઇતાસ્તિસસ્તુ માર્યર્થે નોપયચ્છેત્તુ બુદ્ધિમાન્ ।

જ્ઞાતિત્વેનાનુપેયાસ્તાઃ પતતિ હુપયન્નથઃ ॥ ૧૭૨ ॥

૧૭૨ બુદ્ધિમાન્ પુરુષે ઉપર કહેલી ત્રણે કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો
નહિ. તે કન્યાઓ અંધ હોવાથી તેઓની સાથે પરણાય નહિ. જે પુરુષ મામા
વગેરેની કન્યા સાથે પરણે છે, તે પતિત થાય છે.

અમાનુષીષુ પુરુષ ઉદક્યાયામયોનિષ્ઠ ।

રેતઃ સિક્ત્વા જલે ચૈવ કૃચ્છ્રં સાંતપનં ચરેત્ ॥ ૧૭૩ ॥

૧૭૩ પશુયોનિઓમાં, અટકાવવાળી સ્ત્રીમાં, મુખમાં અને પાણીમાં
વીર્યનો પાત કરીને સાંતપન નામનું વ્રત કરવું.

* ઋગ્વેદમાં માતુલસ્યેવ યોષા એ મંત્રમાં મામાની કન્યા ભાણેજનો ભાગ
ગણાય છે એવા ઉપમાન ઉપરથી દક્ષિણાત્યો મામાની કન્યા સાથે વિવાહ થઈ શકે
એમ સિદ્ધ કરે છે; પરંતુ તેવાં અર્થવાદવાળાં વચનથી જો મામાની કન્યાના વિવાહને
સિદ્ધ કરીએ તો પછી વિધવેવ દેવરં એ ઉપમાનથી વિધવાવિવાહ પણ સિદ્ધ થશે.
તેમ જ યમ, યમીના સંવાદથી સગા ભાઈ બહેનનો વિવાહ પણ સિદ્ધ થશે. પરંતુ તે
તે વૈદિકમંત્રો ઉપમાન વાક્યો છે, વિધિ વાક્યો નથી અને તે ઉપમાન વાક્યો તે તે
કાર્યોની અધમતા દર્શાવનારાં છે, એ વાત ધર્મશાસ્ત્રના નિષેધવચનથી સિદ્ધ થાય છે.
માટે દક્ષિણાત્યોમાં જે માતુલી કન્યાનો વિવાહ છે તે અશાસ્ત્રીય છે.

*મૈથુનં તુ સમાસેવ્ય પુંસિ યોષિતિ વા દ્વિજઃ ।

ગોયાનેડ્ડુ દિવા ચૈવ સવાસાઃ સ્નાનમાચરેત્ ॥ ૧૭૪ ॥

૧૭૪ દ્વિજ જાતિના પુરુષે પુરુષની સાથે સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ કર્મ કરીને, અથવા બળદવાળા ગાડામાં, પાણીમાં કે દિવસે સ્ત્રીની સાથે મૈથુન કરીને વસ્ત્રો સહિત સ્નાન કરવું.

ચણ્ડાલાન્ત્યસ્ત્રિયો ગત્વા મુક્ત્વા ચ પ્રતિગૃહ્ય ચ ।

પતત્યજ્ઞાનતો વિપ્રો જ્ઞાનાત્સામ્યં તુ ગચ્છતિ ॥ ૧૭૫ ॥

૧૭૫ બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણતાં ચંડાળ, સ્ત્રેષ્ઠ અથવા તો અંત્યજ જાતિની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી, તેઓની સાથે ભોજન કરવાથી તથા તેઓની પાસેથી દાન લેવાથી પતિત થાય છે અને જાણી જોઈને ઉપર પ્રમાણે કરે છે તો તેના સમાન થાય છે.

વિપ્રદુષ્ટાં સ્ત્રિયં ભર્તા નિરુદ્ધ્યાદેકવેશ્મનિ ।

યત્પુંસઃ પરદારેષુ તત્ત્વૈનાં ચારયેદ્રતમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

૧૭૬ સ્ત્રી, ધન્યપૂર્વક વ્યસિયાર કરે, તો પુરુષે તેને ઘરમાં કેદ કરવી અને પુરુષને પોતાની જાતિની પરસ્ત્રી સાથે ગમન કરવાનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત એ સ્ત્રીને કરાવવું.

સા ચૈત્પુનઃ પ્રદુષ્યેત્તુ સદ્ગોનોપયન્નિતા ।

કૃચ્છ્રં ચાન્દ્રાયણં ચૈવ તદ્વ્યાઃ પાવનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

૧૭૭ તે સ્ત્રી જો પોતાની જાતિના પુરુષની પ્રાર્થના ઉપરથી કરીને વ્યસિયાર કરે, તો તે ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવાથી પવિત્ર થાય છે, આમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

(બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં સ્ત્રિયઃ શૂદ્રેડપસદ્ગતાઃ ।

અપ્રજાતા વિશુદ્ધયેયુઃ પ્રાયશ્ચિત્તેન નેતરાઃ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સ્ત્રીઓ શૂદ્રની સાથે વ્યસિયાર કરે અને તેને જો ગર્ભ રહે નહિ તો તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, પરંતુ ગર્ભવાળી થયેલી સ્ત્રીઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શુદ્ધ થતી નથી.)

યત્કરોત્યેકરાત્રેણ વૃષલીસેવનાદ્વિજઃ ।

તદ્દૈક્ષમુગ્જપન્નિત્યં ત્રિભિર્વૈર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૭૮ ॥

* આ સ્નાન પ્રાયશ્ચિત્ત તરિકે સમજવું નહિ, પરંતુ શરીરની શુદ્ધિ માટે કહ્યું છે.

૧૭૮ દ્વિજ જાતિના પુરુષને એક રાત્રિ સ્વેચ્છ જાતિની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવાથી જે પાપ લાગે છે તે પાપ, ત્રણ વર્ષ સૂધી નિત્ય ભિક્ષા માગીને ભોજન કરવાથી તથા નિત્ય ગાયત્રીનો જપ કરવાથી નાશ પામે છે.

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।

પતિતૈઃ સંપ્રયુક્તાનામિમાઃ શ્રુણુત નિષ્કૃતીઃ ॥ ૧૭૯ ॥

૧૭૯ આ પ્રમાણે ગ્રાહ્ય વગેરે ચારેય વર્ણના પાપીઓને શુદ્ધ કરનારાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં. હવે પતિતોની સાથે સંસર્ગ કરનારાઓની શુદ્ધિ કહું છું, તે સાંભળો.

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

યાજનાવ્યાપનાઘૌનાન્ન તુ યાનાસનાશનાત્ ॥ ૧૮૦ ॥

૧૮૦ એક વર્ષ સૂધી પતિતોની (પાપીઓની) સાથે એક વાહનમાં બેસવાથી, એક આસન ઉપર બેસવાથી અને એક પંક્તિમાં સાથે બેસીને ભોજન કરવાથી પુરુષ પતિત થાય છે. પરંતુ પતિતને યજ્ઞ કરાવવાથી, વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવવાથી તથા પરસ્પર કન્યા લેવાદેવાનો વ્યવહાર કરવાથી તો તુરંત જ પતિત થાય છે.

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

સ તસ્યૈવ વ્રતં કુર્યાત્તસંસર્ગવિશુદ્ધયે ॥ ૧૮૧ ॥

૧૮૧ જે મનુષ્ય ઉપર કહેલા પતિતોમાંથી જે પતિતની સાથે સંસર્ગ કરે, તેણે તે પતિતના સંસર્ગથી લાગેલાં પાપની શુદ્ધિને માટે તે પતિતનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।

નિન્દિતેઽહનિ સાયાહ્ને જ્ઞાત્યૃત્વિગુરુસંનિધૌ ॥ ૧૮૨ ॥

૧૮૨ પતિત પુરુષ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ તો તેના સપિંડીઓએ તથા કાળે ઘડે સ્નાનનો વિધિ. મામા, કૃધ, માસી વગેરેના પુત્રોએ ચોથ, નવમી વગેરે રિક્તા તિથિને દહાડે સાયંકાળે નગરની બાહાર જઈને તથા નાતિલાઓ, શુરુજનો અને ઋત્વિજોની સમક્ષમાં નીચે પ્રમાણે ઉદક-ક્રિયા કરવી.

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ।

અહોરાત્રમુપાસીરન્નશૌચં બાન્ધવૈઃ સહ ॥ ૧૮૩ ॥

૧૮૩ દાસીએ પાણીથી ભરેલા બુના ઘડાને પ્રેતની પેઠે પગની પાટુ મારીને ફેાડી નાખવો, અને પતિતના સપિંડીઓએ આંધવોની સાથે એક રાત્રિ દિવસ તે પતિતનું આશૌચ પાળવું.

નિવર્તેરંશ્ચ તસ્માત્તુ સંભાષણસહાસને ।

દાયાદ્યસ્ય પ્રધાનં ચ યાત્રા ચૈવ હિ લૌકિકી ॥ ૧૮૪ ॥

૧૮૪ અને તે પછી સપિંડીઓએ તે પતિતની સાથે સંભાષણ કરવું નહિ, એક આસન ઉપર સાથે બેસવું નહિ, તેને વારસાનો હિસ્સો આપવો નહિ તથા તેની સાથે લૌકિક વ્યવહાર પણ કરવો નહિ.

જ્યેષ્ઠતા ચ નિવર્તેત જ્યેષ્ઠાવાપ્યં ચ યદ્દનમ્ ।

જ્યેષ્ઠાંશં પ્રાપ્તુયાચ્છાસ્ય યવીયાન્ગુણતોઽધિકઃ ॥ ૧૮૫ ॥

૧૮૫ પતિતને જ્યેષ્ઠ ભાઈ તરીકે માન આપવું નહિ, તેમ જ્યેષ્ઠ ભાઈ તરીકે તેને વધારાનો વીશમો ભાગ પણ આપવો નહિ, જ્યેષ્ઠ ભાઈનો વધારા તરીકેનો વિશમો ભાગ તેનો અધિક ગુણવાન્ નાનો ભાઈ મેળવે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તે તુ ચરિતે પૂર્ણકુસ્મધપાં નવમ્ ।

તેનૈવ સાર્ધં પ્રાસ્યેયુઃ સ્નાત્વા પુણ્યે જલાશયે ॥ ૧૮૬ ॥

૧૮૬ પરંતુ પતિત જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તેના સપિંડીઓએ અને આંધવોએ તે પતિતની સાથે જ પવિત્ર જળાશયપર જઈને સ્નાન કરવું અને પાણીથી ભરેલા કોરા ઘડાને પવિત્ર જળાશયમાં નાંખવો.

સ ત્વપ્સુ તં ઘટં પ્રાસ્યં પ્રવિશ્ય ભવનં સ્વકમ્ ।

સર્વાણિ જ્ઞાતિકાર્યાણિ યથાપૂર્વં સમાચરેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

૧૮૭ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારા પુરુષે પાણીથી ભરેલો નવો ઘડો જળાશયમાં નાખીને પોતાને ઘેર આવવું અને જ્ઞાતિનાં સર્વ કાર્યો પ્રથમની પેઠે કરવાં.

एतदेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नપानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ ૧૮૮ ॥

૧૮૮ સ્ત્રીઓ પતિત થઈ જાય તો તેણે પણ ઉપર પ્રમાણે જ સર્વ વિધિ કરવો (અને પુરુષોએ તેનો ત્યાગ નહિ કરવો), પરંતુ ઘરની પાસે એક ઓરડીમાં પતિત સ્ત્રીઓએ રહેવું અને તેના ભત્રીજા તેને વસ્ત્રો તથા અન્ન-પાન આપવાં.

एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किंचित्सहाचरेत् ।

કૃતનિર્ણેજનાંશ્રૈવ ન જુગુપ્સેત કર્હિંચિત્ ॥ ૧૮૯ ॥

૧૮૯ જે પાતકીઓએ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ન હોય તેવા પુરુષોની સાથે યાજન, અધ્યાપન અને દાન લેવા દેવા વગેરે કંઈ પણ કર્મ કરવું નહિ, તેમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થયેલાઓની કોઈ દહાડો નિંદા પણ કરવી નહિ.

*बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

શરણાગતહનૂંશ્ચ સ્ત્રીહનૂંશ્ચ ન સંવસેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

૧૯૦ બાળહત્યા કરનારા, કૃતઘ્ની, શરણાગતનો નાશ કરનારા તથા સ્ત્રીઓની હત્યા કરનારા પુરુષોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તોપણ તેઓની સાથે સહવાસ કરવો નહિ.

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

તાંશ્ચારયિત્વા ત્રીન્કૃચ્છ્રાન્યથાવિધ્યુપનાયયેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

૧૯૧ જે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ઉપવીત આપવાને સમયે ઉપવીત આપ્યું ન હોય તેને ત્રણ બ્રાહ્મણ કરાવીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ઉપવીત આપવું.

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।

બ્રહ્મણા ચ પરિત્યક્તાસ્તેષામપ્યેતદાદિશેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

૧૯૨ જે દ્વિજ જાતિના પુરુષો પોતાની જાતિનું કર્મ તણ દધને બીજી જાતિનું કર્મ કરતા હોય, અને ઉપનયન સંસ્કારવાળા છતાં પણ વેદ ભણેલા ન હોય તેવાઓને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો તેઓને પણ આ જ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.

यद्गृहीतेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

તસ્યોત્સર્ગેણ શુદ્ધયન્તિ જપ્યેન તપસૈવ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

૧૯૩ જે બ્રાહ્મણ નિદિત કર્મ કરીને એટલે નીચની પાસેથી દાનાદિકે લઈને ધન મેળવે તે બ્રાહ્મણ તે ધનનો ત્યાગ કરી દેવાથી, જપ કરવાથી તથા તપ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

* ૧૮૭ મા શ્લોકમાં કહ્યું કે; પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી જાતિનાં સર્વ કાર્ય કરવાં, તે આ શ્લોકમાં દર્શાવેલા પતિતો શિવાયના બીજાઓના મુખ્યધર્મો બાણવું.

જાપિત્વા ત્રીણિ સાવિત્ર્યાઃ સહસ્રાણિ સમાહિતઃ ।

માસં ગોષ્ઠે પયઃ પીત્વા મુચ્યતેઽસત્પતિગ્રહાત્ ॥ ૧૯૪ ॥

૧૯૪ જેણે દુધ પુરુષની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કર્યો હોય, (દાન લીધું હોય) તે પુરુષ સાવધાન થઈ, એક મહિના સૂધી ગાયની કોડમાં રહી ગાયનું દુધ પી, નિત્ય ત્રણ હજાર ગાયત્રીનો જપ કરવાથી પવિત્ર થાય છે.

ઉપવાસકૃશં તં તુ ગોત્રજાત્પુનરાગતમ્ ।

પ્રણતં પ્રતિ પૃચ્છેયુઃ સામ્યં સૌમ્યેચ્છસીતિ કિમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

૧૯૫ ઉપવાસ કરવાથી દુર્બળ થઈ ગયેલા અને કોડમાંથી પાછા આવી, પ્રણામ કરીને ઉભા રહેલા પુરુષને બ્રાહ્મણોએ પૂછવું કે હે સૌમ્ય! તું અમારી સાથે સમાનભાવને ધરે છે? અર્થાત્ હવે તું દુષ્ટોની પાસેથી દાન લઈશ નહિ?

સત્યમુક્ત્વા તુ વિપ્રેષુ વિકિરેદ્યવસં ગવામ્ ।

ગોભિઃ પ્રવર્તિતે તીર્થે કુર્યુસ્તસ્ય પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

૧૯૬ એટલે પાતકીએ ‘હવે હું દુષ્ટોની પાસેથી દાન લઈશ નહિ,’ આમ બ્રાહ્મણોની પાસે સત્ય વાત કહીને ગાયોને ખડ નાખવું, અને જે માર્ગેથી ગાયો નહી, તળાવ કે ઝરણાનું પાણી પીવા માટે જતી હોય તેવા તીર્થરૂપ માર્ગ ઉપર બ્રાહ્મણોએ તે બ્રાહ્મણને પોતાના મંડળમાં ગ્રહણ કરવો.

ત્રાત્યાનાં યાજનં કૃત્વા પરેષામન્ત્યકર્મ ચ ।

અભિચારમહીનં ચ ત્રિભિઃ કૃચ્છૈર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૯૭ ॥

૧૯૭ ત્રાત્યોને યજ્ઞ યાગ કરાવીને, માતા પિતા તથા ગુરુ શિવાય બીજાઓની ઉત્તર ક્રિયા કરીને, અભિચાર ક્રિયા (મારણ કર્મ) કરીને તથા ત્રણ રાત્રિથી થઈ શકે તેવો અહીન યાગ કરીને પુરુષ ત્રણ બ્રાહ્મણોને કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

શરણાગતં પરિત્યજ્ય વેદં વિપ્લાવ્ય ચ દ્વિજઃ ।

સંવત્સરં યવાહારસ્તત્પાપમપસેધતિ ॥ ૧૯૮ ॥

૧૯૮ જે દ્વિજ વર્ણનો પુરુષ શક્તિમાન છતાં શરણાગતનો ત્યાગ કરે છે અને નહિ ભણાવવા યોગ્ય પુરુષને વેદ ભણાવે છે તે પુરુષ, એક વર્ષ સૂધી યવનો આહાર કરે છે તો તે પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

શ્વસ્ટગાલસરૈર્દેષ્ટો ગ્રામ્યૈઃ ક્રવ્યાદ્ધિરેવ ચ ।

નરાશ્વોષ્ટૃવરાહૈશ્ચ પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૯૯ ॥

૧૯૯ જેને ગામમાં રહેનારાં કુતરાં, શીયાળ તથા ગધેડાં વગેરે, માંસા-હારી નહાર, મીંદડાં વગેરે તથા મનુષ્ય, ઘોડા, ઉંટ અથવા તો વરાહ વગેરે કેાઈ પણ કરડે તે પુરુષ પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

(શુનાઘ્રાતોપલીઢસ્ય દન્તૈર્વિદલિતસ્ય ચ ।

અદ્ધિઃ પ્રક્ષાલનં પ્રોક્તયગ્નિના ચોપચૂલનમ્ ॥

જે માંસને કુતરાએ સુંઘ્યું હોય, જીભવડે ચાટ્યું હોય તથા દાંતવડે જેના કટકા કર્યા હોય તેવાં માંસને પાણીથી ઘોષ નાખવું અને અગ્નિના ઉપર ચઢાવીને ઉકાળવું.)

ષષ્ઠાન્નકાલતા માસં સંહિતાજપ એવ વા ।

હોમાશ્ચ સકલા નિત્યમપાઙ્કત્યાનાં વિશૌધનમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

૨૦૦ અપાંકત્ય પુરુષો (જેને પંક્તિમાં જેમ્નીને જન્મવાનો અધિકાર નથી તેવા ચોર, પતિત વગેરે પુરુષો) એક મહિના સૂધી છઠ્ઠે સમયે એટલે ત્રીજે દિવસે સાયંકાળે લોજન કરવાથી, વેદની સંહિતાનું પારાયણ કરવાથી અથવા તો દેવકૃતસ્યૈનસોઽવ્યજનમસિ સ્વાહા ઇત્યાદિ આઠ સાકલ મંત્રો વડે હોમ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ઉષ્ણ્યાનં સમારુહ્ય સ્વર્યાનં તુ કામતઃ ।

સ્નાત્વા તુ વિપ્રો દિગ્વાસા પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૨૦૧ ॥

૨૦૧ દ્વિજ જાતિનો જે પુરુષ ઇચ્છાપૂર્વક ઉંટ ઉપર અથવા તો ગધેડા ઉપર બેસે અથવા નગ્ન થઈને સ્નાન કરે તે પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

વિનાદ્ધિરપ્સુ વાપ્યાર્તઃ શારીરં સંનિવેશ્ય ચ ।

સચૈલો વહિરાપ્લુત્ય ગામાલભ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૦૨ ॥

૨૦૨ મળ (ઝાડો) અથવા તો મૂત્રના વેગથી આતુર થઈ ગયેલો પુરુષ પાણી વગર મળ મૂત્ર કરે અથવા તો નદી કે તળાવ વગેરેના પાણીમાં મળ મૂત્રનો ત્યાગ કરે તો તે ગામની કે નગરની બહાર જઈ, વસ્ત્રો સાથે નદીમાં કે તળાવમાં નાહીને ગાયનો સ્પર્શ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

વેદોદિતાનાં નિત્યાનાં કર્મણાં સમતિક્રમે ।

સ્નાતકવ્રતલોપે ચ પ્રાયશ્ચિત્તમ્બોજનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

૨૦૩ જેણે વેદમાં કહેલાં સંધ્યાવંદન, વૈશ્વદેવ, અગ્નિહોત્ર વગેરે નિત્ય

જપિત્વા ત્રીણિ સાવિત્ર્યાઃ સહસ્રાણિ સમાહિતઃ ।

માસં ગોષ્ઠે પયઃ પીત્વા મુચ્યતેઽસત્પ્રતિગ્રહાત્ ॥ ૧૯૪ ॥

૧૯૪ જેણે દુધ પુરુષની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કર્યો હોય, (દાન લીધું હોય) તે પુરુષ સાવધાન થઈ, એક મહિના સૂધી ગાયની કોડમાં રહી ગાયનું દુધ પી, નિત્ય ત્રણ હજાર ગાયત્રીનો જપ કરવાથી પવિત્ર થાય છે.

ઉપવાસકૃશં તં તુ ગોત્રજાત્પુનરાગતમ્ ।

પ્રજાતં પ્રતિ પૃચ્છેયુઃ સામ્યં સૌમ્યેચ્છસીતિ કિમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

૧૯૫ ઉપવાસ કરવાથી દુર્બળ થઈ ગયેલા અને કોડમાંથી પાછા આવી, પ્રણામ કરીને ઉભા રહેલા પુરુષને બ્રાહ્મણોએ પૂછવું કે હે સૌમ્ય! તું અમારી સાથે સમાનભાવને ધર્યો છે? અર્થાત્ હવે તું દુષ્ટોની પાસેથી દાન લઈશ નહિ?

સત્યમુક્ત્વા તુ વિપ્રેષુ વિકિરેદ્યવસં ગવામ્ ।

ગોભિઃ પ્રવર્તિતે તીર્થે કુર્યુસ્તસ્ય પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

૧૯૬ એટલે પાતકીએ ‘હવે હું દુષ્ટોની પાસેથી દાન લઈશ નહિ,’ આમ બ્રાહ્મણોની પાસે સત્ય વાત કહીને ગાયોને ખડ નાખવું, અને જે માર્ગેથી ગાયો નહી, તળાવ કે ઝરણાનું પાણી પીવા માટે જતી હોય તેવા તીર્થરૂપ માર્ગ ઉપર બ્રાહ્મણોએ તે બ્રાહ્મણને પોતાના મંડળમાં ગ્રહણ કરવો.

ત્રાત્યાનાં યાજનં કૃત્વા પરેષામન્યકર્મ ચ ।

અભિચારમહીનં ચ ત્રિભિઃ કૃચ્છૈર્વ્યપોહતિ ॥ ૧૯૭ ॥

૧૯૭ ત્રાત્યોને યજ્ઞ યાગ કરાવીને, માતા પિતા તથા ગુરુ શિવાય બીજાઓની ઉત્તર ક્રિયા કરીને, અભિચાર ક્રિયા (મારણ કર્મ) કરીને તથા ત્રણ રાત્રિથી થઈ શકે તેવો અહીન યાગ કરીને પુરુષ ત્રણ બ્રાહ્મણો કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

શરણાગતં પરિત્યજ્ય વેદં વિપ્લાવ્ય ચ દ્વિજઃ ।

સંવત્સરં યવાહારસ્તત્પાપમપસેધતિ ॥ ૧૯૮ ॥

૧૯૮ જે દ્વિજ વર્ણનો પુરુષ શક્તિમાન છતાં શરણાગતનો ત્યાગ કરે છે અને નહિ ભણાવવા યોગ્ય પુરુષને વેદ ભણાવે છે તે પુરુષ, એક વર્ષ સૂધી યવનો આહાર કરે છે તો તે પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

શ્વસ્રગાલસ્વરૈર્દષ્ટો ગ્રામ્યૈઃ ક્રવ્યાદ્ધિરેવ ચ ।

નરાશ્વોઘ્નસાહૈશ્વ પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૯૯ ॥

૨૦૯ જે પાપોને માટે પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં ન હોય તેવાં પાપોનો નાશ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાની શક્તિને જોધને તથા તેનાં પાપને જોધને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.

યૈરભ્યુપાયૈરેનાંસિ માનવો વ્યપકર્ષતિ ।

તાન્વૌઽભ્યુપાયાન્વક્ષ્યામિ દેવર્ષિપિતૃસેવિતાન્ ॥ ૨૧૦ ॥

૨૧૦ મનુષ્ય જે ઉપાયોથી (વ્રતોથી) પાપનો નાશ કરે છે, તે દેવો, ઋષિઓ અને પિતૃઓએ સેવેલાં વ્રતો હવે હું તમને કહું છું.

ત્ર્યહં પ્રાતઃત્ર્યહં સાયં ત્ર્યહમઘાદયાચિતમ્ ।

ત્ર્યહં પરં ચ નાશ્ત્રીયાત્પ્રાજાપત્યં ચરન્દ્વિજઃ ॥ ૨૧૧ ॥

૨૧૧ પ્રાજાપત્ય વ્રત કરનારા દ્વિજવર્ણે ત્રણ દિવસ મધ્યાહ્ને, ત્રણ દિવસ સાયંકાળે અને ત્રણ દિવસ માગ્યા વિના જે મળે તેનું વ્રતો. લોજન કરવું તથા ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો.

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ।

એકરાત્રોપવાસશ્ચ કૃચ્છ્રં સાંતપનં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

૨૧૨ એક દિવસે ગોમૂત્ર, એક દિવસે છાણુ, એક દિવસે દુધ, એક દિવસે દહિં, એક દિવસે ઘી અને એક દિવસે દહોંદકનું પાન કરવું, અને એક દિવસે ઉપવાસ કરવો તેને સાંતપન કૃચ્છ્ર જાણવું.

એકૈકં ગ્રાસમશ્ત્રીયાત્ત્ર્યહાણિ ત્રીણિ પૂર્વવત્ ।

ત્ર્યહં ચોપવસેદન્ત્યમતિકૃચ્છ્રં ચરન્દ્વિજઃ ॥ ૨૧૩ ॥

૨૧૩ અતિકૃચ્છ્ર નામનું વ્રત કરનારા દ્વિજે પહેલા ત્રણ દિવસ મધ્યાહ્ને હવિષ્યાન્નનો એક એક કોળીઓ, બીજા ત્રણ દિવસ સાંજે એક એક કોળીઓ અને છેલ્લા ત્રણ દિવસ માગ્યા વગર એક એક કોળીઓ જમવો અને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો.

તપ્તકૃચ્છ્રં ચરન્વિપ્રો જલક્ષીરઘૃતાનિલાન્ ।

પ્રતિત્ર્યહં પિવેદુષ્ણાન્સકૃત્ત્રાયી સમાહિતઃ ॥ ૨૧૪ ॥

૨૧૪ તપ્તકૃચ્છ્ર નામનું વ્રત કરનારા દ્વિજે સાવધાન થઈને એક વખત સ્નાન કરવું અને ત્રણ દિવસ ઉષ્ણ પાણીનું, ત્રણ દિવસ ઉષ્ણ દુધનું ને ત્રણ દિવસ ઉષ્ણ ઘીનું પ્રાશન કરવું તથા ત્રણ દિવસ પવનનો આહાર કરવો એટલે ઉપવાસ કરવો.

કર્મોનો ત્યાગ કર્યો હોય અથવા સ્નાતકનાં વ્રતોનો લંગ કર્યો હોય, તેણે તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરિકે ઉપવાસ કરવો.

હુંકારં બ્રાહ્મણસ્યોક્ત્વા ત્વંકારં ચ ગરીયસઃ ।

સ્નાત્વાનશ્નન્નહઃશેષમભિવાદ્ય પ્રસાદયેત્ ॥ ૨૦૪ ॥

૨૦૪ જે દિવસે બ્રાહ્મણની સામે હુંકાર કર્યો હોય, અને વિદ્યાવૃદ્ધ પુરુષોની સામે ટુંકારો કર્યો હોય, તે દિવસે સ્નાન કરીને ઉપવાસ કરવાથી અને તેને પ્રણામ કરીને પ્રસન્ન કરવાથી અપરાધી શુદ્ધ થાય છે.

તાડયિત્વા તૃણેનાપિ કળ્થે વાવધ્ય વાસસા ।

વિવાદે વા વિનિર્જિત્ય પ્રણિપત્ય પ્રસાદયેત્ ॥ ૨૦૫ ॥

૨૦૫ બ્રાહ્મણને તણુખલાથી પણ માર્યો હોય, અથવા તો તેના કંઠમાં વસ્ત્રોનો ફાંસો નાખ્યો હોય, અથવા તો વિવાદમાં તેનો પરાજય કર્યો હોય તો તેને પ્રણામ કરીને પ્રસન્ન કરવો.

અવગૂર્યં ત્વદ્વશતં સહસ્રમભિહત્ય ચ ।

જિઘાંસયા બ્રાહ્મણસ્ય નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨૦૬ ॥

૨૦૬ બ્રાહ્મણને મારવાની ઇચ્છાથી, તેની સામે લાકડી ઉગામવાથી એકસો વર્ષ સૂધી અને લાકડીવડે મારવાથી એક હજાર વર્ષ સૂધી પુરુષ નરકમાં રહે છે.

શોણિતં યાવતઃ પાંસૂન્સંગૃહ્ણાતિ મહીતલે ।

તાવન્ત્યન્દસહસ્રાણિ તત્કર્તા નરકે વસેત્ ॥ ૨૦૭ ॥

૨૦૭ બ્રાહ્મણના લોહીથી પૃથ્વીપરના જેટલા રજકણો ભીંજાય છે તેટલા હજાર વર્ષ સૂધી, લોહી કાઢનારો પુરુષ નરકમાં રહે છે.

અવગૂર્યં ચરેત્કૃચ્છ્રમતિકૃચ્છ્રં નિપાતને ।

કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્રૌ કુર્વીત વિપ્રસ્યોત્પાદ્ય શોણિતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

૨૦૮ બ્રાહ્મણની સામે લાકડી ઉગામી હોય તો પ્રાણપત્ય વ્રત કરવું, મારી હોય તો અતિકૃચ્છ્ર વ્રત કરવું અને બ્રાહ્મણને લોહી કાઢ્યું હોય તો કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્ર વ્રત કરવું.

અનુક્તનિષ્કૃતીનાં તુ પાપાનામપનુત્તયે ।

શક્તિં ચાત્રેક્ષ્ય પાપં ચ પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૦૯ ॥

૨૦૯ જે પાપોને માટે પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં ન હોય તેવાં પાપોનો નાશ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાની શક્તિને જ્ઞેધને તથા તેનાં પાપને જ્ઞેધને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું.

યૈરભ્યુપાયૈરેનાંસિ માનવો વ્યપકર્ષતિ ।

તાન્વોઽભ્યુપાયાન્વક્ષ્યામિ દેવર્ષિપિતૃસેવિતાન્ ॥ ૨૧૦ ॥

૨૧૦ મનુષ્ય જે ઉપાયોથી (વ્રતોથી) પાપનો નાશ કરે છે, તે દેવો, ઋષિઓ અને પિતૃઓએ સેવેલાં વ્રતો હવે હું તમને કહું છું.

ત્ર્યહં પ્રાતરુચ્યહં સાયં ત્ર્યહમદ્યાદયાચિતમ્ ।

ત્ર્યહં પરં ચ નાશ્ત્રીયાત્પ્રાજાપત્યં ચરન્દ્વિજઃ ॥ ૨૧૧ ॥

૨૧૧ પ્રાત્નપત્ય વ્રત કરનારા દિવસે ત્રણ દિવસ મધ્યાહ્ને, ત્રણ દિવસ સાયંકાળે અને ત્રણ દિવસ માગ્યા વિના જે મળે તેનું ભોજન કરવું તથા ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો.

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ।

એકરાત્રોપવાસઃ કૃચ્છ્રં સાંતપનં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

૨૧૨ એક દિવસે ગોમૂત્ર, એક દિવસે છાણુ, એક દિવસે દુધ, એક દિવસે દહિં, એક દિવસે ઘી અને એક દિવસે દહીંદહનું પાન કરવું, અને એક દિવસે ઉપવાસ કરવો તેને સાંતપન કૃચ્છ્ર જાણવું.

એકૈકં ગ્રાસમશ્ત્રીયાત્ત્ર્યહાણિ ત્રીણિ પૂર્વવત્ ।

ત્ર્યહં ચોપવસેદન્ત્યમતિકૃચ્છ્રં ચરન્દ્વિજઃ ॥ ૨૧૩ ॥

૨૧૩ અતિકૃચ્છ્ર નામનું વ્રત કરનારા દિને પહેલા ત્રણ દિવસ મધ્યાહ્ને હવિષ્યાન્નનો એક એક કોળીઓ, બીજા ત્રણ દિવસ સાંજે એક એક કોળીઓ અને છેલ્લા ત્રણ દિવસ માગ્યા વગર એક એક કોળીઓ જમવો અને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો.

તપ્તકૃચ્છ્રં ચરન્વિપ્રો જલક્ષીરઘૃતાનિલાન્ ।

પ્રતિત્ર્યહં પિવેદુષ્ણાન્સકૃત્સ્નાયી સમાહિતઃ ॥ ૨૧૪ ॥

૨૧૪ તપ્તકૃચ્છ્ર નામનું વ્રત કરનારા દિને સાંવધાન થઈને એક વખત સ્નાન કરવું અને ત્રણ દિવસ ઉષ્ણ પાણીનું, ત્રણ દિવસ ઉષ્ણ દુધનું ને ત્રણ દિવસ ઉષ્ણ ઘીનું પ્રાશન કરવું તથા ત્રણ દિવસ પવનનો આહાર કરવો એટલે ઉપવાસ કરવો.

(અર્પાં પિબેન્ન ત્રિપલં પલમેકં ચ સર્પિષઃ ।

પયઃ પિબેત્તુ ત્રિપલં ત્રિમાત્રં ચોક્તમાનતઃ ॥

તમકૃચ્છ્ર કરનારાએ કહેલા માપ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ત્રણ ત્રણ પલ ખાણી પીવું, ત્રણ દિવસ એક એક પલ ઘી પીવું અને ત્રણ દિવસ ત્રણ ત્રણ પલ દુધ પીવું.)

યતાત્મનોઽપ્રમત્તસ્ય દ્વાદશાહમભોજનમ્ ।

પરાકો નામ કૃચ્છ્રોઽયં સર્વપાપાપનોદનઃ ॥ ૨૧૬ ॥

૨૧૫ સાવધાન થઈ, મનને નિયમમાં રાખીને ખાર દિવસ સૂધી ઉપવાસ કરવો એ પરાક નામનું કૃચ્છ્ર કહેવાય છે અને તે સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે.

एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

उपरपृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ ૨૧૬ ॥

૨૧૬ પ્રભાતમાં, મધ્યાહ્ને, તથા સાયંકાળે એમ ત્રણ સમય સ્નાન કરવું અને પુનઃમને દિવસે હવિષ્યાન્નના પંદર કોળિયા ખાઈને પડવેથી એક એક કોળિયો એાછો કરતાં જવો, ચૌદશે એક કોળિયો રહે; તે પછી અમાવાસ્યાને દહાડે ઉપવાસ કરવો અને શુકલ પક્ષના પડવાથી આરંભીને એક એક કોળિયો વધારતાં જવો. આ વ્રતને પિપીલિકામધ્ય નામનું ચાંદ્રાયણ જાણવું.

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।

शुक्लपक्षादिनियतश्चરંશ્ચાન્દ્રાયણं વ્રતમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

૨૧૭ યવમધ્યમ નામનું ચાંદ્રાયણ વ્રત કરનારા દિવે નિયમ ધારણ કરીને શુકલ પક્ષથી વ્રતનો આરંભ કરવો અને ઉપરનો જ સર્વ વિધિ કરવો. એટલે શુકલ પક્ષના પડવાથી એક એક કોળિયો વધારતાં જવો એટલે પુનેમે પંદર કોળિયા થાય. તે પછી કૃષ્ણ પક્ષના પડવાથી એક એક કોળિયો એાછો કરતાં જવો અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરવો.

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यांदिने स्थिते ।

નિયતાત્મા હવિષ્યાગ્રી યતિચાન્દ્રાયણં ચરન્ ॥ ૨૧૮ ॥

૨૧૮ યતિચાંદ્રાયણ કરનારા દિવે મનને નિયમમાં રાખીને એક મહિના સૂધી નિત્ય મધ્યાહ્ન સમયે હવિષ્યાન્નના આઠ આઠ કોળિયા ખાવા.

चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।

चतुरोઽસ્તામિતે સૂર્યે શિશુચાન્દ્રાયણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

૨૧૯ દ્વિજ સાવધાન થઈને ચાર કોળીયા પ્રભાતમાં ખાય અને ચાર કોળીયા સૂર્ય અસ્ત થયા પછી ખાય તે વ્રતને શિશુચાંદ્રાયણ બાણવું.

યથા કથંચિત્પિઙ્ડાનાં તિસ્તોઽશીતીઃ સમાહિતઃ ।

માસેનાશ્નન્હવિષ્યસ્ય ચન્દ્રસ્યૈતિ સલોકતામ્ ॥ ૨૨૦ ॥

૨૨૦ જે દ્વિજવર્ણ મનને નિયમમાં રાખીને એક મહિનામાં ગમે તે રીતે એટલે કોઈ દિવસ દસ, કોઈ દિવસ ચાર એમ હવિષ્યાજ્ઞના ખસો-ચાળીશ કોળીયા જમે તે ચંદ્રના લોકમાં જાય છે.

एतद्गुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्व्रतम् ।

सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ ૨૨૧ ॥

૨૨૧ રુદ્રોએ, આદિત્યોએ, વસુઓએ, મરુતોએ તથા મહર્ષિઓએ સર્વ જાતનાં પાપનો નાશ કરવા માટે આ ચાંદ્રાયણ વ્રત કર્યા હતાં.

महान्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।

अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ ૨૨૨ ॥

૨૨૨ આ વ્રતો કરનારા પુરુષે મહાન્યાહુતિના મંત્રો ભાણીને પ્રતિદિવસ અગ્નિમાં હોમ કરવો, કોઈની હિંસા કરવી નહિ, સત્ય બોલવું, ક્રોધ કરવો નહિ અને સરલતા રાખવી.

त्रिरहस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिधाषેત कर्हिंचित् ॥ ૨૨૩ ॥

૨૨૩ આ વ્રત કરનારા પુરુષે વસ્ત્રસહિત દિવસમાં ત્રણ વખત ને રાત્રે ત્રણ વખત સ્નાન કરવું, માતા તથા સ્ત્રી શિવાય અન્ય સ્ત્રી સાથે, દાસાદિક ક્રોધ કરવાના શૂદ્રની સાથે તથા પતિતોની સાથે ભાષણ કરવું નહિ.

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।

ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ ૨૨૪ ॥

૨૨૪ શક્તિમાન પુરુષે ઉભું રહેવું, અથવા તો આસન વાળીને બેસી રહેવું અને અશક્ત પુરુષે પથારીપર સુવું, તથા બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું, મુંજની મેખલા, મૃગચર્મ વગેરે ધારણ કરવાં અને પોતાના શુરુ, દેવતા તથા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું.

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ।

सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ ૨૨૫ ॥

૨૨૫ તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય ગાયત્રી મંત્રનો અને અઘમ-
ર્ષણાદિ પવિત્ર મંત્રોનો જપ કરવો. પુરુષે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે પ્રયત્નપૂર્વક
સર્વે વ્રતોમાં આવી રીતે કરવું.

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैः ।

अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ ૨૨૬ ॥

૨૨૬ દોડોમાં જેનાં પાપ પ્રગટ થયાં હોય તેવા દ્વિજને ઉપરનાં વ્રતો
કરાવીને શુદ્ધ કરવા, પરંતુ જેનાં પાપ પ્રગટ થયાં ન હોય તેવા પાપીઓને
પરિષદે (બ્રાહ્મણ સભાએ) મંત્રનો જપ કરાવીને તથા હોમ કરાવીને
શુદ્ધ કરવા.

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ ૨૨૭ ॥

૨૨૭ કરેલું પાપ કહી બતાવવાથી, પશ્ચાત્તાપ કરવાથી, તપ કરવાથી
અને પાઠ કરવાથી પાપી પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. અને આપત્કાળમાં જ
તેમ ન બની શકે તો દાન દઈને શુદ્ધ થાય છે. એટલે એક પ્રાજ્ઞપત્યને બદલે
ગાયનું દાન દેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે એક વર્ષનાં ત્રીશ પ્રાજ્ઞપત્ય અને
બાર વર્ષનાં ત્રણસો ને સાઠ પ્રાજ્ઞપત્ય થાય છે; આ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.
(જે પ્રત્યક્ષ ગાય આપવાની શક્તિ ન હોય તો તેના નિષ્કય તરિકે ઓછામાં
ઓછો અરધો રૂપિયો તો આપવો.)

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।

तथा तथा त्वचेवाहिस्तेन धर्मेण मुच्यते ॥ ૨૨૮ ॥

૨૨૮ પુરુષ પોતે અધર્મ (પાપકર્મ) કરીને જેમ વધારે દોડો જાણે
તેમ તે અધર્મને કહી દે તો કાંચળીમાંથી જેમ સર્પ છુટો થાય, તેમ તે અધ-
ર્મમાંથી મુક્ત થાય છે.

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।

तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ ૨૨૯ ॥

૨૨૯ પાપી મનુષ્યનું મન જેમ જેમ પોતાનાં પાપની નિંદા કરે છે;
તેમ તેમ તેનું અંતઃકરણ અધર્મમાંથી મુક્ત થાય છે.

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।

नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ ૨૩૦ ॥

૨૩૦ જે મનુષ્ય પાપકર્મ કરીને તેને માટે સંતાપ કરે છે, તે મનુષ્ય પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. અને હવે કરીને આવું પાપ નહિ કરું, એ રીતે નિવૃત્તિરૂપ સંકલ્પ કરવાથી પવિત્ર થાય છે.

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।

मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ ૨૩૧ ॥

૨૩૧ ઉપર પ્રમાણે શુભ તથા અશુભ કર્મનું ફળ પરલોકમાં મળે છે, આ પ્રમાણે મન સાથે વિચાર કરીને મન, વાણી તથા કાયાવડે નિત્ય શુભ કર્મ કરવાં.

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्વિतीयं न समाचरेत् ॥ ૨૩૨ ॥

૨૩૨ અજ્ઞાણતાં અથવા તો જ્ઞાણી જોધને કરેલાં પાપ કર્મમાંથી ધ્વંસવાની ઇચ્છા કરનારા પુરુષે બીજું પાપ કર્મ કરવું નહિ.

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।

तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टિકरं भवेत् ॥ ૨૩૩ ॥

૨૩૩ પાપકર્મ કરનારાને જો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી મનમાં સંતોષ થાય નહિ તો તેણે મન પ્રસન્ન થાય ત્યાં સૂધી તપ (પ્રાયશ્ચિત્ત) કર્યા કરવું.

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।

तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ ૨૩૪ ॥

૨૩૪ દેવલોકનું તથા મનુષ્ય લોકનું ઉત્તમ સુખ તપથી મળે છે, તપ-
તપનું માહાત્મ્ય. થી જ તપ કરનારાની મધ્યમ સ્થિતિ સુખમાં જાય છે અને તપથી જ તેનું પરિણામ પણ સુખકારક નિવડે છે; આમ વેદ જ્ઞાણનારા વિદ્વાનો કહે છે.

ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।

वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ ૨૩૫ ॥

૨૩૫ જ્ઞાન સંપાદન કરવું એ બ્રાહ્મણનું તપ છે, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયનું તપ છે, ખેતીવાડી, વ્યાપાર વગેરે કરવાં એ વૈશ્યનું તપ છે; અને ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવી એ શૂદ્રનું તપ છે.

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।

तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ૨૩૬ ॥

૨૩૬ ઋષિઓ મનને નિયમમાં રાખી, ક્ષુણ્ણ, મૂળ અથવા તે પવનનો આહાર કરી, તપવડે જ સ્થાવર જંગમ સહિત ત્રણે લોકને પ્રત્યક્ષ જુવે છે.

औषधान्यगदौ विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।

तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३७ ॥

૨૩૭ રસાયનો, ઔષધો, બ્રહ્મવિદ્યા અને સ્વર્ગાદિક લોકમાં નિવાસ, આ બધાં તપવડે જ ક્ષલીભૂત થાય છે. કારણ કે તપ જ તેઓને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે.

यदुस्तरं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुष्करम् ।

सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

૨૩૮ જે વસ્તુ (અહાદિક દોષવડે સૂચના કરેલી આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક અને આધિભૌતિક આપત્તિ) દુઃખે કરીને તરી શકાય તેવી હોય, તથા જે વસ્તુ દુઃખથી મળે તેવી હોય (જેમ વિશ્વામિત્રે ક્ષત્રિય શરીરથી જ બ્રાહ્મણપણું સંપાદન કર્યું હતું તે), જ્યાં આગળ દુઃખથી જઈ શકાય તેવું હોય (જેમકે મેરુ પર્વતના શિખરપર જવું વગેરે) અને જે દુઃખથી કરી શકાય તેવું હોય (જેમ કે ઘણી ગાયોનું દાન દેવું તે), આ સર્વ તપ કરવાથી સાધી શકાય છે. કારણ કે તપની શક્તિ અલંબ્ય છે.

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।

तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३९ ॥

૨૩૯ મહાપાપ કરનારાઓ તથા ઉપપાતક કરનારાઓ સારી રીતે તપ કરવાથી જ તે તે પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।

स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥

૨૪૦ કીડાઓ, સર્પો, પતંગીઓ, પશુઓ, પક્ષીઓ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ તપના બળથી જ સ્વર્ગમાં જાય છે.

यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ।

तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

૨૪૧ મનુષ્યો મન, વાણી તથા કાયાથી જે કંઈ પાપકર્મ કરે છે, તે સર્વ પાપકર્મને તપને ધન મોતનારા ઋષિઓ તપવડે જ ઝટ બાળી નાખે છે.

તપસૈવ વિશુદ્ધસ્ય બ્રાહ્મણસ્ય દિવૌકસઃ ।

इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

૨૪૨ જે બ્રાહ્મણ તપથી જ શુદ્ધ થયો હોય, તે બ્રાહ્મણના યજ્ઞમાં દેવો અદિને ગ્રહણ કરે છે તથા તેઓની કામનાઓને પણ પૂર્ણ કરે છે.

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः ।

तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपેदिरे ॥ २४३ ॥

૨૪૩ સમર્થ એવા પ્રજાપતિએ તપ કરીને જ આ ધર્મશાસ્ત્રને રચ્યું હતું. તેમ ઋષિઓએ પણ તપ કરીને જ વેદોને પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।

सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

૨૪૪ સર્વ પ્રાણીઓનો તપવડે ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ થાય છે, એમ બ્રાહ્મણનારા દેવો ઉપર પ્રમાણે તપના મહાન્ ફળનું વર્ણન કરે છે.

(ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनः ।

अरागद्वेषलोभाश्च तपउक्तं स्वयंभुवा ॥

બ્રહ્મચર્ય, જપ, હોમ સમય ઉપર શુદ્ધ એવો અદ્ય આહાર તથા રાગ, દ્વેષ અને લોભનો ત્યાગ આને બ્રહ્માએ તપ કહ્યું છે.)

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥

૨૪૫ નિત્ય શક્તિ પ્રમાણે વેદાધ્યયન, પાંચ મહાયજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન અને ક્ષમા, એ મહાપાતક કરવાથી લાગેલાં પાપોનો પણ તુરત નાશ કરે છે.

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

૨૪૬ અગ્નિ જેમ તેજવડે પાસે રહેલાં કાષ્ઠોને ક્ષણભાગમાં જ બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે; તેમ વેદવેત્તા યુરુષ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિવડે સર્વ પાપોને બાળી નાંખે છે.

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४७ ॥

૨૪૭ આ રીતે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે બ્રહ્મહત્યા વગેરે પ્રકટ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું. હવે તમે શુભ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળો.

સવ્યાહુતિપ્રણવકાઃ પ્રાણાયમાસ્તુ ષોડશ ।

અપિ શ્રૂણહર્ણ માસાત્પુનન્ત્યહરહઃ કૃતાઃ ॥ ૨૪૮ ॥

૨૪૮ એક મહિના સૂધી પ્રતિ દિવસ એકાંકાર અને વ્યાહુતિ સાથે સોળ પ્રાણાયામ કરવામાં આવે તો તે બ્રહ્મહત્યા કરનારાને પણ શુભ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત. પવિત્ર કરે છે.

કૌત્સં જપ્ત્વાપિત્યેતદ્વાસિષ્ઠં ચ પ્રતીત્યૃચમ્ ।

માહિત્રં શુદ્ધવત્યશ્ચ સુરાપોઽપિ વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૪૯ ॥

૨૪૯ કૌત્સ ઋષિ જેના દેવતા છે એવા ‘અપનઃ શોશુચદધમ્’ એ સૂક્તનો, વસિષ્ઠ ઋષિ જેના દેવતા છે એવા ‘પ્રતિસ્તોમોઽભિરુષસં વસિષ્ઠાઃ’ એ ઋચાનો, માહિત્રિણામવોસ્તુ એ સૂક્તનો તથા ‘શુદ્ધવત્ય એતોન્નિવદં સ્તવામ શુદ્ધં’ એ ત્રણ ઋચાનો એક મહિના સૂધી પ્રતિદિવસ સોળ વાર પાઠ કરવાથી મધ્યાન કરનારો પણ શુદ્ધ થાય છે.

સકૃજ્જપ્ત્વાસ્ય વામીયં શિવસંકલ્પમેવ ચ ।

અપહત્ય સુવર્ણં તુ ક્ષણાન્નિવતિ નિર્મલઃ ॥ ૨૫૦ ॥

૨૫૦ ‘અસ્ય વામસ્ય પલિતસ્ય’ એ સૂક્તનો તથા ‘યજ્ઞાયતોદરમુદૈતિ’ એ શિવસંકલ્પ સૂક્તનો એક મહિના સૂધી એક એક પાઠ કરવાથી બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ ચોરનારો પાપરહિત થાય છે.

હવિષ્યન્તીયમભ્યસ્ય ન તમંહ ઇતીતિ ચ ।

જપિત્વા પૌરુષં સૂક્તં મુચ્યતે ગુરુતલ્પગઃ ॥ ૨૫૧ ॥

૨૫૧ ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો પુરુષ ‘હવિષ્યાન્ મજરં સ્વર્વિદામ્’ ઇત્યાદિ ઓગણીશ ઋચાનો ‘ન તમંહો ન દુરિતં’ એ આઠ ઋચાનો (મેમનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ એ સૂક્તનો) અથવા ‘સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ’ એ પુરુષ સૂક્તનો એક મહિના સૂધી નિત્ય પાઠ કરે તો ગુરુપત્નીની સાથે ગમન કરવાના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

એનસાં સ્થૂલસૂક્ષ્માણાં ચિકીર્ષન્નપનોદનમ્ ।

અવેત્યૃચં જપેદદ્વં યત્કિંચેદમિતીતિ વા ॥ ૨૫૨ ॥

૨૫૨ મહાપાતકોનો તથા ઉપપાતકોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓ ‘અવતે દેવો વરુણ મમોભિઃ’ એ ઋચાનો, ‘યત્કિંચેદં વરુણ દૈવ્યેજને એ

ઋચાનો, અથવા તો ‘શિવસંકલ્પમસ્તુ,’ એ સૂક્તનો એક વર્ષ સૂધી નિત્ય પાઠ કરવો.

પ્રતિગૃહ્યાપ્રતિગ્રાહ્યં શુક્ત્વાચાન્નં વિગર્હિતમ્ ।

જપંસ્તરત્સમન્દીયં પૂયતે માનવહૃદયહાત્ ॥ ૨૫૩ ॥

૨૫૩ દાન લેવાને અથોગ્ય એવી વસ્તુનું દાન લેનારો તથા શાસ્ત્રમાં નિહિત કહિલાં અગ્નનું લોજન કરનારો મનુષ્ય તરત્સમન્દી ધાવતિ, એ ચાર ઋચાનો પાઠ કરે તો ત્રણ દિવસમાં પવિત્ર થાય છે.

સોમારૌદ્રં તુ બહેના માસમભ્યસ્ય શુદ્ધયતિ ।

સ્રવન્ત્યામાચરન્સ્નાનમર્યમ્ણામિતિ ચ તૃત્તમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

૨૫૪ ઘણાં પાપ કરનારો પુરુષ નદીમાં સ્નાન કરીને ‘સોમારૌદ્રા ધારયે શ્યામ સ્વયમ્’ એ ચાર ઋચાનો અથવા ‘અર્યમા વરુણં મિત્રં ચ’ એ ત્રણ ઋચાનો એક મહિના સૂધી નિત્ય પાઠ કરે તો પણ શુદ્ધ થાય છે.

અદ્વાર્ધમિન્દ્રમિત્યેતદેનસ્વી સપ્તકં જપેત્ ।

અપ્રશસ્તં તુ કૃત્વાપ્સુ માસમાસીત મૈક્ષમુક્ ॥ ૨૫૫ ॥

૨૫૫ કોઈ પણ પાપ કરનારા પુરુષે છ મહિના સૂધી ‘ઇન્દ્ર મિત્ર’ ‘વરુણમાર્ગે ત્રયો દેવતા’ એ સાત ઋચાનો નિત્ય પાઠ કરવો અને પાણીમાં મળ તથા મૂત્રને નાખનારા પુરુષે એક મહિના સૂધી લિક્ષા માંગી લાવીને ખાવી.

મન્ત્રૈઃ શાકલહોમીયૈરદ્વં હુત્વા ઘૃતં દ્વિજઃ ।

સુગુર્વપ્યપહન્ત્યેનો જપ્ત્વા વા નમ ઇત્યૃચમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

૨૫૬ ‘દેવકૃતસ્ય’ ઇત્યાદિ શાકલ હોમના મંત્રો વડે એક વર્ષ સૂધી અગ્નિમાં ધીનો હોમ કરવાથી તથા ‘નમ ઇન્દ્રશ્ચ’ એ ઋચાનો એક વર્ષ સૂધી જપ કરવાથી દ્વિજ જાતિનો પુરુષ મહાપાપનો પણ નાશ કરે છે.

મહાપાતકસંયુક્તોઽનુગચ્છેદ્વાઃ સમાહિતઃ ।

અભ્યસ્યાદ્વં પાવમાનીમૈક્ષાહારો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨૫૭ ॥

૨૫૭ બ્રહ્મહત્યા વગેરે મહાપાપ કરનારો પુરુષ એક વર્ષ સૂધી લિક્ષા માંગીને અગ્નિમાં આહાર કરે, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને, નિત્ય ગાયોની પાછળ વનમાં જાય અને પવમાન સૂક્તનો પાઠ કરે તો શુદ્ધ થાય છે.

અરણ્યે વા ત્રિરભ્યસ્ય પ્રયતો વેદસંહિતામ્ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈઃ પરાકૈઃ શોધિતસ્ત્રિભિઃ ॥ ૨૫૮ ॥

૨૫૮ ત્રણ પરાક વ્રત કરીને શુદ્ધ થયેલો બ્રાહ્મણ અરણ્યમાં જઈને નિયમપૂર્વક ત્રણ વેદની સંહિતામાંથી કોઈ એક વેદની સંહિતાનો પાઠ કરે તો સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

ત્ર્યહં તૂપવસેદ્યુક્તસ્ત્રિરહ્નોઽભ્યુપયન્નપઃ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈસ્ત્રિર્જપિત્વાઘર્મર્ષણમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

૨૫૯ પુરુષ નિયમમાં પરાયણ થઈ, ત્રણ દિવસ સૂધી ઉપવાસ કરે અને પ્રભાતે, મધ્યાહ્ને તથા સાંચકાળે સ્નાન કરી, પાણીમાં ઘેશીને ‘ઋતં ચ સત્યં ચા’ એ અઘર્મર્ષણ સૂક્તનો ત્રણ વાર જપ કરે તો સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત થાય છે.

યથાશ્વમેધઃ ક્રતુરાદ્ સર્વપાપાપનોદનઃ ।

તથાઽઘર્મર્ષણં સૂક્તં સર્વપાપાપનોદનમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

૨૬૦ યજ્ઞોમાં રાજા સમાન ગણાતો અશ્વમેધ જેમ સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે, તેમ અઘર્મર્ષણ નામનું સૂક્ત પણ સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે.

હત્વા લોકાનપીમાંસ્રીનશ્ચન્નપિ યતસ્તતઃ ।

ઋગ્વેદં ધારયન્વિપ્રો નૈનઃ પ્રાપ્નોતિ કિઞ્ચન ॥ ૨૬૧ ॥

૨૬૧ ઋગ્વેદ લાણુનારો દ્વિજવર્ણ ત્રણે લોકોનો સંહાર કરે અથવા તો ગમે ત્યાં ભોજન કરે તો પણ તેને જરાય પાપ લાગતું નથી.

ઋક્સંહિતાં ત્રિરભ્યસ્ય યજુષાં વા સમાહિતઃ ।

સામ્નાં વા સરહસ્યાનાં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૬૨ ॥

૨૬૨ જે દ્વિજવર્ણનો પુરુષ સાવધાન થઈને બ્રાહ્મણ સંહિત ઋગ્વેદની સંહિતાનો, યજુર્વેદની સંહિતાનો, અથવા તો બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ સાથે સામસંહિતાનો ત્રણ વાર પાઠ કરે, તો સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત થાય છે.

યથા મહાહૃદં પ્રાપ્ય ક્ષિપ્તં લોષ્ટં વિનશ્યતિ ।

તથા દુશ્ચરિતં સર્વં વેદે ત્રિવૃત્તિ મજ્જતિ ॥ ૨૬૩ ॥

૨૬૩ પાણીના મોટા ધરામાં નાખેલું માટીનું ઢેકું જેમ ગળી જાય છે. તેમ ત્રણ વેદનો પાઠ કરનારા પુરુષવિષે પણ સર્વ પાપો નાશ પામે છે.

ઋત્વો યજૂંષિ ચાન્યાનિ સામાનિ વિવિધાનિ ચ ।

અથ જ્ઞેયસ્ત્રિવૃદ્ધો યો વેદૈનં સ વેદવિત્ ॥ ૨૬૪ ॥

૨૬૪ બ્રાહ્મણો સાથે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદને, ત્રિવૃદ્વેદ જાણુવો; અને જે તેને જાણે છે તેને વેદવેત્તા જાણુવો.

આદ્યં યત્ર્યક્ષરં બ્રહ્મ ત્રયીં યસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતા ।

સ ગુહ્યોઽન્યસ્ત્રિવૃદ્વેદો યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥ ૨૬૫ ॥

૨૬૫ સર્વ વેદોમાં મુખ્ય ગણાતો, ત્રણ અક્ષરવાળો, જેમાં ત્રણ વેદ સમાયલા છે એવો, શુભ રાખવા યોગ્ય પ્રણવ (ઓંકાર) ખીન્ને ત્રિવૃત્ વેદ છે. જે પુરુષ તેને સ્વરૂપથી તથા અર્થથી જાણે છે તેને વેદવેત્તા જાણુવો.

(एष वोभिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य निर्णयः ।

निश्रेयसं धर्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत ॥

મેં તમને પ્રાયશ્ચિત્તનો સર્વ નિર્ણય કહ્યો. હવે બ્રાહ્મણનું કલ્યાણ કરનારા ધર્મના વિધિને શ્રવણ કરો.)

(पृथग् ब्राह्मणकल्पाभ्यां स हि वेदस्त्रिवृत्स्मृतः ॥

॥ इति श्री मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને કલ્પ એ ત્રણ મળીને ત્રિવૃત્ વેદ કહેવાય છે.)

ઇતિ શ્રીશુન્દરાતીલાપાન્તરસહિત મનુસ્મૃતિમાં ‘પ્રાયશ્ચિત્તોનો નિર્ણય’

એ નામનો અધ્યાય ૧૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨ મો.

ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય કૃત્સ્ત્રોજ્યમુક્તો ધર્મસ્ત્વયાનય ।

કર્મણાં ફલનિર્વૃત્તિં શંસ નસ્તત્ત્વતઃ પરામ્ ॥ ૧ ॥

૧ હે દોષરહિત ભૃગુ! તમે અમને આરેય વર્ણનો તથા વર્ણસંકરનો ધર્મ (અને પ્રાચક્ષિત્ત) કહ્યાં. હવે કરેલાં પાપ પુણ્યના બીજા જન્મમાં થનારાં ફળ તમે અમને યથાર્થ રીતે કહો.

સ તાતુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષીન્માનવૌ ભૃગુઃ ।

અસ્ય સર્વસ્ય શ્રુણુત કર્મયોગસ્ય નિર્ણયમ્ ॥ ૨ ॥

૨ તે સાંભળીને મનુના પુત્ર ધર્માત્મા ભૃગુએ તે ઋષિઓને કહ્યું કે; કરવામાં આવતાં સર્વ કર્મનાં ફળનો નિર્ણય તમે સાંભળો!

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગ્દેહસંભવમ્ ।

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમધ્યમાઃ ॥ ૩ ॥

૩ મન, વાણી તથા કાયાવડે જે કર્મ કરવામાં આવે છે. તે કર્મના પ્રમાણમાં શુભ અથવા તેા અશુભ ફળ મળે છે. તથા તે કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ. પ્રમાણે અનુષ્ઠાનો ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ચોનિમાં જન્મ થાય છે.

તસ્યેહ ત્રિવિધસ્યાપિ ત્ર્યધિષ્ઠાનસ્ય દેહિનઃ ।

દશલક્ષણયુક્તસ્ય મનો વિદ્યાત્પ્રવર્તકમ્ ॥ ૪ ॥

૪ અનુષ્ઠાનાં દશ પ્રકારનાં અને ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ ગતિ આપનારાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ છે. અને મન તેનું પ્રવર્તક છે.

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાનિષ્ટચિન્તનમ્ ।

વિતથાભિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥ ૫ ॥

૫ અન્યાયથી પરાયાં ધનને હરી લેવાનો મનમાં વિચાર કરવો, મનમાં પ્રદક્ષિત્યા આદિક પાપ કર્મ કરવાનો વિચાર કરવો તથા પરલોક નથી, દેહ જ આત્મા છે આવા નાસ્તિકતાના વિચાર કરવા. આ ત્રણ માનસિક પાપ કર્મ બાણવાં.

પારુણ્યમનૃતં ચૈવ પૈશૂન્યં ચાપિ સર્વશઃ ।

અસંવદ્વપ્લાપશ્ચ વાઙ્મયં સ્યાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૬ ॥

૬ સામા મનુષ્યને કઠોર વચન કહેવાં, અસત્ય બોલવું, પાછળથી પરની નિંદા કરવી અને પ્રયોજન વગર રાજની, દેશની તથા નગરજનોની વાર્તા કર્યા કરવી. આ ચાર વાણીનાં પાપકર્મ જાણવાં.

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ।

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

૭ અન્યાયથી પારકું ધન ખુંચવી લેવું, શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તીને પ્રાણીની હિંસા કરવી અને પરદારાનો સંગ કરવો. આ ત્રણ શરીરનાં પાપ કર્મ જાણવાં.

માનસં મનસૈવાયમુપમુંક્તે શુભાશુભમ્ ।

વાચા વાચા કૃતં કર્મ કાયેનૈવ ચ કાયિકમ્ ॥ ૮ ॥

૮ મનુષ્ય મનવડે કરેલાં પુણ્ય કર્મનાં અથવા તો પાપ કર્મનાં ફળને આ જન્મમાં અથવાતો પુનર્જન્મમાં મનવડે લોગવે છે. વાણીવડે કરેલાં પુણ્ય કર્મનાં અથવા તો પાપ કર્મનાં ફળને વાણીવડે લોગવે છે. અને કાયાવડે કરેલાં પુણ્ય તથા પાપ કર્મનાં ફળને કાયાવડે લોગવે છે.

(ત્રિવિધં ચ શરીરેણ વાચા ચૈવ ચતુર્વિધમ્ ।

મનસા ત્રિવિધં કર્મ દશ ધર્મપથાંસ્ત્યજેત્ ॥

ત્રણ પ્રકારનાં શારીર કર્મનો, ચાર પ્રકારનાં વાચિક કર્મનો અને ત્રણ પ્રકારનાં માનસિક કર્મનો એમ દશ પ્રકારનાં કર્મનો મનુષ્યે ત્યાગ કરવો.)

શરીરજૈઃ કર્મદોષૈર્યાતિ સ્થાવરતાં નરઃ ।

વાચિકૈઃ પક્ષિમૃગતાં માનસૈરન્ત્યજાતિતામ્ ॥ ૯ ॥

૯ મનુષ્ય કાયાએ કરેલાં કર્મના દોષોથી સ્થાવરપણાને પામે છે. (વૃક્ષ પર્વત વગેરે થઇને અવતરે છે), વાણીએ કરેલાં કર્મના દોષોથી પક્ષીની અથવા તો પશુની યોનિમાં અવતરે છે અને મનવડે કરેલાં કર્મના દોષોથી ચંડાલની જાતિમાં અવતરે છે.

(શુભૈઃ પ્રયોગૈર્દેવત્ત્વં વ્યામિશ્રૈર્માનુષો ભવેત્ ।

અશુભૈઃકેવલૈશ્ચૈવ તિર્યગ્યોનિષુ જાયતે ॥

જીવ શુભ કર્મો કરવાથી દેવની જાતિમાં અવતરે છે, શુભ અને અશુભ એમ મિશ્ર કર્મ કરવાથી મનુષ્યની જાતિમાં અવતરે છે અને કેવળ અશુભ કર્મ કરવાથી પક્ષીની જાતિમાં અવતરે છે.)

(વાગ્દણ્ડો હન્તિ વિજ્ઞાનં મનોદણ્ડઃ પરાં ગતિમ્ ।

કર્મદંડસ્તુ લોકાંસ્ત્રીન્હન્યાદપરિરક્ષિતઃ ॥

વાણીરૂપી દંડને જો નિયમમાં ન રાખ્યો હોય તો તે વિજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, મનરૂપી દંડને જો નિયમમાં ન રાખ્યો હોય તો તે પરમ ગતિનો નાશ કરે છે, અને કર્મરૂપી દંડને જો નિયમમાં ન રાખ્યો હોય તો તે ત્રણે લોકોનો નાશ કરે છે.)

(વાગ્દણ્ડોઽથ ભવેન્મૌનં મનોદણ્ડસ્ત્વનાશનમ્ ।

શારીરસ્ય હિ દણ્ડસ્ય પ્રાણાયામો વિધીયતે ॥

મૌન રહેવું એ વાગ્દંડ, નિરાહાર રહેવું એ મનોદંડ અને પ્રાણાયામ કરવો એ શારીર દંડ કહેવાય છે.)

(ત્રિદણ્ડં ધારયેદ્યોગી શારીરં ન તુ વૈળવમ્ ।

વાચિકં કાયિકં ચૈવ માનસં ચ યથાવિધિ ॥

(યોગીએ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વાસનાં દંડને ધારણ કરવો નહિ પણ કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ દંડને ધારણ કરવા.)

વાગ્દણ્ડોઽથ મનોદણ્ડઃ કાયદણ્ડસ્તથૈવ ચ ।

યસ્યૈતે નિહિતા બુદ્ધૌ ત્રિદણ્ડીતિ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

૧૦ વાગ્દંડ કહેતાં વાણીને નિયમમાં રાખવી, મનોદંડ કહેતાં મનને નિયમમાં રાખવું અને કાયદંડ કહેતાં કાયાને નિયમમાં રાખવી. આ ત્રણને જ બુદ્ધિપૂર્વક નિયમમાં રાખે છે તે ત્રિદંડી કહેવાય છે.

ત્રિદણ્ડમેતાન્નિક્ષિપ્ય સર્વભૂતેષુ માનવઃ ।

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય તતઃ સિદ્ધિં નિચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

૧૧ મનુષ્ય આ ત્રણ દંડને એટલે કઠોર વાણી વગેરેને સર્વ પ્રાણીઓના તરફથી પાછી વાળી લે છે તથા તેઓનું હમન કરવા માટે કામને તથા ક્રોધને નિયમમાં રાખે છે તો તેથી મોક્ષ આપનારી સિદ્ધિને પામે છે.

યોઽસ્યાત્મનઃ કારયિતા તં ક્ષેત્રજ્ઞં પ્રચક્ષતે ।

યઃ કરોતિ તુ કર્માણિ સ ભૂતાત્મોચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૨ જે આ શરીરને કર્મ કરવા માટે પ્રેરે છે, તેને વિદ્વાનો ક્ષેત્રજ્ઞ કહે ક્ષેત્રજ્ઞ, ભૂતાત્મા છે, અને જે કર્મો કરે છે, તેને વિદ્વાનો ભૂતાત્મા (શરીર) અને જીવ. કહે છે.

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदोहिनाम् ।

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३ ॥

૧૩ જીવ સંજ્ઞાવાળો બીજા અંતરાત્મા (સૂક્ષ્મ શરીર) સર્વ દેહધારી ક્ષેત્રજ્ઞાની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને જે અંતરાત્માવડે પ્રત્યેક જન્મમાં સર્વ સુખ અથવા તો દુઃખ જાણવામાં આવે છે.

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

૧૪ તે બન્ને મહાન (સૂક્ષ્મ શરીર) અને ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવાત્મા) પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોની સાથે મળીને, ઉત્તમ તથા અધમ પ્રાણીઓને વિષે વાસ કરીને રહેલા પરમાત્માનો આશ્રય કરીને રહેલા છે.

(उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

ઉત્તમ પુરુષ બીજા જ છે કે જેને પરમાત્મા કહે છે, અને જે અવિનાશી ઈશ્વર, ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેનું ધારણ પોષણ કરે છે.)

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।

उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

૧૫ તે પરમાત્માના શરીરમાંથી ક્ષેત્રજ્ઞ નામધારી અસંખ્ય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, જે જીવો ઉત્તમ તથા અધમ એવાં શરીરોને ચેષ્ટાવાળા (ક્રિયાવાળાં) કરે છે.

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।

शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

૧૬ પાંચ ઈર્મ કરનારા મનુષ્યો મરણ પામ્યા પછી તેઓનું ચમલોકનાં ધર્માધર્મનું કળ. દુઃખ લોગવવા માટે બીજું જરાયુબદ્ધ શરીરના સંબંધ વિનાનું સૂક્ષ્મ શરીર પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः ।

तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

૧૭ પાપી જીવો તે શરીરવડે ચમલોકનાં દુઃખોને લોગવીને પાછા તેજ પાંચ ભૂતોની માત્રાઓમાં તે માત્રાઓના વિભાગ પ્રમાણે લય પામે છે.

સોઽનુભૂયાસુસ્વોદકાન્દોષાન્વિષયસજ્જાન ।

વ્યપેતકલ્મષોઽભ્યેતિ તાવેવોભૌ મહૌજસૌ ॥ ૧૮ ॥

૧૮ સૂક્ષ્મ શરીર ધારી જીવ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલાં શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે વિષયોનો ઉપલોગ કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલાં દુઃખોનો ઉપલોગ કરીને પાપરહિત થયા પછી મહાખળવાન એવા મહત્તત્વનો તથા ક્ષેત્રજ્ઞનો આશ્રય કરે છે.

તૌ ધર્મે પર્યતસ્તસ્ય પાપં ચાતન્દ્રિતૌ સહ ।

યાઘ્યાં પ્રાપ્નોતિ સંપૃક્તઃ પ્રેત્યેહ ચ સુસ્વાસુસ્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

૧૯ અને મહત્તત્વ તથા ક્ષેત્રજ્ઞ તંદ્રાનો ત્યાગ કરી સાથે મળીને, તે જીવનાં લોગવતાં ખાકી રહેલાં પુણ્યનો અને પાપનો વિચાર કરે છે, અને જીવ પુણ્ય તથા પાપની સાથે જોડાઈને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખને અને દુઃખને લોગવે છે.

યદ્યાચરતિ ધર્મે સ પ્રાયશોઽધર્મમલ્પશઃ ।

તૈરેવ ચાવૃતો ભૂતૈઃ સ્વર્ગે સુસ્વસુપાશ્ચુતે ॥ ૨૦ ॥

૨૦ જીવ મનુષ્યાવતારમાં જો ધર્મ કર્મ વિશેષ કરે છે અને પાપકર્મ અલ્પ કરે છે તો; તેજસ્વી સ્થૂલ શરીરના આકારમાં પરિણામ પામેલાં પાંચ મહાભૂતોથી વિટાઈને સ્વર્ગમાં સુખ લોગવે છે.

યદિ તુ પ્રાયશોઽધર્મે સેવતે ધર્મમલ્પશઃ ।

તૈર્ભૂતૈઃ સ પરિત્યક્તો યામીઃ પ્રાપ્નોતિ યાતનાઃ ॥ ૨૧ ॥

૨૧ પરંતુ જીવ જો અધર્મનાં કર્મ વિશેષ કરે છે અને ધર્મનાં કર્મ અલ્પ કરે છે તો શરીરના આકારે પરિણામ પામનારા પાંચ મહાભૂતોથી જુદો થઈને (મરણ પામીને) યમલોકનાં દુઃખ લોગવે છે.

યામીસ્તા યાતનાઃ પ્રાપ્ય સ જીવો વીતકલ્મષઃ ।

તાન્યેવ પશ્ચ ભૂતાનિ પુનરપ્યેતિ ભાગશઃ ॥ ૨૨ ॥

૨૨ અને યમલોકનાં દુઃખો લોગવીને પાપરહિત થયેલો જીવ પાછો વિભાગ પ્રમાણે દેહને ઉત્પન્ન કરનારાં તેજ પાંચ મહાભૂતોનો આશ્રય કરે છે, એટલે શરીરને ધારણ કરે છે.

एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

૨૩ આ પ્રમાણે ધર્મથી તથા અધર્મથી થનારી જીવની ગતિઓનો પોતાનાં જ મનવડે વિચાર કરીને સનુષ્ઠે સદાય ધર્મમાં મન રાખવું.

સત્ત્વં રજસ્તમશ્ચૈવ ત્રીન્વિદ્યાદાત્મનો ગુણાન્ ।

યૈર્વ્યાપ્યેમાન્સ્થિતો ભવાન્મહાન્સર્વાનશેષતઃ ॥ ૨૪ ॥

૨૪ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણ મહત્ત્વના બાણવા અને જે સત્વ, રજ અને તમો- ગુણોવડે વ્યાપ્ત એવો મહાન આ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ ગુણનાં લક્ષણ. પદાર્થોને સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપીને રહેલો છે.

યો યદૈષાં ગુણો દેહે સાક્લ્યેનાતિરિચ્યતે ।

સ તદા તદુણપ્રાયં તં કરોતિ શરીરિણઃ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ એ ગુણોમાંથી જે ગુણ જ્યારે દેહમાં અધિક હોય ત્યારે તે ગુણ જીવને બહુધા તે ગુણવાળો જ કરી મૂકે છે.

સત્ત્વં જ્ઞાનં તમોઽજ્ઞાનં રાગદ્વેષૌ રજઃ સ્મૃતઃ ।

एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ ૨૬ ॥

૨૬ વસ્તુના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું તે સત્વ ગુણનું લક્ષણ બાણવું, વસ્તુના સ્વરૂપનું વિપરીત જ્ઞાન થવું તે તમોગુણનું લક્ષણ બાણવું અને રાગ તથા દ્વેષ એ રજગુણનું લક્ષણ બાણવું. સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીર જ્ઞાનાદિકના જાપક એવા એ ત્રણે ગુણોથી વ્યાપ્ત થયેલાં હોય છે.

તત્ર યત્પ્રીતિસંયુક્તં કિંચિદાત્મનિ લક્ષયેત્ ।

પ્રશાન્તમિવ શુદ્ધામં સત્ત્વં તદુપધારયેત્ ॥ ૨૭ ॥

૨૭ તે ગુણોમાં જેનાથી સર્વ કલેશ નાશ પામીને આત્માને સુખનું જ્ઞાન થાય, અત્યંત શાંતિ તથા શુદ્ધ પ્રકાશ જણાય તેને સત્વ ગુણ બાણવો.

યત્તુ દુઃસ્વસમાયુક્તમપ્રીતિકરમાત્મનઃ ।

તદ્રજોઽપ્રતિપં વિદ્યાત્સતતં હારિ દેહિનામ્ ॥ ૨૮ ॥

૨૮ જે દુઃખમિશ્ર, આત્માને અપ્રીતિ કરનારો તથા દેહધારી-ઓને સર્વદા વિષયોના તરફ પ્રતિક્ષેપણથી ખેંચી જનારો હોય તેને રજગુણ બાણવો.

યત્તુ સ્યાન્મોહસંયુક્તમવ્યક્તં વિષયાત્મકમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં તમસ્તદુપધારયેત્ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ જે સત્ય તથા અસત્યના વિચારનો વિરોધી હોય, વિષયને પ્રકટ-પણે જણાવવાને અશક્ત હોય, વિષયોથી ભરપૂર હોય, તર્કથી, ઇન્દ્રિયોથી અને બુદ્ધિથી જાણી શકાય નહિ તેવો હોય તેને તમોગુણ જાણવો.

ત્રયાણામપિ ચૈતૈષાં ગુણાનાં યઃ ફલોદયઃ ।

અગ્રયો મધ્યો જગન્યશ્ચ તં પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૩૦ ॥

૩૦ તે ત્રણેય ગુણોમાંથી ક્રમ પ્રમાણે ઉત્તમ અને અધમ પ્રતિનાં જે ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તે હવે સંપૂર્ણ રીતે કહીશ.

વેદાભ્યાસસ્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધર્મક્રિયાત્મચિન્તા ચ સાત્ત્વિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ વેદાભ્યાસ, પ્રાણપત્ય આદિ તપ, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, આદ્ય શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, દાનાદિક ધર્મ ક્રિયા અને આત્માનું ચિન્તન આ સત્વગુણનાં કાર્ય છે.

આરમ્ભરુચિતાઽધૈર્યમસત્કાર્યપરિગ્રહઃ ।

વિષયોપસેવા ચાજસં રાજસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૨ ॥

૩૨ ફળને માટે કર્મ કરવાની ઇચ્છા, અધીરતા, શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મ કરવાં અને નિત્ય વિષયોને સેવવા એ રજોગુણનાં કાર્ય છે.

લોભઃ સ્વપ્નોઽવૃત્તિઃ ક્રૌર્યં નાસ્તિક્યં મિન્નવૃત્તિતા ।

યાચિષ્ણુતા પ્રમાદશ્ચ તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૩ ॥

૩૩ લોભ (ધનની અત્યંત તૃષ્ણા), નિદ્રાળુતા, અધીરતા, ક્રૂરતા, નાસ્તિકપાણું, આચારભ્રષ્ટતા, યાચના કરવાનો સ્વભાવ અને પ્રમાદ આ તમોગુણનાં કાર્ય છે.

ત્રયાણામપિ ચૈતૈષાં ગુણાનાં ત્રિષુ તિષ્ઠતામ્ ।

ઇદં સામાસિકં જ્ઞેયં ક્રમશો ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૪ ॥

૩૪ આ ત્રણેય ગુણો ત્રણેય કાળમાં રહેનારા છે. તે ગુણોનું સંક્ષેપમાં ક્રમવાર આ પ્રમાણે લક્ષણ જાણવું.

યત્કર્મ કૃત્વા કુર્વશ્ચ કરિષ્યંશ્ચૈવ લજ્જતિ ।

તજ્જ્ઞેયં વિદુષા સર્વં તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ જે કર્મ કર્યા પછી, કર્મ કરતી વખતે, તથા કર્મ કરતાં પહેલાં, કર્તાને લજ્જા આવે છે તે સર્વ કર્મને વિદ્વાને તમોગુણી કર્મ જાણવું.

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।

न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ૩૬ ॥

૩૬ મનુષ્ય જે કર્મ કરીને આ લોકમાં મોટી પ્રખ્યાતિ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે અને ફળની સિદ્ધિ ન થવા છતાં તેને માટે શોક કરતો નથી, તેવાં સર્વ કર્મને રજ્જેગુણી કર્મ જાણવાં.

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।

येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ૩૭ ॥

૩૭ મનુષ્ય જે કર્મવડે જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, જે કર્મ કરતાં લજ્જા આવતી નથી તથા જે કર્મ કરવાથી આત્માને સંતોષ થાય છે, તેવાં કર્મને સત્વગુણી જાણવાં.

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथोत्तरम् ॥ ૩૮ ॥

૩૮ તમનું મુખ્ય લક્ષણ કામ છે, રજનું મુખ્ય લક્ષણ અર્થ છે અને સત્વનું મુખ્ય લક્ષણ ધર્મ છે. આ ગુણોમાં ઉત્તરોત્તર ગુણને શ્રેષ્ઠ જાણવો.

येन यस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।

तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ૩૯ ॥

૩૯ હવે એ સત્વાદિક ગુણોમાંથી જે ગુણવડે જીવ જે જે ગતિઓને સત્વાદિ ગુણોથી થનારી પામે છે, તે તે આખા જગતની ગતિઓને હું ક્રમવાર ગતિઓ. સંક્ષેપમાં કહું છું.

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।

तिर्यक्त્વં તામસા નિત્યમિત્યેષા ત્રિવિધા ગતિઃ ॥ ૪૦ ॥

૪૦ સત્વગુણી જીવો દેવપણાને પામે છે, રજ્જેગુણી જીવો મનુષ્યપણાને પામે છે અને તમોગુણી જીવો પક્ષીપણાને પામે છે. આવી રીતે ત્રણ પ્રકારના ગુણોથી ત્રણ પ્રકારની ગતિ થાય છે.

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।

अधमा मध्यमाग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥ ૪૧ ॥

૪૧ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ ગુણથી થનારી ગતિ, કર્મ પ્રમાણે અને વિદ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ, એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

સ્થાવરાઃ કૃમિકીટાશ્ચ મત્સ્યાઃ સર્પાઃ સકચ્છપાઃ ।

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ જઘન્યા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૨ ॥

૪૨ વૃક્ષ વગેરે સ્થાવરો, કૃમિઓ, કીડાઓ, માછલાં, સર્પો, કાચબાઓ, પશુઓ અને મૃગો આ તમોગુણથી થનારી અધમ ગતિ છે.

હસ્તિનશ્ચ તુરંગાશ્ચ શૂદ્રા મ્લેચ્છાશ્ચ ગર્હિતાઃ ।

સિંહા વ્યાઘ્રા વરાહાશ્ચ મધ્યમા તામસી ગતિઃ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ હાથી, ઘોડા, શૂદ્ર, નિંદાપાત્ર મ્લેચ્છ, સિંહ, વાઘ અને વરાહ, આ તમોગુણની મધ્યમ ગતિ જાણવી.

ચાર્ણાશ્ચ સુપર્ણાશ્ચ પુરુષાશ્ચૈવ દામ્ભિકાઃ ।

રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ તામસીષૂત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૪ ॥

૪૪ ચારણો, ગરુડ વગેરે પક્ષીઓ, છળ કપટથી કાર્ય કરનારા પુરુષો, રાક્ષસો અને પિશાચો, આ તમોગુણની ઉત્તમ ગતિ જાણવી.

ઘ્રહ્ણા મહ્ણા નટાશ્ચૈવ પુરુષાઃ શસ્ત્રવૃત્તયઃ ।

દ્યૂતપાનપ્રસક્તાશ્ચ જઘન્યા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૫ ॥

૪૫ ઝડલો, મદલો, નટો, શસ્ત્ર ઉપર આજીવિકા કરનારા પુરુષો, જુગારીઓ અને મદપાન કરનારા પુરુષો, આ રજોગુણની અધમ ગતિ જાણવી.

રાજાનઃ ક્ષત્રિયાશ્ચૈવ રાજાં ચૈવ પુરોહિતાઃ ।

વાદયુદ્ધપ્રધાનાશ્ચ મધ્યમા રાજસી ગતિઃ ॥ ૪૬ ॥

૪૬ રાજાઓ, ક્ષત્રિયો, રાજાઓના પુરોહિતો અને શાસ્ત્રાર્થનો ઝગડો કરનારા વિદ્વાનો, આ રજોગુણની મધ્યમ ગતિ જાણવી.

ગન્ધર્વા ગુહ્યકા યક્ષા વિબુધાનુચરાશ્ચ યે ।

તથૈવાપ્સરસઃ સર્વા રાજસીષૂત્તમા ગતિઃ ॥ ૪૭ ॥

૪૭ ગંધર્વો, ગુહ્યકો, યક્ષો, દેવોના અનુચરો, (વિદ્યાધર વગેરે) તથા અપ્સરાઓ, આ સર્વ રજોગુણથી થનારી ઉત્તમ ગતિ જાણવી.

તાપસા યતયો વિપ્રા યે ચ વૈમાનિકા ગણાઃ ।

નક્ષત્રાણિ ચ દૈત્યાશ્ચ પ્રથમા સાત્ત્વિકી ગતિઃ ॥ ૪૮ ॥

૪૮ વાનપ્રસ્થો, યતિઓ, બ્રાહ્મણો, વિમાનચારી દેવતાઓ, નક્ષત્રો અને દૈત્યો, આ સત્વગુણથી થનારી અધમ ગતિ જાણવી.

યજ્ઞાન ઋષયો દેવા વેદા જ્યોતીંષિ વત્સરાઃ ।

પિતરશ્ચૈવ સાધ્યાશ્ચ દ્વિતીયા સાન્નિધી ગતિઃ ॥ ૪૯ ॥

૪૯ યજ્ઞમાનો, ઋષિઓ, દેવો, વેદો, નક્ષત્રો, વર્ષો, પિતૃઓ અને સાધ્યો, આ સત્વગુણથી થનારી મધ્યમ ગતિ જાણવી.

બ્રહ્મા વિશ્વસૃજો ધર્મો મહાનવ્યક્તમેવ ચ ।

ઉત્તમાં સાન્નિધીમેતાં ગતિમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૫૦ ॥

૫૦ બ્રહ્મા, પ્રજાપતિઓ, ધર્મ, મહાન્ અને અવ્યક્ત (પ્રધાન), આ ગતિને પંડિતો સત્વગુણની ઉત્તમ ગતિ કહે છે.

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ૫૧ ॥

૫૧ મન, વાણી અને કાયાનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મથી થનારી સત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણવાળી તથા ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારની સર્વ પ્રાણીઓની સંપૂર્ણ ગતિ તમને કહી બતાવી.

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।

पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ૫૨ ॥

૫૨ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ રાખવાથી તથા ધર્મચરણ નહિ કરવાથી (પાપ કરવાથી) મૂર્ખ એવા અધમ પુરુષો પાપી જાતિમાં અવતરે છે.

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ ૫૩ ॥

૫૩ આ જીવ જે જે કર્મવડે આ લોકમાં જે જે જાતિમાં અવતરે છે તે તે સર્વ ક્રમે કરીને તમે સાંભળો.

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्પ્રાપ્ય તત્ક્ષયાત્ ।

સંસારાન્પ્રતિપદ્યન્તે મહાપાતકિનાસ્તિવમાન્ ॥ ૫૪ ॥

૫૪ બ્રહ્મહત્યા વગેરે મહાપાપ કરનારાઓ હજારો વર્ષ સૂધી ભયંકર નરકોમાં પડ્યા રહે છે અને તે પાપનો ક્ષય થયા પછી શેષ રહેલાં પાપ લોગવવા માટે નીચેની યોનિઓમાં જન્મે છે.

શ્વસૂકરચરોષ્ટ્રાણાં ગોજાવિમૃગપક્ષિણામ્ ।

ચળ્ડાલપુકસાનાં ચ બ્રહ્મહા યોનિમૃચ્છતિ ॥ ૫૫ ॥

૫૫ બ્રહ્મહત્યા કરનારો પુરુષ કુતરાં, ભુંડ, ગધેડાં, ઉંટ, બળદ, બકરાં, ઘેટાં, મૃગ, પક્ષી, ચંડાળ અને પુષ્કસની જાતિમાં અવતરે છે.

કૃમિકીટપતંગાનાં વિદ્યુજાં ચૈવ પક્ષિણામ્ ।

હિંસ્રાણાં ચૈવ સત્ત્વાનાં સુરાપો બ્રાહ્મણો વ્રજેત્ ॥ ૫૬ ॥

૫૬ સુરાપાન કરનારો બ્રાહ્મણ કૃમિ, કીડા, પતંગિયા, વિષ્ણુ ખાનારાં પક્ષીઓ અને હિંસક પ્રાણીઓની જાતિમાં અવતરે છે.

ભૂતાહિસરતાનાં ચ તિરશ્ચાં ચાસ્યુચારિણામ્ ।

હિંસ્રાણાં ચ પિશાચાનાં સ્તેનો વિપ્રઃ સહસ્રશઃ ॥ ૫૭ ॥

૫૭ બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ ચોરનાર બ્રાહ્મણ કરોળિયો, સર્પ, કરચલો, જળચર પ્રાણીઓ, હિંસા કરનારાં પ્રાણીઓ અને પિશાચોની યોનિમાં હજારવાર અવતરે છે.

તૃણગુલ્મલતાનાં ચ ક્રવ્યાદાં દંષ્ટ્રિણામપિ ।

ક્રૂરકર્મકૃતાં ચૈવ શતશો ગુરુતલ્પનઃ ॥ ૫૮ ॥

૫૮ ગુરુપત્નીની સાથે ગમન કરનારો પુરુષ, દૂર્વા વગેરે તૃણની, ગુલ્મ, ગળો વગેરેના વેલાની, ડાચું માંસ ખાનારાં ગીધ વગેરે પક્ષીઓની, સિંહ વગેરે ડાઠવાળાં પ્રાણીઓની તથા ક્રૂર કર્મ કરનારાં પ્રાણીઓની જાતિમાં સેંકડો વાર જન્મે છે.

હિંસ્રા ભવન્તિ ક્રવ્યાદાઃ કૃમયોઽભક્ષ્યમક્ષિણઃ ।

પરસ્પરાદિનઃ સ્તેનાઃ પ્રેતાન્ત્યસ્ત્રીનિષેવિણઃ ॥ ૫૯ ॥

૫૯ હિંસક મનુષ્યો ડાચું માંસ ખાનાર મીંદડા વગેરે જાતિમાં જન્મે છે, અભક્ષ્ય વસ્તુનું ભક્ષણ કરનારા કૃમિની જાતિમાં જન્મે છે, સાધારણ ચોરી કરનારાઓ એક બીજાનું માંસ ખાનારાં પ્રાણીની જાતિમાં અવતરે છે અને ચંડાળની સ્ત્રી સાથે ગમન કરનારા પ્રેતપણાને પામે છે.

સંયોગં પતિતૈર્ગત્વા પરસ્યૈવ ચ યોષિતમ્ ।

અપહૃત્ય ચ વિપ્રસ્વં ભવતિ બ્રહ્મરાક્ષસઃ ॥ ૬૦ ॥

૬૦ પતિત પુરુષોની સાથે સમાગમ કરવાથી, પરસ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરવાથી તથા બ્રાહ્મણનું ધન ચોરવાથી પુરુષ બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે.

મણિમુક્તાપ્રવાલાનિ હૃત્વા લોભેન માનવઃ ।

વિવિધાનિ ચત્ત્વાનિ જાયતે હેમકર્તૃષુ ॥ ૬૧ ॥

૬૧ જે મનુષ્ય લોભે કરીને મણિ, મોતી, પરવાળાં તથા જાત જાતનાં રત્નોની ચોરી કરે છે, તે હિમકાર નામના પક્ષીની જાતિમાં અવતરે છે.

ધાન્યં હત્વા ભવત્યાયુઃ કાંસ્યં હંસો જલં પ્લવઃ ।

મધુ દંશઃ પયઃ કાકો રસં શ્વા નકુલો વૃતમ્ ॥ ૬૨ ॥

માંસં ગૃધ્રો વપાં મદુસ્તૈલં તૈલપકઃ સ્વગઃ ।

ચીરીવાકસ્તુ લવણં બલાકા શકુનિર્દાધિ ॥ ૬૩ ॥

કૌશેયં તિત્તિરિહત્વા ક્ષૌમં હત્વા તુ દર્દુરઃ ।

કાર્પાસતાન્તવં ક્રૌશ્વો ગોધા ગાં વાગ્ગુદો ગુહમ્ ॥ ૬૪ ॥

છુચ્છુન્દરિઃ શુભાન્ગન્ધાન્પત્રશાકં તુ વર્હિણઃ ।

શ્વાવિકૃતાન્નં વિવિધમકૃતાન્નં તુ શલ્યકઃ ॥ ૬૫ ॥

૬૨-૬૫ અનાજની ચોરી કરવાથી ઉંદર, ડાંસાની ચોરી કરવાથી હંસ, પાણીની ચોરી કરવાથી પ્લવ, મધની ચોરી કરવાથી ડાંસ, દૂધની ચોરી કરવાથી કાગડો, રસની ચોરી કરવાથી કુતરો, ઘીની ચોરી કરવાથી નોળીયું, માંસની ચોરી કરવાથી ગીધ, વપાની ચોરી કરવાથી અતક, તલની ચોરી કરવાથી તેલ પીનાર પક્ષી, મીઠાની ચોરી કરવાથી ચીરીવાક, દહિંની ચોરી કરવાથી બંગલો, રેશમી કપડાની ચોરી કરવાથી તેતર, અતસીનાં વસ્ત્રોની ચોરી કરવાથી દેડકો, કપાસના કપડાંની ચોરી કરવાથી સારસ, ગાયની ચોરી કરવાથી ચંદન ઘો, ગોળની ચોરી કરવાથી વાગ્ગુહ, ઉત્તમ સુગંધી પદાર્થોની ચોરી કરવાથી છછુંદર, પત્રશાકની ચોરી કરવાથી મોર, ભાતભાતનાં પકવાનની ચોરી કરવાથી મોટી સેઢાઈ અને ડાયાં અન્નની ચોરી કરવાથી નાની સેઢાઈની જાતિમાં અવતરે છે.

વકો ભવતિ હત્વાગ્નિં ગૃહકારી હુપસ્કરમ્ ।

રક્તાનિ હત્વા વાસાંસિ જાયતે જીવજીવકઃ ॥ ૬૬ ॥

૬૬ અગ્નિની ચોરી કરનારો બગલાની જાતિમાં જન્મે છે, ઘરનું રાત્રી-રચીલું ચોરનારો ભીંતપર માટીનું ઘર કરનારી ભમરાની જાતિમાં અવતરે છે, રંગેલાં વસ્ત્રો ચોરનારો ચકોરની જાતિમાં અવતરે છે.

વૃકો મૃગેમં વ્યાઘ્રોઽશ્વં ફલમૂલં તુ મર્કટઃ ।

સ્ત્રીમૃક્ષઃ સ્તોકકો વારિ યાનાન્યુષ્ટ્રઃ પશૂનજઃ ॥ ૬૭ ॥

૬૭ મૃગ અથવા તો હાથી ચોરનારો નહાર જન્મે છે, ઘોડો ચોરનારો વાઘ જન્મે છે, કૂળ તથા મૂળ ચોરનારો મર્કટ જન્મે છે, સ્ત્રીનું હરણ કરનારો

રીંછ થઇને અવતરે છે, જળ ચોરનારો બપૈયો જન્મે છે, વાહનો ચોરનારો ઊંટ અવતરે છે અને પશુઓને ચોરનારો બકરો જન્મે છે.

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः ।

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ૬૮ ॥

૬૮ જે મનુષ્ય બળાત્કારથી હરકોઈ પણ નિસ્સાર પદાર્થની ઇચ્છા-પૂર્વક ચોરી કરે છે, તથા નહિ હોએલાં હુતદ્રવ્યને ખાય છે, તે મનુષ્ય અવશ્ય પક્ષીની યોનિમાં અવતરે છે.

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवामुयुः ।

एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ૬૯ ॥

૬૯ સ્ત્રીઓ પણ જો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઇચ્છાપૂર્વક પારકી વસ્તુની ચોરી કરીને દોષપાત્ર થાય છે તો તેઓ એ જ બ્રાહ્મીઓની સ્ત્રી થઈને અવતરે છે.

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।

पापान्संमृत्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ૭૦ ॥

૭૦ જે વર્ણના પુરુષો આપત્તિ વિના પોતપોતાનાં ધર્મ્ય કર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષો શૂદ્રની યોનિમાં અવતરીને શત્રુઓને ત્યાં દાસપણાને પામે છે.

वान्ताश्च्युल्કાमुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ।

अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ ૭૧ ॥

૭૧ જે બ્રાહ્મણ પોતાનાં ધર્મકર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, તે ઉલ્કામુખ નામનો પ્રેત થઈને ઓકણ ખાય છે, જે ક્ષત્રિય પોતાનાં ધર્મ કર્મમાંથી બ્રહ્મ થાય છે તે કટપૂતન નામનો પ્રેત થઈને વિષ્ણુ તથા શબ્દનું લોજન કરે છે.

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ।

चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ॥ ૭૨ ॥

૭૨ જે વૈશ્ય પોતાનાં ધર્મકર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, તે મૈત્રાક્ષ જ્યોતિક નામનો પ્રેત થઈને પરનું લક્ષણ કરે છે, અને જે શૂદ્ર પોતાનાં ધર્મકર્મથી બ્રહ્મ થાય છે તે ચૈલાશક નામનો પ્રેત થઈને વસ્ત્રમાં રહેનારી જીનું લક્ષણ કરે છે.

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकः ।

तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ૭૩ ॥

૭૩ વિષયોમાં આસક્તિવાળા પુરુષો જેમ જેમ વિષયોનો ઉપલોભ કરે છે, તેમ તેમ તે પુરુષો વિષયોને વિષે કુશળ થતા જાય છે.

તેઽભ્યાસાત્કર્ષણાં તૈષાં પાપાનામલ્પબુદ્ધયઃ ।

સંપ્રાપ્નુવન્તિ દુઃસ્વાનિ તાસુ તાસ્વિહ યોનિષુ ॥ ૭૪ ॥

૭૪ અને પછી અલ્પ બુદ્ધિવાળા તે પુરુષો તે તે પાપકર્મોને વારંવાર કરવાથી આ લોકમાં અનેક પશુ પક્ષીની અધમ જાતિઓમાં અવતરીને, દુઃખો ભોગવે છે.

તામિસ્ત્રાદિષુ ચૌગ્રેષુ નરકેષુ વિવર્તનમ્ ।

અસિપત્રવનાદીનિ બન્ધનચ્છેદનાનિ ચ ॥ ૭૫ ॥

૭૫ તામિસ્ત્ર વગેરે ભયંકર નરકોમાં વારંવાર જન્મ થાય છે, આસિ-પત્ર વગેરે વનોમાં પગે ચાલવું પડે છે, યમલોકમાં બંધનનું અને છેદનનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

વિવિધાશ્ચૈવ સંપીડાઃ કાકોલૂકૈશ્ચ ભક્ષણમ્ ।

કરમ્મચાલુકાતાપાન્કુંભીપાકાંશ્ચ દારુણાન્ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ અનેક જાતની પીડાઓ ભોગવવી પડે છે, કાગડાઓ અને ધૂડો બટકાં ભરે છે, ધગધગતી રેતીના તાપોને સહેવા પડે છે, કુંભીપાક વગેરે દારુણ નરકોમાં પડવું પડે છે.

સંભવાશ્ચ વિયોનીષુ દુઃસ્વપ્રાયાસુ નિત્યશઃ ।

શીતાતપાભિઘાતાંશ્ચ વિવિધાનિ ભયાનિ ચ ॥ ૭૭ ॥

૭૭ અહુધા દુઃખ આપનારી પશુ પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં વારંવાર જન્મવું પડે છે, તાઠ, તડકા વગેરેનાં અનેક દુઃખ તથા ભય ભોગવવા પડે છે

અસકૃદ્ગર્ભવાસેષુ વાસં જન્મ ચ દારુણમ્ ।

બન્ધનાનિ ચ કાષ્ઠાનિ પરપ્રેવ્યત્વમેવ ચ ॥ ૭૮ ॥

૭૮ વારંવાર ગર્ભમાં વાસ થાય છે, સ્ત્રીની યોનિઓમાંથી દારુણ એવો જન્મ થાય છે, કષ્ટદાયક હડનાં બંધનો ભોગવવાં પડે છે, પારકાને ત્યાં દાસ-પાણું કરવું પડે છે.

બન્ધુપ્રિયવિયોગાંશ્ચ સંવાસં ચૈવ દુર્જનૈઃ ।

દ્રવ્યાર્જનં ચ નાશં ચ મિત્રામિત્રસ્ય ચાર્જનમ્ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ બાંધવોના અને સ્નેહીઓના વિયોગો વેઠવા પડે છે, દુર્જનોની સાથે સહવાસ કરવો પડે છે, ધન મેળવવા માટે પરિશ્રમ કરવો પડે છે,

સીંછ થઈને અવતરે છે, જળ ચોરનારો બપૈયો જન્મે છે, વાહનો ચોરનારો ઊંટ અવતરે છે અને પશુઓને ચોરનારો બકરો જન્મે છે.

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः ।

अन्नं यાતિ તિર્યક્ત્વં જગ્ધ્વા ચૈવાહુતં હવિઃ ॥ ૬૮ ॥

૬૮ જે મનુષ્ય બળાત્કારથી હરકોઈ પણ નિસ્સાર પદાર્થની ઇચ્છા-પૂર્વક ચોરી કરે છે, તથા નહિ હોયેલાં હુતદ્રવ્યને ખાય છે, તે મનુષ્ય અવશ્ય પક્ષીની યોનિમાં અવતરે છે.

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हुत्वा दौषमवासुयुः ।

एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ૬૯ ॥

૬૯ સ્ત્રીઓ પણ જો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઇચ્છાપૂર્વક પારકી વસ્તુની ચોરી કરીને, દોષપાત્ર થાય છે તો તેઓ એ જ ગ્રાણીઓની સ્ત્રી થઈને અવતરે છે.

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।

पापान्संसृत्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ૭૦ ॥

૭૦ જે વર્ણના પુરુષો આપત્તિ વિના પોતપોતાનાં ધર્મ્ય કર્મોના ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષો શૂદ્રની યોનિમાં અવતરીને શત્રુઓને ત્યાં દાસપણાને પામે છે.

वान्ताश्च्युल्કામુखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ।

अमैध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ ૭૧ ॥

૭૧ જે ગ્રાહ્યણ પોતાનાં ધર્મકર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, તે ઉલ્કામુખ નામનો પ્રેત થઈને ઓકણ ખાય છે, જે ક્ષત્રિય પોતાનાં ધર્મ કર્મમાંથી બ્રહ્મ થાય છે તે કટપૂતન નામનો પ્રેત થઈને વિદ્યાનું તથા શબનું ભોજન કરે છે.

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयमुक् ।

चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ॥ ૭૨ ॥

૭૨ જે વૈશ્ય પોતાનાં ધર્મકર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, તે મૈત્રાક્ષ જ્યોતિક નામનો પ્રેત થઈને પરનું ભક્ષણ કરે છે, અને જે શૂદ્ર પોતાનાં ધર્મકર્મથી બ્રહ્મ થાય છે તે ચૈલાશક નામનો પ્રેત થઈને વસ્ત્રમાં રહેનારી જીનું ભક્ષણ કરે છે.

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकः ।

तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ૭૩ ॥

૭૩ વિષયોમાં આસક્તિવાળા પુરુષો જેમ જેમ વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે, તેમ તેમ તે પુરુષો વિષયોને વિષે કુશળ થતા જાય છે.

તેઽભ્યાસાત્કર્મણાં તેષાં પાપાનામલ્પબુદ્ધયઃ ।

સંપ્રાપ્તુવન્તિ દુઃસ્વાનિ તાસુ તાસ્વિહ યોનિષુ ॥ ૭૪ ॥

૭૪ અને પછી અલ્પ બુદ્ધિવાળા તે પુરુષો તે તે પાપકર્મોને વારંવાર કરવાથી આ લોકમાં અનેક પશુ પક્ષીની અધમ જાતિઓમાં અવતરીને દુઃખો ભોગવે છે.

તામિસ્ત્રાદિષુ ચોગ્રેષુ નરકેષુ વિવર્તનમ્ ।

અસિપત્રવનાદીનિ બન્ધનચ્છેદનानि च ॥ ૭૫ ॥

૭૫ તામિસ્ત્ર વગેરે ભયંકર નરકોમાં વારંવાર જન્મ થાય છે, આસિપત્ર વગેરે વનોમાં પગે ચાલવું પડે છે, યમલોકમાં અંધનતું અને છેદનતું દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

વિવિધાશ્ચૈવ સંપીડાઃ કાકોલૂકૈશ્ચ ભક્ષણમ્ ।

કરમ્ભવાલુકાતાપાન્કુંભીપાકાંશ્ચ દારુણાન્ ॥ ૭૬ ॥

૭૬ અનેક જાતની પીડાઓ ભોગવવી પડે છે, કાગડાઓ અને ધૂડો બટકાં ભરે છે, ધગધગતી રેતીના તાપોને સહિવા પડે છે, કુંભીપાક વગેરે દારુણ નરકોમાં પડવું પડે છે.

સંભવાશ્ચ વિયોનીષુ દુઃસ્વપ્રાયાસુ નિત્યશઃ ।

શીતાતપાભિઘાતાંશ્ચ વિવિધાનિ મયાનિ ચ ॥ ૭૭ ॥

૭૭ બહુધા દુઃખ આપનારી પશુ પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં વારંવાર જન્મવું પડે છે, તાઠ, તડકા વગેરેનાં અનેક દુઃખ તથા ભય ભોગવવા પડે છે

અસકૃદ્ગર્ભવાસેષુ વાસં જન્મ ચ દારુણમ્ ।

બન્ધનानि च काष्ठानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ૭૮ ॥

૭૮ વારંવાર ગર્ભમાં વાસ થાય છે, સ્ત્રીની યોનિઓમાંથી દારુણ એવો જન્મ થાય છે, કષ્ટદાયક હડનાં અંધનો ભોગવવાં પડે છે, પારકાને ત્યાં દાસ-પાણું કરવું પડે છે.

બન્ધુપ્રિયવિયોગાંશ્ચ સંવાસં ચૈવ દુર્જનૈઃ ।

દ્રવ્યાર્જનં ચ નાશં ચ મિત્રામિત્રસ્ય ચાર્જનમ્ ॥ ૭૯ ॥

૭૯ બાંધવોના અને સ્નેહીઓના વિયોગો વેઠવા પડે છે, દુર્જનોની સાથે સહવાસ કરવો પડે છે, ધન મેળવવા માટે પરિશ્રમ કરવો પડે છે,

મેળવેલાં ધનનો નાંશ સહિવે પડે છે, દુઃખે ઠરીને મિત્રો મેળવવા પડે છે, શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

જરાં ચૈવામ્પતીકારાં વ્યાધિભિશ્ચોપપીડનમ્ ।

હેશાંશ્ચ વિવિધાંસ્તાંસ્તાન્યુત્યુમેવ ચ દુર્જયમ્ ॥ ૮૦ ॥

૮૦ કોઈ પણ ઉપાયથી ટાળી ટળે નહિ તેવી વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે, વ્યાધિઓથી પીડા થાય છે, અનેક જાતના ક્લેશો ભોગવવા પડે છે અને છેવટે દુર્જય એવાં મૃત્યુને વશ થવું પડે છે.

યાદ્વશેન તુ ભાવેન યદ્યત્કર્મ નિષેવતે ।

તાદ્વશેન શરીરેણ તત્તત્ફલમુપાશ્રુતે ॥ ૮૧ ॥

૮૧ જેવાં સાત્વિક, રાજસ અથવા તો તામસ અંતઃકરણથી જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેવાં સાત્વિક, રાજસ અથવા તો તામસ શરીરને ધારણ કરીને સ્નાન, દાન, જપ, તપ વગેરે શુભ કર્મનાં અથવા તો પાપ કર્મનાં ક્ષણ ભોગવવાં પડે છે.

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।

नैश्रेयસકરં કર્મ વિપ્રસ્યેદં નિવોદત ॥ ૮૨ ॥

૮૨ શાસ્ત્ર વિહિત કર્મનાં તથા નિષિદ્ધ કર્મનાં ક્ષણની સર્વ ઉત્પત્તિ તમને કહી બતાવી. હવે તમે બ્રાહ્મણનાં શ્રેયસ્કર કર્મ સાંભળો.

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।

અહિંસા ગુરુસેવા ચ નિઃશ્રેયસકરં પરમ્ ॥ ૮૩ ॥

૮૩ અંગ સહિત વેદનો અભ્યાસ, બ્રાહ્મપત્યાદિક તપ, પરમાત્માનું જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, અહિંસા અને ગુરુસેવા, આ બ્રાહ્મણનાં શ્રેયસ્કર કર્મ. બ્રાહ્મણનાં પરમ શ્રેય કરનારાં કર્મ છે.

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।

કિંચિચ્છ્રેયસ્કરતરં કર્મોક્તં પુરુષં પ્રતિ ॥ ૮૪ ॥

૮૪ આ સર્વેય શુભ કર્મોમાંથી પુરુષનું વધારે શ્રેય કરનારું કર્મ કયું છે (તે કહો?)

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।

તદ્વચ્ચં સર્વવિદ્યાનાં પ્રાપ્યતે હ્યમૃતં તતઃ ॥ ૮૫ ॥

૮૫ ઉપર કહેલાં સર્વે શુભ કર્મોમાં આત્મજ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ જાણવું. કારણ કે આત્મજ્ઞાન સર્વ વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તેનાથી મોક્ષ મળે છે.

षण्णामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ।

श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ૮૬ ॥

૮૬ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ઉપર કહેલાં છએ કર્મોમાંથી સર્વદા વધારે શ્રેય કરનારું વૈદિક કર્મ (જ્યોતિષ્ટોમાદિ) તથા આત્મજ્ઞાન છે.

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।

अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिस्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥ ૮૭ ॥

૮૭ જ્યોતિષ્ટોમાદિ વૈદિક કર્મના તે તે વિધિમાં ઉપર કહેલાં વેદાભ્યાસ વગેરે સર્વે કર્મોનો ક્રમે કરીને અંતર્ભાવ થાય છે.

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ૮૮ ॥

૮૮ સ્વર્ગાદિકનાં સુખને આપનારું તથા સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારું જ્યોતિષ્ટોમ આદિ જે કર્મ, તે પ્રવૃત્ત કર્મ અને મોક્ષ સુખ આપનારું જે આત્મજ્ઞાન, તે નિવૃત્ત કર્મ. આ રીતે વૈદિક કર્મ બે પ્રકારનું છે.

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ૮૯ ॥

૮૯ આ લોકનાં સુખની તથા સ્વર્ગાદિકનાં સુખની કામના માટે કરવામાં આવતું કર્મ પ્રવૃત્ત કર્મ કહેવાય છે અને દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ ફળની કામના વિના પ્રહ્મજ્ઞાનના અભ્યાસપૂર્વક કરવામાં આવતું કર્મ, નિવૃત્ત કર્મ કહેવાય છે.

(अकामोपहतं नित्यं निवृत्तं च विधीयते ।

कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥

નિત્ય કામના વિના કરેલું કર્મ નિવૃત્ત કર્મ કહેવાય છે અને કામનાથી કરેલું કર્મ પ્રવૃત્ત કર્મ કહેવાય છે.)

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।

निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ૯૦ ॥

૯૦ મનુષ્ય પ્રવૃત્તિવાળું કર્મ સેવવાથી દેવલોકમાં જાય છે અને નિવૃત્ત સેવમાનસ્તુ ભૂતાન્યત્યેતિ પચ્ચ વૈ ॥ ૯૦ ॥

ત્તિવાળું કર્મ સેવવાથી શરીરને ઉત્પન્ન કરનારાં પાંચ ભૂતોને ઉદ્ભવન કરીને મોક્ષને પામે છે.

સર્વભૂતેષુ चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

૯૧ સ્થાવરજંગમાત્મકરૂપ સર્વે પ્રાણીઓમાં હું આત્મારૂપે રહેલો છું અને ઝીણા જીવથી આરંભીને સર્વે પ્રાણીઓ પરમાત્મારૂપ મારાવિષે રહેલાં છે. આ રીતે સામાન્યપણાથી જાણનારો તથા બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ કરનારો પુરુષ સ્વારાજ્યને (મોક્ષને) પામે છે.

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देदाभ्याસे च यत्नवान् ॥ ९२ ॥

૯૨ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રોક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો ન કરી શકે તો તેણે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન, ઇન્દ્રિયોનો વિજય તથા ઉપનિષદ્વાદિ વેદનું અધ્યયન કરવું.

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्त्यैतत्કृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

૯૩ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું, એ વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણના જન્મની સફળતા છે. દ્વિજવાળું વેદાધ્યયનાદિક કર્મના ફળરૂપ આત્મજ્ઞાનને પામીને કૃતકૃત્ય થાય છે. પરંતુ બીજાં કોઈપણ સાધનોથી કૃતકૃત્ય થતો નથી.

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

૯૪ પિતૃઓને, દેવોને અને મનુષ્યોને સનાતન ધર્મનો માર્ગ દેખાડનારું વેદરૂપી નેત્ર છે, અને તે વૈદિક કર્મ, ધર્મશાસ્ત્ર, મીમાંસાદિના વિચાર જાણ્યા વિના જાણી શકાય નહિ તેવું છે, તથા તે વેદની શાખાઓ અને અંગો અનંત હોવાથી માપમાં આવી શકે તેવું નથી. બ્રહ્મ શક્તિવૃત્તિથી જાણી શકાય તેવું નથી અર્થાત્ લક્ષણાવૃત્તિથી જાણી શકાય તેવું છે તથા વાણી અને મનને અગોચર હોવાથી પ્રમા (જ્ઞાન)નું પણ વિષય ન હોવાથી અપ્રમેય છે.

या वेदवाद्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता त्रिप्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

હવે જે વેદાર્થવિરુદ્ધ ઉપદેશ કરનારી સ્મૃતિઓ હોય અને જે મિથ્યા તર્કો કરીને વૈદિક દેવોને તથા યજ્ઞાદિકનાં કૃણોને મિથ્યા કરાવનારાં શાસ્ત્રો હોય, તે સર્વે પારલૌકિક શ્રેયનો નાશ કરનારાં છે અને છેવટે નરકનું ક્ષણ આપનારાં છે.

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।

तान्यर्वाकालિકतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ૯૬ ॥

૯૬ વેદ જેનું મૂલ નથી એવાં બીજાં શાસ્ત્રો પ્રાકૃત પુરુષોએ રચેલાં હોવાથી થોડા સમયમાં નાશ પામે છે, અને આધુનિક હોવાથી તથા અસત્ય અર્થનો ઉપદેશ કરનારાં હોવાથી કોઈપણ જાતનું ક્ષણ આપનારાં નથી.

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ૯૭ ॥

૯૭ ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ, ભૂત, ભુવર્ અને સ્વર્ એ ત્રણ લોક, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન એ ત્રણ કાળમાં રહેનારી સર્વ વસ્તુ, આ સર્વ વેદથી જાણવામાં આવે છે.

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पञ्चमः ।

वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ॥ ૯૮ ॥

૯૮ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને પાંચમો ગંધ (વગેરે લોભ્ય સુખનાં સાધનો) સત્વાદિક ગુણના પરિણામથી થતા ઉદ્દેક (વધારા) ને લીધે વેદથી જ (વૈદિક ઈર્મોથી જ) પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા તે ગોણું કર્મથી ઉત્તમ શબ્દાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।

तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ૯૯ ॥

૯૯ સનાતન એવો વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર યજ્ઞાદિક ક્રિયાદ્વારા આ સ્થાવર જંગમરૂપ જગતનું ધારણ પોષણ કરે છે. તે માટે વેદ તથા શાસ્ત્રો વૈદિક કર્મના અધિકારી પુરુષના પરમ કલ્યાણનું સાધન છે.

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति ॥ ૧૦૦ ॥

• ૧૦૦ સેનાપતિપણને, રાજ્યને, ન્યાયાધીશપણને અને સર્વ અધિપતિપણને વેદશાસ્ત્રસંપન્ન પુરુષ યોગ્ય છે.

યથા જાતવલો વહ્નિર્દહત્યાર્દ્રાનપિ દુમાન્ ।

તથા દહતિ વેદજઃ કર્મજં દોષમાત્મનઃ ॥ ૧૦૧ ॥

૧૦૧ જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ લીલાં વૃક્ષોને પણ આળી નાંખે છે, તેમ વેદ જાણનારો પુરુષ પોતાનાં પાપ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોને આળી નાંખે છે.

(ન વેદજલમાશ્રિત્ય પાપકર્મરુચિર્ભવેત્ ।

અજ્ઞાનાન્ન પ્રમાદાન્ન દહતે કર્મ નેતરત્ ॥

વૈદિક કર્મના આળનો આશ્રય કરીને પાપકર્મ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. અજ્ઞાણતાં અથવા તો પ્રમાદથી કરેલાં પાપકર્મને વેદોક્ત કર્મ આળી નાંખે છે. પરંતુ જાણીભેદને કરેલાં પાપને વૈદિક કર્મ આળતાં નથી.)

વેદશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞો યત્ર તત્રાશ્રમે વસન્ ।

ઈહૈવ લોકે તિષ્ઠન્સ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૧૦૨ ॥

૧૦૨ વેદ તથા શાસ્ત્રના ખરા અર્થને જાણનારો પુરુષ ગમે તે આશ્રમમાં હોય, તો પણ આ લોકમાં જ જીવન્મુક્ત થઈને બ્રહ્મરૂપ થવાને સમર્થ થાય છે.

અજ્ઞેભ્યો ગ્રન્થિનઃ શ્રેષ્ઠા ગ્રન્થિભ્યો ધારિણો વરાઃ ।

ધારિભ્યો જ્ઞાનિનઃ શ્રેષ્ઠા જ્ઞાનિભ્યો વ્યવસાયિનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

૧૦૩ ધર્મશાસ્ત્રનું થોડું અધ્યયન કરનારા કરતાં સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારા શ્રેષ્ઠ છે, તેના કરતાં ધર્મશાસ્ત્રને સ્મરણમાં રાખનારા શ્રેષ્ઠ છે, તેના કરતાં અર્થ જાણનારા શ્રેષ્ઠ છે અને તેના કરતાં શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તનારા શ્રેષ્ઠ છે.

તપો વિદ્યા ચ વિપ્રસ્ય નિઃશ્રેયસકરં પરમ્ ।

તપસા કિલિવર્ષં હન્તિ વિદ્યાયાઽમૃતમશ્રુતે ॥ ૧૦૪ ॥

૧૦૪ આશ્રમ વિહિત અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો, કૃત્ઞ, સ્વાધ્યાય, પ્રાણાયામ તથા બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રાહ્મણનું પરમ કલ્યાણ કરનારાં છે. બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મવડે પાપનો નાશ કરે છે અને બ્રહ્મવિદ્યાથી મોક્ષને મેળવે છે.

પ્રત્યક્ષં ચાનુમાનં ચ શાસ્ત્રં ચ વિવિધાગમમ્ ।

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મશુદ્ધિમભીક્ષતાં ॥ ૧૦૫ ॥

૧૦૫ ધર્મનાં ખરાં સ્વરૂપને જાણવાની ધન્યતા રાખનારાં પુરુષે પ્રત્યક્ષ (શ્રુતિ), અનુમાન (સ્મૃતિ) તથા શ્રુતિ સ્મૃતિના અનુકૂલ વિચાર કરનારાં શાસ્ત્રોને સારી રીતે જાણવાં જોઈએ.

આર્ષે ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાઽવિરોધિના ।

યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સ ધર્મં વેદ નેતરઃ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૦૬ જે પુરુષ વેદનો તથા મનુ આદિ ધર્મશાસ્ત્રનો વેદ શાસ્ત્રને અનુકૂલ એવા મીમાંસામાં કહેલા ન્યાયોથી વિચાર કરે છે તે ધર્મને જાણે છે; પરંતુ વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ તર્ક કરનારો ધર્મનાં સ્વરૂપને જાણી શકતો નથી.

નૈઃશ્રેયસમિદં કર્મ યથોદિતમશેષતઃ ।

માનવસ્યાસ્ય શાસ્ત્રસ્ય રહસ્યમુપદિશ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

૧૦૭ મોક્ષને આપનારાં સર્વ કર્મ તમને કહ્યાં. હવે હું તમને આ માનવધર્મશાસ્ત્રનાં રહસ્યનો ઉપદેશ કરું છું.

અનામ્નાતેષુ ધર્મેષુ કથં સ્યાદિતિ ચેદ્ભવેત્ ।

યં શિષ્ટા બ્રાહ્મણા બ્રૂયુઃ સ ધર્મઃ સ્યાદશક્લિતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

૧૦૮ આ શાસ્ત્રમાં સામાન્યરૂપે સર્વ ધર્મો કહ્યા છે. છતાં પણ જે જે વિશેષ ધર્મો કહ્યા ન હોય ત્યાં કેવી રીતે ધર્મ જાણવો? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, શિષ્ટ બ્રાહ્મણો જેને ધર્મ કહે, તેને નિઃસંદેહ થઈને ધર્મ જાણવો.

ધર્મેણાધિગતો યૈસ્તુ વેદઃ સપરિબૃંહણઃ ।

તે શિષ્ટા બ્રાહ્મણા જ્ઞેયાઃ શ્રુતિપ્રત્યક્ષહેતવઃ ॥ ૧૦૯ ॥

૧૦૯ જેઓ છ અંગ, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણસહિત વેદ જાણ્યા હોય તથા વેદની શ્રુતિનાં પ્રમાણો આપીને ધર્મનો ઉપદેશ કરતા હોય, તેઓને શિષ્ટ બ્રાહ્મણો જાણવા.

દશાવરા વા પરિષદ્યં ધર્મં પરિકલ્પયેત્ ।

ત્ર્યવરા વાપિ વૃત્તસ્થા તં ધર્મં ન વિચાલયેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

૧૧૦ ઓછામાં ઓછા સદાચારી દશ બ્રાહ્મણ અથવા તે વિશેષ ધ્યાન આપનારા ત્રણ સદાચારી બ્રાહ્મણો, જેને ધર્મ ઠરાવે તે ધર્મને માન્ય કરવો.

(પુરાણં માનવો ધર્મઃ સાક્ષોવેદશ્રિકિત્સિતમ્ ।

આજ્ઞાસિદ્ધાન્તિ ચત્વારિ ન હન્તવ્યાનિ હેતુભિઃ ॥

પુરાણો, માનવ ધર્મશાસ્ત્ર, છ અંગોસહિત વેદ તથા આયુર્વેદ, આ ચાર આજ્ઞાસિદ્ધ શાસ્ત્ર ગણાય છે. તેઓના ઉપર મિથ્યા તર્કો કરીને આક્ષેપ કરવો નહિ.)

ત્રૈવિદ્યો હેતુકસ્તર્કી નૈરુક્તો ધર્મપાઠકઃ ।

ત્રયશ્રાશ્રવિણઃ પૂર્વે પરિષત્સ્યાદશાવરા ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૧ ત્રણ વેદને જાણનારા, શ્રુતિ સ્મૃતિને અનુકૂલ એવા ન્યાયને પરિષદ્ જાણનારા, મીમાંસાના તર્કને જાણનારા અને નિરુક્ત તથા માનવ ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેને જાણનારા બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, કે વાનપ્રસ્થ આશ્રમવાળા ઓછામાં ઓછા દશ બ્રાહ્મણોની પરિષદ્ (સભા) ઠહેવાય છે.

ઋગ્વેદવિદ્યજુર્વિદ્ધ સામવેદવિદેવ ચ ।

ત્રયવરા પરિષજ્ઞેયા ધર્મસંશયનિર્ણયે ॥ ૧૧૨ ॥

૧૧૨ અથવા તો ધર્મમાં સંશય પડે ત્યારે તેનો નિર્ણય કરવા માટે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ જાણનારા ઓછામાં ઓછા ત્રણ બ્રાહ્મણોની પરિષદ્ કરવી.

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः ।

स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽप्युतैः ॥ ૧૧૩ ॥

૧૧૩ અથવા તો વેદ જાણનાર એક ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પણ જે ધર્મને ઉપદેશ કરે, તેને શ્રેષ્ઠ ધર્મ જાણવો. પરંતુ દશ હજાર મૂર્ખા ઠહે, તેને શ્રેષ્ઠ ધર્મ જાણવો નહિ.

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ૧૧૪ ॥

૧૧૪ બ્રહ્મચારીનાં સાવિચ્ચ વગેરે વ્રતો નહિ પાળનારા, વેદાધ્યયન નહિ કરનારા પરંતુ કેવળ નામમાત્ર બ્રાહ્મણ જાતિના હજારો પુરુષો એકઠા મળ્યા હોય, તો પણ તેઓની પરિષદ્ ઠહેવાતી નથી.

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ૧૧૫ ॥

૧૧૫ તમોગુણી, ધર્મમાં પ્રમાણ ગણાતા વેદના અર્થને નહિ જાણનારા તથા ધર્મને નહિ જાણનારા પુરુષો, જે પુરુષને પ્રાયશ્ચિત્તાદિક ધર્મનો

ઉપદેશ કરે છે, તે પુરુષનું પાપ સેંકડોરૂપ થઈને પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ કરનારાઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।

अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ૧૧૬ ॥

૧૧૬ તમને કલ્યાણ કરનારાં સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધનો કહી સંભળાવ્યાં. જે દ્વિજ જાતિનો પુરુષ નિત્ય નૈમિત્તિક ધર્મમાંથી બ્રહ્મ થતો નથી, તે પરમ ગતિને (મોક્ષને) પામે છે.

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ૧૧૭ ॥

૧૧૭ ઉપર પ્રમાણે ભગવાન મનુષ્યે મનુષ્યોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી મને ધર્મનું સંપૂર્ણ પરમ રહસ્ય કહ્યું હતું, તે મેં તમને કહ્યું.

सर्वमात्मानि संपश्येत्सचासच्च समाहितः ।

सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥ ૧૧૮ ॥

૧૧૮ દ્વિજે એકાગ્ર મન રાખીને સત્ત્વે તથા અસત્ત્વે (કાર્યને તથા કારણને) સર્વને આત્માને વિષે રહેલાં જાણવાં. જે પુરુષ એ સર્વને આત્મારૂપ જાણે છે, તે પુરુષનું મન રાગદ્રેષ-રહિત હોવાથી અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી.

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवास्थितम् ।

आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ૧૧૯ ॥

૧૧૯ ઇંદ્ર આદિ સર્વ દેવતાઓ પરમાત્મારૂપ છે અને આ સર્વ જગત્ પણ પરમાત્માને વિષે જ રહેલું છે; કારણ કે પરમાત્મા જ દેહધારી પ્રાણીઓને તેમનાં શુભાશુભ કર્મનાં ફળ આપે છે.

खं संनिवेशयेत्स्वेषु चैष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।

पक्तिदृष्टयोः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥ ૧૨૦ ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।

वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૦-૧૨૧ જ્ઞાની પુરુષે આદ્ય આકાશની ઉદરના આકાશમાં, વાયુની ચૈષ્ટામાં અને સ્પર્શમાં, તેજની (અગ્નિની) જઠરાગ્નિમાં, આદિત્યની નેત્રમાં,

જળની શરીરના સિન્ધુ પદાર્થોમાં, પૃથ્વીની શરીરમાં, ચંદ્રમાંની મનમાં, દિશાઓની શ્રાવણમાં, વિષ્ણુની ચરણની ગતિમાં, રુદ્રની બળમાં, અગ્નિની વાણીમાં, મિત્રની શુદ્ધિમાં અને પ્રજાપતિની જનનેન્દ્રિયમાં ભાવના કરવી.

પ્રજાસિતારં સર્વેષામણીયાંસમગોરપિ ।

સ્વમામં સ્વમધીગમ્યં વિદ્યાત્તં પુરુષં પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

૧૨૨ બ્રહ્માથી આરંભીને સ્તંભપર્યંત જડ ચેતન સર્વ પદાર્થના નેતા, આણુના કરતાં પણ આણુ (એટલે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ગ્રહણ થઈ શકે તેવા-વસ્તુ-તાએ વિભુ), ઉપાસનામાં શુદ્ધ સુવર્ણના જેવી અણહણતી કાંતિવાળા અને નિર્વિકલ્પ બુદ્ધિથી જાણવામાં આવે એવા પરમાત્માનું નિત્ય ધ્યાન કરવું.

एनमेके वदन्त्यग्निं मनुष्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ૧૨૩ ॥

૧૨૩ આ પરમાત્માને કેટલાએક અગ્નિ, કેટલાએક મનુ, કેટલાએક પ્રજાપતિ, કેટલાએક ઇંદ્ર, કેટલાએક પ્રાણ અને કેટલાએક સનાતન બ્રહ્મ કહે છે.

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिवर्ष्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૪ એ પરમાત્મા સર્વે પ્રાણીઓને પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોની સાથે જોડી દે છે અને રથના ચક્રની પડે તેઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કર્યા કરે છે.

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૫ જે પુરુષ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને વિષે અંતઃકરણવડે પોતાના આત્માને જુવે છે તે, સર્વની સાથે સમભાવને પામીને પરમપદરૂપ બ્રહ્મને પામે છે.

(चतुर्वेदसमं पुण्यमस्य शास्त्रस्य धारणात् ।

भूयोवाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत् ॥

આ માનવ ધર્મશાસ્ત્રને ભણવાથી ચાર વેદના અધ્યયન સમાન પુણ્ય થાય છે તથા તેનું અધિક્ક ફળ એ છે કે; તે મહાપાપનો પણ નાશ કરે છે.)

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्विजः ।

भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्भक्तिम् ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૬ જે દ્વિજવર્ણનો પુરુષ ભૃગુ ઋષિએ કહેલાં આ માનવ ધર્મશાસ્ત્ર (મનુસ્મૃતિ) ને લાગુ છે, તે પુરુષ નિત્ય સદાચારી થાય છે અને મનમાનવી ગતિને પામે છે.

(મનુઃ સ્વાયંભુવો દેવઃ સર્વશાસ્ત્રાર્થપારંગઃ ।

તસ્યાસ્યનિર્ગતં ધર્મં વિચાર્યં બહુવિસ્તરમ્ ॥

યે પઠન્તિ દ્વિજાઃ કેચિત્સર્વપાપોપશાન્તિદમ્ ।

તે ગચ્છન્તિ પરં સ્થાનં બ્રહ્મણઃ સઘ્ન શાશ્વતમ્ ॥

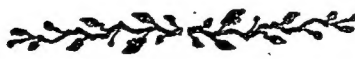
॥ इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥

સ્વયંભૂના પુત્ર ભગવાન્ મનુ સર્વ શાસ્ત્રોનો અર્થ જાણવામાં પારંગત હતા, તેમના મુખમાંથી નિકળેલાં, અહુ વિસ્તારવાળાં તથા સર્વ પાપનો નાશ કરનારાં આ ધર્મશાસ્ત્રને જે દ્વિજ વર્ણના પુરુષો લાગુ છે, તેઓ પરમાત્માનાં સનાતન સ્થાનમાં જાય છે.)

ઇતિ શ્રીગુજરાતીભાષાન્તરસહિત મનુસ્મૃતિમાં 'કર્મવિપાકનો તથા પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મનો વિચાર' એ નામનો અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત.

॥ इति श्रीसौराष्ट्र देश (काठियावाड) वासी पंडित नथथुराम महाशंकर तथा शास्त्री प्राणजीवन हरिहर विरचित गुजराती भाषांतरसहित मनुस्मृति समाप्त. ॥

॥ श्री साम्बसदाशिवार्पणमस्तु ॥

ये केचिदत्र सगुणानपि दूषयन्तः सन्तोष्यसन्त इति ते न विचारणीयाः ।
ये तु प्रगल्भमतयः कृतसारविज्ञा लोकेषु ते कृतिमिमामवधारयन्तु ॥